

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXV.

ÉVFOLYAM

1989.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALÓM

<i>Mollay Károly</i> : A wolfenbütteli magyar-német szójegyzék	1
<i>D. Mátai Mária</i> : Igekötérendszerünk történetéből	9
<i>Dienes Erzsébet</i> : A <i>vész</i> és a <i>visz</i> igék az Erdy Kódexben	28
<i>Kiss Jenő</i> : Egy nyelvzociológiai szempont a dialektológiában: az életkor	40
<i>Petro Lszanec</i> : A kárpátontúli magyar nyelvjárások kutatása	47
<i>Tóthné Litkorkina Anna</i> : Kísérlet a magyar és orosz közmondások nyelvi elemzésére	58
<i>Fenyvesi László</i> : Keeskemét adózó férfimépszerűségének személynevei (1546-1562) ..	69
Kisebbl közlemények. <i>Békési Imre</i> : Egy adalék a történeti és a logikai viszonyához. — <i>Henryk Jankowski</i> : A <i>-t</i> , <i>-tt</i> deverbális képző származékai és szófaji hovatartozásuk	82
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Abrahám Imre</i> : Problémák <i>Nyíl</i> község nevének adatolása és eredetizése körül. — <i>Mizser Lajos</i> : Női neveink egyik típusa. — <i>Kávássy Sándor</i> : Ritka nevek a szatmári nemesség 1809. évi in-szurrekciós összeírásában	92
Nyelvművelés. <i>Szathmári István</i> : Péce, kipécézés. Tárgyaz.	99
Élő nyelv. <i>Somogyi Ferenc</i> : Kismácsédi tájszavak	100
Szemle. <i>Imre Samu</i> : Magyar Néprajzi Atlasz I—III. — <i>Hegedűs József</i> : B. A. Szerebrennyikov és munkatársai, Általános nyelvészet. A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei. — <i>Cs. Jónás Erzsébet Mihalories Árpád</i> : Л. Дежé, Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерской. — <i>Rot Sándor</i> : P. A. M. Sewren, Discourse semantics	106
Külföldi felékek. <i>Kiss Lajos</i> : Ünnepi beszéd Melich János szarvasi emléktáblájának leleplezésekor. — <i>Vidra Klára</i> : Gyakorisági vizsgálati módszer a szövegsegmentálásban	121
Társasági ügyek. <i>Szabó Dénes</i> : Bánhidi Zoltán hetvenéves	127
Levélcsokrény. <i>Kiss Lajos</i> írja	128

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 156 Ft. Egy szám ára: 39 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXV. ÉVF.

1989. MÁRCIUS

1. SZÁM

A wolfenbütteli magyar—német szójegyzék

1. Előző közleményemben (MNY. LXXXIII, 486—93) elsősorban a WolfSjz. tematikai, közelebbről művészettörténeti vonatkozásait emeltem ki. Ezért is került oda főcímként a „Nyelvtörténet és művészettörténet”. E közleményemből is kitetszett, hogy FUTAKY közlése is, magyarázata is felülvizsgálatra szorul. A paleográfiai vizsgálat számos kérdés tisztázását tette lehetővé. Itt természetesen az előző közleményemben nem említett eseteket említtem. Nem lehet vitás, hogy pl. az 54. szópár német tagjának helyes olvasata nem *pferrer*, hanem *pfeffer*; a 65., FUTAKY szerint „megfejtetlen szópár” német tagja, azaz *howe* ’Heu’ ugyanis adathozható korai újfelnémet kori elzászi változat (MARTIN—LIENHART i. m. I, 395); a szópár magyar tagja sem megfejtetlen: csakis a kérdőjellel közölt *Sene* ’széna’ (vö. *széna* TESz.) és nem az első helyen említett *Gena* olvasat a helyes (vö. a kézirat összes *S* grafémáit!). Nem megfejtetlen a 104. sz. szópár sem: *ýfig* ’ízik’ — *niefen* (a kérdőjellel közölt *mefen* olvasat helytelen, hiszen még a MNY. gyenge hasonmásán is látszik az *i* pontja!). Az *ízik* igére vö. MOLLAY, NMÉR. 330. Mindez azért tanulságos, mivel az *ízik* igére eddigi első adataink 1565-ből, ill. 1621-ből származtak. A 100. szópár (*ýdigel* — *drincken*) magyar tagja az *iddogál* igére tartalmazza az első nyelvtörténeti adatot (eddig: 1585: TESz.). Hasonlóképpen első magyar nyelvtörténeti adatok: *wameft* (6.) ’bomeszt’ (eddig 1620, 1625: MOLLAY, NMÉR. 203), *pallesth* (9.) ’palást’ (eddig 1734: TESz.); *frimt* (50.) ’forint’ (eddig 1496—1499: TESz.).

FUTAKYval ellentétben nem megfejtetlen a 64. sz. szópár sem. Német tagjának olvasata FUTAKY szerint is *ditten*, ez pedig az alsó-alemann *dütten* ’weibliche Brust’ többes száma; a magyar szó előtt viszont tisztán látszik az áthúzott *gu*. Ezért bizonyos, hogy az építőmester — informátorának közlése alapján — először a **gübel* (o: *kübel*) ’kebel’ szót akarta leírni (vö. *köbel* ’ua.’: ÚMTSz.), az ezután leírt *zífce* (o: *cicse*) ennek nyilván a szinonimája (vö. még TESz. *csecs* a.).

E példából is látszik, hogy az alsó-alemann nyelvjárású, de passzív magyar nyelvi ismeretekkel rendelkező templomépítő mester alsó-alemann grafematikával, de hallás után nagyjából fonetikusán jegyezte fel a hallott magyar szókat, amelyek nyelvjárástörténeti és nyelvjárásföldrajzi szempontból is tanulságosak. Ezért elengedhetetlen a szójegyzék alapos paleográfiai vizsgálata.

2. A német szókban csak néhány, de általánosan használt és ismert rövidítést alkalmaz. Ezeket biztonsággal lehet feloldani. Ilyenek: *bjÿre* = *bjÿren* (12.); *merē* = *meren* (25., FUTAKYNál a rövidítés is, feloldása is hiányzik); *güē morgē* = *guten morgen* (43., FUTAKYNál a rövidítés is, feloldása is hiányzik); *erweiffē* = *erweiffen* (55., FUTAKYNál a rövidítés is, feloldása is hiányzik); *drinckē* = *drincken* (100); *hinckē* = *hincken* (101.). Továbbá *vatts* = *vatter* (40.), *vnfes* = *vnfer* (41.), *vslore* = *verloren* (105., FUTAKY az első rövidítést

nem jelzi). Három magyar szóban használ ugyancsak általánosan használt és ismert rövidítést: *ēmer* = *emmer* (28.), *gúfcī* = *gúfcīn* (63.); lásd még alább a 27. sz. magyar szót! Lehet, hogy elmaradt a *fōi* (72). szónál. Utólagos javítást két német és egy magyar szóban találunk: *bāmnúsz* = *baumnúsz* (15., az *a* is javítva, talán *o*-ból, FUTAKYNÁL csak *a* van); *läffen* = *lauffen* (36., előtte *loff*, magyarul *fut*). Egyszerű lapsus calami: *fleich* (3.) a *fleisch* helyett, a *jngenet* (8.) az *jngemet* helyett; nem az a *junfroue* (o: *junfrouwe*) a *jungfroue* helyett (30.), a *brinstu* (96.) a *bringstu* helyett. Magyar szóban: *māds* = *marder* (27., FUTAKYNÁL *māder*, holott az *a* feletti *r* tisztán látszik). FUTAKY nem közli, hogy az említett *gúfcī* (63.) *g* grafémája *k* grafémából van javítva, holott ez bizonyítja, hogy az építőmester igyekezett különbséget tenni az alsó-alemann hehezetes *k* hangja (jele: *k*) és a magyar, nagyobb nyomatékkel ejtett, de hehezet nélküli *k* hangja (alsó-alemann jele: *g*) között. A 71. sz. szópár magyar *meffet* 'meszet' tagja után német megfelelőként először a *mōrder*, ennek áthúzása után a *mōrtter* (FUTAKYNÁL: *mortter*) szót írta le. Ez azt bizonyítja, hogy az építőmester pontosan különbséget tudott tenni nyelvjárásának zöngétlen lenis (*mōrder* 'Mörder; gyilkos') és zöngétlen fortis (*mōrtter* 'Mörtel; habarcs') fonémái között (vö. még MOSER i. m. 1951. I/3, 147). A 86. sz. szópár magyar *mag* 'makk' német megfelelőjeként először az *eigel* alakot, ennek áthúzása után az *eichel* alakot írta le. Ne feledjük, hogy a szójegyzék az 1—19. számig (a 6. sz. kivételével) magyar—német, a 20—37. számig német—magyar, azután végig ismét magyar—német nyelvű: azaz informátorának bemondása alapján magyar szokat jegyzett fel (1—19., 38—108. sz.), amelyeket aztán együtt értelmeztek németül; ill. német szokat jegyzett fel (20—37. sz.), amelyeket informátora magyarul értelmezett. A 86. sz. német *eigel* íráskép a strážburgi építőmester írásgyakorlatában csak egy *eijal* ejtés eredménye lehetett, amint ezt a német *fogel* (27.), *morgen* (43.) alsó-alemann *fōjal morjān*, sőt a magyar *mongeron* (14.) *monjāron*, a *feiger* (82.) *fejér* ejtése is bizonyítja (vö.: MARTIN—LIENHART i. m. I, 99, 707; MOSER i. m. I/1, 62). Mivel az építőmester nyelvjárásában *eijal* ejtésű szó nem létezett, nyilván szükség volt az információ megismétlésére: így került az *eichel* íráskép az *eigel* íráskép után. Mindez arra mutat, hogy az építőmester informátora nem volt német anyanyelvű. Nem lehetett magyar anyanyelvű sem, mert nem tudta a különbséget a magyar *atya* és *apa* között, a német *bere* magyar megfelelőjeként pedig nem a régóta honos *medve*, hanem a szerbhorvát *mešca* (24.), azaz *mečka* szót adta meg (vö. MNy. LXXXIII, 488).

A korai újfelnémet kori alemannra jellemző a kfn. hosszú *i*, *ū*, *ū* fonémák megmaradása (MOSER i. m. I/1, 161): *win* (2., kfn. *wīn*), *isen* (53., kfn. *īsen*), *snider* (65., kfn. *snīder*), *rich* (74., kfn. *rīch*), *wisz* (82., kfn. *wīz*); *fu* (21., kfn. *fū*), *vff* (90., kfn. *ūf*); *fūr* (69., kfn. *viur* 'Feuer'), *uch* (44., kfn. *iuch* 'euch'). Továbbá jellemző a kfn. diftongusok megmaradása. Így a kfn. *ei* az alemannban a korai úfn. korban is megmaradt: *fleisch* (3.), *ein* (21., stb.), *erweiffen* (55.), *weiffe* (56.), *stein* (58., 60., 61.), *steinmetz* (59.), *eichel* (86.), *nein* (98.). A magyar szókban is ezt találjuk: *kefch* 'kés' helyett először a *keif* alakot írta, majd áthúzta (77.); vö. még *feiger* 'fejér' (82.), sőt *Scheittet* 'sajtot' (4.). A bajor nyelvjárásról azonban már a legrégebbi strážburgi bibliafordításokba (1466, 1470) is benyomul az *ei* íráskép helyett az *ai*, mint ahogy szójegyzékünk Krisztus rajzától jobbra a *Hailig*, *ain* (ez kétszer!) is mutatja (mindezekre vö. MOSER i. m. I/1, 171, 173, 175). Idetartozik még *gūt* (45., azaz *güet*), *fūsz* (80., azaz *fucß*), *mūtter* (95., azaz *müetter*).

3. Itt elsősorban természetesen a szójegyzék magyar szavai érdekelnek bennünket. Ezeknek helyes olvasatához és értelmezéséhez azonban szükségünk van a német szókincs bizonyos ismeretére is. Így pl. az alemann nyelvjárási *kürtzi, hüb(sch)est, lügest, gülden, früllich* szójegyzékünkben mint *kürtzi, hübft, lügest, gülden, früllich* jelenik meg (6., 32., 38., 50., 106.). Az *u* graféma mint az *ü, ű* hangok jele az *ü* allográfjaként is felfogható, különben is az *u* és az *ü* a középkori írásban gyakran nehezen vagy egyáltalán nem különböztethető meg egymástól (viszont helytelen, ha FUTAKY az utóbbit *ü* gráffal jelöli). Persze nem várható el építömesterünktől, hogy a magyar *ü* : *ü* oppozíciót következetesen jelölje: *güntest* (5.), *gürtwil* (12.), *gü* (58., 60.), *gümwüft* (59.), *notgü* (61.), *güscin* (63.), *Düßz* (69.), *würesch* (84.), *bütschet* (87.), *bütheret* (88.), *jüfte* (92.). Hasonló a helyzet az *ö* : *ö* oppozícióval: *Sölle* (11.), *öckir* (16.), *öfz* (26.), *föi* (72.), *Söl* (85.). Már említettük (MNY. LXXXIII, 488): alsó-alemann sajátosság, hogy *e* graféma állhat a magyar illabiális *ä* és természetesen az *ā* helyén is. Vö. *nadreg* (7.), *pallesth* (9.), *mongeron* (14.), *kobel* (25.), *marder* (27., de van *mader* 'madár' is: MTsz.!), *abet* (40., 94.), *heffe* (42.), *jonebit* (43.), *lebe* (80.), *schandel* ~ *schandelen* (81., 101.), *bütschet* (87.), *jügel* (100.), vö. még *leschen* (33.), *hemer* (34.), *aren* (51.), *Sene* (67.), *maget* (93.). Két esetben áll a magyar *o* graféma helyén: *affen* (29., 41., de vö. 1197: *Ascennepe* hn.: TESz.), *bockel* (46.). Az *e* graféma természetesen az *e, ë* fonémákat is jelölheti; ezeket csak két esetben jelöli az *a* graféma: *gannier* (1.), *mac* (103.). Egyetlen esetben áll *a* az *u, ü* hang helyén: *baffa* (56. 'búza'); két esetben az *e* helyén: *gannier* (1.), *Sant* (42. 'szent', vö. még német *Sankt*!).

Építömesterünknek — úgy látszik — nem volt szüksége a magyar labiális *ä* jelölésére, amint ezt a *nat* (48.) mellett a *not* (61., 62. 'nagy') változat mutatja (nem ide tartozik a *kobel* 'kabala' 25., vö. TESz.). Az esetek többségében ugyanis az illabiális *ä* jeleit használja. Ilyenek a már tárgyalt *e* graféma, mint *leschen* 'lassan' (33.) *hemer* 'hamar' (34.), *heffe* 'háza' (42.), *Sene* 'széna' (67.), *lebe* 'lába' (80.), valamint az *a* graféma, amint ezt a szerbhorvát *mescka* 'mečka' (24.) is mutatja (nem tartozik ide a *wameft* 'bomeszt', vö. MOLLAY, NMÉR. 203). Vö. még *nadreg* (7.), *pallesth* (9.), *fa* (10.), *allmann* (13.), *marder* (27.), *affen* (29., 41.), *hassutz* (38.), *abet* (40., 94.), *aren* 'arany' (51.), *wars* (53.), *Sabo* (65.), *Sabot* (66.), *allmann* 'almon' (73.), *kafdag* (74.), *mag* (86.), *hal* (89.), *maget* 'magát' (93.), *annia* 'anyja' (95.), *machalt* 'meghalt' (103.), *baffa* 'búza' (56.), *roffa* 'rozsa' (57.). Lehet, hogy az informátor is általában illabiális *ä* ejtett a labiális *ä* helyén, azaz pl. szlavóniai nyelvjárást beszélt?

A 2. pontban már jeleztük, hogy az alsó-alemannban a korai újfelnémet korban sem volt zöngés mássalhangzó, csak zöngétlen lenis. Így pl. szójegyzékünk német szavaiban a *k* graféma az alsó-alemann hehezetes zöngétlen fortis *k* jele: *keffe* (4.), *kürtzi* (6.), *ku* (17.), *kint* (31.), *kirhe* (42.), *korn* (57.), *kollen* (68.); egyetlen esetben van *c*, ill. *g* graféma a hehezetes *k* helyén: *clein* (63.), ill. *gent* (48.). Szóközépen és szóvégen *ck* digráf áll: *drincken* (100.), *hincken* (81., 101.), *rock* (5.), *kranck* (102.).

Zöngétlen lenis van szó elején, mint *gemach* (33.), *gar* (37.), *got geb guten* (43., 44.), *gulden* (50.), *golt* (51.), *großz* (61., 62.); szóközben, mint *lügest* (38.), *hungert* (97.); szóvégen, mint *pfenig* (49.), *lig* (91.), *Hailig* (a Krisztus-rajz mellett; vö. még: MOSER i. m. I/3, 250; MOSER—STOPP i. m. I/2, 145). Az alsó-alemann lenis : fortis viszony persze nem azonos a magyar zöngés : zöngétlen viszonytal, így nem meglepő az ingadozás a *g* és a *k* grafémák használatában, hiszen ez — amint láttuk — még az alsó-alemann szók írásában is előfordul.

Az ingadozást, egyúttal a fonetikus lejegyzésre való törekvést a magyar szókban megfigyelhető javítások is mutatják. A fenti jelölismódok a magyar szókban: *kobel* (25.), *kasdag* (74.), *kefch* (77.), *kendel* (78.), *keff* (79.). Szóközépen és szóvégen a magyar szókban is általában *ck* digráf áll: *öckir* (16.), *bockel* (46.), *feckette* (83., javítva *g*-ből!), *feckerlen* (91.), *betteck* (102.); — *gannier* 1.), *güntest* (5.), *gürtwil* (12.), *gü* (58., 60.), *gümußt* (59.), *notgü* (61.), *gúscin* (63., javítva *k*-ből!), *gelfe* (90.). Viszont *jngenet* (8.), *maget* (93.), *edegel* (99.), *jdigel* (100.), *mag* (86. 'makk'), *mac* (103. 'meg').

A *t* graféma (a középkori írásokban könnyű összetéveszteni a *c* grafémával!) szójegyzékünk német szavaiban az alsó-alemann zöngétlen fortis jele: *stein* (48., 60.), *steinmetz* (59.), *stro* (73.), *mantel* (9.), *brot* (1., 88.), *hunt* (18.), *pfert* (19., 20.), *kint* (31.), *hübest* (32., FUTAKYNál hibásan: *hübest*), *got* (39., 43.), *nit gü* (43., 45., 47.), *gent* (48.), *golt* (51.), *Sant* (72.), *rot* (84.), *stant* (90.), *brinfu* (96.), *hungert* (97.), *dot* (103.). Magánhangzó közti helyzetben kettőzve az első magánhangzó rövidségének jelölésére, mint *ditten* (64.), *vatter* (40., 94.), *mütter* (95.). Idetartozik még a *mörter* a hibás *mörder* helyett (71.).

A *d* graféma a zöngétlen lenis jele: *das* (48.), *ditten* (64.), *dich* (97.), *drincken* (100.), *dot* (103. 'tot'), *hemde* (8.), *balde* (34.), *gulden* (50.), *snider* (65.), *mörder* (71.), *wad* (6., kfn. *wät* 'Kleidungsstück'). Ezek és az előző szakaszban idézett példák főleg a szóeleji zöngétlen lenis és a szóvégi zöngétlen fortis miatt tanulságosak a magyar szók grafématikájára nézve. Az alsó-alemann lenis: fortis viszony itt sem azonos a magyar zöngés: zöngétlen viszonyal, így érthető az ingadozás a *d* graféma használatában a magyar szókban is: *dýffeno* (21.), *nadreg* (7.), *marder* (27.), *kasdag* (74.), *odweset* (105.), *weder* (106., a német *fröhlich* 'fröhlich' megfelelője, vö. szbhv. Kaj *vëdar*, amely csak horvát nyelvjárású informátortól származhat!), *ud* (107., vö. *uty* 'ügy' MTsz.). Ezzel szemben *Dehen* (17.), *Düsz* (69.), *kendel* (78.), *schandel* ~ *schandelen* (81., 101.). Ugyanúgy megvan a *t* graféma használatában: *güntest* (5., FUTAKYNál hibásan *güntest*), *gürtwil* (12.), *Jften* (39., 43., 44.), *jäfte* (92.), *wort* (2.), *wameft* (6.), *pallesth* (9.), *fut* (35., 36.), *mit* (38., 96.), *abet* (40., 94.), *Sant* (42.), *jonebit* (43.), *fifest* (44.), *frimt* (50., FUTAKYNál hibásan *forint*, ? *frünt*; vö. 1496—1499: *frint*: TESz.), *efist* (52.), *gümußt* (59.), *Sabot* (66.), *wiffet* (70.), *bütheret* (88.), *maget* (93.), *hetnille* (97.), *machalt* (103.), *odweset* (105.). Ezzel szemben *nat* ~ *not* (48., 61., 62.), *nad* 'nagy': MTsz.), *bütheret* (88., vö. *bügyörö* ÚMTsz., TESz.). Akárcsak a német szóknál, a kettőzés a magyaroknál is megvan: *Scheittet* (4.), *feckette* (83.), *betteck* (102.). Ezek a grafématikai jelenségek alsó-alemann eredetűek (vö. MOSER i. m. I/3, 156, 184).

Szójegyzékünk németiségének alsó-alemann nyelvjárásosságánál fogva a zöngétlen labiális fortis *p* grafémája csak az affrikáta *pf* jelölésében található: *pfert* (19., 20.), *pfenig* (49.), *pfeffer* (54.), *apfel* (13.). Különben csak a zöngétlen lenis *b* grafémájára van példánk (vö. MOSER i. m. I/3, 106, 130); *brot* (1., 88.), *býren* (12.), *baumnusz* (15.), *bere* (24.), *balde* (34.), *bezal* (44.), *böffe* (46.), *brinfu* (96.), *reben* (11.), *hübest* (32.), *filber* (52.), *selber* (93.). Szóvégen — miként a dentálisoknál is láttuk — a lenis és a fortis grafémája még váltakozhat. Itt csak a lenis grafémájára van egyetlen példánk: *geb* (43.). A magyar *p* fonémában a zöngétlenség dominál (*pallesth* 9.), az alsó-alemann zöngétlen *b* grafémájával való jelölése tehát nem okozott nehézséget, annál is inkább, mivel a korai úfn. kori alsó-alemannban is ez volt az általános gyakorlat (MOSER i. m. I/3, 106): *bockel* 'pokol' (46.), *býnsz* 'pínz' (49.), *bütschct* 'pücsát' (87.).

Már többször említettük, hogy az alsó-alemannban nincs zöngés mássalhangzó. A magyar *b* fonéma lejegyzésénél vagy a zöngésség dominál, mint *wort* 'bort' (2.), *wameft* 'bomeszt' (6.), *wodiaffen* 'Boldogasszony' (41.), vagy pedig az alsó-alemann lenis szájmozgásához hasonló izomműködés, mint *burffz* 'bors' (54.), *burfcho* 'borsó' (55.), *baffa* 'búza' (56.), *bútheret* 'bügyöröt' (88.), 'beteg' (102.). Szóközben vagy a zöngétlenség dominál (*abet* 'apát' 40., 94., *jonebit* 'jónapot' 43., *bro* 'apró' 60.), vagy az alsó-alemann lenis szájmozgásához hasonló izomműködés (*ebe* 'ebe' 18., *kobel* 'kabala' 25., *Sabo* 'szabó', *Sabot* 'zabot' 66., *lebe* 'lába' 80.). Szóvégen — miként fent láttuk — a lenis és a fortis grafémája még váltakozhat. Itt csak a zöngétlen fortis *p* grafémájára van példánk: *fíp* 'szíp' (32.).

A *tš* affrikáta (*bütschet* 'pücsát' 87.) *sc* digráfja tulajdonképpen nem ismeretlen a magyarban (KNIEZSA, HírTört.): *mescka* (24.), *güfcín* (63.), *zífce* (64., FUTAKYNál hibásan *zifa*, nála megfejtetlen). Az első példát FUTAKY — kérdőjellel ugyan — még *mescku* olvasattal is közli, mégpedig a fölül nyitotta graféma miatt, ilyen azonban van a szójegyzék kéziratában pl. a német *hant* (79.) szóban, továbbá a 81. sz. magyar szóban, amelyet *schundel* [? *schandel*] olvasattal közöl, de 'sántál'-nak értelmez, holott a szó a 101. számnál fölül is zárt *a* grafémával újra előfordul. A fölül nyitott *a* graféma még előfordul az 53. sz. szópár magyar *wars* tagjában, amelyet FUTAKY két olvasási hibával *wurb* olvasattal közöl, nem ismerve fel a német ún. Schluß-*s* szabályos, perec alakú középkori formáját: ezért az egyértelmű alsó-alemann *ífen* 'Eisen' szót csak kérdőjellel értelmezi, a magyar szót pedig megfejtetlennek minősíti. A magyar *vas* szó *wars* alakja építómesterünk lejegyzésében nyilván úgy jött létre, hogy a magyar fonémasorba behallott egy vokalizált *r* hangot, amint ez a *marder* 'madár' (27.) szónál is történt: ezt a korai úfn. írásokban vagy *r*, vagy pedig *a* grafémával jelölik (MOSER i. m. I/3, 103).

A *ts* affrikátával találkoztunk a fenti *zífce* 'cicse' (vö. *csecs*) szóban (64.). Előfordul még a 75. sz. magyar *zigin* 'sziginy' szóban. Ezt a megfelelést a hazai németiség átvételeiből ismerjük (vö. MOLLAY, NMÉR. 33); vö. még szójegyzékünk készítőjének életével kapcsolatban említett (MNY. LXXXIII, 487) francia *Saverne*: alemann *Zabern* helynév megfelelést, továbbá pl. a francia *supposé* > alemann *zumpose* 'ua.' megfelelést (MARTIN—LIENHART i. m. II, 904). A német szókban: *bezal* (44.), továbbá *kürtzi* (6.), *holtz* (10.), *steinmetz* (59.), *fwartz* (83.), *mutz* (87.). Vö. még a magyar *hassutz* 'hazudsz' szót (38.). A magyar *zigin* (= *sziginy*) 'szegény' szóval dokumentált magyar *s*: alsó-alemann *ts* megfelelés arra enged következtetni, hogy szójegyzékünk keletkezése idején az átadó informátor és az átvevő építómester kódjában az *s* nem volt egészen azonos (vö. MOSER i. m. I/3, 208), bár az esetek többségében az átvétel — legalábbis látszólag — interferencia nélkül történt. Vö. magyar *Sölle* (11.), *fíp* (32.), *Sabo* (65.), *Sene* (67.), *Sen* (68.), *júfte* (92.), *odwefet* (105.) *dýffeno* (21.), *affen* (29., 41.), *meffet* (71.), *wameft* (6.), — alsó-alemann *silber* (52.), *Sant* (72.), *selber* (93.), *ífen* (53.), *meser* (77.), *niefen* (104.), *aso* (107.) 'alsó'), *keffe* (4.), *hoffen* (7.), *hasselnufz* (14.), *offe* (16. 'Ochse'), *haffe* (23.), *böffe* (46.), *erweiffen* (55.), *wasser* (70.), *effen* (99.). Mivel az alsó-alemannban nincsen a magyarnak megfelelő zöngés mássalhangzó, a magyar *s* hang jelölése az alsó-alemann szavakéhoz hasonlóan történik. Vö. magyar *Sabot* 'zabot' (66.), *hassutz* 'hazudsz' (38.), *heffe* 'háza' (42.), *esift* (= *ezist*) (52.; vö. 1395 k.: *esifih*: TESz. ezüst a.); *baffa* 'búza' (56.), *wiffet* 'vizet' (70.), *kasdag* 'gazdag' (74.), *keff* 'kéz' (79.), *hof* 'hoz' (96.), *ífig* 'ízik' (104.), továbbá *óš* 'öz' (26.),

bjnsz (= *pínz*) 'pénz' (49.), *Djfsz* 'tűz' (69.); alsó-alemann *haffelnusz* (14.), *baumnusz* (15.), *grofsz* (62.), *fűsz* (80.), *wisz* (82.).

Az *š* fonéma jelölése is német mintára történik. Vö. alsó-alemann *fleifch* (3.), *schoff* (22.), *fifche* (89.); — magyar *husch* (3.), *leschen* 'lassan' (33.), *burfcho* 'borsó' (55.), *kesch* 'kés' (77.), *schandel* 'sántál' (81., 101.), *würesch* (= *vüres*) 'vörös' (84.). Vö. még alsó-alemann *stein* (58., 61., 62.), *steinmetz* (39.), *stro* (73.), *swartz* (83.); — magyar *güntest* (= *küntest*) 'köntöst' (5.), *pallest* 'palást' (9.), *Jften* 'Isten' (39., 43.), *wars* 'vas' (53.), *gümuft* (= *kümü(e)st*) 'kőművest' (59.), továbbá *burffsz* 'bors' (54.). Az *š* fonémának az alsó-alemannban nincsen zöngés párja, ezért *rossa* 'rózsa' (57.).

Még megemlíjtük a szókezdeti elvonás (Anlautsverkürzung) eseteit: *bro gú* 'apró kő' (60.), *allmen* (73.), *hetnille* 'ehetnél-e' (97.). Az első nyilván úgy jött létre, hogy építőmesterünk a szóeleji magánhangzót névelőnek fogta fel; a másodiknál (*a szalmán* > *asz almán*) ugyanez történhetett (FUTAKY: „Kevésbé valószínű a magyar *alom*-mal történő egyeztetés”); a harmadiknál lehetséges, hogy építőmesterünknek nem magyar anyanyelvű informátora a magyar szónak nem az első, hanem a második hangjára helyezte a hangsúlyt.

4. A s z ó j e g y z é k. — Az alábbi közlésben feloldottuk a 2. pontban részletezett rövidítéseket; a kurzivált magyar szók után nem kurziváltan közöljük — eligazításul — a megközelítő ejtést, a kurzivált német szók után pedig — ugyancsak eligazításul — a mai köznyelvi alakot. A számozásban FUTAKY közlését követem. 1. *gannier* kennyiér — *brot* Brot | 2. *wort* bort — *wín* Wein | 3. *husch* hus — *fleisch* Fleisch | 4. *Scheittet* sajtot — *keffe* Káse | 5. *güntest* köntöst — *ein rock* ein Rock | 6. *kürtziwad* kurzes Kleidungsstück — *wämeft* bomeszt | 7. *nadreg* nadrág — *hoffen* Hose | 8. *jngenet* ingemet — *hemde* Hemd | 9. *pallesth* pallást — *mantel* Mantel | 10. *fa* fá — *holtz* Holz | 11. *Sölle* szölle — *reben* Rebe | 12. *gürtwil* kürtvil — *bjren* Birne | 13. *allman* almán — *apfel* Apfel | 14. *mongeron* monjáron — *haffelnusz* Haselnuß | 15. *Jjul* gyijul — *baumnusz* | 16. *öckir* ökir — *offe* Ochse | 17. *Dehen* tehen — *ku* Kuh | 18. *ebe* ebe — *hünt* Hund | 19. *lo* ló — *pfert* Pferd | 20. *pfert* Pferd — *lo* ló | 21. *ein fu* eine Sau — *dýffeno* disszenó | 22. *schoff* Schaf — *jjo* jo (ÚMTsz.) | 23. *haffe* Hase — *nul* nyul | 24. *bere* Bär — *mescka* szbhv. *mečka* | 25. *meren* Mähre — *kobel* kobál (vö. *kabala*) | 26. *ein rech* ein Reh — *ősz* őz | 27. *ein fogel* ein Vogel — *marder* mádár | 28. *ein man* ein Mann — *emmer* embér | 29. *ein frowe* eine Frau — *affen* ásszány | 30. *ein junfrowe* eine Jungfrau — *len* lően (vö. *leány*) | 31. *ein kint* ein Kind — *fj* fi | 32. *hübest* hübschst — *síp* szíp | 33. *gemach* gemächlich — *leschen* lassán | 34. *balde* bald — *hemer* hámár | 35. *loff* lauf — *fut* fut | 36. *sie lauffen al* sie laufen alle — *min fut* mind fut | 37. *gar* alle — *min* mind | 38. *mit haffutz* mit házudsz — *was lügest* was lügst | 39. *Jften* Isten — *got* Gott | 40. *abet* ápát — *vatter* Vater | 41. *wodiaffen* Boldog-ásszány — *vnfer frowe* Unsere Frau | 42. *Sant hesse* szent(egy)házá — *kirhe* Kirche | 43. *Jften jonebit* Isten jónápit — *got geb ein guten morgen* Gott gebe einen guten Morgen | 44. *Jftenfifest* Isten fizesd — *got bezal uch* Gott bezahle euch | 45. *jo* jó — *gút* gut | 46. *bockel* pokol — *böffe* Schlechtigkeit | 47. *nemjo* nem jó — *nít güt* nicht gut | 48. *minat* mi(ly) nád — *wie gent jr das* wie (groß) erkennt ihr das ? | 49. *bjnsz* pínz — *pfenig* Pfennig | 50. *frimt* f(o)rint — *gulden* Gulden | 51. *aren* árán — *golt* Gold | 52. *esift* ezist — *silber* Silber | 53. *wars* väs — *ifen* Eisen | 54. *burffsz* burs — *pefffer* Pfeffer | 55. *burfcho* bursó — *er-*

weissen Erbsen | 56. *baffa* búzá – *weiffe* Weißen | 57. *rossa* rozsa – *korn* Korn |
 58. *gû kû* – *stein* Stein | 59. *gûmûft* kûmü(e)st – *steinmetz* Steinmetz | 60.
bro gû apró kû – *klein stein* kleiner Stein | 61. *notgû nád kû* – *groß stein*
 großer Stein | 62. *not nád* – *groß* groß | 63. [*k*] *gûscin* kücsin – *clein* klein |
 64. [*gu*] *zifce* cicse – *ditten* Dutten | 65. *Sabo* szabó – *ein fñider* ein Schnei-
 der | 66. *Sabot* zäbot – *habern* Hafer | 67. *Sene* szénä – *howe* Heu | 68. *Sen*
szèn – *kollen* Holzkohlen | 69. *Dûsz* tűz – *für* Feuer | 70. *wisset* vizet –
waffer Wasser | 71. *mefset* meszet – [*mörder*] *mörtter* Mörtel | 72. *fói fõ(v)í(n)*
 – *Sant* Sand | 73. *allman* (szálmán – *stro* Stroh | 74. *kafdag* gázdag – *rich*
 reich | 75. *zigin* cigin – *arm* arm | 76. *jemer* jámár – *frum* fromm | 77. [*keif*]
kefch kés – *meser* Messer | 78. *kendel* kentel – *lang messen* lang messen | 79.
keff kéz – *ein hant* eine Hand | 80. *lebe* lábä – *ein fûsz* ein Fuß | 81. *schandel*
sántäl – *hinck* Hinkebein | 82. *feiger* fejér – *wisz* weiß | 83. *fe[g]ckette* fekete
 – *fwartz* schwarz | 84. *würesch* vüres – *rot* rot | 85. *Sól* zöld – *grün* grün |
 86. *mag* mákk – [*eigel*] *eichel* Eichel | 87. *bütschet* pücsät – *mutz* weibliche
 Scham | 88. *bütheret* bügyöröt – *ein brot* eine Art Brot | 89. *hal* häl – *ein*
fifche ein Fisch | 90. *gelfe* kelj fel – *stant vff* stehe auf | 91. *feckerlen* fek(sz)el
 lenn – *lig nider* liege nieder | 92. *jüfte* jüszte – *kum her* komme her | 93. *die*
maget ti magád – *du selber* du selber | 94. *abet* ápät, ápäd – *vatter* Vater |
 95. *annia* anyjä – *mütter* Mutter | 96. *mit hof* mit hoz – *was brinstu* was
 bringst du | 97. *hetnille* éhetnül-ë – *hungert dich* hungert dich | 98. *nem* nem –
nein nein | 99. *edegel* éddegél – *essen* essen | 100. *jdigel* iddigál – *drincken*
 trinken | 101. *schandelen* sántálni – *hincken* hinken | 102. *betteck* betteg –
kranck krank | 103. *machalt* mëghält – *dot* tot | 104. *jsig* ízik – *niesen* niesen |
 105. *odwefet* ottveszett – *verloren* verloren | 106. *weder* szbhv. vëdar – *frü-*
lich fröhlich | 107. *ud* uty – *afo* also.

5. A szójegyzék magyar szókincsének nyelvjárási jellegével kapcsolat-
 ban emlékeztetnünk kell arra, hogy a sträßburgi építómester informátora kaj-
 horvát nemzetiségű és nyelvű pap lehetett, aki szlavóniai magyar nyelvjárást
 is beszélt, németül is értett. A kaj-horvátokra kétségtelen bizonyíték a *mečka*
 szó használata (24.) a *medve* helyett, a *vëdar* szó használata (106.) a *vidám*
 helyett. Papra utal a *szent(egy)háza* szó használata (42.) a *templom* helyett;
 az idegen anyanyelvű informátorra még az *apa* szó használata (40.) az *atya-*
 (isten) helyett. Itt meg kell említenünk még a *zifce* (64.) szót is: az építő-
 mester – nyilván informátorának diktálása alapján – először a *gübel 'kebel'
 szót akarta leírni, a *gu* leírása után e két betűt áthúzta, majd leírta a *zifce*
 szót. A szójegyzék hangjelölése alapján ennek olvasata *cicse* vagy *cicsa*. A
 TESz. ugyan közli az 1538. évi *chychek* többes számot (PestiN. F1), a NySz.
 az 1595. évi *chiche* (= *csicse*) alakot (Ver.), sőt az 1559. évi *ceczik* változatát
 (Szék: Krón.), amelyet az EtSz. kérdőjellel olvas *cecs*-nek. A szójegyzék *zifce*
 szava nem lehet esetleg kontamináció eredménye a kaj-horvát *cica* és a ma-
 gyar *csicse* között? A köznyelvi *e* : nyelvjárási *i* megfelelés ugyanis „viszony-
 lag sok morfémában, elsősorban eredetibb *ë* helyén – jelentkező, az egész
 nyelvterületen élő megfelelés” (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rend-
 szere. Bp., 1971. 182). Figyelmet érdemel a 25. sz. *kobel* 'Mähre' szó is. A szláv
 eredetű *kabala*¹ (*kobula*: ÚMTsz.) ugyan régi átvétel (TESz.), de könnyen
 lehetséges, hogy építómesterünk informátora nem ismerte az ugyancsak régi,
 szláv eredetű m. *kanca* szót (etimonja csak a csehben és az ukránban mutat-
 ható ki! – TESz.), de ismerhette a kaj-horvát *kòbila* szót, ennek szerémségi

és bácskai *kóba* megfelelőjét (VUK, Lex.), amely a szójegyzék *kobel* (= *kobál*) szavának előzménye lehet.

A WolfSzj. szókincsére jellemző az *i*-zés: *gannier* (1.) 'kenyér' (1560 k.: *kennier*: GyöngySzt. 4429; *kennyiër*: Muravidék, MNyTK. 116. sz. 38); — *gürtwil* (12.) 'körtvély' (1055: *kurtuel*: TA.); — *fip* (32.) 'szép'; — *býnsz* (49.) 'péNZ'; — *zigin* (75.) 'szegény'; — *hetnille* (97.) 'ehetnél-e'; — megvan az ún. nyílt *i*-zés is: *fői* (72., talán *fői*, azaz *főin*) 'fővény'; — *zigin* (75.) 'szegény'. Idevesszük még a következő eseteket: *óckir* (16.) 'ökör', *jonebit* (43.) 'jónapot', *efíft* (52.) 'ezüst', *jdigel* (100.) 'iddogál'.

A nyelvjárások szinkrón vizsgálata a diakrón helyzethez képest bizonyos eltolódást jelenthet, első tájékozódásul azonban felhasználható. A Nyatl. anyagát fonológiai szempontból IMRE (i. m.) dolgozta fel. A WolfSzj. anyaga a régiség és a mai nyelvjárások adataival is egyeztethető. Vö. 1560 k.: *kennier* (GyöngySzt. 4429); *kennyiër* ~ *kennyier* (MNyTK. 116. sz. 38); — 1055: *kurtuel* (TA.); 1233: *Körtviles* hn. (TESz.); — 1200 k.: *Ciploc* hn. (Annales Posonienses); 1272: *scypfa* hn. (TESz.); — 1292: *pinze*, 1512: *pyz* (TESz.); *piz* Kórógy (SzlavSz.), *piënz* ~ *pienz* Muravidék (MNyTK. 116. sz. 121); — 1141–61/XII. sz.: *Scigina* szn., 1574: *sziginy* (TESz.); *szigin* (MTsz.); — *szijnik* 'szívnek' Muravidék (MNyTK. 116. sz. 27). Vö. még 1240 k.: *fuyn* hn. (Oklsz.). A köznyelvi *e* : nyelvjárási *i* megfelelés ugyan az egész nyelvterületen él, de Szlavóniára is jellemző (IMRE i. m. 182–3). Ez magyarázhatja szójegyzékünk *főin*, *zigin*, sőt a fentebb említett *zifce* alakját is. Hasonlóképpen Szlavóniára is jellemzők a fenti kny. *ö* : nyj. *i* (*óckir* 'ökör'), *o* : *i* (*jonebit* 'jónapot', *jdigel* 'iddogál') és az *ü* : *i* (*efíft* 'ezüst') megfelelések (IMRE i. m. 189, 190, 186).

Sem a Nyatl. egyetlen kutatópontján, sem szójegyzékünkben nincsen meg az *i*-zés a következő szóknál: *kefch* (77.) 'kés', *keff* (79.) 'kéZ', *Sen* (68.) '(fa)szén' (Kórógy: *szën*). Szójegyzékünkben nincsen meg a *fejger* (82.) 'fejér' (Kórógy: *fejier*) szóban sem; a Nyatl. egyetlen kutatópontján van meg, szójegyzékünkben viszont nincsen meg a *Dehen* (17.) 'tehen' szóban (Kórógy: *tehen*); a Nyatl. 13. pontján van meg, viszont a WolfSzj.-ben nincsen meg a *Sene* (67.) 'széna' (Kórógy: *széina*) szóban. A Nyatl. csak 5 kutatóponton (de egyetlen jugoszláviaiban sem) jelez *i*-zést a feltételes mód jelen idejében, viszont szójegyzékünkben: *hetnille* (97.) 'ehetnél-e' (még vö. a fenti muravidéki *szijnik* 'szívnek' adatot). A jugoszlávai kutatópontok közül nem vettem figyelembe Piros és Alsóittebe (Ju-8, 11) erősen *i*-ző nyelvjárását, mivel ezek telepítések (vö. IMRE i. m. 112–21).

A kny. *ö* : nyj. *ü* megfelelés: *gû* (58., 60., 61.) 'kő', *gûmüft* (59.) 'kőművest'. Vö. 1009/+1235/1350/1404: *Kwarok* hn. (TESz.), *kü* (Kórógy); — 1395 k.: *kumijes* (BesztSzj. 748.), *kümijes* (Nyatl.), *kümbves* (Kórógy). IMRE anyagában Szlavónia nem szerepel, a MTsz.-ban azonban igen.

Kny. *ö* : nyj. *ü* megfelelés: *gürtwil* (12.) 'körtvély'. IMRE szerint: „Néhány *v*-töví morféma bizonyos alakjaiban jelentkezik, inkább a nyelvterület szélső vidékein” (i. m. 107). Vö. *jün* (Kórógy).

Kny. *ö* : nyj. *ü* megfelelés: *güntest* (5.) 'köntöst', *würesch* (84.) 'vörös', *bütheret* (88.) 'bögyöröt', *jüfte* (92.) 'jöszte'. Vö. 1516: *kunthes* (Oklsz.); 1392: ? *Würusch* szn., *wöres* (TESz.); *bügyörö* (UMTsz.); 1420 k.: *iús* (ÓMolv. 283), 1568: *Jöszte* (NySz.). „Az egész nyelvterületen jelentkező megfelelés” (IMRE i. m. 174). Kórógyon: *jüvök* („Az *ü* az ige egész paradigmasorában jelentkezik”), *tüvestül*, *gyükere* (Bajsa, azelőtt Bács-Bodrog megyében). Szójegyzékünk tartalmazza tehát *jöszte* szavunkra az eddigi legrégebb nyelvtörténeti adatot. A

többi együttal példa a kny. *o* : nyj. *e* megfelelésre is, amelyre IMRE sem Szlavóniából, sem Bács-Bodrog megyéből nem idéz adatot (a ma jugoszláviai Kupuszina *keménymág* 'köménymag' adata nem vehető figyelembe, mivel a nyelvjárás telepített).

Kny. *o* : nyj. *e* megfelelés: *Sóle* (11.) 'szőlő'. Vö. 1500 k. *Ebzewle* (MNY. XXI, 141); *szól* (Kórógy). Szórványos megfelelés (IMRE i. m. 174).

Kny. *i* : nyj. *ü* megfelelés: *gúscin* (63.) 'kicsiny', *bútschet* (87.) 'picsát'. Vö. 1399: *Kjčhin* szn., *kücsiny* (ÚMTsz.), *kicsi* (Kórógy), *piccsa* (Kórógy). Szójegyzékünkben nincsen meg *e* megfelelés az *ingenet* (8.) 'ingemet' és a *fifest* (44.) 'fizesd' szóban. A megfelelés megvan pl. Baranya megyében (Markóc, Páprád).

Kny. *o* : nyj. *i* megfelelés: *jonebit* (43.) 'jónapot'. Ez legerősebb a dunántúli nyelvterület déli részein, főleg Baranyában (IMRE i. m. 190). Vö. *lapická* (Kórógy).

Kny. *o* : nyj. *u* megfelelés: *buršfz* (54.) 'bors', *buršcho* (55.) 'borsó'. Vö. Vö. 1215/1550: *Burs* hn. (TESz.), 1490: *burso* (TESz.); *udu* 'odú', *mustoha*, *hutyon* (Várdaróc, Péterréve, Kórógy, egykor Baranya, Bács, ill. Szerém vármegyében, jelenleg Jugoszláviában).

Kny. *ó* : nyj. *u* ~ *ü* megfelelés: *Jjul* (15.) 'dió'. Vö. *rúzza*, *iru*, *kancsú* (Várdaróc), *hěrnjú*, *kancsú* (Bajsa, egykor Bács vármegyében, ma Jugoszláviában), *kancsú* (Péterréve), *dijóu* (Kórógy), *furu*, *mogyoru* (Temerin, egykor Bács vármegyében, ma Jugoszláviában), *furu* ~ *fúru* ~ *fúru*, *savú* ~ *savu* (Markóc, Kölked Baranya m.). Szójegyzékünk *Jjul* írásképe abból adódott, hogy egyrészt a lejegyző építőmester alsó alemann nyelvjárásában nem volt *d* fonéma, másrészt az informátor magyar közlésébe belejátszhatott a kaj-hv. *o* : što-hv. *l* interferenciája (vö. még MILAN REŠETAR, Elementar-Grammatik. Zagreb, 1916; NYOMÁRKAY ISTVÁN szíves közlése). Hasonló jelenséget figyeltünk meg fentebb szójegyzékünk *kobel* (= *kobál*) 'kabala' szavával kapcsolatban. — Idekívánczik még szójegyzékünk *mongeron* (= *monjaron*, 14.) (monyoró) 'mogyoró' adata is, amely egyrészt a Szlavóniára jellemző *á*-zást mutatja, másrészt hiányzik belőle a Temerinből adatolt kny. *ó* : nyj. *u* megfelelés (Kórógy: *mágyárou*). Vö. IMRE i. m. 98, 170, 230.

Kny. *u* : nyj. *o* megfelelés: *jjo* (22.) 'juh'. Vö. *jo* (ÚMTsz.), *jüh* (Kórógy).

Kny. *ú* : nyj. *a* megfelelés: *baffa* (56.) 'búza'. „Kivételesen ritka megfelelés” (IMRE i. m. 233).

6. A WolfSzj. méltán sorakozik a magyar nyelvtörténet forrásai közé.

MOLLAY KÁROLY

Igekötőrendszerünk történetéből

I. Bevezetés

1. A magyar igekötők történetével és leíró problematikájával foglalkozó szakirodalom igen gazdag. Legkorábbi nyelvtanainktól a legújabb időkben megjelent publikációkig próbálkoznak a kutatók megragadni e szóosztály sajátosságait, azokat a morfológiai, szintaktikai és jelentéstani jellemzőket, amelyek a rokon szófajoktól elválasztják. Elhatárolni leginkább a határozószóktól

kell, mivel a határozószó-osztály képezi az igekötő-kategória „melegágyát”, igekötő ugyanis legfőképpen határozószóból keletkezik. Erre a szófaji változásra nem mondhatjuk, hogy az elmúlt idők kódéba vész, hiszen — az igekötői szófaj megszületésétől kezdve — egész nyelvtörténetünkön végigvonul, annyira, hogy a mai magyar nyelv rendszerének leírásakor is állandóan beleüt-köziünk abba a problémába, hogy valamely lexéma határozószó-e még vagy már igekötő, hogy önálló mondatrész-e még vagy nem, hogy mindennek helyesírási következményeként különírjuk-e az igétől, vagy ige előtt állva egybe azzal.

A határozószói jelleg mellett a képzőszerűség kérdése az, ami az igekötővel kapcsolatban állandóan felvetődik. Joggal állapítja meg a MMNy.: „... . igekötőink egy része átmeneti kategóriát alkot az önálló szók, a pusztán összetételei előtagok és a szó eleji toldalékok között; másik része kettős szófajú: lehet önálló határozószó, de valamely igével állandó kapcsolatban igekötő is” (66), — bár a valóságos nyelvi helyzet ennél is bonyolultabb.

Az igekötő — problematikussága ellenére vagy talán éppen azért — azon szófajok közé tartozik, amelyeknek monografikus feldolgozása is van: JAKAB ISTVÁN „A magyar igekötők állományi vizsgálata” (NytudÉrt. 91. sz. 1976.) című munkájában a korábbi szakirodalom és a saját maga által gyűjtött nyelvi anyag elemzése alapján körvonalazza és jellemzi a mai magyar nyelv igekötőállományát. „A magyar igekötő szófajtani útja” címen pedig (NytudÉrt. 112. sz. 1982.) nyomon követi az egész szófajjal kapcsolatos felfogás változását, a különböző nyelvtanok és egyéb szakirodalmi források igekötő-szemléletének alakulását. — A korábbi írások közül a legalaposabb, a legrészletesebb J. SOLTÉSZ KATALINNAK „Az ősi magyar igekötők” című munkája (1959.), amely a hat legrégebbi igekötőnk keletkezését, funkcióit, a különböző műfajokon belüli használati szabályait, mennyiségi mutatóit stb. tárja fel. A még korábbi szakirodalomra (pl. BUDENZ, KÚNOS, ZSIRAI, LAZICZIUS, PAIS, BÁRCZI stb.) a megfelelő helyeken a szerző mindig utal. — Tanulságosak azok a hozzászólások, opponensi vélemények, amelyek J. SOLTÉSZNAK az igekötőkről szóló kandidátusi értekezésével kapcsolatban hangzottak el (TOMPA JÓZSEF, PAPP ISTVÁN, KÁROLY SÁNDOR, PAIS DEZSÓ, BAKOS FERENC stb., J. SOLTÉSZ válasza: I. OK. XI. 235—40). — Az utóbbi években is többen foglalkoztak az igekötők kérdésével. Csak néhányra utalok az átfogóbb írások közül: SEBESTYÉN ÁRPÁD a névutók kapcsán röviden az igekötőkre is kitér (NyelvtTan. 89—95, Névut. 14), SZABADI BÉLA az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdéséről ír (SzótTan. 215—25), BERRÁR JOLÁN az igekötő helyét jelöli ki a szófaji rendszerben (NytudDolg. 33. sz. 23: viszonyzó, mondatrészkísérő, szemantikai természetű [képző értékű]), FÜLEI-SZÁNTÓ az akcióminőség és az igekötők rendszerének összefüggéseit vizsgálva „ingatag státuszú szófaj”-nak nevezi (NytudÉrt. 104. sz. 329), részletesen vizsgálja szerepüket KIEFER FERENC (Előfelt. 146—69); legújabbban SZILI KATALIN foglal állást az igekötő képzőjellege mellett, az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről értekezve (Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. sz. Bp., 1985.); stb.

Az igekötők keletkezésének, alak- és jelentésfejlődésének kérdéseiről összefoglaló jelleggel, friss szellemben B. GERGELY PIROSKA írt „Magyar történeti nyelvtan”-ában (Cluj-Napoca, 1978.), R. HUTÁS MAGDOLNA szintaktikai oldalról közelíti a kérdést, BENKŐ LORÁND pedig a hat legrégebbi igekötő alaki és keletkezéstörténeti elemzését adja „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegem-

lékei” című könyvében (Bp., 1980. 264—76, 1. még StudSlav. XXV, 45—51) stb. Mindezekre — és sok más forrásra — a megfelelő helyeken utalni fogok.

2. Az alábbi munkában a magyar nyelv igekötérendszerének kialakulását, ómagyar kori történetét mutatom be; nemcsak a hat legrégebbi igeköteét, hanem azoknak az újabbaknak a keletkezését, alaki és funkcionális viselkedését is, amelyeknek létét — az adatok alapján — az ómagyar korra (annak korai vagy későbbi szakaszára) fel lehet tenni.

Ez a feldolgozás „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című kollektív munkálatok keretein belül készült. Ebből következően a statisztikák az egész Nyelvtan számára egyöntetű 23 kódexrészlet (egyenként 10 ezer n-nyi korpuszok) és négyszer 10 ezer n-nyi eredeti magyar szöveg elemzésén alapul. Ez persze csak a számadatokra vonatkozik; az egész munka ennél sokkal nagyobb szöveganyagra és nagy szótári gyűjtésre támaszkodik. (Helyenként a szövegben erre utalok is.) Kollégáim hasznos észrevételeit ezúttal is köszönöm.

A feldolgozás két nagy fejezetből áll: „A korai ómagyar kor és előzményei” (a kódexek koráig) és „A kései ómagyar kor” igeköte-története. Mindkét korszakban foglalkozom az igeköteők alaki és keletkezéstörténeti kérdéseivel (elkülönítve igeköteőink legkorábbi rétegét és az újabb igeköteőket, ill. igeköteő-előzményeket), majd az igeköteők funkcionális problematikájával (jelentésmódosító és szintaktikai szerepével, kapcsolódásának és hiányának kérdéseivel, valamint az igeköteővel kapcsolatos kettős-hármas szófajúság problémájával). Ez az utóbbi alfejezet — nagyobb nyelvi anyag birtokában — a kései ómagyar korral kapcsolatban természetesen tartalmilag és terjedelmileg is bővebb lesz.

Mit tekintek igeköteőnek? Az eddigi szakirodalomban számos definíció született, minden szempontra kiterjedő, teljesen kielégítő azonban nem (l. JAKAB: NytudÉrt. 91. sz. 3—7, 98—100, NytudÉrt. 112. sz.). Ez elsősorban a kérdéses nyelvi elemek természetének, problematikusságának tulajdonítható. A már említett szerzők igeköteő-definícióit, valamint legfontosabb nyelvtanaink meghatározásait figyelembe véve, saját elemzéseim tanulságait is felhasználva a következő meghatározás alapján tekintetem valamely nyelvi elemet igeköteőnek (látva ennek a gyengéit is): Az igeköteő olyan lexikai-szemantikai természetű (általában latívusi irányjelentésű) ragozhatatlan szavak csoportja, melyek igéhez (igei származékhoz, ill. határozószóhoz, másik igeköteőhöz) viszonylag gyakran, szorosabban vagy lazábban kapcsolódva annak jelentését vagy jelentését és szintaktikai szerepét módosítják. — Valamely határozószó igeköteővé válása azonban folyamat, ezért célszerű az „igeköteő-előzmény” (vagy „igeköteőszerű határozószó”) fogalmának a bevezetése: Az igeköteő-előzmény a határozószók és az igeköteők között levő átmeneti kategória; valamely határozószó olyan előfordulása, amely igeköteőre jellemző jegyet is tartalmaz. — Mivel e definícióban a határozószó terminus is szerepel, álljon itt e szófaj meghatározása is, amit a minősítés során alapul vettem: „A határozószó olyan — korlátozottan toldalékolható — ragos vagy ragtalan (esetenként jellel ellátott) névszó, névmás, igenév, ill. névszók, névmások és egyéb szabad morfémák kapcsolata, amely lexikalizálódott (azaz: amelynek morfológiai felépítettsége többé-kevésbé elhomályosodott vagy jelentése »tömbösült«), és ebben az alakjában, egyéb viszonyító elem nélkül tölt be határozói szerepet a mondatban” (vö. D. MÁTAI: MNy. LXXXIV, 39). — Az igeköteő és a határozószó elhatárolásának szempontjait, az érvényesített, ill. alkalmazott kritériumokat a feldolgozás során igyekszem jelezni.

II. A korai ómagyar kor és előzményei

A) Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

a) Igeköötőink legkorábbi rétege

1. Az igeköötő-kategória nem ősi öröksége nyelvünknek, hanem a magyar nyelv önálló életében jött létre. Az obi-ugor nyelveknek a magyaréhoz hasonlóan gazdag igeköötőrendszere arra enged következtetni, hogy az ugor alapnyelv rendelkezhetett azokkal a szerkezeti előzményekkel, amelyek lehetővé tették, sőt előkészítették az egyes ugor nyelvekben az igeköötők későbbi kialakulását (vö.: ZSIRAI, *ObiugIk.* 36; GÜLYA: *Osnovy* 50—5; J. SOLTÉSZ, *Igeköt.* 14; HONTI: *NyK.* LXXXI, 233—4).

Igeköötőink lativusragos határozószókból keletkeztek, amelyek kezdetben igével (igenéssel) szabad határozós szerkezetet alkottak (ugor, sőt fgr. koriak lehettek pl. a m. *elé menni*, vog. *päri tūs* 'mögé ment' [vö. m. *far* 'hátsó rész']-féle határozós szerkezetek). Legkorábban, leggyakrabban és a legtöbb igéhez a térnek hat különböző, egymással párosával ellentétben álló helyét, ill. irányát kifejező határozószók kapcsolódtak. Ezek (*ki, le, mögé, elé, belé, felé*) — még az ómagyar korban — mozgást, mozdítást, helyváltoztatást jelentő igei alaptagjukkal (éppen gyakoriságuk folytán) egyre szorosabb kapcsolatba kerültek, azzal összetett szóvá tapadtak (vö.: DEME: *NyK.* LIV, 23; BALÁZS: *MNy.* L, 447—51; SZABÓ, *MMNyelv.* 158; BERRÁR: *MNyT.* 397). Ennek következtében aztán különféle változások érték őket (vö.: ZSIRAI, *ObiugIk.* 22—3; HORGER: *Nyr.* XXXIX, 295; BÁRCZI, *MNyÉletr.* 65—6, 157—61).

E határozószók igeköötővé válása során alaki és funkcionális változások következtek be. Ezek azonban valószínűleg nem voltak teljesen egyformák e hat igeköötő esetében, és keletkezésük ideje sem esett egészen egybe. Korai ómagyar kori adataink szerint a *még* és az *el* lehet a két legrégebbi igeköötő: az ómagyar kor végén, az ómagyar kor elején keletkezhetett a 'hátra, vissza' jelentésű *mégé*, ill. az 'elülső rész felé, előre' jelentésű *elé* határozószóból. Első előfordulásai: HB.: *mige zocoztia vola*; KTSz.: *ele mulha[[fa]*, *mege turhe[[fe]*, *mege lel[he]]fe*, [*mege turied*, *ele menuen*]. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a korai ómagyar kora az alaki redukció még nem következett be, azaz a lativusrag még megtalálható az igeköötőn (vö.: KLEMM, *TörtMondt.* 254; B. LÓRINCZY, *KTSz.* 158—9). A jelentésváltozás azonban igen, vagyis a *migé* ~ *mégé* és *elé* alakok lényegében már nem eredeti irányjelentésükben szerepelnek, hanem ettől elég erősen eltávolodtak, tőszavuktól (és annak családjától) többé-kevésbé elszakadtak, és új szerepben, a cselekvés befejezettségének morfológiai jelölőjeként léptek fel. E perfektíváló szerepű elemek pedig már igeköötők. (Máshogyan PAPP: I. OK. XI, 236). A *mégémégé*, *mégénéz* típusú határozós összetett szókból tehát fontos funkcionális eltolódás történt: megváltozott az a szintaktikai és szemantikai viszony, amely a *mégé*, *elé* határozószót az igéhez fűzte. E határozószók konkrét helyviszonyt jelölő képessége — a gondolkodás fejlődésével és absztrakciójával párhuzamosan — fokozatosan kibővült, és ez elvontabb jellegű jelentéstartalmak kifejezését is lehetővé tette, pl. a cselekvés nyomósításának, megtörténtének, eredményességének, mozzanatosságának stb. jelölését (vö.: KOVALOVSKY, *Nyfejl-Nyhely.* 169; BENKŐ, *ÁrpSzöv.* 266). Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószó konkrét jelentése, annál több ilyen típusú összetett szó alakult vele, azaz annál jobban kiterjedt ható-

köre, és viszont, minél jobban kiterjedt használati köre, annál jobban elhomályosult a határozószó-igekötő eredeti jelentése, mígnem új funkciója (a perfektíválás stb.) vált fő vagy egyedüli szerepévé; ekkor már nem összetett szói előtag volt, hanem igekötő, ami — bizonyos szempontból — a képzőhöz hasonló grammatikai jellegű morféma (vö.: DEME: NyK. LIV, 23, 34; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 75).

2. Korai emlékeink még igekötős igéiben — az eredeti határozószói alak megtartásával — az igekötő már tisztán perfektíváló szerepű: HB.: *mige zocoztia vola* (értelmezését l. a „Funkcionális kérdések” között); KTSz.: „[men]ecnece eget *mege turhe*[[fe] [’megtörhesse’]”, „nazaret [v]aralafat *mege lel*[[he]]]fe [’meglehesse’]”, „me[nece] eget [m]ege turied [’megtörjed’]”.

Az eredetibb helyhatározói szerepet jobban megtartó *el* igekötős igék is hordoznak magukon perfektíváló funkciót, szintén anélkül, hogy igekötőjük korábbi *elé* alakja redukálódott volna: KTSz.: „angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulha*[[fa] [’elhagyhassa’]”, „*ele menuen* bethle[hembele] [’elmenvén’]”. — Figyelemre méltó az a tény, hogy a *mégé* és az *elé* minden előfordulása az igtől különírva szerepel. Ez valószínűleg annak a következménye, hogy ezeken az igekötőkön még rajta van a lativusrag, és így még két szótagúak.

Az alaki redukció, ami általában a formaszók fejlődésére erősen jellemző sajátosság, a *mégé* és *elé* igekötő esetében a korai ómagyar kor vége felé következhetett be. Ez az alakrövidülés az adott fonetikai helyzetben könnyen megvalósulhatott, mégpedig a *mégémegy*, *mégénéz*-féle igekötős igékben a második, hangsúlytalan nyílt szótagi vokális megrövidülése, majd kiesése következtében (vö.: BUDENZ: NyK. II, 178; MELICH: MNy. VI, 154; HORGER: Nyr. XXXIX, 294—7; B. LŐRINCZY, KTSz. 158). Az igekötő redukciója „csak ilyen proklitikus helyzetben és ilyen lefolyással következhetett be, és innen hatolt át analogikusan az enklitikus helyzetű igekötőkre is” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 265; ott más véleményekre is utal, irodalommal). Első kódexeinkben már kizárólag csak a rövid formával találkozunk, de így jelentkezik a *még* és az *el* a MvS.-ban is: „te atyad . . . chach eggiet *meg elend*”, „te melleled *el futnak*”.

A lativusrag eltűnésének végső oka azonban feltehetőleg a fentebb leírt funkcionális változásban keresendő. Azt is feltehetjük, hogy a nyelvhasználat igekezelt a két funkcióval rendelkező *mégé* és *elé* alak egybeesését, az így előállt zavaró homonimiát megszüntetni (ti. határozószók és igekötők is voltak egyszermind), mégpedig éppen az igekötői használatú szóalak megrövidítésével. Ha itt még azt is számításba vesszük, hogy a *mégé*, *elé* alakok egyúttal még névutóként is funkcionáltak, még érthetőbbnek tűnik az a törekvés, hogy az igekötő és a névutó-határozószó között alaki különbség álljon elő; „a funkcionális keveredés-tévesztés veszélye ugyanis itt volt a legnagyobb” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 267). E feltevést az a tény gyengíti, hogy ez az alakhasadás nem következett be minden azonos alakú igekötő és névutó-határozószó között, pl. *túl*, *át*. E határozószók igekötővé válása azonban — a *még*, *el*-hez képest — igen későn, a kései ómagyar korban, ill. a középmagyarban következett be (vö. BENKŐ i. m. 267).

Az igekötő-keletkezés módja szempontjából a *még*-gel és az *el*-lel azonos típusba tartozik a *fél* is. Szintén a lativusrag eltűnésével keletkezett a rövid alak, de két társánál később; vö. JókK. 39: „hegyre *fel menenek*”. Előzménye, a *félé* határozószó a KTSz.-ből adatolható: „*fele* . . . mvnybe[le] ha tekunte”. A *tekint* ige és a hozzá kapcsolódó *félé* a későbbi *féltekint*-nek felel meg, így a

KTSz.-beli *félé* igekötőszerúsége szóba jöhetne, de olyan távol van az igétől (amihez még egy névtűs szerkezet is tartozik), hogy ezt az adatot inkább 'felfelé' jelentésű határozószónak kell tartanunk. — E három igekötőt az is rokonítja, hogy a lativusragos *mégé, elé, félé* határozószó-előzményükkel azonos alakú névtű-megfelelőik is vannak (napjainkban is). Hangalaki felépítésük is hasonló, amennyiben — lativusragjuk eltűnése óta — mássalhangzóra végződnek.

3. Ezekkel szemben a *be*, a *ki* és a *lő* igekötő magánhangzóra végződik. Ha azonban a *be* kései ómagyar kori *bel* alakját is figyelembe vesszük (vö. pl. DIENES: NéprNyttud. VII, 61—2), akkor ez az igekötőnk a *még, el, fől* típushoz közelít, de bizonyos szempontból különbözik is tőle. Eszerint a *ki* és a *lő* képvisel azonos típust. A régebbi felfogás ezek keletkezését is egy hosszabb, lativusragos alak (*kivé, lővé*) redukciójával magyarázta (vö.: HORGER: Nyr. XXXIX, 295; KLEMM, TörtMondt. 257; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 18, 23, 28; MSzFgrE.; TESz.). Ennek azonban — mint BENKŐ rámutat — ellene mond az, hogy a hosszabb alakok viszonylag későn jelentkeznek nyelvemlékeinkben, és akkor is csak néhány forrás szóhasználatára jellemzőek, vö. JordK. 234: *hozot kywe*, 300: *leve veteek*; ÉrdyK. 63: *kywe teryed* stb. A XV. sz.-i kódexekben csak a rövid *ki* és *lő* alakok szerepelnek, és a rövid *ki* található az ÓMS.-ban is: „buafeleul *kyniuhhad*”. (Az ÓMS.-beli „*qui lumha nym hyul*” *qui* 'ki' szava nem igekötő, hanem 'amely' jelentésű vonatkozó névmás; vö. MÉSZÖLY, ÓMS. 60—1; PAIS: MNY. XXVIII, 296; máshogyan ELEKFI: uo. 192). — Funkcionális tekintetben a *ki*-re és a *lő*-re az jellemző, hogy eredeti konkrét lativusi irányjelentésüket még a kései ómagyar korban is erősen őrzik; talán ezt tükrözi az is, hogy legtöbbször igéjüktől különírva jelentkeznek mind ige előtti, mind ige utáni helyzetben. Figyelemre méltó az is, hogy — a másik négygel szemben — e két igekötőnknek határozószói, ill. főnévi alapszavai a magyarban nem mutathatók ki (etimológiájuk is problematikus, vö. TESz., MSzFgrE.). Mindezek alapján az a valószínűbb, amit BENKŐ fejt ki először, hogy e két igekötő esetében a rövidebb *ki* és *lő* alak lehetett az eredeti, határozószói előzményük pedig a *mégé, elé, félé* típushoz képest jóval régebben (feltehetően már az alapnyelvben) megszilárdult (vö.: BALÁZS: Pais-Eml. 131; BENKŐ: StudSlav. XXV, 45—51, ÁrpSzöv. 267—73). A határozószói előzmény az igekötőhöz hasonló alakú lehetett, csak hosszú szóvégi magánhangzóval (*ki, lő*). A *ki* igekötő *i*-jében és a *lő* *ő*-jében ugyanis benne van a lativusrag: ez már az ómagyarban diftongust alkotott a szóvégi magánhangzóval, majd azzal összeolvadt, azaz monoftongizálódott, végül megrövidült, mint sok más egy-
szótagú szavunkban: *há* > *ha*, *mi* > *mi* stb. (vö.: MSzFgrE.; TESz.; BENKŐ, ÁrpSzöv. 271). Az eredeti hosszú vokálist őrizheti a *kil* ~ *kül* határozószó-névtű, és talán erre mutatnak egyes írásváltozatok is: FestK. 19: *lee moffad*; DebrK. 123: *leh fekuek*. Az, hogy e két igekötőnk tartalmazza a lativusragot, megmagyarázza azt is, hogy miért él oly erősen és sokáig lativusi jelentésük.

4. Legrégebbi igekötőcsoportunknak hatodikként bemutatandó tagja, a *be* is többrendbéli problémát vet fel. Hosszú magánhangzós *bé* változata (aminek meglétére egyes kései ómagyar kori adatokban az íráskép is utal: ÉrsK. 83: *bee ment wolna*, 215: *fogagyatok beeh*; de nyelvjárásaink is őrzik) azt mutatja, hogy a *ki*-hez és a *lő*-hez hasonlóan lativusragot tartalmaz (vö. BENKŐ: NyK. LXXVIII, 287). Az ómagyar korban (már a JókK.-ben is) gyakori *bel*

változata viszont arra enged következtetni, hogy a *belé* határozószóból rövidült a *mégé, elé, félé* típushoz hasonlóan. Ezzel a csoporttal rokonítja az a tulajdonsága is, hogy a korai ómagyar korban ennek is van névutó-megfelelője (HB.: *vilagbele*; KTSz.: *mvnybe[le]*), ami aztán a későbbiekben raggá is fejlődött. A *belé* határozószó eszerint kétféle módon is igekötővé vált, miközben a *belé* alak élt névutóként is. A funkcióváltással együtt járó alakrövidülésnek, redukciónak tehát két esete volt: az egyik során a *belé* határozószó *bé* alakú igekötővé (a *belé* névutó viszont *-be* alakú raggá), a másik redukció során pedig *bel* alakú igekötővé vált (vö.: KERTÉSZ: Nyr. XXXVII, 398; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 107; BENKŐ, ÁrpSzöv. 281). — A *belé* (valamint az *elé ~ elevé*) határozószó a későbbiek során úgy is igekötővé vált, hogy lativusragját megtartotta, de ez már az újabb igekötők keletkezésének kérdése.

b) Az újabb igekötők, illetőleg igekötő-előzmények

1. Feltehető, hogy a korai ómagyar korban más határozószók is megindultak az igekötővé válás útján: *által, alá* stb. Ezek az igekötők, ill. igekötő-előzmények is „hová?” irányú határozószókból keletkeztek, alaki módosuláson azonban a szófajváltás során nem mentek át: a határozószó lativusragja (vagy egyéb „hová?” irányú ragja) megmaradt, így ezek az igekötők mindig két szótagúak, tő- és ragmorféma együtteséből állnak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy irányjelentésüket — egészen napjainkig — kisebb-nagyobb mértékben megtartották.

Az újabb igekötők kibontakozásának időszaka a kései ómagyar (és a középmagyar) kor; adataink is abból az időből vannak. Az adatok jelentékeny része azonban még akkor is a határozószó és az igekötő közötti átmeneti állapotban van (vö.: B. KUDLIK: MNy. LI, 83—7; BÁRCZI, MNyÉletr. 160, 281—2). A kései ómagyar kori igekötők közül néhány azonban feltehetőleg már a korai ómagyar kor vége felé létrejön. Ilyen lehet az *által, alá, elé ~ elevé, egybe*, de esetenként, bizonyos igék mellett esetleg mások is. Ha ezek a határozószók gyakran járultak bizonyos (kezdetben csak mozgást jelentő) igékhez, majd egyre több igéhez, akkor veszíthettek nyomatékukból, jelentésük általánosabbá válhatott, ezzel egyidejűleg fölerősödhetett perfektiváló funkciójuk. Ez pedig azt jelenti, hogy e határozószók igekötőszerűen kezdtek viselkedni (vö.: ZOLNAI: Nyr. XLVII, 8—13; DEME: NyK. LIV, 34; SEBESTYÉN: MNyj. III, 45; KOVALOVSKY: IgGrSzem. 123; HADROVICS: NytudÉrt. 83. sz. 179). Egyes határozószók igekötővé válásában szerepet játszhattak az olyan szerkezetek is, melyekben ragos főnévvel kifejezett határozót értelmezőszerűen követett a határozószó, majd az ige: TelK. 250: „a gonozokal e twz *pokolra ala vetetik*”; a ragos főnévvel kifejezett határozó jelentését nyomatékosító határozószó az igehez vonódhatott, és annak igekötőjévé válhatott (vö.: PAIS: MNy. LV, 184; R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69—73, LXXIX, 291—2). — E szófajváltás során az igekötőjellel erősödése és a kérdéses elemek használatának nem mozgást jelentő igékre való kiterjedése egymást támogató folyamatok lehettek.

2. Leginkább talán az *által* határozószóról tehető fel a korai ómagyar kor végi igekötőszerűség, annak ellenére, hogy még a kései ómagyar korban is vannak szófaji szempontból nehezen értékelhető, átmeneti állapotra utaló előfordulásai. Azonban már legkorábbi kódexeinkben is bőven szerepelnek olyan adatok, melyekben az *által* nem mozgást jelentő igéhez járul, intranzitív, moz-

gást jelentő igét tranzitívva tesz, vagy az ige jelentését egyéb módon változtatja meg, vagyis amelyekben az *által* igekötőnek tekinthető. Mint határozószó elég régi, már az ősmagyar kor elején meglehetett, így a többi határozószóhoz képest hosszabb ideje volt az igekötővé válásra. Korai ómagyar kor végi igekötőszerűségére utal: 1348: *altalyaro* (OkI.Sz.); vö. JókK. 26: „kere: hogy ew tett *vettne altal [transponeret]* az tonak nemynemew zýgetebe”; BécsiK. 20: „*tozzel altal vezettetic [transverberabitur]*”.

A *lë* igekötőhöz hasonló szerepben az *alá* határozószónak is lehetnek a korai ómagyarban igekötőszerű előfordulásai: a késeiben ugyanis viszonylag nagyszámú igéhez kapcsolódik, és előfordulási gyakorisága is viszonylag magas; vö. 1470: „*alahorgatath [’aláhorgadott’]* semeldek” (Gl.). — Hasonló állapotban lehet az *elé* ~ *elő* ~ *elevé* határozószó is. Figyelmet érdemel az a jelenség, hogy e három változathoz a kései ómagyar korban az *elevé* a leggyakoribb és az *elé* a legritkább; mégis: 1470: „praesupponit: *eleveti*”, 1510 k.: „*irasoknak ele hozasawal*” (Gl.). Ebből esetleg az következhet, hogy a korai ómagyar korban talán az *elé* volt a közkeletűbb (mert ez illett bele legjobban az *-á/-é* lativusragos határozószók rendszerébe), de más jelenség is lehet az *elé* ritkaságának hátterében: mivel a korai ómagyarban az *elé* határozószó *elé* alakban vált igekötővé (KTSz.: *ele menuen*), ezért ha a nyomatékos, mondatrész értékű határozószót akarták használni, alakilag is meg kellett különböztetni az (igekötő szerepű) *elé*-től. Ennek legegyszerűbb módja vagy a lativusrag megisméltése volt (*elé-é* > *elévé*), vagy úgy ment végbe a hasadás, hogy a lativusragot teljes tőhöz illesztették (*ele-é* > *elévé*). Így és ezért keletkezhetett az *elévé* vagy *elevé* határozószó. Később, a korai ómagyar kor vége felé ez is megindult az igekötővé válás útján, vö. JókK. 16: *eleueuttettne*, 60: *eleue yew* 'incedit'. Érdekes jelensége az igekötő-történetnek, hogy egy határozószó (az *elé* ~ *elévé*, valamint a kései ómagyar kor megfelelő alfejezetében tárgyalt *belé*) a magyar nyelvtörténet két különböző korszakában, kétszer, kétféleképpen is igekötővé vált. Egyszer a korai ómagyar kor elején, lativusragját elvesztve (*elé* > *el*), ill. alakilag zsugorodva (*belé* > *bé* > *be*). Másodszor a korai ómagyar kor vége felé, ill. a kései ómagyar korban; ennek eredményeképpen új, más morfémafelépítésű, ill. alakú (*elé* ~ *elévé*, *belé*) és részben más funkciójú igekötők keletkeztek.

A korai ómagyarban talán az *egybe* igekötő-előzménnyel is számolhatunk. Mivel a kései ómagyarban a *gyűl*, *gyűjt*, *gyülekezik* igékhez járult leggyakrabban, arra gondolhatunk, hogy ezek mellett az igék mellett vált igekötőszerűvé, majd — más igékre is áttérjedve — igekötővé az *egybe*. Funkciója kezdetben a nyomósítás, az ige jelentésének egyértelműbbé tétele lehetett, majd egyéb szerepei is kialakultak; vö. BécsiK. 15: „*paꝛāLola egbè gōlni*”: „adunari praecepit” (a *gyűl*, *gyűjt* és származékai a BécsiK.-ben 34-szer kapcsolódnak az *egybe* igekötőhöz, ill. igekötő-előzményhez); MünchK. 24va: *egbe gōlékegēndnē*: *sunt congregati*; Apork. 118: „*egbe giūtōtto* azokat”: „congregavit eos”. (Az újabb igekötők, ill. igekötő-előzmények keletkezésének és funkcióinak kérdéseivel „A kései ómagyar kor” megfelelő alfejezetében foglalkozom részletesebben.)

B) Funkcionális kérdések

1. Az előző fejezetben — az igekötők keletkezése kapcsán — funkcionális kérdések is szóba kerültek. Ez abból fakad, hogy a határozószó igekötővé válása lényegében funkcióváltozás következménye, ill. azzal együttjáró folya-

mat. A mozgást, mozdítást és általában helyváltoztatást jelentő igékhez bővítőként kapcsolódó lativusi irányú határozószók egyre gyakrabban és egyre szorosabban kapcsolódtak igéjükhöz. Ennek fontos következménye lett. A *mégé tér az erdőből* vagy *mégé mēne ő lakóhelyére* típusú mondatok ugyanis azt is jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a 'vissza' irányjelentésű *mégé* másodlagosan magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének mellékjelentését is (ekkor az irányjelentés mellett a perfekciót is kifejezi az igekötő). Idővel a főszűly már nem az irányjelentésre, hanem a cselekvés befejezésének a mozzanatára esett. Ennek következtében jelentése, funkciója módosult: elsősorban perfektiváló szerepű nyelvi elemmé fejlődött; ez az új jelentés elnyomta azt a jelentésmozzanatot, hogy a cselekvés bizonyos irányban történjen. Ebben az új, perfektiváló szerepében aztán már más, nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult, melyek mellett irányjelentésről szó nemigen lehetett: KTSz.: „nazaret [v]arajat mege lel[he]ffe ['meglehesse']” Így jut a *még* a „tisza perfekciót” kifejező funkciójához (vö.: BUDENZ: NyK. II, 161—88; BÁRCZI, MNyÉletr. 64—7; PERROT: NytudÉrt. 52. sz. 54). — (A tisza perfekció az igekötőnek az a szerepe, hogy az ige irányjelentésének vagy egyéb jelentésárnyalatának megváltoztatása nélkül, kizárólag az igében kifejezett cselekvés befejezettségét, perfektív jellegét jelöli.)

Ez a funkcióváltozás már az ősmagyar korban végbemehetett, hiszen a *még(é)* igekötő korai szövegeinkben már pusztán a cselekvés befejezettségét jelöli: KTSz.: „eget mege turhe[ffe], . . . eget [m]ege turied ['megtörjed'], . . . [v]arajat mege lel[he]ffe”. A HB.: „turchucat *mige zocogtia vola*” szerkezet *migé* igekötője a befejezettségnek egy sajátos árnyalatát fejezi ki. Felfogható úgy, hogy a cselekvés nem tökéletes teljesülésére utal; eszerint az igekötős ige 'majdnem megszakasztotta' jelentésű lehet; ez a 'majdnem' jelentés a perfektiváló *még* és a folyamatos múlt idejű ige (*szakasztja vala*) jelentése közti ellentétből fakadhat (vö.: BÁRCZI: MNy. XLI, 79—81, HB. 120; BENKŐ, ÁrpSzöv. 267; BÁNHIDI: NytudÉrt. 12. sz. 8; E. ABAFFY: MNy. LXXXIII, 397—403). De sok kései ómagyar kori adat arról tanúskodik, hogy a folyamatos múlt idejű ige és a hozzá kapcsolódó igekötő gyakran múltban ismétlődő cselekvést fejez ki; e jelentés első előfordulása lehet a HB. igekötős ígéje, amely eszerint 'megszakasztgatta, megszagatta', ill. 'megmardosta, kimarta, felsebezte', azaz 'megkínozta' jelentésű. A cselekvés perfektív és iteratív jellege nem zárja ki egymást, együttesen is megjelenhetnek (vö.: A. MOLNÁR: MNy. LXXXI, 442—53; NAGY: ÁNyT. VI, 347). — Ez az igekötő-előfordulás egyéb elvontabb jelentésárnyalatok feltevését is megengedi, mint pl. a nyomósítás, eredményesség, mozzanatosság stb. (vö.: MÉSZÖLY, NytörtFejt. 5—7, ÓmSzöv. 199; BENKŐ i. m. 267).

Hasonló funkcióváltozás zajlott le a többi igekötő keletkezése során is, de valamivel később, az ómagyar koron belül is időben eléggé elszórtan. Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen a *még(é)* perfektív funkciója fejlődött ki legelőször. Nem azért, mert ennek irányjelentése gyengébb volt, mint a többi igekötőé, ill. határozószóé, hanem azért, mert perfekciós mellékértelme volt jóval erősebb: a 'vissza' irányhatározó minden másnál határozottabban jelölte a cselekvés végpontját, amely ebben az esetben azonos volt az egykori kiindulóponttal (vö. J. SOLTÉSZ, Igeköt. 33—4). A *mégé* perfekciós jelentésének fölerősödését az is elősegíthette, hogy elég korán (még az ősmagyarban) elszigetelődhetett szócsaládjától; a főnévi *még* (> *mög*) lassanként ki is veszett az önálló használatból (helynevek azonban máig őrzik: *Hátmeg*, *Hegymög*). Egy

'hát, hátsó rész' jelentésű szó — a rokon nyelvek tanúsága szerint is — tisztán jelentéstani alapon (idegen hatás nélkül) könnyen fejlődhet egyszerű perfektiváló igeikötővé, pl. vog. *got* 'mögé, hátra' igeikötő (~ m. *hát*); vog. *pär*, osztj. *pira* 'hátra, vissza' igeikötő (~ m. *far*); (vö.: ZSIRAI, ObiugIk. 20, 29; TESz.). — A korai ómagyar korban — a perfektiváló szerep mellett — valószínűleg a *még* eredeti irányjelentésű használata is él, hiszen még a kései ómagyarból is jól adatolható: BécsiK. 12: „heian *évéztékémég*”: „remiserunt eos vacuos”.

A *még* tiszta perfektív funkciójának kialakulását leghamarabb az *el(é)* követhette, szintén az ómagyar kor végén, a korai ómagyar elején, de a korai ómagyarban ez még úgy perfektiválja a cselekvést, hogy valamelyest eredeti irányjelentését is őrzi: KTSz.: „angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulha*[f]fa [‘elhagyhassa’], . . . *ele menuen* [‘elmenvén’] bethle[hembele]”. Tiszta perfektiváló funkciója a kései ómagyar korra válhat általánossá. — A többi igeikötőnek még erősebb az irányjelentése: ÓMS.: „buabeul *kyniuhhad* [‘kinyújtsad, kihúzzad’]”. A *ki* korai kódexeinkben is leginkább eredeti irányjelentésében szerepel, főleg mozgást jelentő igeik mellett, vö. JókK. 43—4: „*ky terjeztjua* ew kezejtt ez felewl mondot *langbalol*”. Ezt feltehetőleg a benne levő lativus-ragnak köszönheti. — Hasonlóan viselkedik a *ki* antonimája, a *be* is: 1395 k.: *beu meneth* (Gl.). Talán ezeknél valamivel hátrább van az igeikötővé válás útján a *fél* és a *lè*. (A *lè* csak határozószóként ősi, igeikötőként a többinél fiatalabbnak látszik.) Korai ómagyar kori adatunk nincs rájuk, a késeiek pedig azt mutatják, hogy még akkor is elsősorban irányjelentésükben használatosak (és csak ezzel együtt fejezik ki a cselekvés befejezettségét), tiszta perfektív funkcióban csak ritkán szerepelnek. A KTSz.-ban előforduló *fele* alak („*fele* . . . mvnybe[le] ha *tekunte*”) még nem igeikötő, hanem inkább határozószó. — A többi igeikötő, ill. igeikötő-előzmény is elsősorban irányjelentésű, és ezzel együtt perfektivál, ill. egyedenként más, az igeikötő tövének jelentéséből fakadó jelentésmozzanattal bővíti az alapige jelentését; vö. JókK. 39: „az vylagyak *kyk oda vyttekuala* . . . *oda hoznak ewtet*”; AporK. 118: *egbe gniütto*: *congregavit*; 1430: *vizyayarowiz* (OkLSz.); 1490 k.: „kezet *ezue ijte*” (Gl.).

2. Ha korai ómagyar kori szövegelemleink igeikötőhasználatát összevetjük a kései ómagyar vagy a mai igeikötőhasználattal, akkor a korai korszakra nagymértékben jellemző igeikötő-nélküliség tűnik szembe. Számos olyan igealak van e szövegekben, amely később, de már a korai kódexekben is leginkább igeikötővel jelenik meg: HB.: „*bulscassa* mend w bunet, . . . *bulscassa* w bunet”. Korai kódexeinkben a *bocsát* ilyen jelentésben nem tárgyhasználatban is meglehetősen ritka: vö. BécsiK. 206: *bolaffon istén*; MünchK. 24va: „hanzoz *bolaffac* neki”. Tárgyasan azonban általában *még* igeikötős: JókK. 149: „vetkedett *meg boczatyak*”. Eléggé ritka később a HB.: „El *zoboducha* wt urdung ilde-tuitvl” mondat állítmányának igeikötőtlen használata is. Ugyanez mondható el a HB.: „el num igg ember *mulchotia* ez vermut” mondat *múlik* igéjének 'elkerül, elhagy stb.' jelentésű használatáról. Néhány igeikötő nélküli előfordulása van ugyan tárgyatlan használatban (pl. MünchK. 36va), tárgyasan azonban igeikötős; már a KTSz.-ban is (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 264).

Az azonban, hogy e korai szövegekben kevés igeikötős ige található, nem a véletlen műve, és nem csak ezeknek a szövegeknek a nyelvére, ill. nyelvjáráására jellemző. Ilyen lehet a korabeli valóságos nyelvhasználat is. Hiszen ez a korszak az igeikötői szófaj kibontakozásának az ideje, amikor az új kategóriának még csak egy-egy eleme bukkan fel egy-egy elszigetelt előfordulással.

A korai ómagyar kor vége felé kezdhet az előfordulások száma növekedni, a perfektív funkció erősödni, amint erre a kései ómagyar kor első adatai utalnak. — Az igekötéhasználat terjedése a kései ómagyarban is folytatódik, vagyis az igeköté-nélküliség bizonyos szövegkörnyezetekben, sajátos stilisztikai értékkel még akkor is tovább él.

3. Az igeköté keletkezése, az ezzel járó funkcionális változás más nyelvi részrendszerekkel összefüggésben zajlott le. Elsősorban az igeidők alakulásával mutatható ki kapcsolat, mégpedig kétirányú, kölcsönös összefüggés. Az igeköté keletkezésének ugyanis egyrészt oka a múlt idők használatának változása, másrészt következménye is (vö.: BÁRCZI, MNyÉletr. 180; B. GERGELY, MTört-Nyelvt. 77). A *-t* jeles múlt idő ugyanis eredetileg hangsúlyozottan a befejezett cselekvést, történést, ill. az annak következtében beálló állapotot jelölte (*A hal fölt* mondat melléknévi igeneve múlt idejű igévé értékelődött át). A későbbiek során a *-t* jeles, állapotot jelölő ige egyre inkább magát az állapotot előidéző cselekvést, történést is jelölhette, mígnem arra is képes lett, hogy csak a múltbeli cselekvést fejezze ki, az eredményre való utalás nélkül. Ugyanakkor — ennek következtében — hiány keletkezhetett: a cselekvés befejezésének hangsúlyozására újabb, más alaki eszköz kellett; erre főképpen az ősmagyar kor vége óta kibontakozó igekötérendszer szolgált. Az igeköté perfektíváló szerepének megszilárdulása tehát összefügghet a *-t* jeles befejezett múlt átértékelődésével (vö. E. ABAFFY: AreálisNyTan. 149—50). Az igeköté kialakulásának, egyre bővülő használatának fontos következménye is van az igeragozási (-jelezési) rendszerre nézve: minthogy az igeköté a cselekvés befejezettségének, beálló voltának stb. jelölésére is alkalmassá lettek, az addig meglehetősen bonyolult igeidőrendszer egyszerűsödése lehetővé, ill. szükségessé vált.

Az igekötérendszer alakulása, bővülése jellemző és nyilvánvaló összefüggést mutat a mozzanatos képzők ómagyar kori fejlődésével is: az igekötérendszer kibontakozása, az igeköté perfektíváló és mozzanatossgót kifejező szerepének erősödése ugyanis hozzájárul több mozzanatos képző visszaszorulásához (vö.: D. BARTHA, Szóképz. 134; KÁROLY, Jelt. 348).

A határozószók igekötévé válása — a nyelvi elemek szemszögéből nézve — „annak az általános nyelvfejlődési folyamatnak, tendenciának az egyik megnyilvánulása, melynek során a megfelelő nyelvi jel jelentése a konkrétól halad az átvitt felé, az átvitt, elvont jelentésből pedig a grammatikai funkcióba” (DEME: NyK. LIV, 25). A nyelvi rendszer szempontjából nézve pedig azt mondhatjuk, hogy az új kategória, az új szófaj az igealkotás, ill. az aspektus bonyolultabb és árnyaltabb kifejezése számára nyújt új módozatokat, új eszközöket. Kibontakozása révén nyelvünk szintetikusságának foka erősödik tovább (vö.: BÁRCZI, MNyÉletr. 181; SKALIČKA: IgGrSzem. 72—6, NytudÉrt. 58. sz. 299). Ez az új kategória a gondolkodási formák fejlődésének termékeként jelentkezik, a nyelv meglévő anyagából nő ki, a nyelv addigi szabályaira épül, azoknak sorát toldja meg új szabállyal, tehát nem merőben új jelenség a nyelvi rendszerben (vö. DEME: NyK. LIV, 25). Így nem kapcsoljuk össze a magyar igeköté keletkezését és fejlődését a szláv igekötérendszerrel, nem annak hatásával magyarázzuk (ahogy tette P. BUJNAK, Praefixa verba in v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom. Praha, 1928.; ehhez vö. ZSIRAI, ObiugIk.). Ha idegen hatás szóba jöhet, akkor legfeljebb a latinra gondolhatunk. De ez sem az igeköté keletkezéséhez adott mintát, hanem esetenként az igeköté használatában jelentkezik.

III. Kései ómagyar kor

A) Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

a) Igeköötőink legkorábbi rétege

1. Hat legrégebbi igeköötőnk (*még, el, ki, be, fél, lē*) az ősmagyar kor végén, ill. a korai ómagyar kor folyamán jött létre a megfelelő lativusragos határozószókból. A *mégé, elé, félé, belé* ragjának redukciója, valamint a *ki, lē* és — a nyelvterület nagy részén a — *bé* ragjának megrövidülése is lezajlott a kései ómagyar kor előtt.

A kései ómagyar korban is vannak azonban olyan adatok, amelyek — valószínűleg az írás hagyományörző jellegéből adódóan — esetleg az eltűnt lativusra utalhatnak: 1456 k.: „state, state *megh maradjatok, maragjatosk megy*”, 1496—1499: „*mege weschen*: ich will it gelden” (Gl.); JókK. 86: *bely yewne*; 1470: *ely amulas* (Gl.). Ezek az alakok talán csak írássajátságok, a szóvégi *h, y (i, j)* betűk csak hangérték nélküli grafikus jelek. A *ki, lē, be* eredetibb, hosszú magánhangzójának írásban hagyományozódott nyomait őrizheti: JordK. 387: *zallaz lee*; 1395 k.: „INTroitus, *beu meneth*” (Gl.); 1524: *mennjen bee* (MNY. XXV, 69). Valószínű, hogy ekkor (a rövid magánhangzóval ejtett *ki, lē*-vel szemben) létezett is a hosszú magánhangzós *bé* hangalakú ige-
köötő, hiszen egyes nyelvjárásainkban máig fennmaradt.

2. A *belé* határozószóból a korai ómagyar korban a *bé > be* mellett *bel* hangalakú ige-
köötő is keletkezett. A kései ómagyar korban mindkét változat él. A *be* az általános, a gyakoribb, de nem tekinthető ritkának a *bel* forma sem. Főleg néhány kódexünkre jellemző (pl. FestK., JordK., ÉrdyK., KulcsK.), de másutt is megtalálható. Szerepe nem különbözik a *be* változatétól. Irányjelentésű: JordK. 43: „*bel megyenuala az hazba*”; KulcsK. 270—1: „kegyetlenleeg *bel dwgya w zayath*”. Az ige jelentésének egyéb módosítására is képes: JordK. 389: „*bel telneek az mondal*”. — Az adatok szerint a kódexeken kívüli írásbeliségben ritkább lehet a *bel*, mégis: SzabV.: „Vytez Chehnepe azert *bel ywth volna*”; kettős ige-
köötőbe is beépült: 1490 e.: „*el Bel kewldeek therek orzagba*” (RMKT. I², 478). A levelekben, versekben, hivatalos iratokban azonban a rövidebb *be* alak az általános. — Teljes törzsanyagunkban a *be : bel* aránya 81 : 24, azaz 3,4 : 1. A két alak használatában nyelvjárási megoszlás nem nagyon mutatkozik.

3. Itt tárgyalt régi ige-
köötőink a kései ómagyar korban már nem szenvedtek lényeges alaki változásokat. Ebből a szempontból csak a *ki* és a *lē* érdemel figyelmet, mivel ezeknek valószínűleg ebben a korszakban keletkezett *kivé, lēvé* alakváltozatuk. — Korai kódexeinkben nem fordulnak elő, csak néhány későbbi kódex szóhasználatára jellemzők. Keletkezésükben feltehetőleg az *alá, elé ~ elevé*-féle határozószók, ill. a belőlük keletkezett ige-
köötők analógiája játszhatott szerepet. De funkcionális oka is lehetett annak, hogy még egy lativusragot illesztett a nyelvhasználat a *ki* és a *lē* ige-
köötőhöz. Ez pedig a lativusi jelentést még egyértelműbben kifejezni akaró szándék, amit a latin *ex* prefixum jelentésének pontos visszaadására irányuló fordítási törekvés is erősíthetett: JordK. 382: *kýwe mentók*: exeatis, 385: *meenetek kýwe*: existis. De talán a jellegzetes ünepélyes, díszes kódexstílus hatásával is számolhatunk.

A törzsanyagban is a *ki* az általános használatú, 140 előfordulásával csak 4 *kivé* áll szemben. Ezek a JordK.-ból valók. A szélesebb anyaggyűjtés is azt mutatja, hogy a JordK. nyelvhasználatára jellemző a *kivé* változat, bár ez a kódex is a *ki*-t részesíti előnyben (a *ki* : *kivé* aránya kb. 3 : 1). Funkcionális különbség nélkül használja a kódex fordítója a két igekötőalakot, mégpedig elsősorban eredeti irányjelentésében: JordK. 382: „onnan *kýwe mentók* . . . *ký meenwen* az hazbol”, 385: *meenetek kýwe*; ÉrdyK. 8: „*kywe hanyatnak* belöle”, 230: *kywe hullanak*. — A *levé* használata mintha még szűkebbkörű lenne és egyes kódexekhez kötött: JordK. 244: *veffee lewe*, 411: *Lewe eswen*; ÉrsK. 112: *lewe zalottam*.

b) Az újabb igekötők és igekötő-előzmények

1. A kései ómagyar korban tovább bővül az igekötő-állomány. A határozószók igekötővé válását a különféle új jelentések kifejezésének szüksége motiválhatta. Alakilag semmiféle változás nem történt: ezek az igekötők, ill. -előzmények megőrizték a határozószó lativusragját (vagy egyéb „hová?” irányú ragját), és mindegyikük (szemben az egy szótagú *még*, *el* stb.-vel) két szótagú. Ez a tény összhangban van azzal a sajátosságukkal, hogy erősen őrzik határozószói értéküket is, vagyis a határozószói és az igekötői szerep közötti út valamely pontján helyezkednek el. (Ezt az átmeneti jelleget érzékelteti leírásomban az „igekötő-előzmény”, ill. az „igekötőszerű határozószó” terminus.) Vannak köztük olyan elemek, amelyek csak esetenként, egy-egy igéhez járulva viselkednek igekötőszerűen (pl. *közbe*, *felül*), egyébként gyakoribbak határozószóként, és vannak olyanok, amelyek több igéhez kellő gyakorisággal kapcsolódva már elérték a kettős szófajtság állapotát, vagyis bizonyos mondatkörnyezetben határozószóként, más összefüggésben azonban már igekötőként jelennek meg (pl. *által*, *alá*). Az itt tárgyalt igekötők közül a kései ómagyarban nincs olyan, amely — eddigi határozószói szerepét elvesztve — kizárólag igekötőként funkcionálna.

Az újabb, két szótagú igekötők keletkezési módja tehát a szófajváltás, melynek során alaki változás nem következik be. Így ha keletkezéstörténeti kérdésekről szólunk, a kérdéses elemeknek a funkcionális változásairól, használatuk módosulásáról kell beszélnünk. Ha egy határozószó egyre gyakrabban és egyre több igéhez kapcsolódik, akkor veszít nyomatékából, és jelentése is általánosabbá válik: igekötőszerűen kezd viselkedni. Minél jobban kiterjed ugyanis a kérdéses elem használati köre, annál erősebb igekötői jellege. Az igekötővé válás megtörténte utal az is, ha az illető szó az addig többnyire intranszítív, mozgást jelentő igét tranzitívvá teszi; határozószó még: JordK. 551: *atal teyth vona*, de igekötő: ÉrdyK. 117: *lelkódet atal follya*. A kérdéses szóalak igekötői jellegére utal az is, ha az ige jelentését — a képzőhöz hasonlóan — speciális irányban módosítja, ill. ha többféle jelentésmozzanattal bővíti, vagy éppen erősen leszűkíti az ige jelentését: ÉrdyK. 371: *ótózeek be az zerzetben*. Az igekötőjelleg mellett szól az is, ha a vizsgált szóalak az ige kötött határozóját megváltoztatja, vagy ha — irányjelentésének elvesztése után — pusztán a cselekvést perfektíváló eszközzé válik. Tovább erősíti az igekötőjellegét a származékká válás, azaz a VirgK. 95: *alamenefnek vta* típusú származékok keletkezése. Esetenként a latin megfelelőiből is lehet következtetéseket levonni (l. még a „Funkcionális kérdések” között).

2. Az újabb igekötők — a többi szófajhoz való viszonyuk alapján — két csoportra oszthatók.

A) A névutóval és határozószóval hármas szófajúságot mutató igekötők: *fa alá* (névutó), *alá mutat* (határozószó), *alámegy* (igekötő).

a) Ezeknek a szavaknak egyik része névutóként személyragozható: *alám*, *alád*, *alá ~ alája* (*vet vmit*) stb. paradigmája van. Eszerint az *alá* határozószóból keletkezett *alá* igekötő alakilag megegyezik a névutó E/3. Ø személyragos alakjával (ezt határozószói személyes névmásnak tekintjük). Ebből az alaki egybeesésből származhat az az analogikus jelenség, hogy a személyes névmási paradigmában kitett E/3. személyrag (*alá-ja*) néha az igekötőn is megjelenik: NádK. 326: *ez velagra alaya vettetót*; LobkK. 314: „*alaya tekymt* ez vilagnak *welgyre*”. A személyrag megjelenése azonban meglazítja az igekötő és az ige kapcsolatát, így az *alája* típusú alakokat ilyen esetekben sem tekintjük igekötőnek, hanem személyes névmásnak, noha nincsen anaforikus szerepe (vö. BERRÁR: MNyT. 398). — *Alá* alakban, ha a *lê*-hez hasonlóan irányt jelöl, de általánosabb jelentésben szerepel, igekötőszerűnek tekinthető: KulcsK. 113: „*ala haylanak orzagok*”: „*inclinata sunt regna.*” Érdemes megjegyezni, hogy SYLVESTER a prepozíciók között említi a *lê*-vel azonos funkciójának értékelve az *alá*-t: 1539: „*descendo, le fjallok, auag alá megek*” (CorpGr. 78).

Az *elé ~ elő ~ elevé* igekötő jellege is egyre erősebb. A három alak közül az *elé* csak elvétve fordul elő: 1510 k.: „*irasoknak ele hozasawal*” (Gl.); ritka az *elő* is: FestK. 391: „*elew yewew [adventantis]* halálnak yelenfeege”; 1538: „*Presentare: elew adnij*” (Gl.). Leggyakoribb az *elevé ~ elévé* változat (okait l. korábban): MünchK. 55va: *èlèue kèlz [praeibis] vñac orcaia èlòt*”, 81vb: „*a tizènkettò k9339l èg . . . èlèuè multta vala azocat [antecedebat eos]*”. (A tranzitív vá válás mögött latin hatás is lehet.) Hasonló szerepben az *el* igekötő is megjelenik: MünchK. 22ra: „*micor inen i° èlmultuolna [transisset]*”. Az *elevé*-nek bizonyos igék mellett erősebb a perfektíváló funkciója: SándK. 22: „*Èlòue aalla hyrena newò zyz*”; KulcsK. 120: „*Èleue hywa menyeth fellwl*”: „*avocabit caelum desursum*”.

A kései ómagyar korban gyakori az illativusi raggal megtöltött *elébe ~ eleibe* alak. Ez azonban, úgy látszik, igekötővé nem válik. (Bár néhány adatban a határozószérűség és a névutószérűség mellett az igekötőszérűség is felmerül: JókK. 147: „*zerze magat az mondot farkafnak eleybe mennij*”; NádK. 371: *azzoönknac eleibe alla.*)

Az *elé ~ elő ~ elevé* igekötővel azonos szerepben, főleg a *kel*, *múl* és a *vesz* igékhez kapcsolódva elég gyakori ebben a korszakban az ablativusragos *elől* alak is. Jelentését tekintve ez is lativusi irányú, és mint ilyen — legalábbis néhány ige mellett — igekötő-előzménynek tekinthető: MünchK. 35va: „*èlòl kel [praecedit]* tutòket galileaban”, 47va: „*kic èlòl mulnacvala [praeibunt]* 7 *kic kouètic uala ötet*” (vö. *elevé kel*, *elevé múl*).

b) A többi ide tartozó igekötő (mely névutóval és határozószóval hármas szófajú) nem esik egybe alakilag a megfelelő határozószói személyes névmással: pl. *által*, *környül* igekötő, de: (*ò*) *általa*, (*ò*) *környüle* névmás (SzabV.: „*Twrrw Sereg kurnyulw terjedwen*”), vagy nincs is ilyen megfelelője: az *öszve*, *egybe* stb. névutó, határozószó és igekötő is, de nincs *öszvém, *öszvéd, *öszve paradigmája.

A hármas szófajúság tényéből sok elemzési probléma adódik, ugyanis (pl. az *által*) ugyanabban a mondatkörnyezetben mindhárom szófajcsoportba

is besorolható, vagyis (pl. a *vmi[n] által* + ige szerkezetben) átmeneti kategóriát képvisel: MünchK. 14rb: „*paṛāḷola o taneituañinac tenger által menniēc*”: „*iussit ire trans fretum*”, 42rb: „*micoz tengeren által menten volna*”: „*cum transfretassent*”; bár a latin megfelelő segíthet elkülöníteni a szófaji értékeket. Fordított szórenddel igekötőszerűsége nyilvánvalóbb: Apork. 54: „*labbal által mennek folon*”.

Az *által* egyébként az újabb igekötők közül a legkorábbiak egyike. Bizonyos igék mellett esetleg már a korai ómagyar korban is viselkedhetett igekötőszerűen. Viszonylag sok igéhez járul korszakunkban, és elég nagy gyakorisággal. Azokban az esetekben, amikor az igei szerkezetben nincs *-n* ragos (vagy ragtalan) főnév, az *által* valódi igekötőként jelenik meg: MünchK. 106rb: „*Lattac kit által gakdoftac*”; gyakori a *gyak(dos)* szinonimakörébe tartozó igék mellett is: 1456 k.: *altal ijette vona* (Gl.); PeerK. 128: *altal ökleltetek*; CzechK. 72: *altal zegezeek*; stb. Mozgást jelentő igéken (származékokon) kívül (*megy, jön, fut, úszik, szökik, jut; hoz, von* stb.) nem mozgást jelentőhöz is kapcsolódik; ilyenkor irányjelentése elhomályosul: VirgK. 85: „*Az ket agaes oly nagj vala, hofi mynd az zeles vilagot által erik vala*”. Sőt, átvitt jelentésű származékot is létrehoz: JordK. 400—1: „*az te tanythwanýd atal haghýak az veeneknek hw zergeefeket . . . Mýze ty es atal hawan nem tazztýatok v2 ýltennek pazanczollatýat*”. — Az *által* igekötős ige mellett nemcsak határozói vonzat, hanem tárgy is állhat (l. fent JordK. 400—1). Ha azonban az igekötő mozgást jelentő intranzitív igét tesz tranzitívvá, a szerkezetben megjelenő tárgyragos szó valószínűleg nem értékelhető valódi tárgynak, csak a tárgy és a határozó közötti átmenetnek (vö. R. HUTÁS: MNy. LXXIX, 295—6): FestK. 365: „*Menden . . . bel hatatlanokat által yaantam [penetravi]*”; DebrK. 112: „*folio vyz által folia az orzapot*”. Ezek a szerkezetek részben következményei az *által* igekötővé válásának, részben hozzá is járulnak az igekötői használat erősödéséhez. (A latin minta is hathatott: MünchK. 42rb: „*befutuan mēd a: vidéket*”: „*percurrentes universam regionem*”). — Az *által* igekötő alakváltozatai közül a kései ómagyar korban csak az *atal* használatos (az *át* későbbi, az *ált* pedig csak névutóként jelenik meg), bár az *által* fővariánshoz képest jóval ritkább: 1470: *atal mene* (Gl.); JordK. 267: „*ký wzghathýa atal az tenghezt*”.

Sok igéhez járuló, sokféle funkciójú igekötő az *egybe* is. Határozószói használata ennek is kezd visszaszorulni. Morfológiai szerkezete (számnévi tő + szekunder rag) azonban arra utal, hogy az *által*-hoz képest feltétlenül későbbi eleme határozószó-, majd igekötőrendszerünknek; a kései ómagyar kor folyamán azonban annyira általános használatú, hogy keletkezési idejét e korszak elejére, esetleg a korai ómagyar végére bizvást feltehetjük. Targyalt korszakunkban leggyakrabban a *gyűl, gyűjt, gyülekezik* igékhez kapcsolódik. Ezekhez nyomatékosítási, egyértelműbb kifejezésre törekvési céllal járulhatott az *egybe*, lényegében nem változtatva az ige kötött bővítményeinek körén (*gyűl, egybegyűl* vhol, vova; *gyűjt, egybegyűjt* vmit). Mozgást jelentő igék mellett elsősorban a mozgás, a tevékenység alapvető irányát jelöli; vmely közös helyre, egy helyre irányul a mozgás: MünchK. 45ra: „*micoz latta volna i a: golekezētn egbē futtat*”: „*cum videret Iesus concurrentem turbam*,” 15vb: „*egbē hivan o tizenkēt taneituanit*” ~ JordK. 381: *egybe híjwan [convocatis]* . . . Egyéb igék jelentését — az ige alapjelentésétől függően — különböző irányokban módosítja; pl. 'egy darabbá, egy egészé' jelentésmozzanattal bővíti az igét: MünchK. 25ra: „*kikēt iften egbē žerketet [convinxit] ember megne valazia*”; JordK. 714: „*leghottan egybe forzadanak hw czontýaý*”. — Irányjelentését elvesztve pusz-

tán perfektiváló funkciót is betölt már: KeszthK. 116: „fegywereketh *egybe tur* ees verteketh tyzel egeth”. Ez az igekötő is képes új jelentésű igét létrehozni: DomK. 179: „Te vagy en tarlom . . . *egyben alyonk*, es femmynemev ellenfeeg nem arthat”; 1545: „syessen the kmetek walamy nepel, merth ha az lengelekel [ti. a törökök] *eghbeh ferkeznek* [‘szövetkeznek’], mew . . . kewesek wagyonk elleneh” (LevT. I, 29). — Az *egybe* határozószó morfológiai alakváltozatai, az *egyembe* és az *egyetemben* nem váltak igekötővé. Ez csak a legrövidebb változat sorsa lett, éppen rövidségéből következően.

A kései ómagyar kor előre haladtával az *egybe* igekötőt fokozatosan egyre inkább az *öszve* váltja fel. Korszakunkban azonban még az *öszve* a ritkább. A kései ómagyar kor elején indulhatott el az igekötővé válás útján. A szintaktikai körülményeket jól illusztrálja a KTSz. adata: „fyal *usve* lele”. Ebben a szerkezetben az *öszve* eredetileg határozószó (állapothatározó), amely a *-val/-vel* ragos határozóval közös igei alaptaghoz kapcsolódik. Így itt megvolt a lehetőség arra, hogy a két határozó között szintaktikai viszony jöjjön létre: a határozószóval kifejezett határozó a ragos főnévi határozóval értelmezőszerű kapcsolatba került. Ebből az állapotból kétféle továbbfejlődés volt lehetséges: a határozószó (a másik határozóhoz vonódva) egyfelől névutóvá, másfelől (az igéhez közelítve) igekötővé válhatott. — A mozgást jelentő igék jelentését ‘egy helyre, együvé’ jelentésmozzanattal gazdagítja (miközben befejezetté is teszi a cselekvést): CornK. 31v: „*evzve folnak* [concurrunt] zerelmnek enne nagy jegyey”, 110r: „ot . . . nagy lok erek es jnak *evzue ievnek* [concurrunt]”. Máskor ‘kölcsonösen, egymás felé’ jelentéssel bővíti az ige eredeti jelentését: 1490 k.: „kezet *ezue ijte*” (Gl.); MargL. 131: „kezey *evzue kucholvan*”. A befejezettségen kívül az ige ‘eggyé, egy egészé’ jelentését erősíti: DomK. 150: „az koporfonak helyeet, nagy kevuekkel erevffen *evzue ragazta*”, 174: „mynt ha *evzue zevitteek volna* evket [ti. a hajjat]”; máskor pedig ‘szét, darabokra’ jelentésű az igekötő: KazK. 64: „edenöket: mind *öszue törtem*”. Bizonyos igék mellett pusztán perfektiváló funkciójú: DebrK. 53: „*özüakepen öszue egiefödének* . . . az iftenfeg f az Embörfeeg”. — Az *öszve* használati köre lényegében az *egybe* igekötőéhez hasonló. Gyakran járulnak ugyanahhoz az igéhez: 1470: *egbe ragad*, 1490 k.: *ezue ragada* (Gl.), de sem lényeges jelentésbeli, sem nyelvjárási megoszlás nem mutatkozik.

Elég sok igéhez járul a *körül* ~ *környöl* igekötő is. Eredeti ablativusi irányjelentése még mint határozószónak vált locativusivá, majd lativusivá. A „hová?” kérdésre felelő előfordulások megszorodásával lépett át a határozószó az igekötői kategóriába. Vannak átmeneti esetek, amikor inkább „hol?” kérdésre felelő határozószó a *körül*, de az igével való gyakori kapcsolata miatt igekötőszerűsége is felmerülhet: JókK. 49: „*vewlgekett es kewrnewlallo* hegyekett”: „montes et valles circumquaque”; 1520: „ex cieumstantijs Locj: heleknek *kvrniul alla[sabol]*” (Gl.). Ha „hová?”, „merre?” kérdésre felel, erősebb az igekötői szerep: NádK. 361: „*körnül tekintven* monda”. Az is igekötőszerűségére utal, hogy az ige jelentésének specializálására is képes: JordK. 603: „az ellenfeghtwl Jezwfalem vazaalath *kezwl venný*”; ÉrsK. 134: „Az kôd *körwl foghaa ötet*”; mozgást jelentő igét tranzitívá tesz: DöbrK. 117: *a varoft körnöl iariak*; NádK. 537: „a veer *testeth körnül folya*”; sőt, állapotot jelentő (statikus) igét is képes tranzitívá tenni: PeerK. 315: „*Körnöl fekefnek téged chalarok*”.

Korszakunkban kezdhet igekötővé válni a *felül* és a *közbe* is. De még kevés igéhez járulnak, így inkább csak igekötő-előzményeknek tekinthetők. A *felül* határozószó mint kötött bővítmény a mozgást jelentő *múl* ige mellett

viselkedik igekötészerűen, mégpedig elég gyakran. Ebben a kapcsolatban az ige elveszti mozgásjelentését, és átvitt jelentésűvé (s egyúttal tranzitívva) válik: BécsiK. 75: „ki bölhéléggél 7 huttél mēdenékēt fellol mul vala [*praecelebat*]”; BirkK. 2b: *ereiet felal mulia*”; 1490: „Excedit, superat: *felhul mul*” (Gl.). — A közbe határozószó pedig a *vet*, *vetés* és a *jár*, *járás*, *járó* igék, ill. származékok mellett igekötészerű: MargL. 6: „Ez zent zvz . . . jmadkozyk vala zvnetlen olyha myndenkevze *vetef* nekevl”. A *jár* ige szerkezetét új kötött határozóval is kibővíti: CornK. 31r: „zvz maria . . . *kevzbe jary* az egyhazy *emberekert*”; WinklK. 41: *KEuzbe iaryon myerthewnk*.

E csoportból felmerül még az *ellent* igekötészerűsége, mivel a *tart* igével (és származékaival) alkotott kapcsolata igen gyakori (a *-t* funkciója nem világos: valószínűbb, hogy locativusrag, de tárgyrag is lehet): SándK. 23: „ez vak merődök my parančolattinknak *elent tartook* [*contraluctantes*] lanczokkal meg kötözteeffenek”; 1541: „az mit megygertwnk . . . meges akaryuk adni, nem akaronk *ellent tartany* benne” (LevT. I, 13). A XVI. sz. második feléből fennmaradt glosszák, szótártöredékek is felveszik az *ellent tart* kifejezést: 1560 k., 1577, 1600 k. (Gl.).

B) A kései ómagyar korban keletkezett igekötékek, ill. igeköteelőzmények másik csoportját az jellemzi, hogy csak a határozószóval mutatnak kettszófajú ságot (névutóként nem élnek).

a) Közülük sajátos, zárt csoportot alkot a *rēá*, *belé*, *hozzá* és a *neki* (vö.: SIMONYI: Nyr. IX, 209; KERTÉSZ: Nyr. XXXVII, 397—402; R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69—73, LXXIX, 291—2). Ezek ugyanis a korábbi nyelvtörténeti korszakokban még éltek névutóként (akkor az *alá* típusba tartoztak), a kései ómagyar korra azonban határozórággá váltak (a *-hoz* és a *-nek* már az ősmagyar korban, vö. HB.: *ozchuz, halalnek*; a *rēá* és a *belé* pedig a korai ómagyar kor folyamán, vö. TA.: *utu rea*; HB.: *vilagbele*, ahol a *rea* és a *bele* még névutó). Egykori névutóságukra a *rēám*, *rēád*, *rēá* stb. típusú paradigmák utalnak. E négy igeköteőnek, ill. igeköteszerű elemnek mindenesetre lényegében hasonló története van. Egy eredeti (*belé* típusú) lativusragos főnév (vö. *ház belé mēgy*) egyfelől névutóvá szilárdul, ami határozórággá válik, másfelől határozószóvá, ami idővel igeköteői funkciójú elemmé lesz. A változás során azonban korábban válik a névutó raggá, mint a határozószó igeköteővé. Lehetséges, hogy éppen a rag megszületése segíti elő a határozószó igeköteővé válását: egy *házba mēgy* típusú szerkezet határozójához először (nyomósítás, kiemelés, egyértelművé tétel végett) értelmezőszerűen kapcsolódhatott a *belé* típusú határozószó, ami aztán az igéhez vonódott, és annak előtagja, ill. igeköteője lett (vö. PAIS: MNy. LV, 184). Ez a keletkezési mód magyarázhatja azt a tényt, hogy mind a négy igeköteőnek, ill. a velük alakult igeköteős igeének kötött határozói bővítése van, ill. lehet az egész magyar nyelvtörténet folyamán: KeszthK. 14: „Az *turbe kyth el reyetttenek wnen labok bele akadoth*”: „comprehensus est pes eorum”; ÉrdyK. 599: „az eztelen papy feyedelmek *reea rohananak* az zent *apostolokra*” (vö.: R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 69—73, LXXIX, 299; DEME: MNy. LV, 197). Idővel, még a kései ómagyar kor folyamán ezek az igeköteők, ill. igeköteős igék kilépnek ebből a szerkezetből, és kötött határozói bővítés nélkül is állnak; ez összefügg a jelentésváltozásos produktumok számának gyarapodásával (vö.: SIMONYI: Nyr. IX, 209; DEME: MNy. LV, 185—98; ANTAL: NyttudÉrt. 29. sz. 42).

E négy igeköteő azonban nem egyidős, és a kései ómagyarban nem egyforma erős. Az adatok szerint a *rēá tart* legelől, annak fejlődött ki legelőször és

leggazdagabban igekötői alkalmazása. Ennek talán az a magyarázata, hogy a *rëá* kifejezte helyviszonyt és egyéb határozói vonatkozásokat nem lehet más igekötővel kifejezni (vö. KERTÉSZ: Nyr. XXXVII, 399). Elsődlegesen lativusi helyviszonyra utal; ilyenkor általában kötött határozója van: 1470: „kezzeny: tamadny: valamj *dologhra* Ighekeszny: tórekódnj: ellensegwl *rea menny*” (Gl.). Gyakori átvitt értelmű használatban is: ÉrdyK. 190: „Ez *bezedre* mynd *reea haylanak* az lydo doktorok”. Kötött határozó nélkül is utalhat helyviszonyra: VirgK. 27: „w nem hogi el futna, es az verelegtwl felne, de ynka b *rea fut vala*”, 33: „Harmad kibe lwn zent ferencz criftufhoz hasonlatos, az zent febeknek *rea adafaban*”; így, kötött bővítmeny nélkül néha pusztán befejezetté teszi az ígét: MünchK. 82vb: „fèzhèdmg ötèt . . . Es oc iuoltn' vala o zauockal z Pílatos *reia itele [adiudicavit]* o kézéfekèt”.

(A *rëa* határozószó locativusi társa, a *rajta* is viselkedik néha igekötőszerűen, de nem tekinthető annak: MünchK. 18ra: „Ki az embe2 tú kozzollétec kinèc vagon eg iuha z èfendic zombaton a vézembè nemde *zaita ragad [tenebit 'megragad, megfog'] e z ki èmèli ötèt*”; kötött határozós szerkezetben igekötőszerűsége valamivel erősebbnek látszik: ÉrdyK. 400: „fwtha az kwn kyalhoz es meg elkweek neky hogy ha zèghedfeegwl mellee yewne lazlo kyal ellen Erdèlfeegõt neky adnaa . . . Az kwn kyal azon *raytta ragadwan* nagy haddal be yewe magyarraa, es zallaa meg vng varaat”.)

A *rëá* mellett a *belé* mutatkozik leginkább igekötőnek korszakunkban; kötött határozós igei szerkezetben már igekötőszerűsége erősebb: JordK. 745: „latam . . . nemýnemw edeent, . . . *kýben bele tekeenthwen*”; ÉrdyK. 466: „Criftufnak zent *zerelmeeben* oly yghen *belee merewlt vala*”. Ha kötött határozó nélkül áll, akkor határozószósága domborodik ki: JókK. 27: „ezýnaltuala olyatant ment egy haylok *bele mene*”; BécsiK. 38: „èluèuè o o2 íègèt az ozlopokzól z *bèlé takara* o tètén. tözfoké””. Határozószószerűségére az vall, hogy a szövegelméletben mindig megtalálható az a főnév, amelyre mint 3. sz.-re a *belé* visszaül (*hajlok, jegy*). Ez az anaforikus szerep a következő adatban gyengébb, így az talán inkább igekötőszerűnek vélhető: 1533: „ven eg hazackat yt zenthmiklofon valamit zolgalatiawal talalt [ti. pénzt] mind *bele atta* zegen. Nag rezewel maftan es ados” (LtK. I, 141).

A *hozzá* is csak a kései ómagyar korban kezd igekötővé válni, de kevesebb ígéhez és ritkábban társul. Kötött határozós szerkezetben inkább igekötőszerű: WeszprK. 66: „tòret *hoza vaga* a pilpòknek zolgaiahoz”, anélkül inkább határozószószerű: DomK. 101: „*hozya teueen* az apacchak ez zerzelt”. — A csoport negyedik tagja, a *neki*, úgy látszik, korszakunkban még nem igekötő. A szó maga igen gyakori ómagyar nyelvemlékeinkben, de ez mindig anaforikus szerepű személyes névmás, a *nekem, neked, neki* sor 3. sz. tagja. Igekötővé valószínűleg csak a középmagyar korban válik, vö. 1577: „dedo: *neki esni valaminek*” (Gl.).

b) Korszakunkban van keletkezőben még néhány olyan igekötő, amely határozószóval kettős szófajú. (Ezek a névutók osztályával semmilyen módon nem érintkeznek.) Ezek: *vissza, hátra, haza, oda, ide*. Mind gyakorisága, mind funkcionális gazdagsága alapján a *vissza* lehet közülük a legrégebbi. Eredeti irányjelentésében a leggyakoribb: 1337: *Vyzzamenewpatak* hn., 1430: *vizyayarouiz* (Oklsz.); 1456 k.: „dissensiones *vizza uonas vizza vonasog*” (Gl.); CornK. 84r: „menden állapotot *vizza fordeyt*”. Igekötőszerűsége a SzabV.-ban is felmerül: „Nagy bws yonhal meg *vyzza terenek*”; hasonlóképp: 1518—1523: „rezem mjnden pernelkewl megý *wýzza zalijon* az Dragffy Janosra” (Nyr.

XXXVI, 168), de lehetséges, hogy ezekben hangsúlyos, mondatrészt értékű határozószó a *vissza*.

A *vissza* igekötő a hasonló jelentésű *még* funkciójába lépett, amikor a *még* irányjelentése visszaszorult, és elsősorban a befejezettség jelölője lett (vö. J. SOLTÉSZ, Igeköt. 33). — A *vissza* szinonimája ekkor a *hátra* is. Egyes kódexek (pl. a JordK.) jobban kedvelik. Bizonyos mozgást jelentő igék mellett mindkettő megjelenik. A határozószói és az igekötői használat között elég széles az átmeneti sáv. Leggyakrabban a *fordul, fordít, néz, tér, tekint* igékhez járul: JordK. 625—6: „*Hattra fordulvān . . . Jelus lata azokat*” (~ MünchK. 85vb: *Megfordoluan: conversus*), 169: *hattra tenth volna* 'visszajött volna'. Nem mozgást jelentő igék mellett igekötőszerűsége erősebb: ÉrdyK. 118: „*Ha . . . eedes atyaad az aytoon eletted atal fekwneek, meegh ees atal haghyad es myndeneket hattra hagywan folamyaal az zenth kerezthffanak zastoya alaa*”. A szintén hasonló jelentésű *hátmegé* határozószó azonban — nyilván bonyolultabb morfémaszerkezete, hosszúsága miatt — nem vált igekötővé.

A kései ómagyar korban jelentkezik igekötő-előzményként a *haza*. Leginkább a *megy, jön, küld, tér* igékhez kapcsolódik, mégpedig mindig eredeti jelentésében. Így csak a kapcsolódás gyakorisága utal némi igekötőszerűsége: ÉrdyK. 510: „*harmad napra haza ternee*”; TelK. 24: „*meg latnaia ötet haza iduót*”. Fordított vagy megszakított szórend esetén ez az igekötőszerűség nem vagy alig érződik: 1526: „*ha eelek ees tyzttessegemre ijevek haza ezt fogadom*” (MNy. XXVII, 204); ÉrdyK. 511: „*loha haza nem yewt volna*”.

Hasonló a probléma az *oda, ide* igekötőkkel, ill. igekötő-előzményekkel is, bár ezek (főleg az *oda*) több igéhez járulnak, és gyakoribbak az előzőnél. A *jön, megy, hoz, visz, ad, tesz* stb. igék u t á n állva még inkább határozószók, főleg akkor, ha értelmezőszerű funkcióban egy másik határozó követi őket: MünchK. 45ra: „*hoziatoc idè hoziam ötèt*”; ÉrdyK. 509: *yewy eede ezen herre*. Az *oda* igekötőszerűsége oly mértékben nő, ahogy anaforikus szerepe csökken. Ennek alapján még határozószó: SándK. 24—5: „*veffetők úketh imez palotauban . . . menyónk el oda* [ti. a palotába] hozzaaiok”, de már igekötőszerű 1452: „*annak felette attā odda En magamat*” (RMNy. II/2, 359); JordK. 628: „*ottan oda hívva az vew leghent az naaznagy*”; igekötő jellegét az is támogatja, hogy a MünchK. párhuzamos helyén a latin *vocat*-nak megfelelően a puszta ige áll: 86rb: „*Hiva a nažnag a vólègènt*”; eszerint a JordK. 628 (fent idézett) adatában az *oda* az irányon kívül a befejezettségre, a cselekvés eredményességére, végpontjára, célhoz jutására is utal. Hasonló funkciót az *ide* is betölthet: TelK. 22: „*yde iöttem*: hog felemelnem az en zemeymet a hegekre”. Az *oda, ide* erősebben igekötőszerű, ha igéjével együtt kötött határozója van (bár az igekötő nélküli ige mellett is állhat *-hoz/-höz/-höz* ragos határozó): 1492: „*prior Ide iwth vala vramhaz*” (MNy. XXXVII, 203); 1527: „*hamar yde hozatlak enhozzam*” (MNy. XXXVII, 206), valamint akkor, ha (képzőszerűen) új jelentésű igét hoz létre (ilyenkor „*hová?*” irányú határozó nincs is a mondatban): 1526: „*az my ayondokoth az menyegzewre . . . kylthek, mind kez wolnak oda amnom* [!] [’átadni bárkinek, lemondani róla’], csak te kegyelmed ne kyssebeyth wola engem ewel” (LevT. I, 3). Igekötőjellegére utal továbbá az, hogy már XV. sz.-i glosszában is szerepel igéjével együtt: 1456 k.: „*veniens: oda menuen . . . odamegek*” (Gl.).

Az elemzett igekötőkkel, ill. igekötő-előzményekkel alkotott igéknek a latinban általában igekötős ige felel meg (adverbium főleg a *hátra, oda* és *ide* megfelelőjeként jelentkezik). A latin prefixumhasználat is ösztönözhetette a for-

dítókat az igekötők mind nagyobb arányú alkalmazására. A szakirodalomban felmerül még más határozószók igekötőszerűségének a lehetősége is (pl. *túl, utol, szét, tele, végig*), de — a kései ómagyar korra vonatkozóan — adataink ezt nem támogatják.

3. Az eddig tárgyalt, kései ómagyar kori igekötők a vizsgált törzsanyagban ritkán fordulnak elő. Mind lexikai gyakoriságuk, mind szöveggyakoriságuk igen alacsony. Megszámlálásukat nehezíti az a körülmény, hogy viszonylag nagy a határozószó és az igekötő közti átmeneti állapotban levő elemek száma. Az igekötő-előzményeket is beleszámolva (mind lexikális szinten, mind a szóelőfordulások tekintetében) a törzsanyag adatai a következők: 19 különböző igekötő, ill. igekötő-előzmény 89-szer fordul elő. Így egy igekötő átlagos előfordulási száma 4,68. A gyakorisági sorrend a következő: *által* (19 előfordulás), *egybe* (11), *elevé* (8), *oda* (7), *alá* (6), *haza* (6), *öszve* (5), *ide* (4), *ellent* (3), *elől* (3), *hozzá* (3), *réá* (3), *vissza* (3), *belé* (2), *hátra* (2), *elő* (1), *félül* (1), *környől* (1), *közbe* (1).

(Folytatjuk.)

D. MÁTAI MÁRIA

A *vész* és a *visz* igék az Érdy Kódexben

Legutóbb (A *lész* és a *tész* igék az Érdy Kódexben: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars VI. 60—5, A *lész* és a *tész* igék az Érdy Kódexben: MNy. LXXXII, 300—17) részletesen megvizsgáltam az ÉrdyK. *lész* és *tész* többeli magánhangzóinak mennyiségi jelölését, és Mészölynek erre vonatkozó megállapításait az ÉrdyK. ide tartozó teljes anyaga alapján bizonyítottam találtam. Arra az eredményre jutottam ugyanis, hogy e két ige *lé- ≈ lí-*, *té- ≈ tí-* hosszú magánhangzós tövét e kódex helyesírási sajátága még őrzi, mert az ÉrdyK. — és a JordK. is — *leezek, leez, leezen; teezek, teez, teezen* stb. betűkettőzéssel írt magánhangzói hosszú *é* többeli magánhangzót jelölnek, és a *lészek, lész v. léssz, lészen; tészek, tész v. téssz, téssen* stb. hosszú magánhangzója e szavak fgr. korbeli alakjainak közvetlen folyománya.

Az ÉrdyK.-beli *lészék* stb. töve a finnugor nyelvtudomány mai álláspontja szerint ugyanis **le-* vagy **lē-* fgr. előzményre megy vissza. Ez azt is jelenti, hogy ha **lē-* volt a *lész* fgr. előzménye, hosszú *ē*-vel, akkor az ÉrdyK. és más kódexek *leezek* stb. alakjának hosszú *é*-je (*lészék*) a fgr. kor óta folyamatosan meglevő hosszú *é*, és ebből lett *lészék*, a többeli hosszú *é* megrövidülése által. Ha pedig rövid magánhangzós volt e szó fgr. korbeli előzménye: **le-*, akkor ennek rövid magánhangzója megnyúlt, mivel ez volt az egyetlen olyan szabad morféma, mely egytagú volt. A vele szemben két- vagy több tagú szabad morfémák hatására megnyúlt a rövid magánhangzó (**le- > *lē-*), hogy kiejtésének időtartama azonos legyen a kétszótagos fgr. tövek időtartamával.

A *tészek, tész v. téssz, téssen* stb. többeli hosszú magánhangzója nyilvánvalóan akkor keletkezett, mikor a fgr. korbeli **teke- > *teye- > té-* alakúvá vált, vagyis ez a *té-* tö közvetlen hangtani fejleménye a fgr. korbeli **teke-* szabad morfémának. Akkor azonban az ÉrdyK.-beli hosszú magánhangzós *té-sz* abszolút töve egyenes folytatója a fgr. **teke-* szóalaknak, melynek többeli hosszú magánhangzója aztán megrövidült: *té-sz-ék > tē-sz-ék*.

Ami az elbeszélő múlt (én) *lé-k*, (te) *lé-l*, (ő) *lé-n* és (én) *té-k*, (te) *té-l*, (ő) *té-n* alakjainak hosszú *é* hangját illeti, ennek hosszú voltát nem vitatja, nem is vitathatja senki, de kialakulására két magyarázat is van a szakirodalomban. Az egyik magyarázat szerint (GYÖRKE JÓZSEF, Volt-e a magyarban *-u-*, *-ü-* praeteritum-képző?: NyK. LI, 54—63) az (én) *té-k* stb. toldalék előtti hosszú *é*-je a fgr. **teke-* alakból vonódott össze: **teke-* > **teye-* > *té-*, tehát eszerint az (én) *té-k* stb. alakon $\emptyset$ morféma jelzi a múlt időt, vele szemben a jelen idejű alak: (én) *té-sz-ék* stb. *-sz* morfémas alakjaiban az *-sz* képző a jelenbeli paradigmátógok elkülönítésére, megkülönböztetésére szolgál. — A másik magyarázat szerint (MÉSZÖLY GEDEON, a Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931. passim, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 90—112, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 203—10) a *lé-n*, *té-n* stb. rag előtti töve eredetileg igenéz volt (vö. *dolog-té nap*), és ez beépült a magyar nyelv igeragozási rendszerébe. Hogy GYÖRKE vagy a MÉSZÖLY magyarázata helyes-e, annak fejtegetése nem e tanulmány feladata. Vitathatatlan az a tény, hogy — GYÖRKE magyarázata szerint is, MÉSZÖLY magyarázata szerint is — hosszú magánhangzónak kellett lennie eredetileg a *lé-sz*, *té-sz* stb. jelen idejű és múlt idejű meg egyéb alakjaiban, és az ÉrdyK.-ben ezeknek az eredetibb fokon hosszú többeli magánhangzós alakoknak a hosszú *é* magánhangzóját kettős *ee* betűvel jelölte meg a Karthausi Névtelen. Pl. (én) *lé-sz-ék*, (te) *lé-sz*, (ő) *lé-sz-én*; (én) *lé-k*, (te) *lé-l*, (ő) *lé-n* stb.; (én) *té-sz-ék*, (te) *té-sz*, (ő) *té-sz-én*; (én) *té-k*, (te) *té-l*, (ő) *té-n* stb. az ÉrdyK.-ben: (én) *leezek*, (te) *leez*, (ő) *leezen*; (én) *leek*, (te) *leel*, (ő) *leen* stb.; (én) *teezek*, (te) *teez*, (ő) *teezen*; (én) *teek*, (te) *teel*, (ő) *teen* stb. Ebből az is következik, hogy e magyar igealakokban nyoma sincs semmiféle *v* elemnek; a *tévő*, *tévék* alakokban a *v* eredetileg újabb keletkezésű, hiátustöltő hang (MÉSZÖLY i. m.).

A most tárgyalandó *vész* és *visz* sz/v tövű igék többeli magánhangzójának is hasonló a története, ugyanis a *vész* ugor kori alapalakja **weyš-* volt, és a *visz* ige töve is hasonlóan hosszú magánhangzóra megy vissza, amit az ÉrdyK. *y*-nal jelöl.

Hogy a mai *vész* ige többeli magánhangzója eredetibb fokon hosszú volt, az kitűnik egyrészt az ugor kori rekonstruált alakból is (ugor **weyš-* MSzFE. III, 687), másrészt az ÉrdyK. adataiból: *veezek*, *veezen* stb., ahol tehát szintén betűkettőzéssel van jelölve a hosszú *é* hang.

Ha a *visz-* a *vész*-ből keletkezett, amint MÉSZÖLY állítja (*Vész és visz*: MNy. V, 20), akkor a többeli hosszú *i* hangot a *vészék* hosszú *é* hangja magyarázza. (Vö. pl. a NySz. *visz* szócikke alatt levő *végyen* 'vigyen' adattal! Mad: Evang. 49.) — Ha pedig a *visz* előzménye fgr. **wike-*, ebből csakis hosszú magánhangzós alak keletkezhetett a magyarban. Mivel azonban a *visz* ige többeli magánhangzója az ÉrdyK.-ben mindig *y*-nal van írva (pl. *vyzen* stb.), ebből nem tűnik ki, hogy az *y* hosszú magánhangzót jelöl-e vagy rövidet, mivel e kódexben a rövid és a hosszú *i* hang egyaránt *y*-nal van jelölve. Mivel azonban az *y* két *i* betűből vonódott össze, ezért lehetséges, hogy az ÉrdyK. *vyzen* stb. adatainak *y* betűje a hosszú *i* hangot jelöli. Például ÉrdyK. 337a: *zyweet* = *szívét*; *wygzatanaa* = *vígaztaná*; 459a: „az ew *zynect*” = az ő *színét* stb. E szavakban az *y*-nal írt magánhangzó az ÉrdyK.-ben minden bizonnyal hosszú *i* hangot jelöl; a hangtörténeti és etimológiai körülmények ezt a lehetőséget valószínűsítik.

Az eddigiekből kitűnt tehát, hogy az ÉrdyK. a *lész*, *tész*, *vész* igék többeli magánhangzóját két *ee* betűvel jelöli, és a *visz* is ebbe az alaktani csoportba

tartozik; ez amellet tanúskodik, hogy a *vyzek*, *vyzen* stb. morfémaszerkezetekben is hosszú *i* a többeli *y*-nal jelölt magánhangzó: *viszek*, *viszen* stb. Mindezek azt bizonyítják, hogy az ÉrdyK. *veezen*, *vyzen* stb. alakjai hosszú *é*-vel, illetőleg hosszú *i*-vel hangzottak, éppen úgy, mint a mai *lész* és *tész*, vagyis e kódexben hosszú többeli magánhangzókat mutatnak a következő *sz/v* tövű igék: *lészen*, *tészen*, *vészen*, *viszen*.

A fentebb kifejtett tényeket az ÉrdyK. *vész* és *visz* igéinek összesen 1318 adata bizonyítja. Egyrészt tehát a *vészén* > *vészén* ige (amelynek hang- és alaktörténete a *tészén* > *tészén*-hez hasonló) eredetibb hosszú magánhangzós voltát; másrészt pedig azt, hogy — a *lész* és a *tész* igékhez hasonlóan — e két igében sem kereshetjük a *v* etimologikus előzményét. A kérdéscsoportot már vázlatosan összegeztem az 1985-ös Nemzetközi Finnugor Kongresszusra beküldött tézisekben (Congr. Sextus Internationalis Fenno-Ugristarum. Syktyvkar, 1985. 41).

Az adatok bemutatása előtt szükségesnek tartok e helyen ismételtlen összegezni néhány, az ÉrdyK.-re vonatkozó megállapítást.

Az 1526-ban keletkezett Érdy Kódexről a szakirodalomban (a múlt század végétől egészen napjainkig) több téves vélemény található. Ezekkel szemben már több alkalommal ismertettem a következő tényeket: 1. A kódex kettőzött magánhangzói (betűi) a hangok h o s s z ú s á g á t jelölik (*ee* = *é*, *aa* = *á*, *oo* = *ó*, *óó* = *ő*). A kódex írója, a Karthausi Névtelen tehát a kettőzött *ee* betűkkel k ö v e t k e z e t e s e n jelölni kívánta a zárt hosszú *é* hangot, az egy *e* betűvel írt rövid *e*, *ë* hangokkal szemben. 2. A kódex nem egy, hanem két kéz írása. 3. Az ÉrdyK. Második Keze (a továbbiakban: 2. K.) minden valószínűség szerint a z o n o s a J o r d K. l e í r ó j á v a l, következőképpen a JordK.-et éppúgy karthausi eredetű munkának kell tekintenünk, mint — eddigi ismereteink alapján — az ÉrdyK.-et. — A 2. K. által írott rész egyes szövegegységei tiszta, világos, nyugodt tempójú szövegmásolásra utaló írásmódot mutatnak; más szövegegységek felületesen megformált betűből igen gyors tempójú, diktálás utáni írásra következtethetünk. Elsősorban ez utóbbi részek tükrözik a 2. K. hangjelölési és nyelvjárási sajátosságait, s épp ezért itt találhatók legnagyobb számban a KN. hangjelölési, illetve nyelvjárási jellegű javításai. A KN.-re jellemző *ö-ző* nyelvhasználat ellenében a 2. K.-re az *ë-ző* nyelvhasználat a jellemző éppúgy, mint a JordK. nyelvére. — A magánhangzók hosszúságának betűkettőzéssel való írása jellemző a 2. K. jelölési módjára is. A 2. K. azonban a magánhangzó-kettőzés szempontjából nem olyan következetes, mint a KN. Ennek egyik magyarázata lehet a diktálás után, gyorsabb tempóban írott szövegeknek felületesebb hangjelöléssel való lejegyzése; a nyugodtabb tempójú, gondosabb betűformálású, a másolás jeleit mutató szövegrészek írásmódja mutat helyenként a kettőzött magánhangzók tekintetében is következetesebb jelölési módot. — A 2. K. szövegének nagyobb hányada a kódex egészével összevetve általában véve következetlenebb hangjelöléseket mutat, minden bizonnyal a másolt szövegek írásmódját is tükrözve; a k e t t ő z ö t t m a g á n h a n g z ó k a z o n b a n minden esetben a hosszúság jelei. 4. A két kéz írásmódjának összevetése (különös tekintettel a KN.-nek a saját szövegében és a 2. K. szövegében tett javításaira) azzal a tanulsággal járt, hogy az ÉrdyK. a KN.-nek olyan t u d a t o s a n m e g s z e r k e s z t e t t alkotása, amelynek írása során a KN. egységes nyelvi megformálású és helyesírású mű létrehozására törekedett. A kódex tehát már tükrözi a kódexíró nyelvjárását, a XVI. század

eleji élő magyar nyelv állapotát, amellet, hogy a — másolás, kompilálás eredményeként is létrejött — munka egyúttal a XVI. századinál természetszerűleg régebbi nyelvállapot emléke is (I. DIENES, Az *Érdy-Kódex* kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya: *NéprNytud.* I, 111—24, Az *Érdy-kódex* és a Volf-féle kiadás: *NéprNytud.* II, 79—92, Az *Érdy-kódex* keletkezésének ideje: *Acta Univ. Szegediensis* 1961. 175—8, A nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak az *Érdy-Kódexben*: *NéprNytud.* VII, 59—69, Az *Érdy-kódex* keletkezésének idejéről és írójáról: *MNy.* LXII, 17—29, Az *Érdy-kódex* írójáról: *MNy.* LXV, 312—5, Földrajzi nevek az *Érdy-kódexből*: *NéprNytud.* XVII—XVIII, 221—229, Az *Érdy-kódex* a „Magyar nyelvemlékek”-ben: *MNy.* LXXIII, 208—11, BÁN IMRE, A Karthausi Névtelen műveltsége — recenzió —: *MNy.* LXXIII, 377—80, Az *Érdy Kódex* és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről: *MNy.* LXXIV, 208—11, A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai: *NytudÉrt.* 104. sz. 277—87, A kvantitás-jelölés rendszerének néhány kérdése az *Érdy-kódexben*: *NéprNytud.* XXI, 47—69, A zárt hosszú *é* és az *á* hangok megjelölésének rendszere az *Érdy Kódexben*: *MNy.* LXXV, 421—37, Az *Érdy Kódex* és a Jordánszky Kódex kéziratai összehasonlításának tanulságaiból: *MNy.* LXXVII, 315—9; A *lész* és a *tész* igék az *Érdy Kódexben*: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars VI.* 60—5, Az *Érdy Kódex sz/v* változatú igetöveiről: A Debreceni Magyar Nyelvészeti Napokon — 1981. nov. 12—14 — tartott előadás, A Jordánszky Kódex eredetéről: *MNy.* LXXVIII, 440—53, A művészi prózai nyelv néhány sajátossága az *Érdy Kódexben*: A magyar nyelv téregződése. Szerk: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 260—7. A *vész* és a *visz* igék az *Érdy Kódexben*: *Congressus Sextus Internationalis Fenno-Ugristarum.* 1985. I. 41; Az *Érdy Kódex* tulajdonneveinek tanulságaiból: a IV. Magyar Névtudományi Konferencián — Zalaegerszeg, 1986. okt. 8—10 — tartott előadás; A *lész* és a *tész* igék az *Érdy-kódexben*: *MNy.* LXXXII, 300—17). — Nem lehet vitás, hogy a kódex adatai döntő érvként szolgálhatnak a *vész* és a *visz* igékre vonatkozó két kérdésben is.

Mészöly fentebb idézett munkáiban állításai alátámasztására bemutatja, hogy nyelvemlékeinkben az *sz/v* változatú igetöveknek általában véve milyen alakjai lehettek fel. Az *Érdy Kódexben* mind a *lész* és a *tész*, mind pedig a *vész* és a *visz* igéknek h a s o n l ó s z á r m a z é k a i találhatók meg. A kódex adatai tehát kétségkívül alátámasztják Mészölynek azon megállapítását, hogy az *sz/v* tövű igék *v*-s alakjai (az igenevek és azok származékai) az azonos jelentésű *v* nélküli alakokhoz képest újabb, másodlagos fejlemények.

Az *ÉrdyK.*-ben a *vész* és a *visz* igetöveknek és különböző származékaiknak összesen 1318 adata van. Ezek közül e g y i k i g e t ő s e m t a r t a l m a z v hangot jelölő betűt. Vagyis a *lész* és a *tész* igékhez hasonlóan e kódexben a *vész* és a *visz* igéknek sincsen v tövű alakjuk. Ugyanakkor a két ige egyes és többes szám 3. személyű, múlt idejű tárgyas ragozású igealakjai v hangot tartalmaznak, s ennek megfelelően *vévé*-, *vivé*- hangalakokban jelentkeznek, összesen 204-szer. A kódex önmagában is bizonyítja azt a tényt, hogy a *vész*-igetű ómagyar és eredetibb magánhangzója hosszú volt. Az adatok tanulságai szerint a *vé*- > *vé*- igező származékainak nagy csoportja még a XVI. században is hosszú *é*-vel hangzott, ezért vannak ezek a szavak, az adatoknak kb. 50 százaléka, a kódexben még két betűvel (*ee* = *é*) írva. E tényt az adatok nagy száma mellett a KN. s z ö v e g j a v í t á s a i, valamint a szerzők í r á s m ó d j á b ó l, í r á s h i b á i b ó l levonható tanulságok is igazolják.

E helyen ismételten rá kell mutatnom a következőkre: Az ÉrdyK. nyelvi tényeit csak úgy értékelhetjük a valóságnak megfelelően, ha levonjuk a következtetéseket többek között a szerzők betűformálási és betűkapcsolási módjából, íráshiba-típusaiból és a KN. javítási rendszeréből; s ha figyelembe vesszük a KN. és a 2. K. nyelvhasználatát, helyesírása és hangjelölése közötti különbségeket is.

Különös jelentőséggel bírnak a magánhangzó-hosszúság megítélésében a KN. saját kezű szó- és szövegpótlásainak jelölései, valamint a betűtörlések, a betűátírások és a betűpótlások. Gyakori az a jelenség, hogy ha a kettőzött magánhangzó egyik tagjának leírása elmaradt, azt olykor úgy pótolja a KN. (mind a saját, mind pedig a 2. K. szövegében), hogy a szó fölé írja a kimaradt második magánhangzót. Ezen esetek nyilvánvalóan a hosszúság megjelölésének szándékát, s ugyanakkor az író nyelvhasználatában élő kiejtési módot is mutatják.

Különös jelentőséggel bírnak továbbá a gondosabb betűformálást igénylő, gótbetűs szövegrészek, valamint a KN. egyéni megjegyzéseit tartalmazó szövegek is: e helyeken az író általában jobban ügyelt a helyesírásra, pl. a kettőzött magánhangzók megjelölésére.

Általában gondosabb a hangjelölés a szavak sorvégi elválasztásakor. A szóelválasztás azonban gyakran forrásává válik a betűelhagyásnak is a sor végén, vagy a következő sor elején. — Lemaradhat egy betű a szóról akkor is, ha a szó túlment az előre megszabott sorhosszúságon. Ezek a hibalehetőségek gyakran adnak magyarázatot arra, hogy a hosszú magánhangzós, s így a kódexben általában kettőzött magánhangzóval jelölt szavaknak egy kisebb csoportjában miért található egy *e* betű a két *ee*, illetőleg egy *a* betű a két *aa* helyett.

Hibaforrás lehet az író betűkapcsolási módja is. A *vész* ige esetében ez a következő: A *ve-*, *we-*, *vee-*, *wee-* betűcsoportok leírása gyakran úgy történik, hogy a *v*, *w* betű után a toll felemelése nélkül formálja meg a szerző az *e* betűt, illetőleg az *ee* betű esetében az *ee* első tagját, így: $\vee \vee$. Lélektanilag is érthető, ha a két betűt egy lendülettel, a toll felemelése nélkül leírva az első betűcsoport elkészültét érzékeltette az író, s a folyamatos írás megszakítása után olykor nem írta le a második *e* betűt, hanem a következő betűcsoport kezdő mássalhangzójával folytatta az írást. — Ugyanezen betűcsoportban a második hibalehetőséget az a helyzet teremti meg, amikor az *e* vagy *ee* betűket n ($\underline{n}$) vagy v ($\underline{v}$), illetőleg w betű ($\underline{w}$) követi. Pl. a főnévi igenév és annak személyragozott alakjai, a feltételes módú igealakok s az elbeszélő múlt egyes szám és többes szám 3. személyű tárgyas ragozású alakjai esetében. Ugyanis mind az *n*, mind a *v*, illetőleg a *w* betűk megformálása igen gyakran úgy történik, hogy az író balról jobbra dőlő egyenes vonalakat ír; a *v* esetében egy, a *w* és az *n* esetében két vonalat. Ugyanilyen nagyságú és formájú vonallal jelöli a szerző a kódexben használatos egyik *e*-féle betűnek a balról jobbra dőlő szárát (<). Halmozódik a hibalehetőség, ha a *v*, *w* betűk után *ee*, esetleg *ee* + *n* betűk, illetőleg *n*. *nn* betű után *ee* + *m*, *ee* + *n* vagy *y* következik. A három vonalból álló *m* betű, s az *y*, amelynek sor fölötti része két vonallal íródik, hasonlóképpen további hibaforrásokként szolgálhatnak.

Amint a példák mutatni fogják: az íráshiba- és javítási típusok is igazolják a *vész* ige származékainak nagy csoportjában a következetesen hosszú magánhangzóval való jelölés szándékát. Ugyanakkor a tipikus hibaforrások

gyakran adnak magyarázatot a két *ee* betű helyett a tévesen egy *e* betűvel történő jelölésre. — Az egyik *e* betű időnkénti elhagyását kétségkívül magyarázza mindezek mellett is a mű írásának rendkívül gyors tempója; ugyanakkor számolnunk kell a magánhangzók hosszúságát betűkettőzéssel nem jelölő, forrásként használt munkákból másolás folytán átkerült, egy *e*-vel írott adatokkal is.

Mint már többször szoltam róla: A kódex első száz lapja nyugodtabb tempójú írást, ezzel együtt kevesebb betűtévesztést és javítást mutat, mint a kódex második harmadával kezdődő szövegrész, amelynek nemcsak több betűtévesztése és javítása, hanem betűformálása is elárulja az egyre gyorsuló tempót. A 103. lappal kezdődő, 2. K. által írott szövegegységek hangjelölése viszont bizonyos tekintetben eltér a KN. hangjelölésétől, illetőleg annál jóval következetlenebb. — A KN.-nek a kódex egészére nézve egységes hangjelölése, a saját szövegében és a 2. K. szövegében tett javításainak rendszere, valamint íráshibáitípusai igazolják, hogy a *vész* ige származékainak nagy csoportja (a *lész* és a *tész* igék származékainak szócsoportjaihoz hasonlóan) még a XVI. században is zárt hosszú *é*-vel hangzott, illetőleg, hogy ezen esetekben a zárt hosszú *é* hangokat kívánta jelölni az író a kettőzött *ee* betűkkel. Ahol pedig az általánosan használt *ee* betű helyett esetenként egy *e* betű íródott, ott az egy *e* betűnek is kétségtelenül a zárt hosszú *é* a hangértéke.

A fenti tényeket szemléltetik, illetőleg igazolják a *vész* és a *visz* igék származékainak *Ér*dyK.-beli adatai. A kéziratban az *y* betűn egy vagy két vonás, illetőleg pont található. Ezeket (mivel jelentésmegkülönböztető szerepük nincsen) a szövegben nem jelölöm.

A *vész* ige adatai¹:

I. A kijelentő mód jelen ideje (-sz praesens képzővel; alanyi és tárgyas igeragozás). — *Veezek*: 204b; *vezek*: 154a; *veezók*: 633b; *veezem*: 422b, 432b; *veezóm*: 444a, 509b; *veezóm*: 26a; *veezlek*: 285a, 442b; *veez*: 223a; *veezed*: 335b; *veezód*: 594b; *Veezen*: 415b; *veezen*: 25b, 31b, 93b, 105b (2), 106b, 207b, 260a, 279a, 346a, 380b, 383a, 409b, 413a, 422a, 465b, 483a, 524b, 528a, 555b, 597b, 615b, 637b; *weezen*: 106b (2); *veezón*: 31b, 450b; *vezen*: 176b, 180b, 260b; *Veezy*: 71a; *veezy*: 16a, 22a, 40b, 81a (2), 83b, 88a, 106b (2), 133b, 157a, 158b, 160b, 163a, 193a, 205a, 326b, 348a, 358a, 373b, 416a (2), 664b; *vezy*: 106b, 121b, 122b, 132b, 145b, 147b, 158b, 170a, 180b, 214a, 241b (2), 255b, 389a, 441b, 558b; *veezewnk*: 22b; *veezyek*: 165b, 347a, 438a, 550a; *veezyók*: 101b, 608b; *vezyek*: 163a; *veeztók*: 407a; *veezytók*: 575a; *veeznek*: 8a, 57a, 61b (2), 257a, 352b, 415b, 453a, 461a, 543b, 552b, 603b; *veeznek*: 196b, 224b; *veezyk*: 7b, 89a, 346a, 462a, 502a, 505b, 578a (2), 601a, 610b, 621a; *vezyk*: 6b, 65b, 169b, 370b, 590b.

A *vész*-igető 95 *ee*-vel jelölt adata mellett 29 íródott *e*-vel. A 29 adatból azonban 17 a 2. K. által írt szövegben található. Hat adat egy *e*-vel való leírásának oka részben az, hogy a szó a sor végére került, részben pedig az, hogy a szót a sor végén elválasztotta az író, így: *ve-zen*: 26a; *ve-zy*: 441b, 558b; *ve-zyk*: 590b. — Hogy az igetőben a KN. hosszú *é*

¹ A lapszám után zárójelbe tett számok az adat előfordulásának mennyiségét jelölik.

hangot kívánt jelölni (*ee = é*), azt kétségkívül mutatják azok az adatok, amelyekben még sorvégi szóelválasztáskor is gondosan kiírta mindkét *e* betűt például ilyen esetekben is: *vee-zen*: 25b; *vee-zy*: 40b. A tizenkét, sor végére került, valamint a négy gótbetűs szó szabályos, *ee*-vel való leírása is jól mutatja a KN. jelölési szándékát. — A 83b *veezy* szavának utolsó két betűje *s* a 416b *veezy* szavának utolsó betűje már túlmént a megszabott sorhosszúságon; a KN. ennek ellenére kiírta mindkét szótőben a két *e* betűt. — A 101b *veezyók* szavát elválasztotta az író; az első szótag *z* betűje túlmént a sorhatáron, a hosszú *é* hangot jelölő *ee* betűt azonban gondosan leírta a KN.

II. A felszólító mód; alanyi és tárgyias igeragozás. — *Veed*: 271b, 671b; *veed*: 95b, 149a, 172b, 214b, 357a, 406b (2), 409b, 429a, 469a, 484a, 549b, 562b; *Vedd*: 130b; *ved*: 95b, 310b; *wed*: 405b; *veegy*: 441a (2), 674a; *weegy*: 671a; *vegy*: 229a; *veegyed*: 86a, 172b, 179a, 603b, 634a, 643b; *weegyed*: 650a; *vegyed*: 218a; *wegyed*: 238a; *veegyen*: 121a, 134a, 520b, 645b; *Veegye*: 57a; *veegye*: 17a, 46b, 65a (2), 65b, 82b, 93b, 100b, 156b, 479b, 672a, 675a; *vegye*: 96a, 147b, 181b, 230b, 325b, 458a; *Veegyewnk*: 574b; *veegyewnk*: 41a, 567b, 672a; *Veegyek* (mi); 73b, 345b, 657a; *veegyek*: 99b, 348a, 535a; *vegyek*: 367b, 418a, 421b; *vegyók*: 3b, 576b; *Veegyetek*: 445b; *veegyetek*: 150a; *veegyetók*: 313b, 591a, 595b; *Veegyetek*: 365a; *veegyetók*: 313b; *veegyetek*: 264a; 342b; *Veegyetók*: 607a; *veegyetók*: 13a, 50b, 72b, 75b, 493a, 588b; *Veegyetek*: 622b; *Wegyetek*: 138b; *vegyetek*: 416a, 547a; *vegyetók*: 14a, 303a, 525b, 556a, 603a; *vegyenek*: 327b, 639b; *vegyeek*: 6b, 88a, 89b.

A *vész-* igető felszólító módú igealakjai 70 esetben *ee*-vel s 31 esetben *e*-vel jelölve fordulnak elő.

A kettőzött *ee*-vel való jelölés szándékát különösképpen igazolja az az öt adat, amelyben szóelválasztáskor gondosan kiíródott mindkét *e* betűt a következőképpen: *v-veegyed* 179a; *vee-gyen* 134a; *vee-gyectók* 493a; *vee-gyed* 634a, 643b. Hogy a szó felszólító módú igealakjait a KN. a hosszú *é* hangot jelölő *ee* betűvel kívánta írni, arra még világosabban utal a két javítás. A 100b lapon a szövegből kimaradt a *veegy* szó. Helyszűke miatt csak az utolsó sor alá írhatta a KN., jellel a helyére utalva; apró betűkkel, de a kettőzött *ee* betűt gondosan kiírva. A 445b lapon a *Veegyetek* szó első szótagjából kimaradt a kettőzött *ee* betű egyik tagja. Az író a tévedést ebben az esetben észrevette, és ki is javította: az *e* betű fölé odaírta pótlólag a második *e* betűt, így: *Végyetek*. — Az egy *e*-vel jelölt adatok nyilvánvalóan íráshibáknak tekinthetők. A 31 szóból a hibás jelölés forrása hét esetben az, hogy a szó a sor végére került; két esetben az, hogy a szó a sor végén elválasztódott, így: *we-gyed* 238a; *ve-gye* 96a, — tehát az író a következő sor elején elmulasztotta leírni a második *e* betűt. Mindezek mellett: három adat a 2. K. által írott szövegben található.

III. Az igeképzős és névszóképzős alakulatok, illetve azok különféle toldalékos alakjai. — *veeteteem*: 522a; *veettec*: 195a, 214a, 267a, 304b, 305b (2), 331a, 358b, 409a, 433a, 443b; 468b, 508a, 543a, 546a; *veetethnee*: 224a; *veetetteel*: 520b; *veeteffel*: 267a; *veetyk*: 14b, 31b, 140b, 160b, 268a, 305b, 362b, 420a, 423b, 461a (2), 477b, 478a, 491b, 544b, 587a, 590a, 612a, 620b; *veetyk* (így!): 461a; *veeteteek*: 59a, 145b, 362b, 371a, 377a, 422b, 444b, 544a, 587b, 672b; *veetetet*: 333b; *veteteth*: 232b;

veetetőt: 85a, 163b, 481a, 533b; *veeteffeek*: 33a, 370a; *veetetneek* (ő): 339b; *veetethneek*: 644a; *veetethetyk* (ő): 528b; *veetethnek* (ók): 319a, 354a; *veeteteenek*: 506a; *veetettenek*: 478b; *veetethetnek*: 356a, 418a, 494a; *veetethween*: 490a, 491b; *veetethwen*: 332b; (bwlchw) *veetlen*: 299a; *veetelt*: 33b; *veetelben*: 397b; *veetellel*: 67a, 246b, 295b, 638b, 643a; *veetelnék*: 370a; (ffeel) *veeterre*: 45b, (zenteleg) *veeterre*: 282a; (kerwł) *veetelyben*: 387a—b; *veeteletyeerth*: 104a; *veeteleert*: 346b, 473a; *veeteleerth*: 171b; *veeteleenek*: 167a; *veeteleere*: 88b, 422a, 602a; *veeteleeról*: 388b; *veeteleewel*: 282a, 402a, 562b; *Hofueeth*: 103a; *hofweet*: 33b, 88b, 243b (3), 252b, 261a, 261b, 270a, 287a, 287b, 360a, 427a, 520a, 522a, 534a; *hofweeth*: 136b, 137a, 361b; *hoffweet*: 244a; *hofwet*: 244a; *hofweth*: 169b, 401b; *hofweetnak*: 534b; *hofweethnak*: 166b, 361b, 401b, 444a; *hofwety*: 236b.

A vész- igető fenti adatai a következő tanulságokkal szolgálnak: A 124 szó közül csupán öt szóban találunk egy *e*-vel való jelölést. Ezek közül egy adat a 2. K. által írott szövegben található; egy szóból azért maradhatott ki egy *e* betű, mert a szó a sor végére kerülve már túl is ment a sorhatáron. A szócsoport tehát következetesen *ee*-vel való jelölést mutat. Különös fontossággal bír az öt szó elválasztás: az egyik *e* betű elmaradásának mindegyik esetben megvolt a lehetősége. Ennek ellenére a KN. mindkét *e* betűt gondosan leírta a szavak mindegyikében, a következőképpen: *hofw-ee* 33b; *ve-eteteek* 59a; *vee-tetee* 305b; *vee-tetót* 481a; *v-eetellel* 643a. — Az *ee*-vel való jelölés szándékát igazolja egy íráshiba szó, illetőleg két javítás is. A 461a lapján a *veetetyk* szóból kimaradt a *-te-* szótag; az első szótag *ee* betűje azonban hibátlanul leíródott. — A 409a *veetete* szó első szótagjában az *ee* betű második eleme szem melláthatóan javítás eredménye. Valószínű, hogy a folyamatos írás közben az egyik *e* betű tévedésből kimaradt, s az első *e* betű után *t* betűt írt a KN. A tévedést észrevette, s a *t* betűt átjavította *e* betűre; így az *ee* második eleme nagyobb méretű, s megformálása is különbözik az első elemtől. A KN. a javítás után folytatta a szó leírását. Az 562b *veeteleewel* szavában hasonló javítás található. Az első szótag *ee* betűjének második eleme valószínűleg *t* betűből való átírás eredménye. E két szóban tehát a KN. észrevette az *ee* betű egyik elemének elmaradását, s a hibát még a szó egészének leírása előtt kijavította.

IV. Az elbeszélő múlt idő alanyi ragozású alakjai, valamint az egyes szám első személyű tárgyias ragozású alak. — *veem*: 115b; *veel*: 277b; *Veen*: 71a; *veen*: 55a, 63b, 64a, 171b, 191b, 193a, 201b, 230b, 276a, 296a, 297a, 306b, 331b, 386a, 390b, 397a (2), 399b, 400b, 408b, 454a, 477a, 484a, 496a, 499a, 509a, 510a, 541b, 543b, 566a, 591b, 661b; *wéen*: 242b, 268a, 357b, 375a (2), 424a; *veenek*: 130a (2), 244a, 246b, 409a.

A vész- igető 46 *ee*-vel íródott adata egyértelműen a többeli magánhangzó eredetibb hosszú volta mellett szól. A KN. azon esetekben is gondosan kiírta a két *e* betűt, amikor a szó túlment a megszabott sorhosszúságon (115b, 193a, 543b).

V. A kijelentő mód *-t*, *-tt* jelű múlt ideje és a befejezett történésű melléknévi igenév. A melléknévvé vált és főnevesült alakulatok, illetőleg azok különféle toldalékos alakjai. — *vettem*: 208b, 321a, 334b, 372b, 375a, 488a, 514b, 548a, 665a; *vetteel*: 217b; *vettel*: 436b; *vetted*: 621b; *vetted*: 14a,

190a; *veet*: 386a, 634b, 661b; *veeth*: 151a; *veett*: 56b, 464b, 476a, 547b, 595a, 622a (2); *vett*: 198b, 206b, 209b, 253a, 276b, 384a, 436a, 549b, 569b (2), 650a; *vetth*: 164b, 187b; *vótt*: 556a (2); *vette*: 20a, 52a, 176a, 180b, 183b, 188a, 191a (2), 196a, 248a, 269b, 274b, 275b, 282b, 296b, 332a, 338b, 357b, 388b, 399a, 419a, 420a, 435b, 447a, 485a, 491a, 520b, 522b, 527a, 569a, 589a, 593a, 615a, 615b, 623b, 636b, 640a, 675a; *vótte*: 37b, 46a, 446b; *veettewnk*: 532b; *vettewnk*: 39a, 548b; *vettek* (mi): 143a, 389a; *vettók*: 548a; *vetteetók*: 366b; *vóttetók* (vettétek): 461a; *vetteek*: 62a, 89b, 110a, 136a, 137b, 193b (3), 242a, 244b, 284b, 323b, 433a, 522a, 528b, 562b, 559a; *vótteek*: 62a; *vettenek*: 62a, 217a, 499a, 608a; *vótenek*: 355a, 363a; *veeth* (mn. igenév): 282a; *veett*: 29a, 86b, 360a; *vett*: 37a (2), 71b, 365a, 571a, 612b; *vetth*: 163a; „az el *vettet*”: 398b; „az el *vetteket*”: 453b.

A KN. nyelvhasználatában a *vész*- igető származékaiban már rövid volt a magánhangzó a múlt idő *-t*, *-tt* jele előtt, illetőleg az *é* hang *ö*-vel váltakozott. Tehát a *lét*- > *létt*- > *lött*-, illetőleg a *tét*- > *tétt*- > *tött*- változásokhoz hasonlóan a *vész*- igében is végbement már a *vét*- > *vétt*- > *vött*- változás (MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 91, 99). „MÉSZÖLY szerint (szóbeli közlés) az eredetibb *létt*-féle alakok hosszú hangzójának megrövidülését... elősegítette az, hogy az ikerített *tt* előtt az *é* hang rövidebb, mint a nyílt szótagban” (NYÍRI ANTAL, A Winkler Kódex hangtana és szótana. 1933. 19). — A 99 *e*-vel, illetőleg a kilenc *ó*-vel jelölt adat mellett a 18 *ee*-vel írott szó még az eredetibb hosszú magánhangzót mutatja: ezekben az esetekben a múlt idő jeleként nemcsak a *-tt*, hanem még a *-t* is szerepel. A 18 adatnak valószínűleg írott forrásokból való származását mutatja az a tény, hogy ezek a szavak elsősorban a 2. K. és a kódex utolsó részének szövegeiben találhatók.

VI. A feltételes mód jelen ideje; alanyi és tárgyas igeragozás. — *venneel* (te): 563b; *venneet* (te vennéd — így!): 24a; *venne*: 210a, 229a, 251b, 287a; *veennee*: 374a, 400b, 440a; *venne* (venné): 200b; *vennee*: 146b, 176b, 197b, 224a, 251a, 261a, 275b, 296a, 337b, 357a, 407b, 531b, 545b (2), 591b, 596b, 644a; *venee*: 220a; *vennök* (mi): 186b; *veenneenek*: 500b; *veeneenek*: 108b; *venneenek*: 247b; *venneek*: 86a, 185a, 292a, 313b, 349a, 360a, 429a, 437a, 503a, 548b, 562a, 594b, 628a, 651b, 671b, 673a.

A *vész*- igető 42 rövid magánhangzós (*e* = *ë*) adatával szemben a hat *ee*-vel írott szó — amely az eredetibb, zárt hosszú *é*-vel hangzó töre utal — a 2. K. szövegében és a kódex második felében található. Ugyancsak a 2. K. szövegében van a két, csupán egy *n* betűvel írott adat is. — Amiképpen MÉSZÖLY szerint az ikerített *tt* előtt az *é* hang rövidebb, mint a nyílt szótagban, hasonlóképpen vált már a XVI. század elejére, a KN. nyelvhasználatában a feltételes módú *-né* jel *n* része ikerített *nn*-né, a hosszú *é* pedig itt is megrövidült.

VII. A főnévi igenév és személyragozott alakjai. — *veenny*: 19b, 41b, 133a, 137a, 150a, 353b, 377b, 391a, 403b, 410a, 411a, 450a, 496a, 545b; *venny*: 17a, 23a, 39b, 55a (2), 62b, 71b, 81b (2), 93a, 93b, 143a, 147b, 156b, 157b, 195a, 211b, 266a, 277a (2), 282a, 313b, 321a, 334a, 346a, 366a, 367a, 374a, 392b, 472a, 499b, 509b (2), 528a, 532b, 564b, 571b, 576b, 606b, 624a, 643b, 652a (2); *veennem*: 276a; *vennem*: 346b, 594a, 643b; *vennőd*: 593a; *veennyé*: 33b, 356a; *wennyé*: 113a; *veenneűnk*: 380a; *venewnk*: 386b.

A *vész*- igető 47 adata egy *e* betűvel íródott. Az eredetibb, hosszú magánhangzós töre a 19 *ee*-vel jelölt adat mutat. Ezek ugyan a 2. K. által írott,

illetőleg a kódex második harmadával kezdődő részben található, de ezen adatoknak viszonylagosan nagyobb száma arra utal, hogy a *vë- tö* mellett a hosszú magánhangzós *vee- tö* használata sem volt még teljesen szokatlan a KN. nyelvhasználatában. — A *-ni* igenévképző *n* része hasonló ok miatt nyúlt meg itt is (I. az V. és a VI. szócsoportot!), illetőleg következett be a *tőben* az *é > ë* változás.

VIII. A *jövő* idő, illetőleg a *beálló* történésű *mel- l é k n é v i* igenév. — „*hoz*yam *veendők*”: 199a; *veend* (ő): 106b (2), 523b; „*fel* nem *vehendy*”: 187a; „*kyt* *veyendők* vattok”: 301b; „*tebbet* *veendők* vonanak”: 130a; „*martyromlagh*nak *Coronayaat* *vehendők* volnanak”: 592a.

Öt adatban a *h*, illetőleg az *y*-nal jelölt *j* hang hiányára nem utal hiányjel (szemben a *lész-, tész-* igetövek hasonló adataival). — Az 592a adatát a Volf-féle kiadás így jelöli: *veyendők*. A kézirat eredeti, a KN.-től származó leírása azonban: *vehendők*. A *h* betűt egy idegen kéz átírta *y*-ra. Ilyen, már a későbbi korból származó, fekete tintával történt betűátírás a kódexben több helyen is található. — Az első szótagbeli *é* hang az adatok tanulmányai szerint is már megrövidült (Mészöly, NyelvtörtFejt. 92).

IX. A *ható* igék, illetőleg ezeknek különféle *tol- dalékos* alakjai. — *vehetők* (én): 411b; *vehet*: 3b, 7b, 17a (2), 20b, 23a, 35a, 67b, 93a, 185b, 193b, 217a (2), 300b, 431a, 464a, 573b, 598a, 640a, 647a, 653a; *vehety*: 37b, 54a, 278a, 425b, 431b, 596a, 643b; *vehetőnk*: 101a, 111b, 112b, 114a, 117b, 119a, 120b, 123b (2), 126a, 127b, 130b, 132b, 135a, 146b, 158a, 164a (2), 165b, 179b, 325a, 386b, 421b, 441b, 600a, 619b, 622a; *vehetewnk*: 5b, 22a, 36a, 418b, 469b, 657a; *vehettyek* (mi): 77a, 137a, 300b, 349a, 352a, 388a, 438b, 440a, 448a, 538a, 615b; *vehettyók*: 319a, 324b, 340a, 383a, 418b, 441b, 442a, 491b, 518a, 560b, 622b, 640b, 661a; *vehettyok* [így!]: 607a; *vehetnek*: 587b, 645a, 662a; *vehetyk*: 89a, 158a, 415b, 618b; *vehetnewnk*: 222b; *vehetót* (ő): 663a; *vehette*: 45b, 133a; *vehetne*: 296a; *vehuffed*: 168a; *veheffe*: 354a; *veheffók*: 11a, 18b, *veheffeek* (mi): 253b; *veheffetok* (ti — így!): 596b; *veheffenek*: 580a; *vehetnee*: 150b; 549b; *vehetneenk*: 27b; *vehetneenek*: 639a; *vehethneek* (ők): 125b.

A *vész-* igető valamennyi származéka már rövid *ë*-vel hangozhatott a KN. nyelvhasználatában, ezért íródik valamennyi adat egy *e* (= *ë*) betűvel. A *ható* igékben tehát a KN. nyelvhasználatában a XVI. század elejére már végbement az *é > ë* rövidülés.

X. Az *elbeszélő* múlt egyes szám és *többes* szám 3. személyű *tárgyas* ragozású alakjai. — *veevee*: 110b, 143b, 213b, 449b; *veevee*: 183b, 374b, 545a; *veeve*: 164b, 177a; *veeve*: 59a, 111a, 116b, 134a, 179a, 193a, 202a, 205b, 209b, 210b, 237b, 243a, 258a; *Veevee*: 397a; *veevee*: 40a, 48b, 49a, 54b, 66b, 200b, 236a, 239a, 259a, 278b, 279b, 293b, 295a, 303b, 323a, 332b, 340a, 357a, 359a, 363a, 377a, 380a, 387b, 391b, 395a, 397a, 397b, 404a, 414b, 430a, 446b, 456a, 458a, 464a, 472a, 493b, 495a, 498b (2), 508b, 518a, 528a, 536a, 536b, 543a, 545a, 576b, 589a, 589b, 595a, 599a, 603b, 632a, 643a, 654a, 672a; *weevee*: 378b; *veeve*: 487b; *veeveek*: 171b, 204b; *veeveek*: 396b, 661b, 672a; *veevek*: 290b; *veevek*: 168b, 214b, 396a; *veevek*: 204a, 312b, 369b, 378b, 398b, 408b, 437a, 485b, 489b, 508a, 527b, 548b, 607b, 673a.

A *vész-* igető adatainak többsége már *e*-vel íródik. Az eredetibb hosszú magánhangzós *tőnek* még megszokott használatára utalhat viszont a 15 *ee*-vel

írott adat azzal a ténnyel együtt, hogy a valószínűleg forrásokból átkerült adatok a 2. K. által írott, illetőleg a kódex második harmadával kezdődő részben találhatók. Hogy a szónak *ee*-vel (= *é*) való jelölése még nem idegen a scriptoroktól, s így az *ee*-vel való írás nem íráshiba, mutatják a leírások módjai. E szavakban ugyanis mindkét *e* betű gondosan ki van írva. Két szó a sor végén így választódott el: *vee-vee* (143b) és *veew-EEK* (661b): a kettőzött *ee* betű mindkét szóban gondos betűformálást mutat. Az adatok tanulságai szerint: a KN. nyelvhasználatában már a rövid *ë*-vel való ejtés lehetett az általános, azaz végbemehetett ezen esetben is a *vévé-* > *vëvé-* hangváltozás (MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 107).

XI. A *-vén* képzős határozói igenév (abszolút *tő + vén képző*). — *veeven*: 122a, 177a, 350a; *veeween*: 120b, 247a, 357a, 462b; *veeven*: 178b, 192b, 266a; *veewen*: 200b, 235a, 261b, 278b, 311a, 426a; *weeven*: 130a; *veeven*: 202a, 218a; *Veween*: 515b; *veween*: 51a, 54b (2), 73a, 91a, 150a (2), 222b, 275b, 278b, 293a, 295b, 303a, 311a, 312b, 313b, 387b, 396a, 410a, 415a, 416b, 427b (2), 431b, 434b, 448b, 457a (2), 483b, 513b, 523a, 535b, 561b, 578b, 603b, 663a.

A *vész-* igető származékaiban az eredetibb hosszú magánhangzós tőnek (MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 99) még természetes használatára mutat a 17. valószínűleg forrásként használt szövegekből átkerült szónak *ee*-vel való írása. A 17 szóból 7 adat a 2. K. szövegében, 10 adat a kódex második harmadától kezdődő részben található. — Az eredetibb hosszú *é* hang *ee*-vel való megjelölésének szándékát világosan mutatja a négy szóelválasztás: *vee-ween* (247a, 357a), *vee-ven* (192b), *veew-en* (235a). Ezen szavak mindegyikében gondosan jelölődik az *ee* betű. Hasonlóképpen gondosan kiírta a KN. a szótő *ee* betűjét a 266a lapon, noha az itt található *veeven* szó utolsó betűje már túlmérettel a megszabott sorhosszúságon.

A *vész* ige adatai:

I. A kijelentő mód jelen ideje (-*sz praesens képző*vel; alanyi és tárgyas igeragozás). — *vyzók*: 640a; *vyzem*: 143b; *vyzóm*: 608a; *vyzz*: 639b; *vyzen*: 11a, 131b, 166a, 175b, 227b, 243b, 244a, 325b, 388b, 391b (2), 509b, 510a, 510b, 544b, 575a, 576a; *vyzón*: 362a, 513b, 568a; *vyzy*: 80b, 129b, 156b, 174b, 394b, 432a, 434a, 554b (2), 555b (2); *vyzyek*: 167b; *vyzytek*: 271a; *vyznek*: 325b, 517a; *vyzyk*: 65b, 169b, 408b, 447b, 486a, 535b, 540b, 612b, 616b, 627b, 638b.

II. A felszólító mód; alanyi és tárgyas igeragozás. — *vyd*: 289a; *vyġ*: 36a, 435b, 484a; *vyg*: 213b, 436a, 651a; *vygyed*: 125b; *vyġed*: 214b, 222a; *vyged*: 580a; *vyġen*: 605a; *vygyen*: 70b; *vygen*: 19b, 493b, 515b; *vyġe*: 207a; *vygye*: 446a, 613a; *vygyénk*: 109a, 433b, 436b; *vygyewnk*: 86a; *vyġék* (mi): 213b; *vygyek*: 271b; *vygeetek*: 434b; *vygyeetek*: 124b; *vygyeetók*: 565b; *vygyeek*: 280a, 300a, 316a.

III. Az igeképzős és névszóképzős alakulatok, illetve azok különféle toldalékos alakjai. — *vytetny*: 21b, 639b; *vytethny*: 247b, 316a, 442b, 459a, 563a; *vytetlek* (téged): 171a; *vyteffe*: 313b; *vytete*: 185b, 197a, 213a, 215b (3), 216b, 223a, 248a, 267b, 302a, 302b,

331a (2), 358b, 398a, 443a, 468b, 524b, 551a, 652a, 671a; *wytetee*: 294b; *wytetóm*: 434a; *wytetyk*: 21b, 22a, 151a, 303b, 365b, 555b; *wytetnek*: 566b; *wytethnek*: 104b, 298a, 392a, 672a; *wyteffek* (ő): 453b; *wyteteek* (ó): 68b, 124a, 158a, 211a, 231a, 232b, 304a, 306b, 387a, 398a, 413a, 427b, 434a, 453b, 466a, 466b, 476a, 476b, 485a, 490a, 493b, 495a, 499a, 502b, 426a, 530a, 531a, 626a, 634a, 636b, 660b (2); *wyteecenek*: 203a, 337b, 673a; *wyteteth*: 183a; *wytetót*: 294b, 303a, 330a, 481b (2), 482a, 537b; *wytethneck* (ő): 188a, 225b; *wytethnenk* (vitetnénk): 312b; *wytethtenek*: 371a; *wytetween*: 305a; *wytelnek*: 158a; *wyteleenek*: 632a; *wyteleefeenek*: 489a; *wytelefeere*: 480b; *wytelety*: 480b; „maf herre *wyweefnek*”: 476a. — A vész- és a visz-ige-tövek összesen 224 *v* nélküli (*vé-tel*, *vy-tel* stb.) adata mellett az egyetlen *v*-vel írott (*wyweefnek*) szó nyilvánvalóan már analógiás hatásra kerülhetett a szövegbe.

IV. Az elbeszélő múlt idő alanyi ragozású alakjai. — *vyn*: 148a, 186a, 211a, 258a, 526b, 528a; *Vynek*: 50a (2); *vynek*: 150a (2), 168a, 398b (2).

V. A kijelentő mód *-t*, *-tt* jelű múlt ideje. — *wytt*: 198a; *wyt*: 193a; *wytte*: 223b, 258a, 280a, 293a, 387a, 459a, 520b; *witte*: 261b, 337a; *wyittenek*: 449a, 511a; *wytenek*: 322a, 499a; *wytteek*: 244b, 261b, 427a, 448a, 468a, 485b, 528a, 625a, 645b, 665b, 671b; *wyteek*: 335b, 545a; *wyttek* (vitték): 205a.

VI. A feltételes mód jelen ideje; alanyi és tárgyas igeragozás. — *vynneel*: 435b, 467b; *vynne*: 436a, 544a, 639b; *vynnee*: 189a, 205b, 337b, 447a, 485b, 528b, 631b; *vynneenek*: 565a; *vynnenek*: 566b; *vynneek*: 153b, 209b, 213a, 221b, 236b, 310b, 313a, 313b, 378b, 402b, 433b, 445b, 447b, 485a, 527a, 633b, 656a, 660b, 671a, 671b; *wynneek*: 341a, 434a.

VII. A főnévi igenév. — *wynny*: 39a, 45a, 85a, 89a, 130a, 177a, 192b, 271a, 272b, 292b, 378a, 393a, 412b, 436b, 448a, 482a, 483a, 528b, 564b, 597b (2), 651b; *wyny*: 211a.

VIII. A ható igék, illetőleg ezeknek különféle toldalékos alakjai. — *wyheted*: 170b; *wyhet*: 7a, 148a, 243b, 444a, 600b, 645a; *wyeffe*: 554a; *wyhetne*: 34b; *wyhetót*: 410a; *wyhetewnk*: 389a; *wyhetők*: 436b; *wyhetneek* (ők): 412b; *wyheteeek* (ők): 412b.

IX. Az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyű, valamint többes szám 1. és 3. személyű tárgyas ragozású alakjai. — *wywee*: 95b, 167b, 237b, 269b, 293a, 298a, 307b, 309a, 337a, 357a, 359a, 427b, 429a, 433b, 444a, 458a, 503b, 510b, 514a, 523a, 535a, 542b, 545a, 545b, 598b, 624b, 627a, 632a, 654a, 660a; *wyvee*: 176a, 177b, 193a, 210a, 213a, 222a, 270a, 539a, 623b, 666b; *wywe*: 213b, 292b, 293a, 338a, 435b, 618a; *wyve*: 289b; *wywók* (mi): 301b; *Vyweek* (ők): 337a; *wyweek*: 86a, 95b (2), 184b, 233a, 245b, 271a, 295b, 300a, 306a, 309a, 312b, 316a, 330a, 377a, 396b, 398b, 433b, 434a, 434b, 439b, 446b, 499b, 501b, 515a, 528a, 543b, 573b (2), 593b, 612b, 646a (2), 656b, 672a, 672b; *wyveek*: 103b, 124b, 142a, 171b, 192a, 209b, 266a, 306b, 309a, 447b, 467b, 551b, 646a; *wyweek*: 292b, 412a.

X. A *-vén* képzős határozói igenév (abszolút tő + *-vén* képző). — *vyveen.*: 190b, 277b, 361a, 379a, 430a, 628b, 666b; *vywen.*: 152b.

A kódex *vész*-, *visz*- ige-töveinek származékai tehát (a *lé- ≈ li-*, *té- ≈ tí-* ige-tövek származékaihoz hasonlóan) alátámasztják MÉSZÖLYNEK egyrészt azt a megállapítását, hogy a két ige-tő *v-s* alakjaiban a rokon nyelvek; nyelvemlékeink és nyelvjárásaink tanulságai alapján nem kereshetjük a *v* etimologikus előzményét; másrészt azt az állítását, hogy a *vész* többeli magánhangzója eredetibb fokon hosszú é volt.

A *vész* és a *visz* igék eredeti jelentésazonossága az ÉRDYK. adatai mellett még több nyelvemlékünknek, illetőleg a XVI—XVII. századi nyomtatott szövegeknek adataival bizonyítható; hasonlóképpen a *visz* többeli magánhangzójának eredetibb hosszú volta is. E kérdések feldolgozása külön tanulmány tárgya lesz.

DIENES ERZSÉBET

Egy nyelvészociológiai szempont a dialektológiában: az életkor

I. Általános felfogás s a szakirodalom egybehangzó vallomása szerint a nyelvjárás megtartása, illetőleg a nyelvhasználat nyelvjárásiasága általában egyenes arányban áll az életkorral: az idősebbek nyelvjárásiasabban beszélnek, s jobban őrzik a nyelvjárási vonásokat, a csökkenő életkorral pedig csökken a nyelvjárási jellegzetességek száma és használata is. Ez a magyarázata a régi nyelvjárásgyűjtői gyakorlatnak is, amely adatközlőit előszeretettel az idősebbek közül válogatta és válogatja.

A magyar nyelvjárásban Csűrű már emlegette a nemzedékek szerinti nyelvjárási különbségeket (l. például MNy. VIII, 425). „A népnyelvi bűvárlat módszeré”-ben (Bp., 1936.) pedig az írja, hogy „Különösen öreg asszonyok és öreg emberek megfigyelése szükséges legelsőekben. De e mellett az ifjabb nemzedék megfigyelésére is gondot kell fordítani. Hiszen a nyelvjárás egy nemzedéken keresztül is módosulhat egy-egy vonásában, szókincsanyagában” (24). Néhány idevágó megfigyelés (l. például VÉGH: MNy. III, 325) és vizsgálat (például: BAKÓ ELEMÉR, Nemzedékenkénti eltérések az *ll*, *rr*, *jj* nyújtó hatásában: MNy. XXXVIII, 345—8; KOVÁCS ISTVÁN, A nemzedéki változások Somoskőújfalu nyelvjárásában: MNy. II, 146—52) közlése után nyelvatlazunk anyagának a gyűjtésekor válik a kérdés a dialektológiai szemlélet részévé, s a tapasztalatok alapján hamar megfogalmazódik, hogy generációk szerint nyilvánvaló s jól érzékelhető különbségek vannak nyelvjárásainkban, egyúttal azonban az is, hogy korántsem általános érvényű jelenségről van szó (tudniillik vannak neológ hajlamú öregek és archaikus nyelvhasználatú fiatalok is). Megfogalmazódik továbbá, hogy az idősebbek archaikusabb nyelvhasználatát nem biológiai, hanem társadalmi okok következménye (l.: BÁRCZI: I. OK. VI, 86; LÓRINCZE in: Nyatlmunk. 175—6; VÉGH, ÓHA. 79; FÜLÖP LAJOS, Gyöngyöslymos nyelvi rétegződése 7; IMRE SAMU: ANYT. VIII, 88—9, ALingu. XXVII, 19—20; SZABÓ JÓZSEF, A mondatszerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban 194; stb.).

Nyelvatlazunk gyűjtői négy nemzedéktől gyűjtöttek adatokat: 10 és 25, 26 és 40, 41 és 60 év közöttiektől és a 61 éven felüliektől. Az utóbbi két

csoportba tartozóktól minden kutatóponton, az első kettőbe tartozóktól néhány kutatóponton nem gyűjtöttek csupán (l. BALOGH LAJOS in: NyatElm. 302 kk.). A legtöbb adatközlő 61 éven felüli volt: 4972, ezt a 41 és 60 év közöttiek csoportja követi: 4055, majd pedig a 10 és 25 év közöttieké: 1940, és végül a 26 és 40 év közöttieké: 1593 (l. BALOGH: i. m. 310). Majdnem minden kutatóponton gyűjtöttek általános iskolásoktól is (l. még LŐRINCZE in: NyatL-Munk. 124 és NyatElm. 177). Arról nincs tudomásom, hogy az atlaszadatok lejegyzéseiben rejlő nemzedékspecifikus különbségeket bárki is feldolgozta volna. Az ellenőrző gyűjtések során (1960–64.) magnetofon-fólvételek is készültek az egész (mai magyarországi) magyar nyelvterületre kiterjedő nyelvjárási hangarchívum megteremtésének a szándékával (BALOGH—VÉGH in: NyatElm. 257). Itt már nem törekedtek valamennyi nemzedék képviseltetésére: „Életkor szerint inkább az idősebb nemzedékből válogattunk, 40 évtől felfelé” (uo.). Nagy kár, hogy többre nem futotta a lehetőségekből!

Az atlaszgyűjtésnek a nemzedékek szerinti nyelvhasználati különbségekre vonatkozó eredményeit az újabb vizsgálatok — tovább differenciálva a kérdéskört — megerősítették.

2. Az életkor szerinti nyelvjárási nyelvhasználatbeli különbségek valamennyi nyelvi szinten vizsgálhatók. A legélesebb különbségek — természetes módon — a szóképletben találhatók, ahogy ezt a legújabb vizsgálatok is minden kétséget kizáróan igazolják (l.: VARGA JÓZSEFNÉ: MNyj. XXIV, 51 kk. és KÉNER ISTVÁNNÉ: MNyj. XXVI—XXVII, 5 kk.). A nyelvjárási mondatszerkesztésben jelentkező, életkor szerinti különbségeket SZABÓ JÓZSEF vizsgálta, és azt állapította meg, hogy „A nemzedékenkénti különbségek általában tendenciaszerűek” (i. m. 191). Egy-egy hangtani jelenséget vizsgálva is lépten-nyomon jól érzékelhető generációs különbségekre bukkanunk (l. például SZABÓ JÓZSEF, A nagykovácsi nyelvjárás 37, 38, 75 stb.). Mindez a többi nyelvjárási részlegre is vonatkozik, a képzőhasználattól a frazeológiáig, az intonációs jelenségekig. Az 1970-es évek elejének mihályi nyelvjárási (hang- és alaktani) állapotát vizsgálva elemeztem az archaizmusoknak és neologizmusoknak négy életkor nyelvhasználatában való előfordulását. Az eredmény — többé-kevésbé talán általánosítható —: a kihalóban, visszaszorulóban lévő változatok közül mind csak a legidősebbek nyelvében volt meg. Az idősebbek nyelvében ez az arány 53%, a középnemzedékében 23%, a fiatalokéban (nem az óvodás korúakról van szó) elhanyagolható. Ezzel szemben a neologizmusok előfordulási aránya: fiatalok 100%, középgeneráció 35%, idősebbek 5%, legidősebbek 0% (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana 163). Ez az arány az elmúlt másfél-két évtizedben is módosult. Az új jelenségek előfordulási aránya ugyanis megnőtt a nem fiatal nemzedékek nyelvhasználatában is, némely neologizmus pedig a legidősebbek nem familiáris beszédében is hallható.

A regionális köznyelviség falun való terjedése is határozott, életkorhoz kapcsolódó kötöttséget mutat. IMRE SAMU megállapítása szerint a parasztság idősebb nemzedéke 1972 körül csak helyi nyelvjárásban beszélt. A középkorú parasztság kettősnyelvű volt: otthon nyelvjárást, hivatalos helyeken a köznyelv regionális változatát beszélte. A fiatalság „passzív is ismeri még a nyelvjárást, de már szűkebb családi körben sem nagyon él vele” (ÁNYT. VIII, 89). IMRE utal azonban arra, hogy e kérdéskör megítélése ennél bonyolultabb (i. h.), minthogy a nyelvhasználatot más tényezők is befolyásolják. Mára

a helyzet a tekintetben módosult, hogy általában az öregek is tudnak többé-kevésbé köznyelviiesen beszélni. De a fiatalok között is vannak, akik otthon, sőt munkahelyükön (tévesz!) ma is nyelvjárásban beszélnek (ilyenek persze korábban is voltak). IMRE megfigyeléseit kiegészítve újabb tapasztalatok alapján néhányan rámutattunk, hogy több nyelvészociológiai és nyelvélektani tényező egymást kölcsönösen feltételezve és befolyásolva határozza meg a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatát, úgy, hogy a legfontosabb szerepe általában a generációs hovatartozásnak van (l.: Nyr. XCVII, 202 és SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXII, 102).

3. Nyilvánvaló, hogy a generációs nyelvhasználati különbségek a nyelvi változások vizsgálata szempontjából is igen csak fontosak. CSÜRY egy német nyelvjárástani munkát ismertetve írta 1912-ben: „A nagyszülék másképp beszélnek, mint az unokák és a szülék”. S hozzáfűzött valamit, ami a nyelvjárási változásvizsgálat nyelvtörténeti perspektívájának a fölismérését mutatja: „E különbségek bepillantást engednek a nyelvjárás történetének egymásutánjába” (MNy. VIII, 425). A BACH ezzel összefüggésben utalt arra, hogy a nemzedékváltással egyrészt a nyelvjárás, másrészt a nyelvjárás használati aránya módosul (Deutsche Mundartforschung 196. pont a.). Az az elvi kiindulás, hogy a különböző generációk nem egészen ugyanazt a változatot beszélik, vezette a dialektológusokat arra, hogy több nemzedék nyelvhasználatát is programszerűen vizsgálták, hogy a több generációs anyaggyűjtés gyűjtési követelménnyé vált. A magyar nyelvatlaszgyűjtés gyakorlata mellett utalok arra, hogy ZWIRNER a Deutsches Spracharchivhoz három generációtól való szövegfülvételt tartott szükségesnek (Anleitung zu sprachwissenschaftlichen Tonbandaufnahmen. Göttingen, 1964. 25 kk.). Az 1959-ben alapított Finn Hangarchívum munkatársai is tekintettel voltak a nemzedékek szerinti különbségekre, így például Helsinkiben beszélt nyelvet vizsgálva 1973-ban és 1974-ben három generációtól vettek föl szövegeket (l. P. VIRTARANTA in: Heutige Wege der finnischen Dialektologie. Studia Fennica 24. Helsinki, 1980. 179). A nyelvhasználat nemzedékspecifikus vizsgálatának a mai állását KLAUS J. MATTHEIER tekintette át, reflektálva néhány fontosabb munkára (Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Heidelberg, 1980. 41 kk.).

Az életkor — miként a nem is — a nyelvhasználatot befolyásoló tényezőként ambivalens jelenség. Mindkettő egyrészt biológiai adottság, másrészt pedig társadalmi körülmények, elvárások, szokások meghatározta kategória. Mindkettőre nézve helyesnek tartom azt a meghatározást, amelyet SPANGENBERG az életkor ambivalenciájára ekképpen adott: „Lebensalter... sind biologische Gegebenheiten, die von sich aus niemals eine Sprachwahl oder einen Sprachwechsel determinieren, wenn nicht noch andere Faktoren wirksam wären” (Statistik und Sprachwandel am Beispiel des Verfalls thüringischer Mundarten. Rostock, 1969. 583; idézi MATTHEIER i. m. 47; magyarul: az életkor... biológiai adottság, amely azonban önmagában, más tényezők egyidejű hatása nélkül sosem determinál nyelvi választást vagy nyelvváltoztatást).

Az életkor nyelvhasználat-befolyásoló szerepével kapcsolatban a két fő kérdés így fogalmazható meg: hogyan s mennyire hat az életkor mint biológiai-társadalmi jelenség 1. a nyelvjárásra és a nyelvjárás használatára, valamint 2. a nyelvi változásokra, különös tekintettel a nyelvjárás és a köznyelv használatának a viszonyára? Mit mutatnak az eddigi, nem nagy számú vizsgálá-

latok? Az NSZK-ban végzett fölmérések szubjektív (tehát a nyelvjárási beszélők saját nyelvhasználatukról mondott véleménye alapján nyert) adatai szerint a falvakban nincs fölismerhető generációs különbség a nyelvjárásokban. Minden, a falunál nagyobb településen azonban igen: az életkorral emelkedik a nyelvjárásiasság. A fölmérések objektív (nyelvészektől gyűjtött és értékelt) adatai viszont egyértelműen megerősítik az életkor és a nyelvjárásiasság összefüggését (MATTHEIER i. m. 44–6). Kivételt azok a gyerekek jelentenek, akiknek a nyelvjárásiassága eléri vagy megközelíti az idősekét (a jól ismert okokból, tudniillik hogy a nagyszülők foglalkoznak legtöbbit a gyerekekkel; l. erre nálunk BAKÓ ELEMÉR: MNY. XXXVIII, 347; VÉGH, ÓHA. 79; IMRE SAMU: ÁNYT. VIII, 90; PENAVIN OLGA, Nyelvjárás és köznyelv. Újvidék, 1986. 15). Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az utóbbi fölmérések mutatják a valóságos helyzetet.

4. Az életkorhoz kapcsolódó társadalmi elvárások, funkciók szerint az emberi életpályának a nyelvhasználat szempontjából legfontosabb szakaszai — az ún. szociális életkor stádiumai — a következők: 1. az elsődleges nyelv (a primér szocializáció nyelvének) elsajátítása, 2. az iskoláskor, 3. a foglalkozás, 4. a házasságkötés, 5. a gyermeknevelés és 6. a nyugalomba vonulás (l. MATTHEIER i. m. 53). Néhány megjegyzés mindegyikhez.

Az elsődleges nyelv elsajátítása. — A nyelvjárások jövője, tehát a nyelvi változások szempontjából is alapvetően fontos kérdéskör. Joggal fogalmazott MATTHEIER így: „im Elternhaus läuft seit einigen Jahrzehnten eine der folgenschersten, vielleicht sogar die wichtigste Sprachgebrauchsveränderung ab” (i. m. 50), azaz: a szülői házban zajlik néhány évtizede a következményeiben oly jelentős, sőt talán a legfontosabb nyelvhasználatbeli változás. Bizonyáságul egy példa: 1943-ban JANSSEN megfigyelte azt, hogy Hannover és Braunschweig környékén nyelvjárási szülők köznyelven igyekeztek gyermekeiket nevelni (Leben und Macht der Mundart in Niedersachsen. Oldenburg, 1943. 128). Mára ezek a területek nagyrészt elnyelvjárásiatlanodtak (MATTHEIER: Pragmatik und Soziologie der Dialekte 50). E tendenciát más vizsgálatok is bizonyítják. Ez alapján néhány kutató bizonyos nyelvjárások eltűnésének üteméről is nyilatkozott. Így például A. MARTINET is, aki egyik tanulmányában — minthogy az általa vizsgált falu harminc éven aluli lakói nem beszéltek nyelvjárásban — azt következtette, hogy a nyelvjárás ott néhány generáción belül kihal (l. MATTHEIER: Rheinische Vierteljahrsblätter 1979: 381). Ám a következményeket ennyire pontosan nem lehet előre látni. JANSSEN is utalt olyan esetekre, hogy bár a gyerekeknek nem a nyelvjárás volt elsődleges nyelvük, mégsem halt ki a nyelvjárás, mivel az iskola elvégzése után munkahelyükön megtanulták, és ott tértek át a Plattdeutschra. A keresztező tényezők: 1. nagyszülők is részt vesznek a gyermeknevelésben, s ők a nyelvjárást közvetítik unokáiknak. Ez eléggé általános jelenség, bár IMRE SAMU szerint a „nyelvjárások ilyen jellegű újratermelődése . . . csak múlt tünet” (ÁNYT. VIII, 90). Hogy ez mennyire lesz s meddig lesz hatékony tényező, attól függ elsősorban, hogy a társadalom, illetőleg az egyes családok mennyire szorulnak rá a nagyszülők (főleg a nagymamák) oly fokú igénybevételére, ahogy állapotaink azt ma megkívánják. 2. A családi nyelv, az idősebbek egymás közötti nyelvhasználatuk azokban az esetekben is zömmel nyelvjárási vagy nyelvjárásias, ahol a kisgyermekkel tudatosan köznyelvis beszédmódot követnek. Tehát a kisgyerekek rendszeresen hallanak

nyelvjárási és nyelvjárásias beszédet. 3. A munkahely is gyakran lehetővé teszi a nyelvjárás továbbvitelét a lakóhelyen kívül is, mert a nyelvjárás az azonos faluból (vidékről) valók együttartozásának kifejezője.

A nyelvi változások szempontjából lényeges következtetés: a nyelvi újdonságok mindig az elsől megtanult nyelv(változat) rendszere alapján jönnek létre. Ezért a változásvizsgálat az alapnak, tehát a nyelvjárásnak a figyelembevételét nem nélkülözheti (l.: G. VARGA GYÖRGYI: *NytudÉrt.* 100. sz. 19; BENKŐ: *DialSzimp.* 21; BALOGH LAJOS: i. h. 54; P. WIESINGER in: *Aspekte der Dialekttheorie.* Hg. K. J. MATTHEIER. Tübingen, 1983. 71; H. SCHEURINGER, *Sprachstabilität und Sprachvariabilität im nördlichen oberösterreichischen Innviertel und im angrenzenden Niederbayern.* Wien, 1985. 13).

A z i s k o l á s k o r. — A jövőre nézve úgyszintén fontos az, hogy a gyerekekben az általános iskola (felső tagozat) idején fejlődik ki a bidialektális nyelvi kompetencia, s ez egybeesik az érték- és előítéletstruktúrák kiépülésével (l. MATTHEIER, *Pragmatik* 51). Tehát több, a beszélő ifjú- és felnőttkori nyelvhasználatát befolyásoló, sőt meghatározó ok jelentkezése ebben az életszakaszban keresendő. Azokban az országokban, amelyekben a köz- és irodalmi nyelv, valamint a nyelvjárások között nagy a különbség, az iskolai nyelvi nevelés más természetű és súlyosabb gondokkal küszködik, mint ott, ahol a szóban forgó különbségek jóval kisebbek (ahogy például nálunk is). A kérdés az, hogy az iskola hogyan éri el egyik célját — tudniillik a köznyelv elsajátíttatását — a nyelvjárási területeken: a nyelvjárás üldözésével, irtásával vagy pedig a diglossziára neveléssel. Bárhogy teszi is, a gyerekek eljövendő nyelvhasználatára is hatással van mindegyik (vö. KIRÁLY LAJOS, *Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási környezetben:* *Nyr.* CVIII, 162–71 további irodalommal). Nálunk — a nyelvjárás jövőjének kilátásait kívánván megragadni — elsőként TÖRÖK GÁBOR vizsgálta az iskolások nyelvét (*NytudÉrt.* 17. sz. 101–4). Az eddigi újabb vizsgálatok is azt mutatják, hogy nálunk a nyelvjárási területek alsó tagozatos általános iskolai tanulóinak nem kis része viszonylag sok nyelvjárási elemet használ beszédében, s a felső tagozatosok nyelvhasználatára sem válik teljesen köznyelvvé (l.: GUTTMANN MIKLÓS: *Vasi Szemle* 1981/2: 214 k., *DialSzimp.* 63; BOKOR JÓZSEF, KOLLÁTH ANNA és TAKÁCS PIROSKA dolgozatait in: *Jelentkezünk.* 39–40. kiadvány. Szombathely, 1983. 105 k. és 115 k.; megjegyzendő, hogy városainkban nagyrészt más a helyzet, l. ZILÁHI: *MNyj.* XXVI—XXVII, 71–4). M. PALANDER 1981-ben finn gimnazisták nyelvjárási ismereteiről készített tanulságos fölmérést (*Havaintoja nuoren polven murteenkäytöstä ja -tuntemuksesta: Virittäjä* 1982: 164–75). Kérdőívvel, tehát tudatosan közölt szubjektív adatokkal dolgozott. (Ezek felhasználhatósági értéke változó, illetőleg bizonyos esetekben problematikus is lehet, minthogy az ilyen jellegű fölmérések föltételezik a vizsgált jelenségek megértését s azonos módon való értelmezését a kérdező s az informátor részéről egyaránt.) Többek között azt állapította meg, hogy a diákok szerint otthon az emberek 80%-ban nyelvjárást beszélnek, s 30%-ban ők maguk is. Az informátoroknak negyvenhét szóalak nyelvjárási alakját is meg kellett adniuk: a helyes válaszok aránya a lányoknál 26,9%, a fiúknál 25,1% volt. Bizonyos nyelvjárási hangtani jelenségeket valamennyi diák jól fölismert. PALANDER szerint az otthoni nyelvi háttér igen fontos szerepet játszik a fiatalok nyelvhasználatában s nyelvi ismeretében.

A köznyelv egyre jobb elsajátításának a tendenciája nyilván növekedni fog, éspedig elsősorban a háttér (család, szűkebb környezet) nyelvhasználatá-

nak a köznyelv irányába való eltolódása, illetőleg ezzel összefüggésben a nyelvjárásnak a — nálunk — lenézett volta miatt. Mint föntebb szó volt róla, az iskolások nyelvhasználata alapján nem prognosztizálható pontosan a jövő nyelvi képe, tehát a nyelvjárások jövője sem. Nálunk olyan vizsgálatokat még nem végeztek, amelyek alapján tudnánk, milyen irányban, hogyan s miért változott az iskolások nyelvhasználata az iskola elvégzése után.

F o g l a l k o z á s. — Igen fontos nyelvhasználat-befolyásoló tényező. Szorosan összefügg ugyanis az iskolázottsággal, a műveltséggel, amelynek nyelvhasználati következményei jól ismertek. Mivel ma már úgyszólván valamennyi foglalkozás megtanulása iskolákhoz, illetőleg tanfolyamokhoz kötődik, egy-egy foglalkozás elsajátítása eleve a nyelvjárás ellenében ható folyamatokat erősíti. Éppen ezért fontos volna vizsgálni „olyan családokban, ahol az egyes generációk foglalkozása azonos (tehát a család tagjai mind földművesek), s ahol az iskolai végzettség is nagyjából azonos fokú” (IMRE SAMU: *ÁNYT. VIII, 103*), tehát olyan családokban is, amelyekben családon belüli, szülő > gyermek irányú tapasztalatátadásról, foglalkozás-elsajátításról van szó. Az ilyen családok száma persze kevés ma már, s egyre kevesebb lesz.

A foglalkozás mellett a foglalkozási pozíció döntő jelentőségű a beszélő (s egész családja) társadalmi rangsorolása szempontjából. S minél magasabb rangú egy foglalkozás, illetőleg az azon belül elfoglalt rangsor, annál inkább nyilvánvalóbbak a nyelvhasználati elvárások is a minél kevésbé nyelvjárásias, minél tökéletesebb köznyelvi, illetőleg annak tartott beszédmódra. Falvainkban az utóbbi három-négy évtizedben — a nyelvhasználati következményű tényezők közül — talán a foglalkozásszerkezet változott legradikálisabban. A korábban zömmel agrárjellegű falvak számottevő részében a mezőgazdasági főfoglalkozású emberek az aktív keresők felét sem teszik ki (l. KULCSÁR KÁLMÁN, *Szociológia. Bp., 1981. 122*). A régebben viszonylag homogén foglalkozású falvak foglalkozás szerinti rétegződése, illetőleg az ingázók számának ugrásszerű megnövekedése meggyorsította a társadalmi mobilitást falun is, ennek valamennyi életmódbeli és nyelvhasználati következményével. S mivel az ingázás vállalásában, illetőleg a mindig új, főként divatos foglalkozások, szakmák elsajátításában érhető módon a fiatalok járnak az élen, az ebből következő nyelvhasználati neologizálásnak is elsősorban ők a befogadói és terjesztői.

H á z a s s á g k ö t é s. — Különösen akkor van fontos szerepe nyelvhasználati szempontból, ha a házastársak nem azonos településről származnak, tehát primér nyelvváltozatuk nem azonos, illetőleg amikor közöttük szociológiai okokból (eltérő műveltségi fok, a foglalkozás és munkahely különbözősége) nyelvi különbségek vannak. Nyelvészeti szempontú vizsgálatok hasznosak volnának e téren (l. DEME: *NyudÉrt. 40. sz. 68*). Többet tudhatnánk a nyelvi asszimilációról is. DEME szerint „minél messzebről, minél eltérőbb nyelvjárásból kerül valaki a faluba, annál nagyobb az esély arra, hogy asszimilálódik, még felnőttebb korban is. A zalaí vő Vas megyében még megtarthatja eredeti nyelvjárását; a makói születésű azonban már aligha, annak alkalmazkodnia kell az új nyelvi környezethez” (i. h.). Az exogám hagyományú falvakban a beházasodottak a maguk eltérő nyelvjárásával nemcsak színezhetik a falu nyelvhasználatát, de esetleg hathatnak is bizonyos vonatkozásban a falu nyelvjárás képeére is (DEME: i. h. 68).

Úgy tetszik, a regionális köznyelviség falun való megjelenésével enyhült az asszimilációs kényszer. Ugyanis a regionális köznyelviség már nem kerü-

lendőnek ítélt jelenség idősebb nyelvjárási beszélők szemében sem, ezért ha a beházasodott a köznyelv regionális változatát sajátítja el, akkor az — a közösség szempontjából — egyre gyakrabban lehet már elegendő eredmény. Az bizonyos, hogy ha a házastársak között műveltségbeli, foglalkozás (vagy-mindkét) okokból következő nyelvi különbségek vannak, akkor e körülmény elősegíti, gyorsítja a házastársak egyirányú — tudniillik a köznyelvhez közeledő — nyelvi kiegyenlítődését.

G y e r m e k n e v e l é s. — A XX. század közepe előtt csak városokban volt gyakorlat az, hogy a szülők (a nyelvjárási gyökerűek is) gyermekeiket köznyelvre tanították meg. A helyzet német nyelvterületen körülbelül negyven évvel ezelőtt kezdett megváltozni, azóta egyre inkább terjed ez a gyakorlat falun is (MATTHEIER: i. h. 51). Ez a tendencia nálunk is érvényesül már. Általánosan elterjedt gyakorlatról azonban még tapasztalataim szerint nem beszélhetünk. A nyelvjárási területek gyerekeinek jelentős hányada a köznyelvvvel az óvodában és az iskolában, illetőleg a televízió révén ismerkedik meg.

A szóban forgó tendenciának legfontosabb következménye az, hogy a gyerekek egyre nagyobb hányada primér szocializációjának a nyelve nyelvjárásterületeken sem a nyelvjárás már (l. följebb is). A másik következmény a gyerekeket nevelő szülők (elsősorban az anyák) nyelvhasználatát érinti. A szülők egy része tudatosan nem nyelvjárási formákat igyekszik használni gyermekével (gyermekeivel) beszélve. Ennek következtében szűkül a nyelvjárás használati köre a felnőttek egy részének a körében, hiszen ahol korábban a nyelvjárás használata magától értődő volt, ott újabban köznyelvi vagy köznyelvies formákat követnek. Ez a folyamat a gyerekek iskolás korbba lépésével újabb erősítést kap, immár a gyerekek részéről. Tudniillik éppen az iskolás gyerekek azok, akik az iskolában hallottak-tanultak alapján kiigazítják szü-leik, illetőleg családi környezetük helytelen (értsd: nyelvjárási) nyelvhasználatát (l.: DEME: NytudÉrt. 40. sz. 71; IMRE SAMU: ÁNyT. VIII, 90).

N y u g a l o m b a v o n u l á s. — A nyugdíjas kor elérése, a munkahelyről való kiválás, az aktív működés befejezése nyelvhasználati szempontból — elsősorban szociális kísérőjelenségei miatt — fontos, ha nem is éles határ. Ugyanis az esetek többségében a fokozatosan folyó biológiai öregedés mellett felgyorsulnak a társadalmi és nyelvészociológiai redukálódási folyamatok. Az ebbe az életszakaszba lépő egyén tevékenységi köre, kapcsolatrendszere beszűkül. De csökkennek vele szemben a társadalmi elvárások, köztük a nyelvi-iek is. Gondoljunk arra, hogy egy idős ember nyelvjárási nyelvhasználatában nem nyelvjárási környezetben sem találunk kivetnivalót, ugyanezt az „engedményt” egy fiatalnak már nem adjuk meg. Ezért is van az, hogy olyan idős emberekkel, akik vállalják nyelvjárásukat (vö. LŐRINCZE in: NyatElm. 181) találkozhatunk talán minden faluban, de nyelvjárásukat „egy az egyben” vállaló fiatalokkal aligha, vagy csak kivételesen. Összefoglalva azt mondhatjuk; hogy nem a munkából, a munkahelyről való kilépés okozza a nyelvjárásiasság növekedését a 60–65 éven fölülieknél, hanem a vele együttjáró társadalmi kapcsolatrendszernek a redukálódása, illetőleg a társadalmi elvárásoknak a módosulása (vö. MATTHEIER: i. h. 46). Falun azonban a nyugdíjba menés nem jelent akkora életmódváltást, ahogy városban általában. A falusi nyugdíjas ugyanis a mezőgazdaságban (állattartásban, kertészkedésben) számottevő változások nélkül dolgozhat, ameddig egészsége engedi. Tehát falun a mezőgazdaságban dolgozók esetében elsősorban a biológiai öregedés szabja meg

a társadalmi kapcsolatrendszer zsugorodásának az ütemét, nem pedig a nyugdíjba menés. Az, aki ingázóként az iparban vagy egyébütt dolgozott, a nyugdíjba vonulás után „visszalényegül” eredeti falusivá, annak a nyelvjárást erősítő következményeivel együtt. Nyelvhasználati szempontból a legfontosabb mozzanat az, hogy a nyugdíjas egyre kevesebbet fordul elő nyilvános, hivatalos helyeken, helyzetekben, egyre inkább familiáris helyzetekre szűkül élete, ez pedig kettősnyelvűség esetén is a nyelvjárás használati gyakoriságát növeli, tehát a nyelvjárás pozícióit erősíti. Ez a magyarázata annak, hogy az aktív korokban kettősnyelvű (diglott) nyelvjárású beszélők egy része idős (nyugdíjas) korában visszatér a nyelvjárás (nagyrészt) kizárólagos használatára (I. G. BELLMANN in: *Aspekte der Dialekttheorie* 112).

KISS JENŐ

A kárpátontúli magyar nyelvjárások kutatása *

A kárpátontúli magyar nyelvjárások rendkívül sok adattal gazdagítják a nyelvtudományt; színes képet mutatnak megőrzött régiségekben, külön nyelvjárású képződményekben és természetesen kölcsönökben, hiszen állandó érintkezésben vannak a szomszédos szláv és más, főleg román nyelvjárásokkal.

Az első említéseket ezekről a nyelvjárásokról a Magyar Nyelvőrben találjuk a múlt század végén (NAGY JÁNOS, *Ugocsa megyei tájszók*: Nyr. VIII, 425–6; GECSER BÉLA, *Ugocsa megyei tájszók*: Nyr. XV, 574). Majd a két világháború közötti időszakban jelennek meg elszórtan kisebb közlemények (TAMÁS LAJOS, *Az aknaszlatinai bányászok szókinéséből*: MNy. XXXV, 265–9; PAP KÁROLY, *Bereg megyei tájszók és szólásmódok*: MNy. XXXV, 330–2). Említésre méltó CSÜRY BÁLINT két cikke e nyelvjárások hangtani sajátosságairól (CSÜRY BÁLINT, *A tiszaháti és ugocsa megyei nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai*: MNy. XXV, 11–6; *uó.*, *A magánhangzók elisíója a tiszaháti és ugocsa megyei nyelvjárásban*: MNy. XXV, 163–73). TÖRÖS BÉLA monográfiában dolgozza fel a beregszászi nyelvjárás jellegzetességeit (TÖRÖS BÉLA, *A beregszászi nyelvjárás*. Bp., 1910.).

A kárpátontúli magyar nyelvjárások módszeres kutatásáról csak a 60-as évek közepétől beszélhetünk, amikor az Uzsgorodi Állami Egyetem Filológiai Karán megnyílt a magyar tagozat 1963-ban. 1964-ben megalakult a magyar filológiai tanszék. Ettől az időtől kezdve a tanárok a hallgatók bevonásával tekintélyes mennyiségű nyelvjárású anyagot gyűjtöttek össze. Hozzáálltak az anyag különböző síkú (lexikai, fonetikai, morfológiai, mondattani) és szempontú (leíró, összehasonlító-történeti, nyelvföldrajzi) tanulmányozásához.

Tekintettel arra, hogy e nyelvjárások szókinéséről csak kisebb szójegyzékek láttak napvilágot, a tanszék elsődleges feladatként jelölte ki a nyelvjárású szókinés gyűjtést és anyagfeldolgozást. Húsz év alatt (1965–1985) jelentős mennyiségű szó gyűlt össze, s lehetővé vált „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak összeállítása, amelyet két kötetesre tervezünk. A többi regionális tájszótárhoz hasonlóan anyaga jellegét tekintve ez is teljes

* Ez a tanulmány az MNy. Imre Samu-émlékszámába (1987. 4.sz.) készült. Időben történő megjelenését technikai akadályok hátráltatták. — A szerk.

lesz, felöleli az e területen a mindennapi életben használt szavakat. Természetesen tartalmaz olyan szavakat is, amelyek már kivesztek a használatból, archaizálódtak, de az emberek passzív szókincsében még megvannak. A szótár kb. 40 ezer szót és származékot foglal magában. „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szócikk-felépítése a következő: a címszó után megadjuk a hangtani variánsokat, szögletes zárójelben a grammatikai szerelést; ezt követi a szófaji minősítés, az értelmezés; a fonetikus írt, jelentést illusztráló példamondat, ill. frazeológiai egység és a kutatópont megnevezése. (Részletesen erről I. LIZANEC P. M.—KÓTYUK Sz. I., „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elveiről: MNy. LXXIV, 433–40.) A szótár kéziratban elkészült, minden egyes szócikket külön-külön cédulára gépeltünk, megszerkesztettünk, várjuk a kiadást.

A nyelvjárási szótár összeállításával párhuzamosan végeztük „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-nak munkálatait. 1975-ben sokszorosító eljárással kiadtunk egy 434 kérdésből álló anyaggyűjtési próbakérdőívet az életvitel szókincséből (LIZANEC P. M., Kérdőív a kárpátontúli magyar nyelvjárások életviteli szókincsének gyűjtésére. Uzshorod, 1975.). E kérdőív alapján elvégeztük az előzetes lexikai és szemantikai anyaggyűjtést. Ekkor kiderült, hogy egyes kérdéseket pontosítani kell, illetőleg teljesen át kell dolgozni; más kérdésekre nem találtunk nyelvjárási oppozíciót; mind lexikából, mind szemantikából újabb kérdéseket iktattunk be. Az így összegyűlt anyag alapos elemzése, pontosítása és kibővítése után állítottuk össze a lexikai-szemantikai kérdőív első részének végleges változatát.

A kérdőív 791 kérdésből áll, 293 rajzot tartalmaz a kutató nyelvjárások jellemző reáliáinak szemléltetésére. (LIZANEC P. M., Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához. [Szókincs, I. rész.]. Uzshorod, 1976.) E program alapján 36 kutatóponton elvégeztük az anyaggyűjtést, és 1976–1984 folyamán összeállítottuk a nyelvészeti térképeket. 1983-ban kéziratban már kész volt a lexikai-szemantikai program második része (nyomtatásban 1985-ben jelent meg), így ennek alapján tovább folytattuk a gyűjtést. Ez a kérdőív 946 kérdésből áll, mintegy 200 rajz szemlélteti a különböző reáliákat. A lexikai-szemantikai program tehát két részből áll, és 1737 kérdést (lexikai-szemantikai) és kb. 500 rajzot tartalmaz.

A gyűjtés megkönnyítése, valamint a természetes beszélgetés, a következő válaszok biztosítása céljából a kérdőív mindkét részében tematikailag csoportosítottuk a kérdéseket, így fogalomkörök szerint folytathattuk a beszélgetéseket. Összesen 28 szemantikai-tematikai főcsoportot és 26 alcsoportot alakítottunk ki. Az I. csoport például „Az életvitel szókincse” 14 alcsoportot foglal magába: 1. A ház, különböző gazdasági épületek és alkotó részeik; 2. A szoba berendezése és díszítése, bútorok s más házi eszközök; 3. Világítás, fűtés, tűz; 4. Öltözködés; 5. Textíliák; 6. Díszítések a textíliákon, a ruházaton, az embereken; 7. Egyéni higiénia és kozmetika; 8. Lábbeli, a lábbeli részei, a bőr kidolgozása; 9. Házi felszerelések; 10. Élelmiszerek és elkészítési módjuk; 11. Sütemények és elkészítési módjuk; 12. Italok és elkészítési módjuk; 13. Rokonság, tulajdonságok és családi kapcsolatok; 14. Hónapok. A kérdőívbe (a további térképezés céljából) bevettük a gyermeknyelv szavait, a személyneveket, egyes állandósult szókapcsolatokat, szólásokat, közmondásokat és hiedelmeket is.

A kérdőív minden szemantikai-tematikai csoportja önálló fejezetet

alkot, a számozás azonban mindkét részben egységes, folyamatos. A faunát és a flórát átölelő kérdéseknél közöljük a latin megnevezéseket, herbáriumot és rajzokat is adunk.

A térképezési eljárás alapjául az ábrázoló módszer szolgál, jelek segítségével mutatjuk be a térképeken a nyelvjárási jelenségeket. A lexikai és a szemantikai térképeken kívül „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ban összesített (szintetikus) térképek is helyet kapnak, amelynek bizonyos lexikai és szemantikai csoportok elterjedtségi területét lesznek hivatva bemutatni, s tisztáznak egész sor olyan kérdést, amely a kutatott magyar nyelvjárások hosszú, közvetlen (marginális) érintkezésével kapcsolatos a szomszédos ukrán, szlovák, román nyelvjárásokkal az USZSZK Kárpátontúli területén.

Minden térképhez mellékelünk jelmagyarázatot, kommentárt és szómutatót. (Erről részletesebben I. Лизанец П. М., Принципы построения „Атласа венгерских говоров Закарпатья”. — A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa. A szekcióelőadások tézisei. Szombathely, 1983. 121–22, utó., Лингвистический атлас венгерских говоров Закарпатской области УССР. — Läänemere-soomlastest neenetsiteni. Uurimusi ja memuaare. Tallinn, 1985. 64–72.)

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-t több kötetre tervezzük, kb. 1500 lexikai, szemantikai és összesített térképet fog tartalmazni. Több mint ezer térképlap első változatban már elkészült: 1987–88 végére „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-nak minden kötete kiadásra kész állapotba kerül.

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-nak és „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak a megjelenése új szakaszt jelentene e nyelvjárások tanulmányozásában. Ez a rendkívül értékes lexikai és szemantikai forrásanyag segítené a kutatókat abban, hogy mélyebben tanulmányozhassák e terület szomszédos népeinek történelmét, anyagi és szellemi kultúráját; hozzájárulna a nyelvtudomány ismert tételeinek és hipotéziseinek megerősítéséhez, tisztázásához. Ezek a forrásművek jelentős mértékben bővítenék az általános, „A magyar nyelvjárások atlaszá”-t, valamint az általános és regionális magyar tájszótárakat is.

E két fontos dialektológiai témával a tanszék tanárai egyidejűleg öt kutatóponton (Rát, Vári, Kaszony, Julivci, Visk) végeznek aktív gyűjtőmunkát az „Össz-kárpáti nyelvjárási atlasz”-hoz és négy kutatóponton (Rát, Vári, Salánk, Visk) az „Európai nyelvatlasz”-hoz.

A tanszék tanárai és munkatársai tekintélyes mennyiségű anyagot gyűjtöttek össze saját, speciális tudományos kutatómunkájukhoz. Így például 1973-ban KÓTYUK ISTVÁN megvédte kandidátusi értekezését: „Ukránizmusok az Uzs (Ung) alsó folyásának magyar nyelvjárásaiban”. Ebben a munkában témakörök szerint osztályozza az összegyűjtött anyagot, bemutatja a szavak szemantikáját, fonetikai és morfológiai meghonosodásukat, beilleszkedésüket; etimológiai szótárt közöl (több mint 230 szócikket) az uzsgorodi kerület magyar nyelvjárásainak ukrán jövevényszavaiból.

HORVÁTH KATALIN 1977-ben védte meg kandidátusi értekezését „Az USZSZK Kárpátontúli területe Tisza menti magyar nyelvjárásainak hangtani rendszere” címmel, részletes leírást ad a kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó- és mássalhangzórendszeréről.

Készül FODÓ SÁNDOR kandidátusi disszertációja: „Szláv jövevényszavak a kárpátontúli magyar nyelvjárásokban”.

A tanszék aspiránsai is nyelvjárási témát választottak kutatásuk tárgyául. Néma Lajos a ragadványnevekkel foglalkozik, Györke Magdolna az öltözködés szókinését tanulmányozza, Perduk János a szövés-fonás szakszókinését vizsgálja.

Hozzáálltunk az onomasztikai kutatásokhoz, a helynevek és a víznevek intenzív gyűjtéséhez. Tervbe vettük a hangtani, a morfológiai és a mondattani kérdőívek összeállítását, s az így összegyűjtendő anyagból két-kötetes nyelvatlaszt szándékozunk kiadni, s ezzel záránk a kárpátontúli magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi vizsgálatát.

A jövőben szeretnénk kiadni egy monográfiát a kárpátontúli magyar nyelvjárások részletes hangtani, morfológiai és szókinéstani leírásáról, valamint egy nyelvjárási szöveggyűjteményt.

E nyelvjárások tanulmányozásában jelentős helyet foglalnak el az összehasonlító-történeti kutatások. Elsősorban az ukrán—magyar és a magyar—román nyelvjárási kapcsolatok vizsgálata érdemel említést. ZÉKÁNY IMRE 1964-ben védte meg kandidátusi értekezését „A magyar nyelv hatása a kárpátontúli román nyelvjárásokra” címmel, e sorok szerzője pedig 1971-ben védte meg doktori disszertációját „Ukrán—magyar nyelvi kapcsolatok (hungarizmusok a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban)” címmel, s ebből az anyagból készített egy három kötetes monográfiát nyelvatlással együtt.

Imre Samu, a kiemelkedő magyar nyelvész jubileumának kapcsán hálásan emlékezünk arra a felmérhetetlen segítségre, amelyet ő az Uzsgorodi Állami Egyetem magyar filológiai tanszékének nyújtott, amikor 1971-ben és 1976-ban szakkollégiumot tartott a magyar nyelvjárások elméleti és módszertani kérdéseiből, s azóta is mint jó barát áll rendelkezésünkre problematikus kérdéseink megvitatásában és megoldásában. Imre Samu nemcsak előadásokkal vállalt részt a kárpátontúli magyar nyelvjárások kutatásából, gyűjtőmunkát is folytatott 1962-ben Lőrincze Lajossal négy kutatóponton (Homok, Vári, Csomonyin, Salánk) „A magyar nyelvjárások atlaszá”-hoz. E gyűjtés anyaga alapján cikket írt „A kárpátontúli magyar nyelvjárások” címmel, amelyet napilapunk, a Kárpáti Igaz Szó közölt 1971. október 6-án. E négy kutatópont nyelvjárásának jellegzetes sajátosságairól több helyen is szól „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című nagyszerű és újszerű monográfiájában (Bp., 1971.), valamint „A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései” (Bp., 1975.) című kollektív tanulmánykötetben, amelyet Deme Lászlóval közösen szerkesztett.

Hisszük és reméljük, hogy Imre Samu akadémikus a jövőben még újabb értékes tanulmányokkal fogja gazdagítani a dialektológiát a kárpátontúli magyar nyelvjárások kérdésköréből is.

Tekintettel arra, hogy az USZSZK Kárpátontúli területének magyar nyelvjárásai iránt nemcsak a szovjet, hanem a magyarországi kutatók is érdeklődnek, úgy gondoljuk, hasznos lesz, ha közöljük tanszékünk tanárainak és munkatársainak az e témakörben megjelent írásai bibliográfiáját:

Fodó Sándor

1. (1) Славянские заимствования в географической терминологии венгерских говоров района Верхней Тисы: Ученые записки Тартуского госуниверситета, серия лингвистическая. Т. XIX, 84–96 (1971.).

2. (2) Прилагательные славянского происхождения в венгерских говорах на Верхней Тисе: «Советское финно-угроведение». Т. VIII, 131—5 (1972.).
3. (3) Некоторые данные о славянских заимствованиях двух венгерских говоров Закарпатья (район Верхней Тисы): «Карпатская диалектология и ономастика». Москва, 258—76 (1972.).
4. (4) К проблеме хронологизации славянских заимствований в венгерских говорах Закарпатья: Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания. Москва, 60—1 (1973.).
5. (5) Из истории изучения славянских заимствований венгерского языка (с особым вниманием на венгерские говоры Закарпатья): Ученые записки Тартуского госуниверситета, серия лингвистическая, т. XXIII, 182—201 (1975.).
6. (6) Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban: MNy. XIX, 42—52 (1963.).
7. (7) Из наблюдения над овцеводческой терминологией венгерских говоров района Верхней Тисы: Тезисы всесоюзного совещания по финно-угроведению. Ужгород, 79—80 (1977.).
8. (8) До питання про слов'янські елементи в ткацькій термінології угорських говорів Закарпаття: Тези доповідей республіканської наукової конференції. Ужгород, 190—1 (1978.).
9. (9) Українські запозичення в галузі лісорубської термінології в угорських говорах району Верхньої Тиси (говірки Вишкова і Тячева): Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Ужгород, 146—7 (1982.).
10. (10) Слов'янські запозичення в угорських говорах Закарпаття як матеріал для дослідження історії населення Карпат: Тези науково-практичної конференції. Ужгород, 107—9 (1985.).

Györke Magdolna

11. (1) Славянизмы, связанные с названиями одежды в венгерских говорах Ужгородского района Закарпатской области УССР: Тезисы докладов XVI всесоюзной конференции финно-угроведов. Сыктывкар, 101—2 (1979.).
12. (2) Іншомовні запозичення для назв одягу в угорських говорах Ужгородського району Закарпатської області УРСР: Тези доповідей науково-практичної конференції молодих вчених і спеціалістів Закарпатської області. Ужгород, 51—2 (1980.).
13. (3) Славянизмы в названиях женской одежды в венгерских говорах Закарпатья: Лексика української мови її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Ужгород, 126—7 (1982.).
14. (4) Принципы картографирования названий одежды в венгерских говорах Закарпатья: Тезисы всесоюзного совещания по вопросам диалектологии и истории языка. Ужгород—Москва, 144—6 (1984.).
15. (5) Лексические синонимы в названиях одежды в венгерских говорах Закарпатской области УССР: VI международный конгресс финно-угроведов. Тезисы II. Сыктывкар, 137 (1985.).
16. (6) Названия одежды как источник исследования материальной и духовной культуры венгерского населения Закарпатья: Тези науково-практичної конференції. Ужгород, 101—3 (1985.).

Horváth Katalin

17. (1) О дифтонгах в венгерском говоре с. Перехрестя Виноградовского района Закарпатской области: Вопросы советского финно-угроведения. Саранск. 110—2 (1972.).
18. (2) Фонема *a* в венгерских говорах Потисья Закарпатской области УССР: Вопросы советского финно-угроведения. Петрозаводск, 61—3 (1974.).
19. (3) A vinogradovói járás Perehresztya (Tiszakeresztúr) nyelvjárásának magánhangzó-rendszere: A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa. Szeged, 20 (1972.).
20. (4) Nyelvjárási jelenségek a tanulók beszédében: Kárpáti Kalendárium. Uzshorod, 95—6 (1972.).
21. (5) A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Uzshorod, 57 (1976.).
22. (6) Укорочение гласных и согласных в венгерских островных говорах Закарпатья под влиянием соседних украинских и румынских говоров: Тезисы докладов всесоюзного совещания финно-угроведов 90—2 (1977.).
23. (7) Основные особенности системы согласных в венгерских говорах Закарпатья: Тезисы докладов XVI всесоюзной конференции финно-угроведов. Сыктывкар, 8—9 (1979.).
24. (8) К истории дифтонгов венгерских говоров Закарпатья: Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Москва, (1979.).
25. (9) Семантическая характеристика синонимов (на материале «Словаря венгерских говоров Закарпатья»): VI Международный Конгресс финно-угроведов. Т. 2. Сыктывкар, 8—9 (1985.).
26. (10) A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól (Társ-szerző LIZANEC P. M.): MNy. XXIV, 3—18 (1981.).
27. (11) Украинизмы-неологизмы венгерских говоров Закарпатья: Лексика української мови в її зв'язка з слов'янськими і неслов'янськими мовами. Ужгород, 124 (1982.).
28. (12) Лингвогеографическое исследование украинских заимствований в венгерских говорах Закарпатья (Соавтор Лизанец П. Н.): Тезисы докладов и сообщений. Т. II. Москва, 136—7 (1984.).
29. (13) Відображення культури і побуту народу в угорських гідронімах Закарпаття: Тези науково-практичної конференції. Ужгород 95—7 (1985.).

Kótyuk István

30. (1) Славянские заимствования в бытовой лексике венгерского говора Ужгородского района: Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції. Романо-германська та угорська філологія. Ужгород, 73—7 (1965.).
31. (2) Славянизмы в венгерском говоре с. Ратовцы Ужгородского района: Всесоюзная конференция по финно-угроведению. Тезисы докладов и сообщений. Йошкар-Ола, 40—2 (1969.).
32. (3) Спряжение глагола в венгерских говорах низовья реки Уж: Славянско—венгерские межъязыковые и межлитературные связи. Научно-тематический сборник. Ужгород (1970.).

33. (4) Украинизмы в венгерском говоре низовья реки Уж Закарпатской области (лексика, связанная с названиями физических и психических особенностей человека): Вопросы советского финноугроведения. Языкознание. Саранск, 115—7 (1972.).
34. (5) Stílusfestő ukrán jövevényszavak az Uzs menti magyar tájnyelvben: A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa. Előadás-vázlatok. Szeged, 30—1 (1972.).
35. (6) Украинизмы в венгерском говоре низовья реки Уж Закарпатской области Украинской ССР: Автореферат кандидатской диссертации. Ужгород, 20 (1973.).
36. (7) Диалектные лексические словакизмы в ужанском венгерском говоре Закарпатской области: Тезисы докладов всесоюзного совещания финно-угроведов. Ужгород, 34—5 (1977.).
37. (8) Неассимилированные украинизмы в ужанском венгерском говоре (соавтор Пердук Я. Б.): Тезисы докладов всесоюзного совещания финно-угроведов, Ужгород, 92—3 (1977.).
38. (9) Лексические украинизмы в «Словаре венгерских говоров Закарпатья»: Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. Ужгород, 180—1 (1978.).
39. (10) „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elveiről (társzerző LIZANEC P. M.): MNy. LXXIV, 433—40 (1978.).
40. (11) Az ungi nyelvjárás névszótórendszer: MNyj. XXII, 27—37 (1970).
41. (12) Собственно-инфинитивные предложения в ужанском венгерском говоре Закарпатской области УССР: Тезисы XVI всесоюзной конференции финно-угроведов. Сыктывкар (1979.).
42. (13) Лексические украинизмы, связанные с названиям растений и процессов их выращивания, в ужанском венгерском говоре Закарпатья: Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей. Ужгород, 130—1 (1982.).
43. (14) Лексические литинизмы как дублеты традиционных слов в венгерских говорах Закарпатья: Сочинение по вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений. Т. II, 163—4 (1984.).

Lizanec Petro

44. (1) До питання про українізи в угорській мові: Тези доповідей до XX наукової конференції. Серія мовознавча. Ужгород, 26—32 (1966.).
45. (2) До питання про українсько-угорські мовні взаємини: Питання романо-германської та угорської філології. Тези доповідей до XX наукової конференції, 36—43 (1966.).
46. (3) Українсько—угорсько—румунські лексичні паралелі: Восточно-славянсько—восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи. Тезисы докладов и сообщений межвузовской научной конференции. Черновцы, 45—6 (1966.).
47. (4) Українсько—угорські культурні взаємини (На матеріалі назв народного житла Закарпаття): «Народна творчість і етнографія», № 4. 77—9 (1967.).
48. (5) Про східнослов'янсько—мадярські міжмовні контакти: «Мовознавство» № 3. 29—32 (1969.).

49. (6) До питання українсько (раніше східнослов'янсько—угорських мовних взаємовпливів у галузі словотвору: Питання словотвору східнослов'янських мов. Матеріали міжвузівської республіканської наукової конференції. Київ, 44–5 (1969.).
50. (7) Entwicklung der Finno-ugristik im Transkarpatischen Gebiet. — Heimatland: (Матеріали III Міжнародного Конгреса фінно-угроведов). Таллін, 11 (1970.).
51. (8) A magyar névtani kutatások Ukrajnában: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. NyttudÉrt. 70. sz. 273—4 (1970).
52. (9) Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok. A kárpátontúli ukrán nyelv-járások anyaga alapján. Uzshorod, 250 (1970.).
53. (10) Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok: Az élő nyelvek összevető nyelv-tanainak elvi és gyakorlati kérdései. (Az előadások és hozzászólások vázlatái.) Pécs, 21—2 (1971.).
54. (11) Украинско—венгерские межъязыковые контакты (мадьяризмы в украинском языке): Автореферат докторской диссертации. Львов, 47 (1971.).
55. (12) A magyar—ukrán nyelvi kapcsolatokról: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. I. rész. Szeged, 177—88 (1971.).
56. (13) Лингвогеографический аспект в исследовании украинско—венгерских межъязыковых контактов: Вопросы советского фінно-угроведения. Языкознание. Саранск, 118—20 (1972.).
57. (14) Українсько-угорські культурно-побутові взаємини (на матеріалах назв народного одягу Закарпаття): Культура та побут населення українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. Тези доповідей та повідомлення. Ужгород, 208—16 (1972.).
58. (15) A nyelvföldrajzi aspektus a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában: NyK. LXXV, 103—23 (1974.).
59. (16) Українсько-угорські культурно-побутові взаємини. (На матеріалах назв одягу Закарпаття): Культура і побут населення українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 56—8 (1973.).
60. (17) Kérdőív a kárpátontúli magyar nyelvjárások életviteli szókinésének gyűjtéséhez. Uzshorod, 42 (1975.).
61. (18) Лингвогеографический аспект в исследовании украинско—венгерских междиалектных контактов: Congressus quartus internationalis fénno-ugristarum. Thesen. Vp., 206 (1975.).
62. (19) Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Венгерско—украинские межъязыковые связи. Издательство Академии Наук Венгрии, 683 (1976.).
63. (20) Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához. (Szókincs, I. rész.) Uzshorod, 200 (1976.).
64. (21) Место лексических параллелизмов (синонимов) в «Общекарпатском диалектологическом атласе»: Общекарпатский диалектологический атлас. Кишинев, 66—9 (1976.).
65. (22) До питання лінгвогеографічного дослідження міжмовних контактів: XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. Київ, 5—7 (1977.).

66. (23) Изучение и исследование финно-угорских языков в Ужгородском государственном университете: Тезисы докладов Всесоюзного совещания финно-угроведов. Ужгород. 119—35 (1977.).
67. (24) Из истории исследования венгерских говоров Закарпатья (в соавторстве с Л. Неймо): Материалы республиканской конференции СНО. Психология. Финно-угорские языки. Тарту, 131—4 (1977.).
68. (25) Материалы для вопросника «Общекарпатского диалектологического атласа»: Справочно-информационные материалы по ОҚДА. Москва, 12—62 (1978.).
69. (26) Finnisch-ugrische Forschungen an der Użgoroder Staatsuniversität: «Советское финно-угроведение», № 2, 132—4 (1978.).
70. (27) Основні принципи картографування і їх лексичних відповідників у загальнокарпатському діалектологічному атласі: Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. Ужгород, 182—4 (1978.).
71. (28) „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elveiről: MNy. LXXIV, 433—40 (1978.). (Társszerző KÓTYUK ISTVÁN.)
72. (29) Принципи укладання та побудови програми-питальника для збирання матеріалів до «Загальнокарпатського діалектологічного атласу»: Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego, DIV. Prace jezykoznawcze, zeszyt 61. Warszawa—Kraków, 39—46 (1979.).
73. (30) Исследование междиалектного контактирования и его значение для исторической диалектологии: Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Душанбе—Москва, 112—3 (1979.).
74. (31) Sprachgeographische Richtung in der Forschung von zwischenmundartlichen Kontakten der Finnisch-Ugrischen und anderen Nachbarsprachen: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Turku, 144 (1980.).
75. (32) Методические разработки по спецкурсу «Славянско—венгерские межъязыковые связи» для студентов III—V курсов венгерского отделения филологического факультета. Ужгород, 30 (1980.).
76. (33) Лингвогеографический аспект в исследовании междиалектных контактов финно-угорских и других соседних языков. — Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku, Pars VII. Suomen Kielen Seura, 85—95 (1980.).
77. (34) A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól (társ-szerző HORVÁTH KATALIN): MNy. XXIV, 3—18 (1981.).
78. (35) Вопросник общекарпатского диалектологического атласа: Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. (Соавторы: Я. В. Закревская, Г. П. Клепикова); Москва, 35—100 (1981.).
79. (36) Венгерские имена и их русские соответствия в Закарпатской области УССР: Studia Russica IV, 263—78 (1981.).
80. (37) Лингвогеографічне дослідження лексико-семантичних сходжень карпато-балканського ареалу: Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей республіканської наукової конференції. Ужгород, 132—3 (1982.).
81. (38) Лингвогеографическое исследование украинско—венгерских междиалектных контактов с помощью ЭВМ: Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами.

- Тези доповідей республіканської наукової конференції. Ужгород, 133—5 (1982.).
82. (39) Исследование говоров карпатского ареала в связи с историей и культурой народов Центральной и Восточной Европы: Узловые вопросы советского славяноведения. Тезисы докладов и сообщений IX всесоюзной научной конференции историков-славистов. Ужгород, 259—60 (1982.).
83. (40) Лексичні паралелізми в українських говорах Закарпаття (на матеріалі I тому атласу): Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. Тези доповідей і повідомлення. Житомир, 41—2 (1983.).
84. (41) Лингвогеографический аспект в исследовании венгерских говоров: *Annales, Sectio Linguistica*, XII. Vp., 143—9 (1983.).
85. (42) Принципы построения «Атласа венгерских говоров Закарпатья»: *A magyar nyelvészek IV. Nemzetközi kongressusa. A szekció-előadások tézisei. Szombathely*, 121—2 (1983.).
86. (43) Лингвогеографическое исследование украинских заимствований в венгерских говорах Закарпатья (соавтор Горват Е. И.): Совещание по вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений. Т. I. Москва, 62—3 (1984.).
87. (44) Основные принципы картографирования в «Общекарпатском диалектологическом атласе» (ДКДА): III Всесоюзная конференция по теоретическим вопросам языкознания. Тезисы, Москва, 88—90 (1984.).
88. (45) *Szláv—magyar lexikai-szemantikai egyezések a Kárpát-Balkán térség nyelvjárásaiban: MNyj. XXVI—XXVII*, 23—30 (1984—85.).
89. (46) Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához. (Szókincs, II. rész.) *Uzshorod*, 212 (1985.).
90. (47) Славянско—венгерские лексико-семантические охождения в говорах карпато-балканского ареала: VI Международный Конгресс финно-угроведов. Тезисы. Языкознание. Т. II. Сыктывкар, 56 (1985.).
91. (48) Рец.: Гриценко П. Ю., Моделювання системи діалектної лексики: ж. *Мовознавство*, 78—9 (1985.) № 3.
92. (49) Карпато-балканські культурні взаємини (на матеріалі назв народного одягу): Тези доповідей науково-практичної конференції. Ужгород, 84—6 (1985.).
93. (50) Лингвистический атлас венгерских говоров Закарпатской области УССР: *Läänemere-soomlastest neenetsiteni. Uurimus ja memuaare. Tallin „Valgus”*, 64—72 (1985.).
94. (51) О принципах картографирования в ОКДА и оформлении лингвистических карт: *Studia Russica X*, 115—47 (1986.).
95. (52) Славянско—венгерские лексико-семантические схождения в говорах карпато-балканского ареала: Советское финно-угроведение. Таллин, 283—9 (1986.).
- Néma Lajos
96. (1) Из истории исследования венгерских говоров Закарпатья: Материалы конференции СНО. Финно-угорские языки (соавтор Лизанец П. Н.). Тарту, 131—4 (1977.).

97. (2) Прозвища иноязычного происхождения в венгерских говорах Закарпатья: Совещание по вопросам диалектологии и истории языка. Т. II. Москва, 177 - 8 (1984.).
98. (3) Visk és Szlatina ragadványnevei: Magyar Személynévi Adattárak 62. sz. Bp., 86 (1985.).

Perduk János

99. (1) Славянские заимствования, связанные с обработкой конопли в венгерских говорах Ужгородского района: Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей республіканської наукової конференції. Ужгород, 138—9 (1982.).
100. (2) Названия составных частей орудий, связанных с обработкой конопли в венгерских говорах Закарпатья (в лингвогеографическом аспекте): Совещание по вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений. Т. II. Москва, 185—6 (1984.).
101. (3) Способы обработки конопли в районах Закарпатской области с венгерским населением (этнографический аспект). Тезисы доповідей науково-практичної конференції, Ужгород, 103—4 (1985.).

Zékány Imre

102. (1) Из истории румынско-венгерских языковых связей: Тезисы доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції. Ужгород, (1965.)
103. (2) Румынские заимствования в диалекте венгерского языка Тячевского района Закарпатья. Тезисы доповідей по XX наукової конференції. Ужгород, (1966.).
104. (3) Румынские заимствования в диалекте венгерского языка Тячевского района Закарпатья: Советское финно-угроведение № 3, Таллин, (1966.).
105. (4) Типы венгерских фамилий, образованные от личных имен в Закарпатья: Тезисы докладов и сообщений всесоюзной конференции по финно-угроведению. Йошкар-Ола, (1969.).
106. (5) Šalánk község nevének eredetéről: Kárpáti Kalendárium, Uzshorod (1970.).
107. (6) Исследование взаимосвязей восточнокарпатских языков с украинским, русским и венгерским языками в УжГУ: Слов'янсько-угорські міжмовні і міжлітературні зв'язки. Ужгород (1970.).
108. (7) Немецкие фразеологические единицы в венгерском языке: Слов'янсько-угорські міжмовні і міжлітературні зв'язки. Ужгород (1970.).
109. (8) Топонимия с. Шаланки: Слов'янсько-угорські міжмовні і міжлітературні зв'язки. Ужгород (1970.).
110. (9) Toponimie von Nevetlenfalú: III Международный конгресс финно-угроведов. Тезисы, Т. I. Таллин (1970.).
111. (10) Typen der von Personnamen abgeleiteten ungarischen Familiennamen Transkarpatien: Советское финно-угроведение. VI, Таллин, (1970.).
112. (11) A magyar személynevekből képzett családnevek a Kárpátontúlon: Körkép No 2. Uzshorod (1971.).

113. (12) Nyelvjárásaink: Körkép No 2. Uzshorod (1971.).
114. (13) A kárpátontúli magyar köznyelv sajátosságai: A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa. Előadásvázlatok. Szeged (1972.).
115. (14) Венгерские фразеологические единицы с точки зрения грамматики. *Fenno-ugristica I.* Tartu (1976.).
116. (15) A kárpátontúli magyar nyelvjárások frazeológiai egységeinek típusai: *Fenno-ugristica IV.* Tartu (1977.).
117. (16) Славянские фразеологические заимствования в венгерском языке (соавтор Лендел И.): Тезисы докладов всесоюзного научного совещания финно-угроведов. Ужгород (1977.).
118. (17) Типы украинско—венгерских фразеологических параллелей с точки зрения их происхождения: Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей. Ужгород (1978.).
119. (18) Венгерские фразеологические единицы с точки зрения истории языка: Вопросы финно-угроведения. Тезисы докладов XVI всесоюзной конференции финно-угроведов, Сыктывкар (1979.).
120. (19) О времени возникновения диалектов венгерского языка: Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Москва (1979.).
121. (20) Образование украинских и румынских лексем в горах Закарпатья с помощью суффиксов венгерского языка: Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей республіканської наукової конференції: Ужгород, (1982.).
122. (21) Русско—украинско—венгерский фразеологический словарь. (Társzerző LAVER V.) Киев—Ужгород, 372 (1985.).

PETRO LIZANEC

Kísérlet a magyar és orosz közmondások nyelvi elemzésére

A magyar nyelvre, mint a világ sok más nyelvére, jellemző a közmondások széles körű használata. A közmondások gyakran képezik néprajztudósok, irodalomtörténészek kutatásának tárgyát, de nyelvi elemzésük eléggé háttérbe szorul a nyelvészeti szakirodalomban. Pedig szép régi elnevezésük szerint ma is elfogadhatjuk „a nép bölcsességének, fűzetlen gyémántnak, arany almának ezüst táliban” (A magyarság szellemi néprajza. Bp., 1935. III, 402). Jelen munka 317 legnépszerűbb magyar közmondás vizsgálata különböző nyelvi szempontokból. (A közmondásokat a következő források alapján gyűjtöttem: O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976., Russzicizmusok. 5000 orosz szólás és kifejezés. Bp., 1961., HADROVICS—GÁLDI, Orosz—magyar szótár. I—II., Bp., 1971., UőK., Magyar—orosz szótár. I—II., Bp., 1981., Magyar—orosz szótár. Bp.—Moszkva, 1974.)

Az elemzett magyar közmondások az orosz közmondásokkal való megfeleltethetőségük szempontjából két fő csoportra oszlanak: 1. olyan közmondásokra, amelyeknek van megfelelőjük (ekvivalensük) az orosz nyelvben és 2. olyan közmondásokra, amelyeknek nincs orosz megfelelőjük.

I. Azok a közmondások, amelyek teljes megfelelői az orosz közmondásoknak (151), szerkezetük és összetételük tekintetében két egyenlőtlen alcsoportra oszlanak.

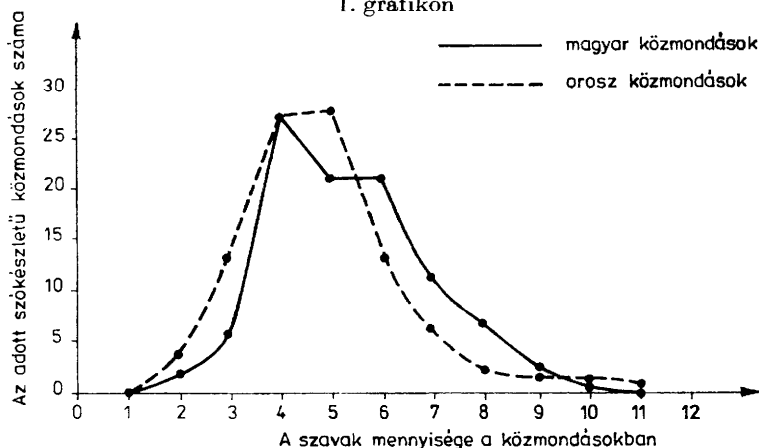
Az első alcsoport közmondásai (amelyek 20%-ot képviselnek az egyenértékkel párosítható közmondások számához viszonyítva) teljesen azonosak az orosz közmondásokkal tartalmukat, eszméjüket és összetételüket tekintve (a továbbiakban nevezzük abszolút ekvivalenseknek). Például: *A baj soha sem jár egyedül* (Беда никогда не приходит одна; összehasonlításként latinul: *Nulla calamitas sola*, németül: *Ein Unglück kommt selten allein*, angolul: *Misfortunes never come alone*); *Nem mind arany, ami fénylik* (He ce mo zoloto, cmo blesctum; összehasonlításként latinul: *Non omne quod nitet, aurum est*, németül: *Es ist nicht alles Gold, was glänzt*, angolul: *All is not gold, that glitters*).

A második alcsoport közmondásaiban kisebb lexikai és nyelvtani eltérések figyelhetők meg; de az a tény, hogy az ilyen közmondások túlnyomó többsége fellelhető a világ sok nyelvében és ősi gyökerekre

1. táblázat

A szavak száma a közmondásban	Az adott számú közmondások száma			
	orosz közmondások		magyar közmondások	
	számokban	%-ban	számokban	%-ban
1	0	0	0	0
2	6	3,98	3	1,99
3	20	13,25	9	5,97
4	41	27,15	41	27,15
5	42	27,81	32	21,19
6	20	13,25	32	21,19
7	10	6,62	18	11,92
8	4	2,64	11	7,28
9	3	1,99	4	2,65
10	3	1,99	1	0,66
11	2	1,32	0	0

1. grafikon

vezethető vissza (Biblia, Talmud, ógörög, latin), vagy más forrásból származó tükörkifejezésnek tekinthető, felhatalmaz bennünket arra, hogy úgy vizsgáljuk, mint teljes ekvivalenseket. Példaként idézünk néhány ilyen közmondást: *Ha farkassal laksz, vele együtt ordít* (С волками жить — по-волчьи выть; összehasonlításul latinul: *Consonus esto lupis, si lupus esse cupis*, angolul: *Who keeps company with the wolf will learn to howl*); *Bajban ismerni meg a jó barátot* (Истинный друг познается в беде; összehasonlításul latinul: *Is est amicus, qui in re dubia re iuvat*, németül: *Der Freund erkennt man in der Not*, angolul: *A friend in need is friend indeed*).

A teljes ekvivalensek elemzését az alábbiakban végezzük el.

A közmondásokra jellemző a nagy kifejező erő és rövidegség. A pszichológusok az ember „közvetlen emlékezet”-ének terjedelmét kutatva arra a következtetésre jutottak, hogy az ember egyszerre megközelítőleg két tetszőlegesen vett számjegyet, körülbelül hét elnevezést vagy hét, egymással kapcsolatban nem álló szót képes megjegyezni és helyesen felfogni (G. A. MILLER, *Human Memory and the Storage of Information*. R. L. Transactions of Information Theory. I—II. Sept, 1956.).

Ezen adatok alapján V. INGVE azt a hipotézist állította fel, miszerint a beszélt nyelvben használatos mondatok mélysége nem haladja meg a 7 ± 2 meghatározott számot. V. INGVE hipotézise alkalmazható a magyar és orosz közmondások anyagára is. A magyar közmondásokban a szavak maximális száma 10 (pl.: *Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez*), az orosz közmondásokban 11 (pl.: *У другого соринку в глазу видишь, у себя бревна не замечаешь*). A közmondások túlnyomó többsége (132 magyar és 133 orosz) 3—7 szóból álló mondat. Például: *Lassan járj, tovább érsz* (Тихие

2.

Szófajok	A		B		$\frac{B}{A}$	
	m.	or.	m.	or.	m.	or.
Önálló jelentéssel bírók	361	361	605	600	1,68	1,66
főnév	160	160	242	247	1,51	1,54
ige	102	104	145	142	1,42	1,37
melléknév	37	38	77	71	2,08	1,87
határozószó	31	32	52	39	1,68	1,22
névmás	17	14	62	71	3,65	5,07
melléknévi igenév	9	8	9	8	1	1
számnév	4	4	17	21	4,25	5,25
határozói igenév	1	1	1	1	1	1
Segédjellegeük	16	24	200	148	12,5	6,17
módosítószó	5	5	55	50	11	10
kötőszó	4	6	18	36	4,5	6
névelő	1	0	120	0	120	0
előjáró	0	13	0	62	0	4,77
névutó	6	0	7	0	1,17	0
összesen	377	385	805	748	2,14	1,94

едешь, дальше будешь), *Ki mint vet, úgy arat* (Что посеешь, то и пожнешь); *Aki nem dolgozik, ne is egyék* (Кто не работает, тот не ест). A legrövidebb közmondások két szóból állnak, például: *Szeget szeggel, Любовь слепа*.

Az 1. sz. táblázatban és az 1. sz. grafikonon szemléletesen ábrázoljuk a szavak számát és a közmondások mennyiségének azokhoz való viszonyát.

Az általunk elvégzett vizsgálatok, amelyeknek eredményeit az imént kifejtettük, megmutatták, hogy a közmondások mélysége V. INGVE hipotézisének megfelelően nem haladja meg a 7 ± 2 -t (kivételt képez 5 orosz és egy magyar közmondás). Sőt, a közmondások túlnyomó többségének (89% magyar és 92% orosz) mélysége 5 ± 2 , vagyis a közmondásoknak van még tartalékban két mélyséértéke.

Csak 35 magyar közmondásnak felel meg ugyanannyi szóból álló orosz közmondás; 84 magyar közmondás összetételében több szó van, mint az oroszban, 32-ben pedig kevesebb.

A szavak elemzése a közmondásokban való felhasználásuk szempontjából megmutatta, hogy a közmondásoknak különleges kifejező erőt kölcsönöznek a szóismétlések. Például: *Holló a hollónak nem vájja ki a szemét* (Ворон ворону глаз не выклюет); *Ép testben ép lélek* (В здоровом теле здоровый дух). A szóismétléses közmondások száma a magyar nyelvben 17, az oroszban 19, amely az összes közmondás számához viszonyítva 11,26% és 12,52%. — Az ismétlődő szónak köszönhetően a közmondás nem ismétlődő, nem egybeeső részei különleges jelentőséget kapnak a közmondás értelmének alakulásában. Például: *Amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek* (Что дозволено Юпитеру, не дозволено волю). A *szabad* (дозволено) szóval kapcsolatban állnak a *Jupiter*

táblázat

A%		B%		C		$\frac{C}{A}$	
m.	or.	m.	or.	m.	or.	m.	or.
95,75	93,77	75,15	80,21	79	79	21,88	21,88
42,45	41,56	30,06	33,03	31	31	19,37	19,37
27,05	27,01	18,01	18,98	27	27	26,47	25,96
9,81	9,87	9,57	9,49	9	10	24,32	26,32
8,22	8,31	6,46	5,21	6	8	19,35	25
4,51	3,64	7,70	9,49	2	0	11,76	0
2,38	2,08	1,12	1,07	3	2	33,33	25
1,07	1,04	2,11	2,8	0	0	0	0
0,26	0,26	0,12	0,13	1	1	100	100
4,25	6,23	24,85	19,79	9	16	56,25	66,66
1,33	1,30	6,84	6,68	2	3	40	60
1,07	1,56	2,23	4,81	0	0	0	0
0,26	0	14,91	0	1	0	100	0
0	3,37	0	8,3	0	13	0	100
1,59	0	0,87	0	6	0	100	0
100	100	100	100	88	95	23,34	24,68

(Юномер) és az *ökör* (вол) szavak, amelyeket különállóként, a közmondáson kívül úgy tekinthetnénk, mint amelyek jelentésükben nincsenek kapcsolatban egymással. A közös szó jelenléte a közmondás mindkét felében lehetőséget ad a két fogalom szembeállítására.

Az ismétlődő szó felléphet ugyanolyan mondatrész szerepében (például: *Kétszer a d, aki gyorsan a d* (Дважды даёт, кто быстро даёт) és különböző mondatrész szerepében egyaránt (például: *Kéz kezet mos* (Рука руку моет); *Šzeget szeggel* (Клин клином вышибают).

Nagyon érdekes a következő közmondás: *Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez* (Если гора не идет к Магомету, то Магомет идет к горе). Három szó ismétlődik itt (sőt, az oroszban négy), közülük kettő, *Mohamed* (Магомет) és a *hegy* (гора) váltakozva ugyanazon mondatrész szerepében lépnek fel, a *megy* (идет) ige pedig mindkét részében az állítmány funkcióját tölti be.

A lexikai ismétléssel együtt a közmondásban nem ritkán részleges hangalakismétlések is előfordulnak, mint az előző példában: *hegy, megy Mohamed*. A *Mohamed* és a *hegy* szavak hangzásbeli rokonságát megerősíti a részies eset *-hez* ragjának azonossága.

A *Kis gyerek kis gond, nagy gyerek nagy gond* (Маленькие детки — маленькие бедки, большие детки — большие бедки) összesen 8 szóból áll, és mindegyik ismétlődik. A közmondás első részében a *kis* (маленькие) szó révén szembeállíthatjuk a *gyerek* (детки) és a *gond* (бедки) szavakat, a második részben ugyanazokat a szavakat a *kis* (маленькие) szó ellentéte, a *nagy* (большие) jelző segítségével állíthatjuk szembe.

Az ismétlések sajátos válfajának tekinthetjük a morféimakkal történő ismétlést. Ily módon a közmondások a magyar és az orosz nyelvben egyaránt tartalmaznak azonos tövű szavakat (a magyar és az orosz nyelvben 6–6). Például: *Új seprő jól seper* (Новая метла чисто метет); *Kinek a pap, kinek a papné* (Кому поп, кому попадья); *C volkami жить, по-волчьи выть*.

A kiválasztott közmondások szókincese (összeségében 377 különböző szó a magyarban és 385 az oroszban) jellegzetes szófajok szerinti megoszlást mutat, amely kitűnik a 2. sz. táblázatból, ahol A: az adott szófajú szavak száma, B: az adott szófaj által képviselt szóelőfordulás száma, A%: az adott szófajú szavak százalékos megoszlása az összes szóhoz viszonyítva, B%: az adott szófajú szóelőfordulások százalékos megoszlása az összes szóelőforduláshoz viszonyítva, C: az adott szófajú szavak száma, melyek nem fordulnak elő más nyelv közmondásaiban.

A táblázatból látható, hogy az önálló jelentéssel bíró szófajok száma meghaladja a segédszófajok számát: több mint huszonkétszer a magyar és tizenötöszer az orosz közmondásokban. A segédszófajok összmennyisége kisebb még az olyan, közmondásokban gyengén képviselt szófaj számánál is, mint a határozószó: 31 : 16 a magyar és 32 : 24 az orosz közmondásokban. Ugyanakkor két orosz tagadószó a *ne* és *nem* (amelyek az összes szó körülbelül 0,5%-át adják) szerepel 41 alkalommal (a szóelőfordulások összességének több mint 13%-a).

Táblázatunkból több következtetésre juthatunk:

a) Az önálló jelentéssel bíró szófajok között legnagyobb a főnevek csoportja. 1,5-szer kevesebb az ige, mint a főnév.

3. táblázat

A mező elnevezése	A		B		C	
	m.	or.	m.	or.	m.	or.
I. Ember						
A) Az ember mint társadalmi lény						
1. Munkatevékenység, szerszámok és munkaeszközök, közlekedési eszközök	22	22	30	29	4	3
2. Egyéni kapcsolatok az emberek között	20	23	39	35	2	5
3. Szertartások, vallás, ünnepek, játékok	9	10	13	13	1	1
4. Gazdálkodás, pénz	7	6	13	11	2	2
5. Tulajdonnevek	4	6	5	7	0	2
6. Nemzetiség	1	1	1	1	0	0
7. Rokonság	1	1	2	2	0	0
B) Az ember mint gondolkodó lény						
1. Érzelmek, hangulatok	7	5	12	12	1	1
2. Erkölcs, erkölcsiség	6	6	7	9	0	0
3. Jellem, vérmérséklet	5	5	5	5	3	3
4. Érzékelés	4	2	4	2	2	0
5. Gondolkodás	2	1	3	3	0	0
C) Az ember mint élőlény						
1. Testrészek	10	11	18	19	1	1
2. Ételek, élelmiszerek	6	6	8	8	2	2
3. Bútor, épületek	3	2	5	4	2	2
4. Betegségek, rokkantság	2	2	3	4	1	1
II. Fauna						
1. Állatok	11	9	17	18	2	0
2. Madarak	6	6	8	8	1	1
3. Halak	1	1	1	1	0	0
III. Flóra	8	8	10	11	1	1
IV. Anyagi, szervetlen világ						
1. Természeti jelenségek, időjárás, éghajlat	7	7	8	9	1	1
2. Helynevek, tájjelemek, domborzat	7	6	11	10	1	0
3. Anyagok	4	4	7	9	0	0
V. Absztrakt viszonyok						
1. Idő és szakaszai, az események időbeli folyamatossága	5	6	10	10	1	2
2. Mérték	1	3	1	3	0	2
3. Tér	1	1	1	1	1	1

b) A B : A viszony a legmagasabb a névmásoknál és a számneveknél.

c) Ha a főneveknél, igéknél, mellékneveknél, határozószóknál B% kisebb A%-nál, akkor a névmásoknál, számneveknél, módosítószóknál és kötőszóknál B% nagyobb A%-nál.

d) A magyar és orosz nyelvű közmondásokban 158 olyan szót találtunk (79-et a magyarban és 79-et az oroszban), amelyek csak az egyik nyelv közmondásaiban fordulnak elő (nevezzük ezt a szókészlethányadot egyenérték nélkülinek). Az egyenérték nélküli szókészlet mintegy 40%-a a főnév és mintegy 34%-a az ige.

e) Az adott szófajú egyenérték nélküli szavak mennyiségét C-vel jelöltünk. A C : A arány legmagasabb az igénél és a melléknévnél, a főnévnél a C : A arány lényegesen alacsonyabb. Az eltérések legnagyobb része (százalékban kifejezve) egy mennyiségét tekintve kicsi szemantikai mezőben található „Absztrakt arányok” címmel, amely mindössze 17 szót tartalmaz (10-et az oroszban és 7-et a magyarban): az orosz szavak 50%-a és a magyar szavak 28,57%-a képez egyenérték nélküli szókészletet. A C : A arány a „Fauna” szemantikai mezőben nem jelentős (6,66 a magyarban és 6,25 az oroszban).

A közmondásokban használatos szavak túlnyomó része stilisztikailag semleges. Ugyanakkor találtunk 36 szót¹ (18—18-at mindkét nyelvben), amelyek értelmezése előtt a „Magyar értelmező kéziszótár”-ban (I—II. Bp., 1982.) és az „Orosz nyelv szótára”-ban (Словарь русского языка. Составил С. И. Ожегов. М., 1953.) a következő megjegyzéseket találjuk (ezek a szó stilisztikai színezetére és alkalmazási területére utalnak): „rég” («архаизм»): régies szó, amely olyan reáliákat és fogalmakat jelöl, amelyek még nem avultak el, de ma másképpen nevezik. Пыен megjegyzés fűzhető 9 szóhoz (8 orosz és 1 magyar). Például: *ebül* ('becstelenül'), *лекарь* ('врач'), *молва* ('слухи'), *разуметь* ('понимать'). — „nép” («разговорное»): A szó a köznyelvhez tartozik, nem lépi túl az irodalmi szóhasználat normáit (3 magyar és 5 orosz). Például: *adjonisten* ('jó napot kívánok!'), *fogadjisten* (válasz az *adjon Isten-re*), *детки* ('дети'), *кривой* ('одноглазый'), *пон* ('священник'). — „tréf”, „gúny”, „pejor” («ироническое», «презрительное», «пренебрежительное»), vagyis a szóban benne van az általa jelölt jelenség érzelmi értékelése (2 orosz és 3 magyar). Például: *untig* ('egészen, teljesen'), *малевать* ('рисовать'). — „táj” («диалектное») 2 magyar és két orosz. Például: *fellel* ('talál'), *tarhó* ('aludttej'), *лухой* ('тяжелый'), *худо* ('зло'). — „vál” («высокое»): A szó az emelkedettség, ünnepléység színezetét viszi a beszédbe (3 magyar). Például: *számlálni* ('számolni'). — 6 szó, melyeket az elemzett szókincsű magyar közmondásokból emelünk ki, a „Magyar értelmező kéziszótár” „vall” («религиозное») jeggyel jelöl. Például: *Isten, pap, prédikál, próféta, ördög*.

Mint már említettünk, a közmondásokban előforduló összes szó több mint 40%-át főnevek képezik. A 160 főnév elemzésének eredményeként lexikai-szemantikai szempontból az összes szót öt nagy csoportba lehet sorolni, amelyek a maguk nemében kisebb alcsoportokra oszlanak (lásd a 3. sz. táblázatot).

A kiválasztott közmondások elemzése m o n d a t t a n i szempontból megmutatta, hogy nagy részük (100 magyar és 95 orosz, amely 66,23%-a és 62,91%-a a vizsgált közmondásoknak) egyszerű mondat.

¹ 15 szónak (mindkét nyelvben) nincs egyenértékese.

Az egyszerű mondatokat három szempontból vizsgáljuk: 1. a beszélő szándéka, 2. a szerkezet és 3. a beszélőnek a valósághoz való viszonya szempontjából.

1. A mondatok vizsgált anyagunkban a beszélő szándéka szerint két csoportra oszlanak: kijelentő mondatokra, amelyek a túlnyomó többséget képviselik (a magyar és orosz közmondások több mint 97%-a); és felszólító mondatokra, amelyeket csupán 8 közmondás képvisel: 4 magyar és 4 orosz. Kérdő mondat nincs.

2. Szerkezetük szerint az egyszerű mondatok lehetnek: a) egytagúak és kéttagúak, b) bővítettek és bővítetlenek, c) teljesek és hiányosak.

a) A kéttagú mondat uralkodó formája a mellékneves, főnév alanyú és a ragozott igével kifejezett állítmányú mondat. Például: *Üres hordó jobban kong* (Пустая бочка звонче гремит); *Fejétől büdösödik a hal* (Рыба тухнет с головы).

A kéttagú mondat formájú közmondások között a második helyet az összetett, illetőleg névszói állítmányú mondatok foglalják el, ahol a névszói rész főnevek vagy melléknevek fejezik ki (a létige általában hiányzik, vagy $\emptyset$ morfémában van jelen). Például: *Minden kezdet nehéz* (Луха беда начало); *A harag rossz tanácsadó* (Гнев плохой советчик). Olyan közmondások is akadnak, amelyekben az állítmányt a melléknév középfoka fejezi ki: *Jobb a sovány egyezség, mint a kövér pör* (Худой мир лучше доброй ссоры).

Az egytagú mondat legelőbb típusai az általános alanyú (például: *Lakva ismerni meg egymást, Yájca курицу не учат, С одного вола двух шкур не дерут*) és a határozott alanyú mondatok. Az utóbbihoz csak orosz közmondások tartoznak, az ige formája egyes szám 2. személyű: *Шила в мешке не утаишь, Счастье за алтын не купишь*.

A magyar közmondások között előfordulnak személytelen mondatok: *Akasztott ember házában nem illik (a) kötélről beszélni, Egy rókáról nem lehet két bőrt lenyúzni*.

b) A mondatok túlnyomó többsége bővített, bővítetlen mondatokat csak néhány közmondás képvisel: *Az idő pénz* (Время деньги), *Az ördög nem alszik* (Бес не дремлет).

A közmondások a bővítmények sokszínűségével nem jellemezhetőek: majdnem kizárólag melléknevekkel kifejezett tárgyakat foglalnak magukba.

c) Találhatunk hiányos mondatokat is. Például: *Borban az igazság* (Истина в вине). Hiányzik a *van* (быть) létige egyes szám 3. sz. jelen idejű alakja.

A reális valósághoz való viszonyulás szempontjából a mondatok többségükben állító, kisebb részükben tagadó mondatokra tagolódnak. Példák a tagadó mondatokra: *Ne igyál előre a medve bőrére* (Не дели шкуру неубитого медведя).

A 4. sz. táblázat az egyszerű mondatok különböző típusainak mennyiségét szemlélteti.

4. táblázat

	Egytagú		Kéttagú		Bővített		Bővítetlen		Teljes		Hiányos		Állító		Tagadó	
	m.	or.	m.	or.	m.	or.	m.	or.	m.	or.	m.	or.	m.	or.	m.	or.
Kijelentő	6	13	90	78	91	84	5	7	86	80	10	11	75	63	21	28
Felszólító	0	0	4	4	4	4	0	0	4	4	0	0	0	2	4	2

5. táblázat

A mondatok	A mondatok száma			
	számszerűen		% -ban	
	magyar	orosz	magyar	orosz
Alárendelt	45	35	88,24	62,5
Mellérendelt	6	21	11,76	37,50

A közmondások között sok az összetett mondat. Amint az 5. sz. táblázatból látható, az összetett mondatok túlnyomó többsége alárendelt.

A főmondatok mellett általában csak egy mellékmondat fordul elő: *Amít ma megtehetsz, ne halaszd holnapra* (*Не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня*), *Addig üsd a vasat, amíg meleg* (*Куй железо, пока горячо*).

2. Az orosz közmondásokkal teljesen egyenértékű, azonosan elemezhető magyar közmondások mellett a magyar nyelvben megfigyelhetünk még 140 részlegesen egyenértékűt. Megközelítőleg 23%-uk — 32 közmondás — értelmük és tartalmuk alapján azonosak az orosz közmondásokkal, szemléletükben közeliak, de kis lexikai és nyelvtani eltérést találhatunk bennük. Például: *Aki korán kel, aranyat lel* (*Кто рано встает, тому бог подает*); *A pap sem prédikál kétszer* (*Глухому по две обедни не служат*).

Az orosz közmondásokkal részlegesen egyenértékű magyar közmondások túlnyomó többségükben amellett, hogy tartalmukban megfelelnek az orosz közmondásoknak, gyökeresen különböznek tőlük képrendszerükben; például: *Álló vízben lakik a béka* (*В тихом омуте черти водятся*); *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök* (*Лучше синица в руках, чем журавль в небе*); *Kicsi a bors, de erős* (*Мал золотник, да дорог*); *A kutya nem ugat hiába* (*Нет дыма без огня*); *Ne fuss olyan szekér után, amelyik nem vesz fel* (*В камень стрелять — только стрелы терять*).

3. Az elemzett 317 magyar közmondás közül 26-nak nem sikerült megfelelőt találni az orosz nyelvben. Ide elsősorban azok a közmondások tartoznak, amelyekben állatnevek és tulajdonnevek szerepelnek. Például: *Könnyű a békát óba ugratni*; *Meghalt Mátyás király, oda az igazság*.

4. A közmondás általánosítás, önmagában tehát nem ítélnéljük „igaz-ank” vagy „hamisnak”. Az ember a közmondást élethelyzete követelményeitől függően választja meg, nem pedig annak absztrakt értelme alapján. Magát az élethelyzetet sem értékelhetjük csupán egyféleképpen. Vö.: «Если одна пословица говорит, что дело мастера боится, а другая добавляет, что иной мастер дела боится, то, очевидно, обе правы: не равно дело и не ровен мастер» (Даль В. Н., Пословицы русского народа. II. М., 1984. 390).

Azt, hogy a közmondásokkal ellentétes nézeteinket is kifejtethetjük, megerősíti L. N. Tolsztoj „A két testvér” című meséjéből idézett alábbi részlet (fordította Mándy Stefánia), amelyben két fivér arról vitatkozik, érdemes-e elindulni a boldogság megkeresésére:

„És szól megint a nagyobbik:

— A közmondás azt tartja: Aki sokat markol, keveset fog. Meg azt, hogy: Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok.

De a kisebbik erre azt mondta:

— Én meg azt hallottam: Aki fél a farkastól, ne járjon az erdőn; és azt, hogy: Alvó róka nem fog nyulat. Szerintem menni kell.

Elindult tehát a kisebbik fiú, a nagyobbik meg ott maradt”. (Lev Tolsztoj művei. II. Bp., 1965. 703.)¹

A sorsát senki sem kerülheti el (*От судьбы не уйдешь; Чему быть, того не миновать*) közmondásokban őseinknek az a sajátos, sorsba vetett hite nyilvánul meg, hogy az ember élete és a vele történő események előre elrendeltettek, és azokat semmi nem változtathatja meg. Aminek meg kell történnie, azt nem lehet elkerülni. Minden az ember cselekedetétől függetlenül megy végbe, az ő viselkedése semmin sem változtat.

A *Segíts magadon, az Isten is megsegít, Mindenki a maga szerencsésének a Kovácsa, Senkinek se repül a sült galamb a szájába, A szerencse nem pottyán az égből* (*На бога надейся, а сам не плошай; Каждый кузнец своего счастья*) ennek éppen az ellenkezőjét erősíti meg: saját magadnak kell cselekedned, határozott, energikus légy, nem szabad a kedvező körülményekre hagyatkoznod, ha magad nem csinálod meg, senki helyetted meg nem teszi. Egyenként véve ezek a közmondások rendkívül meggyőzően hatnak, szembeállítva viszont mindegyik állítás igazsága kételyt támaszt. Azt lehet mondani, hogy az ilyen, értelmükben ellentétes közmondások egymással a n t o n i m jelentésviszonyban állnak.

Amíg az ellentétes jelentésű közmondás esetei elég ritkán fordulnak elő, a s z i n o n i m közmondások léte fölöttébb elterjedt jelenség. Nézzük a következő közmondásokat: *Ne köpj a kútba, mert innod kell belőle; Amilyen a mosdó, olyan a törülköző; Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten; Szemet szemért, fogat fogért; Kölcsönkenyér visszajár; Aki másnak vermet ás, maga esik bele* (*Не пой в другому яму, сам в нее упадешь; Как аукнется, так и откликнется; Не плюй в колодец, пригодится воды (водицы) напишься; Долг платежом красен; Око за око, зуб за зуб; Каков привет, таков ответ; Не бей в чужие ворота плетью, не ударили бы в твои дубиной (обухом)*).

Minden külső eltérés, a tárgyak és a cselekedetek leírásában mutatkozó különbség ellenére minden bölcs mondás értelme ugyanaz: különböző, az életből vett példák alapján a közmondások annak gondolatát bizonyítják, hogy ahogy te bánsz valakivel, úgy bánnak veled is, amit s ahogy adsz az embereknek, úgy kapod vissza.

Ne vedd befejezettnek a dolgot, amíg a végéhez nem értél. Ezt sugallják a következő közmondások: *A végén csattan az ostor; Ne igyál előre a medve bőrére*

¹ Lásd az eredetét:

«Тогда старший брат сказал:

— И пословица говорит: искать большого счастья — малое потерять; да еще: не сули журавля в небе, а дай синицу в руки.

А меньшей сказал:

— А я слышал: волков бояться, в лес не ходить; да еще: под лежачий камень вода не потечет. По мне, надо идти.

Меньшой брат пошел, а старший остался» (Л. Н. Толстой: Два брата. — Для детей. Рассказы, басни, сказки, былины. М., 1975. 138).

Nyugtával dicsérd a napot; Az nevet, aki utoljára nevet (Цыплят по осени считают; День хвалится вечером; Не хвали ветра, не извевя жита; Не дели шкуру неубитого медведя; Хвали ясное утро ясным вечером). — A külsőkben eltérő, de értelmükben hasonló közmondások használata ugyan csak megerősíti a bennük rejlő következtetések vitathatatlanságát, igazságát.

Egy magyar közmondásnak rendszerint több orosz közmondás felel meg. A legtöbb megfelelőt (35) a következő magyar közmondáshoz sikerült találni: *Senkinek se repül a sült galamb a szájába (Без труда не выловишь (не вынешь) и рыбку из пруда; Без труда нет плода; Мед есть — в улей лезть; Не разгрызть ореха — не съест и ядра; Хочешь есть калачи, так не сиди (не лежи) на печи; Чтобы рыбку съест, надо в воду лезть; Нужно наклониться, чтоб из ручья напиться; Спящему коту мышь в рот не забежит; Руки не протянешь, так и с полки не достанешь; Счастье в воздухе не вьется, а руками достается; Под лежащий камень вода не течет; Не поклоняйся до земли, и грибка не подымишь; Не потрудиться, так и хлеба не добиться; Без хорошего труда нет плода; stb.).* Ilyen esetben a fordítónak kell kiválasztania — a saját megítélésére hagyatkozva — az optimális megfelelőt (választása korántsem esik mindig a teljes egyenértékre). Mikszáth Kálmán „A fekete város” című regényének fordításához fordulunk: «... А потому никакого платья я тебе не дам. Зато дам совет: не впутывайся ты больше в подобные дела, ведь сколько веревочке не виться, а кончику быть». (Миксат К.: Черный город. М., 1981. 80.) A fordító, G. Lejbutin az adott szövegrészben a részleges megfelelőt választja, nem a teljes egyenértékest: *Поводилась кувшин по воду ходит, там ему и голову сложить.* Lásd az eredetit: „... ruhát tehát nem adok, bátya, de adok neked egy tanácsot, hogy az effélé dolgokba ne ártsd magadat többé, mert addig jár a korsó a kútra, míg eltörrik.” (Mikszáth Kálmán: A fekete város. Bp., 1953. 75.)

5. A legnépszerűbb magyar közmondások elemzése és azoknak a megfelelő orosz közmondásokkal való összevetése megmutatta, hogy nyelvészeti szempontból a magyar és az orosz nyelvű közmondásoknak sok közös vonásuk van, mind ugyanazon szófajok (főnév és ige) elsődleges alkalmazásában, mind mondattani szerkezetükben. Például: a közmondásokat főként kijelentő mondatok közvetítik, felszólító mondatok alig, kérdő mondatok egyáltalán nem fordulnak elő; a mondatok nagy része egyszerű; az összetett mondatokból kiemelhetők az alárendelt mondatok.

A közmondások szókincsének jelentős része stilisztikailag semleges, összesen 36 szó mellé (18—18 mindkét nyelv közmondásaiban) kívánkozik a következő megjegyzések valamelyike: nép, vál, tréf, gúny, pejor, táj, rég, vall.

A közmondások átlagmélysége 5 ± 2 , ami magyarázza jó megjegyezhetőségüket.

Egyszersmind figyelemre méltók a magyar és orosz közmondások olyan specifikus vonásai is, amelyeket az egyik vagy másik nyelv nyelvtani és szókincsbeli felépítésének sajátosságai határoznak meg. Például a magyar közmondásokban 120-szor fordul elő az *a ~ az* határozott névelő, az orosz közmondásokban pedig olyan szófaj használata, mint az elöljáró, amelyet a magyar nyelv nem ismer. Ezzel függ össze a közmondások szavainak összmenyiségében levő különbség (a magyarban 805, az oroszban pedig 748 szóelőfordulás, holott a magyar közmondások szótári címszóanyaga 377 különböző szót foglal magába, az orosz közmondásoké pedig 385 szót).

Eltekintve a magyar és orosz közmondások mondattani szerkezetében fellelhető fent említett egyezésektől, nagy különbségek vannak az egytagú mondatok típusaiban (például személytelen mondatok csak a magyar közmondásokban fordulnak elő, határozott alanyúak viszont csak az orosz közmondásokban) és az összetett mondatok típusaiban (mellérendelt mondatok az orosz közmondásokban 3,5-szer gyakrabban fordulnak elő, mint a magyarban).

Nagy különbségek mutatkoznak a stilisztikailag színezett szókinés alkalmazásában: például a régies szavak a magyar közmondások stilisztikailag jelelt szókinésének 44%-át adják, míg az orosz közmondások ugyanilyen szókinésének csupán 5%-át.

A szerző köszönetét fejezi ki a Moszkvai M. V. Lomonoszov Egyetem bölcsészkarának docensének, A. I. KUZNYECOVÁNAK és a magyar nyelv tanárának, MAJER RITÁNAK értékes észrevételeikért és a tanulmány írása közben nyújtott segítségükért.

TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA

Kecskemét adózó férfinépségének személynevei (1546—1562)

I. Nyelvjárási sajátosságok. — A páratlan forrásértékű török adóösszeírások, a defterek révén behatóan tanulmányozhatók a Duna—Tisza közti nagy állattenyésztő mezőváros, Kecskemét személynevei is az 1546-os 1559-es és 1562-es esztendőből (l. KÁLDY-NAGY GYULA, Kanuni devri Budin tahrir defteri 1546—1562. Ankara, 1971. 328—35, UÓ., A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 173—8). Elsőként a névanyag legáltalánosabb névtudományi, nyelvjárási tanulságait tekintjük át, majd külön fejezetben részletezzük a vezetéknevek és keresztnévek rendszerét.

Mivel a török összeíró (a „császár deákja”) a nép nyelvén, a bemondásnak megfelelően, az egyes adatszolgáltatóktól hallott alakban jegyezte fel a személyneveket (l. PÉTER LÁSZLÓ, Szegedi személynevek 1578-ból. Szeged, 1973—1974. 231), ezért az adódefterek — szemben a latin adóösszeírásokkal — kiválóan alkalmasak a fontosabb nyelvjárási jellegzetességek feltérképezésére is.

Kecskemét az alföldi ö-ző nyelvjárási területén helyezkedik el, melyet a déli és tiszántúli falvakból, mezővárosokból ide menekült parasztok még inkább elterjesztettek. Így nem meglepő, hogy az ö-zés a vezeték- és keresztnévekből is jól nyomon követhető. Csaknem valamennyi példánk az ö-zésnek a név végéről való visszahatását bizonyítja: *Dienös, Dénös, Demetör, Verös, Petör, Illemös, Sebös, Gyenös (Dénes), Keresztös, Szentös* stb. Mindössze egy esetben találunk ö-t a szó első szótagjában: *Sötét*. (Előfordul *Setét* formában is!) A *Söbö* név — mint a *Sebestyén* rövid alakja — szintén egyedüli példa arra, hogy az ö és ő a szó mindkét szótagjában szerepel. Nyilvánvalóan nem véletlenül, hanem éppen az ö-zés Duna—Tisza közti elterjedtségének (vö. MNy. II, 500) hatásaként tudta kimutatni PÉTER LÁSZLÓ is az 1578-as szegedi adódefterből az ö-zés mindhárom formáját, s ezzel megegyező eredményhez jutottunk a ráckevei személynevek elemzésekor is (uo. 232, NyK. LXXII, 329—33; megjegyzendő, hogy 1983-ig MÉSZÁROS vezetékneven publikáltam).

Az *i- (í-)*zésnek szintén három variációját figyelhetjük meg, de az előbbtől különböző megjelenési formákban. Három névnél minden szótagban *-i* szerepel egyéb hagánhangzók (*e, é, ő, ü*) helyett: *Filip, Dimitri, Biriny*.

Közülük talán a *Filip* a legérdekesebb, mely a legközelebb áll az eredeti görög (latin) alakhoz (PÉTER i. m. 233). A mai fül számára szokatlanul hangzó *Biriny* névalak a *Berény i-ző* változata, mely Jászberény korabeli megnevezését rejtette magában. A *Demeter* név teljes egészében *i-ző* alakja a *Dimitri* eléggé eltávolodott a görög eredetitől, s inkább a szerbhorváthoz áll közelebb (*Dimitrije*). Így található a ráckevei szerbeknél is: *Dimitri Jaksik*, *Mészáros Dimitri* (fia: *Jovan!*), *Dimitri Banvit* stb. (KÁLDY-NAGY, A budai sz. 262—5). Egyébként e név előfordul *Dimitre* változatban is, melyben két szótag mutat *i-ző* hatást, az első és a középső. Három névnél csupán 1—1 szótagban szerepel az *e* (é) hang helyett *i* (í): *Kinyeres*, *Feír*, *Feírvári*. Az *i* (í)-zés tehát éppoly változatos formációkat mutat, mint az *ö*-zés.

Néhány név a mai köznyelvi ejtéshez képest nyiltabb formában található: *Sebestyán* (*Sebestyén*), *Barbél* (*Borbély*), *Danokos* (*Domokos*). Viszont ezzel ellentétben több névnél zártabb ejtést tapasztalunk: *Tomás*, *Szakálos*, *Verjas* (*Varjas*), *Zokardás* (*Zakariás*), *Kádós*. Itt említhetjük meg a mai, vegyes hangrendű *iskola* köznévi korabeli utcanévből adatható megfelelőjét, melyben a szókezdő, magas hangrendű *i* helyett mély hangrendű *o* található: *Oskola*. Az egyik leggyakrabban előforduló nyelvjárási sajátosság a palatális mássalhangzók depalatizált változata, mely a vezeték- és keresztnevéknél egyaránt nyomon követhető: *Mihál*, *Ormáni*, *Matias* (?), *Gergel*, *Barbél*, *Koppáni*, *Székel*, *Szani*, *KiráI*, *Tornos*, *Sövén*, *Erdéli*, *Bárán*, *Vázsoni*, *Gyékén*. Megfigyelhető a mássalhangzó-kieséssel együttjáró magánhangzó-hosszabbodás, vagyis a pótlónyújtás is, mely azonban teljesen megegyezik a mai tájnyelvi kiejtéssel: *Bódís* (*Boldís*), *Bódízsár* (*Boldízsár*), *Módva* (*Moldva*), *Mónár* (*Molnár*), *Gyümöcs* (*Gyümölcs*) stb.

Jellemző sajátosság a zöngés és a zöngétlen mássalhangzók gyakori felcserélése is: *Tód*, *BáIind*, *Alberd*, *Gellérd*, *Zsidmon* (?), *Húsvéd*, *Bernárd* (?), *Vitáris* (?), *Madaráz*, *Kaláz*, *Gazatak*, *Balás*, *Kunyasztó*, *Balok* stb. Néhány esetben a mai *ö* helyett *e* hang található: *Setét* (*Sötét*), *Verös* (*Vörös*), *Vedrös* (*Vödrös*), *Sárkezi* stb. Hangbetoldással találkozunk az *Ókcsai* (*Ócsai*) névnél, de ennél jóval többször fordul elő a hangkiesés, mind a mássalhangzóknál, mind a magánhangzóknál: *Szerecsi* (*Szerencsi*), *Becsi* (*Becsei*), *Szenmária*, *Sziártó*, *Ozsvár*, *Fóris*, *Usvét*, *Szenlőrinc*, *Danokos*, *Feír* (?), *Feírvári* (?) stb. Ejtés szerinti írásmódra figyelhetünk fel a magyar *ucca* (*utca*) és a német hangzású *Pollák* (*Pollack*) neveknél. PÉTER LÁSZLÓ az 1578-as szegedi *Fis* név esetében negatív álláspontra helyezkedett: „... nem valószínű még német *Fisch*” (i. m. 247). Ezzel szemben számos adat bizonyítja, hogy a XV. századi városokban és mezővárosokban a német kereskedők, iparosok gyakran megfordultak a vásárokon, hetipiacokon, sőt közülük többen le is telepedtek. Aligha hihető, hogy éppen Szegeden, a hódoltság második legnépesebb városában nem éltek volna német származású lakosok, amikor például a nála kevésbé fejlett Ráckeveén bécsi kereskedők fiai tanultak 1573-ban, az adódefterek is több német hangzású nevet említenek, sőt Dernschwam — a Felvidéken élő német utazó — is megjegyzi 1553-as útleírásában, hogy több budai német barátját pár év elteltével Ráckeve polgáraként látta viszont (SZALAY LÁSZLÓ, Adalékok... 1859. 220—3; KÁLDY-NAGY, Kanuni... 1971. 85—95, uő., A budai sz. 1977. 261—8; Dernschwam: Tagebuch... 1921. 269—70). Ennek analógiájára a szegedi *Fis* és a kecskeméti POLLÁK nevű adófzetőket bizvást német eredetű (de feltehetően már teljesen elmagyarosodott) polgároknak tekinthetjük.

Érdekesképpen megemlíthetjük még a személynevek két tagjánál időnként előforduló alliterációt, vagyis a szókezdő hangzók azonos voltát, mely bizonyos irodalmi-zenei hatást kölcsönöz nekik, főképpen a *b* betűvel kezdődőknek: *Baracsi Benedek, Baracsi Balázs, Péter Petre, Péter Petör, Angyal Alberd, Barbél Benedek, Bakos Bálint, Borsos Balás, Bonc Borbás, Bárdi Bertalan, Józsa János, Baka Bertalan* stb. Ezeknél természetesen nem tudatos alliterációs hatáskeltésről van szó, de a maga természetes ösztönösségében és egyszerűségében is szépen érvényesül a betűrítm.

2. A vezetéknevek rendszere. — A kecskeméti személynevek megerősítik az eddigi kutatások azon eredményét, mely szerint a XVI. századi nevek döntő többsége két elemű, vagyis vezetéknevből és keresztnévből áll. Mivel a vezetéknevek e korban még nem minden esetben öröklődtek, nem tekinthetjük őket véglegesen megszilárdult családneveknek. Az adódefterekben csak az önálló adófizetők, a külön háztartással rendelkező adózó háztartásfők szerepelnek teljes, két elemű nevükön, míg az adóképtelen fiúk, testvérek, szolgák pusztán keresztnévükön vannak feltüntetve. Az 1546-os, 1559-es és 1562-es kecskeméti tahrir-defterekből (összeírási jegyzékekből) megállapítható, hogy ha önálló háztartásfökké lettek, akkor már a volt fiúkat, fivéreket és vőket is két elemű néven tüntették fel. A névtudomány álláspontja szerint e korban a szolgák néven általában egy elemű névvel rendelkeztek. Tény, hogy így szerepelnek a kecskeméti defterekben is, sőt 1562-ben mintegy tucatnyi pásztornál még a keresztnév sincs feltüntetve, csupán a „csoban” (pásztor) megjelölés.

Ennek alapján levonható a következtetés, hogy a felnőtt férfilakosság túlnyomó része két elemű személynevet viselt. Egy elemű nevet — keresztnévet és a foglalkozás megjelölését — kapták a szolgák, pástorok, papok, kovácsok és diákok (l.: BÁRCZI: MNy. LII, 146; PÉTER i. m. 233). A szolgák és a pástorok kivételével a többiek mind nős háztartásfők voltak. Nem igazolódik tehát BÁRCZI Gézának az a feltevése, mely szerint az egy elemű nevet viselők nőtleneknek tekinthetők (i. h. 148). Az 1562-es defterben sajátos formában szerepel Mihál ispán neve. Tekintve, hogy valamennyi két elemű személynévnél elől található a vezetéknev, s mögötte a keresztnév, teljes biztonsággal megállapítható, hogy itt szintén egy elemű névvel van dolgunk, ahol a keresztnév mellett olvasható megjelölés tulajdonképpen kis kezdőbetűvel írandó foglalkozásnév (*Mihál* ispán). Ezeket a jellegzetes egy elemű személyneveket BÁRCZI találóan névhelyettesítő keresztneveknek nevezte (i. h. 146—7). A három kecskeméti defterben — a szolgákon, pástorokon kívül — összesen 11 névhelyettesítőt találunk: 1546: *Ferenc diák, Orbán diák, István pap, Márton pap*; 1559: *Fábián diák, Tomás diák, András kovács, István pap*; 1562: *Ozsvár diák, Fábián diák, Mihál ispán*. A diákok a magyar és a latin iratokban is keresztnévükön és névhelyettesítővel (*diák, deák, literatus*) szerepelnek (i. h. 146). A papoknál az egy és a két elemű név egyaránt gyakran előfordul, de a török defterekben a tényleges szolgálatot teljesítő lelkészek mindig keresztnévvel és névhelyettesítővel vannak feltüntetve. A kovácsok a magyar és a török forrásokban többnyire keresztnéven szerepelnek. A török számára katonai szempontból különösen fontos volt a kovácsok pontos feltüntetése, nyilván ezért szerepelnek névhelyettesítővel az adódefterekben.

A névhelyettesítő vagy egy elemű neveknel is ritkábban bukkanunk három elemű személynevekre (BÁRCZI: i. h. 148; PÉTER i. m. 234). A három

kecskeméti adóösszeírásban mindössze 9 három elemű név olvasható, melyek közül kettőnél a keresztnévet, hárman pedig a vezetéknévet kettőzték meg: 1546: *Szabó István Miklós*; 1559: *Somogyi Szabó János*, másik (diger) *Kis Tód Fábián*, *Csépán Szabó Gáspár*, *Varga Szabó Gáspár*, *Nagy Márton György*; 1562: *Nagy Toka Pál*, *Kis Péter Mihál*, *Kis Vég Anbrus*. Mind a keresztnévek, mind pedig a vezetéknévek megkettőzése a hasonló személynévű adózóktól való megkülönböztetést szolgálta. Eredeti vezetéknévnek a személynév második eleme tekinthető (*Szabó*, *Tód*, *Toka*, *Vég*), míg az elsőként feltüntetett *Somogyi*, *Kis*, *Csépán*, *Varga*, *Nagy* és *Kis* nevek csak a további megkülönböztetést szolgálták. Érdekes *Kis Tód Fábián* neve, mely előtt a *diger* (másik) megnevezés is fellelhető. Magyarázata egyszerű: az összeírásban közvetlenül előtte szereplő *Tód Fábián*-tól akarta minden kétséget kizáróan elkülöníteni a defter készítője a „másik Kis Tód Fábián” nevét, akinek eredeti vezetéknéve elé magyar polgártársai adták a *Kis* előnevet. Ilyeténképpen az összeírásban e háztartásfő neve majdhogynem négy elemű személynévként szerepel.

3. Érdekes eredményhez juthatunk az egyes vezetéknévek eredet szerinti osztályozása alapján. A három adóösszeírásból összesen 1054 egy, két és három elemű személynév vezetéknévét, illetőleg a névhelyettesítőjét elemeztük (vö. PÉTER i. m. 245—7). A névhelyettesítőt — BÁRCZI nyomán (MNY. LII, 146—7) — éppen a XVI. századtól fokozatosan megszilárduló, egészen sajátos formájú vezetéknévnek tekintjük, s PÉTER LÁSZLÓVAL ellentétben e csoportban elemezzük.

A vezetéknévek eredet szerinti osztályozása
1546-ban

A) Keresztnév. — a) Pusztakeresztnév: Férfinév: *Antal* 1, *Ágoston* 3, *Bertalan* 1, *Elek* 1, *György* 3, *Kelemen* 3, *Kozma* 3, *Márton* 1, *Orbán* 1, *Péter* 7, *Sebestyén* 1, *Simon* 1, *Tamás* 1, *Tódor* 1. — b) Becéző keresztnév: Férfinév: *Bence* 1, *Benda* 2, *Boldis* 1, *Józsa* 1, *Márkus* 2, *Sebők* 1; -i képzővel: *Ferenci* 1.

B) Helynév. — a) Pusztahelynév: *Bozók* 1, *Kőrös* 1, *Ócsa* 1, *Szántó* 3, *Tolna* 1. — b) -i képzővel: *Alatjáni* 1, *Baracsi* 2, *Becsi* 3, *Dongi* 1, *Gyóni* 4, *Hollósi* 2, *Iloncsi* 1, *Koppáni* 1, *Kuti* 5, *Paksi* 1, *Patai* 3, *Páhi* 2, *Pesti* 1, *Szani* 2, *Szerencsi* 3, *Talódi* 1, *Tolnai* 2, *Tószegi* 2, *Tötői* 1, *Ungi* 1, *Vacsi* 1. — c) Tájnév: *Ormáni* 1, *Somogyi* 4. d) Származás, népnév: *Kun* 2, *Magyar* 1, *Német* 1, *Oláh* 2, *Székely* 1, *Tót* 12, *Török* 5.

C) Foglalkozás. — a) Tisztség, méltóságnév: *Bán* 2, *Bíró* 1, *Kapudán* 1. — b) Valamit birtokló, árusító: *Árpás* 1, *Bakos* 3, *Boros* 3, *Disznós* 1, *Gombás* 2, *Gyárfás* 2, *Hegedűs* 2, *Kinyeres* 1, *Kutas* 1, *Lovas* 1, *Madarász* 1, *Molnos* 1, *Poros* 1, *Rámás* 1, *Sós* 1, *Szekeres* 1, *Tökös* 1, *Varjas*. — c) Mesterségek: *Ács* 1, *Bonc* 2, *Borbély* 3, *Bökö* 3, *Dajka* 1, *Dézsarakó* 1, *Diák* 1, *Ihász* 1, *Kalmár* 3, *Katona* 1, *Kovács* 6, *Mészáros* 1, *Molnár* 2, *Ötvös* 5, *Sáfár* 1, *Szabó* 14, *Szűgyártó* 1, *Szűcs* 1, *Timár* 1, *Varga* 9. — d) Névhelyettesítők: *diák* 2, *pap* 2.

D) Tulajdonások. — a) Külső: *Csonka* 1, *Fehér* 1, *Fekete* 2, *Kis* 5, *Kövér* 1, *Nagy* 6, *Setét* 1, *Szakálos* 1, *Szöke* 1, *Tar* 2, *Veres* 3. — b) Társadalmi állapot: *Gazdag* 1, *Nemes* 1, *Polgár* 3. c) Egyéb: *Bűv* 3.

E) Köznevekből. — a) Állat: *Bogár* 1, *Farkas* 2, *Kecske* 1. — b) Nővény: *Bors* 1, *Kapor* 1. — c) Képzős köznév: *Bükkös* 1, *Erdős* 2, *Hatos* 1, *Kecskés* 1. — d) Egyéb: *Angyal* 1, *Kocka* 2, *Süveg* 3, *Vas* 1, *Vég* 8.

F) Idegen eredetű és ismeretlen név. — *Akma* 1, *Cseszne* 1, *Csete* 3, *Csépán* 3, *Csika* 5, *Takó* 1, *Viszla* 1, *Zandán* 1.

A vezetéknevek eredet szerinti osztályozása 1559-ben

A) Keresztnév. — a) Pusztá keresztnév: Férfinév: *Ágoston* 5, *Dávid* 1, *Dénes* 1, *Elek* 1, *György* 2, *Imre* 1, *János* 1, *Kelemen* 1, *Kozma* 1, *Lőrinc* 2, *Márton* 1, *Péter* 4, *Sebestyén* 2, *Simon* 1, *Vince* 1. — b) Becéző keresztnév: Férfinév: *Bekő* 1, *Bertók* 1, *Boldis* 1, *Jósa* 1, *Márkus* 2, *Mikó* 1, *Pető* 2, *Sebők* 4, *Vida* 1; -i képzővel: *Ferenci* 3, *Orbáni* 1.

B) Helynév. — a) Pusztá helynév: *Berény* 1, *Bodon* 1, *Borók* 1, *Kőrös* 1, *Modor* 1, *Ócsa* 1, *Szántó* 4, *Szentes* 1, *Tolna* 2. — b) -i képzővel: *Alattányi* 1, *Alpári* 1, *Bagi* 1, *Baracsi* 2, *Bárdi* 1, *Becsi* 5, *Bedi* 1, *Béri* 1, *Fehérvári* 1, *Gyóni* 1, *Hollósi* 2, *Iloncsi* 1, *Koppányi* 1, *Kuti* 3, *Löbi* 1, *Nyéki* 1, *Ócsai* 1, *Paksi* 1, *Patai* 2, *Páhi* 1, *Pesti* 2, *Pirtói* 1, *Sági* 1, *Sári* 1, *Szakcsi* 1, *Szani* 2, *Szerencsi* 2, *Szeri* 1, *Talódi* 1, *Tolnai* 4, *Tószegi* 2, *Tőtői* 1, *Ungi* 1, *Vacsi* 1, *Vázsoni* 1. — c) Tájnev: *Baranyi* 1, *Borsodi* 1, *Erdélyi* 1, *Mező* 1, *Ormáni* 1, *Róna* 1, *Sárközi* 1, *Somogyi* 8. — d) Származás, népnév: *Kun* 4, *Oláh* 4, *Rác* 2, *Tót* 20, *Török* 5.

C) Foglalkozás. — a) Tisztség, méltóság: *Bán* 2, *Bíró* 2. — b) Valamit birtokló, árusító: *Árpás* 1, *Bakos* 3, *Boros* 2, *Borsos* 1, *Disznós* 1, *Gombás* 1, *Gyárfás* 2, *Kádas* 1, *Kecskés* 2, *Kenyeres* 1, *Keresztős* 1, *Kocsis* 1, *Kulcsár* 1, *Kutas* 1, *Molnos* 1, *Rámás* 1, *Rozsos* 1, *Sipos* 1, *Szalmás* 1, *Szekeres* 6, *Varjas* 3, *Vödrös* 2. — c) Mesterségek: *Ács* 5, *Borbély* 3, *Bökő* 3, *Diák* 1, *Faragó* 1, *Hegedűs* 1, *Kalmár* 3, *Katona* 1, *Kovács* 8, *Molnár* 2, *Madarász* 1, *Mészáros* 2, *Ötvös* 6, *Sáfár* 1, *Szabó* 24, *Szűgyártó* 2, *Szűcs* 6, *Takács* 1, *Timár* 1, *Varga* 9. Név-helyettesítők: *diák* 2, *pap* 1.

D) Tulajdonások. — a) Külső: *Balog* 1, *Bodor* 4, *Fekete* 1, *Fodor* 1, *Kis* 8, *Kövér* 1, *Nagy* 8, *Sötét* 1, *Sebes* 1, *Tar* 2, *Veres* 7. — b) Belső: *Csipős* 1, *Illemes* 2, *Gunnyasztó* 1, *Tolvaj* 1. — c) Társadalmi állapot: *Nemes* 1, *Polgár* 4. — d) Egyéb: *Bűv* 3.

E) Köznevekből. — a) Állat: *Bogár* 1, *Csóka* 1, *Farkas* 1. — b) Növény: *Bors* 1, *Gyékény* 1, *Kalász* 2. — c) Képzős köznév: *Bükkös* 1, *Erdős* 1, *Fias* 1, *Hatos* 1. — d) Egyéb: *Angyal* 3, *Csákó* 1, *Csupor* 1, *Hajnal* 1, *Karácsony* 1, *Kavics* 1, *Kocka* 1, *Süveg* 3, *Toka* 1, *Vas* 2, *Vég* 12.

F) Idegen eredetű és ismeretlen név. — *Csete* 2, *Csépán* 4, *Csika* 4, *Esbi* 1, *Finta* 2, *Kalszár* (?) 1, *Kara* 1, *Kiric* 1, *Kurca* 1, *Lipó* 1, *Mina* 1, *Pocsér* 1, *Pollák* 1, *Szapáncsa* 1, *Takó* 2, *Tölös* 1, *Viszla* 1, *Zandán* 1.

A vezetéknevek eredet szerinti osztályozása 1562-ben

A) Keresztnév. — a) Pusztá keresztnév: Férfinév: *Ágoston* 6, *Balázs* 1, *Dávid* 1, *Dénes* 1, *Elek* 1, *György* 3, *Imre* 1, *János* 1, *Kelemen* 1, *Kozma* 1, *László* 1, *Lőrinc* 2, *Márton* 1, *Mihály* 1, *Péter* 5, *Simon* 1, *Tódor* 1, *Vince* 2. — b) Becéző keresztnév: Férfinév: *Bertók* 1, *Boldizs*, 1, *Fóris* 1, *Józsa* 3, *Lőkös* 1, *Márkus* 2, *Miklós* 1, *Peti* 1, *Pető* 1, *Petri* 1, *Sebő* 1. — Keresztnévből -fi képzővel: *Pósi* (?) 1; -i képzővel: *Ferenci* 6.

B) Helynév. — a) Pusztahelynév: *Adacs 1, Berény 1, Bozók 4, Iváncsa 1, Kőrös 1, Ócsa 1, Pilis 1, Szana 3, Szántó 2*. — b) -i képzővel: *Alattányi 1, Alpári 1, Babarci 1, Baracsi 3, Bánodi 1, Bárdi 1, Becsi 1, Dobi 1, Gyóni 1, Inárcsi 1, Koppányi 2, Kuti 1, Ócsai 1, Patai 2, Páhi 3, Pesti 2, Sági 1, Szerencsi 2, Tolnai 2, Vacs 2*. — c) Tájnév: *Erdélyi 1, Mező 2, Moldva 1, Ormáni 1, Róna 1, Sárközi 1, Somogyi 5, Tisza 1*. d) Származás, népnév: *Kun 4, Magyar 1, Oláh 4, Rác 2, Tót 15, Török 2*.

C) Foglalkozás. — a) Tisztség, méltóságnév: *Bán 1, Bíró 2, Ispán 1, Király 1*. — b) Valamit birtokló, árusító: *Árpás 1, Bakos 6, Bárdos 1, Boros 1, Borsos 3, Botos 1, Csontos 1, Gyárfás 2, Kecskés 2, Kenyeres 1, Keresztes 1, Kutas 1, Mónos 1, Rámás 1, Sipos 1, Sós 1, Szekeres 3, Tornyos 1, Varjas 4, Vedres 1*. — c) Mesterségek: *Ács 1, Baka 1, Bakó 1, Bonc 2, Borbély 3, Bökő 1, Dajka 2, Dézsarakó 1, Faragó 1, Halász 2, Hegedűs 2, Kalmár 4, Katona 1, Kántor 1, Kovács 8, Madarász 1, Molnár 2, Ötvös 7, Pap 2, Szabó 19, Sziójgyártó 1, Szűcs 4*. — d) Névhelyettesítők: *diák 2, ispán 1*.

D) Tulajdonságok. — a) Külső: *Balog 1, Bodor 3, Fodor 1, Fűles 1, Füstös 1, Kis 10, Kövér 1, Nagy 17, Sebes 1, Sötét 1, Szép 1, Szőke 1, Talpas 1, Veres 3*. — b) Belső: *Garázda 1, Illemes 2, Gunnyasztó 1, Tolvaj 1*. — c) Egyéb: *Búv 2*.

E) Köznyelvekből. — a) Állat: *Bárány 1, Bogár 3, Csóka 2, Farkas 1, Kakas 1*. — b) Növény: *Kalász 1, Rózsa 1*. — c) Képzős köznév: *Cserjés 1, Hatos 1*. — d) Egyéb: *Húsvét 2, Karácsony 1, Kocka 2, Ördög 2, Sövény 1, Süveg 7, Toka 1, Vas 2, Vég 11*.

F) Idegen eredetű és ismeretlen név. — *Boda (?) 1, Bukarini (?) 1, Cun 1, Cseszne 1, Csete 2, Csépnán 5, Finka 1, Gardani (?) 1, Jakisa 1, Kira 1, Kós 1, Lipó 1, Moksa 1, Paladis 1, Pocsor (?) 1, Pollák 1, Refke (?) 1, Szabáncsa 1, Szécsé 1, Takó 2, Takói 1, Tölös (?) 1, Vinár 1, Viszla 1, Zandán 1, Zavics 1, Zór 1*.

A vezetéknevek eredet szerinti osztályozásának összegező adatait és százalékos arányszámait két táblázatban tekintjük át. A százalékos adatokat tartalmazó összesítés során, összehasonlításképpen feltüntetjük Szeged 1578-as (PÉTER i. m. 245—7), valamint Bács-Kiskun megye cigányságának 1768-as (MÉSZÁROS, A Bács-Kiskun... Kecskemét, 1975. 154—6) vezetéknev-arányszámait is.

1. táblázat

A kecskeméti vezetéknev-típusok szám szerinti megoszlása (1546—1562)

A vezetéknev típusának						
megnevezése	száma			előfordulása		
	1546	1559	1562	1546	1559	1562
Foglalkozás	43	46	50	91	123	118
Helynév	36	58	44	76	114	88
Keresztnév	21	26	31	37	43	52
Tulajdonság	15	16	19	32	43	50
Köznév	14	23	18	26	43	41
Idegen név stb.	8	18	28	16	27	34
Összesen	137	187	190	278	393	383

2. táblázat

A vezetéknev-típusok százalékos arányszáma (1546—1768)

A vezetéknev-típus megjelölése	A kecskeméti vezetéknev- típusok						A sze- gedi veze- téknev- típusok számá- nak %-os aránya	A Bács-Kiskun megyei veze- téknev-típusok	
	számának százalékos aránya			előfordulásának százalékos aránya				számá- nak %-os aránya	előfor- dulásá- nak %-os aránya
	1546	1559	1562	1546	1559	1562			
Foglalkozás	31,4	24,5	26,3	32,7	31,2	30,8	31	10,4	16,7
Helynév	26,3	31,0	23,2	27,3	29,0	22,9	22	31,0	34,7
Keresztnév	15,3	13,9	16,3	13,3	10,9	13,6	18	21,9	15,9
Tulajdonság	10,9	8,6	10,0	11,5	10,9	13,1	17	9,0	9,5
Köznév	10,2	12,3	9,5	9,4	10,9	10,7	6	14,2	10,5
Idegen név stb.	5,9	9,7	14,7	5,8	6,7	8,9	6	13,5	12,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az átlagos arányszámok szerint Kecskeméten a XVI. század közepén a foglalkozásnevek képezték a legnépszerűbb vezetéknev-típust: ide tartozott a névállomány csaknem egyharmad része. Hasonló volt arányszámuk Szegeden is, viszont a cigányoknál csak a nevek egyhatoda tartozott a foglalkozás-megjelölések közé. Kecskeméten és Szegeden egyaránt igen kedveltek voltak még a helynevekből alakult vezetéknevek is, melyek a névállománynak közel negyed részét foglalták magukban. A kóbor-nomád életmódot folytató cigányoknál még két évszázad múlva, a XVIII. század közepe után is a nevek egyharmada tartozott ebbe a kategóriába. Már jóval kevésbé voltak népszerűek a keresztnévből képzett vezetéknevek, melyek Kecskeméten a névanyag egynolcadát, Szegeden egyhatodát, s ezzel megegyezően a cigányoknál is közel egyhatodát foglalták magukban. Hasonlóan alakult a tulajdonságnevek százalékos arányszáma is: Kecskeméten egynolcad, Szegeden egyhatod, a cigányoknál azonban tized része tartozott a nevek e csoportjába. A vezetéknevek tized részét Kecskeméten és a cigányoknál a köznévből kialakuló névtípusok képezték, míg Szegeden mindössze tizenheted részét tették ki a névállománynak. Az idegen eredetű, bizonytalan olvasatú és ismeretlen nevek aránya Kecskeméten és Szegeden közel áll egymáshoz (átlagosan 7,1 és 6%), ám a cigányoknál éppen a kétszeresét tették ki, közel 13%-ot.

4. **Keresztnevek, névdivat.** — Nemcsak a vezetéknevek tarthatnak számot az érdeklődésre, hanem a keresztnévek is, melyek hűen tökrözik a korabeli névdivatot, rávilágítanak a névadási szokásokra, egyes utónevek népszerűségére, mások hiányára stb.

Érdekes, hogy a ma divatos utónevek közül egyáltalán nem szerepelnek a következők: *Árpád, Béla, Géza, Gyula, Illés* (csak *Éliás* alakváltozatban), *József, Lajos, Sándor* stb. Két esetben a testvérek teljesen egyforma nevet kaptak (vö. PÉTER i. m. 234): *Török János* nős, *János* (!) a testvére, nőtlen; *Török Gáspár* nős, *Bálint* a fia, *Miklós* a fia, másik (diger) *Miklós* a fia. Az első eset talán még lehet elírás — bár erre nincs bizonyíték —, azonban a második

3. táblázat

A kecskeméti férfinépeség keresztnévei (1546—1562)

Név	1546	%	1559	%	1562	%
<i>Albert</i>	4	0,8	5	1,0	2	0,3
<i>Ambrus</i>	15	3,2	11	2,2	22	2,9
<i>András</i>	7	1,5	8	1,6	15	2,0
<i>Antal</i>	6	1,3	6	1,2	7	0,9
<i>Ábrahám</i>	—	—	1	0,2	1	0,1
<i>Ádám</i>	—	—	—	—	2	0,3
<i>Ágoston</i>	2	0,4	1	0,2	4	0,5
<i>Balázs</i>	14	3,0	11	2,3	25	3,3
<i>Bálint</i>	12	2,6	14	2,8	24	3,3
<i>Benedek</i>	24	5,2	17	3,5	23	3,2
<i>Bernát</i>	—	—	1	0,2	1	0,1
<i>Bertalan</i>	6	1,3	6	1,2	12	1,6
<i>Boldizsár</i>	3	0,6	2	0,4	5	0,7
<i>Borbás</i>	4	0,8	5	1,0	7	0,9
<i>Dávid</i>	—	—	1	0,2	1	0,1
<i>Demeter</i>	12	2,6	12	2,4	18	2,4
<i>Dénes</i>	4	0,8	2	0,4	4	0,5
<i>Domokos</i>	—	—	1	0,2	—	—
<i>Elek</i>	—	—	1	0,2	1	0,1
<i>Éliás</i>	—	—	1	0,2	2	0,3
<i>Fábián</i>	1	0,1	8	1,6	3	0,4
<i>Ferenc</i>	19	4,0	21	4,3	19	2,5
<i>Fóris</i>	—	—	2	0,4	1	0,1
<i>Fülöp</i>	2	0,4	—	—	—	—
<i>Gábor</i>	—	—	—	—	1	0,1
<i>Gál</i>	4	0,8	1	0,2	—	—
<i>Gáspár</i>	7	1,5	7	1,5	11	1,5
<i>Gellért</i>	1	0,1	—	—	—	—
<i>Gergely</i>	16	3,2	17	3,5	33	4,4
<i>György</i>	15	3,2	18	3,7	31	4,3
<i>Imre</i>	15	3,2	19	3,9	21	2,8
<i>István</i>	36	7,7	27	5,5	45	5,9
<i>Jakab</i>	5	1,1	2	0,4	4	0,5
<i>János</i>	48	10,2	55	11,3	71	9,4
<i>Jeremiás</i>	—	—	—	—	2	0,3
<i>Józsa</i>	—	—	—	—	1	0,1
<i>Kelemen</i>	5	1,1	1	0,2	2	0,3
<i>László</i>	6	1,3	3	0,6	21	2,8
<i>Lázár</i>	2	0,4	2	0,4	2	0,3
<i>Lőrinc</i>	9	2,0	8	1,6	21	2,8
<i>Lukács</i>	7	1,5	5	1,0	21	2,8
<i>Márton</i>	8	1,7	12	2,5	18	2,4
<i>Máté</i>	18	3,8	18	3,7	25	3,3
<i>Mátyás</i>	12	2,5	18	3,7	22	2,9
<i>Márkus</i>	—	—	1	0,4	1	0,1
<i>Mihály</i>	32	6,8	32	6,5	63	7,0
<i>Miklós</i>	15	3,0	11	2,3	25	3,3
<i>Orbán</i>	5	1,1	7	1,5	6	0,7
<i>Ozsvárd</i>	1	0,1	1	0,2	1	0,1
<i>Pál</i>	23	4,9	30	6,1	40	5,3
<i>Péter</i>	27	5,7	22	4,5	28	3,7
<i>Sebestyén</i>	8	1,7	9	1,8	10	1,3
<i>Simon</i>	2	0,4	3	0,6	4	0,6
<i>Tamás</i>	11	2,3	18	3,7	19	2,5
<i>Tóbiás</i>	—	—	1	0,2	1	0,1
<i>Vince</i>	—	—	2	0,4	—	—

Név	1546	%	1559	%	1562	%
<i>Vitális</i>	1	0,1	1	0,2	1	0,1
<i>Zakariás</i>	—	—	—	—	2	0,3
<i>Zsigmond</i>	2	0,2	1	0,2	2	0,3
Ismeretlen	—	—	—	—	14	2,2
Összesen	470	100,0	490	100,0	758	100,0

névnél ez teljesen ki van zárva, hiszen a török írrok az esetleges félreértések elkerülése végett a második *Miklós* nevű fiú neve elé odaírta a *díger* (másik) megkülönböztető szócskát. Néha a vezeték- és keresztnév csaknem teljesen megegyezett, illetőleg egyazon utónévből képezték őket: *Péter Petre*, *Péter Petör*, *György György* (!) stb. Máskor egyes utónevek vezeték- és keresztnév formában, teljes vagy becenév alakban mint párhuzamos nevek fordulnak elő: *Bence* : *Benedek*; *Péter* : *Petör* : *Pető* : *Petri* : *Petre*; *Boldizsár* : *Boldis* : *Boda* : *Bódizsár*; *Demeter* : *Dimitri* : *Dimitre* : *Demetör*; *Bertalan* : *Bertók*; *Dienes* : *Dienös* : *Dénös* : *Gyenes*; *Barbél* : *Berber* : *Borbéli*; *Mónár* : *Molnár* : *Mónos* : *Molnos* stb. Az egyes keresztnévek gyakoriságát a 4. táblázatban összegeztük (l. a következő lapon).

Érdekes, hogy a névanyagban egyetlen magyar eredetű utónevet sem találunk (*Géza*, *Farkas* stb.), illetőleg a *Farkas* csupán vezetéknev formában fordul elő. A két százaléknál magasabb arányban szereplő keresztnévek rangsora a következő: *János*, *Mihály*, *István*, *Péter*, *Benedek*, *Pál*, *Ferenc*, *Máté*, *Gergely*, *Miklós*, *György*, *Imre*, *Mátyás*, *Tamás*, *Balázs*, *Bálint*, *Ambrus*, *Lukács*, *Lőrinc*, *László*, *Demeter*, *Márton* és *András*.

A 15 legnépszerűbb keresztnévet módunkban áll összehasonlítani néhány más névstatistikával, melyek közül 7 a XVI. században (5 a hódoltság területén), 2 pedig a XVI—XVIII. században készült (PÉTER i. m. 249—52; KÁLMÁN BÉLA, *Névvil.* 47—50; HAJDÚ MIHÁLY: *MNy.* LXVII, 183; MÉSZÁROS: *NyK.* LXXII, 392—3, uő., A Bács-Kiskun . . . 156—60).

Az egyes összeírások idején másképpen alakult a nevek sorrendje Kecskeméten. Mindössze két keresztnév foglalta el mindhárom évben ugyanazt a helyet (l. 79. lap, 5. táblázat).

Tanulságos a keresztnévek eredetének a vizsgálata, melyet a 6. táblázat szemléltet (vö. KARÁCSONY: *MNy.* L, 380).

A keresztnévek eredetének százalékos megoszlását a következő (7.) táblázatban összegeztük. Összehasonlítás gyanánt feltüntetjük KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND XVI. századi névgyűjtésének (i. h. 380—2) arányszámait is, melyek azonban nem tartalmazzák a világi és a magyar eredetű neveket (1%).

1546-ban 44 különféle keresztnévet regisztráltak Kecskeméten a török írrok, 1559-ben 52-t, 3 év múlva pedig 54-et, vagyis átlagosan 50-et. Viszont az egyes években nem mindig ugyanazok a nevek szerepelnek, illetve maradtak ki az összeírásból, s így végeredményben összesen 59-féle eltérő utónév található a három defterben. Megállapítható tehát, hogy egy-egy nevet 1546-ban 11-en, 1559-ben 10-en, 1562-ben 14-en viseltek, átlagosan 12-en. Ez önmagában véve még elég jó szóródási aránynak számítana, de a legnépszerűbb keresztnévek előfordulási aránya egészen más képet mutat. Már az

4. táblázat
A legnépszerűbb férfi keresztnemek statisztikája

Keresztnév	Kecskemét		Szeged		Ráckeve	Ormánág	Baranya	(Bácsf.)		Cigányok	(KARÁCSONY)		(KÁLMÁN)
	1546	1559	1562	1528				1578	1562		1554	XVI. sz. 2. féle	
<i>János</i>	10,2	11,3	9,4	11,7	10,1	13,8	8,2	8,9	9,7	—	18,7	10,1	8,9
<i>István</i>	7,7	5,5	5,9	4,1	7,9	7,7	5,6	6,1	4,8	—	16,5	6,0	4,8
<i>Mihály</i>	6,8	6,5	7,0	6,2	6,1	4,7	5,5	5,9	5,9	—	18,6	5,6	5,2
<i>Péter</i>	5,7	4,5	3,7	7,4	4,1	4,7	6,5	6,7	3,6	—	515	5,2	5,9
<i>Benedék</i>	5,2	3,5	3,2	4,5	3,8	2,3	2,6	4,7	—	—	—	3,3	4,0
<i>Pál</i>	4,9	6,1	5,3	6,3	4,6	3,5	4,7	4,2	5,5	—	1,5	3,8	4,2
<i>Ferenc</i>	4,0	4,3	2,5	—	4,1	2,6	2,8	3,5	4,1	—	7,8	4,1	—
<i>Máté</i>	3,8	3,7	3,3	—	2,7	3,6	3,8	4,0	—	—	—	2,5	3,7
<i>Gergely</i>	3,2	3,5	4,4	5,7	4,6	3,8	3,5	4,1	3,9	—	0,2	4,0	4,8
<i>György</i>	3,2	3,7	4,3	4,6	4,5	5,1	6,1	5,5	6,3	—	6,5	5,7	5,3
<i>Imre</i>	3,2	3,9	2,8	2,5	1,9	2,0	2,7	2,8	—	—	1,8	2,3	2,8
<i>Ambrus</i>	3,2	2,2	2,9	2,4	1,8	1,1	1,6	—	—	—	—	—	—
<i>Miklós</i>	3,0	2,3	3,3	3,9	2,8	4,5	2,8	2,8	—	—	3,9	3,3	3,1
<i>Balázs</i>	3,0	2,3	3,3	5,3	2,9	2,7	4,1	4,0	—	—	0,4	3,2	3,9
<i>Bálint</i>	2,6	2,8	3,3	3,1	2,4	2,2	2,4	—	—	—	—	—	2,8
Összesen	69,7	66,1	64,6	67,7	64,3	64,3	62,9	63,2	43,8	76,4	59,3	59,4	59,4

5. táblázat

A 15 legnépszerűbb kecskeméti keresztnév sorrendje (1546—1562)

Név	Gyakoriság sorrendje			
	1546	1559	1562	Átlag
<i>János</i>	1.	1.	1.	1.
<i>István</i>	2.	4.	3.	3.
<i>Mihály</i>	3.	2.	2.	2.
<i>Péter</i>	4.	5.	7.	5.
<i>Benedek</i>	5.	13.	12.	10.
<i>Pál</i>	6.	3.	4.	4.
<i>Ferenc</i>	7.	6.	16.	9.
<i>Máté</i>	8.	8.	8.	8.
<i>Gergely</i>	7.	12.	5.	9.
<i>György</i>	10.	10.	6.	9.
<i>Imre</i>	11.	7.	15.	11.
<i>Ambrus</i>	12.	16.	14.	14.
<i>Miklós</i>	13.	18.	9.	13.
<i>Balázs</i>	14.	21.	10.	15.
<i>Bálint</i>	15.	14.	11.	13.
Előfordulásuk %-a	69,7	69,2	65,0	68,0
A nevek %-a	34,1	28,9	27,8	30,3

6. táblázat

A kecskeméti férfi keresztnévek eredete (1546—1562)

Eredet	Név
Újszövetségi eredetű martirologiumi nevek	1546: 17 név: <i>András, Bertalan, Borbás, Demeter, Fülöp, István, Jakab, János, Kelemen, Lázár, Lukács, Maté, Mátyás, Márkus, Orbán, Pál, Péter, Tamás</i> ; 1559: 17 név, de hiányzik a <i>Fülöp</i> , helyette a <i>Márkus</i> szerepel; 1562: 17 név, azonosak az 1559-iekkel.
Martirologiumi latin, egyházi eredetű nevek	1546: 19 név: <i>Ambrus, Antal, Ágoston, Balázs, Bálint, Benedek, Dénes, Fábán, Ferenc, Gál, Gáspár, Gergely, György, László, Lőrinc, Márton, Miklós, Sebestyén, Vitális</i> ; 1559: 23 név, az előzőkön kívül: <i>Domokos, Elek, Főris, Vince</i> ; 1562: az 1559-iek közül hiányzik a <i>Domokos</i> , a <i>Gál</i> és a <i>Vince</i> .
Ószövetségi eredetű nevek	1546: 3 név: <i>Boldizsár, Mihály, Simon</i> ; 1559: az előzőkön kívül: <i>Ábrahám, Dávid, Éliás, Tóbiás</i> ; összesen 7 név; 1562: 12 név: <i>Ábrahám, Ádám, Boldizsár, Dávid, Éliás, Gábor, Jeremiás, Józsa, Mihály, Simon, Tóbiás, Zakariás</i> .
Közvetlenül német átvételű martirologiumi nevek	1546: 4 név: <i>Gellért, Imre, Osvát, Zsigmond</i> ; 1559: 3 név, hiányzik a <i>Gellért</i> ; 1562: 3 név, az előzőekkel azonosak.
Német eredetű, egyházi latin alakban elterjedt nevek	1546: 1 név: <i>Albert</i> ; 1559: 2 név: <i>Albert, Bernát</i> ; 1562: 2 név, ugyanazok.

7. táblázat

A férfinevek eredetének százalékos megoszlása

Eredetkategória	Kecskeméten				Karácsony- nál
	1546	1559	1562	Átlag	XVI. sz.
Újszövetségi	48,8	48,6	45,6	47,3	44,5
Latin, egyházi	39,1	37,6	40,8	39,2	41,3
Ószövetségi	7,7	8,3	10,0	8,7	8,4
Közvetlen német	3,6	4,3	3,2	3,7	2,9
Német eredetű	0,8	1,2	0,4	1,1	1,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	99,0

eltérő keresztnemek eléggé alacsony, félszáz körüli száma arra utal, hogy a nevek választéka meglehetősen szűk skálán mozgott. Méginkább szembetűnő ez a tendencia az 1578-as szegedi (PÉTER i. m. 250) és az 1562-es ráckevei (MÉSZÁROS: NYK. LXXII, 392—3) adatokkal összehasonlítva:

8. táblázat

A keresztnemek megoszlása Szegeden, Kecskeméten és Ráckeven (1546—1578)

Város	Időpont	Összes keresztnév	Eltérő név	Azonos keresztnévet viselők átlaga	2%-nál magasabb számarányú név
Kecskemét	1546—1562	1718	59	10	23
Szeged	1577—1578	1178	78	15	19
Ráckeve	1562	1051	70	15	19

Bár Kecskeméten a három összeírás évében másfélszer annyi keresztnévet regisztráltak, mint Ráckeven vagy Szegeden, de ennek ellenére itt jegyezték fel a legkevesebb eltérő utónevet. A másik két összeírás arányában Kecskeméten mintegy 110—120 különböző keresztnévet kellett volna összeírni, és ennek csupán a fele található a defterekben. Ennek megfelelően az azonos keresztnévet viselők átlaga is egyharmaddal kevesebb volt Kecskeméten, mint a másik két városban. S ugyancsak a magyarázata annak, hogy itt 23 olyan nevet találunk, melynek előfordulási számaránya meghaladta a 2%-ot. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy kevesebb eltérő keresztnévek magasabb össznépesség mellett többször kellett előfordulnia, mint több különféle névnek kisebb névállományánál. Mint alábbi (9.) táblázatunk bizonyítja, a 15 leggyakoribb név az egyes összeírások évében erős ingadozást mutatott a rangsorban.

A leggyakoribb, legstabilabb keresztnév a *János* volt, mely mindhárom évben a legelső helyen állt, igen magas számaránnyal: átlagosan minden 10. férfi ezt a nevet viselte. Mint összehasonlító táblázatunkból kiderül, a *János* volt a magyar férfinepek legnépszerűbb utóneve a XVI—XX. század között valamennyi névstatisztikában. Kecskeméten a 2—3. helyen a *Mihály* és az

9. táblázat

A 15 legnépszerűbb keresztnév ingadozása a gyakorisági rangsorban

Azonos arányú nevek	Rangsoruk	Kis eltérést mutató szám-arányú nevek	Rangsoruk	Jelentős eltérést mutató szám-arányú nevek	Rangsoruk
<i>János</i>	1., 1., 1.	<i>Mihály</i>	3., 2., 2.	<i>Benedek</i>	5., 13., 12.
<i>Máté</i>	8., 8., 8.	<i>István</i>	2., 4., 3.	<i>Ferenc</i>	7., 6., 16.
		<i>Péter</i>	4., 5., 7.	<i>Gergely</i>	9., 12., 5.
		<i>Pál</i>	6., 3., 4.	<i>Imre</i>	11., 7., 15.
		<i>György</i>	10., 10., 6.	<i>Miklós</i>	13., 18., 9.
		<i>Ambrus</i>	12., 16., 14.	<i>Balázs</i>	14., 21., 10.
		<i>Bálint</i>	15., 14., 11.		

István osztozott, a negyediken pedig a *Pál*. A népszerű nevek közé tartozott még a *Péter*, a *Máté*, a *Gergely*, a *György*, a *Ferenc*, a *Benedek*, az *Imre*, a *Bálint*, a *Miklós*, az *Ambrus* és a *Balázs* is. E 15 név tette ki 1546-ban a névállomány 69,7%-át, 1559-ben 69,2%-át, 1562-ben 65%-át, vagyis átlagosan 68%-át. Tehát a keresztnévek valamivel kevesebb mint egyharmad részét (30,3%-át) viselte a férfinépesség több mint kétharmada (68%-a). Ez világosan utal a legnépszerűbb keresztnévek erős túlterhelésére, mely mindenekelőtt a *János*, az *István*, a *Mihály*, a *Pál* és a *Péter* neveknél mutatkozik meg a legszembetűnőbben. E nevek számaránya 1546-ban 35,3%, 1559-ben 33,9%, 1562-ben 31,3% volt. Hasonlóan alakult arányuk másutt is: Ormánság: 30,5%, Baranya: 31,8%, BÁRCZI: 29,5%, KARÁCSONY: 30,9%, KÁLMÁN: 29,0%, Szeged: 34,3%, Ráckeve 34,4%.

A férfiak egyharmada tehát a legnépszerűbb 5 keresztnévet viselte, a cigányoknál pedig 55,8%-a. A nevek szóródása, eloszlása így korántsem volt kielégítő Kecskeméten és a többi helyen. Eredet szerinti vizsgálatuk a latin és német közvetítésű (a protestantizmus előtt igen elterjedt) nevek fokozatos háttérbe kerülését jelzik, valamint a reformáció által előtérbe helyezett eredeti bibliaiszövegek ó- és újszövetségi neveinek gyors térhódítására utalnak:

10. táblázat

A reformáció hatása a névadásra a XVI. században

Protestantizmus előtti keresztnévek aránya			Reformáció korabeli keresztnévek aránya		
Kecskeméten	Karácsonynál	Átlag	Kecskeméten	Karácsonynál	Átlag
44,0	46,1	45,05	56,0	53,9	54,95

A legnépszerűbb keresztnévek tehát a bibliai történetekből jól ismert mártírok, szentek és apostolok nevei közül kerültek ki (KARÁCSONY, NytudÉrt. 28. sz. 85—95; PÉTER i. m. 234; MÉSZÁROS, Bács-Kiskun . . . 160). A névadás ilyenén voltát a családi vonatkozásokon kívül erőteljesen befolyásolhatták a helyi protestáns és katolikus lelkészek is. Érdekes, hogy a defterekben szereplő fiúk neve csak ritkán egyezik meg apjukéval, többségükben egészen más

keresztnevet kaptak. Kecskeméten tehát nem jellemző a névadás családi konzervativizmusa, melyet KARÁCSONY a gazdag (ám csaknem teljes egészében hódoltságon kívüli) XVI. századi névanyag viszonylatában megfigyelt (MNy. L, 386, NytudÉrt. 28. sz. 105). Egyébként HAJDÚ (MNy. LXVII, 184), BÁRCZI MNy. LII, 153) és saját ráckevei névkutatásaim is (NyK. LXXII, 392–3) a kecskeméti teljesen megegyező eredményre vezettek: a fiúk más keresztnevet viseltek, mint apjuk. (Megjegyzem, hogy Ráckeve XVI. század közepi személyneveiről külön feldolgozást készíték e folyóirat számára; ez azonban korántsem egyszerű feladat, mivel a budai szandzsák Csepel-szigeti hászvárosának több adózó háztartása volt, mint az alföldi „három városnak” együttvéve, másrészt sok név kifejezetten szerbhorvát hangzású, mely az elemzést tovább bonyolítja).

5. Összegzősképpen megállapíthatjuk, hogy Kecskemét férfinévei sem eredet, sem gyakoriság tekintetében nem mutatnak számottevő eltérést a XVI. századi regionális és országos helyzettől, hanem az általánosan érvényes viszonyok többé-kevésbé pontos tükörképét tárják az utókor elé.

FENYVESI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy adalék a történeti és a logikai viszonyához

(A mert bár konstrukciótípus paradigmatis helye)

1. Az alábbi gondolatmenet, miként korábbi közleményeimé (összegzésüket l. A gondolkodás grammatikája. 1986. c. könyvben), arra a feltevésre épül, hogy az egyes tartalmi-logikai (koordinatív) viszonyfajták nem egymástól függetlenül vesznek részt a szöveg felépítésében, hanem legtöbbször párosával (majd párosaik párosával). E párosok egysége tipikus, s az egységek következetes feltárása egy paradigmához: egy feltételezett kiinduló forma megjelenési formáinak szabályos rendszeréhez vezet.

Egy tételmondat megokoló (kifejtő) magyarázata például gyakran tagolódik szét szembeállító ellentéttel, s az így keletkezett egész nem önmagában létezik, hanem sorrendi változatoként egy következtetést levonó (konklúziómondatos) alakulatnak. Vagyis az alábbi két konstrukciótípus egyazon paradigma tagja:

((A viszont B) tehát C)
(C mert (A viszont B)),

s mivel a szembeállító ellentét tagjai egymással is felcserélhetők, a teljes paradigma négytagú:

((B viszont A) tehát C)
(C mert (B viszont A)).

Ebben a megközelítésben Németh László alábbi gondolatmenetét a paradigma (C mert (A viszont B)) tagjához rendelhetjük hozzá: „(C) Egy folyton dolgozó, törekvő ember körül mégiscsak támad valami atmoszféra . . . Mert (A) az anyag széthull, (B) a szív azonban őrzi a jó emlékeket.”

A fenti példa azt a — kutatás szempontjából szerencsés — esetet szemlélteti, amikor a paradigma logikusan (itt: elméletileg következetesen) létrehozható tagjaival egybeesnek a történetileg (itt: a kommunikáció gyakorlatában) létrejövő tagok. Az ugyanis, hogy az ebben a konstrukciótípusban megvalósuló gondolategész saját belső széttagolódásában induktív vagy pedig deduktív irányt kap-e, annak a kommunikációs szándéknak a következménye, hogy az író most (= a magasabb gondolat aktuális helyén) jut-e a konklúzióhoz, vagy pedig — ennek megtörténte után lévén — már konklúzióként bocsátja előre azt.

A logikai (akár strukturalista, akár generatív) szemléletű kutató (miként fent idézett könyvemben magam is) ilyen és ehhez hasonló tiszta eseteket válogat módszerre igazolásához. A válogatás tehát ilyenkor nem személyes elhatározás kérdése, hanem a szemléletből következő kényszeré, tudniillik nem minden odatartozni látszó eset hajlandó igazolni a logikusan (= elméletileg) létrehozott paradigmát. Az alcímben kiemelt *mert bár* konstrukciótípus elemzési gondoljai legalábbis erre hívják fel a figyelmet. (Ezek a gondok beletartoznak a következő szerkezetépítő szerepének általános problematikájába. Ebből igen hasznos RÁCZ ENDRE tagmondat-felcserélhetőségi szempontja (MMNy. 1971. 397), KENESEI ISTVÁN összetettmondat-elemzése (NyK. LXXXVII [1985.], 311. kk); a megengedés témakörében pedig BÁNRÉTI ZOLTÁN kötőszóvizsgálatai, különösen azok a vonatkozások, amelyek a megengedés környezetében fölveszik az oki-okozati kapcsolást is. (Vö. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. NytudÉrt. 117. sz. 1983. 55, 83.)

2. Az a kép, amelyet idézett könyvemben az érvelő műfajokban igen gyakori *mert bár* konstrukciótípusról rajzoltam, a történeti és a logikai különbözősége miatt sem nem teljes, sem nem pontos. Ott — szembetűnő szerkezeti jegyei alapján — a történeti (kommunikációs) elmozdulás eredményét láttam csupán, amiben a *de mivel* formával csak részben indokolt analógia játszott szerepet.

A *mert bár*-t hasonlóan kezeltem a *de mivel*-lel, mert mindkettőben közvetlenül a főkapcsolást jelölő kötőszó után ékelődik be az — itt mellékmondatként — megjelenő alakkapcsolás (F = főmondat, m = mellékmondat):

$$\begin{array}{l} (F - (\overbrace{F \ m \ F})) : \\ \text{de mivel :} \quad (F \ de \ (\overbrace{F \ mivel \ F})). \end{array}$$

Az analóg szerkezeti jegyek alapján úgy véltem, hogy a *mert bár* minden szempontból ugyanezt a formát rejti:

$$\text{mert bár :} \quad (F \ mert \ (\overbrace{F \ bár \ F})).$$

A *mert bár* típus szerkezetét azonban a fenti analógia csak történetileg (a kommunikáció aktuális eredményeként) mutatja, a paradigmán belüli helye azonban más. Logikai (elméleti) levezetése szerint a *mert bár* nem a magyarázó főkapcsolás paradigmájába tartozik, hanem az elvárástörllő ellentétébe. Az alábbiakban ezt mutatom be.

2.1. Induljunk ki az egyik leggyakoribb konstrukciótípusból, vagyis abból a tartalmi-logikai összefüggésből, ahol az elvárástörllő ellentétes főkapcsolást következtető alakkapcsolás követi:

$$(A \ de \ (B \ ezért \ C)).$$

A konstrukciótípust képviselje az alábbi összetett mondat formájú szöveg:

(A) *Rossz gyerek voltam, de* (B) *jól vágott az eszem, ezért* (C) *fölvettek ingyenes kollégistának.*

A főkapcsolásként szereplő *de* itt elvárástörli (megszorító) ellentétet jelöl. Ez azt jelenti, hogy az (A)-ban egy implicit következtetés rejlik; ezt — a paradigma teljessége érdekében — ajánlatos explikálnunk (a negáció jele: $\bar{A}$):

(A) *Rossz gyerek voltam, ezért* ($\bar{A}$) *nem bizakodhattam.* Az oki-okozati felcserélhetőséggel élve felvehetjük a fenti mondat sorrendi párját:

($\bar{A}$) *Nem bizakodhattam, (A) mert rossz gyerek voltam.*

2.1.1. Ezek után — ha az alkapcsolások tagmondatait felcseréljük — leírhatjuk a paradigma egyik tömbjét.

Az előtag belső sorrendi cseréjével létrejövő változatok:

- a) ((A ezért $\bar{A}$) de (B ezért C)): (A) *Rossz gyerek voltam,*
($\bar{A}$) *ezért nem bizakodhattam,*
(B) *de jól vágott az eszem,*
(C) *ezért fölvettek ingyenes kollégistának.*
- b) (($\bar{A}$ mert A) de (B ezért C)): ($\bar{A}$) *Nem bizakodhattam,*
(A) *mert rossz gyerek voltam,*
(B) *de jól vágott az eszem,*
(C) *ezért fölvettek ingyenes kollégistának.*
- c) ((A ezért $\bar{A}$) de (C mert B)): (A) *Rossz gyerek voltam,*
($\bar{A}$) *ezért nem bizakodhattam,*
(C) *de fölvettek ingyenes kollégistának,*
(B) *mert jól vágott az eszem.*
- d) (($\bar{A}$ mert A) de (C mert B)): ($\bar{A}$) *Nem bizakodhattam,*
(A) *mert rossz gyerek voltam,*
(C) *de fölvettek ingyenes kollégistának,*
(B) *mert jól vágott az eszem.*

2.1.2. A paradigma második résztömbjét a főkapcsolás mentén végrehajtott sorrendi cserével kapjuk meg. Így bukkan fel a *de* helyén jelen írásunk indítéka, a *bár*. Ha nem akarnánk szembenézni a megengedés konstrukcionális beépülésének kérdésével, akkor — formálisan — megtarthatnánk a *de*-t. Vizsgálódásunknak azonban éppen az a célja, hogy feltárjuk az utótagban levő információ előrekerülésének konstrukcionális következményeit.

A főkapcsolás, valamint az első alkapcsolás belső sorrendi cseréjével létrejövő változatok:

- e) ((B ezért C) bár ((A ezért $\bar{A}$)): (B) *Jól vágott az eszem,*
(C) *ezért fölvettek ingyenes kollégistának,*
(A) *bár rossz gyerek voltam,*
($\bar{A}$) *ezért nem bizakodhattam.*
- f) ((B ezért C) bár (($\bar{A}$ mert A)): (B) *Jól vágott az eszem,*
(C) *ezért fölvettek ingyenes kollégistának,*
($\bar{A}$) *bár nem bizakodhattam,*
(A) *mert rossz gyerek voltam.*

A főkapcsolás, valamint az utótag belső sorrendi cseréjével létrejövő változatok:

- g) ((C mert B) bár (Ā mert A)): (C) *Fölvettek ingyenes kollégistának,*
 (B) *mert jól vágott az eszem,*
 (Ā) *bár nem bizakodhattam,*
 (A) *mert rossz gyerek voltam.*
- h) ((C mert B) bár (A ezért Ā)): (C) *Fölvettek ingyenes kollégistának,*
 (B) *mert jól vágott az eszem,*
 (A) *bár rossz gyerek voltam,*
 (Ā) *ezért nem bizakodhattam.*

3. Miféle konstrukcionális szerepkülönbséget látunk a *de* és a *bár* között? Csupán a főkapcsolás mentén végrehajtott sorrendi cserék szerint — ha eltekintünk a *bár* tartalmat alárendelő szerepétől — semmi lényegeset. A fentiek tanúsága szerint a *de* és a *bár* tengelyére épült két paradigma s z e r k e z e t i l e g azonos.

3.1. Egy szerkezeti különbség mégis van, csak hogy nem az eddigiekben, hanem a jelen gondolatmenetet inspiráló *mert bár* alakváltozatban. Az eredetileg második helyen álló megengedő tömb ugyanis nemcsak teljes helycserével jöhet előre, miként az e)–h) eseteiben láttuk, hanem az előtagba való k ö z b e é k e l ő d é s s e l is. Ha végigtekintünk az e)–h)-val jelölt részparadigma tagjain, láthatjuk, hogy nemcsak a g) és a k), hanem még az e) és a f) is fölvehetné a beékelődéses alakváltozatot, ha a beszélőnek szüksége lenne rá:

ad g) (C) *Fölvettek ingyenes kollégistának,* (B) *mert (A) bár rossz gyerek voltam,* ezért (Ā) *nem bizakodhattam,* (B) *jól vágott az eszem.*

ad h) (C) *Fölvettek ingyenes kollégistának,* (B) *mert (Ā) bár nem bizakodhattam,* (A) *mert rossz gyerek voltam,* (B) *jól vágott az eszem.*

ad e) (B) *Jól vágott az eszem,* (C) *ezért (A) bár rossz gyerek voltam,* (Ā) *ezért nem bizakodhattam,* (C) *fölvettek ingyenes kollégistának.*

ad f) (B) *Jól vágott az eszem,* (C) *ezért (Ā) bár nem bizakodhattam,* (A) *mert rossz gyerek voltam,* (C) *fölvettek ingyenes kollégistának.*

3.2. Ha a 3.1.-ben tapasztaltakat visszavetítjük a 2.1.1. paradigmájára, láthatjuk, hogy a főkapcsolás utáni tömb közbeékelődéses előrehozását az elvárástörli ellentéttel nem lehet végrehajtani. És nem csupán a *de* és a *bár* immanens, jelen példáinktól független jelentéskülönbsége miatt, hanem mindenekelőtt k o n s t r u k c i o n á l i s s z e r e p k ü l ö n b s é g ü k miatt nem. A 2.1.1.-ben tárgyalt paradigma tagjaiban hiába cserél-nénk ki a *de*-ket *bár*-ra, a tagokban így létrehozandó közbeékelődéses alakváltozatok m á s j e l e n t é s e g é s z t hordoznának. Erről egyetlen példa is meggyőz bennünket:

ad 2.1.1. b) (A) *Nem bizakodhattam,* (A) *mert (B) bár jól vágott az eszem,* (C) *ezért fölvettek ingyenes kollégistának,* (A) *rossz gyerek voltam.*

Ez a változat arról szól, hogy a már felvételt nyert gyerek nem bizakodik a b e n t m a r a d á s b a n. Az eredeti jelentéségész viszont, összes változatában (2.1.1., 2.1.2., 3.1.) azt tartalmazza, hogy a f e l v é t e l b e n nem bizakodott.

4. Mire jutottunk a *mert bár* paradigmán belüli helyének feltárásával?

4.1. Az ellentétes főkapcsolás *bár*-ral viszonyított utótagjának közbeékelődéses előrehozásában ugyanaz a kommunikációs szándék nyilvánul meg, ami a konklúziómondatot helyezi előre tételmondattá. Csak míg ott általánosítást hozunk előre, itt — ahhoz

képe — egyest; továbbá ott a csere oki-okozati összefüggés mentén valósul meg, itt az ellentét szálán. Eredeti kérdésünk ez utóbbi jeggyel kapcsolatos. Azzal, hogy a *bár*-ral kapcsolt utótag közbeékelődéssel jön előbbre, a *bár* helyett a *mert* lesz a főkapcsolás? Hiszen ez azt jelentené, hogy ezzel a sorrendi cserével a *bár* közbeékelődéses változata másik paradigmába megy át.

4.2. Kérdéseinkből kitetszik, hogy jóllehet a formában megvalósuló változásról van szó, mégis változatlan, azaz logikai (paradigmatikus) rendben látnánk csak megnyugtatónak a választ. Pedig választ csak az egész áttekintésével kaphatunk.

A *mert bár* esetében a közbeékelődésben megnyilvánuló kommunikációs szándék a *mert*-re helyezi át a főkapcsolás szerepét. Ez a *aktuális* szerep, akkor is, ha a *mert bár*-konstrukció tipikus és gyakori alakulat is. Ez nem változtat azon a tényen, hogy a paradigmában elfoglalt helys az ezzel járó *standard* szerep elméletileg (logikailag) továbbra is az ellentété. Mindezt az alábbi paradigma talán áttekinthetőbben mutatja:

Kiinduló forma: (A de (B ezért C))
 Megjelenési formái: ((B ezért C) bár A)
 ((C mert B) bár A)

Mivel a *bár* közbeékelődése miatt a megkezdett (B) nem zárulhat le, a főkapcsolás szerepe a *mert*-re jön át:

((C mert (B (bár A) B)).

4.3. „Ilyen állapot pedig nincs” — mondaná a természetkutató; továbbá olyan sincs — mondaná a nyelvész, hogy egy paradigmán belül elfogadjuk a főkapcsolás át-helyeződését. Ha tudjuk is, hogy tárgyunk egyidejűleg van beágyazódva történeti és logikai összefüggésekbe, hajlamosak vagyunk az egyik szempont elhanyagolására. Míg aztán egyszer csak előttünk áll egy ilyesféle lény, mint a *mert bár*.

BÉKÉSI IMRE

A -t, -tt deverbális képző származékai és szófaji hovatartozásuk

1. SZEPESY GYULA a „Nekünk gyermek isten adta” című közleményében (MNY. LXXXI, 210—3) szembeszáll a nézetemmel, mely szerint az *istenadta gyermek*-féle szó szerkezetek *adta* elemét igei természetűnek tartottam volna a „Még egyszer az *istenadta*-ról” című írásomban (MNY. LXXIX, 458—61). SZEPESY többször hangsúlyozta, hogy az igei elmélet híve vagyok (i. m. 210, 211), és ezzel az állítólagos álláspontommal vitázik cikkekben, noha én, ahogy ő maga elismerte (i. m. 212), az ige névi-igei szófaj mellett foglaltam állást. SZEPESY-nek a szóban forgó cikke nagyrészt az igei szófajúság cáfolata, többnyire ugyanazoknak az érveknek a felsorakoztatásával, amelyek a korábbi dolgozatában is megtalálhatók (MNY. LXXVIII, 52—67).

Az ige névi-igei szófajúságot KÁROLY SÁNDOR (NyK. LIX, 130—50), valamint a MMNYR. II, 82—3 és a MMNY. 195 nyomán fogadtam el, erről bővebben l. a MNY. LXXIX, 459. SZEPESY bírálata azonban arra készítetett, hogy a kérdést részletesebben megfontoljam. És bármennyire nem voltam se az ige elméletnek a híve, se az ige névi elméletnek a cáfolója, a legújabb elemzésem arra mutat, hogy — ami az *adta*-nak a szófaji hovatartozását illeti — SZEPESY-nek teljes egészében igazat kell adni.

Mielőtt a dolgozatom tárgyára rátérnék, két észrevételt szeretnék hozzáfűzni SZEPESY cáfolatához. Egyrészt vitatható az az állítása, amely szerint minden magyar ígének a tárgya, ha nincs személyraggal ellátva, megkapja a tárgyragot, és hogy minden tárgyias ige tárgyát, ha a tárgy személyragtalan, a határozott névelő előzi meg (MNy. LXXXI, 210). Egyfelől ugyanis a tárgyként használt *mind* általános névmás esetében a tárgyrag használata fakultatív, másfelől tudunk ilyen esetekről, amikor a tárgyias ragozású ígének a tárgya határozott volta ellenére nem kapja meg a névelőt (l. NyKk. II, 967—8), és fordítva, amikor a névelős tárgy mellett az ige alanyi ragozású (uo.).

Másrészt, a vitapartnerem írja, hogy „A magyarban az alany megegyezik az állítmánnal számban és esetben” (uo.). Hogy megegyezik számban, ez vitathatatlan. Az „esetben” talán elírás a „személyben” helyett. Az állítmány és az alany között ugyanis esetbeli egyezés nincsen. Hacsak nem *A könyv érdekes; A könyvek érdekeseke*-féle mondatokra gondolunk, ahol a névszói állítmány — úgy, mint az alany — alakilag azonos esetben áll.

2. A *-t, -tt* deverbális képzővel képzett származékok szófajiságuk szerint 3 csoportba sorolhatók be: 1. *eleste, fordultta*; 2. *untig, folyton*; 3. *sütötte, rendezte*. Az 1. csoport a főnévi, a 2. a határozószói, a 3. a melléknévi igenévi szófajú szavakat tartalmazza. A szófaji megközelítés jelentéstani szempontokon alapul. Mondattani szempontból azonban az 1. csoportba az alanyi, tárgyi és állítmányi, a 2.-ba a határozói, a 3.-ba a jelzői szerepet betöltő szavak tartoznak.

A *-t* képzős főneveknek és határozószóknak, valamint a *-t, -tt* képzős melléknévi igeneveknek az a közös tulajdonsága, hogy — egyéb képzős származékok többségével ellentétben — ragtalan alakban nem fordulhatnak elő. Ez a tény korántsem meglepő, a magyar nyelv nemcsak képzett, hanem olyan képzetlen szavakat is ismer, amelyek elvileg csupán ragos alakban használatosak, vö. *vkinek a bátyja, nénje, öccse*.

A) A *-t* képzős főnév a viszonylag gyakori származékok közé tartozik. Két alcsoportja különböztethető meg: 1. a *-k* többesjellel ellátott főnevek, 2. személyragos főnevek. Az 1. csoport olyan származékokat tartalmaz, mint *léptek, történetek*. A *léptek*-nek a jelentéstani információ 'lépések', a *történetek*-nek 'ami történt', vagyis: Sm (*léptek*) = Sm (*lépések*); Sm (*történetek*) = Sm (*ami történt*) [Sm: jelentéstani információ]. — A 2. alcsoportba azonban személyragos főnevek tartoznak. Előfordul az is, hogy egy főnév mind a többesjelet, mind a személyragokat felveheti, pl. *léptek, lépt- + Px*, vö. *Olyan nagy a lépte*.

Ha a személyrag a 3. személyre utal, a főnév megkívánja a birtokos jelzőt: {*a vitéz, a vár, Buda . . .*} *eleste*. Hogy a *-t* képzőt követő magánhangzó személyrag, e mellett szól a *Buda eleste* = *Buda elesése* (és nem a *Buda elestéje) megfelelés. Az e típusú főnevek mindig személyragosak, csak birtokos jelzővel fordulnak elő (egyes szótárak, így az ÉKsz., személyragtalan *-t* képzős főneveket is adatoznak, vö. *veszt* [lásd ott], amelyeknek helyes, illetve helytelen volta legalább annyira vitatható, mint amennyire a *báty, öcs* alakoké).

A *-t* képzős személyragos főnév jelzőjével együtt gyakran szóösszetétellé válik: *naplemente, nap(fel)kelte*. A személyrag megmaradt. Az itt tárgyalt főnév mondatban — (minőség)jelzőn kívül — bármely funkciót betölthet.

Ha a személyrag nem az egyes szám 3. személyre utal, akkor a főnév természetesen birtokos jelző nélkül fordul elő. Ilyenkor a főnév általában viszonyragos vagy névutós, mondatbeli szerepe a határozó: *mentemben, tudtommal* stb. A 3. személyű személyraggal ellátott határozóként használt viszonyragos vagy névutós megkaphatja a birtokos jelzőt: *szeme láttára, toroka szakadtából, vki tudta nélkül*.

Az alapige, amelyb̄l származik a *-t* képz̄s főnév, általában tárgyatlan, ritkábban tárgyas: *vmi láttára* v. *láltára*, *vki tudtán kívül*, *lapzártá után*.

A *-t* képz̄s főnév mondattanilag, alaktanilag és jelentésstanilag különböztethet̄ meg a rokon melléknévi igenévt̄l. A melléknévi igenév mondattani megkülönböztet̄d̄ jegye ugyanis a jelz̄i szercp. Alaktani szempontb̄l azonban két különbség határolja el egymástól az igeneveket a főnevekt̄l. Először is a főnév mindig *-t* képz̄s (talán egyetlen kivétel a *jöttében*), míg az igenév *-t*, *-tt* képz̄s: *laktában*, *siettemben* (a főnév), de *sütötte*, *töltötte* (az igenév). Ha tehát *süt* vagy *tölt* típusú igékb̄l mind a főneveket, mind az igeneveket képeznénk, akkor a következ̄ oppozíciós szópárokat kapnánk meg: **sütte- : sütötte*, **töltte- : töltötte*. Eddig még ilyen oppozícióra nem találtam példát. Ellenben ha az igenévi képz̄ — az ige típusáb̄l kifolyólag — *-t-s* változatú, ugyanabból az igéb̄l homofón főnév és igenév képezhet̄d̄: *adta : adta*; *látta : látta*, pl. *alkalomadtán*, *az ég adta világon*; *vmi láttára*, *madár látta kenyér*. — A *-tölte : töltötte* csak látszólagos oppozíció, mert a főnév a *telik* ige, az igenév a *tölt* ige származéka, vö.: *holdtölte* és *katona töltötte fegyver*.

A második alaktani különbség az, hogy a főnév személyragjai az *o*, *ë*, az igenév személyragjai az *a*, *e* kötőhanggal kapcsolódnak a képz̄höz, pl. *A negyedik otlaktomban csinálék* (Sz. Csombor M.: Eur. Var. 129), de *te laktad földet* (JordK.). A főnév személyragozása tehát a következ̄: egyes sz.: 1. *laktom*, 2. *laktod*, 3. *lakta*; többes sz.: 1. *laktunk*, 2. *laktotok*, 3. *laktuk*. Véleményem szerint a *hit* és *lét* főnevek, szemben a *voltá*-val, nem tartoznak ide, ezek az *-at/-et* képz̄ változatai ennél a két t̄váltó *hi-*, *le-* igenél, amelyek ragos alakban egybeesnek a *hite*, *léte -t* képz̄s személyragos főnevekkel.

Végül meg kell jegyezni azt is, hogy a *jön* igének a *-t* képz̄s személyragos származékát *jöte-* alakban használták eredetileg, vö. TESz. II, 282; TörtT. 1908: 448, pl. *megiptét*; *ura meg jöttéig*. A képz̄b̄l mássalhangzó megkett̄ződése későbbi folyamat lehetett, úgy mint a *hallatá*-nál annak a redukálódása.

A személyragos főnevek használatára vonatkozólag meg kell állapítani, hogy viszonyragos alakban gyakran fordulnak elő határozóként egyes nyelvjárásokban, illet̄leg a nyelvjárási jellegű szövegekben, pl. *mentemben úgy határoztam* . . . (Tamási Á.: Ábel a rengetegben. Budapest, 1969. 104); *ültömben meg is ingottam* (Tamási Á.: Bölcös és bagoly. Budapest, 1966. 71). A köznyelvben azonban ilyen használat jóval ritkább, inkább csak az állandósult fordulatokra korlátozódik.

Egyes viszonyragos főnevek névutókként használatosak, pl. *következtében*, *menién*.

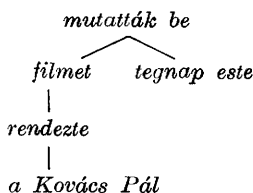
B) A viszonyragos *-t* képz̄s határozószókon belül szintén két alcsoportot különböztethet̄ünk meg: 1. a személyrag nélküli valódi határozószók; 2. a személyragos, viszonyraggal ellátott főnevek, amelyek kizárólag a viszonyragos alakban, tehát mindig a határozó szerepében fordulnak elő. Az első csoport meglehetősen kevés határozószót tartalmaz: *válig*, *holtig*, *untig*, *folyton*, *lépten (-nyomon)*. A kötőhangzó szintén *o*, *ë*. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a *fokozottan*, *korlátoltan*, *kifejezetten*-féle szavak nem tartoznak ide. Ezek a *-t*, *-tt* képz̄s befejezett melléknévi igenév határozóragos alakjai. A felsorolt példákáb̄l látható, hogy mind a képz̄jük, mind a viszonyragjuk alakilag különböznek az előbbiekt̄l.

A második alcsoportba, amint hangsúlyoztam, tulajdonképpen a viszonyragos főnevek tartoznak. A határozószói csoportba való besorolásuk ellen az is szól, hogy a kérdéses származékok felvehetik a személyragokat, ami nem jellemző a magyar határozószókra (érdemes azonban hangsúlyozni, hogy régebben a határozói igenév is megkaphatta a személyragokat): *futtomban*, *futtodban*, *futtóban* stb. Másrészt viszont a viszonyrag nélküli alakok nem mindig mutathatók ki: **futta*, **siette* stb., és ez — érzésem szerint — feljogosít arra, hogy a szóban forgó szavakat határozószókként szerepeltethessük.

Esetenként a *-t* képz̄ egyéb alapszófajokra is átkerülhet, pl. *sebtében*.

C) A *-t, -tt* képzős személyragos igenév alakilag hasonlít a befejezett melléknévi igenévre, de nem azonos vele, pl. *idézte* ≠ *idézett*, vö. korábbi közleményemet (MNy. LXXIX, 459). KÁROLY SÁNDOR szerint a *-t, -tt* képzős szó alakilag nem alkalmas a szófaji meghatározásra (NyK. LIX, 149). A szóban forgó igenév mindig az alapige egyes sz. 3. személyű tárgyias alakjával azonos: *vezette, rendezte, sütötte*. Mai használatban csupán a tárgyias vagy tárgyias jellegű igékből képezhető. Az ige tárgyias volta szélesebben értendő, továbbá ide sorolható néhány mozgást jelentő igei származék is: *jutotta-, érkezte-* (régbben szinte valamennyi határozói viszonyt jelölő igéből is képezték ezeket az igeneveket, vö. KLEMM, TörtMondt. 397 kk.).

A *-t, -tt* képzős igenév a mai magyar nyelvben csak a 3. személyű személyragos formában termékeny. A többi ragos alak leginkább az írott nyelvre jellemző. De ha ragozásról esik szó, akkor a SIMONYI- és SZEPESY-féle névszói és nem a MMNy.-féle igei paradigma a követendő. A kötőhangzó ilyenkor — a *-t* képzős személyragos főnévvel és határozószóval ellentétben — az *a, e*. Ez a tény is a tárgyalt származékok igenévi szófajúságát igazolja, hiszen az igenevek kötőhangzói alsó nyelvválásúak. Próbáljunk meg most a szófaji hovatartozás kérdéséhez a szintaktika révén eljutni. Ehhez meg kell vizsgálni, milyen mondatbeli szerepet tölt be a kérdéses szó egy mondatba beágyazott szószerkezetben: *A Kovács Pál rendezte filmet tegnap este mutatták be*. A mondatrészek között fennálló viszonyokat az alábbi ábra szemlélteti:

Ebből látható, hogy a *rendezte* igei származék egyértelműen jelzői funkcióban szerepel. Az igei származék jelzői vagy (szófajilag) melléknévi használata jellegzetesen igenévi sajátosság. Az idézett igeneves mondat egyébként könnyen átalakítható egy olyan jelzői mondatra, mint *Azt a filmet, amelyet Kovács Pál megrendezett, tegnap este mutatták be*, ami még jobban megerősíti a *rendezte*-nek a jelzői funkcióját, vagyis melléknévi igenévi szófaját. Ez az igenév sajátos helyet foglal el a többi igenév között. Azért, mert mondatban mindig jelzőként szerepel. Ez a tény mégsem tekinthető végleges megállapításnak. Tudjuk ugyanis, hogy az igenév képzett, tehát másodagos származék, amelynek az alapszava ige. Így eljuthatunk a következő mélyszerkezetekhez: *Kovács Pál filmet rendezett* vagy *a filmet Kovács Pál rendezte*. A mélyszerkezet pontosan nem állapítható meg, mert — ellentétben a befejezett melléknévi igenévvvel — az itt tárgyalt általában nem jelöli meg (mint a fentebb idézett) a befejezett : folyamatos igenemet. SZEPESY vélekedése szerint ezen igenév általában „nem perfektív jelentésű”, ha viszont igés mondatra átalakítjuk, perfektív jelentést nyer (MNy. LXXVIII, 62, LXXXI, 210).

Ebben az elsődleges mélyszerkezetben a *film* a *rendezte*-nek a tárgya, az átalakított, felszíni szerkezetben is az igenév tárgyra fog utalni. Ezért tárgyinak nevezhetjük. Hasonló módon tárgyi a befejezett melléknévi igenév is, mivel elsősorban a tárgyat jelzi. Alanya csak az állapotváltozást jelentő igékből képzett igenevek utalnak, pl. *aludt, elfáradt, elhervadt (érett, fáradt, képzett, tanult, tapasztalt, sápadt* stb. nem igenevek, hanem deverbális melléknevek, mert mind fokozhatók). A folyamatos igenév azonban alanyi. Meg kell jegyezni, hogy a *szántóföld, hívószám* típusú szóösszetételekben a *szántó*, illetve *hívó* nem folyamatos alanyi, hanem szükségességi igenevek: *szántani való föld, hívni való szám*. Az *-ó/-ő* képző eszerint két külön igenevet jelöl.

A *-t, -tt* képzős személyragos igeneveknek, a befejezett igenevekhez hasonlóan, nincsen időértéke. A cselekvés idejére csak a beágyazó mondat állítmánya utal, pl. *A Kovács Pál rendezte filmet tegnap este mutatták be; A Kovács Pál rendezte filmet éppen most mutatják be; A Kovács Pál rendezte filmet holnap mutatják be.*

Az eddig már általánosan elfogadott három igenevet egy újabb, negyedikkel kell kiegészíteni. Alaktani megkülönböztető jegye a személyrag, mondattani a tárgyra való utalás. Szemantikailag többnyire azonos a *-t, -tt* képzős befejezett igenévvel. Az így elfogadott szófaji hovatartozás fényében módosítom a MNY. (LXXIX, 461)-ben javasolt terminusokat: az „*istenadta*-féle szóösszetétel”-t a „*-t* képzős személyragos főnévi szóösszetétel”-re; az „*istenadta* gyermek-féle szószerkezet”-et a „*-t, -tt* képzős személyragos igeneves szószerkezet”-re.

Az új személyragos igenév bevezetése után tisztázatlan marad a *gutaiütött ember*-féle szó szerkezetekben a *-t, -tt* képzős igenév helye és helyzete az egész igenévi állományban. Amint már megjegyeztem, mind a személyragos, mind a befejezett igenév tárgyi. Ez a szintaktikai szempont tehát kevés támpontot ad. Ha viszont az utóbbit kibővítjük alannyal, akkor az alany nem kapja meg egyiket se. Ez a tény mégsem dönti el a kérdést, hiszen a *gutaiütött, porlepett, anyaszült, istenáldott* szóösszetételek, a szóösszetételekre pedig jellemző, hogy az első elemük jelöletlen. Gyakran jelöletlen a birtokos összetételek második eleme is, úgyhogy elvileg a *gutaiütött* = *guta ütötte* megfelelés is elfogadható.

Fentebb azt írtam, hogy a személyragos igenévnek a megkülönböztető jegye a személyrag. Ez utóbbi a képző alakját is befolyásolja: *porlepett könyv*, de *porlepte könyv*. A *porlepett*-féle összetételekben az elemzett igenév mindig azonos a befejezett igenév alakjával. És ez a válasz a feltett kérdésre. Végső soron mindhárom lehetséges igeneves szerkezet azonos vagy legalább nagyon közeli jelentéssel bír: a *portól belepett könyv* = *porlepte könyv* = *porlepett könyv*. Azzal a megszorítással, hogy az utolsó nem produktív: **Kovács Pál rendezett film*.

Visszatérve a személyragos igenévre megpróbálom tisztázni a személyrag kérdését, amelynek kulcsszerepet magam is tulajdonítottam. Több kutató véleménye szerint a személyrag onnan ered, hogy az igenév főnevesült funkcióban birtokos jelzői viszonyban áll az előző szóval. Mint ilyen, a szerkezet főtagja, tehát rendszeren megkapja a birtokos személyragot: *magam sütötte* = *magam sütése*; *istenadta* = *isten adása*. Ez a magyarázat teljesen kielégíti az A)-ban tárgyalt szóösszetételeket, olyanokat mint *napfordulta, lapzártta*. Itt egyszerűbb a helyzet, hiszen a tárgyatlan igét nem követi a tárgyi bővítmény, mint a *nap sütötte arc* szó szerkezetben (a *lapzártta* összetételben az igei származék szenvedő jelentésű).

RADICS KATALIN (NyK. LXXXII, 3–58) a személyragnak mondattani megkülönböztető szerepet tulajdonított, amely szerinte abban nyilvánul meg, hogy a személyrag megléte a megváltozott szórendű (OSV), a személyrag hiánya pedig a rendes szórendű mondatot jelzi, tehát *világot látott ő ember* (SOV), de *pék sütötte cipó* (OSV) — uo. 22, 47.

Véleményem szerint ez a magyarázat bizonyos nehézségekbe ütközik. Egyrészt ugyanis tudjuk, hogy az igés mondat szórendje az igeneves tárgyi szerkezet megváltoztatásakor mindig megváltozik, pl. *a pék cipót sütött* (igés mondat), de *a pék sütötte cipó* (igeneves szerkezet). Ugyanígy megváltozik a szórend az alanyi igeneves szerkezetben, pl. *az ember ül*, de *ülő ember*. A *világ látott ember* igeneves szó szerkezetben az igenév pedig alanyi, mert az alanyt (*ember*) jelzi, a *világ* csupán a tárgyi bővítménye, úgy mint a *pék sütötte cipó* szerkezetben a *pék* alanyi bővítménye a tárgyi igenévnek. Mind a két szó szerkezetben tehát az eredeti mondatbeli szórend megváltozott.

Másrészt pedig olyan igeneves szerkezetekben, mint *ügyefogyott, szavatartó, hitehagyott . . . (ember)*; *szőre hulló bunda* stb. a személyrag az első tagon ki van téve, pedig ez az eredeti szórend (SOV). RADICS magyarázata eszerint ellentétesen igaz lenne, mert a személyrag megléte épp az eredeti szórendet jelöli. Én azonban a hagyományos magyarázat mellett maradnék, mely szerint a személyrag a birtokos jelzővel való kapcsolatát jelöli, tehát *péknek a sütötte, bundának a szőre*, vö. még a *neve sincs királyfi* szó szerkezetet (itt a *nincs* létige igenévi szerepben bukkan fel) — a *királyfinak neve sincs*.

A *hitehagyott ember*-féle szerkezetek nagyon gyakoriak a mellékmondatot mel-
lőző, SOV szórendet követő nyelvekben, pl. a török *karısı ölmüş kişi* szó szerk. 'felesége meghalt ember', vö. FOKOS DÁVID, *Rolle der Syntax . . .* 97—8.

A szórend kihangsúlyozása annyiban érdekes, hogy annak a megváltoztatása (SOV—TVX) az igeneves szerkezetek háttérbe szorulásával, a mellékmondatok egyidejű kialakulásával és elterjedésével kapcsolatos, vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, *A magyar nyelv típusa* (MNy. LXXI, 3—27). Ez a magyarázata annak, hogy sok igeneves szerkezet elvesztette a magyarban produktív jellegét.

Összegezve szeretném a *-t, -tt* képzős személyragos igenévnck néhány olyan tulajdonságát kiemelni, amelyek nem jellemzik a többi igenevet. Ezek a következők: 1. Az igenév mindig jelzői funkcióban szerepel. 2. Mindig személyragos. 3. Jelző nélkül nem fordulhat elő: **vezette küldöttség*. 4. Nem tagadható: **Kovács Pál nem rendezte film* (régebben az igenév néha tagadott formában is előfordult, pl. *emberek nem járta messzi föld*). 5. Ható igékből nem képezhető. — Azonkívül érdemes megjegyezni, hogy az igenév általában igekötő nélküli, noha esetenként igekötős formában is találjuk a kódexirodalomtól egészen a jelenkorig, pl. az *ő megígérte boldogság* (JordK.), vö. MNy. XXIII, 33; *ezek saját feljegyezte szavai* (Jókai Mór: Gróf Benyovszky Móric. Bp., 1977. 257), valamint a mai írott nyelvi *vki felsorolta példák*.

Az igenevek közül a *-t, -tt* képzős befejezett melléknévi igenévvvel legtöbb közös vonást mutatnak a következő tulajdonságok: 1. A személyragos igenév mindig a befejezett igenévre alakítható át. 2. Mind a kettő azonos az ige egyik alakjával, mégpedig a személyragos a múlt idő egyes szám 3. személyű tárgyas, a befejezett annak tárgyatlan alakjával. 3. Állítmányként nem használatosak (noha a befejezett igenév esetében számos kivétellel akadunk).

3. Befejezésül szeretném megindokolni, hogy — a tárgyi érveken kívül — milyen elméleti megfontolások szólnak a 2. pontban javasolt szófaji meghatározás mellett.

Először is az *eleste, fordulta*-féle szavak főnévi, az *untig, folyton*-félék határozószói voltához nem férhet kétség. Erre mutat a szemantikai és mondattani elemzés. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy mind a *vezette-, adta*-féle szavakban, mind az *eleste, untig*-félékben a deverbális képző külön helyet foglal el a szófajok mindegyikében. Ha tehát csak a képző vagy a személyrag miatt szeretnénk megtartani a KÁROLY SÁNDOR, MMNyR. és MMNy. által javasolt „igenévi-igei szófaj” meghatározást, akkor következetesen az előbbi származékok számára is két új szófajt kellene bevezetni, mégpedig a főnévi-igeit és a határozószói-igeit. Egy ilyen megoldás ellen a nyelvi leírás gazdaságosságának a követelménye szól. A következő elméleti érv az, hogy az „igenév” elnevezés már magában foglalja az ige és névszó közötti átmenetet. Hogy a kérdéses igenév azonban az összes többi igenévnél több igei vonást nem tartalmaz, ezt annak idején SIMONYI, újonnan pedig SZEPESY bizonyította. Ugyanez mondható a tárgyalat főnévről és a határozószóról.

HENRYK JANKOWSKI

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÍTÁSOK

Problémák Nyúl község nevének adatolása és eredeztetése körül. Árpád-kori településeink esetében nem ritka, hogy a velük foglalkozó kiadványokban a szerzők más és más korai írásos előfordulásokra támaszkodnak, különböző alakokat vonultatnak fel, magát a nevet pedig eltérő előzményekre vezetik vissza. Az utóbbi eljárás sokszor természetesen, az előbbi lépések indoka azonban nem mindig világos. Ezek a tünetek a Győr alatti Nyúl község példáján is megfigyelhetők. Az alábbi összevető vizsgálat azt keresi, hogyan és talán miért különböznek a szerzők adatai, illetve igyekszik kétségtelenné tenni a község nevének állatnévi eredeztetését.

A vizsgálódásba a következő műveket vontam be: BÁRCZI GÉZA, *A magyar szókincs eredete*. Bp., 1958.; GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp., 1987.; KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1978. (FNESz.); *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I—III. Bp., 1967—76. (TESz.); *Magyar oklevél-szótár*. Bp., 1902—6. (OklSz.).

A műveket összevetve az adatolásról a következő képet kapjuk: BÁRCZI: 1086/XII—XIII. sz.: *Nulu* (PRT. VIII, 269 — i. m. 153); GYÖRFFY: +1037 [1240 k.]/330: *Nuul*, 1086: *Nulu* (PRT. VIII, 269); FNESz.: 1180 k.: *Nulu* (PRT. VIII, 269); TESz.: 1130—40/XII—XIII. sz. *Nulu* hn. (PRT. VIII, 269), 1237—40 *Nul* hn. (PRT. I, 771); OklSz.: 1240 k.: *Nul* (Pannonh. 61/8). Közülük bizonytalannak tűnik az állásfoglalás a *Nulu* alakot őrző oklevél dologában: a vélemények szerint lehet eredeti, átírt, részben átírt, következésképp más és más időponthoz köthető. Az öt munkából négy számol vele, és bár ugyanarra a forrásra, a PRT. VIII., a bakonybéli apátság történetét feldolgozó kötetére hivatkoznak, mégis négyféleképpen értelmezik. GYÖRFFY nem jelzi az átírást; BÁRCZI jelzi, de a keletkezést nem teszi későbbre; a TESz. is jelzi, de benne a megírás ideje 1130—40; míg a FNESz. egyrészt nem jelzi, másrészt a legkésőbbre, 1180 körülre helyezi a megalkotás idejét.

Az eltérő kezelés alapja — úgy tűnik — maga a bakonybéli 2. sz. oklevél, mert az sem egységes, hiszen benne a négy rész három különböző időpontban íródott, illetve részben átíródott: 1086-ban, 1130 körül és a XIII. sz. közepén. *Nyúl-t* (*Nulu*) a birtokösszeírás hiteles részében találjuk, és ez megengedi, hogy nevének említését 1086-hoz kössük. (L. PRT. VIII, 30 kk. és vö. GYÖRFFY i. m. 603; *Kajár* a.)

A község nevének értelmezésével BÁRCZI, a FNESz., a TESz. és az OklSz. foglalkozik, a két utóbbi csak érintőleg. Az állásfoglalások kivétel nélkül nyitottak, köztük legfeljebb hangsúlyeltolódások érezhetők. Ezek szerint a *Nyúl* falunév állatnévi eredetű (de valószínűleg vagy talán) személynévi áttétellel.

Azt gondolom, megvan a lehetőségünk, hogy egyértelműen az állatnévi eredetre voksoljunk. Természetesen a falunév önmagában nem lehet perdöntő, de segítségünkre lesz egy másik adat. Ugyancsak a bakonybéli apátság okleveleiben, köztük is a XIV. századiakban falunk neve együtt (is) szerepel egy *Nyulfyl* nevű faluval, amelyik aztán 1348 és 1367 között többször önmagában is feltűnik: pl. „... universis populis de villis *Nyul* et *Nyulfyl* vocatis . . .”; „... iuxta villam *Nyulfyl* existenti . . .” (PRT. VIII, Oklvt. 99., 101—2.)

Az adatra szerzőink közül csak GYÖRFFY figyelt fel mostani könyvében, bár ő nem foglalkozik a falu nevének értelmezésével. Magam az 1983. évi nyelvjárási gyűjtőpályázatra készített munkámban használtam fel a *Nyúl* falunév eredetének vizsgálatában.

Ottani levezetésem szerint a *Nyulfyl* előzménye a *Nyúl* névnek, utóbbi az előbbiből keletkezett rövidüléssel, elvonással, a szójelentés ráértésével: *Nyulfyl* > *Nyúl*. (Ilyen alakulás eredménye lehet a szintén nyúlhegyi *Cinege* területnév, a folyamat igazoló péld-

dája pedig a szomszédos Écs névanyagában a *Babuka* 'büdös banka' és *Babszőkő* 'babuka-röppenő' kettős helynév, ahol a rövidült alak mellett megvan a teljes is.) Az állatnévi eredetet pedig az bizonyítja, hogy a *fyl* (ejtsd: *fil*) a régi magyar nyelvben 'üreg, lyuk' jelentésű volt. (L. TESz.: *fil*.) A *Nyulfyl* névalaknak egyébként számos ma is élő rokona van a tájban, mint a *Rókalík*, *Macskalík*, a történelem során pedig egy más tájról testvére volt a *Nullyuk* (1296: Jutas). Megjegyzendő, hogy a névadó állat a löszpartokban tanyázó üregi nyúl volt.

A harmadik kérdéshez, a korai alakváltozatok problémájához — nem lévén a fentiekhez hasonló fogódzónk — nehéz lenne hozzászólni, legfeljebb kiegészítésül idehozhatók a falunév további okleveles alakjai, hogy lássuk a lejegyzésben megnyilvánuló — természetesen a nyelv változásait is tükröző — gazdagságot, változatosságot: 1368: ville *Nyul* (PRT. VIII, Oklvt. 99.), 1283 [1353]: *Warosnul* (uo. Oklvt. 35.), 1368: *Nyoul* (uo. Oklvt. 99.), 1377: villa *Nyul* (uo. Oklvt. 118.).

ÁBRAHÁM IMRE

Női neveink egyik típusa. Női neveink egy része növénynévből alakult (vagy változatlan hangalakban vagy becéző képzéssel — az egyéb továbbképzésekkel itt most nem foglalkozunk). LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv” (Bp., 1972.) című munkájában (a továbbiakban: MU.) 86 olyan női név található, amely valamilyen formában kapcsolatba hozható a növényvilággal. Úgy látszik azonban, hogy honfitársaink nem elégedtek meg ezzel a tekintélyes, összességében 4,76%-nyi névanyaggal, további tizenhetet kérelmeztek. Erről szól GULYÁSNÉ MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA „Napjaink különleges keresztnevdívatja” (Bp., 1981., rövidítve a sorozat szerint: MND. 15. sz.) című szakdolgozata, amely közli LADÓ JÁNOS, GRÉTSY LÁSZLÓ és HAJDÚ MIHÁLY adatai alapján mindazon kérelmeket, amelyeket a MU. megjelenése után beadtak a MTA Nyelvtudományi Intézetének, hogy engedélyezzék azokat a neveket, amelyek a MU.-ben nem szerepelnek; 17 további nevet említ, ebből engedélyeztek 13-at (76,47%), négyet nem (23,52%). Nem foglalkoztunk az idegenesen leírt nevek (Pl. *Yasmine*) kérelmezésével. Mivel mind LADÓ, mind GULYÁSNÉ alfabetikus sorrendben közli, illetve kommentálja a neveket, a lapszámokat csak különleges esetekben tüntetjük fel. A nevek azonosításakor a következők forrásokat használtuk fel: CSAPODI VERA—PRIESTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára (Bp., 1966., rövidítve: Cs-P.), Urania növényvilág I—III. (Bp., 1976—7., rövidítve: UN.). S nem mulaszthatom el megköszönni kollégámnak, DANCOS ALBERTnek, hogy munkám botanikai részét segítette, és igen hasznos tanácsokat adott. Az egyes növényekhez asszociálódó elvont fogalmakra és a virágajándékozás társadalmi szokásaira SÜLYÖK MÁRIA—TIMÁR ZSUZSA Virágkalendárium (Bp., 1968. — rövid.: Vk.) című, a tudományos igényeket általában mellőző könyve hívta fel a figyelmem.

A két utónévkönyvben tehát 103 ún. növénynév található. Ezeket a következő csoportokra oszthatjuk: 1. Véletlen egyezések, illetve névkönyvekben tévesen növénynévnek vett keresztnevek. 2. A növényvilággal érintőleges kapcsolatban álló keresztnevek. 3. Íz, gyógyhatás, asszociáció útján keletkezett nevek. 4. A növény (virág) illata a névadás alapja. 5. A virág színe, alakja, különlegessége (egzotikuma) alapján adott nevek.

1. A véletlen egyezések száma meglehetősen magas: 22 (21,71%). *Alma* (Malus): nyilvánvaló, hogy a gyümöleshöz nincs köze, a MU. három jelentést is ad, ezek közül a 2. a legvalószínűbb. *Angelika*: a MU. magyarázata megfelelő, de nem kizárólagos, hiszen az Angelica archangelicának gyógyhatása van, az A. palustrisnek és az A. silvestrisnek pedig szép virága, így nagyon kérdéses, hogy mi lehetett a névadás indítéka. *Ápolka*: *Ápolka* néven már DIÓSZEGI SÁMUEL is említi (Orvosi fűvész könyv . . . , Debrecenben,

MDCCCXIII. 355), de kizártnak tartjuk, hogy az indián árvacsalánnak (*Monarda*) valami köze lenne a névhez. A MU. adatait azzal egészíthetjük ki, hogy Mikszáth Kálmán „Beszterce ostroma” című regénye hősnőjének is ez a neve, feltehetően ezért vált anyakönyvezhető névvé. *Boróka* (*Juniperus communis*): a fanévi eredeztetést kizárhatjuk, legfeljebb azzal egészíthetjük ki, hogy a *Borbála* névnek ezt a becézett alakját édeskésnek, mesterkéltnek tartjuk. HAJDÚ MIHÁLY (Magyar becézőnevek. 1770—1970. Bp., 1974. 112) szerint „lehet közszoói hatásra alakult név is”, az adattárában ritkán használt, kedveskedő névként hozza (i. m. 262). *Érika*: a MU.-nek igaza van abban, hogy ez a növénynevezésnév csak hozzájárulhatott e nőiesített név népszerűsítéséhez. *Eulália*: a MU. latinított görög névből származtatja, ami igen valószínű, de az *Eulalia japonica* (japánfü) növénynevet sem lehet teljes biztonsággal kizárni. *Félicia*: a Félix név nőiesítése; a Vk. szerint van egy ilyen virág: *Felicia tenella*, de erre a növénynévre a rendelkezésemre álló botanikai szakirodalomban nem leltem. *Georgina* (*Dahlia variabilis*): a növénynév származik személynévből (vö. *Cinnia*, *Begónia*, *Dália*), mégpedig Theophil Georgi német bibliográfus nevéből, s csak ez utóbbinak van kapcsolata a *Georgius* névvel (Brockhaus Lex. VII, 131). *Hajnalka*: az 'Ipomea purpurea' jelentésű kúszónövényhez aligha van köze, inkább a latin *Aurora* nyelvújítás korabeli tükörfordítása (vö. finn *Aamu*). *Havaska*: az a bökkenő csak, hogy ilyen növénynév nincs sem a régiségben, sem ma, legfeljebb a *havadi* 'húsvétvirág', de ebből a keresztnév nem vezethető le. *Hófehérke*: Cs-P. szerint a hóvirág, illetve a havasigyopár népi neve. Kizárni nem lehet, de inkább az ismert Grimmese hatott, esetleg a magyarban nem éppen kellemes hangalakú *Leukádia* ~ *Leokádia* név szó szerinti fordítása. *Jácinta*: a virágnévhez való kapcsolása erőltetett, hiszen itt nőiesítésről van szó. *Jolánta*: nem növénynév, hanem a germán *Idolindis* ~ *Eudolindis* név alakváltozata (MNy. I, 37). *Kamilla*: nagyon könnyen rá lehetne fogni a növénynévi eredetet, s ráadásul ilyen magyar neve is van: *Katóka* (*Matricaria chamomilla*), de itt nőiesítés történt. *Liána*: jellegzetes végződésnév, a kúszónövényhez (*Cissus*) nincs köze. *Lilla*: itt az irodalmi névadással kell számolnunk, bár Csokonai nem nyilatkozott arról, hogy szerelmét miért éppen *Lillá*-nak nevezte. Egy orchidea nevében (*Laelia* = *lilla*) fordul elő, DIÓSZEGI (i. m. 143) *Lila* néven említi. *Margaréta*: bár általánosan ismert gyöngynövény, mégis inkább a latin *Margareta* ('gyöngy') újabb kori átvételével kell számolnunk. *Mína*: végződésnév, csak homonímája a *míná*-nak, a mexikói fürtökének (*Quamoclit lobata*). *Szvetlána*: a MU.-ben található magyarázat sajtóhibás. Tudniillik ez a név nem az orosz *cvet* ('virág, szín') szóból származik, hanem a *szvet* ('világ, világosság')-ből. *Tea*: végződésnév, a 'Camellia chinensis' jelentésű szóhoz nincs köze. *Vanda*: a lila pöttyös orchidea latin neve: *Vanda tricolor*, de ez a név a lengyelből terjedt el, s ott sem virágnév. *Veronika*: martirológiumi eredetű név. DIÓSZEGI (i. m. 144) szerint az erdei zsálya latin neve, Cs-P. *Veronica teucrium*-ot hoz, amelynek egyik magyar neve *zsuzsánka*, jellegzetesen kék virágú növény.

2. A növényvilággal érintőleges kapcsolatban álló nevek száma 11 (10,67%). *Borostyán* (*Haedera helix*): tulajdonképpen a következő csoportba is tartozhatna, hiszen a borostyán a dicsőség egyik jelképe, de jelenthet ékszer is, ráadásul az orgona népi neve is ez — tehát a névadás indítékát nem ismerjük pontosan. *Csilla*: írói névadás terméke, és nem a *Scilla maritima* népetimológiás átvétele (a növénynév az !), részletesebben: MIZSER LAJOS: Nyr. CVII, 116; jelentése: 'nádbél'. *Fleur*: a nem engedélyezett nevek között szerepel, hiszen ez a *Flóra*, illetve tükörszavának, a *Virág*-nak a francia megfelelője. A kérelmező szülőket nem lehet gallofiliával vádolni, hiszen ez a név szerepel John Galsworthy „A Forsythe saga” című regényciklusában. A visszautasítást az idegen írásmód indokolja. *Flóra*: római istennő nevéből (vö. latin *flos* 'virág'). *Fiorella*: az előbbinek az olasz nyelvben keletkezett becéző változata. *Laura*: a babér (*Laura nobilis*) a dicsőség

egyik szimbóluma, s igen valószínű, hogy Francesco Petrarca olasz költő éppen ezért adta ezt a nevet szíve hölgyének. Kissé prózainak tűnik — ismerve a reneszánsz névadást —, hogy Petrarca a latin *Laurentia* rövidült formájából indult volna ki. *Pálma*: túl kései felbukkanása megkérdőjelezi azt, hogy a horatiusi „palma nobilis”-ról lenne szó. *Sziromka*: < (virág) *szirom* + *-ka*. *Vilja*: a MU. jelentésmegadása kissé pontatlan, hiszen az elsődleges jelentés: 'gabona, termés' vagy még magyarosabban: 'élet'. KUSTAA VILKUNA (Etunimikirja. Helsingissä, 1976. 273) vezetéknevből, illetve földrajzi névből vezeti le. *Virág*: az igaz, hogy régi magyar személynév (BERRÁR: MNy. XLVII, 170—1390-ból adatolva), de a felújításban — ha egyáltalán erről van szó — szerepet játszott a *Flóra* lefordítása (más nyelvekben, pl. cseh, finn, szlovák előfordul), inkább valószínű, hogy a mai névadásra az hatott, hogy Móricz Zsigmond ezt a nevet adta a lányának. *Virpi*: bizonytalan eredetű, de szóba jöhet a MND. 15. sz. szerinti jelentés is: 'ágacska', ebben az esetben irodalmi indíttatású név (a Kalevalából vett közszo megszemélyesítéseként) (VILKUNA i. m. 275).

3. Íz, gyógyhatás, asszociáció útján 11 (10,67%) név keletkezett. *Asma*: az engedélyezett nevek között szereplő, irodalmi indíttatású név. A MND. 15.-ben szereplő magyarázat félrevezető. Az *Asma* ~ *Asima* név a dél-kínai Jünnan tartományban élő sani nemzetiség eposzának hősnője (Világirodalmi lexikon. Bp., 1970. I, 514). Maga a közszo sem egy „kínai illatos fű neve”, hanem japán eredetű: asame (Eisenia bicyclis), ráadásul nem is fű, hanem alga: „... a japán alga- és trágyaipar jelentős nyersanyaga. Levest is készítenek belőle, és szójával keverve mártást is”. (UN. III, 171). *Balsam*: a magyar régiségben már szerepel (BERRÁR i. m. 168 — 1265-ből adatolja), tehát felújítás is lehet. A balsamfa (*Bursera*) és a balsamfű vagy kakukkfű jöhet számításba (*Thymus*). A gyógyászatban gombaölő és féreghajtó hatású az előbbi, míg a kakukkfű fűszer is. *Cseperke* (*Psalliotia campestris*): az egyetlen gombanév. Nyilván a kellemes íz játszhatott szerepet a névadásban. BERRÁR (i. m. 171) 1228-ból adatolja, így a felújítás eredményeként anyakönyvezhető név. *Efedra*: a nem engedélyezett nevek között szerepel, pedig sem nem jobb, sem nem rosszabb, mint a hasonló típusú anyakönyvezhető nevek. A MND. 15. sz. indokolása: „A kérelmezők ... (az) *Ephedra* növénynevezésként hívatkozva igénylik a nevet gyermeküknek. Ez a mulatságos, egyedi ötlet azonban nem támogatható”. Nem értjük, hogy miért mulatságos, s főleg azt, hogy miért egyedi, hiszen bőséges példanyag van a hasonló típusú névadásra. S ez a cserje ráadásul gyógyhatású is: köhögés és asztma ellen, emeli a vérnyomást (UN. I, 182). *Eperke*: lehet virágnév (epergyöngyike 'Muscaria botryoides'), valamint gyümölcsnév; ez a valószínűbb. *Mimóza*: két mediterrán növény is lehet a névadás alapja: érzőke (*Mimosa pudica*) és aranyharmat (*Acacia decurrens* var.). Itt a determináns az érzékenység. *Mirtill*: a francia *myrtil(le)* 'áfonya' szóból. *Olivia* < latin *oliva* 'olajfa' (esetleg a termése). *Tamara*: az Ószövetségben három személy neve is, jelentése 'datolyapálma'. A magyarba a grúzon át (Rusztaveli) az oroszból (Lermontov) jött, így már szóba sem kerül az eredeti jelentés: *Phoenix dactylifera*). *Vanília*: több növény neve is: a *Vanilla planifolia* fűszer, a *V. pomponia* szép virágú növény, az orchideavadások egyik kedvence (UN. II, 171), a kerti vanília (*Heliotropium arborescens*) Dél-Amerikából származó ibolyás virágú, jellegzetesen vanília illatú dísznövény (UN. II, 225). Elutasítását jobban kellett volna megindokolni.

4. Az illat, a jellegzetes szag alapján 15 (14,56%) női név keletkezett. Hozzá kell tennünk azonban még azt is, hogy ez a besorolás feltételezés is, hiszen az ide kategorizált növények kaphatták éppenséggel nevüket asszociációs alapon, a virágjuk színéről is, de illatuk annyira jellegzetes, hogy ennek elsődlegességére támaszkodunk. *Borsika* (*Satureja hortensis*): gyógyhatása is van. *Gyöngyvirág* (*Convallaria majalis*). *Ibolya* (*Viola odorata*):

színe miatt is, illetve a szerénység szimbólumaként is szóba jöhet. *Jávorka* (Acer): engedélyezett név, más indíték is feltételezhető. *Melissza*: engedélyezett név, csak nem éppen a *Melitta* alakváltozata, hanem a citromfű vagy macskaméz latin nevéből származik: *Melissa officinalis*. Jellegzetesen citromillatú. *Menta* (Mentha): gyógyhatása is van. *Nárcisz* a MU. szerint „a *Narcisszus* női párja”, ez azonban nem így van, mert akkor *Narcissza* lenne. A *Narcissza* már csak azért sem lehet női név, mivel így hívták Jókai Mórnak „Az arany ember” című regényében Noémi macskáját. Tudomásom szerint az első névadó nem a virágból indult ki, hanem a görög mitológiából. Kerényi Károly, kiváló klasszikus filológusunk mitológiai indíttatásból nevezte el lányát *Nárcisz*-nak. A mostani névadásunk valószínű alapja a *Narcissus poeticus* virág. *Orgona* (Syringa vulgaris). *Rezeda* (Reseda odorata). *Rozmaring*: a *rosmaring*-ből (Rosmarinus officinalis). A MU.-ben 5 név végződik *g*-re, *ng*-re egy sem, *in*-re viszont 6, így a latin megfelelőt is figyelembe véve nagyon is indokolt a *g* elhagyása a keresztnévben. *Róza*, *Rózsa* (Rosa): felújítás is (BERRÁR i. m. 170 — 1255-ből). *Szefjú* (Dianthus caryophyllus). *Viorika*: engedélyezett név, az *Ibolya* román megfelelője (Viorica).

5. A növénynevből keletkezett keresztneveknek csaknem fele (44, 42,71%) a virág alakja, jellegzetes színe, egzotikuma alapján lett személynév. *Abélia* (Caprifoliaceae): fehér és harang alakú virágjáról (Kertészeti lexikon. Bp., 1963. 11). *Amarilla*: a MU. szerint „az *amaryllis* latinos nőiesítése”. Ez a megállapítás azonban nem helytálló, mert egy eleve nőnemű főnevet minek kell nőiesíteni? *Amarillisz*: több növény neve (*Amaryllis bella*-*donna* és *Hippeastrum hybridum*). Ez a név egyébként előfordul Vergilius *Ecológia*-iban, éppen ez bizonyítja, hogy az *Amarilla* nem a latinból keletkezett (vö. MA. 1644-es kiadás 62: „Neve egy pórnénac, Virgiliusban”). Inkább szép virágjáról lett női név. *Azálea*: több növény neve (*Rhododendron p. p.*, *Erica carnea*, *E. cinerea*, *E. gracilis*). *Árvácska* (*Viola x wittrockiana*): népszerűsítéséhez kétségtelenül hozzájárult Móricz Zsigmond regénye. *Begónia* (*Begonia*): virágjáról, de jellegzetes levélszíne is szóba jöhet. *Biborka*: aligha régi személynév felújítása, mert ilyen név a régiségben nincs, inkább a *Gomphrena globosa* magyar neve vált keresztnévvé. *Boglárka*: ez sem felújítás, több virágot is neveznek így (pl. *Ranunculus*, *Batrachium*, *Ficaria*). *Ciklámen*: (*Cyclamen purpurascens*): a név használati értékét némiképpen csökkenti, hogy ilyen népi neve is van: *kanrépa*. *Cinnia* (*Zinnia elegans*). *Dália* (*Dahlia variabilis*). *Fürtike* (*Europhila*): keresztres virágú, sziklagyöngyének is nevezik. *Füzike*: legvalószínűbben a *Lythrum salicaria* lila virágjára vonatkozik. *Gardénia* (*Gardenia*): *fokföldi jázmin*-nek is nevezik. *Gyopár*: engedélyezett név. A havasigyopár (*Leontopodium alpinum*) jellegzetes virágjáról. Ugyanez vonatkozik a MU. *Gyopárka* adatára is. *Gyöngyike*: nem engedélyezett név, mert becéző formának fogják fel, holott növénynevről van szó. Ezek az ibolyakék színű virágok régi növénynevek (*Muscara racemosa*, *M. lamosa*), ezért az elutasítás nincs kellőképpen megalapozva. *Eonika*: vagy a kövirózsa latin nevének (*Eonium*) vagy a Kanári-szigeteken termő *Eonium nobile*-nek az átvétele, s ebben az esetben egzotikumként hat. *Hanga*: három növényhez is kapcsolódhat: hangafa (*Erica arborea*), hangaőszirózsa (*Aster ericoides*) és az *Erica carnea* (rózsaszínű virágjáról). *Hortenzia*: A MU. szerint a római nemzetségnév női alakja, kései felbukkanása azonban inkább a növénynevet valószínűsíti (*Hydrangea macrophila*). *Hóvirág* (*Galanthus nivalis*). *Imola* (*Centaurea cyanis*): maga a növény nem, de a virága nagyon szép és kék színű. *Iringó*: valószínűleg az *Eryngium canum*ra vonatkozik, amelynek gyönyörködtető, hamvaskék virágja van. *Írisz* (*Iris germanicum*): valószínűbb a növénynev átvétele, mint a római mitológiában meglehetősen ritkán használt szivárványistennő neve. *Jáza* (*Jasminum*): 200-nál több faja van, ezek mind látványos virágúak, és illatosak is. *Krizanta*: alakjának (beleértve a latint is: *Chrysanthemum hortorum*) megváltoztatása nagyon is indokolt, hiszen a temetők jellegzetes

őszi virága; női névként való használatát elősegíti az is, hogy a népnyelvben ilyen alakjai is vannak: *téli margitvirág*, *katalinrózsa*; fehér színű, sárga fészekgombbal. *Lilian*: engedélyezett név. A MND. 15. sz. indoklása kissé humoros: „... a női nevek esetében az *-ian*, *-iann* végződés a gyakoribb (30)”. Azért az, mert *-ian* végződésű név a MU.-ben nincs *-iann* is csak egy (*Mariann*). *Liliána*: miként az előző, ez is angol *lily* (liliom) hatására keletkezett irodalmi névadással. *Liliom* (*Lilium candidum*): engedélyezett név, de lehet felújítás (BERRÁR i. m. 170–1252-ből), sőt lehet a szüzesség jelképe is. *Mályva*: a szín alapján több virág is szóba jöhet; a legvalószínűbbek: mályvarózsa (*Altea rosea*), a Malva atropurpurea és a *M. thuringica*. *Montika*: engedélyezett név. A szülők feltehetően a narancssárga virágú *Anthemis tinctoria*-ra gondoltak. *Nefejejcs*: valószínűen a mocsári eggyedre (*Myosotis palustris*) vonatkozik, de lehet a szerénység szimbóluma is. *Orchidea*: nagyon sok egyede van ennek a nemzetségnek, a névválasztók feltehetően az egzotikumot emelték ki. *Őszike*: két növényt is neveznek így: a rózsaszín virágú őszi kikerics (Colchicum autumnale) és a sárga színű vetővirágot (*Sternergia colchiflora*), csak ez utóbbinál az a bökkenő, hogy magyar neve ellenére nem ősszel, hanem tavasszal virágozik. *Peónia*: bazsarózsa (*Peonia officinalis*). *Petúnia* (*Petunia hybrida*). *Salvia*: vagy a paprikavirágra (*Salvia splendens*), vagy az ajakos virágú *Salvia protensis*-re vonatkozik. *Tavaszká*: más néven *tavaszi kankalin* (*Primus veris*). *Tulipán* (*Tulipa gessneriana*). *Verbéna*: feltehetően vagy a vasvirágra (*Verbena hybrida*), vagy a vadon élő *V. officinalis*-ra vonatkozik. *Viola*: három indítatásból is keletkezhetett: a jellegzetes kerti virág neve (*Matthiola incana*), az *ibolya* latin neve, vagy felújítás (BERRÁR i. m. 170 – 1276-ból), sőt nem zárható ki az estike (*Hesperis matronalis*) tájnyelvi változata sem, csak ebben az esetben nem szín és az alak, hanem a jellegzetes illat lesz a meghatározó. *Violetta*: az *Viola* névnek az olasz nyelvben keletkezett becéző alakja (a régiségben *Violenta* alakban előfordul; BERRÁR i. m. 197), de igen nagy a valószínűsége annak, hogy zenei élmény alapján adott név. Tudniillik Giuseppe Verdi *Traviata* című, igen népszerű operájának hősnőjét is így hívták. *Zöldike* (*Chlorophytum comosum*): apró fehér virága van, levelei jellegzetesen zöldék. *Zsuzsanna*: őszötvetségi eredetű név, jelentése: 'liliom'. Hazánkban nagyon régi (vö. BERRÁR i. m. 177) és gyakori név, a XVI. század végétől jellegzetesen protestáns név.

Végezetül azt jegyezzük meg, hogy újabban is népszerűek a növénynevek, hiszen továbbiakkal bővítették a listát. A Népszabadság 1986. július 25-i (XLIV, 174: 6) számában olvashatjuk Réthy István „Névet választunk” című riportját. Bfró ÁGNES többek között megemlíti, hogy engedélyezték a *Mandula*, illetve a *Málna* neveket.

Az előbbiről feltétlenül meg kell említenünk, hogy egyszer már felújították, hiszen szerepel a Pesti Hírlap 1916. évi naptárában (napja: szeptember 13.). BERRÁR JOLÁN 1270–90-től adatolja a „Talan török eredetű nevek” között, s megjegyzi: „Nem valószínű, hogy azonos szó az olasz *mandula* növénynévvel” (NévtVizsg. 182). A TESz. (II, 836) helynévként adatozza: *Mondula* (1328), *Mondola* (1389). Az elmúlt években engedélyezett *Mandula* viszont valószínűbb, hogy a növénynévvel kapcsolatos (s a névadás alapja a mandulavirág lehetett).

MIZSER LAJOS

Ritka nevek a szatmári nemesség 1809. évi inszurrekciós összeírásában. Egy-egy érdekes, ritka, netán különleges név ma is megragadja figyelmünket, felkelti érdeklődésünket. Vajon melyek lehetnek ilyenek a múltban, a régebbi időkben? Ehhez szeretnék adalékokkal szolgálni a szatmári nemesség 1809. évi inszurrekciós összeírása alapján, melynek segítségével — az azonosságokat és ismétlődéseket is figyelembe véve — 1021 vezeték- és 139 keresztnév tanulmányozható.

Ha ritka vagy ritkán előforduló vezetéknevek ezúttal azokat vesszük, amelyeknek az összeírás szerint egy, legfeljebb két háztartásban volt viselője, elkerülhetetlenül kell leszögeznünk, hogy ilyen értelemben maga az összeírás is ritkasággyűjtemény, amennyiben az ott olvasható nevek többsége, 569 (55,73%) e szerint a ritka.

Válogatva közöttük, feltétlenül kiemelendő és bemutatásra érdemes a PAIS DEZSŐ által is tanulmányozott *Babb*, azaz *bab*, a fitos orrút vagy elfintorodott képűt jelentő *Finta*, a *csont* szóból származó *Csontó* (PAIS, Régi személynéveink jelentéstana. Bp., 1966. 12, 16), valamint az eddig kevésbé vizsgált *Czente*, amely feltehetően szláv eredetű *szent* szavunkkal lehet összefüggésben, és így alkalmasint *szente* volna (MIZSER LAJOS szíves közlése).

Hasonlóan érdekes és ritka az összeírás tanúsága szerint a *Járdán*, a *Mátyus* és az *Ódor*. *Járdán* a *Jordanus* (= *Jordán*) származéka, ma már nem használt keresztnév, de helységnevekben ma is él (pl. *Járdánháza*). *Mátyus* közvetlenül a latin *Mat(h)eus*-ből (= *Máté*) származik, ezt találjuk *Mátyusfölde* tájnevünkben is. Az *Ódor* a német *Oldarich*-ből ered (jelentése: 'mindenben hatalmas'), és a következő a leszármazás: *Oldrich* > *Oldruh* > *Oldró* > *Ódor*.

Szép példákat találni a törövidüléssel és különböző képzőkkel kialakult s vezetéknevként használt nevek között is. *Mik* (a *Miklós* rövidült alakja), *Bogyó* (a szláv *Budiszláv* vagy *Boguszláv* rövidült alakja: *Boguszláv* > *Bog* ~ *Bogy* + *-ó*), *Göde* (a *Gotthard* rövidülése: *Gotthard* > *Godard* > *Göd* + *-e*), *Geöcze* (*Gergely* ~ *Görgely* > *Gö* + *-ce*), *Jakóts* (*Jákób* > *Jákó* > *Jakó* + *-cs*), *Kandó* (*Kandidas* > *Kandid* > *Kand* + *-ó*), *Mihocsa* (*Mihály* > *Mihó* + *-csa*), *Silke* (*Szilveszter* > *Sil* + *-ke*).

Ugyancsak ritkaságszámba mennek az *-é*, *-i*, *-y* utótaggal létrejötték között: *Bernáthi* (*Bernáté*, *Bernáthoz* tartozó, *Bernáttól* való, *Bernát* leszármazottja), *Izsáki* (*Izsáké*, de helységnévből is jöhet), *Lukátsi* (*Lukácsé*), *Móré* (*Maurus* > *Mór* + *-é*), *Sámé* (*Sámuel* > *Sám* + *-é*), *Szórádi* ~ *Szórády* (*Sorardus* > *Szórád* + *-i*) *Vankay* (*Iván* > *Vankó* + *-i*).

Nem kevés a ritka családnév a helynévből, illetve a helységnévből keletkezettek között sem. Így az *Armós* (*Ormós* p. Borsod m.), *Ejűs* (*Elyűs* k. Kraszna m.), *Kossuh* (*Kosut* k. Pozsony, Turóc m.), *Páris* (*Páris* p. Zemplén megye, de személynévből is jöhet, lévén a középkorban gyakori személynév a *Páris*), *Osánalosi* ~ *Csindalosi* (*Csanálos* másként *Csinálos* k. Szatmár m.), *Szentjőbi* (*Szentjobb* mv. Bihar m.) nevekre utalhatunk.

A társadalmi állapotra, vagyoni helyzetre utalók közül a *Barmos*-t, a nemre, életkorra vonatkozók köréből az *Asszony*-t említhetjük.

Jelentős számban találni ritkának tetsző nevet foglalkozásnévből, illetve foglalkozás tárgyára utaló szóból, pl.: *Agyó* (*algyó* ~ *ágyú*), *Csató* (= írődeák), *Dajka*, *Fráter*, *Nyilas*, *Olvasztó*, *Sörös*, *Sötér*, *Suba*, *Talpas*, *Tegzi* (tegzés, ti. tegezéskészítő).

A testi tulajdonságra utaló szavakból származókra itt a *Cserés* ('csúffá tett'), *Fürtös*, *Gerhes* neveket hozhatjuk szóba, a lelki tulajdonságra utalókra a *Fergét* ('kába, szédült, megkergült').

Növény- és állatnévből keletkezett: *Berze* (*berze* 'csepplen, sugárfű', *Radiola* linoides; az is lehet, hogy külső tulajdonságra utal, ti. tájszóként *berze* = borzos), *Kancza*, *Turbuja* (*turbolya*, *Anthriscus* 'fehérrenyős virágzatú, tavasszal virító eredei növény'), *Torma*.

Egyéb főnévre megy vissza a *Furkó* (*furkó* 'bot végén lévő bunkó', régiesen 'ragacsos, keletlen gombóc vagy kenyér', de az sem kizárt, hogy a *Flórián*, *Főriján* név -kő képzős alakja) és a *Márjás* (*márjás* ~ *máriás* 'Mária képével díszített pénzérme').

NYELVMŰVELÉS

Péce, kipécézés

PAPP ISTVÁN sajátos Finn—magyar szótárában a finn *viitta* szó jelentéseként ezt találta: 'jelzőkaró, jelzőrúd, pózna, útjelző, péce'. Nos, az utóbb említett *péce* szón akadt meg a szemem. Magam ezt sohasem hallottam, saját nyelvjárásomból sem ismertem, és írásban sem találkoztam vele. Az azonban bizonyos volt számomra, hogy „valós szó”, mert PAPP ISTVÁN, a kiváló debreceni nyelvészprofesszor — egyébként a finn nyelvnek is szerelmese — nem véletlenül tette oda ötödikként a finn szó megjelöléséül. Azt is tudtam viszont, hogy a szokásosnál jóval nagyobb mértékben használt fel régi, archaikus és nyelvjárási, népi szavakat a finn lexikai elemek értelmezéséhez a hatvanas évek elején napvilágot látott szótárában.

Valóban, a Történeti-etimológiai szótárban 1880-ból adatolt és 'határpózna, jel' értelmű *péce* nem szerepel az Értelmező szótárban. Az említett etimológiai szótár is nyelvjárásának minősíti. Tovább él azonban a *kipécéző kipécézés* származékban. Az ige eredetileg — alapszavából érthetően — azt jelentette, hogy 'valaminek a határát, körvonalait kijelöli'. Az Értelmező szótár Aranytól idéz rá példát: „Nem hiszünk mély voltában a szenvedélynek, ha a (költői) képhalmozás túlhang egy bizonyos határt, melyet ugyan elméletileg *kipécézni* nem lehet, de érezni igen”. Ma már azonban inkább bizalmas és valójában valamelyest rosszálló jelentésében használatos. Az Értelmező szótár erre így utal: 'szeszélyének engedve vagy rosszindulattól vezetve kiszemel, kiválaszt valakit valamire, hogy az illetőnek kellemetlensége, baja származzék belőle'. Majd ilyen példamondatokkal szemlélteti: „*kipécéző* valakit valamely kínos feladatra”. „Őt *pécézte* ki, hogy kitöltse rajta bosszúját”. Továbbmenve, nemcsak személyt, hanem valakinek a hibáját, furcsaságát is ki lehet *pécézni*. Kosztolányitól való ez a mondat: „Tisztelték tudásáért, de igyekeztek *kipécézni* gyöngéit is”.

Tárgyaz

A Könyvvilág 1984. évi áprilisi számának a mindig színes és érdekes „... dedikálom” jelzésű rovatában Kunszabó Ferenc többek között ezt írta „*És ég az oltár*” című könyve kapcsán: „... az *És ég az oltár*, amely Széchenyi Istvánt *tárgyazza* ...”. Az utóbbi *tárgyazza* szóalak kétségtelenül szokatlannak hat. A *tárgyaz* igét itteni jelentésében mindkét értelmező szótárunk valóban réginek, régiesnek minősíti, a Történeti-etimológiai szótár pedig — nyilván mint igen ritkán használtat vagy éppen elavultat — meg sem említi a *tárgy* szó cikkében, az ebből képzett szavak között. Az írás szerzője szintén minden bizonnyal egy kissé Széchenyi korára is utalva él nyelvünknek ezzel a régies elemével. Valójában csakugyan a reformkorban volt használatos. Az Értelmező szótár így írja körül a jelentését: *valamit tárgyaz*: 'írásmű valamely tárgyról szól, feldolgoz, tárgyal valamit', és Petőfitől, valamint Gyulai Páltól hoz rá példamondatot. Petőfitől ezt: „A könyv Buda várának a törököktől való visszavételét *tárgyazza* híven.” Gyulaitól pedig a következőt: „A dráma történetét és elméletét nem egy cikk *tárgyazza*.”

Őszintén szólva nekem tetszett Kunszabó Ferenc írása, a *tárgyaz* ige alkalmazását is beleértve, bár meg kell jegyeznem: több efféle régies nyelvi elemmel nem találkoztam benne. Tetszett azért, mert mint minden képzett szó, ez is tömören és ugyanakkor a szöveggörnyezet segítségével egyértelműen fejezi ki a maga jelentését. Ezenkívül — nem tagadom — a szóval együttjáró régiesség, ódonabb hangulat sem zavart.

Úgy gondolom tehát, érdemes lenne megfontolni, nem kellene-e felújítani a *tárgyaz* igét, amely egyébként az ófrancia eredetű és kezdetben 'pajzs', majd 'cél tábla, cél', később pedig 'dolog' jelentésű *tárgy* szónak a z képzős származéka.

Lehetne — szűkebb értelemben — az irodalomtudomány szakszava, mint régen, de elterjedhetne tágabb 'arról szól, azt tárgyalja' jelentésben is.

Pártoljuk a rövid, kifejező és — gyakran még tovább képezhető — képzett szavakat!

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

Kismácsédi tájszavak

1. A k ö z s é g f e k v é s e, l a k ó i. — Kismácséd a galántai járásban, Diószegtől (ma Sládkovičovo) 3 kilométerre északra, a szlovák—magyar nyelvhatáron fekvő, körülbelül 800 lelket számláló kisközség. Mai neve: Malá Mača. Csehszlovákia autóstérképén nincs feltüntetve. Lakói 1947-ig, a lakosságcsere-egyezményig valamennyien magyarok voltak. Ma már több szlovák szót hallani ott, mint magyart, és azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a többségére, amelyeket lejegyeztem, már ma is csak a legidősebbek emlékeznek. 15—20 év múlva teljesen kivesznek szókincsünkéből.

A kismácsédiak beszéde hasonlított (ma már csak múlt időben mondhatom) a palóc nyelvjáráshoz, de nem annyira, mint a szomszéd nagymácsédiaké. Mindkét Mácsédot csúfolták is emiatt a diószegieiek: kanyók voltak ezek is, azok is, de a kismácsédiak csak a nagymácsédiakat tartották kanyóknak. Kompromisszumként aztán a diószegieiek emlegettek kis kanyót és nagy kanyót. És talán nem is a községek nagysága alapján, hanem a kiejtés különbsége miatt volt a megkülönböztetés.

2. A t á j s z a v a k l e j e g y z é s é n e k k ö r ü l m é n y e i. A l e j e g y z é s m ó d j a. Kismácsédon születtem 1919-ben. Húszéves koromig ott éltem, én is az ottani tájszavakat használtam, de mint a pozsonyi gimnáziumba és tanítóképzőbe naponta bejáró diák, összehasonlíthattam nyelvemet a pozsonyival, szencivel, diószegivel, galántaival. Most nyugdíjas magyar—történelem szakos általános iskolai tanár vagyok.

Gyűjtőmunkát tehát nem kellett végezni. Ma már nem is végezhetném el ezt a feladatot, mert sokan Magyarországra, főleg Baranyába kerültek onnan, és az ottmaradtak sem úgy beszélnek már, mint elődeik az 1950-es évek előtt. Baranyai látogatásaim során azért még hallhattam a kismácsédi beszédet a 62 éves, segédmunkás öcsém-től, annak télesztag, 57 éves feleségétől, de legízesebben a 76 éves, háztartásbeli Dicsér Gyulánétól, Lojza ágyomtól.

A tájszavak lejegyzése hosszú időt vett igénybe. 1981 őszén készítettem íróasztalomra a papirost és a tollat, hogy amint eszembe jut egy-egy szó, azonnal lejegyezhessem. Gyakran az ágyamból is fölkeltem ilyen céllal, de utazásaim során sem hagytam elveszni szavakat, ha jutottak eszembe.

Hogy a nyelvészetben kevésbé jártas emberek is némileg érzékeljék a kismácsédi nyelvet, nem használom a nyelvészek finom árnyalatokat is megkülönböztető jeleit az egyes hangokra. Kivételt teszek a hosszú nyílt *ē* hanggal és az illabiális *á*-val, mert ezeket másképp nem tudom érzékelteni. *Elmentem* helyett azt mondják: *ēmentem*, *apám* helyett *ápám*.

Tájszójegyzékemben található olyan szavak, amelyek másutt is használatosak, de ezek többségének Kismácsédon más jelentése is van, vagy egészen más a jelentése. — Az adattárban frazeológiai jellegű egységek is helyet kaptak.

3. A kismácsédi tájnyelv néhány fontosabb jellemzője.

— a) A hosszú á magánhangzót nem ejti annyira zártan, mint a palócok, vagyis nem hasonlít annyira az ó-hoz, de zártabb, mint a köznyelvi á.

b) A palóccal ellentétben az illabiális á hangot csak akkor használják, ha utána hosszú á következik. Azt, hogy *apa, anya, kapa, kasza, kaszamankó*, stb. éppen úgy ejtik, mint az irodalmi nyelvet beszélők, de a kny.-i *apám, anyám, kapál, kaszál* már így hangzik: *ápám, anyám, kápál, kászál*.

c) A szavak belsejében és a végén az *a* helyett gyakran *o-t* ejtenek. *Kászátom heréi a disznóknak. Bevittem a polvásbo*. Szabályként állapítható meg az is, hogy *a* helyett csak akkor mondanak *o-t*, ha az előtte levő szótagban hosszú á van: *szobábo, hiábo, asztalfiábo, Dudvágo*, másutt megmaradt az *a*; *templomba, pítarba, istállóba*.

d) Másik mássalhangzó előtt nem szerették az *l* mássalhangzót. Helyette az előtte álló magánhangzót nyújtották meg: *elváktam* helyett *éváktom*, *első ház* helyett *ēső ház*, *elvégeztem* helyett *ēvégeztem*, *oltár* helyett *ótár*, *ültet* helyett *ítet*. Kivétel: *főlhő*.

e) A toldalékokat az alábbi módon ejtették: *-bú/-bű*: *Nézem a szobábú a főlhőt, de ebből nem lesz eső* — *-rú/-rű*: *Gyere le a pállásrú! Véd le a szómát a keszkenyőmrú!* — *-tű/-tű*: *Né jé a lőtű! Váloszd ē a borjút a tehéntű!* — *-ho/-hő/-hő*: *Nē mēnj közē a lóho, tehénhē, ökörhő!* — *-ná/-né*. *Pápná vótá vagy a mestērnē?*

f) Az *az* névelőt nem használták, csak felindult állapotban, szitkozódáskor az utána következő szóhoz kapcsolva a *z-t*: *Ez a kés a ápámé. Lctészēm a asztára. A ziskolóját!*

g) A hosszú magánhangzókat kissé hosszabban ejtették, mint a köznyelvet beszélők.

4. Tájszók és kifejezések

a c u c j é z u s k a Akkor mondták, ha a kisgyerek tüsszentett. — *á t y f e j* 'az ágynak az a része, ahol a benne fekvő feje van'. — *á g y l á b* 'az ágynak az a része, ahol a benne fekvő lábai vannak.' Nagyobb családoknál a gyerekek ágylábtól feküdtek. Ott volt a fejük. — *a j a k* 'áll.' A köznyelvi *ajak* helyett *száj-at* mondtak. — *á k l á s k ē n y é r* 'a kemencében sülés közben megrepedt, kissé nyersen maradt kenyér.' — *A n ē s z* Az *Anasztázia* becézése. — *A n g y ē l* Az *Angelika* becézése. — *á r p a k á v é* 'pörkölt árpa.' Házilag szokták pörkölni az egyik ezermester (Sidó Imre) készítette pörköltben. Tejjel, a szegényebbek magában (vízzel készítve) itták reggelire.

b á b 'baba'. *Szép a bábod*. — *b a g ó* 'bagoly'. (De pipából is bagót vertek ki, és az öregebb férfiak a szájukba tették. Bagóztak.) — *b a k t ē r* 'éjjeliőr a faluban'. Este 9-től éjjel 2 óráig minden órát „kiáltott”. — *b a l o g* 'bal'. *Méllik a balog kezed?* — *b a t r i* 'elem, elemlámpa'. *Éjjel batrival velágtunk a úccán*. — *b a t t a* 'ebadta'. Enyhe káromkodásfele. — *B a z i n* *Ēmégy ám! Bazinba! Fingot köszörűnyi!* Vagyis: 'Nem mész sehová!' Bazin egy kisvároska, nem messze Kismácsédtól. — *b ē s ő* 'a jobb oldali ökör, tehén a szekérben'. — *b ó h a* 'fából készített egyszerű gyerekjáték'. 10–12 cm hosszú, 2 cm átmérőjű, a két végén kúposra faragott. Bottal ütve a végét ugrik, mint a bolha. — *b o l o g* 'járkál'. *Nē bologj má annyit!* — *b o r s ó* 'bab'. — *b o r s ó l é* 'baleves'. *Savanyóborsólé* a tejfölös, *párásótt borsólé* a rántott baleves. A zöldborsó csak 1938 után jött divatba. Ezt *cukkorborsó*-nak hívták. — *b o s z o r k á n y s z é l* 'förgőszél'. — *b ő r ő k* 'bőrök'. *Mennyi bőrök van a Várhēbe!* — *b r ú g a t y ú* 'a disznó csülkéből vett kb. 6–7 cm-es csontból és madzagból készített, bűgő hangot adó gyermekjáték'. A csontot gomb is helyettesítheti. — *b u b o r k a* 'uborka'. — *b ú c s ó f i a* 'kisebb ajándék a búcsúból'. —

búcsóhetfő 'a búcsúvasárnap utáni hétfő'. — *búcsószombat* 'a búcsúvasárnap előtti szombat'. — *bugyogó* 'nadrág'. A *nadrág* szót nem használták. *A ünneplő bugyogódot vesszéd fő?* — *bumbumbácsi* 'katicabogár'. — *búrfa* 'fenyőfa'. — *burító* 'vesszőből font kosárforma a kicsibék, kiskacsák mozgásának korlátozására'.

cenzá 'közvetítő az eladó és a vevő között, főleg vásároknban'. — *cukkor-borsó* 'borsó'. — *curikk* 'vissza!; hátra!' (a szekér visszatolatása lovakkal, a lovak visszaléptetése).

cséffad 'fonnyad'. — *csehméh* 'darázs'. *Tudok csehméhekét éty fábo!* — *cséndít* 'harangoz a lélekharanggal, mikor meghalt valaki'. — *cséttégető* 'dízel-motor a cséplőgép hajtására'. — *cséza* 'kisebb, nyitott hintó'. — *csigaliga* 'csiga'. *Mennyi csigaliga van a kerbe!* — *csih* Indulatszó a lovak balra irányításához. — *csikmák* 'mákos, túrós, darás metélt'. *Túrós csikmákat főztem.* — *csikmákrázó villa* 'hosszú nyelvű, vasból készült villa a csikmák keveréséhez'. — *csillingó* 'a kisfiúk hímveszője'. — *csingér* 'vizes bor'. — *csóvány* 'csalán'. — *csöndér* 'csendőr'. *Gyűnnek a csöndérek!* — *csukolládé* 'csokoládé'. — *csuszkor* 'csúszkapálya'. — *csuszli* 'ruhából varrt, újra húzható, a sebet védő alkalmatosság'. A csuklón kötötték meg.

De fene helés vagy! Beszélgetés, vitatkozás közben mondták a bizonyítás bevezetőjeként. *Az mondog, kicsinyek a búzák? De fene helés vagy! Hisz egész májuzsba nem vót eső!* — *déregle* 'derelye, barátfüle'. *Déreglét főztem.* — *dérkam, d é r k a d* ... 'derekam, derekad' ... — *dobol* 'úszás közben páros lábbal a vizet csapkodja'. *Mék csak dobóva tudok úszni.* — *dolka* 'a fánkhoz hasonló étel'. — *dorozsba* 'vőfény'. — *dorozsbabot* 'fehér szalaggal feldíszített nádpálca'. — *dunyhaha* 'j' 'dunnahuzat'.

ebrég 'hadar'. *Né ebrégj annyira!* — *egácsfa* 'akácfa'. — *Egészséggel a ebédét!* (a vacsorát, a fölöstökömöt) Ezt mondta a vendég, ha evés közben érkezett. — *Tessék velünk!* Ez volt a válasz az előbbire, de egyik fél sem vette komolyan a meghívást. — *éccsöpöt* 'keveset, kicsit, rövid ideig'. *Ménj tovább éccsöpöt! Éccsöpöt várok még, éccsöpöt falok, osztán meggyék.* — *étyfi* 'fiú-egyke'. *Jól jársz a Janival, mer étyfi.* — *égyúr* 'eltapos'. *Vigyázz, mer egyúrnak a lovak!* — *eke* 'kétágú fa'. Sáros időben erre tették az ekét, úgy húzták a határba. Kímélték a kocsit (szekeret). — *embér* 'nős férfi'. — *Érá* Az Erazmus becézése. *Érá bácsinak tettük fére a bagót.* — *ereszkédik* 'lágyl, enyhül'. *A vizes ruhábo takart kényér éccsöpöt megereszkedik.* *Réggere éccsöpöt megereszkédett a üdö.* — *ésőház* 'az utcára néző (tisztas)szoba'. — *ésszi* 'össze'. *Esténkint éssziméntek a szomszédok.*

fánk 'csörgefánk'. A köznyelvi jelentésű *fánk* helyett a *siska* szót használták. — *farkapéz* 'tehén, ökör, ló eladásakor a gyerekeknek kialakított néhány korona, forint, pengő'. — *farsangfarka* 'farsangvasárnaptól hamvazószerdáig tartó 4 nap'. — *fékető* 'főkötő'. A fejkendő alatti, kézimunkázott ruhadarab. — *firinnyi* 'fürödni'. Csak a Dudvághan meg a Polvában! *Hová menték firinnyi? Mink má mekfirittünk.* — *fogasrámo* 'vaskampókkal ellátott fa, amelyre a talajapritó, egyengető, gyomtalanító 2 fogast akasztják'. — *folva* 'rögtön'. *Émehce, de folva gyere vissza!* — *fosnya* 'palló, vastagabb deszka'. — *fosztás* A tollfosztáson kívül volt közös törökbúzafosztás is. Ha valaki pirosat talált, aludni mehetett. A gyerekek éltek is vele, a felnőttek nem. — *föhény* 'homok'. — *fölöstököm* 'reggeli'. — *fönt van* 'ébren van'. — *Frídél* A *Friderika* beceneve. — *függő* 'fülbevaló'.

ganca 'kukoricalisztból vagy krumpliból készített étel'. Tejjel leöntve fogyasztották. — *Gazi* A Kázmér becézése. *A susztér Gazi csinató a csizsmámot.* — *gáznáció* 'gaz náció... rossz gyerek'. A tanítónk (Bocz Imre) szavajárása volt. — *gélleszt* 'giliszta'. — *Géni* A *Genóva* becéző alakja. — *gép* 'cséplőszerkezet'. Állatok haj-

tották. — *garádics* 'lépcső, padlásfeljáró'. — *görény* 'görény'. — *ginyolódik* 'esüfol, nyelvet öltöget'. *Nő ginyolódj!* — *gírindő* 'gerendely az ekén'. — *görhöny* 'kukoricalisztból készített sült tészta'. — *guba* 'bunda'. Csak a bakterok viselték. — *gumipuska* 'csúzli'. — *guriga* 'karika'.

gyerék 'fiúgyermek'. *Van egy gyermekem még egy láncám.* — *gyugó* 'dugó'. — *gyújtó* 'gyufa'. — *gyuk* 'dug'. — *gyűkör* 'tükör'.

háj 'héj, huzat': *kényérháj, ómaháj, dumyaháj, vánkusháj.* — *hajt* 'hajít'. *Kövecset hajtok a vízbe.* — *harmadebéd* 'uzsonna'. — *hatos* 'húszfilléres'. *Hozz éty hatosér élesztőt!* — *hárodék* 'a marokszedő után elmaradt kalászkö'. — *hátú só fértál* 'segg'. *Régi jó tanítónk vert a hátú só fértálunkra.* — *háztöve* 'a ház alja kívülről'. *Minden nyáron besározom a háztövöt.* — *hejk, hejk hó* Indulatszó az ökrök, tehének jobbra irányításához. — *hengyál* 'hangya'. — *here* 'lucerna'. — *hibázás* 'mosás utáni öblítés'. — *himper* 'málna'. — *hírgál* 'összesöpör'. *Hírgád ésszi a kenyérmorzst!* — *hirinna* 'hinta'. Énekelve a kisgyerekeknek mondták: *Hirinna, baronna!* — *hojde, hojde hó* Indulatszó a tehének, ökrök balra irányításához. — *hott, hott hó* Indulatszó a lovak jobbra irányításához. — *hőjkeg* Indulatszó az ökrök, tehének hátraléptetéséhez. — *höntörögő* 'henger a szántóföldi hantok eltöréséhez'. — *höntörögő* 'fekve gurul'. *Lehöntörögünk a dombrú.*

Iccsi *Az István* becézése. — *innené* 'innen'. *Nem mégy inné!* — *ipam, ipad, ipa* 'apósom, apósd, apósa'. — *irigy* 'fösvény'. A *fösvény* szót nem használták. — *írósva j vaj*. Megkülönböztetésül attól, amit kisütve eltettek későbbre. — *iskátula* 'skatulya'. — *istálló* *A zistállóját!* Talán a legnagyobb káromkodás. *Az istenit!* helyett használták. — *istenuccsa* Esküvés, bizonygatás megerősítésére. *strázso* 'a bakter segítőtársa'. A tűzoltók parancsolták, és sorba ment házról-házra, egy éjjel kettő-kettő. — *izgó* 'parázs'. *Ki né pottyannyon a sporhélbú a izgó!*

János *János*, szeméd *igen ámos, feleségéd fíngos, idd meg, szegény János!* A *Jani* nevű gyerekeket csúfolták így. — *jegy* 'tulajdonjel állatokon'. A libák lábát megjegyzték, hogy megismerjék. Behasították a talpukat, levágták a körmüket. *Az én libám jegye: balog lábán beeső tápa, középső körme, jobb sarka.* Aki nem tudta libái jegyét, így csúfolták: *Ki libájo? Mi a jegye? Jobb lábo hasított, bal lábo taszított, farka alatt luk van, Féri ora ott van.* — *Jéró* *A Jeromos* becéző alakja. — *jóság* 'gabonafélék'. *És köl-lene a jószágro!* — *Jusztin* *A Jusztina* becealakja.

kálás *A kukoricának (törökbúzának) is kalásza volt, nem csöve.* — *kalon-gya* 'boglya'. — *kanyó* *A mácsédiak csúfneve. A kismácsédi kiskanyó, a nagymácsédi nagykanyó.* — *kara plé* 'esernyő'. Nem volt divatos. A gyerekek félték tőle, ha a pap vagy a tanító kezében nyitva látták. Másnak nem volt. — *káré* 'kulló'. — *kaszalódik* 'készülődik'. *De lassan kaszalócc el!* — *kaszaman kó* 'a kasza két fogantyúja'. — *kasznyi* 'szekrény'. Csak a 20-as években jött divatba. Nászajándékba adták a fiatalasszony szülei. (De csak egyet!) — *kendérháj* 'kenderkőc'. — *kényérháj* 'kenyérhéj'. — *kergűnek (a halak)* *A Dudvágban döglendeztek a halak a nagyszombati cukorgyárból beleengedett mérgező anyagtól. Ezeket kézzel kiszedhettük. Jó falatokat ettünk belőlük.* — *kesőce* 'híg lekvár'. Bodzából vagy szilvából főzték. — *keszkenyő* 'fejkendő, vállkendő, zsebkendő, nagykendő'. A télikabátot nem ismerték. — *kétény* 'kötény'. — *kijó* 'kigyó'. — *kilís* 'kelés'. *Külises, böhás né légy az új eszten-dőben!* Ezzel a szöveggel *mustárótak* (korbácsoltak) a gyerekek aprószentek napján. — *kinyeskedik* 'teszi magát (affektál)'. — *kisasszony* Csak a tanítónót hívták így. — *kisház* 'hátsó szoba'. — *kiső* 'a bal oldali ökör, tehát a szekéren'. — *Ki vagy trogyva!* 'A simlajátékban ezt a menetet elvesztetted'. — *kocsi* 'szekér'. *Mámo csak egy kocsi ganajt vittem ki.* — *kódóskásó* 'disznóölési étel'. Hasonlít a véreshurka töltelékéhez. Nem töltötték bélbe. — *kokasfácán* 'fácánkakas'. — *ko-*

kaspóka 'pulykakakas'. — *kolész* 'széles ülőkéjú pad, az aljában fekhellyel'. Gyerek aludt benne. — *Kolos* *A Skolasztika* becealakja. — *komp* 'kukoricatorzsa'. — *kókbó* 'kankus, ijesztő'. *Gyün a kókó!* — *korc* 'gumi nadrágtartó'. Újabb keletű szó. — *kórmánydeszka* 'kormánylemez az ekén'. — *kóró* 'kukoricaszár és sűrűre (csalamádénak) vetett kukorica'. — *kóróízék* 'az állatok jászlából kiszedett, lerágott kukoricaszár'. Főzésnél tüzeltek vele. *Szúrj kóróízékét a tűzre!* — *kosár* 'véka'. A *véka* és a *zsombor* szót nem ismerték. — *kötés* 'rozs- és búzacsíra keverékéből készített (böjti) eledel'. Palócvidéken *biracs*, *csiripiszti*, *szalados* néven ismert. — *kötő* 'zsúpból font kötél a gabona kévébe kötéséhez'. — *kötőfa* 'aratásnál a kéve bekötéséhez használt, simára csiszolt bot'. — *Kövecses* *A Dudvág* egy szakasza. *A Kövecsesné firittünk*. — *kövécse* 'kavics'. — *kucser* 'göndör'. — *kukorodj le!* 'guggolj le!'. — *kula* 'előre álló szarvú tehén, ökör'. — *kúpickodik* 'összehúzza magát'. — *kurvaszíva* 'éretlen korában megsárgult, eldeformálódott szilva'. A gyerekek megették. — *kutács* 'pizskavas'.

lajbi 'zakó'; *nagylajbi* 'nagykabát'. — *lampi* 'petróleumlámpa'. — *lánko* 'kislány'. — *lapítus* 'a laskánál vastagabb, nagyobb tészta.' Töltelék nélkül ették. — *laska* 'a palacsintához hasonló étel'. A tűzhely lapján szárították, sütötték meg. Mákkal, túróval töltötték. — *lependék* 'lepké'. — *Libór* Férfinév. — *limbus* 'ingovány'. — *lófasz körte* 'hosszúkás, nagy körte'. — *lóg a ápad lábo* 'lóg a taknyod'. — *Lojza* *Az Alojzia* becealakja. — *Lőrinc* *beléhu gyozik a vízbe* *Augustus* 10-e után hideg a Dudvág vize. — *lötyme* 'hig sár'.

mácsonya 'szúrós gyomnövény (aszat)'. — *mázsár* 'famoszár máktöréshez'. — *mázsártörő* 'méteres vasrúd a mázsárhoz'. — *méc* 'fából készült úrmérték a gabona méréséhez'. — *médula* 'ostorral hajtott, fából faragott gyermekjáték'. Más vidéken *csiga*. — *még* 'ismét'. *Má még út vagy?* — *méhel* 'műhely'. — *mesztéláb* 'mezítláb'. — *mező* 1. 'lekaszált fű'; 2. 'legelő'. A határt nem nevezték mezőnek. *Mezőt attam a nyulaknak. Mezőre jár a tehenyünk*. — *mindénszentéki rúzza* 'krizantém'. — *mór* 'nyerstégla'. *Mink is kivetítettük má a mórt. Csak eső né légyen!* — *motor* 'autó'. *Égy motor gyűtt a faluba. Négyen únek benne*. — *mulár* 'kőműves'. — *mustár* '8 szál vesszőből font korbács'. Aprószentekkor ezzel mustártoltak. — *muzsika* 1. 'hegedű'. *A tanítónk orgonányi még muzsikányi is tud*. 2. 'zenés táncmulatság (főleg kocsmában)'. —

nagylajbi 'nagykabát'. — *napam, napad, napa* 'anyósom, anyósod, anyósa'. — *nenne* 'idősebb néni'. *Gyün a Jéro nenne!* (Vö. *néné*.) — *néné* 'néni'. Ha hozzá beszéltek, *néné*, ha róla, *néném*. Az idősebb asszony *nenne*. *Vótam a Mári nénémné, és mekkérdéztem: „Mári néné, a Tarzsi nenne itthon van?”* — *No, Jézus segít!* Így indultak ökrökkel, lovakkal a munkába.

nyél 'szőlőfürt'. *Adj égy nyél szőlőt!* — *Nyészti* *Az Ernesztina* becealakja. — *olasz* 'kelkáposzta'. *Mámo olaszt fésztem*. — *óma* 'alma'. — *ómahaj* 'almahéj'. — *omácsko* 'főzelék'. — *ómárium* 'konyhaszekrény' — *Otél* *Az Otília* becealakja. — *ótvár* 'csúnya seb'. — *óvasó* 'rózsafűzér'. *Bódbé közösen mondtuk a óvasót*.

Öregdudvág Határrész, ahol a Dudvág a szabályozás előtt folyt. — *oreg lábom úja* 'nagyujj a lábamon'. — *ő* 'maga, ön'. *Apa, ő is vót katona?*

pálláson korpavan benne Ha kérdezték, hogy valaki hol van, tréfásan ezt válaszolták. — *pállázik* 'futásban versenyez'. *Pállázzunk, ki ér oda hamarébb!* — *palozsna* 'záptojás'. A fészkebe tették, hogy a tyúkok oda járjanak tojni. — *Pancius* *A* legnagyobb káromkodások egyike. *A kutya Panciusát!* (< lat. *Pontius* szn.) — *páposzem* 'szemüveg'. — *papho mēnnek* 'bejelentkeznek házasságkötésre'. *Má vótak a pápná!* — *papkíve* 'a gabonakereszt tetején lévő (legnagyobb) kéve'. —

paraj 'gyomnövény'. — *parkány* 'deszkakerítés'. — *pási* 'dédészülő', *pásimama*, *pásipapa*. — *paszént* 'egyszerű női blúz'. — *paszol* 1. 'illik' 2. 'izlik'. *Paszol a ruhátho a keszkenyöd. A hús paszol neki, de a krumpli nem!* — *Patrí* A *Patricius* becealakja. — *pattogátás* A legények az adventi estéken pattogattak az utcán egy nagy ostorral. — *Pétli* A *Petronella* becealakja. — *pésztuvál* 'dajkál'. *Pésztuvád éccső-pöt a gyereket!* — *petrezse* 'petrezselyem'. — *pészgő* 'szódobikarbóna'. — *piha!* 'pfúj'. *Piha, de piszkos vagy!* — *plájbász* 'ceruza'. — *pík* 'piszok az orrban'. — *pilis* 'penész'. *Pilisnyés a kényér.* — *pippany* 'aranka'. Élődsi a lucernásban. *Igën pippanyos a herém.* — *pitar* 'pitvar'. — *pocik* 'egér'. — *póka* 'pulyka'. — *Polva* A Gidra-patak neve. — *polvás* 'pajtaféle (de szegényesebb)'. — *polvaluk* 'cséplésnél a hely, ahol a polyva jön ki a gépből'. — *pondrohó* 'pondró'. — *prosció* 'körmenet'. — *pruszlik* 'mellény'. — *purgál* 'kerget'. *Purgát ki a mácskát a szobábu!* — *purhás* 'pudvás'. — *púri* pórhagyma'. — *puruttya* 'csúf'. — *puttony* 'vödör'. *Hozz egy puttony vizet!*

rágyás 'szeplős'. Az anyák szégyellték a szeplős gyereket. A szeplőt petrezselyemzöldjéből főzött lével próbálták eltüntetni. — *rékas* 'mosatlan edények'. — *rikakalács* 'kelt üres kalács'. — *rongyás* 'őszeres'.

sajt A túrót néhány napig pohárban érlelték, közben összenyomkodták, miután paprikát, sót, tejfölt, köménymagot tettek bele. Ez volt a sajt. Az igazi sajtot nem ismerték. — *salátomácsko* 'salátafőzelék'. A fejessalátát nem ismerték. — *sárgovirgó* 'gyermekláncfű'. — *serpenyő* 'lábás'. — *sifli* 'négyzetre vágott leves-tészta'. — *simla* 'egyszerű gyerekjáték'. (A Dunántúlon *pilicke* vagy *bilicke*.) Kb. 15 cm hosszú, másfél cm széles ferde hasáb, a két vége olyanformán vágva, hogy ráütve ugorjon. — *siska* 'fánk'. Szilvalekvárral töltötték. — *Somodi* A *Somogyi* nevet így ejtették. — *srot* 'dara'. — *srotol* 'darál'. A *dara* szót nem használták. — *srotoló* 'daráló'. — *sükeretlen* 'nehéz felfogású'.

szarvas 'kifli'. *Öregapa, hozott szarvast a vásárrú?* — *Szaló* Női név, a *Szalóme* becealakja. — *Szent Márton fehér lovon gyün* Időjárásjósló szolás. November 11-én havazni szokott. — *szécskő* 'szöcske'. — *szélengyáz* 'körbe forog'. — *szentől* 'ujjak közül vizet szór'. *Vásálás előtt jól szentőd meg a ruhákat!* — *szerdek* 'aludttej'. — *szerező* 'kedves'. Soha nem pejoratív az értelme! — *szérha* 'háztető'. *A szérhán becsurog a eső.* — *szérhálja* 'ereszalja'. — *szira* 'hódara'. — *szobor* 'oszlop'. *A kerítésszobrokat má leástuk.* — *szöllőkötöző* 'rafia'. *Van öleg szöllőkötöző a tarisznyádbó?* — *szulánk* 'szulák'. *Szulánkot még mácsonyát széttem a dísznóknak* — *szúr* 'rak, tesz'. *Szúrj a tűzre!* — *szurdik* 'a tűzhely alatti lyuk a tisztogatóeszközöknek, esetleg fának'.

tápéskodik 'báméskodik'. — *Tarzsi* A *Tarzia* becealakja. *Ménjünk el a Tarzsi nénémhő!* — *tengéri bodza* 'orgonavirág'. — *térbekőnyi* 'térdelni'. *Térbekő le!* — *Térezka* A *Teréz* becealakja. — *tézsza* 'vontatórúd'. Szántáskor erre a rúdra akasztották az ekét. — *tizedés* 'tűzoltó, aki az éjjeliőröket parancsolta, rendelte ki'. Minden este tűzoltóruhában ment a 2—2 házhoz parancsolni. A gyerekek nagy tisztelettel néztek rá. — *tonkakés* 'nem hegyes kés'. — *torha* 'váladék a gégeből'. — *tögző* 'kaszakőtartó tokmány'. A gyatya koreára akasztották kaszálás közben. — *törög búza* 'kukorica'. *A tanítónak nagy csomó törög búzát kő vinny.* (Régi időből megmaradt szokás volt). — *tökkápuszta* 'tökfőzelék'. — *török* 'dróthurok'. A vadászok használták. — *törcs* 'fatuskó'. — *töttés* 'A Dudvág megemelt partja'. *A töttésen mentem Diószégre.* — *tövis* 'tüske'. — *töviszbukor* 'csipkebokor'. — *tözzött* 'fodrokkal díszített női blúz'. — *tragacs* 'A talicska változata'. A talicska zárt, a tragacs rácszott. — *truccol* 'dacoskodik'. — *trupka* 'a tűzhely sütője'. *Tédd a étet a trupkábo!* — *tukacs* 'tursci orrú'. *Nem szép a Maris. Igën tukacs.* — *Tula, turbula,*

tojásos a valaga! A Gyula nevű gyerekeket csúfolták így. — *tüzess* 'gőzgép'. *Mink a tüzessel masináunk.*

tyukfi 'csirke'.

ubony 'női egész ruha'.

vádász 'erdész, vadór'. — *vajalla* 'a lesütött vaj alja'. *Vájállás* kenyeret ettem. — *vakarcs* 'kenyértészta vakarékából sült pipó'. — *vánku shaj* 'vánkos-huzat'. — *vasút* 'vasútállomás'. *Kimögyék a vasútra.* — *vér* 'ver'. *Megvér anyád, ha rossz lesző!* — *vonyogó* 'szalma-, szénavonó'.

zábálló csütörtök 'hamvazószerda utáni csütörtök'. Akkor ehattuk meg a farsangról maradt húst. Utána jött a szigorú böjt. — *zabba lóvak!* Akkor mondták, ha valaki elbóbiskolt.

zsébrák 'csavargó, szegény, koldusféle, de lusta, aki nem érdemli a sajnálatot'. — *zsécskó* 'zacskó'. *Tédd a cukrot a zsécskóba!*

SOMOGYI FERENC

S Z E M L E

Magyar Néprajzi Atlasz I—III.

Akadémiai Kiadó, 1987. 220 térkép

A múlt év végén egy igen jelentős művel gazdagodott a magyar néprajzi szakirodalom: megjelent a 9 kötetre tervezett Magyar Néprajzi Atlasz I—III. kötete. A megjelent három kötet több kutatóhely — a Néprajzi Múzeum, az ELTE tárgyi néprajzi tanszéke, a KLTE néprajzi tanszéke és az MTA Néprajzi Kutatócsoportja — között kialakult együttműködés eredményeként készült el, a Néprajzi Kutatócsoport tervmunkájaként. Az egyes kötetek anyagát a következő kutatók állították össze: I. kötet (1—76. térkép): BARABÁS JENŐ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SZOLNOKY LAJOS; II. kötet (77—153. térkép): BARABÁS JENŐ, FÜZES ENDRE, HEGYI IMRE, MORVAY JUDIT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SZOLNOKY LAJOS; III. kötet (154—220. térkép): PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Mindhárom kötetet BARABÁS JENŐ szerkesztette. A térképlapok megrajzolása HORVÁTH ERNŐ munkája. A szedés az Akadémiai Kiadó nyomdájában készült, a megjelentetés nyomdai munkálatait a nógrádsápi Május 1. MGTSSZ nyomdája végezte — tetszetős minőségben és kivitelben.

Az anyaggyűjtés — a Magyar Nyelvjárások Atlaszáéhoz hasonlóan — kiterjedt az egész történelmi magyar nyelvterületre. A két atlasz kutatópontjainak a száma is nagyjából azonos: a néprajzi atlaszé 417, a nyelvatlászé 395. A kutatópontok országoskénti eloszlása azonban már jelentős eltérést mutat (zárójelben a nyelvatlász adatai): Magyarország 254 (327), Románia 100 (22), Csehszlovákia 35 (26), Jugoszlávia 21 (12), Szovjetunió 6 (4), Ausztria 1 (4). A két atlasznak 113 közös kutatópontja van.

A néprajzi atlasz térképlapjai egységesen B/3 (49,5 × 34,5 cm) méretűek, minden térképlap szemléltető ábrákkal készült. Az egyes térképlapokon való tájékozódást egy sajátos koordináta-rendszer kívánja segíteni. A térképlapok vízszintesen 44 számjegy, függőlegesen 28 betűjegy révén 1 cm² nagyságú négyzetekre oszlanak, és minden ilyen négyzetben 16 kisebb négyzet különül el, halványabb vonalkázás révén. Így a kutatópontok többsége egy szám és egy betű kombinációjával meghatározható (pl. Bana 8. j, Konyár 22. k stb.), Kisebb részük azonban csak három elemmel (pl. Aszaló 19. f/13. Koppányszántó 8. ö/8). Erre az utóbbi kódolásra akkor kerül sor, ha az említett koordi-

náta-rendszer adta egy-egy cm²-nyi területen egynél több kutatópont van. Ez esetben a kód harmadik eleme az előbb említett 16 kisebb négyzet valamelyikére utal.

A kutatópontok azonosításának ez a módja egyáltalán nem magától értetődő, és bizony nem lett volna fölösleges, ha az atlasz szerkesztője ebbe be is vezeti az atlasz használóit, nem kevés bosszúságtól kímélve meg őket. A kutatópontoknak ábécérendben, illetve az azonosító kódszámok növekvő nagyságrendjében megadott listája ugyanis ehhez nem elegendő.

A megjelent három kötet a népi anyagi kultúra témaköreit öleli fel, s a következő főbb területeire terjed ki: településkép (1–5), ugarolás, trágyázás (6–8), a szántáshoz használt igaerő (9–10), boronálás (11–18), vetés, aratás (19–43), a gabona összerakása a mezőn (44–51), cséplés, nyomtatás (53–76); — a gabona tárolása (77–85), a burgonyaültetés, a kapafajták (86–94), szőlészet, borászat (95–98), a szénával kapcsolatos munkák (99–109), a tehénfejés (110–114), a fogatolás (115–123), az állatok kasztrálása (124–127), a házi szárnyasok (128–133), a házi állatok irányító-terelő szavai (134–153); — a juhászat építményei (154–165), a juhnyáj, a juh fejése, a juhtej feldolgozása (166–190), a szekér és a kocsai (191–205), az emberi erővel történő szállítás (206–220).

Az anyag közlése egyszínnyomású térképeken történik, de három szín (fekete, piros, zöld) váltogatja egymást, mégpedig úgy, hogy az egyazon fogalomkörbe sorolható térképek azonos színnyomásúak. Ez a tartalmi tájékozódást is megkönnyítő szellemes megoldás.

A szoros értelemben vett néprajzi térképanyag valamennyire is részletes elemzésével, méltatásával-bírálatával nem kívánok foglalkozni. Ez nem is egy nyelvészeti folyóirat feladata, és nyilván elvégzik majd a hazai és a külföldi hozzáértő szakemberek. Én csupán annyit jegyeznek meg, hogy ez az anyag nagyon érdekes és tanulságos „böngészés”-re ad lehetőséget a magamfajta laikus érdeklődő számára.

A magyar néprajzi atlasz azonban — őszinte örömömre és eredeti várakozásaimat messze túlhaladó mértékben — nyelvjárási atlasz is, mégpedig nem is csupán áttételesen, közvetett módon, hanem közvetlen formában is. Az eddig közzétett 220 térképlapból ugyanis igen tekintélyes számú — összesen 89 (kb. 40%) — a gyűjtés célját tekintve is nyelvi jellegű. Azaz: a gyűjtők egy-egy fogalom nyelvi megnevezéseit — vagy azt is — keresték, néhány esetben a „gyakoribb elnevezései” megszorítással. S különösen növeli ennek az anyagnak a nyelvészeti értékét, hogy mindössze 14 térképlap témája található meg a nyelvatlasz megjelentetett térképei között is; mégpedig a következők: fogasborona (12), tövisborona (15), sarló (23), kaszakacs (26), marokszedő (37), kévekötfő (43), a tarlón összerakott gabona alapegységének a neve (46), a felső kéve (49), csép (67), fejedény (114), járom (121), a járom felső fája (122), a járom egyéb részei (123), baromfi (130). És egy-két térképhez található adatok a nyelvatlasz közzé nem tett anyagában is.

Ezek az azonos jellegű térképlapok jó lehetőséget adnak egy olyan jellegű összehasonlításra, hogy a magyar nyelvterület más településein, más időben, más személyek által végzett gyűjtések mennyire hozhatnak felszínre új, a nyelvatlasz anyagában nem szereplő elnevezéseket. Az eredmény a nyelvatlasz szempontjából „megnyugtató”-nak mondható abban az értelemben, hogy bár a néprajzi atlasznak 304 olyan kutatópontja van, amelyen a nyelvatlasz részére nem folyt gyűjtés, az azonos témájú térképlapok nagy részén mégsem jelentkezik új lexikális adat, még olyan fogalmak esetében sem, mint pl. a „kaszakacs”, a „csép”, a „járom felső fája”, vagy a „baromfi”, bár mindegyik fogalomnak meglehetősen gazdag a megnevezési rendszere. Néhány más esetben pedig csak egy-egy, inkább alkalmi jellegűnek látszó „új” megnevezés bukkan fel, általában viszonylag kis területen; pl.: *félkévés* 'marokszedő', *kévekötcövek* 'kévekötfő', *dézsza* 'fejedény'. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az effajta „többletadatok” jelentkezése természetesen fordított irányban sem példátlan.) A nyelvatlaszban ismeretlen tájszavak leginkább

az erdélyi területekről kerülnek elő (pl.: *boron*, *goron*, *hereápka* 'fogasborona'; *kleica*, *felek* 'a tarlón összerakott gabona alapegysége'). Ez azonban érthető, sőt természetes, hiszen a néprajzi atlasz erdélyi kutatópontjainak a száma — ahogy már utaltam rá — majdnem ötszöröse a nyelvatlazénak. És az is eléggé természetes, hogy ezeknek a tájszavaknak igen tekintélyes része román jövevényszó.

Más a helyzet a nyelvatlazban nem szereplő fogalmak szóanyaga esetében. Egy részüket tájszótáraink ismerik ugyan, de mint bizonyos fogalmak összefüggő megnevezési rendszerei újak, forrásértékűek a nyelvudomány számára. Ebből az anyagból külön is felhívom a figyelmet két fogalomkörre. Az egyik az állathívogató-terelő szavaké, kifejezéseké (ló, csikó, marha, disznó, juh, kutya, tyúk, kacsa, liba; 134—153. sz. térképek), a másik a juhtartással kapcsolatos anyag (a 154—190. sz. térképek nagy része). Ebben az anyagban nem ritka az olyan tájszó sem, amely tájszótárainkban sincs meg. Az egészen ritka, esetleg éppen hapax jellegű adatokat pedig nem is mindig közli az atlasz, csupán egy közös jellel, „egyéb” megjelöléssel fogja őket egybe, és utal rájuk. Ezek között is lehet nem kevés érdekes, eddig nem közölt új szó. Többek között ezért is úgy gondolom, nem lenne talán fölösleges a néprajzi atlasz teljes szóanyagát átvizsgálni — természetesen nem a megjelentetett térképek alapján, hanem a Néprajzi Kutatócsoport archívumának a felhasználásával — és az arra érdemes anyagot nyomtatásban is közzétenni. Hasznos és tanulságos munka lehetne ez például egy tudományos diákköri dolgozatként.

Külön érdekessége ennek a nyelvi térképanyagnak, hogy két jelentéstani térkép is van közöttük: a *hombár* és a *szuszék* jelentése a XX. század első felében. Ez azért is újszerű, mert a magyar nyelvatlaz megjelentetett térképei között jelentéstani — sajnos — nincs.

Végül néhány szorosabb értelemben vett nyelvi-nyelvészeti megjegyzés a nyelvi anyag térképezésével, illetve a térképek szaktudományi felhasználhatóságával kapcsolatban.

A nyelvi anyag gyűjtésének-lejegyzésének módszeréről, az erre vonatkozó elvi elképzelésekről, gyakorlati eljárásokról az atlasz semmiféle tájékoztatást nem ad. Az adatokból azonban arra lehet következtetni, hogy — legalábbis elvben — egy olyan elnagyolt fonematikus átírást alkalmaztak, amelyet a magyar köznyelvi ábécé lehetővé tett. Azaz: a *csíp*, *sorró*, *baruna* stb. típusú változatokat a *csép*, *sarló*, *borona* stb. „köznyelvi” formák mellett feljegyezték, de a zárt *ë*-t, az illabiális *á*-t és a vele párhuzamosan élő *ã*-t, illetőleg a pótlónyulásos *ã*-t, *ë*-t már nem jelölték. Ez az eljárás adott esetben — minthogy első-sorban lexikális jellegű adatgyűjtésről van szó — még el is fogadható.

A szóanyag térképezésében — úgy látom — kétféle gyakorlatot követtek. A gyakoribb eljárás az, hogy egy-egy lexéma (vagy lexématípus) kap más-más jelet, figyelmen kívül hagyva az illető lexéma fonológiai (esetleg morfológiai) jellegű változatait, illetve ezeket is belesorolva az illető lexéma jegyébe; pl.: *marokszedő*; — *marokverő*; — *markoló*, *markozó*, *markos*; — *kettőző*; — *gyűjtő*; — stb. a 37. sz. térképen. A nyelvi adatokat tehát csak a köznyelvi helyesírás szerint adják meg. Ez egyértelmű, világos eljárás, ami a nyelvész számára is egyértelművé teszi az adatok felhasználásának lehetőségeit és korlátait.

Több probléma is jelentkezik viszont a másik típusú — az előbbinél jóval ritkább — adatközlés esetén, amikor is bizonyos lexémák bizonyos fonológiai jellegű változatai is önálló szimbólumot kapnak. Pl. a „tüskeborona” térképén (15) a viszonylag tekintélyes számú lexikai változat (*tüskeborona*, *tüsökböröna*, *vesszőborona*, *seprőborona*, *magtakaró* stb.) mellett külön-külön jelet kaptak a *borona*, *berena*, *baruna* fonológiai változatok is. A két atlasz közös kutatópontjain azonban nem ritka ebben a jelentésben pl. a *boronya* változat sem, a néprajzi atlasz jelmagyarázatai között viszont ez a változat nem szerepel. A felhasználó azonban bizonytalanságban marad afelől, hogy ez a változat azért

nem szerepel-e, mert nincs rá adat, vagy azért, mert az anyag közlétevője ezt is a *borona* alá sorolta. (Mindkét eset lehetséges.) Folytathatnám is még a példák sorolását, de talán fölösleges, hiszen csupán arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a néprajzi atlasz nyelvi anyagának a majdani felhasználója nyelvi jellegű következtetéseinek a levonásában éppen akkor legyen majd óvatosabb, amikor — látszólag — pontosabb információkat kap egy-egy lexéma fonológiai változatait illetően.

A magyar nyelvatlasz első kötetét annak idején számos hazai és külföldi folyóirat ismertette. Az ismertetőik közül — egymástól függetlenül — többen is felvetették, hogy az első atlaszkötettel egyidőben hasznos lett volna közzétenni egy olyan tanulmánykötet is, amely az atlaszsal kapcsolatos fontosabb elméleti-gyakorlati kérdésekről is tájékoztatta volna az atlasz használóját. (Ez a tanulmánykötet „A magyar nyelvjárások elméleti-módszertani kérdései” címmel később meg is jelent.) Úgy gondolom, egy ilyesfajta kívánságot nem fölösleges felvetni a néprajzi atlaszsal kapcsolatban sem.

Ismertetésem elején azt írtam, hogy a magyar néprajzi atlasz I–III. kötetének megjelenésével igen jelentős művel gazdagodott a magyar néprajzi szakirodalom. De nem csupán a magyar néprajzi szakirodalom gazdagodott vele és általa, hanem ez a kitűnő munka minden bizonnyal rövidesen felkelti a külföldi — különösen a szomszédos országokbeli — szakemberek érdeklődését is, és kivívja az ő elismerésüket is. Sőt a magyar néprajzi atlaszsal nem is csupán a magyar és a nemzetközi néprajz tudomány lett gazdagabb, hanem a magyar nyelv tudomány is. Köszönet érte a Magyar Néprajzi Atlasz minden munkatársának!

IMRE SAMU

B. A. Szerebrennyikov és munkatársai, Általános nyelvészet A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei

Fordította: BAKOS FERENC, BALÁZS JÁNOS, HAVAS FERENC, JUHÁSZ JÓZSEF, H. MOLNÁR ILONA, NAGY GÉZA. A magyar kiadást szerkesztette: BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 499 l.

A háromkötetes orosz nyelvű mű az általános nyelvészeti kutatások legfontosabb eredményeit foglalta össze, s értékelte korunk legátfogóbb nyelvészeti irányzatait. A téma iránt megnövekedett érdeklődés is magyarázza e tanulmánygyűjtemény nemzetközi elismertségét és azt az igényt, hogy e fontos kiadvány — ha nem is a maga teljességében, de egy válogatás keretében — a magyar szakemberek számára is hozzáférhető legyen.

A magyar nyelvű válogatott tanulmánygyűjtemény nyolc fejezetre tagolódik. E rendkívül érdekes munka mondanivalója — belső terjedelme — rendkívül feszes; redundáns részek, elemek nem találhatók benne, éppen ezért általánosságokban mozogva lehetetlen értékelő ismertetése; fejezetről fejezetre kell haladnunk az ismertetés során, hogy tartalmáról valamelyest is összefüggő áttekintést nyújthassunk.

I. A nyelvi rendszer és a nyelvi struktúra fogalmáról (13–87. lap) c. fejezet a nyelvelméleti kérdések egy igen fontos területével foglalkozik. A szerzők kísérletet tesznek a nyelvi rendszer és a nyelvi struktúra mibenlétének elemzésére, nem vállalkoznak azonban arra, hogy e tekintetben kimondják a végső szót, a megfélebbezhetetlen ítéletet. Hangsúlyozzák, hogy a rendszer vagy a struktúra bármiféle modern értelmezése során a nyelv kutatója számára elkerülhetelenné válik a *viszony* vagy az *összefüggés* értelmezésének meghatározása is, mivel az utóbbi a *rendszer*, illetve a *struktúra* fogalmának elválaszthatatlan része. Ehhez hozzá kell még tenni, hogy a meto-

dolgozói szakirodalomban az a törekvés kezd érvényesülni, hogy a rendszer és a struktúra fogalmát ne egyszerűen korrelatív fogalmaknak tekintsük, hanem olyannak, amely a jelenségek és folyamatok különféle jellemzőit tükrözi. Mindez természetesen nemcsak a nyelvtudományra vonatkozik, hanem egyéb tudományokra is (pl. kémia, fizika stb.). A rendszerek és a struktúrák mindig egyaránt jelentik a viszonyok és kapcsolatok, bármiféle függőségek összességét. A közöttük meglevő különbség abban rejlik, hogy a struktúra kizárólag viszonyok és kapcsolatok hálózata, így valójában nem egyéb, mint a viszonyok sémája. Bármely struktúrával rendelkező objektum rendszer, és bármely rendszer valójában struktúrával rendelkező objektum. A rendszer azonban a struktúra meglétének ismérve mellett magában foglal, illetve feltételez más, nem kevésbé fontos tulajdonságokat is: a teljességet, valamint az annak elemeit megjelenítő, ám a kapcsolatoktól vagy a viszonyoktól eltérő sajátosságokat is. Közvetlenül a nyelvre kivetítve: a rendszer a nyelv teljes valóságának rendszerező elveit tárja fel, a nyelv globális megjelenési formáját, míg a struktúra megfelel a nyelv relációnális vázának. Mindez persze leegyszerűsítés, s helyesebb általánosságban úgy állást foglalni, hogy valamely egészét alkotó képződmény esetében megfigyelhető az egész és a részek közötti kölcsönös függőség és egymásrautaltság; az egész s t r u k t ú r á j a hat az elemekre, ezek pedig eleve meghatározzák a kialakuló vagy már létező struktúrát. Fontos megjegyezni, hogy minden működő és fejlődő rendszer csupán három fő attribútuma — struktúrája, szubsztanciája és funkciója — összehangoltságának eredményeképpen, azok dialektikus egységénél fogva létezik. A három attribútum sajátos vonásait és egymáshoz való viszonyát figyelembe vevő r e n d s z e r e l v ő megközelítés i n t e g r á l i s természetű, s ilyenformán az objektum teljes körű megismerésére irányul. Hangsúlyozni kell, hogy a rendszer és struktúra k é t t e l j e s e n k ü l ö n b ö z ő, bár egymást kölcsönösen feltételező fogalomként jelenik meg előttünk. A valóság az, hogy a modern nyelvészeti írásokban a rendszer fogalma összemosódik a struktúra fogalmával; egymás szinonimájaként használatosak.

A szerzők a nyelvi rendszer kutatásának öt alapvető irányzatát jelölik meg: 1. a leltározó, taxonomikus, 2. a funkcionális, 3. a tulajdonképpeni strukturális, 4. a sztratifikációs és 5. a topológiai irányzat. A nyelvi rendszer azonban sohasem teljesen szabályszerű, csupán törekszik az egyensúlyra, de azt lényegében nem éri el. A rendszeren belül állandóan folyik az új elemek megjelenésének, valamint a régiékhöz elhalásának folyamata; az egyik elem a másikkal cserélődik fel, a meglevő elemek pedig átcsoportosulnak és átértékelődnek.

A rendszer és a struktúra kapcsán a szerzők behatóan foglalkoznak a nyelvi rendszer hierarchikus rétegződésével és szerveződésének sztratifikációs értelmezésével is; ebben a nagy fejezetben találhatjuk meg az egyik legérdekesebb részt. Itt fejtik ki azt, hogy a nyelvi struktúrában három vagy négy tulajdonképpeni sztrátumot különböztethetünk meg: a fonológiát, a morfológiát, a lexikológiát, a plusz-mínusz morfológiát; ezeken kívül két határrejteget, amelyek a nyelvi struktúra „felső” és „alsó” határait határozzák meg: a szemantikát és a fonetikát. A nyelv így voltaképpen nem egyéb, mint rendszerek rendszere, s ilyenformán ezt a rendszert az egymással kapcsolatban álló rétegek vagy szintek hierarchikusan szervezett összességének tekinthetjük.

2. A g r a m m a t i k a c. rész (88—216. lap) a kötet legterjedelmesebb és a másik legérdekesebb fejezete. Úgy tűnik, egyúttal ez a rész számos megválaszolatlan kérdést is tartalmaz, minthogy híven tükrözi a jelenkori általános nyelvészet grammatikai vonatkozású kérdésfelvetéseit, vitáit.

A szerzők részletesen foglalkoznak a szóképzéssel, voltaképpen az affixáció (prefixum, infixum, affixum, „transz-fixum”, posztfixum stb.) kérdéseivel, nem kevésbé az elemek sorrendi egymásutánjának felhasználásával ilyen vagy olyan jelentés kifejezésére.

A szó struktúrájának elemzése felveti a morfológiai elemzés alapegységeinek kérdését. E tekintetben a morfológiában a szót alkotó kisebb komponensek elkülönítésében és funkciójuk meghatározásában kell látnunk a legfontosabb feladatot. Lényeges dolog pontosan megfogalmazni a szó jelentéshordozó egységeinek fogalmát, és megmutatni azokat a jegyeket, amelyek alapján ezek az egységek (morfémák ? monémák ?) elkülöníthetők, és amelyekre támaszkodva meg lehet oldani azonosításukat és osztályozásukat. A *tő*, *flexió* és bizonyos *szuffixumok* azok az elemek, amelyek terminusaival leírható a szóalakváltozás, vagyis a nyelv szerkezetének az a része, amelynek az ismeretére a nyelvhasználójának szüksége van. Ha elfogadjuk a morféma fogalmát, olyan alapegységhez juthatunk, amelynek köze van mind a tartalom, mind a kifejezés síkjához. Az utóbbi évtizedekben azonban állandó és élénk vita tárgya lett a morféma fogalma. A viták tükrében úgy tűnik, hogy ez a fogalom távol van attól, hogy egyértelmű és világos legyen. Így pl. ez az alapegység (amivel egyébként a strukturális nyelvészet egy ideig szívesen operált) kevésbé alkalmas arra, hogy ennek alapján le lehessen írni például a flektáló nyelveket (vö. pl. az angol *foot* 'láb', de *feet* 'lábak').

A morféma sorsához hasonlóan alakult a másik elemi egységnek, a *monémának* sorsa is, amely eredetileg a genfi nyelvészeti iskolában született — Saussure ismert munkája hatására. Mind a morféma, mind a monéma fogalmának bevezetését végül is a nyelvészeti gyakorlati munka küzdötte ki, vagyis az az igény, hogy minél adekvátábban írhasunk le konkrét nyelveket. Ennek eredményeként a különböző nyelvészeti irányzatokban jelentkezett annak szükségessége, hogy két egységgel dolgozzanak a grammatikai elemzésben. Ezek közül az egyik a tartalmi (az adott esetben a grammatikai) funkciónak felel meg, amely valamiféle módon kifejezésre jut a nyelvben, a másik pedig a minimális formának, amelynek valamilyen grammatikai jelentése van.

A g r a m m a t i k a általános kérdéseit elemző fejezetben igen figyelemre méltó alfejezetet képvisel a szintaxis (141—216. lap), amely semmiféle nyelvleírásból nem hiányozhat. Erről csak akkor kaphatunk általános és távlatos képet, ha röviden felvázoljuk a kötet szerzőit foglalkoztató kérdéseket. Ezek: a szintagmatikus viszonyok logikai elemzése; a szintagmatikai jelentések és kifejezésmódjaik; a szintagmatikai mutatók formális funkciójája; a szintagmatikai mutatók szemantikai funkciójája; a propositív nomináció és a denotátum struktúrája; a mondat szintagmatikai szerveződésének két funkciója: az esemény nominációja és a kommunikatív cél kifejtése; a mondat nominatív és kommunikatív aspektusának kölcsönhatása stb. Valójában a szintaxisoknak, szintaxiselméleteknek két típusát lehet megkülönböztetni. Ezek körülhatárolásának elvét a nyelvtudomány fejlődésének különböző szakaszaiban más és más módon értelmezték s formulálták meg: 1. a szó kapcsolási (kombinatorikus, valenciális, disztribúciós, relációs) sajátosságainak tana és 2. a mondatok (kijelentés, közlés) tana. A szintaxis kapcsán a tanulmány egyik igen fontos megállapítása az, hogy a kijelentés felépítésekor annak megnevező aspektusa és a kommunikatív célt megvalósító mechanizmus állandóan és bonyolult módon hat egymásra. A mondat szintagmatikus szerkezetének hol egyik, hol másik funkciója kerül előtérbe. A szoros értelemben vett igei állítmányú (nem kopulás) mondatban többnyire a nominatív aspektus az uralkodó. A kommunikatív szempont valószínűleg akkor jelentkezik, amikor ilyen vagy amolyan irányú cselekvést jelölő igét választunk ki, azaz behatol magába a nominációba.

A mondatbeli viszonyoknak megkülönböztethetjük egy olyan típusát, amely propositív nominációkat, azaz időbeli dolgok, események neveit fűzi egybe. E viszonyfajta szemantikai szubsztrátuma az események időbeli összefüggéseit tükröző jelentés: az ok és a következmény, a feltétel és a megengedés viszonya; ez feltételez valamiféle időbeli összefüggést az események között — ezt pedig logikai viszonyként értelmezzük.

A mondatnak háromféle megközelítése lehetséges, ezek: 1. a mondatnak kommu-

nikatív funkció alapján való meghatározása, beszédegységként való felfogása, 2. a mondatnak strukturális-grammatikai alapon való meghatározása (amely szerint minden autonóm kijelentés mondatnak s így a nyelv egységének tekintendő), 3. két szintaktikai egység, m o n d a t és k i j e l e n t é s megkülönböztetése, amelyek közül az előbbinek az a sajátossága, hogy grammatikai formája van és a nyelvhez tartozik, míg a másodikat meghatározott hanglejtés határolja körül, s így a beszédhez kapcsolódik.

A szintaktikai elemzés során fontos a mondatmagban rejlő viszonyok feltárása is. Ennek elemzése megmutatja, mennyire szükséges a mondat strukturális szervezettségének megértéséhez, hogy különbséget tegyünk a mondat szintagmatikai és aktualizáló mechanizmusának működése között; megmutatja továbbá, hogy egyszersemind ezek kölcsönhatása is mennyire erős, s hogy a mondatban ható különböző irányú erők valamely eredőben összegeződnek. Felvetődik azonban az a kérdés, mi van az általános grammatikai kategóriákkal a szintaktikai viszonyokon belül? A szerzők azt vallják, hogy a mondatban kifejeződő általános kategóriák mindegyike több egymással szembenálló részjelentésből áll. E jelentéseknek rendszerint sajátos mondatformák felelnek meg. Azok a mondatformák, amelyek egy grammatikai kategóriához tartoznak és azonos pozícióban fordulnak elő, mondatparadigmát alkotnak. A mondat paradigmatisorainak száma megfelel a mondatra jellemző grammatikai kategóriák számának, és a különböző nyelvekben ez eltérő lehet.

3. A nyelvrokonságra vonatkozó kutatások módszerei
c. fejezetben (217–95. lap) fontos megállapítása a szerzőknek az, hogy a nyelvrokonságra vonatkozó kutatások nem esnek egybe a nyelveredet problematikájával. A történeti nyelvészet megalapítói egykor úgy vélték, hogy a nyelvrokonság feltárása során eljuthatnak az „ősnyelv” rekonstruálásához. Ez a nézet azonban a tudomány további fejlődése nyomán tarthatatlanná vált. A rekonstrukció persze a nyelvrokonsági kutatások lényegét képezi, s megbízhatóságának mértéke objektíven az összehasonlított anyag által közvetített információ mennyiségétől, szubjektíven pedig attól függ, hogy a kutató mennyire ismeri fel az alkalmazott módszer lényegét. Minél átfogóbb a feldolgozott nyelvi információ, annál megbízhatóbb a rekonstrukció. Az összehasonlított és megbízható adatok sajátosságainak megfelelően a nyelvi rekonstrukció egyes eljárásainak sokrétűsége általában három fő módszerre vezethető vissza: külső vagy „összehasonlító” rekonstrukció, belső rekonstrukció, valamint az úgynevezett „filológiai módszer”. A nyelvtudomány története bebizonyította, milyen kudarc vár arra a kutatóra, aki a nyelvtörténetet kizárólag az említett eljárások egyikével kívánja rekonstruálni. Az összehasonlítás során problémaként merül fel a szavak régi jelentésének rekonstrukciója. Ennek során elemezni kell a nyelven belüli és a nyelven kívüli tényezőktől előidézett jelentésváltozásokat (vö. pl. a német *Zaun* ’kerítés’ és az angol *town* ’város’ jelentésváltozást).

Az alapnyelv problémája kapcsán a kötet szerzői elutasítják azt a szkeptikus véleményt, hogy az alapnyelv végső soron csak tudományos fikció, nincs jelentősége. Azt a nézetet képviselik, hogy az alapnyelvi séma nélkülözhetetlen a történeti kutatások számára. A szerzők elfogadják, hogy valamely nyelv történetét kvantitatív módszerekkel is lehet kutatni, viszont úgy vélik, hogy a glottokronológiai módszer lehetőségei jelentéktelenek a nyelvtörténet területén. A nyelvtörténeti vizsgálódásokban többen ajánlják az univerzálék bevonását, de alkalmazásuk nehézségekbe ütközik, hiszen maga az univerzálék problémája még mindig megoldatlan.

A különféle nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek összehasonlító-történeti vizsgálata az utóbbi időben nagymértékben kiszélesült. Kísérletek történtek az indoeurópai és a sémi, a finnugor és az altaji, az indoeurópai és a török, továbbá az indoeurópai, uráli, altaji, csukcs-kamcsatjai, kartvél és sémi-hámi nyelvek egyes jellemzőinek összehasonlítására.

Ákár szűkebb körű, akár átfogóbb nyelvhasználati elemzésre kerül sor, ma már nélkülözhetetlen a nyelvföldrajzi módszerek alkalmazása, a helynévanyag felhasználása a kutatásokban.

4. A szinkrónia és a diakrónia megkülönböztetésének problémája c. részben (296—307. lap) a szerzők kifejtik, hogy a *szinkrónia* és a *diakrónia* merev elkülönítése nem alkalmas módszer a nyelv objektív valóságának vizsgálatára, mivel az utóbbiban a jelen mindig szinkretikusan egybeesik a múlttal és a jövővel. Emiatt a nyelvészeti gyakorlatban széles körűen alkalmazzák a *nyelvallapot* vagy *nyelvtörténet* terminusokat. Egyébként mind a szinkrónia, mind a diakrónia beletartozik a nyelv egységes tudományának metodikai fegyvertárába, s nem alkot két, egymást kölcsönösen feltételező nyelvtudományt. A történeti kutatás gyakorlata azt bizonyítja, hogy a strukturális és genetikus elemzés az egységes kutatási folyamat két egyformán fontos és nélkülözhetetlen oldalát alkotja, amelyek logikai szempontból egyidejűleg elvégzendők. Csupán e két módszer együttes alkalmazása vezet a nyelv megfelelő leírásához, noha természetesen több konkrét feladat megoldásakor (pl. valamilyen alkalmazott nyelvészeti kutatás) erre egyáltalán nincs mindig szükség.

5. A nyelvföldrajzi kutatás módszerei c. fejezetben (308—48. lap) a szerzők kiemelik, hogy a nyelvföldrajz alapvető feladata a nyelvi jelenségek térbeli eloszlásának tanulmányozása s az ebből az eloszlásból adódó különféle kérdések megoldása. Az *areális nyelvészet* műszó tartalma még nincs eléggé tisztázva és definiálva, mivel tisztán logikai szempontból az areális nyelvészet és nyelvföldrajz valójában egy és ugyanaz. A nyelvföldrajz mint a nyelvtudomány külön ága akkor jött létre, amikor áttértek a nyelvjárások teljesen újfajta leírására, a nyelvatlások megalkotására (a XIX. sz. vége felé). A nyelvföldrajz problematikájához tartozik az is, hogy a különféle nyelvi jelenségek egyszerű feltérképezése önmagában még nem ad választ arra a kérdésre, hogy az egyes jelenségek közül melyek archaizmusok és melyek innovációk. A szerzők M. BARTOLI munkáját (Introduzione alla neolinguistica, Génève, 1925.) veszik alapul az innovációk és archaizmusok meghatározásához. Úgy tartják, hogy az innováció létrehozója mindig egy meghatározott területen élő egyed. Később az újítás ezen a területen fokozatosan kezd terjedni. Ebből az következik, hogy minden újításnak van egy központja, viszont az adatok aránylag csekély lehetőséget nyújtanak arra, hogy a nyelvi jelenségek kisugárzási göceit feltárjuk. Szóba kerülnek a történeti dialektológia kérdései is azon az alapon, hogy minden rekonstruált alapnyelvben egykor nyelvjárások is lehettek. Az a tény, hogy nincs egységes vélemény például az indoeurópai nyelveknek a legrégebbi időkben lehetséges tagolódása jellegéről, arról tanúskodik, hogy e kérdés megközelítése rendkívül nehéz, a jelenleg alkalmazott módszerek még nem eléggé kiérlelték.

6. A strukturális elemzés alapvető elvei és módszerei c. fejezetből (349—98. lap) megállapítható, hogy korábban a szovjet nyelvtudomány általában a strukturalista nyelvészetet valamilyen gyanúsán polgári, ideológiailag kétes irányzatként ítélte meg. Ma már azonban általános nézet, hogy a strukturalista nyelvészeknek a nyelvi elemzés módszereinek fejlesztésében elért eredményeit józanul értékelve arra a felismerésre juthatunk, hogy azok nem annyira a módszerek újdonságában, mint inkább explicit voltában rejlenek, vagyis abban, hogyan igyekeznek az elemzési módokat és elveket világosabban megfogalmazni, alkalmazásuk szféráját, a velük kapcsolatos korlátozásokat és a várható eredmények pontosságának fokát meghatározni.

A szerzők részletesen elemzik a nyelvi egységek funkcionális osztályozását, és kimondják — s ez magától értetődő —, hogy a nyelvi tények csak annyiban érdekesek a

nyelvész számára, amennyiben bizonyos funkciójuk van. Így természetes, hogy az azonos funkciójú nyelvi tények azonos osztályokba tömörülnek, függetlenül szubsztanciális jellemzőiktől, a különböző funkciókat ellátó tények viszont más-más osztályokba tartoznak. A nyelvet azonban teljesen áthatja a hierarchikus szerveződés elve. Hierarchikus a nyelv belső struktúrája és hierarchikus a különféle egységek közötti viszony. A nyelvi struktúrának sajátossága a nyelv szintek szerinti elrendeződésének koncepciójában tükröződik. Hierarchikus rend jellemző minden egyes szint síkjában elrendeződött nyelvi egységre is. A nyelvi hierarchia fogalma szorosan kapcsolódik a strukturalista nyelvészetnek egy igen lényeges fogalmához, a „pattern”-höz, amit általános típusnak, modellnek vagy sémának tekinthetünk, amelybe a nyelvi egységek illeszkednek. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a „pattern” fogalma egykor sikeresen épült be a gyakorlati célokat szolgáló nyelvtanítási tananyagokba is.

A mondat integráltsága hierarchikus fokozatainak megvilágítása során széles körben alkalmazzák a közvetlen összetevők módszerét. Ezek bemutatják a mondat szerzetének hierarchikus oldalát, meghatározzák a konstrukciók integrációjának szintjét, illetve rangját. A strukturalista irányzat másik fontos sajátossága az, hogy a nyelvtudomány általános axiomatikájának megteremtésére törekszik, amelynek révén még az egészen speciális jellegű részletkérdések is elemi fogalmakra és kijelentésekre vezethetők vissza.

7. A tipológia módszerei c. részben (399—428. lap) a szerzők rámutatnak arra, hogy a tipológiai hasonlóság a nyelvi rendszerek közötti hasonlóságok legáltalánosabb változata. Bármiféle nyelvészeti leírás — melynek során kilépünk egy nyelv keretei közül — elkerülhetetlenül feltételezi, hogy olyan hasonlóságokat és különbözőségeket tárjunk fel, amelyeket csak az összehasonlítás és a kontrasztív egybevetés alapján állapíthatunk meg. Az összehasonlító és a kontrasztív elemzések végeredményei különbözőek: míg az első a hasonlóságok, a második a különbségeket feltárására irányul. Egykor az idegennyelv-oktatás gyakorlata, az alkalmazott nyelvészet hangos volt a kontrasztív nyelvtantól. Ma a látz már — teljesen indokolatlanul — elmúlt, illetve talán átmenetileg szunnyadófélben van; később minden bizonnyal újabb lendületet kap. A tipológiai elemzés alapelvei közül megemlíthetjük a következőket: a tipologizálás objektumainak kiválasztása, az osztályozás releváns paramétereinek megválasztása, a paramétermező és a tipológiák pluralitása, az univerzálék és a tipológiai osztályozás, a tipologizálási eredmények regisztrálásának módszerei.

8. A nyelvtudomány általános metodológiája és a nyelvészeti kutatás egyes módszerei közötti viszony c. fejezet (429—79. lap) felvázolja a nyelv kutatás általános marxista ideológiai követelményrendszerét. Érezhető valamilyen elvi különbség a hatodik fejezet (349—98. lap) és e rész között. Valójában a fenti célkitűzés alig megy túl a deklaráció határvonalán. E fejezet legfontosabb része az, hogy a szerzők leltárba veszik a nyelvészeti módszerek alkalmazásának tipikus hiányosságait. Ilyenekről van itt szó, mint: az elméleti alaptételek tökéletlensége, az objektum fogyatékos vizsgálata, az elméleti alaptételek egyoldalúsága, apriorizmus, a hipotézisek következetlenségei és ellentmondásai (ennek keretében pl. az egységes logikai alapok hiánya a módszer alkalmazásában), a már megállapított hangtörvények ismeretének hiánya, a vizsgált objektum lényegének helytelen értelmezése, különböző idősíkok összekeverése stb.; az egész egy részének általánosítása, a nyelvészeti módszerek kibernetizálása, helytelen analógia alapján való kutatás, a nyelvi egységek létezésének konvencionalista felfogása, a kutatás objektumának természetétől idegen tulajdonságokkal történő felruházása, a nyelvtörténeti tények összekapcsolása a nép történetével

akkor is, ha erre tudományosan megalapozott módszerek gyakorlatilag nincsenek; a módszerek helytelen kiválasztása. Érthető az a szempont, hogy a nyelvi anyagok elemzésével kapcsolatos módszerek és eljárások sokoldalúságát maga a nyelvi valóság, az objektíve létező és ezáltal a nyelv egészének objektivitását bizonyító nyelvi egységek bonyolultsága és ellentmondásossága, s nem a konvencionizmus elvének elfogadása magyarázza; a nyelvészeti konvencionizmus végső soron a filozófiai konvencionizmusra vezethető vissza.

Nem teljesen érthető azonban, miért ítélik el a szerzők a nyelvészeti módszerek kibernetizálását. Nem fér kétség ahhoz, hogy az elfogadható gépi fordítás eszméje ma még nem megoldott kérdés, viszont nem lehet biztonsággal megjósolni, mit hoz a XXI. század az algoritmusok és a nyelv formalizálását célzó új lehetőségek kiaknázása terén.

Ez az impozánsan összeválogatott tanulmánygyűjtemény természetesen nem tartalmazhatja a nyelv minden aspektusának elemző értékelését, mint ahogy ez kifejezésre is jut az előszóban. Talán sokakban felmerül, miért hiányzik a pszicholingvisztika, a nyelv és a gondolkodás témaköre a műből, amely amúgy is a nyelv belső struktúrájával foglalkozik. Azt gondolom, túlzott kíváncsolomról van szó; az ismertett mű teljesen megáll azokon a lábakon, amelyeket a fejezetek kínálnak fel. Az olvasó nemcsak hatalmas mennyiségű új információhoz jut, hanem az egyes fejezetekhez csatlakozó széles körű irodalom révén áttekintést kap a jelenkori általános nyelvészet témaköreit tekintve is.

A kiadvány hiánypótló, ismeretrendszerező és ismeretbővítő hasznos tanulmány valamennyi, a nyelvvel — mint a kutatás tárgyával — foglalkozó szakember számára.

HEGEDŰS JÓZSEF

Л. Дзжэ, Типологическая характеристика русской грамматики в сопоставлении с венгерской

Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 263 lap

DEZSŐ LÁSZLÓ munkája több szempontból is a novum erejével hat. A felszabadulás óta eltelt időszakban, jóllehet számos nyelvész foglalkozott valamely nyelvi részterület magyar—orosz egybevető (kontrasztív, konfrontatív) vizsgálatával, eddig még senki sem vállalkozott egy tipológiai alapokra épülő, tudományos igényű, szintetizáló jellegű orosz—magyar grammatikai egybevetés megírására. Dezső László ezt a könnyűnek egyáltalán nem mondható, de nagyon fontos (kulcsfontosságú) feladatot tűzte ki célul.

A szerző munkája során még az orosz és az egyéb világnyelvek tipológiai szintézisére (szintéziseire ?) sem támaszkodhatott, mivel az ilyen jellegű összegző munkák még az említett reláció(k)ban is váratnak magukra. (Talán az «Энциклопедия языков мира» c., egy nemzetközi szerzőgárda összefogásával készülő nagyszabású munka hoz majd ezen a területen komolyabb áttörést ?)

Amint az a morfológiai tipológiai osztályozás alapján ismeretes, a magyar nyelv az agglutináló, az orosz pedig a flektáló nyelvek sajátos vonásait mutatja. Ennek megfelelően különböző típust képvisel a két nyelv grammatikai rendszere is. Szembetűnő különbségek mutatkoznak többek között a névszói esetrendszer (és a „névszóragozás”), továbbá a grammatikai determináció /indetermináció/ kategóriája, valamint az igei aspektualitás terén. Tudvalévő viszont, hogy mindkét vizsgált nyelv a nominatív típust (jóllehet annak két különböző altípusát) képviseli.

A könyv első részében (Типологические основания: 9—128) a szerző az általános tipológiai kutatások (ГОЛОДОВИЧ профессор és a Leningrádi tipológiai kutatócsoport,

G. A. KLIMOV, V. SKALIČKA, L. HJELMSLEV, J. GREENBERG), valamint néhány egybevető tanulmány eredményeit figyelembe véve az orosz és a magyar nyelvtanra vonatkozóan ún. tipológiai „megalapozást” ad. A munkát itt is nagyban nehezítette egyrészt az, hogy rendkívül gazdag ismeretanyagot kellett néhány oldalban szintetizálni; másrészt hogy nem létezett egy korszerű általános grammatikai (tipológiai) munka, amelyre alapvetően lehetett volna támaszkodni.

A k ö n y v e l s ő r é s z é b e n a következő témák gondos és lényegre koncentrált kifejtését találjuk: 1. r é s z f e j e z e t: A mondatalkotás főbb módjai: az univerzális struktúra; a diatézis (ezen belül külön fejezetben a „reflexív” és a „reciprok”, valamint a passzív szerkezetek problémaköre); 2. r é s z f e j e z e t: A mondat grammatikai megformáltsága: a nominatív típus, a flektáló és az agglutináló vonások; az esetrendszer tipológiája és orosz—magyar egybevetésük; 3. r é s z f e j e z e t: A mondat aktualizálása: az aspektualitás és a determináció; az igei aspektualitás kérdésköre (az egyes prefixumok és az egyes igekötők grammatikája és szemantikája); az aktionsart problémája; a determináció/indetermináció kategóriája (a névínások és a névelők használata és a tárgyas ragozás); az identifikálás és a szórend kérdései; 4. r é s z f e j e z e t: Az aktív (cselekvő igéjű) egyszerű mondatok aktuális tagolásának problémái (az SVO-viszonyok realizálódása); 5. r é s z f e j e z e t: A bővített mondat vizsgálata; a predikatív aktánsokkal, a cirkonstansokkal és az attributumokkal alkotott szerkezetek; a bővített mondat megformálása; a bővített mondat szórendje. — Mind-mind olyan nyelvelméleti (tipológiai) probléma, amelynek feltárása újat hoz az általános nyelvészet számára, és hatással lehet a további kutatások alakulására, ugyanakkor olyan grammatikai probléma is, amelynek megvilágítása az alkalmazott nyelvészet (a gyakorlati nyelvoktatás, a fordítás stb.) szempontjából is óriási jelentőséggel bír.

Az elméleti tipológia szempontjából talán a diatézis vizsgálatával, a nominatív nyelvtípus altípusainak pontosításával, a «квазипредикат», «метапредикат», «супрапредикат» terminusok bevezetésével foglalkozó részek azok, amelyek feltételenül természetesen hatnak majd a jövőbeni nyelvészeti kutatásokra. Mind a nyelvelmélet, mind pedig a gyakorlati nyelvoktatás szempontjából nagyon izgalmasak és tanulságosak a két nyelv esetrendszerét és azok egybevetését tárgyaló fejezetek, továbbá az aspektualitást és a determináció kérdéskörét elemző részek. — A gyakorlati nyelvoktatás szakemberei valamennyien jól tudják, hogy ezek a témák a mindennapi munka „örökzöld problémái”.

A k ö n y v m á s o d i k r é s z e az orosz és a magyar nyelv szintaktikai rendszerének tipológiai szempontú egybevető elemzésével foglalkozik. Számos rendszerező orosz grammatika közül Dezső László az 1980-ban megjelent orosz akadémiai nyelvtant (Н. Ю. Шведова (ред.), Русская грамматика I—II. М., 1980.) és a „Mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvet (szerk. RÁCZ ENDRE. Вр., 1968.) jelöli meg egybevető tipológiai vizsgálata kiindulási alapjaként. Az orosz akadémiai nyelvtan leíró módszerét figyelembe véve mutatja be az orosz nyelv szintaktikai rendszerét, meghatározza az alrendszerek tipológiai jellemzőit, összehasonlítja a magyar mondatban megfelelő alrendszereivel, de szándéka szerint nem tartozik kitérő céljai közé — lévén a kiinduló nyelv az orosz — a magyar nyelv sajátosságainak részletezése.

A két nyelv egymás közötti és az általános tipológiával való egybevetése a leírás módszerét illetően a kérdések egész sorát veti fel, minthogy az orosz akadémiai nyelvtan és a „Mai magyar nyelv” szintaktikai vizsgálati módszere jelentősen eltér egymástól. A „Mai magyar nyelv” egyfajta hagyományos megközelítési módot követ, az orosz akadémiai nyelvtan pedig már alkalmazza az orosz mondatban újabb elméleti eredményeit is a SVEDOVA és munkatársai által kidolgozott sajátos koncepció érvényesítésével. Dezső László könyve nem tekinti feladatának az 1980-as új akadémiai nyelvtanban

tükröződő szintaktikai eredmények bemutatását, csupán annak az egybevető tipológiai vizsgálat szempontjából jelentős fő vonásait emeli ki.

Az orosz akadémiai nyelvtan vizsgálati módja az analitikus, nem pedig a szintetikus vagy generatív nyelvleíró típushoz tartozik. Ez az orosz anyanyelvűek számára készült normatív grammatika, akiket nem az érdekel, hogy az orosz mondatok hogyan jöttek létre, hanem arra várnak választ, milyen körülmények között mely mondatok helyesek. Az orosz akadémiai nyelvtan fő paraméterei azonban — emeli ki Dezső László —, mint az analitikus és a funkcionális megközelítés, sajátos vonásai ellenére is „lefordíthatók” egy egybevető vizsgálat során, lévén ezek a jellemzők közösek a modern nyelvészeti kutatásokban, így a tipológiában is.

Az egybevető szintaktikai tipológiai vizsgálat nagyobb figyelmet szentel az alapvető konstrukciók áttekintésének, ezzel nélkülözhetetlen segítséget nyújtva az oroszul tanuló külföldieknek, akiknek a nyelvi normán túl szükségük van a helyes formák szerkesztési és használati szabályaira is. Az 1980-as akadémiai nyelvtan megközelítési módszere lehetővé teszi, hogy a korábbi tradicionális és külföldiek számára írt nyelvtanoknál jóval gazdagabb információt adjon át az olvasónak. A két nyelv mondattani egybevetésének érdekében Dezső László megközelítési módja két ponton mégis eltér az akadémiai nyelvtanétól. Az egyik különbség lényegileg a kötelező nyelvtani viszonyok, mint az alanyi és a tárgyi viszony pontosabb elválasztásában érvényesül a határozói és jelzői típusú nem kötelező bővítményektől. A másik különbség az egyszerű és az összetett mondat határainak kijelölését érinti, amely az akadémiai nyelvtanban sokkal élesebb, mint az összevető mondattani tipológiában.

A részletes ismertetés előtt még egy összehasonlító módszertani kérdést világít meg a szerző, ez az „ekvivalencia” kérdése. Minthogy az orosz és a magyar nyelv különböző típusú (nem is rokon nyelv), így teljes ekvivalencia a két nyelvi rendszer között nem lehetséges. Az ekvivalencia helyett ezért Dezső László a „korrelatív pár” terminust ajánlja, melyen a másik nyelvnek az a megfelelő korrelatív eleme értendő, amely a vizsgált példákban, az összehasonlítás alapját adó nyelvi rendszerben ugyanilyen funkciót tölt be.

Az orosz akadémiai nyelvtan az egyszerű mondat leírásakor egyik központi fogalomként a strukturális szerkezetet (структурная схема) vizsgálja, melynek során a terminusok egész sorát alkalmazza rövidítések formájában. A SVEDOVA-féle nyelvtantól eltérően Dezső László könyve kettős rövidítési sorral dolgozik, megkönnyítve a tájékozódást a két nyelv morfológiai rendszerében. A szerző az orosz ábécé betűivel az orosz szófajokat jelöli, a latin betűs szimbólumok a magyar nyelvre vonatkoznak, míg az 1980-as orosz nyelvtan latin betűs jelrendszere egészében az orosz szófajokra utal.

Az alapvető koncepciók, vizsgálati módszerek, megközelítésbeli hasonlóságok és eltérések pontos számbavétele után a szerző összefoglaló áttekintést ad az orosz nyelv egyszerű mondatainak valamennyi szintaktikai szerkezetéről, majd áttér a kétfőrészes tárgyi bővítményű mondatok részletes elemzésére. Sorra veszi a tárgyi funkcióban lehetséges előljárós és előljáró nélküli orosz szerkezeteket, s a magyarral összevetve a magyar korrelatív formákat is rendszerezi. A fejezetet a tárgyi viszonyok egybevető szemantikai jellemzése zárja, amely a nyelvtanulók és nyelvtanárok számára közvetlenül is tartalmaz az „erős vonzatok” terén hasznosítható útmutatást: „Az orosz eset helyes megválasztásához a magyar tanulóknak ismernie kell az igéknek azon szemantikai csoportjait, azokat a tárgytípusokat, amelyek esetén az oroszban birtokos, részes, eszközhatározó eset áll, a tanárnak pedig látnia kell a két nyelv tárgyi szerkezeteinek rendszerét” (218).

Ugyanígy kerül sorra a két főrészes határozói bővítményű egyszerű mondat rendszerező tipológiai elemzése. Külön figyelmet érdemel a lokális viszonyok kifejező eszköztárának a magyar nyelvből kiinduló, oroszra történő egybevetése, amely a termino-

lógiaiban járatlan olvasónak is biztos segítséget ad a gazdag magyar esetrendszerben való eligazodáshoz. Az időhatározói viszonyok áttekintését az 1954-es és 1980-as orosz akadémiai nyelvtanok és a „Mai magyar nyelv” eredményeinek egybevetése indítja, de minthogy ezek rendszerezése nem alkalmas az összevető vizsgálat elvégzésére, a továbbiakban az időhatározói viszonyok orosz–magyar egybevető tipológiai vizsgálatát ПЕТЕ ИСТВАН munkája alapján végzi el a szerző. (Vö. Пете, И., Способы выражения временных отношений в русском языке в зеркале венгерского языка. Вр., 1976.)

A könyvet gazdag bibliográfia és az alkalmazott terminológia magyarázattal ellátott jegyzéke zárja.

DEZSŐ LÁSZLÓ munkája mind elméleti értékei, mind a kapott eredmények gyakorlati alkalmazhatósága alapján méltán kerül a magyarországi, határainkon túl is számon tartott orosz nyelvészeti szakirodalomnak az elméleti kutatásokat és az igényes nyelvtanári munkát egyaránt segítő alapművei sorába.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET—MIHALOVICS ÁRPÁD

P. A. M. Sewren, *Discourse semantics*

With an appendix by A. WERTERS Oxford etc., Blackwell, 1985. X + 544 lap

A jelenkori nyelvtudomány különböző irányzatai egyre több figyelmet szentelnek a szemantikának, illetve szemaszziológiának. (A szemantika és szemaszziológia közötti különbségről l. E. COSEIRU—E. PICHLER, *Trends in Structural Semantics*. Tübingen, 1981.) Izgalmas problémákat vet fel a szöveg vagy beszéd szemantikája. Erről tanúskodik az ismertetett nagy terjedelmű monográfia is. A könyv elsősorban a mondat szemantikájáról szól. A mondat jelentését olyan pluszként határozza meg, amely a társalgást beviszi az őt tartalmazó szövegbe; innen ered a könyv címe is. A szerző célja visszavezetni a szemantikát abból a formális-logikai mederből, amely felé R. MONTAGUE kutatásai irányították a 60-as évek végének, 70-es évek elejének szemantikai hagyományai alapján.

Az I. fejezetben („Szöveg és interpretáció”) elutasítja a formális szemantika azon téziséit, mely szerint a szemantika közvetlen kapcsolatban lehet a mondatok felszíni szerkezeteivel. A felszíni szerkezet mellett minden mondatot jellemez a mélyszerkezet, azaz a szemantikai tartalom, és éppen a szemantikai tartalom szolgál eszközzel a szemantikai interpretáció szabályainak leírásához.

Bevezeti a „szöveggörnyezet” (discourse domain) fogalmát, ami lehetővé teszi, hogy a szerző elhatárolja magát a formális szemantika „lehetséges világok” fogalmától: a formális szemantikában a propozíciót (azaz a mondat értelmét a közlési aspektusok levonása után) az igaz jelentésen keresztül írják le, ami minden lehetséges világban megtalálható. P. SEWREN a szöveggörnyezet és az abban bekövetkező szerkezeti változások fogalmán keresztül határozza meg a propozíciót: minden propozíciónak meghatározott előképző (increment) felel meg a szöveggörnyezetben.

A szöveggörnyezet címek és instrukciók gyűjteményét rendszerezi. A cím meghatározott személyt érintő információk tárháza. Az instrukciók az információ előterjesztéséhez szükségesek, ami nem lehet egyszerűen az előadott szöveg „kiegészítője” (pl. a tagadó mondatban található információk). Cím vagy denotátum az, amivel a szöveg meghatározott részei közvetlen összefüggésben vannak; egyidejűleg, ha a szövegben reális tárgyakról van szó, a címek a reális világ tárgyaival függnek össze. Az új címeket rendszerint a létkvantorok vezetik be (A létkvantor használatáról l. P. T. GEACH, *Reference and generality*. Ithaca (N. J.), 1962. 202). A címlezárás művelete meghatározott:

akkor megy végbe, amikor a szövegben először jelenik meg az adott címre küldött bizonyos névszócsoport. A nyílt címet bármely egyén ellenőrizheti, aki megfelel az adott címnél őrzött leírásnak és ha az adott egyén bekerül a verifikáció kiválasztott tartományába; azaz a nyílt cím nem jelöl a tárgy iránti referenciát. De bizonyos részek néha világosan kifejezett egzisztenciális introdukció nélkül (explicit existential introduction) használhatosak. Ebben az esetben figyelembe kell venni, hogy egzisztenciális mondatról van szó, és a neki megfelelő augmentumot „utólagos pótlással” egészítik ki. Az ilyen utólagos pótlással (backward suppletion) történő kiegészítést az alapismeretekben kell alátámasztani.

A II. fejezetben („Grammatika és szótár”) a formális szemantika egy másik követelményét veti el: az ún. megszerkesztettség elvét, ami abban áll, hogy az egész mondat tartalma felfogható szintaktikailag megszerkesztett gondolatok funkciójaként bármilyen közbenső struktúra segítségével nélkül. Vizsgálja a felszíni struktúrák mélyszerkezet felé való átmenetét igazoló transzformációs szabályokat, mint az állítmány fejlődése, a másodlagos alany mellőzése, az alany fejlődése, a tagadás fejlődése; tárgyalja a szenvedő igealak, a negatív polarizációs szavak szemantikájának problémáját. Leírja a szemantikai fogalmak keletkezésének szabályait.

A III. fejezetben („A feltételezés logikája és szemantikája”) a feltételezés fogalmával összefüggő hosszú viták és kutatások eredményeit fejt ki. A FERGE által bevezetett és sok évvel később STROSON által igazolt feltételezés fogalma csak a szemantika logikai, azaz extenzionális problémáit (lét és valóság) érinti. A figyelemmel kísérés, melynek alapján meghatározza a feltételezés fogalmát, nemcsak logikai. Ezért a logikai feltételezés forrásainak kérdésére nem ad kielégítő választ. Legjobb esetben a feltételezést „gerjesztő” (presupposition inducers) szavakról beszél. Mégis a határozott névelőről pl. nem lehet azt mondani, hogy a tárgy létének feltevését gerjeszti: a szövegösszefüggésben az állítmányok nem vonatkoznak az adott extenzionális érvre, nem alakul ki a lét felvétele. Így az *Edmund is looking for the catch in the contract* 'Edmund keresi a csapdát a szerződésben' mondat igaz lehet olyan szövegösszefüggésben is, ahol nemcsak kelepce, de még a szerződés sincs: a *The catch in the contract* határozott leírásnak összefüggésben kell lennie valamilyen tárggyal az alany képzetében, de nem feltétlenül a reális valóság tárgyával.

A feltételezést szövegjelenségként vizsgálja: az anaforával együtt a feltételezés „megszilárdítja” a szövegszerkezetet. A feltételezést a szövegefogadhatóság fogalmán keresztül határozza meg. Az elfogadhatóság kritériumához tartozik pl. az a követelmény, hogy S mondat nem lehet D szöveg kiegészítője, ha S a D-ből következik, vagy annak tagadása. Ez és a többi kritérium azzal magyarázható, hogy minden augmentumnak vagy korlátoznia kell az ellenőrző tartományok osztályát, melyekben az adott szöveg igaz (pl. a *John is ill* 'John beteg' szöveget ki lehet egészíteni az *He has flue* 'Influenzás' mondattal, amennyiben ez az ellenőrző tartomány osztályát szolgálja), vagy bővítienie kell a verifikációs tartományok osztályáról szóló ismereteinket (ilyenek pl. az *ezért, tehát* kötőszóval bevezetett mondatok).

A szemantika empirikus tudomány, amely a közlés interpretációjának folyamatait vizsgálja. Interpretáció esetében a valóságos nyelvi funkción kívül nagy szerepet játszanak a beszélők alapismeretei. Megkülönböztet kategóriaismereteket (pl. annak ismerete, hogy az ember élőlény, a fa növény, a hangok láthatatlanok; ha valaminek súlya és magassága van, az anyagi tárgy; stb.) és tényleges ismereteket. Például az, hogy a hegynek csúcsa van, nagy valószínűséggel kategória jellegű információ, az pedig, hogy ellentmond a tényleges információnak, csak zűrzavart (perplexity) szül.

A IV. fejezet („Gyarapodás denotáció”) a szövegvkörnyezet fogalmának van szentelve. A nyelv grammatikai és szemantikai leírása a szövegvkörnyezetben kell hogy „ki-

fejezésre jusson”, ami közvetítő szerepet játszik a megnyilatkozás és valóság között. Pl. művészi szöveg esetében olyan szöveggörnyezet (elképzelte világ) jön létre, melynek segítségével a megnyilatkozás a valódi jelentéshez hasonló magyarázatot kap.

Minden egyes állítmányhoz társul a bővítés funkciója. Az állítmánynak két típusa van. A lexikai típusú állítmányok esetében a bővítés egyszerűen a szöveggörnyezet némi információval való kiegészítésében áll; pl. a *The child ate the pastry* 'A gyerek megette a süteményt' mondatban a bővítés funkciójának jelentése a „megette” (x, d) információ kiegészítésében áll a „gyerek” (x) jellemzővel ellátott a cím felé és a „megette” (d, x) a „sütemény” (x) jellemzővel ellátott a cím felé. A szerkezeti-szemantikai típusú állítmányok esetében a bővítés funkcióját bonyolultabb információk írják le; ezek a következő instrukciók lehetnek: „D-be új címet vezetni” (mint a létkvantor esetében), „Új al-görnyezetet építeni” (a „világot teremtő” állítmány esetében), „D-ből néhány információt kitörölni” (mint tagadás esetén). Ha a mondat egyik része meghatározott leírás, akkor a mondat értelmezése azon személy megtalálását foglalja magában a szöveggörnyezetben belül, akinek a leírás szól. *Tegnap beszélgettem egy emberrel. Az ember, akivel beszélgettem, Hollandiából jött.*

A referenciaelmélet sajátos problémáját képezi a névmási anafora. A szerző az anaforaszituációt úgy magyarázza, hogy ebben az esetben a részecske nem saját lexikai tartalma segítségével jut el a denotátumhoz (címhez), hanem közvetetten, más közlésen, ún. antecendensen keresztül.

Anaforisztikus „elküldésre” fel lehet használni az ún. „jelzőket”, olyan kifejezéseket, amelyek egyáltalán nem használhatók a tárgy azonosításához (vö. *A Harrít le-tartóztató rendőrség azt hitte, ez az idióta képes kirabolni a bankot*).

A szerző a névmások három csoportját különbözteti meg: 1. visszahatók; 2. a kvantifikációs antecendenssel rendelkező melléknévek; 3. referensek.

1. A visszaható névmás nem feltétlenül rendelkezik a visszaható jelleg morfológiai mutatójával: akkor beszél visszaható névmásról, ha ugyanazon egyszerű mondatnak (közvetlen visszaható névmás), vagy az ennek alárendelt mondat alanyának (közvetett visszaható névmás) korreferense. A rejtett (azaz morfológiailag nem jelzett) visszaható névmás egyik ismertetőjegye, hogy nem alkalmazható „jelzőként”; ezen kívül a visszaható névmások, főként a rejtettek, megsértik a bal oldali antecendens előnyben részesítésének szabályát; vö. a) *That she was clever Mary knew very well*, de b) *That Mary was clever she knew very well*. Hasonló pronominalizációs tilalom más nyelvekben is érvényesül, vö. *Miután megértette (ő), hogy hibázott, a halász szűközödni kezdett*; de *Miután megértette, hogy a halász tévedett, (ő) szűközödni kezdett*.

2. A kvantifikációs antecendenssel rendelkező névmás megkívánja, hogy az antecendens szintaktikailag „magasabb” pozícióban legyen, mint a névmás. Felmerül a kérdés, a mondat képeinek (ikon) milyen színvonalon kell kidolgozniuk a pronominalizáció szabályait; vannak tények, melyek arról tanúskodnak, ez két szinten valósul meg. A szerző azon lehetőség felé hajlik, hogy minden korlátozást a szemantikai fogalmak szintjén kell megfogalmazni.

3. A referens névmások rendszerint a névmás prototípus esetei, amennyiben csak itt beszélhetünk arról, hogy a névmás névszót helyettesít.

Ami a mondathatárokon túlra való anaforikus „küldést” illeti, értelmezésükkor nem a szerkezeti, hanem általános érvényű tényezők játszanak alapvető szerepet. Például az a), b) és c)-ben a névmás antecendenseinek a *Mary*, *Sue* és *Helene* nevek felelnek meg: *Mary asked Sue to carry Helene to the station* 'Mary megkérte Sue-t, vigye el Helenét az állomásra'. a) „Ő félt, hogy a lánya lekési a vonatot”. — „De ha neki nem lesz ideje, Steve teszi meg”. — c) „Másképp ő lekési a vonatot”.

Az V. fejezetet („Intenzívítás és kiterjedés”) a nem kiterjeszhető szövegeknek

szenteli. Az „intenzivitás” egy jele helyett kettőt vezet be, az „extenzibilitást” ($\pm E$), amely képes az adott mondatból következtetni a tárgy léteire (a reális világban), és a „szubsztitúciót” ($\pm S$), az azonosság alapján történő helyettesítést. Bebizonyította, hogy a különböző állítmányú bizonyító mondatokban elvben mind a négy kombináció elfogadható: ($+S, +E$), ($+S, -E$), ($-S, +E$), ($-S, -E$). Így az angol *hit* 'megüt' ige teljességgel extenzibilis szöveget ($+S, +E$) alkot mind az alany, mind a tárgy számára. míg az *adore* 'imád' csak az alany számára; a tárggyal nem feltétlenül függ össze a lét feltételezése, azaz ($+S, -E$) típus.

A ($-S, +E$) osztályhoz (a tényleges érveket illetően) a tényleges állítmányok, az implikáció-állítmányok, valamint az infaktuális állítmányok tartoznak, pl. *elképzel, kigondol*. Vö. FERGE ismert példáját: „*Bebel úgy képzei, Elzász és Lotaringia visszaadása csökkenti Franciaország revansista törekvéseit*”, amelyben az alárendelt mondat hordozza a feltételezést. „*Elzász és Lotaringia visszaadása nem csökkenti . . .*”: itt egzisztenciális következményről van szó, behelyettesítés azonosság alapján nem lehetséges.

A tiszta intenzivitás osztályához ($-S, -E$) tartozik minden nem tényleges mentális állítmány (*számol, reménykedik*), a kívánságot kifejező állítmányok (*akar, megpróbál*), valamint az olyan szavak, mint *megígér, feltételez, lehetséges, ha*. — Ugyanebben a fejezetben ajánl egy szerkezetet a mondat minden intenzivitást kifejező állítmányának megfelelő kiterjedés bemutatására.

A VI. fejezetben („Igazság és referencia”) az igaz megnyilatkozás megfogalmazását adja TARSKOV szemantikai programjának szellemében.

Ami a tulajdonnevek szemantikáját illeti, a szerző azt az álláspontot fogadja el, hogy a tulajdonnév a leírás egy fajtáját foglalja magába, amelynek alapját az „így és így hívják” állítmány képezi: pl. a *Szókratész* név jelentése: az a személy, akit *Szókratész*-nek hívnak. A szerző elutasítja azt a nézetet, mely szerint a gyenge leíró tartalom nem elegendő a referencia megvalósításához, mivel a tiszta gondolat, azaz a leíró tartalom rendszerint nem megfelelő ahhoz, hogy a leírás eljusson a referenshez: a referencia szövegelemek révén valósul meg, melyek szigorú deszignációs kapcsolatban vannak az individualizált tárggyal.

A könyv befejező része a függelék („Ajánlott, javasolt számítások”) foglalja magába, amit A. VAITERS írt.

ROT SÁNDOR

K Ü L Ö N F É L É K

Ünnepi beszéd

Melich János szarvasi emléktáblájának leleplezésekor

1987 szeptember 16-án

A bércecs Nógrád megye Málnapatak (Málinec) nevű községéből az alföldi Szarvasra leköltözött, szlovák anyanyelvű Melich család legkiválóbb fiának, Melich János akadémikusnak az emlékezetére gyűltünk össze születésének száztizenötödik évfordulóján. A pátriárkai kort, több mint kilenevenegy évet megért Melich János mintegy hét évtizedet töltött szakadatlan alkotó tevékenységben, művelve a magyar történeti nyelvtudományt szinte valamennyi területén. Teljesítménye mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben úgyszólván páratlan a magyar nyelvtudomány történetében. Nyomatásban közzétett munkáinak teljes jegyzéke ezerszáz tétel körül jár. S ez a csaknem ezerszáz munka megtermékenyítette a magyar nyelvtörténeti kutatásokat, ösztön-

zéseket adva Melich híveinek és ellenfeleinek egyaránt. Bármivel kezdett is foglalkozni, olyan szuggesztív erővel tette, hogy mások is kedvet kaptak hozzá, s eredményekben gazdag irodalom keletkezett. Ezzel szemben a nyelvtudománynak azok a területei, amelyek Melichet kevésbé vonzották, mint például a nyelvelméleti irányzatok, a leíró nyelvészet, a nyelvjáráskutatás és a mondattan, a többiekhez viszonyítva meglehetősen parlagon maradtak Magyarországon.

Elsőnek az a dolgozata jelent meg nyomtatásban, amelyet 1893-ban, másodéves kolozsvári egyetemi hallgató korában írt a Finály Henriktől kiadott Besztercei Szójegyzékről. Magabiztosan helyesbítette benne Finálnak, az akkor már hatvannégy éves, tekintélyes kolozsvári tudósnek nem egy tévedését. Később maga is tevékenyen részt vett régi szótáraink, glosszáink és egyéb nyelvemlékeink közzétételében. Mindez kiváló előkészület volt ahhoz, hogy megírja a magyar szótárirodalom történetét, mégpedig a legrégebbi szójegyzékektől Pápai Páriz szótáráig bezárólag. A magyar szótárirás történeti fejlődésének megrajzolásában Melich jól kamatoztatta széles körű lexikológiai, bibliográfiai és művelődéstörténeti ismereteit.

A nyelvemlékekkel való foglalkozás átvezette Melichet a helyesírás kérdéseire is, s megérlelte benne azt a meggyőződést, hogy régi emlékeinkben „nagyjából mindent úgy kell olvasni, ahogy írva van”.

Pályája elején Melich Jánost főleg a magyar nyelv jövevényszavainak a kutatása vonzotta, így különösen a német és a szláv jövevényszórétegé. Ennek a korszaknak összefoglaló jellegű terméke a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes”, amelyet Viktor Lumtzerrel társulva készített, valamint a „Szláv jövevényszavaink I/1—2”. Fontos módszerbeli újítása volt Melichnek a szófeldrajzi elv, amelyet a „Szláv jövevényszavaink”-ban széleskörűen értékesített. A latinból és az újlatin nyelvekből származó jövevényszavaink vizsgálatából Melich ugyancsak kivette részét. Összefoglaló tanulmányban mutatta ki egy csoport szavunk és tulajdonnevünk ófrancia eredetét. E munkákban és a kisebb-nagyobb szófejtő tanulmányok egész seregében bontakoztak ki egyre határozottabban Melich legfőbb tudósi erényei: a nyelvtörténet forrásainak lehető leggondosabb kiaknázása, a korábbi nézetek lelkiismeretes bírálata és ragyogó ötletesség, hipotéziseket termő fantázia.

A magyar nyelv jövevényszavaival való beható foglalkozás készítette elő Melich Jánost arra, hogy tudós társával, Gombocz Zoltánnal együtt a magyar szókinés egészét felölelő „Magyar etymologiai szótár” megírására vállalkozzék. E szótárnak, sajnos, csupán az egyharmada készült el, s így torzó maradt. Igaz, tiszteletet parancsoló, monumentális torzó, amely kiérdemelte a hazai és a külföldi szakemberek elismerését egyaránt. L.-N. Malecés francia bibliográfus 1955-ben az etimológiai szótárirodalom legnagyobb teljesítményeként értékelte Gombocz és Melich művét: „Alapvető mű, a legtökéletesebb etimológiai szótár, amelyet valaha is bármilyen nyelven publikáltak.”

Az etimológiai szótár munkálatai során, de már korábban is, szüntelenül vizsgálta Melich János a magyar személy- és helyneveket. A névtudományt, mégpedig a személy- és helynévkutatást egyaránt Melich János emelte Magyarországon műkedvelői fokról tudományos színvonalra. Legjelentősebb ilyen tárgyú munkájában, amelynek „A honfoglalás kori Magyarország” címet adta, azt a kérdést igyekezett tisztázni, milyen nyelven beszélő lakosokat találtak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében.

Melich „A honfoglalás kori Magyarország”-ban rendkívül nagy anyagot dolgozott fel bámulatatos kitarással, gazdag képzelőerővel. Ha nem látott is minden részletet egyformán világosan, ha egyben-másban tévedett, túlozott is, munkájának mégis szerfölött nagy volt a hatása. Éppen ezért szerette volna második, javított kiadásban is megjeleníteni. Még 1959-ben, ereje fogytán is gondolt erre, de már tudatában volt, hogy „non licet”, nem lehet.

Húsz éven át, 1921-től 1941-ig vezette Melich János professzor a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának szláv filológiai tanszékét. Tanítványai közül számos országos hírnű tudós került ki, mint például Kniezsa István, Hadrovics László, Sziklay László, Úrhegyi Emília és mások.

A Magyar Tudományos Akadémia fiatalon, harmincéves korában, 1902-ben választotta Melich Jánost levelező tagjai sorába. Rendes tag 1920-ban lett. 1943-ban, Szinyeyi József halálát követően őt bízták meg a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoki, azaz könyvtárigazgatói munkakörével. Ilyen minőségében sokat tett azért, hogy az Akadémia Duna-parti székházában, rendkívül veszélyeztetett helyen levő könyvtár értékes könyv-, folyóirat- és kézirat-állománya a lehető legkisebb károsodással vészelje át a bombázások, ostrom apokaliptikus idejét.

Csupán részleteket villantottam fel Melich János gazdag életművéből, tanulságos pályájából. A Szarvasi Öregdiákok Baráti Köre legsajátabb hagyományörző hivatásának tesz eleget, amikor elevenen tartja a szarvasi gimnázium kimagasló növendékeinek emlékét, és felmutatja példájukat a mai tanulóifjúságnak. A magyar nyelvtudomány művelői jóleső érzéssel fogadják, hogy a szarvasi öregdiákok gondoskodásából és anyagi áldozatából ezentúl emléktábla örökíti meg a kimagaslóan nagy nyelvtudóst, Melich Jánost is annak az épületnek a falán, amely egykor gimnáziumul szolgált, és ahol Melich János is tanult.

KISS LAJOS

Gyakorisági vizsgálati módszer a szövegsegmentálásban

1. Az előszóban keletkezett szövegek mondathatárait kereső eddigi kutatásaimban két megközelítés egyidejű alkalmazásával kívántam eredményre jutni: A) a szöveg-egész függvényében feltárt kisebb tartalmi-logikai egységek, B) az intonációs tagolási egységek határainak kijelölésével. (VIDRA KLÁRA: MNy. LXXII, 197–202; és A. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1985. 101–5.)

2. A szubjektív megítélés hibáinak kiküszöbölésére — kísérletképpen — a kollektív szubjektivitás objektivitásán alapuló tapasztalati módszert hívtam segítségül. Az alábbiakban ezt a módszert kívánom bemutatni.

A tapasztalati információk a tudományos megismerésben a hipotézisek igazolására, esetleges átértékelésére szolgálnak. Az empirikus vizsgálatokból levonható következtetések hitelességét, valószínűségét az igazolja, hogy az individuális és kollektív megismerő szubjektumok reprodukálják a korábbi tudás leglényegibb töredékét. A kollektív értékítéletben a nagy számok törvénye folytán átlagolódnak az objektivitást veszélyeztető tévedések. Az individuális valószínűség a szubjektív valószínűség szintjére emelkedik, amelynek csak idealizált formája az objektív, a logikai valószínűség. (HÁRSING LÁSZLÓ, A tudományos érvelés logikája. Bp., 1981. 188.; B. A. GRUSIN, A vélemények világa. Bp., 1971.; ROHÁNSZKY MIHÁLY, A véleménynyilvánítás és -változtatás pszichológiai vizsgálatának néhány kérdése: Magyar Pszichológiai Szemle 1967: 24.)

Az empirikus vizsgálatot magyar szakos főiskolai hallgatók segítségével végeztem el. A magnetofonfelvételtől központozás nélkül leírt szöveget két példányban kapták meg a hallgatók. Az első példányon a szöveget grammatikai, szintaktikai tudásukra támaszkodva az írásképp alapján tagolták mondategységekre. A második példányon — a szöveget követve — a felvételek meghallgatása alapján jelölték be a pontok helyét. A harmadik lépésben visszakapták az első, az írásképp szerint szegmentált szöveget, s a

felvételeket újra meghallgatva saját jelöléseiket felülbírálták, illetve megerősítették. A jelölések számszerű értékei adják a pontok helyének valószínűségét.

Az elemzett szövegben az elhatárolhatóság helyén három szám található. Az első azt jelenti, hogy a szegmentálást végzők hány százaléka tett pontot oda az íráskép alapján. A második szám szintén százalékban kifejezve azt, hogy a hangkép alapján hányan tették ki a pontot. Végül a harmadik a kontroll-művelet arányszámát jelöli. A következőkben a feladat ezeknek az arányszámoknak az értékelése.

3. Részlet a 10. számú riportból:

Több éves titkári tapasztalat alapján mi az elképzelése az ideális KISZ-titkárról ?
 . . . ¹hat elsősorban a kiválasztásnál olyan fiatalot kell javasolni KISZ-titkárnak ²akiben a fiatalok biznak 93,3/100/100 ³olyan jellemű valakit ⁴aki a problémájuk megoldását véleményük szerint el tudja látni 3,3/16,6/20 ⁵akihez fordulni tudnak olyan problémákkal ⁶amelyet esetleg a KISZ tud megoldani 100/100/100 ⁷mindenképpen szükséges az ⁸hogy tájékozott legyen az illető fiatal nemcsak a politikai eseményekben ⁹hanem a vállalatnak a mindennapi tevékenységét is ismerje 93,3/96,6/93,3 ¹⁰ismerni kell azt a tevékenységet ¹¹ami a lendő vagy már meglévő KISZ-tagnak a napi nyolc óráját behatárolja 56,6/90/86,6 ¹²tehát együtt kell élni a fiatalokkal még akkor is ¹³hogyha nem közvetlenül mellettük dolgozik 80/26,6/30 ¹⁴meg kell érteni a problémáit 3,3/3,3/23,3 ¹⁵tanácsot kell tudni adni 46,6/13,3/0.0 sok esetben nagyon nehéz kérdésekben 33,3/10/36,6 ¹⁶sok esetben úgy ¹⁷és voltak erre precedensek az én esetemben is ¹⁸hogy meglepő furcsa helyzetek álltak elő ¹⁹amikor egyszerűen nem tudtam ²⁰hogy milyen tanácsot kellene adni 73,3/83,3/100 ²¹világos az ²²hogy mi ²³akik mozgalom élén vagyunk ²⁴és több-kevesebb sikerrel próbálunk mindent megtenni azért ²⁵hogy a KISZ-élet jó legyen ²⁶nem vagyunk krózosok 23,3/60/66,6 ²⁷nem tudunk minden esetben jó tanácsot adni 36,6/43,3/56,6 ²⁸van úgy ²⁹hogy rosszat se 86,6/96,6/93,3 ³⁰ilyen esetben kell a párthoz fordulni ³¹ott tapasztaltabb emberek vannak 60/60/80 ³²a mozgalomnak régebbi harcosai s ³³mi ezt a lehetőséget mindig kihasználtuk 83,3/100/76,6 ³⁴abban az esetben ³⁵amikor csődöt mondott a KISZ-vezetőségnek az okossága ³⁶zárójelben mondom ³⁷akkor mentünk a pártszervezethez ³⁸hogy segítetek ³⁹mert ilyen problémánk van ⁴⁰és ebben nem tudunk előre lépni ⁴¹mert nem látjuk a lehetőséget 96,6/86,6/96,6 ⁴²tehát minden esetben az szükséges ⁴³hogy azt a munkát ⁴⁴amit vezet ⁴⁵valahogy partok közé szorítsa 93,3/93,3⁸⁹⁰ ⁴⁶legyen lehetősége arra ⁴⁷hogy munkát tudjon adni a KISZ-tagnak és ⁴⁸legyen mersze ahhoz ⁴⁹hogy viszont számon tudja kérni azokat a feladatokat ⁵⁰amit kiadott 20/76,6/70 ⁵¹mert ez a mozgalmi munkának az alapja 96/90/96,6 ⁵²valahogy így lesz a KISZ-munka demokratikus ⁵³hogyha a jogok és a kötelességek együtt jelentkeznek 93,3/96,6/100 ⁵⁴nagyon sokan kettéválasztják a problémát 33,3/76,6/70 ⁵⁵beszélnek külön jogokról ⁵⁶és beszélnek külön kötelességről 90/73,3/63,3 ⁵⁷ezt így nem lehet véleményem szerint megtenni 83,3/90/86,6 ⁵⁸a jogok és a kötelességek csak így együtt párhuzamosan mehetnek (⁵⁹és abba az esetben ⁶⁰hogyha ezeket az elvárásokat az illető fiatal tudja vállalni a közösséggel szemben (⁶¹akkor a gyakorlat kapcsán jó vezető válhat belőle 100/93,3/100 ⁶²persze nagyon sok függ attól ⁶³hogy az a tagság az az alapszervezet ⁶⁴amely megválasztja őt ⁶⁵hogyban viszonyul a továbbiakban az általa elképzelt munkának az elvégzéséhez 63,3/16,6/53,3 ⁶⁶és itt jelentkeznek aztán problémák 6,6/46,4/30 ⁶⁷hogy tudjunk mindig okos feladatokat adni a tagságnak 56,6/3,3/13,3 ⁶⁸olyan feladatot ⁶⁹amelyek látványosak ⁷⁰mert ezt igényli az ifjúság 90/93,3/96,6 ⁷¹ezt őszintén merem mondani ⁷²hogy a fiataloknak a lendülete és ⁷³az idősebbek is megfogalmazzák ⁷⁴ezt sok esetben számaláng 83,3/93,3/100 ⁷⁵nem szabad az ifjúságot hosszú távon terhelni feladatokkal 16,6/26,6/56,6 ⁷⁶részekre kell bontani a feladatokat olyan részekre ⁷⁷amelyeket sűrűn értékelünk 3,3/16,6/36,6 ⁷⁸és a részekből aztán összeáll az egész ⁷⁹ami egyébként megvalósíthatatlannak tűnt volna ⁸⁰hogyha úgy találjuk ⁸¹hogy ezt most hosszú távon kell megtennünk ⁸²de ⁸³hogyha ezeket le tudjuk bontani részfeladatokra ⁸⁴akkor szívesen részt vállal az ifjúság is abban ⁸⁵hogy ezeket a feladatokat ellássa,

4. E l e m z é s

Az 1—2. mondategység végén az ereszkedő dallammenetet szünet követi. Az intonációs konstrukció alapján itt mondathatár van. Az alárendelő viszonyú mondategységek közül a nem beszédszintű zárja a közlésegyiséget. A fentieket illusztrálják a számadatok 93,3/100/100. Az íráskép alapján történt szegmentálás arányszáma azért alacsonyabb, mert többen úgy vélték, hogy az azonos utalószóval (*olyan*) kezdődő 3. mondategység (predikatív szerkezete kifejtetlen, ill. megegyezik az 1. mondategységével) felsorolásként folytatása az 1. mondategységnek. A kontrollvizsgálat ezt helyesbítette. Azonban a 3. mondategység (továbbiakban me.) *olyan* utalószós indítása visszakapcsol a szövegelőzményhez, s ezzel szerkezeti összetartozást jelez.

3—6. — A 4. me. határára vonatkozó számarányok alacsonyak, s a két szélső között nagy az eltérés. Feltételezésem szerint az alacsony értéknek (3,3) nincs jelentőségük, de jelenlétük okát mégis érdemes megkeresni. Az *el tudja látni* ereszkedő lejtésmenete befolyásolta a vizsgálatot végzők egy részét, s kijavították pontra a vesszőt. Hogy a többség ezt nem tette, a megítélés szubjektív voltára utal, s azt a tévedési lehetőséget példázza, mely bármikor létrejöhet az egyéni elemzésben. Az 5. me. valójában nem indít új mondatot, csak távolabb esik a hozzá tartozó főmondattól, és nem is beszédszintű. A 4—5. me. között csupán intonációs szintagnahatár van, együtt pedig a 3. me. összetett mellékmondatát képezik.)

Az 5. me. kezdő főhangsúlya intonációs központtá válik, ezzel visszakapcsol a 4. me. indításához. Így a két mondategység egymás mellé rendelődik, együtt pedig beletartoznak abba a teljes intonációs konstrukcióba, mely a 3—4—5—6. mondategységekben realizálódik. A százalékos értékek szerint megegyeznek a mondathatár jelöltségében a 6. me. végén, mely a közlésegyiség legalacsonyabb szintű része. Az intonáció határjelző szerepei is jelen vannak: ereszkedő dallamvonal, hosszú szünet, kezdő főhangsúlyos továbbindítás. A két kommunikáció-szintű me. (a 3. és az 5.) „tartja” a hozzátartozó információkat kifejtő alacsonyabb szintűeket, s e két me. logikai, szerkesztésméltósági szoros kapcsolata létrehozza a témakifejtés első egységét. A 6. me. végén az egész eddigi közlés befejeződik.

7—9. — A 8. me. intonációs központját a *fiatal* utáni szünet és a *nemcsak*-ot indító hangsúly hozza létre. Példa ez arra, hogy a szünet nem mindig határjelző, és megjelenhet az intonációs szintagnán kívül is. A 9. me.-ben előforduló szünetben a beszélő megtorpan, s gondolatát sem az előzményeknek megfelelően fejezi be. A számadatok közelítő értékűek (93,3/96,6/93,3), a lejtésmentes ereszkedő, ki lehet tenni a pontot.

10—11. — A 10. me. kisebb intenzitással indul. Ez azért érthető, mert majdnem ugyanaz a szóalak ismétlődik meg, új információ nélkül az indítás pillanatában, mint amivel az előző mondat zárul. Csak a me. végére derül ki, hogy újabb beszédszintű me.-gel van dolgunk, melyet az intonáció is igazol: kölcsönhatásban a mondategység szerkezetével az emelkedő dallam átível a következő me. kötőszaván túlra, ezt szünet követi, jelezve, hogy még nincs vége a mondanivalónak.

A 11. me. végén megoszlanak a vélemények: 56/90/86,6. A *tehát* kötőszó jelenléte miatt alacsony az első érték, az íráskép alapján kevesebben merték lezárni a mondatot. Nyelvhasználatunkban a *tehát* kötőszós következtető utótag általában akkor fordul elő, ha az előzményekben foglaltak summázatát, következményeit tartalmazza. Itt erről nincs szó. A 12. me. az előzményt csupán más szavakkal fejt ki, ez pedig a *vagyis*, ill. az *azaz* kötőszó használatát követelné meg. Ez elég gyakran előfordul a spontán beszéden. Az intonáció befejezésére utal a 11. me. végén, de nem eléggé határozottan (a dallam bem tér vissza a beszélő alaphangjára). Mégis, megítélésünk szerint itt mondathatár van, mert a 12. me. a beszédszintre ugrik, s ezzel új intonációs konstrukció veszi kezdetét, mely csak a 20. me. végén zárul.

12–20. — A 13. me. végére várható intonációs központ átcsúszik a következő mondategységekre, s az egymást követő két rövidebb me. felsorolásszerű ritmusában jelentkeznek. A lendület a 15. me. közepén teszi emelkedővé a dallammenetet, itt azonban még mondategység-határ sincs. (A kontroll eredménye is ezt mutatja, a 46,6 nullára esett vissza.) A 17. me. beékelődik a szerkezetileg összetartozó 16. és 18. közé, s mindéz az alaphanghoz igen közel és monoton módon, gyors ritmusban, szünet nélkül valósul meg. E beszédrészben kevés az információ, indokolatlan a 16. me.-beli *ügy* utalószó, és egyre mélyebb szintűek a mondategységek. Csak a 19–20. me. kapcsol vissza a 15. zárásához, majdnem szó szerinti ismétléssel, szerkezeti egységet lezárva. A közbülső rész pedig időnyerésre szolgál, kommunikatív szempontból üresjárat.

A 21. me.-gel ismét nagyobb egység veszi kezdetét, ezen a ponton tehát újabb beszédszakasz zárul le.

21–28. — A 23–4–5. me. beékelődik a 22.-be, ezt a szövegben ténylegesen elhangzó intonáció is érzékelteti. A 22. me. második része a *nem vagyunk krózusok* beszédszintű, szoros összefüggésben áll a következő mondategységgel (a 26. me. kifejtő, magyarázó utótag). A kötőszó itt az intonációban van jelen úgy, hogy az indító szerepű kezdő főhangsúly eltolódik a *krózusok*-ra, a dallammenet ereszkedése ellenére nyitottá válik a gondolatmenet. Hasonló az intonáció szerkezete a 26. me.-ben, a 27. elején. A legközelebbi mondathatár a 28. me. végén van. 86,6/96,6/93,3.

29–32. — E mondategységekre ismét az intonációs központok elcsúszása jellemző. Az egymást követő mellérendelő viszonyú me.-ek beszédszintűek. A 32. me. végének számarányai azt mutatják, hogy a meghallgatás alapján történt szegmentálás szerint itt 100 százalékos mondathatár van, ez a kontroll szerint 76,6-ra esik vissza. Valószínűleg az íráskép alapján így is szegmentálható lenne a szöveg: *mi ezt a lehetőséget mindig kihasználtuk abban az esetben, amikor csődöt mondott a KISZ-vezetőségnek az okosága, zárójelbe mondom, akkor mentünk . . .* A hanglejtés szerint pedig így: *. . . mindig kihasználtuk. Abban az esetben . . .* A 33. me. első része a 32. folytatásaként is felfogható, de csak addig, amíg el nem hangzik a 36. me. Ekkor ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy az *abban az esetben*-nel indul az új főmondat, amelynek a 36. me.-ben hangzik el a mellékmondata. Mégis, szerintem itt van a mondathatár, mert a 32. me.-ben még visszakapcsol a 29.-hez, s az intonációs konstrukció is itt zárul le.

33–39. — E részben szabályosan érvényesül a mondategységeket záró intonáció, és a 39. végén mondategységet zár le.

40–42. — A *tehát* itt egyértelműen kitöltő szereppel bír, mert új téma indul. A 41. me. alanyát most nem nevezi meg a közlő, hiszen az a szituációban már elhangzott. Az alany „hiánya” is szövegszerkezeti elem, utal a beszédmű előzményeire, s jelzi, hogy továbbra is a feltett kérdéshez kapcsolódik a mondanivaló. A 41. me. ponttal zárul.

43–47. — A 47. me. végi arányszámok eltérőek. Az intonáció határozott lezárásra utal, s itt szerintünk is mondathatár van annak ellenére, hogy *mert*-tel indul a következő me. (Valószínűleg ezért 20 százalékos a lezáródást jelző első érték is. Azért kerül át a következő gondolat új mondatba, mert az intonációban kifejeződik a beszélő kiemelő szándéka, s az általa lényegesnek tartott mondanivalót önálló szegmentumban különíti el.)

48–55. — A 48. me. végén ismét mondategység zárul. A 49–50. me.-ben a beszélő még egyszer összegezi, tételszerűen értelmezi az előző fejtegetését. Az 53. me. végén az ereszkedő lejtésmenet ellenére sem tehető ki pont, az intonációs konstrukció nagy íve az 55. me. végéig feszül. A nagyobb intonációs egység jelenlétét, meghatározó szerepét az is bizonyítja, hogy ahol az 54. me.-gel tartalmilag lezárulna a fent említett tételmondat kifejtése, nem is merül fel a mondathatár (nincsenek számadatok). A szövegszerkesztés és az intonáció itt ellentmondásba kerül. Az 55. me.-ben nem a közvetlen előző

ményt folytatja, hanem összegezi az eddigieket. Ennek végén egyértelműen mondat-határ van.

57—67. — Az 58. me. intonációjának lezárásra való utalása viszonylagos. A 60. me. ereszkedő lejtésmenete ellenére tovább mutat. Határozott (tematikai és intonációs) lezárás csak a 63. me. végén van, legközelebb pedig a 66. me. végén. Mindkét helyen mondat-határ van.

68—78. — A 68. me. végének számadatai nagy szórást mutatnak, a me. intonációja nyitó jellegű. Ez az intonációs konstrukció a beszédmű utolsó mondategységeire is érvényes. Ennek az a magyarázata, hogy a beszédmű utolsó mondategységei a beszélő alaphangján hangzanak el, így nincs lehetőség a hanglejtésmenet érzékletes ereszkedésére.

A beszédmű a 79. mondategységgel ér véget.

VIDRA KLÁRA

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Bánhidi Zoltán hetven éves

Amikor az 50-es évek derekán Bánhidi Zoltánnal és Jókay Zoltánnal együtt fogalmaztuk a később nivódíjat kapott „Lehrbuch der ungarischen Sprache” című könyvünk első kiadásának kéziratát (1972-ig hét kiadást ért meg; Max Hueber müncheni kiadásában pedig hármalt), nem gondoltam, hogy kb. 35 év múlva magam üdvözölhetem Társaságunk nevében a nagy pedagógust és tudóst — Bánhidi Zoltánt — születésének 70. évfordulója alkalmából.

„Nagy pedagógust” mondtam. Ő 1941-ben indult el pályáján. 1942-től Csurgó nagyhírű gimnáziumában tanított, s már ott jelentős sikereket ért el. 1949-ben pedig Kecskemétre került, a Katona gimnáziumba, majd csakhamar a megye magyar szakfelügyelője lett.

Az ELTE — akkori nevén Pázmány Péter Tudományegyetem — bölcsészeti karán a nem magyar anyanyelvű hallgatók számára a Magyar Nyelvészeti Tanszék irányításával már folyt magyar nyelvi oktatás ebben az időben: Pais Dezső indítványára Bánhidi Zoltánt az elsők között hívták meg oktatóként.

1952-ben azután miniszteri rendelet folytán létrehozták országos intézményként a Központi Magyar Nyelvi Lektorátust. Ennek előkészítésében és megszervezésében Bánhidi tanár úr oroszánrészt vállalt magára. Mint e Lektorátus tanára ez időben sokat utazott vidékre — különösen a debreceni, szegedi és pécsi orvostudományi egyetemekre, de Miskolcra, Sopronba és Veszprémbe is —, mert az ottani felsőfokú intézmények ilyen irányú felügyeletével is őt bízták meg. Itt, ezen a Lektorátuson tanított sok-sok száz külföldit, s írta az oktatáshoz szükséges segédanyagokat és egyetemi jegyzetet. Szám szerint nyolc egyetemi jegyzetét adták ki. Közülük némelyik még ma is használatos a karon; „A magyar orvostudomány köréből” (1967.) pedig az elmúlt tanévben megérte a 10. változatlan kiadást az orvostudományi egyetemeken.

A munka jóságát, színvonalasságát, kapósságát jelzi, ha azt lényegében változatlan alakban újból és újból kiadják. Munkái közül meg kell emlékeznünk a „Lehrbuch” második kötetének számító „Ungarisch über Ungarn. Lesebuch und Grammatik für Fortgeschrittene” (1962.) című nyelvkönyvről (Jókayval együtt írták), valamint a „Learn Hungarian” c. nyelvkönyvünkről (1965.), amelynek öt hazai és két külföldi kiadása van (A Textbook of the Hungarian Language. Collet's London, 1965.). Az angol anyanyelvűeknek a könyvhöz a Hungaroton kiadásában hangosanyag is készült. A „Learn Hungarian” újabb, változatlan kiadása és hangosanyaga most van sajtó alatt.

Bánhidi tanár úr büszke lehet arra, hogy egyetemi jegyzeteivel és nyelvkönyveivel nemcsak a magyar nyelvet, hanem a magyar kultúrát is terjesztette világszerte.

Bánhidi Zoltánt tudósnek is említettem, hiszen már 1941-ben, a második világháború előtt egyetemi doktori, majd 1969-ben akadémiai kandidátusi fokozatot nyert. Bölcsészdoktori értekezése a magyar nyelv összetett igealakjairól a MNyTK. sorozatának 63. számaként jelent meg 1941-ben. Később is visszatér e témához (Pais-Emlékkönyv. 1956. 201—5), majd áttér a jelentéstan vizsgálatára: „A magyar összetett igealakok jelentéstörténete”: NytudÉrt. 12. sz.; „A jelentéstan helyzete hazánkban 1945 óta”: MNy. LIII. [1957.]

De ebben az időben több cikke jelent meg a stilisztika területéről is, s ezzel kapcsolatban foglalkozott az erdélyi fejedelmek (Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György) nyelvi hagyatékával.

Az 1960-as években főként a magyar sportnyelvvvel kapcsolatosak közleményei, s ebből készült a kandidátusi értekezése is, amely sportnyelvtörténeti szótárral kiegészítve jelent meg 1971-ben: „A magyar sportnyelv története és jelene”.

A kandidátusi fokozat elnyerése után a magyar—angol kontrasztív nyelvtan előkészítésén dolgozik. E kutatási területről számos írást tett közzé, főleg „A magyar nyelvért és kultúráért”, ill. „Nyelvünk és Kultúránk” című kiadványsorozatban, de másutt is (l. MNy. LXVIII., LXXI., LXXII., NytudÉrt. 83., 104. sz.).

Bánhidi tanár úr jellegzetesen mai alakja tanártársadalmunknak, s ugyanakkor Szvorényi és társai utóda, aki az elméletet a gyakorlattal össze tudja egyeztetni, sőt a gyakorlatnak elméleti alapvetést biztosít.

Kívánjuk Bánhidi Zoltán tanár úrnak, hogy még sokáig köztünk, Társaságunk tagjai között éljen és dolgozzon, erőben és egészségben. További munkájához sok sikert és munkakedvet kívánunk.

SZABÓ DÉNES

LEVÉLSZEKRÉNY

Kiss Lajos írja. A vízi járművek és átkelőeszközök magyar elnevezéseivel való foglalkozásom eredményeként előbb „A tutajfélék elnevezései a magyarban” (MNy. LXXXIII, 201—7), majd pedig „Az anonymusi *tulbou* és a *tömlő*” (MNy. LXXXIV, 67—9) címmel jelent meg közleményem. Ez utóbbi dolgozat írásakor megfeledeztem arról, hogy a *tulbou*-ról és a *tömlő*-ről mesterem és barátom, HADROVICS LÁSZLÓ is nyilvánított véleményt, mégpedig abban a tizennégy éve publikált szó- és szólásmagyarázat-gyűjteményében (Szavak és szólások. NytudÉrt. 88. sz. 126—8 *Tömlő* a.), amelynek annak idején — én voltam a lektora és szerkesztője. Elnézést kérek emlékeztetem kihagyásáért. Újraolvasva HADROVICS LÁSZLÓ fejtegetéseit nem lehet észre nem vennem, hogy gondolatmenetünk több ponton is igen közel jár egymáshoz. Adataink, érve-
léscink egymást kölcsönösen kiegészítik és erősítik.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György
iBudapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 17782

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0025—0228

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, — Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, — Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, — Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, — Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, — Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, — Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32, — Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, — Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, — Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájlesztár (Rábaköz). 1979. 17, — Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175, — Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15, — Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, — Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, — Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, — Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, — Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34, — Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, — Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeekötő szófajtanál utja. 1982. 17, — Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, — Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében. 1982. 28, — Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, — Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, — Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, — Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, — Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, — Ft.
122. **Heltné Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladájában. 1986. 22, — Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. **Vértés O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22, — Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

155. Papp Ferenc: Lomonosov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi areulata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
171. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. 1987. 100,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
173. Körmendi Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. Pusztay János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértes O. András: Érzélni világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutazó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNYTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerzhetők a Magiszter akadémiái könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXV.

ÉVFOLYAM

1989.

2.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Lajos—Pajzs Júlia: A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára (1533—1990)</i>	129
<i>Szabó József: Két északkelet-dunántúli nyelvjárásvizsgálat</i>	136
<i>D. Mátyai Mária: Igekötőrendszerünk történetéből</i>	151
<i>Nyomárkay István: A horvát nyelvújítás magyar mintáinak hatása a korabeli terminológiai szótárak tükrében</i>	171
<i>Gregor Ferenc: Sándor és társai</i>	180
<i>Korponay Béla: Az ablativus, a tagadás, a neutralizáció és más hasonló kérdések</i>	196
Kisebbségi közlemények. E. Abaffy Erzsébet: Szókészleti és grammatikai szinonimák XV—XVI. századi párhuzamos szövegeinkben. — Gáspári László: Meditáció a létről. — Bán Ervin: Megjegyzések a magyar és az idegen szavak jelentésének egybevetéséről	203
Szó- és szólásmagyar szótárak. Forgács Tamás: Újabb adalékok kalap szavunk eredetéhez. — Kávássy Sándor: Negyedrészes. — Szabó Géza: Sögetlen, kalapodatlan, hajadonfött ~ hajonfött	217
Nyelvművelés. Szathmári István: E-zó szavak Móricz Barbárok című novellájában. — A helynevek megrövidítéséről	225
Élő nyelv. Hajdú Mihály: A XXXIV. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi dolgozatairól. — Bartha Csilla: Adalékok a detroit-i magyar közösség nyelvállapotához	226
Szemle. Lakó György: A magyar—finn kapcsolatok Hunfalvy Pál levelezése tükrében. — Posgay Idikó: Erdély és szomszédai. — Szabó T. Ádám: A hűség nyelve. — Hangay Zoltán: Róka Jolán, Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája	236
Társasági ügyek. Imre Samu: Gálffy Mózes	254
Levélcsokrény. Gunda Béla írja	256

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 156 Ft. Egy szám ára: 39 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXV. ÉVF.

1989. JÚNIUS

2. SZÁM

A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára (1533–1990)*

I. Előzmények. — A magyar nyelvtudomány múlt század végi nagy fellendülésének időszakában, 1898-ban született meg az a terv, hogy a háromkötetes Nyelvtörténeti Szótár (1890–1893.) folytatásaként el kell készíteni egy Akadémiai Nagyszótárt, amelynek 1898-ban megindított anyaggyűjtése az akkori elgondolások szerint másfél évszázadra terjedt volna ki, 1750-től 1898-ig, illetőleg 1900-ig¹. Az anyaggyűjtés, azaz a szótári cédulák kézírásos készítése mintegy hét évtizeden át folyt is hol nagyobb, hol kisebb lendülettel. 1902-re már 551 ezer, 1906-ra több mint egy millió, 1911-re egy millió négyszázezer, 1928-ra majdnem két millió nyolcszázezer, 1939-re három és fél millió, 1950-re mintegy négy millió, az 1970-es évekre pedig 4,5–5 milliónyira becsült szótári cédula gyűlt össze. Ez a tekintélyes, hozzávetőleg 450 000 lexémára (szóegyedre) kiterjedő cédulaanyag kb. 1200 dobozban van betűrend szerint elhelyezve, s rendelkezésükre áll a kutatóknak sokféle szótörténeti, etimológiai, jelentéstani stb. vizsgálat végzésére. Innen került ki „A magyar nyelv értelmező szótára” (I–VII. 1959–1962.) XIX. századi irodalmi idézeteinek jelentékeny része is. De maga a tervezett Nagyszótár, amelynek dokumentációs alapjaként e cédulagyűjtemény létrejött, nem valósult meg. Mi volt a meghiúsulás oka?

Súlyos gátló körülményként kell említenünk az első és a második világháborút, a pénzügyi támogatás ki nem elégítő voltát, az adatgyűjtők kis számát és egyenetlen képzettségét stb. A kudarc legfőbb okát azonban abban kell látnunk, hogy a nagyszótári munkálatok egymást váltó irányítói nem tudtak megegyezni, mit is akarnak voltaképpen, milyen legyen, mit tartalmazzon a Nagyszótár? Voltak közöttük maximalisták, akik szerint az új Nagyszótár a magyar nyelv teljes szókincsének történeti alapon készült tudományos szótára kell legyen, de a fő célnak mégis a mai irodalmi és társalgási nyelv feldolgozását tartották, s a régi adatokat csupán kiegészítésként, magyarázatként akarták felvenni a szótárba (Utasítás, 1899.). Mások még tovább mentek: történeti jellegű egyetemes magyar szótárra törekedtek, amelyben fel akarták

* A Colloque franco-hongrois de lexicographie (Nancy–Párizs, 1988. február 2–4.) keretében 1988. február 3-án a számítógépek felhasználásával készülő tizenhatkötetes Trésor de la langue française (Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle [1789–1960]. I–. Paris, 1971–.) szerkesztőségében (Centre National de la Recherche Scientifique. Institut National de la Langue Française. Centre de Recherche pour un Trésor de la langue française. Nancy) francia nyelven elhangzott előadás eredeti szövege. Az 1., 2., 4. szakasznak KISS LAJOS, a 3. szakasznak PAJZS JÚLIA a szerzője.

¹ A részleteket illetően I. R. HUTÁS MAGDOLNA „Az Akadémiai Nagyszótár történetének vázlatja (1898–1952)” című, gazdag tartalmú dolgozatát (NyK. LXXV, 447–65).

ölelni a nyelvjárások, a köznyelv és a műnyelv egész szókincsét, sőt a rétegnyelvek szó- és szóláskészletét is (ZOLNAI GYULA, 1899.). Érvényesült a purista szemlélet is; volt, aki ellenezte az idegen szavak gyűjtését. Mások felismerték, hogy ha belátható időn belül szótárrá akarják szerkeszteni az összegyűjtött cédulaanyagot, le kell mondani a teljesség elvéről, és a Nagyszótár alapjául az irodalmi és társalgási nyelvet kell venni, s elsősorban olyan írókat kell feldolgozni, akik a népnyelvből és a beszélt nyelvből merítettek (TOLNAI VILMOS, 1912.). Ez a feldolgozás azonban rendkívül egyetlenül valósult meg. A gyűjtés „szemelgető” módszerrel folyt. Nagy szerepet kaptak a kuriózumok, az egyedi jelentésárnyalatok, a kevésbé ismert, kevésbé jelentős szerzők művei. Emellett a XIX. század irodalmának feldolgozása messze elmaradt a XVIII. századi anyaggyűjtéstől. A nagyszótári cédulaanyagban egy-egy szóra még ma is a XVIII. századból áll rendelkezésre a legtöbb és legértékesebb anyag. A XIX. századi, de különösen a XX. századi anyag rendkívül hiányos. 1928-ban ismét változott a Nagyszótár koncepciója, és megint kísérteni kezdett a teljességre való törekvés fantomja: „föl kell használni a Nyelvtörténeti Szótárban összegyűjtött és a Nyelvtörténeti Szótár kiegészítésére közölt Nyelvtörténeti anyagot, föl kell dolgozni a nyelvújítás óta napjainkig terjedő irodalmat, az élő nyelvet, főképp a művelt társalgás nyelvét s a népnyelv egész szókincsét, föl kell venni a szótárba a művészetek, tudományok és mesterségek magyar műszavait és kifejezéseit, továbbá a szólásokon kívül a közmondásokat is; az idegen szók közül csak a meghonosodottak kerülhetnek bele a szótárba, a tulajdonnevek közül mint címszók csupán a keresztnevek vehetők fel, ezek közül is csak a meghonosodottak, a helynevek mellőzendők, de a magyar szókból képzetteknek legrégibb adatai az illető köznevek alatt esetleg idézhetők” (GOMBOCZ ZOLTÁN: NyK. LXXV, 461). Legutóbb 1960-ban fogalmazták meg „A magyar irodalmi nyelv nagyszótára”-nak koncepcióját, főbb szerkezeti elveit. Eszerint a Nagyszótár történeti jellegű, tájékoztató szótár legyen, amely ugyan nem hanyagolja el a normatív szempontot, de elsőrendű célként folytatja és kiegészíti a Nyelvtörténeti Szótárt, és híven tükrözi a magyar irodalmi nyelv utolsó két évszázadát, a XVIII. század második felétől, tehát körülbelül Bessenyei György fellépésétől (1772: Ágis tragédiája) 1972-ig. A távlati tervek szerint a szótár 25–30 kötetre terjedt volna mintegy 300 000 címszóval, kötetenként tehát 10–12 000 szócikkkel, 1300–1400 lapon (GÁLDI LÁSZLÓ).

Pénzügyi, tudományszervezési és egyéb okok folytán a Nagyszótár munkálatai az 1960-as években egyre jobban lelassultak, majd teljesen abba maradtak. Időnként, így például 1968-ban napirendre tűzték ugyan a Nagyszótár kérdését, felvetve a XX. századra való szorítkozás lehetőségét is, döntés azonban nem született. A Nagyszótár cédulaanyagából archívum lett, ahol csupán rendezés és állagmegóvás folyt. Ez az archivális cédulaanyag jelenlegi formájában is jelentős értéket képvisel. De az idők során egyre világosabb lett az is, hogy a XX. század végén, a szótárirás elméleti és gyakorlati megújulásának, a számítógépes lexikográfia kibontakozásának korában már nem lehet belőle korszerű szótárat készíteni.

2. A fordulat. — 1984. február 28-án fordulat állt be a Nagyszótár ügyében. E napon ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége — a Nyelvtudományi Intézet előterjesztése alapján — úgy határozott, hogy megfelelő anyagi eszközök biztosításával megindítja „A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára (1533–1990)” s z á m í t ó g é p e k f e l h a s z n á

l á s á v a l v é g z e n d ő munkálatait, és a munkálatokat az MTA Nyelv-tudományi Intézetének szótári osztályára bízta. A tervek szerint e szótár elsősorban szépirodalmunk szókincsét fogja tartalmazni a könyvnyomtatás korától (1533: Komjáti Benedek bibliafordítás-részletétől) napjainkig (1990-ig), de ezen túlmenően felöleli azt az általános érdekű szókincset is, amely a nyomtatásban megjelent közéleti, politikai és magán jellegű írásokban, tudományos és vallási munkákban jelentkezik. A XVIII. századtól kezdődően fokozott figyelemmel lesz a szótár az időszakai sajtó nyelvére, a tankönyvekre, valamint a tudománynépszerűsítő irodalomra.

A jelenlegi elképzeléseink szerint az így meghatározott témakörökből összesen mintegy 13 millió szövegszót kívánunk számítógépen rögzíteni. Ez a 13 milliós mennyiség a századok szerint a következőképpen oszlik meg: XVI. század: 1 millió szövegszó, XVII. század: 1 millió, XVIII. század: 2 millió, XIX. század: 4 millió, XX. század: 5 millió. Ez a megoszlás arányban van azzal a ténnyel, hogy a századok növekvő sorrendjében egyre nagyobb a nyomtatásban megjelenő művek száma. Érthető tehát, hogy a szóanyag zömét a XIX. és a XX. században megjelent művekből gyűjtjük ki. A feldolgozandó műveknek, illetőleg szövegrészleteknek a kiválogatásánál arra törekszünk, hogy mindenekelőtt azokat vegyük figyelembe, amelyek jellemzőek az adott korra, és hatással voltak a későbbi nyelvhasználatra. A feldolgozandó források kijelölésének szempontjai irodalomtörténészek és nyelvészek bevonásával tartott megbeszélések során kristályosodtak ki. A forrásjegyzékek összeállítására egy-egy kor kiváló irodalomtörténésze kapott megbízást: Kőszeghy Péter (XVI–XVII. század), Szilágyi Ferenc (XVIII. század), Szabó Zoltán (XIX. század), Tverdota György (XX. század). Az elkészült forrásjegyzékeket szakértőkkel lektoráltattuk. Némely szaktudomány (matematika, hadtudomány, mértékügy, technikatörténet stb.) szemelvényeinek összeválogatására az illető szakterület legjobb ismerőinek adtunk megbízást.

Szándékunk szerint a feldolgozandó forrásanyagnak egységesnek és reprezentatívnak kell lennie. E szempontok érvényesítésekor ütköztünk bele a kéziratos művek problémájába. A régi századok irodalmi termésének jelentős része kézirathban maradt ránk. Ezek nagy hányada kimarad a feldolgozásunkból, mert szótári korpuszunkba elvszerűen csupán nyomtatásban megjelent műveket veszünk be. De természetesen figyelembe vesszük azokat a kéziratos forrásokat, amelyeknek szöveghű, megbízható kiadásuk van. A nyomtatott források tekintetében ahhoz tartjuk magunkat, hogy ha van kritikai kiadás, akkor általában azt használjuk, egyébként pedig a szerző életében megjelent legmegbízhatóbb kiadást vesszük alapul.

Az adatok gyűjtése, noha meglehetősen széles körű lesz, a kiválasztott műveknek szükségképpen csak bizonyos részleteire terjedhet ki. Ezért természetesen számolnunk kell azzal, hogy nem minden esetben fogjuk rögzíteni egy-egy szó legkorábbi vagy — kihalt szó esetében — legkésőbbi előfordulását. Sőt bizonyos ritkaságok, kuriózumok, amelyek a maguk korának szókincsére, szóalkotási törekvéseire jellemzőek voltak, s amelyeket a hagyományos gyűjtések különös gonddal szoktak kezelni, az új szótárból esetleg teljesen hiányozni fognak. Ezért a sajátos célú szókészlettörténeti kutatásokban továbbra is nélkülözhetetlen marad a régebbi nyelvtörténeti szótárakon kívül az archivális nagyszótári cédulaanyag is. Mérlegelnünk kell ezért azt is, milyen módon és milyen mértékben értékesíthetjük az új Nagyszótár megalkotása során az archivális nagyszótári cédulaanyagot.

Az új Nagyszótár csupán jelentős számú lexikográfus és számítástechnikai szakember szoros együttműködésével valósítható meg. A hagyományos lexikográfusoknak számítástechnikai ismereteket kell elsajátítaniuk, a számítástechnikusoknak pedig a lexikográfiába kell beletanulniuk. Így válhatnak előbb-utóbb valamennyien számítógépes lexikográfusokká.

3. Számítógépek a Nagyszótár szolgálatában. — A számítógépek elsősorban a szótár nyersanyagának gyűjtését, rendezését és válogatását tudják megkönnyíteni. Azok a szövegek, amelyeket forrásanyagként gépre rögzítünk, természetesen megfelelő programok segítségével számos egyéb kutatáshoz is értékes adatokat szolgáltathatnak, a szövegek tárolási módjának megtervezésekor azonban elsősorban a szótárszerkesztők igényeinek kielégítésére törekszünk. A rögzítés szabályainak kialakításakor a rendelkezésünkre álló számítógépek nyújtotta igen korlátozott lehetőségekre is tekintettel kell lennünk. Az adatbevitelt mikrogépeken végezzük (Commodore 64 és IBM XT kompatibilis kisgépek), s a rögzített, kétszeresen ellenőrzött és javított szövegeket az előfeldolgozás után nagyszámítógépre visszük. A nagyszámítógépen készülnek majd a konkordancia-programok és a rugalmas lekérdező programok.

Ezeknek a feltételeknek az ismeretében kellett megterveznünk egy olyan kódrendszert, amellyel valamennyi mai és történeti magyar karakter reprezentálható úgy, hogy a szövegek a legkülönbözőbb gépek között könnyen oda-vissza konvertálhatóak legyenek. Ezért úgy döntöttünk, hogy a szabványos angol karakterkészletből hiányzó betűket egy betű és egy szám kombinációjával jelöljük (pl. á = a1, ó = o1, é = e1 stb.). A szótárírás fázisában már remélhetőleg rendelkezni fogunk olyan képernyőkkel, illetőleg nyomtatókkal, amelyek az összes karakter eredeti, nem kódolt formájában megjeleníthető lesz.

A szövegű rögzítés érdekében néhány segédjelet is bevezettünk (pl. a bekezdések, versszakvégek jelölésére, az idegen szavak és szövegrészek jelölésére stb.). Mivel mikrogépen rögzítjük a szövegeket, minden részletet külön file-ban, azaz logikailag összetartozó adategyüttesben tárolunk, majd az előfeldolgozás után az összeset egymás után másoljuk egy hatalmas file-ba. A már lerögzített szövegrészek bibliográfiai adatait egy kisebb adatbázisban naprakészen tároljuk, itt tartjuk nyilván a rögzítéssel, ellenőrzéssel, javítással kapcsolatos adatokat is. Ebből bármikor különféle szempontú összegezéseket készíthetünk; pl. a rögzített szövegek mennyisége századok szerinti bontásban, az egyes adatrögzítők teljesítménye különböző időszakokban stb.

Az előfeldolgozás során a folyamatos szövegeket a későbbi feldolgozások, lekérdezések megkönnyítése érdekében különféle jelekkel, kódokkal látjuk el. Egy egyszerűbb program megjelöli a szövegminták elejét, végét, a címet, alcímet, összeveti a címrekord adatait a forrásnyilvántartó megfelelő adataival, s a jegyzetek szövegét egy külön jegyzet-file-ba mozgatja át. Ezután a morfológiai elemző program megkísérli felbontani a szövegszavakat tőre és toldalékmorfémákra, amire azért van szükség, mert a nyers, szövegszóra rendezett konkordancialistából nagyon nehezen lehet egy-egy lexéma összes előfordulását kiválogatni. Így annak érdekében, hogy a lexikográfusok már lexémára rendezett konkordanciákon dolgozhassanak, egy csaknem automatikus morfológiai elemző programot fogunk készíteni, amely bejelöli a lexémák és toldalékjaik határát, és címkékkel látja el a morfémákat. A lexémára vonat-

kozó címke a szó szófaját, ha van, homonimakódját tartalmazza, s amennyiben a tő aktuális formája eltér a címszótól, a szótári szóalakot is. A toldalékok címkéje a toldalék(csoport) kódja. Pl. a *lovaknak* szövegszó elemezve: *lov* «ló/FN» *ak* «PL» *nak* «DAT».

Az automatikus elemzés természetesen számos problémát vet fel, amelyek közül csak néhányra tudunk eddig megnyugtató megoldást találni. Egyrészt: milyen mélységben célszerű elemeznünk, levágjuk-e a képzőket vagy ne, esetleg egyeseket igen, másokat ne? Másrészt: mit tegyünk a homonimákkal (szótári és nyelvtani homonimák egyaránt gondot jelentenek), hogyan kezeljük az elváló igekötőket, különírt összetett szavakat, alakváltozatokat stb.?

A képzett szavak elemzésének mélységét végül is praktikus szempontok alapján döntöttük el. Mivel elemzőprogramunk úgy működik, hogy első lépésben egy tótárból keresi ki a szövegszóhoz balról illeszthető leghosszabb szótövet, olyankor, amikor a képzett szó benne van a tótárban, a képzőt nem „vágjuk le” a szóról (azaz nem jelöljük be az abszolút tő határát). Mivel tótárunk címszavai az ELEKFI LÁSZLÓ által készített „Szókincsünk nyelvtani alakrendszeré”-ből származnak és így megegyeznek az ÉKsz. címszavaival, a címszóállomány korántsem tartalmaz minden képzett szóalakot. (Ez egyébként sem volna lehetséges.) Ezért toldaléktárunkba számos képzőt is felvettünk, amelyeket minden olyan esetben felismer a program, amikor a képzett szó nem szerepel a tótárban, de az abszolút tő igen. (Pl. a *szépség* címszó az ÉKsz.-ban, ezért a *szépségét* így elemezzük: *szépség* «FN» *é* «PSe3» *t* «ACC»; viszont a *lányság* nem címszó, így ezt így elemezzük *lány* «FN» *ság* «SÁG».) Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a NSz. címszóállománya azonos lesz az ÉKsz.-ével, vagy hogy azt akárcsak irányadónak tekintenénk is. A címszójegyzék összeállításában természetesen sokat fog segíteni a számítógép: egyrészt a tótárat folyamatosan kiegészítjük az új címszavakkal, amelyekkel az elemzés során találkozunk, így egy állandóan karbantartott „nyers” címszóállományunk lesz, másrészt címszavainkat számos szempont szerint csoportosítva lekérdezhetjük, ezáltal megkönnyítve a lexikográfusok munkáját. A végleges címszójegyzéket azonban, mindezeket az adatokat felhasználva, csakis a lexikográfusok állíthatják össze.

A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszeré”-ből származó kódok lesznek segítségünkre abban, hogy felismerjük az alternáló tőalakokat, és esetenként ellenőrizzük az elemzés helyességét. Miután számítógépre visszük ezeket a kódokat, egy program a címszóból és a kódból előállítja az összes tőalternánst, és elteszi a címszó mellé a tótárba. Így az elemző program fel tudja majd ismerni a *lovak*-féle alakokat is, és egyúttal a címszót is be tudja írni a lexéma és a toldalékok határára. Az elemzés helyességét esetenként ellenőrizhetjük e kódokat felhasználva; például a *nézett* szót ellenőrzés nélkül így elemzi a program: *nézet* «FN» *t* «ACC», mivel a *nézet* a leghosszabb balról illeszthető szótő. Ha azonban a kódok segítségével ellenőrizzük az elemzést, megállapítja a program, hogy a *nézet* tő után csak *-et* alakú tárgyrag következhet. Ilyenkor a program megnézi, van-e más, rövidebb balról illeszthető tő, és azzal helyes elemzést kapunk-e; ha igen, akkor a program azt fogadja el. (A gyakorlatban azonban elképzelhető, hogy mégsem fogjuk ezt a fajta ellenőrzést alkalmazni, amennyiben a program futását túlságosan lelassítja.) Mindenféleképpen számos olyan szóalak lesz, amelyet a program nem fog tudni egyértelműen elemezni. Ilyenkor az elemzőt használó nyelvész választja ki és írja be a jó megoldást. Amikor az elemző olyan szótőre vagy alakválto-

zatra bukkan, amely nem szerepel még a tőtárban, kiegészíti a tőtárat az új címszóval, illetőleg alakváltozattal.

Amint a tervezett, mintegy 13 millió szövegszó terjedelmű anyagot gépre vittük és elemeztük, az összes szövegrészletet egymás után másoljuk egyetlen hatalmas korpuszba. Majd egy rugalmas konkordancia-programot készítünk a korpuszban való eligazodás kedvéért. E program elsődleges funkciója az, hogy egy-egy lexéma összes előfordulását megfelelő méretű szöveggörnyezettel ki tudjuk írni képernyőre vagy papírra. Az előfordulásokat időben és szerzőnként rendezve listáztathatjuk, illetve válogathatunk belőlük különböző szempontok szerint (műfaj, kor, szerző stb.). Megadhatjuk majd a kiírandó idézetek maximális számát: pl. csak száz előfordulást írjon ki véletlenszerűen összeválogatva. Lehetőség lesz arra is, hogy ne csak egy-egy szó, hanem több szó vagy morféma együttes előfordulását is vizsgáljuk; pl. írd ki azokat az igéket, amelyekhez a *meg* igekötő kapcsolódhat; vagy azokat a mondatokat, amelyekben a *ha . . . , akkor . . .* kötőszó és határozószó előfordul.

A lekérdező—konkordanciakészítő programrendszeren túl kifejezetten szócikkszerkesztést segítő programot is szeretnénk írni, amely lehetővé tenné, hogy a lexikográfusok közvetlenül a számítógépen készíthessék a szócikkeket. A képernyőn kiválogatott idézeteket rögtön átmásolhatnánk a szócikk megfelelő részébe, és egy kényelmes szövegszerkesztőt használva írhatnák meg az értelmezéseket. Mindez nagyon megkönnyítené és meggyorsítaná a szerkesztők munkáját. Könnyen áttekinthetőek lennének a már elkészült vagy készülőben levő szócikkek, rendezhetnénk őket ábécébe vagy tárgykörök szerint. A módosítások is viszonylag kis munkával lennének elvégezhetőek.

Mindez azonban ma még csak terv. A megvalósításhoz egyrészt nagyszámítógépre, másrészt számos lexikográfus és számítástechnikus szakemberre lenne szükségünk.

Pillanatnyilag az adatok rögzítése folyik, a próbarögzítés tapasztalatait felhasználva. 1986 tavaszán indult meg a feldolgozandó szövegek gépre vitele. Eddig a tervezett 13 millió szövegszóból mintegy 2,5—3 milliónyit rögzítettünk, technikai okokból túlnyomórészt XIX. századi szövegekből. Néhány tízezer szövegszónyi anyag azonban próbaként már minden kijelölt századból rendelkezésünkre áll. A rögzítéssel párhuzamosan készülnek a rendszerterv és az előfeldolgozó programok (pl. morfológiai elemző program), ezek futtatását már az adatrögzítéssel egyidejűleg megkezdhetjük. Így remélhetőleg néhány éven belül hozzáfoghatunk a próbaszócikkek írásához, amint a rögzített és előfeldolgozott szövegek tetemes része rendelkezésre áll, és megfelelő számítógépünk lesz, amelyen a lekérdező programrendszer elkészíthető és futtatható.

4. A Nagyszótár körvonalai. — A több mint négy és fél évszázad magyar irodalmi és köznyelvének szókincsét bemutató Nagyszótár történeti jellegű szótári mű lesz, amely hitelesen tudja majd dokumentálni a magyar nép társadalmi és gazdasági életének, környezetével való kapcsolatának, nemzeti műveltségének, gondolkodásmódjának az alakulását és változását mintegy fél évezred folyamán. Forrásul szolgálhat a társadalomtudományok számos ágazata, továbbá a legkülönbözőbb irányú, a közművelődést szolgáló kutatások számára. A nyelvtudományi felhasználás nemcsak sokféle szótörténeti (etimológiai, jelentéstani) vizsgálatot foglalhat magában, hanem grammatikai, főleg morfológiai, valamint szóképzéstani kutatásokat és helyesírástörténeti vizsgálódásokat is.

A Nagyszótár címszavainak száma előreláthatólag 200–250 ezer körül jár. Minthogy a felgyűjtendő szövegyedek (lexémák) száma ennél lényegesen nagyobb (bizonyára mintegy kétszerese) lesz, szükségessé válik a Nagyszótárba címszóként felvehető szavak számát lehetőleg pontosan körülírt elvek alapján korlátozni. Feltétlenül távol kell tartani magunktól a lexikográfiai maximalizmus és megalománia bűvöletét, mert különben a Nagyszótár elkészülte a beláthatatlan jövőbe tolódik el. Például a tőszavakon, gyakoribb származékokon és összetételeken kívül aligha kaphat önálló szócikket az esetleg csupán egyetlen egyszer előforduló származékszó vagy összetétel. De válogatni kell a tájszók, a neologizmusok és a szakmai szókincs terén is, elsősorban az elterjedtség kritériumát véve figyelembe. Tájszavaink közül főleg azokat szükséges címszóvá tenni, amelyek jelesebb íróinknál is előfordulnak; semmiképpen sem lehet a Nagyszótár feladata egy-egy kisebb író összes tájszavának önálló címszóvá minősítése. Nem foglalkozhatik a Nagyszótár azokkal a kérész életű szavakkal sem, amelyeket a tömeges szóalkotás során nyelvújítóink csupán megalkottak, de amelyek még átmenetileg sem gyökeresedtek meg. Nagy mértéktartás szükséges íróink egyéni szóalkotásainak szótározásával kapcsolatban; e tekintetben elsősorban klasszikus íróink szóhasználatát veendő figyelembe. Gondot kell fordítani a már többé-kevésbé meghonosodott, idegen eredetű szavak (jövevényszavak, idegen szavak) szótározására, különösen ha jeles írók műveiből is van példa rájuk. Ami a szakterminológiát illeti, annak rendszeres feldolgozására csupán szakszótárak vállalkozhatnak; a Nagyszótár e tekintetben is az elterjedtség kritériumát kívánja szem előtt tartani, elsősorban népszerűsítő kiadványok és a sajtó szóhasználatának figyelembevételével.

A Nagyszótár szócikkeinek szerkezetét az határozza meg, hogy történeti jellegű szótári művel lesz dolgunk, amelyben a jelentések tagolását és csoportosítását gondosan össze kell hangolni az egyes szavak életére vonatkozó történeti adatok bemutatásával. Mértéktartóan kell eljárni az egyes jelentések, jelentésárnyalatok megfogalmazásában, azaz az értelmezésben. Részletes kifejtés helyett az egyes jelentéseket inkább csak jelezni kell. A hangsúlynak az okkal-móddal összeválogatott, nem terjengős idézetekre kell esnie. A kiválasztott legjobb, legmegfelelőbb idézeteket visszakereshető módon, pontos forrásadatokkal kell szerepeltetni. Ugyancsak pontos lelőhely kísérje a szótárba kerülő szókapcsolatokat, szólásokat és közmondásokat is. A szócikkbe beépülő idézetek összeválogatásakor ügyelni kell az arányosságra, s egyben a valóságghú ábrázolásra. Azoknak a szavaknak a szócikkébe, amelyek a XVI. században éppúgy elevenek voltak, mint jelenleg, valamennyi századból kerülnön kellő szemléltető idézet. Ha viszont valamely szó elevensége, gyakorisága egy bizonyos században kiugróan nagy volt, úgy erre a körülményre az illető század megemelt idézetszámával hívjuk fel a figyelmet. A prózai idézetek mennyisége haladja meg a költői idézetekét.

Az egyes szavak, szókapcsolatok stb. stilisztikai értékének minősítésével, használati körének jelölésével a Nagyszótárnak csínján kell bánnia. A stilisztikai érték és a használati kör ugyanis az idők folyamán lényegesen megváltozhat. Ajánlatos a nagyfokú óvatosság.

A számítógépes gyűjtésből származó szótári adatokból a lexikográfus készít szócikket a szerkesztési utasításnak megfelelően. A szócikk ugyan megírható íróasztalnál, papíron, de megtervezhető a számítógép képernyőjén is. Ha a lexikográfus már megfelelő számítógépes gyakorlatra tesz szert, bizonyára az utóbbi megoldást fogja választani.

A mintegy 13 millió szövegszó számítógépen való rögzítése néhány éven belül befejeződhet. Ugyanakkorra megtörténhet a szükséges programok véglegesítése is. Azt követően a Nagyszótár anyagának az előszerkesztése indulhat meg nagyobb számú lexikográfus szakember bevonásával. Majd sor kerülhet a Nagyszótár szócikkeinek elkészítésére, s a húsz kötetnél nem terjedelmesebb mű közzétételére. Ez a munkafázis már bizonyára jócskán áttolódik a XXI. századba.

KISS LAJOS—PAJZS JÚLIA

Két északkelet-dunántúli nyelvjárásziget vizsgálata

1. Ebben a dolgozatomban „A magyar nyelvjárások atlasza” azon kutatópontjainak nyelvi anyagát fogom vallatóra, amelyek Dad és Vilonya községek vonalától keletre, északkeletre helyezkednek el; de földrajzi helyzetük miatt és az északkelet-dunántúli nyelvjárásokkal való összevethetőség céljából megvizsgálom néhány Duna menti és a Dunától kissé keletre eső kutatópont tájnyelvi sajátosságait is. Ezt az eljárást az a körülmény indokolja, hogy az északkelet-dunántúli nyelvjárássterületen két olyan település is található, amelynek tájszólása IMRE SAMU kutatásai szerint a kiskunsági nyelvjárástípussal mutat nagyfokú rokonságot. Ez a két község Páty (E-7) és Sukoró (E-14). Ezen két település tájszólásáról — a kiskunsági nyelvjárástípust jellemezve — IMRE SAMU a következőket írja: „Lényegében ilyen típusú a nyelvjárásziget jellegű E-7 is. — Független ő-zó a Fejér megyei Sukoró (E-14) ref. lakosságának nyelvjárása is, de ugyanakkor számos tipikusan dunántúli vonást is mutat, úgyhogy ma már inkább nyelvjárászigetszerű, átmeneti jelegű nyelvjárásnak tekintendő (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 345; a továbbiakban így rövidítem: MMNyjR.). Itteni vizsgálódásomnak az a célja, hogy a Nyelvatlasz alapján részletesen föltárjam Páty és Sukoró nyelvjárási sajátosságait, majd ezekből arra a kérdésre is megpróbálok választ adni, hogy mely vidékről kerülhettek mai lakóhelyükre Páty és Sukoró községek egykori megalapítói. Fölhasználtam ehhez természetesen a két faluban folytatott magnetofonos gyűjtésem anyagát és passzív megfigyeléssel szerzett nyelvi-nyelvjárási tapasztalataimat is. Itt említem meg, hogy kutatómunkámat az MTA Soros Alapítvány Bizottságának anyagi támogatásával végezhettem.

Az említett cél mellett érdekes feladatnak látszik annak kimutatása is, hogy az északkelet-dunántúli nyelvjárássterület határa nagyjából hol húzható meg; milyen átmeneti sáv rajzolható meg a Dunakanyartól keletre és északkeletre a palóc nyelvjárástípus felé, illetőleg keletre és délkeletre a kiskunsági tájszólások irányában. Ehhez a következő kutatópontok anyagát dolgoztam föl: Pilismarót (E-5), Szigetmonostor (E-8), Kisnémedi (E-9), Héreg (E-3), Úny (E-4), Dad (C-12), Mány (E-11), Tök (E-6), Páty (E-7), Mogyoród (E-10), Csákberény (E-12), Gyúró (E-13), Iszkaszentgyörgy (C-25), Sukoró (E-14), Bugyi (E-18), Gyón (E-19), Vilonya (C-24), Füle (C-26), Soponya (E-15), Seregélyes (E-16), Makád (E-17) és Kunszentmiklós (E-20). — A vizsgálatra kiválasztott huszonnégy település közül tizenkét kutatóponton (Dad, Füle, Úny, Pilismarót, Páty, Kisnémedi, Mány, Csákberény, Sukoró, Soponya, Makád és Bugyi községekben) mindkét gyűjtőfüzet anyagát kikérdezték az atlasz mun-

katársai. A lefolytatott vizsgálódás tekintetében szerencsés körülmény, hogy Páty és Sukoró is ezen települések között szerepel, továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy a többi (tíz) kutatópont földrajzilag arányosan helyezkedik el a kutatásra kiválasztott nyelvjárás területén. Így lehetővé válik, hogy az egyes kutatópontok tájnyelvi sajátosságainak összehasonlításában a hang- és alaktani jelenségeken kívül különböző (viszonylag nagy számú) szóképzési elemet is figyelembe vehessünk.

2. Hangtani téren a szóban forgó kutatópontok magánhangzó-rendszerét a fonémák állománya, hangszíne és az egyes magánhangzóknak más fonémák helyén megfigyelhető előfordulási száma, gyakorlissága szerint vizsgálom.

A) A fonémák állományt elemezve azt tapasztaljuk, hogy a rövid magánhangzók rendszerében a zárt *ĕ* mindegyik kutatóponton megvan ugyan, Makád, Páty, Sukoró tájszólásában és főképpen Kunszentmiklós nyelvjárásában azonban elsősorban vegyes hangrendű szavakban találunk rá példát (pl. az 1059. térképlapon: *dészka* stb.), vagy olyan magas hangrendű szóban, amely kivételképpen mély hangú toldalékot vehet föl (pl. a 722. atlaszlapon: *dĕrĕk*).

B) A magánhangzók hangszíneiben viszonylag csekély különbségek figyelhetők meg, markáns hangszínbeli sajátosság a vizsgált kutatópontokon alig fordul elő. Ilyen szórványos jelenség az *ĕi* és az *ie* kettőshangzó, amelyre Bugyi és Soponya anyagában egy-egy adatot találunk (a 361. térképlapon: E-15: *jiérce*, E-18: *jiérce*), Pilismarót, Dad, Mány és Füle nyelvjárásában pedig két-két példa van rá (pl. a 231. lapon: E-5: *szén*, *szĕin* stb.). Mivel más típusú diftongus egyáltalán nincs, ezért ezen a területen kettőshangzókról gyakorlatilag nem beszélhetünk. Ugyanezt mondhatjuk el — a nyíltabb *ĕ* kivételével — némely magánhangzónak a szokásosnál nyíltabb vagy zártabb változatáról (pl. *ĕ*, *ĕi*; *ĕ*, *ĕi*), ugyanis ezek is egyrészt csekély számban adatolhatók, másrészt nincsenek közöttük kutatópontonként jól megragadható eltérések. A köznyelvinél nyíltabb *ĕ* jelentkezése viszont jól elkülöníthető a vizsgált területen, ugyanis Csákberény és Seregélyes vonalától délre, délnyugatra meglehetősen gyakori, s a Balaton irányában erősödő tendenciát mutat (egy-egy kutatópontokon például előfordulási száma a következő: Csákberény: 26, Iszkaszentgyörgy: 47, Seregélyes: 48, Vilonya: 52 és Füle: 75), ezzel szemben a jelzett vonaltól északra és keletre csupán elvétve fordul elő. Sukoró nyelvjárásában is csak néhány, többnyire változatként használt adatot találunk rá (pl. 66. *zĕlĕr*, *zĕller*; 104. *fej*, *fej*; stb.).

Figyelemre méltó viszont, hogy Kisnémedi tájszólásában a köznyelvi *a* helyén gyakran jelentkezik illabiális *á* (ritkábban *ǎ* változatban), mégpedig 563 esetben van illabiális *á*-zás, és 21 adatot találunk labiális *a*-val. Ez azt jelenti, hogy Kisnémedi atlaszbeli anyagában az illabiális *á* dominál, hiszen a lehetséges eseteknek csupán 3,59%-ában fordul elő labiális *a* hang. A kisnémedi tájszólásnak ez a vonása tehát kétségtelenül palócos jellegű. Az illabiális *á*-zás még Mány anyagában szerepel egy adattal (a 6. térképlapon: E-11: *gábona*). Ez a példa azonban gyakorlatilag figyelmen kívül hagyható.

A hangszínárnyalatok közül a köznyelvi *á* helyén föllépő változatok (az *ā*, *ǎ*, *ǎ* és *ǎ*) mutatnak viszonylag tarka képet, mégpedig az alábbi táblázatba foglalt megoszlás szerint:

A kutatópont megnevezése	Az $\bar{a}$ -k száma	Az $\bar{e}$ -k száma	Az $\bar{q}$ -k száma	Az $\bar{q}$ -k száma
Pilismarót	0	0	10	0
Szigetmonostor	0	0	0	0
Kisnémedi	165	14	16	0
Héreg	0	0	14	0
Úny	0	0	2	0
Dad	0	0	8	0
Mány	0	0	14	0
Tök	0	0	0	0
Páty	0	0	0	0
Mogyoród	0	0	0	0
Csákberény	0	0	20	0
Gyúró	0	0	4	0
Iszkaszentgyörgy	0	0	17	0
Sukoró	0	0	6	0
Bugyi	0	0	0	1
Gyón	0	0	0	3
Vilonya	0	0	15	0
Füle	0	0	39	0
Soponya	0	0	26	0
Seregélyes	0	0	14	0
Makád	0	0	0	24
Kunszentmiklós	0	0	0	2
Összesen:	165	14	205	30

A fenti adatokból is egyértelműen az rajzolódik ki, hogy a köznyelvi $\bar{a}$ -val szemben jelentkező hosszú labiális $\bar{a}$ -zás, amely a palóc nyelvjárásterület egyik jellegzetes vonása, csupán Kisnémedi tájszólásában fordul elő. Az $\bar{a}$ változat a vizsgált terület délnyugati részén (főleg Csákberénytől délre) a leggyakoribb, az $\bar{e}$ viszont csak a délkeleti kutatópontokon (főként Makádon) jelentkezik.

A magánhangzók hangszíne tekintetében végül említést érdemel a nazalizáció jelensége abszolút szövégen. Erre — Héreg, Mogyoród és Tök kivételével — mindegyik kutatóponton találunk példát, igaz, a nazooralis szóalakok mindenütt az orrhangúsodás nélküli n -es vagy ny -es formák mellett változatként fordulnak elő (pl. a 286. térképlapon: E-11: *tokmá, tokmány, <tokmán>*; E-7, E-12, E-18: *tokmá, tokmány*; E-17: *tokmá, tokmány, tokmány*; az 528. lapon: C-12, E-11, E-17, E-18: *mesztele, mesztelen*; E-12: *mesztelen*; E-14, C-26: *meszteleny, mesztele, mesztelen*; stb.). A nazalizációt mutató szóalalkok száma kutatópontonként a következő: Pilismarót: 4, Szigetmonostor: 1, Kisnémedi: 5, Úny: 1, Dad: 5, Mány: 6, Páty: 8, Csákberény: 5, Gyúró: 2, Iszkaszentgyörgy: 5, Sukoró: 1, Bugyi: 7, Gyón: 2, Vilonya: 3, Füle: 6, Soponya: 6, Seregélyes: 3, Makád: 6 és Kunszentmiklós: 1. Az adatok csekély száma és kutatópontonkénti megoszlása nem teszi lehetővé, hogy belőlük bármiféle következtetést tudjunk levonni.

C) Az egyes magánhangzók *g y a k o r i s á g a* tekintetében — a vizsgálatra kiválasztott kutatópontok földrajzi elhelyezkedése miatt — ígéretesnek látszik a labiális $\bar{o}$ -zés, illetőleg az $\bar{o}$ helyén föllépő illabiális $\bar{e}$ -zés elemzése, hiszen — amint már láthattuk — palócos típusú helyi nyelvjárás is van a kutatópontok között, továbbá olyan Duna—Tisza közti tájszólások is, ahol labiális

ő-zés várható. Ezenkívül természetesen mindegyik magánhangzó-megfelelés vizsgálata tanulságos lehet, ezért a különböző megfelelések fajtáit egytől egyig megszámláltam és összesítettem.

a) Mivel a vizsgált nyelvjárásterületen a labiális—illabiális megfelelések közül a labiális ő-zés és az illabiális ě-zés viszonylag nagy számú példában jelentkezik, ezért ezeknek előfordulási számát és arányát együtt mutatom be az alábbi táblázatban.

A kutatópont megnevezése	Az ő-ző esetek száma	Az ě-ző esetek száma	Az ő-zés részesedési aránya (%)
Pilismarót	152	21	12,13
Szigetmonostor	107	11	9,32
Kisnémedi	150	13	7,97
Héreg	96	12	11,11
Úny	150	21	12,28
Dad	133	29	17,90
Mány	134	29	17,79
Tök	98	12	10,90
Páty	18	147	89,09
Mogyoród	102	14	12,06
Csákberény	142	31	17,91
Gyúró	93	15	13,88
Izskaszentgyörgy	100	15	13,04
Sukoró	25	152	85,87
Bugyi	140	28	16,66
Gyón	93	13	12,26
Vilonya	98	20	16,94
Füle	143	26	15,38
Soponya	133	23	14,74
Seregélyes	92	16	14,81
Makád	10	153	93,86
Kunszentmiklós	0	106	100,0

A fenti adatok — főképpen az ő-zés százalékban kifejezett részesedési értékei — azt mutatják, hogy az illabiális ě gyakorisága Kisnémedi nyelvjárásában a legnagyobb, de nem sokkal csekélyebb mértékű illabiális ě-zés figyelhető meg a Kisnémedi környéki tájszólásokban (pl. a pilismaróti, szigetmonostori és mogyoródi népnyelvben) sem. Az illabiális ě (ritkábban e) helyén jelentkező labiális ő-zés négy kutatóponton (Kunszentmiklós, Makád, Páty és Sukoró nyelvjárásában) mutatkozik erőteljesnek. Kunszentmiklós s talán még a Csepel-szigeti Makád ő-zése — hozzávéve Nagykőrös népnyelvének szintén nagyfokú labiális ő-zését — a Duna—Tisza közti ő-ző nyelvjárások északi határát jelentik, hiszen a kissé északabbra levő települések (Bugyi, Gyón és Cegléd) tájszólására már az illabiális ě-zés jellemző. Annál föltűnőbb, hogy a pátyi és sukorói nyelvjárás labiális ő-zése nagymértékben elüt az őket környező tájszólásoktól. Ez aligha magyarázható mással, mint — a már említett — nyelvjárásszíget-helyzetükkel.

A fenti táblázatba foglalt szám adatok nemcsak azokat az eseteket tartalmazzák, amelyek a köznyelvtől eltérnek, hanem mindazokat számításba vettem, amelyek a labiális ő-zés, illetőleg az illabiális ě-zés tekintetében a vizsgált kutatópontok nyelvjárásában különbséget mutatnak. A köznyelv ugyanis bizonyos esetekben az ő-ző és e-ző változat használatát is megengedi (pl. *felemel* ~

főlemel, seper ~ *söpör, veder* ~ *vödör* stb.). Az ilyen típusú példákat az *e*-zés és *ö*-zés adatainak számlálásakor minden esetben figyelembe vettem. A köznyelvben *e*-vel vagy *ö*-vel hangzó változatok közül a gyengén *ö*-ző kutatópontokon általában az *ë*-ző szóalakok járatosak, sőt egy-két esetben a köznyelvben *ö*-vel álló formák helyén is *ë*-zést mutató szavak használatosak (pl. az 1006. térképlapon: E-5, E-6: *vëdrët, vödöröt*; E-8: *vëdrët, [vödöröt]*; E-9, E-10: *vëdrët*; a 714. lapon: E-5, E-8, E-9: *vërës*; E-6: *vörös, vörös, <vërës>*; E-10: *vërës, <vörös>*; a 251. térképlapon: E-9: *bëgre*; E-18: *bëgre, bögre*; a 765. lapon: E-3, E-4, E-5, E-8, E-9, E-19: *mëgé*; E-6, E-18: *mëgé, mögé*; stb.). Érdekes jelenség, hogy az eléggé erősen illabiális *ë*-ző nyelvjárásokban a labiális *ö*-zésre elsősorban *-l* előtti hangtani helyzetben találunk példákat (pl. a 810. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-9, E-10, E-11, E-13, E-14, E-16, E-17, E-18, E-19, E-20: *viszö*; E-12: *viszö*; C-12: *viszö, <viszöl>*; C-24, C-25, E-15: *viszö, viszöl*; C-26: *viszö, viszöl, <viszöl>*; a 888. lapon: E-3, E-4, E-6, E-11, E-12, E-13, E-18, E-19, C-12: *mëkkörösztöli*; E-5, E-8: *mëkkërësztöli*; E-9: *mëkkërësztöli, (mëkkërësztölyi)*; E-7, E-14, E-17, E-20: *mökkörösztöli*; C-25, E-15: *mëkkörösztüli*; C-24: *mëkkörösztölli*; C-26, E-16: *mëkkörösztüli, <mëkkörösztöli>*; E-10: *mëkkërësztöli, <mëkkörösztöli>*; stb.). Ez a fajta *ö*-zés kétségtelenül összefügg az *-l* labializáló hatásával, amely — mint ismeretes (vö. pl.: DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 108—10; BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 157) — már az ómagyar korban jelentkezett.

Független *ö*-zés egy-két esetben a gyengén *ö*-ző kutatópontokon is megfigyelhető (pl. a 633. térképlapon: C-12, E-7, E-11, E-12, E-14, E-15: *föcske*; C-26: *föcske, <fëcske>*; E-17: *föcske, fëcske*; stb.), legtöbbször azonban csak az erősen *ö*-ző kunszentmiklósi, makádi, pátyi és sukorói nyelvjárásban tapasztalható (pl. a 61. térképlapon: E-7, E-14, E-20: *retök*; E-17: *retök, <retëk>*; a 697. lapon: E-7, E-14, E-17 és E-20: *ecetös*; a 718. térképlapon: E-7, E-14, E-17 és E-20: *szögény*; stb.). Néhány példában olyankor is *ö*-zés található, amikor a magyar nyelvjárások nagy részében nyílt *e* áll helyette, csupán kis számú helyi nyelvjárásban fordul elő zárt *ë* (pl. az 574. térképlapon: E-7, E-14: *gerëbönyöz*; E-17: *gerëbényöz*; a 688. lapon: E-17: *öregöBB, öregöbb*; E-20: *öregöBB*; stb.). A makádi, pátyi és a sukorói tájszólás *ö*-zésének kismértékű visszaszorulását jelzi, hogy a *meg* igekötő *e* hangja helyén nem mindig használatos *ö* hang, a nagyatlasz három térképlapján ugyanis *ë*-vel hangzó szóalakok is előfordulnak (a 420. lapon: E-7: *mögöröli, <mëgöröli>*; E-17: *mögölletü, <mëgölletü>*, *mögöröli, <mëgöröli>*; a 863. térképlapon: E-14: *mögnëzzük, mëgnëzzük, [mögñëzzük], (mëgnñëzzük)* és a 897. lapon: E-7: *mëkhät, mëkhät* és E-14: *mëkhät, [mëkhät]*). Kunszentmiklós atlaszbeli anyagában a labiális *ö*-zés bomására viszont semmilyen jel sem utal, hiszen az *ö*-ző szóalakok mellett még változatként sem fordulnak elő illabiális *ë*-zést mutató formák.

b) A számba vehető egyéb labiális—illabiális megfelelések közül csupán az illabiális *i*-zésre (és *i*-zésre) találunk egy-két példát (pl. a 271. térképlapon: E-3, E-4: *fírész*; E-6: *fírész, [fürész]*; C-12: *fírész* és C-25: *fírész, fürész*; a 693. lapon: E-5, E-8: *hívës, <hüvös>*; E-9, E-10: *hívës*; és E-18: *hüvös, hüvös*; stb.). Az illabiális *i*-zés és *i*-zés adatait együttesen megszámlálva, kutatópontonként a következő számértékeket kapjuk: Pilismarót: 5, Szigetmonostor: 4, Kisnémedi: 6, Héreg: 4, Úny: 5, Dad: 4, Mány: 4, Tök: 4, Páty: 4, Mogyoród: 6, Csákberény: 4, Gyúró: 4, Iszkaszentgyörgy: 3, Sukoró: 3 Bugyi: 5, Gyón: 3, Vilonya: 4, Füle: 5, Soponya: 3, Seregélyes: 3, Makád: 5 és Kunszentmiklós: 3.

Az itt felsorolt számadatok azt mutatják, hogy az illabiális *i*-zés és *i*-zés tekintetében a vizsgált helyi nyelvjárások között lényeges különbségek nincsenek, csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a palócos típusú Kisnémedi és a hozzá közel levő Mogyoród tájszólásában gyakoribb valamivel ez a jelenség. A mogyoródi nyelvjárásnak ez a vonása minden bizonnyal a község földrajzi helyzetével függ össze, hiszen abban az átmeneti sávban terül el, amelytől északra és keletre egyaránt palóc nyelvjárású települések találhatók.

c) A zárttság és nyíltság szempontjából eltérő megfeleléseket is külön-külön összesítettem. A zártabb magánhangzók eseteit és azok előfordulási számát az alábbi táblázat foglalja magában:

A kutatópont megnevezése	ó : ú	ó : u	o : u	a : o	ő : ű	ő : ű	ő : ű	é : í	e : ë	Az á utáni o
Pilismarót	3	0	14	6	2	2	1	42	14	7
Szigetmonostor	3	0	8	6	4	2	1	14	13	3
Kisnémedi	2	0	12	6	7	4	2	29	19	0
Héreg	3	0	9	4	2	3	1	58	3	24
Úny	5	0	12	5	6	5	1	84	2	31
Dad	3	1	10	4	5	7	0	65	1	26
Mány	5	1	13	6	6	4	1	14	1	32
Tök	4	0	7	4	1	3	1	53	1	25
Páty	5	0	13	5	6	5	1	9	1	29
Mogyoród	4	0	7	5	2	2	0	12	9	2
Csákberény	3	1	10	3	4	8	0	15	1	32
Gyúró	3	0	6	3	2	3	1	12	1	20
Iszkaszentgyörgy	2	0	8	2	2	5	0	15	1	18
Sukoró	4	1	8	2	4	8	0	2	1	32
Bugyi	4	1	11	2	8	5	1	26	4	5
Gyón	2	0	4	2	4	2	2	12	3	4
Vilonya	1	1	2	1	3	4	0	2	1	23
Füle	2	1	9	1	3	11	0	3	1	31
Soponya	1	1	9	4	3	9	0	10	1	36
Seregélyes	2	0	5	3	1	5	0	1	1	14
Makád	5	0	9	3	9	5	0	8	2	5
Kunszentmiklós	4	0	5	2	4	3	0	7	1	6

A fenti táblázatból az tűnik ki, hogy a vizsgált kutatópontokon a zárt *ú*-zás (*u*-zás), a zárt *o*-zás és a zárt *ű*-zés (*ü*-zés) jelensége nem mutat területileg jól megragadható különbségeket (pl. a 122. térképlapon: E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-18, C-12: *rúzsza*; E-9: *rózsá*, *rózsza*; E-3, E-20: *rúzsza*, [*rózsza*]; C-25, C-26, E-15, E-16: *rózsza*; E-17, E-19: *rúzsza*, *rózsza*; C-24: *rózsza*, (*ruzsza*); a 709. lapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-16, E-17, E-18, E-20, C-12, C-26: *magos*; C-24, E-19: *magos*, [*magas*]; C-25, E-15: *magos*, <*magas*>; E-9: *mágos*; a 761. térképlapon: E-3, E-4, E-7, E-11, E-12, E-13, E-14, E-15, E-16, C-12, C-24, C-25: *tüle*; E-5, E-8, E-9, E-10, E-17: *tüle*; E-6: *tüle*, <*tüle*>; E-18, E-20: *tülle*, *tüle*; E-19: *tülle*, *tülle*, <*tüle*>; C-26: *tüle*, *tőle*; stb.).

Az *ő* helyén jelentkező rövid *ü* hang — amint azt pl. a 761. térképlap adatai is jelzik — valamelyest gyakrabban fordul elő a Dad—Csákberény—Sukoró vonaltól délre (pl. a 268. lapon: C-12: *visü*; E-4: *visü*; E-7, E-11, E-17: *vésü*; E-9: *véső*, (*vésü*), (*vésü*); E-12, E-14, E-15, C-26: *vésü*; E-18: *vésü*, *véső*; stb.).

A zárt *i*-zésre viszonylag nagyszámú példát találunk, s ezek alapján területileg is többnyire jól kirajzolódó különbségek figyelhetők meg. A zárt *i*-zés a vizsgált terület északnyugati részén (Dad, Héreg, Pilismarót, Tök és Úny község nyelvjárásában) a legnagyobb mértékű, ettől délre csökkenő tendenciát mutat, a Dunától keletre eső kutatópontok tájszólásában is általában északról dél felé haladva csökken az *é*-vel szembeni *i* gyakorisága, néhány kutatóponton (elsősorban Mány, Páty, Seregélyes és Sukoró népnyelvében) — különösen a környező helyi nyelvjárások *i*-zésével szemben — föltűnően csekély számban fordul elő (pl. a 694. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-13: *idēs*; C-12: *idēs*; E-11: *idēs* [*édēs*]; C-25: *édēs, édēs, édēs* (*idēs*); a 722. lapon: E-3, E-4, E-5, E-6, C-12: *dērik*; C-24: *dērik, <dērik>*; az 1020. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-6, C-12: *līlek*; C-25, E-12: *lēlek, lēlek, (līlek)*; stb.). Páty és Sukoró gyenge fokú zárt *i*-zése e községek nyelvjárásziget-helyzetével magyarázható. Nehezebb annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon mivel függ össze a seregélyesi és mányi tájszólás gyengén zárt *i*-zõ volta, hiszen a közvetlen környék nyelvjárása — különösen a Mányhoz közeli Tök tájnyelve — erősebben *i*-zõ. Ez a kérdés további vizsgálódást igényel, más nyelvjárási jelenségek részletes elemzését kívánja.

A zárt *ē*-zés adatainak vizsgálatából egyértelmű kép rajzolódik ki, ugyanis ez a jelenség lényegében egy tömbben jelentkezik erőteljesen, mégpedig egymással szomszédos kutatópontokon, Pilismarót, Kisémedi, Mogyoród és Szigetmonostor tájszólásában, s gyengülő mértékben e tömbtől délre (Bugyi és Gyón nyelvjárásában) is föltűnedezik (pl. a 172. térképlapon: E-9: *gyēplū, <gyōplū>*, *<gyēplō>*; E-18: *gyēplū, <gyōplū>*; a 727. lapon: E-3, E-5, E-8, E-9, E-10: *tiktēkēt*; a 809. térképlapon: E-5, E-8, E-9, E-10: *bēviszēm*; stb.). Ez a jelenség — bár nyelvjárásainkban többnyire morféma-khoz kötötten jelentkezik a nyílt *e* helyén zárt *ē* — más területek mellett jellemző a palócos típusú tájszólásokra is (l. részletesebben: MMNyjR. 213–4), ezért a vizsgált kutatópontokon a már említett községek tájszólása — az *ē*-zés tekintetében legalábbis — a palócos jellegű nyelvjárások átmeneti határsávjának tekinthető.

Ugyancsak palócos vonás, hogy hangsúlytalan helyzetben a *-t* tárgyag előtt az *a* helyén is zártabb magánhangzó (*o*) jelentkezik Pilismarót, Szigetmonostor, Kisémedi és Mogyoród népnyelvében (az 1047. térképlapon: E-5: *dērēkadot*; E-8, E-10: *dērēkad, dērēkadot* és E-9: *dērēkadot*).

Az *á* utáni *o*-zás jelensége — amint ez táblázat számadataiból jól kiviláglik — földrajzilag szintén könnyen elkülöníthető: viszonylag gyakran jelentkezik ugyanis mindegyik dunántúli kutatóponton, a Duna menti és a Dunától keletre levő települések tájszólásában viszont csak szórványosan fordul elő (pl. a 76. térképlapon: E-3, C-12: *palānto*; E-4, E-16: *palānto, palānta*; E-6, E-7, E-12, E-14: *palānto*; C-24: *palānto, palānta, palānta*; C-26, E-15: *palānto*; C-25: *palānta*; stb.). Az adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az északkelet-dunántúli nyelvjárásokban az *á* utáni *o*-zás jelenségének határa lényegében a Duna vonaláig terjed, még ha ez a határ nem is húzható meg élesen.

d) A nyíltabb magánhangzók zártabbak helyén kisszámú példában figyelhetők meg. Az ide tartozó megfeleléseket és azok előfordulási számát a következő lap táblázata tartalmazza.

Ezen magánhangzó-megfeleléseknek nemcsak a száma kicsiny, hanem egy részükre az is jellemző, hogy a nyíltabb vagy a zártabb magánhangzót tartalmazó változatban egyaránt előfordulnak (pl. a 86. térképlapon: C-12, C-26, E-14: *bozogány, buzogány*; a 348. lapon: E-4, E-9, E-11, E-14, E-15, C-12:

A kutatópont megnevezése	ú : ó	u : o	o : a	ű : ő	ü : ö	é : e	i : ē
Pilismarót	3	0	0	5	0	1	2
Szigetmonostor	3	0	0	4	0	1	1
Kisnémedi	3	0	1	6	0	5	1
Héreg	0	0	0	0	1	1	2
Úny	0	0	0	0	0	2	1
Dad	0	0	1	0	1	0	3
Mány	0	0	0	0	2	0	2
Tök	0	0	0	0	0	1	1
Páty	0	0	0	0	2	1	2
Mogyoród	1	0	0	1	0	1	0
Csákberény	0	1	1	0	2	0	2
Gyúró	0	0	0	0	0	0	1
Iszkaszentgyörgy	0	0	0	0	1	0	1
Sukoró	0	1	1	0	2	1	2
Bugyi	0	0	0	0	1	1	2
Gyón	0	0	0	0	0	0	1
Vilonya	1	0	0	0	1	0	1
Füle	1	1	1	0	2	0	2
Soponya	1	0	1	0	3	0	2
Seregélyes	0	0	0	0	1	0	1
Makád	0	1	0	0	1	0	1
Kunszentmiklós	0	0	0	1	0	0	1

gëda; E-5: *kiskecske, kizsgëda*; E-7: *kiskecske, gëdó, gidó, gida*; E-12: *kiskecske, kizsgëda, gëda, gida, <gidó>*; E-18, C-26: *gëda, gida*; stb.). Az *ú : ó, ű : ő* és az *é : e* megfelelések bizonyos fokig kivételnek számíthatók, hiszen ezek a többihez viszonyítva valamelyest nagyobb számban, de főképpen területileg elkülöníthető megoszlásban jelentkeznek (pl. a 192. lapon: E-5, E-8, E-9: *ocsó*; E-10: *ocsó, ocsú*; a 924. térképlapon: E-5, E-9: *gyűszó*, E-8: *gyűszó, [gyűszű]*; a 959. lapon: E-5, E-8, E-9, E-10: *tő*; a 242. térképlapon: E-5: *szëmvanyó, szëmvanyó, szëmvonó*; E-4: *szëmvonyó, [szëmvonyó]*; E-9: *szëmvonó*; E-14: *pörnnyevonyó, szemvonyó, szëmvonyó, szemvonyó*; E-18: *szëmvonyó, szëmvonyó*; a 281. lapon: E-9: *nyel, [nyél]*; stb.). Mindhárom magánhangzó-megfelelésre — amint ez a táblázatból is kiviláglik — elsősorban Kisnémedi, Pilismarót és Szigetmonostor tájszólásában találunk példákat. Ez a sajátság — mint ismeretes — főképpen a palóc nyelvjárástípusra jellemző (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 81), s így érthető, hogy a más vonásaiban is palócossá jellemezhető tájszólásban és a hozzá földrajzilag közeli Pilismarót és Szigetmonostor nyelvjárásában van rá több példa. A palóc nyelvjárástípus kisugárzó hatásával magyarázható a mogyoródi és a kunszentmiklósi népnyelv egy-egy, változatban élő adata is (a fent idézett *ocsó* ~ *ocsú* és *tő* 'tű' szóalakok Mogyoródon, illetőleg a kunszentmiklósi nyelvjárásnak az 1135. térképlapon található *gyűróje* adata, amely a *gyűróje* szóalak mellett változatként van föltüntetve).

e) Időtartam tekintetében figyelemre méltó, hogy a köznyelvi hosszú *ú, ű* és *i* helyén nemegyszer rövid megfelelőik fordulnak elő, továbbá az *l, r* és *j* előtti magánhangzók nyúlása is elemzést érdemel. Mindegyik időtartambeli sajátság eseteit megszámláltam, és a következő lap táblázatában összesítettem.

A felső nyelvállású rövid magánhangzók kedvelése — amint a számadatokból kiderül — elsősorban a Gyúró—Mány vonalától nyugatra, dél-nyugatra eső kutatópontok nyelvjárására jellemző, a tőle északkeletre és dél-

A kutatópont megnevezése	ú : u	ű : ü	í : i	Az l, r, j hatására	
				hosszúak	félhosszúak
Pilismarót	6	0	0	1	5
Szigetmonostor	4	0	0	0	0
Kisnémedi	6	2	0	2	4
Héreg	5	3	1	0	2
Úny	6	4	2	4	5
Dad	32	29	14	2	15
Mány	13	11	2	5	17
Tök	5	5	2	0	0
Páty	6	5	3	5	15
Mogyoród	4	0	1	0	0
Csákberény	34	33	14	3	24
Gyúró	12	16	6	0	0
Iszkaszentgyörgy	13	20	13	1	2
Sukoró	30	31	15	2	7
Bugyi	4	2	0	2	12
Gyón	5	1	0	1	1
Vilonya	13	23	12	0	4
Füle	29	36	14	0	54
Soponya	30	34	15	1	25
Seregélyes	13	23	10	0	24
Makád	10	2	0	17	70
Kunszentmiklós	3	1	0	1	21

keletre fekvő települések tájszólásában viszont csak szórványosan bukkan föl (pl. a 14. térképlapon: E-3, E-4, E-6, E-7, E-12: *buzavirág*; E-5: *buzavirág*, *búzavirág*; E-8, E-11, E-13, E-14, E-15, C-12, C-25, C-26: *buzavirág*; E-9: *búzavirága*, *búzavirág*, [*buzavirág*]; E-10: *buzavirág*, <*búzavirág*>; C-24: *buzavirág*; E-16: *buzavirág*, *buzavirág*; E-17: *buzavirág*, *búzavirág*; E-18, E-20: *búzavirág*; E-19: *búzavirág*, <*buzavirág*>; a 117. lapon: C-12, C-24, C-25, C-26, E-12, E-13, E-14, E-15, E-16: *fűszfa*; E-9: *fűszfá*; E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-17, E-18, E-19, E-20: *fűszfa*; a 677. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-7, E-8, E-10, E-13, E-18, E-19, E-20: *tíz*; E-9: *tíz*, *tíz*; C-12, C-25, C-26, E-15: *tíz*; E-6, E-11: *tíz*; C-24, E-12, E-14, E-16: *tíz*; E-17: *tíz*, *tíz*; stb.). Az *ú : u*, *ű : ü* és *í : i* megfelelések számadatai azt is mutatják, hogy közülük az *ú : u* megfelelésre még a Duna menti és attól keletre eső kutatópontokon is valamivel több példát találunk, mint az *ű : ü* és az *í : i* szembenállásra. Az ezzel ellentétes irányú, a köznyelvi rövid *u*, *ü* és *i* helyén jelentkező hosszú *ú*, *ű* és *í* megfelelés csak egy-két morfémában fordul elő, mégpedig általában azokon a kutatópontokon, ahol az *ú : u*, *ű : ü* és *í : i* szembenállás kis hatású jelenségnek mutatkozik (pl. a 82. térképlapon: E-5, E-8, E-9, E-10: *fűvet*; E-6: *fűvet*, <*fűvet*>; stb.).

Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatásáról — a számadatok tükrében — nem lehet területileg egységesen elkülönülő képet rajzolni. Az azonban eléggé jól körvonalazódik, hogy a vizsgált terület déli részén (Füle, Seregélyes, Soponya, Makád és Kunszentmiklós népnyelvében) a legerősebb, kisebb hatású Csákberény, Dad, Mány és Páty tájszólásában, a többi kutatóponton néhány morfémában van rá példa, sőt egy-két település nyelvjárásában egyetlenegy adatot sem találunk rá (pl. a 419. térképlapon: E-4, E-5, E-11, E-15, E-18, C-12: *korpa*; E-9: *korpa*; E-7, E-12, E-17, C-26: *körpa*; E-14: *körpa*, *korpa*; az 579. lapon: C-12, E-5, E-7, E-11, E-12, E-17, E-18: *motolla*; E-4: *motolla*, *motolla*; E-9:

motólla; E-14: *motòlla*; E-15: *motolla*, *áspg*; stb.). A nyelvújrássziget helyzetű Páty tájszólása ebben a tekintetben erősen eltér a közeli Gyúró és Tök községek nyelvújításától, s lényegében a mányi népnyelvvel mutat rokonságot. Sajátos vonás jellemzi a másik nyelvújrássziget helyzetű település, Sukoró tájszólását: az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása ugyanis itt mind az észak—déli irányban fekvő falvak (Gyúró, illetőleg Seregélyes), mind pedig a tőle nyugatra, illetőleg keletre eső községek (Iszkaszentgyörgy, illetőleg Bugyi) nyelvújításához viszonyítva kiegyenlítődést mutat; jellegzetesen közbülső helyet foglal el a környező kutatópontok gyűrűjében az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása mértékének tekintetében.

D) A mássalhangzók vizsgálatában azok *á l l o m á n y i*, *h a n g s z í n b e l i* és *g y a k o r i s á g i* eltéréseit igyekeztem föltárni, az egyes mássalhangzók gyakoriságát azonban nem mássalhangzó-fonémánként mutatom be, hanem azon mássalhangzó-jelenségek szerint, amelyek az északkelet-dunántúli nyelvújításokra jellemzőek.

a) A mássalhangzó-fonémák *á l l o m á n y a* szempontjából figyelmet érdemel, hogy a vizsgált kutatópontok közül Kisnémedi anyagában megvan a *ly* fonéma, amely — mint ismeretes — a palóc nyelvújrásterület egy részén még megtalálható, bár visszaszorulóban van (vö. IMRE SAMU: ÁNyT. VIII, 92). A kisnémedi tájszólásban 37 adatot találtam a *ly* előfordulására (pl. 54. *hüvely*; 333. *bivály*; 341. *béllýeg*; 375. *pulyká*; 623. *gólyá*; 884. *folyik*; stb.), a többi kutatóponton egyetlen példa sincs rá. A *ly* fonéma bomlását jelzi, hogy az *ly*-es forma melletti változatként *l*-es, ritkábban *j*-s kiejtésű szóalakok is fölbukkannak a kisnémedi nyelvújításban (pl. 277. *nagygereble*, *nagygereble*, *gereblye*; 580. *gombolyító*, *gombolító*, [*gombojító*]; stb.).

b) A mássalhangzók *h a n g s z í n á r n y a l a t á t* elemezve, a vizsgált kutatópontok atlaszbeli anyagában az abszolút szóvégen jelentkező zöngétlenülésre, illetőleg félzöngés ejtémódra találunk példákat. Ezeket külön-külön megszámláltam, és kutatópontonként az alábbi táblázatban összesítettem:

A kutatópont megnevezése	A zöngétlenek száma	A félzöngések száma
Pilismarót	1	12
Szigetmonostor	0	13
Kisnémedi	0	6
Héreg	0	18
Úny	1	19
Dad	5	48
Mány	1	47
Tök	0	8
Páty	1	61
Mogyoród	0	11
Csákberény	22	59
Gyúró	0	29
Iszkaszentgyörgy	2	38
Sukoró	1	13
Bugyi	2	20
Gyón	0	2
Vilonya	21	15
Füle	3	52
Soponya	7	63
Seregélyes	0	34
Makád	3	51
Kunszentmiklós	0	23

Az abszolút szóvégi zöngétlenülés és a félzöngések előfordulása — Sukoró és Gyón nyelvjárásának kivételével — a Dad—Mány—Páty községek alkotta vonaltól délre a legnagyobb mértékű, legritkábban a Duna-kanyar környéki kutatópontokon fordul elő (pl. a 13. térképlapon: E-3, E-7, E-11, E-13, E-20, C-12, C-25, C-26: *űszög*; E-8, E-15: *űszög, űszök*; E-9, E-12, E-16: *űszög, űszök*; E-10, E-19, C-24: *űszök*; E-17: *űszög, űszög*; a 687. lapon: E-3, C-25: *könnyebb, könnyebb*; E-7, E-9, E-11, E-13, E-15, E-16, E-17, E-20, C-26: *könnyebb*; C-12, C-24: *könnyebb, könnyebb*; stb.). Föltűnő, hogy a vilonyai nyelvjárásban több adatot találunk a szóvégi zöngétlenedésre, mint a zöngétlen mediákra. Az is eléggé szembeszökő, hogy a példák száma viszonylag nagy szórású mutat, hiszen Gyón tájszólásában csupán két adat szerepel erre a jelenségre, a csákberényi nyelvjárásban viszont összesítve nyolcvanegy zöngétlenült mássalhangzó és zöngétlen media található. Annak magyarázata, hogy a sukorói tájszólásban is viszonylag csekély számban fordul elő az abszolút szóvégi zöngétlenülés, minden bizonnyal nyelvjárássziget voltában rejlik. Föltételezésem szerint Sukoró egykori alapítói, illetőleg református lakossága, amelyre az anyaggyűjtés kiterjedt (vö. MNyAEI. 278) olyan vidékről költözhetett át, ahol a szóvégi zöngétlenülés csak szórványosan bukkan föl.

e) A vizsgálatra kiválasztott kutatópontokon elég gyakori az *n* palatalizációja szó elején, szó belsejében és abszolút szóvégen egyaránt (pl. a 412. térképlapon: C-12, C-26, E-12: *nyugli*; E-11: *nyudli, nudli*; E-14: *krumplinudli, nyugli*; E-18: *nyúdlí, núdlí*; a 263. lapon mindegyik kutatóponton *teknyő* szóalak szerepel; a 440. térképlapon: E-4, E-11, E-14, E-17, E-18: *vászony, vászon*; E-5, E-15, C-12: *vászó, vászony, vászon*; E-9: *vászony*; E-12: *vászó, vászony, vászon, <vászón>*; C-26: *vászony*; stb.), de szórványosan a *t*, *d* és *l* palatalizációja is előfordul (pl. a 30. térképlapon: E-5, E-8, E-10: *gyinnye, dinnye*; E-9: *gyinnye*; a 421. lapon: E-5, E-9: *mëgdohosogyik*; a 895. térképlapon: E-5, E-8: *kifizetyik*; E-9: *kifizetyik, [kifizetik]*; E-10: *kifizetyik, <kifizetik>*; a 108. lapon: E-9: *ribizlyi*; a 293. térképlapon: E-9: *tolótályigá, tolótályigá*; stb.).

A kutatópont megnevezése	Az <i>ly</i> -zés száma	A <i>ty</i> -zés száma	A <i>gy</i> -zés száma	Az <i>ny</i> -zés száma
Pilismarót	0	4	14	16
Szigetmonostor	0	5	4	11
Kisnémedi	9	7	15	15
Héreg	0	0	0	14
Úny	0	1	1	17
Dad	0	0	0	16
Mány	0	1	2	17
Tök	0	0	0	11
Páty	0	0	2	17
Mogyoród	0	4	6	11
Csákberény	0	0	0	18
Gyúró	0	0	0	10
Iszkasztgyörgy	0	0	0	12
Sukoró	0	0	0	21
Bugyi	0	0	2	11
Gyón	0	0	0	5
Vilonya	0	0	0	12
Füle	0	0	0	23
Soponya	0	0	0	19
Seregélyes	0	0	0	13
Makád	0	0	1	11
Kunszentmiklós	0	0	0	3

A *t*, *d*, *l* és *n* palatalizációjának eseteit kutatópontonként megszámláltam, és az előző lap táblázatába foglaltam.

A palatális *ny*-ezés tekintetében — azt is figyelembe véve, hogy a 2. kérdőív anyagát a vizsgált terület tíz kutatópontján nem kérdezték ki — nagyon nehéz területileg jól megfogható különbségekről beszélni. Kétségtelenül a Bugyi, Gyón, Kunszentmiklós és Makád alkotta délkeleti tömbben a legkisebb mértékű az *ny*-ezés, a többi kutatópont között kisebb fokú eltérések vannak, mégpedig területileg szeszélyes megoszlásban.

A palatális *ty*-zés, *gy*-zés és *ly*-zés területileg sokkal pontosabban körvonalazható, mint az *ny*-ezés. A palatális *ly*-zés (pl. *ellyik*, *villāmyik* stb.) csak a kismémedi népnyelvben figyelhető meg, vagyis ugyanott, ahol a *ly* önálló fonémaként használatos. Ez más településeken is így van, ahogy IMRE SAMU megállapította: „az *l* palatalizációja . . . csak az *ly* fonémát ismerő területre jellemző” (MMNyJR. 249). A palatális *ty*-zés és *gy*-zés nemcsak a kismémedi tájszólásban virulens sajátosság, hanem a palócos nyelvjáróterület átmeneti sávjában fekvő települések (Pilismarót, Szigetmonostor és Mogyoród) nyelvjárásában is fölbukkan. Egy-két morfémában Budapest távolabbi környékén (Bugyi, Makád, Páty, Mány és Úny tájszólásában) is előfordul, mégpedig a *térgy*, *térgyel* és *térgyepöl* szavakban.

A palatalizációs előzményű *j*-zés is előfordul egy-két morfémában (pl. a 71. térképlapon: E-3, E-6, E-7, E-11, E-12, C-12: *sajáto*; E-4: *sajátq*, [*salátq*]; E-5, E-8, E-10, E-20: *sajáta*; E-13: *sajátq*, *sajátq*, [*salátq*]; E-14: *sajáto*, *salátq*; E-15: *sajátq*, *salátq*; E-16: *sajátq*, *sajátq*, *salátq*, *salátq*; E-17: *sajáta*, <*salátq*>; E-18, E-19: *sajáta*, [*salátq*]; C-24: *salátq*, *salátq*, [*sajátq*]; C-25: *sajátq* *sajátq*, *sajáta*, *salátq*; C-26: *sajátq*, <*salátq*>; az 500. lapon: E-4: *mell*, <*mejj*>; C-12, E-7, E-11, E-12, E-14, E-15, E-18: *mejj*; C-26: *mejj*, [*mejj*]; E-17: *mejj*, *mejj*, [*mell*]; stb.), de a példák száma annyira csekély, és megoszlásuk is olyan, hogy területi különbségek nem rajzolódhatnak ki az egyes kutatópontok között. A *j*-zó szóalakok száma kutatópontonként a következő: Pilismarót: 1, Szigetmonostor: 1, Kismémedi: 0, Héreg: 1, Úny: 1, Dad: 2, Mány: 3, Tök: 1, Páty: 3, Mogyoród: 1, Csákerény: 4, Gyúró: 1, Iszkaszentgyörgy: 2, Sukoró: 3, Bugyi: 4, Gyón: 1, Vilonya: 2, Füle: 4, Soponya: 3, Seregélyes: 2, Makád: 3 és Kunszentmiklós: 1.

d) Az apalatális *l*-ezés több morfémában jelentkezik, mint a *j*-zés. Az *l*-ezés előfordulásának számadatai kutatópontonként a következők: Pilismarót: 11, Szigetmonostor: 5, Kismémedi: 8, Héreg: 3, Úny: 7, Dad: 6, Mány: 2, Tök: 1, Páty: 3, Mogyoród: 3, Csákerény: 4, Gyúró: 2, Iszkaszentgyörgy: 6, Sukoró: 7, Bugyi: 4, Gyón: 2, Vilonya: 4, Füle: 15, Soponya: 8, Seregélyes: 4, Makád: 5 és Kunszentmiklós: 5.

Az *l*-ezésre kapott számadatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Budapest környéki kutatópontokon valamivel kisebb az *l*-ező szóalakok száma, mint a távolabbi településeken (pl. a 333. térképlapon: E-12: *bival*, *bivaj*; C-24: *bival*; C-25: *bivā*, *bivaj*, <*bival*>; C-26: *bivā*, <*bival*>; E-14, E-16: *bivā*, *bival* [*bivaj*]; E-20: *bival*, <*bivaj*>; a 443. lapon: E-9: *pëndöl*; E-17: *pëndöl*; E-18: *pöndő*, *pöndöl*; az 1007. térképlapon: E-4, E-8, E-15, E-16: *sejëm*, <*selëm*>; E-5, C-25: *selëm*, *sejëm*; C-12: *sejëm*, (*selëm*); C-24, C-26: *selëm*, [*sejëm*]; stb.). Elképzelhetőnek tartom, hogy ebben szerepet játszik a budapesti köznyelv hatása, hiszen a főváros környéki falvak lakói különböző okoknál fogva (pl. munkavállalás, különféle ügyintézés stb.) általában szorosabb kapcsolatban vannak Budapesttel.

e) Az explozív *ty*-zés és *gy*-zés, amely mássalhangzó utáni *j* helyén lép föl, területileg élesen elhatárolható kutatópontokon fordul elő, mégpedig a Dad—Csákberény—Sukoró községek vonalától délre (pl. a 439. lapon: C-12, C-26, E-14, E-15: *gyaptyu*; E-12: *gyaptyu*, [*gyapju*]; az 1106. térképlapon: C-12: *ablaktya*, [*ablakja*]; E-12, E-14, E-16, C-24, C-25: *ablaktya*; C-26: *ablaktya*, <*ablaka*>; E-15: *ablaktya*, *ablaka*; a 720. lapon: C-12: *somgyas*, [*somjas*]; C-24, C-25, C-26, E-12, E-14, E-15, E-16: *somgyas*; az 1150. térképlapon: C-12: *zsebgye*, *zsebje*; C-24, C-25, C-26, E-12, E-14, E-15, E-16: *zsebgye*; stb.

Az explozív *ty*-zés és *gy*-zés eseteit külön-külön megszámlálva, a következő számadatokat kaptam:

A kutatópont megnevezése	Az explozív <i>ty</i> -zés száma	Az explozív <i>gy</i> -zés száma
Dad	5	21
Csákberény	5	24
Iszkaszentgyörgy	4	18
Sukoró	5	24
Vilonya	4	17
Füle	5	24
Soponya	5	23
Seregélyes	4	19

A fenti táblázat adataihoz a következőt jegyzem meg: azok a kutatópontok természetesen nem szerepelnek benne, ahol egyetlenegy példa sincs az explozív *ty*-zésre és *gy*-zésre; a *gy*-zés számadatai azokat az eseteket is magukban foglalják, melyekben *r* utáni *j* helyén fordul elő *gy* (pl. *címörgye*, *címörgye*, *kicsavargya*, *várgyák* stb.). Ez utóbbi ugyanis — amint ezt DEME LÁSZLÓ kutatásai meggyőzően bebizonyították (l. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 256—8), majd IMRE SAMUNAK a MNyA. alapján végzett vizsgálódásai is igazolták (vö. MMNyjR. 254) — jóval nagyobb területen él, még a Duna bal partján és a Dunántúl délkeleti részén is, a köznyelvi *j*: nyelvjárási *gy*, *ty* megfelelés ezzel szemben kevésbé van elterjedve, hiszen „Tipikus területe a Dunántúl (a Komárom—Ercsi vonaltól ék.-re és a Szekszárd—Barcs vonaltól dk.-re eső területek kivételével), a Duna vonalát azonban sehol sem lépi túl” (MMNyjR. 254). Az *r* utáni explozív *gy*-zésre — a fenti táblázatban szereplő kutatópontokon kívül — a Duna menti Makád és az attól kissé délkeletre eső Kunszentmiklós nyelvjárásban is találunk példát, mégpedig a köznyelvi *borjú* főnév és toldalékos alakjainak *j* hangja helyén a 992—997. térképlapokon (pl. a 992. lapon: E-17: *börgyú*, <*börgyu*>; E-20: *borgyú*; a 993. térképlapon: E-17: *borgyut*, <*börgyút*>; E-20: *borgyút*; stb.).

f) A mássalhangzók kiesése közül elsősorban az *l* elmaradása számottevő, de néhány példa az *r* és *j* kiesésére is található. Ezeket egytől egyig megszámláltam, és a következő lap táblázatában összesítettem.

Az *l* elmaradása — amint ez a táblázatból kitűnik — mindegyik kutatóponton nagyon gyakori. A MNyA. térképlapjai között jó néhányat találunk, amelyen az *l* kiesése szinte minden egyes kutatóponton tapasztalható (pl. a 87. lapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-9, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-15, E-16, E-17, E-18, E-20, C-12, C-24, C-25, C-26: *gyümölcs*; E-19: *gyümölcs*, [*gyümölcs*]; a 430. térképlapon: E-3, E-4, E-17, E-18, C-24: *kóbasz*, [*kalbasz*]; E-5, E-6, E-7, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-15, E-16, E-19, C-12, C-25,

A kutatópont megnevezése	Az <i>l</i> kiesésének száma	Az <i>r</i> kiesésének száma	A <i>j</i> kiesésének száma
Pilismarót	103	1	6
Szigetmonostor	64	8	4
Kisnémedi	74	7	6
Héreg	69	1	5
Úny	83	1	8
Dad	91	1	9
Mány	92	1	9
Tök	69	1	8
Páty	88	1	9
Mogyoród	62	8	5
Csákberény	97	1	8
Gyúró	69	1	8
Iszszentgyörgy	72	1	9
Sukoró	85	1	5
Bugyi	78	7	6
Gyón	55	5	4
Vilonya	66	1	7
Füle	93	1	7
Soponya	89	1	7
Seregélyes	72	1	6
Makád	84	9	5
Kunszentmiklós	60	9	4

C-26: *kóbász*; E-9: *kóbász*; E-8, E-20: *kóbász*, $\langle$ *kolbász* $\rangle$, [*kalbász*]; stb.). Az *l* elmaradása — amint a példák is mutatják — általában pótlónyúlással jár. A táblázat számaadataiból kiviláglik, hogy a vizsgált kutatópontok között területileg jól megragadható különbségek nincsenek. A példák számszerű eltérései sem jelentősek, ugyanis a 70 körüli vagy annál kevesebb adattal szereplő kutatópontok mindegyike olyan, hogy ott csak az 1. kérdőív anyagát kérdezték ki.

A *j* kiesésének sem a számszerű eredményei, sem a megoszlása alapján nem állapíthatunk meg számottevő különbségeket a vizsgált területen (pl. a 546. térképlapon: E-7: *nyújtózik*, *nyütőszkodik*, *nyújtószkodik*, *nyütőszkodik*; E-9: *nyütőszkogyik*; E-17, E-18: *nyütőckodik*, *nyütőszkodik*; stb.).

Az *r* elmaradása, amely egyébként szintén pótlónyúlást von maga után, a *j* kieséséhez hasonlóan csekély számú morfémában fordul elő, ugyanakkor azonban területileg jól elhatárolható, a Duna menti és a Dunától keletre eső kutatópontokon ugyanis — Pilismarót kivételével — jóval gyakrabban jelentkezik, mint a Dunántúlon (pl. a 663. térképlapon: E-8: *ëccë*, *ëccër*; E-9, E-18: *ëccé*; E-10: *ëccé*, $\langle$ *ëccër* $\rangle$; E-17, E-20: *ëccő*; E-19: *ëccër* $\langle$ *ëccé* $\rangle$; a 667. lapon: E-8: *háromszó*, [*háromszor*]; E-9: *hāromszó*; E-10, E-20: *háromszó*, *háromszor*; E-17: *háromszó*; a 751. térképlapon: E-8, E-10, E-17, E-19, E-20: *akkó*; E-9: *akkó*; E-18: *akkó*, [*akkor*]; stb.). Az *r* kiesése a köznyelvi *-szor*/*-szer*/*-ször* és *-kor* ragban jelentkezik, főképpen a Duna vonalától keletre (l. részletesebben: MMNyjR. 132, 143).

g) A hasonulásos jelenségek közül a *dl*, *dn* és *rl* hangkapcsolatoknak hosszú *ll*-t, *nn*-t vagy *rr*-t eredményező hasonulása figyelhető meg a vizsgált területen. Ezeknek kutatópontonkénti számát a következő táblázat foglalja magában.

A köznyelvi *dl* és *dn* hangkapcsolatoknak a hosszú *ll*-es, illetőleg hosszú *nn*-es realizációja tekintetében — amint a számadatok és azok területi megoszlása jelzi — nincs lényeges különbség az egyes kutatópontok között

A kutatópont megnevezése	dl : ll	dn : nn	rl : ll	rl : rr
Pilismarót	1	1	4	0
Szigetmonostor	0	2	4	0
Kisnémedi	1	1	4	0
Héreg	0	2	4	0
Úny	1	2	5	0
Dad	1	2	4	0
Mány	1	1	5	0
Tök	0	2	4	0
Páty	1	1	4	0
Mogyoród	0	0	4	0
Csákberény	1	1	2	3
Gyúró	0	2	4	0
Iszkaszentgyörgy	0	2	1	3
Sukoró	1	2	2	3
Bugyi	1	2	4	0
Gyón	0	2	4	0
Vilonya	0	1	1	3
Füle	1	2	3	3
Soponya	1	2	3	3
Seregélyes	0	2	1	3
Makád	1	1	5	0
Kunszentmiklós	0	2	4	0

(pl. a 199. térképlapon: E-4, E-5, E-11, E-12, E-14, E-15, E-17, E-18, C-12, C-26: *pallás*; E-7: *pallás*, [*padlás*]; E-9: *pállás*, *pállás*, [*pádlás*], [*pádlás*]; a 894. lapon: E-3, E-4, E-6, E-13, E-16, E-18, C-25: *mëgeskünnnek*, *mëgesküsznek*; E-8: *mëgeskünnnek*, *mëgesküdnnek*, *mëgesküsznek*; E-9, E-14, E-19, C-12: *mëgeskünnnek*; E-15, C-26: *mëgesküsznek*, *mëgeskünnnek*; E-17: *mëgeskünnnek*, *mëgesküdnnek*; E-20: *mëgeskünnnek*, *mëgesküsznek*; stb.).

A köznyelvi *rl* hosszú *ll*-t vagy hosszú *rr*-t eredményező teljes hasonulása viszont területileg is megfogható eltéréseket mutat, ugyanis a hosszú *rr*-es megoldás néhány morfémában csak a Csákberény—Sukoró vonaltól délre, délnyugatra fordul elő, a többi kutatóponton a hosszú *ll*-es változat él (pl. a 24. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-7, E-10, E-11, E-13, E-18, E-19: *pallag*; E-6, E-20: *pallag*, [*parlag*]; E-8, C-12: *pallag*; E-9: *pállag*; E-12: *parrak*; E-14: *parrag*; C-24, C-25: *parrag*; C-26: *parrag*, *parlag*, *pallag*; E-15: *parrag*, *pallag*, *parlag*, *parlag*; E-16: *parrag*, *parrag*; E-17: *pallag*, *pàrlag*, *parlag*; stb.). Az *rl* hangkapcsolat hosszú *ll*-es megoldása — amint a táblázatból is kitűnik — egyébként gyakoribb, mint a hosszú *rr*-es realizációja, hiszen egy-két morfémában még azokon a kutatópontonokon is van rá példa, ahol a köznyelvi *rl* helyén inkább a hosszú *rr*-t eredményező teljes hasonulás jelentkezik (pl. a 325. térképlapon: E-3, E-4, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-12, E-13, E-15, E-16, E-17, E-18, E-19, E-20, C-12, C-24, C-26: *sállik*; E-5: *sárlík*, *sállík*; E-9: *sállík*, *sárlík*; C-25: *sállík*, *sállík*, *sállík*; E-14: *sállík*, *sállík*, *sárlík*; a 420. lapon: E-12, E-14, E-15, C-26: *mëgölleti*; E-17: *mëgölleti*, *mëgölleti*, *mëgörlöli*, *mëgörlöli*; stb.).

Itt említtem meg, hogy a kisnémedi nyelvjárásban a *-val/-vel* hasonulás nélküli formában is előfordul (az 1044. térképlapon: *kézzë*, (*kézzë*), *kézzel*) és az 1117. lapon: *lábvã*, *lãbvã*, *lãbvãl*). Ez a jelenség is palócos vonás Kisnémedi tájszólásában.

(Folytatjuk.)

SZABÓ JÓZSEF

Igekötérendszerünk történetéből*

B) A kései ómagyar kori igekötérendszer funkcionális kérdései
Általános jellegű megjegyzések

Az igekötők funkcióinak vizsgálata során arra a kérdésre kell feleletet adnunk, hogy milyen viszonyban van az igekötő az igével, pontosabban az igekötős ige az igekötő nélküli pusztá igével (vö.: DEME: I. OK. XI, 237; HADROVICS: NytudÉrt. 83. sz. 179). Az igekötő nélküli és az igekötős ige jelentése, szerepe különböző mértékben térhet el egymástól: az egyik póluson azok az esetek állnak, melyekben az igekötős ige és a pusztá ige nagyobb zökkenő nélkül felcserélhető (*indul~megindul*), mert jelentésük között csak árnyalatnyi különbség van, a másik póluson pedig azok, melyekben az egyik igenek a másikkal való helyettesítése lehetetlen (*áll—megáll, tagad—megtagad, vált—megvált*); e két véglet között aztán a különbözőzés sok válfaja megtalálható. — A különféle funkcionális szembenállások között a leggyakoribb az, amikor az igekötő nélküli ige nem fejezi ki a cselekvés irányát, az igekötős kifejezi (*megy—kimegy*), az igekötő nélküli ige imperfektív, az igekötős perfektív (*csinál—megcsinál*), vagy az igekötő nélküli ige (sokszor lexikai szinten is) más a jelentése, jelentésárnyalata, mint az igekötősnek (*él—visszaél*). A funkcionális szembenállás úgy is jelentkezik, hogy az igekötő nélküli igenek mások a szintaktikai viszonyai, mint az igekötősnek.

Az igekötők jelentésmódosító és szintaktikai funkciói azonban nem határolhatók el élesen egymástól, ugyanis egymásba olvadnak, egyszerre is megjelenhetnek, sőt a különböző funkciók, illetőleg funkciólehetőségek keresztezhetik is egymást. Abban a mondatban például, hogy MünchK. 42rb: *befutuan mēd a vidēket*: „percurrentes universam regionem” vagy ÉrdyK. 574: „ez *vylagot atal futo* ezes neepektewl”, az igekötő megjelöli az irányt, kifejezi a cselekvés aspektusát (befejezettségét), s egyszersmind megváltoztatja az ige szintaktikai helyzetét (tranzitívva tesz egy többnyire intranszitiv igét). — A *lehull* igeének eredeti konkrét 'leesik' jelentése mellett (melyben az igekötő irányt és befejezettséget egyaránt jelöl) '[vmely építmény] leomlik, elpusztul' jelentése is van, ami már lexikai jellegű változás, és az igekötő képzőszerűségére utal: ÉrdyK. 338: „Az balwan Ifteneknek templomy mynd *lee hullanak*”.

Az igekötő különböző funkcióinak megállapítását egyéb körülmények is nehezítik: nem mindig lehet pl. a meglevő szöveganyag alapján kimutatni, hogy az igekötős ige új jelentése az igekötő jelentésmódosító szerepének tulajdonítható-e, vagy a már létrejött igekötős ige egészében ment át az adott jelentésváltozáson. Ez utóbbi eset ugyanis az ige jelentésváltozásának szférájába tartozik, és nem az igekötőhasználat következménye (a *felkel* esetében pl. valószínűleg az egész igekötős ige ment át azon a jelentésváltozáson, melynek során a konkrét 'ültéből stb. felkel' jelentés mellé a 'halottaiból felkel, feltámad' átvitt jelentés keletkezett). — A jelentésváltozás megítélése azért is problematikus, mert nem mindig tudjuk biztosan kimutatni, hogy az igekötős ige által kifejezett jelentés megvan-e az alapigében vagy nincs (ugyanis csak az utóbbi esetek tartoznak az igekötő jelentésmódosító szerepének vizsgálá-

* Vö. MNy. LXXXV, 9–28.

tába). Gyakran akkor is nehéz az egyértelmű értékelés, ha az alapige többjelentésű, és az igekötő az alapigének egyszer az egyik, máskor a másik jelentéséhez kapcsolódik. Ilyenkor is igen változatos jelentésű igekötős igék születnek. Mindemellett nemcsak az igekötő jelentése hatolhat be az alapige jelentésébe, hanem az alapige jelentése is befolyásolhatja az igekötő jelentését (vö.: ZSIRAI, *ObiugIk.* 28) stb. Mindebből kiviláglik, hogy igen bonyolult jelentésbeli kölcsönhatások érvényesülnek, és igen sokféle jelentésű igekötős ige keletkezhet (pl. *megtart*).

Az azonban minden igekötő funkcionális változásában közös, hogy az eredeti irányjelentés mellé — kisebb vagy nagyobb mértékben — létrejön a perfektiváló és egyéb jelentésmódosító funkció. Ez a változás a különböző igekötők esetében nem egyforma ütemű, nem egy időben zajlik le. — Legelől a *még* áll, ezt követi az *el*, majd a *fél*, *ki*, *be* s — a legkorábbi igekötők közül — utoljára a *lő*. Az újabb igekötők, ill. igekötőszerű határozószók pedig még elsősorban irányjelentésükben fordulnak elő, egyéb funkciókban ritkábban.

Az igekötők fő funkciói és funkcióváltozásai

Az igekötők szerepét elemezve két nagy, önmagán belül is differenciált funkciócsoportot különíthetünk el: egyrészt az igekötők jelentésmódosító, másrészt pedig az ige szintaktikai viszonyait megváltoztató szerepét, képességét. A jelentésmódosító funkció többféleképpen is megnyilvánul: az igekötő megváltoztathatja az igekötő nélküli alapige irányjelentését, aspektusát, de a jelentésmódosítás egyéb fajtáira is alkalmas. Az igekötő szintaktikai módosító szerepe pedig azt jelenti, hogy az igekötővel összekapcsolódott ige bővíthetőségében (a tárgy és a határozók használatában) változás áll be (vö.: SZABÓ, *MMNyelv.* 159—60; J. SOLTÉSZ, *Igeköt.* 155—73; LOTZ, *UngSprachs.* 104—5; PENAVIN, *MNyj.* VI, 100—1; TEMESI: *MMNyR.* I, 265—6; VELCSOVNÉ: *MMNy.* 66—7; FÜLEI-SZÁNTÓ: *NytudÉrt.* 104. sz. 329—32).

a) Az igekötők jelentésmódosító szerepe

I. Az igekötők legrégebbi funkciója az igében kifejezett *c s e l e k v é s i r á n y á n a k a m e g j e l ö l é s e*. Az egy szótagúvá rövidült, legrégebbi igekötők közül a *még*, *el* irányjelentése az ómagyar kor folyamán (a perfektiváló és egyéb funkció erősödésével párhuzamosan) egyre gyengül, míg a *lő*, *be*, *ki*, *fél*, valamint a két szótagú, a nyelvhasználó számára felismerhetően lativusragra végződő igekötők többnyire frissen őrzik konkrét irányjelentésüket; elsősorban mozgást, mozdítást, irányváltoztatást kifejező igékhez járulnak: 1456 k.: *odamegek*, 1470: *tengeren atal mene* (Gl.); DöbrK. 382: *ala időtben*; ÉrdyK. 510: *le zókkölleek lowa hatarol*; BirkK. 4b: *le haiohanak*. — A *fél* és a *lő* mozgást jelentő ige mellett általánosabb 'fel' és 'le' irányt is kifejez: a *fél* pl. a víz folyásával ellentétes irányt is jelölheti; még átvittebb értelemben utalhat a fővárosra, ill. magasabb hivatalra, valamilyen központra is: 1524: „ha valahogh az dologh Ide *fel* terne tahath lattafflek az kýrlnal ees mynd az wraknal” (MNy. XXV, 69; Budán); 1543: „az leweleketh... Polany Ferencz *kylte fel*... inen vramtul el zabadulhathnek, enes *fel* mennek, *feles megek*” (LevT. I, 21; Egervárról Pozsonyba küldik a levelet).

Nemcsak konkrét helyváltoztatást jelölő igék mellett lehetnek irányjelentésűek ezek az igekötők, hanem olyanok mellett is, amelyeknek a jelentése az irányulás mozzanatát is tartalmazza: 1512: „ez leuelnek *kij adafaig*” (MNy. LXIX, 229); DebrK. 3: *hátra tekinté reiaiook*. Sőt, állapotot kifejező igékhez kapcsolódva is; ekkor dinamikussá válik az alapigében kifejezett cselekvés, olyanná, melynek iránya is van: BécsiK. 5: „*le vlo [sedit] Ruth az azatoc oldalához*”; VirgK. 63: *le fekwit volna*.

Később (de már a korai ómagyarban) olyan igékhez is kapcsolódtak, amelyek nem mozgást stb., hanem egyéb cselekvést jelöltek; ezeket is irányjelentéssel egészítették ki: MünchK. 58ra: „*az hi2 ki hi2heuec o zolla med a videcbe*”; NagyszK. 36: „*a veer özue fajvan*”; ÉrdyK. 445: „*egybe ragadanak [ti. a kötelek] mynth ha egybe fontaak vona*”.

Eddig a *még* és az *el* irányjelentéséről még nem esett szó. Ezek az igekötők keletkeztek ugyanis a legkorábban, következésképpen ezeknek az irányjelentése szorult vissza korszakunkra leginkább. Ekkor a *még* a leggyakoribb igekötő, az összes törzanyagbeli igekötőelőfordulás 54,6%-a. Ennek viszont csak egy töredéke (6,16%) őrzi már az eredeti 'vissza, hátra' jelentést. A későbbi korszakok nyelvéllapotához képest mégis elég számottevőnek tűnik a *még* kései ómagyar kori irányjelentésű használata (mind a lexikai gyakoriság: 5,12%, mind a szöveggyakoriság szintjén: 6,16%).

Irányjelentésben elsősorban mozgást, mozdítást, általában helyváltoztatással járó cselekvést jelentő igékhez járul: JordK. 612: *megh kjldee: remisit*; DomK. 312: „*ew jmadlagaua... halalrol eletre meg hyva*”. — Nem mozgást jelentő igékkel: FestK. 368: „*Gyakorta fwtaalomat megh tartwtattam [retentavi]*”; KeszthK. 29: „*megh tartom magamath een kegyetlenfegemtul*” (de már ezeknek az igekötős igéknek a tisztá, irányjelentés nélküli befejezett használata a közkeletűbb: JókK. 41: „*paranczolatokott... meg tarta*”). A 'vissza, hátra' jelentés, ill. annak nyomai még jónéhány más *még* igekötős igében is megvan: *megad, megfizet, meghagy, megmarad, megkér, megtorol* stb. A kései ómagyarban ezek az igék szinte listázhatók. Valószínű, hogy ekkor, ebben a szerepben új igekötős kapcsolatok alkotására már nem képes. „Erről tanúskodnak — negatív módon — első nyelvtaníróink, akik mit sem tudnak arról, hogy a *meg* tulajdonképpen 'visszá'-t jelent” (J. SOLTÉSZ, Igeköt. 32). A *még* fő funkciója ekkor már a perfektíválás, a 'vissza, hátra' jelentést pedig más lexémák fejezik ki (pl. *hátmegé, hátra, vissza*; [vö. STEINER: Nyr. II, 433—8]; valószínű, hogy az irányjelentésű *még* pótlására hívta elő a nyelvi szükséglet ezek terjedését, ill. a *hátra* és a *vissza* igekötővé válását).

Mind gyakoriságát, mind jelentésfejlődésének előrehaladottságát tekintve a *még*-et az *el* követi. Irányjelentése a *még*-éhez képest ekkor konkrétabb, színesebb, változatosabb (ezzel összefüggésben perfektíváló szerepe még gyengébb). Nemcsak az *elmegey, elszáll*-féle igékben van meg, hanem közeledést jelentő igékhez is járulhat ez a távolodást (távolítást) kifejező igekötő: 1492: *el iwien kegelmed* (MNy. XXXVII, 203); DöbrK. 380: „*kvlde v zolgait el hynyok az hyttakot az menegzöbe*”. Ennek a jelenségnek szemléleti háttere van: ezeknél az igéknél ugyanis „a mozgás kiindulópontja van a beszélőtől távol, s a mozgás ettől távolodik, azaz a beszélőhöz közeledik” (J. SOLTÉSZ i. m. 58). Távolodást kifejező funkcióban átvitt értelemben is használatos: SándK. 29: „*lemmy keeppen el nem hayol az ű hityről*”; állapottól való távolodást is kifejezhet: NádK. 340: *eköffege el valtozic*. — Nem konkrét mozgást, hanem mozgással együttjáró cselekvést jelentő igékkel kapcsolatban is kife-

jezhet távolodást; ilyenkor többnyire a cselekvés eredményeképpen jön létre az a távolság, amelyet az *el* tükröz: 1456 k.: *elzakatakh hittuul*; JordK. 384: „ýwttem az ffýat *el valasztaný* hw att'athwl”.

Az irányjelentésen belüli jelentésárnyalatokat tovább nem részletezve az *el*-nek még egy funkciójára kell utalnunk: ez a fokozó, nyomatékosító szerep (pl. *elki*). De mivel ebben a jelentésében nem igéhez kapcsolódik (tehát nem tipikusan igekötőként viselkedik), hanem határozószóhoz vagy más igekötőhöz járul (vagyis határozószói szerepe domborodik ki), „Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei” között tárgyalom.

II. Az igekötők másik, történetileg az irányjelentésből levezethető funkciója az aspektusképzés. Az aspektusnak — egyéb eszközök mellett — az igekötők a legfőbb kifejezői.

I. A legkorábbi, a leggyakoribb és a legáltalánosabb ezen belül az igekötők perpektíváló funkciója (vö.: ZSIRAI, ObiugIk. 31; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 19—20; SZABADI: SzótTan. 215—27; WACHA: MNy. LXXII, 59—69; E. ABAFFY: AreálisNyTan. 140; KIEFFER, Előfelt. 146—69). — Az igekötő irányjelölő funkciójának bemutatására hozott példák már jelezték, hogy az igekötők az irányjelentéssel egyidejűleg általában befejezetté, perpektívúvá is teszik az igével jelölt cselekvést (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 157). E perpektíváló funkció bizonyos, mozgást jelentő igéken jöhetett létre; majd — miután a nyelvhasználatban kialakult egy olyan szabály, hogy a befejezett cselekvést kifejező igék általában igekötősek — a perpektíváló funkciójú igekötő a mozgásigékről áttért más igékre is, ha azokat perpektív jelentésben akarta a nyelvhasználat alkalmazni. Olyan igékre is áttért az igekötőhasználat, amelyek mellett eredeti irányjelentésében soha nem szerepelt (jelentéstani okokból nem is szerepelhetett) az igekötő: *megcsinál, elolvas*. Ez utóbbi esetben beszélhetünk az igekötő „tisztán perpektív” funkciójáról (vö.: DEME: NyK. LIV, 24; MARTINS: UAJb. XLIV, 107—21; B. GERGELY, MTörtNyelvt. 75).

Az ily módon befejezetté tett ige folyamatos párja az igekötő nélküli alapige (*mutat, olvas*); esetükben az igekötő hátravetését nem használjuk folyamatos párok képzésére. A perpektíváló funkciójú igekötők hátravétele ugyanis az alanyt vagy a bővítményt hozza hangsúlyos helyzetbe (*Ő mutatja meg. Most mutatja meg.*), az igekötős ige azonban befejezett marad (vö.: DEZSŐ: ÁNyT. VI, 55, MNy. LXXI, 269; PETE: MNy. LXXIX, 143). — Ezzel szemben az irányjelentésű igekötővel ellátott befejezett igék folyamatos párját az igekötő hátravetésével hozza létre a nyelvhasználat a kései ómagyar korban is: NádK. 601: „Es a coporfobol Auág a ferböl *id vala ki* ol edófflegős illat”. Ez a szórendi sajátság jó fogódzót nyújt ahhoz, hogy a tisztán perpektív igekötős igéket a többitől (az irányjelentéssel is rendelkező perpektív igéktől) elhatároljuk (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 207; WACHA: Program az anyanyelvi oktatás továbbfejlesztésére. 1986. 257—75).

A) Az egyes igekötők tiszta perpektíváló funkciója nem egyidőben jött létre, és nem egyformán erős.

a) Ilyen funkciója a *még*-nek keletkezett először; ebben a szerepben a kései ómagyarban is a leggyakoribb. Törzsanyagunkban a *még* 332 különböző igével 1217 esetben fordul elő, ebből 1060 előfordulásban, azaz 87%-ban minősíthető tisztán perpektív funkciójúnak. Az összes igekötős ige (452) 73,45%-a, az összes igekötős előfordulás (2228) 54,6%-a *még* igekötős: NádK.

331: „*Mondmeg* enneköm”; PeerK. 339: „*megh chalnak* zawokkal”. A *még* tisztza perfekciót kifejező szerepének közkeletűségére utal az is, hogy számos idegen (latin) szóhoz is hozzáteszi a magyar fogalmazó, ill. fordító: JordK. 735: „*megh pzedicallaa* hűneký Jefulth”; 1531: *megh deputalhatya* (MNY. XLVIII, 227). Az ilyen adatok analogikusak, frissen keletkeztek, XV. sz.-i, XVI. sz. eleji neologizmusok.

Ekkor a *még* perfektív használata — a maihoz képest — sokkal szélesebb körű, vagyis sok olyan igét is a *még* perfektívál, amelyet (perfektív funkcióban) ma, de részben már a középmagyar korban is más igekötővel használunk: JordK. 104: „*megh azatangyátok* tý földeteknek vetemeenýeeth” (ma: *learat*), 389: „az fyítelghó ganeet *meg* nem *ottýa*” (ma: *elolt*); ÓzechK. 75: *öltöztes meg engómet* (ma: *felöltöztet*). Ez a jelenség azzal függ össze, hogy a kései ómagyar korban a többi igekötő még sokkal ritkábban fordul elő tisztán perfektív funkcióban.

A perfektív funkció ellátása szempontjából a *még*-et az *el* követi. Az *el*-nek a távolodást és a nem láthatóvá válást kifejező funkciójából származhat a perfektíváló szerepe (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 65). — Irányjelentés nélküli, tisztán perfektíváló funkciót akkor tölt be az *el*, „ha a puszta ige a cselekvés haladását, folyamatban levését fejezi ki [pl. DöbrK. 98: „Te kezed nemzeteket *pvzteita*”], az *el*-es ige pedig e folyamat célhoz érését, teljessé válását” (uo. 66): GuaryK. 30: „vazafocat *elpuzteyta*z”; KazK. 78: *el obuastata*. — Az *el* terjeszkedése — a *még* rovására — már korszakunk vége felé megindul: MünchK. 87va: „Ihč ke *megfaraduan* az utban” : WeszprK. 88: „a verók *el faradnanak*”. Az *el* alkalmazási köre (a *még*-éhez képest) állandóbb, kevésbé változott a későbbiek folyamán. Viszonylag kevés olyan *el* igekötős ige van az ómagyar korban, amelyet utána, ill. ma más igekötővel használunk: pl. JordK. 751: „*el ýantak vona* az eghez tartomant” (ma: *bejár*); WeszprK. 78: *el teuek* (ma: *megtesz*).

Elég sok olyan ige van a kései ómagyar korban (és azóta is), amelyben a perfekciót az *el* és a *még* egyaránt kifejezheti (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 67). Anyagunk azt mutatja, hogy gyakran egymás szinonimájaként, váltakozva használják a perfektív funkciójú *még*-gel és *el*-lel alkotott igét: FestK. 376: „een lelkemeth *el* nem *hattad* [non *deserneris*]”, 376—7: „te mywedet *megh* ne *had* [ne *destituas*]”. Az ilyen igék között sokszor gyakorisági különbség van: néha a *még* igekötős tűnik gyakoribbnak: BécsiK. 13: „*mégtoro* . . . vazafokat”: VirgK. 108: „*el tóre* az tómlóczót”; más igék esetében az *el* igekötős a gyakoribb: JordK. 674: „az vaczozat *el kezeythwen*”: VirgK. 60: „*meg kezytuen* az vizet”. — Gyakori jelenség az is, hogy — a mindkét igekötővel alkotott ige poliszém lévén — csak egy-egy jelentésük szerepel egymás szinonimájaként; a *megvégez* : *elvégez* igéknek pl. csak ’véghez visz, befejez, megcsinál’ jelentésük azonos: JókK. 75: „aldomas *meg vegezuen*” : 1516: „wra dolgaýth *el wegezwen*” (MNY. LII, 369). — A *még* és az *el* igekötővel alakult perfektív igék között azonban legtöbbször van bizonyos használatbeli, jelentésbeli különbség, ha ezt nem is könnyű mindig pontosan megfogalmazni; a *megoszt* : *eloszt* használatát példázva: JókK. 7: „legottan vr Bernald mendennemew iozagat *elozta* [*distraxit*, ill. *distribuit*]”: BécsiK. 172: „Valaziatoc *el* [Separate] okét egmaftol mézze . . . Mikor azért *mejoztattanac volna* [*divisi essent*] eggic a: mafiktol”; az adatokból az tűnik ki, hogy az *el* igekötős ige jelentése valamennyire még őrzi az irányra utalás nyomait: ’nagyobb egységből részeket, adagokat külön-külön több embernek a birtokába juttat’, tehát

a 'szét, egymástól távolra' jelentésmozzanat is benne van; a *megoszt* tisztában perfektív, sőt újabb, speciális jelentése is keletkezett (új vonzattal): ÉrdyK. 54: „*megh ozhwan my velewnk . . . attyanak . . . erekleegeet*”. — Máskor azért különböző a *még*-es és az *el* igekötős ige jelentése, mert ezek az igekötők az alapigének más-más jelentéséhez kapcsolódtak: a *bocsát* 'megbocsát' jelentéséhez (l. HB.) járul a *még*: 1531: „*megh bochassa* ennekem” (LtK. I, 135), 'elenged' jelentéséhez pedig az *el*: CzechK. 73: „*lelködeth te teftödwtl el boczatad*”; a két ige vonzatköre is más.

b) A többi igekötőnek — a *még*-hez és az *el*-hez viszonyítva — sokkal gyengébb a tiszta perfektíváló funkciója. A gyengülés szerinti sorrend: *fél*, *ki*, *be*, *lő*. Ezeket követik az újabb igekötők (*alá*, *össze* stb.), amelyek erősen őrzik irányjelentésüket. Ebből a szempontból a *fél* és a *lő*, a *ki* és a *be* lényegében tükörképei egymásnak, perfektíváló szerepük azonban nem ilyen párhuzamosan alakult. Míg közülük a *fél*-nek van a legerősebb perfektíváló funkciója, antonimája, a *lő* éppen hogy csak megjelenik ebben a szerepben. — Olyan igeen alakulhatott ki a *fél* perfektíváló funkciója, amelyek valamilyen formában tartalmazták a felfelé mozgásnak, a növekedésnek a jelentésmozzanatát: MünchK. 87rb: „*Annac kel fél noni ènnèkem ke meg küffèbednem*”; JordK. 344: „*ffel zetteneen almabol*”. Az említett jelentéskörbe tartozó *fél* igekötős igeek analógiájára más természetű növekedést, gyarapodást jelentő igeek is megkaphatták a *fél*-t, pl. az érzelem felfokozódását kifejező igeek: GuaryK. 30: „*paztolafocat . . . fél geržyèztenod*”; NádK. 339: *fél reakodanac* 'felriadtak'; SzékK. 16: „*haragwal fél gheryede*”; hasonlóképpen az erkölcsi növekedést kifejező igeek: ÉrdyK. 452: „*zeretee es ffél meeltozataa wr iften*”; Apork. 120: „*fél magasztaffak ötet*”. — Miután kialakult a *fél* perfektíváló funkciója, más igeekhez is hozzátették, ha a cselekvés befejezettségét akarták jelölni: DöbrK. 381: „*varofokot fél jóita*”; MargL. 15: „*bodog azzon napyat fél hirdetny*”; KazK. 71: „*fél fogadak . . . hóg . . . eletőkbe örök tyztaffagoth tartananak*”.

A *lő* tiszta perfektív funkciója viszont még gyenge. A *vetkőzik* alapigével szemben a *lővetkőzik* alak befejezett cselekvést jelöl, de a lefelé irányulás mozzanata ebben is benne van, így nem egészen „tiszta” a perfektíváló szerep: GuaryK. 87: *vetkozgel le*; 1535: „*a faláth mynd fewldygh Le Ronthathya*” (ZayF. 119). Talán valamivel tisztább perfekciót tükröz: MargL. 28—9: „*haborufagoknak vezedelmének le ehnytefeet [!]*” (vö. *felgerjed*); JordK. 760: *le czendezódenek*. — J. SOLTÉSZ szerint a *lő* perfektíváló funkciója a *lővág*, *lőarat*, *lőkaszál* típusú igeikből terjedhetett el, melyekben még van valami a 'lentség' jelentéséből (i. m. 146). Ez lehetséges, az ómagyar korból azonban nem tudok adatulni ilyen igekötős igeeket. Csak *mégarat* (BécsiK. 6), *elarat* (ÉrsK. 268) és *mégkaszál* (1503. MNy. LX, 106) van gyűjteményemben. — A *lő* tiszta perfektív funkciójának kialakulásához feltehetőleg hozzájárulhatott ennek az igekötőnek az érzelmi, erkölcsi stb. csökkenést jelentő igeen való megjelenése is (l. fent: MargL. 29: *le ehnytefeet*; JordK. 760: *le czendezódenek*); ez összhangban lenne a *fél* perfektíváló funkciójának megerősödéséről mondotakkal is.

A *ki* ~ *kivé* igekötő perfektív használata olyan igeikről indulhatott el, amelyek cselekvésének befejeződése kifelé járó mozgással, ill. valamilyen külsőségbe jutással járt együtt (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 93): GuaryK. 29: *ki zaggat-tatnec, es ki vezne*. A tisztán perfektív funkció kialakulásában szerepet játszhattak a közlést jelentő igeek: BirkK. 3b: „*lentéciat ki mődonk*”. A tiszta befejezettséghez talán valamivel közelebb van: DöbrK. 403: „*gerlice zo hallatot*”.

fige fak *ki bomboztak*”, és esetleg tiszta perfektív előfordulás: BécsiK. 16: „hog né adatnanac . . . o vazaloc *ki iztatba*”: „ne darentur . . . civitates eorum *in exterminium*”, 19: „*ki iztatanac [exterminati sunt]* foc nēmzētēctōl”. A *kivé* alakváltozat tisztán perfektív szerepét még ennyire sem tudjuk adatolni. Két szótagú lévén még jobban őrizheti eredeti irányjelentését.

Antonimájának, a *be* ~ *bel*-nek is elég korlátozott még a tiszta perfektív funkciója. Kialakulásának körülményeit mutatja a JordK. 21: „*bel telyk* eghez egiptomnak földē mýnden felee leggyekkel”, amelyben a *bel* még őrzi az irányjelentéséből származó (egy bizonyos térnek a megtöltését kifejező) jelentésárnyalatot (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 112). Az ’eltelik, megvalósul’ jelentésű *betelik*, *beteljesedik* azonban már tisztán perfektív: NádK. 443: „harmicz nölcz eztendő *be telven* corfaban efec”; 1490 e.: „*Be theleek* en Vramnak az nagy gondolafa” (RMKT. I, 478); JordK. 632: „ezemem maftan *betellýfedeth*”. Egyéb igék mellett ritkán perfektívál: 1527: „Az moſthan meg zerzeth dolgoth . . . *be zolgalthathom*” (RMNy. II/2, 19); NagyszK. 148: „fyamnak zent vereuel *befagyotvala*”.

A két szótagú, újabb igekötők — irányjelentésük világosságából fakadóan — még kevésbé használatosak e korban tiszta perfekció kifejezésére; mégis: NagyszK. 36: „gakorlatos čapalocbol eggic a malikra efven, es a veer *özue faġvan* mindön teltöm veerben vala bee faġvan”; KeszthK. 116: „fegy-wereketh *egybe twr* ees verteketh tyzel egeth”; 1529: „az Zekelyek mýnd *egybe gyjelthenek*” (MNy. XXXVII, 276); az *egybegyűl* befejezettségét az is alá-támasztja, hogy hasonló funkcióban a *be* és a *fél* is hozzájárul a *gyűl* igéhez: NádK. 453: *be gýlnenec*; ÉrsK. 483: *fel gywlt wala*. Az irányjelentéshez képest a befejezettség lép előtérbe: CornK. 37r: „*Ezvue veryk [Conflabunt]* az ev tevrevket zanto valnak. az az zanto vafat chynalnak belevle”; KazK. 64: „edenöket: mind *özue tórtem*”.

B) Az igekötők perfektíváló szerepe az ómagyar kor folyamán egyre erősödik. Ez abban nyilvánul meg, hogy egyre több igéhez járul a cselekvés befejezettségét egyértelműen kifejező igekötő (főleg a *még*, de mások is). Eredetileg (pl. a HB.-ben) olyan igék is képesek voltak a befejezett cselekvést jelölni, amelyekhez nem kapcsolódott igekötő (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 264). Az ómagyar kor folyamán azonban — az igekötők szófajának kibontakozásával, a tiszta perfektív funkció kialakulásával — olyan szabály jöhetett létre és erősödhetett meg a nyelvhasználatban, hogy a befejezett igék tipikusan igekötővel vannak ellátva. Így az igékben kifejezett cselekvés befejezettségének egyértelművé tételére egyre több igéhez kapcsolódott igekötő: PeerK. 335—6: „Halottaknak *megh zabadeytoya*”; a HB.-ben még igekötő nélkül áll: „*El zoboducha wt*”; hasonlóképpen: BécsiK. 114: „fem gonozocbol *mēnthetic ki [eripiunt]* magokat”: HB.: „vilag tim-nucebelevl *mente*”; BirkK. 3a: „es e tarfalagoktol *meg valiek*”: ÓMS.: „*Tuled ualmun [o: ualnum]*”. A korábbi és későbbi kódexek párhuzamos helyei is ezt mutatják: MünchK. 46rb: „*Ihē . . . žēzēte otet*” ~ JordK. 489: „Jefus . . . *meg zezethe [dilexit]* hýtet”; MünchK. 16rb: „valacic nē *vēndn* tütöket” ~ JordK. 382: „vala *ký be* nem *fogadand [recepit]* týtetek”. A kései ómagyar korban bizonyos igék már nem is nagyon használatosak igekötő nélkül: KeszthK. 25: „Een ellenfegem een lelkemeth *megh kernekezték*”; 1524: „*megj akarvnk halalnýh*” (MNy. XIX, 127). Az igekötőhasználat terjedésében a latin szövegnek is lehetett szerepe, bár sok igekötős magyar ígének prefixum nélküli latin ige a megfelelője (vö. KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 109—13, 150—4).

— Az ilyen perfektív funkciójú igekötőhasználat persze nem válik kizárólagossá; igekötő nélküli befejezett igék korszakunk végén is vannak (ennek szabályairól l. alább).

C) Az igekötő azon túl, hogy perfektívál (ill. irányt jelöl), az igében kifejezett cselekvés akcióminőségét is megváltoztathatja: képes pl. arra, hogy a cselekvés kezdőmomentán jellegét is kifejezze. Ilyen szerepben az igekötő a tartós történésű igét egyszeri, mozzanatos történésűvé teszi: vö. HB.: „*Latiatuc feleym*”: 1488: „*azt megh lata*” (MNy. XVI, 79). Az igekötőnek ez a funkciója — mely korszakunkban viszonylag gyenge, mivel az igéknek egy szűkebb körére korlátozódik — a cselekvés célhoz érésének jelentéséből vezethető le (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 157—9; BÁRCZI, MNyÉletr. 179; SZABADI: SzótTan. 215—27; D. MÁTAI: MNy. LXVII, 333—4). Érthető, hogy éppen a *még*-nek és az *el*-nek, a legrégebben perfektíválóvá lett igekötőknek alakult ki legkorábban és legerősebben a cselekvés megkezdődését kifejező funkciója. Ezt a jelenséget jól szemlélteti a cselekvés tartósságát igekötő nélkül, megkezdődését, momentán jellegét pedig igekötős igével kifejező MünchK.-beli példa: 87vb: „*Mendèn ki ižic è vizbøl esmeg megzomiuhozic [sitièet iterum] Ki ke: ižec a: vizbøl kit èn adoc nē žomiuhozic ožocke [non sitièet in aeternum]*”. — Hasonló funkcióban az *el* is szerepel: MünchK. 30vb: *èl alunac: dormierunt*; KazK. 78: *el kefferódek*. (Mai nyelvünkben gyakori a cselekvés megkezdődésének az *el* igekötővel és visszaható névmási tárgygal való kifejezése: *elkacagja magát, elsírja magát*, de a kései ómagyarból erre még nincs adatunk.) — A *fél* ritkán tölt be ilyen szerepet: JordK. 365: „*fel nŷthwan hew zayıat tanojthŷa vala hwket*”.

A cselekvés megkezdődésének, momentán jellegének a kifejezése csak akkor tudható be teljes egészében az igekötőnek, ha az ige nincs kezdő, ill. mozzanatos képző. Egyébként ugyanis a képző teszi kezdővé, mozzanatosá az igét (pl. *serken, gyullad, indul*). Az ilyen mozzanatos képzős igékhez járuló igekötő pedig csak erősíti a mozzanatossságot, nyomatékosítja a képző által már kifejezett jelentést: 1456 k.: *fel serken* (Gl.); BécsiK. 15: „igen *mégfélémén*. [*timuerunt*] ožcaiatol”; MargL. 6: *meg gyvľaduan*; stb. Erre a nyomatékosításra, erősítésre talán azért is szükség van, mert egyes mozzanatos képzők jelentése a kései ómagyar korra halványodhatott (vö. D. BARTHA, Szóképz. 133—4). — Lehetséges, hogy a *még*, az *el* és a *fél* ezt a jelentést a mozzanatos és kezdő igékből (*mégrätten, mégrözzen, eliszamik, félfuvall* stb.) szívta magába, és később — ebben az új funkciójában — már mozzanatos képző nélküli igékhez járulva is képesek voltak a cselekvés mozzanatosságának, megkezdődésének a kifejezésére. Bár ezt a sorrendet adatokkal nem tudjuk bizonyítani, mert a két típus (a mozzanatos képzős *mégrätten* és a mozzanatos képző nélküli *mégzomjazik* típus) egyszerre jelenik meg nyelvemlékeinkben (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 40).

Sajátos csoportot alkotnak a testhelyzetet, a tartós, nem változó állapotot jelentő (ún. statikus) igék: *áll, ül, fekszik, térdepel* stb. Esetükben az igekötő a cselekvés bekövetkeztét egy sajátos mozzanat kíséretében érzékelteti: ezeket az állapotot kifejező igéket mozgást kifejező (ún. dinamikus) igékké változtatja (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 158): JókK. 44: „*frater leo legottan meg alla*”; VirgK. 56: „*fel aluan ez zent atya*”. Ezeket az igéket nemcsak a *még, el, fél* teheti kezdő-mozzanatos jelentésűvé s egyúttal mozgást kifejezővé, hanem más, irányjelentésű igekötő is: VirgK. 63: *le fekwit volna*. Az igekötős ige — mozgásjelentéséből fakadóan — „hová?” irányú vonzata is lehet: VirgK.

82: *agyara le fekuek* (az igeköté nélküli alapige általában „hol?” kérdésre felelő határozóval bővíthető).

D) A kései ómagyar korban olyan igekötés igék is vannak, amelyek ismétlődő, frekventatív cselekvést fejeznek ki: MargL. 6—7: „*sebeynek heleyt . . . ev zayauual meg chokolgatya vala* [‘minden sebhelyet megcsókol’]”; NádK. 693: „*Hagyot penitenciat el halogatni*”. Az ilyen jelentésű igekötés igeiken azonban az ómagyar korban általában van gyakorító képző; a frekventatív jelentést tehát a gyakorító képző fejezi ki. Az igeköté szerepe ezúttal is általában a perfektiválás, hiszen az igeköté révén válik befejezetté az a cselekvés, ami ismétlődik. Az igeköté tehát az ismétlődő cselekvés eredményes lezárulását hangsúlyozza. A *mëgfogdos* ige pl. a *mëg* által befejezetté tett *mëgfog* és a folyamatos aspektusú, gyakorító akcióminőségű *fogdos* kölcsönhatásával keletkezhetett, így jelentése is kettőssé vált: befejezettség és frekventativitás egyaránt jellemzi: KulcsK. 264: *mëgh fogdoftaak vala*; ugyanígy: *kërlel* (WinklK. 116) $\times$ *mëgkër* (ÉrdyK. 520) $\rightarrow$ *mëgkërlel*: ThewrK. 170: „*Es hogyha uétkelnek talalod magadat, Kóniörgésed által kelleld mëgh Vradat*”; CzechK. 43—4: „*zent korozftan . . . mëgh huzlahwa*”; XVI. sz. eleje: „*el zakadoza vala mynden ketheliy*” (MNy. XLIX, 207). Az ilyen jelentésű gyakorító képzős ige kötés ige a kései ómagyar korban gyakoribb lehetett, mint mai nyelvünkben. Az *eljárkál*, *eljárogat*, *mëgdobál* stb.: újabb igealakok; ennek a funkciónak a betöltésére ma főleg az igeköté megismétlése szolgál (*el-eljár*, *mëg-mëgnéz*), ez a kifejezési eszköz azonban az ómagyar korban még nem használatos.

2. A kései ómagyar korban megjelenik az igekötének egy újabb használata, melynek során nem változik meg az ige nék sem az aspektusa, sem az akcióminősége, hanem az ige köté a folyamatos, tartós történésű alapige jelentését (szemben a befejezettséggel) éppen hogy erősíti, a benne kifejezett cselekvés tartósságát nyomatékosítja, folytonosságát, huzamosságát kiemeli (vö.: SZABÓ, MMNyelv. 159; SZABADI: SzótTan. 215—25; PETE-MNy. LXXIX, 143; E. ABAFFY: AreálisNyTan. 136—9). E funkció kialakulásának menete világos: az előre irányuló mozgást jelentő *el*-ből fejlődött ki, következésképpen csak az *el*-nek van ilyen szerepe. „A térben előre haladó cselekvés ugyanis egyszermind az időben is halad; az időbeli folytonosság jelentésmozzanata előtérbe kerül, és az ilyen funkcióval felruházott *el* végül” (J. SOLTÉSZ i. m. 78) nem mozgást jelentő ige kötéshez is járulhat; ilyen a mai *elidőzik*, *elálldogál*, *eljátszadozik* stb. (vö. PETE: MNy. LXXIX, 142—3). Mai nyelvünkben elég erős és erősödő az *el*-nek ez a szerepe, a kései ómagyar korra azonban még nem jellemző. Néhány ige néhány előfordulása arra utal, hogy ebben a periódusban jelenhet meg ez a funkció, de még a korszak végén is gyengének látszik: JókK. 140: „*ty nem vettek fem aratok es yltén tyteket el eltett [pascit]*”; PeerK. 340: „*bolchoth renghelfetek awal el elhettek*”; BodK. 8: „*mind ey nappa el mukalkodik [ti. a pók, amely folyton szövi hálóját]*”; ilyennek mutatkozik az *eltúr*, *elszenved*, *elvisel* ige is: GuaryK. 26: „*femit el nē tüz, es el nē genued*”; MargL. 2: „*kezerehtetyk vala az prioriflatvl el vifelny az ruhat*”; átvitt jelentésben is: TelK. 22: „*en az en zidalmamat elnem vifelhetóm*”.

Az igeköté — azon túl, hogy irányt jelöl, hogy perfektivál vagy éppen a cselekvés tartósságát nyomatékosítja vagy a cselekvés akcióminőségét vál-

tozthatja meg stb. — kisebb-nagyobb mértékben általában az ige lexikális jelentését is módosítja (erről l. a következő szakaszt).

III. Az igekötők funkciói között különös jelentőséggel bír az ún. j e l e n t é s s p e c i a l i z á l ó s z e r e p. Az irányjelentés és az aspektusképzés után ez az igekötők legfiatalabb funkciója, de a kései ómagyar korból már jól adatolható. Akkor állíthatjuk, hogy az igekötős ige szemantikaiag specializálódott, ha annak jelentése nem azonos az igekötő és az ige jelentésének összegével, hanem az igekötős ige valamilyen sajátos többletet, ill. az alapigétől lexikailag különböző jelentést mutat. Az alapigéhez képest az igekötős igeiben megtestesülő jelentésváltozásnak — mértékét tekintve — számtalan fokozata, árnyalata van; ezért az alcsoportok határai sem rajzolhatók meg élesen (mindez az igekötő nélküli és az igekötős ige felcserélhetőségének a lehetőségében, ill. lehetetlenségében is megnyilvánul).

a) Az igekötő néha csak annyiban módosítja az alapige jelentését, hogy valamilyen speciális jelentésárnyalatot tesz hozzá: a *nevet*-hez képest pl. a *mégnevet* (*vkít*) ige jelentésében mindig benne van a 'csúfolódás' jelentésmozzanata: 1470: „ludibrio *meg meuetes* i. e. vituperio *chufolas* habití” (Gl.); JókK. 57—8: „mýkeppen bolondott *meg mewuetýjkuala* [*deridebant*]”; a 'birtokol stb.' jelentésű *bír*-hoz képest a *megbír* 'megszerzés eredményeképpen birtokol; leigáz, elfoglal' jelentésű: SzabV.: „*meg nē býrhattyak* [ti. a várát]”; ugyanígy: Érsk. 457: „katheryna *meg byra* fok ellenfeget”.

Az igekötő révén bekövetkezett jelentésspecializálódás általában az alapige jelentésének szűkülésével jár együtt: a *terjeszt* ige széleskörű jelentéséhez képest (l. TESz.) a *leterjeszt* (*i magát*) csak 'földre veti magát, leborul' jelentésű: JókK. 80: „fewldre *leteryeztuen magát*”; a *leterjeszt* ige 'leterít, legyőz, megsemmisít' jelentése pedig még szűkebb, még speciálisabb, még távolabb van az alapige jelentésétől: BécsiK. 19: „méd a hatalmasokat Elebonbā *letèzièztèttènc* [*prostraverunt*]”; más igekötőkkel (*el, ki, fél*) másféle jelentésspecializáció történik. Többféle irányban módosul a *töröl* ige jelentése is, attól függően, melyik igekötő járul hozzá: MargL. 12: „*meg tevrly vala* ev feyenek fedeleuel”, 16: „az ev kenveet . . . *el tevrly vala*”; további specializálódás eredménye a 'megsemmisít' jelentés: BécsiK. 9: „nē taztozom èn nēmènèc vtollat *èltòzlènè* [*delere*]”; egészen speciális a 'deleo; írásból kihúz' jelentés: Apork. 62: „*Le tòzleffenek* elòknek konucbòl”; JordK. 889: „nem *tòzlyòm ký* ew neveeth az celew kenýbòl”. Az általános 'nemet mond' jelentésű *tagad* ige a *még*-gel együtt 'elutasít, nem vállal' jelentésű: JókK. 154: „kyket erewlben zerettem azoktol hamaraban *meg vtaltattam* es *meg tagattattam*”, a *ki* igekötővel pedig még szűkebb, egészen speciális jelentésű lesz: 'eltaszít magától valamit, az örökségből kizár': VirgK. 27: „*tagad ky* magadat az atyay wrwklegbwl”; stb. — Sajátos, speciális jelentésűek a létige különféle igekötős származékai is: MünchK. 99vb: „Ès a valora *meqlèuè*”: „Et, cena *facta*”; SzabV.: E3 . . . *meg lewè* 'megtörténvén'; ÉrdyK. 509: „*mynd meg lehetòt* 'lehetséges volt'; 1531: „wgh akaram hoch az felliged akaratya *ligijen megh* ['megvalósuljon']” (MNy. XLVIII, 227); bizonyos esetekben (de csak jelen idejű igealakokkal) folyamatos cselekvést, történést is kifejezhet az igekötős létige: 1533: „Ne banca az fyzeteffel . . . te .N. twdom ellyen zegen legennek effele penze Nekwl *el lehet* te .N.” (LtK. I, 142); stb.

Eddig felhozott példáinkból az is kitűnik, hogy a különféle igekötők különböző ígékhez kapcsolódva mindig másféleképpen, a konkrétan adott ígék-

ben jelentkező módon változtatják meg az alapige jelentését. Úgy tűnik, hogy egyetlen olyan igekötő azért van a kései ómagyar korban, amely különböző igék jelentését is (legalábbis néhányát) hasonló irányban módosítja: ez a *be*, szerepe pedig az ún. „hivatalos funkció” (vö. J. SOLRÉSZ i. m. 119). Néhány, speciális fogalomkörbe tartozó ige („törvénykezési ige”), melynek igekötője a cselekvés helyére (a törvényszékre, más hivatalos helyre) mutatott, különleges fogalmi jegyét ráruházhatta az igekötőre (irradiáció történhetett), amely ezután már más, eredetileg nem ebbe a jelentéskörbe tartozó igének is ilyen jelentésárnyalatot kölcsönözhetett: Apork. 122: „ewtet Sawlnak *be arewltia wala*”; ilyen használatúvá teszi a *be* a *mond*, *ad*, *áll* igét: DebrK. 137: „*beh mondak* a dioklecianofnak hofi Sebóftien vitez kereztien volna”; DöbrK. 432: „keres vala okos v̄get. hoḡ v̄tet *be adhatnaia*”; 1531: „az terwenbe addegh *be ne alhaffak* . . . nigh nem megh fizetem” (RMNy. II/2, 28); (vö. H. BOTTYÁNFY: Pais-Eml. 170). A *be* igekötőt használja a nyelv hivatalba, tisztségviselő testületbe való bekerülés kifejezésére is; az ómagyar korban pl. a szerzetesrendbe való belépésre: 1524: „az m̄y z̄ykff̄yge lezen a *be ewltetz̄yfre*” (MNy. XIII, 124); ÉrdyK. 371: „*ötözeeek be az zerzetben*”; l. még: MargL. 28: „predicator zerzetnek professyot tevt. *be eskevt*”, 35: „zent margyt azzont . . . nagy jnnepleffel *be feketeeek be zentelek*”.

b) A jelentésspecializálódás eddig említett eseteiben az igekötős ige jelentése az alapigéből viszonylag könnyen levezethető. Sok esetben azonban olyan jelentésűvé teszi az igét, amely nem függ közvetlenül össze az alapige jelentésével, ill. csak nagyon áttételesen kapcsolható ahhoz. Ilyenkor tölt be az igekötő szóképző funkciót (vö. KÁROLY—BERRÁR: MNy. LXIII, 263—74, 381—94). A két típus között természetesen széles és nem éles a határ. Az átmenetet jól érzékelteti a ’becsuk, bezár’ jelentésű *betesz* ige: még megvan benne a ’tesz, cselekszik’ jelentésmozzanat, de már meglehetősen elszakadt alapigéjének jelentéseitől és frazeológiaiilag is bizonyos mértékig kötötté vált: MünchK. 12rb: *aito b̄t̄eūen*, 58rb: „Es hog fozdeitotta uolna a: koḡūet lele a. hēlt, hol izuan vala . . . Es micoz *b̄t̄ott̄uolna a: koḡūet [p̄licūisset librum]* megada a: žolgalonac z l̄e vl̄o”; TihK. 9: *kapuia be tetetik*. — A *megér (vmivel)* ige ’valamivel megelégszik’ jelentése viszont csak nagyon áttételesen kapcsolódik az *ér* igéhez: GuaryK. 111: „ammit en velem hoztam en *awal* maftan *meg erzom*”. A *hozzálát (vmihez)* ige ’vminek nekifog’ jelentése is meglehetősen távol van a *lát* jelentéseitől: 1517: „hogh az ty *myweteghez* Zerywel hozza *lattock*” (TörtTár. 1888: 597). A kései ómagyarban még ez tekinthető a jelentésspecializálódás

A kései ómagyar kori törzsanyag igekötőinek statisztikája

	lexikai gyakoriság (szóegységyszám)	szövegyakoriság (előfordulási szám)
A legrégebbi igekötők	6	2139
Az újabb igekötők (igekötőszerű határozószók)	19	89
Összesen	25	2228

A hat legrégebbi igekötő belső megoszlása

	Az igekötővel alkotott különböző igék		Az előfordulások	
	száma	aránya	száma	aránya
<i>még</i>	332	75,3%	1217	} 1675 } 78,3%
<i>el</i>	102	23,1%	458	
<i>ki ~ kivé</i>	50	13,3%	144	
<i>be ~ bel</i>	37	8,4%	105	
<i>fél</i>	31	7,0%	134	
<i>lë</i>	27	6,1%	81	
Az egymástól különböző igék száma: 441 (egy ige több igekötővel is állhat, ezért a fenti számok nem összeadandók)			2139	100%

A hat legrégebbi igekötő belső megoszlásának időbeli összevetése (szöveggyakoriság)

	XV. sz.-i kódexek (törzsanyag)		XVI. sz.-i kódexek (törzsanyag)		Zay Ferenc, 1535. (nem törzsanyag)	
<i>még</i>	387	58,8%	718	54,6%	398	53,4%
<i>el</i>	103	15,6%	321	24,4%	175	23,5%
<i>ki</i>	59	9,0%	77	5,9%	86	11,5%
<i>be</i>	40	6,1%	62	4,7%	41	5,5%
<i>fél</i>	39	6,0%	90	6,8%	25	3,4%
<i>lë</i>	30	4,5%	47	3,6%	20	2,7%

Megjegyzés: Ez a statisztika is igazolja valamelyest azt az állításunkat, hogy a kései ómagyar korszak vége felé a *még* igekötő használatának aránya csökken, az *el*-é pedig nő. A többi igekötőé viszonylag alacsony szinten ingadozik.

Az igekötős igék előfordulásainak funkcionális

Az igekötők funkciói	<i>még</i>		<i>el</i>		<i>ki ~ kivé</i>		<i>be ~ bel</i>	
Irányjelentés ¹	75	6,2%	278	60,7%	138	95,8%	88	83,8%
Perfektiválás ²	1060	87,1%	152	33,2%	3	2,1%	8	7,6%
Jelentésspecializálódás	82	6,7%	28	6,1%	3	2,1%	9	8,6%
Összesen	1217	100%	458	100%	144	100%	105	100%
	Ez az összes igekötő-előfordulásnak az 54,6%-a		20,6%-a		6,5%-a		4,7%-a	

¹ Az irányjelentésű igekötő egyúttal perfektivál is.

legritkább esetének. Az igekötőnek ez a szerepe az új lexémát létrehozó kép-zőkéhez hasonló (az ún. szemantikai képzéssel rokon; vö. BERRÁR: SzófAlTan. 29), abban is, hogy a származékszónak, ill. az igekötős igének egyedi jelentése van. Ilyen jellegűnek látszik még pl. a 'beleegyezik' jelentésű *réámegy (vmire)*: ÉrdyK. 641: „nagy ilteny feelelemmel... *reea meene* [ti. a házasságra]”; az 'egyetért vmivel' jelentésű *réáhajol (vmire)*: ÉrdyK. 190: „Ez *bezeedre* mynd *reea haylanak* az lydo² doktorok”; FestK. 408: *wyzza elewnk az² penyenciawal*.

c) Az igekötők jelentésspecializáló funkciói között egészen sajátos helyet foglal el az ún. pregnáns igéket létrehozó képességük (vö.: SZABÓ, MMNyelv. 160; J. SOLTÉSZ i. m. 59, 89, 109, 127, 142; PENAVIN: MNyj. VI, 100—1; VELCSOVNÉ: MMNy. 67; SZATHMÁRI, MStÚ. 453). Ezekben az igekötős igékben két cselekvés fejeződik ki egyszerre, vagyis jelentéssűrítés, jelentésszervezés történik az igekötő segítségével: DebrK. 573: „az... őrdög ég zarandoc kepebe iőue es *be keredzek*”, azaz: 'kérte, hogy bejöhessen'; TihK. 313: „*fel csinaltattad* az cigakat”: a 'csináltat' és a 'feltesz' összevonódásából; VirgK. 22: „zent ferencz, es mind w tarifi acellabol *ky hertelenkedenek*”, vagyis 'hirtelen kimentek'; PeerK. 71: „az lelkes zarnyafnal hamarab élőlé *el hamarkodek*”: 'hamar ment + elment' (vö. D. MÁTAI: MNy. LXVII, 333). Erre a szerepre elsősorban az erősebb irányjelentésű igekötők alkalmasak, ezek viszont a legvegyesebb cselekvéseket jelentő igékkel is összekapcsolódhatnak. Az ilyen igék stilisztikai hatása erős: szemléletessé, képszerűvé, élénkebbé teszik az elbeszélést, hiszen olyan összetett jelentésűk van, amelyet egyébként csak körülírással tudnánk kifejezni (vö. KOVALOVSKY, Nyfejl-Nyhely. 174).

b) Az igekötők szintaktikai szerepe

Az igekötő az ige szintaktikai viszonyainak, kapcsolódási lehetőségeinek a megváltoztatására is képes: ugyanaz az ige gyakran másféle határozót, másféle tárgyat kíván maga mellé igekötővel, mint anélkül, megváltozhat az ige tranzitivitása stb.

megoszlása (szövegyakoriság)

fél		lő		E legrégebbi igekötők összesen		Az újabb igekötők (igekötő-alózmények)		Az igekötők összesen	
124	92,5%	66	81,5%	769	35,9%	86	96,6%	855	38,4%
4	3,0%	—	—	1227	57,4%	—	—	1227	55,1%
6	4,5%	15	18,5%	143	6,7%	3	3,4%	146	6,5%
134	100%	81	100%	2139	100%	89	100%	2228	100%
6,0%-a	—	3,6%-a	—	—	—	4,0%-a	—	2228	= 100%

² A „tisztá perfekciót” jelenti.

(vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 166; SZABADI: SzótTan. 215—77; H. MOLNÁR: ÁNyT. IV, 157—65, VI, 236—42, IX, 128—44; R. HUTÁS: Nyr. CIII, 115—6; PETE: MNy. LXXIX, 146). A kései ómagyar korban az igekötő szintaktikai módosító szerepének — vázlatos bemutatásban — a következő fő típusai ismerhetők fel.

1. Az igekötős ige mellett másfajta határozó áll: a testhelyzetet, tartós, nem változó állapotot jelentő igék mellett pl. tipikusan (a kiemelés nélküli nyomatéktalan mondatban) „hol?” kérdésre felel a határozó: JókK. 66: *ewlne az axtalnal*, az irányjelentésű igekötővel ellátott ige azonban „hová?” irányú határozót kíván: BécsiK. 5: „*le v̄lo Ruth az azatoc oldalához*”; MargL. 11: *le fekzyk vala . . . egy gekenre*; stb.

2. Az igekötő leszűkítheti az alapige kötött bővítményeinek körét: a mozgást jelentő igék pl. — míg igekötő nélkül többféle raggal (névutóval) ellátott határozóval is bővíthetők — igekötővel általában csak egy-két, igekötőnként különböző ragos (névutó) határozót vonzanak: JókK. 31: *feldre le eut*; JordK. 146: *be kelnek Emathba*; CornK. 65v—66r: *ala fohnak vevlgyekre*; ÉrdyK. 46: *kywe ees kelhet belöle*; stb. — Ez a jelenség nem mozgást jelentő igéken is megfigyelhető: igekötő nélkül *-ba/-be* és *-ra/-re* vonzata is lehet az *akad* igének, bár jelentésbeli különbség van a kétféle vonzattal álló ige között: ÉrdyK. 517: *lewele akadot volna kezeeben*; DöbrK. 369: *akada tolvaiokra*; *be*, ill. *bele* igekötővel viszont csak *-ba/-be* a vonzat: KeszthK. 14: „Az *tvrbe* . . . wnen labok *bele akadoth*”, *még* igekötővel pedig *-ban/-ben*: ÉrdyK. 191: „*még akad vala az kewekben laba*”; stb. (vö. R. HUTÁS: MNy. LXXIX, 291).

3. Az igekötő új vonzattal is bővítheti az igét. Ez főleg a perfektiváló és a jelentésspecializáló funkciójú igekötőkre jellemző. Az igekötő nélküli *tölt* igéhez pl. tárgy és helyhatározó kapcsolódhat: JordK. 379: „nem *töltýk az wy bort az zeghy edeenben*; PeerK. 15: *wyzeth feyre thöltk wala*; DomK. 283: „*paranchola az edenbevl az kviban tevlteny az vyzet*”; ha azonban befejezetté tevő *be* és *még* igekötővel használjuk, akkor az ige helyhatározói vonzatának elvesztésével egyidejűleg *-val/-vel* (vagy partitívusi *-ból/-ből*) ragos új vonzatot kap: BécsiK. 78: *hamuual z ganéual tölte bē o fiet*; KulcsK. 266: *ehezv lelketh megh telthe yowal*; JordK. 403: „*az mozfalekokbol, heet tellýes kosarokat tölteenek meg*”. Az igekötős igével alkotott szerkezetben az igekötő nélküli mondat határozója (*edénybe, lelkébe, kosarakba*) tárgyként (*edényt, lelkét, kosarokat*), tárgya pedig (*bort, jót, morzsalékokat*) *-val/-vel*, ill. *-ból/-ből* ragos határozóként jelenik meg (*borral, jóval, morzsalékokból*). — Hasonló a szintaktikai különbség: *ajándékoz vkinek vmit*: DöbrK. 174: *aiandekoziatok vrnak*, de: *megajándékoz vkit vmivel*: DebrK. 347—8: *nağ beufegél meg Aiandecoziac teğedet*; stb. (vö. ZSILKA, NyMozgDial. 139—40).

Az igekötő olyankor is bővítheti új vonzattal az igét, ha az jelentésspecializáló szerepben áll: *jár — közbejár (vkiért)*: WinkK. 41: *KEwzbe iaryon myerthewnk*; *lát — hozzálát (vmihez)*: 1517: „*az ty myweteghez Zerywel hozza lattock*” (TörtTár. 1888: 597); *ér — megér (i vmivel)*: GuaryK. 111; *él — visszaél (vmivel)*: BécsiK. 75; FestK. 408; stb.

4. Gyakori az a jelenség is, hogy a tárggyal és határozóval is bővíthető alapige bizonyos igeekötőkkel ellátva egyik bővítőmennyét, más igeekötőkkel a másik bővítőmennyét veszíti el, ill. tartja meg. A *néz* igenek pl. tárgya és határozója is lehet: JókK. 64: *fel emeltettest nezne*, 66: „*neze zent ferencznek kepere*”; a *benéz*-nek viszont csak határozója: ÉrdyK. 380: *be neez . . . az ablakokon*, a *megnéz*-nek pedig csak tárgya van: DöbrK. 71: *meg nyziem ő templomat*. — Hasonlóképp viselkedik jónéhány mozgást jelentő ige is, pl. a *foly*: DebrK. 55: *a kűt . . . olajt folia*, 260: „*az vyz az hegrul fol az vőgekre*”; az *aláfoly* és a *kífoly* viszont csak határozóval bővíthető: CornK. 65v—66r: *az vizek . . . ala folnak vevlgyekre*, az *általfoly*, *mégfoly*, *környűlfoly*, *elfoly* igeinek pedig csak tárgya lehet (határozója nem): DebrK. 112: „*folio vyz által folia az orzapot*; NádK. 537: „*a veer tefetth kórúul folia*”. Az ilyen igeek esetében nem mondhatjuk, hogy az igeekötő tette tranzitívá az eredetileg intranszitiv, mozgást jelentő igét, mivel az igeekötő nélküli igehez is járulhatott tárgy: JókK. 19: *az vtat . . . ýara*. Az igeekötős igeek szerkezeteiben azonban — az alapigéhez képest — sokkal gyakoribb a tárgy. Egyes igeekötős igeek esetében pedig (pl. *bejár*, *mégkereng*) annyira eluralkodik a tárggyal való szerkesztés, hogy mellettük határozóval csak elvétve találkozunk. — A nem mozgást jelentő igeek körében tisztábban jelenik meg az igeekötőhasználatnak az a következménye, hogy az ige — korábban meglevő — határozói bővítőmennyét egészen elveszti, és igeekötővel ellátva csak tárgyát őrzi meg. Az igeekötő nélküli *ítél* pl. többféle bővítőmennyet is felvehet: MünchK. 26ra: *halalza itelic ötét*; VirgK. 119: *igassfagot itelek*; TelK. 258: *itild ezt en nekem*, a *megítél* azonban csak tárggyal bővíthető: CzechK. 75: *tegőd meg ytelenek*; *stb.*

5. Az igeekötő az intranszitiv alapigét tranzitívá is teheti (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 170; B. KUDLIK: MNy. LI, 83—7; SZABÓ, MMNyelv. 160; R. HUTÁS: Nyr. CIII, 115—6). Ez a képessége azonban a kései ómagyarban még erősen korlátozott (szinte minden ige tranzitív használatára találhatunk adatot). A mozgást jelentő igeek közül a *kel* és a *hat* látszik leginkább ilyennek: MünchK. 8vb: „*a lillag . . . èlolkèli vala okèt*”: „*. . . antecedeat eos*”; JókK. 146: *felelm . . . meghata ewkeut*: „*terror omnes invasit*”. — A nem mozgást jelentő *sír* igét talán valóban a *még* teszi tranzitívá (ha a VitkK. 75: *mit firz* típusú, egyébként gyakori szerkezet tárgyragos szavát nem tárgynak tekintjük, hanem határozónak): ÉrsK. 236: „*lay tynektek kyk ez wylagon mewettek Es wygattok Merth megh zòpeghytek Es meg fyryatok*”.

6. Gyakori az a jelenség, hogy az igeekötő nélküli igeinek és az igeekötős igeinek is van tárgya (pl. *talál*, *mégtalál*), de míg az előbbi mellett határozott és határozatlan tárgy lényegében egyforma eséllyel állhat, az igeekötős ige gyakrabban utal határozott tárgyra, ill. a határozott tárgy jobban igényel igeekötős igét. Az igeekötő ilyenkor valójában a cselekvés eredményes befejezettségét fejezi ki (vö.: SZABADI: SzótTan. 215—27; PETE: MNy. LXXIX, 146); MünchK. 17rb: *meg kezeiti te vtadat*; PeerK. 333: „*Scejeled megh the benned byzokot*” (vö. KTSz.).

Az igekötőhasználat és az igeidők

Ha az igekötőhasználat vizsgálatakor az igeidők alkalmazására is tekintettel vagyunk, feltárul néhány összefüggés. Csak röviden utalok erre a kérdésre. — A befejezett, eredményt elért cselekvést jelölő igekötős igék — jelentésüknek megfelelően — legtöbbször múlt idejűek, főleg befejezett múlt idejű alakok: BécsiK. 18: „*eltarozot o vza iftenenę zolgalattatol*”. Az *ír vala* típusú folyamatos múlt ritkábban jelentkezik, mivel ennek jelentése és az igekötő perfektiváló funkciója — egy igealakban — nem nagyon fér össze; mégis jó néhányszor előfordul nyelvemlékeinkben (pl. *męcsokolja vala*), jelentése azonban igen gyakran (főleg a *męg* igekötővel) speciális: múltban ismétlődve történő cselekvést fejez ki: JókK. 7: „*kebelet penzuel tele hordozuan bewfegeft ezuegynek aruaknak vtonyaroknak: es vr ýftennek zolgaloknak el oztjauala*”, 104: „*emberekett meg toluajolnakuala*” (vö.: B. KUDLIK: MNy. LI, 86; E. ABAFFY: AreálisNyTan. 128—32, MNy. LXXXIII, 397—403; A. MOLNÁR: MNy. LXXXI, 445—50). — A jelen idejű igealakhoz is kapcsolódhat perfektiváló funkciójú igekötő, de ez általában a cselekvésnek a jövőben való bevégződésére utal: PeerK. 339: „*nylwan oth megh lathywk az o yamborlagyth*”. Az igekötős igének ez a jelentése az igekötő perfektív funkciójából fakad; jelen idejű ige által kifejezett cselekvés a múltban még nem fejeződhetett be, ez csak a jövőben történhet meg (vö.: BUDENZ: NyK. II, 187; KLEMM, TörtMondt. 256; KOVÁCS: MNy. L, 154; PERROT: NytudÉrt. 52. sz. 59). — Igekötő *-and/-end* jeles jövő idejű igealakhoz is kapcsolódhatott: JókK. 54: „*mýkoron meg halandaz [morieris] es carhozol*”. Ezek eredetileg mozzanatos képzős igealakok voltak, amelyek önmagukban is ki tudták fejezni a cselekvés megkezdését, így könnyen kifejlődhetett belőlük a jövő idő jelentése. Az *-and/-end* jeles igék igekötővel olyan mozzanatos történést fejeztek ki, amely a jövőre vonatkozott, így alkalmasak lettek egy másik jövőbeli történéshez viszonyítva a jövőben előzményes történés kifejezésére (vö.: B. KUDLIK: MNy. LI, 86; VELCSOVNÉ: NéprNytud. XIX—XX, 303—9): JókK. 38: „*Mýkoron meg terendez [redieritis] te fewldebe En boczatok [mittam] te hozzad en tarlimbalol kettewt*”. Ezzel kapcsolatban az is figyelemre méltó, hogy a latin jövő idejű alakokat is igekötős igével adja vissza a magyar fordító: JókK. 116: „*banatban es vezelben meg vegeztetnek [terminabitur]*”.

Az igekötők kapcsolódásának lehetőségei

1. Az igekötő tipikusan igehez kapcsolódik. (A szórend kérdését itt nem tárgyalom.) Ez a tény az igekötők keletkezési módjából következik: az e szófajba tartozó szavak ugyanis olyan határozószókból keletkeztek, amelyek igék (határozói) bővítményei voltak. Az eddig idézett adatok ezt a kapcsolódást illusztrálják. — Szokás azt is mondani, hogy igekötő igei származékokhoz (igenevekhez, főnevekhez) is járulhat (pl. *męgmaradni*, *męgmaradás*); ezek az alakok azonban általában nem úgy keletkeztek, hogy az igekötő az igenévhez, ill. a deverbális főnévhez kapcsolódott, hanem a már igekötős ige (pl. a *męgmarad*) vette fel az igenévképzőt, ill. főnévképzőt. Így az igekötőhasználat szempontjából ez a kérdés (ti. az igekötős ige továbbképzése) nem igényel vizsgálatot.

2. Az igekötő — ha jóval ritkábban is — nemcsak igékkel, hanem igekötőkkel, ill. igekötőszerű határozószókkal is kerülhet szorosabb vagy lazább kapcsolatba, azokkal esetenként összetett szót is alkotva (vö.: J. SOLTÉSZ i. m. 174—5; D. MÁTAT: Uralisztikai Tanulmányok 2. sz. Bp., 1988. 271—5). — Az ilyen halmozott (vagy kettős) igekötők első tagja általában az *el*, a második pedig a világos irányjelentésű *be*, *ki* és *fél*. Ez utóbbiak szabják meg az igekötős ige vonzatát: 1490 e.: *el Bel kewldeek therek orzagba* (RMKT. I², 478); Nagyszék. 15: „ez *velagbol elkymenefómneec ideye*”; TihK. 233: *el fel mene urhoz*; stb.

Ez a szerkesztés a kései ómagyar korban eléggé közkeletű lehetett, hiszen a legkülönbözőbb nyelvjárásokat képviselő, nemcsak prózai, hanem verses emlékekben is előfordul, de valószínű, hogy inkább az írott nyelvre volt jellemző. Törzssanyagunkban ugyan nem gyakori: a 2139 egyszerű igekötő mellett csak 15 előfordulással szerepel.

Az ilyen szerkezetek kétféleképpen keletkezhetnek. Egyrészt olyan — párhuzamos felépítésű — mondatokban, amelyekben valamely ige kétszer, két különböző igekötővel fordult elő (pl. *elmegy, kimegy* → *elkímegy*). Elliptikus szerkesztés eredményeképpen a két igekötős ige közös elemét, az igit csak egyszer tették ki, mellette azonban a két igekötő megmaradt (vö.: PAPP: MNyj. IV, 112—3; J. SOLTÉSZ i. m. 174—5; PAIS: MNy. LVII, 268; D. MÁTAT: MNy. LXVII, 331—2). Az így keletkezett kettős igekötővel álló igék tehát kettős cselekvés kifejezésére szolgálnak, a bennük megvalósuló sűrítés révén pedig a többinél erősebb érzelmi, hangulati hatásúak (ez a pregnáns igékkel is rokonítja őket). — Emellett azonban úgy is létrejöhetnek ilyen alakulatok, hogy az igekötővel ellátott ige elé (pl. *kimegy*) lép be az *el*, mégpedig a befejezettséget nyomatékosító, megerősítő funkcióban. Felvethető azonban az a kérdés, hogy milyen szófajú *el*-lél kell itt számolnunk: igekötővel-e vagy határozószóval. Ha ebben a szerkezetben az *el* igekötőként jelent meg, ahogy eddig gondoltuk, akkor annak eredeti irányjelölő és perfektiváló szerepe átalakult: az igtől messzebb kerülve elvesztette igekötői funkcióját, s így igekötői rangját, ugyanis a nyelvhasználó valószínűleg már nem úgy fogta fel, mint az ige határozóját, hanem mint az utána következő igekötő, ill. igekötős ige nyomatékosítóját (ezt az is elősegíthette, hogy tiszta perfektiváló funkciója jóval erősebb, irányjelölő funkciója pedig jóval gyengébb volt, mint a *be*, *ki*, *fél* igekötőké): SzékK. 20—1: „az vyzeknek myatta, anyera *el be bvyrtatanak*, hog nem marada”: itt az *el* talán az átmeneti állapotot tükrözi, ugyanis igekötői szerepéből még őriz annyit, hogy a *beboríttatik* ige perfektív jellegét erősítse (*elboríttatik* + *beboríttatik*), ugyanakkor a cselekvés teljes megvalósulása kifejezésének fölerősödésével 'nagyon, felette, rendkívül, egészen stb.' jelentésűvé válik, ami viszont már határozószói jelentés (ezt az *el* előtti *annyira* fokhatározószó is megengedi). (Vö.: BUDENZ: NyK. III, 81, 86; BALÁZS: MNy. L, 447—51, Pais-Eml. 127—33; PAIS: MNy. LVII, 268.)

Az eddigiek szerint tehát az *el* igekötő vált volna fokozó, nyomatékosító határozószóvá. Ez a feltételezett esemény azonban elgondolkoztat. Ez lenne ugyanis az egyetlen olyan változás, melynek során egy helyhatározószó (*elé*) igekötővé vált (*el*), majd ez továbbfejlődött egy más funkciójú határozószóvá (fokhatározószóvá). Az igekötők szófajváltásában is ez lenne az egyetlen olyan eset, amikor igekötő más szófajcsoportba lép át; egyébként az igekötő szófaji továbbfejlődésen már nem megy keresztül. — Mindezek a körülmények azt valószínűsítik, hogy nem az *el* igekötőnek, hanem az *elé* határozószó *el* alak-

változatának keletkezett fokozó szerepe, így nem kell feltétlenül föltenni a közbülső igekötői fokot, s így ez a kérdés nem tartozik az *el* igekötő történetéhez. — Lehetséges persze, hogy a nyelvhasználatban az *el* határozószói és igekötői szerepe — ezekben a szerkezetekben — összeolvadva, egyesülve jelenik meg.

Az *el be mēgy*-féle alakulatok analógiájára keletkezhetett az *el haza mēgy* típusú szerkezet, melyben az *el* viszonylag újabb igekötőhöz, ill. igekötőszerű határozószóhoz járul: LobkK. 14: „zerető atiam . . . menie haza . . . tahat zent atiank *el haza mine* akalaltromba”; NádK. 618: *ő feryőctől . . . el kilen lezniecvala*; KazK. 136: *el oda mene*.

Ha az *el be, el ki*-félét tekinthetnénk is összetett vagy összetétellel valóban levő szerkezeteknek (s akkor halmozott, ill. kettős igekötőknek vagy inkább igekötőszerű határozószóknak), az *el haza*-félét már semmiképp. Ezeket úgy foghatjuk fel, hogy bennük az *el*-hez (az *el* igekötőhöz vagy inkább az *el* határozószóhoz) járul a *haza, oda* stb. igekötőszerű határozószó értelmezői bővítményként. — Felépítésüket és létrejöttüket tekintve az *el be mēgy* és az *el haza mēgy* típusú szerkezetekhez hasonlóak az *el házához mēgy*-félék is, azzal a különbséggel, hogy bennük az *el* — ami még világosabban határozószószerű — ragos névszóval kifejezett határozót nyomatékosít, ill. az *el*-hez ragos névszóval kifejezett értelmező kapcsolódik: NádK. 433: „Pafuncius megvigasztaltatec, es . . . *el hazához mene*, halat advan iftenec”; LobkK. 18: *el romaba mine . . . papához*.

Az *el*-en kívül — néhány adat alapján — talán a *mēg*-ről tehetjük fel, hogy halmozott, ill. kettős igekötőt (vagy összetett szóvá valóban levő igekötőszerű határozószót) hoz létre: 1518—1523: „ha nekem holthom Thewrthýnyek . . . thehath az mwsaý Gemseý rezem mynden pernelkewl *mēgy wýzza zalýon* az Dragffý Janosra” (Nyr. XXXVI, 168). Ez a kapcsolat azon az alapon jöhetett létre, hogy a *mēg* igekötő eredeti irányjelentése a *visszá*-éval rokon, így a *mēg* mind az irányjelentést, mind a perfekciót nyomatékosítja. De ha a *mēg a vissza* mellett 'újra' jelentésű, akkor önálló határozószónak tekintendő, ami a *visszatér* stb. igékhez kapcsolódva időhatározóként szerepel a mondatban; valószínűleg ilyen a SzabV.: „Nagý bws yonhal *mēg vyzza terenek*” (vö. IMRE, SzabV. 94).

A kései ómagyar korszakban ritkán ugyan, de felbukkannak olyan igék is, melyek mellett két ellentétes jelentésű igekötő (ill. igekötőszerű határozószó) áll: ÉrsK. 406: „*ala fel yarwan . . . ew cellayaban*”; a későbbi korokban terjed *el jobban*. — Ha ezek az igekötők összetett szóvá valóban vannak, akkor inkább a határozószóság, mint az igekötőség felé haladnak.

3. Az igekötő úgy is szerepelhet a mondatban, hogy sem igéhez, sem más szófajú szóhoz nem kapcsolódik, hanem önállóan áll. Így elsősorban eldöntendő kérdő mondatra adott igenlő válaszként jelenik meg: ÉrdyK. 430: „*Mēg yhattyatok ee a' pohaart, kyth en mēg yando vagyok ?* mondanak ottan: *mēg*” (vö. KLEMM, TörtMondt. 22). Az ilyen mondatokban az igekötő elliptikus használatú, mivel az ige megismétlése nélkül, vagyis az egész igekötős ige helyett állva tölti be az állítmány, sőt az egész mondat szerepét (vö.: J. SOLTÉSZ: Pais-Eml. 238—42, Igeköt. 184). Az ilyen jellegű kérdés-feleletek az élő beszédre lehetnek inkább jellemzők, ahogyan az igekötők önálló használatának más fajtái is. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy ómagyar nyelvemlékeinkben ritkán fordulnak elő.

Az ige-kötő-nélküliség kérdése

Igekötérendszerünk az ómagyar kor elejétől kezdve a kései ómagyar kor folyamán (és azóta is) egyre bővül, kétféle jelleggel is: egyrészt újabb és újabb elemekkel gazdagodik az állomány, másrészt a meglevők (és a keletkezők) használati köre bővül, egyre több igehez, egyre változatosabb funkciókban csatlakozik. Jól jelzi ezt már az a tény is, hogy míg a HB.-ben csak egyetlen ige-kötő egyetlen előfordulása szerepel, a kései ómagyar kor végének ige-kötő-használata már lényegében mai nyelvünkéhez hasonló (vö. BENKŐ, Árp-Szöv. 264).

E dinamikus fejlődés egész folyamán — a korabeli szinkronia felől nézve — ige-kötő nélküli és ige-kötős alakok állnak szemben egymással. Ha ehhez az alaki szembenálláshoz funkcionális különbség is csatlakozik, vagyis más a jelentése az ige-kötővel ellátott ige-nak, mint az ige-kötő nélkülinek, akkor az ige-kötő meghatározható funkcióval rendelkezik. Erről „Az ige-kötők fő funkciói” kapcsán volt szó. Sokszor azonban nincs funkcionális különbség az ige-kötős és az anélküli ige-lak között: MünchK. 24va: „hanzez *bolaffac* neki”: 75vb: „*bolas meg onéki*”. Ha ez a kettősség valamelyik korai nyelvállapotban jelentkezik, amikor még az ige-kötő nélküli változat az általánosabb, a természetesebb, akkor az ige-kötős alak számít másnak, eltérőnek (mert az az új). Ha azonban a kései ómagyar kor második felének ige-kötő-használatát vizsgáljuk, amikor már az ige-kötőzés az általános, akkor az azonos funkcióban levő ige-kötő nélküli alak tűnik kivételesnek, vagyis az ige-kötő-nélküliség hiányként jelentkezik. Ez a „hiány” azonban általában csak látszat, nem olyan „üres hely”, ahonnan eltűnt valami, hanem olyan, amely még nincs kitöltve, vagyis ahova még nem hatolt be — a terjedési folyamat során — az ige-kötő. Az így felfogott „ige-kötőhiány” vizsgálatokor tehát arra a kérdésre kell felelnünk, hogy melyek azok az igealakok, igei szerkezetek, amelyekbe csak később hatolt be az ige-kötő, ill. amelyekbe esetleg a későbbiekben sem, és hogy mi ennek a magyarázata.

A kései ómagyar kor folyamán az ige-kötők irányjelentésű használata (ami egyúttal általában perfekcióval is jár) és perfektiváló funkciója erősödött a legnagyobb tempóban. Az ige-kötős ige-kötő tehát zömmel befejezetten voltak, így a korszak második felére kialakulhatott egy olyan szabály, hogy a befejezett ige ige-kötős. Ez az analógián alapuló szabály mind több (befejezett cselekvést kifejező) ige, ill. igealak mellé odaillesztette az ige-kötőt, még tovább terjesztve az ige-kötő használatát, miközben maga a szabály is erősödött (vö. DEME: NyK. LIV, 10—36).

Ennek megfelelően általában nem került ige-kötő az olyan ige-kötő mellé, amelyeket más eszköz (pl. kiemelt, hangsúlyos mondatrész) már perfektivált: 1511: *en hozzam utatna* (RMNy. II/2, 10); 1517: „az yngho marhath *ewth rezre oztotak volna*” (TörtTár. 1890: 558); 1530: „az dezmara *emberth walazthana es kjldene*” (MNy. XXXVII, 280); (vö.: SZABADI: SzótTan. 218—21; KELEMEN: I. OK. VI, 154—74; JAKOBSON: NyK. LXVI, 172).

Az ige-kötő-nélküliség néha egyes igealakokra, ill. igei szerkezetekre jellemző: pl. a tagadó szerkezetekre: JordK. 260: „*nem halgattad the . . . ýfte-nednek zawaat, es nem tartottad az ew zent pazanczolatýt*”; talán azért nem érezte a fordító az ige-kötő kitételének szükségét, mert bizonyos mértékben a tagadás is perfektiválható (vagy ha cselekvésről tagadva szólnunk, közömbössé válhat az aspektus); (vö.: MOLECZ: Nyr. XLIII, 341; J. SOLTÉSZ i. m.

196). A tagadva kifejezett cselekvés tartós volta is magyarázhatja az igeikötő-nélküliséget. — Még feltűnőbb a felszólító módú igék körében az igeikötő-nélküliség, főleg egyenes felszólítás esetében: MünchK. 74vb: „*vl [sede] z irih hamā ɔtuent*” (vö. 1541: „*áll le hamar, és ily őtuent*” Sylvester: ÚT. 109); felszólító módban állnak a Miatyánk igeikötőtlen igéi is: MünchK. 12rb: „*Scenteltèffec tenèuèd Iqjjon te o2zagod Legen te akaratot*” (~ JordK. 370: hasonlóképpen). Az a tény, hogy hasonló igeikötő nélküli alakok találhatóak valamennyi régi bibliafordításunkban egészen Károliig, arra utal, hogy az igeikötő-nélküliség megmaradásának elsősorban műfaji oka lehetett: az, hogy imádság. Valószínű, hogy ezt az imát (és egyéb liturgikus szövegeket) a hagyomány őrizte meg ilyen archaikus alakban századokon át, akkor is, amikor az igeikötözés egyébként már általános jellegű volt. (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 193). Jól illusztrálja ezt a JordK. 370-ben szereplő *bocsát* ige, amely az imádságban igeikötő nélküli, az azon kívüli szövegrészben viszont már megjelenik az igeikötő: „*Es boczaffad mýnekewnk mý veetetýnketh mýkent mý es boczathwnk nekwnk veetteknek*”, de utána: „*Mezt ha meg boczatanggyatok embezeknek hew byneket meg boczattýa tý nektek es tý menyéy attýatok ty veetkeýteket*”.

Máskor az ige, ha befejezett cselekvést jelöl, már jobbra igeikötős, a belőle képzett igenév mellől azonban hiányzik az igeikötő. Főleg a befejezett melléknévi igenév igeikötőtlen, mivel ez az igenév — időviszonyítást kifejező képessége révén — tudja tükröztetni a befejezettséget (előidejű cselekvést jelöl): JókK. 2: *volt senteltetet*; VirgK. 131: „*az ty faradot teltetek*” (vö.: KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 109—10; TOMPA: Pais-Eml. 250; TEMESI: MMNyR. I, 267). A határozói igenév ezzel szemben inkább igeikötős; mivel időviszonyításra nem képes, nem fejezi ki önmagában a cselekvés bevégeztségét, szükség van az igeikötő perfektíváló szerepű hozzátételére: VitK. 39: „*Óftorozafoknak fokfagauual meg faraduan*”; de ha hangsúlyos határozói vagy tárgyi bővítőménye van, a határozói igenév is lehet igeikötő nélküli: ÉrsK. 27: „*orchayawal az földre borwlwan ymatkozek*”. — Egyes deverbális főnevek viszont olyankor is igeikötősek, amikor a későbbi (és a mai) nyelv nem (mindig) használja az igeikötőt: WinklK. 264: *megh maradekyth*; TihK. 15: *megh emléközete*.

Az igeikötő-nélküliségnek talán csak egy típusát értékelhetjük tényleges igeikötőhiánynak: ha két, azonos igeikötővel álló ige szerepel egy mondatban, akkor az egyik mellől elmaradhat az igeikötő. Általában a második mellől hiányzik: GuaryK. 93: „*az v feien, ala lignec, es fignec vala zamtalan 302nú faz gicok*”; CzechK. 63: *meg tyztohon ees wygazzon*. — Ez elég jellemző szerkesztésmód a kései ómagyar korban. Létrejöttének hátterében a gondolat-sűrítés, a tapadás áll, ami több más jelenséggel rokonítja: legközelebből a ketős vagy halmozott igeikötőjű igékkal, csak ott az egyik ige marad el, de ide vonhatók az olyan esetek is, amikor két, azonos raggal ellátott főnévből az egyik rag esik ki (*hëgy-völgyet, török s tatártól* stb., de ez inkább későbbi korok jelensége; vö. PAPP: I. OK. XI, 236). Feltehető, hogy a sűrítésnek ez a formája inkább az írott (mint a beszélt) nyelv stílusát jellemzi: egyrészt a nyelvi gazdaságosságra való törekvés gyümölcse lehet, hiszen mindig az az elem marad el, amelyik ismétlődik, ami a kommunikáció számára nem bír újdonsággal, ugyanakkor a fogalmazást tömörre, olykor feszültté, ünnepélyessé tenni kívánó stílus eszköz is.

Az igekötővel kapcsolatos kettős (hármás) szófajúság

Igekötőinknek határozószókból való keletkezése az egész ómagyar kor folyamán tartó változás. Az egyes határozószók azonban eközben általában nem szűnnek meg, nem vesznek ki a nyelvi rendszerből, hanem az igekötővel azonos alakban határozószóként is tovább élnek. Így esetükben kettős szófajúság áll elő. Ez elsősorban az újabb igekötőkre érvényes: a *haza, hátra, vissza, oda, ide* bizonyos mondatkörnyezetben határozószók, máskor igekötők. — Kettős szófajú a *rëá, belé, hozzá, (neki)* igekötő is, hiszen határozószói személyes névmásként is él hasonló alakban (*rëám, rëád, rëá*). Eredetileg ezek a latívusragos szavak névutók is voltak, de mire igekötővé válásuk bekövetkezett, névutóként megszűntek létezni: már az ősmagyar, ill. a korai ómagyar korban raggá agglutinálódtak. — Egyes igekötőink olyan határozószókból keletkeztek, amelyek már maguk is (addig is) kettős szófajúak voltak, mégpedig úgy, hogy névutóként is hasonló alakban funkcionáltak. Így akkor, amikor a határozószókból létrejöttek az igekötők (miközben az illető szavak határozószóként is tovább éltek), névutó—határozószó—igekötő hármás szófajúság állt elő: *alá, elé ~ elevé, elől, által, egybe, össze, körül, felül, közbe*. — A kései ómagyar kor végén hat olyan igekötőnk van (*még, el, fél, lë, be, ki*), amelyek lényegében véve már csak igekötők, mivel eredeti határozószói szerepüket elvesztették: hangsúlyos, nyomatékos határozószóként csak elvétve fordulnak elő; fejlődésükben tehát már túljutottak a kettős szófajúság fokán, hiszen esetükben már nem egyenrangúan erős a két szófaji érték.

D. MÁTAI MÁRIA

A horvát nyelvújítás magyar mintáinak hatása a korabeli terminológiai szótárak tükrében

1. A XIX. század harmadik harmada a horvát tudományos, jogi, katonai, vasúti és postai szakszókincs kialakulásának kora. Ennek a nagyarányú nyelvújító és nyelvtisztító mozgalomnak eszmei alapjait az illírismus vetette meg. A horvát politikusok, közéleti személyek és tudósok már a XVIII. század végétől kezdve, a magyar nyelvújítók és nyelvművelők példájára is többször hivatkozva hangsúlyozták, hogy a horvát nyelvet képessé kell tenni az új gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, államigazgatási, oktatási stb. fogalmak eljárások, eszközök kifejezésére. Közülük többen is kiemelték azt a tényt, hogy e cél elérésére a horvát nyelv természeténél (azaz szerkezeténél, szókincs-gyarapítási módjainál és lehetőségeinél) fogva kiváltképpen alkalmas. Az általam feldolgozott források (I. NYOMÁRKAY, Die ungarischen Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. [Megjelenőben.]) nyelvi anyaga azt bizonyítja, hogy több száz e korban keletkezett új szó és kifejezés mintája magyar vagy részben magyar szó vagy kifejezés volt. Bizonyos, hogy a törvény- és rendelet-szövegek többségét horváttra fordító Mirko Bogović (a korabeli magyar sajtóban Bogovics Imre), valamint a katonaiszolgálati és gyakorlati szabályzatok összeállításában tevékeny részt vállaló Bogoslav Šulek jól tudott magyarul. A magyar nyelv horváttra gyakorolt hatását horvát kutatók eddig az említett korszakra vonatkozóan nem vizsgálták. Ennek több oka van. A horvát nyelv-

tudomány meglehetősen fenntartással viseltetik mindenféle idegen hatás kutatása iránt, nagyrészt a múltban mélyen gyökerező politikai okok miatt. A horvát nyelv fejlődésére gyakorolt német hatást többen is vizsgálták, I. H. STRIEDTER-TEMPS (*Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*. Berlin—Wiesbaden, 1958.) és E. SCHNEEWEIS (*Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*. Berlin, 1960.) monográfiáját a (szerb)horvát nyelv német jövevényszavairól, valamint M. RAMMELMEYER sok tekintetben vitatható következtetésekre jutó könyvét (*Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*. Wiesbaden, 1975.) a szerbhorvát nyelv német tükörfordításairól. Annak azonban, hogy horvát részről a magyar nyelv szerepének kutatására eddig nem került sor, egészen egyszerű oka van, az tudniillik, hogy a horvát nyelvészek nem tudnak magyarul, még passzíve sem. A magyar nyelv hatását legrészletesebben eddig HADROVICS LÁSZLÓ vizsgálta, először a burgenlandi horvátok írásbeliségét és nyelvét elemző monográfiájában (*Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest, 1974.), majd pedig a szerbhorvát nyelv magyar elemét feldolgozó munkájában (*Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, 1985.). HADROVICS kutatásaiban körülbelül a XIX. század első feléig foglalkozik a magyar elemekkel, későbbi adalékokat csak itt-ott idéz. Azt a tényt, hogy a magyar hatás a XIX. század közepén nem szűnik meg, hanem továbbra is erősen jelen van, éppen az általam vizsgált szövegek mutatják. Valószínű azonban, hogy a horvát (és részben szerb) nyelv XIX. századi fejlődésében a magyar minták még jelentősebb szerepet játszottak, mint azt az általam elemzett anyag mutatja. Ezért — HADROVICS szavaival élve — olyan ez a munka, mint egy gazdag kincseket rejtő bányászati első, legszembeötlőbb rétegének felfejtése. További kutatómunkával minden bizonnyal sokkal gazdagabb anyagra lehet lelni.

2. Összegyűjtött és feldolgozott anyagomat módomban volt ellenőrizni két múlt század közepén megjelent jogi-politikai terminológiai szótárból (*Juristisch-politische Terminologie. Deutsch—böhmische Separat-Ausgabe*. Wien, 1851. [Jcs.] és *Juristisch-politische Terminologie. Deutsch—kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe*. Wien, 1853. [Jur.]). 1849-ben alakult Bécsben egy bizottság, melynek feladata volt „eine dem Geiste dieser Sprachen zusagende, dem Bedürfnisse der jetzigen Gesetzgebung und Verwaltung genügende, theils aus älteren Rechtsquellen geschöpfte, theils aus dem natürlichen Reichthume der verschiedenen Mundarten gebildete juristische Terminologie festzustellen, welche zunächst bei der Redaction des Reichs-Gesetzblattes, dann auch für den Gebrauch in der allgemeinen Praxis zur Richtschnur zu dienen geeignet wäre.” Jcs. IV.) A bizottság öt szekcióban végezte munkáját (cseh, lengyel, ukrán, szlovén és illír-szerb). 1851-ben jelent meg a német—cseh és a német—rutén (ukrán) szótár, majd 1853-ban a német—horvát—szerb—szlovén. Ezen utóbbi szótárt szerkesztő szekció tagjai a következők voltak: szlovén részről MATIJA DOLENC, FRANJO MIKLOŠIČ és MATEJ CIGALE; horvát—szerb részről pedig STJEPAN CAR, VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, IVAN MAŽURANIĆ, BOŽIDAR PETROVIĆ és DIMITRIJA DEMETER. A szótár előszavában D. DEMETER sajnálkozva szövegi le, hogy nem valósult meg a szerkesztőknek az az eredeti óhaja, hogy egységes szerbhorvát terminológiát dolgozzanak ki. Ennek oka szerinte elsősorban az, hogy „srbski knjizevnički privikli su nekim crkvenim i ruskim izrazima već natoliko, da se je bojati bilo, da bi se

još za sada nagazilo na prevelik otpor, ako bi ih sasvim odstranili, s druge strane pako budući da su sasvim proti duhu živućega jugoslavenskoga jezika, nisu se mogli primiti u hrvatsko narječje, koje je stopram u novije vrijeme podignuto na pismeni jezik i zato se je većma uzdržalo u svojoj izvornoj i pučkoj prostoti.” (Jur. IV.) Érdekes, hogy a következő sorokban Demeter külön is kiemeli Vuk Karadžić szerepét, amikor azt mondja, hogy „u obće koliko je najviše bilo držali smo se čistog pučkog i obće razumljiva načina govorenja, gdje smo uzimali osobit obzir na opazke gospodina Vuka Stefanovića-Karadžića, koji je po svem slavenskom učenom svijetu poznat kao prvi jezikoslovac našega naroda u tom pravcu.” (Uo.) Ha azonban — folytatja — „za kakav izraz nismo podnipošto mogli naći shodne pučke riječi, utjecali smo se ostalim slavenskim narječjima, a ako smo tamo zato našli kakvu riječ, koje je korijen razumljiv i Jugoslavenima, primili smo ju promijenivši ju polag duha jugoslavenskoga jezika. No ako zato nismo našli u nijednom slavenskom narječju shodna značenja, onda stopram hvatali smo se novoskovanih riječi uvedenih već u hrvatski poslovni slog, no prije nego što ih primili izpitavali smo ih točno, da li su načinjene po duhu našega jezika.” (Uo.) Az elmondottakból kitűnik, hogy a szótár tudatos és körültekintő terminológiaalkotás eredménye, a szerkesztőbizottság tagjai elsősorban a népnyelvre támaszkodtak; ha itt nem találtak kellő segítséget, figyelembe vették a rokon nyelvek szavait és kifejezéseit, s csak végső esetben alkottak („kovácsoltak”) új kifejezést, gondosan ügyelve, hogy a nyelv szellemének a frissen gyártott új szó is megfeleljen.

3. A) A mintegy tizenöt évvel később megjelent rendelet- és törvény-szövegek, valamint a körülbelül negyedszázaddal későbbi katonai szabályzatok nyelvének e szótár szókincsével való összevetése igen tanulságos. (E források anyagára vonatkozóan l. I. NYOMÁRKAY, Die ungarischen Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Megjelenés alatt. Részleteket érintően: űő., Die ungarischen Muster der kroatischen Spracherneuerung. Der militärische Wortschatz: StSl. XXXI [1985.], 329–46 és Die ungarischen Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Beiträge zum Wortschatz der Verwaltung und des Rechts: Wiener Slawistischer Almanach XVIII [1986.], 233–50). Az egybevetés eredményét röviden három csoportban mutatom be. Az első csoportot azok a szavak és kifejezések alkotják, amelyek a terminológiai szótárban nincsenek meg. Ezek későbbi keletkezésűek, néhányuk nem is volt hosszú életű, mégis érdekesen mutatják a szóalkotás szemléleti hátterét. A második csoportban azokat a szavakat és kifejezéseket sorolom fel, amelyek a terminológiai szótárban megvannak pontosan a forrásokban található alakjukban vagy attól csekély mértékben eltérően, s végül a harmadik csoportban azokat a szavakat mutatom be, amelyek a terminológiai szótárban némiképp eltérő alakban vannak meg. Az érdekesebb kifejezésekkel röviden külön is foglalkozom.

a) A tantárgyak elnevezései: *Glaubens- und Religionslehre* — *vjeronauk* — *hittan*, *Kalligraphie* (*Schönschreiben, Schönscheribekunst*) — *krasopis* — *szépírás*, *Leibesübung* — *tjelovježba* — *testgyakorlás*, *Naturgeschichte* — *prirodoslovje* — *természettan*, *Naturbeschreibung* — *prirodopis* — *természettajz*, *Geographie* (*Erdbeschreibung*) — *zemljopis* — *földrajz*. (A magyarban a múlt században *földírat*, pl. HUNFALVY PÁL, *Földírat* és hely-nevek: NyK. VI, 350–65.)

b) Oktatással kapcsolatos egyéb szavak: *Präparandien* — *prirparavilište* — *(tanító)képezde*, *Landkarte* — *zemljovid*, *krajobraz*, *krajolik* — *térkép*, *tájkép*.

e) Jogi és közigazgatási személyek, tisztségviselők: *Kontrahent* — *ugovornik* — *alkusz*, *Sachverständiger* — *stvari vješt* (egy helyen *stručni znalac*) — *szakértő*, *Executionsführer* — *ovrhovodja* — *végrehajtó*.

d) Elvont jogi fogalmak: *Rechtsmittel* (*remedium juris*) — *pravni lijek* — *jogorvoslat*, *perorvoslat*, *Expropriation* (*Enteignung*) — *odprisvojba*, *odprivlastba* — *kisajátítás*, *Exzeß* — *izgred* — *kihágás*.

e) Alsó katonai rendfokozatok: *der Gefreite* — *razvodnik* — *örvezető*, *Korporal* — *desetnik* — *tizedes*, valamint *Bursche* — 'legény, tisztszolga' jelentésben: *momak* — *legény*.

f) Alakulatok, speciális feladattal ellátott katonák és katonai egységek: *Pionier* (*Schanzgräber*) — *obkopnik* ~ *opkopnik* — *utász*, *Batterie* — *bitnica* — *üteg*, *Abteilung* — *odjel(j)ak* — *osztag*, *Vorhut* — *prethodnica* — *elővéd*, *Nachhut* — *zalaznica* — *hátvéd*, *Seitenhut* — *pobočnica* — *oldalvéd*.

g) Meneteléssel kapcsolatos szavak és kifejezések: *Gliederdistanz* — *odmak vrsta*, *vrstački odmak* — *távköz*, *szakasztávköz*, *Distanz* — *medutak* — *köz*, *Formation* — *postroj* — *alakzat*, *Marsch-Formation* — *hodni postroj* — *menetalakzat*, *Tempo* — *topot* — *ütem*, *Marsch-Tempo* — *hodni topot* — *menet-ütem*.

h) Nem tartalmazza a terminológiai szótár a *strijelno oružje* — *lőfegyver* (← *lövő fegyver*) — *Schießwaffe* kifejezést.

i) A vasút szókinéséből: *Personenzug* — *osobni vlak* — *személyvonat*, *Weiche*, *Wechsel* — *mjenilo* — *váltó*, *Ausweichen* — *ugibalište* — *kitérő*.

j) A posta szókinéséből: *Adressant* — *naslovnik* — *feladó* (tkp. *címző*), *Rundschrift* — *okolopis* — *körirat*, *Nachnahme* — *pouzeće* — *utánvétel*, valamint a postai és a jogi szövegekben egyaránt előforduló *gutstehen* — *dobro stajati* — *jótállni és nutzbringend* — *korist noseći* — *hasznot hajtó* kifejezések.

Ezeket a szavakat és kifejezéseket későbbi kétnyelvű szótárak alapján is ellenőriztem (Rěčnik němačkoga i ilirskoga jezika, sastavio ga RUD. V. VESELIĆ — *Handwörterbuch der deutschen und ilyrischen Sprache*. Verfaßt von RUD. A. FRÖHLICH. Wien, 1854., röv.: F—V.; *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika* — *Neues Wörterbuch der kr. und deutschen Sprache* von I. FILIPOVIĆ I—II. Agram, 1869., röv.: FIL. I, II; *Taschenwörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache* von IVAN FILIPOVIĆ — *Mali rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika od Ivana Filipovića*. Zagreb, 1900. röv.: FIL.). Van közülük néhány, amelyet ezek a későbbi szótárak sem vesznek fel. Ezekről feltételezhető, hogy a törvény- vagy szabályzatösszeállítók (-fordítók) alkalmi leleményei. Ezek a következők: *Kommassation* — *razdioba*, *razdjelba* (*komasacija* is) — *tagosítás*. Dolgozatomról írt opponensi véleményében KISS LAJOS kifejti, hogy a *komasacija* — *razdioba*, *razdjelba* megfelelés a fordítói melléfogás iskolapéldája. A két szó jelentése és szemléleti háttere ugyanis merőben más. A *Kommassation* (horv. *komasacija*) és a *tagosítás* jelentése 'ami eddig szanaszét volt, azt egy tagban összegyűjti', a *razdioba*, *razdjelba* szavaké pedig: 'azt, ami eddig egy tagban volt, szétválasztja, szétszítja'. Csatlakozom KISS LAJOSNAK ahhoz a feltevéséhez, hogy a fordító ismerhette a magy. *tagolás* szót, s azt gondolta, hogy a *tagosítás* jelentése is valami efféle lehet.

A végső soron francia eredetű *Batterie* megfelelőjeként a bizonyosan a magy. *üteg* mintájára alkotott *bitnica* egyetlen kétnyelvű szótárban sem szerepel, kivéve SPICER MÓR katonai szótárát. Ez azt mutatja, hogy használata szigorúan katonai szakmai körökre korlátozódott. A hatvanas évek végén kíséreltek ugyan újabb horv. megfelelőkkel (*topovnica*, *bojnica* — FIL. I, 152), de ezek egyike sem vált általánossá. A horv. főnév elemről elemre megfelel a

magy. mintának. Alapja a *büi* 'üt' ige töve, ehhez járul a *-nica* képző. (A két előbb említett szó közül az első alapszava a *top* 'ágyú', a másodiké pedig *boj* 'harc'.)

A *Distanz* — *međutak* megfelelésben a horv. szó mintája biztosan a magy. *köz* volt. Erre félreérthetetlenül utal a horv. szó szerkezete. Ezt a horv. szót egyetlen szótár sem tartalmazza. A terminológiai szótárakban a szláv megfelelők alapszava a 'távolság' jelentésű főnév (vö. horv. *razstoj*, szl. *dalja*, *oddaljenost*, *daljava*; cs. *vzdálenost*, melyek közül a *Distanz*-nak pontosan csak a *razstoj* felel meg, ezt azonban az általam feldolgozott szövegekben nem találtam). Ugyancsak 'távolság' alapjelentésű szavakat találunk a *Distanz*-nak megfelelő *Enifernung* és *Abstand* címszavak alatt (*udaljenje*, szl. *oddaljenje*, cs. *odchod*, *vzdálení*).

Egyértelműen magy. hatást mutat a *Tempo* — *topot* — *ütem* megfelelés. A *Tempo*-t a későbbi szótárok *vreme*, *mjera*, *takt*, *mah* szavakkal adják vissza (F—V. 579; FIL. II, 398; FIL. 394).

Egyáltalán nem veszik fel a szótárak címszóként a *Formation*-t, melynek a horv. *postroj* felel meg. A minta feltehetően a magy. *alakzat* (is) lehetett.

A vasúti szövegekben szereplő *ugibalište* a magy. *kitérő*(*hely*) mintájára keletkezhetett. A term. szótárakban nem szerepel ugyan, de már F—V.-nél megjelenik az *Ausweichung*, melynek csak igei főnevek felelnek meg: *uklanjanje*, *ugibanje*, *ugnutje*, *ubégivanje* (F—V. 107), *uklanjanje*, *uklon* (FIL. I, 142), *uklanjanje*, *svrtanje*; *zavoj*, *zavijanje* (FIL. 56). Ebben az esetben biztos fogódzó a horv. szó alakja, az *-ište* képző ugyanis 'hely' jelentés hordozója. *Ugibalište* = *kitérőhely*.

A *prethodnica* (— Vorhut → elővéd [a régi magyarban is van *előljáró sereg*, *had*]), *zalaznica* (— Nachhut → hátvéd) és *pobočnica* (— Seitenhut → oldalvéd [a régi magyarban *oldalvédő*, *oldalár* is]) szavak magy. megfelelői pontosan követik a ném. mintát. Az *elővéd* és *hátvéd* Szontágh Gusztáv szóalkotásai a fr. *Avant-garde* és *Arrière-garde* mintájára (Nyelvünk a reformkorban 144). A horv. szavakban a *prethoditi* 'elől járni', *zalaziti* 'vki vagy vmi után járni, menni' ige az alapszó. Itt az uralkodó képzet tehát a járás. Az *oldalvéd*-nek megfelelő *pobočnica* alapszava a *bočni* 'oldal-' melléknév, mely elé a 'mentén, mellett, után' jelentésű *po-* prefixum járul, majd *-ica* képző csatlakozik hozzá. E szó jelentése tehát 'aki vkinek, vminek az oldala mellett megy, akik az oldala mellett mennek'. Új fogalmaknak meglevő, saját nyelvi eszközökkel való új kifejezéséről van itt szó, közvetlen idegen hatás nélkül.

A terminológiai szótárakban nem szereplő szavak között több olyan is van, melyeket az általam feldolgozott szövegekben szereplő alakjukban a későbbi keletkezésű szótárak regisztrálnak. Ilyenek: *Glaubens- und Religionslehre* — *vjerouka* (FIL. I, 542; ugyanitt még *nauk vjere* is), majd *vjeronauk* (FIL. 190, azaz a törvénytövegekben is előforduló alak). A cseh minta mellett számolni lehet a magy. *hittan* hatásával is. A *Landkarte* először *zemljevid* (FIL. II, 685 — az összetétel előtagja a gen. sing. ragjával vagy *e* kötőhanggal), majd *o* kötőhangzós összetétel: *zemljovid* (FIL. 249). *Geographie* (*Erdbeschreibung*) — *zemljopis* (FIL. II, 514 és FIL. 181), előzőleg: *zemljopisje* (*-je* képzős igei főnévvel mint utótaggal: F—V. 240). *Kalligraphie* (*Schönschreiben*, *Schönschreibung*, *Schönschreibekunst*) — *krasopis* — *szépirás*. Először *lépopisje*, *lépopisanje* (F—V. 517), melynek mintája lehet közvetlenül a gör. eredetű szó, de valamelyik ném. neologizmus is, majd *krasopis* (FIL. II, 271 — valószínűleg cseh hatásra). A *prirodopis* (*Naturbeschreibung* — *természetrész*) és *prirodo-*

slovje (*Naturkenntniß, -kunde, -lehre* — természettan) értelmezésében a szótárak nem egységeseek. ŠULEK és POPOVIĆ (az ő szótáruk anyagát feldolgozta az ARj., és tekintetbe vette RAMMELMEYER is) keverik a két fogalmat. A közöttük levő különbség FIL. II-ben válik világossá (70). Mindkét horv. neologizmus mögött magy. mintát kell sejtenuünk. A *Präparandie*-nak megfelelő *pripravilište* mintája végső soron a lat. szó, de hathatott a magy. *képezde* is.) (Sok példa van rá, hogy a helyet, helyiséget és intézményt is jelentő magy. *-da/-de* képzős deverbális és denominális főneveknek a horvátban *-ište* képzővel alkotott szó felel meg. Vö. I. NYOMÁRKAY, *Poredenje nesrodnih jezika sa gledišta gradenja reči: ZbMSC. VI* [1977.], 231–6). A *pripravilište* nem található sem *Präparandie*, sem *Vorbereitungsschule* (I. HEYSE) címszó alatt sem. Az *učiteljište* 'tanítóképezde' egy szótárban bukkan fel (FIL. II, 144). A jogi fogalmak közül az *Expropriation* jelentése *izvlastba* (Jur. 201 és F–V. 253). FIL. I. és FIL. nem veszi fel. A törvényszövegekben előforduló *odprivlastba* és *odprisvojba* kifejezések megalkotásában talán szerepet játszott a magy. *kisajátítás*, bár a horvátban az alapigéhez két prefixum is járul: *od* 'től/től' és *pri* 'hoz/-hez/-höz; -nál/-nél'. A szemléleti háttér ennél fogva összetettebb, mint a németben vagy a magyarban, de akár a lat. szóban is. JANISZEWSKI 1912-ben visszatér az *izvlastba*-hoz (JANISZEWSKI VLADIMIR, Magyar–horvát és horvát–magyar szótár az országos kataszteri felmérés használatára. Bp., 1912.).

A *Rechtsmittel* (*pravni lijek* — jogorvoslat, perorvoslat) fogalmat a term. szótár értelmezi: 'Schutzmittel gegen richterliche Amtsgewalt', és ennek megfelelően körülírással adja vissza horvátul és szerbül egyaránt: „opravdana sredstva za vogjenje žaobâ” (Jur. 416). A ném. összetett szót pontosan követő kifejezést találunk F–V.-nél: *pravno sredstvo* (470), a törvényszövegben szereplő *pravni lijek* csak később bukkan fel (FIL. II, 179). A magy. minta hatása ebben az esetben is világos, a magyarnak persze a latin volt a mintája.

A végső soron lat. eredetű *Exzeß* a törvényszövegben *izgred* megfelelővel szerepel, mely a magy. *kihágás* egyenértékese. Az *izgred*-et először FIL. I. szótározza (I, 394) még három szinonimájával együtt: *prestupak*; *bezputica* és *bezpuće*. Ezek inkább értelmezések, mintsem pontos megfelelők. HEYSE (263) is ajánl ném. kifejezéseket a lat. eredetű jogi műszó helyett: *Ausschreitung*, *Übermaß*, *Unfug*, *Gewalttätigkeit*. Közülük az első pontos fordítása a lat. terminusnak, a többi értelmezés. FIL. nem is veszi fel címszónak az *Exzeß*-t, csak az *Ausschreitung*-ot, s második jelentésként adja meg az *izgred*-et (53).

A jogi szövegekben a lat. eredetű *Execution* (horv. *egzekucija* is!) megfelelője *ovha*. A terminológiai szótárban a nemzetközi szó pontos fordításaként *izvršba* és *izvršenje* áll (Jur. 605). A nyelvben már meglevő és általános jelentésben használt nomen actionisszal adja tehát vissza a jogi eljárás fogalmát. Az *ovrha* speciálisan jogi jelentésben F–V.-nél kerül elő (253), majd FIL.-nál is (148). A belőle alkotott *ovrhovodja* 'végrehajtásvezető, végrehajtó; Executionsführer' nem mutatható ki a szótárakban. Hasonló a helyzet a ném. *Sachverständiger* pontos megfelelőjeként szereplő *stvari vješt* (valószínűleg) alkalmi kifejezéssel is. A Jur.-ban csak *Sachkenner* címszó van, ami horvátul *vještak*-nak van fordítva (438). Ma is ez használatos 'szakértő' jelentésben. Egyik szótárban sincs meg a magy. *szakértő* alakja, a *stručni znalac* kifejezés, amely a törvényszövegekben egy helyen jön elő. Úgy látszik, hogy a törvények és rendeletek fordítója olykor a ném. és a lat. minták hatásától is függetlenül tudta magát, s közvetlen magy. mintára alkotta meg a számára

akkor éppen szükséges horv. szakkifejezést. A *vještak* főnév a *vješt* 'valamiben gyakorlott, jártas, ügyes' jelentésű melléknévből van képezve, a *stručni znalac* kifejezés *znalac* főnévének alapja a *znati* 'tudni, érteni, ismerni' ige. A *stručni* melléknév jelentése 'szak-'. A magyarral részben azonos szemléleti háttér mutatkozik meg talán a cseh terminológiai szótár *znalec* 'tudó, értő' szavában (Jcs. 161) és a F—V. által felvett *poznavalac*-ban is. Ezek szerint a szakértő fogalmában a tudás, értés képzeete dominál, nem a jártasság és az ügyesség.

A katonai szókincs szavai közül a *Korporal* 'tizedes' *desetnik*-ként FIL.-nál (I, 270), valamint később is előfordul (FIL. 102). A 'legény' jelentésű *Bursche* megfelelői *momak*, *djetić*, *momčić*, a 'der Bursche eines Offiziers, sluga' jelentésű első ízben FIL. I—II. ben található (249). Ebben az esetben jelentésbővülésről van szó. — Érdekese a *Pionier*, melyre HEYSE két ném. nyelvű megfelelőt is javasol: *ein Fußsoldat, ein Schanzgräber* (660). A horv. *obkopnik* (*opkopnik*) szótárban első ízben 1854-ben bukkan fel (F—V. 451), majd később valamennyi szótárban megtalálható. A magy. katonai szótárakban megfelelője *utász*, noha jelentés és szerkezet tekintetében is *árkász* lenne a pontos fordítás. A *Schießwaffe* 'lőfegyver' mint címszó csak FIL. I—II.-ben található, ő adja meg a szabályzatokban is használatos *strielno oružje* kifejezést is, mely a magy. *lőfegyver* (< *lövő fegyver*) pontos mása.

A vasúti szókincs fontos szava a *Personenzug* jelentésű *osobni vlak*, melyre szótári adat először 1900-ból van (FIL. 301). FIL. I—II.-ben a *Personenzug* jelentése *putnički vlak* 'utas(szállító) vonat', mely a fr. *train de voyageurs* és az or. *passzažirskij poezd* mintájára keletkezhetett. Az *osobni vlak* mintája a *Personenzug* és a *személyvonat* egyaránt lehet.

B) a) Azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyeket a terminológiai szótár tartalmaz, csupán felsorolom a ném. ábécé betűrendjében magyar megfelelőikkel együtt. Ezek a következők: *Accise* — *potrošarina* — *fogyasztási adó* (tekintettel arra, hogy a horv. és a magy. szó alapszava ugyanaz: *potrošiti* = *fogyasztani*, csaknem bizonyos a magy. minta. A horvát(szerb)ben az *-arina* képzővel több szót ismerünk, melyek jelentése 'adófajta', pl. *cestarina*, *drumarina*, *putarina* 'útdadó', *kućarina* 'házadó' stb.), *Actie* — *djelnica*, *dionica* — *részvény*, *Beglaubigungsurkunde* — *vjerodajno pismo* — *hit(el)levél*, *Beisteuer*, *Beitrag* — *priplatek* (a törvényszövegekben *prinosak*) — *járulék*, *jövedék*. (Itt lényeges eltérés van a terminológiai szótár javasolta szó és a törvényszövegekben előforduló kifejezés között. Az előbbiben ui. a *platiti* 'fizetni' ige van meg, az utóbbiban a *nositi* 'hozni, vinni'. Szemléletbelileg az utóbbi közelebb áll a magyarhoz, bár a ném. *Beitrag*-ban levő *tragen* — horv. *nositi* megfelelés sem hagyható figyelmen kívül. 'Beitrag' jelentésben külön címszó alatt található a *prinesak*, melynek *prinosak* alakváltozata 1900-ban van először szótározva: FIL. 68.), *bevollmächtigen* — *opunovlastiti*, *opunomoćiti* — *teljhatalommal felruházni*, *meghatalmazni*, *der Bevollmächtigte* — *opunomoćenik*, *punovlastnik*, *punomoćnik* — *meghatalmazott*, *Bevollmächtigung* — *opunomoćenje*, *opunovlašćenje* — *meghatalmazás*, *Commissär* — *povjerenik* — *megbízott*, *Commission* — *povjerenstvo* — *bizottság*, *Dienstbarkeit* — *služnost* — *szolgálat*, *Ertrag* — *dohodak* — *jövedék*, *Gebühr* (*Taxe*) — *pristojbina* — *illeték*, *Gläubiger* — *vjerovnik* — *hitelező*, *Competenz* — *nadležnost* (szl. *pristojnost*!) — *illetékesség*, *illetőség*, *Controlle* — *prigled*, *kontrola* — *szemle*, *Pauschale* — *odsječnica* — *átalány*.

b) A katonai szókincs szavai közül: *Adjutant* — *pobočnik* — *adjutáns*, *segédtsz* (ez utóbbi MÁRTYUS UZOR, Német—magyar hadi műszótár. 1868. 3), *Deputation* — *odslanstvo* — *küldöttség*, *Deputirter* — *odaslanik* — *küldött*,

Feldwache — *taborska straža* — *táborőrség*, *Feldwebel* — *štražmeštar* — *strázsa-mester*, *Örmester*, *Hauptmann* — *satnik* — *százados*, *Offizier* — *čas(t)nik* — *tiszt*, *Parlamentär* — *ugovornik* — *alkusz*, *alkudozó* (MÁTTYUS 66), *Quartiermacher* — *stanoredja* — *szálláscsináló*, *elszállásoló*. A magy. *tényleges* szolgálat kifejezésnek a horv. szabályzatokban *djelatna služba* felel meg. A terminológiai szótárban csak *Activ-Stand* címszó található, melynek megfelelője *djelatno stanje* (Jur. 12).

c) Egyéb szavak: *Reisepaß* — *putni list*, *putno pismo*, *putovnica* — *útlevél* (korábban *úti levél*), *Scheidekunst* — *lučba* (*ludžba*) — *vegytan* (a magy. szó szemléleti háttere a ném. és horv. szónak éppen az ellentéte, mintája ugyanis nem a *Scheidekunst*, hanem a *Mischkunst* volt), *Topographie* (*Ortbeschreibung*, *Gegendbeschreibung*) — *mjestopis* — *helyrajz*.

C) Azon szavak és kifejezések között, amelyek a törvénytövegektől és szabályzatoktól többé-kevésbé eltérő alakban vannak meg a terminológiai szótár(ak)ban, kisebb csoportok különíthetők el.

a) Más szemléleti háttér alapján alkotott horv. szavak vannak a terminológiai szótár(ak)ban, mint a törvénytövegekben. Ilyen esetekben egyszer a ném., másszor a magy. minta elsődlegessége figyelhető meg. Általában a terminológiai szótár javasolta kifejezés maradt meg a nyelvhasználatban. A ném. szó után először a terminológiai szótár által adott szó következik, majd zárójelben a törvénytövegekben szereplő szó vagy kifejezés: *Anweisung* — *upuća*, *upućenje* (*doznačnica*) — *utalvány*, *Amt* — *ured* (*zvanije*) — *hivatal*, *Beamter* — *urednik* (*zvaničnik*) — *hivatalnok*, *tisztviselő*, *Beschluß* (*Entscheidung*) — *zaključak* (*dokončak*) — *végzés*, *einhändigen* — *predati u ruke* (*uručiti*) — *kézbesíteni*, *Forderung* — *iskanje* (*tražbina*) — *követelés* (mint jogi műszó), *technisch* — *obrtoznanstveni*, *obrtoznanski* (*umjetničko-stručni*) — *műszaki*.

Az *Amt* — *zvanije*, *Beamter* — *zvaničnik* esetében a magy. szemléleti háttér egyezik a horváltal. A *doznačnica* szemléletileg közelebb áll az *Anweisung*-hoz, mint az *utalvány*hoz. A magy. szemléleti háttér egyezik a némettel a *Beschluß* — *végzés*, *einhändigen* — *kézbesíteni* esetében; a horv. *zaključak* jelentése inkább 'befejezés, bevégezés, határozat', a *dokončak* feltehetően magy. mintát követ. Ugyanez a helyzet az *uručiti* esetében is, noha a ném. mintával is számolni kell. A *tražbina* újonnan alkotott jogi műszó a terminológiai szótárban szereplő általános jelentésű, tkp. a cselekvés folyamatát jelentő igei főnév helyett.

b) Talán szlovén (vagy kaj) hatásra alakult a törvénytövegekben előforduló *izklična cijena* — *Ausrufepreis* (*praetium exclamationis*) — *kikiáltási ár*. A terminológiai szótárban *ličbena cijena* (*cena*) szerepel, a szl. megfelelő azonban *izklična cena*, a cseh pedig *cena vyvolací* (Jcs. 20). A végső forrás a latin lehet.

c) A terminológiai szótár(ak)ban körülírást (birt. szerkezetet vagy jelzős kifejezést) találunk szemben a szabályzatok és a törvénytövegek összetételeivel vagy jelzős szerkezeteivel. Ilyenek: *Nichtigkeitsklage*, *Nullitätsklage* — *žaoaba za uništenje*, *uništbu* — *ništovna žaoaba* — *semmisségi panasz*, *Patrull* — *obhodna straža* — *obhodja* — *járőr*, *Tatumstand*, *Tatbestand* — *okolnost učinjenice* — *učinbena okolnost* — *ténykörülmeny*. Mindhárom esetben a magy. minta hatása kerül előtérbe. Továbbá: *Schätzungswert* — *cijena procjene* — *procjenbena cijena* — *becsár*, *beccérték*, *Circularschreiben* — *okružno pismo*, *okružnica* — *okolopis* — *körirat*.

d) Előfordul, hogy a terminológiai szótár(ak)ban adott horv. nyelvi megfelelők igekötős igéből képzett főnevek, amelyek mindössze az alapige igekötőjét tekintve különböznek a törvény- és rendeletszövegekben található páruktól, pl.: *Appellation* — *pozov* — *priziv* — *fellebbezés*, *Appellationsgericht* — *pozovni sud* — *fellebbezési bíróság*, *feljebbviteli bíróság*, *eintreiben (Geld)* — *iztjerati* (ez nyilvánvaló melléfordítás) — *utjerati* — *behajtani*, *Contrasignierung (Gegenzeichnung)* — *supodpis* — *premapodpis* — *ellenjegyzés*, *Pension (das Ausgedienthaben)* — *izslužba* — *doslužbina* — *nyugdíj*. A magy. *premapodpis* azt fejezi ki, hogy valaki valaki mellett, valakihez képest, valakihez viszonyítva, valakivel szemben ír alá valamit. A *supodpis* szemléleti háttere a cselekvés együttes végzése. A horv. *izslužba* a ném. szó első felének fordítása, a *doslužbina* jelentése 'végig szolgálásért járó pénz'.

e) Két katonai kifejezés fordítása a szótárakban nem egyértelmű. A *Bataillon* 'zászlóalj' megfelelői *tisućnija* 'ezred' és *bataljun* (Jur. 57), csehül *prápor* (Jcs. 23). HEYSE csak körülíró értelmezést ad: *ein Drittel oder Viertel (anderswo auch die Hälfte) eines Fuß-Regiments* (800—1000 Mann in 4—6 Kompagnien geteilt) (107). A későbbi horv. szótárak átveszik ezeket a jelentéseket: *bataliun*, *tisućnija* (F—V. 115), *četa*, *tisućina*, *bataljun* (FIL. I, 152). A *Landsturm* megfelelője *ustanak* 'felkelés' (Jur. 312), *hotovost zemská* (Jcs. 116), *bura*, *nevréme*, *ustanak* (F—V. 385), *narodni ustanak* (FIL. I, 754), *zermaljski ustanak* (FIL. 250). Biztos, hogy a szabályzatokban előforduló *pučki ustanak* és *pučki ustaša* mintája a magy. *népfelkelés*, ill. *népfelkelő*. A magy. *honvéd* a ném. *Landwehr* tükörszava. Ennek megfelelője azonban *zermaljsko braništvo* (Jur. 312), a *Landwehrsmann*-é pedig *zermaljski branič*, *branitelj* (Jur. 312), *branič*, *branitelj zermaljski* (F—V. 386). A *domobran(ac)* először FIL. I, 753: *Landesvertheidiger* — *domobran*, *domobranac*. Világos tehát, hogy a *domobran(ac)* mintája a *honvéd*.

4. Az elmondottakban csak szóanyagom egy részére tértem ki, az összehasonlítás így is járt néhány tanulsággal.

A) A terminológiai szótárak nem tartalmaznak minden olyan új szót és kifejezést, amelyekkel az 1868-ban napvilágot látott párhuzamos törvény- és rendeletszövegekben, valamint a későbbi keletkezésű katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatokban találkozunk. Ezeknek az új szavaknak kisebb része alkalmi szóalkotás, nagyobb részük megvan (ha némileg eltérő alakban is) FILIPOVIĆ 1869-ben megjelent két kötetes német—horvát szótárában, sőt az 1900-as megjelenésű zsebszótárban is. E szótárak tehát igen fontosak a horv. nyelvújítás eredményeinek kutatásában.

B) A terminológiai szótárak alapján (is) úgy tűnik, hogy a cseh nyelvi hatás, legalábbis a horvát köz- és szaknyelv e fejlődési stádiumában kisebb, mint ahogyan eddig a tudományos közvélemény tartotta.

C) Érdemes lenne részletesen megvizsgálni a horvát jogi terminológia hagyományait.

D) Az egybevetés azt is mutatta, hogy célravezető először szövegeket feldolgozni, s ezt az anyagot a szótárakkal összevetni, semmint szótárakból dolgozni, s a szótárakban nem található anyagot nem létezőnek tekinteni. Azt, hogy a csak szótári anyagon alapuló kutatás mennyire nem jár a kívánt eredménnyel, M. RAMMELMEYER monográfiája mutatja a legszemléletesebben.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Sándor és társai

(Magyar eredetű személynevek a szlovákban)

1. A magyar—szlovák évezredes együttélés mindkét nép életében maradandó nyomokat hagyott. A szoros politikai, társadalmi, gazdasági, egyházi és kulturális kapcsolatok folyamatos és sokrétű lehetőséget biztosítottak a nyelvi kölcsönhatás érvényesüléséhez is. Ezért szinte magától értetődő, hogy mind a magyar, mind a szlovák nyelv különböző rétegeiben rendre e kölcsönhatás nyomaival találkozunk. Ily módon azon sincs semmi csodálkozni való, hogy a magyar névanyag szlovák, a szlovák névanyag pedig magyar elemeket is tartalmaz.

A magyar személynevek szlovákra gyakorolt hatásával ilyen vagy olyan szempontból többen is foglalkoztak már. Mivel azonban egyes magyarázatokat és megállapításokat nem lehet szó nélkül hagyni, illetőleg bizonyos kérdések további elemzést igényelnek, nem látszik fölöslegesnek e témakör ismételt tárgyalása. S noha dolgozatomnak a „Sándor és társai” címet adtam, fejtegetéseimet mégsem a *Sándor*-ral, hanem a „társaival” kezdem.

2. A magyar és szlovák családnevek rendszerének vizsgálata során KNEIÉZSA ISTVÁN a következő észrevételt tette: „Néhány helyen — úgy látszik, csak Gömörben — személynév és 'fi' jelentésű *syn* összetételű családnevek is előfordulnak [ti. a szlovákban — G. F.]. Ez nyilván magyar hatás” (KNEIÉZSA, A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. = MSzCsR. 89). Adatai: Nagyszlabos (Slavošovce), 1600: *Mihaloczin*, Telgárt (Švermovo), 1605: *Lukaczoszin* Gaso, Nagyszlabos, 1620: *Antalowszin*, *Gallowszin*, *Gregorowszin*, *Mokrososzin*, *Pawlowszin*, *Valinszin* (uo.).

KNEIÉZSÁNAK a magyar hatásra vonatkozó megállapítása azonban nem látszik teljesen megalapozottnak. Az újabban előkerült adatok alapján az idézett jelenség már korábról is igazolható, mégpedig nemcsak Gömörből, de azonos írásmóddal — ti. egybeírva — Hont megyéből, eltérő írásmóddal — azaz különírva — egyéb megyékből is, vö. Bakabánya (Pukanec), 1509: *Kandilogozyn* (BAKÁCS ISTVÁN, Hont vármegye Mohács előtt. Bp., 1971. = BAKÁCS 50), Hodrusbánya (Banská Hodruša), 1509: Hanwsko, Byerfly *Hawzysyn*, Thomas Hayko . . . (uo. 62), Gallyas (Bošáca, Trencsén megye), 1522: Georgius, *Ssimkow syn* (R. MARSINA—M. KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Bratislava, 1959. = Urbáre I, 66), Hosszúfalva (Dlhá, Pozsony megye), 1545 (német szövegben): Walent *Mathussof sin* (uo. 121), Alsó-, Felsőbaka (Devičany), 1554: Joannes Polyak, Mathas *Gyurko zyn* Caspar . . . , Urbanus *Mathyo zyn* (uo. 182), Sumjác (Šumiac), 1573: *Babinzen* (ILA BÁLINT, Gömör megye. I—IV. Bp., 1944—1976. = ILA IV, 61), Murányalja (Murán), 1584: Mathias *Gregororsin* valachus (ILA III, 60; a második *r* kétségtelenül írni tollhiba a szokásos *w* graféma helyett), Gócs (Gočovo), 1599: Gregus *Jwrowzin* (ILA II, 343), Feketepatak (Kobeliarovo), 1620: *Pastorowszin* (uo. 255), Árva megye, 1625: „Tomkova, kteru držia Tomko Danajko, Zova, vdova šoltysova, Juro *Tomkov syn*, Janko *Tomkov syn*, Kubo, *Tomkov syn*” (Urbáre II, 193) stb.

De az egykori Magyarország északkeleti területén élt rutén lakosságra vonatkozó anyagból is kimutatható. A makovicai uradalom 1618. évi magyar

nyelvű urbáriumában például ilyen megnevezéseket találunk: *Lanow szin* Jurko (Urbáre II, 66), *Iwan Ferenczi szin* (uo. 67) stb.

A részbeni magyar hatás persze azért teljesen nem zárható ki, mégis úgy vélem, hogy e jelenségben elsősorban nem a magyar személynév + *fi* összetétel szlovák megfelelője keresendő, hanem egyszerűen a legtöbb szláv nyelvben, így a szlovákban is meglévő, a rokoni kapcsolatok kifejezésére szolgáló hímnemű -*ov*, -*ova*, -*ovo* (< ószláv -*ovъ*, -*ova*, -*ovo*), ritkábban nőnemű -*in*, -*ina*, -*ino* (< ószláv -*inъ*, -*ina*, -*ino*) birtokos képzővel ellátott szerkezet, amelyben a *syn* 'fiú' szóval kifejezett birtok azonos a latinban szokásos *filius* + személynév genitívusa (l. *filius Petri* stb.) megoldással. E szerkezetekben a szlovák nyelvtörténet tanúsága szerint a birtok + birtokos sorrend mellett egyáltalán nem számít szokatlannak a birtokos + birtok sorrend sem, például Zsolna (Žilina), 1468: *Michlow syn* (F. RYŠÁNEK, Slovník k Žilinské knize. Bratislava, 1954. = RYŠÁNEK 296), 1473: *purkrabuow osud* (uo. 521), 1473: *Martinova Dorota* (uo. 284), 1481: *Dobákov zet* (uo. 156), Trencsén (Trenčín), 1483: *Barwyruow syn* (Stredoveké české listiny. Red. ŠT. KNIEZSA. Bp., 1952. = SČL. 46) stb. stb. Hogy genitívusos szerkezetéről van ilyen esetekben szó, arra vö. még Vöröskő (Červený Kameň) várának német nyelvű urbáriumában a következő bejegyzést 1554-ből: *Nicolasch des Jacoben sun* (Urbáre I, 102), továbbá a már idézett 1618. évi makovica-i urbárium *Pal fia Jakab* (uo. II, 85) adatát. S mivel az írásmód az ilyen szerkezetek megítélésénél nem tekinthető mérvadónak, nem látok komoly indokot arra, hogy az *Antalovsyn* típust nem lehetne idesorolni. Különösen, mert a *syn* már viszonylag korán megtalálható nemcsak keresztnemekhez, de vezetéknevekhez társulva is (l. a fenti adatokat is).

3. A keresztnemekből keletkezett vezetéknevek figyelemre méltó típusát alkotja a szlovák tájnyelvben a kételemű névösszetétel. A családi nevek ilyen képzési módja a szláv nyelvekre nem jellemző, ezzel szemben a magyarból napjainkig bőségesen adatozható. Régebbi előfordulására vö. például Egec (Hokovce), 1476: *Stephanus Lonthay*, *Georgius Myhalpether* (BAKÁCS 58), Zsember (Žemberovce), 1525: *Mathias et Georgius Martonyanos* (uo. 223) stb. Éppen ezért bizonyos, hogy a XVI. századtól idézhető Gömör megyei *Đuroantal* vezetéknev magyar mintára keletkezett a *Đuro* és *Antal* összetétele révén, vö. Jolsva (Jelšava), 1566: „pole *Dyuroanthaloweh*” (SMS. XVI—XVII, 132), „*Za Moschidly pole Gyuroantalowho*” (uo. 131), 1595: „*pana Andrasse Diuroantala*” (D. LEHOTSKÁ—J. ORLOVSKÝ, Najstaršia Jelšavská mestská kniha. 1566—1710. Martin, 1976. = Jelš. 232) stb.

Ugyanez a modell érvényesült a Gömör megyei *Emrichdiák* típusú vezetéknevek létrejöttékor is, például Jolsva, 1566: „*Pole Janos Diak Demetrowe*” (SMS. XVI—XVII, 132; Jelš. 207), Murány völgye, 1585: „... nassy werny Poddany z Mesta Gelssawy Sstelliare Benedik Niklos a Durik *Emrichdiakow*...” (ŠT. TÓBIK, Jazyk a terminológia starých slovenských písomných pamiatok výrobných sektorov. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove. I. Bratislava, 1960. 93), Jolsva, 1595: *Diurika Emrichdiaka* (Jelš. 232) stb. Az egykori 'írnok, titkár, jegyző' jelentésű magyar *diák* (1337: TESz. I, 628) hasonló alakban és jelentésben átkerült a régi szlovák nyelvbe (anyagomból 1481-től tudom idézni), s alkotóeleme lett a magyarból átvett, ill. magyar mintára képzett *Jánošdiák*, *Emrichdiák* típusú családnévnek. A *János*-nak, *Imrén*-nek, *István*-nak, *Balázs*-nak stb. nevezett *deák* ~ *diák* a magyarban egy névvé olvadt össze, s ily módon állandósulva lett belőle vezeték-

név, vö. Nyitra megye, 1525: Paulus *Lazlodyak*; Stephanus *Benedekdyak* (Ethn. LXXI, 497, 498) stb.

Az adatok arra mutatnak, hogy a családi név képzésének ez a módja inkább csak Gömör megyében, ill. onnét keletre fordult elő. Azt gyanítom ugyanis, hogy a Bártfai (Bardejov) és Eperjesi (Prešov) járásból idézhető *Lenkojura*, *Petrojusko*, *Petrojaňči* (FERD. BUFFA, Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, 1953. = BUFFA 72), *Vargojeňi*, *Hricodzuri*, *Timkomizi* (Jazykovedné štúdie. Bratislava, 1956 —. = JŠ. XII, 256) és társaik szintén idesorolandók. BUFFA (72) szerint ugyan a *Lenkojura* típusú családnév egy -o- kötőhang segítségével keletkezett, és a *Lenkw Jura* genitívusos szerkezet megfelelője (l. még BUFFA 195: *Petrojanča* alatt is). IZIDOR KOTULIČ szintén azt vallja, hogy az ilyen jellegű névösszekapcsolódás hirtokviszonyt kifejező genitívus segítségével ment végbe, mégpedig a következőképpen: a *Vargov Jeňo*-féle szerkezet úgy vonódott össze egy szóvá, hogy annak korábbi -ov képzős eleme az összetétel előtagjaként elveszítette genitívusi jellegét, helyette az új egység utótagja került genitívusba, s így lett belőle *Vargojeňi*, *Hricodzuri* stb. (l.: JŠ. XII, 256. 3. jegyzet; Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Philologica. A. XVI. Bratislava, 1964. = ZFFUK. XVI, 95). Ennek kapcsán KOTULIČ megjegyzi, hogy a *Jeňo* és a *Dzuria* ma már nem használatos, csak a *Janko* és *Đura* alak (l. uo.). Úgy vélem azonban, hogy a *Jeňo*-t nem lehet egyértelműen a *Jan(k)o*-hoz kapcsolni. Talán inkább a magyar *Jenő* szlovákba átkerült formája lehetett.

Ettől a függetlenül a fenti magyarázatok több okból is meglehetősen ki-módoltnak, erőltetettnek tartom. Nevezetesen BUFFA monográfiájában egy szó sem található az -uf, -ova, -ovo képző olyasféle eltűnéséről vagy módosulásáról, mint azt a szerző a leírt esetekben feltételezi. Mégpedig nyilvánvalóan azért nem, mert ilyesmi a vizsgált nyelvjárásban nem következett be. Ugyanakkor a *Lenkojura*, *Lenkojuri* mellett él a *Lenkoveho Juri* (BUFFA 172) és *Kosuv Marek* (uo. 175) típusú megoldás is. Ami viszont a KOTULIČ-féle magyarázatot illeti, szinte önmagától adódik a kérdés: hol van akkor az utótag genitívusi esete például a *Petrojusko* vezetéknevben? Ez miért nem lett a leírtaknak megfelelően *Petrojuska*? De a *Mízo* személynévnek is miként volna *Mízi* (l. *Timomízi*) a genitívusa? Aminthogy a *Vargojeňi* családi név -jeňi eleme sem lehet egy *Jeňo genitívusa, csupán egy *Jeňa* nominatívusé, ha van ilyen (csak *Jaňo* változatot közöl például BUFFA 76, 159). Továbbá KOTULIČ is idéz pl. *Hricodzuri* összetételt, meg *Hricov Mízo*, *Jeňčov Janko* szerkezetet is (l.: ZFFUK. XVI, 92, 94; JŠ. XII, 256), ami legalábbis elgondolkoztató. Ha ugyanis élt e vidékeken a genitívusos szerkezet, akkor mi lett volna az oka, hogy összetétellel merevedjen, s ugyanakkor szerkezetként is tovább funkcionáljon?

Az ellentmondások kielégítően úgy oldhatók fel, ha elfogadjuk azt a kézenfekvő gondolatot, hogy ezekben az esetekben is magyar hatással van dolgunk. Az említett területeken a szlovák és magyar etnikum egykori szoros kapcsolata és eléggé elterjedt kétnyelvűsége következtében minden különösebb nehézség nélkül megragadhattak az ottani szlovákság nyelvi gyakorlatában a rokoni, családi viszonyok jelölésére szolgáló, magyarok használta olyan összetett vezetéknevek, mint a *Hricógyuri*, *Petrójuncsi*, *Timkómisi* stb. Ezek elő- és utótagjait részben vagy teljesen szlovák, ill. magyar nevek becéző formái alkotják, amelyek segítségével éppolyan megkülönböztető jellegű alakulások keletkeztek, mint a fentebb idézett *Mihálypéter* vagy akár a *Kispál*, *Nagypál* stb., azaz kettős vezetéknevű magyar családnevek esetében (erre l.:

MSzCsR. 8; KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*. Bp., 1967. 93). Ez utóbbihoz l. még a következő, 1843. évi népmesei származású adatot, ugyancsak Gömör megyéből: „O Oršuly Boršuly a *Segéňmihál* Mískovi” (J. POLÍVKA, *Súpis sloveských rozprávok*. I—V. Turč. Sv. Martin, 1923—1931. IV, 352). Szinte meg sem kellene említeni, annyira nyilvánvaló, hogy a szlovák *Segéňmihál* az egy vezetéknevű olvadtt magyar *Szegénymihály* átvétele. A *Hricógyuri*-féle összetételekben a szlovákság a paradigmarendszerbe nem illő *-i* végződést — a nominativusi *Janča, Jura* stb. alak alapján is — genitivusnak értékelte. Így keletkezhetett azután analógiás úton az olyan összetétel, mint a *Vargomihála* (erre l. ZFFUK. XVI, 95; JŠ. XII, 256. 3. jegyzet). De ide sorolandó a Sáros megyei *Čarnovargi* típusú vezetéknev is (l. KOTULIČ: ZFFUK. XVI, 95), amely ugyancsak magyar mintára keletkezhetett. S a magyar hatásra kialakult összetett vezetéknevek mellett párhuzamosan élnek a szlovák normáknak megfelelő *-ov* képzős formák (*Hricov Mížo* stb.) is.

4. Szembeötlő magyar határról árulkodik az a régente nem szokatlan gyakorlat, hogy a magyarországi szlovák, ill. cseh, latin, esetleg német nyelvű, szlovák vonatkozású írásokban a személyneveket magyaros sorrendben jegyezték le. Tény és való, hogy ez korántsem történt következetesen, még egyazon szövegben sem (erre l. HABOVŠTIAKOVÁ: *Slavica Slovaca*. Bratislava, 1966— = *SlavSlov*. XI/1. 41 is), mindenesetre a XV. századtól kezdve ugrászerűen megszaporodnak az ilyen adatok, mégpedig az egész szlovák nyelvterületről. S nemcsak magyarok és nemcsak vonatkozásában, de egyéb nemzeti-szerű személyek, polgárok és jobbágyok esetében is. Mindez nem írható egyszerűen az írnoki tevékenység számlájára. Inkább arra enged következtetni, hogy a XVIII—XIX. század fordulójáig az ilyen jellegű névhasználat egyáltalán nem volt idegen vagy idegenszerű a szlovákok számára. Csak éppen mutatóul idézek néhány példát a rengeteg közül: Zsolna, 1441 (latin szövegben): „*Wrtyak Thomas*, magister Andreas, Hriczowsky . . .” (V. CHALOUPECKÝ, *Žilinská kniha*. Bratislava, 1934. = *ŽK*. 100), Zsolna, 1451: „*Niklos Polák . . . s Polákem Niklossem*” (RYŠÁNEK 347), XV. sz. közepe: „*dávám tobě vedeti, že ten Polák Ján táhol preč . . .*” (Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia. Ukážkový zošit. Bratislava, 1973. = SHS. 44), Nagyszombat, 1459: „*slowutne panossa Erdahata a/Benky Janusse . . .*” (SČL. 14), Biccse, 1484: „*Starý Diurzo, Wlk Sstefko, Martinek, Ondrzej Chudo i napořád všichni . . .*” (V. CHALOUPECKÝ, *Středověké listy ze Slovenska*. Bratislava—Praha, 1937. = SLS. 143), Rózsahegy (Ružomberok), 1531: „*A to gest znamo Petrakowy Matheyowy a Herstellowy Petrowy*” (STANISLAV, *DejinySľaz. III*, 190), Pribóc (Pribovce), 1565: „*take Holess Mathey otom wie*” (*Linguistica Slovaca*. I—VI. Bratislava, 1939/40—1948. = LS. I—II, 316) stb. stb.

Hogy ez a gyakorlat az élő beszédben is megvolt-e, az nem bizonyítható, de helyenkénti és időnkénti előfordulása valószínűnek látszik. Tény viszont, hogy az önálló szlovák irodalmi nyelv megteremtésére irányuló törekvésekkel a vezeték- és keresztnévek sorrendjének magyaros írásmódja egyre jobban kezd a szlovákból kiszorulni, míg végül teljesen feledésbe merül.

5. Szlovák kutatók egy-egy eset kapcsán rámutattak már, hogy a magyar *-né* képzős asszonynevek a szlovák nép- és köznyelvben a motio szabályainak megfelelően *-ka* képző segítségével adaptálódtak. A szlovák *-ka, -čka* képző ilyen szerepére BERNOLÁK már 1791-ben kitért: „*A propriis desinentia in čka*

vel *ka* . . . quae terminationes frequentes sunt Slavis in Pannonia, ut: Pán *Esterházi* retenta vocali *Paňi Esterházička* vel abjecta, *Paňi Esterházka*; *Ambrózi Ambrózička Ambrozka* . . ., *Dávid Dávidka*” (A. BERNOLÁK, *Etymologia vocum slavicarum* . . . Tyrnaviae, 1791. 11). MILAN MAJTÁNNAK idevágó Zólyom megyei adatai a XVII. század első feléből valók: pani *Gáborka* (Jazykovedný časopis. Bratislava, 1950—. = JČ. XVII, 150), Szabó *Istvánka* (uo.), Dorka *Szabójánoškina* (uo.), pani *Szabó Jánoška* (uo.), míg Katarína Habovštiaková az 1577 és 1718 közötti időszakból hat ilyen típusú példát idéz (l. SlavSlov. XII, 41: 13. jegyzet). Hogy azért ez esetben sem éppen szórványos jelenségről van szó, vö. még: Nagyszombat, 1574: „stala se gest kupa mezi *Nilosistuanuku a mezy Benedek Masarem*” (JŠ. VI, 55), Biccse, 1624: „že pany *Dawyd Janossku dobre znate*” (Magyar Országos Levéltár, Fejérpataky család levéltára), Kisszlabas (Slavoška), 1627: „*Ferenczka relicta*” (ILA II, 518; az 1625. évi összeírásban *Ferencne*-ként szerepel: uo.), Korpona (Krupina), 1648: „u jej velkomožnosti panej *Esterhas Palky v Galande*” (Krupinské prísné právo. Vybrali a zostavili M. Majtánová a M. Majtán. Bratislava, 1979. = KPP. 228), Budatín, 1658: „Jirík Puškal fl. 5. *Janoška Gall* fl. 5” (Urbáre II, 296), Korpona, 1694: „vlastna dievka, *Szabo Mihalkina Judka*” (KKP. 175), Liptó megye, 1729/XVIII. sz.: „P. *Pongrácz Boldižarcze*” (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Slav. 37. 83) stb. stb.

Úgy látszik, hogy a XVIII. század végétől kezdve ez a megoldás lassacskán ritkulni kezd, amint azt a magyaros sorrend használatánál láttuk.

6. KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ, aki magyar—szlovák vonatkozásban talán a legtöbbet foglalkozott névvizsgálattal, a szlovák nyelvben nagyjából két tucatnyi magyar eredetű keresztnévet (vezetéknévi funkcióban is) tart nyilván, beleszámítva a becézett alakokat is (l.: Slovenská onomastická konferencia. Bratislava, I —. = SOK. VIII, 245; StudSl. XXV, 172; Slovakistické štúdie. Zostavovateľ J. MISTRÍK. Bratislava, 1985. = SlovŠtud. 472). A számba vehető névanyagból azonban több további keresztnév is figyelmet érdemel, melyek léte adatszerűen kimutatható, s közvetlen forrásuk a magyar nyelv. Nem szólva most az olyan magyar személynévi eredetű helynevekről, mint például a magyar *Bélád* > szlovák *Beladice* (l. KNIEZSA: StudSl. V, 176), magyar *Elekesfalva* > szlovák *Jalakšová* (l. KNIEZSA: SztIstván-Eml. II, 377; STANISLAV: DejinySlJaz. I, 396), magyar *Emőke* > szlovák *Janikovce* (l. KNIEZSA: StudSl. V, 177; STANISLAV: SlovJuh. II, 237 azonban végső soron szláv eredetűnek tartja), magyar *Izsép* (ehhez l. MELICH: SzJsz. I/2, 179) > szlovák *Ižipovce, Žipov* (KNIEZSA: StudSl. V, 178; STANISLAV: DejinySlJaz. I, 135—6; III, 110 azonban IX. századi átvételnek tartja az északolaszból, aligha megalapzottan) stb., a teljesség igénye nélkül a következő neveket mutathatom be:

D i a n i š. A SISJ. az élő nyelvhasználatból nem regisztrálja, de előfordulására vö. Varbók (Vrbovok), 1476: Thomas *Dyenesko* (BARÁCS 217), Répás (Petrovce), 1551 (szláv nevek között): *Dyenes* (ILA III, 293), 1563—7: *Dy-Ianis* (uo.), Árva megye, 1574: Gyrzyk *Dianysz* (SMS. XV, 173), Süvéte (Šivetice), 1576: *Dianiss* Pastierz (Ila IV, 68), Nagyszombat, 1576: „Inventar nebosszyka *Dienes* a manzelky jeho Anny statku” (Západné Slovensko. Vlastivedný zborník múzeí Západoslovenského kraja. Bratislava, 1974 —. = Záp-Slov. III, 83), „czo se Balas po smrty *Dianisskj* zadluzil” (uo.), „nebosszyk *Dianiz* . . .” (uo.), Kíete (Kyjatice), 1580: *Gienisz* Ssyssek (ILA II, 496), Árva megye, 1625: Jan *Dianiš* (Urbáre II, 182), „keru držia Samuel *Dianiška* . . .”

(uo. 164), Gömör megye: *Ďeneš* vezetéknev (J. ORLOVSKÝ, Gemerský nářečový slovník. Martin, 1982. = GNS. 58) stb.

Ez a görög–latin eredetű személynév a meghonosodás folyamán a magyarban *Dienes*, *Dénes*, ill. *Gyenes*, *Gyenis* lett (l.: ÉtSz.; LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. Bp.³, 1972. 149, 165; SZILÁGYI FERENC, Sokféle neveknek magyarázata . . . Bp., 1987. 243 kk.; korai formáira l. még FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 105–6). A magyarban először apantévként, majd vezetéknevként is elterjedt (l. KÁLMÁN i. m. 22, 80), s ugyanilyen funkcióban használatos a szlovák nyelvben is, ahol még a honi *-ko*, *-ka* képzők tovább gazdagították az alakját. A közvetlen magyar eredet mellett (erre l. már MSzCsR. 49 is) a hangtan tanúskodik. A szlovák *ie*, *ia* jelenléte ugyanis a latinból kielégítően nem magyarázható meg. Ezzel szemben a magyar *é* > szlovák *ã* > *ia*, ill. magyar *ie* > szlovák *iã* > *ia* változás teljesen szabályos, vö. magyar *bél* > szlovák *biale*, magyar *béles* szlovák nyelvjárási *bialeš*, *bialoš* stb. (bővebben l.: STANISLAV: DejinySlJaz. I², 396; E. PAULINY, Fonologický vývin staropolskich nazv osobnych. Pod redakcją i ze wstępem Witolda Taszyckiego. I–VIII. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965–1973. = SSNO. I, 467), *Dynis(z)* (1442: uo.) formában adathozható ez a személynév.

A Gömör megyei mai *Ďeneš* vezetéknev lehet újabb átvétel a magyarból, a XVI. századból idézhető *Gienes*, *Gienisz* (l. fent) és változatai azonban arról vallanak, hogy már a régi szlovák szóhasználatban is honos volt.

Ď u l a. KNEZSA ISTVÁN a régi magyar *Gyula* személynév (erre l. TESz. I, 1137) átvételeként *Dul* ~ *Dula* formáit közli a szlovákból (l. MSzCsR. 105), a rövidített *Dul* töre azonban máshonnet nincs adatom. Ma keresztnevként *Ďulo* (STANISLAV: LiptNár. 251; SISJ. VI, 138), *Ďula* (BUFFA 146; V. BLANÁR—J. MATEJČÍK, Živé osobné mená na Strednom Slovensku . . . Bratislava, 1978. 172, 205; GNS. 73), vezetéknevként *Dula* (A. HABOVŠTIK, Oravské nárečia. Bratislava, 1965. 203) alakban tudom igazolni. Becézett változatai: *Ďulko* (SISJ. VI, 138; GNS. 73), *Ďulík* (GNS. 73), *Ďulšok* (uo.).

E magyar személynév XVI. század előtti megjelenéséről a szlovákban elsősorban a Turóc megyei *Gyulafalva*, szlovák *Dulice* neve árulkodik, vö. 1357/1360: *Gyulahaza* (ŰRHEGYI: MNyTK. 45. sz. 34; Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Hlavný redaktor MIROSLAV KROPILÁK. I–III. Bratislava, 1977–1978. = VSOS. I, 366), 1489: *Dywlycz*, *Gywlycz* (uo.), 1501: *Gywlicz* (uo.), 1736: *Gyula-Falva* Slavis *Dulicze* (uo.), 1808: *Dulice* (uo.) stb. Az egykori magyar *Gyulahaza* ~ *Gyulafalva* váltakozás természetes jelenség, mert a korai helynevekben a *-háza*, ill. *-falva* utótag még nem állandósult (l. FNESz. 257: *Gyulahaza* a.). Az 1489-ben fölbukkanó *Gywlycz* (későbbi *Dulicze*, *Dulice*) a magyar *Gyula* névnek szlovák *-ic(e)* (< *-itjb*) képzős származéka. Az egykori írásmód alapján nem mindig dönthető el egyértelműen, hogy a szó *d*-vel vagy *d*-vel ejtődött-e. Mindenesetre a *d* > *d* depalatalizáció a szlovákban következett be (l.: ŰRHEGYI: MNyTK. 45. sz. 34; MSzCsR. 105).

A szlovák *Dula* és származékainak régebbi előfordulására vö. még: Csetnek (Štítňik), 1642: *Dulík* (ILA II, 158), Korpona, 1643: „pana *Dulovi pacholci*” (KPP. 165), Švedlér (Švedlár), 1672: Andreas *Dulin* (Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Bp., 1959. 427), Gócs, 1745/6: *Dulina* (ILA II, 344), Nyitrarudnó (Nitr. Rudno), 1806: „richtara Janackenich, *Gyula* Vandlik, Jan Zilla . . .” (J. ALBERTY—J. GINDL—A. KOČIŠOVÁ, Cesty za poznaním minulosti. Banská Bystrica, 1970. = Cesty 298) stb.

A *Dulín*, *Dulína* családi név *-in*, *-ina*, *-ino* patronimikum képzős származék (l. még MSzCsR. 84, 87), a *Dulík* pedig *-ík* képzővel alkotott diminutívum (vö. MSzCsR. 52—3 is), itt feltehetően szintén vezetéknevi funkcióban.

G e r g e l' / l. A mai szlovák nyelvhasználatból csak vezetéknevként ismerem, l. *Gergej* vezetéknev (GNS. 88), és ilyen értelemben a XVI. század első negyedétől idézhető, vö. Trencsén-i járás, 1522: „Item Johannes *Gergel* . . .” (Urbáre I, 67), Trencsén, 1524: „syn[e] [m] *Gergelowy* [m]” (B. VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. I. Bratislava, 1956. 370), „malzenky jeho *Gergele* nebossczyka” (uo.), Alsósajó (Nižná Slaná), 1667 (szláv nevek közt): *Gergely* (ILA II, 46), Gócs, 1694: *Gergelyo* (uo. 341), Korpona, XVII. sz.: *Gergel* (SOK. IV, 122), Nyíregyháza, 1756: „dal *Gergegowi* za Papier . . .” (Nyíregyházi szlovák [„tírpák”] nyelvjárási és néprajzi emlékek. I—III. Sajtó alá rendezte ERDÉSZ SÁNDOR. Nyíregyháza, 1977—1986. = Tírpák II, 32), 1755: „Sudky od *Gergela*” (uo.) stb.

Ezek az adatok tulajdonképpen egyaránt értékelhetők kereszt- és vezetéknevként, a szövegkörnyezet ugyanis nem ad közelebbi támpontot a megítélésükhöz. Az alábbiakban viszont a *Gergel'*, amely a helyi ejtésnek megfelelően lehetett *Gergej* és *Gergel* is, keresztnevként szerepel: Szenic (Senica), 1530: „abysste ty jiste penneze tiech XL fl. daly a vydaly *Gergelowy Zbeku*” (VARSÍK i. m. 141), Nagyszombat, 1565: „z dolny strany j(es)t *Gergel Kompos*” (Záp-Slov. III, 78), Jolsva, 1572: „czo on *Wido Gergel* . . . nebol Wyplatil” (Jelš. 220), 1624: nebo *Huoransky Gergel* swogu ginu dzeru zdomu wen dawatj bude” (Fejérpataky-levéltár) stb.

A szlovák etnikumnak az a része, amely közvetlen érintkezésben élt a magyarsággal, nemcsak a magyar *Gergely* alapformát, de annak *Geci* becéváltzatát (erre l. VARGA K., Becéző keresztneveink. Szeged, 1931. 48—9) is átvette. Az átvétel során a *Geci* részben változatlan maradt (nyilván kétnyelvű környezetben), vö. Nagykoszmály (Velké Kozmálovce), 1769: Gyurko, *Geczi* . . . (ŠT. KRIŠTOF, Osobné mená bývalej Tekovskej stolice. Bratislava, 1969. 216), Eperjes, 1784—8: *Geci* vezetéknev (SOK. VIII, 269), 1848: *Gergely*, *Gregor*, *Geci* (JANCOSVICS I, 159) stb., rendszerint azonban honi *-o*, *-ko* becéző képzőt (erre l. MSzCsR. 50—1) kapott, vö. Újvásár (Rybník), 1635: *Geczko* (ILA IV, 152), 1671: *Geczo* (uo.), illetőleg főként a középszlovák nyelvterületekre jellemző *-oviech* kollektív possessív képző (erre l. STANISLAV: DejinySlJaz. II, 256) járult hozzá: Ispánmező (Španie Pole), 1567: *Geczowech* (ILA II, 427).

A latin *Gregor*-hoz kapcsolódó, s végső fokon a görög *Grégoriosz*-ra visszamenő magyar *Gergely* (l.: KÁLMÁN i. m. 23; LADÓ i. m. 161; SZILÁGYI i. m. 97, 114) és változatai (egykori előfordulásukra l. MELICH: SzlJsz. I/1, 170; OklSz. 300) korántsem nyertek általános polgárjogot a szlovákban. Az egyéb szláv nyelvekben is használt *Gregor* 'ua.' mellett csupán kisebb mértékben jutottak szóhoz, elsősorban a szlovák — magyar etnikai határvonal menti területeken.

Ezzel kapcsolatban érdemes rámutatni, hogy a Sáros megyei *Gergelylaka* — *Gregorovce* (1248: *Gregorfalva*, 1274: *Geregurfelde*, 1332—7: *Geregurlaka*: CSÁNKI I, 295; 1340: *Gergellaca*: VSOS. I, 396) települést az ottani szlovák lakosság *Gergel'ak* formában vette át, de így a VSOS. I, 296 csak 1920 óta adatolja, a szlovákos *Gregorovce* nevet pedig 1948-ból közli, holott vö. Sáros megye, 1784: „A my teras mame . . . našo drahy na *Gergelackym* vyperane” (P. HORVÁTH, Listy poddaných z rokov 1538—1848. Bratislava, 1955. 234).

I l i a š. Ezidáig csak vezetéknevi előfordulására vannak adataim, de az egyéb ilyen jellegű átvételek alapján több, mint valószínű, hogy korábban hasz-

nálták keresztnévként is. Példáim: Trencsénpéteri (Petrovice), 1592: Georgius *Illias* (Urbáre I, 462), Csernova (Černová), 1625: Matthias *Illias* (uo. II, 127), Árva megye, 1625: „kteru drži . . . Ondrej *Illias* . . .” (uo. 184), Dobsina (Dobšiná), 1686: Antonius *Illiss* (Urbáriumok 495), *Illš* vezetéknev (GNS. 118) stb.

Idetartozik az egykori *Illésfalva*, korábban *Petőfalva* — ma Besztercebánya (Banská Bystrica) része — 1687-ben lejegyzett *Illiaschowa* [ti. *ves* 'falv' — G. F.] neve is (l. VSOS. I, 122), de vö. már korábban is: 1634: „ktery v *Iliášovej* meška” (Cesty 80). Az *Iliášova* az *Illias* személynévből a nőnemű *-ova* possessiv képzővel alkotott helységnév, és pontos megfelelője a magyar *Illésfalv*-nak.

A szlovák *Illias*-t az *Illés* átvételének tartom. Az *Illés* a magyarban önállósult az *Éliás*-ból (l.: MELICH, SzJsz. I/2, 172; LADÓ i. m. 170). Az *-ias* szóvég elméletileg ugyan lehetne egy korábbi görög—latin *Eliás*, *Helias* folytatása, ez egyébként a szlovákban ma is *Eliáš*, de a név *-iš* változata, továbbá a szókezdő *i* jelenléte együttesen magyar eredetről árulkodnak. Az *ia* éppolyan szabályos megfelelése a magyar *é*-nek, mint a *Dianiš* esetében (l. ott), míg az *-iš* újabb átvételként a magyar *béres* > szlovák *bireš* típusnak felel meg (ehhez l. STANISLAV: DejinySJaz. I,² 396). Az *ll*-es írásmód csak írno ki beidegződés, ejtése nyilvánvalóan *l*, mivel a szlovákban, egyes nyugatszlovák nyelvjárások kivételével, szabályos a hosszú (kettőzött) mássalhangzók kiküszöbölése, ill. hiánya. A magyarországi szlovák nyelvjárasi *Illés* (Mátrászentlászló: V. BLANÁR, Príspevok ku štúdiu solvenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku. V Bratislave, 1950. 113) vezetéknev a legújabb átvétele a magyar név alaknak.

KNIEZSA ISTVÁN az *Illycsik* diminutívum forrásának a magyar *Illés* személynévet tartja (l. MSzCsR. 58), a pontos kiindulási forma azonban minden bizonnyal egy *-a* végű rövidített tő lehetett (erre a típusra l. uo. 42—4). Korábról vö. Meleghegy (Teplý Vrch), 1505: *Ilezyk* (ILA III, 26; itt az *e* nyilvánvalóan írno ki elírás a *c* helyén).

Ugyanebből a tőből származnak az *-ák*, *-ik*, *-ko* képzős családnevek is (e képzők eredetére és funkciójára l. MSzCsR. 44 kk.), mint például Liptószentmiklósi (Lipt. Sv. Mikuláš) járás, 1625: Michael *Illiak* (Urbáre II, 131), Nemesludrova (Ludrová), 1625: Elias *Illko* (uo. 126), Rózsahegy járás, 1625: Georgius *Illko* (uo. 138), Jolsva, 1699: *Illik* (ILA II, 467) stb.

J a d' u d' ~ J a d u d. A régebbi szlovák *Ejíd* (Bernolák), mai *Egidius*, *Egid* (SISJ. VI, 132) a XVI—XVII. századból *Jadud* és változataiként is idézhető, ha nem is túlságosan sokszor, vö. Garamsolymos, 1554: Stephanus Deakowycz, *Jegudowycz* (Urbáre I, 181), Tapolcsány (Topolčany), 1588: „tento vkazatel tohto lystu *Jedud* . . . byl se k/nam vtekl” (SHS. 196), Feketepatak, 1601 (szláv nevek közt): *Jedud* (ILA II, 254), Kormosó, 1602: Martinus *Jagigyn* (Urbáriumok 292), Feketepatak, 1602: *Jegied* (ILA II, 254), 1634—66: „Paluday . . . ze slissal od *Jadyudya*, že se zalowal . . .” (V. BLANÁR, Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, 1954. 145), 1642: *Jagyugy* (MSzCsR. 105), Besztercebánya, XVII. sz. vége: „na den svatych apoštolov Philipa a Jakuba, tretí pák na den sv. *Jaduda*” (Cesty 107) stb.

KNIEZSA ezt a szlovák személynévet a magyar *Egyed*-ből származtatja (l. MSzCsR. 105), ez azonban csak a *Jeded* esetében igaz, amely nyilván újabb átvétele a szónak. Az általánosabb *-ud* (*-ud*) végződés azonban korábbi meghonosodásról is árulkodik. A szlovák *u* fonéma jelenléte ugyanis

csak egy magyar régi *Együd* ejtésváltozat *ü* hangjából magyarázható meg kielégítően (a magyar *ü*, *ű* > szlovák *u*-ra bővebben l. GREGOR: MNy. LXXI, 445 kk.).

A magyar *Egyed* (1135: OklSz.; régi változataira l. FEHÉRTÓI i. m. 111) személynév a görög eredetű latin *Aegidius*-ra megy vissza (l.: EtSz.; LADÓ i. m. 153), s ennek megfelelően van a szlovákban ma is *Egidius*, ill. lerövidülve *Egid* (l. fent). A szlovák *Jadud* közvetlenül a latinból nem származtatható, ennek ellentmondanak a szlovák hangtörténet szabályai: az *u* – mint láttuk – a magyar *ü*-t helyettesíti, a szókezdő szlovák *ja*- pedig pontosan úgy keletkezett, mint a magyar *ezer* > szlovák nyelvjárási *jazer* ~ *jazor*, magyar *Egerszeg* > szlovák *Jagersek* stb. esetében. Vagyis az idegen, példánkban a magyar eredetű nyílt *e* hangot a szlovák *ü*-vel vette át, amely fonéma azonban szó elején nem állhatott, ezért *j* protézist kapott. A szókezdő *jä* később *ja*-ra változott (l.: PAULINY i. m. 115; STANISLAV: DejinySlJaz. I², 396; l. még föntebb a *Jalakšová*, *Janíkovce* helyneveket is).

Mind az *u*, mind az *a*, ill. *ja*- jelenléte régi, XIII. század előtti átvételre enged következtetni, mivel a jelzett változások lényegében akkorra lejátszódtak. A szónak magyar *gy*-vel, *gi*-vel, *dy*-vel történt lejegyzése bizonyítja a szlovákban a *đ*-s ejtést, a *d*-s írásmód alapján viszont a *d*-s ejtésváltozat tételezhető fel (erre l. a *Đula* alatt is). A *Jadud* második *đ*-je a szlovákban nem ritka távolsági asszimiláció eredménye.

Az eddig ismert adatok alapján egyébként feltehető, hogy a *Jadud* talán inkább keresztnévként élt, de vezetéknevi használata is több mint valószínűnek mondható.

K a l a m e n. A XVI. század első felétől vannak rá adataim, mégpedig vezetéknevi funkcióban, vö. Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom), 1522: Venceslaus *Kalamen* (Urbáre I, 52), Hízsnjó (Chyžné), 1551 (szláv nevek között): Gregorius *Kelemen* (ILA II, 402), Beluj, 1558: Michael *Kelemen* | Petrus *Kelemen* (Urbáriumok 282) stb.

Származékai: *-ik* diminutív képzővel: Hízsnjó, 1602: *Kelimonik* (ILA II, 403), *-ov*, *-oviech* possessív képzőkkel (ez utóbbit l. *Gergel* alatt is), helynévként is, 1571: „Stalo se w *Kelemenowey* *wsy*” (JŠ. VI, 243), Árva megye, 1625: „*Kalamenoviech*, kteru držia Michal Kelemen Pleš, Juro Kelemen Ryl . . .” (Urbáre II, 174), 1808: Kelemenfalva; *Kelemenová* vel *Kalamanová* (ÚRHEGYI: MNyTK 45. sz. 38) stb., valamint az összetett *-ovec* helynévképzővel: Turóc megye, 1619: Kelemenfalva aliter *Kelemenovec* (VSOS. II, 7) stb.

Címszavunk egyértelműen a magyar *Kelemen* meghonosodása. Úgy látszik azonban, hogy a szláv nyelvek *Klement*, *Kliment*, *Klimunt* stb. szlovákban is élő alakjainak kiszorító ereje következtében inkább csak vezetéknevként, ill. helynévként tudott a szlovák nyelvben teret nyerni. A magyar *Kelemen* (1211: OklSz.; FEHÉRTÓI i. m. 188) nevet általában latin eredetűnek tartják (l.: MELICH: SzlJsz. I/1, 182; LADÓ i. m. 179; KÁLMÁN i. m. 27; SZILÁGYI i. m. 263), valószínűbbnek látszik azonban a szerbhorvát *Klement*, *Kliment* átvétele (l. L. HADROVICS, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 304–5). A magyarból továbbkerült a szlovákba, ahol azután a középszlovák nyelvjárási hangtani szabályainak megfelelően *Kälämän*-re, majd *Kálamen*-re változott (l. STANISLAV: DejinySlJaz. I², 395–6). Az *l* természetesen az utána következő, eredetileg palatális magánhangzó hatására lett *l* a szlovákban. Ahol pedig az *ä* > *a* változás nem játszódott le, ott az *e*-s ejtés használatos. A Mátra-szentlászlón följegyzett szlovák *Kelemen* családnevet BLANÁR (i. m. 113, 122)

a bizonytalan eredetű nevek csoportjába sorolta, holott a hangtani kritériumok egyértelműen a magyar eredet mellett szólnak.

Ismeretesek e név becézéssel keletkezett képződményei is. Példának okáért KNEZSA Gömör megyéből 1580-ból idéz egy *Kalyo* adatot, amelyet a magyar *Kálmán*, szlovák *Koloman* rövidített tövű szlovák semlegesnemű alakjának tart (I. MSzCsR. 45, 105). És idecsatolja ennek *Kalko* diminutívumát is (uo. 105). Ez azonban tévedés. Tekintettel ugyanis az első szótag *a* hangjára, valamint a *l*gy *l*-re, az átvett alak csak a magyar *Kelemen* személynév *Kel(y)e* (erre l.: FEHÉRTÓI i. m. 188; VARGA i. m. 66; MSzCsR. 16) becealakja lehetett. Itt az *a* ugyanazon fejlődés eredménye, mint a teljesebb *Kalámen* esetében, az *l* pedig egyaránt lehet a magyar *ly* folytatása, ill. a magyar *l* meglágyulása a szlovákban eredetileg palatális magánhangzó előtti helyzetben. Néhány további adat a szlovák diminutívum különböző változataira: Kíéte, 1551: *Kelcze* 1577: *Kalic*, 1578: *Kelcow*, 1581: *Kelczjowich*, 1582: *Kelcseo*, 1591: *Kelczo*, 1593: *Kolczo* (ILA II, 495), Eszterény (ma Hrušovo része), 1571: *Kelowiech*, 1576: *Kelowech*, 1577: *Kelo*, 1591: *Kello*, 1635: *Kelio* (uo. 244) stb.

Az újabb keletű névanyagot nem volt módom átvizsgálni, de nagyon valószínű, hogy a *Kalámen* számos változatának egyike-másika vezetéknevként ma is élő eleme a szlovák nyelvnek.

7. Az általában magyar eredetűnek nyilvántartott szlovák személynevekről valamilyen oknál fogva szintén érdemes ismételtelen szót ejteni. Egyrészt azért, mert időbeli, területi és alaki előfordulásaik részletesebb bemutatása rendszerint hiányzik, másrészt adott esetben az eredet kérdése is alaposabb megvilágítást kíván. Közülük most csupán az *Antal*-lal, *István*-nal és *Sándor*-ral foglalkozom.

Antal. a) Keresztnévként: Rimaszécs (Rimavská Seč), 1455: „před pana Anthola” (V. VÁŽNÝ, Glossarium Bohemoslavicum . . . V Bratislave, 1937. 3), Uherský Brod, 1538: „Czo se Nad *Antala* do[ty]cze” (VARSÍK i. m. 194), Patvaros (Potvorice), 1550: „z jedney strany jmenovani *Anthal* a Pawel” (uo. 358), Szirk (Sirk), 1566: *Antal* Gesen (ILA IV, 94), Nagyszombat, 1575: „Stala se gest kupa mezy pana Yanem Honz Tysslarom a mezy Sabo *Antalem*” (JŠ. VI, 58), Tapolybeszterce (Bystré), 1603: Kassar *Antol* z Bistrehu” (JČ. XV, 164), 1758: „ktereho w Palludzi krstily . . . *Antalom*” (OSzKK. Quart. Hung. 1364. 180), Antoň . . . , vulg. *Antal*, Antonín, Antuš (BERNOLÁK), *Antal*, közép-szlovák nyelvjárásban (KÁLAL 9) stb.

b) Vezetéknévként: Bakabánya, 1509: Petrus *Anthal* (BAKÁCS 50), Zsibrikfalva (Žibritov), 1558: Vincentius *Antal* (Urbáriumok 282), Nagyripeny (Velké Ripňany), 1570: Michael *Antal*, Matthais Strecha . . . (Urbáre I, 275) stb.

c) Helynévként: Korpona, 1643: „a jestli by k *Antolu*, k dedine panstvi pana Koharyho prisluchala?” (KPP. 212), Hont megye, 1808: *Swatý Antal* (VSOS. I, 109), ma: *Antol* (uo.) stb.

Származékai: *Antalec* (az *-ec* képzőre l. MSzCsR. 60), vezetéknev: Marót (Kostolné Moravce, Opátové), 1476: Benedictus et Ladislaus *Anthalecz* (BAKÁCS 155), Hontnémeti (Hont. Nemce), 1524: Blasius *Anthalecz* (uo. 160), Jolsva, 1652: *Antalecz* (ILA III, 464) stb.

Antalov (az *-ov* képzőre l. a 2. pontot és MSzCsR. 84 kk.): Sebespatak, 1576: *Antalow* Filo (ILA IV, 40), Nagyszlabos, 1620: *Antalowszin* (uo. III, 108) stb.

Antalovic (~ *Antalovič*?; az *-ic*, *-ovic* patronimikon képzőre, amely a régiségben esetenként *-ič*, *-ovič* is lehetett, l. MSzCsR. 84—6; KOTULIČ: JŠ. XII, 257—60), vezetéknev: Zsolna, 1451: Martin Nemlat, *Antholowicz*, Propheteta . . . (ŽK. 104; Ryšánek 69), 1457: Martin *Antholowycz* (RYŠÁNEK 69), Lukovistye (Lukovištia), 1499: *Anthalowycz* (ILA II, 618), Trencsén megye, 1520: Matey *Antolowicz* (SČL. 110), Csejte (Čachtice), 1568: Miklos *Antalowych* (Urbáriumok 244) stb. Régente a *ch* egyaránt jelölhette a *ch* és *č* hangot, ezért az idesorolható *-ych* írású adatok némelyike esetleg *Antalových*-ként (l. a következőt) is olvasható.

Antalových (az *-ových* képzőre l.: MSzCsR. 84, 88; STANISLAV: DejinySlJaz. II, 156; KOTULIČ: JŠ. XII, 266—8), vezetéknev: Vágújhely, 1548: „u Giryka *Antalovych*” (VARSÍK i. m. 323), Nézsnafalva (Nižná), 1635: „za rychtarstwi oppatrneho muže Jana *Antalowich*” (SHS. 323) stb.

Antaloch (az *-och* gyűjtő possessiv képzőre l. STANISLAV: DejinySlJaz. II, 258), vezetéknev: Báni (Bánovce nad Bebravou) járás, 1555: „Item *Antaloch* a curia sua” (Urbáre II, 196), „Item Mathias *Antaloch* a curia sua . . .” (uo. 206) stb.

Antalovský (*-ský* képzővel továbbképzett főnevesült melléknév, vö. B. Letz, Kmeňoslovné úvahy. Turč. Sv. Martin, 1943. 139—41; J. HORECKÝ, Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava, 1971. 173 kk.), vezetéknev: Csasztkóc (Častkov), 1568: „Terrae . . . arabiles *Antalowske* vocatae” (Urbáriumok 245), Hont megye, 1602: *Anthalowske* (MSzCsR. 90) stb.

Antalok ~ *Antalek*, *Antalko* (e képzők eredetére és viselkedésére l. MSzCsR. 46 kk.): Németlipcse (Partizánska Lupča), 1555: „puozostala wdowa nebohe[h]o *Antolka*” (JŠ. VI., 141), Gömör megye, 1720: *Antalok* (MSzCsR. 48), *Antalko* (KÁLAL 9) stb. A hímnemű alakok inkább csak vezetéknevként, a semlegesnemű *Antalko* becéző keresztnévként is megvan. Egyébként a függő esetek alapján nem határozható meg a nominativus, mert azonosan ragozódnak, miközben az *-ok* ~ *-ek* végződésből az *o* ~ *e* kiesik.

Antalkov (a képzőt l. az *Antalov*-nál), vezetéknev: Németlipcse, 1555: „Pak ta Hedwigis *Antolkowa*” (JŠ. VI, 141) stb.

Antalík (az *-ík* képzőre l. *Ďula* alatt, továbbá MSzCsR. 52—3; KOTULIČ: JŠ. XII, 261—2), vezetéknev: Vizesrét (Mokrá Lúka), 1572: *Antalik* (ILA IV, 183), Jolsva, 1696: *Antalik* (uo. II, 464) stb.

Antalička (az összetett *-ička* névképzőre l. MSzCsR. 55—7), vezetéknev: Nagyhelvény (Velké Chlievany), 1498 (jobbágynev): Dlwhon . . . *Antalyczka* (FEKETE NAGY: Trencsén 122) stb.

Antaláč (az *-áč* képzőre l.: MSzCsR. 62, 64—5; KOTULIČ: JŠ. XII, 260), vezetéknev: Jolsva, 1690: *Antalas* Maczess (Jelš. 320), 1720: *Antalács* (ILA II, 467) stb. Az 1690. évi *Antalas* adatban feltehetően nem a szlovák *-áč* (erre l. HORECKÝ i. m. 107), hanem az *-áč* képző van jelen. A gömöri nyelvjárásban ugyanis általános a *č* > *š* változás (l. J. ORLOVSKÝ, Stredogemerské nárečia. Martin, 1975. 116), ezért soroltam ide.

Címszavunk a magyar *Antal*, régebbi *Antol* átvétele. Általános vélemény szerint a magyar név a latin *Antonius*-ból keletkezett elvonással (MELICH SzlJsz. I/2, 155—6; EtSz.; KÁLMÁN i. m. 26; LADÓ i. m. 131; SZILÁGYI i. m. 39), de fölvetődött az esetleges szláv (EtSz.), ill. német (L. HADROVICS i. m. 118) közvetítés gondolata is. Akár így, akár úgy, az *Anton*-ból a magyarban lett *n* — *n* > *n* — *l* disszimilációval *Antol*, s ebből *Antal*. Egy 1289. évi adat alapján az egykori *Antol* létezését feltételezni szokás csupán (l.: EtSz.; HADRO-

VICS i. m. 118), de vö. Hont megye, 1266/1274: *Scent Antollo* (BAKÁCS 195), *Scentantollo* (GYÖRFFY III, 254; l. még VSOS. I, 109), ami ismételt bizonyíték az *Antol* változat XIII. század meglétére. A szlovák adatok is arról tanúskodnak, hogy először az *Antol* forma hatolt be a szlovák nyelvbe. Miután azonban a magyarban nyíltabbá válással, esetleg $a - o > a - a$ asszimilációval *Antal* lett, a szlovákság a szót ebben a formában is átvette.

A szláv nyelvekben, így a szlovákban is *Anton* az elterjedt alak. Ennek következtében a magyar eredetű *Antal* és változatai keresztnévként egyre jobban háttérbe szorultak, s ma már ebben a funkcióban ritkán találkozunk velük. Ugyanakkor az elmúlt évszázadok során keletkezett nagyszámú és változatos származékai — a fenti felsorolásuk korántsem teljes — vezetéknevként marandó elemei a szlovák szókinsznek (l. HABOVŠTIAKOVÁ: SOK. VIII, 245 is).

A JANCOSVICSTÓL idézhető szlovák *Tóni*, *Tonči* (I, 17) becézett változat minden bizonnyal későbbi átvétel a magyarból, s nem közvetlenül a németből való, míg ez a magyar *Tóni*, *Toncsi* esetében föltételezhető (l. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek (1770—1970). Bp., 1974. 75).

Az ölelgyelben a korábbi és későbbi *Anton* mellett kétszer, 1437-ben és 1445-ben szintén fölbukkan az *Antol* is (l. SSNO. I, 58), minden bizonnyal az egykori magyarországi kapcsolatok következményeként. A szerbhorvátba ugyancsak átkerült magyar *Antal* sorsának bemutatását l. HADROVICS i. m. 118.

Ištván. a) Keresztnévként: Rózsahegy, 1529: „Da[t]jum v Rozomp[er]gu w patek . . . letha 1529. *Istwan* Reway” (JŠ. VI, 260), Beckó (Beckov), 1534: „*Isstwan* Czoka s Kykyhazu” (VARSÍK i. m. 390), 1538: „*Isstwan* z Desticz a Mihal Senie uredniczy na Dobrey Wodie” (uo. 198), Galgóc (Hlohovec), 1546: „Jakoz ste psany k na[m] udielaly podle susedov vassich o *Ysstwana* Kramarze a Matheia Ruza” (uo. 316), Liptó megye, 1578: „tento Pan *Isstwan* Pongracz ssiel gest” (STANISLAV: DejinySlJaz. III, 161), 1609: „*Esstwanowy* Lewartske-mu gedon echtl zemy” (Jelš. 261), Árva megye, 1625: „Horvath *Ištvanovi* a jeho potomkom” (Urbáre II, 182), Éleskő (Ostrý Kameň), 1665: „*Ištvan* Samec fl. 3 . . .” (uo. 332), Csetnek, 1666: „kdy pan Barkoczi *Estwan* noczowal” (Gemér. Národopisné štúdie. I—IV. Martin, 1973—1981. III, 204), *Eštvan* (GNS. 78) stb. stb.

b) Vezetéknevként: Liptó megye, 1625: Stephanus *Ištvan* (Urbáre II, 134), *Ištván*, vezetéknev (GNS. 119) stb.

Származékai és változatai (a képzőkre l. fentebb): *Ištvánov*, keresztnévként: Jolsva, 1566: „Pole Marcus *Isstwanowe*” (Jelš. 206; korábban közölve, nem pontos olvasattal: SMS. XVI—XVII, 132), Korpona, 1675: „na Kelečeni *Ištvanovom* humne” (KPP. 27—8) stb.

Ištvánoviech, vezetéknev: Oroszlánkő (Vršatec), 1683: „2 hoštak: Jano *Ištvanoviech* . . . 5. hoštak: Juro *Ištvanoviech*” (Urbáre II, 372) stb.

Ištvánka 'Istvánné' (l. az 5. pontot): Nagyszombat, 1574: „stala se gest kupa mezi Nilasistuanku a mezi Benedek Masarem” (JŠ. VI, 55), Nagyszombat, 1577: „stala se gest kupa mezi Vitkem Polakem a mezi Nemet *Istuanku*; Vitko Polak gest kupil od Nemet *Istuaniki* stwrta winohrada” (uo. 56) stb.

Ištvánik, vezetéknev: Hosszúmező (Dlhá Lúka), 1618: Andras *Istuanik* (Urbáre II, 98), Szásza, 1619: *Istuanik* (ILA IV, 76), Perlász (Prihradzany), 1674: *Estwanik* (uo. III, 195) stb.

Ištvánko, keresztnév?, vezetéknev?: Perlász, 1691: *Istvaniko* (ILA III, 195).

Ištvánčín, vezetéknev (a palatalizációra l. STANISLAV: DejinySlJaz. II, 260—1): 1603: *Istuančin* Mihál (ILA III, 13).

Ištók: a) Keresztnév: Borostyánkő (Borinka), 1592: „inquinili Georgius Tubiro, *Istok* Zakach, Martinus Poliak . . .” (Urbáre I, 528), Jolsva, 1638: „*Istoka* Fferencyzka” (Jelš. 271), 1576: „Urbanik *Esstokowy*” (uo. 317), Korpona, 1695: „Kopanica Kosiarnikovska *Ištoku* predkom” (KPP. 42), Nyíregyháza, 1754: Samuel Miso Blacha *Istok* (NÉMETH ZOLTÁN, Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759—1792. Nyíregyháza, 1987. 11), 1789: „porucenstwo urobil salanci *yštuok*” (uo. 111), Pivnica: „mali dvox sinú: němého aj *Ištóg* báčiho” (D. DUDOK, Nárečie Pivnice v Báčke. Martin, 1972. 188) stb.

b) Vezetéknév: Sumjác, 1672: Paulus *Istok* (Urbáriumok 369), Gömör megye: *Ištók*, *Eštovk* vezetéknév (GNS. 78, 119), Perbál: *Ištok* (JŠ. II, 349) stb. *Ištókov*: Csetnek, 1643: „*Estokoho* [!] . . . sina” (Slovenská reč. Bratislava, 1932/33 — XXI, 190: 15. jegyzet), Sumjác, 1686: Hriczik, *Istokow* (ILA IV, 62), Korpona, 1695: „Chodne šaty malym dievčencom *Ištokovym*” (KPP. 42) stb.

Eštókovie, ragadványnév (GNS. 78).

Pišta: Rimaszombati járás: *Pišta* Macove, *Pišta* Bolha (Blanár—Matejčík i. m. 176), Túrócszentmártoni járás: *Pišta* Jesenski (uo. 288), *Pišta* 'Štefan' (SISJ. VI, 145) stb.

Becézett alakjai: *Pišti*, *Pištino*, *Pištinko*, *Pištik* (l. SISJ. VI, 145; F. GREGOR, Der slowakische Dialekt von Pilisszántó. Bp., 1975. 257), képződménye: *Piština* 'Štefánia' (SISJ. VI, 145), ennek becézése: *Pištinka* (uo.); további alakulata *Piščák*, pejoratív, vulgáris értelemmel (GREGOR i. m. 257).

Pištókov: Kiszőce (Revúčka), 1680: *Pistekowa* Ilena (ILA II, 515; ugyan ezen név 1666-ban *Pistyók*, 1685-ben *Pistok*, 1686-ban *Istok* formában van lejegyezve, l. uo., ezek egyaránt lehetnek magyar és szlovák képződményei a *Pistá*-nak, ill. *Pišta*-nak, az 1680. évi possessiv képzős alak azonban kétségtelenül szlovák).

Pišo; becenév: 1830/1871/1954: „musí mi *Pišo* vyhrávať” (JÁN CHALUPKA, Drámy. Výber z diela v dvoch zväzkoch. Zväzok II. Bratislava, 1954. 46), *Pišo* (cigányprímás neve Hviezdoslavnál: SOK. VIII, 342), *Pišo* (SISJ. VI, 145) stb.

KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ megállapította, hogy a szlovák nyelvtan szabályai szerint használt magyar eredetű *Ištván* a XVI. század végétől több mint százszor adatható, míg a szlovákban általános *Štefan* ennél kb. hétszer többször (l. SlavSlov. X/1, 41: 10. jegyzet). Bizonyos, hogy az *Ištván* és változatai ennél jóval gyakrabban volnának idézhetőek, akárcsak a *Štefan* is, az arányosításuk azonban elfogadhatónak látszik. Mindenesetre az *Ištván* már az én gyűjtésemből is korábban fölbukkan a XVI. század végénél, de az kétségtelen, hogy a szláv vagy német eredetű magyar *Ištván* (l. MELICH, SzlJsz. I/2, 173—5; LADÓ i. m. 171) a közvetlen forrása a szlovák *Ištván*-nak.

E keresztnév a magyarban lett *Estfan* (1331: OklSz. 418), *istwan* (1415: uo.), *Estwan* (1426: uo.) stb., majd *-ók* képzőbokkal (erre l. D. BARTHA, Szóképz. 115) a becéző *Ištók* (és változatai), amely — mint láttuk — külön átvételként éppúgy honos lett a szlovák népnyelvben (l. MSzCsR. 86—7 is), mint a szerbhorvátban (vö. HADROVICS i. m. 275). Az *Ištók*-ot egyébként a magyarból 1500—10 óta szokás számon tartani (l.: OklSz. 417; D. BARTHA, Szóképz. 115), de vö. Fegyvernek (Zbrojníky), 1480: Gregorius Hayagh, Andreas *Isthok* . . . (BAKÁCS 155).

A szlovák *Pišta* forrása az ikerítéssel alkotott magyar hypocoristicus *Pista* (< *Ista-Pista*: BENKŐ: Nyr. LXXIV, 337—8; KÁLMÁN i. m. 66; HAJDÚ

i. m. 157; a becéző formákra l. még VARGA i. m. 56—7), míg a *Pišťino* képződmény és társai a magyar *Pisti* becéző változatra támaszkodnak (az *-i* képzőre l. D. BARTHA, Szóképz. 111—3), a magyar *Pityu* (l. HAJDÚ i. m. 80—1) pedig azért lett a szlovákban *Pižo*, mert ott az *-u* végű főneveknek alaktanilag nincs létjogosultságuk, tehát a szó a gyakori honi *-o* becéző képzővel honosodott meg.

Az *Antal*-hoz hasonlóan régente mind az *István* alapalak, mind annak különböző változatai azért meglehetősen bőséges teret nyertek a szlovák szóhasználatban.

A magyar *István* behatolt a szerbhorvátba is (l. HADROVICS i. m. 272), s nem tartom lehetetlennek, hogy az 1392. évi „Przibisława, relicta Petri *Iswandamienski*” (SSNO. II, 354) bizonytalan olvasatú ólengyel adatban esetleg szintén az *István* rejtőzik.

Šándor. a) Keresztnévként: Biccse, 1484: „*SSandr*, bratr jeho” (VÁZNYÍ i. m. 71), Trencsén megye, 1520: „*Ssandr* a Mikulass z Nedeze” (SČL. 107), Princsfalva, 1558: Adam Gaal | *Sandor* Kýzan | Jano Hemplowých . . . (Urbáriumok 282), 1576: „Item vrozeny *Ssandor* Kordoss” (JŠ. VI, 203), Jolsva, 1601: „*Ssandora* Sssewce” (Jelš. 245) stb. stb.

b) Vezetéknévként: Kőrömbányai járás, 1571—3: Georgius *Sandor* (Urbáre I, 336), Hizsnyó, 1621 (szláv nevek között): *Sandor* Giuro (ILA II, 404), Árva megye, 1625: „*Šandrova*, kteru držia Kubo *Šandor*, Kubo Zilov” (Urbáre II, 197) stb.

Származékai:

Šándrov (a képzőkre l. fentebb): Árva megye, 1625: „*Šandrova*, kteru držia Kubo *Šandor*, Kubo Zilov” (Urbáre II, 197) stb.

Šándorko, diminutívum (SlSJ. VI, 148).

Šándorik, *Šandrik*, vezeté- és keresztnévként: Hizsnyó, 1631: Georgius *Sandorik* (ILA II, 404), Rochfalva (Rochovce), 1671: Remeník, *Sandrik* (uo. III, 312), Gecefalva (Koceľov), 1694: *Szandrik* (uo. II, 315), 1715: *Sandrik* (uo.), Csetnek, 1753/4: *Sandrik* (uo. 159), Jolsva, 1773: *Sandrik* (uo. 469), *Šandrik* (J. STANISLAV, Zo života slov a našich predkov. Bratislava, 1950. = STANISLAV, Život. 76) stb.

Ezekben az adatokban az *š* olvasás eléggé bizonytalan, mert rendszerint *s*, egyszer pedig *sz* írásjellel íródtak. Feltételezhető tehát — az *Alexander*-hez kapcsolva (ezt l. alább) a *Sandrik* ejtés is. Továbbá: a Rochfalván 1671-ben följegyzett *Sandrik* (= *Šandrik*?) 1683-ban *Sandak* (ILA III, 312) alakban található. Ennek az egyetlen adatnak az alapján azonban nem dönthető el, hogy az valóban *Šandák* (~ *Sandák*?), vagy elírás az inkább várható *Šandrák helyett, netán a *Šandrik* ~ *Sandrik* téves lejegyzése-e? Mindenesetre a *Šandrik*-ban a diminutív *-ik* képző van jelen (l. MSzCsR. 52), míg az esetleges **Šand(r)ák* forma *-ák* augmentatív képzővel keletkezett (erre l. MSzCsR. 54—5).

Šani, becéző alak: Pilisszántó: *Šaňi* (GREGOR i. m. 273) stb.

Šaník, becéző alak (GNS. 323).

Šaniko, becéző alak: Pilisszántó: *Šaňiko* (GREGOR i. m. 273).

Šanika, becéző alak: Türocszentmártoni járás: *Šaňika* (Blanár—Matejčík i. m. 291).

Šanička, becéző alak: Mihályi (Michalany): *Šaňička* (SIPOS ISTVÁN, A magyar és szlovák nyelv együttélésének történetéből . . . Bp., 1967. Kéziratos disszertáció az MTA Könyvtárában. 427).

Šaňo, becézó alak (SISJ. VI, 127; GNS. 323) stb.

Šanko, becézó alak (SISJ. VI, 127; GNS. 323). KRÍŠTOF (i. m. 172) Bars megyéből 1571-ből közöl egy *Chanko* nevet, amely szerinte *Šanko*-nak olvasandó, ezt azonban nem tartom bizonyosnak, mivel akkoriban a *ch* graféma elsősorban a *ch*, esetleg a *č* vagy *c* hangok jelölésére szolgált. Ez nem jelenti azt, hogy *š* értéke egyáltalán nem lehetett, csak sokkal kevésbé valószínű.

Šancel, pejoratív: Pilisszántó: *Šancel* (GREGOR i. m. 273; az *-el* képzőre l. J. BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1963. 101–2).

JÁN STANISLAV a szlovák *Šándor* eredetét vizsgálva így kezdi mondandóját: „Bizonyosan kevés olyan ember van, aki könnyen elmondta volna elhinni, hogy a *Šándor* név nem magyar eredetű. Nemrégiben elmondtam ezt egy komoly tanárnak, aki hébe-hóba szívesen elfilológizálgat is, s bizony olyan tekintetet vetett rám, amely a legenyhébb szavakkal szólva is így hangzott volna: »Ugyan kérem, mit beszél?« Meg sem kíséreltem meggyőzni őt. Úgy gondolom, nem hitt volna nekem. MIROSLAV KÁLAL (Slov. slovn. 668) valóban magyar szónak jelöli meg. Mégis az az igazság, hogy a *Šándor* név eredete nem a magyar” (STANISLAV, Život. 74–5).

Ezután kifejti, hogy a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelében (1002 előtt) található *sandru* helynév az első adat e szlovák személynévről. Az *-u* görög végződés, az *s* pedig *š* értékű, mert a görögben nincs betűjele az *š*-re, a szó olvasata tehát *Šándr*. És mivel egykoron a Balaton környéke szlovák terület volt, ahol középszlovák nyelvjárást beszéltek [sic!], ennek megfelelően a nem kívánatos szóvégi *-dr* hangkapcsolat föloldása éppúgy epentetikus *-o*- segítségével valósult meg, mint például a *vietor*, *kmotor* stb. esetében.

A szlovákság — folytatja STANISLAV — valamikor a IX. században az északolaszból vette át ezt a nevet, ahol *Sandro* volt az ejtése. Az *Š*-ből a szlovákban lett *Š*, a szóvégi *o* pedig azért tűnt el, mert az ószlovákban csak *-a* végű nevek voltak. A *Sándr* egykori létét igazolják egyebek közt a Žilinská kniha *Zandr*, *Zander* adatai is, amelyek valójában a név nyugatszlovák nyelvjárási *Šándr*, *Šänder* változatainak tekintendők.

STANISLAV végső következtetése: a középszlovák nyelvjárársban kialakult *Šándor* a forrása a magyar *Sándor* személynévről. E név sorsa is igazolja a szlovákok és az északolasz területek X. század előtti jelentős kapcsolatát (uo. 75–7). Az itt kifejtett álláspontja mellett STANISLAV következetesen kitartott, noha ismert eltérő nézeteket is (l. STANISLAV, SlovJuh. II, 500, uő.: Dejiny-SlJaz. I¹, 323, I², 359, III, 93).

STANISLAV okfejtése mégsem fogadható el, mert több helyen is erősen sántít. Nevezetesen: a) Állhatatos kitarással szláv (szlovák) eredetűnek minősít pusztá személynévből keletkezett helyneveket, holott a magyar kutatók többször rámutattak, hogy ez magyar jelenség, a szláv nyelvek régebbi korszakából teljesen hiányzik (vö. például: MELICH, HonfMg. 366–7; KNIEZSA: Domanovszky-Eml. 336, StudSl. V, 173 kk.; KISS: MNy. LXXXIII, 335). Ilyen típusú a veszprémvölgyi adománylevelében levő *sandru* helynév is, amely már csak ezért sem minősíthető szlovák személynévről, legföljebb szlovák eredetűnek. b) Az adománylevel 1109. évi latin nyelvű átírásában ez a helynév *fcondur* alakban szerepel (l. ÓMolv. 17), de az abban levő *u*-ról STANISLAVnak egy szava sincs, pedig egyébként idézi (SlovJuh. II, 500, DejinySlJaz. III, 94). A szóbeljeji *u* jelenléte ugyanis a szlovákban végbement változások egyikével sem magyarázható meg. A régi magyar nyelvben azonban a *Sandur* nem volt ismeretlen (l. alább is). c) Még ha valószínű is, hogy adatunk *š* hanggal

kezdődött, azért azt ennyire kategorikusan mégsem lehet kijelenteni, mert feltehető az *s* ejtés is (l. MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvelmékek. Bp., 1976. 11). d) STANISLAV önmagának mond ellent, amikor egyrészt azt állítja, hogy az ószlovákban nem voltak *o*-ra végződő nevek, másrészt a garamszentbenedeki apátság 1075/1217. évi alapítólevelében a *nesku* szerinte *Něž(e)k* vagy *Něžko* (STANISLAV: DejinySlJaz. III, 95), a *sulko* kérdőjellel *Šulko* (uo.), ill. kérdőjel nélkül *Šulko* (uo. 96), a zobori apátság 1111. évi oklevelében a *Posco* nála *Poško* vagy kérdőjellel *Božko* (uo. 99), az 1248-ban Liptóban lejegyzett *Mykou* adatban pedig a szlovák *Miko* személynevet látja (uo. 119) stb. Ha már most *Šandro* nem lehetett, akkor mit kezdjünk a *Poško*-féléllel? e) A Žilinská knihából idézett *Zander*, *Zandr* nem azonos a *Šandro*-ral. Az 1453. és 1454. évi *Sander*, *Zander*, *Zandr* ugyan is az *Alexander*-ből származó cseh *Ksander* változatai (l. RYŠÁNEK 750). Az 1484. és 1520. évi *Ssandr* adatok már idetartozhatnak. Csakhogy ezekben a *dr* szóvég nem eredeti — mint ahogyan az előbbi *Zandr*-ban sem az —, hanem a magánhangzó kiejtésével keletkezett másodlagos fejlemény. Ez a csehre nagyon is jellemző megoldás a korai szlovák oklevelekben, melyek köztudottan cseh vagy erősen csehes nyelven íródtak, egyáltalán nem szokatlan, vö. például (szintén a Žilinská knihából) 1454: *Michal* Til (ŽK 109), de: „Tehdy jest řekl *Michl* Til *Michlowy* Kramarzowy” (uo.). f) Igaz ugyan, hogy a szlovák szókincs a XVI. századig elég szegényes forrásanyaggal rendelkezik, mégis feltűnő, hogy az állítólag még a IX. században átvett *Šandro* a veszprémvölgyi oklevélén kívül csupán a XV. század második felében bukkan föl ismét. Szinte lehetetlen, hogy majd fél évezredig sehol sem fordult volna elő, ha a szlovákság már olyan régen megismerkedett volna vele. Hangsúlyozom, hogy a hiányos korai anyag miatt ez önmagában nem volna perdöntő, de az előzőekkel együtt mégiscsak jelent valamit.

Mindezek után magamat is azok közé sorolom, akik hitetlenkednek annak hallatán, hogy a szlovák *Šandro* nem a magyar nyelvből honosodott meg. Mert bizony mind a *Šandro*, mind kicsinyítő, becéző alapalakjai (ezekre l. VARGA i. m. 20) a szlovákban magyar átvételek.

A magyar *Sándor* forrása egyértelműen nincs tisztázva. MELICH a latin *Sandrus*-ból származtatja elvonással (MNYTK. 15. sz. 6), de gondolnak az olasz *Sandro* (KÁLMÁN i. m. 23; LADÓ i. m. 210; HADROVICS i. m. 466), a török *sandyr* ~ *sandur* (PAIS: SztIstvánEml. II, 630—4. MNYTK. 50. sz. 31; MOLNÁR—SIMON i. m. 14), ill. a német *Sander* (LADÓ i. m. 210) átvételének a lehetőségére is. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az *-or* magyar fejlemény a korábbi *-ur* végződésből, s például a szerbhorvátba a magyar név mindkét változatban átkerült (l. HADROVICS i. m. 466).

A *Šaňi* becéző alak csupán a kétnyelvű szlovákok szóhasználatában járja, egyebütt a szlovák alaktan kívánalmainak megfelelő kicsinyítő képzővel módosul (l. *Gergel* alatt is). A szintén szlovák nyelvjárási *Šaňika* nem szlovák származék (hímnemű szó!), hanem a *-ka* képzős magyar *Sanyika* diminutívum átvétele (a magyar képzőre l. D. BARTHA, Szóképz. 114).

8. Szükségszerűen most csupán szemelgethettem a szlovák névanyag magyar eredetű szavaiból. A továbbiakban érdemes lesz sort keríteni olyan szlovák személynevek részletesebb vizsgálatára, mint pl. *András*, *Baláz*, *Erza*, *Ferenc*, *Gábor*, *Ilona*, *Jánoš*, *Kálmán*, *Márton*, *Mikloš* *Oršula*, *Žigmond* stb. E nevek — és még továbbiaké is — használati módja, előfordulása, gyakorisága, származékai éppolyan híven tükrözik a szlovák és magyar etnikum múltbeli szoros

kapcsolatait, mint a változatos jelentéskörbe tartozó köznevek nagy száma. A közvetlen népi érintkezés a magyarázata annak, hogy olyan bőségesen kerültek át a szlovák nyelv különböző rétegeibe magyar hypocoristicumok, mint láttuk ezt a fenti példatárból is. S ez az átkerülés gyakran tartós meghonosodást jelentett. Ily módon a mai napig számos magyar eredetű személynév őrződött meg a szlovákban nemcsak keresztnévi, de becézó névi, vezetéknevi és ragadványnevi funkcióban egyaránt, főképpen és mindenekelőtt a nép- és köznyelvben (l. HABOVSTIAKOVÁ: SlavSlov. X/1, 43 is).

GREGOR FERENC

Az ablativus, a tagadás, a neutralizáció és más hasonló kérdések

JOHN ANDERSON a „The Grammar of Case” című művében (Cambridge University Press, 1971.) meggyőzően érvel, hogy a locativus és az ablativus olyan esetek, amelyekből minden más eset levezethető. Ez az elmélet nagy jelentőséget tulajdonít a locativus és az ablativus között meglévő dichotómiának. A helykifejezések három alapvető típusának a szembeállítását így képzelem el:

loc.	obl
all	

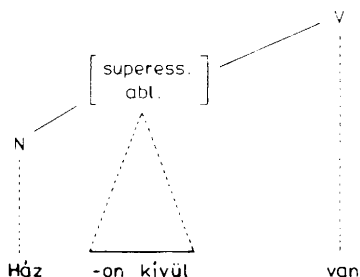
ANDERSON feltevését azokra a nyelvi tényekre alapozza, amelyek szerint az allativus és a pozitív locativusi kifejezések között implikációs kapcsolat mutatható ki, mivel a *He has come here* 'Idejött' állítás magában foglalja, hogy *He is here* 'Itt van', mint ahogy a *He has gone to London* 'Londonba ment' állítás is implikálja, hogy *He is in London* 'Londonban van'. Hasonló implikációs kapcsolat van az ablativus és a negatív locativusi állítások között; a *He has come here from London* 'Londonból jött ide' magában foglalja azt az állítást, hogy *He is not in London* 'Nincs Londonban', és a *He has gone from here to London* 'Innen Londonba ment' implikálja a *He is not here* 'Nincs itt' állítást. ANDERSON ezekből a nyelvi tényekből azt a következtetést vonja le, hogy a locativus és az allativus között szorosabb a kapcsolat, mint a locativus és az ablativus között, mivel az utóbbi (az ablativus) egy további szemantikai jeggyel rendelkezik. Ez a szemantikai jegy: a tagadás. Ez egyben azt is jelenti, hogy a locativus és az ablativus két alapvető esetkategória, melyből minden más eset levezethető.

ANDERSON másik érve, hogy a locativus : ablativus dichotómia nemcsak „természetes” szemantikailag, de a nyelvek morfológiailag vagy/és szintaktikailag mindig különbséget tesznek az ágens-forrás (abl.) és a szenvedő alany-cél (loc.) között.

Dolgozatomban először magyar példákat hozok az ablativus és a tagadás kapcsolatának az illusztrálására, majd olyan irányban próbálok érvelni, hogy a locativus — ablativus dichotómia posztulálása nem az egyetlen lehetsé-

ges megoldás. A példákat főleg (de nem kizárólag) a magyar névutók világából merítem. Az olyan névutókkal alkotott szerkezeteket vizsgálom, amelyek a jelenkori beszélő számára már nem érzékelhető ablativusi elemet tartalmaznak.

BENNETT a „Spatial and Temporal Uses of English Prepositions” című művében (London, 1975. 23) arról ír, hogy az *out of* elöljárót használhatjuk dinamikus (*He went out of the office*) és statikus (*He is out of the office*) mondatokban egyaránt. Az utóbbi mondat pedig a *He is not in the office* szinonima variánsa. A megfelelő magyar mondatok: a) *Kiment a hivatalból.* 'He went out of the office'. — b) *Házon kívül van.* 'He is out of the office'. A b) mondat így ábrázolható:

Egyébként az a) mondatban szerepel a *-ból* esetrag (elativus), a b) mondatban pedig a *kívül* névutó. A *kívül* a *ki* határozószó ablativusi alakja, és tartalmazza az *-l* ablativusi esetragot. Hasonló alakzatokat a többi finnugor nyelvben is találunk, bár a *kívül* a magyar nyelv külön életében jött létre. Eredetileg mint határozószónak és névutónak egyaránt ablativusi jelentése volt; ez az ablativusi jelentés azonban elhalványult az idők folyamán, és a névutó locativusi, sőt lativusi jelentést vett fel. Érvelésem szempontjából fontos a *kívül* elöljáró ablativusi eredete és a jelentésszerkezetében levő negatív elem.

Egy másik névutó, amellyel részletesebben kívánok foglalkozni, a *nélkül*. Ez a névutó is a magyar nyelv külön életében keletkezett. Összetétele: az adessivusi esetrag *-nél* + a határozói eredetű *kívül* névutó *kül* variánsa. A mondatban állapot- és módhatározói, valamint negatív comitativusi funkciót tölthet be (SEBESTYÉN, A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 80).

A „Point Counter Point” című regényből, illetve annak magyar fordításából vett adataim igen tanulságosak az ablativus (a *-nél* adessivusi esetrag tartalmazza az *-l* ablativusi elemet) és a tagadás kapcsolatának szempontjából. A magyar *nélkül* angol megfelelői (a megfelelők után álló számok az előfordulást jelölik):

<i>without</i>	69
∅	17
<i>un-, in-</i>	19
<i>no, not</i>	9
<i>-less</i>	9
<i>but for</i>	1
<hr/>	
Összesen:	124

Mint a táblázatból is kitűnik, a *nélkül* névutó leggyakrabban előforduló angol megfelelője a *without* előljáró. Az angol előljáró is összetett: az első elem az óangol *wither* 'ellen' rövidült formája (vö. német *wider* 'ellen'). Az angol nyelv fejlődése során ez a *with* átvette az óangol *mid* '-val/-vel' funkcióit (vö. német *mit*), és a jelenlegi angol nyelvben ilyen értelemben használatos. A másik elem az *out* (< óangol *ūtan*) 'ki', amelynek nagyjából ugyanaz volt, illetve ugyanaz a jelentése, mint a *kül* határozószónak. Tehát mind a magyar névutó, mind az angol előljáró tartalmazza az ablativusi elemet.

QUIRK és társai (*A Grammar of Contemporary English*. London, 1972. 324) szerint a *with* csaknem minden jelentésében — az instrumentalis is beleértve — a tagadást a *without* előljáró segítségével fejezzük ki: a) *He drew it with a ruler.* 'Vonalzóval húzta a vonalat.' — b) *He drew it without a ruler.* 'Vonalzó nélkül húzta a vonalat.' — c) *He did not use a ruler to draw it.* 'Nem használt vonalzó a vonal meghúzásához.'

A *nélkül*-höz hasonló jelentést fejezhetünk ki más, főleg lexikális eszközökkel. A táblázat szerint elsősorban az *un-*, *in-* prefixumok, a *no* és *not* negatív elemek, valamint a *-less* fosztóképző jönnek számításba. Példák: *He felt annoyed with himself and also, unreasonably, with the Old Man.* 'Boszszankodott magára, s bár ok nélkül, az öregre is.' b) *The rain went sliding incessantly down the dirty glass of the window.* 'A piszkos ablaküvegen szünet nélkül csorgott az eső.' c) *But think how miserable you'd be if we did not cluck!* 'Képzeld csak el, hogy maguk viszont milyen szerencsétlenek lennének a mi kotkodácsolásunk nélkül!' d) *Gladys . . . thought of making a comment, and again said nothing, but sat down in silence before the typewriter.* 'Valami megjegyzésen gondolkodott, de aztán szó nélkül leült az írógép mellé.'

A d) mondatban a fordító a *said nothing* és az *in silence* kifejezéseket összevonja és a *szó nélkül* szókapcsolattal fordítja.

Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a *kívül*, mind a *nélkül* esetében átértékelődésről, funkcióváltásról beszélhetünk; a jelenlegi magyar nyelvben a *kívül* locativusi, a *nélkül* negatív comitativusi funkciót tölt be. Hasonló funkcióváltásról ír J. L. MACKENZIE az „Ablative-locative transfers and their relevance for the theory of case-grammar” című cikkében (*Journal of Linguistics* XIV, 129—55). Szerinte a JOHN ANDERSON által javasolt (a locativus és az ablativus közötti) dichotomizáció érvényessége fenntartható annak ellenére, hogy az általa vizsgált különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvekben bizonyos ablativusi kifejezések locativusi jelentést, illetve locativusi funkciót fejlesztettek ki. A gót, ófelnémet, modern német, Feröer-szigeti, latin, francia, spanyol, klasszikus görög, szanszkrit és ausztrál nyelvekből gyűjtött anyag azt mutatja, hogy bizonyos ablativusi kifejezéseket locativusi kifejezésnek is értékelhetünk. Az ablativusnak locativusként való átértékelése azonban csak a nem közvetlen helyhatározói kifejezésekben lehetséges. Ha például valami elmozdul egy bizonyos tárgy elől, nem biztos, hogy megszűnik az előtt a tárgy előtt lenni. Hasonló esetekben az angolban összetett előljárókat (*inside*, *outside*, *in front of*, *behind*, *over* stb.), a magyarban névutókat (*belül*, *kívül*, *előtt*, *mögött* stb.) használunk.

Mivel a vizsgált nyelvekben az átértékelődés, illetve funkcióváltás a nem közvetlen vagy félig közvetlen locativusi kifejezésekben fordult csak elő, MACKENZIE arra a következtetésre jutott, hogy az ANDERSON által javasolt dichotómia

loc.	
abl.	abl.

továbbra is fenntartható, csupán a lexikai természetesség elvén esett némi csorba.

Mint már említettem, hasonló átértékelődési esetekkel a magyar nyelvben is találkozunk. Talán a legismertebb példa a *hol?* kérdőszó, amelyben ablativusi → locativusi funkcióváltás ment végbe; a tulajdonképpeni locativusi alakok a *hon?* és a *hun?* ma már csak a különböző tájnyelvekben használatosak. Mivel MACKENZIE főleg összetett előjárókat említ, és az összetett előjáróknak a magyarban a névutók felelnek meg, részletesebben még két névutóval foglalkozom. Ez a két névutó a *körül* és a *túl*.

A *körül* névutó a *kör* főnév ablativusi raggal ellátott alakja. Ablativusi jelentése azonban a magyar nyelv egy igen korai szakaszában elhalványult, és már a legkorábbi nyelvelmékekben is locativusi funkciója van. A feltételezett átértékelődési folyamatot szinkrón szinten jól szemléltetheti a következő angol mondat és annak magyar fordítása: *From shallow and unwrinkled orbits the eyes looked out, shining.* 'Szeme sem beesett, nincsenek körülötte ráncok, tekintete fénylő.'

A *túl* névutó a *tu-* mutató névmás ablativusi alakja. A jelenkori nyelvben locativusi funkciója van, és az alapszó, amelyhez kapcsolódik, locativusi -*n* esetraggal rendelkezik: a *postahivatalon túl* 'beyond the post office'. A *túl* két legfontosabb angol megfelelője a *beyond* és az *over*.

BENNETT elemzésében (i. m. 63–4) a *beyond* előjárónak nincs egyszerű locativusi használata, ami azt jelenti, hogy mindig csak deiktikusan használjuk. Így a *The theatre is beyond the post office.* 'A színház a postahivatalon túl van' mondat például úgy értelmezendő, hogy a színház túl van a postahivatalon egy bizonyos hivatkozási ponthoz viszonyítva. A funkcióváltás vagy átértékelődés MACKENZIE, illetve JESSEN (A semantic study of spatial and temporal expression in English. Ph. D. Disszertáció. Edinburgh. 1975.) szerint éppen ezzel a körülménnyel magyarázható. Egyébként az ablativusi kategória hasonló kifejezésekben mindkét nyelvben jelölt: *The sound of the gunfire came FROM beyond the post office.* 'A lövés hangja a postahivatalon *túlRÓL*, illetve a postahivatal *mögül* jött.' A *beyond* használatát még az alábbi mondatnál szemléltetem: *The moors rose up and rolled away beyond it, bare as far as the eye could reach.* 'A városon *túl* kopár lápvidék húzódott, messze egészen a láthatár aljáig.' Ebben a példában az *away* és az *as far as*, valamint a magyar *a láthatár aljáig* kifejezések arra utalnak, hogy a *beyond* előjáró és a *túl* névutó a locativusin kívül a [path — út] szemantikai jeggyel is rendelkezik.

Az *over* előjárót, a *túl* másik megfelelőjét tartalmazó szerkezetek nem sokban különböznek a *beyond* előjáróval alkotott szerkezetektől. BENNETT elemzésében (i. m. 37–8) a *The post office is over the hill from here* kb. 'A posta innen (számítva) a hegyen túl van' szerkezet szintén tartalmazza az [út] szemantikai jegyet, mivel a postahivatal pozíciója csak megközelítőleg van meghatározva; nincs utalás arra, hogy a hegyen túl milyen messzire helyezkedik el. Lehet közvetlenül a hegy mögött vagy néhány mérföldnyire az út mellett.

LYONS „Introduction to Theoretical Linguistics” című művében (Cambridge, University Press. 1968. 300) ANDERSONétól eltérő megoldást ajánl:

a locativus és az iránykifejezések dichotómiáját, amely egy sokkal általánosabb, a statikus és a dinamikus közötti szembenállásnak egy sajátos megnyilvánulása. Ezt az utóbbi szembenállást így ábrázolhatjuk:

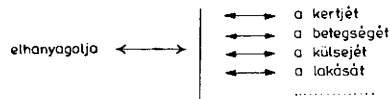
loc.	all.
	abl.

Mivel több nyelvben a locativus és az ablativus között funkcióváltás figyelhető meg, pontosabban: sok esetben az ablativus locativusi funkciót vesz fel, MACKENZIE szerint elképzelhető egy olyan dichotomizáció is, ahol az egyik oldalon az allativus, a másik oldalon a locativus és az ablativus áll. Ezt a megoldást így ábrázolhatjuk:

loc.	all.
abl.	

Szemmel láthatóan MACKENZIE egyik megoldást sem tartja kielégítőnek. És ebben egyet kell vele értenünk. Az a körülmény, hogy a különböző nyelvekben néhány esetkategória átértékelődik, az egyes nyelvek esetrendszerét döntően nem befolyásolja. Arról nem is beszélve, hogy az átértékelődés a másik irányban is lehetséges.

ZSILKA JÁNOS a Jelentés-integráció című művében (Bp., 1978. 40–51) az *elhanyagol* ige jelentését az alábbi szókapcsolatokban vizsgálja:

Az *elhanyagol* jelentése a fenti szókapcsolatokban csak látszólag azonos. A különbségek a névszói kifejezések jelentésszerkezetének különbségeiből adódnak. PORZIG hasonlatával élve, a névszói kifejezések az *elhanyagol* lexikai jelentésének a különböző elemeit világítják meg, illetve aktivizálják. Ennek megfelelően az egyes szókapcsolatokat ZSILKA így értelmezi: *műveli + a kertjét + hanyagul = elhanyagolja a kertjét*; *kezelteti + a betegségét + hanyagul = elhanyagolja a betegségét*; *takarítja + a lakását + hanyagul = elhanyagolja a lakását*. Hozzátehetjük még: az *elhanyagol* az *el-* ablativusi jelentésű elemet tartalmazza, ami a szókapcsolatnak negatív jelentést ad. Az *elhanyagolja a munkáját* szókapcsolatot például úgy is értelmezhetjük, hogy „nem törődik a munkájával, nem fordít kellő figyelmet a munkájára.”

Az *elhanyagol* és angol megfelelőjének (*neglect*) etimológiája témánk szempontjából igen tanulságos. Az angol *neglect* a *neg-* 'nem' és a *legere* 'felszed' elemekből tevődik össze, ami egyértelműen utal a negatív elem jelenlétére. A magyar *elhanyagol* szintén tartalmaz egy ablativusi elemet, *el-*, ami viszont lativusi eredetű. Az *el-* 'elülső rész' főnévből keletkezett az *-é* (~ *-i*) irányhatározói raggal. Az eredeti *elé* alakból a szóvégi hosszú magánhangzó megrövidülésével és lekopásával jött létre. Eredetileg előre irányulást kifejező

határozószó volt: ebből vált az eltávolodást jelölő, ablativusi jelentésű ige-kötővé.

Mint láttuk, MACKENZIE cikkében az ablativus és a locativus közötti funkcióváltásokról ír. Az *el* ige-kötő viszont lativusi jelentésű határozószóból értékelődött át ablativusi jelentésű ige-kötővé. Mindez azt jelenti, hogy az egyes nyelvek nyelvrendszerében a funkcióváltások minden irányban elképzelhetők. Tehát ésszerűnek tűnik, ha az átértékelődési folyamatok közötti arányokat is megvizsgáljuk.

JOSHIHIKO IKEGAMI az „A case of dissymmetry in linguistic orientation” című cikkében (Hungarian Studies in English XII, 139—57) arról ír, hogy, bár logikai szempontból a cél és a forrás azonos értékű fogalmak, a nyelv mégis aszimmetriát mutat ebben a tekintetben; a célkifejezések terjeszkednek a forráskifejezések rovására. Állítását az alábbi nyelvi tényekkel támasztja alá:

a) Az olyan kifejezésekben, mint *averse from/to* 'idegenkedik valamitől', *different from/to* 'különbözik valamitől' a *to* előljáró rohamosan terjed a *from* rovására.

b) Az angolban a locativusi *here* és *there*, valamint a *hither* 'ide' és *thither* 'oda' célhatározók egy neutralizációs folyamat következtében alakilag azonosná váltak, míg a *hence* 'innen' és a *thence* 'onnan' előzményhatározók a mai angol nyelvben jelöltek: *from here* és *from there*.

c) Az olyan igékkel, mint *arrive* 'megérkezik' és *ask* 'kérdez' a forrást gyakran célként kezeljük. Például az *ask a question of a person* kb. 'kérdez valamit valakitől' kifejezésben a megkérdéztet forrásnak tekintjük, míg az *ask a person a question* kb. 'kérdést tesz fel valakinek' alakzatban célnak.

d) Ha azt a mondatot halljuk, hogy *mert fáradt*, hiányérzetünk van, és hallani akarjuk a következményt is; ezzel szemben, ha azt halljuk, hogy *ágyban van*, nem szükségszerűen akarjuk tudni, illetve hallani az előzményt. Általánosabban: ha arról értesülünk, hogy valami megkezdődött, általában szeretjük megtudni, hogy mi lett az eredmény. Ezzel szemben, ha arról értesülünk, hogy valaki vagy valami megérkezett egy bizonyos helyre, nem szükségszerűen akarjuk tudni, honnan jött.

IKEGAMI érvelése meggyőző. A magyarban is három „forrás”-esetet találunk (ablativus, delativus, elativus), ezzel szemben öt „cél”-esetet (allativus, illativus, sublativus, translativus-factitivus és a terminativus). Mi több, a dativust is ide sorolhatjuk.

A SEBESTYÉN ÁRPÁD könyvéből (i. m. 242—7) kigyűjtött adatok is IKEGAMI feltevését igazolják. A következő táblázat 16 névutó gyakorisági adatait tünteti fel:

Forrás		Cél	
<i>felől</i>	232	<i>felé</i>	1371
<i>elől</i>	213	<i>elé</i>	554
<i>alól</i>	227	<i>alá</i>	419
<i>közül</i>	592	<i>közé</i>	415
<i>mellől</i>	72	<i>mellé</i>	326
<i>főlől</i>	8	<i>főlé</i>	121
<i>mögül</i>	67	<i>mögé</i>	97
<i>körül</i>	464	<i>köré</i>	69

A *körül* és a *közül* adatai ellentmondanak IKEGAMI tételének, de ez az ellentmondás csak látszólagos. Közismert, hogy a *közül* leggyakoribb funkciója a partitivusi, a *körül* névutó pedig elvesztette ablativusi irányultságát, és a mai magyar nyelvben főleg locativusi funkcióban használatos.

De beszélhetünk a locativus túlsúlyáról is. Az alábbi táblázat a locativusi és a célkifejezéseket hasonlítja össze a SEBESTYÉN könyvéből (i. m. 242–5), valamint a Huxley „Point Counter Point” című regényéből, illetve annak magyar fordításából gyűjtött anyag alapján:

	Resting-place			Goal	
	Sebestyén	Korponay		Sebestyén	Korponay
<i>előtt</i>	2387	180	<i>elé</i>	554	31
<i>között</i>	2230	168	<i>közé</i>	415	26
<i>alatt</i>	1172	98	<i>alá</i>	419	16
<i>fölött</i>	693	69	<i>főlé</i>	121	15
<i>mögött</i>	424	68	<i>mögé</i>	83	6

Az eddig tárgyalt esetekben általában funkcióváltásról volt szó. Viszont — különösen az angol nyelvben — ugyanannak a viszonzónak a kontextustól függően egymással ellentétes funkciói is lehetnek. Itt a cél és a forrás szembenállására gondolok. Igen jó példa erre a magyar causalis-finalis *-ért* esetvégződése, illetve az ennek megfelelő angol *for* előjáró.

Az *-ért* esetrag alapszava a 'hely' jelentésű **ér* főnév lehetett. Az *-ért*, amely korábban névutó volt, az idők folyamán helyettesítést, cserét, majd a cselekvés okát és célját kifejező határozóraggá fejlődött.

A megfelelő angol szerkezetekben (ok- és céljelölő funkcióban egyaránt) a *for* előjárót használjuk. Ez a körülmény részben az angol nyelv belső fejlődésével magyarázható. Az óangolban a *to* előjárót cél és irány jelölésére egyaránt használták. Miután a részeshatározói eset (dativus) esetvégződése „lekopott”, a *to* előjárót főnévi igenévhez kapcsolódó partikulaként kezdték értelmezni, s ennek következtében a „tisztá” cél jelölésére alkalmatlanná vált. A névszói kifejezésekben ezt a funkciót a *for* előjáró vette át (vö. AKSENENKO, Predlogi anglijskogo jazyka. Moszkva, 1956. 115–20).

A *for* eredeti jelentése 'előtt' volt (vö. óangol *fore*; német *vor*; latin *pro, prae, per*). Később a *for* céltudatos cselekvést kifejező igékkel került kapcsolatba, és az 'előre' jelentést fejlesztette ki. Az elvont jelentések rendszerének a kialakulásával a *for* jelentésszerkezetében az eredeti „konkrét” jelentés annyira elhalványult, hogy az egyes *for* előjáróval jelölt szókapcsolatokban az ok és a cél összefonódása figyelhető meg, mint pl. az *It was a lame excuse for doing nothing* kb. 'Suta mentség volt a semmittevésre' mondatban. Más esetekben a *for* előjáróval jelölt szókapcsolatban a főnév szemantikai töltete a döntő tényező: a) *pay for one's behaviour* 'bünhődik a viselkedéséért' (ok), b) *pay for music lessons* 'fizet a zeneórákért' (cél). Az ok és a cél összefonódását mutatja még az a körülmény, hogy az angolban és a magyarban is ugyanazzal a kérdőszóval (*Why? Miért?*) okra és célra egyaránt kérdezhetünk.

Bezárult a kör. Mint láttuk, funkcióváltások, átértékelődések minden irányban elképzelhetők. Úgy tűnik, egyet kell értenünk BENNETT véleményével (i. m. 27), mely szerint ANDERSON rendszere csak úgy javítható, ha növeli

a leírásában szereplő esetek számát. Ezért célszerű az esetgrammatikai leírásokban használatos terminológiát (nyugvópont, út, forrás, cél) megtartani, sőt, amennyiben érdekelve vagyunk egy nyelv tüzetes leírásában, kívánatos az egyes terminusokat tovább bontani. Az egyes kategóriák között nincs éles válaszfal, fokozatosan mennek át egymásba: a nyugvópont az útba, az út az iránykifejezésekbe, az iránykifejezésekben pedig igen gyakran csak az egyik pólus, a cél vagy a forrás van csak kifejezve, mivel az egyik pólus feltételezi a másikat. A tipológiai leírásokban indokolt az esetek számának minimálisra való csökkentése, a természetes nyelvek leírásában azonban szükség van a részletekbe menő elemzésre is.

KORPONAY BÉLA

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Szókészleti és grammatikai szinonimák XV—XVI. századi párhuzamos szövegekben

Azonos latin szövegeknek a különböző kódexekben található párhuzamos fordításait az eddigi szakirodalom is többször vizsgálta, de elsősorban abból a célból, hogy az egyes szövegek, bibliafordítások egymás közti kapcsolatait kimutassa (Mészöly: MNy. IX, 433—9, XIII, 35—44, 71—83; Károly: NyK. LVII, 260—8; stb.). A párhuzamos szövegek összehasonlítása, szoros egybevetése ezenkívül több szempontból is hasznos lehet; a XV—XVI. századi szókészletről éppúgy érdemes tanulságokat hozhat felszínre, mint a kor grammatikai rendszeréről vagy az egykorú fordítástechnikáról. A következő egyetlen kis szakasz jól tükrözi a vizsgálati lehetőségek és az eredmények sokszínűségét.

A BécsiK.-ben és a SzékK.-ben egyaránt megtalálható Judit könyvéből való az alábbi idézet: „Tunc audientes haec filii Israel, qui habitabant in terra Iuda, timuerunt valde a facie eius. Tremor etiam, et horror invasit sensus eorum”: BécsiK. 15: „Tahat haluā èzèket [!] Iflnc fiay kie lakoznac vala Iudanac fðdebèn igen megfèlemènc ø orcaiatol z felèlem z rèmpòlet mèghata ø èztèlmèkèt” ~ SzékK. 11: „Tahat megh hallak ezeket jzrahèlnek fyay, kyk lakoznac vala yvdanak földèben, es yghen mègh félèmenek, (az az megh yedenek) az olofernefnèk zynètòl es rèttègès, es yzhonyodas megh vtee az ø erzekènfègeket”.

Jóllehet a két szöveg pontosan azonos jelentésű, a fordításbeli eltérések mégis szembeszökők. A szókészletet tekintve azt tapasztaljuk, hogy azonos latin szavak más-más megfelelőjéből egész sor szinonimát állíthatunk össze: *timuerunt*: *megfèlemènek* ~ *megfèlemènek*, *azaz megijedènek*; *a facie eius*: *orcájátòl* ~ *szinètòl*; *tremor*: *fèlelem* ~ *rettegès*; *horror*: *rèmièlet* ~ *iszonyodás*; *invasit*: *mèghatá* ~ *mègütè*; *sensus eorum*: *èrtèlmeket* ~ *èrzèkenysègeket*. — Grammatikai szempontból az *audientes haec* fordítása érdemel figyelmet: a BécsiK. igenévvvel fordít: *hallván ezeket*, a SzékK. *verbum finitummal* külön mondatot alkot: *mèghallák ezeket*, és . . .

E különbségek sok mindennel indokolhatók. Úgy gondolom, a SzékK. szöveg-megoldásaiban nem kis szerepet játszhatott az, hogy Nyujtòdy András a hùga, Judit apàca számára fordítja a Judit könyvét, s az egész munkában szemmel látható a törekvés arra, hogy a szöveget a mindennapi nyelvhez közelebb hozza, a hùga számára èrtèhetèbbè tegye. Gyakran a latin szövegben meg nem levő részleteket találunk a SzékK.-ben, ilyenkor Nyujtòdy saját szavaival magyaráz meg valamit a hùgának. Egy ízben

zárójelek között azt írja le, hogyan készítették régen a fegyvereket, máskor egy-egy zsidó szokásról beszél: SzékK. 96: „leghottan . . . megh tyztvlanak (az az megh mofodanak, az ő törwéének zeréenth) merth az sydoknak törwéének az ákorta valo mofodas meegh ez may napeeghes, yelesen az yfteny aldozatnak ydeyen, kyról zol yth az zenth gras”.

A korábban idézett példában többször is megtalálhatjuk az érthetőségre való törekvés nyomait. Minden bizonytalanságot tükrözi az igeneves szerkezet mondattal való fordítása; mindmáig jóval gyakoribb a beszélt nyelvben a *Megtanulván a leckét elmentem* helyett a *Megtanultam a leckét, és elmentem*-féle kifejezőmód. De erre mutat az is, hogy az a *facie eius* névmási genitívusát (vö. BécsiK.: *ő orájától*) Nyujtódy behelyettesíti az adott, a korábban emlegetett szereplővel: az *Olofernesznek színétől*. Így aki lassabban, nehezebben olvas, s már elfelejthette, kiről van szó, az is követni tudja a történetet. Végül Nyujtódy magyarázó kedvét ismerhetjük fel abban is, hogy a *megfélemének* igét értelmezi: *azaz megijedének*; bár az ilyenfajta értelmezések, kettős fordítások más kódexekben is megszokottak, gyakoriak, sőt tudatosak. MÉSZÖLY idézi (MNy. XIII, 75) Komjáthi Benedek *Zenth Paal leueley*-hez írt előszavából a következőket: „nagyub es tellyesb ertelemnek okaert egy dyak zooth keth, a vagy harom magyar zoual ky ielentettwnk”.

A következőkben néhány példán azt szeretném bemutatni, milyen tanulságokkal járhat a párhuzamos szövegek ilyenfajta szoros egybevetése.

1. Olykor azt kísérhetjük nyomon, hogyan válik egy-egy szó archaikussá, hogyan adja át helyét akár egy, a szókinszben már meglevő másik szinonimának, akár egy újabb szónak.

Kiveszőben lehetett a 'vagyon' jelentésű régi *vagy* szó. Ez mindennapi a Huszita Bibliában s az ugyancsak régies DöbrK.-ben, de későbbi fordításainkban a szót a *marha* váltja fel: BécsiK. 68: „*9 vagozbol* fozlatot téniec nem akazanak” ~ Kár: Bibl. I, 506r: „*marháikban* nem vetének fákmánt”. — I. Kor. 13/3: DöbrK. 297: *minden vagozat* ~ Sylv: ÚT.: *minden marháimot*, Kár: Bibl.: *minden marhámat*. Érdemes megjegyezni, hogy a BécsiK.-ben jónéhány *vagy* mellett már előkerül egyszer a *marha* szinonima is (BécsiK. 44).

A DöbrK. régiségére vall — sok egyéb mellett — az is, hogy a *vagyatlan* is előfordul benne: DöbrK. 246: „*Vaigtalant* porbol fel tamaztvan. es *zegen*t ganeibol fel emel”. Az *egenus* és *pauper* a latin megfelelőkben is szinonimák. A NySz. is csak a DöbrK.-ből idézi a *vagyitalan* szót egy másik példában: DöbrK. 154: „*Itiletek vaigtalannak . . . Zegen*t ragagatok ki . . . az *vaigtalant* . . . zabadohatok meg”. E példák is azonos latin szavak megfelelői. Ugyanezeket a Károli Biblia *szegény* és *szűkölködő* szavakkal fordítja.

A Huszita Biblia *nemberj* szavát: Ján. 2/4: MünchK. *nēberi*, felváltja a DöbrK. 285: *azzoñember* (bár 416: *azzoñ allat* is) ~ Sylv.: *affzoñiállat*; Kár.: *afzfoñi állat* kifejezés. Sylvesternél 93r: *affzoñ* is van.

Közismert, hogyan szorította ki 'gyermek' jelentésű *aprod* szavunkat a *gyermek*, s a *hős* szót az *ifjú*. Bár már a MünchK. is használja mindkét párost: a *parvulus*-t általában *aprod*-nak, a *puer*-t pedig *gyermek*-nek fordítja. Az *adolescens* megfelelője a *hős*, s a *iuventus*-é az *ifjú*. Ismét a DöbrK. az, amelyben mind az *aprod*, mind a *hős* előfordul, Sylvester és Károli mindig *gyermek*-et és *ifjú*-t fordít: Luk. 18/15, 16, 17: MünchK.: *gèrmeccedeket, aprodocat, gèrmec* ~ DöbrK. 297: *aprod*, 398, 402: *gèrmec* ~ Sylv.: ÚT.: *kúfded germekeket, germekek* ~ Kár: Bibl.: *kis gyermekeket, gyermekek*. DöbrK. 297: *hőf*; Luk. 7/14: MünchK.: *Hős* ~ Sylv.: ÚT.: *Iffiuoczka* ~ Kár: Bibl.: *Iffiu*.

A Máté 22/39-ben található *proximum tuum*-ot a régiségben két ősi szavunk fejezhette ki: MünchK.: „*zezeffèd te fèlèdet*” ~ DöbrK. 377: „*Zereted te kòzeledet*”. A WinklK.-ben tűnik fel a *felebarát*, mely a szláv jövevényszóval toldja meg szavunkat: WinklK.

311: „Zereffed te *fele barátodath*”. A JordK. csak a *barát* szót használja: „zereffed te *barátodat*”; Sylvester itt elég nehézkesen fordít: „Szereffed az te *közél való emberedet*” ~ Károli: „Zereffed az te *felebarátodat*”.

2. Máskor a szinkroniában egyaránt elevenen élő szinonimák között szabadon választanak a fordítók. Így egyenlő értékű lehet az *aedificavit* megfelelője: BécsiK.11: *raka* ~ SzékK. 1: *épyte*; vagy a *mittüt*-é: Máté 22/3: MünchK.: *èzèztette* ~ DöbrK. 380: *kölde* ~ Sylv. ÚT.: *elboczáta* ~ Kár: Bibl.: *el küldé*. Ugyanazt a fogalmat egyszer főnévi, máskor igei szerkezet fejezi ki: Márk 14/2: *ne forte tumultus fieret in populo*: MünchK.: „*metalantal zay lènnè a' nép kòzot*” ~ DöbrK. 443–4: „*zòndòlef lenne a nepben*” ~ Sylv. ÚT.: „*az níp fel ne indullon*” ~ Kár: Bibl.: „*az köffég fel ne zendülyön*”.

E szinonimák között olykor tudatos szóalkotásokat is találunk, máskor meg éppen az lep meg, milyen természetességgel élt a fordító a (feltevésünk szerint) beszélt nyelvi változattal.

A MünchK. fordítója szinte tudatos következetességgel használja a *multitudo* megfelelőjeként a *sokaság*-ot (etimologikusan is helyesen), a *cohors*-ot *sereg*-nek, a *turba* szót pedig rendszerint *gyülekezet*-nek fordítja. Luk. 7/11 és 12-ben a *turba copiosa*, illetve *turba multa* fordításaként a különböző forrásokban a következő kifejezéseket találtam: MünchK.: *foe golèkezèt* ~ DöbrK. 375: *bòò fokaffag*, *nağ fokaffag* ~ WinklK. 293: *sokafagos neep*, *foe nep* ~ JordK.: *fokfaghw sereg* ~ Sylv. ÚT.: *nèpeknèk nağ bü fokafága*, *az várofnak nağ sereg nipe* ~ Kár: Bibl.: *nagy sokaság*, *az várofnak foe népe*. E szinonimacsoport nemcsak azért érdemel figyelmet, mert három különböző szó, s a *sok* három különböző képzővel szerepel benne, hanem azért is, mert a sylvesteri *nagy sereg nép* kifejezésben a jelzői szerepű *sereg* olyan használat, melyet az ÉrtSz. ma is „bizalmas” stílusértékűnek tart.

A latin *ploratus et ululatus multus*-t a MünchK. (Máté 2/18) így fordítja: *firalom u nağ ordeitat*. Az *ordeitat* bizonyára a fordító saját szóalkotása. Máshonnan a NySz. sem idéi e szót. Mennyivel természetesebbek a későbbi fordítások: DöbrK. 275: *sok fíras es zepeges* ~ Sylv. ÚT.: *iayyatas*, *firalom*, *es nağ kòvü hullatás* ~ Kár. Bibl.: *keferò fíruás*, *riúás*.

3. A párhuzamos fordítások más-más megoldásairól olykor azt tehetjük fel, hogy azok nem valódi szinonimák, azaz nem ugyanazon nyelvváltozatban élnek, hanem különböző nyelvjárásokból valók. Ebben azonban a teljes egykorú szókincs ismerete nélkül nem lehetünk mindig biztosak. A János 2/7-ben szereplő *impleverunt eas usque ad summum* alábbi megfelelői egyaránt felfoghatók egykorú szinonimáknak, de az is lehetséges, hogy különböző nyelvjárások használata tükröződik bennük: MünchK.: „*bètòltec mèd tètèiglèn*” ~ DöbrK. 285: „*be tòltek vket mind zintig*” ~ JordK.: „*be telteek mynd zynul*” ~ Sylv. ÚT.: „*meg tòltek mind czordultig*” ~ Kár: Bibl.: „*meg tòltéc . . . fzinten telí*”.

Már valószínűbben nyelvjárási változatok a következő névmások: Márk 14/4: MünchK.: *nemeltèc*; Kár. Bibl.: *Némelttyec* ~ DöbrK. 444: *Nekik*; Sylv. ÚT.: *nikik*. Vagy a részegség kifejezése: János 2/10: MünchK.: *megréžègglèndn'*; DöbrK. 285: *rezegek leznek*; Sylv. ÚT.: *meg rifžègglèndnek* ~ ÉrdlyK. 124: *megh zayofwlannak*; JordK.: *megh zayofwlannak*; SzékK. 212: *meg zayofwluny*. — A *lagoena*-t Márk 14/13-ban a MünchK. így fordítja: *vatale*, a DöbrK. 445: *palazk* ~ Sylv. ÚT. és Kár: Bibl.: *korfo*. — Nyelvjárási szó a *pokáz* ~ *polkáz* a DöbrK.-ben: 242: „*Kòvekel be polkazot gérmek*, az eg zorof iazolban tagit rvhaba takarvan *be polkazia ziz ańna*”, DöbrK. 61: „*Binefeknek kòteli engem kòrnól pokazanak*”. — A mai *versenyt fut* megfelelője a DöbrK.-ben *hamarját fut*: 237: *feffon hamarjat*, 39: *hamariat futnia*; BodK. 19: *hamaryat futna*; vö. Sylv:

PuerColl. C5r: *Ugordgyunk hamarjat* és PP.: *Hamarját ugrami* : *Decertare saltu ~ Verfet futok, ugrom veled.*

Nyelvjavási a MünchK. 'csibe' jelentésű *piflèn* szava (Máté 23/37), csakúgy, mint Sylvester *csikó*-ja más szövegek *vehem* szava helyett: Máté 21/2, 5, 7: *csitko*. — Más hangutánzók: Luk. 11/9: MünchK.: *koltogiatoc* ~ DöbrK. 333: *égergeffetek* ~ Sylv. és Kár. *zörgessetek*.

4. Az azonos latin szövegnek megfelelő különböző fordítások gyakran a magyarra való átültetés nehézségeit: a szó szerinti és az értelem szerinti fordításra való igyekezetet, egyszóval a munka küzdelmeit is tükrözik. Minden kommentár nélkül jól mutatja ezt a MünchK.-nek és Sylvester ÚT.-ának egy rövid részlete: János 6/7: *Ducentorum denariorum panes non sufficiunt eis, ut unusquisque modicum quid accipiat*: MünchK.: *Két száz pengz arra keñèrèc nē òlegèc èzècn^s hog eg mēdèn kēuèfèt mit végē benne* ~ Sylv. ÚT.: *Két száz pīnz ārra keñerek eléghek nem lifznek ūnekiek, akarmi kīczīnt vegē es benne minden ū kōzzōlōk.*

Általában az figyelhető meg, hogy a korábbi fordítások technikája az volt, hogy szóról szóra haladtak, s minden egyes szónak az ismert, bevett, szokásos magyar megfelelőjét írták le; a későbbi fordítások az egész mondat értelmét akarták visszaadni, ezért az e célnak legmegfelelőbb szót, szinonimát használták. Figyeljük ezt meg a Márk 14/1: *quaerebant . . . quomodo eum cum dolo tenerent* mondata *quaerebant* igéjének fordításváltozataiban: MünchK.: „*kerèficuala . . . miképpèn ötet alnocfāggal megfoghatnac*” ~ DöbrK. 443: „*kerèfkednek vala hog allaggal . . . meg tartanaiak*” ~ Sylv.: ÚT.: „*azoñ ūgekeznek vala mimodoñ az Jefuft czalardfāgual meg fognāk*” ~ Kár: Bibl.: „*kerèfnek vala alkotmatofāgot arra, mimódon ötet ālnokfāggal meg foguān . . .*” A Lukács 7/13: *misericordia motus super eam* fordításának változatos szinonimái ugyanezt tükrözik: MünchK.: *īrgalmāffaggal mozgōttatū q raita* ~ DöbrK. 375: *kōñóról vala ō raita* ~ WinklK. 293: *īrgalmāffagra remōle* ~ JordK.: *īrgalmāffagra remulwen hw raytta* ~ Sylv: ÚT.: *meg efèk szūe ū rayta* ~ Kár: Bibl.: *kōnyōrūle rayta. A mozdul és rémül megtartja a latin motus mozgást jelentését (a rémül a remeg-gel függ össze!), a kōnyōrūil az értelem szerinti fordítás, a mindennapi beszédhez legközelebb állhatott Sylvesteré: megesik a szīve rayta.* — Sylvester nagyon természetes nyelvhasználatát még egy példán szemléltetném, amely azért is érdekes, mert itt meg Károli az, aki — tőle elég szokatlanul — körülményesebben fordít: Lukács 7/40: *Simon, habeo tibi aliquid dicere*: MünchK.: *Simon valami mōdom vagō tenèked* ~ DöbrK. 416: *Simon vaqon neked valamit mondanom* ~ Sylv: ÚT.: *Simon valami befzīdem vaqon te veled* ~ Kár: Bibl.: *Simon, vagyon valami befzēdem mellyet mongyác néked.*

5. A fordítások során gyakran valódi nyelvtújtásra van szükség. Új fogalmaknak, tárgyakkal kell nevet adni. A *fenerator*-t (Lukács 7/41) a MünchK. *vforaf*-nak, a DöbrK. (416) *kōlčōnlō*-nek, Károli *kōlčfōnōzō ember*-nek fordítja, Sylvester megkerüli: *ki kōlczōnn pīnz szokott vala adni*. Érdekes a *parabola* magyarítása: Lukács 8/9, 10, 11 stb.: MünchK.: *pelda bēzed, peldabēzed* ~ DöbrK. 296: *rola bezed, rvla bezedben*, 347: *rola bezedet*, 380: *pelda rola bezedben*, 349: *ez rōla valo bezedet* ~ Sylvester: *hafonlatos befzīd* (de van, 34: *pīlda befzīdīt* is). Károli visszatér a *pēldabeszéd*-re, s ez honosodott meg.

E kis összeállítás csupán a kutatás néhány lehetséges szempontjára mutatott rá, és csupán a szókincre adott példákat, ott is csak néhány párhuzamos szöveget véve számba. Egy teljesebb adatgyűjtésre támaszkodó szótörténeti vizsgálódás bizonyára sokkal árnyaltabb képet festhetne. Egy-egy nagyobb dolgozat érdemes feladata volna akár az előbbieken bemutatott egy-egy kategória teljesebb vizsgálata, akár egy-két kódex szókészletének ilyen jellegű feldolgozása.

6. Ugyancsak nagy, de rendkívül tanulságos munka lenne a XVI. századi grammatikai szinonimák rendszerbe gyűjtése. Már az előbbi, szókészletbeli példákban feltűnhetett a sokságos ~ sokságú vagy a kölcsönöl ~ kölcsönöz képzszinonimák használata, illetőleg a határozórag-rendszerre vonatkozóan a szintig ~ színül ~ szinten teli hármassága. Ilyen a határozórag a következő példákban: Luk. 11/5: *media nocte*: MünchK. *éjfélkoron* ~ DöbrK. 332: *ee felin* ~ Sylv: ÚT.: *ij félbe* ~ Kár: Bibl.: *éjfélkor*. — Luk. 2/42: *secundum consuetudinem diei festi*: MünchK.: *az tynep napnac zokafa zezent* ~ DöbrK. 281: *ődnep napnak fokafaent* ~ Sylv.: ÚT.: *az űdnep napnak/zokafa szerint* ~ Kár: Bibl.: *az űnnepnec /zokafa szerint*.

Több dolgozatomban vizsgáltam már a latin igeidők különböző fordításait (mint tették azt mások is), s ezekből a vizsgálódásokból az is kiderült, hogy a latinos igeidőhasználat olykor mélyebbr gyökereket vert, s az azonos szerkezetekben eredeti magyar szövegekben is elburjánzott. Ilyen volt a latin cum historicum coniunctivusának megfelelő magyar feltételes módú igealakok használata az egyidejű és az előidejű időhatározói mellékmondatokban. Eleinte minden bizonnyal itt is csak szó szerinti fordításról volt szó: JókK. 42: „*Et quum . . . introisset et dixisset*”: „*Es hogj . . . mentuolna es mondott uolna*”; BécsiK. 152: „*Cumque appropinquasset* prope arietem, efferatus est in eum”: „*Es mikor közleitetuolna a kofhoz közél félnekedec o reafia*”, 153: „*cum viderem* ego Daniel visionem”: „*midon en Daniél latnam è latatot*”; stb. stb.

Később azonban az ilyenféle időhatározói mellékmondatokba annyira átsugárzott a latinos szerkesztésmód, a latinos igeidő, hogy automatikusan feltételes módot használtak akkor is, ha a latinban nem cum historicum volt: János 2/9: „*Ut autem gustavit* architrclinus aquam vinum factam et non sciebat unde esset . . . vocat sponsum”: MünchK.: „*Hog ke koftolta volna a nažnac a bozza lot vizet z nē tudna honnā volna . . . Hiva . . . a völegent*” ~ DöbrK. 285: „*hoğ kedeg az naznac koftolta volna borra lött vizet. es nem trja vala honnet volna . . . hiva . . . az völegent*”. Jóllehet a latinban mindkét esetben indicativus volt: *gustavit*, *sciebat*, az első előidejű időhatározói mellékmondat állítmányában mindkét magyar verzióban feltételes múlt van: *kóstolta volna*, a MünchK. a másodikban is feltételes módot használ: *nem tudná*, a DöbrK. fordítója itt már a latin praet. imp.-nak megfelelő *tudja vala* alakkal él. — A latin ablativus absolutus helyén is feltételes módú verbum finitum található például a VirgK. következő időhatározói mellékmondatában: VirgK. 41: „*mikor kedig az hod az w fenet kiboczata volna*”: „*lucente luna*”. Korábbi tanulmányaimból az is kiderül, hogy ez a latinos szerkezeti hatás erőteljesen érvényesül Bornemisza eredeti magyar szövegeiben, Wathay pedig — valószínűleg tudatosan törekedve a „művelt” írás utánzására — 100%-os érvénnyel használja életrajzában a latinos feltételes módot az időhatározói mellékmondatokban.

E hatás mértékének vizsgálatát most újabb, görög párhuzamok bevonásával egészítem ki. Úgy tudjuk, hogy Sylvester és Károli az Újtestamentum fordítása során elsősorban a görög szövegre, nem pedig a Vulgátára támaszkodtak. Mármost azt is tudjuk, hogy a cum historicum latin fejlemény, a görög a *ὅτε* kötőszó után indicativust használ, ugyanúgy, ahogy a magyar is kijelentő módot kíván a *mikor*, *midőn* időhatározói kötőszók után. Ezért nagyon is érdemesnek látszik elemezni és egybevetni a Vulgata cum historicum-os szerkezeteit és az Újszövetség görög megfelelőit, valamint a kódexek, illetve Sylvester és Károli fordításait.

Az evangéliumokból gyűjtöttem a Vulgátában cum historicum-os mondatokat. Ezek görög megfelelőjében azonban általában nem mellékmondatot, hanem leggyakrabban participiumpot találtam. Tehát már a görögből latinra való fordítás során történt egy sajátos átrendeződés: a latin az igeneves szerkezetet mellékmondattá oldotta fel. A feltevésem az volt, hogy a kódexekben ilyenkor latin hatásra feltételes módot találok, a görögöt használó Sylvesternél és Károlinál pedig igenevet. A valóság azonban más

volt. Ez a feltevésem viszonylag ritkán igazolódott: Máté 2/9: οἱ δὲ ἀκούσαντες βασιλέως ~ „Qui cum audissent regem” ~ MünchK.: „Kic mikor hallottacuolna a kiralt” ~ Sylv: ÚT.: „És az Bölczek az kiralnak befzidire haioluan” ~ Kár: Bibl.: „Azoc pedig az király befzédit meg haluán”; Márk 6/24: ἐξελθούσα ~ cum exisset ~ MünchK. micor ki ment volna ~ Sylv: ÚT.: ki mene ~ Kár: Bibl.: ki ménuén.

Jóval gyakoribb és általánosabb az, hogy mind a kódexek, mind pedig Sylvester és Károli időhatározói mellékmondatot s ezen belül latinos feltételes módot használnak ilyen esetekben: Máté 14/13: Ἀκούσας δὲ ὁ Ἰησοῦς ~ Quod cum audisset Iesus ~ MünchK.: Kit micor hallotuolna ihc ~ Sylv: ÚT.: Mikoroñ az Jefus ezt meg hallotta volna ~ Kár: Bibl.: Mikoron pedig ezt hallotta volna Iefus. — Máté 21/45: καὶ ἀκούσαντες οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι ~ Et cum audissent principes sacerdotum et pharisaei ~ MünchK.: Es micor hallottacuolna a papifédelmec i a leuallac ~ Sylv: ÚT.: Es mikoroñ hallottak volna az papoknak fejedelmi es az farifeufok ~ Kár: Bibl.: Es mikoron hallottac volna az Papi fejedelmek és az Pharifeufoc. Ugyanez a helyzet pl. Márk 3/21, János 7/40 stb.: ἀκούσαντες ~ cum audissent ~ magyar feltételes mód. Más igékkel is: Márk 7/2: ἰδόντες ~ cum vidissent ~ MünchK. micor lattacuolna ~ Sylv: ÚT.: mikoroñ látták volna ~ Kár: Bibl.: micoroñ láttac volna; Márk 6/54: καὶ ἐξεληθόντων ~ cumque egressi essent ~ MünchK.: Es micor ki met volna ~ Sylv: ÚT.: Es mikoroñ ki mentenek volna ~ Kár: Bibl.: mikor ki mentenek volna; stb. stb.

Még meglepőbb a következő példa, ahol a görög nem igenevet, hanem verbum finitumot használ: Márk 7/17: καὶ ὅτε εἰσῆλθεν εἰς οἶκόν. A görög a ὅτε kötőszó után indicativust kíván, s ezért van a szövegben kijelentő módú igealak. Ám minthogy ez előidejű időhatározói mellékmondat, a latinban szabályosan cum historicummal fordítják: „Et cum introisset in domum”, s természetesen feltételes mód van a MünchK.-ben is: „Es micor bementec uolna a: hazba”. De ugyanilyen igelak van Sylvesternél is: „És mikoroñ házba ment volna” és Károlinál is „Es mikoron házban ment volna”.

Az, hogy Sylvester és Károli a görög indicativus és a magyar kijelentő módú minta ellenében a latinos megoldást választja, igazolja, hogy a XVI. században a mikor ment volna típusú szerkezet latin hatásra teljesen elárasztotta a művelt, az írott nyelvet, s annak szinte kötelező normái közé tartozott, s tegyük hozzá, az volt még hosszú évszázadokon át.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Meditáció a létről

(Retorikai jegyzetek Kosztolányi Dezső „Halotti beszéd” című verséhez)

A „Halotti beszéd” egyszerűségében emelkedik a rejtett utalásokat tartalmazó polifonikus alkotások sorába. A nyelvben lévő költői lehetőségek látványok nélküli, észrevétlen kifejtését az ihlet és eszköz összhangja biztosítja, mert Kosztolányi (1933-ban, halála előtt három évvel, a gyilkos kór első tüneteinek észlelésekor) csak azt írja le, amit leírnia szükséges, ami belső, művészi kényszer a számára.

Első szövegemlékünk, homiletikai szónoki beszédünk — arisztotelészi hatást is tükröző — vallásos okfejtését lényegíti verssé, az egyes ember (az egyed) és az egész emberi nem viszonyának gondolatmenete alapján a keresztény szillogisztikát ötvözi a világgal, miközben bizonytalanságban hagy bennünket afelől, hogy az egyházi vagy a pogány szónok szempontjából érvel-e. A hit, az örökkévalóság kimondatlan igazságait az esendő ember kétségei gyöngítik, de a költői vállalkozás (vállalkozás és erőfeszítés),

amely a hit igazáért való küzdelem (és az esztétikai energiák forrása), mégis visszafordítja a beszéd konklúzióját az eredeti szöveg Könyörgésének katarziséhoz.

Mindezt az intellektuális fegyelem vezérli, egyrészt az egyedien retorizált szerkezet, ahol a confirmatio közöli — fogja közre — a narratiót, másrészt a meggyőzés lélektani törvényeinek (a csere, a megjelenítés és az azonosítás) áttetszően logikus folyamata, valamint az ezekhez kapcsolódó versmondattani kidolgozottság. Egyetlen kivétel az „Akár a föld”, ez a főmondat (Olyan) nélküli kiemelt állítmányi hasonlító mellékmondat (töredék), az *Isa pur es chomuu vogymuk* tömör, költői parafrázisa.

E x o r d i u m

Látjátok feleim, egyszerre meghalt
és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt.
Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló,
csak szív, a mi szívünkhöz közel álló.
De nincs már.
Akár a föld.
Jaj, összedőlt
a kincstár.

Az ókori retorika szabályai szerint Kosztolányi — a Halotti Beszédhez hasonlóan — az előadottak tényleges szemléltetésével, a halottra mutatással: *Látjátok* (illustratio, demonstratio) és a megszólítással (*feleim*) indít, hogy előkészítse a csere és a megjelenítés törvényét; majd közli a tényt: egy élet „egyszerre”, váratlanul befejeződött. S e közlésben, ahogy a többes szám második személyből többes elsőre vált (*minket magunkra* vagy később *Ismertük*), a tárgy fontosságának hangsúlyozásával behelyezkedik a hallgató szerepébe: a nyelvtani személyek metaforikus cseréje (a *tú* és a *mi*, s a *mi*-ben az *én*) a beszélőt (szónokot) közönségével azonosítja.

A *meghalt*-ra rímelő *Megcsalt* (az *egyszerre* határozószó miatt is szükségszerű) két enthimémát foglal egybe, két argumentatio közös eredője. *Megcsalt*, mert hittük, az ember nem halandó, itt sejlik föl a vallásos gondolat, s rögtön a vele párhuzamos másik: az ember mint egyed a nemhez tartozik (nyelvi formája a *minket magunkra!*), annak pedig elkerülhetetlen végzete a halál. Mégis a váratlanság fájó csalódásán kezd átderengni a kölcsönös függőség a lezárt, a befejezett és a *mi*-ben testet öltő folytonosság között. Ezt igazolja, hogy az *Ismertük őt* sorban a megjelenítés törvénye érvényesül, és a megjelenítés erejénél fogva a ráfelelő tagadó mondat jelentése az általános síkjára kerül: a hétköznapi, egyszerű emberben (*Nem volt nagy és kiváló*) bárki önnön lényére ismerhet.

Így már az exordiumban fellelhetők az egyed és a nem kapcsolatának az ősszövegen is végighúzódó (vö. Nūm heon mugáne, gye mend üü fojánék halálut evék . . . es leün halálnék és pukulnek fésze es mend üü nemének) érvei, melyeket tovább bővít a „Jaj, összedőlt / a kincstár” — az ember eredeti hazájának, a lakóhelyül kapott paradicsomnak, az elvesztett édennek a szimbólummá növelt egyszerű metaforája.

C o n f i r m a t i o (I.)

Okuljatok mindannyian e példán.
Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.
Nézzétek e főt, ez összeomló,
kedves szemet. Nézzétek, itt e kéz,

mely a kimondhatatlan ködbe vész
 kővé meredve,
 mint egy ereklye,
 s rá ékirással van karcolva ritka,
 egyetlen életének ősi titka.

Kosztolányi nem szól a bűnről, de az elmondottakat példának tekinti, és általános érvényét a *mindannyian* számállapot-határozóval erősíti. A példa a klasszikus retorikában az induktív érvelés eszköze, amely a faj és a nem (a rész és az egész) összefüggésének megfelelően egy részleges (partikuláris) eseményen keresztül valamely általános mondanivalót, tanulságot hordoz, illetve az általános mondanivalón keresztül, az analógia segítségével, egy hozzá hasonló másik partikularitás belső lényegét tárja fel, és érveit a tárgy sajátos természetéből veszi.

Ugyanígy jár el Kosztolányi, bár érvelése hiányos, enthimematikus érvelés (most tételezi föl leginkább a Halotti Beszéd gondolatmenetének ismeretét): *Okuljatok mindannyian e példán* — írja, hiszen az egyes ember (bűne miatt!) szükségképpen halandó, miként az emberi nem is az — hallgatja el, s e sajátos természetében (a halandóságban) van életének megismételhetetlen volta. Ám ebben az egyedire szűkített körben (*Ilyen az ember. Egyedüli példány*) tágul ki igazán a vers horizontja: az egyes, az egyszeri, a megismételhetetlen titok csak az egész, a testvériség felől közelíthető meg. Kosztolányi lírájának szecessziós motívumai már-már a tisztán fogalmi jelentéssel társulnak a teológiai, anagogikus értelemez (Nézzétek, itt e kéz / mely a kimondhatatlan ködbe vész / kővé meredve, / mint egy ereklye, / s rá ékirással van karcolva ritka, / egyetlen életének ősi titka), hogy a két vonulat — mint kétfajta érvrendszer — a lét és halál titkának mélyéből a belátható megoldás felé mutasson.

Narratio

Akárki is volt ő, de fény, de hő volt.
 Mindenki tudta és hirdette: ő volt.
 Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt,
 s szólt ajka, melyet mostan lepecsételt
 a esönd, s ahogy zengett fülünkbe hangja,
 mint vízbe süllyedt templomok harangja
 a mélybe lenn, s ahogy azt mondta nemrég:
 „Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék”,
 vagy bort ivott és boldogan meredt a
 kezében égő, olesó cigaretta
 füstjére, és futott, telefonált,
 és szötte álmát, mint színes fonált:
 homlokán feltündökölt a jegy,
 hogy milliók közt az egyetlenegy.

A szubjektív jellegű retorikus tagoltságban az átvezetés klasszikusan tökéletes, a megszakított confirmatio végső érveit az előzmények elmondása követi, és a megjelenítés törvénye kiegészül az azonosítással, amely a két állás- vagy nézőpont metszetében a tényleges és a lehetséges azonosítás egyaránt. Tényleges, mert: *Mindenki tudta és hirdette: ő volt*, és lehetséges, mert: *Akárki is volt ő, de fény, de hő volt*. A tényleges és lehetséges ilyen egybejátszása ismét az egyediben szemléli az általánost, és az utóbbiban a teljes metaforák viszonyítói (a *fény*, a *hő*) a csoda tartományainak birtokbavételét sugallják.

Ettől a ponttól kezdve a narratio a lírai építkezés „törvényét” követi: a személytelenség a személyességen át a legbensőbb általánosságig egyediesül. A *volt*-ban megidéve a *van*-t (az életet) Kosztolányi úgy egyedíti, hogy „az intim vonások éles rajza egy mindnyájunkkal közös, személytelen háttérből nő ki” (vö. KISS FERENC, *Az érett Kosztolányi*. Bp., 1979. 553), hogy az élet legmeghittebb mozzanatait saját mindennapi helyzeteinkre vonatkoztathatjuk. „A feleség megszólításának sajátos akcentusa, az evés, ivás, cigarettázás, a napi munka hogyanjára utaló sorok” legfontosabb funkciója, „hogy a magasztossá emelkedő alakot a természetes, a közeli emberi szférához kössék” (uo.).

Majd az *álom* -- *színes fonál* hasonlattal (az álom pillanatnyi és paradox módon időtlen vételességével) visszatér a félbehagyott confirmatiohoz, megismételve annak utolsó tételét.

C o n f i r m a t i o (II.)

Keresheted őt, nem leled, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.
Többé soha
nem gyúl ki halvány-furcsa mosolya.
Szegény a forgandó, tündér szerencse,
hogy e csodát újólág megteremtse.

A refutatio vagy confutatio (a klasszikus szónoklattanban a confirmatio második része, az ellenfél cáfolata) az önmegszólító nyelvi-stilisztikai eszköz révén (*Keresheted őt, nem leled, hiába*) a halállal szembenező költő vívódó gondolatélményeként mint belső retorikai szituáció, mint a kommunikáció megszűnése jelenik meg. A költemény mélypontja, a lélek és a ráció teljesen esélytelen vitája ez — gondolhatnánk. De a halál itt a csoda szintjére emelt „egyszer volt” létezés, és rejtelmei minden létezőben újra manifestálódnak. A mélypont ezért a tulajdonképpeni beavatás — amelyre a költemény (beszéd) egész menete irányul —, és a beavatás csak a lélek magányában (csöndjében) lehetséges.

P e r o r a t i o

Édes barátaim, olyan ez éppen,
mint az az ember ottan a mesében.
Az élet egyszer csak őrája gondolt,
mi meg mesélni kezdtünk róla: „Hol volt . . .”,
majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt,
s mi ezt meséljük róla sírva: „Nem volt . . .”
Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra,
mint önmagának dermedt-néma szobra.
Nem költi föl se könny, se szó, se vegyszer.
Hol volt, hol nem volt a világon egyszer.

A poézis, a lélek magányából az *Édes barátaim* ébreszt föl minket, a Könyörgés kezdetének idézése, melyben a kommunikációs szándék, az újbóli kapcsolatteremtés meghittebb vágya rezonál. A Könyörgésben a *szerelmes brátim*-mal a pap feltehetően a hívek összességének szűkebb közösségét, beavatott szerzetestársait szólította meg. A verszárlat ebben rokon az eredetivel, összecseng annak akusztikájával, noha íve fordított menetűnek látszik: a lehetséges feltámadás helyett „a mázsás . . . mennybolt”

zuhan az emberre. De ahogyan KISS FERENC írja, a halál „mázsás súlya ellenére is az éggel jegyes” (i. m. 554), s e jegyességet pecsételi meg a mesének a vers egész értelmét, kettős okfejtésének érveit átvilágító, az intellektuális belátást és a hitet erősítő allegóriája. Kosztolányi a peroratio egyetlen sorában összevonja a beszéd apodiktikus tényeit (*Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer*), és rögtön átteszi a halhatatlanságba, mert a „*Hol volt, hol nem volt a világon egyszer*” kezdés is, befejezés is, befejezés is, kezdés is, vagyis az örök, időtlen folytonosság lehetősége.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Megjegyzések a magyar és az idegen szavak jelentésének egybevetéséről

1. CSÉCSY MAGDOLNA egy Budapesten tartott előadásában a nyelvek szókészletét háléhoz hasonlította, amelyben a szavak a háló szemei. Az A nyelvben ezek a szavak négyzet alakúak, a B nyelvben az alakjuk rombusz; ha tehát a két hálót egymásra fektetjük, a szemek nem fedik egymást, még azonos területnagyság esetén sem. Gyakorlatilag tehát az egyik nyelv szavaival a másik nyelv szavait értelmezni nem lehet. Két nyelv szóállománya két különböző halmaz, amelynek elemei egymással nem egyeztetethetők.

1. Ennek a nézetnek voltak és bizonyára vannak is hívei. Megfelel például a strukturalizmus logikájának. A nyelvoktatásban észlelhető a hatása; különösen a franciák hangoztatták radikálisan és hosszú ideig, amikor külföldieket tanítottak anyanyelvükre.

A bizonyítás látszólag könnyű. Például azzal, hogy a jelentéseket nem lehet párhuzamba állítani, mert nem párhuzamos rendszert, hanem kontrasztív láncot alkotnak:

Francia		Magyar
âgé	=====	idős
vieux	=====	öreg
ancien	=====	régi
d'outrefois	=====	egykori

Francia—német kontrasztív példa:

forêt	=====	Wald
bois	=====	Holz
arbre	=====	Baum

Ha a 'főnök' jelentésű angol szavakat (*boss, chief, manager, director* stb.) állítjuk kontrasztív láncba a magyar megfelelőikkel, lapnyi hosszúságú sort kapunk.

A nyelvi közgondolkodás szerint legegységelműbb szónak is lehet egy másik nyelvben több jelentése. Az orosz *ком* a tankönyvek szerint 'asztal', a nagyszótár azonban hét jelentését sorolja fel ('iroda', 'hivatal', 'étkezés' stb.).

Egyszerű lenne az egyeztetés bizonytalanságát a szavak polisziemiájával magyarázni. Kérdés azonban, hogy helyes-e kontrasztív értelemben polisziemiáról beszélni. (Vannak nemzetközi polisziemiák is!) Helyesebb, ha azt mondjuk: a szavak jelentésének differenciáltsága nyelvenként és szavanként különböző.

2. Az ismertetett nézetet sokan elvetik, mint végletest. MARY FINOCCHIARO mítosznak nevezi („the 'no- equivalent myth' ”; idézi WOLFGANG BUTZKAMM, *Das Prinzip der Einsprachigkeit* [doktori disszertáció]. 1973. 204). Nem tartja az egyeztetést elveendőnek a nyelvtanulással foglalkozó nyelvészek jó része (DODSON, DECOO stb.) sem. Tanúként idézhetjük a lélektant, a neurofiziológiát: a különböző nyelvek szótári egységei a központi idegrendszernek ugyanazon a szintjén tárolódnak (BUTZKAMM i. m. 225).

Természetesen nem lehet az egyeztethetőséget is végletesen értelmezni, és kiragadott példákkal látszatra igazolni. A francia *fauve/mauve* párnak a magyar 'vörösbarna/mályvaszínú' felel meg. (A *rőt* más nyelvi szinthez tartozik.) Az egyeztetés akkor is elfogadható, ha a francia és a magyar szavak jelölte színárnyalatok a színképnek nem pontosan ugyanazon a helyén találhatóak. Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a fajta megfelelést nem tarthatjuk érvényesnek a szókészlet egészére. (Érvényesnek tartja szélsőségesen és vulgáris módon az a nyelvtanár, aki „kikérdezi a szavakat”.)

Az egyeztetés lehetetlenségét cáfolja a kontrasztív lexikológia, a kétnyelvű szótárak, de az idegennyelv-tanítás is. A szavak és egyéb lexikai egységek valamilyen megfelelése nélkül nem lehetne írni olyan műveket, mint mondjuk KERESZTES KÁLMÁN, „Hungarian Postpositions vs. English prepositions: a contrastive study” c. könyve (Budapest, 1975.). Egy-egy magyar és idegen szó egymás mellé állítása annyira szükséges, elfogadott dolog, hogy némelykor magyar szavak jelentését más nyelv szavaival adják meg, különösen ha a magyar szó szemantikai differenciálatlansága akadályozza a fogalmak pontos elhatárolását. A magyar *ok* szó két különböző fogalmat jelöl; a filozófiatanárok közülni szokták tanítványaikkal, hogy az egyik — a logikai — fogalomnak a latin *ratio*, a német *Grund* felel meg, a másiknak a *causa*, illetőleg *Ursache*. Akad ilyen példa a nyelvészeti szakirodalomban is.

A jelentések összekapcsolásának lehetőségei azonban korlátozottak, és módszertani követelményeik vannak. Erre figyelmeztetnek a szótárkészítés és a gépi fordítás megoldatlan gondjai, és a korlátok számbavételének elhanyagolását nagyon megsínyli az idegennyelv-tanítás is.

A gyakorlat érdekeit és tapasztalatait figyelembe véve azt mondhatjuk: az ekvivalencia elutasításának és egyszerű tényként való elfogadásának két véglete között van a helyes és használható nézőpont, de az utóbbi térfelén.

3. VERESCSAGIN és KOSZTOMAROV a metanyelvben látja azt az eszközt, amely két nyelv szavait összekapcsolhatja. (E. M. Верещагин — В. Т. Костомаров, *Лингвостановеческая теория слова*. Москва, 1980. 105.) Ezen a nyomon elindulva is eljuthatunk néhány érdekes feltételezéshez.

Az ekvivalenciával szemben szkeptikus szakemberek is elismerik, hogy a szövegben megjelenő ismeretlen idegen szót valamiképpen értelmezni kell. De hogyan, ha az anyanyelv szókészlete alkalmatlan rá? Találni kell helyette más eszközt. Vannak, akik minden eszközt megfelelőnek tartanak, ha az kiiktatja az anyanyelvet. A célnyelven adott magyarázat és a vizuális megjelenítés kerülhet szóba.

Az tehát a kérdés, hogy az ilyen eszközökkel pontosabb információt tudunk-e adni a szó valóságvonatkozásáról, mint a magyar nyelvi ekvivalens(ek) megjelölésével. Akik erre igennel válaszolnak, megbízhatatlannak tartják a kétnyelvű szótárt. Nagyon bíznak azonban az egynyelvű szótárakban. Kétségtelen, hogy az idegen szó jelentéséről a magyar megfelelő többnyire csak részleges információt ad. Ennek az az oka, hogy a magyar jelentés az idegen szónak *metanyelve*. (Vö. JOSETTE REY-DEBOVE, *Le métalangage. Étude linguistique du discours sur le langage*. Paris, 1978. 82). A metanyelv pedig többnyire nem tudja kimerítően leírni azt a nyelvi elemet vagy szerkezetet, amelyre vonatkozik. Ámde metanyelvvél „dolgozik” az egynyelvű szótár is. A körülírás rendszerint csak nagyjából érteti meg a szót; előfordul, hogy a körülírás — vagy logikailag

teljes formája, a meghatározás — még az anyanyelvi beszélőben is bizonytalanságot hagy, főként akkor, ha nem elégséges a tárgyismerete. A szinonima pedig korlátozott érvényű, mert a szinonim szavak jelentése, illetőleg használata nem teljesen azonos. (Legfeljebb elhanyagolható a különbség, mint a *síralmas* és a *szánalmas* esetében.) A *kutya* helyett nem mondhatjuk bármilyen összefüggésben, hogy *eb*, pedig azonos a denotatumuk. Még kevésbé lehet az antonimákra támaszkodni, mert sok szónak nincs antonimája.

Különösen korlátozott hasznúak a nyelvtanulók részére készült egynyelvű szótárak. Nem nyelvészeti, hanem módszertani (de elkerülhetetlen) hiba, hogy a nyelvtanuló az értelemezésekben is egyre-másra ismeretlen szavakba ütközik.

Látjuk, hogy a célnyelven belüli értelmezés is csak viszonylagosan megbízható. Használhatósága függ a használó nyelvi műveltségétől. Az ÉrtSz.-t magyar ember is csak akkor tudja használni, ha legalább jó középfokú nyelvi és általános műveltsége van. A metanyelv útjelző, amelynek kódját ismerni kell. Az egynyelvű szótár, szójegyzék útjelzője egyébként is csak egy irányba mutat, a megértés felé. Aki nem ismeri az *égből* angol jelentését, hiába nyitja ki a Webstert.

Vannak olyan kiadványok — egynyelvű szótárak, tankönyvek és egyebek —, amelyeknek kedvelt értelmezési eszköze a kép, főként ha külföldiek részére készülnek. A nyelvtanítás is igénybe veszi a képet, gesztust stb. Ilyenkor a látható jelformák a metanyelv szerepét veszik át, ezzel azonban a félreérthetőség kockázatát is. (Akár a magyar *liba* szót mondjuk, akár képen mutatjuk meg az állatot, nem róla adunk információt, hanem a *goose*, *oie*, *зycb* szóról.) A vizualitás és a nyelv két különböző közlési rendszer, elemeik összekapcsolása tehát nem egyszerű feladat. Hányszor megtörténik magyar nyelvi előadás során, hogy a képen, ábrán bemutatott tárgyról a hallgatók pontatlan információt kapnak!

Akár magyar, akár célnyelvi metanyelvi közléssel, akár nem verbális eszköz segítségével próbálunk idegen szót értelmezni, az értelmezés (vagyis a jelentésre vonatkozó információ) pontosságának esélyei elvileg azonosak. A gyakorlatban célszerű azt az értelmezési formát választani, amelytől az adott helyzetben a viszonylag legpontosabb információt remélhetjük.

2. Mint látjuk, a nyelvészetben, számos egyéb szakterületen és a hétköznapi gyakorlatban egyaránt sokszor elkerülhetetlen valamely idegen szó magyar megfelelőjének vagy magyar szó idegen megfelelőjének a kijelölése. Ha pedig az idegen nyelvi órán a célnyelv valamely szavának jelentését nem magyar lexikai egységgel értelmezzük, akkor is kívánatos utólag megadni a magyar ekvivalenst (kétnyelvű szójegyzékek a tankönyv függelékében — külföldön is!); ilyenkor a magyar szó úgy tekinthető, mint egy, az idegen szóra vonatkozó adat.

Fontos tehát, hogy az egyeztetés megbízhatóságát mérlegelni tudjuk. (Mellőzzük azokat a szavakat, amelyeknek a másik nyelvben egyáltalán nincs megfelelője.) A megfelelés pontossága igen különböző lehet. A két szó jelentésbeli egyezése főként attól függ, hogy mennyire hordoznak egyetemes jelentést, mert minél egyetemesebb a jelentéstartalom („porte un sens d'autant plus proche de l'universel”), annál kisebb a kontextusfüggése, és annál pontosabban megfelel neki egy szó az adott — vagy bármelyik — másik nyelvben. (CLAUDE HALÈGE, *La structure des langues*. Paris, 1982. 10.)

1. A megfelelés gyakorlatilag teljes:

A) Az eredeti értelemben — tehát nem jelképesen, metaforikusan, stíluseszközként — használt tulajdonnevek. A hangalak vagy kiejtés különbsége általában közömbös (fr. *Calvin*, m. *Kálvin*).

B) A tő- és sorszámneveké. Kontextusfüggésük csaknem semmi. A magyar *tizenegy* a franciában csak *onze* lehet. Egyik-másik tőszámnevet, köztük a *tíz* néhány egész kitevőjű hatványát, stíluseszközként nem eredeti jelentésben is használjuk: „*Millió* ember volt ott”; ilyenkor idegen nyelvre rendszerint másféle szóval fordítjuk (franciára: *énormément de...*). A sorszámnevek használatában szociokulturális eltolódások fordulhatnak elő, pl. az amerikai *second floor* a mi megjelölésünk szerint *első emelet*.

C) Az eredeti formában átvett és csak eredeti értelemben használt idegen szavaké (ol. *pizza*).

D) A standardizált szakszók. Rájuk vonatkozóan mesterséges ekvivalenciáról beszélhetünk. A tudománynak, főként az egzakt tudományoknak, olyan terminusokra lenne szüksége, amelyek teljesen egyértelműek, másra nem alkalmazhatók. Sajnos sokkal kevesebb van belőlük a szükségesnél. A szóhasználatban olykor a szakemberek sem tudnak megegyezni. (Vö. GRÉTSY LÁSZLÓ, *A nyelvészet és a szaknyelvek: NytudÉrt.* 75. sz. Bp., 1971. 73). Vannak azonban olyan szavak, amelyeket sikerült teljesen standardizálni, csak egyetlen tudományos fogalomra alkalmazzák őket, így nincs kontextusfüggésük, a kulturális hagyományoktól is függetlenek, tehát az A nyelv ilyen szavának a B nyelvben mindig ugyanaz a szó felel meg. Kétféle lehet: a) Tudományszakon belüli szakszó. A latin *resistentia* nyugati leszármazottai, az orosz *сопротивление*, a magyar *ellenállás* a villamosságban egyaránt az elektronok áramlásának útjában levő akadályt, fékező tényezőt jelenti. b) A jelentés a szakmai kontextustól sem függ (*szoftver*).

A nyelvhasználat és a nyelvtanulás szempontjából teljesen vehetjük a megfelelést olyan magyar és idegen szavak esetében, amelyeknek igen nagy a konvergenciatartománya, divergenciatartománya pedig elhanyagolható az egyén kommunikatív feladatai szempontjából. (A konvergenciatartomány és divergenciatartomány fogalmára l. ERDEI GYULA, *Fordításelmélet — fordításoktatás.* TIT, Bp., 1979. 17.) A közös kulturális hagyományokat hordozó nyelvek szavainak bizonyos jellegzetes csoportjaiban az azonos valóságvonatkozást szavak pontosan egyeztethetők, pl. a hónapok, a napok neve.

Nem sorolhatjuk általánosságban ebbe az osztályba a nemzetközi szavakat, mert jó részüket a nyelvek nem azonos értelemben használják. Az angol *sympathical* nem 'szimpatikus, rokonszenves', hanem 'együttérző'.

Az elmondottak nem érvényesek a nyelvhasználat különleges területein, például a költői nyelvre.

2. Ha a megfelelés részleges, akkor a feladat a konvergenciatartomány és a divergenciatartomány elválasztása, illetőleg az előbbi az előbbi ama részének kijelölése, amelyre a kommunikáció gyakorlatához szükség van.

A) Az elsődlegesnek tekintett ekvivalens kiválasztása. Lehet nyelvészeti vagy didaktikai.

a) Főként a kontrasztív nyelvészetnek van szüksége arra, hogy a célnyelv egyik szavát vagy más lexikai egységét a forrásnyelv egy szavával összekapcsolja (vagy ugyanezt a művelet fordított irányban elvégezze), kiindulásként vagy munkahipotézisként. Így a magyar *alatt* névutónak az *under* az elsődleges angol megfelelője. KERESZTES KÁLMÁN ezt *direct equivalent*-nek vagy *close equivalent*-nek nevezi. A szótárak ezt szokták első jelentésként feltüntetni. Esetenként kérdéses, hogy miért éppen az az első. Statisztikailag bizonyítani nagyon bonyolult lenne. Feltételezhetjük, hogy bizonyos szófajok, például a határozói viszonyjelölők esetében jelentős a történelmi tényezők befolyása; a *sur* superessivusi-superlatívusi funkcióját bizonyára azért (is) szokták elsődlegesként kezelni, mert a latin *super*-ből származik. Valószínűleg ugyanez érvényes a magyar *-on/-en/-ön* ragra (l. ORSZÁGH LÁSZLÓ magyar—angol kéziszótárában). — Ez az egybevetés *language* szintű.

b) A didaktikailag elsődleges ekvivalenst a tankönyvek kétnyelvű szójegyzékeiben láthatjuk, amelyekben rendszerint csak egy, ritkábban két jelentést adnak meg, többet alig: azt, amelyikre a tankönyv használatához szükség van. Ez nem munkahipotézis, hanem egyszerűsítés. Megnehezíti a tanuló dolgát, amikor a szóval más jelentésben találkozunk, és félrevezető, ha nem egyezik a „close equivalent”-tel. Nem kívánhatjuk a tankönyvtől a nagyszótár vagy a kéziszótár részletezését, de annyi magyar megfelelőt közölnie kellene, amennyi a nyelvtanuló feltételezhető kommunikációs szükségleteinek megfelel.

A jelentéseknek ez a fajta egyeztetése mintegy lebeg a *l a n g u e* és a *p a r o l e* szint között.

Az elsődleges megfelelő pragmatikus cél esetén olykor mellőzhető, például a turista-szótárakban.

B) A szótári egybevetés. Ez mondatalapú. A szavak többségének a másik nyelvben két, három vagy még több megfelelője van, mégpedig annyi, amennyit a kontrasztív lexicológia a mondatból ki tud elemezni. (Az ekvivalensek között a szónál nagyobb lexikai egységek is lehetnek.)

Az értelmező (egynyelvű) szótárakban a jelentés értelmezése rendszerint nem teljes mondat, de igen sok esetben kis kiegészítéssel mondattá válna. A kiegészítés lehet maga a címszó is. A példák jórészt mondatok. Az ÉrtSz.-ban a *féreg* értelmezése: „1. Ált. apró, kártékony, élősdí állat, főleg rovar.” Példa: „*Férgek* vannak a lakásban.” (II, 786). — A „Larousse dictionnaire du français contemporain” tanulási célra készült 1971-es kiadásából: *cadence* „n. f. Succession de sons, de mouvements ou d’action selon une certaine fréquence.” Példa: „Les danseurs suivent la *cadence* de l’orchestre.”

A hagyományos kétnyelvű szótárakban kevés mondatot találunk, de közvetve ezekben is a mondat az egybevetés kerete, tudniillik a kétnyelvű szótár fő bázisa a forrásnyelv értelmező szótára(i), és a szerkesztők figyelembe szokták venni a használati példaként szolgáló mondatokat is. A mondatból kielemezhető *v a l a m e n n y i* jelentés, illetőleg ekvivalens azonban mindkétféle szótárban csak elméleti alap, mert a *v a l ó b a n* megadott értelmezések, ekvivalensek számát (vagy kétnyelvű szótár esetében a konvergenciatartomány leírásának pontosságát) a szótár terjedelme szabja meg. — A szótári egybevetés *l a n g u e* szintű.

C) A fordítási ekvivalencia. A magyar szó (idegen nyelvre történő fordítás esetén a célnyelvi szó) kiválasztása a nagyobb szövegrész vagy a teljes szöveg alapján történik. Tekintettel van a magyar nyelvhelyességre, tárgyi szempontokra, szépirodalmi szöveg esetén az esztétikai funkcióra is, és szerepet kaphatnak benne szubjektív tényezők is.

A fordítók és a szótárak között gyakran van konfliktus. (Tévedés lenne azt hinni, hogy az egynyelvű szótár teljesen kielégíti a fordítót.) A hivatásos fordítók ezt így mondják: „A szótárban tíz jelentés van, nekünk azonban a tizenharmadikra lenne szükségünk.” Érthető az ellentét a mondatalapon szerkesztett szótár és a *s z ö v e g* információját átkódoló fordítás között. A fordítási ekvivalencia *p a r o l e* szintű.

A fordításban a célnyelvi megfelelő zérus is lehet. Ez főként az információt nem tartalmazó szavakkal fordul elő: *Párizsba való megérkezése ~ son arrivée à Paris*. (Ellenkező irányú fordítás esetén a francia $\emptyset$ helyére lép magyar szó.) — (Vö. B. T. Так — Ю. И. Львин, Курс перевода. Французский язык. Москва, 1970. 22.)

Helyes lenne világosan meghatározott különbséget tenni a szó (kontrasztív lexicológiai értelemben vett) jelentése és fordítása között. Mindkettő információt ad a szóról, de az előbbi metanyelvi, az utóbbi pedig a fordító által létrehozott szöveg információ-tartalmának megváltoztatását a nagyobb egység információstruktúrájába való beillesztés érdekében.

3. A háló szemei tehát valóban nem fedik jól egymást. Ezt azonban a divergencia-tartomány fogalmával eleve elismerjük, így a konvergenciatartomány kutatásának eredményeit a kontrasztív nyelvészetben, az alkalmazott nyelvészetben és a mindennapi használatban az úttévesztés veszélye nélkül fel tudjuk használni. Nyelvészetileg nem igazolható, hogy a nyelvtanítás során vagy a nyelvi szembesítés tudományos és gyakorlati eseteiben elutasítsuk a célnyelvi szókészlet elemeinek magyar ekvivalenssel történő értelmezését. Igaz, ennek korlátai vannak. Az idegen nyelvi órán a korlátok nem annyira nyelvészeti, mint inkább pedagógiai természetűek.

A hálóhasonlatnál maradva: a két egymásra fektetett hálón nemcsak szemeket, hanem nagyobb területeket is vizsgálhatunk. Írásomnak nem célja a több szóból álló egységek vizsgálata, de meg kell jegyezni: az egységek terjedelmének növekedésével növekszik a tartalmilag pontos ekvivalens megtalálásának a valószínűsége. A francia *tourner* igének több magyar megfelelője van, de a *tourner vers l'est* szókapcsolat teljesnek tekinthető egyértelműséggel a *kelet felé fordul* magyar szókapcsolatnak felel meg.

Befejezésül még egyszer visszatérek a szótárakra. A kétnyelvű szótárakat vizsgálva a hagyományos szótárakat vettem figyelembe, mert nálunk csak ilyenek vannak. Külföldön azonban új módszerrel szerkesztett szótárak jelentek meg, amelyek sokkal rugalmasabban, többféle irányból vetik egybe a két nyelv szavait. (L. PÁLFI MIKLÓS, A poliszémia és a homonímia szótári kérdéseiről: NYK. LXXXIV, 404—9). Van azonban ellenkező irányú újítás is: az elektronikus szótár. Ez gépiesen végzi el az egybevetést, hiszen tulajdonképpen gép, és viszonylag nem nagy a készlete: nyolcezer lexikai egység. A számítógép is csak úgy tudja segíteni a szókeresést és a szótanulást, hogy a két nyelv egy-egy szavának gépies megfelelését veszi alapul. (Nem „tanulta meg” a kontrasztív szemantikát.) Tegyük hozzá: egyelőre. Az elektronika távlatai és lehetőségei óriásiak; nem tudhatjuk, milyen eredményeket ér majd el hosszú idő múlva a nyelvek közötti kapcsolat mentoraként.

BÁN ERVIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Újabb adalékok *kalap* szavunk eredetéhez. 1. *Kalap* szavunk eredetével kapcsolatban számos magyarázat látott már napvilágot. Próbálták a legkülönfélébb nyelvekből származtatni, eddig azonban egyik fejtegetés sem bizonyult teljesen helytállónak, így a TESz. (II, 320) végül is ismeretlen eredetűnek tartja a szót. Arra, sajnos, én sem vállalkozhatom, hogy teljesen biztos etimológiával szolgáljak, viszont számos megjegyzésem van az eddigi elméletekkel kapcsolatban, melyek — részben szó- és jelentés-, részben pedig öltözködéstörténeti adalékokkal — talán közelebb visznek a kérdés megoldásához.

2. DEME LÁSZLÓ *Kalap* című cikkében (MNY. XLV, 285—91) elég részletesen elemzi az addigi véleményeket, így azokat itt csak egészen röviden ismertetem, s csak ott térek ki bővebben a részletekre, ahol hozzáfűznivalóm van.

CzF. *kalap* szavunkat egy 'hajlás, görbülés' jelentésű **kal-* igei tőből származtatja egy — ugyancsak feltételezett — **-ap* képzővel. Ezt már SZARVAS GÁBOR is (NYR. IV, 399—401) bírálja, DEME szerint (i. h. 285) „talán túlságosan is erősen”. DEME ugyanis alaki szempontból számba vehetőnek tartja CzF. elméletét, s csak művelődéstörténeti alapon nem tudja elfogadni. SZARVAS azonban mind szóalakotani, mind szótörténeti szempontból elveti CzF. elgondolását, s azt állítja, hogy a *kalap* német eredetű. Ezt SZARVAS — minden különösebb adatolás és vizsgálat nélkül — arra alapozza, hogy a *kalap* először Szezei Molnár Albert szótárának negyedik kiadásában (1708.) bukkan fel: *kalapossüveg*

formában 'petasus' jelentéssel. Ezt pedig — mint írja (i. h. 401) — „megtaláljuk a német »klapp-hut«-ban = francia *claque*: három szögletű kalap (»k l a p p e: der zurückschlagene theil eines klapphutes« Sanders, Wörterbuch); *k a l a p o s s ü v e g* tehát annyi mint *k a r i m á s s ü v e g*, s a *kalap* nem egyéb, mint a német »klapp-hut«-beli *k l a p p*”.

SZARVASnak ezt a nézetét később magáévá teszi SIMONYI (MNy. I, 15), valamint MELICH (DOLw. 144) és HORGER (MSzav. 95) is, csupán BALASSA tiltakozott a német származtatás ellen (Nyr. XXXIX, 418), de — mint DEME írja (i. h. 286) — „erőtlén cáfolata nem hozott megoldást, sem új irányt nem adott a kutatásnak”.

DEME (i. h. 286—7) részletesen cáfolja SZARVAS állításait, bizonyos tények azonban az ő figyelmét is elkerülik. Helyesen állapítja meg, hogy „a *kalap* már *kalapossüveg* korában is ugyanazt jelentette, mint ma: könnyebb anyagból készült, széles, kerek karimájú fejrevalót, és soha nem a 'Dreispietz'-et” (287). Azt azonban ő sem veszi észre, hogy sem a *Klapphut*, sem pedig a francia *claque* nem jelentenek 'Dreispietz'-et, háromszögletű kalapot. A *Klapphut*, illetve a *chapeau claque* ugyanis jóval későbbi fejedőnek a megnevezései, mint a háromszögletű kalap: a cylinder egy különleges, összenyomható változatát nevezték így, amelyet összenyomva — társaságban — a hónuk alatt hordhatnak a férfiak (németül *Klappzylinder*-nek is nevezik — vö. DUDEN, *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache* in 6 Bänden. Mannheim, 1978. IV, 1474). Ezt a fajta cylindert pedig csak 1823-ban találta fel egy Gibus nevű párizsi kalapos (vö. Meyers Enzyklopädisches Lexikon. Mannheim, 1972. V, 470). RUDOLF BROBY-JOHANSEN „Az öltözködés története” (Bp., 1969.) című munkájában (338) 1835-öt adja meg a feltalálás évének, ugyanezt az időpontot találjuk a „Képes divattörténet az ókortól napjainkig” című munkában is (Bp., 1974. 364).

Mindezeknek némileg ellentmondani látszik, hogy DEME szerint GRIMM a XVIII. század elejéről jelzi a *Klapphut*-ra az első adatot. Ő GRIMM etimológiai szótárára hivatkozik EtWb. rövidítéssel, de minden egyéb adat, kiadásí év vagy oldalszám nélkül. Magam csak GRIMM sokkötetes „Deutsches Wörterbuch”-ját ismerem, „Etymologisches Wörterbuch”-ra a szegedi Egyetemi Könyvtár katalógusában sem akadtam. A „Deutsches Wörterbuch” V. kötetében (979) megtalálható azonban a *Klapphut* kifejezés (lehet, hogy DEME is erre a szótárra gondolt), de az ottani adat a források feloldását megadó utolsó kötet tanúbizonysága szerint XIX. század eleji. Ugyancsak a XIX. század elejéről datálja a szót a Duden *Herkunftswörterbuch* (329) és KLUGE (EtWb. 304) is. KLUGE és GRIMM adatai már 1808-beli előfordulást jeleznek, ez némileg ellentmond az 1823-ból, ill. 1835-ből datált feltalálás tényének, viszont mindegyik egybehangzóan állítja, hogy a francia *chapeau claque* tükörfordításával van dolgunk. (Hogy valóban a Meyers Lexikonban is jelzett cylinderféleségről lehet azonban szó GRIMMnél is, arra nézve hadd idézzem magát az ottani adatot: „zu dem gegen tragt man bei diesen gelegenheiten den klapphut unter dem arme” (979).

DEME tehát helyesen állapította meg, hogy a magyar *kalapos süveg* nem azonos a *Dreispietz*-cel: egyrészt széles, kerek karimájú fejedőt jelent, s nem háromszögletűt, másrészt pedig korábról adatolható a háromszögletű kalap európai megjelenésénél. Tévedett azonban a *Klapphut* adatolásakor mintegy száz évet, ezenkívül nem vette észre (akárcsak SZARVAS és mások), hogy sem a német, sem a francia kifejezés nem 'Dreispietz'-et, hanem 'zusammenklappbarer Zylinder'-t jelent.

Ennek azonban szerencsére a *kalap* szó etimológiáját illetően nem volt nagy jelentősége, ugyanis az már a tévedésekkel együtt kizárható volt, hogy a magyar *kalapos süveg* a német *Klapphut* tükörfordítása, s így a *kalap* a *Klapp*-megfelelője volna. (Bár lehet, hogy ez utóbbi — igaz, kissé más megközelítésben — mégsem zárható ki teljesen, de erről majd később.)

A továbbiakban DEME elveti a török *qalpaq*-ból, valamint ennek szláv változataiból való eredeztetés lehetőségét is (vö. még a TESz. véleményével is), majd pedig kifejti, hogy szerinte a *kalap* az olasz *capello*-ból származik. Ehhez különböző hangváltozásokat (a szóvégi *o* lekopását, hangátvetést és magánhangzóilleszkedést) tételez fel, majd pedig megállapítja, hogy a *kalapos süveg* kifejezésben valamilyen hasonlítást kereshetünk: a *kapelos-süveg* tehát *capel*-hoz hasonló, *capel*-szerű süveget jelenthetett. Szerinte a *kapelos* (> *kalapos*) süveg ugyanolyan szerkezetű elnevezés lehet, mint a *micisapka* (< ném. *Mütze* + m. *sapka* 'sapka-sapka') és a *bricsesz nadrág* (< ang. *breeches* + m. *nadrág* 'nadrág-nadrág'), tehát ennek is 'kalap-kalap' jelentése lehet (vö. i. h. 289–90). (Ez utóbbiban egyébként — azt hiszem — DEMÉnek nincs egészen igaza — l. alább.)

DEME maga is megállapítja, hogy nem csodálkozna, „ha valaki soknak találná ebben a magyarázatban a csillagozott adatot és távolinak gondolná a *capello*-t a *kalaptól*” (i. h. 290). Nyilván így érezhették ezt a TESz. szerkesztői is, ezért írják, hogy „olasz származtatása hangtani és szótörténeti okokból nem fogadható el”. Szerintük a szó „valószínűleg magyar fejlemény, elvonással keletkezhetett a R. *kalapos süveg* 'széles, kerek kalap' kifejezésből önállósult R. *kalapos* 'kalap' szóból. A *kalapos süveg* szókapcsolatbeli *kalapos*, illetőleg ennek feltehető *kalap* alapszava ismeretlen eredetű; a csak egyszer adatolt R. *salapos süveg* 'egy fajta süveg vagy kalap' (NySz. *süveg* a.; l. szótárunk *salap* szócikkét is) szókapcsolatból elhasonulással való magyarázata hangtani nehézségekbe ütközik” (II, 320).

Így azután *kalap* szavunk eredetét továbbra is homály fedi. De lássuk, nem kerülhetnénk-e valamiképpen mégis közelebb a megoldáshoz!

Induljunk ki abból, mi is lehetett valójában ez a már oly sokat emlegetett *kalapos süveg*. A régi magyarok legismertebb és legkedveltebb fejfedője a süveg volt. Ennek számos típusa létezett, és sokféleképpen díszítették (vö. RADVÁNSZKY BÉLA, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp., 1896. [Reprint kiadás, 1986.] I, 71–3 és NEMES–NAGY, A magyar viseletek története. Bp., 1900. 106–7 és passim). A *süveg* nyelvtörténetileg is jóval korábbról adatható, mint a *kalapos süveg* vagy a *kalap* (vö. NySz. II, 84–5 és 1624–6; TESz. II, 320 és III, 636 és RMGL. 622).

A *süveg* készülhetett prémből vagy valamilyen kelméből, utóbbiakat főként nyáron használhatták, mikor a prémsüveg nagyon meleg lett (ezeket *nyári süveg*-nek is hívták — vö. RADVÁNSZKY i. m. I, 72). A süveg többnyire kicsit kúpos alakú, néha egészen hegyes (ún. kun-süveg), néha csákós (vö. RADVÁNSZKY i. m. 72); egy valami azonban fontos: a süveg — eltérően a kalaptól — nem védte a szemet a nap sugarai ellen. A nap elleni védelem szándéka hozhatta később létre az ún. kalapos süvegeket (vö. Comenius: *Janua linguae*. Kolozsvár, 1673. 92: „A meszsze földre menendő nec sarue illenee es *kalapos süveg a napnac verőfenye ellen*” — idézi a NySz. III, 1628, kiem. tőlem). Ezeket szorosán meg kell különböztetni a kalaptól. Ezt bizonyítja az is, hogy 1685-ben Bécsben Haller János kalapokat és kalapos süvegeket is vásárol (TörtTár. 1878. 684). RADVÁNSZKY szerint a *kalapos süvegek* úgy készülhettek, hogy — mivel a megszokott süveget feltehetően nem akarták egyszerre fölváltani a kalappal — „a nyári, prém nélküli süvegre egy keskenyebb vagy szélesebb árnyéktartó karimát alkalmaztak” (i. m. 72). Hogy ez valóban így lehetett, arra talán bizonyíték az ún. *árnyék süveg* is. 1595-ben Károlyi Kata hozományjegyzékében fordul elő többször is ez az elnevezés (vö. RADVÁNSZKY i. m. II, 87–8). A *kalapos süveg* kifejezés tehát feltehetően nem 'kalap-kalap' jelentésű (l. DEME fölfogását), nem is 'széles, kerek kalap' (vö. TESz.), hanem valóban süvegről van szó, mégpedig valamilyen *karimás* süvegről. Egyébként nemcsak *kalapos*, hanem *karimás süveg* kifejezésre is van adatunk: gróf Thurzó Zsuzsa hozományjegyzékében 1603-ból adatható egy *nyári karimás süveg* alakulat (vö. RADVÁNSZKY i. m. II, 109), s ugyancsak megtalálható ez az

1560 körül keletkezett Gyöngyösi Szótártöredékben is: 4197. számú adat: „Causia: alias causea: tegmen capitur aptum calorj: *karymas Zibuegh*”, sőt talán — bár íráshibával — ez lehet az 1588 táján keletkezett Görlitzi Glosszák rosszul olvasható „Causia Breyter hüt: [. . .] *ypas Sijuegh*” adatában is, bár ezt a Régi magyar glosszarium *salapos*-ként olvassa, és ’weich’ jelentését adja (vö. *salapos* címszó 605). A latin és német megfelelők alapján azonban széles karimájú süvegre kell inkább gondolnunk. (Egyébként a *salap* jelentése nem ’puha’, hanem ’különféle fejfedők lehajló, lecsüngő része’; volt *salapja* a hadi fémszakoknak is — vö. TESz. III, 479, l. még később is.)

Hogy a nyári süvegeknek a *kalapos* és *karimás* süvegek valóban két, lényegét, formáját tekintve nagyjából azonos típusát jelentették, arra álljon itt még egy adat: „Egy *nyári kalapos süveg* aranyas” (GÉRESI, A Károlyi család levéltára. IV, 84). Tehát a *nyári karimás süveg* mellett van *nyári kalapos süveg* adatunk is.

Végül még egy adalék a *kalapos* ’karimás, szegélyes’ jelentésének bizonyítására: a Gyöngyösi Szótártöredék 3121. számú adatában ezt találjuk: „Biretum *pap suuegh*: bretra”. Szikszai Fabricius Nomenclaturájában a 227. sorszámú adat pedig a következő: „Galerus, Petasus: *Kalapos pap sueg* (vö. RMG1. 622), PPB.-nál pedig: petasus: *Széles pap süveg*. Jól látható tehát itt is a különbség a perem nélküli kis papi süveg, a bretra és a papok nagy karimájú úti kalapjának megnevezésében.

‘ Azt hiszem, ennyi adat elég annak bemutatására, hogy milyen is lehetett a *kalapos* süveg, s hogy az esetek nagy többségében meg kell különböztetnünk a kalaptól (l. a Tört-Tár. adatát). Kérdés most már, hogy a *kalapos süveg* neve honnan származik, azaz mit jelent a szó szerkezet *kalapos része*. Az eddigi adatok fényében két megoldás képzelhető el.

Az egyik, hogy — jóllehet külön adat nincs rá — ekkor már létezett nyelvünkben a *kalap* szó, amelyet valamely nyelvből átvettünk. Ha így van, a *kalapos süveg* ’kalaphoz hasonló (mert karimás) süveg’-et jelenthetett (vö. DEME álláspontjával is). A *kalapos* alak ebben az esetben a *kalap* szóból származnék, s arra sincs szükség, hogy magát a *kalap*-ot későbbi elvonással magyarázzuk, mint ezt a TESz. teszi. Ha ez így van, akkor csak azt kellene megállapítanunk, melyik nyelv lehetett a szó átadója. Ebben az esetben hajlok arra, hogy elfogadjam DEME olasz eredeztetését, mert jóllehet kissé talán sok benne a föltételezett alak, az tény, hogy a *capello* végső *o*-ja több olasz nyelvjárásban is eltűnt (pl. piemonti, lombard — vö. BATTISTI—ALESSIO, Dizionario etimologico italiano I, 742), a hangátvetés megtörténhetett, a magánhangzó-illeszkedés pedig teljesen normális volna. Nyelvjárásban egyébként előfordul *kalip*, *kalëp* alak is (vö. TESz.), ezek — ezt az eredeztetést elfogadva — esetleg megőrzött régiségek is lehetnének. Mivel a szó az olaszban az említett szótár tanúbizonytsága szerint már a XIV. században fölbukkan, tehát a *kalap* ott már akkor ismert lehetett, a magyarba a tárgy — és vele a neve — az olaszból is bekerülhetett.

Ennek a felfogásnak nem mond ellent, hogy a TESz. szerint a *kalapos süveg*-re előbb (1577-ből) van adatunk, mint magára a *kalap* szóra (1598 körül), mert egy szó nem adatható volta még nem jelenti azt, hogy abban a korban nem létezhetett nyelvünkben. Ráadásul a NySz. II, 84 adatai szerint a XVII. század elejétől már magára a *kalap* szóra is számos adatunk van.

Még inkább erősítheti viszont fenti véleményünket, hogy még a *kalapos süveg*-nél is előbb fordul elő egy *kalap-süveg* alak, csak ezt sem a TESz., sem a NySz. nem említi. Székely István Chronicájából való az alábbi részlet (Innocentius pápára vonatkozik): „Ez nag’ vörös *Calap füueget* (kiem. tőlem — F. T.) lzerze vifelni a Cardinalofoknak, mint ördögöknek” (181). (Az adatot NYÍRI ANTALnak köszönöm.) Székely munkája 1559-ből való, tehát lehetséges, hogy a *kalap süveg* elnevezés korábbi volt, mint a *kalapos süveg*, és talán valóban ’kalaphoz hasonló’ jelentésben használták a képzett formát.

A *kalap* nyelvemlékes adatainál jóval korábbi ismertségét bizonyítják egyébként a képi ábrázolások is. Ezek alapján állítja NAGY GÉZA, hogy „már a XIV. század második felében nálunk is elterjedt az a kerek tetejű *kalap*, melynek hátul felhajtott széles karimája fokozatosan keskenyedve elől [!] kiálló hegyben végződött; valószínűleg Velenceze volt ezen kalapforma eredeti hazája, bár alapjában véve nem egyéb, mint a kelet-európai és a magyar süvegnek a módosulása; előfordul Sz. Simon koporsóján a Nagy Lajos Zarába való bevonulását ábrázoló jelenetnél, többször megtaláljuk Aquila freskóin, így például Veleméren, aztán Turnicsén, hol a leányrabló kun és társai vannak így ábrázolva, ezenkívül a székelyföldi gelencei Sz. Margit-legendán is ilyen kalapot visel az apród; használata, módosított formában, egész a XVI. század végéig követhető” (NEMES—NAGY, A magyar viseletek története 106—7).

Ez volna tehát az egyik lehetséges magyarázat, s hozzáteszem, talán a valószínűbb is. Tény viszont, hogy hangtani vonatkozásban fenntartásaink lehetnek vele szemben. Ezért megkockáztatok egy másik magyarázat-lehetőséget is, legalábbis ötletként. Eszerint a *kalapos süveg*, illetve a *kalap-süveg* nem 'kalaphoz hasonló süveg'-et jelentenének, hanem egyszerűen 'lehajtható karimájú süveg'-et. Ebben az esetben a hangutánzó eredetű német *Klapp* 'Knall, Krach, Schlag' szóból (vö. DUDEN, Das Herkunftswörterbuch 328—9) származnék a kifejezés előtagja (ez van meg egyébként a *Klapphut*-ban is, de ott maga a tárgy és az elnevezés jóval későbbi). Így a karima lehajtasát kísérő hangjelenségről kapta volna a nevét a kalap, ill. a kalapos süveg. A hangtani magyarázat itt problémamentes, hiszen csak egy bontóhang beiktatásával kell számolnunk. Sőt, analógiaként kívánczik ide a csak egyszer (1575-ből) adatolt *salapos süveg* (Szegedi: Theophania 36b) is, bár itt a *salap* 'különféle fejedők tarkóvédő ernyőjének, széles vagy mélyre ereszkedő karimájának elnevezése' (vö. TESZ. III, 479) maga is kimutatható a magyarból, s átadójaként is főnévi jelentésű német szavak jönnek számításba. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a főnévi használatú *Schlappe* is hangutánzó eredetű (vö. DUDEN, Das Herkunftswörterbuch 608), tehát a hangeffektusról kapta a nevét a lehajtható tarkóvédő, akkor nem tűnik olyan lehetetlennek a *kalap*, *kalapos* német származtatása (< *klapp-süveg, ill. *klappos süveg). Egyébként — bár a *Klapphut* csak a XIX. századtól fordul elő — létezik a németben *Klappmütze* kifejezés is 'lehajtható szélű sapka, fülessapka' jelentésben, s már 1574 tájáról adatolható: *klapmütse* 'pileus, planus, bonnet' (vö. GRIMM, DtWb. V, 979). (Érdekes, hogy ma már egész más jelentésben fordul elő a szó a németben: egy a feje tetején vizet fújó bálnafaj elnevezése.)

Ezzel együtt is valószínűbbnek tartom az első magyarázatot, ugyanis — bár a *süveg* sapkát is jelent ebben a korban: pl. *Halo süvek* 'orarium' (MURMELIUSnál) —, a *kalapos süveg* többször kimondottan kalap formájú fejedőt jelent (pl. *kalapos pap-süveg* 'galerus, petasus' — I. előbb). Mivel azonban ott a hangtani bizonyítás kételyeket ébreszthet bennünk, fölvethető az utóbbi magyarázat is. (Kérdés persze, hogy csupán hangutánzó szóként átvehettük-e a *Klapp* szót, hiszen a *Schlappe* > *salap* esetében már a főnevet vettük át.)

Ezzel végére értem a *kalap* szó eredetével kapcsolatos fejtegetéseimnek. Biztos etimológiánk ugyan továbbra szines, de talán sikerült hozzájárulnom a kérdés további vizsgálatához, és lehet, hogy két elképzelésem valamelyike valóban az igazságot rejti.

FORGÁCS TAMÁS

Negyedrész. Negyedrésznek a Szamosközben (legalábbis Kölcse és Sonkád környékén) korántsem csak valamely tárgy vagy mennyiség negyedét vagy egy negyedét mondják, hanem azt a kis vékát is, amelybe a rendes vékával mérhető mennyiségnek

csak negyed része fér. *Negyedrész*, illetve *köpece* névvel CSÚRY BALINT is számon tartja, szótárazza. A negyedrész „a vékának egy negyedét tartalmazó faedény. (Búzá, árpát, tengerit stb. mérnek vele)”. A köpece „egy negyedrész vékás félfülű faedény. (Eredetileg nem dongás faedény volt, hanem falemezből volt görbítve a kávája.)” — írja (Szamos-háti szótár I, 549, II, 153). *Négy köpece egy véka* — tartja a szólás is.

Hozzá tartozik még a históriához, hogy a jelzett vidéken az 1930-as években is [!] ritka dolog, kivételes tárgy volt a mázsa, egyedül az uraságok használták. A parasztok, úgyszólván kivétel nélkül, vékával mértek. Kölcseán a 25 kilós véka járta, ám az élet, a gyakorlat kisebb edények használatát is szükségessé tette, így alakult ki a *negyedrész*, *negyedrész*, vagy *köpece*.

A negyedrésznek Kölcseán az egyházi adózásban volt kitüntetett szerepe; a teljesen nincstelének, illetve az egy-félholdas szegény parasztok egyházi adó címén egy negyedrész szemesterményt tartoztak adni. (Adatközlő: Máté József 71 éves nyug. tsz-tag, Kölcse.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Sőgetlen, kalapodatlan, hajadonfött ~ hajonfött. Irodalmi-köznyelvünkben azt a körülményt, állapotot, hogy fedetlen fejjel vagyunk, rendszeren a *hajadonfött* ~ *hajadonfövel* határozószóval fejezzük ki, ha nem akarunk körülírással formákhoz folyamodni, mint például *kalap nélkül, sapka nélkül, kendő nélkül* stb. Az említett nyelvi formák közül a határozószók (*hajadonfött, hajadonfövel*) egyaránt vonatkozhatnak nőkre, férfiakra. Csupán a névutós határozók utalnak arra, hogy férfiről vagy nőről van-e szó a megnyilatkozásban. — A ma már archaizmusnak minősülő *süvegetlen* ~ *sőgetlen* tájszó arra hívja fel figyelmünket, hogy a népnyelvben vagy legalábbis néhány régiójában külön lexikai elem fejezte ki (fejezi ki) azt, ha férfi volt (van) hajadonfött.

Erre vonatkozóan az ÚMTsz. kéziratos anyagában az alábbi adatokat találjuk: *süőgetlen* (Rábagyarmat Vas m.), *sőgetlen* (Sopronkövesd Győr-Sopron m.), *sügetlen* (Óriszentpéter Vas m.), *süvegetlen* (Nagyida—Vel'ke Ida Csehszlovákia). Endrődy Borbála volt tanítványomnak köszönhetem a következő adatot: *sőgetlen* 'fedetlen fejjel' (Kapuvár Győr-Sopron m.: férfira, fiúra vonatkozóan). Szóban közölt adatát ezzel a példamondattal toldotta meg: *Hidegbe nē mēnny el sőgetlen!* — KISS JENŐ Mihályiból (Győr-Sopron m.) közli az alábbi példamondatot: *Süőgetlenyű jár* 'süveg nélkül jár' (MihTsz. 65). Érdekes, hogy az MTsz. egyetlen *sőgetlen* adatot sem közöl. Gyűjtőink figyelmét különösebben nem keltette fel ez a nyelvi forma, noha a múlt században még a Dunántúlon nem mehetett ritkaságszámba, legalábbis erre következtethetünk a *süveg* címszó alatt közölt táji változatok adatai alapján (vö. MTsz. II, 465).

Mint tudjuk, a *süveg* szókészletünk régi eleme, származása ismeretlen, eredeti jelentése bizonyára 'kúp alakú fejfedő' (vö. TESz. III, 636). Szavunk a múlt században még 'kalap, sapka' jelentésben a népnyelvben (is) eleven lehetett, ezért SZINNYEI szótárában csak az alaki eltérésekkel mint korabeli alaki tájszókkal találkozhatunk: *sijeg* Somogy m. Marót pusztá; *siveg* Palócság; *sőgfa* Zala m. Hetés; *sőg* Német-Genes, Vönöck, Órség Vas m., Göcsej Zala m.; *sőgfa* Fertő melléke, Órség; *süőg*, *süőg* Horpács Sopron m., Répce vidéke; Répceszentgyörgy Vas m. (vö. MTsz. II, 465).

A Somogy megyei Csökölyben spontán beszédszövegnek magnetofonnal való gyűjtése során bukkantam rá a *kalapodatlan* szóra még 1967 őszén. Adatközlőm, Czebei János református földműves a szövegfelvétel idején 63 éves, helybeli születésű, tsz-tag volt. Elbeszélésében a *kalapodatlan* 'fedetlen fejjel (férfi)' jelentésben szerepelt egyik mondatában. Amikor a gyűjtés folyamán rákérdeztem erre a szokatlan alakra, többször is megismételte, hogy Csökölyben „így mongyák: *kalapodatlan*”. A szókészleti adatot

kiírtam cédulára — sajnos — példamondat nélkül, minthogy abban az időben Pécsen, a főiskola magyar nyelvi tanszékén a teljes szöveg rendelkezésemre állt. E különös formán sokat tűnődtem, de mind a mai napig nem volt módom a helyszínen személyesen kérdezősködnöm. Ezért a Csökölyben tanító Simon Endre levelező hallgatónkat kértem meg, segítsen tisztázni, hogy a *kalapodatlan* szó él-e a községben, és ha él, akkor kik használják. Tanítványunk még 1968-ban levélben közölte velem, hogy „a *kalapodatlan* szó Csökölyben még eléggé elterjedt”. Ezt a megállapítását 41 adatközlő nevének és legfontosabb személyi adatainak felsorolásával bizonyítja. Érdeemes talán megemlítenem, hogy legfiatalabb adatközlői ötvenesek, tehát a középső korosztályhoz tartoznak, ám többségük idős korú. A szó jelentését SIMON levelében így határozza meg: 'kalap nélkül, *hajonfött*'. Említést érdemel az az információja is, hogy a *kalapodatlan* szó Csököly környékén (Gige, Rinyakovácsi, Mike, Kisbajom, Jákó helységekben) nem fordul elő.

Legjobb tudomásom szerint a *kalapodatlan* szót eddig még senki nem jegyezte fel, tájszótárakban, tájszókölzésekben nyomát sem leljük ennek a formának. Az ÚMTsz. anyagában egyetlen adat van a *kalapatlan* 'kalap nélkül' alakra: „*kalapatlan* jár kint a napon” Nagyölvéd — Vel'ke Ludince, Csehszlovákia. E szó ritkaságára utal a cédulán olvasható szerkesztői (?) bejegyzés: „Szociális érvényű ez vajon?”

Nyilvánvalóan a *kalapatlan* különösebb szómagyarázata nem szorul: ugyanolyan fosztóképzős származék, mint a *süvegetlen*. A *süveg* szó háttérbe szorulása miatt keletkezett e (helyi) nyelvjárási újítás: *süvegetlen* → *kalapatlan*. — Az Esztergom megyei Nagyölvédetől távol ugyancsak a *süvegetlen* (*süögetlen*) pótlására keletkezhetett a szóban forgó *kalapodatlan*.

A *kalapatlan*, *kalapodatlan* fosztóképzős származékok viszonylag újabb keletkezése arra utal: bizonyos régiókban, illetőleg helyi nyelvjárásokban a nyelvi gondolkozásnak „szüksége volt” arra, hogy külön szóval fejezzék ki a '(férfi) fedetlen fővel' fogalmat. A csökölyi *kalapodatlan* alak nyelvjárási hapaxnak tekinthető. Olyan ritka tájszó ez, amely nagy valószínűséggel Csökölyben keletkezett, és sohasem lépte túl a helyi nyelvjárás határát. Ilyen tájszavakra ritkán lehet bukanni. Ám nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a község hosszú ideig nyelvíleg (is) eléggé zárt volt. A tősgyökeres református parasztok és a később beköltözött katolikusok között jelentős mértékű szociális különbségek voltak. Ennek mindmáig megvan a nyelvi-nyelvhasználati vetülete. A jobbára módosabb, tősgyökeres parasztság leszármazottai *e-zó* (!) tendenciákat tükröző helyi nyelvjárást beszélnek, a katolikus származásúak, a betelepült szegényebb rétegek utódai *ő-znek*, és erre a nyelvi jelenségre igen büszkék. Ottjártamkor legalábbis ezt tapasztaltam. — Simon Endre újabb, szóbeli tájékoztatásából tudom, hogy a *kalapodatlan* főleg az idős reformátusok nyelvében él. Szakály Mihály 74 éves paraszt nyelvhasználatából idézte informátorom a következő mondatot: *Istentisztelet alatt kalapodatlan kell lenni*.

Úgy gondolom, hogy e különös forma *d* eleme a birtokos személyjel egyes második személyével azonos. A morfémahatár-eltolódásnak ritka esetével állunk itt szemben. Egy valószínűségi élő vagy egykor létezett **kalapod* szótári formát egyáltalán nem kell feltennünk a *kalapodatlan* megmagyarázásához. A „familiáris nyelvben” keresem szavunk keletkezésének körülményeit. A szülők, nagyszülők serdülő fiúgyermeküknek, unokájuknak bizonyára sokszor mondtak efféle mondatokat: *Hol a kalapod?*; *Vedd le a kalapod!*; *Ne menj a kalapod nélkül!* A nyelvérzék megtévedésével a *kalapod* „alapszóként” jelent meg a származékban: *kalapodatlan*. Az sincs kizárva, hogy a **süjegetlen* ~ **sijegetlen* mintájára a *kalapatlan*-t is megalkotta egykor a helyi közösség, ennek ellenére mégis a „hibás forma” lett szociális érvényű. — Itt jegyzem meg, hogy Csököly nyelvéből NAGY JÓZSEF 1910-ben (A csökölyi nyelvjárás 51) feljegyezte az *ipadom-napadom* 'ipam, napam' formát, amelyben NYÍRI ANTAL archaikus *-d* kicsinyítő képzőt sejt. Úgy véli, hogy az említett formában az ŐMS.-beli *urodum*, *fiodum* *-d* képzője maradt fenn a régies

csökölyi nyelvjárásban (vö. Nyr. LXXIV, 272–3). Éppen a *kalapodatlan* „neologizmus” mutathat rá arra, hogy az *ipadom-napadom*-féle forma másképpen is felfogható. A *-d* elem inkább birtokos személyjelnek tekinthető, mintsem valamiféle nyelvtörténeti archaizmus hordozójának. BEKE ÖDÖN közlését a népköltészetből a régi *-d* kicsinyítő képzőre éppen ezért nem tartom meggyőzőnek, hiszen éppen a népi gyermekmondókákban fordulhat elő sok analógiás, „újraképzett” forma (vö. Nyr. LXXVI, 146).

A *hajadonfőtt* ~ *hajadonfővel* előtagja önálló lexéma mai nyelvünkben is, szófaját tekintve főnév és melléknév. Mai szófaji értéke másodlagos, eredetileg határozószó volt. A TESz. állásfoglalása szerint a *hajadon*-ban a *-d* kicsinyítő képző van meg valamivel való ellátottságot kifejező melléknévképző funkcióban. Az *-n* (*-on*) elemről azt tartja: „valószínűleg határozórag” (vö. i. m. II, 21). Véleményem szerint a *hajadon* eredetileg ragos főnév volt, és ennek megfelelően a *-d* főnévképző. A régi magyar nyelvben a *haj-d* képzős származéka nem csupán személynévként fordult elő, hanem köznévként is: A Gyöngyösi Sztórtörtéredék adata bizonyíthatja ezt: Gy. 3785: *Capillus: coma: hajad* (vö. RMGL. 290). PÁPAI PÁRIZ szótárában a *coma* magyarázata: *Etsellet haj* (PP. 116). PÁPAI PÁRIZ az *etsellem* jelentését a *pecto* igealakkal értelmezi, majd a *pecto* szóalaknál ezt találjuk: *Fűsülöm, Egyengetem, Gerebenlem* (i. m. 51, 421). — A *hajadon* tehát eredetileg ragos főnév volt. A *hajadon van, hajadon jár* típusú szerkezetekben a *hajadon* először talán csak annyit jelenthetett '(kibontott, fésült) hajjal', majd innen '(fiatal nő, leány) fedetlen fővel'. Szófajváltással és jelentésváltozással továbbmódosul a szó fogalmi jelentése: 'fiatal nő, aki még nem ment férjhez, szűz'. De több nyelvi régióban a *hajadon* ~ *hajdon* állandósult szókapcsolatot, majd összetélt alkotott a *fő* ~ *fű* ~ *fé* határozóragos formájával: 1533: „Az azzonyallatok *hajadonfewel* ne legyenek” (vö. TESz. II, 21); 1708: *Hajadon fővel* (PP. 323).

A történeti és nyelvjárási adatokban a 'fedetlen fővel' jelentésű határozós kifejezésnek négy mondatalkatani megoldása rajzolódik ki az idevágó példák tömegéből (vö. TESz. II, 21; MTsz. I, 779 stb.): 1. *hajadonfővel*; 2. *hajadonfőn*; 3. *hajadonfőtt*; 4. *hajadonfőnt*. A történeti adatokból arra lehet következtetni, hogy a *hajadonfőn, hajadonfőtt* és a két forma egymásra hatásából fakadó *hajadonfőnt* alakulat korábban a nép nyelvben élhetett, ugyanis eléggé későn bukkan elénk az írott nyelvből: *hajadonfővel* 1533.; *hajadonfőn* 1800.; *hajadonfőtt* 1863.; *hajadonfőnt* 1880., itt az adatokra mint címszókra utalok (vö. TESz. II, 21). Ugyanakkor az igényesebb nyelvi változat a *hajadonfőn, hajadonfőtt* határozószókból egy *hajadonfő* szótári formát vont el: *Hajadonfő: Caput intectum, crinitum* (PP. 78). Egyébként SZINNYEI szótárában is *hajadon-fő* címszó alatt találjuk az ide vonható határozószókat (MTsz. 779).

A Dunántúlról, Székelyföldről a népnyelv bűvárlói *hajon-* előtagú határozószókat is jegyezték fel: *hajon-fé, hajon-fén* Baranya m. Ibafa; *hajon-fejenn, hajon-fejt* Székelyföld (vö. MTsz. I, 779); *hajomfőtt, hajomfönt* (OrmSz. 207); *hajonfején, hajomfén, Hajonfőn*, az ÜMTsz. kéziratos anyagából idézi a TESz. (II, 21). Csökölyben és környékén *hajonfőtt* alakot tükröz a mai beszélt nyelv. — Úgy vélem, hogy a *hajon-* előtagú határozószók ma már a helyi nyelvjárások ritka archaizmusai. A további speciális vizsgálódás deríthetne fényt a *hajadonfőn* ~ *hajadonfőtt*: *hajonfőn* ~ *hajonfőtt* alakitani kettősség nyelvtörténeti, jelentéstanai hátterére. Talán feltehető, hogy a *hajadonfőn* ~ *hajadonfőtt* formát valamikor régen inkább a még férjhez nem ment (fiatal) nőre vonatkozóan használták, a *hajonfőn* ~ *hajonfőtt* alakulat pedig általánosabban utalt az '(alkalmilag) fedetlen fejjel' jelentésre, és így ezt a nyelvi formát a férfiakra alkalmazták. Majd mikor a *hajadon-* előtag eredetibb jelentése elhomályosult, akkor a választékosabb nyelvi formákban s ennek alapján a nyelvjárásokban is egyre inkább nőkre, férfiakra a *hajadonfővel, hajadonfőn, hajadonfőtt* alakot használták.

NYELVMŰVELÉS

E-ző szavak Móricz Barbárok című novellájában

Ismeretes, hogy a magyar irodalmi nyelv a XVI. század első felétől a XIX. század közepéig alakult ki, vagyis ez alatt a háromszáz év alatt vált egységessé és emelkedett a nyelvjárások fölé mint a norma megtestesítője. Ennek a legfőbb nyelvi rétegnek az alapja a korabeli Kassa—Sárospatak—Debrecen környékének, tágabban értelmezve a Tiszától keletre eső területeknek a nyelve, nyelvjárása lett. Mindez természetesen azzal is együtt járt, hogy *e-zővé* vált; tehát az *ember* : *embör*, *gyerek* : *gyerök*, *kell* : *köll* stb. alakváltozatok közül az *e-ző* formák kerültek be az irodalmi és köznyelvbe, és az *ö-zők* nyelvjárásai maradtak.

A későbbiek során azonban — éppen az egyhangúság elkerülése végett, tehát stilisztikai célból — irodalmi nyelvünk bizonyos engedményt tett: mind a helyesírásban, mind a kiejtésben kettős: *e-ző* és *ö-ző* alakokat fogadott el, olyanokat, mint például *per* : *pör*, *seper* : *söpör*, *veder* : *vödör*, *felett* : *fölött*.

A tiszántúli részeken viszont továbbra is erős maradt az *e-zés*, olyannyira, hogy az idevaló embereknek — magam szintén közéjük tartozom — még ma is olyan „idegen” a *pör*, *fölött*, *vödör* *ö-ző* változat, mint akár a *folik*, *tanító*, *innya* más nyelvjárásbeli forma. Ebből aztán az is következik, hogy az itt született és nevelkedett írók, költők szinte sohasem élnek választhatóság esetén az *ö-ző* variánssal. Míg például a budapesti köznyelvben a *fel* : *föl* egyenlő arányban fordul elő, Veres Péter nyelvében — anélkül, hogy ezeknek valamilyen táji színezetet akart volna az író sugallni — szinte egyeduralkodó a *fel*.

Nemrégiben Móricz Zsigmond Barbárok című novellájával foglalkoztam. Akárhányszor elolvasom ezt a balladás szépségű művet, mind jobban bebizonyosodik számomra, hogy Móricznál talán senki sem ismerte alaposabban az alföldi ember életét, lelki-világát, gondolkodás- és beszédmódját. Persze a tiszántúli származású író az *e-ző* változatok használatát illetően sem tagadta meg önmagát. A Helyesírási Tanácsadó Szótár szerint két alakú: *e-ző* és *ö-ző* szavak közül mindig csak az *e-ző* változat fordul elő a novellában a következő esetekben: *fel* (11-szer, még a *felemelte*, *felkelt* szóalakban is), *fertelmes* (*leg*)*feljebb*, *veres* (ember, juhász; sokszor), *felette*, *repked*, *csendesesen*, *csengetett*. Három esetben — bár az említett szótárban csak az *ö-ző* forma található meg, és az Értelmező szótár is ez utóbbit veszi főalaknak — Móricznál az *e-ző* variáns szerepel. Ezek a következők: *verhenyes bajszú*, *setét*, *megettük*.

És végül: milyen szépen belesimulnak ezek az *e-ző* formák Móricz szövegébe, arra csupán egyetlen példát: „Aztán hirtelen egészen *setét* lett. Olyan hirtelen lett *setét*, mint-ha elfűjták volna a gyertyát.”

A helynevek megrövidítéséről

Szűkebb pátriám, Szolnok megye tiszántúli részén sokszor megfordulván feltűnt, hogy az odavalósiak a mindennapi beszédjükben gyakran megrövidítik falujuk, városuk nevét, de nagyon is különböző módon. Szülőhelyem, Kisújszállás például *Kisúj* lesz, Túrkeve meg csak egyszerűen *Kevi*. Törökszentmiklós neve szintén megrövidül, *Szentmiklós*-nak, pontosabban *Szemmiklós*-nak mondják. És hasonlóképpen emlegetik Dévaványát *Ványá*-nak, Mezőtúrt *Túr*-nak, Abádszalókot *Szalók*-nak, Tiszaderzsset *Derzs*-nek, Kunmadarast *Madaras*-nak, és így tovább. Viszont *Kunhegyes* nevéből már sohasem marad el a *Kun* előtag, és *Nádudvar* neve is teljes egészében hangzik.

Ha továbbá megnézzük örvendetesen gyarapodó földrajzínév-gyűjteményeinket — ezúttal csak a Zala, Somogy és Tolna megyei hatalmas és páratlanul szép kötetekre utalok —, hasonlókat tapasztalunk. Zalában például Balatonmagyaród *Magyarad*-ként, Zalamerenye *Merenye*-ként, Vasboldogasszony pedig *Boldogasszony* néven szerepel a közbeszédben. De már az egyébként hosszú, többszörös összetételű Szentkozmadombja és Szentgyörgyvölgy megmarad hivatalos formájában.

A szóróvidítés természetes jelenség a nyelvben: a szóval is takarékoskodnunk kell, persze csak a megértés és a megértetés határáig. De hogy például a helynevek esetében egyszer miért rövidítünk és másíkszor miért nem, illetőleg egyik esetben miért így, a másikban meg miért amúgy, azt némelykor meg tudjuk okolni, máskor viszont csak majd a tüzetes és mélyreható vizsgálat fogja kideríteni.

Ezúttal csupán a legérdekesebbnek látszó *Kisújszállás* > *Kisúj* típusra térek vissza, vagyis azon kevés számú esetre, amelyben az összetett név eleje marad meg, de úgy, hogy ez valójában „értelmes” szerkezetet nem alkotó, rendszerint egy vagy több jelzéből áll. Ilyenek a már említett példán kívül a *Nyíregyháza*-ból létrejött *Nyíregy*, a *Kunszentmárton*-ból rövidült *Kunszent* és a székelyföldi *Sepsi* a *Sepsiszentgyörgy*, illetőleg *Kézdi* a *Kézdivásárhely* és *Gyergyó* a *Gyergyószentmiklós* név helyén. Ezekben — különösen az első háromban — nyilvánvalóan érződik a beszélt nyelvi, a családiasabb, nem hivatalos jelleg, de — vagy talán éppen ezért — már írásban is találkozni velük. *Kisújszállás*on „Kisúj étterem”-nek neveztek el egy új vendéglőt, a *Nyíregy* szóalakot pedig a Magyar Ifjúság egyik nem régi számában olvastam egy vers epilógusában, így: „Régi szokás *Nyíregyen* / A Zrínyi gimnáziumában”, azaz kollégiumában stb.). Mindenesetre ezek a kissé furcsállhatóan alakult rövid formák a nyelvnek, a nyelvet beszélő közösségek a találékonyságát, az újra való törekvését igazolják.

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

A XXXIV. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól

Már az előző évi beszámolómban (MNy. LXXXIII, 216—8) is szóvá tettem, hogy a pályázatokra beküldött munkák száma évről évre csökken. Az idén csupán kétharmada az összes pályamunka a tavalyinak, s ez elgondolkodtató tény akkor is, ha ezen belül a nyelvészeti témájú dolgozatok nem csökkentek egészen kétharmadnyi arányukra, hanem valamennyivel meghaladták a háromnegyed részét is a tavalyi mennyiségnek. Szám szerint — a múlt esztendei 49 munkával szemben — az idén 38 volt a népnyelvi témájú dolgozat. Legutóbbi ismertetésemben megkísértem ennek az érdeklődés csökkenését mutató tendenciának az okára utalni, s az érvényes a mostani évre is; alig tapasztalható változás ezen a téren. Azt azonban kétségtelen eredménynek kell elismernünk, hogy a pályadíjakat meg lehetett némileg emelni. Ettől az évtől kezdődően a felnőtt kategóriában 5000, az ifjúságiban pedig 2500 Ft lett az első helyezettek jutalma. Ezzel szemben viszont csökkent a pénzjutalomban részesíthetők száma, hiszen a kiosztható összeg lényegében nem változott. Természetesen bármennyire is értékelni kell az egyéni jutalmak összegének méltányos megemelését, föltűnő változást nem várhatunk még a pályázatok számának és minőségének emelkedésében, hiszen évek munkája fekszik egy-egy dolgozatban, s a mostani (meg a következőkben remélhető) díjmelések híre csak két-három év múlva hozza meg a gyümölcsét. Ha azonban tovább romlik

a jutalom (meg a fizetés és nyugdíj) értéke, aligha marad idejük az önkéntes gyűjtőknek tudományos kutatásra, hiszen megélhetésük biztosítására fordítják szabadidejüket.

A felnőtt pályázók és az ifjúsági kategóriában indulók aránya (71% : 29%) pontosan megegyezik az elmúlt esztendeivel. Ezt a mostani csak azért lehet jobbnak tartani, mert az idén középiskolai diáknapi dolgozatai nem kerültek be az ifjúsági pályamunkák közé, ugyanis csak kétévenként rendeznek ilyen szellemi vetélkedőt a fiataloknak. Ez a viszonylagos javulás néhány lelkes szakkörvezető munkájának eredménye, akik a diáknapoktól függetlenül is dolgoztatják tanulóikat, s küldik jól elkészített munkáikat a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatokra. Így Timaffy László győri és Varga Mária hatvani szakköréből három-három kiváló dolgozat érkezett az idén is.

A népnyelvi témájú pályamunkák részletesebb tematikai vizsgálatából az derül ki, hogy túlnyomó többséggel (28) névtani kutatásokat vállaltak a pályázók. Négy-négy munka tartalmazott tájszavavakat vagy tájnyelvi szakszótárakat, illetve szólásokat, közmondásokat. A fennmaradó két pályamunka két véglete egy-egy nyelvjárás sokoldalú bemutatásának: míg az egyik tudományos értékű, gazdag anyagot tartalmaz, addig a másik változatos megfigyeléseket közöl nyelvészeti szempontból alig használható formában.

A tematikus áttekintés során fölmerülhet néhány kérdés. Mi az oka a névtan ilyen túlzott mértékben való jelenlétének? Miért nincs az idén egyetlen mezőgazdasági szókinészet összegyűjtő munka sem, holott annak kiváló kérdőíveit kaphatja kézbe az érdeklődő kutató? Úgy érzem, meg kell válaszolnom ezeket a kérdéseket, mert könnyen érhet a szakmai sovinizmus vádja, pedig még a legjobb értelemben vett elfogultságot is igyekszem távoltartani magamtól, midőn kezdő pályázót indítok útjára vagy régi önkéntes kutatóval váltok leveleket. Az első, amit előre kell bocsátanom az, hogy mindig a jelentkező érdeklődési körét igyekszem fölismerni. Amennyiben nincs kialakult terve, akkor felsorolva a lehetőségeket mellékelek olyan pályamunkákat a levelemhez, amelyek már megjelentek valahol, valamilyen sokszorosításban. Ehhez az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete kiadásában napvilágot látott füzetsorozatok: a Magyar Személynévi Adattárak, a Magyar Névtani Dolgozatok és a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok egyes számai nyújtják a legegyszerűbb megoldást. Kettős hasznuk van e füzetek elküldésének. Először is mintát adnak az induló pályázó kezébe, jöllehet mindig föl hívom a figyelmet arra, hogy nem kell szolgai módon másolni a kapott anyagot, nem az egyetlen helyes és követendő módszer a küldött füzetben található adatföltárás és földolgozás, tehát nem lehet, nem is szabad mintegy kaptafa módjára ráhúzni a saját gyűjtésű anyagot. A másik jelentősége pedig az, hogy megcsillantja a hasonló publikáció lehetőségét a pályázónak, s ez a témaválasztásban nyilván befolyásolja is. Sajnálatos tény, hogy a paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókinése pályázatainak hatalmas tömege nemhogy megjelentetésre, de még szakszerű földolgozásra, bármilyen tudományos igényű hasznosításra sem került, s így a pályázó kezében hiába van ott a kiválóan fölhasználható és a kezdő kutatót is jól elirányító kérdőív, inkább névtani téma mellett dönt a nagy többség. Pedig magam is szükségesnek látnám a földművelés és állattartás kiháló szókinésének minél több kutatóponton való összegyűjtését. A személynévizsgálatok meglepően nagy aránya még azzal is magyarázható, hogy az elmúlt két évtizedben igyekeztünk minden erővel meggyőzni az önkéntes gyűjtőket a helynévtárak készítésének szükségességéről, s hiszen sokan részt is vettek közülük a megyei vagy járási kötetek anyagának összeszedésében, néhányan az ellenőrzésben és a közlésében is. Miután megjelentek ezek a nagy összefoglaló munkák, kevesen folytatják a helynevek kiegészítésével, történeti adatok levéltári kutatásával a gyűjtést, hanem inkább a terepmunka mellett maradva a személynevek, elsősorban a ragadványnevek

egybegyűjtését vállalják. Ez — véleményem szerint — még akkor is helyes így, ha a történeti helynévanyag összegyűjtését hasonlóan fontosnak tartom. Elsősorban a levéltári munka nehezebb körülményei, a filológiai pontosság követelménye, a fáradságos kutatásnak nagyon sokszor alig kézzelfogható eredménye tartja vissza az önkéntes gyűjtőket a történeti adatok föltárásának, összeírásának végzésétől, de az a tudat is közrejátszhat ebben, hogy levéltárainkban bármikor, később is föllelhető lesz ez a helynévanyag, míg a ragadványnevek rohamosan fogynak, s a régebbiek az idősök kihalásával feledésbe merülnek.

Ezek után lássuk az egyes pályamunkákat sorjában és témák szerinti fölosztásban!

Általános nyelvjárásleírást két pályamunka tartalmazott. **KARSAI ERVIN** és **ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY** hatalmas gyűjtésen alapuló és minden nyelvi tényre (tehát a grammatikára is) kiterjedő földolgozásban mutatta be a ráckevei lovár és dirzár cigány nyelvjárásokat egy igen terjedelmes (423 lap) és nagyon érdekes munkában. Különösen figyelemre méltó a második részben (180—423) helyet kapott adattár, amely szótárat, népdalokat, mondókákat, köszöntőket, meséket tartalmaz, ha nem is a legnagyobb pontosságra törekvő, de elfogadható fonetikai följegyzéssel, magyar fordításaikkal együtt. A másik általánosságra törekvő munka **DEMETER ISTVÁN** gyűjtése Trizs községből (102 lap), amely néprajzi vonatkozású megfigyeléseket, szokásokat, gazdaságtörténeti leírásokat, mondókákat, népdalokat stb. tartalmaz többnyire fonetikus lejegyzésben.

A nyelvjárási szókincs összegyűjtésében messze kiemelkedik **TÓTH IMRE** munkája, amely az Ipoly menti Bernece község és környéke nyelvjárási szavainak szótárát tartalmazza kifogástalan nyelvészeti szereléssel, a kiejtések pontos lejegyzéseivel és tökéletes jelentésmegadásokkal. Ez a szinte nyomdakész kézirat a közeljövőben remélhetőleg meg is jelenik a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatában.¹ Kisebb terjedelmű (37 lap), de hasonlóan értékes **JANKUS GYULA** tájszógyűjtése a csehszlovákiai Kéménd községből. Elsősorban valódi és jelentésbeli tájszavakat szerepeltet a munka, s ezek jelentésmegadásai pontosak, hangalakjainak lejegyzései elismerésre méltók. **MOLNÁR DEZSŐ**, Csöngye nyelve (226 lap) című munkájába foglalt bele ezernél több szót tartalmazó tájszótárat. Sok utalást, pontos jelentésmegadást tartalmaz a kézirat, s a példamondatok hiánya sem csökkenti jelentőségét. **SZLAVKOVSKY LÁSZLÓ IMRÉNÉ** a Szeged melletti Fehér-tó halászati szókincsét gyűjtötte össze teljességre törekedve, igen elmélyült és részletes kutatás alapján (72 lap).

A szólasók és közmondások témakörében az eddig elsősorban helynévgyűjtésekkel pályázó **SÜLE SÁNDOR** küldött be kiemelkedően szép, gazdag anyagú, megjelentetésre alkalmas munkát Kerta községből (125 lap). Külön meg kell említeni nyelvjárási lejegyzésének és jelentésmegadásainak pontosságát, mivel ezek legtöbbször hiányosak vagy elnagyoltak a hasonló témájú pályamunkákban. Kisebb terjedelmű, de igen igényes minden szempontból a több népnyelvi pályázattal is szereplő **JANKUS GYULA** munkája a csehszlovákiai Kéménd község frazeológiai kincséből. Kifogástalan a jelentések megadása, és a nyelvjárási ejtés hibátlan jelölése még a példamondatokra is kiterjed (28 lap). **ZONGOR FERENC** tematikus válogatást adott gazdag anyagú Celldömölk környéki gyűjteményéből. Pályamunkájában a cigánysággal kapcsolatos szólásokat és közmondásokat sorolta föl, s ez érdekes, színes képet ad a magyarsággal együttélő eme népcsoport szokásairól, viselkedéséről, erkölceseiről stb., de arról a lélektani szemléletről is, amely szerint (és a frazeológiai megfogalmazások alapján) népünk vélekedik a cigányságról, életformájáról (33 lap). **PÁNCZÉL JÓZSEFNÉ** Csanádpalota régebbi, de még az élő nyelvben elérhető szólásaiból, közmondásaiból ad néhány nyelvjárási jelenséget híven visszaadó gyűjteményt (48 lap).

¹ Időközben megjelent az MNyTK. 176. számaként.

A helynevek témakörében is JANKUS GYULA csehszlovákiai magyar tanár munkáját kell kiemelni, amely az érsekújvári járás földrajzi neveit tartalmazza (98 lap, 9 térk.). A kilenc község névanyagát a szerző jó módszerekkel gyűjtötte, majd kiváló térképeken pontos lokalizálással, sok hasznos néprajzi és régészeti megjegyzéssel látta el, a végére pedig névmutatót is szerkesztett. KURTUCZ MIHÁLY álnéven a romániai Kisiratos helyneveit tárta föl rendkívüli alaposással, történeti és helyszíni kutatómunkával sok tudományág számára hasznosítható módon egy pályázó (84 lap, 2 térk.). A már évek óta sok kiváló csehszlovákiai helynévgyűjtéssel szereplő D. VARGA LÁSZLÓ most Hegyi és Kisráska község helyneveit küldte el a tőle megszokott pontossággal és alaposítással magyarázva és rendszerezve adatait (40 lap, 2 térk., 20 fotó). DRAVICZKY IMRE Hajdúnánás helyneveit gyűjtötte össze és küldte be a helytörténeti és régészeti szempontok lelkiismeretes figyelembevételével és föltárásával, olvasmányos formában, szépen illusztrálva (125 lap, 1 térk., fotók). ILLÉS GABRIELLA Nyíracád helyneveinek adattárával és földolgozásával pályázott (66 lap). Az igen jó és hasznos adattár a lokalizálás hiányában sajnálatosan veszt abból az értékből, amit kiváló rendszerezése alapján tulajdoníthatunk a munkának. KÁRTYIK ZITA általános iskolai tanuló Apátfalva már nem használatos, de még az emlékezetben élő helyneveit szedte össze igen alapos pontossággal (10 lap). Koronóc helyneveiből egy csokorra valót küldött érdekes magyarázatokkal a 401. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet és Szakközépiskola honismereti szakköre (13 lap, 2 térk.). Négy székesfehérvári általános iskolai tanuló (KISS ADÉL, ZSUDON ZSÓFIA, NAGY VERA és GÁSPÁR ANDREA) Enying helyneveiből jegyzett föl néhányat kilenc kézírásos lapon. NAGY JÓZSEF a *Kótaj* név eredetének új magyarázatát kísérelte meg (13 lap).

A személynevek mindegyik elemét összegyűjtötte és beküldte FERENC LUKÁCS álnéven a romániai Küküllőkeménycfalváról egy önkéntes gyűjtő (28 lap). Különösen pontos a családnevek régi és mai nyelvjárási alakjait bemutató lejegyzése, beceneveinek bemutatása. VÖLGYES FERENC igen alapos gyűjtésének eredményeként küldte el Harasztifalu teljes személynévanyagát (55 lap), amelyet föl is dolgozott a lehetőség szerint minden szempontból.

A családnevek 1727 és 1895 közötti adatait kutatta föl PINTÉR GYÖRGYIKE tanítónő Bánokszentgyörgy és Várfölde községekben (89 lap). Anyagát kiváló ötletességgel igen sok szempont alapján rendszerezte, és jó mutatókkal látta el. A keresztnévek témaköréből egy dolgozat született, CSORDÁS ANITA munkája. Ebben Boldog község keresztnévanyagát az 1869 és 1900 közötti időszakból gyűjtötte össze és írta le igen nagy terjedelemben (368 lap). A nevek évenkénti, majd tízévenkénti összesítése, gyakorisági sorrendjeinek nemenkénti elkészítése növelte meg ily nagymértékben a terjedelmet.

Igen sok a ragadványnevekkel foglalkozó pályamunka, s örömmel lehet megállapítani, hogy szép számmal van közöttük kiváló is, és többen vizsgálják a periferiális neveket. A hagyományos névanyagot Rábaszentmihály községben HANKOVSKY KATALIN gyűjtötte össze és dolgozta föl több szempont szerint is (48 lap, 1 térk.). MISI TÜNDE és MÁDI JUDIT teljességre törekvő igénnyel szedte össze és rendszerezte kiváló módszerek szerint Abasár ragadványneveit (55 lap). KOVÁCS ANDREA hasonlóan gazdag névanyagot gyűjtött Adács községből, s az öröklődésük módjait is közölte pályamunkájában (31 lap). Házaik, lakásaik szerint veszi sorra Pásztó lakóit, s így adja ragadványneveket, azok földeiríthető keletkezési okait BOGÁCSI ISTVÁNNÉ KELEMEN KLÁRA szép munkájában (49 lap). TARI ISTVÁN Heréd falu népi ragadványneveit kiváló statisztikai adatokkal, de szerényebb rendszerezéssel küldte be (31 lap). A dobozi ragadványnevek közül sokat felsorol betűrendbe szedve KOMLÓSI MÁTYÁS pályamunkája (15 lap), s a békésiek közül azonosít néhányat a megfelelő családnévvel SEBŐ LÁSZLÓ négy lap terjedelmű felsorolása.

GÖRBEDI MIKLÓS a tiszalöki zsidó neveket veszi sorra, s látja el mindegyiket megfelelő, bőséges magyarázattal (11 lap). RÁCZ SÁNDOR a makói nazarénusok neveit és ragadványneveit emelte ki a város névanyagából (76 lap). SZÉKELYHÍDI FERENC a debreceni cívisek ragadványneveiből ad válogatást (6 lap). HORVÁTH DEZSŐ ÉS SZILBEK TAMÁS egy győri szakközépiskola diákneveit küldte be jó rendszerezésben, pontos és modern földolgozásban (12 lap).

Az állatnevek köréből készítette pályamunkáját CSAPÓ JULIANNA. Mecsér szarvasmarha, ló- és kutya neveit gyűjtötte össze teljességre törekedve, s ezeket csoportosította több szempontból is (34 lap). SZAKÁLL MIKLÓSNÉ Nemespátró régi állatneveit és állatszólítóit kutatta föl, majd írta le öt kéziratos lapon. A Makói Kun Béla Általános Iskola honismereti szakköre Ráczy Sándor vezetésével gyűjtött a városban állatneveket, s ezeket a gyerekek rajzaival ellátva két pályamunkában juttatta el a pályázatra (23 + 70 lap). Ebben betűrendben közlik a neveket, megjelölik az állatfajt s a név viselőinek számát is.

Végül megállapíthatjuk, hogy népnyelvi szempontból eredményes volt ez a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat is. Több olyan munka született, amelyet a szakterületek hivatásos kutatói forrásként használnak majd, hiszen értékes, kihalt vagy kihalóban levő adatokat találnak benne. Ezeknek a megmentésére hirdeti meg a továbbiakban is a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet a gyűjtőpályázatot, s ezeknek az értékelése, megbecsülése egyaránt feladata az önkéntes gyűjtőknek és a hivatásos nyelvjáráskutatóknak.

HAJDÚ MIHÁLY

Adalékok a detroiti magyar közösség nyelvállapotához

1987 nyarán néhány hetet Detroitban töltöttem, és interjúkat készítettem — adatközlőimet generációk szerint válogatva —, hogy az élő nyelvet vizsgálat alá vessem, s benyomásokat szerezzek az ottani magyarság magyar nyelvtudásáról, anyanyelvtük megőrzésének lehetőségeiről, nehézségeiről.

Azonnal fölmerülhet a kérdés: mikor beszélhetünk, és beszélhetünk-e egyáltalán egy második-harmadik generációs magyar esetében magyar anyanyelvről; továbbá kit és milyen kritériumok alapján tekinthetünk az Egyesült Államokban magyarnak. A probléma rendkívül összetett, hiszen itt személyes, emocionális megnyilatkozások ütköznek össze objektív ismérvekkel. (A United States Census Bureau, az USA népszámlálási hivatala három szempontot vesz figyelembe az etnikai hovatartozás meghatározásánál: 1. születési hely; 2. szülők születési helye, származása; 3. anyanyelv. Ezáltal a harmadik generációt vagy akiknek csak nagyszülei születtek Magyarországon, kizárja a számlálásból.) A diaszpórában élő csoportok esetében — véleményem szerint — nem beszélhetünk nemzetudatról, inkább valamiféle etnikumtudatot említhetnénk. A „magyarságtudat” kifejezést céltatosan kerültem, hiszen még a „magyar” jelző szemantikai tartalmai is zavarosak a megkérdezettek, a köztudat számára. (Vö. CSEPELI GYÖRGY, Nemzeti tudat és érzésvilág. Bp., 1984. 44.) CSEPELI GYÖRGY magyarországi adataival (nevezetesen, hogy a megkérdezettek közül „a legtöbben (64%) az anyanyelvet tekintik kritériumnak” — i. m. 47) összhangban állnak az általam feltett kérdésre adott válaszok is, vagyis az amerikai magyarság, legfőképpen az első generáció a „magyarnak lenni” és „magyarul beszélni” kijelentések közé egyenlőségelet tesz. Bizonyítják ezt azok a vallomások is, melyek adatközlőimtől származnak, akik gondolataikat végre kimondva titokban abban reménykedtek, hogy a bennük évtizedek alatt felgyülemlett

aggodalom, az okok feltárása, a nosztalgia a régmúlt iránt az utolsó figyelmeztetés lehet a fiatalabbak s talán önmaguk (?) számára is.

Egy Allen Parkban (Mich.) élő idős házaspárral folytatott beszélgetésből idézek, abból a részből, ahol a régi magyar negyed, a Delray életét elevenítik fel (vö. PUSKÁS JULIANNA, Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. Bp., 1982. 362):

Feleség:

— *Régem még vótak ezek a magyaro... ő... fijaalok a második d z s e n e r á s i j ó, még az első is... szín... szindarabokat... Énëkkar vót... minden, de lassá mindén elmulik, mer... a... ő... má negyedik nemzedék az má... e... belölvad tejjessen. A j h o p p [I hope], hotyhát maradonk még valakik, mikor mi elmegyünk... magyarogbó...*

Férj:

— *Á, a... a... magyar nyelv, akik kijöttek ide régen, du ju no^u [Do you know], azog belölvannak az amerikai nyelvbe.*

Feleség:

— *De... ming... ming meg ming mindig mindig magyaró...*

Férj:

— *Most is csak magyarò beszélünk.*

Feleség:

— *Még a barátaink is lektöb magyarok... vótak, häd lektöbb elmént, nem sok vum má.*

Az anyanyelv megőrzésének, elvesztésének problémája az 1920-as évekre égetővé vált; így születhettek olyan jelszavak, mint a „Save the Second Generation” (l. PUSKÁS, i. m. 362). A gondok „intézményes” orvoslásában az amerikai magyar egyházak vállaltak vezető szerepet: vasárnapi, illetve nyári iskolák szervezésével, magyar nyelvű oktatással, no és anyanyelvi istentiszteletekkel, a nemzeti tradíciók megőrzésével. Ezek történetéről, kezdeti működéséről PUSKÁS JULIANNA idézett műve részletes áttekintést ad. Azóta viszont sokat romlott a helyzet:

— *De mondom, hotyhát ittö... még azért jönvannak, de aszta^t tessék megírnyi, asz sajnos, hogy ezek a magyar étyházak kihalnak. A Klivlandot [Cleveland] hallo^tta, ugyé. Az is éggy... egy nagy magyar város, talám még töb vā magyar, mind it, És negyven évre, negyvenöt évre, hogy gyönyörű templomot be köllöd zárnyi, mer nem vol^tak hívek. Ugyé, úgy volt ott izs, mikor elméntüng má husz-harminc évé, hogy a magyar negyed lészát. Mim mēntek ki a külvárosogba, és ot marattak. És az öregék mékhaltak, akkor be köllöd zárnyi vagy elannyi a feketéknek vagy másnak. Az... asz szomorú hejzed, mer mon^ta a lelkiszünk is, hogy mennyi magyar étyház méksemmissül. Mikor az... ugyé má nem jönnek ki úgy, és a... a régiжек kihalnak, az ujjak még má belölvadnak az angol étyházog.*

Kétségtelen, hogy a vezető szerepet a magyarság összetartásában — ahol erről még beszélhetünk — ma is az egyház játssza, korántsem olyan eredményesen, mint ahogy azt néhány évtizeddel ezelőtt tette. Ahelyett, hogy ennek okait taglalnám, szeretnék egy hosszabb interjúból ide vonatkozó részeket közölni. — A beszélgetést Ábrahám Dezső püspökkel, az Allen Park-i magyar református templom lelkészével folytattam. (A szöveg köznyelvi jellege miatt a közlésben itt eltekintek a fonetikus átírástól.) Ábra-

hám püspök először áttekintette az amerikai magyar református egyházak történetét, beszélt a Független Magyar Református Egyház létrejöttének körülményeiről (vö. Puskás i. m. 250—74).

— Miben látja a Független Egyház jelentőségét ?

— *A kisebb telepeken a magyarok kezdenek kihalni, a templomaik megszánnak, ezért azt mondják a magyaroknak: hát most már itt vannak ötven-hatvan-hetven éve, már tudni kell maguknak angolul, hát álljanak be az amerikai egyházakba. És a magyar templomokat becsukják, így helyükön a leszármazottaik, gyermekeik, unokáik amerikai egyházakat fognak fenntartani. A Független Egyház abban segíthette a német eredetű reformátusok által fenntartott egyházaknál levő magyarokat, hogy azt hangoztatta: akik magyarok akarnak lenni, önálló magyarok, és büszkéek származásukra, fajtájukra, hitükre, azok legyenek független, önálló magyar reformátusok. Úgyhogy ez az egyháztest nőtt, gyarapodott, a többiek meg lassan hátratélt szenvedtek.*

— Hogyan épül fel ez az egyháztest ?

— *Három részre oszlik ez a mi egyháztestünk: van Keleti Egyházmegye, ez New Jersey környékén van; van Nyugati Egyházmegye, ez Pittsburgtól egészen Kaliforniáig tart; és van a New York-i Egyházmegye. Mindegyikben van nyolc-tíz, összesen van huszonkilenc-harminc egyházunk a három egyháztestben... Az a problémája a legtöbb egyházunknak, hogy nagyon kicsinyek, nagyon sok gonddal küszködnek a fennmaradásért, a fenntartásuk nagy megerőltetésébe kerül a híveknek. De van olyan egyházunk is, ahol száz tag eltart egy egyházat. Persze olyan helyek is vannak, ahol a lelkipásztornak el kell menni valami más munkára is dolgozni, s közben a lelkipásztori teendőket is el kell látnia.*

— Itt, Allen Park-ban, hogy oszlik meg az arány az idősek és fiatalok, tehát a különböző generációk között ?

— *Például most is van egy egyháztagunk, aki kilencven éven felül van, és amióta itt vagyok, nagyon sokszor előfordult már, hogy kilencven és száz év közötti magyarokat temetünk. A nyolcvan-kilencven évesek többen vannak. Általában hosszú kort érnek meg az itteni magyarok. Ez az első generáció, akik még a háború [ti. az I. világháború] előtt jöttek. Ezeknek a gyerekei még jól tudnak magyarul. A legtöbb beszél, de írni már kevesebbet. Ezek gyerekei, unokái, a harmadik generáció sajnos már nagyon sokszor nem beszél, nem is ír magyarul. Ahol van negyedik generáció is, például dédunokák, a vegyes házasságok miatt már annyira elamerikaisodtak, hogy... Az angol nyelv bevezetése 1944—45 táján vált szükségessé, amikor a második világháborúnak vége lett, a katonák visszajöttek, családot alapítottak. A gyerekeik már egyáltalán nem tudnak magyarul, így bevezették az angol istentiszteletet. Bár akkor csak egy hónapban egyszer volt, ma már minden vasárnap van angol istentisztelet, s sajnos az angolra járók száma itt nálunk kétszer annyi, mint amennyien a magyarra járnak. A múlt vasárnap azért voltunk kilencvenen. Általában 100—150 magyar van még, akik igénylik a magyar református istentiszteletet. Katolikusoknál jobb az arány, mert kétszer annyian vannak, mint a reformátuson.*

— Úgy tudom, a katolikus templomban is csak egy mise van magyarul, vasárnap.

— *Egy, de jó, hogy egyáltalán van, mert vannak olyan falvak is, ahol a magyar templomot teljesen be kellett zárni. Most is jártam több olyan helyen, ahol nincs már magyar istentisztelet, esetleg az angolon van még magyar ének, magyar imádság vagy valamilyen magyar szolgálat. Egyszóval elég nehéz helyzetben van az amerikai magyar kolónia.*

— Hogy tudnak ezen segíteni ?

— Az egyik segítség az, hogy igyekezzünk az egyházak munkáját állandóan fenntartani. Persze a lelkészhiány nagy gond, mert nincs lelkészképzés sem a római katolikusoknál, sem a református egyháznál. A lelkészutánpótlás terén az Óhazára vagyunk utalva. Az utóbbi időben ez is elég nehéz, ezért valami megoldást kellene keresni. Talán, ha összefognának ezek a szétdarabolódott reformátusok.

— Püspök úr, a magyar nyelv érdekében tudnak-e valamit tenni ? Régebben voltak lehetőségek a magyartanulásra: vasárnapi iskolák, a Verhovay, illetve ma már William Penn.

— Az egyház régebben is próbált megtenni mindent a magyar nyelv érdekében. Akkor még minden magyarul ment, hiszen magyarok voltak az egyháztagok. Sajnos az egyháznak sok helyen út kellett állnia az angol nyelvre, hogy a gyerekeket megtartsa és hogy az egyházat is jenn tudja tartani. Vannak olyan helyek, ahol — például Philadelphióban — a lelkész makacsul ellenállt ennek és azt mondta: ő csak magyarul akar misézni. Az öregek azonban kihaltak, és a fiatalok „elpárologtak” az amerikai egyházakhoz. Nem volt utánpótlás. És amikor a lelkész nyugdíjba ment, majd meghalt, akkor az angol főhatóság, amely egy presbiteriánus fennhatóság alá tartozó csoport volt, elhatározta, hogy odaadja a templomot olyanoknak, akik közben arra a negyedre jöttek Philadelphióban. Így a templomot, a magyar templomot spanyolul beszélő embereknek adták át, hogy vigyék tovább az isten ügyét, a magyar templom ezzel megszűnt. Philadelphia egy nagy világváros, és nincs benne magyar református templom.

— Milyen szervezeteket hoztak létre a magyar nyelv tanítására ?

— A magyar nyelv tanítására az egyházak mind nagy súlyt helyeznek, és különböző tanfolyamokon próbálják a magyar nyelvet tanítani. Nálunk például van tanfolyam kezdőknek, haladóknak. Kik érdeklődnek ? Most nagy az érdeklődés Magyarországra iránt: elmenni látogatóba, meg akarják ismerni az országot, szüleik, őseik földjét. Ezek roppant erővel hatnak. Sokszor nemcsak gyerekek, hanem idősek is tanulnak magyarul, jönnek és boldogan mondják, amit már tudnak magyarul. Nem kis dolog: nekem van egy társlelkészem egy éve, aki tud magyarul, de nem annyira, mint ahogy egy lelkésznek az egyházi munkában kellene. Kibűzte célul, hogy elmegy Magyarországra egy fél évre vagy egy évre, hogy igazán jól megtanuljon magyarul. Azon fog igyekezni, hogy valahol, Budapesten vagy Debrecenben alkalmat kapjon arra, hogy egy évet ott töltsön. Ugyanúgy, mint más cserediákok vagy fiatal lelkészek. Így tökéletesíti magyartudását, és akkor viszi tovább a szolgálatot.

Mondok egy másik esetet. Van olyan amerikai magyar lelkész is, aki angol származású amerikai. Budapesten töltött egy évet feleségével, és most Princeton mellett, New Brunswick közelében egy Menville nevű városban szolgál a magyarok között. Unikum és egészen csodálatos dolog. Az emberek ámulattal járnak hozzá, hallgatják. Jól tud magyarul, nagyszerűen beszél. Persze van sok más példa is erre, amikor magyarok összeházasodnak más nemzetiségekkel, és akkor az illető egy év alatt meg tud tanulni magyarul.

— És a tanárokat honnan hozzák ?

— Hát ezek, akik ma tanítanak, rendszerint nem hivatásos, professzionális tanárok, hanem olyanok, akik önként vállalkoznak. Magyarországról jöttek valamikor, és jól tudnak magyarul. Néha előfordul, hogy vannak tanítók is, akik vállalják ezt a munkát, de akik főiskolákon, egyetemeken tanítanak, rendszerint annyira le vannak kötve, hogy saját munkájukon kívül, főleg az egyetemi városokban, nemigen jut idejük arra, hogy ilyen magyar központokba eljussanak, és ott még magyarórákat is adjanak. Néha az is előfordul, hogy mégis

segítenek, irányítanak. Például New Jersey-ben vannak olyan magyar egyetemek, ahol a magyar tanárok közreműködnek a magyartanításban: a rendszeresítésben, a beosztásban vagy a gyerekek és a tanárok kapcsolatának kialakításában. Gondolok itt Nagy Károlyra és Held József-re. Nagy Károly, aki ismert Magyarországon, és akinek tanszéke van a New Brunswick-i egyetemen. Hasonlókról beszélhetünk Bloomingtonban is.

— Püspök úr, Magyarországgal milyen a kapcsolatuk?

— Magyarországgal a kapcsolat mindig jó és élénk volt. Az egyházak vezetőinek fontos, hogy a magyarországi egyházzal tartsák a kapcsolatot. A háború alatt nem volt kapcsolat, bár én csak 1947 szeptemberében jöttem Amerikába, és 1958-tól a múlt évig voltam az egyházak püspöke. Most dr. Harsányi András, Harsányi Zsolt író fia az új püspök, ő viszi tovább a kapcsolatot. Az 5 kapcsolatai tökéletesebbek, mint akárki máséi, hiszen előfordul, hogy családi vonatkozásban egy évben kétszer is ellátogat Magyarországra. Az egyházak lapjai ide járnak, mi pedig küldjük a mi lapjainkat az egyházi szervezeteknek, püspöki hivataloknak, könyvtáraknak és más hivataloknak.

— Emellett az interjúkból úgy tűnt számomra, hogy az utóbbi években jelentősen megnövekedett a magánutak, a rokonlátogatások száma is. Segíthet-e ezek szervezésében az egyház?

— Egyháztagjaink minden évben társasutakat szerveznek. Volt olyan idő, amikor ebből a városból két-három csoport is indult egy nyáron. A háborút követő csendes időszak után elkezdődött az Óhaza felfedezése, mindenki meg akarta nézni a rokonait. Most is állandóan mennek, ha van rá szervezet. Jövőre például az egyházunk is szervez ilyen kirándulást, csoportos kirándulást. Ez a kapcsolat élénkül, nagyon igyekszünk fenntartani a jó kapcsolatot az óhazaiakkal, az egyházzal is, magánosokkal is. Ha pedig jönnek az Óhazából, szívesen látjuk őket. Például most is volt itt egy hónappal ezelőtt a debreceni ifjú színjátszóknak egy tízes csoportja. Gyönyörűen szerepeltek itt az egyház színpadán. Akkor egy éve jött el a debreceni énekkar, a Kántus tagjai negyvenötven-negyvenhatan, ők is nagyszerűen szerepeltek. Főllekesítenek az ilyen kapcsolatok. Mi ezt értékeljük és nagyra becsüljük. Reméljük, a jövőben még élénkebb és még jobb kapcsolatokat tudunk majd kiépíteni.

— És mit jósol a harmadik-negyedik generációnak itt?

— A harmadik-negyedik generáció . . . Én nem tudom megmondani, mit hoz a jövő, csak azt tudom, hogy nekünk egyházi szempontból szolgálnunk kell és munkálkodni a következő generációk között is. Nem hagyhatjuk, hogy azok teljesen elveszzenek, eltűnjenek a nagy amerikai „süllyesztőben”, a nagy katlanban, az égető üstben, ahogy mondani szokták. Égető üst ez, ahol mindenki összeforr, mint amikor a lekvárt készítik, és a végén egy íz lesz belőle. Reméljük, hogy azok, akik itt a magyar egyházak, egyesületek körül vannak, megmaradnak szívükben-lelkükben jó magyaroknak, mégha a nyelvük nem is lesz tökéletes magyar. És reméljük, lesz mindig annyi magyar érzés, magyar tudat, hogy tudják, kik voltak, és fenntartják a kapcsolatot az Óhazával: az őseikkel, a magyarsággal. Legalábbis az egyházon belül. Akik nem tartoznak sehová, olyan is sok van, azok eleve arra adtak szavazatot, hogy őket nem érdekli a magyarság. Sok van sajnos, aki elfordul mindentől. Ezek semmiféle kapcsolatot nem tartanak az Ókantrival.

Az interjú további részében az egyházon belüli, illetve annak kereteibe nem tartozó társadalmi szervezetekről beszélgettünk: női, férfi jótékonyági egyleteket, sportklubokat, területi csoportosulásokat említ Ábrahám püspök. Igaz, hogy szép számmal működnek még, de a tendencia ezeknél is a megszűnés, mert nincs utánpótlás.

Egyedi esetről van szó? Sajnos nem, ez az általános iránya a változásoknak. Annál is inkább elgondolkodtatóak a fentebb papírra vetett gondok, mert Detroit tér-

ségéről, az USA ötödik legnagyobb magyarlakta településéről van szó. Arról a városról, amely majd hatvan éven keresztül önálló, virágzó magyar negyeddel rendelkezett (Delray), melyet az amerikaiak is valóságos kis „Paradicsom”-ként emlegettek. Ahelyett azonban, hogy a múlt dolgait siratnánk, az ide vezető okokat, törvényszerűségeket kell feltárnunk, valamint a „magyar”, „magyarnak lenni” kifejezések jelentéstartalmát, kritériumait átértékelni.

A diaszpórában élő amerikai magyarság globális besorolására én egy középutat választanék — nem hagyva figyelmen kívül a generációk szerinti nyelvi-szociális elkülönülés ismérveit sem. (Globális besoroláson több dolgot értek: helyük kijelölését az egész 15 milliós magyar nyelvűközösségben, továbbá el kell tudnunk helyezni benne az amerikai magyarság nemzedéki és társadalmi rétegeit is.) A magyarságot mint adottság (I. CSEPELI i. m. 46) kritériumait ötvözni kellene a magyarság mint szerzett élmény tényezőivel a vizsgálatok során. Ez a kutatás történészek, szociológusok, pszichológusok, folkloristák és nyelvészek közös feladata, s megjegyzem, az eddig született munkák vizsgálati eredményei is ígéretesnek bizonyulnak. A nyelvész elsődleges feladata ebben: diagnózis-készítés a „magyog”, ill. a „hunglish” nyelv állapotáról a magyarlakta településeken, majd a vizsgált nyelvi anyagból feltárt szabályszerűségek, eltérések, az esetleges előfeltevések okait kutatni a társtudományok segítségével.

Az amerikai magyarság nyelvének leírása ugyanolyan sürgető feladat, mint a 40-es évek végén indult átfogó dialektológiai kutatások (gondolok itt a Nyelvatlaszgyűjtőmunkára), hiszen itt is a „huszonnegyedik órában” vagyunk. FÁBIÁN PÁL „Az amerikai magyarság nyelvéről” szóló cikkében már 1948-ban (!) a következőket írja: „Az újságok alapján sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy a kétnyelvűség állapotában élő amerikai magyarság már nem sokáig tarthatja meg nyelvi önállóságát, ha már a nyomtatott nyelvben is olyan nagy szerep jut az idegen szavaknak. Szinte azt mondhatjuk, könnyebben megértik és szívesebben használják az angol nyelvet, mint a magyart. A nyelvi megsemmisülés és beleolvadás veszélye elsősorban a városokban élő magyar ipari munkásságot fenyegeti. Állandóan angol nyelvű környezetben élnek az üzemek dolgozói, magyar újság valószínűleg ritkán is jut a kezükbe, és fontosabb nekik a megélhetés, mint anyanyelvünk ügye, amelynek ügysem veszik hasznát sehol, mert senki sem érti.” Az azóta eltelt negyven esztendő részben igazolta Fábrián Pál megállapításait, aggodalmait. Majd ugyanennyi időt késett a magyar nyelvtudomány is, hogy a valóságok helyzetét feltárja. KONTRA MIKLÓS az első, aki a South Bend-i magyar közösséget vizsgálva igazán tudományos igénnyel nyújt átfogó képet a jelenlegi helyzetről.

Nem vitás többé, hogy az elamerikaiásodás folyamata leginkább a nyelvhasználatban tükröződik, s hogy ez a folyamat törvényszerű, megállíthatatlan azokon a helyeken, ahol a magyarság magát már nem képes zárt közösségként fenntartani. Nemi remény azért felcsillanhat bennünk olyan hírek hallatán, mint például a Detroiti Magyar Kulturális Központ (Hungarian Cultural Center) megnyitása 1987-ben, melyet a magyarság önerőből hozott létre, hogy anyanyelvét, etnikai tradícióit ápolja, és kereteket biztosítson az egykor legendás, de ma már bomló félben levő detroiti magyar közösség összefogására.

BARTHA CSILLA

S Z E M L E

A magyar—finn kapcsolatok Hunfalvy Pál levelezése tükrében

Pál Hunfalvy ja suomalaiset. Kirjeitä vuosilta 1853—1891 Toimittanut VILJO TERVONEN. [Hunfalvy Pál és a finnek. Levelek az 1853-tól 1891-ig terjedő időszakból. Szerkesztette VILJO TERVONEN.] Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. 197. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki, 1987. 410 lap.

1. Noha a századforduló előtti magyar nyelvtudomány eredményeinek ismerete az 1960-as évektől kezdve sajnálatosan visszaszorult, s róla olykor tarthatatlan bíráló megjegyzéseket is olvashatunk, Hunfalvy Pál neve még él, s munkássága sem merült teljesen feledésbe (részletesen szól róla DOMOKOS PÉTER és PALÁDI-KOVÁCS ATTILA tartalmas monográfiájában: „Hunfalvy Pál.” A múlt magyar tudósai. Bp., 1986.)

A távolabbi múltban megjelent ismertetések és méltatások sorát a közelmúltban egy más jellegű kiadvány egészítette ki: VILJO TERVONEN finn kutató külön kötetben közzétette Hunfalvynak finnekkel folytatott levelezését, pontosabban a levelezőtársaknak 1853 és 1891 között írt leveleit. Ez a kötet lényegesen gazdagítja a magyar—finn kulturális kapcsolatok múltjára vonatkozó ismereteinket, megvilágítja Hunfalvynak mint tudósnak a fejlődését és sokoldalúságát, s nagy mennyiségű tényanyagot szolgáltat Hunfalvy emberi arculatának megrajzolásához. Bőségesen található adalékokat e kötetben a történettudomány meg a művelődés- és a társadalomtörténet kutatója is.

Hunfalvy levelezésének értékeire néhány magyar kutató felfigyelt már a múltban is: TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1911-ben és 1912-ben a Hunfalvynak írt finn levelekből tizenhármát közölt magyar fordításban az *Uránia* című folyóiratban, LOVÁNYI GYULA pedig Hunfalvy élete folyására vonatkozó ismereteinket gyarapította ugyancsak elsősorban levelezésére támaszkodva (NyK. LXIII, 3—20). Az a levélmennyiség azonban, amelyet itt ismertetendő kötetében Tervonen tett közzé, összehasonlíthatatlanul gazdagabb a korábban ismertnél. Anyagát a szerkesztő több évtized folyamán gyűjtötte össze a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. (Az August Ahlqvist tollából származó levelek — egyet kivéve — már 1982-ben megjelentek a Finn Irodalmi Társaság kiadásában.) A levélanyag használhatóságát nagymértékben növeli a kötet végén található, „Henkilöhakemisto ja selityksiä” címen közölt névmutató és magyarázatok. Segítségével könnyűszerrel tájékozódhatunk a levelekben említett személyek fontosabb életrajzi adatairól, műveiről és tevékenységének irányáról. A magyar—finn kapcsolatok fejlődése szempontjából érdekes olvasmányul szolgálnak a finn sajtóban megjelent közlések Hunfalvy 1869-ben tett finnországi utazásáról finn és svéd nyelven. Szükséges és hasznos kiegészítője Tervonen kötetének az a könyvészeti jegyzék is, amely a Hunfalvy életéről és életművéről szóló irodalmat foglalja magában.

2. Hunfalvy finn levelezőtársai ismert tudósok, írók, közéleti személyek, akik a XIX. század második felében több-kevesebb szerepet játszottak a finn politikai, társadalmi, irodalmi és művelődési élet alakításában. Legismertebb közülük Elias Lönnrot (1802—1884) neve. A kötetet Lönnrotnak Hunfalvyhoz írt levele nyitja meg. A legtöbb levelet Hunfalvy a történettudósként és államférfiként egyaránt kiváló Yrjö Sakari Yrjö-Koskinennal (1830—1903) váltotta.¹ A magyar nyelvészek körében jól ismert

¹ Már jó részét megírtam ezen ismertetésnek, amikor — 1988 májusában — megkaptam a NyK. 88. kötetét, mely az Akadémiai Kiadó havi tájékoztatója szerint 1988 februárjában jelent meg. E kötetben BERECZKI URMAS tartalmas cikkben ismerteti Hunfalvy Pál és Yrjö-Koskinen 1865 és 1878 közti levelezését (158—67).

a többi finn levelezőtárs neve is. Közülük csak August Ahlqvistra, Otto Donerra, Julius Krohnra, Arvid Genetzre, E. N. Setäläre és A. F. Jalavára utalok. Levelei többségét Hunfalvy németül írta, finn ismerőseinek többsége — éppen Hunfalvy kívánságára — finnül válaszolt Hunfalvynak, de van köztük olyan is, aki németül, illetőleg franciául írt magyar barátjának. A kötet a franciául és magyarul írt levelek finn fordítását is közli.

Ami a levelek tárgyát illeti, természetes, hogy bennük sok szó esik a nyelvekről, elsősorban a magyar és a finn nyelvről, úgyszintén a nyelvtudományról, annak elvi kérdéseiről, a nyelvek rokonságáról, mindenekelőtt a magyar és a finn nyelv rokonságáról. Egyik, Antti Jalavához írt levelében Hunfalvy arról is szól: mi indította őt a finn nyelv tanulmányozására: „Hogy majd kitöltöm 82-dik évemet, azt az Isten kegyelme után a finn nyelv tanulásának köszönhetem. Mert az 1849-dik évi katastropha, úgy látszik vala — eloltotta a napfényt a magyar égen. A lelkek kétségbe esének; beteg lélek pedig a testi erőt is emészti. Én is nagyon sokad magammal hosszú fogságra s talán ennél is súlyosabb csapásra készülvén, tehát mielőtt elra[gad]nak a világtól, tudni óhajtam, miben áll a finn—magyar rokonsági kérdés, a melyről sokat hallottam ugyan, de más körben élvén és dolgozván, vele nem gondoltam volt. A Pesten akkor *található egyetlen finn könyvet* Stralheim grammatikáját, az Egyetem könyvtárából Toldy Ferencz barátom hozá nekem. Nem sokára Renvall jeles szótára és egyéb segéd-eszközök jutának kezembe. Új világ nyílt előttem, a mely egészen elfelejtette velem a szomorú jelent. A finn tanulás őrizte meg lelki és testi erőmet: az buzdított új téren való működésre. Hogy ne lehetnék háladatos a finnség iránt?” (346). Hunfalvy tehát elismeri, hogy noha ő már sokat hallott a magyar—finn nyelvrokonságról, nem lát tisztán e kérdésben. Kereken megmondja — saját tájékozatlanságán kívül — ennek egy másik okát is: honfitársai sokat vitáztak már a magyar nyelv rokonainak kérdéséről, ám nem tanulmányozták behatóan a szóban forgó nyelveket, s ezek alapos ismerete nélkül nyilvánítottak véleményt. Amikor Hunfalvy hozzáfog a finn nyelv tanulásához, ezen a hiányosságon akar segíteni. Megemlíti egy további okát is annak, hogy honfitársai nem látnak tisztán a magyar nyelv rokonsága kérdésében: „Én vagyok az egyetlen Pesten, sőt tudtommal Magyarországon és Erdélyben is, akinek figyelme a rokon nyelvekre irányul,” s aki a magyar nyelv rokonsága kérdésének eldöntéséhez a hiányzó ismeretek megszerzésén fáradozik (14). Ebből a megjegyzésből láthatjuk, hogy milyen nagy és nehéz feladatot oldott meg Hunfalvy akkor, amikor — szinte a semmiből — megvetette a hazai finnugrisztika alapjait. (Utal persze Hunfalvy Regulyra, de megjegyzi, hogy Reguly „hallgat, sőt talán örökké hallgatni fog”.)

A nyelvrokonság kérdéseiben tanúsított hazai tévelygésnek oka Hunfalvy szerint az is, hogy koráig a nyelvészeti érdeklődés alig terjedt ki az északi kutatások eredményire, s így azok nálunk ismeretlenek voltak. Hozzáfog tehát Hunfalvy a hiányok pótlásához. 1853-ban már azt közli Lönnrottal, hogy tartott egy felolvasást egybehangzó magyar és finn tőszavakról a Magyar Tudományos Akadémiában (vö. „Finn és magyar szók egybeazonosítása”: Új Magyar Múzeum 1853. II, 448). Ám ez a szóhasonlíttatás nyilvánvalóan nem elégíti ki, hiszen egyidejűleg már a történeti szempont érvényesítéséért harcol az összehasonlító nyelvészetben. Céljául azt jelöli meg, hogy a finn (észt, lapp) nyelvnek meg a magyaroknak és a törököknek egymáshoz való viszonyát pontosabban és a korábbinál nagyobb teljességgel világítsa meg (6). Ha ez sikerül neki, reméli, hogy véget vet a nézetek azon ingadozásának, amely e kérdést illetően hazájában észlelhető. 1873-ban a finneknek is azt ajánlja, hogy lépjenek túl a finn látókörön, s kutatásaikban a jelenségeket finnugor látókörben szemléljék (283). A finnugor nyelvek összehasonlító vizsgálatát a magyarok és a finnek fontos nemzeti feladatának tartja, mert ennek révén e két nép hozzájárul az európai nyelvtudomány kiteljesedéséhez.

Korán foglalkoztatja Hunfalvyt a nyelvi rokonság bizonyítékai milyenségének a kérdése is. Helyes irányban indul el, amikor a névmások, a hangutánzó és a hangfestő szavak hasonlóságát nem tartja felhasználhatónak a rokonság bizonyításához, s helyettük a számnevek és a testrésznevek etimológiai egyezésére irányítja a figyelmet, nem feledkezve meg a természet tárgyainak neveiről sem, s utalva a név- és igeragozás, valamint a szóképzés terén észlelhető egyezésekre is (132–3). Összehasonlító nyelvészeti kutatásainak summáját egy 1876-ban Otto Donnernek írt levelében úgy foglalja össze, hogy genetikai kapcsolat csak a finnugor nyelvek közt van; a török nyelveknek földrajzi közelségük ellenére „külön nucleusuk és focusuk van”; a bennük is jelentkező agglutináció nem bizonyíték a finnugor nyelvekkel való genetikus rokonság mellett. Ugyanitt a magyar nyelv fejlődésének korát három korszakra osztja: a finnugor korszakra (ide értve a finnségtől való elválást követő ugor korszakot is), a török hatás és a szláv hatás korszakára (297). Ami a korszakolást illeti, Hunfalvy tehát már 1876-ban olyanféle eredményre jutott, amilyent a finnugor nyelvészek többsége legalább egy fél évszázadon át magáévá tett.

A fentiekén kívül foglalkozik leveleiben Hunfalvy egyéb nyelvészeti kérdésekkel, mint például a magyar nyelv távolabbi rokonainak kérdésével, a „turáni” nyelvekkel, a magyar–dravida nyelvrokonítással és így tovább. Mellőzve ezekre vonatkozó nézeteit, röviden utalnom kell Hunfalvy történelmi érdeklődésére. Azt vallja, hogy a finnugor nyelvek alaposabb megismerése magával hozza majd azon népek történelmének fokozott megismerését, amelyek e nyelveket beszélik (179). Különös figyelemmel fordul a finn nép történelme felé, utalva arra, hogy az részleteiben nálunk még teljesen ismeretlen. 1865-ben közli Yrjö-Koskinennal, hogy ez okból Nuijasota (Buzogányháború) című történelmi művéről felolvasást tartott a Magyar Tudományos Akadémiában (vö. „A finn nemzet történet-írásáról”: NyK. IV, 1–2). A múlt iránti érdeklődés természetesen kölesönös. Otto Donner a székelyek származásáról kér felvilágosítást Hunfalvytól, Yrjö-Koskinen Anonymus Gestájának és Julianus barát jelentésének megküldését kéri.

3. Ám Hunfalvynak és finn levelezőtársainak az érdeklődése korántsem korlátozódott a múltra. Jelentkezik a két ország és nép viszonyai megismerésére irányuló törekvés is. Finn részről kéri Magyarország térképének megküldését, az ország földrajzi viszonyainak ismertetését, s felvilágosítást kérnek a magyar alkotmányról. Hunfalvy igyekszik mindezeket az igényeket kielégíteni. Sokat foglalkoztatják a finneket a magyarországi nemzetiségi viszonyok. Amikor Hunfalvy értesül arról, hogy ezeket illetően a finnek jobbra csak német forrásokból vannak tájékozva, s így meg vannak győződve arról, hogy Magyarországon elnyomják a kisebbségeket, szépszájú ellenérvvel hozakodik elő. Rámutat, hogy Magyarországon a legutóbbi időig nem a magyar, hanem a latin volt a hivatalos nyelv, s a szabadságharc után a magyar nyelv is csak lassan, korlátozott mértékben nyerte vissza jogait. Hangoztatja, hogy a nemzetiségek vallási életükben akadálytalanul használhatják saját nyelvüket, vannak újságjaik, a megyéknek és községeknek önkormányzatuk van, melynek határain belül a nemzetiségek érvényesíthetik sajátos jogukat. Megismerteti Hunfalvy Yrjö-Koskinent egy osztrák kézikönyv statisztikai adataival (217), meg az 1869-es népszámlálás eredményeivel is, megjegyzi azonban, hogy azok közül, akik ilyen vagy olyan nemzetiségűnek vallják magukat, sokan nem tudnak más nyelven, mint magyarul, sőt a legnagyobb magyar patrióták némelyike épp a szláv eredetű magyarok közül került ki (219). Nem feledkezik meg Hunfalvy hazánk művelődési viszonyainak ismertetéséről sem: pontosan számot ad róla, hogy az országban hány gimnázium működik, bennük mennyi a tanárok és a tanulók száma, s hogy az utóbbiaknak milyen az anyanyelv szerinti megoszlása (175).

Természetes, hogy a finneket érdekelték Magyarország nemzetiségi viszonyai, hiszen Hunfalvy idejében a finnek helyzete saját hazájukban még inkább egy nemzeti kisebbség, semmint egy önálló nép helyzetére emlékeztetett, s nem volt hasonlítható az ország svéd nyelvű kisebbségének helyzetéhez. Ám a finnek Snellman (1806—1881) óta szívós küzdelmet folytattak azért, hogy anyanyelvüket az állami életben is használhassák, s hogy a finn nyelvű művelődést megteremthessék. A kiegyezést megelőző évtizedekben pedig a magyaroknak is küzdeniük kellett anyanyelvük jogaiért. Érthető tehát, hogy finnek és magyarok kölcsönösen örültek, ha arról értesülhettek, hogy harcban az egyik vagy a másik fél eredményeket ért el. Tudakolják azt is a finnek, hogyan sikerült a magyaroknak a Nemzeti Színházat létrehozniuk, s milyen a Magyar Tudományos Akadémia szervezete.

4. Idővel a pusztá érdeklődésen kívül egyre nagyobb mértékben jelentkezik a magyar—finn kapcsolatok terén a gyakorlati szempont. Könyvcsere-viszony létesül egyes kutatók meg intézmények között, s ezek folyóiratokat is küldenek egymásnak. A finnek meg akarják ismerni a magyar kutatók véleményét az újabb finn tudományos kiadványokról, magyar és finn kutatók ismertetéseknek írnak egymás műveiről. A finnek különféle rendezvényeken igyekeznek megismertetni a nagyközönséggel a magyar zenét, táncot és irodalmat. Magyarok és finnek előadásokat tartanak hazájuk tudományos intézményeiben, s kölcsönösen vendégül látják egymást. Fokozottan jelentkezik az igény egymás nyelvének szélesebb körben való megismertetésére. A híres folklorista, Julius Krohn (1835—1888) Magyarországra kíván jönni a magyar nyelv megtanulása céljából, hogy figyelemmel kísérhesse a magyar nyelvű tudományos irodalmat. Antti Jalava 1881-ben megkezdí a helsinki egyetem lektoraként a magyar nyelv rendszeres oktatását. Hunfalvy 1866-ban azt a reményét fejezi ki, hogy a jövendő magyar gimnáziumi tanárok még az ő életében kellő ismeretekre fognak szert tenni az egyetemen a finn nyelvről és irodalomról.

5. Amint magyarok és finnek egyre nagyobb eredményeket érnek el állami önállóságukért vívott harcukban, úgy tágul a kapcsolatok kiszélesítésére irányuló igények köre. Yrjö-Koskinen azt a kérdést veti fel: nem tudnák-e a magyarok hasznát venni bizonyos finnországi iparcikkeknek (vászon, szőnyeg, vasszerszámok, papíráru, hajók). Megemlíti, hogy a finnek mindezeket el tudnák szállítani Fiumén keresztül hajón Magyarországra. Hunfalvy válaszában arra utal, hogy a magyarok viszont finom lisztet, búzát, bort tudnának eladni Finnországnak, s javasolja, hogy a finnek konzulátust állítsanak fel Fiumében.

A sok baráti és barátságos megnyilvánulás közben egyszer-kétszer felvetődik kényes kérdés is. August Ahlqvist — hazánkban tett utazásai alkalmával szerzett kellemtlen tapasztalaitól indítva — kifejezi azt a reményét, hogy a magyarok buzgón fogják olvasni Hunfalvy „Utazás a Balt-tenger vidékein” (1871.) című művét, s gyarapítani fogják ismereteiket Finnországról. Bízik abban, hogy e mű elolvasása után félreteszik a finnek iránt táplált gyanakvásukat, s nem tartják majd magukra nézve lealázónak a magyar—finn rokonságot. E kérdésre röviden Yrjö-Koskinen is kitér egy 1867-ben írt levelében, s találóan jegyzi meg: ha a magyaroknak lenne alkalmuk megismerni a finn munka minőségét, talán nem tartanák szégyenletesnek a finnekkel való rokonságukat (201). Aki ismerte az ellenforradalmi Magyarország vezető társadalmi rétegeinek gondolkodását, az nem kételkedik az említett finn tudósok keserű megjegyzéseinek jogosságában, úgyszintén helytállónak találja Hunfalvynak azt a megállapítását is, mely szerint 1868 táján a magyar társadalom figyelmét a napi politika annyira lekötötte, hogy érdeklődése nem terjedt ki a finnekre, mert ami a tudományos gondolkodásban már érez-

hető, az még nem kap helyet a köztudatban. Annál több megértést mutatott a finnek iránt maga Hunfalvy. Amikor értesült arról, hogy a finn népet az 1860-as évek második felében több egymást követő évben a rossz termés miatt éhínség sújtotta, amivel pusztító járványok jártak együtt, gyűjtést indított az éhező finnek javára: a Pesti Naplóban adakozásra szólította fel honfitársait, s a gyűjtés eredményét a következő évben eljuttatta Finnországba. A magyar részről megmutatkozó jóindulat nem maradt persze hatás nélkül a finnekre: Oskar Blomstedt 1870-ben arról ad számot Hunfalvynak írt levelében, hogy hazájában a magyarbarátság erősödőben van, s beszámol ennek jeleiről (114).

6. Napjainkban a magyar—finn kapcsolatok elevenebbek és több területen jelentkeznek, mint korábban bármikor. Alig múlik el hét, hogy ne olvashatnánk a magyar—finn együttműködés jeleiről. Ez a tény mai kapcsolatainknak a múlthoz való viszonyítására ad alkalmat. Aki e kapcsolatok múltjáról és a múltbeli alakulásukat megszabó körülményekről mit sem tud, hajlandó a múltat lebecsülni és — a fejlődés útjának tanulmányozása helyett — lekicsinylően nyilatkozni arról, amit magyar és finn tudósok a múltban tettek a két nép egymáshoz közelítése érdekében. Hiányolják a múltbeli együttműködést az ipar, a kereskedelem meg például a világpolitika terén, s abban a hitben élnek, hogy a magyar—finn kapcsolatok a múltban csak szóhasznításra korlátozódtak. Mindez folyománya annak a történetietlen szemléletmódnak, amely még a közel-múltban is szinte általános volt nálunk, s következménye a magyar és a világtörténelem nemegyszer hibázott hiányos oktatásának. Magyar—finn viszonylatban ez azt is jelenti, hogy sokan nem tudják: milyen gondolkodás jellemezte a múltban a magyar uralkodó réteg tagjait a finn népet illetően. Ugyanők figyelmen kívül hagyják, hogy a hivatalos Magyarország finnországi képviselői közül is többen még a két világháború közötti korszakban is olyan nézeteket képviseltek, amelyek az 1920-as és 1930-as években is joggal kiválhatták volna Ahlqvist ellenérzését. Ma már nemzedékek nem tudnak arról sem, hogy milyen volt hazájuk gazdasági helyzete a két világháború között, s hogy mit jelentett az 1930-as években jelentkező gazdasági világválság. Tudósainknak Hunfalvy Pál levelezéséből kitérő munkáját csak az tudhatja igazán értékelni, aki a magyar—finn kapcsolatok kérdéséhez történeti szemlélettel s kellő történelmi ismeretek birtokában közeledik. Az ő számukra a fent ismertetett, Hunfalvy levelezését tartalmazó kötet nagymértékben megkönnyíti a magyar—finn kapcsolatok fejlődésének helyes értékelését, sőt Finnország múlt századi történelmének jobb megismeréséhez is hozzásegíti azokat, akiknek erre korábban nem nyílt alkalmuk.

LAKÓ GYÖRGY

Erdély és szomszédai

Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. I. Herausgegeben von KÁLMÁN BENDA, THOMAS VON BOGYAY, HORST GLASSL, ZSOLT K. LENGYEL. Redaktion: ZSOLT K. LENGYEL, ADALBERT TOTH, HANS-WERNER SCHUSTER, JUDIT SZÁSZ. Studia Hungarica 31. München, 1987. 332 l.

Huszonnégy írást tartalmaz Szabó T. Attila 80. és Jakó Zsigmond 70. születésnapjára megjelent német, francia és angol nyelvű emlékkönyv első kötete. A szerkesztők és a szerzők jó része Erdélyből származik, vagy kutatásai révén kapcsolódik az erdélyi kulturális hagyományokhoz. Figyelemre méltó, hogy nem csupán a magyar tudomány képviselői tisztelegnek a jubilánsok munkássága előtt, hanem német és amerikai tudósok is jelen vannak e kötetben.

IMRE SAMU, aki 1940 és 1944 között Kolozsvárt Szabó T. Attila mellett működött, közszönti meleg szavakkal egykori kollégáját. Brassai Sámuelhez, az utolsó erdélyi polihisztorhoz hasonlítja, s megállapítja, hogy tudományos pályája a nyelvészetben és az irodalomtörténetben át a néprajzig és a helytörténeti kutatásokig ível. Kiemeli, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár tizenkét kötetre tervezett anyagával iskolát teremtett. Az 1975 és 1984 között megjelent négy kötet a magyar nyelvtudománynak a maga nemében egyedülálló nagy vállalkozása, melyen fiatal kutatók egész nemzetsége tanulja a szótárszerkesztés nehéz, de szép mesterségét.

PÉTER KATALIN a 70 éves Jakó Zsigmondot üdvözli, aki első jelentős művét már 23 éves korában közölte (Bihar megyéről a török uralom alatt). Munkái Misztótfalusi Kis Miklósról, a nagy erdélyi könyvtárakról, a latin írás történetéről és a kolozsmonostori apátságról (az utóbbi megjelenőben; 5000 oklevél rövid tartalmi kivonatát közli) kultúr-történetünk egy-egy fejezetének nagy összefoglalói.

A két jóbarátot, Szabó T. Attilát és Jakó Zsigmondot összekötötték közös vasárnap-i kirándulásaik is, melyeken nem egy tudományos kérdést a Bükkben, az Árpád csúcson, a Feleki tetőn vagy a Szászfenes felé húzódó lejtőkön, a Szamos partján vagy a Pásztor forrás mellett oldottak meg. Együtt mentették a háború után a szétvert kastélyok és udvarházak iratait az Erdélyi Múzeum levéltárába és a Teleki Tékába.

I. A két tudós előtt a két kötetre tervezett emlékkönyvben 37 kolléga tiszteleg. Az első kötet a már említett két méltatással kezdődik, majd az áll a m, e g y h á z, t á r s a d a l o m témaköréből BOBA IMRE, MAKKAI LÁSZLÓ, SOLYMOSSI LÁSZLÓ, KONRAD G. GÜNDISCH, édesapja GUSTAV GÜNDISCH, KARL NEHRING, CORNELIUS R. ZACH és MISKOLCZY AMBRUS egy-egy írását olvashatjuk. A témák: Erdély és Magyarország Álmostól István királyig, Erdély politikai története a X. században, Az egyházi mortuarium a középkori Magyarországon, Kolozsvár vezető rétege (1438—1526), Az erdélyi szász templomok patrónusairól, A császári követjelentések forrásértékéről a XVI—XVII. században, A moldvai és havaselvi kolostorok XVII. századi életéről és A fogarasi román nemesség jogi állapotáról a XIX. században. Már egy futó pillantás a fenti témákra meggyőzhet bennünket arról, hogy a nyelvész számára is van olyan cikk, amelyik tanulságos lehet. KONRAD G. GÜNDISCH például Kolozsvár vezető rétegéről írt cikkében eredeti (az Erdélyi Múzeum kolozsvári) anyaga alapján több régi magyar személynév is közöl, a város vezetőinek és cívisének összeírásai között a szászok mellett igen sok magyar eredetű nevet (vagy szász név magyar ajkon ejtett változatát): 1439: *Olaz*, 1441: *Ffeyer*, *Feyer*, *Hwnyjady*, 1444: *Kerekes*, 1447: *Gaspar*, 1453: *Kowach*, *Dobo*, *Iweges*, *Thegez*, *Theges*, 1455: *Kallo*, *Orban*, *Kowach*, *Zuchaky*, 1458: *Zabo*, *Feyer*, 1459: *Hwnyjady*, 1460: *Balog*, *Kysmester*, *Tanczmesther*, *Nag*, 1461: *de Hozzywmezew*, 1462: *Kerekes*, 1464: *Nyrew*, 1465: *Petri*, *Syweges*, *Nemes*, *Teges*, 1466: *Kathana*, *Miclossy*, *Herczeg*, 1467: *Zeech*, *Mehfi*, 1468: *Buda*, *Chyzar*, *Zegen*, *Kalmar*, *Syweges*, 1470: *Oragyarto*, 1471: *Zegen*, *Kwn*, *Feyer*, *Zabo*, *Marky*, 1472: *Zegen*, *Wayda*, *Zaaz*, 1473: *Zegin* (!), *Dyag*, *Sabo*, *Czys-sar*, *Miclossy*, *Zabo*, 1474: *Zegen*, *Kathona*, 1475: *Dobo*, 1477: *Zegen*, *Zabo*, *Buda*, *Chyzar*, 1478: *Kenez*, *Dobo*, 1480: *Barthaffy*, 1481: *Jakab*, *Zabo*, 1482: *Herczeg*, *Pecy*, 1484: *Markos*, 1485: *Nyerges*, *Thatar*, *Zekel*, 1486: *Zabo*, 1488: *Zabo*, *Kewjelbarth*, *Porkotab* alias *Azzyw*, *Barthaffy*, *Weres*, *Zech*, *Sewrewl*, *Theremy*, *Zegen*, *Nyrew*, *Nyergyes*, *Markos*, *Zabo*, *Kende*, *Eweges*, *Fekethe*, *Deak*, *Kowach*, *Korcholyas*, *Kowach*, *Zabo*, *Thathar*, *Zykkal*, *Thegegyartha*, *Mykola*, *Kalos*, *Kewthel*, *Kozoros*, *Koppany*, *Rygo*, *Wegh*, *Chergew*, *Molnar*, *Syweges*, *Halasz*, *Bewlenes*, *Kadar*, *Seres*, *Zytlagy*, *Berkenes*, *Kys*, *Andok*, *Zekeres*, *Magyary*, *Warga*, *Zobor* (stb.), 1490: *Zabo*, *Porkotab*, *Regeny*, 1491: *Porkotab*, *Kys*, *Thamas*, *Petherdi*, *Kowatsch* (!), 1492: *Thamasi*, *Beleneschi* (!), *Chisar*, *Bachy*, 1493: *Hanofy*, 1496: *Nymeth*, *Kathana*, 1502: *Boldizar*, *Janusch*, 1510: *Chany*, 1513: *Isaak*, 1514: *Kalmar*, 1515: *Isaak*, 1516: *Isaak*, 1518: *Isaak*, 1519: *Chany*, *Othwes*, *Thymar*, *Isaak*, 1520: *Nylas*, *Bokor*,

Vayda, Regeny, 1521: Bokor, Nagy, Adam, 1524: Markos, Weres, Eothwes, 1525: Zabo, 1526: Ewthwes.

Ezt a gyorslistát (amely korántsem teljes) a latinos formában megadott keresztnévek nélkül adtam meg. Érdekes, hogy mind a magyar, mind pedig a német előkelőségek Kolozsvárt egyaránt foglalkoznak szőlőtermesztéssel (nem véletlen, hogy ilyen jellegű szókincsünk legrégebb rétege honfoglalás előtti). A nevek alapján Kolozsvár néhány nyelvi jellegzetessége is megállapítható: az *ē*-zű és *í*-zű változatok egymásmelletti-sége: *Zegen* ~ *Zegin*, *Nymet*, *Syweges*, *Zekél* ~ *Zykkal* (de az *í*-zű változatok túlsúlyban). Ugyanígy az *o* ~ *a* váltakozásra is van példa: 1496: *Kathana*, 1474: *Kathona*, valamint az *ö* : *e* megfelelésre 1526: *Ewthwes*. A *fehér* és a *fejér* (*Feyer*) közül az utóbbi uralkodó, mondhatnók egyeduralkodó. A *Kowatsch*, *Beleneschi*, a *Thatar* és a *Thamas* talán németes ejtismódot érzékeltet; a *Dyag* szóvégi *g*-je pedig elmagyarosodott szász kiejtésbeli bizonytalanságát (lehet azonban a scriptor fáradtságának számlájára is írni). Régi magyar mesterségek egész sorát bányászhatjuk ki neveink közül: *nyerges*, *porkoláb*, *nyíró*, *szabó*, *kovács*, *korcsolyás*, *tegezgyártó*, *siveges*, *halász*, *bőlényes*, *kádár*, *varga*, *katona*, *kalmár*, *nyílás*, *övös*, *üveges*, *kálló*, *kismester*, *kereses*, *méhfi* (?), *óragyártó*, *csiszár*, *dobó*, *diák* . . . E kiragadott néhány magyar vezetéknev jellegű mesterségnév is jól érzékelteti, hogy Erdély központjában, Hunyadi Mátyás királyunk szülővárosában mennyire meghatározó szerepű volt a magyar nyelv, a magyar etnikum. Ennek ellenére 1458-tól 1526-ig Kolozsvár 140 vezető családjából 32 egyértelműen német (erdélyi szász), a 28 legfontosabb városi vezető nemzetségből 13 német, 9 magyar — a többi bármilyen nemzetiségű lehet. Ilyen méretű türelem jellemezte a Hunyadiak korát.

2. A politikai gondolkodásmód témakörében öt szerző: két magyar és három Erdélyből Németországba települt írását olvashatjuk. R. VÁRKONYI ÁGNES, BORSI KÁLMÁN BÉLA, CORNELIUS R., KRISTA ZACH és MICHAEL KORNER olyan egymástól eltérő korszakokról ír, mint: Bethlen Gábor és a Rákócziak béketárgyalásai, Román—magyar közeledési kísérletek 1868—1869, Moldvai és Havaselti kolostorok élete a XVII. században; s az 1849-ben Kolozsvárott kivégzett Stephan Ludwig Roth gondolatai Erdély nemzeteinek sorsdöntő nyelvi kérdéseiről. Nem csupán nyelvészológiai szempontból érdekesek S. L. Roth múlt századi meglátásai szűkebb hazájának jövőbeli sorsáról, hiszen a „Sprachkampf in Siebenbürgen” (A nyelvi harc Erdélyben) szerzője európai távlatokban gondolkozott, s sorsa azért is jelképes erejű, mert előrevetíti, mi történhetik az elszabadult indulatok légkörében. Az akkori szász—magyar—román szenvedélyek ütközési pontján elpusztult áldozat Stephan Ludwig Roth gondolatai közül azokat emeli ki Michael Korner, amelyek ma sem veszítettek időszerűségükből. Befejező mondata programadó nyilatkozat: „Akárcsak Roth, nem adhatjuk föl a reményt, miszerint nagyobb világméretű közlekedés folytán a népek elszigeteltségét megszüntethetjük”, s így egyetlen nép sem válik „különleges gyökerű” teremtménnyé, hanem „minden tudás a közösség javává válik”, „nem egy nép javává, hanem az emberiségévé”, hogy béke legyen már végre a Földön (vö. Interferenzen. Rumänisch-ungarisch-deutsche Kulturbeziehung in Siebenbürgen. Hrsg. MICHAEL KORNER. Cluj-Napoca, 1973. 166—88).

3. „A helytörténet és a népesség fejlődése” összefoglaló fejezetcím ERNST WAGNER, THOMAS VON BOGYAY, ENTZ GÉZA, BENDA KÁLMÁN, GUNDA BÉLA és SZABÓ T. ÁDÁM írásait tartalmazza. A tized és a juhötvened forrásértékéről Erdély történeti demográfiáját illetőleg ERNST WAGNER (vö. MNy. LXXVII, 227—33) megállapítja, hogy Észak-Erdély ma vegyes vagy román falvaiban az Árpád-kor végéig a lakosság 76%-ban katolikus, 11%-ban ortodox, 5%-ban vegyes, és 8%-ban nem állapítható meg vallása. Az 1437/38-as nagy parasztmegmozdulások letörését követően nő meg a neves szász szerző szerint Észak-Erdélyben a románság lélekszáma, de még az 1600-as években is az ország rész 1/4-e ortodox. — Különös érdeme e német szerzőnek,

hogy jól ismeri a legújabb magyar szakirodalmat is. BOGYAY TAMÁS művészettörténeti és történeti jellegű megállapításait Domonkosfa-Domanjševoí falujának (Szlovénia) kis Árpád-kori templomáról — ez a szerző szerint nem szláv, hanem „nyugati székely” eredetű (vö. BENKŐ LORÁND—SZABÓ T. ÁDÁM, Die Szekler — Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe: Ungarn-Jahrbuch 14/1986: 207—24) — az újabb nyelvészeti irodalom messzemenőleg igazolja.

A magyar művészettörténet nagy személyisége: ENTZ GÉZA 119 középkori erdélyi udvarház pontos bibliográfiai adatait, első előfordulásuk évszámát és egykori magyar, valamint mai román névmegfelelőjét adja meg az Árpád-kortól az 1550-es évekig. Eredeti (erdélyi levéltárak) anyagát is felölelő kutatási eredményeit a magyar történeti névtan, elsősorban a névfeltár tudománya nem hagyhatja figyelmen kívül. Olyan nevek szerepelnek adatai között, mint *Ilosva* (1497), ma Ilișua, *Bellen* (1482), ma Beclean, *Disznajó* (1323), ma Valenii de Mureș, *Nagyméregjő* (1511), ma Margau, *Szucsák* (1523), ma Suceagu, *Sáromberke* (1446), ma Dumbrăvioara, *Gerend* (1554), ma Luncoani, *Fehéregyháza* (1465), ma Albești, *Maroslye* (1350), ma Iliá.

A *Csőbörcsök* (románul *Ciubarciu*, ukránul *Kubiersi*) néven ismert, Dnyeszter partján levő egykori csángó település történetével foglalkozik BENDA KÁLMÁN. A helység katolikus magyar lakosságáról 1767-ből van utoljára adatunk. Pap híján valószínűleg nyelvileg és szokásaikban is elrománosodtak, illetőleg ukránná vagy oroszra váltak, előbb vallásukat, majd nyelvüket is feladván (vö. MNy. LXXXIII, 240—3 — itt 1696-ból a csőbörcsöki magyar katolikusok összeírása is megtalálható).

GUNDA BÉLA a moldvai magyarok eredetét illetően előbb megindokolja, miért nem használja az — immár a román szakirodalomba is bekerült — *csángó(k)* (rom. *ceangău* (*ceangăii*)) kifejezést (inkább moldvai magyarságról és moldvai székelységről beszél), majd többek között a *Les* típusú Árpád-kori helynévanyagunk román megfelelőit is kérdéses bizonyítványként felhozza, s végkövetkeztetése ez: „Die in der Gegend von Románvásár und Bákó lebenden Ungarn sind Nachkommen der vor der Landnahme jenseits der Karpaten gebliebenen Ungarn und leben seit der Landnahmezeit ununterbrochen in der Moldau.” (A Románvásár és Bákó környékén élő magyarok azoknak az utódai, akik a honfoglalás óta szakadatlanul Moldvában élnek.) Szabó T. Attila közvetlenül halála előtt felhívta arra a figyelmünket, hogy Yrjö Wichmann északi csángó szótára kölesönszóanyagának megvizsgálása perdöntő lehet e régóta húzódó vitában. Szerintem BENKŐ LORÁND 1957-ben tett megállapításai ma is megállják a helyüket (Magyar nyelvjárás-történet. Bp., 1957. 75).

SZABÓ T. ÁDÁM Német—magyar—román erdélyi helynévtörténeti szótár-tervezete, melyben gyakorlati kérdéseket tárgyal, valamint *Brassó-Kronstadt-Brasov* szócikkét is közli, csak akkor valósítható meg, ha nemzetközi és szakmaközi munkaközösség, s némi anyagi fedezet és számítógépes kapacitás is rendelkezésére áll a szerzőnek. A gépek azonban csupán jól táplált adatokkal működnek. Vajon megvan-e a lehetőség Szabó T. Attila hatalmas helynévgyűjteményének mai módszerekkel való feldolgozására? Benkő Loránd, Györffy György, Kniezsa István, Kiss Lajos, Coriolan Suciu és Ernst Wagner hatalmas adatbázisainak új módszerű kiértékelésére?

4. „A nyelv és a szótörténet” összefoglaló cím mögött két mai magyarországi akadémikus és két nyugati magyar professzor írását olvashatjuk. — DÉCSY GYULA, a Bloomington Egyetem (USA) finn tanszékének vezetője a *Szabó* és a *Jakó* névtípusról ír, belehelyezi ezeket indoeurópai nyelvi környezetükbe. A TESz. (III, 641) ismeretlen eredetűnek tartja a *szab-* tövet. Décsy (éppen e név gyakoriságára is hivatkozva) a finn *sampo* 'kalevalai csodamalom' szóval hozza rokonságba (vö. UAJb. 1986: 58), s megállapítja: „Ha feltételezéseim helyesek, Szabó T. Attila neve egy olyan fogalomban gyökeredzik, amelyik a neves magyar nyelvész munkásságát igen találóan érzé-

kelteti: valóban *csodamalom*." A *Jakó* nevet, mely végső soron az Ótestamentumból került nyelvünkbe, a finn *Jaako* ~ *Jako*-val állítja párhuzamba, és megállapítja, hogy vezetékneveink igen gyakran ősi, népi, lerövidült és átformált keresztnév egyeneságú folytatói.

BENKŐ LORÁND a magyar védőszentek szerepéről ír középkori helynévadásunkban. A bevezetőben szeretettel emlékezik vissza az 1940–1944 között Kolozsvárt töltött egyetemi éveire, amikor Szabó T. Attila személyes hatására nyelvész lett, Jakó Zsigmond barátsága pedig a történelem iránti érdeklődését fokozta. — Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékek elemzése alapján megállapítja, hogy míg Nyitra, Túróc, Zólyom, Hont, Tolna, Abaúj, Zemplén, Bereg, Ugocsa, Moson, Esztergom, Külső-Szolnok, Kraszna, Beszterce, Torontál, Krassó, Felső-Fehér, Szászföld és Brassó megyében egyetlen *Szent* előtagú név sincs ez időből, addig 50-en felüli Vas, Zala, Somogy, Baranya, Kőrös megyékben és a Székelyföldön e névtípus előfordulási száma. Különösen népszerűek a *Szent István, Imre, László, Erzsébet* és *Margit* típusok; ez az esetek túlnyomó többségében magyar nemzeti történelmünkhöz kapcsolódik, s okleveleinkben is jól követhető: 1280: „Civitas *S. Ladislai regis*” — 1344: *Zenthlazlou* (stb.). A cikk olyan megfigyeléssel ér véget, amelyet művészettörténeiseink és régészeink is jól hasznosíthatnak: egy-egy *Szent* előtagú neve jelentkezésének ideje és e névtípus elsődleges vagy másodlagos jelentkezése alapján a faluközösség keletkezési módjára s a templom építési helyére is következtethetünk.

A Kölnben élő FODOR ISTVÁN a *tizenegy-től tizenkilenc-ig* és a *huszonegy-től huszonkilenc-ig* terjedő magyar számneveket vizsgálja meg, s noha nem zárja ki a szláv hatás lehetőségét, valószínűbbnek tartja, hogy e típusok kialakulása szomszédos szláv hatás nélkül is lehetséges és igen valószínű.

KÁLMÁN BÉLA akadémikus, a debreceni finnugor tanszék nyugalmazott vezetője, a magyar igekötők történetével foglalkozik. Munkájában felhasználja az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent anyagát, mely szerinte e szempontból is a leggazdagabb magyar kincseslád. Szemléletesen érzékelteti igekötőink születését és pusztulását, a gyakoribbak visszaszorulását. Az *agyon* például csak a XIX–XX. századtól adatolható ilyen funkcióban, az *alá* pedig a XVIII–XIX. században visszaszorul, s a *le* váltja ugyanabban a funkcióban fel; az *által* a XIX. század közepétől *át-tá* rövidült.

Érdeklődéssel várjuk a müncheni Magyar Intézet (Ungarisches Institut, Beichstr. 3 — 8000 München 40 Bajorország) kiadásában a Szabó T. Attila–Jakó Zsigmond emlékkönyv második kötetét (előreláthatólag 1989 tavaszán jelenik meg). Ennek témái a következők:

1. A különböző korszakok transzilvanizmus-modelljéről SPIRA GYÖRGY, POMOGÁTS BÉLA, K. LENGYEL ZSOLT, VAJAY SZABOLCS és TRÓCSÁNYI ZSOLT írásait olvashatjuk majd. 2. Művészet és népi kultúra összefoglaló címen ifj. ENTZ GÉZA ANTAL, LÁSZLÓ GYULA és BALASSA IVÁN jelentkezik. 3. Erdély külső kapcsolatairól és szellemtörténeti vonatkozásokról BORSÁ IVÁN, FÜGEDI ERIK, GYÖRFFY GYÖRGY, SZÚCS JENŐ és KLANICZAY TIBOR közli írásait. Szakirodalmi utalásokkal, azaz Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond munkássága bibliográfiai útmutatójával és a Tabula Gratulatoria névsorával zárul a Studia Hungarica 31. kötete, mely az immár ezeréves bajor—magyar kultúrkapcsolatok egyik igen szép, nyomdai kivitelben is az ünnepekhez méltó teljesítménye. Talán megvan annak a lehetősége is, hogy — ha már Magyarországon érthető okokból a két tudós anyanyelvén emlékkönyvet nem kapott — legalább 50–100 példányt (mintegy gesztusként) vegyen át a magyar könyvterjesztés is. Sajnálatos, hogy Szabó T. Attila már nem élhette meg e kiadvány megjelenését, s talán 90. születésnapjáról e két kötet cikkeinek magyar nyelvű megjelentetésével emlékezhethetnénk meg. Szép gesztus lenne ez

azok felé is, akik — külön ki kell itt emelni a szerkesztők: K. LENGYEL ZSOLT, TÓTH BÉLA, HANS-WERNER SCHUSTER és SZÁSZ JUDIT munkáját — bizony gyakran önmaguk erejét nem kímélve ültették át, rendezték, javították, egységesítették és tárgymutatóval látták el a nem mindig példás kéziratokat. Sajnálatos, hogy romániai kollégák nem jelentkeztek a szerkesztőség felhívására, de bízunk kell abban, hogy előbb-utóbb olyan emlékkötet is megjelenik, amelyikbe azok is írnak, akiket a két tudós Erdélyben megbecsült, és akik őket is szerették, tisztelték. Hiszen Szabó T. Attiláról a román televízió is közvetített román nyelvű önálló műsort (Kötetben l. Popas in lumea cuvintelor. Szabó T. Attila. In: Constantin Dumitrescu: Oracolul și Clepsidra. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983. 46—53). A magyar tudós — Szabó T. Attila — pedig már korábban Iorga Iordan román kollégája emlékkönyvében tisztelgett a nagy nyelvész és ember előtt.

POSGAY ILDIKÓ

A hűség nyelve

Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. Összeállította ZALABAI ZSIGMOND. Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony, 1987². 305 lap.

Ez év (1987.) novemberében Párkányban (az Esztergommal szemközt, a háború óta csonka Dunahíd másik oldalán levő) mintegy 71%-ban ma is magyar anyanyelvűi közsgében nyelvemlékeinkről tartottam előadást. A helyi művelődési ház közönsége látható öntudattal és büszkeséggel beszélt egy immár második, bővített kiadásban megjelent könyvről, mely hét nagy fogalomkörbe ágyazva mutatja be az anyanyelvéhez ragaszkodó felvidéki magyarság nyelvi mindennapjait, vagy Cs. GYIMESI ÉVÁTÓL vett bibliai ihletettséggű hasonlattal: mindennapi nyelvét (l. Mindennapi nyelvünk. Bukarest, 1975.). Mert a kisebbségben élő magyarságnak különösen édes-sós szellemi „kenyere” mindennapi nyelve.

Nem véletlen, hogy „A vádlott megszólal” (1946.) szerzője, FÁBRY ZOLTÁN — közismerten elkötelezett — író 1967-ben Kassán, a Kazinczy Napokon elhangzott beszédével indul a kötet: „Minden ember: ember, de van egy megkülönböztető jegye, a nyelv. És a nyelv: népek egyénisége. Aki ez egyéniséget törpíteni próbálja vagy egyenesen kismizni, az gyilkos, mert elevenbe vág: szellembe, emberbe, életbe-halálba” (9; vö. Koppándi Sándor—Lőrincz László: A nemzetiségi kérdés megoldása c. bevezetőjével A romániai magyar nemzetiség kötetben. Bukarest, 1981. 7—29). De térjünk vissza Fábry mennydörgő mondataihoz: „A kultúra tudatán, az emberiség vállalásán — senmiféle fasizmusok nem győzhetnek. Ez a hit: erkölcsi realitásunk és — történelmi zálogunk! Ha a magyar nyelv a vox humana hangja, akkor emberség marad az embertelenségben. A több, a nagyobb! A maradandó! És akkor Kazinczynak az emberi haladás győzelmébe vetett hite viharfelhőket oszlat: „A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg filozófiai lélek fogja kormányozni Európa dolgait . . . A nem vandalus hódító csak azért is meghagyja ezt és azt, hogy egy tulajdon karakterű s originális, sehol másutt nem található szép nyelv ki ne vesszen.” (10—1).

Így látta Kazinczy (közel kétszáz) és Fábry (jó negyven éve) nyelvünk megmaradásának lehetőségeit. A ma költője, a felvidéki OZSVÁLD ÁRPÁD verse már nem sugároz ennyi hitet. Kazinczyról szóló sorait korunk magyarságának szánja:

„. . . fújsz süket füleknek ébresztő
harci dalt, sereg nélküli, árva vezér . . .”

Bevezetőnek, bevezető helyett talán ennyi is elég. A közös kiadásban (Szépirodalmi K. 1300 példányban és Madách K. 5300 példányban) megjelent kötet fontosabb tárgykörei: 1. Anyanyelv és társadalom (16—77). 2. Anyanyelv és család (78—93). 3. Anyanyelv és iskola (94—165). 4. Nyelvjárás és köznyelv között (166—99). 5. Anyanyelvi hibapló (200—29). 6. Fordítás és felelősség (230—67). 7. Nyelvtáj és irodalom (268—96). Bibliográfiai jegyzetekkel és a szlovákiai helységnevek mutatójával zárul a kötet. Az utóbbi valóban közel kétszáz olyan nevet tartalmaz mai szlovák megfelelőjével, melyek jó része nálunk már az Árpád-kortól adatolható (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., I—III. 1966., 1987.*).

A Szlovák Szocialista Köztársaság népességének nemzetiségi összetételéről GYÖNYÖR JÓZSEF közöl tanulmányt. E szerint az ország 86,5%-nyi szlovák, 11,2%-nyi magyar és 1,1%-nyi cseh nemzetisége mellett még rutén (ukrán), orosz, lengyel és német anyanyelvűeket sorol fel a cikk szerzője az 1980. évi népszámlálás adataira hivatkozva. A növekedés a magyarság körében tíz év alatt 1,6% (7484 fő), az összlétszám 559—490 lélek. A leginkább magyar városok: Komárom (járásával együtt 71,90%) és Dunaszerdahely (járásával 87,85% magyar). (Komárom városának 61,6%-a, Dunaszerdahelyének pedig 81%-a ma is még magyar.) Többen a legnagyobb a nyugat-szlovákiai magyarság: 362 675 lélek (a lakosság 21,5%-a). Nyelvjárási anyagmentő munka szempontjából sem közömbös az, hogy közel 100 000 magyar 500 és 1000 közötti lélekszámú kisközségben él ma is. Érdekes arra is fölfigyelnünk, hogy míg a csehszlovák átlagos népszaporulat 8,7%-os volt a 60-as években, a magyar csupán 6,4% (talán ez sem annyira szaporulat, mint inkább az 1945—47 okozta történelmi göresök föloldódása, szabadabb identitás-kinyilvánítás lehetett). Az sem elhanyagolandó tény, hogy a statisztikák szerint Szlovákia cigány nemzetiségű lakosságának 20%-a magyarnak vallja magát (40 046 lélek). Különösen a losonei, rimaszombati és rozsnyói cigányság magyarságtudata erős. Nyelvük tanulmányozása így magyarságtudományi feladat is (36). Azok száma, akik a mai Szlovákia területén a magyart vallják anyanyelvüknek (1980): 600 249, azaz a lakosság 13,2%-a.

Ugyancsak GYÖNYÖR JÓZSEF foglalkozik az adminisztráció (hivatal) előtti nyelvhasználat elméleti lehetőségeivel, s megemlít néhány — szerinte már jórészt áthidalat — buktatót, amely a „nemzetiségi jogok érvényre juttatásának” útjában áll (47), s őszintén, a nyíltság fel-feltörő szellemében hiányolja, hogy pl. a Csehszlovák Köztársaság törvényeinek 1960-tól (400 példányban!) magyarul is megjelent gyűjteménye 1968 folyamán megszűnt (48). Hiányolja a „*Balesetvesztély!*”, „*Magasfeszültség!*”, az „*Ivóvíz*” esetleg az „*Ivársra nem alkalmas víz*” feliratú táblákat, és megjegyzi: „ritka, mint a fehér holló” (49). (Az utóbbi körülírás helyett az „*IHATATLAN*”-t ajánlom. Gyorsabb, tömörebb közlés, s magyarosabb is egyben.) Lényeges, a nyelvi kisebbséget valóban érdeklő kérdéseket tárgyal GYÖNYÖR JÓZSEF „A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről” c. következő írásában (60—75), melyben arra is rámutat, hogy ugyanaz a törvény cseh és szlovák fogalmazásban mást-mást jelent. A szerző megállapítja: „a fordítás által előidézett értelemzavar esetében az eredeti, tehát a cseh nyelvű szöveg a mérvadó” (65). Az elfogadott anyakönyvezhető személynevek közül hiányzik az *Anna, Edít, Erzsébet, Géza, József, Júlia, Klára, László, Lehel, Lenke, Mária, Márta, Márton, Mihály, Pál, Péter, Sarolta, Zsuzsanna* és még igen sok más keresztnév (70). Miért nem lehet legalább LADÓ JÁNOS „*Magyar utónévkönyv*”-ét (Bp., 1971., több újabb kiadása is van) elfogadni kiindulási alapul?!

Kisebbségi helyzetben, szétszórtságban, emigrációban az anyanyelv legfőbb megtartó ereje a család. Ilyen helyzetben a felbomlott család lelki sérelmei igen gyakran nyelvi földcsuszamlással is járnak. A költő: Ozsvald Árpád a gondolatot így tömöriti mondatba:

„Amikor a hettiták elfelejtették őseik nevét,
 az istenek szeméből kiesett a lazúrkő,
 s a fekete üregek megteltek könnyes iszappal,
 nem akarták többé látni
 a fiak és unokák hűtlenségét.” (70).

Nem véletlen, hogy Sütő András legnagyobb sikerű regénye, az erdélyi kisebbségi élet odisszeája, az „Anyám könnyű álmot ígér” családközpontú, s az „Engedjétek hozzám a szavakat” is e szemszögből tárgyalja a nemzetiségi létbe született unoka világát. Ezt a gondolatot fejti ki mintegy kalevalai gondolatritmusban BODNÁR GYULA: „Vigyük gyermekeinkhez a szavakat!” (81) címen. Nem hangoztatjuk eléggé, s nem tudatosítottuk önmagunkban: „Sem a rádió, sem a televízió nem helyettesítheti az élő mesélőt, az embert, akitől nemcsak kérdezni lehet közben, hanem aki beszélgethet is a gyermekekkel . . .” Minden anyanyelven nevelő szülő mélyen emlékezetébe vésheti Bodnár Gyula e közhelynek tűnő mondatát. Nem lehet elég gyakran ismételnünk. Gyurcsó István a nyelvvesztés szorongó látomását tárja elénk „Népvándorlás kora II.” c. költeményében:

Az unokák a nagyszülőket sem értik.
 „Gyöngyöm, virágom!”
 Az unokák nem értik,
 mi az a „gyöngyöm” s
 mi az „a virágom”.
 Az unokák idegen tájról jöttek
 a nagyszülők udvarába, . . .

„Erős várunk — anyanyelvünk”, szól a lutheri hitújítás szellemét idézve ORDÓDY KATALIN, s mindenféle szélsőséges fajelméletnek hadat üzen, mikor így fogalmaz: „A nyelv világa összeköt. Erősebben, mint a vér, a szem vágása, a bőr színe. A szavaknak sajátos ízük van” (90). Tömör cikkének befejező sorait akár egy nemzetiségi iskola jelmondatának is választhatnók:

„Erős várunk az anyanyelvünk . . . addig óv
 bennünket, míg mi is féltve vigyázunk rá.” (91.)

Szellemi csúcsteljesítményre csak az képes, aki anyanyelvén érthetően, világosan és szabatosan (esetünkben magyarosan) fogalmaz. SOMOS PÉTER cikkében igen lényegretörően nyilatkozik e kérdésben: „Nem ismerek olyan híres, valóban elismert, idegenbe szakadt hazánkfíát, aki ne tett volna említést az anyanyelvéről, miközben emberi, művészi fejlődéséről beszélt. Olyat pedig el sem tudok képzelni, aki elfelejtette volna az anyanyelvét. (Figyeljük csak meg: a Nobel-díjas tudós a tévében tökéletes magyarsággal beszél arról, hogy is volt, amikor negyven évvel ezelőtt el kellett mennie hazulról, míg a hazalátogató kupec angolul kérdi, hogy hol van az *exchangeoffice!*) (96–7). Az anyanyelvi oktatás nemcsak a szülők emberi kötelessége, egy-egy kisebbség alapvető emberi joga, hanem a társadalom egészséges fejlődésének alapja, hiszen: „Az idegen tannyelvű iskolába járó gyerek mindig hátrányban lesz anyanyelven tanuló társaival szemben . . . Elbizonytalanodik, határozatlanná válik, ideges lesz. E lélektani zavarok mellett sokszor élettani zavarok is jelentkeznek” (99).

MIHÁLYI MOLNÁR LÁSZLÓ DENIS LAWTON kutatásainak eredményeire hivatkozva állítja, hogy „a munkásosztályból származó gyermekek iskolai eredményei gyengébbek, de nem azért, mintha ők kevésbé tehetségesek lennének, hanem azért, mert szociális helyzetük, szegénységük, környezetük sem a tanulást, sem a beszéd és a gondolkodás kellő fejlesztését nem teszik lehetővé” (101). Vajon DENIS LAWTON gondolata csak a

munkásosztályra vonatkozik? S vajon csak a világ nyugati felére érvényes? Nem véletlen, hogy itt „A hűség nyelve”-ben látjuk viszont, hiszen ha le is érettségizhetik a felvidéki magyar munkás vagy földműves gyermeke, vajon folytathatja-e anyanyelvén felsőfokú tanulmányait Pozsonyban vagy Budapesten?

CSÁKY KÁROLY az ipolyhídvégi magyaroktatás helyzetéről szólva megjegyzi, hogy „a heti anyanyelvi órák száma hatról ötre, majd négyre csökkent” (105), s a szép magyar beszédre csak ezen a négy órán ügyelnek. Mégis igen tömör, jól megfogalmazott mondatba sűrítik a gyerekek gondolataikat a magyar nyelv védelmében: „... Szerintem az az ember, aki nem szereti az anyanyelvét, az egy nyelvet sem szeret... Az anyanyelv számomra sokat jelent. Az anyanyelv szerintem a tudás forrása” (107). Egy hatodikos ipolyhídvégi (Ipelske Predmostie) gyermek sorai ezek olyan faluban, ahol 1980-ban 768 lakosból 664 (86,5%) magyar.

FODOR ZOLTÁN a szlovákiai magyar nyelvű oktatás jogi feltételeiről ír, s az egyes kétnyelvű óvodák, alapiskolák, kiegészítő iskolák, gimnáziumok, szakközépiskolák, szakmunkás- és pedagógusképző intézmények szerepét taglalja. 646 magyar nyelvű óvodai csoportban (1980.) 16 227 gyermek tanul. Ez csupán 6,8%. A cikk szerint a lévai Pedagógiai Szakközépiskolában és a losonci Pedagógiai Szakközépiskolában évente 60–70 magyar óvónót képeznek ki. A magyar tannyelvű ún. alapiskolák tanárainak száma 1983/84-ben 2754 volt. A mai Szlovákia 126 gimnáziuma közül 12 magyar tanítási nyelvű, és további 6 gimnáziumban magyar és szlovák nyelvű párhuzamos osztályokban folyik a tanítás. 132 magyar osztályban 3702 diák tanul (122. lap). Sajnos nincsen szó a cikkben a kis és közepes magyar és szlovák településeken jelentős, nyelvi kötődést, kulturális háttérrel is jelentő hitoktatásról. Igaz ugyan, hogy Léva (Levice) lakosságának már csak 15,3%-a magyar (de ez is 4010 lélek, azaz nagyjából két magyar falu lakossága), s míg a szlovák anyanyelvi hitoktatás biztosítva van a 26 132 szlováknak, a magyaroknak ezt a jogot az egyház (?) Léván nem adja meg. Márpedig ahhoz, hogy ilyen környezetben, e jó hatszoros szlovák többségű településen a magyarság nyelvében megmaradjon a hűség nyelve mellett, a hit nyelve is fontos. Erről hajlamosak vagyunk meg-megfeledkezni.

Lássuk azonban, hol van ma magyar gimnázium a Felvidéken. 1. Pozsonyban, a Duna utcában; 2. Szencen (Senec); 3. Dunaszerdahelyen (Dunajská Streda); 4. Somorján (Šamorín); 5. Galántán; 6. Komáromban; 7. Zselizen (Želiezovce); 8. Ipolyságon (Šahy); 9. Kassán (Košice); 10. Szepsin (Moldava nad Bodvu); ez az egyik legkisebb önálló intézmény (négy osztályban összesen 83 gyermek tanul). Ennyi önálló magyar gimnáziumot találtam tételesen is felsorolva a könyvben. Szakközépiskolák, szakmunkás-képzők: 1. Magyar Egészségügyi Szakközépiskola Dunaszerdahelyen; 2. ugyancsak Dunaszerdahelyen Magyar Szakmunkásképző Intézet; 3. Karván (komáromi járás) Magyar Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézet; 4. Schönherz Zoltán Magyar Ipari Szakközépiskola Kassán. Ezzel a ma meglévő önálló magyar tannyelvű középfokú iskolai intézményeket föl is soroltam. Szlovák és magyar, azaz kétnyelvű (nem önálló kisebbségi) gimnáziumok Érsekújvátott (Nové Zámky), Párkányban (Šturovo), Füleken (Filakovo), Tornalján (Šafárikovo), Nagykaposon (Veľké Kapušany) és Királyhelmeceen (Kráľovský Chlmec) vannak. E települések közül Párkányban, Füleken és Királyhelmeceen a magyarság részaránya még ma is 70% körül (vagy a felett) mozog, így igen indokolt lenne önálló magyar gimnáziumok léte, a tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy — népi megfigyelés szerint — „közös lónak túros [sebes] a háta!” A kisebbségi helyzet egyik tőrja (sebe) a beolvasztás irányába mutató közös, párhuzamos osztályok, a másik az anyanyelven hol meg-meginduló, hol meg el-elhaló szakiskolai oktatás. Ezekből is 18 vegyes tannyelvű Szlovákiában, s csupán 5 magyar. A gazdaságosság és az ésszerűség szempontjai mellett itt a folytonosság, a nyelvi önállóság és a jogi biztonság szempontjait is figye-

lembe kell vennünk. E szempontból érdemes lenne a finn példát tanulmányozni, ahol a svéd nyelvű kisebbség büszkén vallja magát finnek (olyan országban, ahol egy 7,8%-nyi kisebbség miatt hivatalosan deklarált kétnyelvűség van svéd és finn nyelvű feliratokkal, önálló iskolai, közép- és felsőfokú, kereskedelmi iskolarendszerrel). Így többet nyer az ország a vámon, mint amennyit elveszt a réven. A költségek többszörösen megtérülnek, s kritikus helyzetben e kisebbség így mindig a többség mellett voksol.¹

A nyelvjárás és a köznyelv viszonyával foglalkozik VAS OTTÓ, BATTÁ GYÖRGY, BODNÁR GYULA, DUBA GYULA, TURCEL LAJOS, KOVÁCS LÁSZLÓ, GÁGYOG JÓZSEF, ZSABAI ZSIGMOND és KOVÁCS LÁSZLÓ. KOVÁCS LÁSZLÓ cikke (Nyelvjárásgyűjtésünk helyzete és távlatai) azért is fontos, mert számarányához és foglalkozásbéli megoszlásához mérten a Szlovákiába került magyarság nyelvjárásáról igen kevés jelenik meg (a romániai, a jugoszláviai és a burgenlandi magyarok nyelvjárási helyzetét feldolgozó munkákkal összevetve). Kovács László javaslatai remélhetőleg — itteni szakmai és ottani szervezői körökben — nem találnak süket fülekre: 1. a l a p k ö n y v t á r létesítése (a Csemadok KB könyvtárában); 2. b i b l i o g r á f i a összeállítása; 3. t a n á c s a d ó t e s t ü l e t létrehozása amatőr gyűjtők segítségével; 4. p á l y á z a t o k meghirdetése (nyelvjárási anyaggyűjtésre). E cikk szerzője a csilizközi Patas községből már konkrét eredményekről, a község megközelítően teljes névanyaga (helynevek, állatnevek, ragadvány- és becenevek) összegyűjtéséről számol be. Igen hasznos lenne a Csemadok KB könyvtárában vagy a mellett egy minden egyes magyar községből 3—3 órányi magnetofonfelvétel tartalmazó h a n g s z a l a g a r c h í v u mot fölláttatni, s a felvételekkel párhuzamosan az anyag közlését is (legalább sokszorosítva) megkezdeni. Finnország minden egyes falvából van ilyen (részben már közölt) anyag.

Az „Anyanyelvi hibanapló” ZALABAI ZSIGMOND, MAYER JUDIT és LACZA TIHAMÉR írásait közli a hivatali, a közírás és a katonaság magyar makarónnyelvről (szlovakizmusokat és bohémizmusokat, nem ritkán „csehszlovakizmusok”-at tárgyal). A szemantika területére betörő idegen nyelvi hatásról így ír MAYER JUDIT: „Vigyázzunk tehát, ne vegyünk át szó szerint szólásokat, közmondásokat más nyelvből, de persze ne is fordítsunk le a szó szerint magyar szólásokat, közmondásokat más nyelvre. Egyik is, másik is kirívó hiba, és néha bizony nevetéses hatást kelt.” (226.) A szerzőő számos szlovák—magyar „fából vaskarikával” igazolja ezen megfigyelése helyességét. Szerencsére nyomát sem találjuk ebben a kötetben annak a tendenciának, amely a hetvenes években nem egy kisebbségkutatót megdöbbsentett, amikor a felvidéki magyar sajtóban makaróniversek (egy sor szlovák, egy sor magyar, újra szlovák, újra magyar . . .) jelentkeztek. E helyett „Fordítás és felelősség” címen HUBIK ISTVÁN és ZALABAI ZSIGMOND írásait olvashatjuk most. Őszinte, nyílt, a problémákat föltáró írásokat. A fordítás és a fordítás közötti különbséget jól érzékeltetik HUBIK sorai: „A szavak magyar voltát tekintve többnyire nincs is baj, csak valahogy az egész idegen, magyarul is szlovákul vagy csehül van, illetve a jó ég tudja, hogyan hangzik, és homályos, sokszor csak nagy-nagy jóakarattal és erőfeszítéssel tudjuk a magunk számára érthetővé varázsolni. A szabása idegen ezeknek a szövegeknek, a mondataik szövése, belső szerkezete hibás . . . a fordítások egyik örökké fájó pontja a szinonimakérdés” (233).

A „»Nyelvtáj« és irodalom” rész Rácz Olivér, Gál Sándor, Cúth János, Koncsol László, Tózsér Árpád, Zalabai Zsigmond és Rácz Olivér hitvallásait tartalmazza. Nem lehet véletlen az utolsó írás fejléce: „*Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc . . .*”. Szer-

¹ Ilyen helyzetek Csehszlovákia 70 éves történelmében már voltak. (Hogy ebből akkor nem volt kiút, az nem a kisebbségen múlt; vö. Fábry Zoltán: A vádolt megszólal. Kassa, 1946.)

zője, RÁCZ OLIVÉR tárgyilagosan mérlegeli a legjobb magyar hagyományok szellemében nyelvi megmaradásunk eshetőségeit: „Mert nemzeti elfogultságunk arra ösztönöz, hogy a velünk egy nyelvet beszélők számával mérjük fel nemzeti nagyságunkat, s oktalanul arra sóvárgunk, hogy szerte a világban mindenütt a mi nyelvünkön zengjen a dal és szóljon az emberi szó. Holott nekünk a magunkét kell megőriznünk, nekünk nyelvünket kell megművelnünk” (296). E figyelmeztetés — úgy érzem — nem csupán a perem- vagy szórványhelyzetbe került magyarságnak szól.

Külön figyelmet érdemel a szlovákiai magyar helységnevek mutatója. Nyelvi peremvidékeink névmutatója összeállításának égető szükségességére figyelmeztet. Íme a magyar szempontból fontosabb felvidéki települések nevei és szlovák megfelelőik:

Abaújszina (Seňa), *Ágocseryő* (Čierna), *Ajnácskő* (Hajnačka), *Alsókubín* (Dolný Kubín), *Alsószelei* (Dolné Saliby).

Bajánháza (Bajany), *Bajcs* (Bajč), *Bajta* (Bajtava), *Baka* (Baka), *Bártfa* (Bardejov), *Bátorfalu* (Bátorová), *Battyán* (Botany), *Berkenyéd* (Jarabina), *Besztercebánya* (Banská Bystrica), *Bodroszerdahely* (Streda nad Bodrogom), *Bori* (Bory), *Borsi* (Borša), *Bozitka* (Buzitka), *Bögellő* (Boheľov), *Bős* (Gabčíkovo) *Bussa* (Busince).

Csaca (Čadca), *Csécs* (Čečeľovce), *Csiliznádasd* (Trstená na Ostrove), *Csiliznyárad* (Topoľovec), *Csíz* (Číž), *Csucsom* (Rožňava-Čučma), *Csütörtök* (Štvrtok na Ostrove).

Dedki (Diakovec), *Deménd* (Demandice), *Deménfalva* (Demánova), *Diósförgepatony* (Orechová Potôň), *Dószeg* (Sládkovičovo), *Dobfenek* (Dubno), *Duborgaz* (Dobrohošť), *Dunajánosháza* (Janovec), *Dunaszerdahely* (Dunajská Streda).

Egeg (Hokovce), *Eperjes* (Prešov), *Eperjes [Pozsonyeperjes]* (Jahodná), *Érsekújvár* (Nové Zámky).

Felbár (Horný Bar), *Feled* (Jesenské), *Felsőmerse [Felsőmirosó]* (Vyšný Mirošov), *Felsőszeli* (Horné Saliby), *Felsőszemeréd* (Horné Semerovce), *Felsővízköz [Felsőszvidník]* (Svidník), *Fülek* (Filakovo).

Galánta (Galanta), *Garamkövesd* (Kamenica nad Hronom), *Garamszentkereszt* (Žiar nad Hronom), *Gelle* (Holice), *Gimes [Ghymes]* (Jelenc), *Gömörhorka* (Gemerská Hôrka), *Gúta* (Kolárovo), *Gútor* (Hamuliakovo).

Hanva (Chanava), *Hegyi* (Kopčany), *Hódi* (Galanta-Hody), *Homonna* (Humenné) *Hontfüzesgyarmat* (Hontianska Vrba).

Illésháza (Nový Život), *Ipolybalog* (Balog nad Ipľom), *Ipolyhidvég* (Ipeľské Predmostie), *Ipolykeszi* (Kosihy nad Ipľom), *Ipolymyék* (Vinica), *Ipolypasztó* (Pastovce), *Ipolyzakállós* (Ipeľský Sokolec), *Ipolyság* (Šahy), *Iske* (Ižkovec).

Jászó (Jasov), *Jéne* (Janice), *Jolsva* (Jelšava).

Karva (Kravany nad Dunajom), *Kassa* (Košice), *Kelenye* (Kleňany), *Kiskeszi [Ipolykiskeszi]* (Malé Kosihy), *Királyhelmeç* (Kráľovský Chlmec), *Kolon* (Koliňany), *Komárom* (Komárno), *Kosút* (Košúty), *Kövecses* (Štrkovec), *Kövesfalva* (Kamienka), *Kürt [Hidaskürt]* (Mostová).

Laborcfa [Habura] (Habura), *Lapás* (Lapáš), *Leléd* (Lela), *Léva* (Levice), *Liptószentmiklós* (Liptovský Mikuláš), *Losonc* (Lučenec).

Magyarbél (Veľký Biel), *Mecenzéf* (Medzev), *Medveshídegkút* (Studená), *Mezőlaborc* (Medzilaborce), *Mohi* (Mochovce).

Nádszeg (Trstice), *Nagyabony* (Veľké Blahovo), *Nagyhind* (Veľké Chyndice), *Nagyida* (Veľká Ida), *Nagykapos* (Veľké Kapušany), *Nagykürtös* (Veľký Krtiš), *Nagymagyar* (Zlaté Klasy), *Nagymegyér* (Čalovo), *Nagysalló* (Tekovské Lužany), *Nagysurány* (Šurany), *Nagyszombat* (Trnava), *Nemeskosút* (Košúty), *Nyék [Feketenyék]* (Čierna Voda), *Nyitra* (Nitra).

Ógyalla (Hurbanovo), *Ólubló* (Stará Ľubovňa), *Oroszka* (Pohronský Ruskov), *Osgyán* (Oždany), *Otrokocs* (Otročok).

Özörény (Gemerská Hôrka).

Palást (Plašcovce), *Párkány* (Štúrovo), *Putas* (Pastuchy), *Pelsőc* (Plešivec), *Perbenyík* (Pribenik), *Pered* (Tešedikovo), *Pozsony* (Bratislava), *Pozsonypüspöki* (Bratislava-Podunajské Biskupice), *Privigye* (Prievidza).

Ragyolc (Radzovce), *Réte* (Reca), *Rimaszécs* (Rimasvská Seč), *Rimaszombat* (Rimavská Sobota), *Rozsnyó* (Rožňava).

Sárosfa (Blatná na Ostrove), *Somorja* (Šamorin), *Szalatnya* (Slatina), *Szalka* [*Ipolyszalka*] (Salka), *Szap* (Palkovičovo), *Szádalmás* (Jablňov nad Turňou), *Szenc* (Senec), *Szenice* (Senica), *Szepsi* (Moldava nad Bodvou), *Szered* (Sereď), *Szinna* (Snina), *Szöblöske* (Viničky).

Taksony (Galanta-Matúškovo), *Tallós* (Tomášikovo), *Tardoskedd* (Tvrdošovce), *Tiszacsernyő* (Čierna nad Tisou), *Tornalja* (Šafárikovo), *Tornóc* (Trnovec nad Váhom), *Tököl* (Tehla), *Tóketerebes* (Trebíšov), *Trencsén* (Trenčín), *Turócszentmárton* (Martin).

Udvard (Dvory nad Žitavou), *Ugar* [*Ublya*] (Ubla).

Vága (Váhovce), *Vágbeszterce* (Považská Bystrica), *Vágsellye* (Šala), *Vaján* (Vojany), *Vajka* (Vojka nad Dunajom), *Verebély* (Vráble), *Vezekény* (Vozokany), *Vízkelet* (Čierny Brod).

Zseliz (Želiezovce), *Zsély* (Zelovce), *Zsére* (Žirany), *Zsigárd* (Žiharec).

Jó lenne a szlovák nevek betűrendjében is összeállítanunk egy szlovák—magyar helynévmutatót, hiszen pl. a kisebbségi közírásban, ügyintézésben erre is szükség lehet.

Igen biztató, hogy ma, másfél évtizeddel a helsinki egyezség után, s a nemzetközi nyitás és az őszintébb légkör kialakulásának szellemében megszülethetett „A hűség nyelvé”-nek második, bővített kiadása is, mely hangnemében a hetvenes évek első felének hasonló jellegű erdélyi magyar írásaira (pl. JAKÓ ZSIGMOND, *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben* [„A romániai magyar nemzetiség” című kötetben. Nagyvárad—Bukarest, 1981. 367—402]) emlékeztet. Sajnálatos azonban, hogy „A hűség nyelvé”-ből a Szépirodalmi Könyvkiadó csupán 1300 példányt vett át, hiszen a benne jelentkező gondolatok, jelzések messze túlmutatnak egy-egy kisebbség sorsán: magyar s egyben egyetemes emberiességi kérdések.

SZABÓ T. ÁDÁM

Róka Jolán, *Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 208 lap. Nyelvészeti tanulmányok 29. sz.

A szövegek sokasága és sokfélesége a szövegtan sürgető feladatává teszi a szövegtipológia kidolgozását, amely viszont kellő mennyiségű szövegelemzést kíván meg. Az elemzendő szövegek helyes kiválasztása azonban csak úgy lehetséges, ha a szövegtan is teoretikus alapokon nyugvó tudománygá válik, nem ragad meg az empirikus szinten. Újraszületése első pillanatától megvolt a szövegtan művelőiben a kellő érdeklődés az elméleti kérdések iránt, amelyet még az is serkentett, hogy a modern nyelvészeti irányzatokhoz csak ezen a módon lehetett a szövegtant kapcsolni.

RÓKA JOLÁNNAK a „Nyelvészeti tanulmányok” rangos sorozatában megjelent munkája újabb hozzájárulás a szövegtan teoretikumához, módszertani elveinek tisztázásához a napisajtó szövegeinek a területén. Korábban BÉKÉSI IMRE a szöveggrammatika

elemi kapcsolódási lehetőségeit vizsgálva fordult az újsághírekhez. Róka Jolán megközelítése egészen más. Az újságszövegek általános szerkesztési sajátosságainak feltárásával a sajtó stílustipológiáját kívánta kidolgozni, mégpedig általános interlingvális tipológiáját. Ugyanis a Népszabadság tíz, 1975. novemberi, decemberi száma mellett az International Herald Tribune, a Le Monde, a Pravda és a The Times ugyanezen számait is feldolgozta.

Rendszerezésének kialakításában az ebben a témában igen gazdag és figyelemre méltó szovjet szakirodalomra támaszkodott elsősorban; érthetően, mivel munkáját Moszkvában készítette. Ennek ellenére nem ártott volna, ha a nyilván ott még jobban rendelkezésre álló angolszász szakirodalmat behatóbban felhasználja. A tartalomelemzés utalásszerű említése (i. m. 67–8) jól példázza ezt. A magyar műszavak megalkotását is elősegítette volna, ha több nyelvi megoldás közül választhatott volna.

Kétségtelen erénye viszont a munkának a meghatározások gondos kimunkálása, az összefüggések plasztikus kidomborítása. Ez a három részre tagolódó könyv első, elméleti részéből már kitűnik. Róka Jolán itt alakította ki a vizsgálatához szükséges fogalmi rendszert. Közben szintén beleütközött abba — a szövegtan kialakulása óta rögtön felvetődő — kérdésbe, hogy mi is a szövegtan és a stilisztika viszonya. A szerző helyesen úgy foglalt állást, hogy „a stílus tipológiai vizsgálatának kérdését valószínűleg a szöveg tipológiáján belül kell felvetni és megoldani, de ugyanakkor a szöveget nem mint jelek gyűjteményét, hanem mint stílusjelenséget kell vizsgálni”. (I. m. 16–7.) Azonban a szöveg mégiscsak jelzés, ezért szemiotikailag is fel kell tárni — állapítja meg a munka. Ezen a téren a tartui szemiotikai iskolára, elsősorban J. M. LOTMAN munkásságára támaszkodik, amely azt vallja, hogy „a művészi szöveg legfőbb sajátossága jeltermészetében rejlik”. (I. m. 17.)

Mindezeknek a számbavétele azért szükséges, mert csak így lehet eljutni az újságnyelv problémájához: hogyan jelenhet meg az egyéni stílus az újságban, amely létrejöttét tekintve kollektív alkotás. Egy-egy szám belső szerkezetét, tipográfiai stílusát a szervezett munkamegosztás hozza létre. Figyelembe kellett venni azt is, hogy a tömegkommunikációnak a mozival, a rádióval és televízióval történt kiszélesedése erősen hatott a sajtóra, elsősorban információs jellegűvé tette, szórakoztató jellege erősen csökkent, mert ebben a funkcióban a többi tömegkommunikációs eszköz hatásosabbnak bizonyult. A tömegtájékoztató szocialista és nem szocialista típusának a jellemzése zárja le a bevezető fejezetet.

A továbbiakban a mű külön tárgyalja az újságszámnak mint egésznek és az egyes újsággözeleményeknek a stílusát. Szinte élvezetessé válik ez a kifejezetten szakmunka, amikor a tipográfia eligazító és esztétikai funkcióját taglalja, amelyet az illető lap hagyománya határoz meg. A grafikának mint jelrendszernek a kiemelése a szemiotikai szemlélet jegyében természetes. Objektív feltáráshoz Róka Jolán mutatókat készített: az anyagsűrűség, a betűváltakozatok és a rovatoltság mutatóját. Segítséggel elemezhető az újságszám stílusa.

Az anyagsűrűséget a reklám terjedelme befolyásolja, a rendezettséget pedig a betűstílus és a rovatoltság biztosítja. A vizsgált lapok közül a párizsi Le Monde betűstílusa és rovatoltsága már maga kifejezi az újság sajátos helyzetét a francia sajtóban. Az anyagsűrűséget tekintve azonban elmarad a munkában feldolgozott többi laptól. Aztán sorra kerülnek a címek. Az újságot olvasó a legtöbbször a cím hatására olvas el cikkeket. Ezért nem éppen öröndetes, hogy a magyar sajtót reprezentáló Népszabadság mutatkozott a legsemlegesebbnek a címek stilisztikai irányultsága tekintetében.

A címadás a szerző feladata, de a vérbeli újságíró eleve alkalmazkodik lapja hagyományaihoz és a szerkesztőség követelményeihez. A címek stílusát vizsgálva a könyv elvégzi a napilapok anyagának szerzőség és műfaj szempontjából való tipizálását is.

A teljesen aláíratlan cikkek szerzőség tekintetében a *nulla fokú* minősítést kapták. Rajta kívül *személytelen*, *csoporthos* és *személyes* típusba sorolja Róka Jolán a cikkeket. A címet természetesen meghatározza műfajosságuk is.

Míndez egységet az egyes újságok jellegzetes tördelési stílusa révén kap, mivel az újság a rétorhoz (szónokhoz) hasonlóan mint szövegalkotó jelenik meg. A hasonlat találó. Hiszen minden újságszám úgy jelenik meg, mint egy szónoknak újabb és újabb kérdéstről tartott beszéde. Ennek megfelelően a sajtószöveg kutatója átveheti a retorika kutatóinak módszereit, vagyis az összes újságszámra jellemző stílusjegyet össze kell vetnie az egyes számokban jelentkező vonásokkal. Itt kerül szóba az, hogy sokszor az egyes rovatokba kerülő közlemények összeválogatása esetlegesnek, önkényesnek tűnik. Az elemzések ezt megcáfolták, és kimutatták sorra a kapcsolatokat. Ennek során fejti ki Róka Jolán, hogy a tartalomelemzést stílustipológiai szempontból nem találta relevánsnak, s JÚ. V. ROZSGYESZTVENSZKIJ nyomán a *kopula* és az *elmozdulás* műszavakat használja.

A kopulatípusokat bemutatva a Pravdára és a Népszabadságra jellemző a lapfeji feletti jelszó: „Világ proletárijai, egyesüljete!” Ez az állandó kopula. A The Times viszont a címlapon, keretbe zárt szalagon adja a fontosabb közlemények kivonatát: ez kérdő kopula. További típusokat fejeznek ki a lapfejbe vágott szalagcímek vagy a megszakítással való tördelés. Az *elmozduláson* az újságtémák megjelenési módját érti, amely történhet olyan módon, hogy egy szám több közleményt szentel a témának, illetve úgy, hogy számokon át visszatér rá. Ilyen az újságokat heteken át foglalkoztató esemény volt 1975 novemberében a Spanyol Szahara körüli válság.

Az újságszám stílusának a vizsgálata makro jellegűnek tekinthető az egyes újság-közlemények stílusát feltáró mikrovizsgálathoz hasonlítva, amely a munka következő részét teszi ki. Ebben a részben az egyes sajtóműfajok jellemzői kerülnek előtérbe a vizsgált újságok retorikai beállítottságának a függvényében.

A Pravdában és a Népszabadságban a klasszikus sajtóműfajok (vezércikk, cikk, hír, kishír, tudósítás, jelentés, riport, karcolat, kritika, recenzió, tárcsa, szépirodalmi betét, tudományos és népszerűsítő információs írás, hivatalos közlemény és nekrológ pl. a Népszabadságban) jelennek meg. Tanulságos az egyes műfajok szerzőtípusok szerinti osztályozása. A cikket, a tárcsát valamennyi lapnál aláírják (személyes kopulájúak), a vezércikket azonban a Pravdában, a The Timesban és a Le Monde-ban nem jegyzik, az a szerkesztőség álláspontját tükrözi (nulla fokú kopula). A könyv végigveszi valamennyi műfajt, s azt állapítja meg, hogy az alapvető műfajokat tekintve egyöntetű kép bontakozott ki.

Az utolsó két fejezet a hírszövegek és kommentárok retorikai-stilisztikai jellemzőit és az újságírói frazeológiát vizsgálja. Ezekből világlik ki az újságíróknak az újság profilja keretében jelentkező egyéni stílusművészete, amely az olvasót az újság által képviselt állásfoglalásnak akarja megnyerni. Ez a szándék igen sokszor csak közvetett *célzás* formájában jelentkezik. A kategória bemutatása kapcsán a szerző azonban megjegyzi, hogy a célzásnak a sajtónyelv sajátos képes beszédében való szerepe még további kidolgozásra vár. Nagyon érdekes ezzel kapcsolatban utalása a középkori indiai beszédművészet *szovjet* feltárássának az eredményeire. Egyáltalán ez a rész, amely az európai stilisztikát meghatározó arisztotelészi hagyománnyal szembesíti az indiai fel fogást, jól tanúskodik a munka teoretikus eredményekre való törekvéséről.

Hasonló megközelítési mód teszi érdekessé a frazeológia tárgyalását is. Talán ez a kérdés a legkevésbé előzmények nélküli, de a munka összefüggésrendszerében a szokásostól eltérő aspektusban jelenik meg, és igen gazdag anyagra épül. Meghatározó eleme az olvasóközönség tarka összetételéből fakadó „lefelé kiegyenlítődé” szabálya, amely komoly korlátot jelent. Ennek a feloldására alakultak ki az újságírói frazeológiában

a standardizált képek és a sajátos nemzetközi neologizmusok. Ezekre épül a tömegtájékoztató expresszivitása.

„Az itt elmondottak az újságstílus tipológiai tanulmányozásának csupán hipotetikus tervezetét foglalják össze. Ez a tervezet még részletes kidolgozást és gyakorlati ellenőrzést igényel” — hangzik az értekezés utolsó két mondata, s ez a két mondat pontosan kijelöli a munka helyét a magyar szövegtani és stilisztikai irodalomban. Mindenesetre RÓKA JOLÁN művével a magyar szövegtan újabb terepnumot vett birtokba, s az ebben való tájékozódást a könyv gazdag apparátusa (szakkifejezések jegyzéke, felhasznált irodalom, függelék) nagyban segíti.

HANGAY ZOLTÁN

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Gálffy Mózes*

(1915—1988)

Mélyen megrendülve állok itt, ez előtt a koporsó előtt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a kollégák, a tisztelők, a család magyarországi barátai nevében és — a majdnem fél évszázados szoros kapcsolatunk, valamint a kezdő kutató korunkban együtt végzett munkára, a közös tudományos és emberi tervezetésekre, eszmecserékre való emlékezés jogán — a magam nevében is búcsút vegyek dr. Gálffy Mózesától, a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyugalmazott professzorától, az erdélyi magyar tudományos és kulturális élet kiemelkedő személyiségétől.

Gálffy Mózes eltávozásával egy kitűnő tudóssal, egy, a tanárnemzedékek sorát felnevelő jeles egyetemi oktatóval, egy meleg szívű, végtelenül szerény, csak oktató-kutató munkájának és családjának élő emberrel lett szegényebb nem csupán az erdélyi magyar tudományos élet, hanem az egész magyar nyelvtudomány, a ma már nemzetközi jellegű tudományterületté szélesedett hungarológia is. Sőt Gálffy Mózes halálával lezárult az erdélyi magyar nyelvtudománynak egy igen eredményes, tudománytörténeti szempontból is jelentős korszaka, az a korszak, amelyet — elsősorban az igen szép eredményeket felmutató erdélyi dialektológiai kutatásokban — évtizedeken át Szabó T. Attila, Márton Gyula és Gálffy Mózes neve fémjelzett.

Gálffy Mózes Erdély szülőtte volt. Erdélyhez, lényegében Kolozsvárhoz kötődött egész élete. Bár a súlyos betegségből való gyógyulás reménysugarával a lelkében — néhány hete — kórházi ápolás végett felesége kíséretében Magyarországra érkezett, és itt érte utol a halál is, hamvai visszatérnek szülőföldjére. Erdély földjében, a házsongárdi temetőben találnak majd — reméljük — háborítatlan, végső nyugalomra.

Gálffy Mózes viszonylag fiatalon jegyezte el magát a magyar nyelvtudománnyal. Tanári oklevelének megszerzése után a kolozsvári unitárius gimnázium tanára lett, de néhány éves tanári tevékenység után, még 1941-ben a Kolozsvárott működő Erdélyi Tudományos Intézet magyar nyelvészeti osztályára nevezték ki intézeti tanárnak. Itt azonnal nagy lelkesedéssel kapcsolódott be az intézet Borsa-völgyi kutatásai keretében folyó nyelvjárásgyűjtő munkába. Bár ez a szép eredményekkel kecsegtető, nagyszabású

* Elhangzott Gálffy Mózes temetésén, 1988. augusztus 4-én.

kutatás a történelem számunkra kedvezőtlen alakulása miatt végül torzóban maradt, Gálffy Mózes a megváltozott körülmények között is hű maradt a nyelvtudományhoz, és hű maradt szülőföldjéhez. Vállalva a kisebbségi helyzetben alkotni akaró tudós nehéz, nemegyszer elkeserítően és csüggesztően bizonytalan sorsát, egyik vezető személyisége lett az erdélyi magyar nyelvtudománynak, egyik legjobb ismerője és legeredményesebb kutatója az erdélyi, valamint a moldvai-bukovinai magyar nyelvjárásoknak.

Az 1940-es évek elejétől jelentek meg nyelvészeti írásai, és az utóbbi idők egyre növekvő publikációs nehézségei ellenére is csak súlyos betegsége tudta letétni vele a tollat. De a magyar nyelvtudomány újabb eredményei iránt való érdeklődése még ebben a fizikai elesettségében sem szűnt meg. Néhány héttel ezelőtt — sajnos — utolsó találkozásunk alkalmával még az Új Magyar Tájszótár nemrégien megjelent újabb kötete iránt érdeklődött élen és behatóan. Nem tudom, volt-e még ideje és ereje kézbe venni és átlapozni a hozzá eljuttatott példányt, véleményét ugyanis nekem már nem mondhatta el. Amikor ismét meg akartam látogatni, kórházi gondozói már csak azt a szomorú hírt közölhették velem, hogy: Gálffy Mózes professzor úr tegnap, július 23-án délután meghalt.

Gálffy Mózes gazdag szellemi örökséget hagyott maga után. A legkorábbi számottevőbb publikációjától, mint például „A kalotaszegi Magyarbikal névszótövevei” vagy az 1943-ban közzétett, az említett Borsa-völgyi gyűjtésen alapuló „Keresztneveink becéző alakjai a Borsa-völgyén” című tanulmánytól az általa és Márton Gyula által összeállított „Székely nyelvöldrajzi szótár” című gyűjteménynek az Akadémiai Kiadónál 1987-ben történt megjelenéséig eltelt négy és fél évtized Gálffy Mózes folyamatos és eredményes alkotó tevékenységéről tanúskodik. Ezeknek a közleményeknek nem csupán a mennyisége igen tekintélyes, hanem jól mutatják Gálffy Mózes tudományos érdeklődésének sokszínűségét is.

Foglalkozott különböző leíró nyelvtani kérdésekkel, ami nyilván szorosan kapcsolódott egyetemi oktató munkájához is. Egyik szerkesztője és társszerzője volt „A magyar nyelv kézikönyve” című kötetnek, valamint az — elsősorban erdélyi használatra készült — „Magyar helyesírási szótár”-nak. Közölt névtani tárgyú írásokat. Kutatta az erdélyi magyar—román—szász kapcsolatokat.

Munkásságának középpontjában azonban kétségtelenül a dialektológia állt. Azt hiszem, ez a tudományterület állt hozzá legközelebb érzelmileg is. Nem csupán érdekelte ez a munka, hanem nagyon szerette is. Természetes tehát, hogy a nyelvjárásban több területén alkotott igen figyelemreméltót és maradandót. Foglalkozott a nyelvjárásban általános, elméleti-módszertani kérdéseivel; a nyelvjárási anyaggyűjtés módszerével kapcsolatos problémákkal. Vizsgálta az erdélyi, illetve a moldvai-bukovinai magyar nyelvjárások számos fonetikai, fonológiai, morfológiai részletkérdését. Jelentéstani kutatásokat végzett nyelvjárási anyagokon; közreműködött tájszótárak összeállításában.

Különösen jelentős és értékes azonban az a tevékenysége, amit az erdélyi magyar nyelvjárások — elsősorban a székelyföldi magyar nyelvjárások — atlasza anyagának az összegyűjtésében fejtett ki. Úgy is, mint a munkálat egyik szervezője, irányítója, és úgy is, mint a gyűjtőmunka aktív részese. Ennek a minden településre kiterjedő anyag-nak a nyelvi és művelődéstörténeti értéke — különösen a mai helyzetben — szinte felbecsülhetetlen. Hiszen egyáltalán nem lehetetlen, hogy ezzel a gyűjtéssel egész magyar nyelvjárástípusokat mentettek meg a teljes pusztulástól.

Ezt a munkát természetesen nem csupán Gálffy Mózes végezte. De egyik irányítója volt, és magából a gyűjtésből is igen jelentős részt vállalt. S ha Gálffy Mózes semmi egyéb tudományos eredményt nem hagyott volna maga után, már ezzel a munkával önmagában is tisztelet és elismerés övezné nevét a magyar nyelvtudományban. Sok keserűséget okozott viszont Gálffy Mózesnek is az az érthetetlen és megdöbbentő állás-

foglalás, hogy ez az áldozatos munkával összegyűjtött, igen értékes tudományos anyag — nem szaktudományi okokból, hanem attól merőben idegen elgondolásokból — atlasz formában nem jelenhetett meg, és így nem kerülhetett bele a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe sem; illetve, hogy még szótár formájában is ennek az értékes anyagnak csak egy kisebb részét lehetett közzétenni, és azt is csak nálunk, Magyarországon.

Kedves Mózsai! Kedves Barátunk! Első nagyobb szövegemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés ismeretlen szerzője — mai nyelvre áttéve — így kezdte beszédét: „Látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk!” Testedet, a port és hamut magába rejti itt előttünk ez a koporsó. Munkában eltöltött életed gazdag termése azonban túléli testedet. Munkásságoddal örökre beírtad a nevedet a magyar nyelvtudomány történetébe, és szűkebb hazád, Erdély művelődéstörténetébe. Gálffy Mózesnek, az erdélyi magyar nyelvtudomány fáradhatatlan és eredményes művelőjének, az erdélyi magyar nyelvjárások tudós kutatójának és gyűjtőjének a neve nyelvészemzedékek hosszú sora számára fog még sokáig élni, és ismerősen hangzani.

Isten veled Mózsai! Kisfaludy Károly szép sorát idézve: a békítő sír enyhe takarja porod!

IMRE SAMU

LEVÉLSZEKRÉNY

Gunda Béla írja: A MNy.-ben (LXXXIV, 221—7) olvasom a derceni nyelvjárásról írt cikket s az abban jelzett tervet. Az illetékes kolléga szíves figyelmébe ajánlom, hogy talán hasznát látja annak a gyűjtésnek az anyagát, amelynek a Néprajzi Múzeumban kell lennie. Az 1930-as években jelentős anyagot gyűjtöttünk (szép fényképek kíséretében) Dercenben (SZENDREY Á., GÖNYEY S. stb.). A gyűjtésnek legalább is részben meg kell lenni a Néprajzi Múzeumban. Magam a gyűjtésből néprajzi anyag kíséretében a Curare c. folyóiratban publikáltam (Heilpflanzen in einem ungarischen Dorf der Karpaten-Ukraine: Curare 1984. 2. sz. 257—62). Ez a tanulmány kibővítve várja a megjelenését a nyíregyházi múzeum évkönyvében. Több publikátlan anyagom van Dercenből. Annak idején Fornos, Beregújfalu stb. községekben is jártunk.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat véghez

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 18005

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0228

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.)** Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábasantandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstiliztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív ígétövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 39 Ft

Előfizetés egy évre: 156 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14, — Ft.
158. Puszta János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16, — Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10, — Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50, — Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10, — Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10, — Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. 1982. 40, — Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárási mondatattanából. 1982. 16, — Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8, — Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29, — Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Puszta János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes el-. 1983. 124, — Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66, — Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körömdi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120, — Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50, — Ft.
171. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. 1987. 100, — Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10, — Ft.
173. Körömdi Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30, — Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30, — Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10, — Ft.
176. Tóth Imre: Ípoly menti palóc tájszótár. 1987. 120, — Ft.
177. Puszta János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50, — Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60, — Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20, — Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50, — Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180, — Ft.
182. Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70, — Ft.
183. Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. Ördög Ferenc. 1988. 30, — Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95, — Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138, — Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114, — Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108, — Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerezhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXV.

ÉVFOLYAM

1989.
3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiefer Ferenc</i> : A jelentéskutatás újabb irányzatai	257
<i>Benkő Loránd</i> : A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből ...	271
<i>Szabó József</i> : Két északkelet-dunántúli nyelvjárásziget vizsgálata	288
<i>Forgács Tamás</i> : Szövegkezelés és -szerkesztés a Debreceni Kódex legendáriumában	298
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : Gondolatok a magyar igekötők státusáról	309
<i>Tolcsrai Nagy Gábor</i> : Szempontrendszer a szókinés megközelítéséhez	319
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Kísérlet a magyar—lengyel kontrasztív fonológia „közvetítő nyelvének” megteremtésére	327
Kisebbségi közlemények. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szótörténeti és etimológiai megjegyzések a főneveléssel és kettős szófajú szavainkkal kapcsolatban	341
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Dömötör Ákos</i> : Tudja, hol szorít a cipő. — <i>Győrffy György</i> : Korcs erdő. — <i>Krebsz János</i> : A Jordánszky-kódex <i>ugrogy</i> szavának értelmezéséhez. — <i>Vörös Boldizsár</i> : Néhány adalék az <i>apacs</i> történetéhez	345
Élő nyelv. <i>Imre Samu</i> : Nyelvjárási adalékok a szöveggyűléshez. — <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXV. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi dolgozatairól. — <i>Szabó József</i> : Nyelvjárási szövegek három Koppány menti faluból	349
Szemle. <i>Kiss Jenő</i> : Soo-Young Park, Vergleichende Analyse der Satzgliedstellung im Deutschen, Ungarischen und Koreanischen. — <i>Hoffmann István</i> : Juhász Dezső, A magyar tájnévadás. — <i>Hegedűs Attila</i> : Tóth Imre, Ipoly menti palóc tájszótár. — <i>Baldizs Géza</i> : Vajkai Aurél, Szentgál	362
Különfélék. <i>Göllesz Viktor—Subosits István</i> : Hatvan éves a magyar beszédhangok első röntgenográfiai leírása	374
Társasági ügyek. <i>Gregor Ferenc</i> : Úrhegyi Emília . — <i>Tompa József</i> : Temesi Mihály . — <i>Vértes Edit</i> : Lakó György köszöntése 80. születésnapján	376
Nyelvtörténeti adatok. <i>Papp Lajos</i> : Régi magyar levéltár	382

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzetszámmra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 156 Ft. Egy szám ára: 39 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

A jelentéskutatás újabb irányzatai*

I. A jelenkori nyelvtudomány nagy eredményei közé szokták sorolni a mondatszematika felfedezését. Amíg a 60-as éveket megelőző időszakban a jelentéstan majdnem kizárólag szójelentéstanal foglalkozott, a KATZ—FODOR-féle jelentésemélet megjelenésével (KATZ, J. J.—FODOR, J. A., *The structure of a semantic theory: Language XXXIX* [1963.], 170—210) egyre inkább a mondatjelentés vizsgálata került előtérbe, sőt másfél évtizedig szinte kizárólagossá vált. A mondatszematika alapproblémája a következő: hogyan lehet a szójelentéseket feltételezve a mondat jelentését szabályok segítségével levezetni? A szabályok megfogalmazásánál támaszkodott az általános érvényűnek tekintett ún. *k o m p o z í c i o n a l i t á s e l v é r e*, amely kimondja, hogy a mondat jelentése a mondatot alkotó szavak jelentéséből vezethető le a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében. Ennek megfelelően tehát először a mondat összetevőinek jelentését kell meghatározni, mégpedig a kisebb összetevőktől a nagyobbak felé haladva, míg végül eljutunk az egész mondat jelentésének a leírásához. Egyszerű példát véve *A nagy kutya a kis macskával játszik* mondat jelentésének meghatározásához először *a nagy kutya* és *a kis macska* szintagmák jelentését határozzuk meg, majd folytatjuk *a kis macskával játszik* igei szintagma jelentésének meghatározásával, végül utolsó lépésként *a nagy kutya* alanyi szintagma és *a kis kutyával játszik* állítmányi szintagma jelentéseit kell összerakni ahhoz, hogy a mondat jelentéséhez eljuthassunk. Ezekhez a műveletekhez a szintaktikai szabályokhoz igazodó, azokat szorosan követő szemantikai szabályok megfogalmazására van szükség. A mondatszematika természetesen ennél sokkal bonyolultabb kérdések megválaszolására is vállalkozik. Számot kell például adnia az ún. koreferenciaviszonyokról, tehát arról, hogy például a *Pistike levelet ír az anyjának* mondatot kétféleképpen értelmezhetjük: Pistike saját édesanyjának ír levelet vagy pedig egy a mondatban nem említett személy anyjának. A mondatszematikának meg kell magyaráznia a kiemelt mondatrész, a fókusz tulajdonságait is. *Az Anna két külföldivel ismerkedett meg* mondat kizárja annak a lehetőségét, hogy Anna kettőnél több külföldivel is megismerkedhetett volna (az adott beszédhelyzetben). Ezzel szemben az *Anna megismerkedett két külföldivel* mondat esetében nincs ilyen megszorítás. Fontos kérdése a mondatszematikának a hatóköri problémák vizsgálata. A magyarban a helyzet viszonylag egyszerű, mert a szórend általában hűen tükrözi a hatóköri viszonyokat. A *Nem mindenki szeret két lányt* mondatban a legnagyobb hatókörű a *nem* tagadószó, nála kisebb hatókörű a *mindenki*, és még kisebb a *két* számnévi operátoré. Utóbbi csak a lányok számát határozza meg, ugyanakkor azonban a *mindenki* hatókörébe tartozik: minden személyre áll (az adott társalgási univerzumban),

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1988. december 23-diki közgyűlésén.

hogy két lányt szeret. Végül a tagadószó pontosan ezt tagadja: nem igaz, hogy minden személyre áll, hogy két lányt szeret. A hatóköri viszonyok azonban nem mindig ennyire egyértelműek. A mondatszemantika problémái közé tartozik a főnévi szintagmák specifikus—nem specifikus olvasatának kérdése is. A *Keresek egy könyvet* mondat kétféleképpen értelmezhető: kereshetek egy határozott könyvet (specifikus olvasat), de kereshetek egy tetszőleges könyvet is (nem specifikus olvasat). A kétféle értelmezés lehetősége nyilvánvalóan az igétől függ: a *Látok egy könyvet* mondatnak csak nem specifikus olvasata lehet. Nincs könnyű dolga a jelentéstan kutatójának, ha a generikus—nem generikus olvasatot kísérel meg egymástól szabályok segítségével elválasztani. Kétféle értelmű ebből a szempontból *A kutya ugat* mondat: egyrészt jelentheti azt, hogy a kutyák általános tulajdonsága az ugatás (generikus olvasat), de ezzel a mondatnál egy konkrét kutyáról is állíthatjuk, hogy ugat (nem generikus olvasat). Csak nem generikus olvasata van ezzel szemben az *Ugat a kutya* mondatnak.

A mondatszemantikai kutatások eleinte a logikai kijelentést megfogalmazó kijelentő mondatok vizsgálatára szorítkoztak, nem véletlen tehát, hogy a mondatszemantikai kutatások lényegében azonosok voltak a logikai-szemantikai kutatásokkal. Az ilyen kijelentő mondatok jelentéséről feltételezték, hogy azonosak az általuk megfogalmazott kijelentés igazságfeltételeivel. Ahhoz tehát, hogy megtudjuk, mi egy adott mondat jelentése, nem kell mást tennünk, mint a mondatban rejlő kijelentés igazságfeltételeit megállapítani. Hamarosan kiderült azonban, hogy a mondatoknak lehet előfeltevésként (prezuppozícióként) kezelendő implicit jelentése is. A *Mindenki tudja már, hogy a fiú megbukott* mondatban *a fiú megbukott* nem tartozik a mondatban kifejezett állításhoz, hanem előfeltétele annak, hogy a mondat egyáltalán állítást fogalmazzon meg. Ti. ha *a fiú megbukott* előfeltevés hamis (nem igaz, hogy a fiú megbukott), akkor mondatunk nem lehet sem igaz, sem pedig hamis, jelentése a hagyományos logikai módszerek segítségével nem állapítható meg. Ez a felismerés részben új logikai módszerek kidolgozásához vezetett, másrészt nyelvészeti oldalról elindította az implicit jelentés részletesebb kutatását. A következő lépés annak felismerése volt, hogy nem minden kijelentő mondat valóságábrázoló; ilyen esetekben az igazságfeltételek kérdése fel sem vethető. Nem valóságábrázolók például a módosító szokat vagy módosító határozószokat tartalmazó mondatok (H. MOLNÁR ILONA, *Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben*. Nytud.Ért. 60. sz., Bp., 1968.). Például: *A jelentéstan talán a nyelvtudomány egyik legizgalmasabb területe, A nyelvi jelentés mibenlétét valószínűleg sohasem fogjuk tudni kielégítő módon tisztázni*. Az igazságfeltételeken alapuló szemantika szerepét tovább csökkentette a kérdő mondatoknak a jelentéstan kutatásokba való bevonása. Nem véletlen tehát, hogy a mondatszemantikai kutatásokban egyre nagyobb szerephez jutnak azok a módszerek, amelyek nem tekintik követelménynek a nyelvi jelentésnek igazságfeltételek segítségével történő megfogalmazhatóságát. A mondatszemantikának már kialakultak a hagyományosnak tekinthető problémái és irányzatai. Az egyes irányzatok lényegében abban különböznek egymástól, hogy más és más módon látják a hagyományos logikai módszereknek a nyelvi jelenségek új körére való kiterjeszhetőségének módozatait. A mondatszemantikai kutatások területén újabb irányzatokról igazán nem is beszélhetünk: vagy régi irányzatok tűnnek fel új köntösben, vagy pedig a meglévő irányzatok kiterjesztéséről, módosításáról van csupán szó. Ez azonban semmi-

képpen sem jelenti azt, hogy a fejlődés megakadt volna: a részletkérdések kidolgozásának korát éljük és nem a látványos eredményekét. A mondatszemantikai kutatások változatlanul fontos szerepet játszanak a nyelvészeti kutatásban.

2. A nyelvi jelentés másik, ma is még tovább terebélyesedő vonulata a pragmatikához kapcsolódik. A 60-as évek fordulóján bekövetkezett ún. pragmatikai fordulat óta a pragmatikaelmélet egyre fontosabb szerepet kapott a nyelvi jelentés kutatásában. Amíg a szemantikai jelentés konvencionális és ezért előre jelezhető (nem függ a beszédhelyzettől), addig a pragmatikai jelentés a beszédhelyzet függvénye (a szemantikai jelentésen túl függ a beszélőtől, a megnyilatkozás helyétől, idejétől és más, a megnyilatkozást befolyásoló tényezőtől), és ezért általában nem előre jelezhető. Az előre jelezhetőség hiánya azonban nem jelentheti azt, hogy ne lenne szabályokba foglalható. Természetesen a pragmatikai szabályok sokszor csak tendenciákat fogalmaznak meg és valószínűségi jellegűek, vagy pedig beszélői, illetőleg hallgatói stratégiákra vonatkoznak. A beszélői stratégiákra vonatkozik az egyik legnagyobb hatású pragmatikai elmélet az ún. beszédteória (Beszédkommunikáció — Interakció. Szerk. PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979.). Egy megnyilatkozással általában nemcsak mondunk valamit, hanem egyúttal egy beszédteoretikus is végrehajtunk: megállapítunk, ígérünk, fenyegetünk, csodálkozunk, kérünk, parancsolunk, megengedünk és így tovább. Minden mondatfajtaához hozzárendelhető egy jellemző beszédteoretikus-típus: a kijelentő mondatához az állítás vagy megállapítás, a kérdő mondatához a kérdés, a felszólító mondatához a kívánság, óhaj, parancs. Egy beszédteoretikus kifejezhetünk közvetlenül vagy közvetve. Az állítás közvetlenül kifejezésre jutó beszédteoretikus akkor, ha kijelentő mondatot fogalmazunk meg; csak közvetlenül jelenik azonban meg, ha például kérdő mondat a megnyilatkozás formája. A beszédteoretikus-elmélet minden beszédteoretikus-típus esetében azoknak a feltételeknek a megfogalmazásával is foglalkozik, amelyeknek a teljesülése szükséges ahhoz, hogy a szóban forgó beszédteoretikus végrehajtása szerencsésnek legyen mondható. Így például ahhoz, hogy az ígéret beszédteoretikus szerencsés legyen, a következő feltételeknek kell teljesülniük: a) a beszélő olyat ígér, ami még nem teljesült; b) a beszélő olyat ígér, amit egyébként nem tenne meg; c) a beszélő feltételezi, hogy az, amit ígér, a hallgatónak tetsző dolog; d) a beszélő komolyan gondolja azt, amit ígér (meg kívánja tartani ígéretét). Igen fontosak azok a kutatások, amelyek a megnyilatkozások nyelvi megformáltságát vizsgálják a beszédteoretikus-elmélet szempontjából. Így például a feltételes mód használata kérdő mondatban általában azt jelenti, hogy kéréssel van dolgunk: *Elvinnél magaddal?* Kérést valószínűsít a ható ige használata is, például *Telefonálhatok?* A beszédteoretikusban a beszélő kommunikációs szándéka fogalmazódik meg. A hallgatóra vár az a feladat, hogy ezt a kommunikációs szándékot felismerje. Ebben segítségére vannak azok a szabályok, amelyek az emberi kommunikációt vezérik. A hallgató természetesen támaszkodhat a beszédhelyzet ismeretére is, amely sok mindent egyértelműsíthet. A kommunikációt vezérlő elvek közül kitüntetett szerepet játszik a relevancia elve. Ez az elv lényegében azt mondja ki, hogy a beszélő megnyilatkozása az adott beszédhelyzetben általában lényeges dolgot kíván közölni (egyszóval: releváns). Tegyük fel, hogy valaki a következő megnyilatkozást hallja: *Jött a rendőrség, és a fiúk lenyelték cigarettájukat.* Ha a körülményeket nem is ismeri, arra a következte-

tésre kell jutnia, hogy a közlés második részének valami köze van a közlés első részéhez. A fiúk talán valami tilos dolgot műveltek, lehet, hogy a cigaretta kábítószerrel tartalmazott. Példánk azt is mutatja, hogy a relevancia a szövegnek is fontos szervező elve (SPERBER, D.—WILSON, D., *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, 1986.). A pragmatika azonban nemcsak avval a kérdéssel foglalkozik, hogy a beszélő hogyan fejezi ki kommunikációs szándékát, és hogy a nyelviileg megformált, de általában nem explicit kommunikációs szándékot a hallgató hogyan tudja kikövetkeztetni, hanem a mondatok (megnyilatkozások) egyéb előre jelezhető jelentésaspektusaival is. Néhányat ezek közül is érdemes megemlítenünk. Ismert dolog, hogy a szemantikai ellentmondások a pragmatika síkján feloldhatók. A *Jutka okos is, meg buta is* mondat szemantikailag ellentmondást tartalmaz, s ezért értelmetlen. Értelmetlen dolgokat azonban nem illik mondani, ha mármost látszólag mégis ezt tesszük, akkor az ellentmondásnak pragmatikailag föloldhatónak kell lennie. A föloldásnak ilyen esetben két kanonikus lehetősége kínálkozik: a) a két tulajdonság két különböző alkalomra vonatkozik, vagyis *Van, amikor Jutka okos, de olyan is van, amikor buta*; b) a két tulajdonság két különböző szempontra vonatkozik, vagyis *Jutka egyik szempontból okos, más szempontból viszont buta*. Hasonló a probléma a redundáns, látszólag érdemleges közlést nem tartalmazó megnyilatkozásokkal is. Szemantikailag tautológiát fejez ki például a következő mondat: *Ami szép, az szép*. Valójában azonban az ilyen megnyilatkozásokat nem érezzük redundánsnak: nagyon is van érdemleges közölnivalójuk. A redundanciát tehát pragmatikai síkon kell föloldani. A megnyilatkozás egyik lehetséges pragmatikai értelmezése így fest: a szóban forgó dolog valóban nagyon szép. A szemantikai ellentmondások és tautológiák a sűrítés eszközei lehetnek, funkciójuk magyarázata azonban a pragmatikára tartozik. Lényegében pragmatikai kérdés a kérdő mondatokra adható válaszok jellemzése is. A válasz nem állhat abból, amit a kérdező már tud, tehát a *Hol voltál tegnap?* kérdésre, ha a kérdés például Budapesten hangzik el, és a kérdező tudja, hogy a megkérdezett személy is Budapesten tartózkodott, nem lehet a válasz *Magyarországon*. Vagy a *Hol van a főposta?* kérdésre nem mindig helyes válasz a pontos cím. Ha a kérdező a főpostára szeretne menni, akkor leghelyesebb, ha megmagyarázzuk, hogy hogyan jut el oda. A *Megkevernéd a főzeléket?* kérést kifejező kérdésre sem válaszolhatunk egyszerűen *igen*-nel. (KIEFER FERENC, *A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. 203—30.) Mindezzel még távolról sem merítettük ki a pragmatika körébe utalható jelenségeket. Itt van például az udvariasság kérdése. Az udvariasság nyelvi kifejezőeszközeinek a vizsgálata nem a szemantika feladata. A *tetszik* és *méltóztatik* szemantikailag tartalmatlan igék, jelentésük kimerül pragmatikai funkciójukban. A köszönés és megszólítás is csak a pragmatikában vizsgálható. A tematikai gazdagság ellenére a pragmatikáról is elmondható azonban az, amit a mondatsemantikáról elmondtunk: a kutatásra mindenekelőtt a részletek kimunkálása és új területek feltárása a jellemző, és nem annyira az elméleti-módszertani újítás vagy új elméletek alkotása. Újabb irányzatokkal tehát a pragmatikaelmélet terén sem találkozunk.

3. Beszélhetünk-e egyáltalán ezek után újabb irányzatokról a jelentés-tanban? A válasz igenlő: az új irányzatok azonban nem a mondatsemantikai és nem a pragmatikaelméleti, hanem a szószemantikai kutatásokra jellemzők.

Újra felfedeztük tehát a szószemantikát. A mondatszemantikai kutatások, mint fentebb utaltunk rá, általában nem foglalkoztak a szójelentéssel, vagy ha igen, csak nagyon felületesen. A szójelentéseket általában adottnak tekintették. Ez érthető is, hiszen azoknak a kérdéseknek a vizsgálatánál, amelyek a mondatszemantikai kutatások központi problémáit jelentették és részben még ma is jelentik, nem volt szükség a mondatot alkotó szavak jelentésének részletes ismeretére. A KATZ—FODOR-féle szemantikaelmélet, amely a szavaknak szemantikai jegyekre történő felbontását javasolta, ebből a szempontból kivételnek számít. A szójelentés felbonthatóságában általában mindenki egyetért, komoly és lényeges eltéréseket mutatnak azonban a vélemények, ami a felbontás módját illeti.

A) A szemantikai jegyek segítségével történő jelentésleírást a strukturalizmus is jól ismerte, ez a módszer tehát nem tekinthető új irányzatnak annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben lényeges változásokon ment át. A változások a következő szempontokat érintették: a) alkalmazható-e a szemantikai jegyekkel történő jelentésfelbontás a szókészlet minden egyes elemére?; b) egy szó jelentése maradéktalanul felbontható-e szemantikai jegyek segítségével?; c) a szemantikai jegyek a természetes nyelv elemei, vagy pedig metanyelvi egységek?; d) vajon pszichológiai értelemben valóságosak-e a szemantikai jegyek?; e) a szemantikai jegyek egy univerzális szótár elemei-e, vagy pedig nyelvenként különböznek?; Ma többnyire úgy látjuk, hogy a szemantikai jegyekkel történő jelentésfelbontás nem alkalmazható a szókészlet minden elemére, a zárt osztályt alkotó grammatikai morféimák (névelők, viszonyszók, kvantor-szók, kötőszók stb.) jelentésének a leírásához például más módszerekhez kell folyamodnunk. Az is nyilvánvaló, hogy a felbontásnak általában nem kell teljesnek lennie, sok esetben meg kell elégednünk részleges felbontással. A szemantikai jegyek metanyelvi egységek és pszicholingvisztikai módszerekkel tesztelhetők. Végül a módszer alkalmazói általában feltételezik, hogy a szemantikai jegyek egy univerzális szótárt alkotnak, s minden nyelv ebből meríti a szavainak szemantikai jellemzéséhez szükséges jegyeket (LÜDI, G., *Zur Zerlegbarkeit von Wortbedeutungen: Handbuch der Lexikologie*. Szerk. CHRISTOPH SCHWARZE és DIETER WUNDERLICH. Königstein, 1985. 64—102; MILLER, G. A.—JOHNSON-LAIRD, Ph. N., *Language and Perception*. Cambridge, 1976.). Ideális esetben természetesen a szójelentés maradéktalanul bontható fel szemantikai jegyekre. Ebben az esetben a szemantikai jegyek a jelentés szükséges és elégséges feltételeit adják meg. Ha tehát az *agglegény* szó jelentése a *nőtlen*, *fel nőt* és *férfi* jegyekkel adható meg, akkor a *nőtlen fel nőt férfi* jellemzés egyértelműen meghatározza az *agglegény* szó jelentését (elégséges feltétel), és hogyha a jegyek közül bármelyiket elhagyjuk vagy megváltoztatjuk (pl. a *nőtlen-t nő-s*-re változtatjuk), a kapott jelentés már nem az *agglegény* jelentésével azonos (szükséges feltétel). Ez a jellemzés feltételezi, hogy a szó jelentése egyértelműen meghatározott: valaki vagy agglegény, vagy nem, senki sem lehet többé-kevésbé agglegény. Az *emelkedik* ige jelentése is felbontható a *felfelé* és a *mozog* jegyére. Mindkét jegy szükséges feltételt fogalmaz meg: ha akár a *felfelé-t*, akár pedig a *mozog* jegyet megváltoztatjuk, a kapott jegyek nem az *emelkedik* ige jelentését írják le. Ugyanakkor azonban könnyű belátni, hogy a két jegy nem elégséges az *emelkedik* egyértelmű leírásához. A *felfelé mozog* jellemző a *felmegy*, *felszáll*, *felmászik* igékre is. Ahhoz, hogy a jegyek elégséges feltételt fogalmazzanak meg, az eddigi két jegyen kívül egy olyan jegyet is meg kellene állapítanunk, amely a mozgás módjára vonatkozik. Általában a szük-

séges jegyek megállapítása könnyebb feladat, mint az elégséges jegyeké. Ezért sok esetben meg kell elégednünk a szükséges feltételt megszabó jegyek megfogalmazásával. Baj igazából csak akkor van, ha szükséges feltételt jelentő jegyeket sem tudunk megállapítani. Ebben az esetben ugyanis le kell mondanunk a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírásról. Milyen szükséges jegyet tudunk például megállapítani az *asztal* szó esetében? Az, hogy lábakon nyugszik, ugyan jellemző lehet az asztalra, de nem szükséges feltétel. Ugyanígy a vízszintes lap sem meghatározó tulajdonsága az asztalnak. Reménytelen vállalkozás minden olyan meghatározás is, amely a funkcióra hivatkozik. Az *asztal* sokféle célt szolgál, felsorolni is nehéz lenne ezeket. Marad az, hogy az *asztal* bútordarab, tehát a bútorok osztályába tartozik. Vagy vegyük a *tigris* szót! Értelmező szótárunk szerint a tigris „Ázsiában honos, hatalmas testű, sárga v. barna alapon fekete harántcsíkokkal tarkázott, rövid szőrű, a macskával rokon ragadozó állat”. A felsorolt jellemzők közül vajon melyik képez szükséges feltételt? Az, hogy a tigris Ázsiában honos, hasznos információ ugyan, de nem tartozik a tigris jellemző tulajdonságaihoz. Az, hogy hatalmas testű, csak a felnőtt tigrisre jellemző, a tigriskölyökre nem, viszont a tigriskölyök is tigris. A harántcsíkok sem föltétlenül feketék, léteznek fehér tigrisek is halványbarna csíkokkal. A csíkok alig észrevehetőek, a tigrist mégis tigrisnek tartjuk. Valószínű, hogy a rövid szőr is csak jellemző, de nem szükségszerű tulajdonsága a tigrisnek. Marad tehát az osztályba sorolás: a macskával rokon ragadozó állat. Értelmező szótárunk szerint az *ínyenc* „Olyan személy, aki jól ismeri a különlegs, finom ételeket, italokat, csak ezeket szereti, és nagyon élvezi őket.” Eltekintve attól, hogy a kutyám vagy a macskám is lehet ínyc, a fenti jellemzés nyilván csak az ínycség tipikus tulajdonságait foglalja össze. Ezek mindegyike kisebb vagy nagyobb mértékben lehet jelen. És itt a lényeges különbség az *aggregény* típusú szavak és az *ínyenc* típusú szavak között. Písti lehet nagyobb ínyc Ferinél, de nem lehet nála nagyobb aggregény. Az ínycség nem lehet igen—nem kérdése, az aggregényiség az. Mármost, az *ínyenc* szó használatát a szükséges feltételek szinte teljes hiánya teszi ennyire hajlékonyá. További nehézséget jelent az a körülmény, hogy a rokon szavak használata között sok esetben nem vonható éles határ. A *váza*, *tál* és *csésze* szavak használatában például könnyű elbizonytalanodnunk, ha denotátumaik nem a megszokott alakban jelennek meg előttünk (pl. ha a vázának füle van, és a csésze fületlen), vagy ha nem a megszokott funkciót töltik be (a csészében virág, a tálban kávé, a vázában főzelék van). Van ugyan tipikus váza, tipikus tál és tipikus csésze, a tipikus esetek között azonban számtalan az átmenet. Nem tipikus esetben néha ugyanazt a tárgyat nevezhetjük vázának, tálnak vagy csészének egyaránt. (LABOV, W., *The boundaries of words and their meanings: New Ways of Analyzing Variation in English*. Szerk. C.-J. BAILEY—P. W. SHUY. Washington, 1973. 340—73.) A szint jelölő mellékneveknél kissé más a helyzet. Ugyan itt is vannak átmenetek, például a *zöld* és a *kék* vagy a *piros* és a *narancs* között, tehát vannak olyan színárnyalatok, amelyek a *zöld*-del és a *kék*-kel vagy a *piros*-sal és a *narancs*-csal egyaránt jellemezhetőek, de minden szintartománynak van egy központi része, így a *zöld*-nek, *kék*-nek, *piros*-nak, *narancs*-nak is, ahol a név hozzárendelése denotátumához teljesen egyértelmű. A színek jellemzésénél tehát ezeket a központi tartományokat kell megadni. (BERLIN, N.—KAY, P., *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley, 1969.) Végül vannak olyan szavak, amelyek hasonlóság alapján foglalnak egybe különböző dolgokat. A hasonló-

ság fogalmát azonban ún. családi hasonlóságként kell értelmezni. Vannak családok, amelynek tagjai bizonyos tulajdonságok alapján könnyen felismerhetők. Tegyük fel, hogy a Sántha család a következő tulajdonságokkal jellemezhető: fekete haj, barna bőr, barna szem, nagy fülek, nagy orr, vastag szemöldök, vékony ajkak, szabálytalan fogsor, hosszú nyak, széles váll, hosszú kéz, nagy láb. A család minden egyes tagjának van olyan tulajdonsága, amely őt hasonlónvá teszi a család más tagjaihoz. Nincs azonban egyetlen olyan tulajdonság sem, amely a család minden egyes tagjára jellemző volna. Ilyen esetben beszélünk családi hasonlóságról. (WITTGENSTEIN, L., *Philosophical Investigations*. Oxford, 1958.) Vegyük például a *játék* (cselekvés) szót! Játsszani sokféleképpen lehet: kedvtelésből és kötelességből, szórakozásból vagy pénzkeresés céljából, szabályozott formák között vagy minden szabály nélkül, egyedül vagy mások bevonásával, győzelemért vagy különösebb cél nélkül, tárgy, eszköz felhasználásával vagy anélkül és így tovább. Nincs azonban egyetlen egy olyan tulajdonság sem, amely a *játék* szó összes használatára jellemző lenne. A *játék* szó fogalmát tehát a családi hasonlóság mintájára kell meghatározni. Ugyanez mondható el sok más szóról is (pl. *bútor*, *zöldség*, *játékszer*, *foglalkozás*).

Összefoglalva az eddieket azt mondhatjuk, hogy a szemantikai jegyek segítségével történő jelentésleírás csak korlátozott mértékben, a szókészlet egy igen kis hányada esetében alkalmazható. Mindenekelőtt azokban az esetekben kapunk adekvát leírást, amikor a szemantikai jegyek szükséges és elégséges feltételt fogalmazznak meg (pl. *aggregény*, *nagyapa*, *unokatestvér*, *négyzet*, *kúp*). A szemantikai jegyekkel szemben minimális követelmény, hogy szükséges feltételt fogalmazzanak meg. A legtöbb szónál ez egy-két jegyet jelent. A *tigris*-nél nyilvánvalóan fel kell vennünk az *állat* jegyet, a *piros*-nál a *szín* jegyet, a *vázá*-nál a *tárgy* jegyet, a *játék*-nál a *cselekvést jelentő főnév* jegyet. A jelentésleírás lényegi részét más módon kell megoldani.

B) A prototípus-szemantika az az elmélet, amely a fent vázolt problémák megoldására vállalkozik (ROSCHE, E., *Cognitive representations of semantic categories: Journal of Experimental Psychology: General CIV* [1975.], 192—233). A veréb rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, melyeket egy madártól elvárunk: testét tollazat borítja, van csőre és vannak szárnyai, amelyek segítségével repülni is tud. Ezért például *A veréb tud repülni* mondat redundánsnak hathat. A veréb tehát prototipikus madár. A tyúkra kevésbé jellemző a repülés tudománya, tehát a *madár* kategóriának már kevésbé prototipikus egyede. Végül a struccnak csak csőkevény szárnyai vannak, segítségükkel már nem tud a levegőbe emelkedni. A struccra már nem is jellemző a repülni-tudás. Ezért *A szomszéd tyúkjai tudnak repülni* mondatnak már van új mondanivalója, *A strucc tud repülni* mondat pedig hamis kijelentést tartalmaz. Ezzel szemben a strucc tud futni, ami a futómadarak jellemző tulajdonsága. A *madár* szó jelentése tipikalitási feltételekkel írható le, s a *madár* kategória legjellemzőbb példányai az összes tipikalitási feltételnek eleget tesznek. A kategória kevésbé jellemző egyedeinél a *madár*-ra jellemző tulajdonságok csak kisebb mértékben találhatók meg, míg végül a kategória legkevésbé tipikus egyedeinél előfordulhat, hogy egyik-másik tipikalitási feltétel nem teljesül. Vannak tehát jó, kevésbé jó és rossz madarak. Ugyanez mondható el sok más kategóriáról is, így például a *bútor* kategóriának is vannak tipikalitási feltételei. Ennek a kategóriának a legjellemzőbb egyedei az *asztal*, a *szék* és a *szekrény*. Kevésbé jellemző a *virágtartó*, és még kevésbé a *zongora*. A tipikalitási

feltételekkel történő jellemzés igék és igékből képzett főnevek esetében is alkalmazható. A *hazugság*-nak például a következők a tipikalitási feltételei: a) a beszélő hamis dolgot állít; b) a beszélő tudja, hogy az, amit állít, nem igaz; c) a beszélő a megtévesztés szándékával mondja azt, amit mond (COLEMAN, L.—KAY, P., Prototype semantics: The English word *lie*: Language LVII, [1981.], 26—44). A prototipikus hazugság esetében mind a három feltétel teljesül. Az udvariasságból elkövetett hazugságnál viszont a c) feltétel nem teljesül. A 'hazugság'-nak tehát éppúgy vannak fokozatai, mint a 'madárság'-nak. A színeknél is beszélhetünk prototípusról. A *piros*-nak az a tartománya, amelyet a beszélő legkönnyebben és mindig egyértelműen pirosként tud azonosítani, a 'prototipikus piros'. A *narancs* és a *rózsaszín* felé eső színtartományra viszont az jellemző, hogy minél inkább távolodunk a prototipikus pirostól, annál bizonytalanabbá válik a szín azonosítása. A 'pirosság'-nak is vannak tehát fokozatai, ezekre a fokozatokra azonban nem az a jellemző, hogy a kategória tipikalitási feltételei nem mindig teljesülnek, hanem az, hogy egy központi, fokális értéktől eltávolodunk. Sem a prototipikus piros, sem pedig a kevésbé prototipikus piros szavakkal nem jellemezhető: az azonosítás „rámutatással” történik. A „rámutatás” egyébként gyakran előforduló meghatározás-típus. Van azonban más olyan eset is, ahol egy központi érték szabja meg a fokozatokat. Vegyük például a már említett *csésze* szót. A *csésze* szemantikai jellemzésének az esetleges szemantikai jegyeken túl (*tárgy, edény*) tartalmaznia kell a *csésze* méretére, alakjára és anyagára vonatkozó információt. Az alakra és anyagra vonatkozóan csak tipikalitási feltételek fogalmazhatók meg. A tipikus csészének van füle, de létezik fületlen csésze is. A tipikus csésze porcelánból vagy fajanszból készül, de van alumínium és műanyagcsésze is. A tipikalitási feltételeknek tehát itt is csak a tipikus esetben kell teljesülniük. Ami mármint a csésze alakját illeti, két dolgot kell róla mondanunk. Egyrészt a prototipikus csészére jellemző, hogy magassága kisebb a szélességénél, vagy legalábbis nincs nagy különbség a két méret között, másrészt a csészének van egy elvárt átlagmértéke, aminek alapján a kisebb edények közé soroljuk. A szélesség és a magasság arányánál, valamint az átlagméretnél is beszélhetünk központi értékről. Ha a csésze magassága lényegesen nagyobb a szélességénél, már eltértünk a szokásos csészék méretétől. Továbbá amikor nagy csészéről beszélünk, akkor a csészék átlagméreténél nagyobb, amikor kis csészéről beszélünk, a csészék átlagméreténél kisebb csészéről van szó. A méretek tehát változtathatók, de nem szüntethetők meg: minden csészének van mérete. Az átlagértékek és méretek ún. centralitási feltételeket fogalmaznak meg. A tipikalitási feltételek alól — mint láttuk — van kivétel, a kétféle feltétel tehát nem azonos (JACKENDOFF, R., Semantics and Cognition. Cambridge, 1983.)

Bár a prototípus-elmélet változatosabb és adekvátabb képet nyújt a szójelentésről, mint a szemantikai jegyek segítségével történő jelentésleírás, néhány alapvető problémát szintén felvet. Így például a tipikalitási és centralitási feltételeket sem mindig könnyű megfogalmazni. Azt még viszonylag egyszerű dolog eldönteni, hogy tipikalitási vagy centralitási feltételekre van-e szükség (vagy esetleg mindkettőre). Az *asztal* szó jelentésének leírásához tipikalitási feltételeket kell megfogalmaznunk: a) kerek, ovális vagy négyzetes vízszintes lap; b) a lap lábakon nyugszik. De vajon ezzel kimerítettük-e az *asztal* tipikalitási feltételeit? És honnan tudjuk, hogy az a)–b) feltételek valóban tipikalitási feltételek-e? A *felölt* szó jelentéséhez valószínű-

leg centralitási feltételhez van szükségünk: egy 18 éves fiatalember kevésbé felnőtt, mint egy 25 éves férfi. De hol kezdődik a felnőttég központi tartománya? Nem függ-e más tényezőktől is? Egy további probléma a tipikalitási feltételek erősségével függ össze. Ezek a feltételek nyilvánvalóan nem egyformán erősek, egyes feltételek könnyen megsérthetők, mások nem. Talán a tollazat a madarak legfontosabb sajátossága, de mi a következő tulajdonság? Az, hogy van szárnyuk? A repülés képessége ennél nyilván gyengébb tulajdonság. A tipikalitási feltételek erősségi sorrendje fontos kérdés, hiszen csak ennek ismeretében tudjuk a prototípus-elméletet alkalmazni. Végül a prototípus-elméletnél is fellép az a probléma, ami minden szemantikai felbontásnak alapproblémája: milyen mélységig menjünk el az elemzésnél? Nem könnyű itt, mint ahogy azt a lexikográfusok is jól tudják, valamilyen elvi határt szabni (ATCHISON, J., *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford, 1987.).

Az említett problémák ellenére a prototípus-elmélet föltétlenül előrelépést jelent a szójelentés kutatásában. A prototípus-szemantika művelői sokszor hangoztatják módszerük előnyét a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírással szemben. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy a két módszerrel általában a szókészletnek nem ugyanazokat az elemeit szokták vizsgálni. Ahol a szemantikai jegyekkel történő leírás jól működik, ott a prototípus-szemantika általában csődöt mond (pl. rokonságnevek, geometriai alakzatok). És ez fordítva is áll: a prototípus-szemantikában tárgyalt példák többsége nem teszi lehetővé a szemantikai jegyek segítségével történő leírást, bár egynéhány szükséges feltételt megszabó szemantikai jegyre minden esetben szükség van.

A prototípus-elméletnek a lexikográfiai gyakorlat számára is van mondanivalója. A szótári egységek jellemzésénél nagyobb következetesség és egységesség érhető el, ha nagyobb figyelmet szentelünk a tipikalitási és centralitási feltételek megfogalmazásának.

C) A szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás általában tiszta szemantikára törekszik, s tagadja, hogy mindennapi ismereteinknek bármi szerepe lenne a szójelentés jellemzésénél. A prototípus-elmélet ezzel szemben erősen épít mindennapi ismereteinkre. Egy újabb irányzat, az ún. konceptuális szemantika szintén elismeri mindennapi ismereteink fontos szerepét, de a jelentésleírásban megkísérli a nyelvi ismereteket a nem nyelviéktől elválasztani (BIERWISCH, M., *Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten: Studia Grammatica XXII* [1983.], Berlin, 61–99). A konceptuális szemantika a poliszém jelentéseket veszi célba, és arra a kérdésre keres választ, hogy a különböző jelentések levezethetők-e egy közös jelentésből. Az *iskola* szó más és mást jelent a következő mondatokban: *Az iskola közel van. Pistit untatja az iskola. Az iskola csütörtökön kirándul. A szülők is támogatják az iskolát.* Az első mondatban az *iskola* az iskola épületét jelenti, a másodikban az iskolában folyó tevékenységeket, a harmadikban az iskola tanulóit és tanárait, a negyedikben magát az intézményt. Mind a négy esetben szó szerinti jelentésről van szó, s egyik jelentés sem alapvetőbb a többinél. Ugyanakkor viszont kétségtelenül van összefüggés a négy jelentés között. Ezt az összefüggést csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha feltételezzük, hogy a közös jelentés üres helyeket tartalmaz, amelyeket a megnyilatkozás szintjén a kontextus tölt be. Egy szó összes nem metaforikus használata tehát meghatároz egy közös szemantikai jelentésmagot, amelyet ún. konceptuális sémák képeznek le teljes értékű

jelentésekre. Az *iskola* esetében a jelentésmag kizárólag a tanítási és tanulási folyamatokra utal. Ez a jelentésmag kiegészülhet az 'intézmény', 'épület', 'folyamat' vagy 'emberek összessége' jelentéssel. Így kapjuk aztán a teljes jelentéseket, pl. *iskola* = olyan intézmény, ahol tanítás és tanulás folyik. Az említett konceptuális sémák azonban nemcsak az *iskola* szó esetében érvényesek, hanem egy egész szóosztályra alkalmazhatók: *opera, színház, egyetem, gyár, rádió, televízió*. Némely esetben a sémák egyike-másika nem alkalmazható: *akadémia, parlament, múzeum, kórház*, ahol a 'folyamat' jelentés hiányzik. Másfajta konceptuális sémákra van szükségünk a *könyv* szó jelentésénél. A *könyv* három különböző jelentésben szerepel a következő mondatokban: *A könyv ott fekszik az asztalon. A könyvet hamarosan megfilmesítik. A könyv még mindig a legfontosabb publikációs forma.* A *könyv* fizikai tárgy, amely információt közvetít sajátos formában. A *könyvhöz* hasonlóan viselkedik például a *regény, elbeszélés, levél, előszó, röpcédula, újság, térkép*. Ismét más sémák kellenek a *szonáta, opera, nyitány, dráma, jelenet, tánc, dal* szavak esetében. *A szonáta négy tételes* mondatban a *szonáta* szerkezetére utalunk, *A szonáta már nem kapható* mondatban a *szonáta* fizikai tárgy (kotta, hanglemezzel), végül *Az est fénypontja a szonáta volt* mondatban a *szonáta* előadásáról van szó. Egy szó különböző használatait tehát konceptuális sémák kapcsolják össze, mégpedig úgy, hogy a különböző használatok a szó jelentésmagjából konceptuális sémák alkalmazásával jönnek létre. Ezek a sémák természetesen mindennapi ismereteinkben gyökereznek. Tudjuk, hogy egy intézménynek van egy sajátos funkciója, hogy ezt a funkciót emberek fejtik ki, és hogy az intézménynek van székhelye. Ugyanígy tudjuk, hogy az információhordozók legalább háromféle szempontból szemlélhetők: beszélhetünk róluk fizikai tárgyként, szólhatunk az információtartalomról, de gondolhatunk az információhordozó típusára is. Mindennapi ismereteinknek azonban csak egy része jelenik meg konceptuális sémák formájában. Konceptuális jelentésnek nevezzük a jelentésnek azt a részét, amely mindennapi ismereteinket tükrözi, és amely nélkülözhetetlen a szavak jelentésének a leírásánál. Konceptuálódás az a folyamat, amelynek révén mindennapi ismereteink a szójelentés részévé válnak. Így például a *tud* segédige 'képes valamire' jelentésében nem mindig jelent pusztán képességet. (A *tud* segédige jelentéstanáról másutt írtam részletesebben: MNY. LXXX [1984.], 144–60.) A *Zoli tud enni* mondat többek között jelentheti azt, hogy Zoli sokat tud enni, vagy hogy Zoli már megtanult rendszeresen enni, vagy hogy Zoli inyenc. Az a körülmény, hogy az evést lehet mennyiségileg és minőségileg minősíteni, az evéssel kapcsolatos mindennapi ismereteink konceptuálódott részéhez tartozik. Az evéssel kapcsolatos legtöbb ismeretünk azonban sohasem léphet fel fenti mondatunk olvasataként. Mondatunk tehát nem jelentheti sem azt, hogy Zoli tud kanállal enni, sem pedig azt, hogy Zoli tud halat enni. A konceptuálódott jelentések mindig előre jelezhetők, azaz a konvencionális jelentés részei. A *tud* segédige szemantikai jellemzése is tartalmaz tehát üres helyet, amelyet vagy a főige alapjelentése, vagy az ahhoz kapcsolódó valamelyik konceptuálódott jelentés tölt be. Van olyan eset is, amikor az üres hely betöltetlen is maradhat. Például a *felébreszt* ige jelentése az *Anna felébresztette Pistit* mondatban így írható körül: Anna tett valamit, aminek következményeképpen (ami okozta azt, hogy) Pista az alvás állapotából a nem alvás állapotába került. Mármost az, ami a felébresztést okozta, nem mindig releváns, és általában nem is jelezhető előre. Tehát az ok nem tartozhat a *felébreszt* konceptuálódott jelentéséhez.

A konceptuális szemantika a prototípus-elmélettel szemben a szótár modul szerepét hangsúlyozza. Más szóval, a szótári egységek jelentésének a leírásánál figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a szótár a grammatika egyik komponense, és ezért nem vizsgálható elszigetelten, a többi komponens-től függetlenül. Különösen a szintaxis követelményeire kell a szótári jellemzések-nél figyelemmel lenni. Ez egyébként nyilvánvalóvá teszi a szótár mint egy egységes nyelvelmélet egyik komponense és a szótár mint lexikográfiai produktum közti alapvető különbséget. Utóbbi gyakorlati célt szolgál, előbbi elméleti jellegű. Ez teszi érthetővé, hogy az előbbiben megengedett olyan jellemzés, amely az alapjelentésnél üres helyekkel számol, utóbbinál ilyen jellemzés kizárt. Az utóbbinál tetszés szerint szerepeltethetünk olyan információt, amely mindennapi ismereteinkhez tartozik, előbbinél kizárólag a konceptuálódott ismeret játszhat szerepet (LANG, E., Lexikon als Modellkomponente und Wörterbuch als lexikographisches Produkt: Ein Vergleich als Orientierungshilfe: Linguistische Studien CIX [1983.], 76—91).

Az elméleti és a gyakorlati célkitűzésekből következő különbségek ellenére a konceptuális szemantikának is vannak a lexikográfiai gyakorlat szempontjából megszívlelendő következményei. Említettem, hogy az *iskola* és az *egyetem* szó lényegében ugyanazokkal a konceptuális sémákkal írható le. Márpedig a legtöbb szótár, így értelmező szótárunk is, nem jár el következetesen, amikor a konceptuális jelentések közül többé-kevésbé önkényesen válogat. Értelmező szótárunkba az *iskola* szó jelentései között szerepel az 'intézmény' és az 'oktatás' jelentés, de hiányzik az 'épület' és a 'tanulók, tanárok összessége' jelentés. Az *egyetem* szónál szerepel az 'intézmény' és a 'tagok összessége' jelentés, de hiányzik az 'oktatás' és az 'épület' jelentés. A *színház* szónál ezzel szemben megtaláljuk az 'épület', az 'intézmény', a 'társulat' és az 'előadás' jelentést. Tudjuk, hogy a *regény*, *újság*, *levél* szavaknak van egy 'műfaj'-jelentése, és egy 'fizikai tárgy' jelentése. A két jelentés értelmező szótárunkban csak a *levél* esetében van feltüntetve, a *regény* és az *újság* esetében hiányzik. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a lexikográfiai jellemzés a konceptuális szemantika módszereinek a felhasználásával teljesebbé és következetesebbé tehető.

D) Bár a pszichikai folyamatok a prototípus-szemantikában és a konceptuális szemantikában is fontos szerepet játszanak, a beszélőben végbemenő kognitív folyamatokra leginkább az ún. kognitív szemantika támaszkodik (LANGACKER, R. W., An overview of cognitive grammar: Topics in Cognitive Linguistics. Szerk. BRYGIDA RUDZKA-OSTYN. Amsterdam, 1988. 3—48). A módszert az *előtt* : *mögött* névutópár jelentésének leírásán keresztül fogjuk bemutatni (VANDELOISE, C., L'espace en français. Paris, 1986.). Az *előtt* és a *mögött* használata döntő mértékben függ attól, hogy a környezetünkben levő tárgyakat hogyan érzékeljük, ez pedig nem kis mértékben függ a megfigyelő helyzetétől, tekintetének irányától, a tárgyak alakjától, mozgó vagy potenciálisan mozgó tárgyaknál a mozgás irányától, a tárgyak térbeli elrendeződésétől és még sok egyéb tényezőtől. Az *előtt* és a *mögött* jelentése a következő három jellemző segítségével írható le: a) a frontális irány; b) a mozgásirány; c) a tekintet iránya. E három jellemzőt együttesen általános irányulásnak (orientációnak) nevezhetjük. A legtöbb esetben a frontális irány elegendő az *előtt* és *mögött* jelentésének a jellemzéséhez, vannak azonban olyan esetek is, amikor a mozgás iránya vagy a tekintet iránya jut fontosabb szerephez. A *Kati a szék előtt áll* mondatban könnyen felismerjük a két szereplő, Kati és a

szék, elhelyezkedését. Kati a szék által meghatározott frontális irány pozitív oldalán helyezkedik el (a megfigyelő szempontjait egyelőre figyelmen kívül hagyjuk). Ezzel szemben a *Kati a szék mögött áll* mondat esetében Kati a szék által meghatározott frontális vonal negatív oldalán található. A frontális irányt ilyen esetekben a viszonyulás alapját képező személy vagy tárgy szabja meg. Személyeknél a frontális irány értelmezése nyilvánvaló, de vajon mit jelent a frontális irány tárgyaknál? Tárgyaknak is lehet belső orientációja: a belső orientációval rendelkező tárgyak közé tartozik a szék, a fotel, az írógép, az autó, a repülőgép, a ház. Nincs belső orientációja például a fának, ablaknak ajtóknak, hegynek. A fenti értelemben (a megfigyelő kikapcsolásával) tehát nem mondható: *A szék a fa mögött áll*. Jó mondat viszont a *Kati a fa előtt áll*, mert itt Kati szabja meg a frontális irányt. *A lapát ott van a rák előtt* mondatban a lapát helyét a rák frontális iránya határozza meg. A ráknál — mint tudjuk — a frontális irány nem egyezik meg a mozgás irányával. Éppen ezért mozgó rák esetében *A háló ott van a rák előtt* mondat azt is jelentheti, hogy a rák a háló felé mozog. Ebben az esetben tehát a mozgás iránya a döntő. Az emberi tekintet iránya sem egyezik meg föltétlenül a frontális iránnyal. Ennek következtében *A gyilkos tör ott van előtte* azt is jelentheti, hogy a gyilkos tör a szóban forgó személy tekintetének irányában található akkor is, amikor a tekintet iránya nem esik egybe a frontális iránnyal. Természetesen *A háló és a lapát ott van a rák előtt* mondat nem jelentheti azt, hogy a háló és a lapát két különböző irányban helyezkedik el: az egyik a mozgás irányában, a másik frontális irányban. Ebből az a tanulság szűrhető le, hogy az *előtt* és *mögött* nemcsak a viszonyítás alapjául szolgáló személy vagy tárgy frontális irányától függ, hanem függhet a mozgás vagy a tekintet irányától is. A három jellemzőt együtt neveztük általános irányulásnak. Szabályunk tehát így fest: Az *előtt* azt jelenti, hogy az elhelyezendő dolog (személy, tárgy) a viszonyítás alapjául szolgáló dolog (személy, tárgy) általános irányulása által megszabott irány pozitív oldalán helyezkedik el. Hasonló szabály érvényes a *mögött*-re is. A tárgyalt esetben a két névutó szerepe az volt, hogy egy tárgyat helyezzen el egy másikhoz képest a megfigyelő helyétől független módon. Nem ritka azonban az olyan eset sem, amikor a megfigyelő helye is fontossá válik. Az ilyen esetben az *előtt* és a *mögött* három szereplőt kíván: a megfigyelőt, az elhelyezendő tárgyat és a viszonyítás alapját. *A fotel a szék előtt van* mondat a megfigyelő helyétől függetlenül igaz lehet. Tegyük fel, hogy mondatunk olyan körülmények között hangzik el, amikor a szék a foteltól nem látszik. Ebben az esetben szükség van a megfigyelőre: a megfigyelő előtt van a fotel, és a fotel mögött a szék. *A szék a fotel mögött van* mondat ebben az esetben azt jelenti, hogy a szék az érzékelés számára nem hozzáférhető. Más szóval, az *előtt* és *mögött* második használata a megfigyelő érzékszervei (mindenekelőtt a látása) számára való elérhetőségen alapszik. Nem szükséges azonban, hogy az elhelyezendő tárgy teljesen elfedje a viszonyítás alapjául szolgáló tárgyat, például *A diófa a fal előtt van* mondat akkor is igaz, ha a diófa csak részben rejti el a megfigyelő elől a falat. Ugyanígy *A diófa a fal mögött van* mondat által leírt tényállás akkor is igaz, ha a viszonyítás alapját képező fal nem takarja el teljesen a diófát. Az *előtt*-re vonatkozó második szabályunk tehát így fest (a *mögött*-re, hasonló szabály fogalmazható meg): Az elhelyezendő tárgy a viszonyítás alapjául szolgáló tárgy előtt van, ha az előbbi az utóbbit részlegesen elrejt a megfigyelő érzékszervei (látása) elől. A két használat között kapcsolatot létesít az érzékszerveink számára való hozzáférhetőség. A *mögött* első használatában is az, ami

mögöttünk van (hátunk mögött), érzékszerveink számára nem hozzáférhető. Azokról a dolgokról, amik az általános irányultság tengelyében fekszenek, de rejtve vannak előttünk, a *mögött* névutó használható. Ezzel azonban még nem merítettük ki az *előtt* és *mögött* összes használatát. Ezeknek a névutóknak van egy olyan használata is, amely szükségszerűen mozgással függ össze. *A kék autó a zöld autó előtt van* mondat mást jelent, ha az autók állnak, és mást, ha mozognak. A mozgás valamely cél felé irányul, s arról a mozgó tárgyról mondjuk, hogy elöl van, amely közelebb van a célhoz. Vajon van-e hasonló értelmezési lehetőségünk abban az esetben, amikor a szóban forgó tárgyak nem is mozoghatnak, például *A tölgy a fenyő előtt van* mondat esetében? Képzeljük el, hogy a két fa egy út mellett helyezkedik el. Mivel a fa nem tud mozogni, arról természetesen nem lehet szó, hogy egyik fa előbb ér célba, mint a másik. De ha a megfigyelő az út mentén mozogva előbb ér a tölgyhöz, mint a fenyőhöz, akkor fenti mondatunk igaz tényállást ír le. Nem az a döntő, hogy a megfigyelő ténylegesen megteszi-e a szóban forgó utat, hanem a megfigyelő potenciális mozgása. Végül van az *előtt* és *mögött* névutóknak egy olyan használata is, amely egy rendezési elvet tételez fel. Például *A k betű az l betű előtt van. A 7-es a 8-as előtt van. Kati a szépségversenyben Irén előtt van.* Az első mondatban a rendezési elv az ábécé, a másodikban a természetes számok sorrendje, a harmadikban a pontszám. Ez a használat azonban a korábban tárgyalt jelentésekkel ellentétben, nem függ össze a térbeli dolgok észlelésével.

Azok a kategóriák, amelyeket az *előtt* és a *mögött* névutók jelentésének a leírásánál használtunk (a rendezési elven alapuló jelentés kivételével), mind az észleléssel függenek össze. Kognitív kategóriákról van tehát szó (innen a kognitív szemantika elnevezés). Azok a kognitív kategóriák, amelyekre hivatkoztunk, a következők voltak: általános orientáció (frontális irány, mozgás iránya, tekintet iránya), a percepció számára való hozzáférhetőség és potenciális mozgás. Ezek a kategóriák nem logikai kategóriák, és a kognitív szemantika joggal hangoztatja, hogy a logikai módszerek teljesen alkalmatlanok az észleléstől függő térbeli viszonyok adekvát leírására. A mi példánkban logikai módszerrel csak a rendezési elven alapuló használat lenne leírható, és talán a megfigyelőtől független használat abban az esetben, amikor a frontális irány dönti el a használatot.

Befejezésül vizsgáljunk meg még egy példát a kognitív szemantika eszközeivel! *A közel* és a *távol* határozószók jelentését fogjuk szemügyre venni. Tudott dolog, hogy a távolság relatív fogalom. Erről a jelentéstan úgy ad számot, hogy bevezeti az átlagértéket jelentő norma fogalmát. Az átlagérték általában nem egy objektív módon meghatározható valami, a szubjektív tényezők is fontos szerepet játszanak benne. Ha egy svéd azt mondja nekünk, hogy nyaralója nincs messze, akkor több száz km-es távolságra is el lehetünk készülvél. A svédországi norma szerint a *közel* és a *távol* nyilvánvalóan mást jelent, mint a magyar norma szerint. Ha azonban ismerjük a normát, a *közel* és a *távol* jelentése meghatározható: *A közel van B-hez, ha az A és B közti távolság kisebb a normánál, és A távol van B-től, ha az A és B közti távolság nagyobb a normánál.* A következőkben azt fogjuk megmutatni, hogy ez a meghatározás a *közel* és a *távol* határozószóknak csak egy speciális használatáról ad számot. Ehhez elég olyan eseteket találnunk, ahol a *közel* és a *távol* nem a normától függ. Először is könnyű belátni, hogy a távolság megítélése a mozgó tárgy sebességétől is függ. Hasonlítsuk össze a következő két mondatot: *A teknős közel van a tóhoz és Az őz közel van a tóhoz.* Ha feltételezzük, hogy mind

a teknős, mind pedig az őz a tó felé halad, akkor nyilvánvaló, hogy a teknős objektív távolsága a tótól általában kisebb, mint az őznek a tótól való objektív távolsága. Vagy más példát véve, tegyük fel, hogy a nyúl is, meg a tyúk is menekül a róka elől. A nyúl természetesen sokkal gyorsabban fut, mint a tyúk. Ezért *A róka közel van a nyúlhoz* mondatban a róka és a nyúl közti távolságot kisebbnek érezzük, mint *A róka közel van a tyúkhöz* mondatban a róka és a tyúk közti távolságot. Végül ha valahova gyalog akarunk eljutni, a távolságot nagyobbnek érezzük, mintha kerékpárral mennénk oda. Az autó gyorsabb a kerékpárnál, tehát ha kerékpár helyett autóval megyünk, a távolság tovább csökken. Leszögezhetjük tehát, hogy a távolság függhet a sebességtől is. Az sem közömbös azonban, hogy könnyen vagy nehezen érzük-e el a célt. Ugyanaz a távolság hegynek fölfelé többnek tűnik, mint lefelé. Végül fontos lehet a távolság értékelése szempontjából az is, hogy milyen módon érzük el a célt. Egy hegycsúcs szobánk ablakából közelinek tűnhet, a távolság érzékelése azonban azonnal megváltozik, ha a hegy megmászásáról van szó. Itt az észlelés számára való elérhetőség áll szemben a fizikai elérhetőséggel. Amit szabad szemmel távolinak ítélünk meg, látcsővel közelinek tűnik. Itt most az észlelés két típusáról van szó. Úgy látszik tehát, hogy valamilyen módon az összes számba jöhető szempont közös nevezőre hozható az elérhetőség fogalma segítségével. Ha *A* a norma szerint távolabb van *B*-től, mint *C*-től, akkor *B* *A*-ból kiindulva nehezebben érhető el, mint *C*. Ha *A* és *B* közti relatív sebességkülönbség nagyobb, akkor *A* nehezebben éri utol *B*-t. Ha *B* áll, és *A* mozog *B* felé, akkor *B* nehezebben érhető el akkor, ha *A* lassan mozog, vagy ha a távolság megtétele nagyobb erőkifejtést igényel. Az észleléssel való elérés könnyebb a fizikai elérésénél. Műszerrel az észlelés könnyebb, mint műszer nélkül. Ezeknek a megfigyeléseknek az alapján a *közel* és *távol* jelentése így határozható meg: *A* közel van *B*-hez, ha *B* *A*-ból könnyen elérhető, és *A* távol van *B*-től, ha *B* *A*-ból nehezen elérhető. A normán alapuló távolság az elérhetőségek speciális esete, a *közel* és a *távol* jelentésének általános meghatározására ezért alkalmatlan.

Az elérhetőség is kognitív kategória, amely alkalmas volt arra, hogy a *közel* és a *távol* jelentésének különböző aspektusait összefogja. A logikai megalapozottságú norma-fogalom — mint láttuk — erre nem volt képes.

Érdeemes megjegyeznünk, hogy értelmező szótárunk a *közel* és a *távol* jellemzésénél is a logikai hagyományhoz látszik igazodni. A *közel* annyi, mint 'kis távolságban', a *távol* pedig nem más, mint 'nagy térbeli távolságban'. Úgy gondolom, hogy a kognitív szemantika is sok tanulsággal szolgálhat a lexicográfia számára.

4. Új irányzatokkal tehát a szójelentéstan területén találkozhatunk. Az új irányzatoknak, a prototípus-szemantikának, a konceptuális és kognitív szemantikának közös vonása, hogy vagy tagadja a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás létjogosultságát, vagy pedig csak igen korlátozott jelentőséget tulajdonít neki. Mindegyik irányzat erősen épít a pszichikai folyamatokra, és hangsúlyozza mindennapi ismereteink és a nyelvi jelentés elválaszthatatlanságát. A két terület szétválasztásának kizárólag heurisztikus értéke van a konceptuális szemantikában, a másik két irányzat pedig kísérletet sem tesz arra, hogy különválassza őket. Sem a prototípus-szemantika, sem pedig a kognitív szemantika nem törekszik formális ábrázolásra, sőt *expressis verbis* el is veti a formális módszereket abból a megfontolásból, hogy a szójelentés

leírásánál hasznavehetetlenek. Olyan általános elveket igyekeznek megfogalmazni, amiből a konkrét jelentések egyéb tényezők figyelembevételével levezethetők. A konceptuális szemantika ugyan nem veti el a logikai módszereket, de úgy véli, hogy a logikai módszereket más módszerekkel kell kiegészíteni ahhoz, hogy adekvát leíráshoz jussunk. Egyelőre mindhárom elméletnek megvan a külön vadászterülete, és ezért nem könnyű őket összehasonlítani. A prototípus-elmélet elsősorban a mindennapi ismereteink alapján létrejött taxonómiákkal (osztályozással, osztályfogalommal és egy osztályfogalom alá besorolható egyedek vizsgálatával) foglalkozik, a konceptuális szemantika a poliszémia kérdésére összpontosítja figyelmét. Ide tartozik annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy a kontextus hogyan változtatja meg egy szónak a jelentését. Végül a kognitív szemantika a tér és idő problémáit veszi szemügyre. Nem véletlen, hogy a kognitív szemantikai irodalomban találkozunk az aspektus, akcióminőség, deixis kérdéseivel is. Mindhárom irányzatnak egyre terebélyesedik az irodalma, és már eddig is komoly eredményeket könyvelhet el. Minden jel arra mutat tehát, hogy az elkövetkezendő időben a szószemantika lesz a jelentéskutatás legizgalmasabb és talán legtöbbet ígérő területe.

KIEFER FERENC

A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*

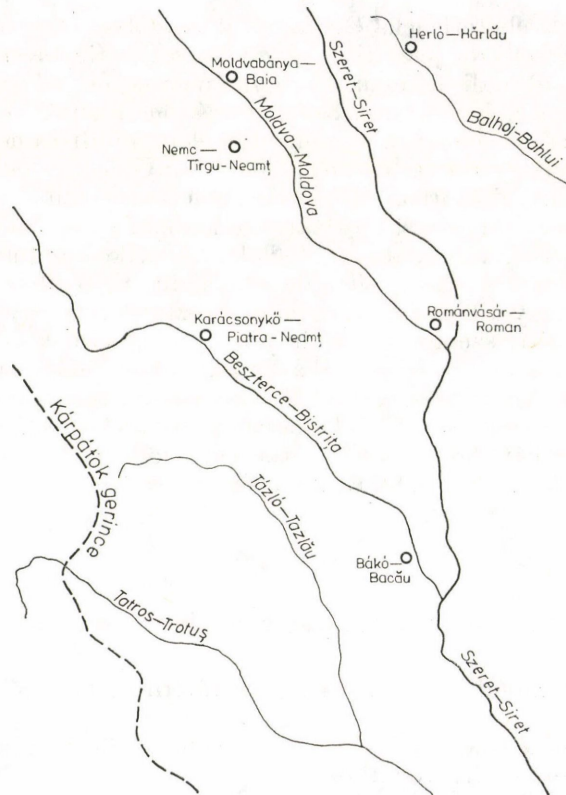
I. Mielőtt mondanivalóm lényegére rátérnék, két előljáró megjegyzést kell tennem.

A) Az első a tőlem vizsgált kérdés pontos körülhatárolására és annak terminológiai vetületeire vonatkozik.

Régóta ismert és többszörösen bizonyított tény, hogy Moldva mai magyar lakosságának zöme etnikailag kétféle magyar néprészlegből tevődött össze. Az egyik nagyjából a Tatros és a Tázló völgyeibe települt, kimondottan székely eredetű és jellegű lakosság. A másik a moldvai székely területtől kelet-északkelet felé, a Szeret középső folyásának vidékén, a Beszterce és a Moldva alsó folyásának táján lakó, nem székely eredetű és jellegű, beszédmódjában sajtóságon elkülönült magyarság, részben Bákó (Bacău), részben Románvásár (Roman) környékén. Ezen a történelmi gyökerű etnikai-nyelvi elkülönülésen nem sokat változtat, hogy elsősorban a Besztercenek a Szeretbe ömlésénél, Bákó vidékén élő magyarság közé az újabb századokban mind több, Székelyföldről jött telepes is beszívargott.

Moldvának e területi és nyelvjárási megoszlású mai magyar lakosságán kívül a történelmi tények bizonyossága szerint a korábbi időkben Moldva más vidékein is élt csoportos jelleggel települt magyar lakosság, amely azonban idők folyamán nagyrészt felszívódott román nyelvi környezetébe, s belső magyar etnikai hovatarozása, illetőleg nyelvjárási jellegzetességei ma már nem állapíthatók meg közvetlen tapasztalati tények alapján. A bukovinai székelység — mint ismeretes — nem tartozott Moldva korai magyar lakosságához, a XVIII. század második felében települt oda, s a második világháború idején el is hagyta e területet.

* Rövidített formában elhangzott „A csángók eredete és települése” című konferencián, a Magyar Tudományos Akadémián, 1988. január 26-án.

Tárgyunk szempontjából minket elsősorban Bákó és Románvásár környékének mai magyar lakossága érdekel, de nem maradhat ki látóköreinktől az az eltűnt magyarság sem, amely feltehetően etnikai—nyelvi kapcsolatot tarthatott az előbb említett magyarsággal, s amelynek fő települési területe hajdan a Beszterce felső folyása (Karácsonykő—Piatra-Neamț környéke), a Moldva középső folyása (Nemc—Tirgu-Neamț környéke) és a Balhoj—Bahlui völgye (Herló—Hărlău környéke) volt. — Moldva még ma is számottevő székely lakosságának településtörténetével itt nem foglalkozhatunk; annak területi, időbeli, nyelvi vonatkozásai egyébként is tisztázottak.

Moldvának vizsgálatunk tárgyát képező, nem székely eredetű, különleges nyelvezetű magyar lakosságát már eddig is jórészt *csángó* néven emlegették a szakirodalomban, benne megkülönböztetve a Bákó környéki, úgynevezett déli csángókat, és a Románvásár környéki úgynevezett északi csángókat. E népcsoport *csángó* elnevezésével nem is lenne semmi baj, ha a nevet szaktudományos szinten csak rá vonatkoztatnák. Sajnos azonban e megnevezés körül hosszú idő óta mindmáig bizonyos zavarok keletkeztek, illetőleg állanak fenn, melyek az előbb jelzett etnikai—nyelvi különbségek egybemosását okozták, és sok téves nézet melegágyaivá is váltak. A megnevezési zavar oka részben a *csángó* szó etimológiájában, illetőleg eredetibb jelentésében, részben a népi elnevezések kuszaságában, részben — az előbbi tényezők következtében is — egyes kutatók terminológiájának a tisztázatlanságában

keresendő. Ennek következtében *csángó*-nak neveztek olyan néprészlegeket — nemcsak a Kárpátokon kívül, hanem Erdélyben is —, amelyeknek a Bákó—Románvásár vidéki magyarsághoz nincs közvetlen etnikai kapcsolatok. Így beszéltek többek között hétfalusi csángókról, gyimesi csángókról; e névvel illették a Székelyföldről nyugatra levő néhány település (Apáca, Krizba stb.) magyar lakosságát, és megkülönböztetés nélkül ezt a nevet alkalmazták a Keleti-Kárpátokon kívüli magyarság egészére, beleértve nemcsak a Tatros—Tázló vidéki székelyeket, hanem még a bukovinai székelytelepeket is. Hiába figyelmeztetett közben nyelvészek, néprajzosok, történészek egész sora (HORGER ANTAL, ERDÉLYI LAJOS, LÜKŐ GÁBOR, MIKECS LÁSZLÓ) ennek a terminológiai használatnak a hibás voltára, még például a legújabb idők romániai magyar kutatóinál is a *csángó* név kiterjesztett használatát találjuk, legalábbis a Kárpátokon kívüli magyarságra válogatás nélkül.

Egyesek, mint például LÜKŐ és MIKECS, úgy próbáltak ezen az összevagyításon segíteni, hogy külön *moldvai magyarság*-ról és *moldvai székelység*-ről beszéltek. Megkülönböztetési törekvésük föltétlenül helyes volt — saját kutatásaik is nagyon határozottan ezt támasztották alá —, megnevezéseik azonban nem voltak a legszerencsésebbek, elsősorban a *moldvai magyarság* terminusnak csak a nem székely magyarságra vonatkoztatásában. Amellett ugyanis, hogy a székelységet ily módon akaratlanul is mintegy kirekesztették a magyarság egészének keretéből, tápot adtak azoknak az értelmezéseknek is, amelyek — Erdély magyarságára is kihatóan — nyilvánvaló politikai célzatosságból egyrészt a székelységet a magyarságtól külön etnikumnak hajlandók tekinteni, másrészt ezeknek az etnikai csoportoknak nem magyar eredetét, illetőleg csak későbbi elmagyarosodását igyekeznek bizonygatni.

A keleti magyar néprészlegek belső etnikai pontosítása, valamint az inszINUÁCIÓS lehetőségek kiküszöbölése érdekében tartom szükségesnek az elnevezések olyan megosztását, amely moldvai viszonylatban is tudomást vesz a székely-magyarok és a csángó-magyarok közti különbségekről. Amikor tehát én *csángó*król beszélek, az mindig Moldvának egykori és mai, kimondottan nem székely eredetű és jellegű magyarságára vonatkozik. A *csángó* névnek csak erre a magyar néprészlegre vonatkoztatása annál is könnyebb, mert a többi, előbb emlegetetten *csángó*-nak mondott magyar néprészleg egytől-egyig székely eredetű és jellegű.

Hogy a *csángó* névnek tudományos szinten nem egyértelmű használata milyen zavarokkal járt korábban még a nyelvészetben is, arra csupán egy példát legyen szabad felhoznom. YRJÖ WICHMANN-nak egyébként kiváló csángó szótára a „hétfalusi csángók”-nak is emlegetett Brassó melletti hétfalusi székelyek nyelvi anyagát is felöleli, aminek az lett a következménye, hogy minden hétfalusi adatát külön kellett megadnia a tulajdonképpeni csángó adatoktól, mert azok egymástól magától értetődően erősen különböztek, két, nyelvileg is eltérő néprészlegről lévén szó.

B) Második megjegyzésem a nyelvészeti szempontú csángó-kutatás nehézségeire, illetőleg lehetőségeire vonatkozik. A nehézségek három vonatkozásában is fennállnak. Egyfelől a feltehetően egykor zömében a csángósághoz tartozott, de idővel felszívódott lakosság nyelvjárási jellegzetességeit mai nyelvi anyag alapján magától értetődően nem lehet feltárni; a sok évszázaddal korábbi, e csoportokhoz köthető, általában tulajdonnévi adatokból pedig a nyelvi hovatarozásra ugyan lehet következtetni, de a nyelvjárásira nemigen. — Továbbá a moldvai csángó területek korai, középkori tulajdonnév-anyaga nem

magyar eredetű oklevelekben maradt fenn, hanem legtöbbször cirill írású, keleti szláv nyelvű oklevelekben, amelyek természetesen nem magyar elnevezéseket is nem magyar nyelvi köntösbe öltöztették. Magyar nyelven lejegyzett magyar eredetű, jellegű névanyag túlnyomórészt csak jóval későbből, az 1646–1647-i Bandnius-féle összeírásból kerül elő először. Ebből a körülményből aztán igen sok névazonosítási és lokalizálási nehézség adódik, s a középkori nevek magyar nyelvi volta, illetőleg magyarokra vonatkozása vagy egyáltalán magyar eredete nem mindig ismerhető föl egyértelműen. — Végül különleges nehézséget okoz, hogy az évtizedekkel ezelőtt elkészült csángó nyelvatlasz anyagának nagy része azóta sem vált publikussá; emiatt „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak a Kárpátokon belüli magyarságra vonatkozó, pontosan helyhez rögzített anyaga nem vethető össze ugyanilyen jellegű csángó nyelvi anyaggal. Ez a körülmény főként szóföldrajzi vonatkozásokban erősen akadályozza az élő nyelvi anyagból levonható nyelv-, illetőleg nyelvjárás-történeti következtetéseket.

Mind e nehézségek ellenére azért a jelenleg rendelkezésre álló és a korábbi kutatási lehetőségeket ma már messze felülmúló nyelvi anyagból viszonylag eléggé nagy biztossággal kibontakoztatható egy olyan kép, amely a nyelvtudomány eszközeivel rávilágíthat a csángók eredetének és településének legfőbb kérdéseire. A nyelvtudomány efféle kérdésekre öt vonatkozásban tud felelni: 1. a vizsgált néprészleg nevének vallomásával; 2. a történeti személynévanyag elemzésével; 3. a történeti helynévanyag vallatóra fogásával; 4. a jövevényszavak vizsgálatával; 5. a nyelvjárási anyag nyelvföldrajzi szempontú egybevetésével. Ezek alapján fogom én is a következőkben a szükséges és lehetséges elemzéseket elvégezni, viszonylag sokféle forrásból összegyűjtött adatok alapján.¹

¹ Az adatok közlésében leggyakrabban előforduló szakirodalmi rövidítések:

B. = IOAN BOGDAN, Documentele lui Ștefan cel Mare. I—II., București, 1913.

C. = MIHAI COSTACHESCU, Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare. I—II. Jași, 1931., 1932.

CSȘt. = MIHAI COSTACHESCU, Documente moldovenesti dela Ștefan cel Mare. Jași, 1933.

D. = DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai magyarság. Csíksomlyó, 1931.

D.⁵ = Az előbbi legújabb kiadása. Budapest, 1987.

F. = Csángó folyamodvány 1585-ből: Szily-Eml. 121—2.

H. = HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest, 1952.

L. = LÜKŐ GÁBOR, A moldvai csángók. Budapest, 1936.

M. = MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. [Budapest, 1941.].

MI. = MÁRTON GYULA, Igetővek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974.

Ö. = A Bandinus-féle összeírás: MIKECS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása, Kolozsvár, 1944. alapján.

Ro.: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának romániai kutatópontjai, számjelzéssel.

S. = Saját gyűjtésem 1952-ből, a déli csángókból Klézse (Cleja) és Trunk (Galbeni) községből, az északi csángókból Szabófalváról (Săbăoani).

SzT. = SZABÓ T. ATTILA, Erdélyi magyar szótörténeti tár. I—IV. Bukarest, 1975—1984.

TJ. = JANKÓ JÁNOS, Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest, 1893.

TV. = VISKI KÁROLY, A tordai nyelvjárás. Budapest, 1906.

W. = YRJÖ WICHMANN, Wörterbuch des ungarischen ... Csángódialektes. Helsinki, 1936.

Egyéb, gyakrabban használt szakirodalmi hivatkozások rövidítései:

AUNER = AUNER KÁROLY, A moldvai magyar telepek történeti vázlata. Temesvár, 1908.

2. A *csángó* név etimonja szilárd. Igenévi származéka a *csang* ~ *csáng* igének, mely egy 'kószál, csavarog, vándorol, elkóborol, elmegy stb.' jelentésű, a régiségben és a nyelvjárásokban igen kiterjedt igei-igenévi szócsaládnak szerkesztés tagja (vö. TESz.; l. ott a vonatkozó szakirodalmat is; a szócsalád adatait l. még: NySz., a *csammag*, *csamang*-félék már a XVI. századtól; továbbá EtSz.; SzegSz.; MTsz.; ÚMTsz.; stb.). A szó eredetibb hangalakja *a*-zó volt (*csangó*), amit számos régi és nyelvjárási adat bizonyít. A népnévre is mindig *csangó*-t ír JERNEI JÁNOS és BENKÓ JÓZSEF, a XVIII. század végén. Az *a*-zó néprésznevi előfordulásokra l. még pl.: 1783: *Csangó Magyarok* (TESz.), 1792: *Tsangó Magyar* (SÁNDOR, Sokféle II, 151); 1831: „*Csangó Magyarok Moldvában*” (KRESZNERICS I, 74); stb. A szó korábbi *á*-zó adatai kétesek, illetőleg ártírtak: 1533: „*Csángó Hungari, Csangonum*”, 1781: *csángó-magyarok* (EtSz.). — A TESz. az etimonra vonatkozóan csak annyit téved, hogy ebbe a jelentéskörbe von néhány olyan 'hamisan szól, énekel' jelentésű igét is, amely a *cseng*-nek csupán újabban felbukkanó, másodlagosan keletkezett mély hangrendű párja, s amelyből kronológiailag is hibásan, népetimologikusan következtettek arra, hogy a *csángó* népnév a csángóság sajátos beszédmódjára utalna.

Bár egy nép vagy néprész nevének etimonja általában nem ad fogódzót eredetének meghatározásához, a *csángó* név e tekintetben a ritka kivételek egyike. Etimológiája ugyanis fontos adalék a csángóság történetére vonatkozóan, mert világosan jelzi a kérdéses népcsoportnak eredeti lakóhelyéről eltávozott, költöző, telepes voltát. Ennek nem hogy nem mond ellent, hanem még meg is erősíti, hogy népi szinten is *csángó*-nak mondtak Erdélyben több, korábbi helyzetéből területileg kimozdult — előbb már emlegetett — magyar (székely) népcsoportot is.

Fontos azt is megjegyezni, hogy a *csángó*-ra személynévként utaló legkorábbi adatok visszanyúlnak a középkorba, és folyamatosan jönnek el a máig. A következő adatok fényében hiperkritikusnak látszik a TESz. kérdőjele az 1400: „*Georgium Chango dictum*” adat előtt, mely nagy valószínűséggel a szó eddig előkerült első adata. A szót személynévként már a XV. században megtaláljuk Moldvában is: 1443: *уліашу шанга* (C. II, 155; vö. még VERESS: ErdMúz. XXXIX, 56), amely már a *cs* hang csángó nyelvjárási *s*-ező kiejtését tükröztetheti (vö. W.: *šāngō*, személynévként is); a szóvégi *ó* ~ *a* váltakozása a régi magyarban közönséges: *való* ~ *vala*, *hulló* ~ *hulla* stb. — További valószínű adatok a szó személynévként történő használatára: 1424: *Petro Czanko*, 1584: *Czanko Tamás* stb. (Oklsz.); ezekben és más hasonló írásmódú alakokban a *cz cs*-nek olvasandó, a *-gó* > *-kó* változás pedig a szóvég kicsinyítő képzőbe való átmenetét jelzi; vö. R. *lebege* > *lepke*, *cinege* > *cinke* stb. (A fenti személynévek a *cankó* madárnévhez nem tartozhatnak, ez sokkal

DOMOKOS, Ad. = DOMOKOS PÁL PÉTER, Adalékok Moldva történetéhez. Cluj-Kolozsvár, 1940.

MAKKAI = MAKKAI LÁSZLÓ, A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.

NASTASE = GHEORGHE NASTASE, Unguri din Moldova la 1646 după Codex Bandinus: Arhivele Basarabiei VI—VII. Chişinău, 1934—5.

ROSETTI = RADU ROSETTI, Desupre unguri și episcopiiile catolice din Moldva. Bucureşti, 1905.

ȘUCIU = CORTOLAN ȘUCIU, Dicționar istoric al localităților din Transilvania. I—II. [Bucureşti, 1967—1968.]

VERESS = VERESS ENDRE, A moldvai csángók származása és neve. Cluj—Kolozsvár, 1934.

későbbi keletkezésű, I. TESz). A szó személynévként a keleti magyarságnál is folytonos életű: I. pl.: 1556: *andreas chango*, *Michael chango* (SzT.); 1560: *Csángó András* (SzékOkl. V, 76), 1602: *Csángó Miklós* (uo. V, 207), az utóbbi kettő átírt adatokban. Sőt Moldvában is: 1646—7: *Joannes Csanko* (Ö. 25). Ez utóbbi adatban figyelemre méltó, hogy az így megnevezett személy Szalonc-ról, tehát moldvai székely területről származik, s lehet, hogy a név más magyar (székely) etnikai környezetbe került, és ily módon megkülönböztetett csángót jelölt (vö. még M. 105).

Az előbb felsorolt személynevek között a keleti, különösképpen pedig a moldvai magyar adatok a leglényegesebbek, amelyek a *csángó*-nak a keleti magyarságnál igen korai használatára utalnak, s személynévi előfordulásaikban részben a szó köznévi, 'kóborló'-féle jelentését, részben népcsoportnévféle alkalmazását tükröztethetik. Következésképpen a Moldvába kiköltöző magyar csoportok már legalább a XV. század elejétől viselheték a *csángó* nevet.

3. A) M a g y a r n e v ű s z e m é l y e k már a XIV. század végétől kezdve egyre sűrűbben tűnnek föl a moldvai oklevelekben. Ezek nagyobb részének magyar etnikumára még akkor is gyanakodhatunk, ha nem is zárhatjuk ki, hogy a névdivat következtében román és szláv etnikumúak is akadhattak közöttük.

A legtöbb bizonytalanság a csupán keresztnévvel, illetőleg e nevek becéző változataival jelölt személyek magyar etnikuma, illetőleg családi mivoltában magyar származása körül adódik. Az ide vonható személynévanyag ugyan is a keresztnévek jellegzetessége miatt esetenként egybeesik román és szláv keresztnévvel. Mégis a nevek magyaros hangalakja többnyire viselőjük magyar voltára vagy legalábbis magyar családi eredetére utalhat. Pnyenek pl.:¹ 1397: *Janusch* (C. II, 616); 1400: *тамаша* (C. I, 41), *доума* (C. I, 37); 1407: *журжа* (C. I, 56); 1409: *домокуша* (C. I, 65), *домонкоуша* (C. I, 73); 1411: *микловшъ* (C. I, 92), 1414: *андріашеви* (C. I, 111); 1419: *іваншъ* (D. I, 131), *иліашъ* (C. I, 132); 1434: *дієниша* (C. I, 383); 1443: *Ghelemen* (C. II, 195); 1453: *Lucaci* (C. II, 500); 1470: *Имбривъ, Себицианъ* (B. I, 150); 1492: *Ласлѡва* (CŞt. 170); 1499: *Барта* (B. II, 453) stb.

Már biztosabban mutatnak viselőik magyarságára a magyar köznevekből lett személynevek, bár ritkább esetekben ezekkel román vagy szláv közszó is egybeeshet. Pnyenek pl.: 1400: *Могош* (C. I, 43); 1421: *жула* (C. II, 381); 1425: *равасова* (C. I, 174); 1426: *хаспшъ* (C. I, 182); 1435: *форова* (C. I, 420); 1436: *оцель* (C. I, 445); 1445: *тарло* (C. II, 729); 1446: *Virovici* (C. II, 246); 1448: *бѡда* (C. II, 306); 1449: *Татра* (C. II, 374); 1468: *Делцагъ* (B. I, 130); 1470: *Фасекишъ* (B. I, 150); 1488: *Сакальш* (B. I, 325); 1481: *Magiar* (CŞt. 110); 1492: *юкаи* (CŞt. 170); 1495: *Фъркаша* (B. II, 53); 1497: *Хѡдѡръѡва* [olv.: *Hădărău*] (B. II, 116); 1564: *верѡша* (C. I, 106) stb.

Nem egy esetben magyaros szórenddel fordulnak elő a nevek, jelezve viselőjük magyar jellegű névhasználatát: 1407: *раваса литова* (C. I, 56); *Ghelebi Miclouş* (C. I, 77); 1414: *левѣтъ микловшиа* (C. I, 111), *ѡѡришъ станислав* (C. I, 103); 1445: *чунка ста[н]*, *чунка журжъ* (C. II, 218); 1470: *Карлакъ*

¹ A szláv nyelvű, cirill betűs oklevelek tulajdonnévi és köznévi adatait a szövegekben előforduló különféle casusokban változatlanul meghagyva közlöm. A latin betűs névalakok az oklevéltáraknak rendszerint cirill betűs, szláv szövegeiből a kiadók által átírt adatai, kisebb részben latin és német nyelvű szövegekből valók.

Ласловъ, Тотъ Ищфанъ (B. I, 150); 1499: *Карвак Левринци, Киш Ласлѡв, Шлах Иованыш* (B. II, 147, 148, 154) stb.

Vannak olyan oklevelek, amelyekben a magyar jellegű vagy legalább ilyennek is értelmezhető nevek egész sora fordul elő. Például Alexandru cel Bun vajda két adománylevelében: 1400: *ла[у]ко, андріашъ, шандро, тъмашъ* (C. I, 31—2); 1421: *журжъ, ша[н]дро, иліа[ш], дамаку[ш], лацко, миклоушъ, иваны[ш], чу[р]ба, ко[р]ла[т]* (C. I, 141—2).

Nemegyszer a név viselője kimondottan magyarként van emlegetve: 1409: *жоуржъ оунгорѣнулъ* (C. I, 64); *петръ оунгурѣанинъ*, (C. I, 467); 1443: *Ivancu Ungureanul* (C. II, 17); 1466: *Иванко Ънгврѣковъ* (B. I, 93); 1491: *Oaneş Ungureanul* (B. I, 478); stb.

Az efféle neveken emlegetett személyeknek három jellemzőjük is van. Túlnyomórészt Moldva északi és középső vidékeire utaló oklevelekben szerepelnek, tehát Moldvának nem a székely, hanem a csángó lakta részeire utalnak. Továbbá legnagyobb részét *дворник, столник, пркалѡб, жоупан, пан, логошет, дѣкк, бѣр* stb. címekkel felruházott birtokosokra vonatkoznak, akik a vajdától birtokadományokat kapnak. Végül egy jó részük neve olyan településnevekben is előjön (l. alább), amelyek a csángó jellegű területekre lokalizálhatók; nem egy közülük alkalmasint a kérdéses települések névadója is lehetett. Mindebből az következik, hogy Moldva csángó lakta vidékein legkésőbb a XIV. század végétől kezdve számos olyan magyar eredetű — és legalábbis részben még nevük említése idején is magyar nyelvű — birtokos jutott jószág-, falu-adományhoz, ahová aztán magyar jobbágyokat is letelepíthetett. Ezt a körülményt egyrészt a szóba jöhető faluknak későbből kimutatható csángó lakossága is alátámasztja, másrészt az említett személyneveknek a csángóság körében való későbbi bőséges előfordulása (l. még alább) is sejteti. A moldvai magyar birtokosok személyneveire vonatkozóan l. még: ROSETTI 6—7; VERESS 9—10; NASTASE VI/4, 410; МАККАИ 28—30; MIKÉCS, Cs. 50—1.

B) Bár a XVII. század közepén készült Bandinus-kódex 4 példánya, mely a moldvai katolikusok összeírását célozta, latin nyelven íródott, a latin betűs helyesírás módot adott a nevek magyaros alakban való lejegyzésére, nem is szólva arról, hogy az összeírás végzői között magyarok is voltak (l. M. 5—6). Következésképpen az összeírásban foglalt *c s a l á d n é v - a n y a g - n a k* tárgyunk szempontjából még akkor is vannak fontos tanulságai, ha az A) pont alatt említett moldvai okleveles anyagnál jóval későbbi idők állapotát rögzíti. Mivel Bandinusék a moldvai magyarság mindkét részlegét: a székelyt és a csángót egyaránt bejárták, és sok település család- és keresztnév-anyagát összeírták (a családneveket eredeti népi formájukban, a keresztneveket általában latinosítva), elsősorban családnévi adataik alkalmasak arra, hogy egyrészt a moldvai magyarság lakta települések akkori etnikai viszonyaira is fényt vessenek, másrészt a moldvai magyarság két csoportját a névadás típusai szerint jellemezhessek.

Noha az összeírók bizonyíthatóan nem jártak be minden olyan települést, ahol abban az időben katolikusok laktak, illetőleg nem minden bejárt településen jegyezték föl a katolikus vallásúak neveit (vö.: DOMOKOS, Ad. 9; M. 8—9), összesen 1020 személy nevét írták össze. Ebből 170 személy neve esik a Tatros—Tázló vidéki, székely etnikumú területre, 607 a Bákó—Román vidéki csángó, illetve a Beszterce—Moldva—Balhøj völgyi, valószínűleg csángó etnikumú területre, és 243 az e vidékektől keletebbre—délekeletre levő, a magyarságon belüli etnikai hovatartozás szempontjából vegyes, illetőleg meg-

határozhatatlan jellegű területre (Galați, Bîrlad, Vaslui, Husi, Jași stb.). Ha mindebből túlzott következtetést nem is szabad levonni a moldvai magyarság belső etnikai hovatarozása, illetőleg ennek mennyiségi vonatkozásai tekintetében (különben is, mint a névetimonokból kitetszően látni fogjuk, a katolikusok között valószínűleg nem magyar anyanyelvűek is voltak), a túlnyomórészt magyar nyelvi eredetű névanyag többsége föltétlenül a csángóság használta személyneveket tükrözi.

A Bandinus-féle összeírás családnév-anyagának egyik legfőbb tanulsága az, hogy a nevek tipológiája szempontjából — mint ezt MIKECS LÁSZLÓ elemzései (N. 95—106) már korábban is tüzetesen bizonyították — erősen eltér egymástól. MIKECS a két etnikai-nyelvi csoport közti névtipológiai határvonalat nagyjából a Tázló—Tatros és a Beszterce—Szeret közti vízválasztó hegygerinc táján vonja meg (l. M. 97. 1., térkép). Ez a családnév-elemzések alapján negyedfélszáz évvel korábbi állapotra utaló határvonal lényegében azonos a moldvai csángóság és a moldvai székelység közötti mai nyelvjárási tagolódással, még ha — mint már utaltam is rá — a déli csángóság alapnyelvjárását a fokozatos székely beszüremkedés az újabb időkben kifejezetten székelyes nyelvi jelenségekkel több vonatkozásban átszínezte is. MIKECS meglátásai egyébként vizsgált anyagára nézve annyira jók, annyira megalapozottak, hogy mai nézőpontból sem férhet semmi kétség hozzájuk. Következésképpen a további részletes bizonyítást e ponton a magam részéről nem is látom szükségesnek. Mindenesetre ez a momentum a névtan oldaláról is egyik fontos kritériuma a két magyar népcsoport: a csángó és a székely külön nyelvi-nyelvjárási jellegének, sőt, tekintve a névanyag történeti-öröklött voltát, a magyarságon belül külön származásának-településének is.

A továbbiakban már a csángó vidékek névanyagán belül maradva az itteni családnevek óriási többségének magyar nyelvi eredete azt jelzi, hogy a Bandinusék által meglátogatott és összeírt települések katolikus lakossága a XVII. század közepén is nagyrészt magyar nyelvű csángó volt. Sőt e névanyag közvetve a csángóság személynév-anyagára, annak jellegzetességeire is rámutat, hiszen a csángó családnevek kialakulása nyilvánvalóan jóval előbbi a XVII. század közepénél. Ez a családnév-anyag eléggé „zárt” jellegű, e népcsoportnak a letelepedés utáni viszonylag csekélyebb mozgására utal; meglehetősen kevés benne például a máshonnan származásra mutató, -i képzős helység-névi eredetű név, és azok is jobbra a környező moldvai vidékekről való beköltözést jelzik: *Tazli* ~ *Tazlai*, *Lupai*, *Kutnari*, *Nemci* (Ö. 30), *Kiskani*, *Darnai*, *Krestai* (Ö. 31) stb. Feltűnő viszont a bákói anyagban a *Torda* családnév többszörös előfordulása (Ö. 28, 29), melynek mondanivalóm további részletei szempontjából megvan vagy meglehet a maga jelentősége.

Nyilván nem véletlen jelenségről van szó a tekintetben, hogy a 3. A) pontban idézett, biztosan, valószínűen vagy lehetségesen magyar eredetű személynevek mintegy két évszázad múltán szinte kivétel nélkül megismétlődnek a Bandinus-féle összeírásban; pl.: *Sebestyen*, *Lazlo*, *Farkas*, *Doma* (Ö. 26), *Berta*, *Illyes*, *Veres* (28), *Buda* (29), *Fasakas*, *Székely*, *Imreh* (31), *Kelemen*, *Dienes*, *Györgye* (32), *Thamas*, *Andras* (34), *Lukacs* (35) stb. E nevek egy része közvetlen családi származásbeli kapcsolatot (családnév-folytonosságot) is jelezhet, más része a magyar birtokosok neveinek a „közcsángók” körébe, divathatás-ként való átvételére vagy legalábbis e neveknek a csángóságnál való népszerűségére utalhat.

Bár a családnév etimonja nem föltétlenül mutat viselőjének nemzetiség-

gére, bizonyos felvilágosítást a csángó települések korabeli nemzetiségi viszonyaira mégis adhat. A nagy többségű magyar eredetű nevek közt találunk a Bandinus-féle összeírásban más nyelvi eredetűeket is. Így például románokat (a Ö.-nak csak a lapszámait adom): *Longocz*, *Balan*, *Pakorar* (26); *Lupa*, *Szitar*, *Kozkar* (27); *Pekurar*, *Turbul*, *Bosiok* (28); *Barbocz* (29); *Gyorgye* (30); *Bosotan*, *Bilibok*, *Csoban* (31); *Makrul* (33); *Barbalat*, *Brenza*, *Kurular* (34); *Prepelcz* (35) stb. Ezek között azonban lehetnek a csángó nyelvjárásban élő román jövevényszavakból alakult, tehát már magyar szájon keletkezett nevek is; vö. pl.: csángó *balān* 'szóke', *boštān* 'tök', *bušuǰǰk* 'bazzsalikom', *kozokār* 'szücs', *šobān* 'juhásztor' stb. (W.). Akadnak az összeírásban szép számmal szláv eredetű családnevek, jelezve e területeken a szláv nyelvű etnikum jelenlétét is: *Kozin*, *Rosin* (29); *Gyorik* (30), *Andrik*, *Kozina*, *Gorika*, *Pisek* (31); *Bilak*, *Katrusa*, *Klericz* (34) stb. Nem hiányoznak a német eredetű családnevek sem, főként Báján és Kotnárban: *Selz* (26); *Fleischer* (30); *Spenn*, *Wolfgangus* (33); *Alsner*, *Koroner* (34) stb. A román, szláv, német mennyiségi sorrend kb. tükrözheti a csángók között akkor élő más nyelvűek arányát. Hogy azonban e XVII. századi kép hogyan vetül vissza a csángó települések még korábbi nemzetiségi viszonyaira, arra természetesen nemigen lehet következtetni.

4. A hajdan vagy később is csángó lakta területek földrajzi nevei közül egyelőre azokat veszem együttes csoportként számba, amelyeknek köznévi és/vagy személynévi alkotórészei régi nyelvi és/vagy mai nyelvjárási adataikban magyar etimont, illetőleg magyar nyelvi elemet hordoznak, továbbá amelyek a magyar helynévadási tipológiába beleillenek. A csángóság települési problematikájára ugyanis elsősorban ezeknek a közvetlen magyar vonatkozású földrajzi neveknek a jellegéből, típusaiból lehet bizonyos népi ségtörténeti és kronológiai következtetéseket levonni. Mint ismeretes, ilyen következtetésekre elsősorban helységnevek, valamint víz- és hegynevek alkalmasak, határrészekkel, dűlőnevekkel itt nem foglalkozom. Külön mutatom be az egyes csángó vidékek névanyagát, először A) és B) pont alatt a ma is csángók lakta területeken, C), D), E) pont alatt az egykor feltehetően csángók lakta vidékeken, mindenütt elválasztva a történetileg viszonylag korán adatolhatókat a csak későbbi adatokból ismerhetőktől. A moldvai okleveles gyakorlatból következően a korai adatok jó része cirill betűs és román nyelvi köntösben jelenik meg (ezeket később előforduló magyar nyelvi névalakok előzményeiként is közlöm).

A) A déli csángó vidéknek (Bákó környékének) korai földrajzinév-anyaga: Helységnevek: 1408: *баковѣ* (C. II, 632), 1431: *Bako* (Nyr. XCI, 216), 1646–7: *Bakovia* (Ö.) = *Bákó* ~ *Bacău*, N. *bākō* (W.) | 1433: *село на тамашк* (C. I, 353), 1466: *Tamaș* (CȘt. 66) = *Tamás* ~ *Tamași*, N. *tamāș* (W.) | 1446: *Birăești* (C. II, 246), 1499: *Биравичеци* (B. II, 162), 1500: *село бираино* (B. II, 172) = *Birófalva* ~ *Birăești*, *Gherăești* | 1474: *Fărăoani* (C. II, 216), 1641: *Foroyani* (D.⁵ 318), 1646–7: *Forrofalva* ~ *Forovan* (Ö.) = *Forrófalva* ~ *Fărăoani*, N. *foru-fâlă* (W.) | 1498: „din gios de drumul *Călugărei*” (B. II, 128), 1743: *Kalogerpatak* (D.⁵ 152) = *Lujzi Kalugár* (S.) ~ *Luzi Călugăra*, N. *luzi-kălăgâr* (W.) | 1634: *Bogdănești* (B. I, 457), 1646–7: *Bogdanfalva* ~ *Valyesak* (Ö.) = *Bogdánfalva* ~ *Valea-Seaca*, N. *bogdān-fâlă* (W.), l. még korábban: 1453: *валесткѣ* (C. II, 472) | 1646–7: *Hidegkút* ~ *Fontanella* (Ö.) = *Hidegkút* ~ *Fintînele* | 1588: *Trebes* (D.⁵ 271), 1646–7: *Terebes* ~ *Trebes* (Ö.) = *Terebes* ~ *Trebișul*.

Csak a XVIII. századtól adatolható nevek: Helységnevek: *Pokolpatak* ~ *Valea-Rea* | *Somoska* ~ *Somușca*, N. *șumușcă* (W.) | *Nagypatak* ~ *Valea-Mare*, N. *nodj-pătăk* (W.) | *Újfalu* ~ *Ferdinand* | *Újhegy* ~ *Dealul-Nou* | *Sós-patak* ~ *Sărata* | *Rekettyés* ~ *Răchitiș* | *Barát* ~ *Barați* | *Kisbikk* ~ *Mărgineni* | *Diósfalu* ~ *Geoseni*, N. *șoșșn*, *șoșșn* (W.) | *Újfalu* ~ *Bejgîru*, N. *uî-felu* (W.) | *Magyarfalu* ~ *Ungureni* (l. mindezeket: 163, 164, 165, 168; vö. még AUNER 82; KISS: Nyr. CXI, 215–33). — Víznevek (részben a Tázló–Tatros völgye irányában): *Kökényes* ~ *Cuchiniș*, *Ágas* ~ *Agășul*, *Forrás* ~ *Foraja*, *Aszó* ~ *Asău*, *Zsiros* ~ *Jiros*, *Örményes* ~ *Urmeniș*, (l. MAKKAI 22); *Orosa patakja*, *Porzsóka patakja*, *Nevér patak* (MNY. XXXI, 63), *Nyárs-patak*, *Sós-patak* ~ *Slatina Sărata* (uo. 64). — Hegynevek: *Tarhavas* ~ *Tarhaos*, *Áldamás* ~ *Aldamaș*, *Apahavas* ~ *Apahaos*, *Kerek-Bükk* ~ *Cherebic*, *Magyarós* ~ *Muieruș*, *Mikes* ~ *Micheș*, *Kis-Sándor* ~ *Sandru-Mic*, *Nagy-Sándor* ~ *Șandru-Mare*, *Halas* ~ *Haloș* (l. M. 49, ROSETTI után); *Chishavas*, *Șarosa*, *Forcu-Mare*, *Forcu-Mic*, *Lapoșul*, *Haloșul* (l. MAKKAI 22); *Nagyhegy* ~ *Dealul-Mare*, *Szinizló* ~ *Dealul-Crucii*, *Kálvária*, *Disznóhegy* ~ *Dealul Porcului*, *Bérc* ~ *Gherțu* (MNY. XXXI, 63).

B) A z é s z a k i c s á n g ó v i d é k n e k (Románvásár környékének) korai földrajzínév-anyaga: Helységnevek: 1403: *Romanova torha* (C. I, 47), 1408: *романоѳ торгу* (C. I, 61), 1436: *Romanforo* (C. II, 696); 1541: *Romanvasar* (Magyarok és románok I, 486); 1598: *Roma[n] vasara* (MNY. LIV, 104), 1646–7: *Roman* (Ö.) = *Roman* | 1430: *Micläușeni* (C. I, 299), 1472: *Миклăушани* (B. I, 172) = *Miklósfalva* ~ *Micläușeni*, *Butea*, N. *Mikloszén* (L. 174) | 1438: *Oțălești* (C. II, 21), 1446: *Oțelenii* (C. I, 346) = *Acélfalva* ~ *Oțeleni*, N. *Ocelén* (L. 174), vö. még más néven: 1436: *Bozianii* (C. I, 480) | 1438: *села могошева* (C. II, 15), 1454: *могошецу* (C. II, 508) = *Magosfalva* ~ *Magošesti* (L. 171) | 1448: *Скъвни* (C. II, 342) | 1449: *Tămășeani* (C. I, 446), 1588: *Villa ... Tamas* (D.⁵ 276), 1646–7: *Thamasfalva* ~ *Thomases* (Ö.) = *Tamásfalva* ~ *Tămășeni*, N. *tamăș-fălă* (W.) | 1453: *беру[н]децу* (C. II, 472), 1606: *берендіецу* (C. I, 479), elpusztult, ma csak N. *beréndjēšťj* helynév, egykori falunév (W.) és N. *Berengyes patak* (L. 170) | 1453: *Leucușeni* (C. II, 99), 1458: *Левкушани* (B. I, 10), 1646–7: *Lokosfalva*, *Lakosfalva* ~ *Lökösen* (Ö.) = *Lökösfalva*, *Balázok* ~ *Lecușeni*, N. *Lekuszén* (L. 170) | 1455: *Tețcanii* (C. II, 535), 1493: *Стецканиу* (B. II, 6), 1646–7: *Steczkofalva* ~ *Keczkanj* (Ö.), *Cziskofalva* (DOMOKOS, Ad. XXXIX), 1781: *Ticzkofalva* (KÁZMÉR, Falu 271) = *Kickófalva*, *Istvánfalva* ~ *Tețcani*, N. *Cseckán* (L. 170), *kitskő-fălă* (W.) | 1455: *Agjudeni* (C. II, 535), 1646–7: *Dsidafalva*, *Gsiudafalva* ~ *Dsudai* (Ö.) = *Dzsidafalva* ~ *Adjudeni*, N. *žudă-fălă* (W.) | 1459: *козмецу* (C. II, 538), 1606: *Iuganii* (C. II, 535) = *Kozmafalva* ~ *Cosmești*, *Iugani*, N. *iugăn* (W.) | 1490: *Феделешаниу* (B. I, 445) | 1588: *Villa Sabo* (D.⁵ 276), 1606: *събоіанин* (C. II, 479), 1609: *Săbăoani* (B. I, 515), 1646–7: *Szabofalva* ~ *Szabojan*, *Szabojen* (Ö.) = *Szabófalva* ~ *Săbăoani*, N. *șebu-fălă* (W.) | 1606: *Răchiteni* (C. II, 535), 1646–7: *Domafalva* ~ *Reketen* (Ö.) = *Domafalva* ~ *Răchiteni*, N. *dumu-fălă* (W.). — Hegynév: 1646–7: *Lukacshegy* (Ö.).

Csak a XVIII. századtól adatolható nevek: Helységnevek: *Újfalu* ~ *Traian* | *Halas* ~ *Hălăucești* | *Bírófalva* ~ *Gherăești* | *Farkasfalva* ~ *Fărcașeni* | *Burjánfalva* ~ *Buruienesti* (mindezekre l. L. 170, 174; vö. még KISS: Nyr. CXI, 215–33).

C) A mai déli csángó területtől északnyugatra levő vidéknek: *Karacsonykőkörnycsángó vidéknek*, a *Beszterce völgyének* korai föld-

rajzi nevei: Helységnevek: 1395: *Karachonkw* (ZsigmOkl. I, 415), 1431: *крачновь въ камена* (C. I, 325), 1453: *короченева каменк* (C. II, 472), 1646—7: *Kracsonkő*, *Karacsonköviensis* mn. ~ *Piatra*, *Petrensis* mn. (Ö.) = *Karacsonkő* ~ *Piatra*, *Piatra-Neamț* (L. 167) | 1436: *Almaș* (C. I, 428) | 1414: *тотоешти* (C. I, 111), 1522: *Totoești* (C. I, 114) | 1437: *паркауѣк* (C. I, 512) | 1459: *Hasniș* (C. II, 563) | 1458: *Хангв* (B. I, 16) = *Hangu*, vö. 1646—7: *Hang* (völgy) (D.⁵ 402) | 1490: *иліашинци* (C. I, 439), 1467: *Ileașești* (C. I, 438), 1743: *Ilișești* (C. II, 190) = *Iliști* (Magyarok és románok I, 459) | 1620: *Hălășeni* (C. II, 262). — Víznevek: 1458: *Cuejdul* (B. I, 22) | 1458: *Tarcău* (O. I, 22). — Hegynevek: 1501: *Fărcașa* (B. II, 182).

Csak a XVIII. századtól adatolható nevek: Helységnevek: *Jánosvölgye* ~ *Valea lui Ion* (L. 166) | *Tarkő* ~ *Tarcău* (L. 167) | *Gaburești*, vö. *Gabur patak* | *Vereșești* (mindezekre l. M. 56, 78). — Víznevek: *Borcut* és *Borcuta*, *Tarcăul*, *Crîștișoru*, *Șarul* (mindezekre l.: L. 36; M. 56, 78). — Hegynevek: *Tarcău*, *Crîștișoru*, *Grințieșu*, *Rareu* (mindezekre l.: ROSETTI 3—5; 35—6; M. 78).

D) A mai északi csángó területtől északnyugatra levő vidéknek: *N e m c*, *G y u l a*, *M o l d v a b á n y a* k ö r n y é k é n e k, a *M o l d v a* v ö l g y é n e k korai földrajzi nevei: Helységnevek: 1395: *Nemcz* (ZsigmOkl. I, 415), 1407: *нѣмца* (C. I, 53), 1418: *Tîrgul de jos* (C. I, 129), 1646—7: *Nemcz*, *Nemczium*, *Nemcensis* mn. (Ö.) = *Tîrgu-Neamț* | 1402: *Baia* (C. I, 45), 1418: *бани* (C. I, 126), 1443: *банѣ* (C. II, 187), 1518: *Moldvabanensi* (Nyr. CXI, 224), 1592: *Banya* (uo.), 1646—7: *Baja*, *Baia*, *Bajiensis* mn., *Baniensis* mn. (Ö.) = *Baia* | 1415: *левквшеци* (C. I, 121) = *Leucusșești* | 1425: *Răusenî*, 1433: *Răusăniî* (C. I, 177) | 1425: *беркишеци* (C. I, 168) = *Berchisești* (МАККАИ 27) | 1428: *хоморѣ* (C. I, 233) | 1429: *юкашв* (C. I, 269) | 1429: *Jula* (C. I, 254), 1437: *Giulea* (I, 522), 1646—7: *Gyula* (Ö.), elpusztult | 1443: *копосеци* (C. II, 136) | 1448: *кородѣ* (C. II, 323) | 1448: *вitezеци* (C. II, 323) | 1452: *сакальшеци*[M] (C. II, 410) | 1452: *леоуринце*[M] (C. II, 410) | 1453: *бери*[H]*деци* (C. II, 472) | 1456: *оурмезева* (C. II, 577) | 1456: *арпъшеци* (C. II, 569) | 1492: *Talpa* (C. I, 113) = *Talpa* (L. 172) | 1492: *Almașul Mic* (C. I, 504) | 1499: *Жоулеци* (B. II, 144) | 1502: *Balintești* (C. I, 448). — Víznevek: 1409: *шомоуза* (C. I, 69), XVIII. sz.: *Schómosch* (L. 33) | 1429: *хоморѣ* (C. I, 269), XVIII. sz.: *Нотор* (L. 34) = *Humora* (uo.) | 1443: *оурменишиа* (C. II, 155) | 1446: *Ciunca* (C. II, 221) | 1448: *кородѣ* (C. II, 131) | 1492: *Almașul* (B. I, 504). — Hegynevek: 1438: *Holmul negru* (C. I, 24), 1443: *холмъ* (C. II, 149).

Csak a XVIII. század óta adatolható földrajzi nevek: Víznevek: *Mediașca*, *Molna*, *Petac*, *Demacușa* (mindezekre l.: L. 34—5; M. 78). — Hegynevek: *Deleleu*, *Vereskő* ~ *Piatra-Rosie*; *Cserebük* ~ *Cerebic*, *Iános* ~ *Ivanuș*, *Csepkes* ~ *Obcina Cepchieșului*, *Meleghavas* ~ *Dealul Fluturului*, *Kelemen* ~ *Găhman* (mindezekre l.: ROSETTI 3—4; M. 78).

E) A történeti adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a mai északi csángó területtől északra eső vidéken: *H e r l ó* ~ *H ä r l ä u* k ö r n y é k é n, a *B a l h o j* v ö l g y é b e n egykor számottevőbb magyar lakosság élt; így például a Bandinus-összeírás is Kotnár és környéke jelentékeny számú magyarságáról szól (L. 179; D.⁵ 413). Ezért e területrészt annak ellenére sem hagyhatjuk ki mostani adatösszeállításunkból, ha viszonylag kevés magyar etimonus, illetőleg magyar nyelvi elemet tartalmazó földrajzi nevet tudunk is innen idézni (a legfontosabb idegen eredetű nevekre később még utalni fogok). Helységnév: 1437: *жвлеци* (C. I, 520), 1617: *Giulești* (C. I, 521), — később

Hodora néven, pl. 1720: *Hodora* (C. I, 522). — Hegynevek: 1646—47: *Laslo*, *Szamar*, *Kevely*, *Hurubas* (Ö.).

A felsorakoztatott földrajzinev-anyag többféle következtetés levonására is alkalmas.

Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk kétféle névtani alaphelyzetet, elkülönítve egyrészt azokat a földrajzi neveket, amelyek nemcsak biztosan vagy lehetségesen magyar eredetűek, hanem az adatok szerint a moldvai magyarságtól, magyar nyelvi formában ténylegesen is használatosak voltak, másrészt azokat a földrajzi neveket, amelyeknek az etimónjuk ugyan magyar nyelvi gyökerekből — akár magyar személynévekből is — sarjadt vagy sarjadhatott, magyar ajkakon használt névként azonban vagy nem jegyezték fel őket, vagy nem bizonyosan magyar népi elnevezések. A szigorú kritikai eljárás mindkét névtípusban kötelező, de a másodikban mindenképpen elengedhetetlen. Az etimon ugyan önmagában is adhat település- és népiségtörténeti tanulságokat, de nem elegendő ok arra, hogy a valóságban nem élő, magyar nyelvi használatban sohasem létező, művileg csinált magyar neveket azonosaknak vegyük a valóságosan élt vagy élő magyar nyelvi nevekekkel, s azokra már az etimontól független, újabb nyelvi következtetéseket alapsítsunk. Az elhatárolás sajnos etimológiai viszonylatban sem könnyű, az élő nyelvi használat tekintetében pedig szerfölött nehéz, mert ma már nem lehet tudni, hogy bizonyos esetekben a korábbi kutatók ténylegesen magyar ajkakon élő földrajzi neveket jegyeztek-e le, vagy magyar, illetőleg magyarnak vélt etimonú román nyelvi neveket magyarosítottak-e vissza. Ez utóbbiakra elsősorban a XVIII. század utánról való, nem népi eredetű elnevezések között gyanakodhatunk jópár esetben, korábról főként JERNEY, GEGŐ, PETRÁS följegyzéseiben, későbbről egyes kutatóknak a román nevek mellett megadott magyar változataiban.

Nézzük előbb az etimon kérdéseit, a magyar—román nyelvi viszonylatokat tekintve.

A felhozott földrajzi nevek többségének eredendően magyar volta a román névalakokban is jól felismerhető. Ilyenek elsősorban a víznevek és a hegynevek között találhatóak, melyeknek legnagyobb része a román megfelelőkben is változatlan vagy alig változtatott morfológiai struktúrájú: *Somuza*, *Humora*, *Corod*, *Ciunca*, *Cuchiniș*, *Foraja*, *Asău*, *Jiroș*, *Urmeniș*, *Cuejdul*, *Șarul*, *Borcut*, *Mediașca*, *Petac* stb.; *Holmu*, *Tarhaoș*, *Muieruș*, *Haloș*, *Tarcău*, *Grințieșu*, *Deleleu*, *Cerebic*, *Cepchieș*, *Gherțu* stb.

Komplikáltabb a helységnevek ügye. Itt ugyanis a nevek legnagyobb része személynévi kiindulása, s a biztosan vagy valószínűen magyar eredetű személynévhez a rendszerint korábról kimutatható román nyelvi megfelelőkben többnyire román helységnévképzők járulnak, s ez a körülmény elvileg magyar személynévből való román nyelvi helységnév-alakulást is lehetővé, sőt részben valószínűvé is tesz. A biztosan vagy lehetségesen magyar eredetű személynévek jelenléte a helynévképzésben azonban ez esetben is a kérdéses területeken korai magyar jelenlétre, illetőleg arra is mutathat. Itt lehet visszautalni arra a tényre, hogy az efféle jellegű román helységnevekben igen gyakran olyan magyar személynévek jelentkezik, amelyek a XV. századi moldvai oklevelekben valóságos személyek neveként is feltűnnek: *Birăești*, *Fărăoani*, *Leucușeni*, *Miclăușeni*, *Oțeleni*, *Mogoșești*, *Secuieni*, *Tămășeni*, *Fărcășeni*, *Vereșești*, *Leucușești*, *Răușani*, *Coposești*, *Vitezești*, *Giulești* stb. (vö. a korábban említett moldvai magyar személynéveket).

Valószínű, hogy sok esetben csak az okleveles anyag nyelvi jellegzeteségei okozzák, hogy először jórészt román nyelvű alakjukban fordulnak elő olyan helységnevek is, amelyeknek magyar névváltozataik is viszonylag koraiak: *Fărăoani* ~ *Forrófalva*, *Leucușești* ~ *Lökösfalva*, *Tămășeni* ~ *Tamásfalva*, *Tețcani* ~ *Tickófalva*, *Adjudeni* ~ *Dzsidaľfalva*, *Săbăoani* ~ *Szabófalva* stb. Ennek a gyakori helységnév-típusnak a többnyire viszonylag korán adathozható magyar névalakjai legalább egyidősek lehetnek román megfelelőikkel, de a magyar változatok akár korábbiaknak is bizonyulhatnak az ebben az esetben másodlagos románoknál. Azt a lehetőséget, hogy a Bandinus-féle összeírás magyar faluneveinél jóval korábbi magyar nyelvi megnevezések léteztek a szóban felvett területeken, nemcsak az támaszthatja alá, hogy e nevek kiinduló etimonja magyar, hanem az is, hogy a moldvai vajdák korai oklevelei maguk is többször utalnak e területek magyar lakosságára vagy magyar nevű birtokosokra. Például: Bákó vidékén: 1409: *хотарь оунгурѣномь* (C. I, 65); 1498: *la viile Ungureanilor* (B. II, 128), *Magyarfalva* ~ *Ungureni* (L. 168; D.⁵ 146). — Románvásár vidékén: 1437: *зде миклошиуь суди[m]* (C. I, 541), *Miklósfalva* ~ *Miklăușeni* említések; *селове вугарскиж* (C. I, 479), *Szabófalva* ~ *Săbăoani* és *Berengyest* ~ *Berendești* említések. — Nemez vidékén: 1409: *хотарѣ Оунгврашилор* (B. I, 398), elpusztult falura utalásként stb.

Az etimont tekintve aligha férhet kétség hozzá, hogy a korai adatolástól akár függetlenül is az olyan magyar–román helységnévi kettősségek, mint *Bákó* ~ *Bacău*, *Tamás* ~ *Tămași*, *Somoska* ~ *Șomușca*, *Diós(falva)* ~ *Geoseni*, *Halas* ~ *Hălăușești*, *Gyula* ~ *Jula* stb., valamint az olyan, csak román alakban ismeretes helységnevek, mint *Fedeleşeni*, *Almaș*, *Fărcașa*, *Hălășeni*, *Berchișești*, *Homor*, *Iucașa*, *Corod* stb., többnyire magyar nyelvi kiindulásúak, a román változatok feltehető másodlagosságával.

Párhuzamos magyar–román névadás lehetősége áll fenn az etimon szempontjából különböző, de szemantikai tekintetben egyező efféle helységnevekben: *Hidegkút* ~ *Fintinele*, *Pokolpatak* ~ *Valea-Rea*, tkp. 'rossz-patak', *Nagy-patak* ~ *Valea-Mare*, *Újhegy* ~ *Dealul-Nou*, *Magyarfalva* ~ *Ungureni*, *Románvására* ~ *Tîrgu-Roman*, *Karácsonykő* ~ *Piatra*, *Bánya* ~ *Baia* stb. Ezekben bármelyik nyelvi változat lehet eredeti, bár népiségtörténeti okokból többségüknél inkább a megnevezés román nyelvi kiindulására kell gondolni.

Az egymástól mind az etimon, mind a szemantika tekintetében különböző magyar–román helységnévpárok kronológiai viszonya ugyancsak meghatározhatatlan; pl.: *Bogdánfalva* ~ *Valea-Seaca*, *Sóspatak* ~ *Sărata*, *Kisbikk* ~ *Margineni*, *Újfalu* ~ *Bejgiru*, *Domafalva* ~ *Rachiteni* stb.

Van persze a tárgyalt vidékeken számos olyan helységnév, amely ugyan korábbi vagy későbbi-mai időkben magyaroktól vagy magyaroktól is lakott falut jelöl, és magyar nyelvi elnevezése is élt vagy él, de a név nyelvi eredete semmiképpen sem magyar, hanem legtöbbször román. Ezek közül jópárnak az adatai korai időkbeli is igazolhatók, teljes felsorolásuk azonban itt hosszadalmas volna, és tárgyunk szempontjából viszonylag közömbös vallomású is. Ezért csak ízelítőbe néhány: Bákó vidékén: 1409: *оунгурѣ<номь>* (C. I, 64), 1783: *Ungurén* (D.⁵ 146) = *Ungurény* ~ *Ungureni* (D.⁵ 146), ez különben persze magyar telepésekre utal | 1419: *пашкани* (C. I, 132), 1646–47: *Paskan* (Ö.) = *Páskán* ~ *Pașcani*. — Románvásár vidékén: 1455: *Mircești* (C. II, 346), 1469: *мурѣију* (C. II, 538) = *Merszefalva*, *Merszefala* (L. 171), N. *nărșești* (W.) ~ *Mircești*. — Kotnár–Herló vidékén: 1384: „in villa *Horleganoio*” (C. I, 5), 1437: *хрѣлова* (C. I, 520), 1646–47: *Herlo* (Ö.) = *Herló* ~ *Hărlău* |

1411: *спроуигы* (C. I, 84), 1646—47: *Strunga* (Ö.) = *Sztrunga* ~ *Strunga* | 1448: *котнар* (C. II, 365), 1623: *Chotnar* (D.⁵ 290), 1646—47: *Kuthnar*, *Kotthnar* (Ö.) = *Kotnár*, N. *kotnār* (W.) ~ *Cotnari* | 1646—47: *Serata* (Ö.), elpusztult | 1646—47: *Amadsej*, *Amadsei*, *Amagdsej* (Ö.), elpusztult. — Mai déli és északi csángó területen akad persze egypár — előbb már említett — olyan viszonylag korán előforduló román etimonú helységnév, amelynek magyar elnevezése is van, és amelynek román eredetű neve is él párhuzamosan a csángó népnyelvben: N. *žugan* (W.), l. Kozmafalvánál | *Valyesak* (Ö.), l. Bogdánfalvánál | *Fontanella*, l. Hidegkútnál. — Mindezek mellett a két mai csángó területen, Bákó és Román körzetében számos olyan, kisebb-nagyobb részben magyarulakta helység van, amelyre nincs ugyan XVIII. század előtti adatunk, de amelynek a magyar népi neve kétségkívül a románból származik: Bákó vidékén: *Valény*, N. *veljēn* (W.) ~ *Valeni* | *Ketris*, N. *ketriș* (W.) ~ *Chetriș* | *Klězse*, N. *klěze* ~ *Cleja* | *Szeketúra*, N. *Szekatúra* ~ *Săcătura*. — Román vidékén: *Balușest*, N. *beleşeștj* (W.) ~ *Bălușesti* | *Kelgyest*, N. *keldjēștj* (W.) ~ *Childești* | *Bargován*, N. *bărgăuān* (W.) ~ *Bărgăoani*.

Nemegy eredetileg minden bizonytalannal közvetlen vagy közvetett (személynévi eredetű) magyar etimonon vagy akár magyar nyelvi névadáson is alapuló helységnévet a csángók az eredeti magyar nevet elhagyva, román nevet átvéve visszakölcsönöztek: *Zsoszén* (a románban a *Geoseni*, *Joseni* a *Gyios*-ból kiinduló népetimológiás alakulat a *jos* 'alsó' beleérzésével), *Lőköszen* ~ *Lekuszén*, *Mikloszén*, *Cseckán* stb. (ezeket is l. előbb).

A bemutatott földrajzi nevek legtöbbje nyilvánvalóan valamikor vagy a későbbi-mai időkben is a csángóság ajkán élő, népi szinten is meglevő (N. jelzésű) névalak. De — mint már előbb is érintettem a kérdést — a régi magyar nyelvi adatokkal nem igazolható és magyar népnyelvi (N. jelzésű) adatokkal sem alátámasztható magyar nevek között „művileg” alkotottak is lehetnek. Ez a körülmény ugyan a nevek magyar kiindulási etimontját a legtöbb esetben nem érinti, az ilyen névalakulatok azonban eredeti magyar (csángó) földrajzi névadás bizonyítékaiként nem föltétlenül szolgálhatnak. Akadhatnak effélék a közölt víz- és hegynevek között is, de itt a nevek már tárgyalt jellege alapján csupán arról lehet szó, hogy ezek ma magyar nyelvi szinten nem élnek már mind, valamikor azonban magyaroktól származó elnevezéseként, a megadott magyar formákban vagy azokhoz közel állóan hangozhattak. A jelzett típus még inkább előfordulhat azonban a helységnevek között; ezeknek román képzésmódja, valamint részben korai román nyelvi és kései magyar nyelvi adatolhatósága arra is gyanút adhat, hogy magyar személynévi kiindulásuk ellenére sem volt soha magyar ajkakon élő, *-falva* utótagú formájuk. Ilyen „ál-magyar” nevek lehetnek esetleg *Miklósfalva* ~ *Miclăușeni*, *Acélfalva* ~ *Oțeleni*, *Magosfalva* ~ *Mogoșești*, *Kozmafalva* ~ *Cozmești*, *Farkasfalva* ~ *Fărcășeni*, *Burjánfalva* ~ *Buruienesti* stb. Ezek tehát személynévi kiindulásukban igen, földrajzi névi mivoltukban azonban nem föltétlenül tekinthetők a kérdéses területek régi magyar (csángó) lakossága bizonyságaként.

A vizsgált területek földrajzinév-anyagának magyar—román viszonylatban tekintett nyelvi jellege összefoglalóan a következő képet mutatja: A magyar nyelvű vagy legalábbis magyar nyelvi vonatkozású névadás az egész területen jelentékeny nyomokat hagyott, s földrajzilag főként észak—északnyugat felé a Beszterce és a Moldva mentén, de részben északkelet felé a Balhoj mentén is kiterjedtebb volt a későbbi-mai északi és déli csángó területeknél, azaz Románvásár és Bákó vidékénél, ezekkel a magyar névadás viszonylatában

bizonyos névtani egységet alkotva. Ez a csángó-magyarság észak- és közép-moldvai megtelepedésének viszonylag széles és egykor részben talán össze is függő területi kereteire utal, amely a magyarság jelenlétét tekintve csak később szűkült le a délibb magokra. Moldva területének legalábbis a Szereten innen levő, a Moldva és a Beszterce folyók menti részén tehát azzal kell számolni, hogy a megtelepült magyarság egyes földrajzi objektumoknak: vizeknek, hegyeknek, településeknek nem kis mértékben *m a g a a d o t t n e v e t*, vagy megelőzve, vagy kiszorítva román elnevezéseket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy megtelepedések nem vett át már ott meglevő román földrajzi neveket akár nagyobb számban is, de mindenesetre saját elnevező tevékenységre és így számottevő magyarság jelenlétére enged következtetni.

A magyar jellegű földrajzínév-adás egyes kronológiai kérdéseire alább még visszatérek, most csak a számba vett vidékeknek magyar—román viszonylatú általános sajátosságaira teszem még meg a következő megjegyzéseket: Bákó vidékének magyar etimonú földrajzi nevei erős és folyamatos magyar nyelvi hatást tükröztenek. Románvásár vidékének tárgyalt névanyaga szintén ugyanezt jelzi, sőt még a Bákó vidékinél is szélesebb magyar nyelvi befolyást sejtet, de azzal a különbséggel, hogy itt a magyar névadás érvényesülése csak Szabófalva körzetében maradt fenn régi mivoltában, főként északi irányban azonban aránylag hamar visszaesett, fokozódó mértékű román földrajzínév-adásnak adva át helyét. Nagyon fontos mozzanat, hogy két további vizsgált terület, a Beszterce és a Moldva középső folyásának vidéke szintén régi és erős, közvetlen vagy közvetett magyar névadási befolyást mutat, e nevek legnagyobb része azonban magyar jellegét különösen a helységnevek viszonylatában eléggé hamar elvesztette, ami e területrészek korábbi magyarságának fokozatos pusztulására, illetőleg elrománosodására vall. A Szereten túl, a Balhøj völgyében ez a magyar földrajzínév-adási tevékenység már kevésbé volt hatékony, ami arra mutathat, hogy ide a — vidék földrajzi helyzete alapján feltehetően csángó jellegű — magyarság nem egy korábbi települési időszakban, hanem csak egy második hullámban juthatott el.

Mindez megfelel annak a képnek, hogy a XVII. század közepén Bandiniék Moldva székely magyarságú vidékein kívül leginkább csak a mai déli és északi csángó területen találtak számottevő magyarságot, Kotnár némi kivételével. Lényegében ugyanezt vallja e vidékek etnikai viszonyairól már Bernardino Quirini jelentése is a XVI/XVII. század fordulóján. A csángóságnak az északibb vidékekről való visszahúzódását jelezheti az a körülmény is, hogy 1523-ban megszűnt a baiai (Moldvabánya) katolikus püspökség. (A kérdésre l. még NASTASE VI/4: 397 kk., VII/1: 74 kk.; ROSETTI 2 kk.; ÁUNER 11 kk.; VERESS 8—9; MAKKAJ 22 kk.; L. 24 kk.; M. 47 kk., 80; D.⁵ 64—5; stb.)

Ami mármost a *m a g y a r n y e l v ű f ö l d r a j z i n e v e k b e l s ő t i p o l ó g i a i v o n a t k o z á s a i t* illeti, abban elsősorban a helységnevek bizonyos típusainak megléte, illetőleg hiánya nyújthat lényeges kronológiai tanulságokat. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a legkorábbi magyar helységnévtípusok majdnem teljesen hiányoznak a csángó területekről. Nincs itt egyetlen törzsnévi eredetű helységnev, nincs egyetlen Árpád-családfa-nevekből vagy más törzsi vezérnevekből alakult helységnev, és nincs egyetlen *-i* képzős helységnev sem. Igaz, hogy ezek Erdélyben is eléggé ritkák, közép-moldvai teljes hiányuk mégis sokatmondó. Magyar nemzetségnévi eredetű lehet a *Gyula/Iula* (vö. még *Iulești*), mely feltehetően már személynévként került itt a magyar névadásba. Talán nem minden jelentőség nélküli, hogy a *Gyula* nemzetségnév

itteni szereplése is — a *Torda* személynévhez hasonlóan — közép-mezőségi magyar kapcsolatokra utal. A korai típusokból még csak a pusztá személynévből valók vannak eléggé gyéren képviselve (*Gyula* mellett *Bákó*, *Tamás*, *Farkas*), mivel azonban e típus nevei, ha szórványosabban is, későbbi századokban is keletkezettek (l.: SZABÓ T. ATILA, A személynévek helyneveinkben: MNy. II, 81 kk.; KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához: Acta Un. Szeg. LV, 29; vö. még: KNEZSA: Magyarok és románok I, 126—7; MAKKAI: Nyr. CIII, 100—1), korhatároló értékük csekélyebb az előbbieknél egyértelműen negatív vallomásánál. A *Roman* helységnév későbbi fejlemény, nem eredeti magyar helységnév-típus képviselője. E helység magyar neve sokáig *Románvásár*, *Románvására* volt; a románban is rövid alak keletkezése csak nagyon esetlegesen tükröztethet magyar névadási befolyást (vö. mégis KISS: Nyr. CXI, 225).

Mindezek mellett a legfeltűnőbb tény mégis az, hogy a moldvai magyar névadásból teljesen hiányzik a templomok védőszentjeiről elnevezett helységnevek csoportja. Noha a katolikus templomoknak, illetőleg oltárainak itt, Moldvában is szabályszerűen voltak védőszentjeik, ezek neve egyetlen egyszer sem ment át a helységek elnevezésére. Következésképpen a csángó települések templomai később épültek e tájon tipikusan magyar névadási szokás divatjának lezáródásánál, illetőleg e névadási divat, amely a XII. század végétől indult, jóformán az egész XIII. századon át virágzott, s Erdélynek is szinte minden vidékén igen számos korai példája van, már egyetlen moldvai csángó vidéken sem érte meg e népcsoport nagyobb arányú, faluközösséget alkotó betelepülését. (E helységnév-típus kronológiai kérdéseire l.: KNEZSA: i. h. 129—32; BENKŐ, Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung: Vorschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. München, 1987. 303—15.)

Mindezekkel szemben az aránylag koránról (Bandinuséktól) adatolható meg a csángó népnyelvi elnevezésekben is meglevő helységnevek jelentékeny része egy sajátos magyar helységnévtípusba, a személynév + *falva* képződménybe tartozik: *Forrófalva*, *Bogdánfalva*, *Lökösfalva*, *Tamásfalva*, *Kickófalva*, *Szabófalva*, *Dzsida falva*, *Domafalva*. S lehet, hogy még ide sorolhatók a magyar népi jellegükben bizonytalan elnevezésű helységnevek: *Birófalva*, *Miklósfalva*, *Acélfalva*, *Merszefalva*, *Magosfalva*, *Kozmafalva*, *Farkasfalva* közül is egykettő. Ez a helységnévtípus a XIII. században kezdett a magyarban erőteljesebben kifejlődni, s javában virágzott még a XIV—XV. században is, Erdély-szerte is nagyon elterjedten (l.: KNEZSA: i. h. 128—9; KÁZMÉR MIKLÓS, A „falva” a magyar helynevekben. Bp., 1970. 53 kk.; KRISTÓ: i. h. 94). A csángók zöme nyilván nem véletlenül használta föl ezt a típust legkorábbi településeinek elnevezéséül, hanem az általános magyar helységnévadási szokások kronológiai függvényeként alkalmazta.

A helységnevek tipológiai elemzése tehát azzal a biztonsággal jár, hogy mind az északi, mind a déli csángóknak — nem mint az előbbieknél már emlegetett, jórészt vajdai szolgálatban álló egyéneknek, hanem mint népi közösségek — a megtelepedése Moldvában aligha lehetett korábbi a XIII. század elejénél, s tömegeikben legfőképpen a század vége vagy a XIV. század eleje óta számolhatunk itt velük. A Beszterce felső és a Moldva középső folyásának vidékén a magyar nyelvben is használatos helységnevek nagymértékű hiánya a névtipológiai értékelhetetlenség miatt ilyen kronologizálást ugyan már nem tesz lehetővé, a magyar eredetű helynévi nyomok sokasága

meg a kérdéses folyóvölgyeknek az északi (Román vidéki) és a déli (Bákó vidéki) csángósághoz viszonyított földrajzi helyzete azonban hasonló időrendet sejtet. A Balhoj vidéki földrajzi névanyag — mint már volt szó róla — még ennyi támpontot sem ad.

A kifejezetten magyar nyelvű helységnevek kronológiailag és értékelhető anyagának vallomása lényegében egybevág a korai moldvai oklevelekben előforduló magyar eredetű, de jórészt román (szláv) nyelvi formájú személy- és helynévanyag kronológiai vallomásával is. (Az ide is vonatkozó településtörténeti kérdésekről l. még pl.: AUNER 9 kk.; D. 21 kk.; VERESS 8—9; МАККАИ 29 kk.; L. 24 kk., 47 kk., 79 kk. stb.).

5. A XIV. század végétől a moldvai szláv nyelvű oklevelekben igen sok magyar eredetű jövevényszó bukkan föl. Csak ízelítőül néhány, az ide vonatkozó középkori anyagból: 1392: *витазю* 'vitéz' (C. I, 7); 1393: *хотар* 'határ', *оурюкѡ* 'örökség' (C. I, 13); 1408: *корды* 'szablya, kard' (C. II, 632); 1411: *деиа[κ]* 'literátus, diák' (C. I, 82), l. még 1432: *дѣа[κ]* (C. I, 343); 1431: *шпан[а]* 'ispán' (C. I, 311); 1434: *бѣровѣ* 'bíró', *кезѣшество* 'kezes' (C. II, 675); 1438: *межиашу* 'szomszéd', tkr. 'mesgyés' (C. II, 422); 1439: *врашанѣ* 'városi' (C. II, 59); 1440: *мажи* 'teher, rakomány', tkr. 'mázsa' (C. II, 76); 1443: *апроду* 'apród' (C. II, 131); 1444: *илиша* 'dézsmá', tkr. 'élés' (C. II, 207); *жол[ѡ]* 'zsold' (C. II, 208); 1446: *паркала[ѡ]* (C. II, 244); 1453: *прѣгары* 'polgár' (C. II, 445); 1458: *вигом* 'vég' (B. II, 261); 1460: *терха* 'teher' (B. II, 274); 1472: *келтовати* '(el)költ' (B. II, 313); 1475: *бантовати* 'bánt' (B. I, 200); 1476: *мештер* 'kézműves, mester' (B. I, 336); 1499: *пертал* 'negyedrés, fertály' (B. II, 147); stb. (l. még VERESS 24—5; TREML: UngJb. IX, 274—317; ТАМАС, ЭтWbRum. — részben átírt, más és későbbi adatokkal).

A moldvai oklevelekben igen korán és nagy számban előkerülő magyar szavak fontos tanulságokat nyújthatnak a magyarság moldvai jelenlétének jellegére, kronológiájára és intenzitására. Számításba kell venni, hogy ezek a szavak a román nyelv magyar jövevényszavainak legkorábbi rétegébe tartoznak, sőt e legkorábbi réteg tetemes részét teszik ki. Nem valószínű tehát, hogy a középkori román nyelvterület más részein történt átvételeknek belső kölcsönzései, hanem legalábbis jelentős hányadukat a moldvai románság ott helyben vehette át Moldvában élő magyaroktól. Mivel legnagyobb részük az állami élet, katonaság, közigazgatás, városi élet stb. tárgyköréből kerül ki, főként magasabb társadalmi szintű magyarok lehettek a terjesztői; ami persze nem zárja ki számos szónak alacsonyabb népi szinten való átadását—átvételét sem. Mindez pedig egybevág azzal az előbb érintett tanulsággal, amit a középkori moldvai magyar eredetű személynevek dolgában levonhattunk. — E szavak sokasága kronológiailag egyébként arra vall, hogy már a XIV. században Moldvában jelentékeny számú és az ottani életre erős befolyással bíró magyarságnak kellett lennie.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

Két északkelet-dunántúli nyelvjárásziget vizsgálata*

3. Az alaktani jelenségek vizsgálata azt mutatja, hogy a kiválasztott kutatópontok között alaktani téren kisebb eltérések vannak, mint hangtani szempontból. A nagyatlasz térképlapjai között jó néhány olyan akad, amelynek adatai teljesen azonosak (pl. a 796. lapon mindenütt *iszom* szóalak, a 827. lapon mindegyik kutatóponton *rít* hangalakú igealak található). Még nagyobb az olyan térképlapoknak a száma, amelyeknek adatai hangtani tekintetben különböznek egymástól (pl. a 850. lapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-11, E-12, E-13, E-15, E-16, E-18, E-19, C-12, C-24, C-25, C-26: *kenyem*; E-8, E-9, E-10: *kenëm*; E-7, E-14, E-17, E-20: *kenyöm*; a 866. térképlapon: E-3, E-4, C-12: *kötnink*; E-6: *kötnink* [*kötnénk*]; E-5, E-7, E-8, E-9, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-15, E-16, E-17, E-18, E-19, E-20, C-24, C-25, C-26: *kötnénk*; stb.).

Az alaktani eltéréseknek nem is jelentéktelen része lényegében az egyes helyi nyelvjárások hangtani különbségeire vezethető vissza. Ilyen hangtani gyökerű eltérések figyelhetők meg pl. a köznyelvi *-szor/-szer/-ször*; *-ból/-böl*; *-ról/-röl*; *-tól/-töl* és *-kor* határozóragok helyén használatos nyelvjárási ragokban (pl. az 1066. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-9, E-10, E-17, E-18, E-20: *birótú*; C-12: *birótú*, *birótul*; E-11, E-13: *birótú*, *birótú*); E-12: *birótú*; C-24, C-25, C-26, E-15: *birótú*; E-14: *birótu*; E-16: *birótú*, [*birótul*]; E-19: *birótú*, *birótul*, *birotul*); stb.).

A) A szótövek sajátságainak feltárása a nagyatlasz néhány térképlapja alapján természetesen csak nagyon vázlatosan lehetséges. Egy-két jellegzetes vonás mégis megrajzolható.

Az ige-tövek elemzése azt mutatja, hogy a hangzóhiányos tövek (vagy változatként, vagy egyedüli megoldásként) a Duna menti és a Dunától keletre eső kutatópontokon (nyomokban még Páty nyelvjárásában) fordulnak elő, az olyan igealakok, melyekben a szótári tőhöz járulnak a toldalékok, a dunántúli tájszólásokban figyelhetők meg (pl. a 844. térképlapon: E-3, E-6, E-12, E-13, E-14, E-15, E-16, C-12, C-24, C-25, C-26: *söpörtem*; E-4: *söpörtem*; E-11: *söpörtem*; E-7: *söpörtem*, *szöpörtem*); E-8, E-10, E-18, E-19: *söpörtem*, *söpörtem*; E-9: *söpörtem*, *szöpörtem*); E-17: *söpörtem*, *söpörtem*; E-20: *söpörtem*, *söpörtem*; a 915. lapon: E-3, E-4: *fürönnyi*; E-5, E-6, E-7, E-11: *fürönnyi*; E-8: *fürönnyi*, *fürönnyi*; E-9: *fürönnyi*; E-10: *fürönnyi*; C-12, C-26: *fürönnyi*, [*fürönnyi*]; E-12, E-13, E-14, E-15, C-25: *fürönnyi*; C-24: *fürönni*; E-16: *fürönnyi*, *fürönni*); E-17: *fürönni*, *fürönni*; E-18: *fürönni*, (*fürönni*), *fürönni*); *fürönni*); E-19: *fürönni*, *fürönni*); E-20: *fürönni*, *fürönni*, *fürönni*, *fürönni*, [*fürönni*]; stb.).

Érdekes területi megoszlást mutat a *lő*, *meghív* és *ri* igék *l*-es, illetőleg *n*-es tőváltozata: az *l*-es igealakok a Dad—Héreg—Úny—Szigetmonostor vonaltól délre, délkeletre élnek, az *n*-es formák viszont Csákbereyntől délre használatosak (pl. a 825. térképlapon: E-3, E-19: *rill*, *ríl*, *ríl*; E-4, E-13: *rill*, *ríl*; C-12, E-14: *rill*, *ríl*; E-6, E-7, E-8, E-17, E-18, E-20: *rill*; E-11: *ríl*; E-16: *rín*, *rill*; E-12: *rín*, [*rí*]; C-24: *rín*, *rí*); C-25: *rín*, *rí*; C-26, E-15: *rín*; stb.).

Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy a *gyónik* igeének a palócos-jászos típusú nyelvjárásokban előforduló *gyovon* tőváltozata Kisnémedi tájszólásában is él, mégpedig változat nélkül.

* L. MNy. LXXXV, 136—50.

A névszótövek egy része azonos módon viselkedik a vizsgált kutatópontokon (ilyen pl. a *bagoly* főnév *t* tárgyragos formája, ugyanis ez mindenütt *bagót* hangalakban él, csupán a fülei nyelvjárásban fordul elő a *bagót* melletti változatként *bagojt* szóalak). Az 1017. térképlapon a *jászol* főnév többes számú formája majdnem mindegyik kutatóponton *jászók*, csupán Héreg, Tök, Páty és Sukoró nyelvjárásában bukkan föl a *jászolok* szóalak változatként.

Iszkaszentgyörgy és Seregélyes vonalától délnyugatra a *fű* és a *kő* főneveknek *v*-s tőváltozata mellett *j*-s vagy *j* hiátustöltő nélküli változata is használatos, másutt mindenütt csak a *v*-s forma él (a 83. térképlapon: C-24: *fűes, fűes, fűjes*, [fűves]; C-26, E-15: *fűes, fűes*; C-25, E-16: *fűes, fűes*; a 969. lapon: C-24: *küek, küek, küek, kövek*; C-25: *küek, küek, [kövek]*; C-26, E-15: *küek, küek*; E-16: *küek, küek*; stb.).

A *sár* főnév tárgyragos formája is területileg megragadható különbséget mutat: a Duna menti és a Dunától keletre levő kutatópontokon inkább a *sarat* szóalak járja, a dunántúli helyi nyelvjárásokban viszont *sárt* hangalakban fordul elő, csupán Csákberény és Iszkaszentgyörgy tájszólásában bukkan föl a *sárt* szóalak melletti ritka változatként *sarat* megoldás.

B) A szóképzés terén is van néhány, figyelmet érdemlő eltérés a vizsgált kutatópontokon.

Az igeképzők közül a *-dos/-des/-dös* gyakorító képzőkkel szemben, ugyanilyen szerepben a Dad—Csákberény—Sukoró vonaltól délre a *-d*, illetőleg *-doz* igeképzők jelentkeznek (pl. a 909. térképlapon: E-3, E-6, E-14, C-26: *lököd, lögdös*; E-4, E-7: *lögdös, <lököd>*; E-5, E-8, E-9, E-10, E-18: *lögdös*; E-11: *lökön, lögdös*; C-12: *lökön*; E-12: *lökön, <lögdös>*; E-13, E-15: *lököd, <lögdös>*; C-25: *lökön, lököd*; E-16: *lökön, lököd, <lögdös>*; C-24: *lökön, lököd, lögdös*; E-19: *lügdös, lögdös*; E-20: *lügdös*; a 910. lapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-9, E-10, E-11, E-17, E-18, E-19, E-20: *fogdos*; C-12: *fogdoz*; E-12, E-14, E-15, E-16, C-25, C-26: *fogdoz*; C-24: *fogdosz, fogdoz*; E-13: *foggat, <fogdoz>*, *fogdos*; stb.).

A főnévi igenévképző hangalakja — a Bugyi, Gyón, Kunszentmiklós és Makád alkotta tömbtől eltekintve — mindenütt *-nyi*, illetőleg a veláris *i-t* (*i-t*) tartalmazó tövekhez járulva *-nya* (pl. a 913. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-9, E-11, E-13, C-12: *csípőnyi*; E-8: *csípőnyi, [csépőlni]*; E-10: *csípőnyi, [csépőlni]*; E-12: *csépőnyi, csépőnyi*; C-24, E-14, E-16: *csépőnyi*; C-25: *csépőnyi, <csépőnyi>*; C-26: *csépőnyi, csépőlnyi*; E-15: *csépőnyi*; E-17, E-20: *csépőni*; E-18: *csípőni*; E-19: *csípőni, [csépőlni]*; a 918. lapon: E-3, E-5, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-12, E-14, E-15, E-16, C-12, C-24, C-25: *rinya*; E-4, E-13: *rinya, <rinyi>*; E-9: *rinyá, rinyi, [rini]*; C-26: *rinya, [rini]*; E-17, E-18, E-19, E-20: *rini*; stb.).

Csákberény és Gyúró községek vonalától északkeletre egészen a Mogyoród—Szigetmonostor—Pilismarót vonalig a határozói igenév képzőjének *v* hangja gyakran hasonul az igető utolsó mássalhangzójához, s ugyanott a *-va/-ve* mellett viszonylag gyakori a *-vā/-vē* hangalakú képzőváltozat, ritkábban a *-val/-vel* változat is előfordul (pl. a 919. térképlapon: E-3, E-13: *csukkā, csukva*; E-4, E-12: *csukva, (csukkā)*; E-5, E-8: *csukkā*; E-6, E-7: *csukva, <csukkā>*; E-9: *csukvā*; E-10: *csukka, csukkā, csukkal*; E-11: *csukva, <csukkā>*, *<csukkā>*; C-12, C-24, C-25, C-26, E-14, E-15, E-16, E-17, E-18, E-19, E-20: *csukva*; a 923. lapon: E-3: *köttē, kötve*; E-4, E-6, E-7, E-9, E-11, E-14, E-15, E-16, E-17, E-18, E-19, E-20, C-12, C-24, C-25, C-26: *kötve*; E-5, E-8: *köttē*; E-10: *köttē, köttel*; E-12: *kötve, <köttē>*; E-13: *köttē, köttel, kötvē, kötvel, kötve*; stb.).

C) Az igeragozásban megfigyelhető a *tanít* ige felszólító módjának és valamivel kisebb területen a kijelentő mód jelen idő tárgyas ragozásának egyaránt *taníjja* hangalakú megoldása, mégpedig a Dad—Gyúró vonaltól északkeletre, valamint a Bugyi, Gyón, Kunszentmiklós és Makád helységek alkotta tömbben is (pl. a 862. térképlapon: E-3, E-4, E-7, E-10, E-11, E-17, E-18: *taníjja, taníccsa*; E-5: *taníccsa*; E-6, E-19, E-20, C-12: *taníjja, taníccsa*; E-8: *taníjja*; E-9: *taníjja, taníjja, taníccsa*; E-12, E-14, E-15, E-16, C-24, C-25, C-26: *taníccsa*; E-13: *taníjja, [taníccsa]*; stb.). A kijelentő mód jelen idejének tárgyas ragozásában viszont még Dad, Héreg, Úny, Páty és Makád nyelvjárásában sincs meg a *taníjja* megoldás, noha ezen községek tájszólásában — amint a 862. térképlap adataiból kiviláglik — a *tanít* ige felszólító módja *taníjja* változatban is használatos.

Dad, Iszkaszentgyörgy, Soponya, Füle és Vilonya nyelvjárásában — többnyire változatként — ikes ragozású igealakok is föltűnnek a felszólító mód jelen idő egyes szám 3. személyében (a 793. térképlapon: C-12: *alugyon alugyik*; C-24, C-26, E-15: *alugyon, alugyék*; és C-25: *alugyon, <alugyék>*). Több ikes ragozású igealak a vizsgálatra kiválasztott kutatópontokon a nagyatlásban nincs.

A magyar nyelvjárások egy részében a rövid magánhangzó + *t* végű egytagú igéknek, valamint az *eszik, iszik* igéknek múlt idejében rövid alakok (pl. *ett 'evett', süttem 'sütöttem'* stb.) használatosak. Erre a jelenségre anyagomban mindössze egy példát találtam, mégpedig a 899. térképlapon az *ütte* igealakot, amely Kismémedi tájszólásában fordul elő. A kismémedi nyelvjárásnak ez az adata is palócos vonásnak tekinthető.

D) A köznyelvi *-hoz/-hez/-höz* határozóragok helyén általában a kétalakú *-hó/-hő* ragváltozatok használatosak — Kismémedi kivételével — mind egyik kutatóponton, de szórványosan — főképpen a vilonyai nyelvjárásban — a *-hol/-höl* hangalakú ragok is előfordulnak (pl. az 1067. térképlapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-17, E-18, E-19, E-20: *biróhó*; E-9: *biróho*; C-12, C-25, E-12, E-14, E-15: *biróhó*; C-24: *biróhò, biróhó, (biróhol)*; C-26: *biróhó, <biróhò>*; E-13: *biróhó, <biróhó>*; E-16: *biróhó, <biróhol>*; az 1127. lapon: E-3, E-4, E-7, E-8, E-11, E-12, E-14, E-15, E-16, C-12, C-25, C-26: *Ferenchő*; E-5, E-6, E-10, E-13, E-18, E-19, E-20: *Ferihő*; C-24: *Ferenc-hő, <Ferenchöl>*; E-9: *Ferihő*; E-17: *Ferenchő, <Ferenchő>*; stb.). A kismémedi tájszólásban — amint a fenti példák is jelzik — a palócos-jászos típusú nyelvjárásokkal megegyezően a szintén kétalakú *-ho/-hő* ragváltozat járatos.

E) A vizsgált területen a birtokos személyragozásban a többes szám 3. személyben — Kismémedi tájszólásának kivételével — mindenütt a köznyelvvel azonos *-uk/-ük, -juk/-jük* ragok fordulnak elő, a kismémedi nyelvjárásban viszont a palóc típusú tájszólásokban használatos *-ok/-ék, -jok/-jék* ragváltozat él (pl. az 1058. térképlapon: E-3, E-7: *fájuk, fájuk*; E-4, E-5, E-6, E-8, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-16, E-19, C-12, C-24, C-25: *fájuk*; E-9: *fájok*; C-26: *fájuk*; E-15, E-17: *fájjuk, fájuk*; E-18, E-20: *fájjuk, fájuk, fájuk*; az 1114. lapon: E-3, E-4, E-5, E-6, E-7, E-8, E-10, E-11, E-12, E-13, E-14, E-18, E-19, E-20, C-12, C-24, C-25: *kertyük*; E-9: *kertyék*; C-26, E-16: *kertyük, kertyük*; E-15: *kertyük*; E-17: *kertyük, kertyük*; stb.).

4. A s z ó k é s z l e t vizsgálatával elsősorban azt szeretném kimutatni, hogy a nyelvjárássziget helyzetű Páty és Sukoró községek tájszólásában melyek azok az elemek, amelyek föltehetően az eredeti (kibocsátó) nyelvjárás-

sukból őrződtek meg. Ezeknek a szókészleti elemeknek az összegyűjtésével és gondos mérlegelésével ugyanis — természetesen a hang- és alaktani jelenségek vallomásának figyelembevételével együttesen — megközelítőleg körülhatárolhatjuk azt a vidéket, ahonnan Páty, illetőleg Sukoró (református) lakói egykor elköltöztek.

A szókincs azon elemeinek kiválogatásában, amelyek a kibocsátó nyelvjárásból maradhattak meg napjainkig, természetesen fölhasználtam a pátyi és a sukorói tájszólásnak a nagyatlasz alapján föltárt hang- és alaktani sajátosságait; még közelebbről: a hang- és alaktani jelenségek együttes vallatóra fogása is segített abban, hogy eredeti nyelvjárásuk helyére következtetni tudjak. Ezt a föltevésemet, melyet majd az összegzés során fejtek ki részletesebben, a két község nyelvjárásának tájszavai végül is megerősítették.

A szókészleti sajátosságok feltárásában a valódi tájszók összegyűjtése és egymással való összevetése látszik célszerűnek, ugyanis ezek még az új nyelvjárási környezetben is megőrződhetnek; olykor úgy, hogy bekerül melléjük a környékbeli tájszólások valódi tájszava, olykor akképpen, hogy nem hatol be melléjük még változatnak sem a szomszédos nyelvjárások eleme, igaz, az is előfordulhat, hogy az eredeti tájszólás valódi tájszava teljesen visszaszorul. Az ún. alaki tájszók (pl. *csíplőfa*, *pünköszyi*, *retök*, *teknő* stb.) elemzésétől már csak azért is eltekinthettem, mert ezeknek sajátosságait (pl. zárt *i*-zés, palatális *gy*-zés stb.) a hangtani jelenségek tárgyalásakor tártam föl. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy bizonyos alaki tájszók jellegzetesen egy-egy kisebb-nagyobb területű vidékhez, tájegységhez kapcsolódnak, tehát nagyon „árulkodóak” lehetnek. Ilyenek pl. a vizsgálatra kiválasztott kutatópontok anyagában a *mőre* 'merre' és a *mőte* 'mióta' alaki tájszók, amelyek a palóc nyelvjárástípus határsávjában levő Pilismarót, Kisnémedi, Mogyoród és Szigetmonostor községek alkotta tömbben fordulnak elő. Ezekhez hasonló alaki tájszó azonban kevés van, ezért mindenképpen a valódi tájszók elemzése látszik célravezetőnek.

A valódi tájszók megszámlálását a következő szempontok szerint végeztem: 1. az eredeti nyelvjárásból megőrződtek, 2. az eredeti nyelvjárási tájszava mellé a környező tájszólások eleme is bekerült, és 3. a szomszédos nyelvjárások tájszava kiszorította a kibocsátó tájszólás valódi tájszavát.

A pátyi népnyelvben összesen 50 olyan valódi tájszót találtam, amely a fenti szempontok szerint megoszlást mutat. Ezek közül 6 szókészleti elem a föltételezhető eredeti nyelvjárásból maradt meg (ilyen pl. a 251. térképlapon: *bögre*; a 409. lapon: *csörge*; stb.), 29 olyan eset számlálható meg, amikor a szóban forgó fogalom megnevezésére az eredeti tájszó mellé a környező nyelvjárások tájnyelvi eleme is behatolt (ilyenek például: 100. *macskaszar*, *macskacukor*, *macskaméz*, *faenyv*; 186. *masina*, *cséplőgép*, *csíplőgép*; 302. *hidas*, *hidas*, *hidasol*, *hidasol*, *ól*, *ól*; 406. *barátfüle*, *derejje*; stb.) és végül 15 azoknak a valódi tájszóknak a száma, amelyek a szomszédos tájszólásokból kerültek be a pátyi nyelvjárásba, visszaszorítva az eredeti tájszót (ilyenek például: 64. *pécitök*; 113. *szödörfa*; 137. *hant*; 408. *puffancs*; stb.). Ez azt jelenti, hogy átlagosan tíz valódi tájszó közül kb. egy maradt meg az eredeti tájszólásból (12%), hat esetben a kibocsátó nyelvjárási tájszava mellé a környező tájszólások tájnyelvi eleme is bekerült (58%), és három tájszó hatolt be a szomszédos nyelvjárásokból (30%). A pátyi tájszólás szókészletének a föltételezhető áttelepülés óta végbement változásáról tehát azt állapíthatjuk meg, hogy viszonylag nagy mértékű volt, elég sok elemet átvett a környező nyelvjárá-

sokból. Ez érthető, hiszen a szókincs általában érzékenyebben reagál a tájszólást beszélő közösség életében bekövetkező változásokra.

Sukoró tájnyelvében 52 olyan valódi tájszó fordul elő, amelyek között területi megoszlást tapasztalunk. Közülük 5 tájszó őrződött meg a kibocsátó nyelvjárásból (ilyenek például: 299. *gémfa*; 372. *kácsa*; 402. *takartos káposzta*; stb.), 16 fogalom megjelölésére az eredeti tájszólás és a szomszédos tájszólások eleme egyaránt használatos (ilyenek például: 18. *kosz*, *aranka*; 140. *gurgó*, [*hengör*]; 182. *csomó*, *kepe*, *körösz*; stb.), 31 esetben pedig csak a környező nyelvjárásokból bekerült valódi tájszó él (ilyenek például: 35. *cimörgye*, *cimérgye*, *cimérgye*, <*cimère*>; 44. *csuta*; 50. *sürükukrica*, [*sürükukorica*]; 106. *kapás*-*szöllő*; 107. *csipkeszöllő*; 109. *himpér*; 113. *szödörfa*; 150. *kisafa*; 230. *gyujtó*; 247. *véka*; 315. *monyas*; stb.). Átlagosan tehát 10 valódi tájszó közül csupán 1 őrződött meg a kibocsátó tájszólásból (9,61%), nagyjából 3 fogalom megnevezésére használatos egymás mellett rokon értelmű szóként az eredeti nyelvjárás és a környező tájszólások eleme (30,76%), és kb. 6 tájszó hatolt be a szomszédos települések nyelvjárásából (59,61). Ez tehát azt jelenti, hogy a sukorói népnyelv szókészlete a környékbeli nyelvjárások hatására jelentős mértékben megváltozott.

Vajon mi ennek az oka? A szomszédos tájszólások szókészleti elemeinek a sukorói nyelvjárásban bekövetkezett nagymértékű térhódítása — föltételezésem szerint — több tényezővel is magyarázható. Valószínűnek látszik, hogy Sukoró lakossága régóta szoros kapcsolatban volt (pl. földrajzi helyzete, a Velencei-tó közelsége révén) a környező falvak lakóival. De ennél még nagyobb szerepe lehetett annak a körülménynek, hogy Sukoró református lakossága folyamatosan együtt él olyan katolikus népcsoporttal, amely dunántúli tájszólást beszél, s ez a nyelvjárás alakította, formálta a református lakosság eredeti tájnyelvét olyan arculatúvá, hogy az napjainkban már inkább dunántúli vonásokat mutat.

A pátyi és a sukorói nyelvjárás valódi tájszavainak a nagyatlászóló számbavétele során figyeltem föl arra, hogy a vizsgálatra kiválasztott kutatópontokon vannak olyan tájszók, amelyek csak egy-egy községben vagy olykor néhány, egymáshoz közel eső településen találhatók meg. Aligha véletlen, hogy ezek a kutatópontok a vizsgált terület olyan részein helyezkednek el, amelyek dialektológiai szempontból vagy más nyelvjárástípushoz tartoznak (ilyen pl. a palóc tájszólású Kisnémedi), vagy pedig két nyelvjárástípus között képeznek átmeneti jellegű dialektológiai határt. Ez utóbbit akár egy-egy község (ilyen pl. Pilismarót), akár több településből álló tömb is jelezheti (ilyen pl. a Bugyi, Gyón, Kunszentmiklós és Makád alkotta viszonylagos nyelvjárási egység).

Kisnémedi anyagában találtam legtöbb példát (szám szerint huszonegyet) olyan tájszóra, amely csak ott van meg (ilyenek például: 39. *fiják*, *fátytyák*; 44. *sulyká*, *sulká*; 45. <*ondó*>; 86. *bociká*, *kákabociká*; 100. *kakucsár*, *mészó*, <*kukucsászár*>, <*medvesár*>; 105. *szipká*; 184. *pászmat*; stb.). Ezek a valódi tájszók, valamint a hang- és az alaktani jelenségek vizsgálata során kifejtett sajátságok — az illabiális *a*-zástól az illabiális *ē*-zésen, palatális *ty*-zésen, *gy*-zésen át a rövid múlt idejű *ütte* szóalakig — azt mutatták, hogy a vizsgált kutatópontok közül Kisnémedi tájszólása vitathatatlanul a palóc nyelvjárástípushoz tartozik.

Pilismarót népnyelvében hét, csak ott előforduló tájszó van a nagyatlászólóban. Ezek a következők: 20. *vika*; 21. <*pohánka*>; 43. <*suska*>; 110. *feketemalina*, *malina*; 239. *szurgyik*, <*szurdik*>; 582. *lagyik* és 646. *csaja*.

Makád nyelvjárásában öt olyan valódi tájszó található, amely csak ott használatos: 34. *kóró*; 48. *(tisztít)*; 64. *tatártök*; 140. *hentörgő*; és 469. *(mellélés)*.

A Bugyi, Gyón, Kunszentmiklós és Makád községek alkotta tömbben is előfordul néhány olyan tájszó, amely csak ezeken a kutatópontokon adatható a vizsgálatra kiválasztott területen. Ezek a következők: 26. *tutyélla*; 34. *bordó*; 113. *epërfa, epörfa* és 137. *göröncs*. Négy valódi tájszó megegyezéséből messzemenő következtetést természetesen nem vonhatunk le, arra azonban alkalmasnak látszanak, hogy legalább jelzésszerűen fölhívják a figyelmet arra, hogy a négy település tájszólása esetleg szorosabb-lazább nyelvjárási egységet alkot. Hogy ez valóban így van-e, annak megítéléséhez az összes hang- és alaktani sajáttság alapos, minden részletre kiterjedő mérlegelése szükséges.

5. Összegzés. — A vizsgálatra kiválasztott kutatópontok nyelvjárásának részletes hang-, alak- és szóincstani elemzése után arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy a nyelvjárásziget helyzetű Páty és Sukoró lakóinak tájnyelve miben és miért tér el az őket körülvevő falvak tájszólásától. Már a kutatópontok kiválasztása is tulajdonképpen e cél érdekében történt, de azért arra is tekintettel voltam, hogy a két nyelvjárászigetnek számító községtől kissé távolabbi kutatópontokat is figyelembe vegyek, főképpen olyanokat, amelyek dialektológiai szempontból átmenetet képezhetnek más nyelvjárástípusok felé. Így kerültek a kutatópontok közé Páty és Sukoró távolabbi környékéről, a szélrózsa minden irányából választva, a következő helységek: Pilismarót, Kislémedi, Gyón, Kunszentmiklós, Soponya, Füle, Vilonya, Dad és Héreg. S éppen a kutatópontok egy részének átmeneti nyelvjárási jellegéből adódott néhány olyan tanulság, amelynek összefoglalása hasznosnak ígérkezik.

A vizsgálatra kiválasztott huszonkét kutatópont tájszólásának elemzése egyrészt dialektológiai szempontból kecsegtet eredménnyel, másrészt e terület helyi nyelvjárásainak kutatása Budapest közelsége, a főváros nyelvi kisugárzó hatása tekintetében is célszerűnek látszik, bár ehhez a nagyatlász anyaga kissé kevésnek bizonyul. A vizsgált terület dialektológiai szempontból — IMRE SAMU nyelvjárási osztályozását figyelembe véve (MMNyjR. 329—66) — hat nyelvjárástípus (az észak-dunántúli, a Balaton vidéki, a kiskunsági, az észak-dunai, a déli palóc és a Budapest környéki) átmeneti sávját öleli föl, mégpedig olyan körben, amelynek szélét Pilismarót—Gyón—Kunszentmiklós—Soponya—Füle—Vilonya—Dad—Héreg községek vonala képezi, s amelynek közepe táján éppen a két nyelvjárásziget jellegű település, Páty és Sukoró, valamint Gyúró helyezkedik el.

Kislémedi tájszólása — mint már említettem — tipikusan palóc jellegű, mégpedig a déli palóc nyelvjárástípushoz sorolható (vö. MMNyjR. 356). A hozzá közel fekvő Mogyoród, Pilismarót és Szigetmonostor tájnyelve jellegzetesen átmeneti: nem tipikusan palóc, de — bár kisebb mértékben, mint a kislémedi nyelvjárás — mutat néhány palócos vonást. Ezek a következők: 1. A nyílt *e* helyén gyakrabban jelentkezik zárt *ë*-zés, mint másutt (pl. *bëjjebb, bëviszëm* stb.). — 2. Van néhány példa a palócos *ü* : *ö, ú* : *ó* és *é* : *e* megfelelésre is (pl. *gyüörö, tö; ocsó; nyel* stb.). — 3. Hangsúlytalan helyzetben a *-t* tárgyrag előtt *o* használatos az *a* helyett (pl. *dërëkadot* stb.). — 4. Az illabiális *i*-zés és *í*-zés kissé gyakoribb, mint más kutatópontokon (pl. *fírész 'fűrész'* stb.). — 5. A palatális *ty*-zés és *gy*-zés is viszonylag gyakori (pl. *gyinnye, szeretyi*

stb.). — E hangtani egyezések mellett — amint már bemutattam — a szó-készletben vannak bizonyos eltérések falvanként is, mégpedig Kisnémedi és Pilismarót népnyelvében. Ezek — némely hang- és alaktani sajátssággal együtt — a kisémedi és a pilismaróti tájszólás különbözőségét, más nyelv-járástípushoz való tartozását jelzik, a kisémediét a palóchoz, a pilismarótiét az észak-dunai nyelvjárástípushoz (vö. MMNyjR. 348, 356).

A vizsgált terület délkeleti részén — néhány közös vonása miatt — Bugyi, Gyón, Makád és Kunszentmiklós nyelvjárása alkot bizonyos mértékig egy tömböt. Ezek a közös sajátosságok a következők: 1. A palatális *ny*-ezés itt a leggyengébb fokú. — 2. A főnévi igenévképző a többi kutatóponttól eltérően itt *-ni* hangalakú. — 3. Gyakoriak a *tanijsza* típusú igealakok. — Az itt felsorolt rokon vonások mellett vannak azonban igen lényeges különbségek is: 1. Kunszentmiklós és Makád erősen független *ö-ző*, Bugyi és Gyón nyelvjárása ezzel szemben illabiális *é-ző*, az *ö-zés* foka alig erősebb a köznyelvinél. — 2. Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása Kunszentmiklós és Makád tájszólásában nagymértékű, Bugyi és Gyón népnyelvében viszont nem számottevő. — 3. Az apalatális *l*-ezés Bugyi és Gyón nyelvjárásában valamivel kisebb fokú, mint Kunszentmiklóson és Makádon. — Ezen eltérő sajátosságok alapján joggal sorolta IMRE SAMU Kunszentmiklós és Makád tájszólását a kiskunsági nyelvjáráshoz, Bugyi és Gyón tájnyelvé pedig a Budapest környéki nyelvjárástípushoz (MMNyjR. 344—5, 360—1).

Az Iszkaszentgyörgy—Seregélyes vonaltól délnyugatra eső kutatópontok tájszólásának a többi kutatóponttól eltérő vonása a Balaton vidéki nyelvjárástípusával egyezik meg. Ezek a következők: — 1. Némely főnév toldalékolásában a *v*-s töváltzat mellett *j*-s megoldás is előfordul (pl. *fűjet*, *kűjet* stb.). — 2. Változatként ikes ragozású igealakok is fölbukkannak (pl. *alugyon* ~ *alugyék* stb.). — 3. Néhány *v* tövű igének *n*-es töváltzata is él (pl. *lűn*, *mőkűn* stb.). — 4. Van egy-két olyan tájszó, amely csak itt használatos (pl. *buckó* ~ *csutabuckó*, *űszék* ~ *űszéksuta*).

A Duna vonalától nyugatra eső kutatópontokon több olyan dunántúli nyelvjárási jelenség is megfigyelhető, amelynek határa itt húzható meg. A lefolytatott vizsgálat alapján a következő jelenséghatárok rajzolódnak ki: 1. A mássalhangzó utáni *j* helyén föllépő *ty*-zés és *gy*-zés Dad—Csákberény—Sukoró községektől délre jelentkezik (pl. *rakty*, *nyomgyuk* stb.). — 2. A *-dos/-des/-dös* helyett Dad—Csákberény—Sukoró vonalától délre — ugyan-csak gyakorító szerepben — a *-d* és *-doz/-dez/-döz* képző használatos. — 3. Az *rl* hangkapcsolat hosszú *rr*-t eredményező hasonulása Csákberény és Sukoró helységektől délre, délnyugatra fordul elő. — 4. A *csukkā*, *köttē* típusú határozói igeneves formák — Kisnémedi kivételével — a Csákberény—Gyúró vonaltól északkeletre eső kutatópontokon tapasztalhatók. — 5. A *tanijsza* típusú igealakok Dad és Gyúró községektől északkeletre mindenütt megtalálhatók. — 6. Az abszolút szóvégi zögetlenülés, illetőleg ugyanilyen hangtani helyzetű félzöngés mássalhangzók a Dad—Mány—Páty vonaltól délre gyakoribbak, mint más kutatópontokon. — 7. A zárt *i*-zés jelensége Dad és Tök helységektől északra a legnagyobb gyakoriságú. A vizsgált terület dunántúli kutatópontjai a fenti sajátosságok alapján sorolhatók az észak-dunántúli, illetőleg az észak-dunai nyelvjárástípusba (vö. MMNyjR. 337—8, 347—8).

Anyagom alapján észak—dél irányú jelenséghatárok is körvonalazhatók. Ez a határ nagyjából Szigetmonostor és Makád között a Duna mentén húzódik. A következő jelenségek tartoznak ide: — 1. Az *á* utáni *o*-zás jelensége

(pl. *házo*, *zárvo* stb.) lényegében a Duna vonaláig terjed. — 2. Az *ú : u*, *ű : ü* és *í : i* megfelelések (különösen az *ű : ü* és *í : i*) gyakorisága a Dunától keletre minimálisra csökken, de Budapest térségében a felső nyelvallású rövid magánhangzók kedvelése nem éri a Duna mentét, csupán Mány és Gyúró vonalától nyugatra jellemző. — 3. Az apalatalis *l*-ezés jelenséghatára nagyjából azonos az *ú : u*, *ű : ü* és *í : i* megfelelésekkel. — 4. Az *r* elmaradása (pl. *akkó*, *öccő* stb.) a Duna mentén és a Dunától keletre gyakoribb, mint a Dunántúlon. — 5. A hangzóhiányos ige-tövek a Duna menti és a Dunától keletre eső kutatópontokon fordulnak elő. — 6. A *sár* főnév *-t* tárgyragos alakja a Dunától nyugatra inkább *sárt*, a Dunától keletre viszont a *sarat* megoldás gyakori. — 7. Az *r* utáni explozív *gy*-zés (pl. *borgyú*) Makádon és — amint a Duna—Tisza közti nyelvjárások vizsgálata mutatja — attól délre a Duna mentén végig, sőt a Duna folyásától kissé keletre is föltűnik egy-két morfémában. — Összegezve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy néhány nyelvjárási jelenség sávszerű izoglosszája Szigetmonostortól Kölkedig — bizonyos sajátságok esetén a Csepel-sziget déli részétől a jugoszláv határig — a Duna mentén húzódik. Az északkelet-dunántúli nyelvjárások vizsgálatának ez volt az egyik legfontosabb eredménye.

A vizsgálatra kiválasztott kutatópontok nyelvjárási jelenségeit elemezve — amint már említettem — a legszembeszökőbb sajátságnak a pátyi és a sukorói tájszólás labiális *ö*-zését tekinthetjük, hiszen ebben a vonásában mindkét helyi nyelvjárás erőteljesen különbözik a környező falvak tájnyelvé-től. Más nyelvjárási jelenségeket figyelembe véve, mindkét tájszólás — különösen a sukorói — sok sajátságában azonos a szomszédos községek nyelv-járásával, eltérések kisebb számban és kisebb mértékben jelentkeznek. A pátyi és a sukorói népnyelvnek az *ö*-zésen kívül nincs még egy olyan jelensége, amely minden egyes környező nyelvjárástól megkülönböztetné őket. Vajon mi lehet ennek az oka? Miért lehet erősen *ö*-ző e két falu az inkább *ë*-ző községek szomszéd-ságában? A fölvetődő kérdésekre nem könnyű a válasz, de azért meg kell próbálkozni vele.

A Budapest közvetlen közelében fekvő Páty nyelvjárási arculatát valószínűleg több tényező alakította annyira sajátossá, hogy még a szomszédos falvak (Gyúró, Mány és Tök) tájszólásától is többé-kevésbé elüt. Mindegyik község népnyelvétől eltér — a már említett — erősen *ö*-ző jellege miatt. Van-nak olyan vonásai is, amelyek csupán egy-egy környékbeli falu nyelvjárásától különböznek. Ezek a sajátosságai a következők: — 1. Tök község nagyfokú zárt *i*-zésével szemben Páty gyengén *i*-ző. — 2. A felső nyelvallású rövid magánhangzók a köznyelvi hosszú *ú*, *ű* és *í* helyén a pátyi nyelvjárásban kevésbé gyakoriak, mint Gyúró és Mány tájszólásában. — 3. Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatá-sára Gyúró és Tök népnyelvében egyetlenegy példa sincs, Páty anyagában viszont erre a jelenségre hús adat fordul elő. — 4. A szóvégi zöngétlenülésre és a félzöngés mássalhangzókra Tök nyelvjárásában alig van néhány példa, Páty tájszólásában viszont ez számottevő. — 5. Páty népnyelvében él egy-két olyan tájszó (pl. *csörge*), amely Gyúró, Mány és Tök nyelvjárásában nem használatos.

A pátyi tájszólásnak a szomszédos falvak tájnyelvétől elütő sajátosságai megítélésem szerint Páty településtörténetében gyökereznek. Ezen föltevésemnek a történeti tények ugyan ellentmondani látszanak, ugyanis a BOROV-SZKY SAMU szerkesztette „Magyarország vármegyei és városai” sorozatban a következőket olvashatjuk a községről: „A török hódoltság után is lakott

helyként írták össze.” (Pest—Pilis—Solt—Kiskun Vármegye I, 106.) Arról sem ebben a munkában, sem másutt — tudtommal — szó sincs, hogy Páty lakói más vidékről költöztek mai lakóhelyükre. A nyelvi-nyelvjárási tények viszont arról vallanak, hogy a lakosság más tájszólású területről kerülhetett ide. A történeti és nyelvi tények tehát egymásnak ellentmondanak. Mi lehet az igazság ?

Nincs okunk kételkedni abban, hogy Páty a törökidulás idején nem pusztult el, ezért a török kiűzése után valóban lakott hely volt. Ezt a már idézett BOROVSKY szerkesztette kötet következő adatai is alátámasztják: „1715-ben 31, 1720-ban 88 adóköteles háztartást írtak össze a helységben. Lakosai az összeírás szerint mind magyarok voltak.” (I. h.) Páty esetében tehát nem gondolhatunk szervezett telepítésre, amelynek köszönhetően — mint ismeretes — a XVIII. században jó néhány magyar és különböző nemzetiségű (főleg német és szlovák) helység települt újra. Föltételezésem szerint Pátyra valamikor a török hódoltság idején (már a XVI. vagy a XVII. században) kerülhetett nagyszámú magyar lakosság, mégpedig — a pátyi tájszólásnak a fentiekben már felsorolt, a szomszédos falvak nyelvjárásától eltérő sajátosságai alapján — nagy valószínűséggel a Kiskunságról, a kiskunsági nyelvjárástípus északabbi területéről. Nem tartom lehetetlennek, hogy az elköltözés a török csapatok előli menekülés miatt következett be, s így letek otthonra a pátyiak elődei a Budai-hegység környékén, a mai Budapest tőzsomszedságában.

Sukoró község nyelvjárásának a szomszédos kutatópontokéval való összevetése szintén célszerűnek látszik, bár kevesebb eredménnyel kecsegtet, mint Páty esetében, mégpedig két okból. Egyrészt azért, mert a környékbeli kutatópontok kissé távolabb esnek Sukorótól, másrészt — főképpen — amiatt, hogy — amint az előzőekben már részletesen bemutatam — éppen Sukoró környékén húzódik több olyan jelenség izoglosszája, amely a Balaton vidéki, az észak-dunántúli és az észak-dunai nyelvjárástípus felé átmenetet képez. Sukoró földrajzi helyzetéből adódik, hogy mind a három nyelvjárástípus hatással lehetett a falu tájnyelvi arculatára, de azért, amint az a hang-, alak- és szókinccstani elemzésből kiderült, a sukorói népnyelv a legnagyobb fokú rokonságot az észak-dunántúli nyelvjárástípussal mutatja, alapvetően azonban átmeneti jellegű helyi nyelvjárás. Átmenetisége miatt nehéz a szomszédos tájszólásoktól elkülöníteni, hiszen a környező falvak nyelvjárásának majdnem mindegyik vonása kisebb-nagyobb mértékben Sukorón is föllelhető. Az erős labiális *ö*-zése az, amelyben a környező tájszólások mindegyikétől elüt, valamint — Seregélyes kivételével — a nagyon gyenge fokú zárt *i*-zése tér még el környezetétől. Ezek viszont annyira markáns vonásai, hogy a község tájnyelvének nyelvjárássziget jellegét kölcsönöznek. Vajon mivel magyarázható Sukoró *ö*-zése ?

A „Magyar városok és vármegyék” sorozat XXII. köteteként megjelent „Fejér vármegye” című kiadványban (Bp., 1937. 126) Sukoró község történetének összefoglalásában sincs adat arra, hogy Sukoró lakói szervezett telepítés révén vagy más módon, máshonnan kerültek oda. Az viszont elképzelhetetlennek látszik, hogy a gyengén *ö*-ző, inkább *ē*-ző jellegű szomszédos nyelvjárások tengerében belső fejleményként alakult ki nagymértékű *ö*-zés Sukorón. Az is kérdéses továbbá, miért van csupán két adat a sukorói népnyelvben a zárt *i*-zésre, holott pl. Gyúron 12, Iszkaszentgyörgyön pedig 15 példa is akad erre a jelenségre. Ennek a két nyelvjárási jelenségnek a sukorói tájszólásban való előfordulása véleményem szerint csakis azzal magyarázható, hogy a község

református lakossága, amelynek körében a gyűjtés történt (vö. MNyAEI. 278), erősen *ö-ző* nyelvjárású vidékről települhetett. Ez a terület — természetesen az *i-zés* nagyon gyenge fokú jelentkezését is figyelembe véve — megítélésem szerint Pátyhoz hasonlóan a kiskunsági nyelvjárástípus északi része lehetett. A dunántúli nyelvjárású sajátságok erőteljes behatolása Sukoró tájszólásába amellet szól, hogy az egykori átköltözés nagyon régen történhetett, valószínűleg valamikor a török hódoltság idején, talán éppen a törökök elől menekülve. Ennek a föltevésnek — tudomásom szerint — a történeti források adatai sem mondanak ellent. S talán még a szintén *ö-ző* nyelvjárású Komárom megyei Kocs község lakóinak egy része is a Kiskunságról menekült el, ugyanis FÉL EDIT néprajzi monográfiájában a következőket olvashatjuk Kocs településtörténetéről: „Igen sok jel mutat arra, hogy a népesség egy része a Kiskunságról származott volna be.” (Kocs 1936-ban. Bp., 1941. 32.) Még az sem látszik lehetetlennek, hogy Kocs, Páty és Sukoró egykori lakói a Kiskunság egymáshoz közeli településeiről menekültek el a törökök elől, s kisebb-nagyobb csoportokban ott vetették meg lábukat, ahol az a természet adta lehetőségek, a földrajzi környezet alapján biztonságosnak látszott.

Ezeket a nagyatlaz anyaga alapján levont következtetéseket az 1987 júliusában Pátyon és Sukorón végzett helyszíni gyűjtésem tapasztalatai sem ingatták meg, igaz, újabb forrás értékű adatokkal sem erősítették meg. Mindkét községben készítettem magnetofon-fölvételeket, ezenkívül az adatközlőkkel és más falubeliekkel beszélgetve módom volt arra is, hogy passzív megfigyeléssel is kiegészíthettem a pátyi, illetőleg a sukorói tájszólásról szerzett korábbi ismereteimet. Az így nyert tájnyelvi anyaggal lényegében megerősíteni és bővíteni tudtam azokat a nyelvjárású jelenségeket, amelyeket a MNyA. munkatársai még az 1950-es és 60-as években ugyanitt följegyeztek. Az azonban feltűnő volt, hogy a sukorói gyűjtésem anyaga — főképpen a labiális *ö-zés* tekintetében — meg sem közelíti a nyelvjárásúasságnak azt a mértékét, amelyet a harminc-negyven évvel ezelőtti atlaszgyűjtés mutatott. Gyűjtőmunkámat természetesen én is az *ö-ző* református lakosság körében végeztem, az *é-ző* katolikusok közül nem volt adatközlőm ugyanúgy, mint a MNyA. munkatársainak. A magnetofonszalagra rögzített beszélgetések egyikében például az *ö-zés* csupán a dunántúli nyelvjárástípusra jellemző gyenge fokot éri el, a másik adatközlővel készített fölvételen viszont nagymértékű ingadozás figyelhető meg az *é-ző* és az *ö-ző* szóalakok között (pl. *hëgyën ~ hëgyön, këll ~ köll, mëntem ~ mõntem, mënyasszony ~ mõnyasszony* stb.), sőt az *é-ző* formák valamivel gyakoribbak is. Ez nem magyarázható csupán azzal, hogy a magnetofonfölvétel kisebb-nagyobb mértékben zavarólag hathatott adatközlőim nyelvi megnyilatkozására, ugyanis a református lakosság nyelvhasználatát illetően a passzív megfigyelés módszerével is lényegében ugyanerre a tapasztalatra jutottam. Vajon mivel magyarázható mindez? A sukorói tájszólás *ö-zésének* és más nyelvjárású jelenségeinek nagyobb fokú visszazorulása — a másutt is érvényesülő köznyelvi hatás mellett — véleményem szerint még legalább két tényezővel függ össze. Az egyik az, hogy a vallási különbségek szerepének csökkenése következtében az utóbbi évtizedekben egyre inkább megszűnt az azonos vallásúak befelé fordulása, korábban jobban meglevő elzárkózása, s szorosabbá, gyakoribbá vált az *é-ző* katolikusok és az *ö-ző* reformátusok érintkezése a község közéletében és a családi kapcsolatokban egyaránt. A másik oka valószínűleg abban rejlik, hogy az utóbbi negyedszázadban a Velencei-tó vonzereje révén erőteljesen megnövekedett a Sukorón

rövidebb-hosszabb ideig nyaralók, valamint némileg a betelepülők száma, s a velük való nyelvi kapcsolat sem múlik el nyomtalanul, ez is a hagyományos nyelvjárási normák háttérbe kerülésének irányában hat. Ez a két tényező Páty községben nincs meg, ott ugyanis a katolikus lakosság száma jóval kisebb a reformátusokhoz viszonyítva.

A pátyi és a sukorói terepmunka során nemcsak nyelvi-nyelvjárási anyagot gyűjtöttem, hanem igyekeztem a lakosság összetételéről, esetleges származástudatáról is tájékozódni. Így derült fény arra, hogy Pátyon csak a falu nagy többségét kitevő reformátusok beszédére jellemző az ő-zés. S mivel a kiskunsági nyelvjárástípus ő-zése az ottani r e f o r m á t u s lakosság nyelvhasználatában jelentkezik, ezért ez a körülmény — természetesen az összes többi nyelvjárási jelenséget is figyelembe véve — azt az előzőekben már említett föltevésemet támogatja, amely szerint a pátyi és a sukorói tájszólás genetikusan összefügghet a Kiskunság északi részének nyelvjárásával. Valószínűnek tartom, hogy a kiskunsági református népesség egy része a törökök elől menekülve került a Dunántúlra a Budai-hegység környékére, illetőleg a Velencei-tó mellé. Igaz ugyan, hogy sem Páty, sem Sukoró református lakossága nem őrizte meg annak hagyományát, hogy őseik a Kiskunságról vagy máshonnan települtek volna a mai lakóhelyre. Hogy a máshonnan származás tudata miért nem maradt fenn, annak több oka is lehet. Közrejátszhat ebben az időtényező, vagyis az, hogy az átköltözés nagyon régen, több évszázaddal ezelőtt történt, valamint az is, hogy az egykori menekülők nem új települést hoztak létre, hanem lakott helyre kerültek. Ez utóbbit a már idézett történeti forrás is megerősíti. Az is elképzelhető továbbá, hogy ez a török hódoltság kori, tehát XVI—XVII. századi áttelepülés nem egyszerre, hanem több hullámban ment végbe, s évszázadok során — az eredeti sajátságok nagy részét elvesztve, a környékbeli nyelvjárások több vonását magába olvasztva — ötvöződött a pátyi és a sukorói tájszólás sajátosan egyedivé, környezetétől elütő nyelvjárásszigetté.

SZABÓ JÓZSEF

Szövegkezelés és -szerkesztés a Debreceni Kódex legendáriumában

1. A Debreceni Kódexről már TOLDY FERENC azt tartotta, hogy „itt tulajdonkép nem egy, hanem több összekötött codexsel van dolgunk” (Ős középkori magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1862. II. 88). Ezt az állítást VOLF GYÖRGY a kódex Nyelvemléktár-beli kiadásának bevezetőjében (XI. köt. VI—VII. lap) valószínűtlennek tartja, s több érvel cáfolja, jöllehet azt maga is elismeri, hogy „az első kéz által írt résznek még a papirosa is vékonyabb a többinél” (VI). A későbbiekben azonban HORVÁTH CYRILL „Középkori legendáink és a *Legenda Aurea*” (Bp., 1911.) című munkájában TOLDY-nak ad igazat VOLF ellenében: „Volfnak okoskodását már a kódexnek belsejébe való egyetlen pillantás megcáfolja, a) Mindenek előtt az 1. lapon a következő kezdősorok olvashatók: »Kezdetik úrnak nevében esztendő által való szentöknek életökről való tanúság«. Ebből világosan megtetszik, hogy az író tervszerű, egész esztendőre szóló, a kalendárium rendje szerint haladó legendáriumot akar másolni, vagy szerkeszteni; b) az 1—228. lap tartalma csakugyan az egyházi évhez alkalmazott rendszeres legendárium, holott a 228. lap után merőben

más természetű vegyes iratok: elmélkedés a magamegismerésről, az Imitatio Christiból vett szövegek, az alázatosságról szóló értekezés stb. következnek.

Ez a körülmény az írás és a papiros különbségével együtt megdönthetetlenül bizonyítja, hogy az 1—228. lap eredetileg a kódex többi szövegeivel nem volt kapcsolatban s mint írásmű amazoktól egészen elkülönülő alkotás: külön kódex, mint Toldy állította, egy önálló, rendszeres legendáriumnak jelentékeny töredéke” (HORVÁTH i. m. 6).

VARGHA DAMJÁN „Kódexeink legendái és a Catalogus Sanctorum” (Bp., 1923.) című tanulmányában csatlakozik TOLDY és HORVÁTH állításaihoz, és kijelenti, hogy „... a Debreceni kódexnek első 228 lapja egységes szerkezettel legendáriumnak megmaradt jelentős nagyságú töredéke. [...] A megmaradt rész mértéke szerint legalább közel kétszer ilyen terjedelmű lehetett, vagyis mintegy 450 oldalnyi szöveg. Mélyen sajnálhatjuk ezt az irodalmi veszteséget; és ha idővel mégis előkerülhetne, a Debr. k. érné el lapszámra a legnagyobb terjedelmet kódexirodalmunk legendáriumában. — Lehetséges azonban az a feltevés is, hogy a Debr. k. írója nem haladt szellemi munkájában a megkezdett mérték arányában vagy hogy a másoló tevékenysége akadt zátonyra; de a fordítás megtörténhetett” (i. m. 11 és 14). Láthatjuk tehát, hogy többek egybehangzó véleménye szerint is a Debreceni Kódex első keze által írt legendárium eredetileg nagy valószínűséggel önálló kódex (vagy annak egy része) volt, jogos tehát a többi fejezettől elkülönítve vizsgálni. Magam a legendáskönyv mondattanának elemzése révén kerültem kapcsolatba a kódexszel, melynek gazdag nyelvi anyagára RÁCZ ENDRE volt szíves fölhívni a figyelmemet. A mondattani vizsgálatokhoz igyekeztem megkeresni a szövegek latin forrásait. Ezek — korábbi kutatások alapján — nagyjából rendelkezésünkre is állanak. Miközben az egyes forrásokban a szövegek minél pontosabb latin megfelelői után kutattam, számos, a fordítás technikáját, a fordító eljárását érintő megfigyelést tettem, s közülük a legfontosabbakat szeretném itt közzétenni.

2. A legendák forrásait illetően már a kódex első ismertetője, WESZPRÉMI ISTVÁN tett néhány megjegyzést „Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia” című művében (Centuria altera, pars posterior. Vind. 1781.): „Vitas SS. . . . ex Oswaldi Pelbarti nostri Temesvariensis Pomerio de SS. compilatas esse, quum ne catalogus quidem SS. Petri de Natalibus Veneti. Lugd. 1508. in fol. editus, aut alii, simile quidpiam referant” (197).¹

TOLDY FERENC, a legendák első közlője (A debreceni legendás könyv a Krisztina-legendával együtt (Pest, 1858.) erőteljesen szembeszáll ezzel a nézettel, szerinte ugyanis a legendák forrása Jacobus a Voragine közismert Legenda Aureája, s a Pelbárttal való egyezések csak abból fakadnak, hogy Pelbárt is az Arany Legendából dolgozott (vö. i. m. VIII—X). VOLF a Nyelvemléktár-beli kiadás előszavában megint WESZPRÉMI-nek ad igazat, s a legendák forrásaként Pelbárt Pomeriumát nevezi meg. Ezt főleg arra alapozza, hogy van a legendák között 14 prédikációs jellegű darab is, melyeket ebben a formában a Legenda Aurea nem ismer.

A felületes vizsgálatok és a belőlük fakadó elhamarkodott következtetések után HORVÁTH CYRILL már említett munkájában alaposan összeveti a legendák szövegét az addig föltételezett latin forrásokkal, s a kövekező meg-

¹ Láthatjuk, hogy WESZPRÉMI itt Laskai Osváthból és Temesvári Pelbártból egy személyt faragott.

állapítást teszi: „Tévedett Toldy Ferenc, mivel a 14 fejezet közül 3 egészen Pelbártból való, s a többi közül is 10 legalább részben Pelbárt műveiből van készítve; azonban Volf Györgynek sincsen igaza, mivel a fejezetek nagy-része... csak részben alapszik Pelbárt szövegein, s arról tanúskodik, hogy az író egyéb forrásokból is de főképp a Leg. Aureából merített” (i. m. 10).

HORVÁTH a legendák szövegeit forrásuk tekintetében 5 csoportra osztja: 1. csak Pelbárt munkájából való (3); 2. a Legenda Aureából (9); 3. a Legenda Aureából és Pelbártból szerkesztve (8); 4. Pelbárton és a Legenda Aureán kívül más forrásból is szaporodott (14); 5. sem a Legenda Aureából, sem Pelbártból nem magyarázható (14).

Az utóbbi csoport forrásait összeállítja ugyan HORVÁTH, de később KIRÁLY GYÖRGY „A Margit-legenda és rokonai” című tanulmányának (ItK. XXV, 1—25) függelékében (A Debreceni Kódex legendáinak forrásai) kimutatja, hogy HORVÁTH csak a legendák végső forrásait jelöli meg (pl. Mombritius, Discipulus egyes munkáit), neki azonban sikerült megtalálnia a k ö z v e t l e n forrást is Petrus de Natalibus híres legendáriumában (Catalogus Sanctorum et gestorum eorum. Vicenza, 1493.; további kiadások: Strassburg, 1502.; Lyon, 1508., 1514.; Velence, 1516.; Lyon, 1519., 1543.).¹ KIRÁLY a továbbiakban bebizonyítja, hogy a Debreceni Kódex 48 legendája közül tisztán Petrus de Natalibus munkáján alapszik 24, hatása alatt áll még 19. Csak Pelbártból való 2 legenda, részben rajta alapszik még 13. Csak a Legenda Aurea fordítása 2 legenda, nyoma meglátszik még 8 történeten. (KIRÁLY azért itt néha téved is. Így például egyértelműen Petrus művén alapulónak tartja a Szeplőtelen fogantatás prédikációját, holott a latin és a magyar szöveg egybevetéséből azonnal kitűnik, hogy s e m m i k ö z ü k s i n c s e g y m á s h o z. Az eltérést egyébként VARGHA DAMJÁN már említett munkájában (12) meg is magyarázza egy dogmatikai érveléssel: Petrus nem egészen az immaculata conceptiót hirdeti, hanem némileg eltér ettől a felfogástól. Ezért a fogantatás szeplőtelenységében feltehetőleg mélyen hívő fordító itt egy másik forráshoz nyúlt, amely fölfogásának megfelelt. Ezt VARGHA Herolt János (Discipulus) Sermones de Stis. V. prédikációjában véli fölfedezni, megtoldva a Sermones de Stis. XXXII. példájával.

Ugyanígy téved KIRÁLY akkor is, amikor Szt. András apostol legendáját csak Pelbárt és Petrus műveiből való fordításnak tartja. HORVÁTH ezt a legendát a Pelbárt és Jacobus à Voragine munkáiból egybeszerkesztett darabok közt említi, jöllehet ő is megjegyzi, hogy vannak a szövegben olyan toldások, amelyek sem egyikből, sem másikból nem magyarázhatók. KIRÁLY helyesen mutat rá, hogy ezek a bővítések mind megvannak de Natalibus munkájában, de utána helytelenül állapítja meg, hogy „... nemcsak egyes toldásokban látszik meg Petrus hatása, hanem a legenda egész menetében őt követi, csak épen az életrajzot megelőző beszéd követi Pelbártot” (i. h. 22). Igaz ugyan, hogy a legenda nagy részét feltehetően Petrusból merítette a fordító (a toldások is ezt tükrözik), de ugyanakkor szinte érthetetlen, hogyan hagyhatta KIRÁLY figyelmen kívül a legendához csatlakozó történetet, amely — bár sokkal bővebb formában — a három forrás közül egyedül Jacobusnál van meg, míg Petrusnál a legenda lezárul a szent halálával. Határozottan kijelent-

¹ Láthattuk korábban, hogy WESZPRÉMI a forrásokra való utaláskor említette Petrus nevét, de ő az összevetésben tagadólagos eredményre jutott. Ha azonban vizsgálódása elmélyültebb lett volna, ellenkező eredményre kellett volna jutnia.

hetjük tehát, hogy a Szt. Andrásra vonatkozó fejezetben a fordító Pelbártból merítette a szent életét bevezető prédikációt, a legendát feltehetően Petrusból, az azt követő történetet a „gonosz kívánságra gyúlt” püspökről viszont Jacobus *Legenda Aurea*-jából merítette (vö. GYPESSE-kiadás. Pozsony, 1890. 19–22).

Mindezen apró tévedések ellenére a korábban már jelzett számadatokból KIRÁLY jogosan vonja le azt a következtetést, hogy „. . . a Debreceni-codex főforrása Petrus de Natalibus *Sanctuariuma*, e mellett csak csekélyebb mértékben mutatkozik a Pomerium és a *Legenda Aurea* hatása” (i. h. 23).

Ugyanerre az eredményre jut valamivel később VARGHA DAMJÁN is, aki már említett „Kódexeink legendái és a *Catalogus Sanctorum*” című kódexirodalmi tanulmányában (Bp., 1923.) kimutatja, hogy „Petrus de Natalibus *Catalogus Sanctorum* című műve 16 magyar kódexszel kapcsolódik”, ezek közül „a Debreceni kódexben van 9 tárgyi, 34 szövegegyezés és 10 első forrás” (i. m. 5). A kódexben van tehát 10 olyan legenda is, melyeknek latin eredetijét *o l y a n p o n t o s a n* sehol másutt nem találta meg a kutatás, mint de Natalibus művében. Ez pedig — a további szövegegyezésekkel együtt — valóban bizonyítja, hogy a legendárium első számú forrásának a *Catalogus Sanctorum*-ot kell tartanunk. De vizsgáljuk meg, hogyan viszonyult a fordító az előtte fekvő latin szövegekhez!

3. A szövegösszehasonlításhoz a latin megfelelőket a következő kiadásokból merítettem:

- a) Petrus de Natalibus: *Catalogus Sanctorum et gestorum eorum*. Vicenza, 1493.
- b) Jacobi à Voragine *legenda aurea vulgo historica lombardica dicta. Ad optimorum librorum fidem recensuit TL. GYPESSE. Ed. 3. Vratislaviae, 1890.*
- c) Temesvári Pelbárt: *Sermones Pomerii de Sanctis*. Hagenau, 1508.

Ha összevetjük a magyar szöveget annak latin forrásaival, azt látjuk, hogy a fordító korántsem szolgálta az előtte álló szöveget. Ennek oka valószínűleg az, hogy — legendákról lévén szó — a latin textusok tekintélye nem volt annyira korlátlan, mint a szent szövegek (bibliai részek) fordítása esetén, amelyekről — tudjuk — úgy tartották, hogy bennük „et verborum ordo mysterium est”.

A) A latintól való eltérések egyik csoportjába tartoznak azok az esetek, amikor a magyar szöveg bővebb az eredetinel, azaz a fordító bizonyos betoldásokkal él a latinhoz képest. Az ilyesféle toldások egyik típusa az, amikor a fordító tartja magát nagyjából a latin szöveghez, de némiképp kiszínezi azt, bővebben kifejti, s ezzel a szöveg stílusát élénkebbé teszi. Lássunk erre néhány példát!

DebrK. 10₃₆–11₃¹

Cat. Stor. lib. I, cap. XXV.

ennek utanna meg ertuen Ifteni
ielöndböl hogi a yo iftennek eh volna
akarattia hogi zűzefegben maradna,

Cumque plurimi eam in coniugium pe-
terent, illa iam animo christiana divi-
nitus inspirata consensum denegabat.

¹ A számok a kódex eredeti lapszámát és a VOLF-kiadás soronkénti számozását jelentik. A kódexbeli szövegeket VOLF kiadása nyomán közlöm, bár meg kell jegyezni, hogy az eredeti helyesírás ettől eltér.

iol lehet fok vrak keretek hazaffagra nem tuduan || hogi kereztien volna de fimmikepen nem akarna ehre engegni hanem nagi aitatofagban Alazatoffagba ef ergalmalfagba zŵzen zolgal vala iftennek

DebrK. 19₃₈—20₁₁

mikoron az Arrianos eretnőkök velneiek hogi a čazartol zanki vetteneiek egi eretnek kih nem mezzeh lakik vala zent Amborufhoz: zekeret čenal-tata neki hogi ahba vitetneiek a zankiuetefnek heliere de eztendő beh teluen az eretnek a čazartol azon zekerbe vettetek zankiue eh zent doktornak kegig zentfegőf voltat kai-altiak vala meeg az őrdögők is monduan az őrdögőfőgből hogi iftennek zerető zente volna e' zent Amboruf am egizer mikoron predikallana reia giulenek lokan az eretnekők hogi e mi hitőnket ugian előtte zidalma||znaiak de latuan az feh eretnek hogi egi Angial allana mellette ef fŵlebe fugnaia a meleieket ő mondana meg tere ef a kereztien hitőt kit annak előtte haborgat vala az vtan erőffen oltalmazia vala

Néha nem egyszerően a színesebb előadásmód, hanem a mondanivalónak az olvasóval való jobb, pontosabb megértetése szüli a betoldást:

DebrK. 54₃—54₁₁

H a r m a d kih vronk Iefufnak ziletetefet čudalatoffa tezi hogi Beetleembe ah kif varofban ef nem Ierufalemben a nómőf feh varofbah akara ziletetnie de nem ok nekŵl mert a Bethleem keniernek hazanak magiarasztatik azert az eleueni keniernek ot kelle ziletetni ki az őtet meg euőket meltan őrők eleuenfegre vizi mind lőlkőgben l mind tefőkben ehre monda a zent Euangeliomban en vagiok az

Cat. Storum. lib. I, cap. XXXVI.

Et dum in exilium mittendus putaretur, et quidam vicinus quadrigam ad eum exportandum parasset, iusto dei iudicio anno vertente ipse in eadem carruca in exilium missus est. Cum autem plures obsessi a demonibus se ab Ambrosio torqueri dicerent et Iustina cum arrianis Ambrosio imponent, quod pecunia compararet qui se ab immundis spiritibus torqueri asserent, subito unus ex illis demone oppressus clamabat, quod utinam qui non credunt Ambrosio, ut ipse torquerentur, quem ceteri² arriani in piscinam necaverunt.²

Hereticus quidam inconvertibilis, dum predicante episcopo, vidit angelum ad aures eius loquentem, conversus est, et fidem, quam persequebatur, defendebat.

Cat. Storum. lib. II, cap. I.

Quarto [!] attenditur ex parte loci, quia natus est in Bethleem, quod interpretatur domus panis. Ipse namque est, qui de ipso dicit Joannis VI. ego sum panis vivus, qui de caelo descendi etc.

² A zárójelbe tett részt a magyar fordító kihagyja, a magyar szöveg tehát csak az első és harmadik bekezdés — jóval bővebb — fordítása.

eleueni kenier kih Meniörzagbol [!]
 leh zallottam valaki eh kenierből
 eendik örőke eel

A latin szövegbe való betoldások egy másik csoportjában a fordító nem egyszerűen az eredeti forrás szűkszavú megfogalmazását színezi ki egy-két mellékmondat vagy közbevetés segítségével, hanem önálló, a latinban fel nem lelhető kis részeket illeszt a szövegbe. Ilyen betoldásnak számíthatjuk pl. a „Zent Barbala azzonrol való tanufag” elejére illesztett kis prológust is. KRÁLYLY ugyanis (i. h. 23) a legenda forrásának egyértelműen a *Catalogus Sanctorum*ot tartja, s igaza is van, a szövegösszehasonlítás meggyőz bennünket. Megvan ugyan a legenda több helyen is (vö. VARGHA i. m. 26), de VARGHA kutatásaiból is kiderül, hogy egyes részek latin eredetije csak Petrusnál található. A bevezető beszéd azonban nála sincs meg, ez tehát nagy valószínűséggel betoldásnak fogható föl. (Kérdés persze, hogy a fordító betoldásáról van-e itt szó. Fölmerülhet ugyanis annak a lehetősége is, hogy — s ezt a további eltérések: rövidítések, átrendezések még inkább valószínűsítik — egy közbeeső latin kézirattal van dolgunk, de erről majd később.)

De nemcsak egyes részek előtt találunk ilyen betoldást, előfordulnak a szövegben belül is. Így például ugyancsak szent Borbála legendájában találjuk ezt a latin megfelelővel nem rendelkező részt is: DebrK. 10₂₁–10₂₅: „eh zent Borbala kegig mind őt eztendőf koratol fogua giülőli uala a baluan Iftenőket az edőf Iefunak bellő ihlefeből gondoltatuan az ő lőlkeuel hogi embőri kezzel čenalt allat nem lehet Iften, mert az iftennek veghetetlen hatalmunak kel lennie kih enne fok fele allatokat thudot terőmteni”. (További ilyen toldást — méghozzá meglehetősen hosszút — találunk még pl. az „Urunk születéséről való tanúság” szövegében is: 52₂₆–52₁₄.)

Az efféle betoldások gyakran érzelmi jellegűek, a fordító „kiszól” a szövegből, megszólítja olvasóját, illetve hallgatóját vagy esetleg a legenda szereplőjét. Például: DebrK. 175₃₃–175₃₆: „o azert dragalatos Atiamfya zolgali az Iften Annianak ha az ő zent fyanak kedueben [azert] akarz elni mert hatalom adatot ő zent Azzonfaganak mindőnőket Iduőzitenie az Aldot wr Iftentől kih eel ef orzagol földőn Menniőn mind örőke Amen”. (Ez a fohásszerű befejezés egyébként minden legendára jellemző, és szintén betoldásnak minősül.)

Különösen érdekes a betoldások és az eredeti részek viszonya a következő részletben:

DebrK. 100₁₁–101₃₄

o en zwzefegőmnek tanuya Iftenben
 zeretetőf iegiófőm Iol tudod immar
 hogi az en fyam elő iften menniel f
 vyd fel Ierufalembel ah mint kőnnie-
 ben Lehet meteltedf kőrníwl a pa-
 pokal te nekőd aianlom eh nómőf
 gienge giermőköt mindőnőknek ter-
 rőmtőiet f beh polaluan vronk Iefult
 őleben ada zent Iofefnek f őh kegigh
 el mene vele o dragalatos Atiamfyai
 [!] | f mit alitaz minemőh edőffegőfőn

Pelbárt: De Stis. Sermo XXXVIII.

O dilecte in Christo mi sponse, meae
 virginitatis custos, tibi committo hunc
 parvulum Iesum dei filium ex me
 virgine natum. Accipe quaeso, et duc
 ad sacerdotem, ut circumcidatur, quam
 leviter fieri potest, ut decet tam
 tenerrimam eius naturam partus vir-
 ginalis. Quo accepto remansit virgo in
 tuguriolo illo. Et tandem in circum-
 cisione Iesum contemplare quomodo
 lachrymabat, flebat et vagiebat deus.

*vizih uala zent Iofef vronk Iesuft
 őleben bizoni hizóm hogi myg fel viue
 Ierusalembe f az ő zűz Annianak meg
 hoza adzig ne talan tan ezörzer čokolta
 meg vronk Iesuft o Bodog Ioseff kih
 nagi meltosagra ef vigasztalafra va-
 laztatal a yoh iftentól*

fel viuen azért eh mai napon a
 gyermek Iesuft Iofef a templomba
 kerü uala a papokat hogi giengen
 čelekődnének vele mert igen gienge
 gyermek volna gondoldh meg it ha
 tehetőt mikipen fyr keferuefőn az
 iftennek [Anni] fya kőnueez ef kő-
 uek|ől az nagi Serelőmert hullatuan
 a meg taglafban erőtőnk az ő
 dragalatos zent véret nagi beuőn ugi
 mint kaialtuan az Embőri nemzettre
 mondanaia o embő te erőtted zenue-
 dóm eh kent erőtted hullatom verő-
 met a te zeretetődert firok meeg
 ydóuel nagiobakat tezők ueled malt
 kičin vagiok ehre de Alkolmaf időt
 varok fahkoron mindőn tagaimat meg
 sebőfittetóm erőtted f meeg a kerezt-
 fara ef fel feztittetóm magamat ah te
 zeretetődert

o daragalatos Atiamfyai kőniőrwlőnk
 azért mi ef az edőf gienge vronkon mert
 nagi kent zenuede a kőrniwl metelefben

A a a quasi dicat: Anima humana
 propter tua peccata hunc dolorem
 sustineo. Anima, propter te sanguinem
 fundo. Anima, propter tuum amorem
 nunc ploro. Sed multo maiora pro te,
 o anima, facere paratus sum, quia
 amore tuo laúgueo, et pro te vulneri-
 bus replei, configi et mori concupisco,
 sed tempus idoneum expecto. O
 anima fidelis, compatere dilecto tuo.

A hellyel való takarékoskodás arra késztet, hogy ne folytassam az idé-
 zetet, jóllehet a továbbiakban még Máriát is megszólítja a fordító, de ezt Pel-
 bártnál is megtaláljuk, ez tehát nem minősül igazi betoldásnak. Mindenesetre
 a főnti részlet jól példázza a magyar fordító szövegbővítési eljárását, ugyanis a
 beékelt megszólítások mellett egyéb apró részletek betoldását is megtaláljuk
 benne, főleg a szöveg elején.

B) Miután áttekintettük a bővítések főbb csoportjait, térjünk most át a
 latintól való eltérések másik nagy típusának, a k i h a g y á s o knak, illetve
 r ö v i d í t é s e knek a bemutatására.

Ha fordítónk nem kezelte szolgálai a latin szövegeket a betoldások
 szempontjából, még inkább igaz ez a kihagyások tekintetében. A rövidítések
 egyik típusában a fordító *szorosán* követi a latint, csak egyes, az olvasó szem-
 pontjából kevésbé fontos részeket összefoglal, illetve elhagy. Előfordul, hogy
 a rövidítés minimális:

Cat Storum. lib. III. pars CLXXXI.

DebrK. 207₃₂–207₃₄

. . . plurimum autem miraculorum glo-
 ria claruit. Nam et puerum caecum

nagi fok čoda tetelőkel if meg Aiande-
 kozta vala ah yoh iften őtet mert

illuminavit, et mulierem a daemonio uexatam liberavit, et matronam sibi devotam in die paschae post predicationem a sanguinis profluvio sanam effecit, aliosque plures a diversis langoribus exemit.

vakokat őrdöngőfőket ef egieb kor-fagbelieket is fokakat meg giogit uala

Más esetekben a rövidítés hosszabb, de ismét csak az olvasó számára érdektelen részletek elhagyásáról van szó:

Cat. Storum. lib. pars XXXVI.

DebrK. 20₁₉—20₂₁

Hic doctor sanctissimus multa utilia opuscula in ecclesia dei composuit, videlicet librum exameron. Item librum de officiis. [És így tovább, hosszasan felsorolva.] . . . et alia multa, quae enumerare longum esset. Composuit et officium et hymnos ac ordinem missae, qui in eius ecclesia observantur. •

eh nőmőf doktor nagi fok kőnueket zerze ef mifeket izololmakat meliek az ő Egihazaba mind ez ideig oluaftatnak

(Érdemes itt figyelni arra is, milyen ügyesen kapcsolja egy mondattá a fordító a latinban távol álló részeket.)

Vannak aztán olyan rövidítések is, amelyek már nemcsak egyes lényegtelen részek elhagyásának tekintendők, hanem a fordító egyszerűen elhagyja a legenda egyes — számára nyilván kevésbé fontos — eseményeit, tehát mintegy „átszerkeszti” a történetet. Ez természetesen nem megy sosem az érthetőség rovására, nem az összefüggő eseménysorokból hagy ki részeket, hanem a szentek életének egyes epizódjait „törli”. Néha egy-egy összefoglaló mondattal utal azért ezekre az eseményekre is. Például:

Cat Storum. lib. III. pars XXVII.

DebrK. 158₁—158₄

Eodem uero tempore statua argentea ad honorem Eudoxiae Augustae iuxta ecclesiam sanctam sophiae constituta erat, ubi milites et proceres ludos publicos exercebant. Quod cum Ioannes fieri prohiberet, Augusta ad sui iniuriam reputabat, et contra ipsum ut iterum celebraretur synodus procurabat. Hoc sentiens Ioannes illa famosissimam in ecclesia protulit homiliam cuius initium est. Rursus Herodias uexatur etc. Quod factum ad iracundiam plus concitavit Eudoxiam. Et dum quidam Ioannem vellet occidere ut complaceret Augustae, a populo est captus et iudicatus, sed a prefecto ne occideretur, ereptus est. Ex illo

oli nagi Igaffag zerető embőr vala hogi mind a čazart [mind az ő felefeget legieb nagi vrakat az ő fogiatkozalokert igen kemeniőn megh [fogta] feddi uala kyert nagi giülőfegbeh vala minek okaert a čazarral meg mafzer zanki vettetek

die populus Ioannem vicissim custodiebat, et nocte domum eius armatis muniebat. Saudente igitur Augusta, episcopi Constantinopoli convenerunt, et eum in concilio damnaverunt; nihil contra ipsum invenientes, nisi ex eo solo, quod post priorem depositionem sine decreto concilii in episcopali sede residere praesumpsisset. Propter quod imperator Ioannem in exilium iterum duci fecit.

Ezek a — s a még ennél jóval hosszabb — rövidítések nagyon jellemzők kódexünk fordítójára. (Sajnos ezt szemléltetni nem tudom, hiszen ahhoz — akár csak egy legenda összes rövidítését is bemutatandó — nagyon hosszú latin és magyar szövegeket kellene közölnöm.) A fenti megállapítással hasonló eredményre jut egyébként KIRÁLY (i. h. 19) is: „... szerzőnk nagy buzgalommal és pontossággal kezdi meg a legenda átültetését s így halad a közepéig, majd ellanyhul igyekvése s a második felében már több fejezeten átugrik, több motívumot összevon s csak az utolsó egy-két mondatot vagy fejezetet bigygyeszti röviden a végére”. KIRÁLY azonban talán túloz abban, hogy a fejezetek kihagyásának az „ellanyhult igyekvés” az oka. Nekem inkább olyan érzésem volt az összehasonlítások kapcsán, hogy valamiféle „szerkesztői” törekvésből fakadhattak a kihagyások: a fordító talán megpróbálta a legendák terjedelmét viszonylag egységesíteni. A latinban is rövidebb legendák alakján ugyanis nem (vagy csak alig) változtat, azokat végig lefordítja (pl. Lázár, a háromkirályok, Szt. Apalín, Szt. Kolozs és Szt. Longinus történetét). A hosszabb legendákat és prédikációkat azonban gyakran erősen megrövidíti. Nem igaz azonban, hogy általában a szövegek végét rövidíti le: a „húzások” zöme ugyan innen származik, de nyilvánvaló, hogy egy élettörténetből nem hagyható el annak kezdete, míg a szentek egyes csodatételei, életük kevésbé fontos eseményei inkább kihagyhatók. Azonkívül több legendában is előfordul, hogy a közepe táján vannak hosszabb rövidítések, míg a végét jó darabon követi a fordító. Ez megint érthető, hiszen — amint a szent életének kezdetét, úgy a végét — a szent halálát bemutató részét sem hagyhatta ki a legenda átültetője. Úgy vélem tehát, hogy nem egyszerűen a fordító „ellustulása”, kifáradása a kihagyások oka, hanem valamiféle egységesítésre törekvő szerkesztő elv. (Ez persze csak részben vezethetett egységesedéshez, egyes legendák latin szövegei között ugyanis néha olyan nagy — az egyes szentek fontosságából is fakadó — terjedelmi különbség van, hogy még rövidítések árán sem lehet terjedelmüket egységesre szabni.)

Különösen érdekesek egyébként a rövidítések szempontjából a beszéd alakú legendák. Ezekben ugyanis több érvel, magyarázattal is találkozunk, s ezek sorszámozva vannak. A fordító rendkívül ügyesen „húzza meg” itt a szövegeket, gyakorta előfordul, hogy egy-egy tételt érvekkel támogató gondolatsort egy darabig követ, de aztán egy hosszabb szakaszt kihagy, és az egyik következő tétel valamelyik bizonyítékával folytatja, de ezt a megfelelő sorszámú érvként kapcsolja az előzményekhez, úgy, hogy a magyar szöveg olvas-tán nem is gondolunk arra, hogy az eredetiben nem így található. A fordító tehát itt már nem egyszerűen fordít, hanem á t s z e r k e s z t, kompilál, s

nem minden eredetiség nélkül. Jól megfigyelhető ez a *Catalogus Sanctorum*ból vett beszéd alakú legendáknál is (pl. Urunk születéséről való tanúság, Vízkeresztre való prédikáció, Gyümölcsoltó Boldogasszony napjára való tanúság), de különösen jól látszik a Pelbártból vett részekben (ezekre nézve l. KIRÁLY kimutatását — i. h. 23—4): az ő prédikációi ugyanis meglehetősen terjedelmesek, tele skolasztikus okoskodással, idézetekkel. Ezeket aztán fordítónk egészen szabadon kezeli, a Pelbártnál az ábécé kezdőbetűivel jelzett szakaszok sorrendjét gyakran megfordítja,¹ több szakaszt el is hagy teljesen, de még a fölhasznált részekből sem az egészet fordítja le, hanem a neki tetsző, az ő saját gondolatmenetébe illő érveket, idézeteket.

C) A magyar és a latin szöveg között meglévő bővítések, illetve kihagyások után ejtsünk még szót röviden egy harmadik szövegszerkesztési sajátásgról is. Gyakorta előfordul ugyanis, hogy a fordító se be nem told a szövegbe, se nem hagy el belőle, mégis eltér attól. Ez az eset fordul elő akkor, ha az egyes szövegrészeket maradéktalanul lefordítja a fordító, de nem az eredeti sorrendben, hanem attól eltérően. Például:

DebrK. 10₃₁—11₁₁,

leh zalla egi napon a čergetegnek vizeben ki foli vala a toronnak alatta ef imačagot teuen wrhoz kere őtet hogi a vizet meg zentőlneie lharomzer el buuan ah vizben meg keresztőle őnnön magat Atianak ef fyunak ef zent lelőknek neueben l ezutan meg fel menuen a toromban ef a baluan iftenőknek boltiaban mind orcel pōkdōfe őket ennek utanna meg ertuen Ifteni ielőnedből hogi a yo iftennek eh volna akarattia hogi zŵzefegben maradna, iol lehet fok vrak keretek hazaffagra nem tuduan || hogi keresztien volna de fimmikepen nem akara ehre eneggni hanem nagi aitatoffagban Alazatoffagba ef ergalmaffagba zŵzen zolga vala iftennek Egi napon mikoron a torombol leh zalot volna lata: hát Atia yt alat, egi fōrdō hazat čenaltat: l ket ablakot hattak raita ah miuefők l ő a zent haromfagnak neueben harmadikat is čenaltata la maruan kōuōn zent keresztnek iegiet vonuan az őnnal [!] bele filiede a zent iegie mint ha vaffal metōttek volna kih raita

Cat. Storum lib. I. pars XXV.

Et dum pater in balneo, quod aedificabat in turri iussisset artificibus duas fieri fenestras, eo discendente Barbara tertiam erigi fecit. Et descendens in balneum depingensque digito in marmore crucis signum, mox in petra signum crucis apparuit, ac si ferro sculptum esset. Similiter in et silicie uestiga pedum illius impressa sunt. Et descendens puella in concam inundantibus aquis, oravit, ut sanctificaretur aqua et submergens corpus se ipsam baptizavit in nomine patris et filii et spiritus sancti. Egressa igitur de aqua turrem conscendens in idolorum facies conspuit, et respiciens in caelum deum verum adoravit.

¹ Nagyon jól szemlélteti ezt a tényt HORVÁTH CYRILL tanulmánya, amelyben a szerző föltűnteti a latin szöveg fejezeteinek kódexünkben megtalálható sorrendjét.

Van még egy olyan szövegszerkesztési sajátosság kódexünkben, amely szintén nem sorolható sem a bővítések, sem a kihagyások közé, tehát itt kell tárgyalnunk. Arról van szó, hogy kódexünk fordítója a latin szövegek függő idézeteit többnyire egyenes idézetté formálja át. Ezt leginkább Petrus szövegei kapcsán kell megtennie, mert Jacobus és Pelbárt többnyire az egyenes idézés formáit alkalmazzák. Petrus azonban szinte mindig függő beszédet használ (sőt gyakran ezen belül is igenevekkel *verbum finitumok* helyett). Fordítónk azonban ezeket egyenes idézetként ülteti át a magyarba, ezáltal a párbeszédei sokkal élőbbek, dinamikusabbak, mint Petruséi. Néha az életszerűségekre való törekvés jegyében be is told a párbeszédbe egy-két fordulatot, de ezek más jellegű toldások, mint az A) pont alatt említettek, ezért szerencsésebbnek tartottam őket itt tárgyalni. Lássunk erre a megoldásra is néhány példát!

DebrK. 17₇–17₉

kit latuan az ő Attia ef meg yeduen
raita mondah felefelegenek ez giermők
nagi embőr lezõn iõuendõben

Cat. Storum lib. I. pars XXXVI.

Quod pater cernens et territus infantulum praedixit aliquid magni futurum.

DebrK. 157₁₇–157₁₉

kinek azonnal zent pal meg ielõnek
fezt monda en fem ertõttem kwlõm-
ben az en leueleimet mint Igaz teh

Cat. Storum. lib. III. pars XXVII.

Cui visibiliter apparuit beatus apostolus, dicens se non aliter in suis epistolis intellexisse, quam Ioannes intelligebat.

DebrK. 206₂–206₃

meli kerdefre mikoron çodalatof
[kere] fogafokal ef Bizonlagokal felelt
volna Monda a nagi Albert doktor ez
õkõr Tamaf oli orditaft tezõn ez
velagon hogi mind eh földnek kerek-
felegere el hallik

Cat. Storum. lib. III. pars CLXXXI.

Ad quae dum mirabilibus argumentis respondisset, magister Albertus prophético spiritu paedixit ipsum esse futurum bovem, qui talem daturus esset mugitum, quod totus eum mundus audiret.

4. A végére érve a szövegösszehasonlításnak megállapításainkat a következőképpen összegezhetjük:

A Debreceni Kódex legendáriuma valóban annak a három forrásnak az alapján készült fordítás, amelyeket a korábbi kutatás (elsősorban KIRÁLY és VARGHA) már föltárt. Kérdés azonban, hogy a fordító maga végezte-e el azokat az átalakításokat a latin szövegen, amelyek a magyar és a latin részletek egybevetéséből kimutathatók. Az átalakítások megítélésében a szakirodalom nincs egységes véleményen. KIRÁLY a következőket mondja róluk: „Eredetiséget a középkori baráttól nem igen várhatunk. Legföljebb a források kombinálásában, s a részletek elrendezésében tanúsít némi önállóságot. Maga a fordítás hű, de nem szolgálai. A mennyiben (!) saját inventiójára támaszkodik, toldásai jelentéktelenek és gyérek, inkább egy-két fohászban, tudákos magyarázatban vagy stilizáló próbálkozásban merülnek ki” (i. h. 25).

Ezzel szemben VARGHA úgy vélekedik (i. m. 12), hogy a gondolat- és szövegegyezés mellett gyakran „oly nagy az eltérések aránya és a hűséges latin megfelelő nélkül maradt részek száma, hogy — hacsak kissé is ismerjük a

magyar kódex-fordító munkáját —, ilyen nagyfokú önállóságot vagy önkényességet sehogyan sem szabad feltennünk”.

Magam inkább VARGHA véleményéhez csatlakozom. Ha az eltérések a kódex fordítójától származnak, akkor az középkori kódexfordítóink között egészen kiemelkedő alak lehetett. Valószínűbb azonban, hogy már előtte valaki megszerkeszthette az illető művekből azt a legendáriumot, amelyet ő aztán magyarra fordított. VARGHA szerint is kevésbé hihető, hogy a kódex fordítója válogatta ki a Petrus de Natalibus munkájában föllelhető 1588 fejezetből azokat, amelyeket végül — ráadásul a megfelelő kihagyásokkal, illetve toldásokkal — lefordított. (És akkor még nem szóltunk arról, hogy emellett még két másik munkából is merített.) Ezért állítja VARGHA is, hogy „inkább feltehető, hogy az általános egyházi szükségletnek megfelelően előforduló szentek legendáit már előbb összeállította valaki latinul, s ennek a művét ültette a Debr k. fordítója magyarra” (i. m. 13).

Még valamiről kell itt szólnunk. A DebrK.-et a szakirodalom VOLF nyomán 1519 körül keletkezett munkának tartja. Az évszám a negyedik kéz által írt rész egy utalása nyomán deríthető ki, melyből kiderül, hogy Alexandriai Szt. Katalin halála (310) óta 1209 év telt el a kódex írásáig vagy másolásáig.

Mivel azonban — a tanulmány elő részében idézett munkák bizonyítékai alapján — a kódex első fele feltehetően nem tartozott a többihez, hanem önálló kódex volt, arra nézve új datálás volna szükséges. A legendáriumban — legalábbis a megmaradt részben — nem találunk semmilyen utalást a fordítás vagy másolás időpontjára. Ezért erről biztonsággal csak annyit jelenthetünk ki, hogy nem lehet korábbi 1499-nél. Ekkor jelent meg ugyanis először Temesvári Pelbárt Pomeriuma (Hagenauban). (Ennél nem sokkal korábbi Petrus de Natalibus Catalogus Sanctoruma sem (1493.), jóval régebbi viszont Jacobus Legenda Aureája (XIII. sz.)) Mivel azonban a föntiek értelmében feltételezhető, hogy nem maga a fordító végezte el a korábban már tárgyalt átalakításokat a latin szövegen, nem valószínű, hogy a legendárium korábban készült volna a XVI. század első negyedénél.

Mindezekből azonban az is kiderül, hogy tévedett WESZPRÉMI (i. m. 192) és CORNIDES DÁNIEL (TudGyűjt. 1836. VII. köt. 103), amikor a legendáriumot az írás és a papíros, illetve TOLDY (i. m. 1—2), amikor a legendák nyelve alapján a XV. század elejéről, sőt esetleg már a XIV. század végéről származónak ítélte. Helyesen veti el tehát már HORVÁTH ISTVÁN (TudGyűjt. i. h. 104), majd pedig VOLF (Nyelvelmléktár XI. köt. VIII—IX. lap) a korábbi datálást, amikor — igaz, az egész kódexet egységesnek tartva — az 1519 körüli keltezését tételezi fel. Állításukat a források adatainak fényében a fönt írottakkal pontosíthatjuk.

FORGÁCS TAMÁS

Gondolatok a magyar igekötők státusáról

I. Szinte bizonyos, hogy a nyelvi tipológia mai helyzete, az általános nyelvészeti intuíció hiányossága, valamint (további) egybevető-történeti kutatások hiányában a magyar igekötők státusáról ma még nem mondhatunk sokat, és ezgakt leíró magyarázat továbbra sem adható meg. Sok részletkutatás, megfigyelés született meg mégis, különböző hungarológiai központokban vizsgálják el-eltérő konfrontatív módszerekkel is, régi és újabb szövegek elemzé-

se pedig a korszakonként felmerülő frekvenciáról vallanak. Ezért az ismert bibliográfiát mellőzöm is, csak a legújabb szempontokat tartalmazókra térek ki.

A jelen dolgozatban egy empirikus osztályozást kísérlek meg, majd az így elnyert próbakorpusz tanulságait igyekszem levonni. Nem foglalkozom a szófajiság, a szórend (= az igekötő szintaxisa) problémáival, nem kutatom a halmozási lehetőségeket, sem a szubkultúrában vagy a szépirodalomban tetten érhető kreatív használatot (ez újfajta igekötők létrehozása is lehet). Az osztályozásban és a tanulságok levonása után főleg egy osztályozási kritériumot szeretnék érvényesíteni: az igekötők alapigékkel történő kapcsolódásának produktivitását. Ezzel kapcsolatban igyekszem megadni azoknak a magyar igéknek az osztályát, amelyek soha, semmilyen körülmények között nem egyesülhetnek igekötőkkel, majd végül felhívom a figyelmet egy-két olyan jelentésfunkcióra, amely mindeddig a figyelem köréből kiesett.

2. Az osztályozás semmiképpen nem tekinthető véglegesnek, lehetséges, hogy a felsoroltakon kívül találhatnánk még egyéb igekötőket is. Ugyanakkor tartalmaz olyan „igei előképzők”-et, amelyeket sokan és sokszor nem tekintenek igekötőknek. Itt azonban nem indulhatunk ki még helyesírási szótárakból sem, hiszen a különírás vagy az egybeírás már egy meglévő nyelvi szemléletet örökít meg szabályokban, most pedig éppen ennek a nyelvi szemléletnek a megújításáról esik szó. Íme az igekötők következő csoportjai:

1.	2.	3.	4.	5.	6.
<i>meg</i>	<i>ki-be/bele</i>	<i>szerte-szét-széjjel</i>	<i>neki</i>	<i>újra-újja</i>	<i>alább</i>
<i>végig (L.)</i>	<i>föl-le</i>	<i>össze</i>	<i>ellen</i>	<i>helyre</i>	<i>abba</i>
<hr/>	<i>el-vissza</i>	<i>egybe-eggyé</i>	<i>ellent</i>	<i>rajta</i>	<i>helyben</i>
<i>agyon</i>	<i>haza</i>	<i>ketté-félbe</i>	<i>szembe</i>	<i>közbe/közben</i>	<i>helyt</i>
<i>tele</i>	<hr/>	<i>külön</i>		<i>közzé</i>	<i>szemben</i>
<i>tönkre</i>	<i>ide-oda</i>				<i>fenn-</i>
	<i>előre-hátra</i>				<i>együtt</i>
	<i>tova-tovább</i>				<i>végre</i>
	<hr/>				<i>véghez</i>
	<i>át/keresztül-túl</i>				<i>egyet</i>
	<hr/>				<i>létre</i>
	<i>rá</i>				<i>észre</i>
	<hr/>				<i>hétrét</i>
	<i>alá-fölé-elé-mögé-elől-</i>				.
	<i>mellé-köré-körbe(n)</i>				.
	<hr/>				.
	<i>félre</i>				.
	<i>hozzá</i>				.
	<hr/>				
	<i>körbe(n) — közzé</i>				

A 6. oszlop igéinek végén jelentkező három pont az osztály nyitottságát jelenti. Ez mintegy a jövőbe irányuló diakronia. (Pl. *fülön fog, lábra kap* stb.) A jelen nyelvleírás egyes lokális értelmű szavakat már igekötőknek tekint, másokat nem. A fenti osztályozás erre nincs tekintettel. Más nyelvek történetéből azt is megállapíthatjuk, hogy a tranzitív ige utáni határozatlan tárgyól is gyakran fejlődik ki verbális előtag, igekötő. Ugyancsak a 6. oszlop igéit jellemzi, hogy vagy csupán egy, vagy nagyon kevés ige elé kerülhetnek. Ez az 5. oszlopot is jellemzi. Az 5. oszlop igekötői azonban lokális értelműek is, a 6. oszlopéinak vegyes jelentésű funkciójuk van. (Pl. *fenn/áll, helyben/hagy, helyt/áll* stb.) (A régies *helyt fog* megfelelt a *stattfinden, avoir lieu, to take place*,

tener lugar igei csoportoknak a német, a francia, az angol és a spanyol nyelvben.)

A 4. csoport igéit az akadállyal való szembefordulás, a r e z i s z t e n c i a jellemzi, bár az *ellen* igekötő ismét csak kevés igével párosulhat. A 2. és a 3. oszlop igekötői mind lokális jelentést képviselnek. A *közzé* igekötő ismét csak 1–2 igével párosulhat, a *félre* felvehet szimbolikus értelmet is. (*Félre/hall* valamit.) A 2. és a 3. oszlop igei előtagjaira még az is vonatkozik, hogy a 2.-at sok igével megvalósítható kapcsolódás jellemzi, míg a 3. oszlop igeinek kisebb az „összeférhetőségi potenciál”-ja.

Az 1. oszlop igekötői a cselekmény teljességét jelölik, perfektivizálnak, aminek ismét több formája lehetséges. (HAIK WENZEL, Einige aktionale Funktionen des Verbalpräfixes „meg” mit Beobachtungen zu den deutschen Entsprechungen. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie. 2. sz. 1987. 215–32.)

Az oszlopok igekötői „lefelé”, tehát az oszlop végén lévők irányában csökkenő kapcsolódási lehetőséggel rendelkeznek. Ez tehát az egyik kritérium. A globális jelentés szemszögéből — ezt láttuk — a 2-es oszlop tételei lokális értelműek, az 5. oszlopéi részben preszuppozíciós, előfeltevésees jellegűek, kivéve az utolsó hármat, amely olyan interperszonális kapcsolatokra utal, amelyekben a partner-személy olykor egy egyén, másszor egy csoport. (Pl. *közbeszól* valaki beszédébe, *közbenjár* valakinek az érdekében, *közzétesz*, *közzebocsát*, *közrebocsát*, ezek az informálás szemáját tartalmazzák: valaki intézményes [formal] célmezőbe juttat információkat.)

Az osztályozás keresztül-kasul halad a kritériumokon. A 6. oszlop *végre*, *véghez* igekötői például jelentésük szempontjából az 1.-be tartozhatnának, ám minimális összeférhetőségük (*véghezvissz*, *végrehajt*) a 6.-ba utalta őket.

A már említett „akadályfogalom” felmerül az *át*, *keresztül* prefixumok esetében is, ám azok igen produktívak: sok igével kapcsolódhatnak.

Egy másik szempont „az igekötő vonzatörző jellege”. Beszélhetünk vonzatról, ha bármely igével való kapcsolódásnál az igekötő eredeti vonzata marad meg. Ilyenek: *rá*, (*rábred -ra*, *rár -ra* stb.), *neki* (*nekilát*, *nekimegy -nek*), az *ellen* és az *ellent* (*ellenáll*, *ellentmond -nek*) *hozzá* (*hozzáfog*, *hozzászól* stb. *-hoz*). Ilyen még a *szembe* és a *szemben* (*szembeszáll*, *szembenáll -val*). Látjuk tehát, hogy a vonzatörzés kritériuma alapján más csoportosítást kellene megalkotnunk. (Vö. SZILI KATALIN, Az igekötő és az igekötős igék mibenlétéről. Bp., 1985.)

Szólnunk illik a többféle vonzat lehetőségeiről. Az igekötők egy része lokális jellegű vonzatokat őriz meg (*tovalsuhan* az éjszakában, a városban), de szerepelhet egy-egy igekötőnél az esetragváltás szintaktikai jegye is (pl. *tart vmit a kezében*, ill. *kitart vmi mellett*). Ez persze a *metaforizálódási potenciál*. További példák: *válik valamivé* — *beválik valaminek*; *fog valamit* — *kifog valakin*; *jár valahol* — *közbenjár valakinél*; *bejárja a falut* — *kijárta az iskolákat*. A *ront* és a *tör* alapigéknek teljes jelentésváltozása következik be a *rá* és a *ki* igekötőkkel megvalósuló egyesülésüknél (*kiront a várból*, *rátör az alvó ellenségre*). A *hajt* tárgyas ige, a *kihajt* intranszitiv (*a virág*), ám tárgyas is (*kihajtja a mezőre a nyáját*); *kap valamit valakitől*, de *kikap valakitől* és *rákap valamire*.

Bizonyos igekötők primér kapcsolódásuk esetén két vonzattal, két argumentum szerepeltetésével működnek: *tele/szór valamit valamivel*, *egy/ért valakivel valamiben* de: *beszórja az asztalt porral*. Más a helyzet akkor, ha az igekötő sugall kettős vonzatot, más ha az ige.

A 3. oszlop igeikötőinél egy csöppet hosszabban kell időznünk. Bizonyos amerindián nyelveknél — ezek poliszintetikus nyelvek — a mondat nagyjából egyetlen szóból áll. A szó grammatikai elemei sorrendi helyhez kötött morfé-
mák (Positional affixes). Létezik egy olyan szórendi pozíció, amelyben a „pluralizátor” vagy a „szingularizátor” jelenik meg. Ezek a morfé-
mák jelzik az egyes vagy a többes számot. Az ige többes számának szokták a gyakoriságot is tekinteni, az én felfogásom szerint a tárgy-
as igét követő főnevet bármely szoros kapcsolódás, komplementaritás esetén irányíthatja az ige, sőt az ige-
kötő is irányíthatja az utána következő, az igével tartalmi egységet képező fő-
név számát. Minthogy ebben a kérdésben a kettes szám is szóba jöhet, magam
„numeralizátor”-nak nevezném a 3. oszlop igeikötőit (*darabokra törte szét a csé-
szét, összerakja a holmiját, egybefogta a két szálát, kettétörött a csésze, félbeszakította
a beszédet* stb.). — Vö. WOLFGANG DRESSLER, Studien zur verbalen Pluralität.
Wien, 1986.

Jól tudom, a fenti megfigyelés esetlegesnek látszik, inkább csak a jelen-
tés mélyén meghúzódó jelentés-tendenciákra utal, amelyek nyilvánvalóan
egyéb számakkal is keverednek. Ilyenek a „diffúzió” (szétagolódás, szétöm-
lés), valamint a „koncentráció” (összpontosítás), irány nélküli helyzetválto-
zás. Az *össze* tartalmazhat pejoratív funkciót is, ilyenkor egy más csoportba
kellene tartoznia: *félre, össze* olykor: *le* és *el*, mint a romlás, elromlás, dete-
riorizáció jelei. (SUE R. ALBRIGHT, Kind of knowledge, information source,
location and time in Shiriana predicates. California State College, Fulber-
ton, é. n.)

Az igeikötők megduplázódhatnak (*föl-földobott kő, át meg átjárja a hi-
deg*), de két igeikötő is szerepelhet együtt az ikerítésben: *össze-vissza beszélnek,
ki-becsukja a kis mackót a játékházba* stb.

Megfigyelhető mindezekon kívül még a „szublimálás”, az átszellemiese-
dés funkciója is. Nevezik ezt olykor „deszemantizációnak” is, amely lehet rész-
leges (*kijön a szobából, de: kiábrándul a barátjából*). A legősibb igeikötők (*be,
ki, föl, le, el, meg*), majd a *rá, bele* és még egy pár igen érzékeny és alkalmas a
metaforizálódásra. Valahányszor eltér általános vagy megszokott vonzatától,
mindig fellép a „képes jelentés” (*megjárja, kiveri a veríték, kilóg a sorból, ki-
megy a divatból* stb.). A metaforizálódás tehát alapvető igeikötői jelentés-
funkció.

Igeikötőink egy része deiktikus jellegű (*ide-oda*), más részük pedig lexi-
kai előfeltevést tartalmaz (*vissza, helyre, haza* stb.).

Alapvetően két nagy igeosztály kapcsolódhat a lokális értelmű igeikö-
tőkkel: az adott irányban való elmozdulás (motion verbs) igéi, valamint a ha-
sonló értelemben vett mozgatás igéi: *dob, vet, visz* stb.

A ragvonzat jelensége és a produktivitás látszik még témám szempont-
jából igen fontosnak. Ám a produktivitásról nem mondhatunk sokat, ha nem
kísérjük meg azoknak az igéknek valamilyen osztályozását, amelyek az ige-
kötőkhöz társulnak. Már a bevezetésben megemlítettem, hogy kutatni kívá-
nom az igék, bizonyos igék és igeikötők összeférhetőségi (kompatibilitási) sza-
bályrendszerét. Nos, ehhez végtelen sok mátrix felállítására volna szükség.
Például:

A fér alapige kapcsolódási lehetőségei

<i>meg</i>	<i>ki</i>	<i>be</i>	<i>bele</i>	<i>le</i>	<i>föl</i>	<i>rá</i>	<i>el</i>	<i>vissza</i>	<i>haza</i>	<i>át</i>	<i>keresztül</i>
+	+	+	+	∅	?	+	+	∅	∅	+	?
<i>túl</i>	<i>tova</i>	<i>tovább</i>	<i>ide</i>	<i>oda</i>	<i>előre</i>	<i>hátra</i>	<i>elő</i>	<i>mögé</i>	<i>alá</i>	<i>fölé</i>	
∅	∅	∅	+	+	∅	∅	∅	∅	+	+	∅
<i>mellé</i>	<i>köré</i>	<i>elő</i>	<i>közbe</i>	<i>közben</i>	<i>közzé</i>	<i>körbe</i>	<i>körül</i>	<i>félre</i>		<i>hozzá</i>	
∅	?	∅	∅	∅	∅	?	∅	∅		+	
<i>neki</i>	<i>ellen</i>	<i>ellent</i>	<i>szembe</i>	<i>szét</i>	<i>szerte</i>	<i>széjjel</i>	<i>össze</i>	<i>egybe</i>		<i>eggyé</i>	
∅	∅	∅	∅	∅	∅	∅	+	+		∅	
<i>ketté</i>	<i>félbe</i>	<i>külön</i>	<i>újra</i>	<i>újja</i>	<i>helyre</i>	<i>agyon</i>	<i>tönkre</i>	<i>tele</i>		<i>rajta</i>	
∅	∅	?	∅	∅	∅	∅	∅	∅		∅	
<i>abba</i>	<i>szemben</i>	<i>végre</i>	<i>véghez</i>	<i>fenn</i>	<i>együtt</i>	<i>helyt</i>	<i>észre</i>	<i>létre</i>			
∅	∅	∅	∅	∅	∅	∅	∅	∅			

A *ki*, *be*, *bele*, *föl*, *el*, *át*, *keresztül* (?) *egybe* (?) igekötőkkel a *fér* alapige konkrét jelentésű, iránymódosulást valósít meg. A *ráfér*, a *hozzáfér*, valamint az *összefér* összetett igei lexémák mindegyike metaforikus ízü szó, képies térbeli elhelyezést testesít meg, sőt mintegy nyelvileg interaktív jelentésem van benne: „azt válaszolom neki, hogy a táska nincs teljesen tele, ez a fűzet még *belefér*”. A konkrét *belefér* lexéma szemantikai rokona a *hozzáfér*. Ebben is van akadály, nehézség, de a célzott tárgyat, pénzösszeget, iratot meg lehet szerezni. „Ő biztosan *hozzáfér*.” A *ráfér* jelentésében a térbeli „mégis csak van még egy kis hely” fogalma áttevődik a vágyak szférájába. „Jó volna, ha ezt a szegény asszonyt valaki szeretné. *Ráfér* egy kis szeretet”. Ugyanígy az *összefér* klasszikus példájából is megfigyelhetjük a metaforizálódást. „Péter és Pál, tudjuk, nyárban | *összeférnek* a naptárban”. Ebben a tanulmányban nemigen van lehetőségem arra, hogy a metaforizálódással végbement vonzatváltozásokat nyomon kövessem.

A valamivé válást jelölő *-vá/-vé* rag szerepel az *újja*, *eggyé* igekötőknél. — Végezetül megemlítem az egyik legproduktívabb igekötőt, a *végig*-et. Ez bármilyen adott irányban történő helyváltoztatást jelölő igenél (motion verb) felléphet előtagként, ám igen sok igét tárgyasít is (*végigtáncolta a délutánt*, *végigdolgozza az egész hetet* stb.). Ugyanakkor tárgyas igéknél egyfajta terminatív-perfektív funkciót valósít meg. Az igekötő és az alapige egyesülésekor az alapige tulajdonságai vagy megmaradnak, vagy részlegesen megváltoznak, ám az is lehet, hogy eltűnnek. Vonatkozik ez mind a szintaktikai, mind a szemantikai tulajdonságokra. (Még a pragmatikai szempont sem hagyható el, például az udvariassági segédigék esetében, amelyek auxiliáris szerepük mellett képzett igék: *méltóztatik*, *tetszik*, *szíveskedik*). Az igekötő + ige tehát olyan szintagma — ne akadjunk fenn a *szintagma* elnevezésen —, amelyben váltakoznak a dominancia-viszonyok. Vannak homályos jelentéstartalmú igék, csonka jelentésű lexémák, amelyek szinte „vonzzák” a megfelelő igekötőket (*jut*, *ér*², *kerül*², *ver*, *nyom* stb.). Vannak viszont olyan teljes jelentésű igék, amelyeknek a jelentését az igekötő csak módosítja (*hazasiet*, *visszasétál*, *agyonnyom* stb.). Talán kissé szokatlan lenne a „jelentésrobbantó” jelző azokra az igekötőkre és alapigéknek a kapcsolódási eredményére, ahol a jelentés vadonatúj lesz: *ki-rándul*, *feltalál*, *ráér* stb.

Láthatjuk tehát, hogy szükséges a magyar igék szemantikai osztályozása. Világos, hogy ez nem történt meg, és feladatnak is nehéz. Mindössze néhány jól jellemezhető igeosztályról szólhatunk, és ugyanakkor megadhatjuk magának az osztályozásnak a szempontjait. Ezzel kapcsolatban felmerül egy

másik, ehhez a feladathoz közel álló téma: az atomi predikátumok logikai megszerkesztése. Végeredményben azonban a fogalomképzés és a lexikalizáció összefüggésében ragadhatjuk meg az osztályozás szempontjait. A fogalomképzés és a lexikalizáció határmezsgyéjén számolnunk kell a komponenciális elemzés tényével és szükségességével is, különösen akkor, ha több nyelvet egybevető gondolatokat veszünk fontolóra. (A magyar *vár* és *remél* igéknek például a spanyolban egyetlen ige felel meg, az *esperar*, a spanyol lexikalizációból tehát hiányzik a 'vár' + 'jó' ötvözet második jelentéseleme, szémája.)

Az igék osztályozásának egyelőre csak szemantikai okfejtéssel látunk neki. Felhasználható még ebben a munkában a lexikai függvényekről szóló matematikai-nyelvészeti szakirodalom is. Tegyük fel, hogy az egyes igeosztályokat „mikrovilág”-oknak fogjuk fel. Az első tehát a meteorológiai igéket fogja tartalmazni: *esik*, *havazik*, *mennydörög*, *villámlik* stb. Már a *fagy*, *olvad*, *hűl*, *(meg)keményedik* stb. igék az anyag halmazállapot-változásainak lexikalizációját tanúsítják. Maga az *állapot* terminus a hagyományos nyelvtanban túlságosan „kövér kategória”. Más-más ugyanis a helyzet (sitús), a testhelyzet, a ciklikus tevékenységekből eredményként származtatott életállapot (*él*, *dolgozik*, *pihen* stb.). Az életállapot maga is vonatkozhat hosszabb vagy rövidebb időbeli metszetekre. Ahogy a tárgyakat végigosztályozhatjuk a nyugvó helyzet, a közeledés — távolodás, a helyváltoztatás, irányváltoztatás, majd még minuciózusabban a térbeli koordináták irányában történő helyváltoztatás szerint (*esik*, *száll*, *süllyed*, *zuhan*, *gurul* stb.), ugyanezt tehetjük a személyfogalommal is (*ül*, *áll*, *fekszik*, *megy*, *jön*, *halad* stb.). Ugyanakkor minden ige rendelkezik idioszinkratikus jegyekkel. (Pl. *süllyed*: lefelé irányuló mozgás, szilárd halmazállapotú tárgy mozgása cseppfolyós vagy ahhoz hasonló halmazállapotú környezetanyagban.) A *jön*, *megy* deiktikus igék, a *halad* nem az. Újabb igei lexikalizációval találkozunk, ha figyelembe vesszük a tárgyfogalmat — logikai értelemben — és a számosságát. Tárgy lehet természeti tárgy (kő, szikla, tó, virág stb.), zárt térrészlet (barlang, ház), artefactum (szerszám, edény), az emberi szellem alkotása, más szóval a Karl Popper-i 3. világ (*könyv*, *vers*, *ének*, *számla* stb.), végül pedig a tárgy valamelyik alkotórésze, tulajdonsága (testrész, szín, alak, hang stb.). Ennek a tanulmánynak fontos része például — majd később látjuk — egy hangutánzó igékből álló részrendszer, amelynek igékötőkkel való összeférhetősége szigorú szabályok szerint írható le (*csendít*, *csenget*, *csendül*, *cseng* és ugyanígy: *bong*, *leng*, *reng* stb.).

A mikrovilágok egymásutánjában — amint jeleztük — a személy és a tárgy viszonya gazdag igei lexikalizációban (*visz*, *hoz*, *cipel*, *dob*, *vet*, *ejt*, *alakít*, *eszik* stb.). Ugyanakkor a személy és a tárgy viszonyában valamelyik tényező egysége vagy többsége is alkot új igéket: (*ki/választ*, *halmoz*, *hasít*, *tesz*, *vesz*). Végül is a személyek vagy csoportok egymáshoz való viszonyrendszere, személyek vagy csoportok és egyedi vagy több tárgy viszonyrendszere, csak személyekből álló interakciós „igék” vagy személyek és tárgy interakciós igei sorolhatók fel (személy—személy: *üt*, *öl*, *csókol*, *lök*, *fog*, *kisér*, *üldöz*, *küld*, *vár* stb., személy—tárgy—személy: *ad*, *kap*, *(el)vesz*, *segít* stb.). A *segít* ige nem interakciós jellegű, legalábbis térbeli képzetünkben nem az, sok távoli nyelvben „segédigei” szerepe van (kecsua, bizonyos arab nyelvjárások stb.).

Gyakran nevezik szociálpszichológusok a természetes nyelvet „szimbolikus struktúrák összességének”, ezt még aprólékosabban értelmezve észrevehetjük, hogy bizonyos konkrét cselekvésformák „szublimált” vagy „átszel-

lemiesített” változatai felismerhetők elvontabb jelentéstartalmú igék esetében. Pl. *támad — vádol, küld, üzen, — megelőz — verseng, kiejt valamit az ablakon, de: jól ejti ki a szót.* Ezekben az átszelleemiesített változatokban gyakran az intézményesültség a kritérium (*verekszik — pereskedik*). Külön igeosztály — ez bizonyos — a JEF VERSCHVUREN által *basic linguistic action verbs*-nek nevezett igék, a metanyelvi akcióigék: *mond, kérdez, felel, kér, számol* stb.) Ugyanakkor szükségünk van egy egy személyre vonatkozó pszichológiai igeosztályra is: *gondol, hisz, vél, remél, tud, emlékezik, felejt* stb. (JEF VERSCHVUREN, *Basic Linguistic Action Verbs* (előadás a Nyelvtud. Intézetben, 1988. szept. 20-án).

Kb. 15–20 jelentéssel igeosztályt állíthatunk így fel, amelyekben azonban a „cross-classification”, a keresztül-kasul történő osztályozás ténye nem kerülhet el, hiszen például a fenti szemantikai kritériumok nyomán egy osztályba kerülhetnek szintaktikailag egyszerű és összetett vagy éppen főnévből, melléknévből képzett igék is (pl. *sír, búslakodik, elszomorodik, gyászol* stb.). a *fordul, megfordul* ige például szintaktikailag alapige, szemantikailag, az értelmező szótárak vonatkozásában irányváltást jelöl, ám ugyanakkor tagja egy négyes igei részrendszernek: *fordít, forogat, fordul, forog*.

Érdekes lexikalizációs triád az *(el)veszt — keres — talál*, amelynek fogalmi társhármasa az *(el)felejt — gondolkodik, emlékszik* ('recall') — *eszébe jut* ('ráébred'); *ugyanígy: (meg)betegszik — lábadozik — meggyógyul*. Míg az első triádnál az ige fogalom tárgya tárgy vagy személy, a másodiknál információ, a harmadiknál az egészség.

A keletkezés és az elmúlás jelentéselemei lexikalizálódhatnak egyetlen alapigében, de jelentésmódosító pluszt adhatnak egy másik alapigéhez (*szül, születik, beáll, keletkezik, létrejön, (meg)hal, (el)hal, tönkremegy, (el)hervad, végetér* stb.).

Jól körülhatárolt igeosztály a „mozgatásos igék” csoportja (*tesz, vesz, illeszt, rak, lök, dob, vet, szór, szed* stb.). Az itteni példák homályosabb jelentésű igéit éppen az igekötők „pontosítják” (*odatesz, kivesz, rárak, meglök, szétszór, összeszed*). A mennyiségi állapotváltozás osztályába sorolható a *nő, kisebbedik, fogy, hízik, dagad, apad, terjed, szűkül* stb. igék, amelyek mindegyikében egyéb szemák is rejlenek. (Pl. a *hízik* csak élőlények vonatkozásában használható.)

Nem térhetünk ki bizonyos nyelvek (pl. a perzsa) tanulsága alapján azoknak az általános jelentéstartalmú igéknek megemlítése elől, amelyek a fent javasolt mikrovilágok több modelljében fordulhatnak elő, és éppen ezért „lexikai segédigék”-nek nevezhetők. A perzsa példák egybeesnek a magyar nyelv-mívelők kifogásolta terpeszkedő kifejezésekkel: *javaslatot tesz, tanácsot ad, megegyezésre kerül* stb. Ezek az általános jelentésű igék gyakran előfeltevések típusúak: *segít, akadályoz, vár kísér, választ, vált* stb. Ugyanide tartoznak a konkrét igék közül azok a határesetek, amelyek személy és tárgy viszonyában ragadhatók meg: *tart, fog, érint*.

Talán külön igeosztályba kívánkoznak azok a lexémák, amelyek kompletív mellékmondatot irányíthatnak, más szóval ezek „tartalomváró” igék, valójában az alanyi és tárgyi mellékmondatokat vezérlő főmondati predikátumok (*tud, érez, fél, mond* stb.). Láttuk, ezeket másképpen is lehetett osztályozni.

Megismétlem, mindez csak sugallatos vázlat, és mindössze annyit jelent, hogy valahogy így lehetne a magyar igéket szemantikailag osztályozni. Ha ez megtörtént, végigpróbálhatjuk igekötőinket, mely osztályok igéivel mely igekötők társulhatnak a jelentés enyhe vagy erőteljesebb módosításának vagy „robbantásának” eredményével. Egyelőre példákra szorítkozom:

ki: *kijön a szobából, de: kinyit egy kaput; kiábrándul férjéből, kikeres valamit a szótárból, kimossa a ruhát, kihúzza a ruhát, kiveri a veríték, kiírja magát, kiáll a barátjáért, kihallgat valakit, kitáncolja magát* stb.

Láttuk, alapfunkciónak a térbeli irányulást tekintettük. Ebben az esetben a *-ból/-ből* az igekötő vonzata. Minden iránymozgásos ige és minden mozgató ige (motion verbs) eszerint kapcsolódik a *ki* igekötővel. Szokták „térbeli belsőségből kifelé irányuló mozgásigék” természetes kísérőjének tekinteni, zárt helyzetből kifelé irányuló cselekvésigékről is beszélnek (*kiábrándul, kiagyal, kiderül* stb.). Sokszor azonban a cselekvés befejezettségét sugallja (*kibetűz, kibélel, kimeszel, kiserked, kipattan, kiárusít, kivénül* stb.). A jelzett igék lehetnek mozzanatosak, duratívak, sőt kifejezhetik a díszítés elemét a *ki* igekötő társaságában (*kifest, kiken, kivarr* stb.).

Számtalan egyéb példát is felsorolhatnék, amelyek mögött homályosan ott találhatjuk a megfelelő igeosztályt, ugyanakkor lehetne szó egy szintaktikai osztályozásról is. Kutathatnám azt is, mely igék követelik meg a magyar visszaható névmást szintagmatagként, és ilyen minőségükben hogy alakulnak a kompatibilitás szabályai. Elemezhetnék azt is, milyen összeférhetőségi szabályok uralkodnak az igei szuffixumok (képzők) és a prefixumok (igekötők) között. Egyelőre azonban a jelen dolgozat célját nem kívánom meghaladni. Osztályozási szempontokra igyekeztem a figyelmet felhívni, és most azokat az igéket szeretném szemügyre venni, amelyek nem férnek meg igekötővel.

Tapogatózásaim eredményeképpen hadd szögezzem le: nem férnek meg igekötőkkel a 1. magyar segédigék, 2. elvont jelentéstartalmú igék, egyik-másik kategoriális ige, 3. bizonyos képzőkkel már rendelkező igék. (Vö. FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, Az igei determináns a spanyol nyelv rendszerében. Kand. dissz. 1971.)

3. Vannak-e a magyarban egyáltalán segédigék? Egy másik cikkemben és disszertációmban ezt a kérdést alaposan igyekeztem kifejteni. Tudom, vannak más szempontú kísérletek is. Magam négy báziskategóriát különböztetek meg a magyar auxiliaritás szférájában: 1. önmagukban nem szerepeltethető igéket és igei szintagmákat, 2. ugyancsak önmagukban nem megálló, részelő esettel együtt előforduló igéket vagy igei szintagmákat. (Nem *mer* dolgozni. — *Kénytelen volt* lemondani. — Itt nem *illik* fecsegni, *fecsegnem, fecsegned* stb. — Nem *volt érdemes* vitatkozni, *vitatkoznom, vitatkoznod* stb.) Ebben a négy szférában szerepelnek azok az igék, amelyeknek a jelentése vagy egyezik bizonyos igeragok jelentésével (pl. *El fog menni* = *majd elmegy*), vagy olyan elvont jelentésük van, amelyik beillik egy emberi cselekvés fázis-mo-delljébe (az akció megtervezése; szándék, kipróbálás, megküzdés az akadályokkal; siker vagy sikertelenség). Az utolsó fázis nyomán telítődik modellünk „cselekvő embere” polárisan osztályozható, vagyis pozitív és negatív érzelmekkel. Ezért keveredik a magyar segédigéken belül a „tisza auxiliaritás” igéje az érzelemjelentéses igékkel. Az auxiliaritás szintaktikai kritériumait — erről már esett szó — az ige jelentéses teljessége, valamint konkrét vagy elvont jelentéstartalmú főnévvel, kompletív mellékmondatral való kapcsolódásának hiánya jelentették. Csak azt tekintettem igazi segédigének, amely csupán főnévi igeneves alakkal egyesülhet. Ha ezen kívül még az előzőek is szerepelhetnek, az ige veszít auxiliaritásából, és a módosító igeiség irányába tolódik el. (Pl. *El fog menni*. — *Méltóztassék* leülni. — *Meg mertem* mondani. — *El kellett* mennem. — *Mindig igyekszik* jól tanulni. De ezzel szemben:

Vonakodik többet dolgozni. Viszont: *Vonakodik a munkától*. Vagy: *Vonakodik attól, hogy többet dolgozzék*.) Egy szónak is száz a vége: ebben a rendszerben a segédigék nem párosulhatnak igekötővel (*fog, kell, akar, mer, sikerül* — ezek nagyjából megfelelnek az emberi cselekvés fázismodelljének). Persze a fenti rendszer, a szigorú auxiliaritás a jelen célra „túl kemény igényű”. Nem egyesülhetnek igekötőkkel még a gyengébb auxiliaritású lexémák sem: *óhajt, (nem) átall, törekszik, igyekszik, vállalkozik, (nem) bír, fáj, fél*. (*Fáj* nekem ezt látnom. *Félek* hazamenni.)

Elfogadhatjuk tehát, hogy a magyar segédigék általában nem kapcsolódnak igekötőkkel. Ugyanez áll azonban az elvont jelentéstartalmú igékre is. Ilyenek: *tartalmaz, vonatkozik, cselekszik, vállalkozik* stb. Itt azonban gondolatmenetünkben meg kell állnunk egy csöppet. Bizonyos nagyon általános jelentéstartalmú igék kapcsolódhatnak éppen csak egy igekötővel. Ez tehát egy külön osztály, alosztály (?) lehetne. Példák: *történik—megtörténik, következik—bekövetkezik, csindl—megcsindl, dolgozik—rádolgozik* stb. Ugyanakkor a *fáj* mintájára összeférhetetlen bármely igekötővel a *fájjal*, csak a *meg*-gel fér össze a *fájdít—megfájdít*. Ám a *kérlel* sem vehet maga elé igekötői előtagot. Nem formai kritériumok játszanak-e ezen a ponton szerepet?

A már említett négyes igei részrendszer így fest:

egyszeri cselekvő	gyakorító cselekvő	egyszeri mediopasszív	duratív mediopasszív
<i>csendít</i>	<i>csenget</i>	<i>csendül</i>	<i>cseng</i>
<i>lendít</i>	<i>lenget</i>	<i>lendül</i>	<i>leng</i>
<i>rendít</i>	<i>renget</i>	<i>rendül</i>	<i>reng</i>
<i>zendít</i>	<i>zenget</i>	<i>zendül</i>	<i>zeng</i>
majd:			
<i>perdit</i>	<i>perget</i>	<i>perdül</i>	<i>pereg</i>
<i>fordít</i>	<i>forget</i>	<i>fordul</i>	<i>forog</i>
<i>mozdit</i>	<i>mozgat</i>	<i>mozdul</i>	<i>mozog</i>

(Az utolsó oszlop hangalakjait követi még: *jajong, zsong, suhog, reszket* stb.)

Azt már az első látásra észrevehetjük, hogy sok ige mellé kívánkozik igekötő (*megcsendít, felcsendül, megrendít, megrendül, rázendít, megzendít, felzendül, megperdit, megperdül, megfordít, kifordít, ráfordít, megforgat, megfordul, bezsong* (?), *megmozdit, elmozdit, elmozdul, megmozdul, elsuhan, rásuhint, bele-reszket* stb.).

Látszatra a negyedik oszlop igeváltozatai összeférhetetlenek az igekötőkkel. Ezek tartamot jelölő duratív igék, amelyeknél nincs kezdetet sugárzó inchoatív igekötővel való kapcsolódás. Ugyanez megvan az 1. és a 3. oszlop tagjainál: *meg, rá, fel*. Ezek egyben inchoatív szinonimák. Ám ha tüzetesebben vizsgálódunk, a 4. oszlop igéi is társulhatnak a *végig* igekötővel (*végigzeng, végigleng* stb., *végigmozog* (?)). Annyi hasznunk mégis van, hogy találtunk olyan igeosztályokat, amelyek pusztán egyetlen igekötővel vagy egyetlen jelentésű néhány igekötővel társulhatnak.

És most felsoroljuk azokat a képzőkkel, szuffixumokkal ellátott igéket, amelyek nem vagy csak nehezen társulhatnak igekötővel: *aggaszt, virraszt, emlékeztet, vonaglik* (?), *sugall, szégyell, sárgállik, kékellik, szidalmaz, gyanakodik, aggódik, ellenkezik, alkalmazkodik, egyesít, ellenez, összegez, marakodik, veszekszik, kötekedik, kételkedik, valamire vetemedik, fáradozik, fürdőzik, buk-*

dácsol, nyögdecse, éldegél, álldogál, sírdogál, bandukol, haldoklik, öldököl, csókdos, fogdos, nyaldos, kapdos, verdes, egerészik, vadászik, agarászik stb.

A fenti példákból mindössze annyit sejtethetünk meg, hogy bizonyos igei képzők (-*kozik/-kezik/-közik* — *-ászik/-észik* — *-ácsol/-écsel* — *-ogál/-egél, -dogál/-degél, -dos/-des/-dös*, a hosszú *l* hanggal záruló állapotigék (*szégyell, sárgállik*), egy-két kauzatív ige (*aggaszt, okoz, virraszt*), néhány *-ódik/-ődik* -edik végű ige (*aggódik, vetemedik, szabódik*) és egy-két idioszinkretikusnak tekintett tétel (*ajjong, félt, köldül, kérlel, fájlal*) többnyire nem férnek meg igekötőkkel. (A *kérlel, fájlal* típusoknak is lehet igeképzői magyarázatauk.) Ha viszont kipróbáljuk a „végig-teszt”-et, azt vesszük észre, hogy tranzitivizálás kíséretében nem egy ilyen gyakorító, duratív, rövidebb-hosszabb ciklikus visszatérő tevékenységek eredményeként előálló állapotige kapcsolódhat a *végig* igekötővel. (*Végigvirrasztotta az éjszakát. — Végigaggódta az egész hetet. — Végigkoldulta a környéket. — Végigvonaglott arcán a sírás. — Végigbukdácsolt a kövezeten. — Végigbandukolt a falun. — Végigfogdosta a bútorokat. — Végigegerészte az egész környéket.*) Ugyanakkor a *sugall, szidalmaz, ellenez, összegez, kötekedik, kételkedik* stb. legalábbis az anyanyelvi kompetencia határán helyezkednek el, az ilyent kérdőjellel szoktuk ellátni. Köznyelvi értelemben azonban ezek igekötőkkel összeférhetetlenek.

Az igekötők kapcsolódási lehetőségeit az alábbi táblázatokkal kívánom szemléltetni:

Egyetlen igével kapcsolódó igekötők:	1–2 igével kapcsolódó igekötők:	4–5 igével kapcsolódó igekötők:
<i>végre/hajt</i> vmít <i>véghez/visz</i> vmít <i>együtt/hat</i> vmivel <i>közben/jár</i> vkiért vkínél <i>hely/áll</i> vhol vagy vmiben <i>ellent/mond</i> vkinek <i>szemben/áll</i> vkivel <i>egyet/ért</i> vkivel vmiben <i>helyben/hagy</i> vmít vagy vkit <i>alább/hagy</i> vmivel <i>elől/jár</i> vmiben	<i>fenn/áll</i> -forog, -marad <i>közre/fog</i> -bocsút <i>közze/fog</i> -tesz <i>abba/marad</i> , -hagy	<i>egybe/hangzik</i> , -ír -vet, -kel <i>eggyé/forr</i> , -simit, -simul <i>helyre/tesz</i> , -igazít -állít -rak <i>rajta/kap</i> , -csip, -veszt

Adott szemantikai igeosztály tagjaival kapcsolódó igekötők:

<i>félre</i> + személyek mozgása irányváltással: tárgyak mozgása irányváltással:	<i>félre/fordul</i> , -görbül, -hajlik, -ül, -áll <i>félre/hajlik</i> , -görbül, sodródik, csúszik, fut, megy
tárgymozgatás személy által:	<i>félre/hajlít</i> , -görbít, -tesz, -rak, -lök, -dob, -taszít, -köp
személy mozgatása személy által: metaforikus (pejoratív értelmű):	<i>félre/állít</i> , -ültet, -jektet, lök, taszít <i>félre/hall</i> , <i>félre/ért</i> <i>félre/magyaráz</i>
<i>elő</i> + személy, esemény hirtelen „kezdeté” az érzés megvalósulása tárgy megjelenése a közlés színén személy által: metaforikus:	<i>elő/áll</i> , -fordul <i>elő/jön</i> , -bújik, -mászik, -bukkan, -ront <i>elő/vesz</i> , -rángat, -cibál, -szed, -húz <i>elő/hozakodik</i> valamivel

A <i>magát</i> reflexív tárggyal kapcsolódó igekötős igék néhány példája:	<i>el/széggyelli magát</i> <i>ki/táncolja magát</i> <i>rá/hagyja magát vkire</i> <i>túl/teszi magát vmín</i> <i>agyon/dolgozza magát</i>
A <i>jut</i> párosítása valamennyi „lehetséges” igekötővel:	<i>ki/jut, be/jut, át/jut, föl/jut, el/jut, hozzá/jut</i>
A <i>jár</i> párosítása valamennyi „lehetséges” igekötővel:	<i>meg/járja az utat, megjárja</i> 'éppen elfogadható a teljesítmény' <i>végig/jár — végigjárja, ki/jár, bejár valahová, bejár vmít, föl/jár, lejár -ba, le/jár egy szerződés, el/jár, visszajár pénz, hazajár, át/jár, túl/jár az eszén, rá/jár a rúd, elől/jár, körbe/jár, össze/járnak, együtt/jár vmivel, tönkre/járja a lábát, agyon/járja magát</i> 'megerőlteti magát' stb.

Igekötővel nem kapcsolódó, igeképzővel ellátott igék: *erőlködik, ócsárol, rángatózik, füllent, tüsszent, veszélyeztet, intézkedik, hiányzik, remél, csalódik, sopánkodik, csillog, fénylik rokonít, kínálkozik, gyönyörködik, bosszankodik, erősködik, viselkedik, lízong, összesít.*

4. Szólhatnék még az igekötők funkcióiról. Ez azonban nem tárgya dolgozatomnak. Legfeljebb arra hívhatnám fel a figyelmet, hogy a szokásos kategóriákon kívül itt még újabbak merülnek fel, mint pl. az intenzitás (*megszenvedett érte*), és főleg a különböző szintű metaforizálódás.

Tanulmányom elején a *meg* és a *végig* éppen azért került egy oszlopba, mivel ezek igen produktívak. Tanulságos még talán az is, hogy hagyományos nyelvtani kategóriákat, mint például *állapot, állapotváltozás* a terjedelem szerint alcsoportokra kell bontanunk, vagy hogy a megkezdés mellett a hirtelen kezdet (subitum) is felmerülhet. (Sírásban *tört ki.*) Ezek azonban csak kísérő megjegyzések.

Talán sikerült megtervezni azt a magyar igeosztályt, pontosabban három alosztályból álló nagycsoportot, amelynek az igéi általában nem férnek meg igekötővel. Nyomukban jár az a másik, amely csak egy vagy egyjelentésű igekötőt vagy igekötőket tűr meg.

Említettem a szubkultúra termékeit (*bezsong, lerendez* stb.), valamint a szépirodalom *pozitív deviációit*, amelyekben az esztétikai kifejező erő áttöri a grammatikalitás szabályrendszerét (pl. *szerteölelt táj, föl származtam ősapámig* stb.).

Tanulmányom — ezt szeretném megismételni — vázlatos, inkább vita-indító jellegű.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

Szempontrendszer a szókinés megközelítéséhez

I. Az alábbiakban a szóképzési rétegződésre vonatkozó elképzeléseimet foglalom össze. Összefüggő kategóriarendszert alkotó, a lehetséges mértékig meghatározott szempontok szerint próbálom megközelíteni a magyar szóképzést az eddigi rendszerezések felhasználásával. (A témával való foglalkozást indokolja a szóképzés elhanyagolt volta és az a tény, hogy az elmúlt évti-

zedekben a beszélt magyar nyelvben az egyik legfontosabb változás az argó legű szókincsrétegek gyarapodása, terjedése és emelkedése volt — s az ma is.)

A) Alapelveim a következők. A leírásból, a ténymegállapításból (azaz a rövid távú állandóságok és változások leírásából) indulok ki, s csak e mozzanat elvégzése után végezhetem el az értelmezés s főleg az értékelés munkáját. Először a szóképzleti rétegek reális csoportjait kell elkülöníteni, amennyire lehetséges, azután lehet őket magyarázni, s e szint után lehet kijelölni az értékes, eszményített (a szakirodalomban normatívnak nevezett) változatokat. E három műveletnek a világos elkülönítése igen fontos. A szóképzleti rétegződés leírásakor a hazai szakirodalom legalábbis az elmúlt kb. negyven év alatt mindig a normatív nyelvváltozatokat, az irodalmi nyelvet, a köznyelvet tekintette viszonyítási pontnak, szemléleti alapnak. Azaz már a pusztá leírásba, a tényközlő számbavételbe is azonnal értékelő szempontokat vitt be. Emiatt bizonyos torzulások keletkeztek mára a szóképzlet leírásában. Elég itt utalni a MMNyR. (I, 26—31, ill. 130—7) szóképzlettani fejezetének és a MMNy. hasonló részének (459—500) hierarchiájára vagy az ÉrtSz. és az ÉKsz. nagy szintéziseire, s főként utóéletükre, mai szerepükre, amelyet TEMESI MIHÁLY talán túlzottan is az „egységes nyelvtípus” kodifikálásának tart (A magyar nyelvtudomány. Bp., 1980. 91—4).

B) Igen fontos alapelvnek tartom a történetiség kérdését. Bár az alábbi rendszer szinkrón szempontú, nem mereven szánom annak. A nyelvtudományban szinte elidegenítve került szembe a szinkrónia és a diakrónia. Ennek az egyébként indokolt módszertani kettősségnek nem egybemosását, hanem az elkülönítés oldását célozza a történetiségnek mint a háttérben meghúzódó alapelvnek az állandó érvényesítése: midőn a leírás szükségéből látszólag állapotról van szó, akkor is folyamatokkal állunk szemben.

C) A harmadik fő alapelv a számbavétel lehetséges teljességével kapcsolatos. A nyelvleírás minden formája azt célozza, hogy viszonylag áttekinthető, megérthető kategória- és szabályrendszert rendeljen a nyelvhez. Olyan modellt, mesterséges rendszert, amely a lehető legpontosabban megfelel a valós nyelvi tényeknek és folyamatoknak. (Eddig még egy ilyen modell sem volt tökéletes, az alábbi sem az. Az újrafogalmazás, a pontosítás lehet a tisztességes kutató szándéka e téren.)

Célom ebben a tanulmányban tehát nem az, hogy minden elkülöníthető szóképzleti réteget pontosan s főképp részletesen megnevezek. Nagyobb kategóriákat határozk meg, többnyire ismerteket és egy-két eddig kevésbé leírtat. E kategóriákat viszont szigorúbban el kívánom különíteni egymástól pontosabb meghatározásokkal. Rendszerszerűen lehetőséget kívánok adni arra, hogy egy-egy szóról minél többet el lehessen mondani. A teljes számbavétel szándékáról ezzel nem mondok le, de el kívánom kerülni annak az illúzióknak a látszatát, hogy mindent véglegesen megnevezek.

D) A fent jelzett nehézséggel kapcsolatban még egy gondot kell megfogalmazni, a langue és a parole kérdését, legalább röviden, hiszen e helyen nem lehet kikerülni, bár beható tárgyalása külön tanulmányt kívánna (ahogy az összes előző alapelv is). E két kategória szembenállásának merevségén is lazítani kellene. Amikor az alábbiakban lexémáról beszélek (széles értelemben véve szóról, szókapcsolatról, frazémáról; s itt most a szó meghatározását nem tartom szükségesnek kifejtetni), akkor magam is e lexémák szótári alakját idézem, arra utalok. Ám felfogásom szerint a szóalak és a szótári szó nem áll oly mereven szemben egymással. A nyelvhasználatban (a beszédben) mindig

konkrét szóalakok jelennek meg. Egy összetartozó szóalaksorhoz, paradigmához egy (vagy több) szótári szó rendelhető a nyelv szintjén. Ez a hozzárendelés azonban olyan absztrakció, amely elsősorban módszerbeli eljárás. A paradigmában ki kell jelölni egy olyan alakot, amely az összes többit helyettesíti, helyettük áll. Ez a szótári szó, amely maga is szóalak. A szótár és a nyelvtan adott helyen felsorolja azokat a lehetséges jelentéseket, szófajokat, szerkezeteket, szövegkörnyezeteket, melyekben egy-egy szó előfordulhat (pontosabban azokat, amelyeket a szótár és a nyelvtan írói számba tudtak vagy akartak venni). Az elvonatkoztatott szabályrendszer és elemkészlet valóban létezik (hogy mennyire egyéni és mennyire kollektív, ill. mennyire lehet tudatos vagy sem, ez megint vita tárgya lehet), ám valószínűleg nem ez az absztrakt és elkülönült (pontosabban elkülönített) világ működik a beszélőben, amikor szövegét megalkotja. A beszélő nem egyszerűen a langue-ból hívja elő a saját beszédtevényt — általában. E ponton határozottan különbséget kell tenni tudatos és nem tudatos, automatikus nyelvhasználat között. A tudatosság műveltséget, így nyelvi műveltséget feltételez, s ez már önmagában hordja az absztrakciót, elvont formák felállítását és meghatározását. De az ilyen műveltségű beszélő sem szótárból és nyelvtanból (azaz modellekből) beszél, s ha mégis, akkor csak fontos pillanatokban, melyekben a pontos nyelvhasználat sorsdöntő. Hatvan évvel ezelőtt írta Lotz János a következőket: „A nyelv és a beszéd közismert kettősségének a megkülönböztetése nézetem szerint legalábbis nyelvészeti szempontból értelmetlen, hiszen az embernek mindig beszédbeli, illetőleg írásbeli tényekkel van dolga. »Tisztán nyelvi tényt« még senkinek sem sikerült felmutatnia.” (Első grammatikai felfogásomról: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 114.)

E) Még egy tényt kell leszögezнем. Szempontrendszerem a szókészlet és nem a nyelv (a beszéd) rétegződését írja le, ez utóbbival, sőt a kettő közötti (nyilvánvalóan erős) hasonlóságokkal nem foglalkozom ezúttal.

2. A magyar szókészletnek a rövid leírására több kísérlet történt. Elsősorban a MMNyR. és a MMNy. ide vonatkozó, már idézett fejezetei fontosak. De föl lehetne itt sorolni a nyelvi norma témájának szinte teljes irodalmát, azokat a tanulmányokat, amelyek a köznyelvvél, az irodalmi nyelvvel, az egyéb nyelvváltozatokkal foglalkoztak, hiszen az eszményített normaváltozathoz viszonyítottak minden más nyelvi változatot a szerzők, a szókészlet kapcsán is.

A) Elsőként SZABÓ DÉNES egyetemi jegyzetét kell megemlíteni. (A mai magyar nyelv. Bp., 1958.) E grammatika mindjárt az elején foglalkozik a szókészlet témakörével.

A nyelv rétegződésében SZABÓ három fő tényezőt különít el: csoportnyelvek (a társadalmi tényezők alapján), a nyelvjáráások és a köz- és irodalmi nyelv. (Mint látni lehet majd, SEBESTYÉN ÁRPÁD felosztása megegyezik ezzel, ha a tartalma nem is.) SZABÓ a köz- és az irodalmi nyelvet nem a ma szokásos értelemben használja, ennek jelentőségére azonban itt nincsen mód kitérni.

A szerző a szókészletet Sztálinra való hivatkozással a nyelv építőanyagának nevezi (i. m. 9.). Ugyancsak Sztálin cikkére hivatkozva fejt ki az alapszó-készlet és a kiegészítő szókészlet kérdéskörét (i. m. 18—22). Ez a megkülönböztetés mára háttérbe szorult, elsősorban pontatlansága, elnagyoltsága miatt, s a pontosabb gyakoriság kerül helyette előtérbe. SZABÓ megkülönbözteti az egyéni szókincset és a kollektív szókészletet.

Végül igen tanulságosan és érdekesen ír a szókészlet rétegződéséről. Két nagy réteget különböztet meg: a szociális használati érték rétegét (alcsoportjai: össznépi, csoportnyelvi — ezen belül szakmai és zsargonbeli, értsd szalonnyelvi és tolvajnyelvi —, tájnyelvi és idegen szavak) és a stiláris használati érték rétegét (itt tizennégy különböző alcsoportról beszél a költői szavaktól a divatszavakig) (i. m. 23—35). E kettős rétegződés igen tanulságos: a stilisztikai szempont határozott elkülönítése csak hasznos, hiszen ennek a nézőpontja más, mint a többi szemponté. S ami a jelen téma szemszögéből nézve a legjelentősebb: nem a normatív nyelvváltozatokból indul ki, nem azokhoz méri eleve a többit. Igaz, nem is fejtí ki a közöttük levő viszonyt. SZABÓ DÉNES munkája Sebestyén Árpádon kívül leginkább a MMNy.-re hatott, főképp a szókincsnek a társadalmi (az ő szavával: szociális) rétegződés szerinti bemutatásával.

B) A MMNyR. először a mai magyar nyelv rétegződését írja le (A/ Rétegyelvek: irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások; B/ csoportnyelvek; TOMPA JÓZSEF tollából), majd erre utalva, erre építve a szókészleti rétegződést SZÉPE GYÖRGY által (i. h.). A következő szempontok jelennek itt meg: teljes szóállomány, egyéni szókincs; alapszókincs, kiegészítő szókincs; valamint történeti szempont, földrajzi tagolódás, társadalmi és műveltség szerinti rétegek, szaknyelvek és csoportnyelvek. E rendszerezésben a társadalmi és műveltség szerinti rétegekre vonatkozó pont a legérdekesebb, leginkább maga az a tény, hogy e szempont itt és ekkor megjelenik. A nyolc sornyi rész (i. h. 134) mindamellettt csak említés, a kifejtés elmarad a szociológia akkori periférikus helyzete miatt is. E rész egyetlen tartalmi megjegyzésével ma már könnyen lehet vitatkozni. A szóanyag teljes társadalmi keresztmetszetű egységesülése egy ideig reális lehetőségnek tűnt, mára azonban jóval összetettebb kép rajzolódik újra elénk. A zsargon kategóriája is korlátozott értelemben fordul elő: a volt uralkodó osztályok finomkodó nyelvhasználatát nevezi meg a szerző e terminussal, s mindenestül a kihalását jósolja.

C) A MMNy. szókészleti fejezetében FÁBIÁN PÁL jóval részletesebben és pontosabban írja le a problémakört (459—500). E fejezet szerzője már nem küszködött ideológiai kötöttségekkel vagy hamar beteljesülni látszó ideákkal. Más teher viszont jutott neki is: a nyelvi rétegződést a könyv másutt nem tárgyalja, így ezen a helyen elkerülhetetlen volt a téma kiterjesztése. Ezért a szókészleti rétegződés mintegy a nyelvi rétegződés helyett áll, kimondatlanul is, jóllehet a kettő nem feltétlenül azonos minden ponton. Igaz, hogy a szókészlet látványos anyagot kínál a rétegvizsgálatokhoz.

E rétegződésleírás a kategóriák megnevezésével és részbeni meghatározásával kezdődik (i. m. 464). Az akkor korszerű szempontrendszert azonban egy kategóriapár meglehetősen megzavarja: „Nyelvünknek — mai állapotában — két fő típusa van: a nemzeti nyelv és a népnyelv” (i. h.). Elsősorban a rosszul megválasztott terminus kelthet bizonytalanságot: a nemzeti nyelvnek miért nem része éppen a népnyelv. A *nemzeti* összefoglaló kategória, éppen a nyelvről szólva abból nem lehet kizárni semmit sem. (Így ír erről pedig már SZABÓ DÉNES is: „A nemzeti nyelv fogalma alá tartozik a nyelv valamennyi rétege.” I. m. 15.) Az irodalmi és a köznyelvvél fölösleges ilyen módon szembeállítani a népnyelvet, annál is inkább, mert mind az irodalmi nyelv, mind pedig a népnyelv igen tág és nehezen meghatározható, sokszor vitatott kategóriák. Fontos megállapítás viszont, hogy a szókészlet „egy tekintélyes rétege minden korlátozottság nélkül felhasználható” (i. h.).

A kézikönyv hétféle megközelítési módjához (a szavak társadalmi fontossága, földrajzi, társadalmi szempont, élő nyelvi felhasználás, eredet, frazeológia, egyéni szókincs) csak néhány megjegyzést fűzök. A szavak társadalmi fontosságának szempontját, az alapszókincs és a kiegészítő szókincs problémáját — ahogy SZABÓ DÉNES munkája kapcsán már szó volt róla — ma egyre inkább a más szemléletű, egzaktabban mérhető gyakoriság szempontja váltja föl, csupán a megfelelő egzakt adatok hiányoznak még. A társadalmi rétegek szerinti megoszlás vizsgálatában együtt szerepelnek a szaknyelvi rétegek és a valóban szociológiai rétegek szerinti nyelvváltozatok, amelyeket alább élesen elkülöníték egymástól. A szaknyelvek itt is egysíkú képződményként szerepelnek, s a zsargon terminust is szűkebb értelmében alkalmazza a MMNy., ahogy később TEMESI is (i. m. 190).

D) Végül megemlítem még SEBESTYÉN ÁRPÁD rétegződésmodelljét, amelyet nem a szókészlettel kapcsolatban fejt ki, de erősen tekintettel van arra is („A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről: Nyr. CV, 322—3). SEBESTYÉN három nagy csoportot különböztet meg: normatív, területi és társadalmi nyelvváltozatok. Erénye e felosztásnak, hogy a normatívnak (tehát eszményinek) tartott változatokat (irodalmi és köznyelv) különválasztja a többitől, ahogy azt SZABÓ DÉNES is tette, viszont ő sem tisztázza a normatív és nem normatív változat igen összetett viszonyát, igaz, ez nem is fér bele témája keretébe. Szintén érdekes a társadalmi nyelvváltozatok alosztályozása (szaknyelvek, hobbinyelvek, életkori nyelvváltozatok, argó). Az első kettő közötti különbség nem tűnik nyelvinek, nyelvészeti szempontból ugyanazok a jellemzők találhatók mindkettőben. Fontos viszont, hogy megemlíti a szaknyelvek írott és beszélt változatát. Az életkori nyelvváltozatokhoz sorolja az ifjúsági nyelvet jogosan, s talán vitathatóan a katonai nyelvet. Az argót leszámítva hiányzik a szigorúan vett szociológiai szempont e csoportból.

E) Természetesen mások is foglalkoztak e rétegződési kérdésekkel, de e vélemények meglehetősen közel állnak a fentebb tárgyalt két kézikönyv, főleg a MMNy. modelljéhez (l. pl.: MMNyünk. 87—95; TEMESI i. m. 248—52; NyKk. II, 336—8 nyelvi rétegek címszó alatt).

3. Az alább következő modell tehát leíró szempontú, és arra törekszik, hogy a korábbi rendszerek átfedéseit, szempontkeveredéseit megszüntesse, a megközelítési lehetőségeket határozott kategóriákként elkülönítse, és ezzel tudatosan az elképzelhető legtöbb vizsgálati módot fogalmazza meg. A 3. és 4. pontban felsorolt kategóriák semlegesek, értékelő szempontot önmagukban nem tartalmaznak, a sorrend semmiféle hierarchiát nem fejez ki. Az értékelő mozzanat az 5. pont kategóriáiban jelenik majd meg.

A hazai szakirodalom legáltalánosabb kategóriáinak felhasználása mellett leginkább a QUIRK-féle nyelvtan öt szempontot alkalmazó nyelvi rétegződésmodelljére támaszkodom; ezek: region, education and social standing, subject matter, medium, attitude (QUIRK ed., *A Grammar of Contemporary English*. London, 1974. 13).

A szókészlettel kapcsolatban a következő nyelvhasználati, pragmatikai szempontokat lehet megfogalmazni.

A) A k ö z ö m b ö s s é g szempontja. — A magyar szókészlet tekintélyes része minden kötöttség nélkül használatik, alkalmazásának semmiféle szociológiai, földrajzi, stílusbeli stb. korláta nincsen. Az így leírható csoport

részben rokonságot mutat az alapszókinccs néven számon tartott réteg néhány jellemzőjével.

B) Földrajzi (vízszintes, táji) szempont. — Ebben a megközelítésben a szavak földrajzi kötöttségét vizsgáljuk. E szemponthoz aligha szükséges kommentár, hiszen ez a magyar szókészletnek a legfeldolgozottabb része (elég csak „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ra, a tájszótárakra és a dialektológiai feldolgozásokra utalni). Bár a nagyobb régiók, a nagyvárosok nyelvhasználatát csak most kezdjük ismerni, hiszen nem kis részben most jönnek létre.

C) Társadalmi (függőleges, réteg-) szempont. — Ez a szempont a társadalmi rétegződés szerinti szóhasználati különbségeket fogalmazza meg a nyelvhasználatban általában. Ez tehát a tisztán szociológiai szempont. A hazai szociológiai kutatások ma már meglehetősen megbízható képet adnak a magyar társadalom jelenlegi szerkezetéről és változásairól, néhány nagyon fontos szociológiai szempont alapján (pl. iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelmi viszonyok, származás, mobilizáció).

Ez a rétegződés elég határozottan megmutatkozik a nyelvhasználatban is. Legalábbis az előzetes feltételezések, az inkább egyéni tapasztalatok ezt jelzik. (Így igen valószínű, hogy mintegy tíz év óta a középrétegek, a szolgáltatásban, a hivatalokban dolgozók alkalmazzák és terjesztik leginkább a bizalmas társalgási stílusba, a szlengbe tartozó szavakat.) Am adatunk ilyen vonatkozásban még elég kevés van, az efféle kutatás csak most indul. S nem indokolatlan feltételezés, hogy e szempont felé fog egyre erőteljesebben fordulni a figyelem, és nem csupán a kidolgozatlanság miatt, hanem a rétegződési különbségek jelentőségének növekedése okán, az elmúlt évtizedek társadalmi átrendeződése nyomán.

D) Téma szerinti (tematikus, csoport-) szempont. — Ide tartoznak a szaknyelvek, olyan szaknyelvi határesetek, mint a hivatali nyelv, a sajtónyelv, a mozgalmi nyelv és a hobbinyelvek (melyek tulajdonképpen szintén szaknyelvek). Ezt a szempontot az előzőtől határozottan el lehet és kell különíteni. Itt ugyanis nem általában a nyelvhasználatról (pl. a mindennapi beszédről) van szó, hanem különleges szókészleti elemekről, amelyek a társadalmi rétegződéstől részben függetlenül megjelenhetnek. (Pl. az orvosi szak- és zsargonnyelvi kifejezéseket egyaránt ismerik az orvosok és az ápolónők, de részben akár a kórházi takarítónők és a betegszállítók, sőt a betegek is. Éppígy a börtönök sajátos szavait elítélt és fegyőr egyaránt használja.) Tehát a közös téma köti össze a nyelvhasználóit ebben az esetben.

E) Az írásbeliség és a szóbeliség szempontja. — Ma már nyilvánvaló, hogy a két megnyilatkozási mód között igen lényeges különbségek vannak, grammatikailag és szókészleti szemszögből egyaránt. E kettősség külön említését így indokolni nem szükséges. Megjegyzendő, hogy e téren is számottevőek a hiányok a hazai kutatásban. Eddigi nyelvtanaink, kézikönyveink elsősorban az írott nyelvből merítették példáikat.

Beszéd és írás szembeállítására nemcsak általánosságban fogalmazható meg, hanem nagyon konkrétan is, például a hivatalos szaknyelv és a szakzsargon szembenállásában.

A két kategória aleseteiként a műnemek és a műfajok sorolhatók föl, e szemszögből későbbi részletes kidolgozást kívánván.

F) A magatartás szempontja. — Ez a kategória a nyelvvel jelzett magatartást fogalmazza meg. Első megközelítésben a következő állandó

skálát lehet hozzárendelni: trágár, durva (vulgáris, argónyelvi), bizalmas (familiáris), átlagos (semleges), választékos, ünnepélyes (l. QUIRK i. m. 25).

Ez a szempont szoros összefüggésben van több másikkal, ugyanakkor egyikkel sem azonos. A beszélt nyelvben például — akár a társalgásban is — mind az öt felsorolt minőség megjelenhet, míg a sajtónyelv elsősorban a közömbös és a választékos szókészleteti rétegekkel él, jóllehet ma erőteljesen terjed a bizalmas réteg itt is, írásban és szóban egyaránt, míg a hivatali nyelv ez utóbbit továbbra sem használja írásban.

E felosztás nem azonos a szokásos értelemben használt stílusminősítéssel. A szó stílusértékéhez valamennyi itt megnevezett fő szempont hozzájárulhat, de ezek összességét egyéb stilisztikai szempontok (pl. hosszúság, rövideg, hangok aránya, jelentés és hangalak viszonya stb.) kiegészíthetik. A stílus kérdése külön szempont, ahogy azt már SZABÓ DÉNES is külön tárgyalta.

G) **É l e t k o r** szerinti szempont. — A kategóriák tisztán tartása megköveteli ennek a bevezetését is. Ugyanis nemcsak a gyermeknyelv (és a dajkanyelv) vagy a mindenkori legidősebbek nyelvhasználata különül el meglehetősen határozottsággal csupán nemzedéki alapon, hanem az oly sokat emlegetett ifjúsági nyelv szókészlete is. Az ifjúsági nyelv egyik legfontosabb meghatározója a kor (kb. 12—13 éves kortól 22—24 éves korig terjed az ide tartozók életkora), s az, ami ezen felül e korosztály nyelvhasználatát megkülönbözteti (bizalmas, szleng jellegű szavak használata, szabad alkotás, nagyfokú fantázia, szemléletesség, humor, durvaság), használóinak mindegyikére vonatkozik. A földrajzi, de még a társadalmi különbségek is jóval kisebbek, mint más korosztályoknál.

Megjegyzendő, hogy az ifjúsági nyelv szókészleteti sajátosságai elterjedtek az idősebbek nyelvében is az elmúlt évtizedekben, a mindenkori tizenévesek pedig mindig újraalkották saját nyelvüket.

H) **A g y a k o r i s á g**. — A gyakoriság szempontja a szavak előfordulásainak számát vizsgálja az előfordulások körülményeinek (beszédnek, írásnak, műfajnak, beszélőnek stb.) megfelelően. Korszerű számítógépes gyakorisági vizsgálatokról csak mostanában esik szó a hazai nyelvészeti kutatások keretében.

4. Az eddig szigorúan szinkrón szemléletű leírás azonban nem nélkülözheti a nyíltan történeti felfogást, a folyamatokra való utalást. E vonatkozásban a következő szempontok merülnek föl.

A) **É l ő n y e l v i s z a v a k**. — A szókészlet java része minden nyelvben hosszú ideje él, és még hosszú ideig fog élni különösebb változás nélkül.

B) **N e o l o g i z m u s** és **a r c h a i z m u s**. — Az egy időszakban használatos nagy elemkészlet periferiáin lekopóban, kihalóban vannak szavak, másrészt pedig keletkezőben. Ez is jól ismert megközelítési mód, s a történeti folyamatra vet — részben — fényt.

C) **I d e g e n s z a v a k**. — Az idegen szavak szintén egy történeti folyamat részletére mutatnak rá: feltűnő neologizmusként kerülnek be a magyar elemkészletbe, s idegen voltak később is felhívva a beszélő figyelmét az eredetre és a tisztázatlan helyzetre: vagy magyarossá kell tenni az idegen szót, vagy magyarral kell helyettesíteni. Tehát az idegen szavak esetében — ahogy az előző szempontnál is — hangsúlyozottan a változásról van szó.

5. A 3. és a 4. részben bemutatott szempontok alapján akár minden egyes szót részletesen és sokoldalúan lehet elemezni. Az egyedi leírások lehet-

séges pontosságán túl ez a részletező módszer egzaktabbá teheti a szókészletben szócsoportonként megjelenő nyelvi rétegeknek a szókincs felőli meghatározását és — még fontosabb mozzanatként — ezeknek a rétegeknek az értékelését. E ponton jelenik meg a norma (eszmény) és a stílus kérdése (hasonlóan a SZABÓ DÉNES által elkülönített két csoporthoz, a szociális és a stílusbeli réteghez).

A) Az eszményített nyelvváltozatok szempontja alapján lehet értékelni, „normatív” és „nem normatív” szókészletű rétegekről, irodalmi nyelvi, népnyelvi, szlengbeli stb. szavakról beszélni — az elmúlt évtizedek hazai nyelvi normafelfogását figyelembe véve (l. pl. NyKk. II, 334—5 nyelvi norma a.).

B) A stílus szempontjából pedig szintén a részletező elemzéssel pontosíthatók az olyan általánosan használt átfogó stílus kategóriák, mint irodalmi, választékos, népies, argó, hivatalos, idegenszerű stb.

E két szempont már csak részben tartozik szorosan a lexikológiához, ezért csupán megemlítem őket, hiszen a 3. és a 4. pontban leírt szempontok (és más megfontolások) alapján ezeket részletesen ki kell dolgozni.

6. A szorosabban vett lexikológiai szempontok mellett persze az alábbi jól ismert, más jellegű szempontok is a szókészlet megközelítéseként szolgálhatnak.

A) Grammatikai szempontból a szófajok adják a kiindulópontot. E közismert (bár még ma is újdonságokat hozó) osztályozási rendszert aligha kell újra ismertetni.

B) Másodikként a jelentéstani szempontot kell megemlíteni. S elsősorban a poliszemiát és a mezőösszefüggéseket (ezen belül különösen a szinonimiát, a fogalomköröket), természetesen nem kizárva a többi jelenségkört.

C) Az előző két kategória (a grammatikai és a jelentésbeli) sajátos vegyülékéként ide tartozik egy harmadik is: a szócsaládok el nem hanyagolhatóan nagy köre. Kapcsolatok és összefüggések itt is bőven találhatóak, s ezek földerítése nem kis részben még a jövő feladata.

E három szempont tehát nem lexikológiai, inkább alapja a szókészlet vizsgálatának és egyben kiegészítője is.

7. Végül egy-két példát is hadd mutassak be a 3. és a 4. rész szempontjai szerint. Pl. az *asztal* szó elsődleges jelentése a mai magyar nyelvben általában közömbös, tehát átlagos használatban sem földrajzi, sem társadalmi, sem írásbeli vagy beszédbeli szempontból nincsen megkötve a használata. Téma szempontjából lehetnek szűkebb szaknyelvi jelentései, amelyek csak kisebb csoportokban élnek, de első jelentése itt is kötetlen. Magatartás szempontjából általában átlagos (semleges). Életkor szerinti megkötése sincsen, s gyakoriának mondható. A 4. rész alapján az élő nyelvi szavak közé sorolható.

A *mobilitás* (a szociológiában 'társadalmi rétegek közötti vándorlás, mozgás' jelentésben) nem közömbös. Földrajzilag kötetlen, társadalmilag viszont kötött, elsősorban a művelt rétegek körében használatos. Kötött téma szerint is, a szociológiai témájú megnyilatkozásokban jelenik meg, a szociológia szakszókincsének a része. Írásban és szóban egyaránt megjelenhet, s az átlagos magatartás körébe sorolható. A fiatalabb értelmiség körében valószínűleg ismertebb, mint az idősebbek között. Használata még szakmai körökben sem

igazán gyakori. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt egyértelműen neologizmus volt, e határozott jellege azóta megszűnt, de idegen szónak számít ma is.

A bizalmas, szleng jellegű szókészleti csoportba sorolt szavak pl. *leég* vki 'elfogy a pénze', *ruci* 'ruha', *csaj* 'lány' stb.) nem közömbösek. Földrajzilag ma már kevésbé kötöttek, bár az újdonságok mindig a nagyvárosokból erednek s onnan terjednek el. Társadalmi szempontból főként a középrétegek (hivatalnokok, a szolgáltatásban dolgozók, szakmunkások stb.) nyelvhasználatára jellemző ez a szókészleti réteg, de mind a legműveltebb, mind a legkevesebbé művelt rétegeknél is tapasztalható. Téma szerint kötetlen. Elsősorban szóbeli, ott is a spontán társalgásra jellemző, de a szépirodalmon túl már az írott sajtóban is kezd felbukkanni. Magatartás szerint bizalmas, nemritkán durva, vulgáris (de nem trágár). Leginkább a fiatalok körében él, bár a tizenöt-húsz évvel ezelőtt keletkezett szavakat, jelentéseket ma a felnőtt korosztályok is beszélik. A mindennapi beszédben gyakori a használatuk. Javarészt a neologizmus és az élő nyelvi szó határán vannak ma e szavak, s viszonylag kevés közöttük az idegen szó.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Kísérlet a magyar–lengyel kontrasztív fonológia „közvetítő nyelvének” megteremtésére

A kontrasztív nyelvészetnek a fő nehézségei a terminológiai különbségekből és a nyelvi objektumok konfrontációjához szükséges vonatkoztatási rendszer hiányából adódnak. A grammatikai terminológia nem univerzális és nem egységes. Ezenkívül számolnunk kell a terminológiai tradíciókkal és a nyelvészeti iskolák koncepcióinak különbségeivel (az anyanyelvre és az idegen nyelvre vonatkozóan). A nyelvi leírások külön-külön általában igen eltérőek, és nem hozhatók közös nevezőre, ami lehetővé tenné az egyértelmű összevetést. Különösen vonatkozik ez a leírás szempontjából hagyományosan legkönnyebbnek tartott területre, a fonémikus rendszerre, amely alapvető a nyelvoktatásban. Másfajta nehézség merül fel a konfrontált nyelvek grammatikai felépítésénél. A kérdés tehát a következő: mit hasonlítsunk? Mi legyen a konfrontált nyelvek vonatkoztatási rendszere? Az anyanyelv vagy az idegennyelv is? Vagy egy „közvetítő nyelv”, azaz a két vagy több nyelv kontrasztív leírására szolgáló absztrakt szabályok összessége? Meg kell állapítanunk, hogy a kontrasztív vizsgálatok metodológiája igencsak egyenetlen képet mutat. A nyelvi alrendszerek meglévő kontrasztív leírásai lényegében nem mások, mint a generatív-transzformációs és leíró nyelvtanok kontrasztív jellegű, de a szó szoros értelmében nem kontrasztív részei. A történeti, leíró, transzformációs stb. grammatikával ellentétben a kontrasztív grammatika helyzete egyenesen paradox: az elméleti kontrasztív vizsgálatok egyetlen nyelvterületen sem vezettek teljes grammatikai szintézis létrejöttéhez, ugyanakkor a „kontrasztív jellegű” nyelvészeti tanulmányok lényegesen megelőzték a kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok metodológiáját. Ez a helyzet abban is tükröződik, hogy a „kontrasztív jellegű” tanulmányok eredményei tudományos és glottodidaktikai szempontból igen eltérő értékűek. Mindez közismerten negatív hatású volt a glottodidaktikában is, mivel az irreális és indokolatlanul messzemenő glottodidaktikai elvárásoknak a kontrasztív nyelvészet nem

tudott megfelelni. Függetlenül azonban az idegennyelv-oktatásban tapasztalható bizonyos fokú kiábrándultságtól, vitathatatlan, hogy a nyelvi tények leírása és rendszerezése elsődleges, vagyis a nyelvészeti szempontok prioritása nem kérdőjelezhető meg. A kontrasztív vizsgálatok eredményei kétségkívül pozitívan járulhatnak hozzá a glottodidaktika fejlődéséhez, ha az oktatási folyamat módszertanához értő szakemberek azokat megfelelő módon használják fel. A kontrasztív elemzések, bár nyilvánvalóan behatároltak, igen értékesek lehetnek, tekintettel a következőkre: 1. A tanulók által elkövetett összes hibák közül csak az interferencia-hibákkal foglalkoznak. 2. Az interferencia-hibák közül csak az interlingvális interferenciából eredő hibákat érintik.

Helyesnek látszik tehát a kontrasztív elemzések bevezetése e hibák prognosztizálása céljából. Nem szabad azonban másfajta prognózis-elvárásokat támasztanunk velük szemben. A más típusú hibákat csak a lapszológiai elemzések eredményei segítségével modellálhatjuk. A kontrasztív nyelvészet — kutatási eredményeinek alkalmazásától függetlenül — önmagában is ismeretelméleti értékű: lényege elsősorban nyelvi alrendszerekben megjelenő analógiák és különbségek leírása.

A kontrasztív vizsgálatok elméleti feladatát nemcsak az interlingvális interferencia területeinek gyakorlati kijelölésében és az idegen nyelv tanításában előre jelezhető hibák meghatározásában látjuk, hanem az úgynevezett nyelvi univerzálék igazolásában és gazdagításában. A kontrasztív vizsgálatok legfőbb elméleti feladata talán a „közvetítő nyelv” megteremtéséhez való hozzájárulás. Ismeretes, hogy két nyelv nyelvi tényeit vagy közvetlenül, vagy tertium comparationis, azaz mindkét nyelv számára közös vonatkoztatási rendszer segítségével konfrontálhatjuk. Az első megközelítés esetén a két konfrontált nyelv egyike lesz a kiindulópontunk, s a másik nyelv tényeit annak belső logikájára való tekintet nélkül vesszük figyelembe, így a két nyelv paritása megvalósíthatatlan. Ezt csak úgy érhetnénk el, hogy kettős konfrontációt alkalmazunk, egyszer az egyik, másszor a másik nyelv szemszögéből kiindulva. Az ilyen megközelítés nem tűnik gazdaságosnak, és metodológiai szempontból is megkérdőjelezhető, mivel ennek eredménye két kontrasztív leírás, amelyeket egyé kell integrálni. Egy közös vonatkoztatási rendszer bevezetése, azaz egy „közvetítő nyelv” közbeiktatása kiküszöböli e problémákat. Ezért elméleti és gyakorlati szempontból is ezt a módszert tartjuk a legmegfelelőbbnek. Figyelembe véve a nyelv kétszintűségét a jelentést nem hordozó elemek (= cenémák) és a jelentéshordozó elemek (= plerémák) szempontjából, arra a következtetésre jutunk, hogy egy maximálisan objektív és univerzális rendszernek a nyelvi tényeket úgy kell osztályoznia, hogy figyelmen kívül hagyja azoknak egy adott konkrét nyelvben való funkcionálását.

Mind a lengyel, mind pedig a magyar nyelvben hiányzik egy egységes és általánosan elfogadott fonémakészlet. Ennek oka, hogy különböző módokon próbálták szegmentálni és modellálni az aktuális hangkontinuumot. Mindenképpen szükségünk van a minket érdeklő nyelvek azonos alapon történő, közös összehasonlítási síkjának létrehozására. Két különböző nyelv különböző szempontokból történő fonológiai összehasonlítása mindenképpen félreértésekhez vezetne. Egy adott terminus vagy fogalom körét egy bizonyos módszertani álláspont elfogadásából eredő elméletegyüttes határozza meg. A nyelvészeti fogalmak pontatlansága és a terminológiai zűrzavar megnehezíti a tudományos kutatást, így a kontrasztív kutatást is. Meggyőződésünk szerint a nyelvtudomány tárgyát képező nyelv egyes különálló alrendszereinek modellálását

egy meghatározott nyelvdefiníció elfogadásával kell kezdenünk. Az adott nyelvi alrendszer (a mi esetünkben a fonológiai rendszert) nem interpretálhatjuk másként, mint az egész rendszer szerves részeként. A nyelvész vizsgálati tárgyának különféle értelmezése különböző tudományos eredményekhez vezethet.

A nyelvészeti vizsgálatok tárgya körüli ellentmondások a nyelvi egységeknek (= tényeknek) a konkrét—absztrakt, valamint az egyéni—társadalmi jellegére vonatkoznak. A történeti-összehasonlító nyelvészetben és a strukturalista disztribucionizmusban a vizsgálatok tárgya a konkrét közlés mint a nyelv konkrét használóinak produktuma. Ellene szól az a nézet, hogy a nyelvészeti kutatások tárgyai absztrakt objektumok, amelyek intencionálisak, tudatiak és egyénfőlöttiek. Ezt a szempontot képviselik a nyelvi kompetencia hívei. Nyelvi kompetencián a nyelv ideális használójának tudását értik. Azok a nézetek, melyek szerint a nyelvészet tárgya az, ami a nyelvben társadalmi és absztrakt, a mai nyelvészetben általános elfogadást nyertek. Ezeket a fogalmakat azonban különbözőképpen értelmezik, ami további ellentétekhez vezet. A nyelvészet tárgyáról szóló következő probléma az alapvető nyelvészeti fogalmak alanyi és tárgyi jellegére vonatkozik. Egyes elméletek a tárgyi szempontot részesítik előnyben (főleg a strukturalista elméletek), ami időnként olyan képtelenségekhez vezet, mint pl. a „jelentés” fogalmának kizárása a nyelvészetből, mivel lehetetlen olyan alanyi terminusok nélkül meghatározni, mint a tudat, kommunikációs cél stb. Sok elméletben (pl. a történeti-összehasonlító nyelvészetben, a generatív nyelvészetben) olyan terminusokat alkalmaznak, mint a nyelvérzék, nyelvi kompetencia stb., amelyek kifejezetten alanyi jellegűek, mert a nyelv használójának tudatához, tudásához stb. folyomodnak. Alanyi kategóriákat alkalmaznak a bölcsészettudományok, amelyek az emberi cselekvés tényeinek és törvényszerűségeinek leírására vállalkoznak.

A mai nyelvészeti kutatások lényegében két síkon folynak: 1. t á r s a d a l m i s í k o n, azaz a társadalom által irányított nyelvi gyakorlat síkján; 2. a t á r s a d a l m i n y e l v i t u d a t, n y e l v i k o m p e t e n c i a s í k j á n. A nyelvi jelenségeket különböző szempontok alapján vizsgálhatjuk, de nem tárgyi módszerekkel, mint ahogy pl. a természettudományokban a fizikai objektumokat vizsgálják. Azt, hogy egy adott lineáris sor egy adott nyelvhez tartozik-e vagy sem, a társadalomban érvényes konvenciók döntenek el, azaz a társadalmi nyelvi tudathoz tartozó szabályok alapján. A társadalmi nyelvi tudatot nem szabad azonosítanunk a konkrét nyelvhasználók tudatával. Egy adott sor nyelvi hovatartozását nem az egyik nyelvhasználó nyelvi tudata alapján állapítjuk meg. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a nyelvészet tárgya a társadalmi tudat ama formájának modellálása, amelyet természetes nyelvnek nevezünk. A kérdés illetően feltevése a nyelvi tények alanyi jellegét feltételezi. Nyelvi tényeken a következőket értjük: 1. k o n k r é t o b j e k t u m o k (pl. aktuális hangok, aktuális közlések stb.); 2. a b s z t r a k t o b j e k t u m o k (azaz különféle formális eszközök segítségével konstruált objektumok, pl. hangzó, fonéma, graféma, különböző grammatikai kategóriák stb.).

Nyelven azt az univerzális kódrendszert fogjuk érteni (kódrendszer = elemek és a köztük megvalósuló relációk halmaza), amely, miközben megfelelteti az információs univerzum elemeit a nyelvi univerzum elemeinek, információ és metainformáció átadását szolgálja. E kódrendszer az adott nyelvi közösség minden tagjának tudatában jelen van (nyelvi kompetencia), de használata a beszédfolyamatban tudat alatti, és egyénenként változik. A nyelv használója

nincs tudatában annak, hogy a nyelvi kóddal végez műveleteket, hogy válogat a nyelv elemei között, s hogy egy információ-feldolgozó és továbbító programot valósít meg, amely a nyelvi mechanizmus kimenetén lineárisan rendezett hangok sorát adja. Minden ilyen sor (aktuális közlés = *ak*) egy konkrét produktum, amely egy meghatározott kommunikációs helyzetben jelentkezik. Ezek megismételhetetlen objektumok, ahogy megismételhetetlen az az idő is, amelyben létrejöttek. Két szósor, például „*János bort iszik*” és „*János bort iszik*”, ha egy vagy két személy ejti ki őket, két különböző *ak*-t fog jelenteni. Az összes *ak* halmazára, amelyet egy adott nyelvi közösség hoz létre múltban, jelenben és jövőben, a *Kom* szimbólumot fogjuk alkalmazni. Így egy tetszőleges $ak_i \in Kom$. Az *ak*, mivel fizikai objektum, egyrészt vizsgálható artikulációs, akusztikus és auditív síkon, másrészt, mivel egyúttal jelobjektum is, a nyelven kívüli valóság viszonylatában. A hangsorok a nyelvi kompetencia szubsztanciális realizációi, és mivel megfigyelésünk számára hozzáférhetők, több szempontból vehetők szemügyre. Az *ak*-k, mint nyelvi objektumok (parole), sok egyéni vonással rendelkeznek, amelyek a beszélő állandó és konkrét állapotától függenek. A nyelv azonban elvont képződmény, amely egyének feletti, és a társadalmi tudatnak van alárendelve. Ezért az *ak*-k változó és állandó jegyekkel egyaránt rendelkeznek. Az állandóság kategóriája feltételez az *ak*-ban egy *i n v a r i á n s t* (változatlan tényezőt), vagyis azt, ami minden közlésben ismétlődik, és állandó értéként jelenik meg, ennek köszönhetően vagyunk képesek megalkotni és újraalkotni, felismerni és megérteni az *ak*-t. A változatlanság a társadalmi nyelvi tudat szférájába tartozik, azaz a nyelvnek mint rendszernek a része. A nyelv használata bár a nyelvi kompetencia programjával egyezően megy végbe, sohasem annak izomorf tükörképe. A beszéd folyamatában a nyelvi kód szegmentumai különféle egyéni módon „deformálódnak”, azaz eltérnek az egyes állandó értékektől. A valóságban nem létezik két olyan szegmentum, amelyek fonetikai szempontból megegyeznének. Ettől függetlenül egyeseket közülük az adott kommunikációs közösség tagjai azonosnak, másokat különbözőnek ítélnék. Ez azért lehetséges, mert létezik az invariáns, azaz egyes ismétlődő szegmentumtípusok. Már az a tény is, hogy a *Kom* a társadalmi nyelvi tudat szubsztanciális realizációjának eredménye, meghatározza szegmentációját. A *Kom*-ban csak annyi releváns nyelvi szegmentumot tudunk elkülöníteni, amennyit a nyelvi tudatunk enged. Tisztán fizikai szempontból a lineáris nyelvi sorok szegmentációja gyakorlatilag végtelen is lehet. Az adott nyelv szempontjából azonban nem mindegyik szegmentáció releváns. A nyelvi kompetencia irányítja az egész kommunikációs folyamatot, és ennek köszönhetően a nyelvész az *ak*-ban különféle szegmentumokat fedezhet fel. Az ilyen kompetencia hiánya egy számunkra ismeretlen nyelv esetében képtelenné tesz minket egy ilyen szegmentációs műveletre. A nyelvi kompetencia az *ak*-ban lévő nyelvi elemek viszonyáról és szerepéről szóló tudás. Egy adott nyelv esetében csak azok a szegmentumok relevánsak, amelyek alkotórészei az *ak*-nak, ami hozzájuk képest magasabb szintű objektum. Pl. „*A tehén legel a réten*” *ak*-ban az olyan szegmentumok, mint a *tehén*, *legel*, *a réten* és mások is, relevánsak, mivel „*A tehén legel a réten*” hozzájuk képest magasabb szintű egység, hiszen nem mondhatnánk el ugyanezt a *tehénle*, *gelar*, *éten* szegmentumokról. A szegmentumot *szeg* szimbólummal jelölve a fentieket a következőképpen írhatnánk le:

$$ak = \{szeg_1, szeg_2, szeg_3, \dots, szeg_k\}, \text{ azaz tetszőleges } szeg_i \in ak_n.$$

Az *ak*-t különféleképpen szegmentálhatjuk, kiválaszthatunk mondatokat, szintagmákat, szavakat, morfémákat, szótagokat, hangokat. Az összes meghatározott fajtájú *szeg* halmaza alkotja a megfelelő nyelvi alrendszer univerzumát. A hangok a beszéd legkisebb szegmentumai. Pl. a $\langle \text{pracować} \rangle$ hangkontinuum a következő hangokból áll: *p, r, a, łs, o, v, a, łc*. Az *ak* aktuális hangokra (= *ah*) való szegmentálását különböző nyelvészek különféle módokon végezhetik el (pl. a lengyel nyelvben a palatális labiális mássalhangzókat mono- és bifón szempontból is vizsgálhatjuk, vagy itt van a magyar hosszú mássalhangzók problémája). A szegmentáció nem tisztán mechanikus művelet, vagyis eredménye nem minden esetben nyilvánvaló. Úgy tűnik, hogy minden nyelvi rendszer megengedi ugyanakkor az *ak*-nak alternatív hangszegmentációját. E problémát tovább bonyolítja az a tény, hogy más dolog egy adott szegmentum pontos kiejtésének megállapítása, és szintén más e szegmentum auditív értelmezése az adott nyelv használói által. Abból a tényből, hogy az *ah*-k egyéni objektumok, az következik, hogy a) egy adott *ah* és az azt inkorporáló *ak* között mereologikus reláció áll fenn, vagyis a rész és az egész viszonya; b) ugyanahhoz az *ak*-hoz tartozó semmilyen két *ah* nem lehet azonos. Legfeljebb hasonlóak lehetnek bizonyos tulajdonságok tekintetében. A különböző szegmentációk eredményeképpen különféle alternatív *ah*-halmazokat kapunk (= $H_1, H_2, H_3, \dots, H_x$), amelyek összességét az adott nyelv hangbázisának fogjuk nevezni (= NyHB):

$$\begin{aligned} H_1 &= \{ah_1, ah_2, ah_3, \dots, ah_n\}, && \text{ahol tetszőleges } ah_i \in H_1, \\ H_2 &= \{ah_1, ah_2, ah_3, \dots, ah_{n1}\}, && \text{ahol tetszőleges } ah_j \in H_2, \\ H_3 &= \{ah_1, ah_2, ah_3, \dots, ah_o\}, && \text{ahol tetszőleges } ah_k \in H_3, \\ &\dots \dots \dots \dots \dots \dots && \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ H_x &= \{ah_1, ah_2, ah_3, \dots, ah_p\}, && \text{ahol tetszőleges } ah_i \in H_x \end{aligned}$$

$$H_1, H_2, H_3, \dots, H_x = \text{NyHB}$$

A kommunikációs aktus folyamatában létrehozott nagyszámú *ah* bizonyos alhalmazok, azaz típusok szerint korlátozható. Pl. egy adott *t* idő alatt létrehozott $\{p_1, p_2, p_3 \dots p_n\}$ hangokat olyan lengyel szavakban, mint $\langle \text{pan}_1 \rangle, \langle \text{pan}_2 \rangle, \langle \text{pan}_3 \rangle, \langle \text{petać} \rangle, \langle \text{teb} \rangle, \langle \text{babka} \rangle$ stb., bár fonetikai szempontból különböznek egymástól, a lengyel nyelv használói egyetlen szegmentumként azonosítanak: $p_1 = p_2 = p_3 = \dots = p_n$. Ez azt jelenti, hogy az aktuális hangoknak a megkülönböztetésük szempontjából lényegtelen tulajdonságait figyelmen kívül hagyva, a hangokat az alábbi séma szerint sorolhatjuk típusokba, azaz hangzókba (= *hng*):

$$\{ah_1, ah_2, ah_3, \dots, ah_n\} = hng_i$$

Egy adott nyelv *hng* halmazát *Hng* jellel jelöljük:

$$hng_i, hng_j \in Hng \wedge hng_i \neq hng_j \rightarrow hng_i \cap hng_j = \emptyset$$

A hangzó tehát a homofón hangoknak olyan osztálya, amelynek elemeit hangzásuk szempontjából azonosaknak tekintjük. A homofón reláció (= *hmfr*) nem jelenti az *ah*-k abszolút fonetikai hasonlóságát. Jelenti azonban ezek egyenlő auditív értékét, azaz auditív szempontból azonosnak számítanak, mivel releváns fonetikai tulajdonságaik azonosak. (Olyan

tulajdonságok, mint a hangszín, a beszédtempó stb. irrelevánsak, auditív szempontból jelentéktelenek.) A homofón szegmentumok egyidejűleg *h o m o a u d i t í v a k* (= *hmaudr*): $\{szeg_x \text{ hmfr } szeg_y\}$ és $\{szeg_x \text{ hmaudr } szeg_y\}$. Azt is elmondhatjuk, hogy *szeg_x* és *szeg_y* között *t o l e r a n c i a - r e l á c i ó* áll fenn, vagy hogy a tolerancia határán állnak, mert annyira hasonlóak egymáshoz, hogy nem teszünk közöttük különbséget. Ezt így írjuk le: $\{szeg_x \sim szeg_y\}$. Így a tolerancia-reláció $\sim$ olyan (*szeg₁*, *szeg₂*) párok halmaza, hogy $szeg_1 \sim szeg_2 \in \text{SZEG}$. A SZEG halmazt a rajta megjelölt tolerancia-relációval toleranciás térnek fogjuk nevezni. Mindkét reláció (hmfr, hmaudr) megfordítható, szimmetrikus és tranzitív, azaz:

- a) minden $x \in X$ -re xRx ,
- b) minden $x, y \in X$: xRy -ből yRx következik,
- c) minden $x, y, z \in X$: xRy -ből és yRx -ből xRz következik.

Egy adott nyelvben egynél több hangzórendszert (= Hng) állapíthatunk meg. Az összes *Hng* összegét *n y e l v i h a n g z ó b á z i s n a k* (= *NyHngB*) fogjuk nevezni, és a következő alakban ábrázolható:

$$\text{NyHngB} = \{\text{Hng}_1, \text{Hng}_2, \text{Hng}_3, \dots, \text{Hng}_m\}, \text{ ahol } \text{Hng}_j \in \text{NyHngB}$$

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy jelenleg nem létezik egyetlen érvényes *hng* osztályozórendszer sem, amely a hangzók artikulációs tulajdonságait veszi figyelembe. Az artikulációs fonetika még nem tudta egy ilyen általánosan érvényes osztályozás egzakt szabályait kidolgozni.

A fentiekből az következik, hogy a hangzók nem lehetnek hallható objektumok, hiszen ezek konstruktumok. Csak hangokat ejtünk ki és hallunk, amelyeken keresztül a hangzók szubsztanciálisan manifesztálódnak, vagyis a hangok a hangzók realizációi a reprezentáció szintjén. A hangzók különféle tulajdonságokkal rendelkeznek, ezért képezhetik vizsgálat tárgyát. Itt az artikulációs, akusztikus, auditív, disztribúciós, disztinktív és delimitációs tulajdonságokra gondolunk.

Minden aktuális *ah*-nak mint megfelelően modulált hanghullámnak, az artikulációs jegyek (= *artj*) egy adott halmaza felel meg. Az artikulációs jegyek a hangzókhoz hasonlóan külön típusokba sorolhatók, amelyeket *a r t i k u l é m á k n á k* (= *Art*) fogunk nevezni. Az artikulációs jegyek a hangzók (*hng*) meghatározott artikulációs tulajdonságai. Nem minden artikulációs tulajdonságból lesz artikulációs jegy. Csak azok a tulajdonságok alkotnak artikulációs jegyet, amelyek alapján eldönthető, hogy két *hng* rájuk nézve különbözik-e egymástól vagy megkülönböztethetetlenek. Egy adott nyelv leírásához nélkülözhetetlen jegyek az adott nyelv releváns jegyeinek halmazát alkotják. Az *artj*-k lehetnek homogénok és heterogénok. A *h o m o g é n* jegyek azonos fajta jegyek. Azt mondhatjuk, hogy *a r t i k u l á c i ó s h o m o g e n i t á s - r e l á c i ó* köti őket össze (= *arthmgr*), pl. a zárhangok és réshangok között artikulációs homogenitás áll fenn: $\{\text{zár arthmgr rés}\}$. *Art*-nak tekintünk olyan jegyeket, mint: *zár, rés, zár-rés, félig nyílt, nyílt, orális, nazális, illabiális, palatális, veláris, alsó, középső, felső, tremuláns, rövid, hosszú, faringális, apikális, uvuláris, zöngés, labiális* stb. Az *Art* lehet alapvető és kiegészítő. Kiegészítő lehet a labializáció, velarizáció (a nyelv hátának a velum felé közelítése), faringalizáció (garatüregszűkítés), glottalizáció (a gégefeő zárása), aspiráció (hehezet) stb. Az *Art* idegi szignálok ered-

ménye (= *idsz*), amelyek az emberi agyból az artikulációs rendszer megfelelő bemeneteibe jutnak, s annak az állapotváltozását idézik elő. A hangzók és artikulémák analógiájára vezetjük be az *idsz*-típus fogalmát, a *neurémát* (= *Neur*). Az összes *Art* halmazát *artikulémabázisnak* fogjuk nevezni (= *NyArtB*):

$NyArtB = \{Art_1, Art_2, Art_1, \dots, Art_n\}$, ahol tetszőleges $Art_k \in NyArtB$.

Az összes *Neur* halmazát *nyelvi neuréma-bázisnak* fogjuk nevezni (= *NyNeurB*):

$NyNeurB = \{Neur_1, Neur_2, Neur_3, \dots, Neur_z\}$, ahol egy tetszőleges $Neur_q \in NyNeurB$.

Minden hangzót bizonyos *Art* halmaz jellemez, azaz minden *hng* mellé bizonyos *artj* halmazt rendelhetünk. Ezt a folyamatot *artikulémizáció*nak fogjuk nevezni. Az artikulémizációs relációt *artikr* jellel fogjuk jelölni, pl. *artikr* [i] = {felső, elülső, orális, illabiális, ...}.

A *hng* artikulációs karakterisztikáját kettős vagy politóm dimenzióban adhatjuk meg. Ez utóbbit szintén át lehet alakítani kettőssé, pl. labiális—illa-biális, palatális—nem palatális stb.

A fentiek tükrében a nyelvi kódolási folyamatot tekinthetjük a neurémák, artikulémák, hangzók egymáshoz rendelési folyamatának:

$$NyNeurB = \sum_{q=1}^z Neur_q \rightarrow NyArtB = \sum_{k=1}^x Art_k \rightarrow NyHngB = \sum_{j=1}^m Hng_j$$

E folyamat ellenőrzési módja a visszacsatolás, amely a beszéd szabályozásának alapja.

Ahhoz, hogy két adott hangzót két különböző objektumnak tekintsünk, legalább egy *artj*-ben kell különbözniük a különféleség követelményeinek megfelelően. Különféleségen (elkülöníthető elemekből álló halmaz esetén) a következőket értjük: a) az elkülönítő elemek számát, vagy b) e szám kettes alapú logaritmusát (ebben az esetben a különféleség mértékegysége 1 bit lesz). Például 8 különböző elem különfélesége az {a, b, b, c, c, c, d, e, e, e, e, f, g, h} sorban $\log_2 8$, azaz 3 bit lesz. Ebből az következik, hogy az átadott nyelvi információ nagysága nem lehet nagyobb a különféleség mértékénél. Két különböző *hng_i* és *hng_j*; nem rendelkezhet ugyanazzal az *Art* készlettel:

$$hng_i, hng_j \in Hng \wedge hng_i \neq hng_j \rightarrow artikr(hng_i) \neq artikr(hng_j)$$

Viszonyukat tehát az artikulációs oppozíció relációja jellemzi (= *artopr*): {*hng_i* *artopr* *hng_j*}. Az *artopr* egy vagy több *Art*-ra vonatkozhat. Például {*[p]* *artopr* {*[b]*}, {*[a]* *artopr* {*[e]*} stb. Az *artopr* a releváns artikulációs jegyek fogalmán alapul. Egy releváns artikulációs jegynek legalább egy hangzópárt kell megkülönböztetnie. A hangzókról azt is mondhatjuk, hogy artikulációs szempontból hasonlítanak, vagyis a *homooartikulációs relációja* kapcsolja őket össze (= *hmartr*) valamilyen közös jegy alapján, például a lengyel nyelvben {*[p]*, {*[b]*, {*[B]*, {*[m]*} *hmartr* {bilabiális}; {*[m]*, {*[n]*, {*[p]*, {*[ŋ]*, {*[ŋ]*, {*[ô]*, {*[ê]*} *hmartr* {nazális}; {*[p]*, {*[b]*, {*[t]*, {*[d]*, {*[k]*, {*[g]*, {*[f]*, {*[v]*, {*[s]*, {*[z]*, {*[l]*, {*[ž]*, {*[ç]*, {*[š]*, {*[tʃ]*, {*[dž]*, {*[m]*, {*[n]*, {*[r]*, {*[l]*} *hmartr* {kemény} stb.

A lineáris hangzóstruktúrák különböző nagyságúak lehetnek. Állhatnak homofón (szinkritikus) és heterofón (diakritikus) részekből, például az olyan

struktúrapárokban, mint: ($[m\acute{o}ts]$, $[no\acute{t}s]$), ($[tak]$, $[jak]$), ($[las]$, $[ras]$) a dia-kritikus rész 1-gyel, a szinkritikus 2-vel egyenlő.

Azon hng -k összhalmazát, amelyek a lineáris hangzóstruktúrákban megelőznek egy adott hng_i -t vagy az azt követő pozíciót foglalják el, a hng_i lineáris hangzókontextusának (= $lhngk$) fogjuk nevezni. A hng_i és hng_j hangzókontextusa feltételezi a homodisztribúciós reláció (= $hmdstr$) lehetőségét, valamint a szabad (opciós) variancia és a komplementáris disztribúció relációját: (= $szvar$), (= $kompldstr$). A $hmdstr$ feltételezi hng_i és hng_j lineáris hangzókontextusának azonosságát: $\{hng_i; lhngk\}$ és hng_j sohasem fordulnak elő ugyanabban a lineáris hangzókontextusban. Például szolgál a lengyel nyelvben a ($[d]$ és $[d]$), ($[i]$ és $[i]$), ($[a]$ és $[a]$) stb. A $kompldstr$ -t gyengíthetjük a $szvar$ -hoz hasonlóan azzal, hogy elfogadjuk, hogy hng_i és hng_j $lhngk$ különbözik, de létezik legalább egy olyan $lhngk$, amelyben kizárják egymást (pl. a lengyel nyelvben ($[n]$ és $[ŋ]$), ahol $[ŋ]$ soha nem állhat szó elején, ($[d\acute{z}]$ és $[g]$), $[g]$ soha nem állhat $[i]$ előtt, $[z]$ soha nem lehet pl. $[s]$, $[p]$, $[t]$, $[k]$, $[s]$ stb. előtti pozícióban). A $hmdstr$, $szvar$, $kompldstr$ relációk rendszere alkotja a disztribúciós hangzórendszer (= $dsthngrsz$).

Az információ átadása és befogadása a különféleség állandó korlátozásából áll, vagyis a nyelv alapelemeinek halmazára ezen elemek relációját meghatározó szabályokat és elveket alkalmazunk. Az összes lineáris reláció szintagmatikus reláció (pl. a hangzókat és morfémákat, szavakat és szintagmákat, vonzatok és egyeztetések elemeit összekötő relációk stb.). E relációknak köszönhetően az aktuális nyelvi egységek összessége a következő rétegekre osztható: aktuális hangok, aktuális szótagok, aktuális morfémák, aktuális szavak, aktuális szintagmák, aktuális közlések. A paradigmaticus relációk lehetővé teszik, hogy egy adott réteg elemeiből absztrakt objektumokat konstruáljunk (pl. a homofónia-reláció segítségével hangzókat alkothatunk), valamint nyelvi objektumok között (egy nyelvi síkon) is felléphetnek mint hierarchikusan magasabb szintű objektumok részei. A nyelvészeti kutatásokban olyan relációkat is alkalmazunk, amelyek sem a szintagmatikus, sem a paradigmaticus relációk közé nem sorolhatók, pl. ilyenek a különböző rétegekhez tartozó nyelvi elemek közötti relációk (pl. hangzó és szó között). Ha a szabályok nem vonatkozhatnak az összes lehetőségre, akkor azt mondjuk, hogy az adott halmaz bizonyos fokú szabadsággal rendelkezik. Ezek lesznek az ún. kivételek. A nyelvi sorokat egész pontosan meghatározza az adott nyelv struktúrája, amely azon szekvenciák megvalósítását engedi meg, amelyek nyilvánvalóan helyesek, és kizárja a helytelen sorokat. Vegyük például a $[p]$ hangzót. A lengyel nyelv más hangzóival való összekapcsolhatósága csak egy bizonyos lehetőség-halmazt ölel föl, pl. ($[p] + [a]$), ($[p] + [i]$), ($[p] + [t]$), ($[p] + [n]$), ($[p] + [l]$), ($[p] + \dots$). E hangzó azonban nem kapcsolható például a következő hangzókhoz: $[i]$, $[v]$, $[z]$ stb., mivel a lengyel nyelv struktú-

rája ezt nem engedi meg. Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy egy nyelv a különféleséget korlátozó szabályok nélkül nem működhetne, nem töltethetné be kommunikációs feladatát. Ha például a magyar nyelv teljesen szabadon és kaotikusan viselkedne, a lehetőségeknek ún. „nagyobb halmazával” lenne dolgunk. A valóságban azonban a szabályoknak köszönhetően csak e halmaz bizonyos alhalmaza realizálódik. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a meglevő szabályok (a különféleség, az entrópia korlátozása) nélkül egész világunk a teljes káosz állapotába süllyedne, és megszűnne létezni. Mind minden rendszer, a nyelvi rendszer is az egyensúly elérésére törekszik, amelyet gyakran a termodinamika második törvénye alapján értelmezünk.

Az artikulációs és disztribúciós különbségeket vizsgálva láthatjuk, hogy a hangzók között nem minden különbség egyformán lényeges a jelszegmentumok megkülönböztetése szempontjából. Például a $[p]$ és $[b]$, $[t]$ és $[d]$, $[s]$ és $[z]$, $[p_j]$ és $[b_j]$, $[ç]$ és $[z]$ hangzók közötti különbség egészen más értékű, mint pl. $[d]$ és $[ð]$, $[t]$ és $[t̪]$, $[a]$ és $[æ]$, $[k]$ és $[k']$, $[l]$ és $[l̪]$ stb. tekintetében. Egyes fonetikai jegyek a szavak jelentésének megkülönböztetése szempontjából lényegtelenek, mások viszont nélkülözhetetlenek. Az irreleváns jegyeket figyelmen kívül hagyhatjuk, a hangzókat egyedül a releváns megkülönböztető jegyek osztályába sorolva. Egy adott nyelv azon hangzóit, melyek egyedül a jelszegmentumok megkülönböztetése szempontjából lényegtelen fonetikai és artikulációs paraméterekben különböznek, egyazon hangzóosztályba, azaz fonémák közé fogjuk sorolni (= F). Például a lengyel nyelvben $\{[\chi], [\chi'], [\gamma], [\gamma']\} = |\chi|$. Egy F hangzói az allofónok (variánsok). Ahhoz, hogy egy adott hng_j F_j része legyen, releváns jegyeinek egyeznie kell az F_j osztály többi elemével. Például a $|\chi|$ fonéma esetében ezek a következők: rés, zöngétlen, veláris, kemény, orális. A részleges palatalizáció $[\chi']$, $[\gamma']$ és a zöngésítés $[\gamma]$, $[\gamma']$ szekundér, irreleváns jegyek, a lineáris hangzókontextus sajátosságai. Ezért a $[\chi]$, $[\chi']$, $[\gamma]$, $[\gamma']$ hangzókról azt fogjuk mondani, hogy fonemikusan hasonlók. Ez azt jelenti, hogy a homofonemikuság relációja (= hmfonemr) áll fenn közöttük. E reláció a következő feltételeket foglalja magába: 1. Minden F a hng-k nem üres halmaza. — 2. Minden hng egy F része. — 3. Semmilyen két F nem rendelkezhet közös hng-val. 4. Egyes hng-k között fennállhat a szvar relációja; azok a hng-k, amelyek környezetének egyes elemei közösek, és ugyanakkor ezek a hng-k nem hozhatók fonológiai oppozícióba (= fonolopr), fonemikusan hasonlók. — 5. Két hng, melyeket fonolopr köt össze, nem lehet homofonemikus, ezért nem lehetnek ugyanannak a fonémának az elemei. — 6. Két hng, melyek között szvar vagy kompldstr áll fenn, ugyanannak az F-nek részei. — 7. Két különböző F a hozzájuk tartozó összes hng-ban közös artj tekintetében különbözik egymástól, azaz minden F-hez tartoznia kell egy olyan artj halmaznak, amely minden hng számára közös, valamint ha e jegyek halmazait két különböző F-hez rendeljük, e halmazoknak különbözniük kell egymástól. Minden $hng_j \in F_j$ rendelkezik F_j minden jegyével, és minden $hng_j \notin F_j$ nem rendelkezhet az összes ilyen jeggyel, vagyis legalább a jegyek egyikében különbözniük kell. E követelményt nevezzük a fonetikai disztingció követelményének, amelynek lényege a fentiekből következően egy bizonyos tiltás, amely lehetetlenné teszi a fonetikai szempontból túlságosan különböző hng-k egyetlen F-be sorolását.

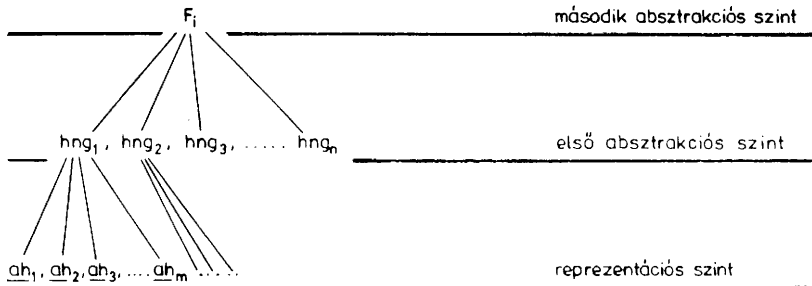
Egy adott természetes nyelv összes fonémáinak halmaza alkotja e nyelv fonológiai (fonemikus) rendszereit (= NyFR) és egyúttal a nyelvi kód mint rendszer alapvető ábécéjét:

$NyFR = \{F_1, F_2, F_3, \dots, F_n\}$, ahol tetszőleges $F_i \in NyFR$.

Egy adott nyelvnek több ilyen rendszere is lehet: $\{NyFR_1, NyFR_2, NyFR_3, \dots, NyFR_n\}$, az elfogadott elméleti feltételektől függően. Halmazukat fonológiai bázisnak (= NyFB) fogjuk nevezni:

$NyFB = \{NyFR_1, NyFR_2, NyFR_3, \dots, NyFR_n\}$, ahol $NyFR_i \in NyFB$.

A fentiekből következik, hogy az olyan nyelvi objektumok, mint a hangzó vagy fonéma absztrakt egységek. Azoknak a hangzóknak a viszonylatában, amelyek az első absztrakciós szint elemei a hangokhoz képest, a fonémák a második absztrakciós szint konstruktumai:

A különféleség követelményének megfelelően a F -k különböző fonológiai oppozíciókat hozhatnak létre. A *fonolopr* feltételezi legalább egy diakritikus minimális pár létezését, például a lengyel nyelvben megvan a $|t| : |d|$ oppozíció, mivel létezik a $|tam| : |dam|$ minimális pár, hasonlóképpen van $|p_j| : |p|$, mert létezik $|p_jana| : |pana|$ stb. A *fonolopr*-párok diakritikus terhelése különböző lehet. Az egydimenziójú *fonolopr* egydimenziós (monodimenziós) oppozíciót jelent (az oppozíció mindkét tagja számára közös jegyek halmaza nem szerepel egyetlen más, ugyanolyan típusú tagban sem). A több mint egy artikulációs dimenzió megkülönböztetésén alapuló *fonolopr* többdimenziós oppozíció (polidimenziós oppozíció), például $|p| : |m|$, $|p| : |f|$, $|p| : |z|$ stb. Ha az oppozíció egyik tagja rendelkezik egy olyan jeggyel, amely a másiktól hiányzik, pl. a lengyel $|p| : |b|$, $|p_j| : |b_j|$, privatív oppozícióról beszélünk. Ha azonban az egyik tag a másiktól nem valamilyen jegy hiányában, hanem egy másik meglétében különbözik, pl. a lengyel $|p| = \{+ \text{labiális}, - \text{veláris}\} : |k| = \{- \text{labiális}, + \text{veláris}\}$, akkor azt mondjuk, hogy az adott F -k között ekvipolens oppozíció áll fenn. Az egyes pozíciókban meg nem mutatkozó oppozíciót (pl. a lengyel nyelvben a szó végén nem fordulhatnak elő a zöngés mássalhangzó fonémák) neutralizált (semleges) oppozíciónak szokták nevezni. Állandó oppozícióról beszélhetünk a lineáris struktúrák minden pozíciójában fennálló disztinkció esetében. Ebben az oppozícióban vannak a következő lengyel diakritikus párok: $(|rak| : |mak|)$, $(|dar| : |dam|)$, $(|kura| : |kuma|)$. Az analógiával nem rendelkező oppozíciót, pl. a lengyel $|t| : |r|$ izolált oppozíciónak nevezzük. Ha az oppozíció egyes tagjait ugyanannak a jegynek különböző fokozatai jellemzik, pl. az $|a| : |e| : |I|$ magánhangzók különböző nyitottsági fokozatai, akkor graduális oppozícióról beszélünk. Az a *fonolopr*, amely ugyanabban a nyelvi rendszerben más párokban is rendelkezik megfelelővel, mint pl. a lengyel $|p| : |b|$, $|t| : |d|$, $|k| : |g|$ stb. zöngés—zöngétlen párok, proporcionális oppozíció.

Az F realizációja a reprezentáció szintjén a lineáris fonemikus struktúrának megfelelően megy végbe. A lineáris fonemikus struktúra az a nyelvi fonemikus rendszer, amely meghatározza az F strukturális paramétereit, mint pl. az előfordulás gyakorisága, disztribúció, fonológiai oppozíciók stb.

Mint a fentiekből kiderül, minden F absztrakciós konstruktum, és egy vagy több hng tartozhat hozzá. Az F azon allofónjait, amelyek a legtöbb lineáris kontextusban szerepelnek, alapvető allofónoknak fogjuk nevezni. Az F variánsai, melyekre a *szvar* reláció jellemző, nomenklatúránk szerint, fakultatívak, azok pedig, amelyeket *kompldstr* köt össze, kombinatorikusak.

A fonemikus struktúrák, amelyek az adott nyelvi kód szempontjából specifikus relációkat valósítanak meg, különböző alakokban jelenhetnek meg, például:

1. Két azonos hosszúságú F -szegmentum (a szegmentumban előforduló F mennyisége) különböző F -ből épülhet fel, mint pl. a lengyel nyelvben: $|ja| : |mI|$, $|ja| : |tI|$, $|ja| : |vI|$, $|ja| : |on|$ stb.

2. Két azonos hosszúságú szegmentumnak lehet szinkritikus része, s különbözhetnek egy vagy több F tekintetében, mint pl. a lengyel:

a) $|dat\check{c}| : |dam|$, $|pal| : |pan|$, $|dva| : |lva|$ stb.

b) $|mamI| : |domI|$, $|palI| : |volI|$, $|vata| : |nuta|$ stb.

c) $|lata\check{c}| : |gada\check{c}|$, $|mama| : |data|$, $|rola| : |voda|$ stb.

3. Két szegmentum tartalmazhatja ugyanazokat a fonémákat, csak más sorrendben, pl.: $|kat| : |tak|$, $|kto| : |kot|$, $|mur| : |rum|$, $|sal| : |las|$, $|rak| : |kra|$, $|maj\ddot{o}| : |jam\ddot{o}|$, $|m\check{e}\check{c}| : |t\check{c}\eta\eta|$ stb.

4. Két F szegmentum különbözhet hosszúságban, míg az egyiküket tartalmazza a másik, pl.:

a) $|ptakI| : |takI|$, $|krItI| : |rItI|$, $|krata| : |rata|$ stb.

b) $|domI| : |mI|$, $|krItI| : |tI|$, $|duma| : |ma|$, $|zda\eta\eta| : |\eta\eta|$ stb.

c) $|domI| : |do|$, $|zamek| : |za|$, $|mak| : |ma|$, $|dane| : |da|$ stb.

d) $|domI| : |dom|$, $|ramI| : |ram|$, $|damI| : |dam|$ stb.

5. Két különböző hosszúságú F szegmentum rendelkezhet szinkritikus és diakritikus résszel, pl. $|krova| : |krI|$, $|zvada| : |rada|$ stb.

6. Két különböző hosszúságú F szegmentumból hiányozhat a szinkritikus rész, pl. $|vuw| : |kosa|$, $|kop| : |ptak|$, $|pan| : |oko|$ stb.

A fenti megjegyzések elsősorban a nyelv fonikus kódjára vonatkoztak, amelyben olyan fogalmak fordultak elő, mint az aktuális hang, a hangzó és a fonéma. Hasonló felépítésű és hasonlóképpen működik a grafikus kód. Bár egy természetes nyelv írásmódja nem képezi a fonetikai-fonológiai kutatások tárgyát, sok fonetikával foglalkozó munka mégsem kerüli meg ezt a kérdést. Úgy látszik, ennek a megközelítésnek gyakorlati oka van, mert az írásmód elfedhet bizonyos fonetikai jelenségeket, amik szintén képezhetik félreértések tárgyát. Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést. A fonikus kód analógiájára a nyelv grafikus kódjának síkján megkülönböztetünk: a k t u á l i s b e t ű t (= ab), b e t ű t (= Bt) és g r a f é m á t (= Gr). Az ab mint konkrét vizuális objektum, az információ adójának megismételhetetlen egyéni produktuma. Az aktuális betűkről azt fogjuk mondani, hogy a h o m o g r á f i a r e l c i ó j á b a n fordulnak elő (= hmgrafr), ha az adott nyelv használói azonosnak tekintik őket: $\{ab_i \text{ hmgrafr } ab_j\}$. Az olyan grafikus formákban, mint: ($\langle ko\acute{n} \rangle$), ($\langle ko\acute{n} \rangle$), ($\langle siedzi\acute{e}c \rangle$), ($\langle taki \rangle$), minden ab páronként homografikusnak tekinthető. A következő párokban azonban nem homografikusak, hanem heterografikusak: ($\langle morze \rangle$, $\langle mo\acute{z}e \rangle$), ($\langle kot \rangle$, $\langle kod \rangle$), ($\langle B\acute{o}g \rangle$, $\langle buk \rangle$), ($\langle rz \rangle$, $\langle \acute{z} \rangle$), ($\langle t \rangle$, $\langle d \rangle$), ($\langle g \rangle$, $\langle k \rangle$).

E példákból kitűnik, hogy a homográfia csak bizonyos mértékig függ a homofóniától. Bár a $\langle rz \rangle, \langle \acute{z} \rangle, \langle t \rangle, \langle \acute{d} \rangle, \langle g \rangle, \langle k \rangle$ az idézett szegmentumokban homofónok, mégsem homografikusak. Érdemes megjegyeznünk, hogy a homografikus reláció megfordítható, szimmetrikus és tranzitív. Az egymással *hmgr*-ban levő *ab*-ket a betűknek ugyanabba az osztályba, azaz *Bt*-be fogjuk sorolni. Egy adott nyelv minden *Bt*-jét négy típusba sorolhatjuk: 1. írott nagybetűk (= Bt_{in}), 2. írott kisbetűk (= Bt_{ik}), 3. nyomtatott nagybetűk (= Bt_{ny_n}), 4. nyomtatott kisbetűk (= Bt_{ny_k}).

Az *ab*-höz írva a megfelelő indexeket, négy *Bt* osztályt kapunk:

$$\{ab_{in_1}, ab_{in_2}, ab_{in_3}, \dots, ab_{in_n}\} = Bt_{in_i}, \text{ ahol } ab_{in_j} \in Bt_{in_i}$$

$$\{ab_{ik_1}, ab_{ik_2}, ab_{ik_3}, \dots, ab_{ik_x}\} = Bt_{ik_r}, \text{ ahol } ab_{ik_r} \in Bt_{ik_r}$$

$$\{ab_{ny_n1}, ab_{ny_n2}, ab_{ny_n3}, \dots, ab_{ny_ni}\} = Bt_{ny_nr}, \text{ ahol } ab_{ny_nr} \in Bt_{ny_nr}$$

$$\{ab_{ny_k1}, ab_{ny_k2}, ab_{ny_k3}, \dots, ab_{ny_kp}\} = Bt_{ny_k_s}, \text{ ahol } ab_{ny_kq} \in Bt_{ny_k_s}$$

Az egyes típusokhoz tartozó összes *Bt* halmaza alkotja a betűrendszert (= *BR*):

$$\{Bt_{in_1}, Bt_{in_2}, Bt_{in_3}, \dots, Bt_{in_x}\} = BR_{in}, \text{ ahol } Bt_{in_i} \in BR_{in}$$

$$\{Bt_{ik_1}, Bt_{ik_2}, Bt_{ik_3}, \dots, Bt_{ik_r}\} = BR_{ik}, \text{ ahol } Bt_{ik_j} \in BR_{ik}$$

$$\{Bt_{ny_n1}, Bt_{ny_n2}, Bt_{ny_n3}, \dots, Bt_{ny_nz}\} = BR_{ny_n}, \text{ ahol } Bt_{ny_nk} \in BR_{ny_n}$$

$$\{Bt_{ny_k1}, Bt_{ny_k2}, Bt_{ny_k3}, \dots, Bt_{ny_kv}\} = BR_{ny_k}, \text{ ahol } Bt_{ny_ki} \in BR_{ny_k}$$

Az összes *BR* összegét az adott nyelv betűbázisának fogjuk nevezni (= *NyBB*), amely a következő alakban írható le:

$$BR_{in}, BR_{ik}, BR_{ny_n}, BR_{ny_k} = NyBB$$

A *NyBB*-t a grafikus homogenitás relációja (= *grahmgr*) alapján rendszerezhetjük, amelynek értelmében azon *Bt*-k, amelyek grafikai szempontból homogének, pl. $\mathcal{A}$, *a*, *A*, *a* ugyanannak a magasabb osztálynak, azaz a grafémák (= *Gr*) osztályának tagjai:

$$\{Bt_{in_i} \text{ grahmgr } Bt_{ik_j} \text{ grahmgr } Bt_{ny_nk} \text{ grahmgr } Bt_{ny_kl}\} = Gr_q$$

Az $\langle a \rangle$ graféma tehát a következő alakban írható:

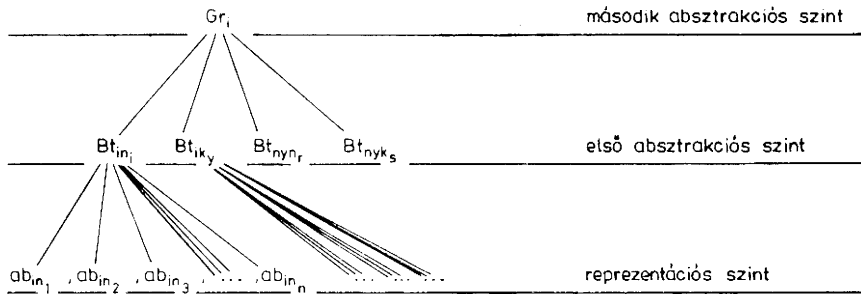
$$\{\mathcal{A}, a, A, a\} = \langle a \rangle$$

A fentiekből nyilvánvaló, hogy *Bt*, *ab*-hez képest, az első absztrakciós szint eleme. *Gr* azonban *Bt*-hez képest a második absztrakciós szint objektuma.

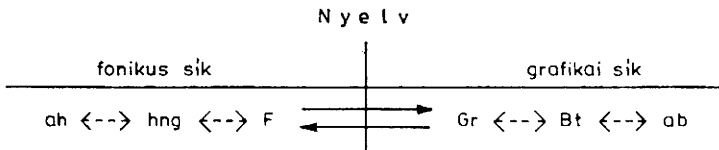
Egy adott nyelv összes grafémáinak halmaza adja a nyelv grafémabázisát (ábécéjét) (= *NyGrB*), amelyet a következő módon szemléltetünk:

$$NyGrB = \{Gr_1, Gr_2, Gr_3, \dots, Gr_k\}, \text{ ahol } Gr_i \in NyGrB$$

Az *ab*, *Bt*, *Gr* szimbólumok hierarchiáját a következő ábra mutatja be:

A nyelvi kommunikáció folyamatában párhuzamosan két, egymástól szubsztanciálisan különböző kód működik: az adott nyelv fonikus és grafikus kódja. Az információ adója szintetikus fonikus és szintetikus grafikus kódot használ, a vevő pedig analitikus fonikus és analitikus grafikus kódot. A nyelv fonikus és grafikus kódjának elemei a nyelvi folyamatban az információs univerzum megfelelő elemeihez rendelődnek hozzá, így alkotván az aktuális közlések halmazát (= Kom). Az összes Kom halmaza alkotja a nyelvi univerzumot. A fonikus sík elemeinek a grafikus sík elemei felelnek meg, amit a következő módon ábrázolhatunk:

A fentiekben a nyelv általunk elfogadott definíciója alapján megkíséreltük meghatározni a nyelvi kód alapvető elemeit. Ez munkánk szempontjából feltétlenül szükséges. Véleményünk szerint a lingvisztikai elemzés (esetünkben kontrasztív elemzés) kiindulópontjául szolgáló nyelvi egységek definiálása elsődleges jelentőségű. Két rendszer összehasonlítását csak valamilyen alapon végezhetjük, feltétlenül alkalmaznunk kell egy tertium comparationist (egy közvetítő-nyelvet), azaz a két rendszer mindegyikétől független közös mértéket. Mint már említettük, a nyelvi egységek definícióinak csak egy adott nyelv-elméletben van meghatározott értelme. Tekintve, hogy elmélet sok van, érthető, hogy a nyelvészetben, amely a nyelvelméletek egész halmazát alkotja, a nyelvi egységek igen sokféle interpretációjával találkozhatunk. Az egyes nyelvi fragmentumok modellálásakor, a nyelvi jelenségek tudományos leírására törekedvén, a nyelv minden kutatója köteles saját módszertani álláspontját szabatosan kifejteni. A tudományos munka és a tudomány definíciója kötelezi erre.

A magyar—lengyel kontrasztív grammatika keretében első lépésként készül „A magyar—lengyel kontrasztív fonológia alapjai” c. nagyobb lélegzetű munkánkban nem foglalkozunk a morfonológiai (morfonémikus) struktúrák elemzésével, mert meggyőződésünk, hogy ez egy különálló tudományos dolgozat témáját képezi. A fonológia problémakörének egységes szempontú

bemutatását illusztrálandó azonban álljanak itt azok az általános elvek, amelyek e kérdéskör elméleti interpretációját körvonalazzák.

Gondolatmenetünkben abból indulunk ki, hogy a *Hng*-halmazt az ugyanahhoz a morfémához tartozó allomorfok lineáris hangzóstruktúráiban elfoglalt helye szerint is besorolhatjuk. Vegyük például a lengyel nyelvben a <noğ->, <noź-> allomorfokat, amelyek a *NOG*- morféma alkotóelemei. Ezek lineáris struktúráit [noğ-] és [noź-] egymással összehasonlítva a következő hangzóváltakozást figyelhetjük meg: [n]/[n], [o]/[o], [g]/[ż]. Az ilyen hangzókról azt fogjuk mondani, hogy a h o m o r f o n é m i a r e l á c i ó-
j a (= Hmmorf) áll fenn közöttük. Ezért a fenti állítás a következő formában is leírható: [n] Hmmorf [n], [o] Hmmorf [o], [g] Hmmorf [ż]. A megfordítható és szimmetrikus *Hmmorf*-reláció segítségével meghatározhatjuk a m o r f o n é m á k a t (= MRF). A morfonémák homomorfémikus hangzók halmazai, azaz olyan hangzók tartoznak ide, amelyek az azonos morfémához tartozó allomorfok lineáris hangzóstruktúráiban a megfelelő helyeken egymással váltakoznak. Két különböző *hng* ugyanahhoz a *MRF*-hoz való tartozása nem jelenti azt, hogy az alternáció pozícióiban mindig felcserélhetők, bár vannak esetek, amikor ez lehetséges. A lengyel nyelvben például a következő *MRF*-kal találkozhatunk:

- MRF ([a]) = {[a], [e] ...} pl. <wiara>, <wierzyć>, ...
 MRF ([o]) = {[o], [e] ...} pl. <aniot>, <anielski>, ...
 MRF ([u]) = {[u], [o], [e] ...} pl. <wóz>, <wozy>, <wiezie> ...
 MRF ([b]) = {[b], [p], [b_ɣ] ...} pl. <chleba>, <chleb>, <o-chlebie> ...
 MRF ([g]) = {[g], [g_ɣ], [dź], [ż], [f] ...} pl. <noga>, <nogi>, <nodze>, <nożyce>, <noźka> ...

A *MRF* mellett még a s z u p e r m o r f o n é m a fogalmát is bevezet-hetjük. A *MRF* definiálásakor az azonos morfémához tartozó lineáris hangzó-struktúrákban előforduló *hng* váltakozást vettük figyelembe. Tegyük hozzá, hogy minden allomorf az összes homofón és homosznifikációs aktuális morf halmaza, amelyek a jelentés elemi hordozójának és a lexikális és grammatikai jegyek minimális kifejezőinek tekinthetők. Az allomorfokhoz rendelhetjük továbbá a lineáris fonémikus struktúrákat, figyelembe véve e struktúrákban a megfelelő helyeken való fonémaváltakozást. Összevetve a [noğ-] és [noź-] struktúrákat, a következő *F* váltakozásokat kapjuk: |n| : |n|, |o| : |o|, |g| : |ż|. Tehát a szupermorfonéma olyan *F*-halmaz, melynek elemei az ugyanahhoz a morfémához tartozó allomorfok fonémikus struktúráiban a megfelelő helye-ken váltakoznak egymással. Pl.

$$\text{NOG-} = \{|noğ-|, |noź-|, |nodz-|, \dots\}$$

A hangzó- és fonémikus lineáris struktúrákat az allomorfokhoz rendelve láthatjuk, hogy e két struktúrafajta nem alkalmas teljes egészében a morfé-mák mint bizonyos egységek lineáris struktúrájának bemutatására. Lehetet-len egyetlen hangzó- vagy egyetlen fonémikus lineáris struktúrákat konstruálni az egész morféma számára, ha a homomorfémikus hangzók különböző *F*-k részei. A morféma vagy szupermorfonéma terminusával azonban egy ilyen struktúra létrehozható. Állításunkat a következő morfémán mutatjuk be:

$$\text{RĚK-} = \{\langle rĕk- \rangle, \langle rĕc- \rangle, \langle rĕcz- \rangle, \langle rąk- \rangle, \langle rącz- \rangle \dots\}$$

A morfonémikus struktúrák leírása segít abban, hogy jobban megérthessük a fonikus nyelvi kód többszintes felépítését és működését. E struktúrák a különböző nyelvekben különböző alakban fordulnak elő. A kontrasztív nyelvészet számára nem lehetnek közömbösek azok a tudományos kutatások, amelyek e terület analógiáinak és különbségeinek feltárását tűzték ki célul.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Szótörténeti és etimológiai megjegyzések a főnevesüléssel és kettős szófajú szavainkkal kapcsolatban

isten fizesse. A magyar nyelvészeti kutatás többször foglalkozott igék, igealakokat is tartalmazó mondatok főnevesülésével és melléknevesülésével (SIMONYI: Nyr. VII, 434–44, XXXVIII, 241–7; SZILASI: Nyr. XXXIII, 549–53; PETROVÁN: Nyr. XLV, 318–24; MMNyR. I, 221, 227, 457–8; BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, MNyT. 336–7; ZELLIGER: MNy. LXXIX, 300–9). Igés mondat alkalmi vagy tartós főnevesülésére egy-két szervesen összetételként alakult imádságelnevezést nem számítva — pl. 1525: „előzőr *őduözlej mariat* mong” (VitK. 49) — a legkorábbi példáink tudtommal a következők: 1577 k.: *temondád* [főként ~*fű*] ’különféle növények pl. nárcisz és több keresztesvirágú megnevezésére’; *haddelhaddel* (: > *haddelhadd*) 1645: ’szorult helyzet, szorultság’, 1793: ’verés, ramazuri’ (L. TESZ., vö. még NySz.; SzT.). Ezért is érdemel külön figyelmet az *Isten fizesse* mondat főnevesülése, amely Dévai Bíró Mátyás „At tíz parancsolatnak . . . magyarázatja” című munkája 48. lapján fordul elő: „Láttátoké mell focan vadnac moft az oruoc, feiedelmec kic nem otalmaznac, azért ezac nem váijác ki fjemónket. egházi rend, kic nem tanitnac, azért femmi *iften fizeffe* nints náloc”. Az *isten fizesse* itt ’isten fizesse [meg]-gel mondott köszönet’ vagy ’ingyen való szívesség’ jelentésű. Dévai munkájának első kiadása 1538 körül jelent meg, s csak a második, az 1549-es maradt fenn, az adat dátuma tehát 1538 k./1549 (I. Régi magyarországi nyomtatványok I, 90 [23], 134–5 [78]). Korai adatok híján, illetve szűkében nehéz eldönteni, hogy itt az *isten fizesse* még csak alkalmi vagy már tartós főnevesülés-e. Talán az utóbbi a valószínűbb, mert az *isten fizessé*-re a XVII. század végéről szintén van adat, a XVIII., a XIX. századból pedig több is: 1695/1751: „kit nagy *isten fizessével* meg-köszön a szarándok neki” (Hall: HHist. II, 151; NySz.); 1737: „nékem tsak egy *Isten fizését* sem mondot. [Rákóczi József] azért. hogy jószágára tselédire viseltem gondot” (Mikes Kelemen ÖM. I. Sajtó alá rend. HOPP LAJOS. Bp., 1966. 216.; 124. levél); 1831: „Isten fizesse meg. Deus retribuut. Csak *Isten’ fizessével* fizetett. km.” (KRESZN. I, 264); 1877: „Te Anna! agy egy kicsi vizet *isten fizessébe*” (Bácsfalu; Hétfalusi tájszók. Nyr. VI, 231). GYENESE ILONA szíves levélbeli közléséből tudom, hogy a Nagyszótár cédulaanyagában több adat is van az *isten fizesse* főnevesülésére, ezek majd mindegyikét idézem: 1790: „Hát még egy kopasz »*Isten fizessét*» sem akar érette el-fogadni” (Kotzebue: Az Ember Gyűlés. Ford. KÓRÉ SIGMOND. Béts, 55); 1794: „Tsak *Isten fizessével* fizetett” (GYARMATHI: Nyelv. II, 211); 1800: „Nem hogy valakinek ebédet tudna adni, de maga *Isten fizessével* köszöni meg, ha valamelyik vendégnek szakátsától egy tányér lisztecskét, vagy egy kis levelet kaphat” (Nyulas Ferentz: A Radna vidéki vasas borvizeknek bontásáról. II. köt. Kolozsvár, 35–6); 1808: „Csak *Isten fizessé*-vel fizetett” (KRESZN. Köz. II, 44; kézirat.); 1811: „Itt én pallérkodom *Isten fizesséért*” (György László: Árokalyi énekek. Kolozsvár, 52); 1841: „. . . segélyt követel egy száraz *isten-fizesséért*” (Remény. Zsebkönyv. Szerk.

SZENTIVÁNI MIHÁLY. Kolozsvár, 78); 1864: „mondhatsz te is »Isten-fizessé-t a terhel-tetésért” (Macbeth. Shakspeare Minden munkái. III. köt. Ford. SZÁSZ KÁROLY. Pest, 20—1). Látható, hogy ezekben a mondatokban is az *isten fizesse* '(csak) Isten fizessével mondott köszönet' vagy esetenként ezekből fejlődve már inkább 'ingyen' jelentésű. Az 1811-es adat Nsz.-beli céduláján jelzik is az 'ingyen' jelentést.

Megemlítem, hogy az *isten fizesse* a mondatok főnevesülésének abba a külön is számon tartható csoportjába tartozik, amelyben az állítmány felszólító módban álló ige (*haddelhadd, nemulass, tedd ide-tedd oda* stb.). Arra is fölfigyelhettünk, hogy az adatok Erdélyben megjelent munkákban vagy erdélyi, erdélyi származású írók műveiben fordulnak elő. Egyedüli kivétel KRESZNERICS, de ő az adatát szintén tőlük, föltehetőleg GYARMATHITÓL vehette. A mondat főnevesülésének, mellékevesülésének — s egyébként a szófajváltásnak is — területi vonatkozásai szintén lehetnek, amire nem nagyon szoktak kitérni. Az *isten fizesse* csak Erdélyben tekinthető tartós főnevesülésnek, máshonnan az *Isten fizesse meg* alakra van egy-két adatunk, de mivel ezek ritkák, csak alkalmi főnevesülésnek tekintendők: 1878/1904: „a hajós szalonnával ajándékozott meg bennünket '*Isten fizesse meg*' fejében” (Jókai: Egy hírhedt kalandor. Bp., 224; Nemzeti díszkiadás LXX. köt.); 1964: „s míg ezt mondta, a szemében egy *Isten fizesse meg* cinkoskodott” (Németh László: Iszony. I. köt. Bp., 52: MMNy. 233).

t ö m é r d e k. E szó számnévi jelentésére, a 'roppant sok'-ra a TFSz. az első bizonytalan adatot 1651-ből, az első biztosat 1769-ből említi. A szó melléknévként korábbról idézhető: 1355: ? 'vaskos, zömök', 1456 k.: 'ua.'; 1380 k.: 'sűrű, tömött'; 1456 k.: 'népes, zsúfolt'; 1519 k.: 'terhes (nő)'; 1533: 'durva, szemcsés'; 1535: 'nagy, súlyos'; 1613: 'faragatlan'. A KazK.-nek egy, a 72. lapon lévő, 1526-ból való adata arra mutat, hogy egyfajta számnévi jelentés már korábban is előfordult: 71—2: "[Szent Elek] Iegőffetől azert el bucuzuan vón attianak | kencebol annet: mynet efmere zikfegőfnek lenny:". Aztán a szíriai Edessza városában „attyanak *temerdők* kencet: kyt hazol uit uala: mind az zegenőknek oztogatta:" (uo. 72). A *tömérdek* számnévi szófaja mellett a mondat gyakorító képzős igéje vall. A melléknévi jelentések nem illenek ide, legfeljebb a 'nagy, súlyos' jöhetne szóba némileg, de ennek is csekély a valószínűsége. A *tömérdek* jelentésének a meghatározásában segíthet, hogy Szent Elek annyi kincset osztott szét, amennyit az eltávozáskor szükségesnek látott magával vinni. A legenda LobK. (224)-, NádK. (579—80)- és PeerK. (4—5)-beli változatának vonatkozó része a kincs mennyiségére nem utal, csupán annyit mond, hogy Szent Elek minden magával hozott értékét szétosztotta. A TihK.-ben (20—1) pedig ez áll: „Ezutan attianak kenée | ből' uón annet: mine ő neki zikfegőf uala . . . mindőnőket meleket uele uituala az zegenőknek oztogatta". A KazK.-en kívül az ÉrdyK. Elek-legendája utal pontosabban a szétosztott kincs mennyiségére, de annak nem a sokaságát, hanem a kevés voltát említi: 410: „a' my kewes morhachkaat vele vyhetőt vala, mynd iftennek neweeben oztogataa". A magyar nyelvű legendák latin forrásai közül Petrus de Natalibus „Catalogus sanctorum"-ában (lib. VI., Cap. 84) ez olvasható: „de substantia sua multum aurum accipiens: occulte ad mare discessit . . . Quo perveniens omnia quae secum tulerat, pauperibus tribuit". Itt tehát sok aranyról van szó. A Jacobus de Voragine „Legenda sanctorum"-ában található Elek-legendája, több magyar kódexhez hasonlóan, nem tesz említést a szétosztott kincs, pénz mennyiségéről.

Visszatérve mármost a KazK. *temérdek* adatára, annak tágabb szöveggörnyezete és az Elek-legendája más variánsainak a tanúsága alapján a szó jelentése leginkább 'sok' (esetleg 'roppant sok') lehetett. Az szinte biztos, hogy a KazK. idézett helyén a *temérdek* számnévi, és nagyobb mennyiséget jelöl. Ez a mennyiség azonban valószínűleg csak 'sok', nem 'roppant sok', hiszen Elek a KazK. szerint is annyi kincset vitt magával, amennyit

szükségesnek látott, s a többi magyar legendaváltozat sem említi a kincs roppant sok voltát (még sok voltát sem). Egy latin szövegünk viszont sok aranyról beszél. A 'roppant sok' értelem a melléknévi jelentésből talán éppen a 'sok'-on keresztül alakult. Hasonló jelentésfejlődésre a *sok* és a *több* szavainkkal kapcsolatban utalhatunk, amelyeknek az eredeti jelentése 'sűrű' lehetett (TESz.). Egyébként a legenda bemutatott helyei a magyar (és a latin) szöveg változataira, variálódására szintén jó példák. A *tömerdek* szó a magyar fordító, másoló betoldása is lehet. Így akarta még jobban hangsúlyozni Szent Elek áldozat- és segítőkészségét, önmegtágadását Ugyanezt az ÉrdyK. azzal emeli ki, hogy Elek már az induláskor csak „kevés marhácskát” vitt magával.

m a g y a r. A TESz. (*magyar* a.) a *magyari* első biztos adatát a SzabV.-ből ismeri, és a szót 'magyarországi, a magyarok között levő' jelentésben adja meg, vö. SzabV.: „ky akarna, az valnek Chazarhoz | Awagy *magyarij* Mathyas kyalhoz”. Tudjuk, a *magyar* szó ebben az értelemben is gyakoribb a *magyari*-nál, de az utóbbira szintén vannak adatok: GyöngyK. 4: „*magyary* wraknak . . . *Magyar* orzagnak . . . *magar* nepeknek”; ÉrdyK. 402: „az *magyary* wrakath wrffyakat es pyfpeköket” (l. még pl. NySz.). Felhívnam a figyelmet arra, hogy a *magyar*-nak az ÉrdyK.-ben 'Magyarország' jelentése szintén van, amit a szakirodalom nem tart számon: 396: „Bela . . . *magyarraa* yewt vona . . .” 398: „mykron azeert *magyarraa* yewttenek vona . . .” 400: „Az kwn kyal . . . nagy haddal be yewe *magyarraa*” (vö. 397: „nagy haddal be yewe emeg *magyar orzagba*”). Népnevek — nem országra vonatkoztatva — néha más esetben is előfordulnak -i képzős melléknévi alakban: MargL. 187: „byzonlagot tevn . . . alexander vr . . . *dyaky* nyelveen”; ÉrdyK. 184: „*deaky* twdomanra tanoytaa”, 560: „Sydo nyelről . . . *deaky* nyelnek értelmeere fordoytana . . . mynd *deaky*, Geregh *Sydoj* twdomanban mynd Syryay orzag bely twdomanban”.

v a k m e r ő. E szó eredetével a TESz.-en kívül nem foglalkoztak részletesebben. A TESz. a szó első adatát 1456 k.-ról, a SermDom.-ből idézi, a *vakmerőség*-et viszont a JókK. (1372 u./1448 k.)-ből. Szerinte a *vakmerő* valószínűleg elvonas a *vakmerőség* főnévből, amit nemcsak a korai főnévi adatok támogatnak, „hanem az is, hogy a *merő* 'merész' igenév csak későbbben bukkan fel, akkor is elég ritka, és nem válik általánossá. Felfogható esetleg jelöletlen határozós összetételnek: *vakmerő*, aki meggondolás nélkül *v a k o n* mer. Ezt a lehetőséget azonban a nyelvtörténeti adatok nem támogatják”.

Először arra hívom föl a figyelmet, hogy a *vakmerő* melléknévnék ugyanannyi, sőt még több régi adata van, mint a *vakmerőség*-nek. Háromszor idézhető a SermDom.-ből: kétszer a BpGl.-ből (1456 k.) s egyszer a NémGl.-ből (1470), megvan a GuaryK.-ben (1495 e.), l. NySz.; TESz., vö. még Gl., de — számon nem tartott első előfordulásként — a JókK.-ben is: 93: „*vacmerew* paranczolonal”: in temerario praeceptore.

Másodszor azt jegyzem meg, hogy a *vakmerő* összetétel létrejöttéhez nem szükséges a *merő* 'merész' korai és gyakori önálló előfordulása. Összetételek, igenévi utótagú főnévi és melléknévi összetételek születésének ugyanis még csak nem is feltétele az utótagjuknak önálló főnévi vagy melléknévi használata. A főnevesülés, melléknevesítés az összetétellel válás után szintén végbemehet, a szófajváltás és az összetétellel válás erősítheti, segítheti is egymást, illetve egyidejű folyamat ugyancsak lehet. Az OklSz.-ban például nincs *gyártó* adat, de van negyven ilyen utótagú különböző összetett szó (*asztalgyártó*, *bőrgyártó* stb.). A NySz. a *gyártó*-ra két szótári adatot hoz (MA.; PPB.), s harminchárom különböző *-gyártó* utótagú szót, számos korait is (*fazékgyártó*, *szijgyártó* stb.). A Gl.-ban sincs *gyártó*, de van ötvennégy, részben ismétlődő *-gyártó* utótagú adat (*nyereggyártó*, *szijgyártó* stb.). Több adat van *-szedő* utótagú összetételekre is (*adószedő*, *szőlőszedő* stb.), de a *szedő*-re 'szőlőszedő' értelemben csak egy-két későbbi (L. pl. Gl.; NySz.; OklSz.). Hasonló

a helyzet többek között a *mindenható*, *pénzváltó*, *tisztartó*, *útonjáró* szavakkal is. Ugyanígy a melléknévek közül, mondjuk, az *istenfélő* és a *képmutató* (: > *képmutató*) utótagja sem élt önállóan melléknévként (vö. NySz.; TESz.; Gl.).

Harmadszor arra is rámutatnék, hogy ha a *vakmerő* a *vakmerőség*-ből való elvonás lenne, akkor azt várnánk, hogy volt egy viszonylag gyakori *merő* 'merész' melléknév, s egy ebből *-ság/-ség* képzővel képzett *merőség* 'merészség' főnév, ami később alkotott összetételt a *vak*-kal (elvont tulajdonságot kifejező főnevet ugyanis a *-ság/-ség* melléknévből képez). Ezekre azonban alig van adatunk. A *merő*-re a NySz. 1556-ból hoz egyet: „Ali bassa csudálja [magyaroknak] hévségeket, | Isten szerént ilyen egyességeket, | Ily sokáig *merű* bátorságokat” (RMKT. VI, 146), a *merőség*-re pedig nem ismerek adatot. A TESz. megjegyzése a későbbi és ritka *merő* 'merész' igenévről nyilván elírás melléknév, melléknevesült igenév helyett. A *mer* folyamatos melléknévi igeneve ugyanis gyakorlatilag azóta van, amióta a *mer* ige.

A *vakmerő* származtatásáról nekem lényegében azonos a véleményem azzal — csak még határozottabban az —, amit BENKŐ LORÁND egy lektori véleményében említett: „A *vakmerő*-nél a jelöletlen határozós összetétel pártján állanék” (IMRE, SzabV. 306). Ez jelentésánál is valószínűsíthető (vö. NySz. is), s analógiák szintén támogatják, igaz, viszonylag kések: 1650: *vakbuzgóság*, 1659: *vakhit*, 1748: *vakbuzgó*, 1785: *vakhiedelem* (TESz. *vak*- a.). Ha a *vakbuzgó*-t a *vakbuzgóság*-ból vonták el (l. TESz.), az még nem jelenti, hogy a *vakmerő* is hasonlóan jött létre: a *buzgó* melléknév és a *buzgóság* főnév ugyanis korai és gyakori.

A *vakmerő*, *vakmerőség* korai adatai közül több a *bátor*-ral, *bátorság*-gal együtt fordul elő, ami a hasonló értelműséget mutatja: JókK. 125: „fogadnak *batorfa*got es *vakmerewefeg*et”: audaciam et praesumptionem assumunt; GuaryK. 27: „ha kihoz azt lattac hog atfafiát binerol fegelmezi ahoz azt mōg'ac lgon *vacmero* *bator* (tōbbet ert egebnel)”; 1551: „Rakua vala *vakmerō* *batorsag*gal” (HeltBibl. I, C2: NySz.); 1588: *Vakmerō* *batoroc* (Mon: Apol. 2: NySz.); vö. még: DebrK. 313–4: „O en edes vram iefus ki vot az ol igen *bator* ki tegedet meg foztot. es | ki vot az ol *vac merez* ki tegedet meg kōtōzōt”; SzabV.: „Nekyk kezen nekyk vyzbe halanak | Oh nawalyas hythwan kemenfeg | Mýt tw̄n nekȳk es az kewelfeg | Meg halanak nag *vak merwefegbe* | Byzon nem vytezlew [hwfefegbe] *mereffegbe*”. A SzabV.-ban a cseh vitézek egyik támadásáról szóló sorokban a *vakmerőség*-nek — a vitézlı merészséggel szembeállítva — igen jól látszik a 'meggondolatlan, megfontolatlan bátorság' jelentése.

Megjegyzem még, hogy a *vakmerő*-nek 'szemtelenségtől, arcátlanságról, kihívó modorról vagy meg gondolatlanságról, elbizakodottságról tanúskodó' jelentése is van (ÉrtSz.; l. még CzF.; ÉKsz.), amit a NySz. és a TESz. külön nem tart számon (de vö. a NySz. egy-két példáját). Ennek legkorábbi előfordulását 1536-ból, Pesti: Fab.-jának 77a lapjáról „Az majomról és rōkáról” című meséből ismerem. A vadállatok az ékesen táncoló majmot királlyá tették, de a rōka tōrbe csalta. A mese így végződik: „mōda nekȳ az roka. Vgȳ kelneked, mert mȳkoron az zerenche fel emelt wolna mȳndēnek felette, azt alȳtod wala hogȳ melto woltal reȳa, ees nē az zerenche io wolta mȳelte wolna azt weled. Ertelme. Kȳ magat *wakmerewil* ieles dologba foglalia | Az olȳā *wakmerewil* dolganak wezedelmet wallȳa | Oȳtā ewtet az io tarfafag neueti es chodalȳa”.

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tudja, hol szorít a cipő. A fenti szólásról O. NAGY GÁBOR feltételezte, hogy korábbi változatai „a plutarkhoszi anekdotára vonatkoztatva alakultak ki nyelvünkben” (Mi fűn terem? Bp., 1965². 45). Feltevését számos tényvel tudom alátámasztani. A XVII. században az evangélikus prédikátorok közül Johannes Mollerus, Daniel Schneider, Gregor Strigenitz, Georg Albert is említette prédikációgyűjteményében azt a példát, amelyben ez a szólás előfordul (E. H. REHERMANN, Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts. Göttingen, 1977. 174. 121. sz.). Mivel műveiket hazánkban egy időben jól ismerték teológusaink, a szólás alapjául szolgáló exemplum a keresztyén igehirdetés révén könnyen ismertté vált.

A plutarkhoszi anekdota terjedését és befogadását a XVII. században elősegítette Georg Stengel nagy műve, amelyben a jezsuita szerző az eredeti forrást is pontosan fel-tűntette (A. SCHNEIDER, Exempelkatalog zu den „Iudicia Divina”. Würzburg, 1982. CXXV. 503. sz.).

A szólás alapjául szolgáló exemplumot Verestói György a XVIII. század második felében szerencsére elég terjedősen idézte, melyből csupán a történet befejező mondatát említem: „Bizony szép-is, jó-is | az én tzipellőfem; de nem tudjátok ti, hol sérti az én lábamat” (Holtakkal való barátság. Kolozsvár, 1783. 110). A keresztyén prédikációk tehát hozzájárultak, hogy a *tudja, hol szorít a cipő* szólás külföldön, a germán és román nyelvekben és másutt elterjedjen (E. KOKARE, Latviešu un vācu sakāmvardu paralēles. Rīga, 1988. 158–9. 132B). Így alakult ki nálunk a szólás mai jelentése: ‘tudja, hogy hol vagy mi a baj’ (O. NAGY, MSzK. 116. lap, 154. sz.).

A szólás jövőbeli sorsát illetően figyelembe kell vennünk, hogy a cipő a német nyelvi metaforikában szekszuális szimbólum: a férfi vagy a nő nemi szervét jelenti (L. RÖHRICH, Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. III. Freiburg, 1982². 892–3). A jelenkori magyar viccben megjelenő szólás tehát történeti szempontból kétértelmű: „Már alig várom, hogy este legyen! — súgja oda az esküvői szertartás után a fiatal feleség a férjének. — Téged is annyira szorít a cipő? — súgja vissza a férj” (Ludas Magazin 1986. január, 15. lap).

DÖMÖTÖR ÁKOS

Korcis erdő. Évtizedek óta foglalkoztatott, hogy mivel azonosítható az Árpád-kori *Coroch* hegynév, amely alatt Balog és Szeki föld volt található („*terras nostras Zequi videlicet et Bolug, que sunt sub Coroch*”: ÁÚO. II, 280). IV. Béla 1257 június 12-én — nyilván zólyomi nyaralóhelyén — adta ki a zólyomi uradalom népeinek szabadságait ismertető levelét, mely szerint azokat a népeket, amelyek Túróból és Liptóból szét-szóródtak, össze kell telepíteni a *Coroch* alatt fekvő Balog és Szeki földre. Balogon a Hont megyei Ipolybalogot kell érteni, mely 1232 óta a zólyomi uradalomhoz tartozott, Szekin pedig a Kovár falu mellett, az Ipoly szögében elterülő Kovárszeg földet, melyről év nélküli, de 1292–96 körülre tehető oklevél árulja el, hogy valaha szintén a zólyomi ispán alá tartozott (HOkmt. IV, 41; GYÖRFFY III, 214). Az oklevélben a király meghatározza, hogy az ide települők a túróciak és liptóciak módján szolgálják, és szabadon költözhetnek, de csak Túróba, Liptóba és Zólyomba (ÁÚO. II, 280–1). A *Coroch* mibenlétére a régi I : 75 000 térkép tanulmányozása során jöttem rá, észrevéve, hogy Zólyom és Hont megye régi határhegyének, az Osztrovszkinak két Végles felé hajló nyúlványa a *Velki Korčín* (863 m) és *Maly Korčín* (722 m) nevet viseli (GYÖRFFY III, 150). Ezek szerint az Osztrovszki-hegység régi neve *Korcšin* volt, és ha valaki Zólyomból nézve honti falvakat határozott meg, némi lazasággal mondhatta, hogy azok a „Korcson túl”, vagy a

„Korcs alatt” fekszenek. Ez a meghatározás mindenesetre elég volt arra, hogy ne lehessen a hasonló nevű gömői Balogra vagy a barsi Szegre gondolni.

Árpád-kori névadásunkban jellemző, hogy a hegyeket legalább annyiszor értelmezik *silva* szóval erdőnek, mint ahányszor *mons*-nak, azaz hegynek. Nyilván azért, mivel a legtöbb hegyet erdő borította, és az ember megélhetése szempontjából az erdő fontosabb tényező volt, mint a hegy. Ami pedig a *Korcs(in)* nevet illeti, ez ejtéskönnyítő magánhangzóval kaphatta idézett *Korocs* nevét.

Azt gondolom, hogy a „Korcs erdő” nevében a délszlávban irtványt jelentő *kžrčb* szó rejlik; a *kžrčb* töből vezeti le MIKLOSICH a szerb *Krčín* (Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. II. 1874. 49), ŠMILAUER pedig a macedón *Krčín* helynevet (Handbuch der slavischen Toponomastik. Praha, 1970. 106).

Aki látott valaha irtott erdőt az irtás után néhány évvel, megdöbbenéssel tapasztalhatta, hogy a szép, egynemű fenyő- vagy lombos erdő helyén milyen vegyes, bozotos cserje nőtt ki; azt mondhatjuk, hogy „korcs erdő”! Valószínűnek tartom, hogy *korcs* közszavunk végső fokon a szláv *kžrčb* 'irtvány' szóból ered, és az irtás gyakorlatai révén hatolt nyelvünkbe.

Ez a jelentésváltozás lényegében megegyezik a szláv *gvozdb* 'erdő' szóból eredő *gaz* szavunkéval, és ugyanazt az élményt adja vissza: hogyan lesz az erdőből kiirtása után *gaz*! (Vö. É. KISS SÁNDOR *Gaz* c. igen meggyőző és további példákkal igazolható etimológiáját: MNY. LXXXI, 96–9).

GYÖRFFY GYÖRGY

A Jordánszky-kódex *ugrogy* szavának értelmezéséhez. A Jordánszky-kódexben a Mát. 7: 25 egyik mondata így található: „Etfew efwek *vgrogyok* ywenek, zelek tamadanak, es az hazra rohananak”. Az utószó és a szómagyarázatok szerzője, LÁZS SÁNDOR szerint: *ugrogy* = *béka*. Valószínűnek tartom, hogy LÁZS SÁNDORT a szó hangalakjának a *varangy* szóhoz való hasonlósága tévesztette meg, avagy az *ugrik* ige (amely a béka legjellegzetesebb cselekvésére utal) valamilyen *-gy* képzős származékának vélte. D. BARTHA KATALIN Szóképzés című művében a rendkívül ritka képzők közé sorolja a *-gy-t*, s felsorolt példái között egy *sincs*, amelyben e képző segítségével jött volna létre igéből névszó.

A bibliai példabeszéd összehasonlítja a kösziklára és a fővenyre épített házat; az előbbinek nem ártanak a természet erői, az utóbbit elsodorják. Mit keresnek ebben a folyamatban a békák?

Több bibliafordításunkat egybevetettem, az idézett helyen mindig *víz* vagy *árvíz* szerepel. Károlyi: „Mert el iött az esső, el iött az *árvíz*, el iött az *lzelek*”. MünchK: „*žallot le es z iöttèn^c fožoc / z futtanac zelec*”. Vizsgáljuk meg a latint is: „et descendit pluvia, et venerunt *flumina* et flaverunt *venti*”.

A Jordánszky-kódex szerzője ismeri a *béka* szót. Mózes II. könyvének 8. részében az Egyiptomot ért egyik csapásról, a békákról szól, s mindannyiszor (pontosan kilencszer) a *béka* szót vagy ragozott formáját használja, ahol pedig helyén volna legalább a két alakot váltogatni, redukálná a szóismétléseket, szolgálná a stílus változatosságát.

A NySz. *ugrógy* címszava a fent említett részletre hivatkozik a JordK.-ból, illetve helységneveket sorol föl régi oklevelekből (1258: *Ugrough* villa, 1295: *Ugrog* castrum), amelyek nem visznek közelebb a jelentés föltáráshoz.

Sokkal tanulságosabb a NySz. következő címszava: *ugrógyos*. A szó pontos jelentésének megértéséhez szükségesnek látom az egész szócikket idézni: ÉrdyK. 485b: „Zent Ieronimus megh az ew [az zyz Maria] zent koporssoyaat latta Iosaphatnak wölgye

közepőth, kyt masta[n]y ydőben felette yghcen alaa mondnak lenny az föld alath, ky akkoron az föld zyneen volt, mert az wölgveth *wgrogyos* yzapp ffel töltötte.”

Ha ragaszkodnánk LÁZS elképzeléséhez, akkor a fent idézett részlet értelmetlenné látszana; egy völgy feltöltődésében az iszap odakerülésének a módja a fontos, a békák esetleges jelenléte a folyamatban nem kizárt, de mellékes körülménynek tűnik.

Az én elképzelésem a ’szökőár, árvíz’ jelentés. Ahogy mai *hullám* szavunk egy mozgásnak az utolsó mozzanatát fejezi ki (a víz aláhullását), úgy elképzelhető, hogy az évszázadokkal ezelőtti magyar nyelv a szökőárnak a fölemelkedő mozzanatát emelte ki, ahogy a mai elnevezés is, s így nem tartom kizártnak az *ugrik* (*ugorj* ~ *ugorgy!*) szóból való eredeztetését.

A megoldásig reménykedjünk, hogy bukkannak még elő adatok . . .

KREBSZ JÁNOS

Néhány adalék az *apacs* történetéhez. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára két *apacs* szót ad meg (TESz. I, 162–3): az egyik a tisztázatlan eredetű ’öreg háló végére kötött dorong’, a másik — amellyel a továbbiakban foglalkozunk — a közismertebb ’csibész’ jelentésű, eredetét tekintve nemzetközi kifejezés (vö. ang. *apache*, ném. *Apache*, fr. *apache*, ol. *apache*, or. *апах* ’apacs’). Nyelvünkben ez a jelentés — a TESz. szerint — 1909-ben tűnik fel először. (A szó e jelentésének történetével, annak elsősorban irodalmi vonatkozásait vizsgálva foglalkozott VOIGT VILMOS „Apacsok Magyarországon” c. cikkében: MNy. LXXXII, 219–20.)

A szó eredetéről ezt írja a TESz.: „Etimológiailag azonos az észak-amerikai *harcias apacs* indiánok nevével, amelyet főként Cooper [1789–1851.] regényei tettek széles körben ismertté.” Az állítás alábbiakban vitatott második felének forrása feltehetőleg KALLÓS EDE „Indián szavak nyelvünkben” c. dolgozata (Nyr. LXXXV, 458; a TESz. hibásan teszi meg DÉNES SZILÁRDOT e cikk szerzőjének), amely szerint „Cooper amerikai regényíró tette e nevet [*apacs*] ismeretessé, egyik regényének ők a hősei. De egyszersmind Cooper regénye volt annak is az alapja, hogy ez az indián törzsnév a mai tudatban már teljesen elvonatkozott az indiánoktól. Cooper féktelen indulatú, mindenre elszánt vad indiánjaira gondolt Victor Morris párizsi újságíró, amikor 1902-ben írt cikksorozatában *apache* névvel jellemezte a párizsi alvilág minden gaztetre kész bandáját.” KALLÓS azonban nem adja meg Cooper regényének címét, ahogy a TESz. egy másik forrása, A. J. STORFER műve (*Wörter und ihre Schicksale*. Berlin—Zürich, 1935. 28–9) sem: „Fenimore Cooper indiánregényei [Indianerromane — itt: t. sz.!] széles körben ismertté tették az apacsok nevét.” Azonban Cooper regényeiben nem szerepelnek apacsok (ennek „próbájaként” átnéztem regényeinek 32 kötetes kiadását: *Cooper’s Novels*. I—XXXII. New York, 1859—1861.). Híres „Bórharisnya-sorozatának” és más, az észak-amerikai indiánok világában játszódó történeteinek színtere a Nagy-Tavak vidéke, a keleti őserdők; s a szerző az ott élő indián törzsek — delawárok, huronok, mohikánok stb. — küzdelmeit írja le. A „Bórharisnya-sorozat” utolsó kötetében, „A préri”-ben a Sziklás-hegységénél, a Mississippin túli prériken zajlik a történet, indián szereplői a sziúk. Az apacsok pedig az USA délnyugati területein: Arizonában, Texasban, Új-Mexikóban élnek, tehát nem északon, északkeleten, ahol Cooper indiánregényei játszódnak.

Sokkal valószínűbb, hogy nem a nagy amerikai író, hanem — mint pl. F. KLUGE „*Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*” c. szótára (Berlin, 1963. 27) állítja — két, azóta elfeledett XIX. századi francia regényíró hatására alakult ki az *apacs*-nak ’gonosztevő’ jelentése. Gabriel Ferry „*Coureur des bois*” (1853., magyarul: „A cserkésző.” Bp. 1875.) és Gustave Aimard „*Les Peaux-Rouges*” (1888., magyarul

nem jelent meg) c. művei az apacsokat mint különösen vad népeket vitték be a köztudatba. (Érdekes: Aimard regényének címe — O. BLOCH—W. v. WARTBURG, Dictionnaire étymologique de la langue française (Paris, 1960. 29) szerint — „Les Peaux-Rouges de Paris”, azaz: 'A párizsi vörösbőrűek'. Kérdés, vajon az alvilág figuráit jelölte Aimard ezzel az elnevezéssel? A szakirodalom ugyanis csaknem egyöntetűen Victor Morris 1902-es írásához kapcsolja az *apacs* 'gonosztevő' jelentésének keletkezését! — Lehetséges előzményeiről l.: STORFER i. m., VOIGT i. m.).

Gabriel Ferry regényének alábbi részlete, amelyben az „apachák” megtámadják az aranyásók karavánját (bár az 1875-ös fordítás átdolgozás is), érdekes adalék e jelentés kialakulásához: „A vad harcosok dárdákkal és szekercékkel rohantak . . . Ezeknek a borzasztó vörösbőrű lovasoknak az élén, siketítő lármájuk közepette, felismerhető volt egy magas alak, mozdulatlan jobb karral: a Gyászmadár, mint félelmet nem ismerő főnök hozzákötötte magát a nyergéhez, s így vezette harcosait, hogy szemeit a mézszárláson gyönyörködtesse; bal karjával vezette a lovát s a harcolókat csak lova lábaival tapostatá agyon. Pár perc alatt borzasztóan pusztított a szekerce, a kés s a dárda . . . A hullák halmokban heverték . . .” A menekülők legyilkolása után „újra egyesültek a győztes indiánok; azok, akik a futókat üldözték, mind fejbőröket tartottak kezükben, melyek még vérzetek. A táborban legyilkolt fehéreket hasonló módon megesonkíták.” A harc után megpihen a két indián főnök: Gyászmadár és Zergény. „A halál két angyalához hasonlók valának, leküldve a földre a pusztítás és gyilkolás vezetésére. Úgy látszik, örömmel nyugtatják szemeket a halál komor képén; füleik kéjjel hallgaták azt a végnyögést, amit az utolsó halálvonaglásban levő sebesült hallatott.” (I, 218—20.) KLUGE szerint Aimard regénye nyomán nevezte Victor Morris e néven a gonosztevőket a „Belle-ville-i apacsok”-ban (1902.). — Az viszont, hogy az apacsok nem mint vérszomjas fenevadak élnek a mai köztudatban, leginkább Karl May (1842—1912.) indiánregényeinek köszönhető, amelyek főhőse, a nemes jellemű Winnetou, apacs törzsfőnök.

A francia irodalomban nem ez volt az első eset, hogy alvilági figurákat indián törzs után neveztek el: a példa lehetett id. Alexandre Dumas „Mohicans de Paris” (Párizs mohikánjai. 1854.) c. regénye. S ennek is vannak előzményei: a XVIII. század Angliájában a bandákba tömörült, éjszakai rendzavaró, bűnöző arisztokratákat *mohawk*, ill. *mohock* elnevezéssel illették, ami szintén egy észak-amerikai indián törzs neve. (Az azonosságról: WEBSTER, New International Dictionary. Springfield, 1959. 1578; a gonosztevők elnevezéséről még: STORFER i. m. 29.) Már 1700-ban jelent meg ilyen címmel könyv: „Mohocks de Londres” (G. ESNAULT, Dictionnaire historique des argots français. Paris, 1965. 13). Felvetődik a kérdés: vajon a *mohawk*, *mohock* elnevezés után — és esetleg Cooper nagy sikerű „Az utolsó mohikán”-ja (1826.) hatására — nevezte Dumas regénye szereplőit „Párizs mohikánjai”-nak? Megjegyzendő ugyanis, hogy a *mohock*, *mohawk* és a *mohikán* elnevezések — rendkívül hasonló alakjuk ellenére — nem egy, hanem két indián törzset jelölnek, amelyek közvetlenül egymás mellett, a Szent Lőrinc folyótól keletre éltek. (L. erről pl. a National Geographic 1972. decemberi számának térképmellékletét.) És: talán Cooper regényeinek világhíre miatt — pl. „Az utolsó mohikán” regénycím szállóige lett — tették meg néhányan az amerikai íróat az apacsok (kegyetlen) hírének (is) elterjesztőjévé?!

Más problémák is felmerülhetnek az *apacs* jelentésével kapcsolatban. STORFER és (esetlegesen) a TESz. a népnév végső forrásának a juma indián *apa-agwa-tše* kifejezést tartja, melynek jelentése: *harcosok*, *a háború népe*. K. LOKOTSCH (Etymologisches Wörterbuch der amerikanischen (indianischen) Wörter im Deutschen. Heidelberg, 1926. 27) is a jumák nyelvére vezeti vissza az *apacs*-ot: *epatsch*, *epah* 'ember (férfi)'. Ezzel szemben E. PARTRIDGE (Origins. A short etymological dictionary of modern English. London, 1961. 21) szerint a zuni *ápuchu* 'ellenség' az *apacs* elnevezés alapja. PARTRIDGE

feltételezése azért látszik meggyőzőbbnek — az *ápuchu*: *apacs* elnevezések hasonlóságán túl —, mert a zunik közvetlenül az apacsok szomszédai (ez érthetővé teszi az elnevezés jelentését is!), míg a jumák jóval nyugatabbra, délnyugatabbra élnek. Érdekesebb azonban az apacsok önelnevezése: *nte* 'ember' vagy *schis-nte* 'az erdő emberei', mivel téli szállásaik vannak az erdőben (STORFER, LOKOTSCH).

Nem mentes vitáktól az *apacs* 'vagány' (ill. 'strici, bandita') európai elterjedése sem: bár általában Victor Morrist, a „Matin” vezető újságíróját tartják az elnevezés atyjának, kortársa, a „Journal”-nál dolgozó Arthur Dupin elvitatta tőle az elsőséget (A. DAUZAT, *Études de linguistique française*. Paris, 1946. 190). — Két adalék végül a ma már elavulófélben levő szó történetéhez: a kifejezés — európai értelemben — néhány évvel az első világháború előtt vált nemzetközivé, amikor egy keményen felfegyverzett banda Párizs egyik külvárosában napokon át védekezett komoly rendőri apparátussal szemben, és csak szabályszerű ostromnak adta meg magát. — Amikor Közép-Európában az 1913-as nyári férfidivat visszatért a laza, szélesen nyitott inggallérhoz, ezt Magyarországon *apacs-gallér*-nak nevezték. A női divatban is létezett 1930 körül egy szakkifejezés, amely a párizsi apacs-viseletre utalt: a tarka sálát *apacs-sál*-nak nevezték. (Mindkét adat forrása STORFER i. m. 28—9.)

VÖRÖS BOLDIZSÁR

É L Ő N Y E L V

Nyelvjárási adalékok a szóvegyüléshez

Nyelvtani szakirodalmunk a szóvegyülést (*contaminatio*) a ritkább szóalkotási módok közé sorolja (vö. MMNyR. 459). Ahhoz, hogy a „ritkább” szó tartalmát egy kissé konkrétabbá tegyem — és ezzel a szóvegyülésnek a szóalkotásunkban betöltött szerepéről is némileg árnyaltabb képünk legyen — talán érdemes megemlíteni a következő adatokat.

„Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése (a magyar nyelvatlasz anyaga alapján)” című munkámhoz összeállítottam a magyar nyelvjárások atlasza 570 szótani térképlapjának a szóanyagát. Ez összesen — némi kerekítéssel — 6500 „lexikai egység” (szótári szó, szószervezet). Ebből a szóanyagból vizsgálataim szerint kb. 5100 tekinthető belső keletkezésűnek; további bontásban: mintegy 58% összetétel és szószervezet, kb. 38,5% képzett származék; azoknak a szavaknak a mennyisége pedig, amelyek keletkezésében a szóvegyülés ténye kétségtelennek tekinthető, vagy legalább többkevesebb biztonsággal valószínűsíthető, a vizsgált anyagban nem éri el a 0,3%-ot.

Ezek az adatok a mai magyar nyelvjárások szókinésének egyfajta, sajátos szempontok alapján összeállított anyagából adódnak ugyan, de valószínűnek tartom, hogy mai köznyelvi szókinésünknek ilyen jellegű mutatói között is nagyjából hasonló arányok jelentkeznének. Ami viszont azt jelenti: a szóvegyülés nem is egyszerűen a „ritkább”, hanem a „nagyon ritka” szóalkotási módok közé tartozik nyelvünkben.

A MMNyR. szerint szóvegyülés „Akkor megy végbe, ha beszéd közben egy fogalom megnevezésére — a szóalak-felidéző mechanizmus pillanatnyi zavara folytán — két rokon vagy azonos értelmű *s z ó e g y s z e r r e, e g y f o r m a e r ő v e l n y o m u l a b e s z é l ő t u d t á b a*, s ezért kimondáskor a két szó hangalakja összevegyül” (I, 465). A továbbiakban utal a nyelvtan természetesen arra is, hogy ennek az alkalmi jellegű „közlési zavar”-nak a lexikális produktumai esetenként szociális érvényűvé, a szókinés stabil elemeivé válhatnak.

Elfogadva a MMNyR.-nek a szóvegyülés okaira és lefolyására adott magyarázatát, annak eldöntésében, hogy egy nyelvi értékű hangsor keletkezhetett-e szóvegyüléssel,

nyilvánvalóan nagy segítséget jelent, ha egyértelműen bizonyítani lehet, hogy az említett „két rokon vagy azonos értelmű” szó, amelyből az új képződmény létrejött, valóban együtt élhetett a beszélők tudatában, együtt élt kisebb-nagyobb területen. S ehhez — elsősorban a tájszavak, a nyelvjárásokból átvett köznyelvi szavak esetében — kitűnő eszköz a nyelvatlasz, a nyelvföldrajz vallomása. Az ilyen jellegű bizonyíték azért is fontos, mert — mint néhány esetben majd látni fogjuk — egy-egy szó keletkezésének a módjára esetleg több lehetőség is van.

1. Viszonylag nagy területen: a Balatontól északra, kb. a Somló—Veszprém vonalig, Somogy megye nagy részén él ’bögöly’ jelentésben a *dangócs*, illetve a *bangócs* szó, mégpedig olyan elosztásban, hogy az előbbi a jelzett terület nyugati, az utóbbi a keleti sávjában jelentkezik, főleg a középső részeken pedig több kutatóponton mindkét változatra van adat. A jelzett területtől nyugatra és délre *dongó*, északra és keletre *bagócs* a ’bögöly’ neve, illetve északnyugaton egy keskeny sávon él a *babócs* alak is.

a) A *dangócs* etimológiájával a TESz. érdemben nem foglalkozik ugyan, de a *bagócs* szócikkében, e szó hangutánzó eredete mellett állásfoglalás nyomósításaként ez olvasható: „E magyarázat mellett szól az, hogy a bögöly legtöbb népi elnevezése kétségtelenül hangutánzó eredetű; vö. N. *dongó*, *dangó*, *dungó*, *dangócs* . . . stb.”

Ez a magyarázat nyilván úgy értelmezendő, hogy a *dangócs* alak a szócikk szerzőjének a véleménye szerint a hangutánzó eredetű *dong* ige *dang* változatának -ó + -cs képzős származéka. A magyarázat elméletileg kifogástalan ugyan, de a szóföldrajz vallomása mégis némi óvatosságra int. Ugyanis: a nyelvterület nyugati részén csak a *dongó* típusú alak él, a *dangó* típusúra egyetlen adat sincs, így a *dangócs* változatban következetesen jelentkező *a* megmagyarázása bizonyos nehézségekbe ütközik. Ha viszont a *dangócs* alakot a *dongó* és a *bagócs* vegyülékszavának tekintjük, ez a nehézség eltűnik, és a szóvég magyarázata ez esetben sem okoz semmiféle gondot.

Más kérdés, hogy a *dangócs* szó hangutánzó jellege lényegében akkor is megmarad, ha nem képzett szóznak, hanem szóvegyüléssel keletkezett származéknak tekintjük.

b) A *bangócs* alakot tekinthetnénk a *bagócs* egyszerűsített hangtani változatának is, az *n*-et inetimologikus járulékhangnak minősítve (mint pl. *bogrács* : *bogránacs*, *telek* : *tellenj* stb.). A nyelvföldrajz tanulságai alapján azonban — figyelembe véve azt is, hogy a *dangócs* és a *bangócs* több kutatóponton egymás mellett is él — ez esetben is valószínűbb magyarázatnak tartom a szóvegyülést. A *dangócs* és a *bangócs* változatok között mutatózó minimális eltérés feltehetően azzal is összefügg, hogy az előbbi a *dongó*, az utóbbi a *bagócs* területéhez közelebb eső részekre jellemző.

2. Csak egyetlen adatot találtam a ’bögöly’ jelentésű *bögócs* alakra Alsónyékről (F-15), ahol a fogalomnak még másik három, a *bögócs*-cselel azonos szociális értékű megnevezése van: *bögő*, *bagócs*, *dongólégy*. A szóvegyülés tényéhez ez esetben aligha férhet kétség.

3. Szintén hapax a nyelvatlaszban a ’vakond’ jelentésű *pockány* szó (Ju-3: Várdaróc). A TESz. a *patkány* címszó alatt megemlíti, hogy „a *pockány*-féle változatok *pocok*-kal való keveredés eredményei lehetnek”. Az atlasz anyaga ezt a kissé óvatos megállapítást megerősíti. Mert igaz ugyan, hogy Várdarócról ’vakond’ jelentésben csak a *pockány* van adatolva, de a környező baranyai kutatópontokon ebben a jelentésben a *pocok* ~ *pucok* ~ *patkány* megnevezések élnek.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a *pockány* szóra ’patkány’ jelentésben erről a vidékről sincs adat, ami feltehetően összefügg azzal, hogy itt a *pocok* szónak sincs ’patkány’ jelentése.

4. Néhány nyugat-szlovákiai kutatóponton a területre jellemző, román eredetű *palacsinta*, valamint a szlovákból visszakölcsönzött *palacsinka* mellett jelentkezik a *palacsinka* változat is. Ez utóbbi a TESz. szerint vagy szóvegyülés eredménye, vagy „a *-ka* kicsinyítő képzős szavakhoz igazodott”.

Tekintettel azonban arra, hogy a *palacsinta* alak az egész magyar nyelvterületen él, néhány kutatópont kivételével a fogalom egyetlen megnevezéseként, a *palacsinka* viszont — az atlasz anyagában — csak azon a kis területen fordul elő, ahol a *palacsinta* mellett a *palacinka* változat is gyakori, én jóval határozottabban, sőt talán egyértelműen a szóvegyülés mellett foglalnék állást.

5. Csak a nyelvterület északkeleti részén él 'meztelen' jelentésben a *csupasz* szó. Ez — a TESz. szerint — a *csupa* és a *kopasz* szavakból keletkezett szóvegyüléssel. Ezt a feltevést szépen igazolja a nyelvföldrajz is: a terület északi peremén ma is él 'meztelen' jelentésben a *csupa* és a *kopasz* szó is, a három szó együtt, ebben a jelentésben pedig ma csak itt található meg nyelvjárásainkban.

6. A már 1510-ből adatolt *tonka* szó a TESz. szerint valószínűleg a *tompa* és a *csonka* szavakból alakult szóvegyüléssel. A magyarázat alaki szempontból kifogástalan, és a szó legrégebbiről adatolt jelentései: 'tompa, életlen' (1510), 'csonka, csonkult' (1803) is megerősítik. Az atlaszban azonban a szó 'pisze' jelentésben fordul elő (a TESz. már erre is 1832-ből közöl adatot).

Ez esetben a nyelvföldrajz az előzőkhöz hasonló módon nem erősíti meg azt, hogy itt valóban szóvegyülés történt. A *tompa* ugyan az atlasz anyagában is megtalálható 'pisze' jelentésben (még a *tonka* alakkal együtt, egyazon kutatóponton is), a *csonka* azonban sem ebben a jelentésben, sem másban nincs adatolva az atlaszban.

Ez a tény azonban nem teszi kétségessé, sőt még csak nem is gyengíti lényegesebben a szóvegyülésre vonatkozó magyarázatot. Ebben az esetben ugyanis — szerintem — egy viszonylag késői jelentésféjlődésről van szó, amelyben a szó 'tomba' jelentésének lehetett elsődleges szerepe.

7. Mindössze néhány adat található az atlaszban a 'fösvény' jelentésű *faszari*, illetve *fukari* szóra.

a) A *faszari* a TESz. szerint szóvegyülés eredménye a nyelvjárási *faszarágó* ~ *faszarági*, *szarfacsari* ~ *facsari* lexémákból. Ezt a véleményt lényegében támogatja a nyelvföldrajz vallomása is. A 'fösvény' igen gazdag megnevezési rendszerén belül mindegyik említett elnevezés viszonylag ritka ugyan, és kisebb területről együtt nincsenek is adatolva az atlaszban, de mindegyik forma elsősorban Nyugat-Dunántúlra jellemző. Valószínűleg újabb fejlemény ugyanezen a területen a *fasi* szó 'fösvény' jelentése (az ÚMTsz. nem is idéz rá adatot). Kialakulásában azonban minden bizonnyal szerepet játszott a *faszari* is.

b) Szóvegyülés eredménye szerintem a *fukari* is a *fukar* és a *zsugori* szavakból. Csak Borsod-Abaúj-Zemplén megye két északi pontján (Szuhogy, Krasznokvajda) él a három szó egymás mellett.

8. Több erdélyi kutatópontról — de csak erdélyiről — van adat a 'meztelen' jelentésű *csurdé* szóra. A TESz. szerint is szóvegyülés eredménye az erdélyi nyelvjárásokban szintén gyakori, 'meztelen' jelentésű *csóré* és *purde* szavakból.

9. Viszonylag gyakori megnevezés 'gatyakore' jelentésben a *párta*, *pártázat*, *párkány*.

a) Azon a területen, ahol a *pártázat* és a *párkány* egyaránt jelentkezik — nagyjából Pest, Heves és Szolnok megye érintkező részein —, van *párkázat* adat is (J-14: Tóalmás).

b) Minden bizonnyal a *párta* és a *párkány* vegyülékszava a szintén hapax *párka* (F-6: Dunapataj), bár a *párta* csak viszonylag távolabbi területekről (Somogy, Baranya) van adatolva az atlaszban.

10. Néhány észak-baranyai kutatóponton él a 'pocsolya' jelentésű *pocsár* a *pocsolya*, *pocséta* típusú megnevezések mellett. Kialakulására valószínűleg hatott a *mocsár* szó, ahogy erre a TESz. is utal a *pocskol* címszó alatt. Ez a feltevés azonban adatszerűen az

atlasz anyaga alapján nem bizonyítható, ugyanis a *mocsár* szóra 'pocsolya' jelentésben nincs adat, sem a jelzett területről, sem máshonnan.

11. Csak egy kutatópontról (Ju-12: Debeljácsa-Torontálvásárhely) van adat a 'pocsolya' jelentésű *pócsa* szóra, ami minden bizonnyal a *pocsolya* és a *tócsa* vegyülékszava. A kutatóponton a *pócsa* mellett csak a *pocsolya* megnevezésre van ugyan adat, de a környéken általános a *tócsa* elnevezés.

12. Szintén hapax a '(gabona) bajusza' jelentésű *toklája* is (G-12: Kölked). Kialakulása a *toklásza* 'ua.' és a *kalája* 'ua.' keveredésével jól megmagyarázható.

IMRE SAMU

A XXXV. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi dolgozatairól

Nehéz tíz éven keresztül úgy írni egy témáról, hogy ne bocsátkozzék ismétlésekbe az ember. Most semmiképpen sem kényszerülök erre, hiszen az évek óta tartó panaszkodásomat az öröm és megelégedés válthatja föl. Az előző évihez képest (38) számszerűen is jóval több az idei nyelvjárási témájú pályamunka (57), s ez az egyéb tárgyúakhoz viszonyított arányaiban is mutat némi javulást. Ebben az esztendőben az összes beérkezett dolgozat közül 17,5% volt a népnyelvi a tavalyi és tavalyelőtti 13–14%-kal szemben. Az öröme a másik okot az adja, hogy az ifjúsági kategóriában szereplő dolgozatok arányszáma is megjavult (most 35,1%). Ennek azonban csupán az lehet az oka, hogy az idén csatlakoztak az értékelésnél a diáknapki dolgozatok is a megyei múzeumokba és a Néprajzi Múzeumba küldött anyaghoz. Ki kell emelni az idén is a hatvani Bajza József Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola honismereti szakkörét, amelynek a vezetője néhány esztendeje VARGA MÁRIA tanárnő, s ebben az évben is a legtöbb (6) népnyelvi témájú pályamunkát készítette és küldte be elbírálásra. Itt említtem meg, hogy föl kellene újítani a honismereti szakkörvezetők kétévenkénti jutalmazását, mert a gyűjtőpályázatok zsűrije csak a dolgozatot készítő tanulókat tudja elismerésben részesíteni, jóllehet a szakkörvezetőknek kétségtelenül nagy munkája fekszik egy-egy középiskolai tanuló jól sikerült pályamunkájában.

Régóta foglalkoztató gondolat, hogy a felsőoktatásban készült munkáknak (szemináriumi és szakdolgozatoknak, diákköri pályamunkáknak, de még akár a doktori dolgozatok egy-egy példányának is) nem lenne-e jobb megőrző helye az Ethnológiai Adattár, ha tematikailag érintik a néprajz vagy nyelvjáráskutatás területét, hiszen központi gyűjtőhely lévén minden szakember először ezt keresi föl a kéziratok munkák körében való tájékozódás céljából. Az ország tíz-tizenöt felsőoktatási intézményének mindegyikébe nehéz lenne eljutni bárkinek is, pedig ha olyan szintézist akar elkészíteni, amely figyelembe veszi a helyi gyűjtéseket, forrásértékű kéziratokat is, erre föltétlenül szüksége lenne. Kétségtelen tény, hogy a közelmúltban megjelent KISS JENŐ szerkesztésében egy olyan bibliográfia (Felsőoktatási intézmények nyelvjárási témájú kézíratainak bibliográfiája. Bp., 1987.), amely a felsőoktatási intézményekben található nyelvjárási témájú kéziratok munkák legfontosabb adatait tartalmazza. Azonban ennek a bibliográfiának a birtokában is a helyszínre kell utaznia a kutatónak, ha illő hivatkozással valóban át akar venni általa fontosnak tartott adatokat saját földolgozásába. Sajnos még annak a megállapítása is csak a helyszínen történhet meg, hogy netán fölhasználhatatlan a kézirat. Legalább azt el kellene érni, hogy ebben a bibliográfiában szereplő és az utána készült dolgozatoknak a bíráló tanárok által forrásértékűnek tartott és kijelölt része xerox másolatban bekerüljön a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába, s ott jól föltárt módon (földrajzi és tematikus mutatókban szerepelve) a kutatók rendelkezésére álljon.

Mindezek után lássuk az idei pályamunkák bemutatását! Ebben az esztendőben is szerepelt egy általános áttekintésre vállalkozó nyelvjárás bemutatása. HEGYALJAI ERIKA IV. osztályos gimnáziumi tanuló Istenmezeje nyelvjárását mutatta be a közismert palóc kérdőív és a kérdések-feleletek magnetofonfölvételei alapján. Természetesen ezek az anyagok jó források lehetnek az avatott kutató kezében, de egy középiskolás pályázótól földolgozásukat nem is várhattuk. Ugyancsak nyelvjárási szövegfölvételeket tartalmaz MATICS PÁL egyik munkája. Ő azonban összefüggő szövegeket vett föl Szalkszentmárton községben, s anyagát igyekezett pontosságra törekedve le is jegyezni (80 lap, fotók). Egészen különös munkát végzett KAJDI FERENC idei dolgozatában. A Sárvárrott használt képzőket vagy képzőnek vélt végződések foglalta rendszerbe, s adott hozzájuk megfelelő, pontos fonetikai lejegyzésű példamondatokat (116 kézzel frott lap). Jóllehet felsorolásába olyan formánsok is bekerültek, amelyek nem tarthatók képzőknek, meglepően jó érzékre valló fonetikus lejegyzése értékessé teszi a munkát.

A lexikai témájú pályamunkák szerényebb színvonalat mutatnak a tavalyinál. Tájéztatóri igényű dolgozat nem került az országos zsűri elé az idén. KOVÁCS MIHÁLY Kiskorpad állattenyésztési szakszókincsét gyűjtötte össze és küldte be tematikus felsorolásban, jó jelentésmegadásokkal és szemléletes rajzokkal (38 lap). VARGHÁNÉ BORBÉLY ANNA a kétegyházi román nyelvjárás magyar jövevényszavainak gazdag anyagát szedte össze és látta el kiváló szereléssel igen szép munkájában (72 lap). PAPP JÓZSEFNÉ Kaba alaki és valódi tájzavaiból válogatott össze mintegy háromszázat, s kiegészítette ezt kb. 150 szóalással (16 lap). MÉSZÁROS JUDIT egy budapesti gimnázium diákszókincsét gyűjtötte össze, s látta el jelentéssel, példamondatokkal (54 lap).

A frazeológiai témakörében kiemelkedő dolgozat volt a már régóta színvonalasan pályázó KOVÁCS ANTAL munkája (127 lap, 2 térk., sok rajz), amely több mint másfélezer frazeológiai egységet, azon kívül 150 falucsúfolót, népi időjósítást, parasztrekulát stb. tartalmaz a Felső-Szigetközből. MATICS PÁL Szalkszentmártonból közölt negyedezernyi, O. Nagy Gábor gyűjteményében nem szereplő szólást, ezeken kívül gúnyverseket, rigmusokat stb. (37 lap). LAPU ISTVÁNNÉ Zsámbok frazeológiai kincséből közölt hasonló mennyiséget elsősorban néprajzi szempontból értékes magyarázatokkal (33 lap).

KISS JÓZSEF szófordulat- és szólásgyűjteménye Botykapeterdről inkább néprajzi közhelyszótárnak felel meg. A pályázó tudatosan csak a szokványos, udvarias kérdésekre adott semmitmondó válaszokat gyűjtötte egybe, s csoportosította hangulataik alapján (14 lap). Hasonlóan különleges, s elsősorban szociolingvisztikai szempontból jelentős a Nyíregyházi 21. Számú Általános Iskola riporter-újságró szakkörének gyűjtése, amely egy nyíregyházi lakótelepnek (a régi Örökösföld helyén fölépültnek) mai szólás- és közmondáskincséből tartalmaz közel ezer egységet (47 lap). Érdekes lenne annak alapján megvizsgálni e gyűjteményt, hogy mit vetett el, mit használt föl, esetleg mivel gyarapodott a nemrég még többnyire paraszti sorban élt lakótelepi lakosság, de ehhez eredeti lakóhelyeik frazeológiai kincsét kellene alapos vizsgálat alá vetni, legalábbis összegyűjteni. KENYERES DÓRA saját családjára szorította le a kutatás területét, s így szintén szociolingvisztikai megközelítési frazeológiai tárat adott (72 lap). NAGY IMRE pedig a Vág községben használatos és helységnevekkel kapcsolatos szólásokat gyűjtötte egybe, s küldte el pályázatra (12 lap). Szemléletesen mutatkozik meg a közölt térképen, hogy a közeli településekről sokkal több szólás használatos, mint a távolabbiakról, s nem a település nagysága, híre stb. alapján nagyobb a rá vonatkozó szólások száma.

A helynevek témaköréből az idén több (18) pályamunka született. Nagyobb részük a Dunától keletre eső területeken készült, ahol még az országos helynévgyűjtő mozgalom eredményei nem érlelődtek önálló kiadványokká. Ezek mellett néhány kiváló gyűjtést küldtek a mai határainkon kívülről is, elsősorban Csehszlovákia magyarlakta községeiből.

Egy pályamunka, VARGA GÁBOR dolgozatának egy része, történeti névanyagot, mégpedig a II. József korabeli kataszteri földmérés magyar helynévanyagát tartalmazta Tokaj városából. A dűlőnevek betűrendes fölsorolása után jelentéstani rendszerezésben is közli a helyneveket e munka, majd a Szőlőhegy neveit külön is megvizsgálja szerkezetük szerint. SÜLE SÁNDOR a Somló-hegy egészére kiterjesztette vizsgálódásait, s igen alapos, lelkiismeretes munkával 155 névvel ellátott helyet kutatott föl, amelyeknek történeti és mai névadatait kiváló lejegyzésben, bőséges magyarázatokkal, szemléletes szövegközi térképekkel szerkesztette pályamunkába (78 lap, 1 térk., 15 fotó). SZALMÁSINÉ VIRGA ERZSÉBET Ajak község helyneveit gyűjtötte össze és rendszerezte a legmodernebb módszerekkel (109 lap, 2 térk.). KISARI SÁNDORNÉ PAP KOVÁCS MAGDA Csór történeti és mai helyneveit gyűjtötte össze, látta el bőséges magyarázatokkal és szépen rajzolt, szemléletes térképekkel. 218 névadatot tartalmazó munkája nyilván gazdagabb a már régen össze- gyűjtött, de még meg nem jelent megyei szervezésben készült helynévgyűjteménynél (110 lap, 2 térk.).

JANKUS GYULA újból nagyon szép, gazdag anyagú pályamunkával jelentkezett. Csehszlovákia érsekújvári járásából most öt magyar község teljes helynévanyagát küldte el kiválóan megrajzolt térképekkel (30 lap, 5 térk.). Ugyancsak csehszlovákiai magyar községek: Nagyráska és Abara helyneveit gyűjtötte össze D. VARGA LÁSZLÓ a tőle meg- sokott pontossággal és lelkiismeretességgel (30 lap, 15 fotó).

BOROS EDIT és SZARKA JÁNOSNÉ Halimba helyneveinek az országos helynévgyű- tési szokások szerinti adattárát adta (41 lap, 2 térk.). Ugyancsak e mozgalom keretei között készült CSÁSZI ILDIKÓ kiváló munkája Törökbálint helyneveiből (37 lap, 1 térk.). HÁZI ALBERT Okány történeti és jelenkori helyneveit gyűjtötte össze (177 lap, szöveg közötti térképekkel). A népnyelvi adatok fonetikai pontosságú visszaadására törekszik, de a történeti nevek betűhívsége megkérdőjelezhető, s lokalizációja elnagyolt. BÉRES IMRE a csehszlovákiai Dobóruszka külterületi helyneveit küldte el igen pontos leírással és lokali- zációval, a belterületről azonban csak elbeszélő formájú leírást adott (30 kézzel írott lap, 1 térk.). BENCICS GYÖNGYI Narda horvát neveinek magyarázatait és a belterületi ház- neveket tartalmazó munkája (63 lap, 8 térk., fotók) nem födi teljes egészében a „Vas megye földrajzi nevei” című kötetben megjelentetett anyagot. MAKACSEK GÁBOR alkalmazkodva az országos helynévgyűjtő mozgalomhoz szedte rendbe Doba község hely- neveit (37 lap, 2 térk.). BENDE GYÖRGY és KOVÁCS LÁSZLÓ Somlószlós helynévadatait küldte be jól hasznosítható formában (25 lap — térképük minden bizonnyal volt, mert hivatkoznak rá, de a Néprajzi Múzeumba került példány mellől hiányzik). A Vasvári Pál Ipari Szakközépiskola anyanyelvi szakköre Tiszavasvári helyneveit és azok népi név- magyarázatait, népetimológiáit gyűjtötte össze, s küldte be — lemondva a lokalizálás- ról — térkép nélkül (28 lap). IVÁN ZSOLT I. osztályos gimnáziumi tanuló Görömböly községből közöl előtagjaik jelentése alapján csoportosított lokalizálatlan helyneveket (19 lap, 2 térk.). Régi térképei nincsenek szinkronban a mai névanyaggal.

A j k a b e l t e r ü l e t i közterületneveiről régebbi gyűjtése alapján kiváló földol- gozást készített BOROS EDIT (25 lap). Rendszerezése elmélyült, módszerei kiérlelték, földolgozása mintaszerű, de mivel ő már a magyar toponímiának hivatásos kutatója, azért munkája csak „versenyen kívül” vehetett részt a pályázaton. NAGYNÉ SZABÓ MÁRIA Karcag belterületi helyneveit sorolta föl betűrendben (46 lap), közöttük sok régi adatot: lógerék, kertek, kutak neveit találhatjuk.

A m i k r o t o p o n í m i a elhivatott művelője BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES. Most a Csepel Vas- és Fémművek hatalmas gyáregységének résznevezéseit, munkahelyi megnevezéseit kutatja, s eddigi eredményeiből összeállította a vasúti vágányok elnevezé- seit tartalmazó résztanulmányát. Aprólékoságát, lelkiismeretességét mutatja a mű terjedelme is: 30 lap, 4 térkép.

A személyneveknek több elemét is vizsgálat alá veszi a csehszlovákiai Ipolyfödéméről CSÁKY KÁROLY közlésre máris alkalmas munkája (119 lap), melynek megjelentetése a szerző előző pályázatához hasonlóan nagy nyeresége lenne a magyar antroponimiának. ROHONCZI SZILVIA Tüskeszentpéter 235 mai lakosának valamennyi névelemét közli, és föl is dolgozza a lehetőségek szerint (16 lap). NAGY BÉLA Solt történeti és mai személyneveinek minden névelemét igyekszik rendszerezni, de ebben a terjedelemben (74 lap) ez nem lehet teljes. Becenévanyaga és ragadványnevei figyelemre méltók.

A történeti családnevek kutatást több kiváló munka is képviseli az idén. HUNGLER JÓZSEF a Veszprém és környékére lokalizálható személyneveket sorolja föl az Árpád-kortól a XIX. századig (115 lap). Adatai értékesek, de alaki pontosságuk vitatható. FEHÉR ZOLTÁN Bátya község XVI–XVIII. századi családneveit rendszerezni jelentéstani szempontból statisztikai adatokkal és kiváló táblázatokkal, a helynévi eredetű családnevek térképeken való szemléltetésével. VARGA GÁBOR a helynevekkel foglalkozók közt említett pályamunkájának második részében Tokaj város 1787. évi családneveit szedi gyakorisági sorrendbe, majd rendezi jelentéstani csoportokba (11 lap).

A keresztnévek kutatására most kevesebben vállalkoztak. SÁNDOR MIHÁLYNÉ Berettyóújfalu anyakönyveiből gyűjtötte össze az 1896 és 1945 közötti korszak adatait, majd kiváló módszerekkel rendezte, tette összevethetővé anyagát más vidékekről való gyűjtésekkel (80 lap). GERENCSÉR IMRÉNÉ Vasvár 1861 és 1920 közötti keresztnévanyagát gyűjtötte össze és vetette egybe Budapest egyik kerületének neveivel BÜKY BÉLA (NyudÉrt. 26. sz.) munkája alapján (40 lap). CSORDÁS ANITA Boldog község keresztnéveinek tavaly gyűjtött anyagát rendszerezte tízévenkénti gyakorisági sorrendekbe az 1900 és 1950 közötti évekből (71 lap).

A ragadványnevek gyűjtése az idén is több önkéntes nyelvjárás-kutatót foglalkoztatott. BORBIRÓ LAJOS Füzesgyarmat törzsökös családjainak ragadványneveit mutatta be több szempontból is kiváló, betűrendes, de eredetre is utaló névtárral (73 lap). Jelentős munka PELLE FERENC gyűjtése is Kevermesről, mivel a mai anyagon kívül történeti adatokat is tartalmaz 1853-ból, s családneveket is közöl (87 lap). TÓTH SZILVIA Vámosgyörök 656 családjának 235 ragadványnevét gyűjtötte össze és mutatta be több szempontból is rendszerezve (75 lap). CSORDÁS ANITA Gyöngyöstarján kisebb számú ragadványnevét rendszerezte pályamunkájában (19 lap). MÁTÉ LAJOS Apátfalva 4300 lakosának mintegy 250 ragadványnevét jegyezte föl (25 lap). KISS JÓZSEF egyik dolgozata Kisbajom 600 lakosának 130, másik munkája pedig Botykapeterd 79 ragadványnevét tartalmazza (30 + 19 lap) alapos, részletes magyarázatokkal. KOMLÓSI MÁTYÁS tavalyi Doboz községben végzett gyűjtését egészítette ki újabb ragadványnevekkel (15 lap). BIRÓ GYULÁNÉ pedig Vésztőről közölt 93 ragadványnevet (8 lap).

KOVÁCS ANDREA Adács község cigány lakosságának ragadványneveit gyűjtötte össze nehéz, de lelkiismeretes kutatással. Anyaga nem túl nagy, de sok az orvanyagnak tekinthető „gyermeknév”, s ezeknek többsége szintén ragadványnév, így több szociolingvisztikai szempontból is fölhasználható a munka (29 lap).

Az iskolai ragadványnevek kedvelt kutatási területévé váltak a pedagógusoknak és diákoknak egyaránt. Igen szép, értékes munkák születtek e területen is. KECSKÉS ATTILÁNÉ Győr két szakközépiskolájából gyűjtötte össze 390 fiúnak és 160 lánynak a szólítónevét, s rendezte el kiváló nyelvészeti ismeretek alapján kifogástalanul kialakított névcsoportokba (38 lap). A hatvani Bajza József Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola honismereti szakköre saját iskolájának ragadványnevényanyagát szedte össze és rendszerezte mintaszerűen (88 lap). TÓTH ZSUZSANNA a békési Szegedi Kis István Gimnázium diákneveiből vett alapos vizsgálat alá 49 ragadványnevet (8 lap). A Kőteleki Általános Iskola honismereti szakköre 504 nevet gyűjtött saját iskolájában, s ezeket jelentéstani rendszerezésben sorolta föl megfelelő magyarázatokkal (27 lap).

Az állatnevek körében végzett gyűjtést most is a makói Kun Béla Általános Iskola honismereti szakköre Magyarcsanád-Bökényben (52 lap). Portáról portára járva gyűjtve adataikat a teljesség követelményét mindenképpen teljesítették; adattárjuk az egyes állatfajokon belül betűrendes, de külön névmutatót is készítettek. HORVÁTH ANDREA az 1891. évi osztrák—magyar méneskönyv 1003 magyar versenylőnévét dolgozta föl sok szempontból, s küldte be pályázatra (83 lap).

Növényneveket gyűjtött VARGA ERIKA Vámosgyörkön (59 lap). Az összesített 76 név betűrendes felsorolása az ismert és használt növényneveknek, amelyeket a jellemző sajátságokon kívül a termőhely megadásával, s főleg a népi gyógyászatban történető helyi fölhasználásának leírásával tett értékessé a pályázó.

Intézményneveket gyűjtött és rendszerezett BÉCSI KATALIN, aki 1948-tól összeszedte, s időszakonként jelentésanalízis csoportosította a Zala megyei termelőszövetkezetek neveit (69 lap).

Természetesen ha idei eredményeinkkel meg lehetünk is elégedve, aligha nézhetünk nagy bizakodással a jövő elé, hiszen a pályázatok számának és értékének növekedésével csak az egy-egy kategóriába eső pályadíj növekedett megközelítően arányosan, ami azt jelenti, hogy kevesebb első, második s további díjat lehet kiadnunk. Így egyre több a magasabb díjazást is megérdemlő, de pénzhány miatt alacsonyabb kategóriába sorolt vagy éppen jutalomban sem részesülő pályamunka. A lelkesedés fölkelését és ébrentartását nagy mértékben segítő kiadási tevékenységünk is egyre nagyobb veszélyben van. Vidéki intézményektől kell nagyon sokszor a kiadási költségek egy részét kikönyörögnünk, ami sok fáradsággal, levelezéssel jár, de még abban sem lehetünk biztosak, hogy erre a jövőben is lesz lehetőségünk. Gazdasági életünk nehézségei néhány év múltával ezen a téren is nagy visszaesést fognak kiváltani, ami azért elkeserítő, mert forrásértékű munkák nem jelennek meg, sőt: el sem készülnek majd.

HAJDÚ MIHÁLY

Nyelvjárási szövegek három Koppány menti faluból

A nyelvjárási szövegek gyűjtésének fontosságát és ezeknek több szempontú hasznosíthatóságát a századfordulótól napjainkig — mint ismeretes — több kutató is hangsúlyozta (pl. ERDÉLYI LAJOS: NyF. 13. sz. 16; VÉGH JÓZSEF: MNy. II, 50; stb.), mégsem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel, hogy kevés teendőnk volna ezen a téren. Nagy mennyiségű (könyvnyi terjedelmű) szövegközlés eddig csupán kisebb-nagyobb tájegységről vagy valamely településről jelent meg (l. ezeknek összefoglalását: MNyTK. 163. sz. 7). A különböző folyóiratokban, évkönyvekben publikált szövegek csak részben tudnak ezen a hiányon segíteni. Az itt közzétett szövegek egy részével (különösen az Értényben és Koppányszántón magnetofonnal gyűjtött anyaggal) ennek a hiánynak a megszüntetéséhez szeretnék egy morzsánival hozzájárulni.

Ezeket a szövegeket három községben (Értény, Koppányszántó és Nagykónyi) vettem föl magnetofonszalagra. Mindhárom falu Tolna megye északnyugati csücskében, néhány kilométernyire Somogyország északi határától, a Koppány patak mentén terül el. Hogy éppen e három községben felvett szövegeket állítottam össze itteni közleményembe, azt azzal magyarázom, hogy eddigi tapasztalataim szerint a többi, környező település (pl. Iregszemcse, Kocsola, Szakcs és Tamási) nyelvjáráshoz viszonyítva e három falu relatíve szorosabb nyelvjárási egységet alkot. Hogy a közöttük meglévő megegyezések és különbségek milyen mértékűek, s hogy azok mivel magyarázhatók, azt csak további kutatással lehetne részletesen föltárni. A három község közötti viszonylagos szoros kapcsolat okaként a földrajzi közelségen kívül most csak azt említem meg, hogy

Értényhez és Koppányszántóhoz egyaránt a nagykónyi vasútállomás esik legközelebb, s ennek a ténynek a lakosság érintkezése szempontjából (pl. utazás, teherforgalom stb. során) — főképpen néhány évtizeddel ezelőtt — nem lebecsülendő jelentősége volt. A korábbi egy-két évtizedben (pl. a vasútállomás szerepének csökkenése és a helyi vásárok megszűnése miatt) eléggé meglazult az érintkezés e falvak között is, ugyanakkor azonban a kapcsolatok megerősödése szempontjából említésre méltó az a körülmény, hogy a három község termelőszövetkezetei 1976. január 1-jén Koppány menti Egyesült Tsz néven, nagykónyi központtal társultak. Méginkább figyelmet érdemel ezen települések szorosabb egysége tekintetében az a több évtizedre visszanyúló hagyomány, hogy e faluk lakói között valamivel gyakrabban alakultak ki házassági kapcsolatok, mint más községek esetében.

A három falu nyelvjárásában a mássalhangzóknak — különösen a magánhangzókhoz viszonyítva — kevés hangszínárnyalata figyelhető meg. Mindössze egy-két mássalhangzónak van hátrább képzett (pl. *t*, *q*), illetőleg aspirált változata (pl. *ʃ*). Viszonylag gyakrabban fordulnak elő a félzöngések (pl. *B*, *D*, *G* stb.), mégpedig kizárólag abszolút szóvégen. A hátrább képzett *t* variánsról szeretném megjegyezni, hogy elég nehéz elkülöníteni a visszahajtott nyelvheggyel képzett (ún. kakuminális) *t* változattól, és nemegyszer hehezetes színezetű képzés is jellemzi (pl. *ʃuffam*, *aʃʃuk*, *monʃa* stb.). Az is figyelemre méltó továbbá, hogy ezek a változatok (vagyis *t*, *t* és *ʃ*) elsősorban értényi és koppányszántói adatközlőin nyelvhasználatára jellemzők, a nagykónyiak beszédében közülük főképpen a *t* változat bukkan fel, az is azonban csak nagyon ritkán. További vizsgálatot igényelne annak eldöntése, hogy szociális érvényű nyelvjárási jelenségről van-e szó ezen változatok esetében vagy pedig csupán egyéni variánsokról.

A szövegek közzétételében a DEME LÁSZLÓ kidolgozta egyezményes hangjelölés (MNYj. II, 18—37) és ennek némileg módosított változata szerint (l. A Magyar Nyelvjárások Atlasza I, 5) jártam el. Az esetleges beszédszüneteket választóvonalal (|) jelöltem, a fölvételek helyét, valamint az adatközlők nevét és életkorát pedig az egyes szövegek végén tüntettem föl.

A z a r a t á s p u s z t á n é s a p a r a s z t i g a z d a s á g b a n

Szántón születtem, Komlózsba arattunk | tizenkét páron, de má vasárnap este el köllöt mēnyyi, ott aluttunk. Akkor hajnába má három órakor, két órakor főkētünk. Akkor csinyátuk a kötelet. Akkor megēttük a rēggelit, utánna még nekiátunk aratnyi.

[Hogyan készítették el a kötelet?]

Kézzel. Kézzē csinyátuk, ity kézzē csinyátuk a kötelet. Akkor tizēnhárom éves kislám vótam, tizēnöt kepēt fölkötöttünk a hátunkra. Utyhogy összekötöttük, akkor lógott, még akkor még az ölüngbe. Akkor ēgy naty táblát | végigmēntünk, ameddig az a tizēnöt köröszkötél ért. Maj mēkszakattunk, de hát muszáj vót. Hárman-hármam vótunk ēggy-ēgy bandqba. Akkor ēty terített, a másik elü szētte, a másik mēk háttu ráhorta, akkor a harmadik mēk kötötte utánnung bē. Akkor meg'gyiutt a dé, megēttük a zebédēt, utánna délutám megin kesztük az aratást. Akkor má jó estefelē vót má, uan nyóc-kilenc óra, ēkesztünk kepényi. Mire ēvégesztük, vót tizēnēgy óra is. Akkor bemēntünk, megēttük a vacsorát, lēfeküttünk. Alíkhoty hát szundikátunk ēty kicsit, má gyiutt a pallér, hoty főkēnyyi lányok, asztám meggyünk aratnyi. Asztán csinyátuk a kötelet tovább. Ez igy mēnt napru napra, még, míg lē nēm fogyott az aratás, legalábbis ēty hónapig betartott az aratás.

Asztám mikor lēfogyott az aratás, akkor még összesztük a pacsingot. Ugyē lóval összehuszták, azēr aszt mēkcsinyáták. Asztákkor összesztük, a izs betartott ētypár nap. Akkor hát azutám má vége lēt mindennek az aratásnak.

Mikor má asztán hogy má nem pusztán arattunk, idehaza, akkor mők hát kocsira pakútuk a kötelet ithun ijen / izévā, uan kapcsos fenévē mőkcsinyátuk, aszt akkor szépēn ugyē mēntünk aratnyi. Akkor belepakútuk a kötélbe — jó mēgöntösztük — a vizenket mēg az énnivalót, mindēmfélét, akkor szépēn aradgattunk ithun is.

[Mivel készítették a kötelet?]

Kötelet csinyátuk a hónunk alatt is mēg verecsēnnyel is, mēg géppel is csinyátuk, ity hajtottuk. Asztán hát ugyē mindēnhogyan csinyátuk ezeket a köteleket, mēllik hogyan könyvnyeb vót. Hát most asztán . . .

[Mikor kezdték az aratást?]

Az aratást? Hát akkor / uan június utójjám má akkor a rozst mēg az őszī árpát aszt lehetett aratnyi. Akkor utánna asztán július elejin akkor kesztük. Hát akkor előb vót az aratás, mim most, előb vót. Asztán tartott ēty-két hétig, másfē hétig, mēg mikor hogyan, mijen üdōjgrázs vót, uty készült az aratás.

[Milyen volt az aratók ruházata?]

Mijen vót? Mit mongyunk, mijen vót hát? Tutyi, szurkos tutyi, mēg asztānnék jó naty fōstōkötényék, hát ijem vót az aratóknak a izéjja. Ugyē nem a lōkszēbbegbe, hát ugyē uanogba, uan jó munkásruhájgā vótunk. Jó naty szurkos tutyikat csinyátunk az embērēknek is, nekünk is. Hát ijenēg vótak ugyē az aratók. Azér vót jó a szurkos tutyi, mer nem bōkte mēg a lábunkat a tāró. De hotyha emijen tutyiba lētting vóna vagy másbō, ugyē mēgbōkte vóna. Mēg vót, aki harisnyát huzott, hogy nē bōköggye össze ja lōbát. Hát abba az üdōbe kapcāgā vótunk, szurkos tutyiba mēg . . . Ugyē rēggelink izs vót, hajma vót, szalonna vót, ez-az, de nem ám pālinka vagy bor, vagy nem tudom én. Ijenēsjele nem nagyon vót, nem nagyom vót. De nem ám!

[Hogyan készülődtek a férfiak az aratáshoz?]

Hát hogyan készülődtek az aratáshoz? Készültek mindēmfélét, hát kötelet, mindēnt készülttek. Hát nagybüggōt, mindēnt raktak föl a kocsira, asztán akkor mēntünk aratnyi. Hát ugyē este akkor az embērēk mindig uty szoktak, hoty két kaszát is kikalapátgk. Akkor asztán ugyē fōrakták a kocsira a kötél közē, akkor mēg a nagybüggōt, mindēnt, aszt akkor föl-ütünk, aszt mēntünk.

[Hogyan történt a kasza kulapálása?]

Hát lēutek az embērēk, asztám verték, verték. Asztán akkor ki szemüveggē, ki szem-üveg nekünn, hát ugyē verték, ki hogyan láttg, igy.

[Hogyan fogtak neki ott a munkának a földön?]

Hát mikor odaértünk, kifoktuk a lovakat, akkor asztán, akkor asztán ugyē az embērēk odakötötték, attak neki énnyi, akkor fokták a kaszát, mēkkōszōrūték, asztám mēntünk, asztán arattunk. Fōkötöttük a hātunkra a kötelet, akkor asztám mēntünk. Aszt akkor mikor ēty sort lēizēt a kasza, a második sort rá, akkor a marokszēdō, akinek nem vót kéveködōjje, kötötte szépēn utánna. Hát igy vót az aratás.

Mikor má dé lett, mēgettük az ebédet, akkor a férfiak nekiátgk kalapányi, mi asszonyok mēg ut tettünk, hogy büggōsztünk. Ijen jó nagy büggōng vót, asztán husztuk. Hotyha vót rá üdōnk, akkor összeszētük is aszt a kis pacsingot. Hát mink annak hijtuk. Aszt akkor mikor má az embērēg végesztek, akkor mēg mēgim fōkötöttük a kötelet, akkor mēgim mēntünk, asztán szētük a markot. Akkor ēggy-ēty pāsztat lēarattunk, akkor mēgim összekēpētük.

[Az hogyan történt?]

A kepéllés? Hát ugyē összehortuk ēcs csomóra, akkor az embērek, ahum vót több embēr vagy ēgy embēr, az mēk képēt. Akkor az asszon hama fōkapta ja nagybūggōt, akkor mēgin hama huszta utānna, utyhogy ēccērrē mēnnyēm mindēm munkājja nékijje. Igy vót. Elōsszōr alu a bujōkéve, akkor kōrōzbe-kacsu, akkor a tetejire mēk tētünk ēty papot. Hát igy vót . . . Asztakkor mēg lēkōtōttünk, hogy a szēl ē nē vigye. Hát asztān azutān ot hattuk takarodásig. Akkor mēg'gyütt a takarodás, akkor mēg asztānnēk összejtunk kētten-hármonn. Akkor ugyē öt-hat képēt fōraktunk, asztān hortuk | haza. Akkor mikor hazahortuk, gyütt a masina, asztākkor má masinātunk is mingyá.

Elmondta: Szabó Mártonné, 65 éves.
Nagykőnyi, 1980. augusztus 8.

A k o m l ó t e r m e s z t é s

Hát uty kerūtem a komlótermelésbe, hogy lészērzōttem munkāsnqk az űlami gazdaságba, idōszakos munkāsnak nyāri, tavaszi idōre. Hát a komlótermelésbe kesztük mēg a munkāt. Legelōszōr űtettünk, ujan kis | dugványokat, tisz centizs dugványokat raktung bele. Pontossan űtettük, ētyforma tāvolsāgra. Nagyon kōl rá vigyāzni, nēhogy mēksērcsük, és jól elūtessük, nagyon ellenōriszték. Hát akkor mikor ez mēgvót, akkor ēkesztük fōlakasztani a drótokat, amire a komló maj fōlfut. Hát asztat ucs csinātuk, hogy vót ēty hosszi fa | ijem pōznafa, annak a vége ugy mēg vót csināvā, hogy abba beletētünk ēty kis kapsot, de mēg legelōszōr — hozzātēszēm, hogy — épūtettek neki ālványokat, amire kihaszták a vastag drōtot, ijen erōs | betonoszlopokat tēttek a fōdbe, annak a tetejire — lēhettek azok talān három-nēgy mētēr magossak is, vagy mēk talān magassabb izs vót —, annak a tetejire vastag drōt-huzalokat husztak, és āra akasztottuk mink fōl a kapsot, ami lēvezette a fōdbe a drōtot. ēgygyik akasztotta — hīrmqm vōtunk ēgy bandāba —, ēgygyik akasztotta a pōznával fōl āra ja vastag drōtra a kapsot, a másik mēg lēfurta a fōdbe, uan jō vastag vasfuruval lēfurta, csomōt kōtōsztünk a drōd végire, hoty fō nē szakaggyon, lēszurtuk, jō bētiportuk, hogy birgya ki aszt a nehesz terēt, ami maj hotyha a komló má terēm, akkor rajta lēssz. Hát eszet ellenōriszték, sokszor utānnunk jōttek, mēg is kōllōtt, mēg is kōllōtt igazitanyi, mer fōhuszták, vót az az idō. De hát ez mindēnhun csak ugy mēgy, hogy jōl is mēkcsinājjuk, mēg ugy izs van, mikor nēm jō csinājjuk mēg.

[Mivel szoktak elmenni a komlótelepre?]

Mindēn rēggē hat óraker fōlūtunk az autóra. Nyitott autōvā jārtunk, bizony nehēz vót, mer hát fujta a szēl a fejūnket, ahogyan csapta a szēl a hideget, de hát azēr kītartottunk. Oda jārtam dōgozni öt ēvig. Kēresnyi akartunk, ugyē mēgēlhetēshō valahun kōl dōgozni, ha az embēr akar ēnyi. Hát akkor hatkor mēntünk, ot rēggelisztünk. Mēgēttük a rēggelit ēgy jō nēgyedóra alatt, akkor nekiātung dōgozni. Dōgosztunk este | hol öt óráig mēk hat óráig is, mikor hogyan.

[űltetés utān milyen munka volt a komlóval?]

Mikor ez a drōtaggatás mēgvót, a fōlakasztás, akkor kezdēt a dugvány hajtanyi. Hát akkor annak nēm csinātunk sēmmit, csak mēkkapātuk a fōggyit. Nagyon tisztān kōllōt tartanyi, mēg a gaszt is össze kōllōt szēnnyi a kōtēnyūngbe, hogy mēg ēty gasz szāl sē maraggyon a fōggyibe. A sorāt mink kapātuk, asszonyok, kapával, a kōzit mēg — mer ēgy mētēr, másfél mētēr szēlēs kōze vót neki — aszt mēg ujan kizsgēppel — mink holdērnek hījtuk aszt a gépet —, avval mēkszāntották. Akkor mikor má mēgnyōtt ēty kicsit, hogy arasztosnā nagyobb vót, két arasztos vót, három arasztos, ugy végikszalat a fōdōm, akkor azokra ja drōtokra rá kōllōd vezetny. Mindēn ēgyes szālot oda segítētünk a drōthō, kicsit mēktekertük, de āra is kōllōd vigyāzni, hogy mēre tekergyūk, mer hotyha abba az irāmba csavartuk, ahogyan a nap mēnt,

az nem vót jó. Szëmbe köllöt csavarnyi, mer lécsavarodot másképp. Eszt is mëk köllöt taminyi. Hát akkor ujrakapátuk. Mikor má nagyob lett, akkor permeteszték a férjia / géppel permeteszték süriün, mind a szöllöt ugy mëkpermeteszték, ujan süriüjen. Há mink mëg a hajtásokat, mikor hozott ujan ódalhajtást az a tüje, akkor azokat fôteptük, lészaggattuk. De ësö évén akkor nem sog baj vód vele, mer akkor nem nagyon hozott az a dugvány hajtást másikat, csak a fő hajtást hoszta. Hát akkor mikor rácsavartuk a drótra, akkor ha kicsit laza vót a drót, akkor azokat mëk köllöt szorittanyi. Sorba jártuk, mëkszorítottuk, hoty szépen ájjon. Hát asztán akkor kapátuk süriüjen, kapátuk, nekünk az vót a munkánk. Akkor mikor má hoszta az ódalhajtásokat az uj szál, akkor ujan metér magosságba azokat lë köllöt tépnyi, szaggatnyi róla, hogy, biztos azér, hogy jobban nevéjje a fösö szíjot. Hát nagyon sok munka vód vele. Nagyon is köllöt rá vigyázni, mer hotyha nem talátták el, akkor az is uty tönkrement, mind a szöllő.

Vót külöm munka izs vele, mer mikor nagy zivatar vót, akkor összerángatta, lëdobáta azokat a nagy . . . mer fönn a lombgya nagyob vót má, mind az ajja. Azon hoszta a termést. Akkor nekünk ujra asztat fő köllöt aggatnyi a hejüre, oda, ahun vót. Hát öleg nehéz vót. Sokszor ketten is emëtük aszt a póznát, mer még mëg is hajlott a pózna, nehéz vót, nem akarta ëbirni.

Hát mikor ez mindëm mëgvót, akkor így áugustus tizedike felé mëkkezödött a komlószüret. Ékesztünk készülönnyi. Naty készülödésbe vótunk elöször, mer hát még mink ijent nem is láttunk sohasë, hogy majt hogyan lëssz a komlószëdés, mëg mennyit tudunk keresnyi, legjobban az érdëküd benünket, hogy maj tudunk-ë keresnyi, mer má vót azér uan, aki más-hová ëmënt komlót szënnyi, akkor monta, hogy miyen hajsza vam mëg mindën, mennyire kó sijetnyi, mëg mëg az is mëgván, hogy nagyon ësös is ez a komló. Fómarta a kezünket, izzattunk abba a nagy melegbe. Nëm is mindënki birta. Vót ujan is, akinek ot köllöt hanyi a természetést, mer nem birta ja böre. Hát akkor vékákad vëttünk. Három vékád vëttünk, mer három felé köllöt osztálozni: az ësörëndüt, a másörëndüt, a harmadrëndüt. Hát bizony elöször nagyon nem jó csinýátuk. Kiöntetég velünk a ponyvára, mëk köllöd válogatnyi ot maj-nëm szemënkén, hogy ez miyen, ez ësö, ez második, esz harmadik. Hát aszontuk, hogy nem is tuggyuk, talán ki së birgyuk eszt a komlószëdést. De mindënnék ugy van, hogy a kezdeté a legnehezebb. Azután asztán azér belegýüttünk, hogy mëgválogattuk jobban, mëk hát mindëmféle ugy van, hoty talán utób má el is nésztek jobban, mind elöször ugyë akarták szigorujam mëkkövetënyi, hoty hogyan csinýjjuk. Hát akkor mëkhusztuk a drótot, akkor kigýenësdëtt a kapocs, lészakatt. De vót ugy is, mikor nem szakat lë, mer rácsavarodott a komló vége, a szára ára a vastag drótra, uty köllöt ketten lëhuznyi, erössen köllöt huznyi. Akkor ëkesztük szënnyi. Mindenönk, ketten szëttünk ëgybe. Mindenönk ëty szálot fogott. Ékesztük az ësó véginé, ami a fót felü van, asztán ugy mëntünk sorba. Osztáloztuk három felé. Hát nagyon köllöt sijetnyi vele, hoty kereshessünk rëndëssen. Nëm akartuk ëhannyi. Pörüteg velünk az embërek, mer az embërek órabërbe dógosztak, mink mëk teljesitménybe, mer az embërek azog vótak az ádvételné mëg a hazahordásná, hazapgkullásná. Azok má szerettég vóna rëndës üdöbe ëhannyi, minket mëk sötétig nem tuttak a komlóbu kizavarnyi, mer hát nem ujan erös munka vót, asztán hotyha sokat szëttünk, azér akkor abba az üdöbe öleg jól tuttunk keresnyi, mëg az is számított, hogy miyen sorba keverëttünk. Mer az së vót ëtyforma, mer még az a komló is ugy vót, amit jó mëksinýátak, azon szép termëzs vót, mind amit nem csinýátak mëg uan rëndëssen. Mindëm mëgmutattya termëskor is a hozzá való állást, hoty hogyan csinýájják mëg. Hát akkor fazëkakká mëgmérték. Elöször mëgmérték ëty fazékat, hogy miyen nehéz vót, ijem mosóvizes fazékat. Aszt elöször mëgmérték, akkor ezután má nem mérték, hanëm ëty pupozot fazëkkü vót alikhanëm — má most nem tudom biztosan — két kiló hatfan dëka, vót az a fazék tizënöt litërës. Hát akkor asztán attak ëgy uan koronkszëri, mind a kétforintos, de anná nagyob vót, uan koronkszëri karikát attak, ahány fazëkkal, anny karikát attak. Mikor este lett, akkor mindënkinek, szóval föl is irták, hogy mënnyi vót,

még a karikát beattuk este, akkor asztán áru eggyesztették, hogy megvan-é. Hát tuttuk azér abba az időbe keresni, hatvan forintot is mék hetfenet is, nyócfanat is, mék kilencfenig is eméntünk. Nagyon örüünk neki, mer azér akkor mék kilencfen forintot nem mindig lehetőet keresni. Mikor erőssen kapdunk, akkor is sokszor csak negyven forintot kerestünk még ötfenet, em még azér nem vót ujan erős munka, mind a kapállás. A melekség nagy vót, még levegő sē vót, de még aszt is hozzátészēm, hogy ebēt sē nagyom vót ám. Rēggeli vót, mer akkor harmatozs vót, akkor nem lehetőet szēnnyi. De azután asztán az is mektörtént, hogy nem is ebédütünk, csag dógosztunk | sötēt estélig. Ugy izs vót, hoty kilenc óraker értünk haza, mer majnem ēggy óra köll a hazautazáshó, asztán sog vót az ádvétel, ēhuzodot nagyon, haraguttak, hogy mer nem hagyják el a munkát, mer nem lehetőet őket kizavaranyi a komlóbu, annyira ehēskēnek. Hát az is megvót, ugyē mindēnki ugy van, hogy minē többet akar keresnyi. Hát asztán igy vód veszekēdés is közbe, mer az embērek mekharaguttak ránk, hoty sokájig dógosztunk. De azér nem mindig vót az, hoty késōn kerütünk haza, mer azér mink is szót értētünk, hát azér ēhattuk előbb a munkát. De azér aki maga asszonya vót, hoty főznyi is köllöt még etetnyi is, az nem ért haza sohasē vilgossā.

Elmondta: Polecsák Ernőné, 56 éves.
Nagykőnyi, 1980. augusztus 8.

A jószág tartás

Közben asztán hát főjártunk mink Balatonlellére is a vásárra. Utyhoty hát én a Balaton melled vótam a vásárba. Amikor a lovakat itatnyi köllöt, bemēntem a Balatomba. Fōnn űtem a ló hátánn. És amikor vēttem észre, hotyha a lónak má hasig ért a víz, akkor visszafordítam. Addig hát ugyē mēntem befelē a Balatomba.

Na mikor vége lett a vásárnak, kērem szépen, hazajöttünk ugyē. Hát továp fojtattuk kērem a munkát. De ot kezdēm, hoty hát én ugyē az ipart nem szerettem, aszt a csizmadiaságot, én csak a parasságra tēttem az izémat, gondomat. Ng most, az apám is belenyugodott. Voltak ugyē kis fölgyeink ugyē azokat munkátuk ugyē. Ahogyan nevékettem, mindik töb lett a vagyon is még a jószág is. Utyhogy hát én jószággú foglaloksztam. Én a jószágot szerettem, mind a marhát, mind a lovat. Vótak nekünk vēmhes lovaink is. Utyhoty hát ugyē földősztelve vótak, kiscsikóg vótak, és hát én nagyon-nagyon bēmfeküttem ebbe az izēba, földműves-ségbe. Marháink izs vótak. Ellemben disznóállomány ez megin nagyon jó vót. Vótak még a kēsedisznók, amikor hát ugyē — nem tudom — nagyon gazdaságozs vót. Asztá evvē foglaloksztam. Hát asztám vót ám mék huz darab disznó is, mék huszonkettő is, amivē hát ugyē foglaloksztam. Nagyon jó gyütt ugyē, mer hát ezeket ugyē min sunkamalacokat is lehetőet ugyē elvinni.

[Visszatérve a lovakra, hogyan nevelték a csikót?]

Ahoty kērem a csikók megllētek, ugyē ló megllētte, hát azok kērem szépen csak tejjel étek, ugyē szoptak az edēsannyuktu. De amikor má tuttak ēnni, zabot kaptak, amennyit mék tuttak ēnni, és má hathónapos korugba akkor ē lehetőet váloisztanyi ősszel. Akkor má mindēmjélēt étek: takamánt is étek, abrakot is kaptak, amikor mit. De szép csikókat nevétek az edēsannyuk, ugyē, mer hát nagyon jó tartottuk az annyukat is mék hát a csikókat is. Hát asztán kērem szépen amikor váloisztásiag vótak ugyē, jó pēnszt lehetőet értük kapnyi. Mer ē lēttek adval, hát mink nem tartottunk azér annyit, hogy a lovakat is. Másik évbe megim be lēttek földősztelve. Mēgin csak kērem szépen ellētek két csikót, ēggyik-ēggyik ēggy-ēty csikót. Nos asztán ezeket is csakuty továbبb ugyē nevéük föl. Hát ez vót az egész a lóartársru. Múst, többet nem tudok mondanyi.

[Hogyan törték be a csikót?]

A csikót? Hát kéröm szépem, hotyha már uty fölneveltük azokat, hogy be lehető kocsiznyi, akkor kéröm szépem az apám is ebbe nagyon bem vót ügye, mer nagyon szerette ijen csikókat. Hát oszt akkor kéröm . . . Amikor be lettek tanogatval, kétéves korugba akkor mégin csak tulattunk rajtuk.

[Hogyan tanították be a csikót?]

Hát ugy lettek betanogatval, hoty hát be lettek fogval. És az apám fönnűt a kocsinn, ém vezettem az égyyiket. Égy valakit mékkért ügye, hoty hát ő izs vezesse. Hát mind a két felü köllöd vezetnyi a csikókat mindaddig, mék hát rëndessen nem mēntek ügye az utonn. Ekkor asztám mikor már rëndessen emēntek, akkor má hēgynek-vōgynek ügye hát mēntek rëndessen.

[Milyen fajta lovak voltak a faluban?]

Hát kéröm szépem / vótak nekünk nóniusz lovunk is, még vótak ijen szürke / arabnak monták. Ez a két fajta.

[Most legyen szíves a marhatartásról beszélni!]

Hát kéröm a marhatartásru annyit tudog beszéni, hogy amikor kéröm szépem vót két darab marhánk ügye, fejőstehenünk, hát nevendék izs vót. Hát qsztán azok is kéröm ugy vótak, hoty ha jó lettek tardval, akkor — mer mint szokták mondanyi, hogy a tehén kölcsön ad —, hát akkor kéröm szépem ugy etetett az embēr, hoty hát tej is lēgyen még jó borygu is lēgyen. Mer ahoty kéröm szépem az is hád be lét földősztedvel, kilenc hónapra mēglēt az a borygu, hát azokat is ügye hát nevēnyi köllött. Amikor már kéröm szépem lē lētteg valózdval hathetes, héthetes korugba, akkor qsztán azokat is ügye uty köllöt tartanyi, hoty hát legaláp szépek lēgyenek. Többet nem tok errü mondanyi, mint hogy / amikor hát mēgnyōttek ügyebār, talán éves korra, az embēr ügye nem tarthatott, hoty hát öt-had darab lēgyen, mer nem akkora vagyonung vót ügye, hát akkor az embēr elatta. Évite a vásárta, asztán elatta.

[Be szokták fogni kocsiba is őket?]

Nēm. Mi marhát nēm szoktunk, nēm.

[Hogyan hizlalták? Legelōn vagy az istállóban?]

Hát csak az istállóba, az istállóba, legelōn nēm, nēm jātak ki lēgyēnyi.

Elmondta: Kántor Mihály, 86 éves

Értény, 1980. július 8.

(Folytatjuk.)

SZABÓ JÓZSEF

S Z E M L E

Soo-Young Park, Vergleichende Analyse der Satzgliedstellung im Deutschen, Ungarischen und Koreanischen

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 24.
Wiesbaden, 1987. 179 lap

1. A magyar nyelv mint sajátos, a világnyelvektől eltérő szerkezetű idioma iránti érdeklődés növekedőben van. Ezt bizonyítja az, hogy a japán—magyar vizsgálatok mellett — úgy látszik — megindulnak immár a koreai—magyar összevető nyelvi vizsgálatok is. Az ismertetőmunka szerzője éveken át Hamburgban folytatott tanulmányokat,

ott tanult magyarul is, s Wolfgang Veenkernek, a hamburgi egyetem Finnugor Szeminárium professzorának a vezetésével készítette el disszertációját. Soo-Young Park 1987 óta a szőli egyetemen oktat, s többek között magyart is tanít.

2. A szórendi kérdések a nyelvtipológia érdeklődésének középpontjában állanak. A szerzőt is nyelvtipológiai érdeklődése vezette a német, a magyar és a koreai, tehát három eltérő szerkezetű nyelv szórendi kérdéseinek a vizsgálatához. Célja a három nyelv szórendjének a vizsgálata volt. De nem a mondatrészeknek az egyes mondatokon belüli lineáris szórendjét vizsgálta, hanem a mondatrészek lehetséges szórendi helyét kívánta megállapítani, s ez után vetette egybe a három nyelv adatait. Korpuszelemzést végzett formális-grammatikai kiindulóponttal: a mondatrészek formájából és számából indult ki. Korpusza Saint-Exupéry „A kis herceg” című művének német, magyar (Rónay György fordításában: Bp., 1971.⁵) és koreai fordítása volt. Nyelvenként 572 mondatot vizsgált, a könyvben ebből 140-et közöl a francia eredetivel együtt. Három fő mondatrésztípussal dolgozott: az alannyal, az állítmánnyal és a bővítménnyel. Anyagát statisztikai értékelésnek vetette alá. S mivel elemzése részletes, „A kis herceg” magyar változata szórendi jellemzőiről is igen alapos tájékoztatást kapunk. E munka tehát nemcsak a tipológusoknak, hanem a magyar szórend kutatóinak is hasznos.

A szerző a statisztikai adatokhoz, a három nyelv közötti — olykor nagy — aránybeli különbségekhez jó magyarázatokat fűz. A magyarra vonatkozó megállapításai is helyénvalóak, a vonatkozó szakirodalom jó ismeretéről tanúskodnak. A hivatkozott, magyarra vonatkozó magyar és idegen nyelvű tanulmányok szerzői között szerepel BÁTORI ISTVÁN, DEZSŐ LÁSZLÓ (8 tétellel), ELEKFI LÁSZLÓ, JUHÁSZ JÁNOS, KIEFER FERENC, É. KISS KATALIN, LOTZ JÁNOS, PLÉH CSABA, WOLFGANG SCHLACHTER, TOMPA JÓZSEF is többek között. A magyar mondatokat pontosan közli (ez azért említendő, mert általában nem vagyunk elkényeztetve e téren).

3. Minthogy a statisztikai adatok tömegének s a belőlük levont következtetéseknek, illetőleg a hozzájuk fűzött magyarázatoknak a bemutatása természetesen nem lehet feladata az ismertetésnek, csupán néhány dolgot emelek ki.

A szerző megállapítása szerint a vizsgált nyelvek szórendje eltérő elvek szerint alakul, s tipológiailag jellegzetes vonásokat mutat föl. Így például az állítmány a németben majdnem mindig a 2. helyen áll, a koreaiakban mindig az utolsó helyen, a magyarban változó, de tendencia van arra, hogy lehetőleg középső pozícióba kerüljön. Ami az alanyt illeti: mindegyik nyelv az 1. helyet részesíti előnyben. A magyarban 15%-kal kevesebb a főnévi alany, mint a másik két nyelvben, a névmási alany viszont 10%-kal több. Megállapítása szerint a bővítmény(ek) helyét a mondatrészek száma befolyásolja.

Soo-Young Park elkészítette a mondatrészek rekonstruált alapszövegét is, hogy legyen egybevetési paramétere a tipológiai vizsgálathoz. E szerint: német = alany + állítmány + bővítmény + ... Magyar = alany + ... + bővítmény + állítmány + bővítmény + ... Koreai = alany + bővítmény + ... + állítmány. Külön megvizsgálta az állítmány és a bővítmények szórendi kapcsolatát. Megállapítása szerint a bővítmények a németben az állítmánytól jobbra, a koreaiakban balra, a magyarban pedig mindkét irányban állnak. Vizsgálata kimutatja, hogy a két tagú mondat a magyarban viszonylag gyakori (5,58%), a németben kivételes (0,17%). Okként — helyesen — a tárgy elhagyását jelöli meg, amit a tárgyas ragozású állítmány tesz lehetővé.

4. Soo-Young Park munkája a tipológiai vizsgálatok értékes, tanulságos láncszeme, amely a szűkebb értelemben vett magyar szórendi vizsgálatokat is gazdagítja. Reméljük, hogy — nem utolsósorban a szerző jóvoltából — a koreai–magyar nyelvi vizsgálatok

tovább folynak majd. Az ismertetett disszertáció azt is újra tudatosítja bennünk, milyen fontos szerepe lehet, van (illetőleg kellene, hogy legyen) a külföldi magyar lektorátusoknak, intézeteknek, finnugor szemináriumoknak, illetőleg az azokban dolgozó hungarológusoknak a magyar nyelv tudományos művelése iránti érdeklődés fölkelésében, megtartásában és segítésében is (Soo-Young Park Pusztay Jánost, Futaky Istvánt és Fazekas Tiborcot említi magyar nyelvi s nyelvészeti tanácsadójaként könyve előszavában).

KISS JENŐ

Juhász Dezső, A magyar tájnévadás

Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Akadémiai Kiadó,
Budapest, 1988. 109 lap

Csaknem egy évtizede előadások és tanulmányok sorából van tudomásunk arról, hogy egyik legtehetségesebb fiatal nyelvtörténészünket, Juhász Dezsőt foglalkoztatják a tájnévadás kérdései. E témakörből készített doktori disszertációját már 1981-ben megvédte ugyan, ezúttal azonban mégsem mostoha könyvkiadási viszonyainkat okolhatjuk amiatt, hogy csak most került a kezünkbe munkája. A szerző igényessége az, ami hézagpótló gyűjtéssel eltöltött türelmi, érlelő időt szabott maga számára. A tapasztaltabb nyelvész és néprajzos szakemberekkel folytatott konzultációk is egyrészt valószínűleg tovább esiszolták a dolgozat részleteit, másrészt pedig bizonyossággal szolgálhattak a fiatal kutatónak afelől, hogy elméleti, módszertani szempontból kellően felvértezve fogott hozzá a nem lényegtelen, mégis eddig valami oknál fogva a perifériára szorult kérdéskör tisztázásához.

A vizsgált anyag körülhatárolása elméletileg nem látszik túl nehéznek. A Kárpát-medence magyar nyelvű lakossága által ismert vagy egykor használt tulajdonnévi értékű tájmegjelölések tartoznak a dolgozat tárgykörébe. Ha azonban — már az anyaggyűjtés fázisában — konkretizálnunk kell ezeket az elveket, hallatlanul nehéz dolgunk támad, s mint minden hasonló esetben, kompromisszumok sorához kényszerülünk. A helyes választás, az arányok célszerű kialakítása jelenti ilyenkor a szerző első próbáját. Juhász Dezső sikerrel teljesíti ezt a feladatot. Szűk lyukú rostán engedte át névanyagát; érezhetni, hogy az egyneműsége törekvés, a lényegláttatás érdekében határozott kézzel válogatott.

Az időhatárokat a magyar nyelv írott forrásainak teljességére vonatkoztatja. Természetszerűen abban az időszakban végez legalaposabb feltárást, ahol a leggyéribben találkozunk adatokkal: az ómagyar korban. Különös módon a mai, népnyelvben használatos tájnevekről is meglehetősen hiányosak az ismereteink. Földrajzinév-táraink kötetei a helynevek százazreit tárják fel ugyan, de ezek a gyűjtemények a nagyobb tájegységek megnevezéseit nem tartalmazzák. Kivételt „A füzesabonyi járás földrajzi nevei” jelent, amely egy rövid bekezdésben ismerteti az ott használatos tájegység-megnevezéseket (MNyTK. 144. sz. 7). Ennek ellenére bizonyára nem lett volna haszontalan átnézni a megyei és járási helynévtárak anyagát (közülük csak „A Csepel-sziget helynevei”-t tartalmazza a forrásjegyzék), ugyanis a határnevek közt elbújva sok tájnév is előbukkan, mind élőnyelvi, mind történeti adatként. Példaként csak néhányat említék. A Fehérgyarmati járásban található *Erdő-hát* (Kisnamény), *Szamos-hát* (Kérszemjén), *Tisza-hát* (Panyola) Juhász adattárát lényeges (élő nyelvi, korábbi történeti) adalékokkal bővíti. A *Nagy-Berek* somogyi, a *Kis-Balaton* somogyi és zalai előfordulási területe azt mutatja, hogy nem határnévvel, hanem tájnévvel van dolgunk. A szerző felhasználta Pesty Frigyes gyűjteményének kiadott köteteit is. Álljon itt néhány további példa Bihar megye kéziratos anyagából arra, hogy az 1864-es névtár milyen gazdag tájnevekben is:

Belényes vidéke, Körösvölgy, Lakság, Rézbánya vidéke, Sárrét ~ Sár réte, Alsó-Sárrét, Felső-Sárrét.

A fenti példák felsorakoztatása természetesen nem azt a célt szolgálja, hogy az ismertető a maga adalékaival kiegészítse Juhász Dezső munkáját: az adatfeltárás ésszerű teljességéről a tájnevek szótárához csatolt forrásjegyzék mindnyájunkat meggyőz. Az említett forrástípusok abban segíthettek volna a szerzőnek, hogy a tájnevek használati értékét még egyértelműbben meg tudja határozni. A szociális érvényesség egyébiránt a névanyag körülhatárolásával is szoros kapcsolatban áll. A tárgyalt neveknek ugyanis csak egy része él(t) a szélesebb nyelvhasználatban, sok közülük a történettudománynak, a földrajz, a néprajz tudományának vagy éppenséggel az irodalomnak köszönheti létét. A tájnévkincs mai rétegzettségében éppen a népi névhasználat pozitív adatlása a leghiányosabb. Közvetlen gyűjtésre a szerzőnek nem volt módja, de talán nem lett volna haszontalan akár körlevélben megkérdeznie néhány tucat helynévkutatónkat ilyen jellegű tapasztalataikról, megfigyeléseikről. (A módszer kicsit régiesnek, reformkorinak tűnhet, de a sajátos helynévtípus népi szintjének jobb megismeréséhez valamelyest hozzásegíthetett volna.) A névszociológiai szempont persze más korokban is érvényes lehet: azt eldönteni azonban, hogy például a Rákóczi-korból gazdagon idézett tájnevek milyen társadalmi, műveltségi rétegben voltak ismertek, szinte reménytelen feladat.

Nem könnyű körülhatárolni a tájneveket denotátumuk szempontjából sem. Határrész nagyságú helyeket, néhány településnyi tájegységet (*Paládok*), országrésznyi, országnyi területet (*Dunántúl, Erdély*) vagy akár országoknál is nagyobb egységeket (*Kárpát-medence*) egyaránt jelölhet tájnév. A helyek, terek hierarchiája, a nevek egymást átfedő, máskor csak hézagosan kiegészítő viszonya a tájnévadásban is tükröződik. Juhász Dezső a tájneveket a jelöltjükhöz való viszonyukban is differenciáltan nézi: elkülöníti a nagytájak, a középtájak és a kistájak neveit. A kategóriákba való besorolás bizonyos mértékig eleve önkényes ugyan, mégis úgy gondolom, hogy a kistáj tartalmazza a legheterogénebb névanyagot. A *Bakony* és a *Bodrogköz* éppúgy itt található, mint az utóbbinak egy részét megjelölő *Bodrogzug*. Az ilyesféle nagyságrendi, rész—egész viszonyok elkülönítésére talán a mikrotáj fogalom is alkalmazható lett volna. A tájnevek vonatkozási körének fokozatai a tájnévszótárhoz kapcsolódó szemléltető térképen háromféle számnagyság alkalmazásával kitűnően érzékelhetők. (Ezt a módszert, valamint a térkép négyzetrácsos felosztását más adatközlő munkákban is előnyösen alkalmazhatónak gondolom.)

Az erdő- és a hegységnevek elhagyása (tágabb értelemben Juhász ezeket is a tájnevek közé sorolhatónak mondja) a tájnevek területi megoszlását egyenetlenné teszi, hiszen így a hegyes vidékekről alig kapunk adatokat. Belátjuk azonban, hogy részleges különbségeik önálló rendszerként való vizsgálatukat teszik indokolttá.

A megyék és más közigazgatási egységek megnevezései is jórészt kimaradtak a tájnévszótárból. Ezeket azonban a FNEsz.^{1, 4} amúgy is részletezően tárgyalja. Másrészt a történeti forrásokat vizsgálva igen nehéz, néha lehetetlen eldönteni egy-egy megnevezés közigazgatási vagy tájnévi funkcionálását. A megyenevek ugyanis mint KRISTÓ GYULA „A vármegyék kialakulása Magyarországon” (Bp., 1988.) c. — a Juhászéval csaknem egyidőben megjelent — munkájából is tudjuk, az Árpád-korban általában a *comitatus, provincia, districtus, territorium* stb. minősítésekkel együtt, néha viszont pusztán önmagukban (pl. *Symigium* 'Somogy' — i. m. 255) állnak. Örömmel látjuk, hogy a történetész és a nyelvész kutató munkája a tájnevek dolgában szinte teljesen azonos eredményt hozott. Kristó műve csupán egy-két ponton egészítheti ki a Juhászét: szerinte *Torna* és *Sáros* neve is szerepel önmagában, mintegy tájegységnevként (i. m. 391, 408), s *Liptó* és *Turóc* eredetileg tájnév volt (i. m. 377, 380).

Az eddigiekben elmondottak főleg az anyagválogatás kérdéseit érintették. Ennek megfelelően folytassuk az áttekintést a tájnevek szótárával, amely — bár a munka második felébe került — a dolgozat terjedelmesebb része is egyben.

A szerző azzal a szócikkés feldolgozási módszerrel szerkesztette egybe anyagát, amely a névtani irodalomban évtizedek óta használatos, s amelyet a FNESz. szélesebb körben is ismertté tett: a denotátumok szerinti elrendezéssel. A szócikkek első része lokalizálja, helyhez köti a neveket, azaz tulajdonképpen a jelentésüket adja meg, a helynevek esetében magától értetődő lexikonszerű körülhatárolással. Ezután a nevek történeti adatainak bemutatása következik. A válogatás fő szempontja a tájnevek alak- és jelentéstörténetének mind pontosabb dokumentálása volt. A címszóként kiemelt főváltozattól eltérő mellékváltozatokat a betűrend megfelelő helyén utalószó jelzi, megkönnyítve az adatok közötti eligazodást. Ebben a vonatkozásban egyetlen apró pontatlanságot kell megemlítenünk. A *Hétfalu* szócikkében tárgyalt *Háromfalu* és *Négyfalu* utalószóként való hiánya annál is inkább feltűnő, mert a bevezető részben (10) külön is szól róluk a szerző.

Az egyes névadatok jelentésének pontos megállapítását, a szócikkek kialakítását bizonyára nagymértékben megnehezítette a tájnevek között gyakori homonímia. A magyar nyelvterületről 12 *Erdőhát*-at, 9 *Hegyhát*-at, 8 *Hegyalja*-t, 5 *Tiszahát*-at, 4–4 *Felvidék*-et, *Hegyköz*-t, *Sárköz*-t, *Vizköz*-t, 3–3 *Mezőség*-et és *Sárrét*-et találunk a szótárban. Közülük egyedül a *Hegyalja*^{6, 7} esetében érzem kétségesnek a homonímia meglétét.

A névfejtő részek bizonyítják talán legszebben a szerző elmélyült szakavatottságát. A szakirodalomból átveszi a reálisan értékelhető kísérleteket, ezeket maga is jó ötletekkel gyarapítja. Arányérzéke kizárja a bevezetésben inkább csak kuriózumként emlegetett évszázados névmagyarazatokat. Ezeket érdekes tudomány- és szellemtörténeti adalékként olvastuk volna ugyan, de Juhász nem a különöst keresi az anyagban, hanem a lényegeset, a fontosat akarja velünk megismertetni. Szigorú szűkszavúságán még ott sem enyhít, ahol saját eredményei erőteljesebben jelenhetnének meg (pl. a *Harangod* esetében). Névfejtési kapcsolatban állnak a rendszertani fejezettel is: sokszor egy-egy jellegzetes névadási típus alapján vet fel újabb ötleteket (*Bársonyos*), máskor éppen a névtípus hiánya állíttat vele kérdőjeleket (*Bolhád*, *Kemej*). Az etimológiákat bizonyosan lehetne néhol tovább árnyalni másféle, újabb lehetőségek emlegetésével. Némely tájnév esetében mások talán eltérő megközelítésekkel állnak majd elő: az olyan összefoglaló dolgozatoknak, mint a Juhászé, nem is annyira a kutatások lezárása, mint inkább megpezsztítése a feladata.

Az, hogy szótárának összeállításában Juhász a magyar helynévkutatás legjobb hagyományait folytatja, egyben arra is lehetőséget ad, hogy eredményei viszonylag könnyen beépüljenek a névtan alapvető kézikönyveibe. Szócikkeinek a FNESz.-be való beemelése minimális szerkesztői alakítást kíván csupán. A csaknem 300 szócikk bő kétharmada ugyanis az amúgy impozáns méretű FNESz. 4. (1984-ben lezárt) kiadásában nem található meg.

Igaz ugyan, hogy Juhász dolgozatában jó darabig még a tájnevek szótárát fogjuk sűrűbben forgatni, emellett azonban elismeréssel kell szólnunk a könyv elméleti fejezetről is.

Ennek célját a szerző igen világosan fogalmazza meg: „a tájnevek viszonylag részletes névtani, nyelvi leírását” kívánja megteremteni (8). Képzetségének, felkészültségének megfelelően szigorúan nyelvi vizsgálatot végez tehát, amikor „a tájak neveinek mint sajátos szóképzési csoportnak a többoldalú elemzésé”-t adja (5). Elismeri a tájnévadás vizsgálatából adódó néprajzi, földrajzi, történettudományi következtetések fontosságát; a sokat markolás igényével azonban nem esik a „komplexitás” csapdájába.

Az ilyen tanulságok levonását a néprajzos, történész stb. szakemberekre hagyja, nyelvészeti érveivel azonban gyakran szinte felkínálja a lehetőséget a kapcsolódásra a társ-tudományok kutatói számára.

A tájnevek rendszerszerű bemutatását „A tájnevek típusai” és „A tájnevek grammatikai, lexikai és stilisztikai sajátosságai” c. fejezetekben találjuk (22–39). Vizsgálataihoz a helynév kutatásunkban legtermékenyebbnek bizonyult módszereket, kategóriákat használja fel. Ebből azonban nemcsak erények adódnak: következetlenségei ismételten ráirányítják a figyelmünket egy korszerű szemléletű helynévtipológia hiányára.

Bármely rendszer bemutatása kettős feladattal jár.

Vizgálni kell egyrészt a rendszer egészének és elemeinek kapcsolatát azzal a nagyobb egésszel, amelynek részeként funkcionál: a tájnevek esetében a többi helynévfajttal. Juhász már önmagában a tájnevek specifikus vonásainak vázolásával is inkább a különbséget tartja fontosnak. A dolgozatban elszórtan találhatók ugyan a különböző névfajták összefüggéseire utaló megjegyzések, ezek egy fejezetben való összefoglalása is célszerű lett volna talán. Erre akár a „Névélettani kérdések” c. fejezet (19–21), akár a tipológia másodlagos nevek kategóriája (amely az elsődleges nevektől eltérően nem kapott önálló kifejtést) alkalmas keretet nyújtott volna.

A helynévadás mikro- és makroszintjei közötti különbségek nyelvészeti szempontból is lényegesek. Ezekről legtöbbet az újmagyar kor névadási jellegzetességei (17–18), valamint a mesterséges nevek (22–24) kapcsán tudunk meg. Különösen érdekes, amit az ország-méreteken gondolkodó szemlélet és a nagytájnevek kapcsolatáról, valamint a tudományok — főleg a földrajztudomány — névalkotó tevékenységéről olvashatunk. A *-ság/-ség* képzővel kapcsolatban az irodalmi nyelvnek, a nyelvi normának a helynevek körében való hatásáról pedig általános névelméleti vonatkozásban is újszerű gondolatokat tud fölvetni.

A tájnevek vizsgálata más oldalról azt a követelményt állítja föl, hogy a rendszert a maga összetettségében, differenciáltságában is bemutassa a szerző. Ebben a leírási keretben ugyanazokat a kategóriákat használhatjuk föl, mint az előbbi megközelítésben: a helynevek leírási modelljének egysége követeli ezt meg tőlünk.

A névtipológia természetes—mesterséges, valamint elsődleges—másodlagos nevek kategóriái közül az elsődleges nevek típusait ismerjük meg legrészletesebben (24–8). A természeti és a műveltségi nevek szétválasztásával Juhász évtizedes névtani hagyományokat követ. Egy-egy látszólagos következetlensége (pl. a lakott helyekhez való viszonyítás a természeti nevek között) azonban azt tükrözi, hogy a rendszert nem értelmezi mereven: a nyelviileg összetartozó kategóriákat nem kívánja szétszakítani a szisztéma kedvéért. Problémát okoz a nevek egyetlen szerkezetű egységként való elemzése is (pl. a *Cserhát*-ot a domborzati és a növényzeti, az *Érhát*-ot a domborzati és a vízrajzi nevek közt is megtaláljuk). A névrendszertani besorolás kényszere természetszerűen leszűkíti a szótári részben helyesen fölvetett többféle névfajtási lehetőséget (a *Bársonyos* és a *Harangod* a tipológiában növényzeti tájnévként szerepel, az adattárban emellett számol a víznev > tájnev, településnev > tájnev változással is).

A tájnevek szerkezetét elemezve INCZEFI nyomán egytagú—többtagú, egyszerű—összetett tájnevekről beszél. Részletezően viszont csak az egyszerű neveket tárgyalja, mivel az összetettekről a névdifferenciálódás kapcsán szól. Jogos ez a fajta egyszerűsítés, ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy a keletkezés és a funkcionálás síkjának kettősségével állunk szemben.

A tájnevek határozóragozását két szinkrón metszetben vizsgálja: a Rákóczi-szabadságharc idején és napjaink nyelvhasználatában. A szerző körültekintő óvatossága, a nyelvi tények iránti tisztelete e fejezetben különösen feltűnő; az ingadozásokat bemu-

tatva érezzük, hogy nem rendet akar tenni, hanem rendszert, szisztémát kíván feltárni, kihámozni.

A tájneveket alkotó szókinés vizsgálatának fő tanulsága egy statisztikai törvényszerűség: a szavak növekvő produktivitását a lexikai választék csökkenése kíséri. Ez természetszerűen erősen korlátozza a szóföldrajzi vizsgálatok lehetőségét, a tájneveket alkotó szókinés fele ugyanis csak egyszer fordul elő tájnévben.

A szerző nyelvtörténeti tehetsége leginkább a tájnévadás korszakairól frott fejezetben érezhető (13–8). Ezt tartom az elméleti rész legjobb darabjának. Legfontosabb megállapítása azt bizonyítja, hogy „az ómagyar korban kialakuló természetes tájnévrendszer a továbbiakban jelentősen nem változik” (15). A tájnevek közé állandóan új elemek kerülnek, a gyarapodás jellemzi a rendszert. Az állomány változása mellett a típusok állandóságát konstatálhatjuk. Úgy gondolom, megállapításának általánosabb érvényét (egyéb részrendszerekre vonatkozását) más irányú névtani kutatásaink is igazolni fogják.

Juhász Dezső munkája a magyar névtani kutatások folyamatába bekapcsolódva egy olyan névfajta szisztematikus földolgozásával gyarapította a tudományterületet, amely eddig jórészt kívül rekedt kutatóink szemhatárán. Reméljük egyben, hogy mintaként is szolgál olyan dolgozatokhoz, amelyek majd az erdő-, a hegy(ség)-, a víznevek rendszeres földolgozása nem kis munkájának szép terhet vállalják magukra.

HOFFMANN ISTVÁN

Tóth Imre, Ipoly menti palóc tájszótár

MNyTK. 176. sz. Budapest, 1987. 290 lap

Ez a mi szótárunk — vallja a kemencei tanácselnök, és arról elmélkedik, hogy a kötethez magnókazettára felvett élőnyelvi szöveget is kellett volna mellékelni. Ugyan ebben a községben, az óvodában az óvónő ebből olvas fel a kicsiknek, mondván, hadd ismerjék meg nagyszüleik nyelvét. Ilyen fogadtatás után nehéz objektív szemmel nézmem ezt a szótárt, annál is inkább, mivel — a szomszédságban születvén — szülőföldem hangjai, szavai, a „középpalóc” vidék embereinek gesztusai és életérzése árad belőle. Bevallottan elfogult vagyok tehát irányában: szeretem ezt a szótárt. Szeretek belelapozgatni, szíven üt, amikor egy-egy már elfeledni vélt szó régi ízeket, a gyermekkor emlékeit idézi fel. Ez a tájszógyűjtemény ugyanis több, mint egyszerű szótár: telve van anekdotákkal (l. *hontí, ködmön, lekaszál, megborotvól* a.), népszokások leírásával (l. *hever, keléses, karácsonyi morzsa, kiszézés* a.), eszköz- és folyamatleírásokkal (*hosszúszekér, nyüst* a.). Ezáltal a bemutatott táj és nép még közelebb kerül az olvasóhoz: mindennapi életébe, szokásaiba és sajátos „palócos” gondolkodásába nyerhetünk bepillantást.

Különös színt ad a szótárnak egy fajta személyesség is: mintha TÓTH IMRE a *csempekemence csücsökpadján* ülve mesélné egy téli estén, hogy a *Hősök szobrát* „nagyapám . . . faragta meg kézigránáttól roncsolt kezeivel”, vagy, hogy „nagyanyám is boszorkánykodott” (az *íjedség* szócikkben). De ez a személyesség nem zavaró: a szülőföldjét szerető, s ezért a szeretetért áldozatot hozó ember őszinte ragaszkodása üt át ezeken a sorokon. A szerző ugyanis fáradtságot, időt nem kímélve, saját elhatározásából gyűjtötte össze a szótár anyagát, majd — mivel a gyűjtemény megjelenése csak két palóc lokálpatrióta anyagi támogatásával volt lehetséges — Zsóka István és felesége segítségével ki is adta „a magyar nyelvterület első palóc tájszótárát”, mégpedig igen jó fonetikus átírással jelölve a kiejtett szóalakokat.

A szótár létrejöttét mint tettet mindenféleképpen csak dicséret illeti. Nem mondható el azonban ez a feltétlen dicséret a szótárról mint lexikográfiai alkotásról. Tóth Imre munkája címe szerint tájszótár. Ez azt jelenti, hogy a szerző szándéka nem teljes nyelvjárási szótár megalkotása volt, hanem a tájszavakra koncentrált. Ám, mint a bevezetőben IMRE SAMU is megállapítja, Tóth Imre kiszélesíti a közölt alaki tájszavak körét. Szótárának terjedelme ezáltal többszörösére növekedett, elvesztvén a tájszótár homogenitását, de nem nyerve meg a teljes regionális szótár (relatív) „teljességét”. Imre Samu nem ítéli el határozottan ezt az eljárásmodot, de megjegyzi, hogy „az alaki tájszavak közlésében követendő kritériumok pontos meghatározása, és ezzel ebben a vonatkozásban a szótár használójának megfelelő eligazítása nem egyszerű és nem könnyű”. Arról van tehát szó végül is, hogy a nyelvjárásban használt szókészletből mi kerüljön be egy tájszótárba. KISS JENŐ említi ugyanis (Nyelvjárási tanulmányok. MNyTK. 159. sz. 18), hogy az egyes tájszótárak „eltérő szerkesztési, anyagközlési gyakorlattal” rendelkeznek, és ez a gyakorlat megnehezíti a közölt szókinés kontrasztív vizsgálatát. Mind KISS JENŐ nézete (MNy. LXXIII, 222) és gyakorlata (Mihályi Tsz. 8–9), mind IMRE SAMU véleménye szerint (MNy. LXXXIII, 138) egy tájszótárba elsősorban a valódi és a jelentésbeli tájszavak veendőek fel, s lehetőség szerint szűkíteni kell az alaki tájszavak számát. IMRE SAMU ezt azért látja megoldhatónak, mert ő a szótárhoz rövid, tömör hangtani leírást adna az „illető nyelvjárás legfontosabb fonetikai—fonológiai sajátosságairól” (i. h.), s ez a rövid összefoglalás feleslegessé teszi az alaki tájszavak zömének közlését.

Szótárában Tóth Imre azonban nem így járt el: a 17–24. lapokon olvasható nyelvjárási összefoglaló ellenére a szótár anyagának döntő többségét az alaki tájszavak teszik ki. Amikor először kézbe fogtam a gyűjteményt, magam is meglepődtem: ilyen gazdag lenne a palóc vidék tájszavakban? Az alapos tanulmányozás azonban megmutatta, hogy ebben a szótárban a kb. 6500 szócikkből csak mintegy 1700–1900 a tájszó. (Félreértés ne essék: ez a „csak 1700–1900” csupán a 6500-zal szemben látszik kevésnek. Valójában egy ilyen tájszómennyiség összegyűjtése igen nagy és fáradságos munkát jelent — vö. HAJDÚ MIHÁLY: DialSzimp. 159.) Csak példa kevéért összehasonlíttam a 88. oldal köznyelvtől eltérő jelentéssel megadott szavait az ÉKsz.-ral. Ezek közül kettőnek (*elpatkol*, *elpucol*) a palóc tájszótárban megadott jelentése az ÉKsz. szerint köznyelvi, másik kettőnek (*előhasi*, *elpilled*) a jelentése az ÉKsz.-ban *nép.* minősítést kapott (ezek esetleg felfoghatók tájszónak), csupán az *elringáz* 'elringat' valódi tájszó, az *elpártol* 'elvállal' és az *elsikkad* 'szabálytalan úton eltűnik' (ÉKsz.: 'ismeretlen módon elvész') jelentésbeli tájszó. (Bár ez utóbbinak a jelentésmegadása kétértelmű, tehát rossz.) Az ezen az oldalon szereplő további 33 szó — véleményem szerint — még csak nem is alaki tájszó, hanem egész egyszerűen köznyelvi szó nyelvjárási ejtémóddal. E sok köznyelvi szónak a felvétele azon alapul, hogy Tóth Imre alaki tájszónak tekinti a köznyelvtől eltérő és a nyelvjárás hangtani törvényei szerint ejtett szóalakot (24–5). Ezzel a felfogással nem áll egyedül: szintén így, tehát a nyelvjárási szóalakot csak a köznyelvivel összevetve határozza meg az alaki tájszó fogalmát FÁBIÁN PÁL (Bencédy—Fábián—Rác—Velcsovne, A mai magyar nyelv. Bp., 1976. 468–9), BALOGH LAJOS (NyudÉrt. 83. sz. 71), MIKLÓS TAMÁS IRÉN (MNyj. XXIV, 39–49). Ez a felfogás azonban az alaki tájszók számát a végtelenségig tágtítja, ezért, ha elméletileg elfogadható lenne is, lexikológiai szempontból semmi esetre sem az. Lexikológiai maig sokkal elfogadhatóbbnak tartom SZINNYEI JÓZSEF meghatározását: egy szóalak akkor alaki tájszó, ha nem csupán a köznyelvtől különbözik, hanem az adott nyelvjárás szabályokba foglalható hangalaki eltérésein és sajátosságain is kívül áll (vö. MTsz. IV). Lényegében ezzel cseng egybe IMRE SAMU álláspontja: azok az alaki tájszavak, amelyek fonológiai szempontból térnek el a köznyelvi szóalaktól (MNy. LXXI, 222–3). Kizárja tehát azokat a szavakat, amelyek a nyelvjárásra jellemző fonetikai sajátágok tekintetében különböznek csupán

a köznyelvi formától. Egy későbbi előadásában az eddigi szótárszerkesztő gyakorlat alapján már BALOGH LAJOS is hajlik arra, hogy csak azokat az alaki tájszavakat vegyük fel a szótárba, „amelyek nem tendenciaszerű eltéréseket mutatnak, hanem inkább egyedi hagtani jelenségeket tükröznek” (DialSzimp. 166). (Valójában tehát ugyanazt mondja, mint SZINNYEI.) Nem lexikai—lexikográfiai, hanem kommunikációs szempont alapján az alaki tájszavak zömét KISS JENŐ nem is tartja tájszónak (MNY. LXXIII, 223), s ezért felvételüket csak „igen megszűrve” látja indokoltnak (i. h. 222).

A szótár — szerkesztője szándéka szerint — Bernecebarátinak és környékének az 1930—40-es évek fordulóján meglévő nyelvi állapotát kívánja megadni (Bev. 14, 16). Hogy miért nem a mai szókincset közli, ezt Tóth Imre nem indokolja meg. Feltehetően az lehetett a szótárról szándéka, hogy egy tiszta, vagyis a mainál archaikusabb (erre utal a 16. lapon), hangzásában is rendszerszerűbb, a köznyelvi hatástól még kevésbé érintett s ezért csak kevésbé változó szókincsbeli, nyelvi állapotot mutasson be. Ám amíg így nyert a szótár a szóalakok archaikus hangzásának terén, elvesztette deskriptív adekvátságát. E fogalom azt jelenti, hogy a szótár adatai az egyidejű nyelvallapot tényeit a valóságnak megfelelően, vagyis megbízhatóan kötelesek tartalmazni (vö. KISS JENŐ, A nyelvjárási szókincs vizsgálata és a tájszótárak: Uralisztikai tanulmányok 2. sz. Bp. 1988. 221). Tóth Imre közölt anyaga elvileg nem ellenőrizhető, mivel ha a helyszíni ellenőrzés bármely itt közölt alakot nem talál, Tóth azt mondhatja: ma ugyan nem így hangzik, de 1930—40-ben még így hangzott. Ez ugyan hihető (és bizonyosan így is van), mégsem igazolható és nem ellenőrizhető! A szótárnak ebből a sajátságából fakad egy igen nagy hiányossága: nem vizsgálja a szavak nyelvjáráson belüli szociális érvényességét, ezáltal nem tudjuk meg, mi az élő, vagyis szociálisan érvényes, mi a kihaltban levő, mi a kihalt, mi az esetleg éppen keletkező. Nem is minősítheti, mivel az ő idejében (1930/40) mind egyformán él. Pedig maga a gyűjtés (legalábbis részben) a hetvenes években készült (15—6), amit pedig ma használnak (vagy akár csak ismernek), az a mai nyelvjárás része! Tóth Imre tehát részint azt a mai nyelvjárást adja, amit nemcsak az idősek, hanem a fiatalok is használnak („Sőt a legfőbb tájnyelvi jelenségek . . . a fiatalok beszédében is úgy hangzanak most is, mint az 1930/40-es évek fordulóján” — 25. l.). Nem értem: napjaink palóc tájszótára miért nem napjaink palóc tájszótára? Mi indokolja ennek az 1930/40-es fordulónak a felvételét? Hiszen köztudott, hogy minden mai tájszótár anyagának jelentős része ma már a beszédben nem vagy alig használt archaizmus (vö. a Mihályi Tsz. számos kihalt és visszaszorulóban levő minősítési szavát), de ettől maga a szótár még a mai nyelvjárási szókincstre érvényes közlés! Ugyanakkor (elfogadva, hogy a szótár az 1930/40-es évek szókincsét adja) zavaróak az olyanfajta megjegyzések, amelyek a gyűjtött anyag mai használatára engednek következtetni. Néhány példa: „erdőlés . . . Mj. Az erdészek hatására gyakoribb szó a *fakitermelés*.” Mikor? Ma vagy 1930/40-ben? Vagy: „eszégél . . . Mj. Az *eszéget* szó is használatos.” Mikor? Ma vagy . . . ? Továbbá: *Nagy útra járók* . . . „<szántó> elavult neve.” Mikor „elavult”? Ma? 1940-ben? Más: *szinyal* . . . „Mj. Falunkban csak környékbeli szóként ismerik.” Mikor? E példák arra utalnak, hogy ez a szótár archaikus elemeket is tartalmaz, de alapjában a ma élő (akár a konkrét nyelvhasználatban, akár csak az emlékezet őrizte szinten) helyi tájszókincs gyűjteménye. Ezért is sajnálhatjuk a szociális érvényesség jelölésének hiányát: mennyivel többet tudnánk a nyelvjárás életéről, változásáról!

Nemcsak a szavak szociális érvényességének jelölése hiányzik a kötetből, hanem a stilisztikai minősítés is, továbbá az is zavaró, hogy nem jelöli a különbséget a tájszó és a nem tájszó között. Vagyis mindazok a szerelések hiányoznak, amelyek által egy modern tájszótár több és jobb a régiéknél (vö. HAJDÚ MIHÁLY: DialSzimp. 158—9).

A hiányok felsorolása után következze az a többlet, amelyet feleslegesnek, a tájszótárhoz nem szervesen tartozónak érzek: a nevek szerepeltetése. A földrajzi neveknek

itt való közlése ma, amikor egyébként is országosan összegyűjtik a helyneveket, nem indokolt. Nem indokolt azért sem, mert Tóth Imre nem nyilatkozott arról, hogy minden földrajzi nevet összegyűjtött-e (csak a bernecebaráti külterületi nevekről jelenti ki, hogy „viszonylagos teljességgel” közli őket [16]). Gyanítom, hogy nem mindet (pl. utcaneveket), a szemelgető névgyűjtés haszna pedig erősen megkérdőjelezhető. Ugyanez a megállapítás érvényes a szótár ragadványneveire: gyakran semmit sem tudunk meg a ragadványnév eredetéről, a névadás motivációjáról, vagyis hiányzik mindaz, ami a névanyagot a későbbi kutatás számára felhasználhatóvá tenné (pl. *Kisgúspár*, *Kisignác*, *Nyika*, *Nyúl* stb. esetében). Szintén zavaró a becézett nevek felvétele: a szerző a bevezetésben azt állítja, hogy csak olyan becézett alakokat vett fel szótárába, amelyeket a LADÓ-utónévkönyv nem tartalmaz (17). Ezzel szemben ilyesmiket találunk, mint *Gusztli*, *Pali*, *Feró*, *Sanyó*. Ezek vajon miért szerepelnek itt? Helyesebbnek látnám inkább célzott névgyűjtést folytatni, s ezek alapján önelvű névtani kutatást végezni.

Számos részletmegjegyzést lehetne még tenni: bizonyos tájszavak csak a közölt példamondatokban fordulnak elő, önállóan nem (pl. a *kóbász* a *garád* szócikkben, az *elbasz* a *megbasz* szócikkében, a *jufa* a *nyomfá*-nál stb.); a *pacsitfonású* címszava inkább *paticsfonású* lehetne (vö. ÉKsz. *patics*); hibás a *csat* utalása (a *szalagcsat*-nál keresendő, ennek példamondatából és a *panglisfélcipő* népr. megjegyzéséből azonban kiderül, hogy a *csat* 'szalagesokor, masni' önállóan is előfordul, tehát önálló címszóként is felveendő lett volna), de hát ilyenfajta hibákat mindenki elkövet, ezért nem róható meg a szótáríró.

Összegzésként: anyagában bőséges, érdekes és gazdag, hibáiban tanulságos szótárt tart kezében az olvasó. Sajnálatos, hogy a helytörténeti szempontból kiváló alkotás lexikográfiai nem jobb, mert ez csökkenti nyelvi—nyelvészeti felhasználhatóságát.

HEGEDŰS ATTILA

Vajkai Aurél, Szentgál

Egy bakonyi falu folklórja

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 328 lap, 58 kép

A jelen monográfia az 1959-ben megjelent mű második kötete. Majdnem harminc évet várt rá a szerző. Amikor a könyvesboltokba került 1987 őszén, örülhetett neki a megalkotója, várakozással vették kézbe az érdeklődők. Azután hamarosan újabb hír érkezett a Bakony híres kutatójáról, az utolsó: 84 éves korában meghalt. Ezért a mostani szemlészés egyben áttekintés is VAJKAI AURÉL munkásságáról.

Vajkai (Wagenhuber) Aurél 1903. május 14-én született Kolozsvárott. Orvosból lett néprajzossá. A Palotay Gertrúddal való találkozás állította a néprajztudomány szolgálatába az akkor már diplomás orvost. Munkásságának kezdetén sokat foglalkozott a népi gyógyászzal, melynek egyik legkiválóbb ismerője volt. Munkássága azonban javarészből választott „szülőföldjéhez” Veszprém megyéhez kapcsolódott. Múzeumi gyakornoktól (1937.) a Bakony Múzeum igazgatói székéig ívelt a pályája. Közben dolgozott a budapesti Néprajzi Múzeumban kutatóként, majd a Magyarságtudományi Intézet és a tudományegyetem tanára volt. S. LACKOVITS EMÓKE megszámlálta: Vajkai munkás évei alatt 427 tanulmányt, cikket írt. Első jelentős műve a Borsavölgy népi orvoslásáról szól, és 1943-ban jelent meg Kolozsvárott. Ugyancsak ebben az évben tanulmánygyűjteménye látott napvilágot „A magyar nép” címmel, amelyben a népi kultúra, életmód minden területre kiterjedő összefoglalását adja. A néprajztudomány Vajkait kitűnő bibliográfusként is számon tartja. Sokszor forgatják néprajzosok és a rokon tudományok

képviselői egyaránt alapvető bibliográfiáit: „A magyar népi táplálkozás kutatása” (Bp., 1947.), „A magyar népi építkezés és lakás kutatása” (Bp., 1948.), „Népünk természetismerete” (Bp., 1948.), „A magyar népi orvoslás kutatása” (Bp., 1948.).

Az ötvenes évektől munkássága szorosabban is kapcsolódik Veszprém megyéhez. Jankó János óta ennek a térségnek a legjelentősebb kutatójaként tarthatjuk számon. Balatonalmádiban levő lakása és veszprémi munkahelye között sokszor tette meg az utat gyalog vagy kerékpárral. Ugyancsak így járta a Balaton-felvidék és Veszprém megye tájait fáradhatatlanul, lelkiismeretesen és elkötelezetten. Magam először a Balaton-úti-könyv szerzőjeként találkoztam a nevével. Már akkor lekötött szép stílusa, megejtő táj-ábrázolása. Később ismerkedtem meg tudományos munkáival: „Balaton melléki prés-házak” (Bp., 1958.), „A Bakony néprajza” (Bp., 1959.), Balatonmellék (Bp., 1964.) stb.

A Szentgál-monográfia anyagát 1942–1944 között gyűjtötte a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarorságtudományi Intézetének megbízásából. A monográfia első kötetében a falu tárgyi néprajzát, a most megjelent (de számozás nélküli) második kötetben folklóráját mutatja be. Vajkai Aurél lelkiismeretes gyűjtési módszere a résztvevő megfigyelés. Arra törekedett, hogy azt ragadja meg, miként él a folklór egy adott időpontban a kutatott falu közösségében. Mint írja: „A népmesekutató például megteheti, hogy rendszeresen kikérdez minden olyan személyt, akinek gazdag a mesetudása, s ezzel a módszerrel esetleg több kötetre való meseanyagot gyűjt össze. Vagy teljes gyűjtést végezhet valaki a babonás történetek változatos birodalmában, számtalan nótafa dalolását lekottázhathja stb. Mindezzel azonban még nem tud képet adni arról, mennyiben él a mese vagy vers, a dal a közösség szemléletében, életében. Viszont ha a gyűjtő számtalan közösségi munkánál (pl. tollfosztás) jelen van, s ott, anélkül hogy rendszeresen kérdezne, a műsorra kerülő minden történetet, anekdotát, mesét, dalt, de a köznapi beszélgetéseket is sorra feljegyzi, ebből már következtetni tud az egyes jelenségek értékére, helyzetére, szerepére.” (9.) E munkamódszerből fakad a publikálás mikéntje is. Vajkai Aurél könyve nem szövegtár, hanem anyagát a tárgyak, személyek és funkciók szerint elrendezve találjuk meg. A népnyelv iránt érdeklődő nyelvész Vajkai monográfiájában „életből vett” szövegekkel, kifejezésekkel találkozik „életmű” környezetben.

A kötet felépítése a következő: az első fejezet Szentgál társadalmáról szól (ma ezt a tematikát, irányzatot a társadalomnéprajz terminussal illetjük), majd a következő fejezetek követik egymást: Születés és halál (II.), Gyermeekjátékok (III.), Betegség és gyógyítás (IV.), Állatorvoslás (V.), Szokások, hiedelmek (VI.), Emberek és lények természetfeletti tulajdonságokkal (VII.), Anekdota, monda, mese (VIII.) és Vers, dal, muzsika, tánc (IX.). Természetesen valamennyi fejezetben találkozunk népnyelvi adalékokkal. Hol kurzíválva a tájszavak különböző típusaival, hol frazeológiai egységekkel, hol pedig népi szövegekkel.

A nyelvészt és a néprajzkutatót egyaránt érdeklik a köszönés- és megszólításformák. Ezekkel a társadalomról szóló fejezetben találkozunk. Szentgál különösen érdekes falu, mert kiváltságos réteg lakta: helyi és vármegyei nemesek, királyi vadászok leszármazottjai. EÖTVÖS KÁROLY műveiben éppen a szentgáli példák alapján rajzolta meg a magyar köznemesi réteg jellemvonásait. Ezek között a virtus, a robosztusság, a nyers erő, az öntudat és a konzervativizmus szerepelt előkelő helyen. A kötetben természetesen a népköltészet (folklór irodalom) minden jellemző műfajával találkozunk. Bakterversekkel a jogszokások között, lakodalmi kurjantásokkal, gyermekfolklórral, átkokkal, hiedelemtörténetekkel, mesékkel, mondákkal stb. ismerkedhetünk meg. Különösen érdekes az, hogy Vajkai Aurél figyelembe veszi a paraszti írásbeliséget is. Nyilvánvaló, hogy a néprajzkutató és a népnyelv iránt érdeklődő nyelvész számára a paraszti írásbeliség dokumentumai fontos források. Vajkai szerint Szentgálon nem volt szokás számadáskönyvet vezetni. Az élet nagy eseményeit, a születést, keresztelést, házasság-

kötést és halált inkább a kalendáriumba, bibliába jegyezték be. Ács János juhász háztartásában mégis talált egy számadáskönyvet a gyűjtő, amelyet részletesen bemutat a kötet lapjain (33—6). A paraszti írásbeliség jellemző megnyilvánulása a felirat. Szentgálon a sírfelirat képviseli ezt a műfajt (97). S hogy a kuriózumokról is számot adjunk: Vajkai Aurél említést tesz a tetoválásról (*tetovírozásról*), ám ábrákról, feliratokról nem tudósít, inkább orvosi-egészségügyi kérdései érdeklik: „Pálinkában feloldott korommal csinálják. Állítólag, ha savanyú káposztával kötik be, eltűnik. — Ha valaki meghal, akkor is eltűnik a tetoválása.” (164) A népi gyógymódok közül néhányra okleveles adalékot is fölkeresett. A szentgáli református archívumban őrzött, 1787 tájékról való számadáskönyvben például gyógymód található „Dühös eb marásáról vagy meg veszedéséről” (183).

A népetimológia iránt érdeklődő nyelvészek számára ugyancsak kínál adalékokat a kötet. Számomra különösen érdekesnek tűnt a régi lakodalom egyik mozzanatának, az ún. *dusolás*-nak néhány mondókája, amelynek végén a *vivat* helyett *privát* felkiáltással éltek az adatközlők. Pl.:

Hallod-e te prúnás, tudom a nevedet,
Hogy a csókák vájják ki mind a két szemedet. Privát! (77.)

Vagy egy kicsit durvább változatban:

Hallod-e te sípos, flótás és furulyás,
Fújd a kutya valagát. Privát! (78.)

A *vivat* ~ *privát* népetimológiáról eszünkbe juthat a mai — főleg idegen nyelvi — slágerkultúra kapcsán keletkezett számos „magyaros változat”. Lehet, hogy erről van szó ebben az esetben is, de az is lehet, hogy tréfás hatást kívántak elérni a kötelező *Vivat!* eltorzításával. Vajkai szentgáli adatot közöl a *röntgen* népies-népetimológias változatára: *rögöny* (141).

Ugyancsak érdekes lehet az is, hogy a nép hogyan értelmezi egy-egy régi szokását. A *koledálás* ('év eleji, leginkább vízkereszt-napi köszöntés, ajándékgyűjtés, házszentelés') értelmezése így fest a szentgáli embereknél: „Koledál: ide megy, oda megy a szomszédba”, „Elmegyünk csaholni a szomszédba”, „Elkujtorog. Asszonyok egymásnak pletykálnak” (192). Vajkai megjegyzi még, hogy a kifejezéshez tartozó egykori szokásról már semmit se tudnak. (A koledálás nyelvészeti irodalmához lásd: TESz. II, 524, néprajzi irodalmához pedig a Magyar Néprajzi Lexikon *köszöntő* címszavát: III, 310.)

Vajkai Aurél lejegyzései során csak a szöveghűségre törekedett, ugyanis a gyűjtés idején még magnetofon nem állt a rendelkezésére. A szigorúan vett fonetikus lejegyzéstől eltérített, bár a kurzivált népi szövegekben találhatóunk „betűnépies” alakokat, pl. *tólnyi, köszd föl a hindát* (103), *Aki először beme gy, az kellést kap* (124), *Valaki úgy megijesztheti, hogy örökké kódís marad* (153), *Tuggya a rosseb* (161) stb. Ezekben nem mindig érezhető a következetesség. Továbbá föltűnik szerkesztésbeli bizonytalanság is. A nemi betegségekről írottak például a 143. és a 157. oldalon szinte szó szerint ismétlődnek.

A kötetben való tájékozódást elősegíti az adatközlők jegyzéke. Vajkai Aurél 187 szentgáli lakost kérdezett meg. Az egyes emberek közléseire sorszámok utalnak. Ezek a sorszámok egyébként összevethetők az első szentgáli kötet anyagával is, s ilyenformán kikutatható, hogy az egyes emberek anyagi és szellemi kultúrája miként kapcsolódik össze. Mert — bár a néprajztudomány hagyományosan, de inkább csak gyakorlati okból — szétválasztja a népi kultúrának ezt a két jellemző rétegét, ma már aligha akad néprajzkutató, aki azt vallaná, hogy e két terület ne lenne állandó kölcsönhatásban egymással.

VAJKAI AURÉL életműve is példa lehet erre. Összefonódott munkásságában az ún. anyagi és szellemi néprajz, a nép teljes életét, mindennapjait vizsgálta. A két Szentgál-kötet is ilyenformán csak együtt értékelhető és használható. A szentgáli kutatás alapján mindenesetre egy fontos néprajzi tanulság levonására is vállalkozhatott: „a szellemi hagyomány tovább és intenzívebben él a nép szemléletében, mint a tárgyi kultúra anyaga, s gyorsabban tudnak a faekéről a traktorra átváltani, vagy ól helyett modern istállót építeni, mint a modern istállóban kérődző tehénhez fűződő tejrontást elfelejteni. Egymagában a rádiók számának növekedése még nem jelentheti, hogy a hangszóróból kiáradó modern mondanivaló elmossa a lidérc, a tüzes ember képzetét.” (10.)

A Balaton-felvidék és a Bakony nagyszerű kutatójának munkásságát a Magyar Néprajzi Társaság 1977-ben Györffy István Emlékéremmel ismerte el. Az életmű 1987-ben zárult le véglegesen a szentgáli monográfia második kötetének megjelenésével.

BALÁZS GÉZA

K Ü L Ö N F É L É K

Hatvan éves a magyar beszédhangok első röntgenográfiai leírása

A magyar beszédhangok képzését bemutató első röntgenográfiai leírás 1928-ban jelent meg „A magyar beszédhangok képzése” címmel. A 79 lap terjedelmű könyv, amelynek szerzője BÁRCZI GUSZTÁV (1890—1964), 21 röntgenfelvételen mutatja be a beszédszervek helyzetét a különböző hangok képzése közben.

De ki is volt Bárczi Gusztáv? A lévai tanítóképző elvégzése után egy évig az akkor Felvidéknek nevezett országrész egyik kis falujának elemi iskolájában tanított, majd elvégezve a gyógypedagógiai tanárképzőt, a siketnémák budapesti intézetében tanított. Közben a budapesti orvostudományi egyetemen orvosdoktori oklevelet szerzett. 1942-től 1963-ig a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola igazgatója volt. Államunk kimagasló munkájáért, melyet a fogyatékosokért végzett, 1953-ban Kossuth-díjjal tüntette ki. Több mint fél évszázados elméleti munkásságát és gyakorlati tevékenységét a különböző fogyatékoságokban szenvedő embertársain segíteni akarás hatotta át. Ez vezérelte akkor is, amikor mint siketnéma-intézeti orvos és gyógypedagógus elhatározta, hogy a beszédoktatás elősegítése céljából elkészíti a magyar beszédhangok képzését bemutató röntgenográfiai felvételeket.

A beszédhangok képzésének röntgenfelvételeken alapuló bemutatása és leírása a századforduló táján kezdődött meg Európában, főleg Németországban. Feltehetőleg ezek nyomain indulva fogott a munkához. A Bárczi Gusztáv által közölt röntgenfelvételek, amelyeket a beszédhangokat létrehozó izomműködés leírásával kötött össze, megbízható alapot teremtettek a tudatosabb fonetikai szemlélethez. A világos és gyors tájékozódásra alkalmas röntgenábrák jól szemléltetik a beszédhangok képzését az addig látott, többé-kevésbé pontos sematikus rajzok helyett.

Hogy mennyiben jelentettek újat a szerző leírásai, annak bemutatására ragadjunk ki néhány példát. Az *o* és az *é* nyelvállásbeli különbségét általában nem szokták említeni a fonetikák. A szerző nyomatékosan fogalmazza meg, hogy az *o* képzésénél a nyelvgyök és a nyelvhat feszes helyzetben van, s ez a legnagyobb különbség az *o* és az *é* képzése között. Merőben másképp magyarázza Bárczi Gusztáv az *r* képzését. A nyelv perülete nem mechanikusan alakul ki, amelyet a tüdőből kiáramló levegő nyomása eredményez,

hanem összefügg a nyelvtesten végigvonuló hullámmozgással is, amelyet csak a nyelvtest izmainak finom koordinációs munkája alapján érthetünk meg.

Rendkívül értékesek azok a megállapítások, amelyek a beszédhangok kifejlesztésének megkönnyítésére vonatkoznak. A szerző itt azokra a képzésbeli jellemzőkre utal, amelyek a beszédhangok akusztikai és kinesztéziás összetevőit jelzik; hogyan kell megtanítani az egyes beszédhangokat a különböző érzetkvalitások szempontjából.

Hogyan fogadta a szakmai közvélemény az akkori technikai lehetőségeket maradéktalanul kiaknázó és a külföldi példákhoz felzárkózó munka megjelenését? Milyen volt a mű visszhangja a hangképzéssel foglalkozó tudományágak képviselőinek körében? A siketnémák oktatásával foglalkozó szakemberek figyeltek fel elsőnek a műre és ismerték fel a jelentőségét. Ez természetesen is, hiszen a könyv fő célja az volt, hogy a siketek oktatását tegye könnyebbé és eredményesebbé, segítse elő a beszédnek a szájról való leolvasását. A Siketnémák és Vakok Oktatásügye c. szakfolyóirat két ismertetést is közölt róla. Az első mindjárt a megjelenés után látott napvilágot (IGLER ANTAL: 1928. 8—9. sz. 139—40). A másikat LIEBERMANN TÓDOR írta (1931. 9.—10. sz. 262). A Magyar Gyógynevelés c. folyóirat hasábjain *ém.* aláírással (feltehetően ÉLTES MÁTYÁS, a kiváló gyógynevelő rejtőzik az aláírás mögött) találunk ismertetést (1928. 7—10. sz. 117).

Elsők között figyelt fel a munkájára a nagy magyar nyelvész, BALASSA JÓZSEF is. Egy oldalnyi ismertetést szánt rá a Nyelvőrben (Nyr. LIX, 231—2). Ezt írja többek között: „Fontos és érdekes újítása, hogy röntgen-felvételekben mutatja be a szájüreg belső képét és a nyelv helyzetét az egyes hangok képzése közben.” De rögtön hozzá is teszi, hogy a röntgenképek nagyon fontos eszközei a hangképzés kutatásának, ha világosabb és tisztább képeket kapunk a szájpadlás és a nyelv helyzetéről. Bárczi röntgenképei elmosódottak.

Melyek a fonetikának azok a területei, amelyekre a hatvan év során kisugárzottak a hangképzésről készített röntgenfelvételek megfigyeléséből származó tapasztalatok? Az elmúlt hatvan évben számos olyan fonetikai munka jelent meg, amely a hangképzés finomabb elemzése végett hivatkozott az első röntgenográfiai leírásra. Adatait felhasználták a magyar fonéma-rendszer összefüggéseinek pontosabb leírásához, a beszédhibák természetét tárgyaló munkákban, az alsóbb nyelvi szintek sajátosságainak megállapításaihoz. Kiváltképpen azok a szerzők merítették fontos és perdöntő adatokat Bárczi Gusztáv röntgenábráiból és a hangképző szervek működését részletesen leíró magyarázataiból, akik a magyar affrikáták képzésmódját próbálták tisztázni (DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése: NytudÉrt. 3. sz. 72; KÁZMÉR MIKLÓS, A magyar affrikátaszemlélet: NytudÉrt. 27. sz. 7—13; MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete: NytudÉrt. 49. sz. 65).

A hatvan évvel ezelőtt megjelent munka a legnagyobb mértékben kétségtelenül a beszédpatológia fejlődésére hatott ösztönzően. 1966-ban Amszterdamban megjelent egy angol nyelvű munka, amely körképet rajzolt a beszédpatológia nemzetközi helyzetéről. Ennek egyik tanulmánya a magyarországi beszédpatológia eredményeit veszi számba. A tanulmány szerzője, G. RÉVÉSZ ezt írja: „There are several basic phonetic and logopedic handbooks in use, written in Hungarian, thus promoting the education of Hungarians having speech defects. Without claim to completeness, the work of *Gusztáv Bárczi* (1928) should be mentioned, who presented the first X-ray studies in connection with Hungarian sounds of speech” (Speech pathology. Amsterdam, 1966. 508). Noha hat évtized telt el Bárczi Gusztáv munkájának megjelenése óta, s az emberi testet vizsgáló eljárások és eszközök is merőben megújultak, a beszédhangok képzésének első röntgenográfiai ábrái ma is értékes források a beszédrel és a beszédhanggal foglalkozó szakemberek számára.

GÖLLEZS VIKTOR—SUBOSITS ISTVÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Úrhegyi Emília*

(1909—1988)

Kedves Úrhegyi tanárnő, kedves Emike!

Szívünkben és lelkünkben mélységes bánattal jöttünk el erre a nem várt találkozára, hogy istenhozzádot mondjunk igen kedves kollégánknak, sokunk jó barátjának, aki immár végérvényesen kiállt soraink közül.

Mint a feleletében megakadt vizsgáló, úgy keresem a szavakat, hogy némiképpen kifejezzem azt a szorító érzést, amely e végső búcsú perceiben annyira elhatalmasodik az emberen. Keresem az illő módot, hogy őszinte síró szavakkal szóljak egykori tanárom, majd kollégám és munkatársam mindig megértő mély emberségéről, segítőkészségéről, kiegyensúlyozottságot árasztó derűjéről.

S most fájdalmas búcsút kell vennem Úrhegyi Emília tanárnőtől nemcsak a magam nevében, de több évtizedes volt munkahelyének, az ELTE Szláv Filológiai Tanszéke és a belőle kivált Lengyel Filológiai Tanszék gyászoló oktatóinak, kollégáinak és munkatársainak, a régieknek és újaknak a nevében is. Fájdalmas búcsút kell vennem az annyira kedvelt és szívéhez nőtt Magyar Nyelvtudományi Társaság tagságának a nevében, és fájdalmas búcsút kell vennem nagyszámú volt tanítványa nevében is, akiket majd fél évszázadon át lankadatlan törődéssel, elmélyült hivatástudattal és sok szeretettel igyekezett választott pályájukra fölkészíteni.

Botladozó nyelvvel emlékezem a filológus Úrhegyi Emíliára, a nyelvészre és irodalmárra, a szlavistára, szakterülete elhivatott, odaadó művelőjére, a lelkiismeretes és precíz munkavégzés megtettesítőjére. Kutatói tevékenységét az anyag lehető legteljesebb föltárása, az összefüggések megmutatása, a tények mélységes tisztelete, az érvek logikus felvonultatása jellemezte leginkább.

Csak természetes, hogy ezek a jegyek nem hiányoztak oktatói munkájából sem, amelyben következetesen arra törekedett, hogy a rendelkezésére álló idő minden percét, de sokszor még többet is, a lehető leghasznosabbá tegye hallgatói számára.

Amikor pedig elérkeztek a nyugdíjas évek, ezek korántsem jelentettek számára valamiféle munkabeszüntetést, pihenést. Igaz, az utóbbi időben mozgásában erősen korlátozta őt fájós lába, a kontaktust az egyetemmel és más tudományos műhelyekkel továbbra is igyekezett fönntartani és ápolni. Mert természetéből adódóan nemcsak a családjához kötődött erős szálakkal, de mindenkihez, akivel közelebbi kapcsolatba került.

Még sok terve, számos gondolata várta, hogy megfogalmazza, végleges formába öntse azokat. Szinte hallom, amint mondja: — Tudja, Feri, még csak ezt kellene megneznem, csak ezt kellene kiírnom, egyeztetnem... — Csak még ezt, csak még azt, de sajnos már nem lehet!

Kedves Emike! Ismerjük az ószövetségei ígéket: „Mindenik ugyanazon egy helyre megy, mindenik a porból való és mindenik porrá lesz”, de mi ebbe így nem nyugszunk, nem nyugodhatunk bele. Mert — a költő szavaival élve:

Sötét a bánat kútja s mint a jég,
de tükrén mégis ott borzong az ég...

* Elhangzott Úrhegyi Emília ravatalánál 1988. augusztus 9-én.

A test porrá lehet, de az alkotó ember szelleme megmarad, öröksége a mienk, a mindenkori utódoké. Ez legyen a vigaszunk, és ennek értelmében köszönhetünk el Úr-hegyi Emília tanárnőtől is, mondván: Isten vele, nyugodjék békében!

GREGOR FERENC

Temesi Mihály

Az érzékeinkkel felfogható világnak megvannak a maga szigorúan megszabott törvényei. Ezek vonatkoznak mindenre, ami térben és időben létezik. Ha valakit elvisznek gyilkos percek, siető órák, halkan lopakodó évek: testi valóságában gyorsan vagy lassan egyre kisebbíti őt a könyörtelen távlat. A lélek világában azonban néha más távlatok érvényesek. Előfordul, hogy valakit nagynak látunk, míg térben és időben érzékelhetjük létezését, de ha innen kiemeli egy titkos hatalom, emlékéit is elviszi a szél. Ám nagy kincsét talál az, aki olyan emberre lel, akinek szellemét nem törpíti, hanem növeli az idő. Nékünk van ilyen kincsünk. Temesi Mihályról szólok, aki itt él bennünk és még sokakban. Nem távolodik; tudom, hogy szeret minket, és mi földi étkek helyett meleg szeretettel tápláljuk, hogy velünk maradjon.

Míg otthonában nem ismertük meg jobban, csak azt tudtuk róla, hogy sokoldalúan képzett nyelvész, szenvedélyes tanár, s a társadalmi munkából is alaposan kiveszi a részét. Mikor eljutottunk Pécsre, szép otthonába, akkor ismertük meg igazán. Három nemzedék élt itt békés boldogságban: egy csacsogó, szép kislány, egy komoly kisfiú, az örökké tevékeny feleség, akit a gazda szeretett dialektusában *gyerököm*-nek szólított, és e „gyerök” szülei. Jó volt náluk. Ha hozzáértő vendég jött, gyakran szólt a zongora. Milyen szomorú, hogy megbomlanak az ilyen szép együttesek: a szülők meghaltak, a gyerekek kirepültek, s egyedül maradt a „gyerök”.

Ám abba kell hagynom a kis közösség, a szép, meleg otthon leírását, ahol a gazda jelenlétének sugárzása szabott rendet és stílust. A továbbiakban nem könnyű tisztelnem az, hogy bemutassam, mit jelent Temesi Mihály munkássága a nyelvtudomány és a pedagógia nagy közösségének.

1988. szeptember 29-én, tehát éppen névnapján, aggasztó előjelek nélkül holtan esett össze a lakásán Temesi Mihály címzetes egyetemi tanár, a nyelvtudományok kandidátusa, a Pécsi Pedagógiai (majd Tanárképző) Főiskola 30 éven át működő magyar nyelvészeti tanszékvezető professzora, aki nyugdíjazása, 1980 után is részt vett a szakmai kutatásban meg — előadásával — a helyi egyetem külön karán tovább folyó magyar-tanárképzésben. Kiváló alkotó tudóst, feledhetetlen nevelőt, csodálatos szervező tehetőséget, széles látókörű és lelkiismeretes közéleti férfit veszítettünk el benne; és akik közelebb álltunk hozzá, meleg szívű, kedélyes, nagy műveltségű, színes jóbarátot is.

Tanszékét ifjabb munkatársaival termékeny művelődési központtá fejlesztette ki, mely pl. a jugoszláviai magyartanárok továbbképzésével is foglalkozott; diplomát szerzett hallgatói országszerte számtalan iskolában szétsugározták-sugározzák szellemét. A hazai nevelőképzés magyar szakon ma is sokban olyan vitákon alakult ki, amelyeken ő is föltárta javaslatait. S a Magyar Nyelvtudományi Társaság Pécsi Csoportját ő szervezte meg és vezette haláláig; hasonló érdemei vannak a helyi TIT megfelelő kifejlesztésében. Pécsen és az ország más tájain gyakran segítette szakmai viták rendezését, felszólalásával, olykor vitaindító előadásával is termékenyebbé téve őket. Több oktatás-, ill. művelődésügyi és tudományos szakbizottságnak volt tevékeny tagja, némelyiknek éppen elnöke. Különösen sokat fáradozott szülővárosa szellemi életének fejlesztéséért; főiskolájának még poltikai és szakszervezeti, sőt gazdasági és diákjelölti irányításában is

részt vállalt, ha kellett. Higgadt, tapasztalt ember volt; kedélyességébe a csalódások miatt persze olykor ironikus árnyalatok vegyültek. Nem szívesen mondott le a hagyományos munkairányokról, ha hasznukat látta; de sokszor védte az új szemléletet-módszert, ha jobb, modernebb tudást várt tőle, vagy legalább kísérleti vizsgálatra méltónak ítélte.

Nem áltatom magam azzal, hogy széles körű és mélyreható teljesítményét gyökereiig elemezhetem e hasábon. Inkább csak az ő általános és magyar nyelvészi képét igyekszem emlékezetünkbe idézni.

De lássuk mindenekelőtt gyömölcsőző pályájának főbb állomásait!

Szerény anyagi körülmények közt élő tisztviselő család gyermekeként született Pécsen 1914. febr. 18-án. Iskoláit is itt fejezte be, s nyomban a város egyetemére jelentkezett, magyar-francia szakos tanárjelöltnek. Egy dolgozatával azonnal kitűnt: akadémiai könyvjutalomban részesült, s főleg Klemm Antal elismerésének jeléül az egyetemi magyar nyelvi tanszék („intézet”) díjtalan gyakornoka lett 1937-ben. „A magyar névmások története” című munkájával bölcsészdoktori szigorlatot tett, s ettől kezdve egyik értékes publikációja a másikat követte. Mint kollégiumi tanár foglalkozott nyelvi, irodalmi és közművelődési kérdésekkel; majd mindjobban bekapcsolódott az akkoriban szerveződő Dunántúl-kutatásba; ehhez belföldi kutató-ösztöndíjakat is kapott. Fő területe ez időben a magyar nyelvtan, bár ormánsági gyermekjáték-leírásai a népzene kutatásban is számot tettek. Hegedűs Lajossal együtt írt munkája, „Az Ormánság nyelve”, különösen nagy sikert aratott. Ez a tárgykör szintén állandóan izgatta. (Egyébként későbbi felesége, a szintén nyelvi érdeklődésű, bölcsészdoktori és tanári oklevélért dolgozó Tomanóczy Jolán szintén ormánsági lakos volt.) Előbb említett kutatási területe a magyar nyelvtan: eleinte abból is a névmás van előtérben, ez a mindenképp fontos és érdekes szófaj, de a nyelvi rendszerrel általában is szívesen foglalkozik. Első nyelvészeti cikkei pl.: „Magyar birtokos névmások” (NyK. LI [1941.], 74–87); „A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban” (MNy. XLIII [1947.], 309–12); „A hangutánzó szavak az Ormánságban” (Nyr. LXXII [1948.], 109–11); „Az ormánsági nyelvjárás e hangjai” (Nyr. LXXIII [1949.], 357–60).

Hanem a történelmi események eközben vészesen zajlanak. Mikor Pécsen megszűnik a bölcsészkar, gimnáziumi tanári munka lesz a fő létalapja. 1944 őszén mint tartalékos honvéd bevonul, de 1945 elején átszökik a szovjet csapatokhoz, s rövid ideig hadifogoly; innen betegként kerül vissza Pécsre. Ott a Bölcsészkar ekkor tudvalevően szünetel. Szerető és szeretett professzora, Klemm Antal (ekkor hivatalosan Imre keresztnévén szerepel) a szegedi egyetemen oktat, s így 1950-ig ő is ott ad elő, mégpedig 1947-től mint az „Általános nyelvészet és magyar nyelvjárás kutatás” magántanára. Így kerül aztán óraadóként az 1949-ben létesülő Pécsi Tanárképző Főiskolára, majd 1950-ben a magyar nyelvészeti tanszék vezető tanára lesz — egyéb tudományos megbízásai mellett. Az oktatás megszervezése azzal is jár, hogy — főiskola-közi terv szerint — egy sor nyelvtudományi tankönyvet kell sokszorosításra készítenie vagy szerkeszteni. Munkássága tehát kiterjed a fonetikától a szóalaktanon, szókincstanon, jelentésstanon át a mondattanig, a nyelvművelés elvi és gyakorlati részleteitől az általános nyelvészetig szinte minden részdiszciplínára. Szíve csücskében pedig egyre égeti az ormánsági nyelvjárás iránti „szerelem”: lassan kialakul terveiben e tájegység nyelvatlaszának koncepciója. Még 1955-ben szerkesztője és (Rónai Béla meg Vargha Károly mellett) társszerzője a közművelődés sürgette kisebb, Anyanyelvünk című nyelvtannak. Bekapcsolódik az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő nagyobb leíró nyelvtan munkálataiba: a MMNyR. 1961-ben megjelent I. kötetében a szójelentéstani és a szófajtani egység (143–92, 193–269, 281–94) az ő műve. Természetesen részt vesz e bonyolult tervmunka sok belső megbeszélésén s több nyilvános vitáján; nem egy elvi hozzászólása a megfelelő szakfolyóiratokban olvasható (pl. MNy. L [1954.], 8–10; I. OK. IV, 33–104 és IX,

303–83). E problémakörhöz tartozik néhány másutt közzétett értekezése, pl. A szófaji értékek változásai (SULÁN BÉLA szerk.: Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 69–88); a főiskola Évkönyvének pedig szinte valamennyi kötete közöl több ilyenféle részlet-tanulmányt. Alig van e korban olyan nagyobb elvi nyelvművelő vagy helyesírási vita országunkban, ahol ne volna neki is fontos szerepe. 1960-ban az „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciát szülővárosában jórészt ő készítte elő, s ennek a fővárosban megjelent kötete tartalmazza az ő felszólalását is (170–4). „Mutatvány Ormánság nyelv-atlaszából” című, a főiskola szakmai közleményeiben kiadott írása (1965: 405–16) mutatja, hogy úttörő művén tovább is dolgozik. A hazai nyelvjáráskutatásról ugyanez évben francia nyelven ad gondos tájékoztatást (ALH. XVII, 405–16). Egykori, idősebb professzorával mint afféle baráti „konzultáns” vitatja meg annak egy-egy kései írását, s intézi — ha kell — ügyes-bajos dolgait; 70 éves korában üdvözlő cikkben is méltatja életművét (Nyr. LXXXII, 516–8 és ALH. XV, 143–9).

Általános nyelvészeti érdeklődése is egyre bővül és mélyül. 1963-ban pl., Weisgerber nyelvelméletét méltatja (ÁNYT. I, 307–24); 1966-ban a nyelvi jel hagyományos fogalmának kialakulásáról értekezik (uo. IV, 199–212). 1970-ben a „Theoretical Problems . . .” című gyűjtelékben francia nyelvű tanulmányt tesz közzé: „Le déterminisme morphémique de la parenté et de l’affinité des Langues” (45–51). Ez a problémakör és a nyelvoktatás-módszertani szempontok vezetnek az összevető (kontrasztív) nyelvtanban végzett fontos munkáját, vö. a Pécsen 1972-ben kiadott, „A nyelvi rendszerek összevetésének területei és eljárásai” (417–35; e könyvet is részben ő szerkeszti). Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban tett 1966-i amerikai ösztöndíjas tanulmányútján több előadást tart a hazai nyelvészeti munkálatokról, s utána itthon ír kinti tapasztalatairól, vö.: „Az újabb francia jelentéstani munkálatokról” (1967: főiskolájának TudKözl.-ben 3–16); „A francia nyelvstudomány fő irányairól” (NyK. LXX [1968.], 223–43). — Megint csak személyes emlékre kell kitérnem. Midőn Ford-ösztöndíja után hazatért Franciaországból, eljött hozzánk, kicsomagolt egy halom francia stilsztika-könyvet, s rendre elmagyarázta feleségemnek, melyek a „francúz” stíluskutatás fő eredményei. Az órákig tartó lecke után pedig kijelentette, hogy nálunk maradhatnak a könyvek, mert „nem árt beléjük tekinteni”. (Az én „gyerökömmek” aligha okozhatott volna nagyobb örömet.)

Mind ez előzmény után még fontosabb szakmai áttekintést készít korszakunk hazai munkálatairól; címe: „A magyar nyelvstudomány — Irányok és eredmények a felszabadulás óta” (hely nélkül, 1980.). Ebben a hatalmas körképben a tudományos ismeretterjesztést szerencsésen ötvözi össze a szigorú, de egyben méltányos elvi bírálattal. Mérlegelése jólesően igazolja, hogy tudományágunk az 1945-öt megelőző és követő nem könnyű politikai, gazdasági és nem utolsósorban szervezési viszonyok ellenére fokozatosan minden korábnál több és tervszerűbb eredményt mutathat föl ekkor. Az összeállításból kitűnik, hogy hol sikerült a nemzetközi színvonalhoz felzárkóznunk, hol egyenetlenebb a termés minősége, milyen jó vagy rossz tanulságok kínálkoznak a következő emberöltő nyelvészeinek. Bizonyosan akad a szerző kortársai közt, aki egyik vagy másik értékeléssel nem ért egészen egyet. (Magam pl. szigorúbb volnék munkásságom megítélésében.) Ám az általános képet kétségtelenül igazságra törekvő s a munkálatokban becsülettel részt vállaló kortárs készítette: véleményén inkább csak kívülálló, esetleg későbbi szempontok szerint mérlegelő tudós tud majd itt-ott jogosan módosítást ajánlani.

Szándékosan foglalkoztam többet ezzel a nagyigényű, értékes alkotással; Temesi fő munkájának tekintem. — Ő maga szíve szerint alighanem úttörő ormánsági táji nyelvelírását szerette legjobban, mely sajnos csak kéziratban került az MTA Könyvtárának Kézirattárába. Részben azért is érezte ezt fontosnak, mert a benne feldolgozott nyelvjárás azóta merőben megváltozott.

E hatalmas munkásság természetesen sok elismerést, kitüntetést biztosított Temesinek: 1955-ben Munka Érdemérem, 1973-ban a Munka Érdemrend ezüst, 1980-ban arany fokozata jut osztályrészéül, többször MTA-kitüntetésben részesül, 1963-ban Az Oktatásügy Kiváló Dolgozója lesz. (És folytathatnám.)

Íme: bármennyire fáj, hogy munkaerejének teljében szakadt meg hatalmas íví pályája, büszkék lehetünk rá. A Magyar Nyelvtudományi Társaság sok évtizeden át választmányi tagjának, a Pécsi Csoport elnökének alkotásai maradandó értékek, s életműve nem tekinthető csonkának. Teljesítménye egy nehéz korszakban is példamutató lett, s a következő nemzedékeket remélhetőleg hasonló önfeláldozó közérdekű, céltudatos fáradozásra fogja serkenteni.

TOMPA JÓZSEF

Lakó György köszöntése 80. születésnapján*

Kedves Lakó Professor, Tisztelt Kollégák !

Társaságunk régi hagyománya, hogy megemlékezve kerek évszámú születésnapokról, az ünnepelteket nemcsak köszöntjük, hanem munkásságukat méltatjuk is. Lakó György esetében ez szinte fölöslegesnek látszik, hiszen valamennyien ismerjük alapos tárgyi tudással, remek kritikai érzékkel, hatalmas ismeretanyag közlésével megírt munkáit. Ha alkalmazkodva a szokáshoz mégis áttekintjük röviden Lakó György 1933 óta közzétett munkáit, arra az eredményre jutunk, hogy a nyelvtudomány sokkal többet kapott tőle, mint amennyit indulásakor várni lehetett.

A permi nyelvek szövegi magánhangzóiról írt disszertációja (NyK. XLVIII—XLIX. FgrÉrt. 2. sz.) és a következő évben (1935.) a svédországi lappok között töltött hathetes tanulmányútja alapján pályája kezdetén Lakó Györgyöt permi és lapp specialistaként tartották számon. Ennek a várakozásnak eleget is tett, bár egy kívülálló sokáig azt hihette, hogy a lappológia hamarosan kiesett ünnepeltünk érdeklődési köréből. „A hazai lappológia” (MNy. XXXII.) ismertetését egyszerre követte ugyanis négy alapos recenzió BERONKA, Lappische Kasusstudien, ERKKI ITKONEN, Der ostlappische Vokalismus, LAGERCRANTZ, Lappischer Wortschatz és NIELSEN, Lappisk Ordbok e. műveiről (NyK. LI.). Később még néhány további ismertetése jelent meg újabb lapp szótárakról (Nyr. LXXIII., NyK. LX.), s még egy-két cikk és nekrológ is mutatta, hogy a lapp problémák nem idegenek számára (UAJb. L., NyK. LX.). Csak a közelebbi munkatársak és barátok tudták, hogy fő műve a lappológia terén készül, de sürgősebb munkák miatt folyton háttérbe szorul. Csak 1986-ban jelent meg végre a Chrestomathia Lapponica, mely az e munkát lektoráló Kálmán Béla véleménye szerint csak címe szerint kresztomátia, valójában lapp enciklopédia.

Permi hangtani, etimológiai és alaktani kérdésekről Lakó György több hazai meg külföldi folyóiratban s más kiadványban tett közzé mélyreható tanulmányokat (MNy. XXXIX, NyK. LI., LII., LIII., ALH. I, XXIV., FUF., XL., UJb. XV., MSFOu. XCVIII., Pais-Eml. stb.), melyekhez a fontosabb permi kiadványokról írt recenziók társultak (NyK. LI., LII.). E munkálatok során érdeklődési és kutatási köre kitágult, s egyre inkább az egész finnugorságot érintő hangtani és etimológiai problémák vizsgálatára irányult, különös tekintettel a magyar nyelv szempontjából fontos kérdésekre. Meg kell azonban említenem, hogy ilyen irányú érdeklődésének bizonyítékai az első cikkek óta felmutathatók. Eleinte vizsont még nem lehetett sejtteni, hogy legfontosabb munkái, monográfiái nem permi, hanem általános finnugor tárgyúak lesznek.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1988. szept. 27-diki ülésén.

A Szovjetunióban tett tanulmányútja, illetőleg az ott följegyzett anyag s annak értékesítése északi vogul anyag kiadására és néhány nyelvi változás megállapítására készítette (NyK. LVII., LXI., ALH. VI., NytudÉrt. 8. sz., Verba docent stb.).

A nyelvtudomány mindenkori problémáinak megismerése és felmérése elől sem zárkózott el Lakó György. Fiatalkori munkáinak egyike meglehetősen terjedelmes tankönyv magyarul tanuló finnek számára (SuomKirjSToim. 216). Az ötvenes években kivette részét az őstörténeti és az úgynevezett Marr-vitákból. — Századunkban egyre gyakrabban van idősebb kollégáink vagy nagy elődeink születésének, halálának, folyóiratok megindulásának és egyéb tudományunkban fontos eseménynek az évfordulója. Lakó György ilyen alkalmakkor tudománytörténeti értékű üdvözléseket és nekrológokat írt, de nemcsak évfordulók alkalmából foglalkozott nyelvtörténeti kérdésekkel, hanem minden aktuális alkalom nélkül is adott ki már a harmincas évek közepe óta a nyelvtudomány történetére vonatkozó kutatásaiból származó megállapításokat, régi nézetek helyesbítését. Régi kutatókkal és a század elejének tudósaival, hazaiakkal és külföldiekkel (pl. Martinus Fogelius, Hunfalvy és Gombocz Zoltán) egyaránt foglalkozott. Ezen a téren legtöbb tanulmánya Sajnovics, Budenz és Szinnyi működésének igazságosabb, a tényeknek jobban megfelelő értékelésének a céljából készült. Nem meglepő, hogy Lakónak a szakemberek és a nagyközönség számára egyaránt fontos és élvezhető könyvei A Múlt Magyar Tudósi sorozatban éppen Sajnovics Jánosról, Budenz Józseféről és Szinnyi Józseféről szólnak.

Lakó György legfontosabb monográfiái nagyon jól tükrözik működési területét arányaikban is. Három nyelvtörténeti könyve mellett „A magyar hangállomány finnugor előzményei” nemcsak magyarul, hanem angolul is megjelent. E könyv Lakó György hangtani és etimológiai kutatásainak centrális voltára utal. Már az eddigiekből is látható volt, hogy egyetemi disszertációja és utolsó könyve a permi és a lapp érdeklődés könyvvé vált bizonyítékai. Az utóbbi azonban átvezet az életmű egy másik területére is: az egyetemi tankönyvek írására. Több egyedül vagy tanszéke dolgozóival együtt kiadott egyetemi jegyzete vall arról, hogy Lakó György az egyetemi finnugor oktatásban és utódnevelésben is kivette a részét. Minden olyan finnugor nyelvész, aki az ő doktorátusa után született és Budapesten végzett, az ő tanítványa volt. Több tanítványt nevelt fel, mint ahányan nála doktoráltak. Van közöttük olyan is, aki vidéken, finnugor képzésének befejezése után képezte át magát szamojédológussá, van aki aspiránsként tanult tovább. Egy-egy tanítványa Ausztriában, az NSZK-ban, Hollandiában egyetemi tanár. Kanadában is az ő tanítványa kelti föl az érdeklődést a finnugor nyelvtudomány iránt s szervezi az első finnugrisztikai egyetemi és tudományos előadásokat. Múlhatatlan érdeme, hogy ő kezdeményezte egyetemünkön a finnugor szak létesítését. E nélkül a finnugrisztika tudománya már elsorvadt volna nálunk.

Az eddigiek nem merítik ki Lakó György tudományos eredményeit. Nagyon hiányos volna a kép, ha meg nem említenék még két területet. Az egyik, életművének fontos, sok idejét igénybe vevő része volt egy hatalmas kollektív munka megszervezése és vezetése. Etimológiai és hangtani kutatásai során megállapította, hogy ideje volna az eddigi etimológiai kutatások rendszeres és kritikai összeállítását megteremteni, s a magyar nyelv legősibb elemeit az eddigi kutatások kritikus ismertetésével mindenki számára könnyen érthetően bemutatni. Mintegy két évtizednyi kollektív munka eredményeként készült Lakó György főszerkesztői közreműködésével „A magyar szóképlet finnugor elemei” című etimológiai szótár három kötete. Könnyebben és gyorsabban lehetett volna ezt létrehozni, ha a tervezés az anyag gyűjtésekor nem törekedett volna lehető teljességre. A munkatársaknak ugyanis minden uráli etimológiát figyelembe kellett venniük, függetlenül attól, hogy van-e magyar tagjuk vagy nincs, minthogy az anyag rendezése során rábukkanhatnak olyan felfogásra is, mely egy máshol magyar tag nél-

küli etimológiához magyar tagot is csatol. E gyűjtési mód következtében a szótár készítése közben sok új etimológia látott napvilágot. A munkatársak eleve lehetségesnek tartották, hogy a gyűjtött és rendezett anyag alapján — esetleg egyéni munkaként — elkészül majd a vogul, az osztják stb. etimológiai szótár, egészen a szamojéd nyelv etimológiai szótáráig. Ezek eddig nem jöttek létre; alapjául szolgált azonban a kiterjesztett gyűjtés egy másik nagy kollektív munkának: az uráli etimológiai szótárnak. E szótár tervének megszületésekor az addigi etimológiai anyag együtt volt, csak a folyamatosan megjelenő új anyagot kellett még hozzágyűjteni és rendezni. Ezért lehetett az új szótár munkálatait a feldolgozással kezdeni. Ily módon Lakó György munkáján alapul egy olyan nagy kollektív vállalkozás is, melynek ő a munkatársai között sem szerepel.

Főszerkesztője volt Lakó egy nem nyelvészeti kollektív munkának is: az egyre újabb és újabb kiadásban megjelenő Svéd—magyar szótárnak. E szótár munkálatainak végzésére két körülmény indította: egyrészt mint a stockholmi egyetem volt magyar lektora már az 1934—35. tanévben érezte egy ilyen szótár hiányát, másrészt 1946 óta vállalta a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán a svéd nyelv oktatását, s tapasztalta a svéd nyelv iránti fokozódó érdeklődést, melynek kielégítése egy svéd—magyar szótár nélkül szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Az immár negyedik kiadást megért szótár a magyarországi finnugor nyelvészek számára is hasznos, részben a több finnugor nyelvben található svéd jövevényszavak, részben a svédül írt nyelvészeti irodalom miatt. Lakó Skandinávia iránti érdeklődéséből következik, hogy több cikke a magyar—svéd kapcsolatok múltjának jobb megismeréséhez járul hozzá.

Néhány szóval érdemes kitérnünk arra is, hogy Lakó külföldön nemcsak lektorként szolgálta szaktudományunkat. Például Finnországban a jyvaskyläi nyári egyetemen 1931 és 1962 között tizenegy nyáron tanította a magyar nyelvet; néhány nyáron a magyar szókészlet finnugor elemeiről, az észti nyelvről meg fonetikáról tartott finn nyelvű előadásokat. Finnországi élménybeszámolói meg itthon festenek tanulságos képet az 1930-as évek Finnorszájáról. Külföldi előadásai sorát egyetemeken (München), kongresszusokon s más szakmai összejöveteleken csak egy részletes életrajz sorolhatná föl.

Az eddigiekben még nem említettem sok olyan területet, melyen Lakó György szaktudása és ügyszeretete számunkra és a leendő nyelvészeknek egyaránt hasznos volt. Gondolok a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésére, nem utolsósorban a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásaira és az itt viselt tisztségekkel kapcsolatosan végzett munkájára, meg arra a munkára, melyet különböző bizottságok tagjaként végzett.

Az ünnepeltnek nemcsak saját jókívánságainkat szeretném tolmácsolni, hanem a helsinki Finnugor Társaságét is, Erkki Itkonen, Mikko Korhonen, Raija Bartens, a jelenleg ott dolgozó Nyirkos István és Szathmári István külön üzentek, hogy lélekben velünk együtt vannak az ünneplésen. Jó egészséget s további eredményes munkát kívánunk.

VÉRTES[†] EDIT

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Régi Magyar Levéltár

1. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS gondozásában készül a Régi Magyar Levéltár című kötet, mely az 1541 előtti, levéltári jellegű nyelvtörténeti források kritikai kiadása lesz. A gyűjtés közben talált, a kötetbe bele nem kerülő, 1541 utáni iratokból eddig már megjelent néhány (MNY. LXXX, 366—9, 511—2; LXXXI, 255—6; LXXXIII, 84—8, 255),

most induló sorozatunkban is ezekből teszünk közzé. E források jellege azonos a könyvben levőkkel (eredeti, nem kötött szövegű, levéltári jellegű iratok: misszilikék, nyugták, lajstromok stb.), így azonos címmel indítjuk ezt a sorozatot is, bár itt természetesen nem törekszünk teljességre sem az időkört, sem a gyűjtés helyét tekintve. Mivel a folyóiratban való közlés lehetőségei mások, nem mellékelünk a levelekhez faksimilét, a betűhív átírás kevesebb egyszerűsítést tartalmaz, s a történeti megjegyzések is rövidebbek.

2. Az itt következő két levelet már közölte KÁROLYI ÁRPÁD több hibával, modernizált átírásban (TörtTár. 1878: 513–6). Az iratok Bécsben találhatóak: Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Ungarn Akten, Miscellanea, fasc. 431/A. fol. 228–9. (Sándor Mihály levele; 21,5 × 29 cm-es papíron, zárlatán zöld viaszpecsét nyomával, ill. 10 × 21,5 cm-es papíron), valamint fasc. 425. fol. 328. és fasc. 431/A. fol. 227. (Andrássy Márton levele; 22 × 29,5 cm-es papíron, ill. 20 × 29,5 cm-es papíron, zöld viaszpecsét töredékével). Mikrofilmen: OL Mikrofilmtár, W 1301. tekeres.

A levelek Petru Rareș moldvai vajda 1542-es erdélyi pusztításának előestéjén keletkeztek. 1542. szeptember 28-án Joachim brandenburgi választófejedelem parancsnokságával meglehetősen nagy sereg kísérli meg visszafoglalni Budát és Pestet. A törökök megsegítésére indult volna szultáni parancsra Erdélyen keresztül Magyarországra a moldvai és Radu Paisil havasalföldi vajda, annak ellenére, hogy Rareș márciusban állítólag még Joachimmal kötött szerződést (HUNFALVY, Az oláhok története. II. Bp., 1894. 242–3). A segítségre azonban végül nem lett szükség, mivel a vállalkozás csúfos kudarcba fulladt, s az egyesült birodalmi és magyar csapatok október 8-án elvonultak. Október 21-én ennek ellenére betört Erdélybe a moldvai vajda, és majd csak november elején veri ki Fráter György onnan. (EOE. I, 97–101; Magyarország történeti kronológiája. II. Szerk. BENDA KÁLMÁN. Bp., 1982. 375.)

Az első levél írója csíkszentmihályi Sándor Mihály, előkelő székely család tagja. A Szapolyai-ház híve 1553-ig, amikor a székelyekre kirótt adó miatt átpártol I. Ferdinándhoz, s 1554-ben már mint a székelyek követe vesz részt a pozsonyi országgyűlésen. 1560 és 1569 között halt meg. (SzékOkl. II, 57, 113; BARABÁS, SzékOkl. 287; SándOkl. I, IV–VII.)

Andrássy Márton, a másik levélíró szintén csíkszéki (szentkirályi) székely előkelő, 1534-ben már járt Petru Rareș vajdánál követségben, mikor Grittit Medgyesbe szorították (Turul XXVII [1909.], 20). Haláláig a Szapolyaiak pártján áll (SzékOkl. II, 56, 110 stb.), 1571-ben szerepel utoljára, ezt követően nemsokára meghalt (SzékOkl. III, 346; IV, 72–4). Levele két külön lapon van, amelyek a levéltárban is elkerültek egymás mellől. A szöveg alapján mégis bizonyos, hogy egy levélről van szó, a levélíró az első rész megírása (keltezése és aláírása) után kiegészítésül folytatta a második résszel. A kétszer is említett, Fogarasban lévő foglyok azok a moldvaiak, akiket Petru Rareș az előző évben Majlád István törbe csalásakor adott túsul.

Sándor Mihály levele Fráter Györgyhez

Csíkszentmihály, 1542. október 16.

Nagsagos .k.^{me1} vram zolgalatom ajanlasanak vtana etc | ezt jrhatom the nago-
godnak mikoron kolosvarath the .n.^{od} engem el | bochata hagia the .n.^{od} hogh andrasi
marton be menne moldoaba the | .n.^{od} nevebe az the .n.^{od} credenciajath nekem oth

¹A második levelet helyhiány miatt a következő számban közöljük. — A szerk.

nem adak sem | az vtan nem hoztak, de mind orzagul e3 zekelsegh kwlthwk | vala be moldoaÿ vaÿdahoz, kith niluan megh erth the .n.^{od} az ewn¹ | leulebewl moldoaÿ vaÿda ew maga emlekezik az the .n.^{val} valo | egeneswlefwewl hogh kez volna the .n.^{val} megh egenefwnÿ es | minden hituel magath the .n.^{nak} kewteleznÿ kerÿ volth ezen hogh | Añdrasi martont² the .n.^{val} zembe lenne es the .n.^{oth} megh ertene³ e3 egenefeg dolgabol | de nekwnk nem tehcek semÿ kepen migh nem the nagsagodtol | akarank tanolnÿ mÿ legen az .n.^{od} akarathia

Toaba az vajda ky jwvese⁴ mennÿben⁵ vagion nagsagod megh | erthi az andrasi marton leulebewl de kewnergwnk the .n.^{nak} | az iftenerth hogh the .n.^{od} jewjen be merth ha the .n.^{od} kewzinbe | nem jew nekwnk chak vezedelem minden dolgunk

Toaba e3th jrhatom the .n.^{nak} hogh megh hattuk nagh erewsegel | minel nagiobval tutuk hogh mind jaraft fejenkenth fel kelÿwnk | ha egh hazban X ember volna es mind fel kelienek fejek veztese alath

Toaba the nagsagodath tarchia meg az iften nagh jo egesegele e3 | leuel chikba zenth mihalion⁶ zenth gal napjan 154ij

Eiusdem Vestre. Reverendissime Dominacionis Servi^{tor}

Michael Sandor

[Kívül címzés:]

Reuerendissi^{mo} domino domino fratri | georgio episcopo varadiensis thesaurario | ac locumtenenti Regie maiestatis domino meo | graciousi^{ssimo}

[Külön lapon:]

Toaba the .n.^{od} mind enÿ sok haburu jdewben ne feletkeziek rolunk the .n.^{od} | agion tanosagoth ertelmeth mihez tugiuk magunkath tartanuk | merth mindenben the .n.^{tol} akarunk tanolnÿ e3 the .n.^{od} ⁷ tanosaga | zerenth akarjuk magunkoth tartanÿ

Toaba erdemliwk e3th the .n.^{tol} zolgalatunkerkth minemw sok | rendbelÿ hireketh hoznak kewzinkbe the .n.^{od} bizonyosichon | megh kiknek⁸ hinwnk⁹ kelien hogh mw es tugiuk the nagh^{nak} | zolgalnÿ

[Jegyzetek:] ¹Az *n* a szó fölé jelölés nélkül van betoldva. || ²A név a sor elé a margóra írt, jelölés nélküli betoldás. || ³Utána *de* kihúzza. || ⁴A *v* javítva van. || ⁵A szó eleje *mil*-ből javítva. || ⁶Csikszentmihály, Csíkcsék, Csíkszeredától északra (ma Mihályeni). || ⁷A rövidítés előtti pontot kissé elhúzta, rövid, vízszintes vonásnak látszik. || ⁸A *kn* betűk *ne* betűkből vannak javítva. || ⁹A *w* *e*-ről van javítva.

(Folytatjuk.)

PAPP LAJOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazsi György

Budapest, 1980. Nyomdai tászkaszám: 18191

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0228

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.)** Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajáttítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírás-történet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondatszerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. **Vértes O. András:** Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22,— Ft.
125. **T. Somogyi Magda:** A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. **Juhász Dezső:** A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. **Kiss Jenő:** Allandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 39 Ft

Előfizetés egy évre: 156 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

166. **Balázs János:** Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. **Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János:** Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. **Rác Sándor:** Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. **Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Tóth Róbert, Vitányi Borbála.** 1985. 120,— Ft.
170. **Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre.** 1985. 50,— Ft.
171. **Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás.** 1987. 100,— Ft.
172. **Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből.** 1985. 10,— Ft.
173. **Körmendi Géza:** Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. **Zsrai Miklós:** Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. **Lőrincze Lajos:** Hogyan vitázzunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. **Tóth Imre:** Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. **Pusztay János:** Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. **Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc.** 1986. 60,— Ft.
179. **Vértés O. András:** Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. **Gálffy Mózes:** Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. **Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger.** 1988. 180,— Ft.
182. **Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin:** Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. **Népnyelv kutatás és iskola. A népnyelv kutató szakkör vezetőik országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. Ördög Ferenc.** 1988. 30,— Ft.

Fénymásolatban új kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerezhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Könyvecso az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.** 1985. 95,— Ft.
- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.** 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex. Krisztina-legendá. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.** 1988. 114,— Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.** 1986. 108,— Ft.
- Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.** 1988. 360,— Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.** 1988. 170,— Ft.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXV.

ÉVFOLYAM

1989.

4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből	385
<i>Kiss Jenő</i> : A kettősnyelvűségről	406
<i>Török Gábor</i> : Egy jövendő általános stíluselmélet távlatai	411
<i>Kiss Lajos</i> : Kik azok a krassovánok, és milyen nyelven beszélnek?	419
<i>Nemetz Tibor—Szászné Simon Judit</i> : Hiányos szövegek rekonstruálhatósága és a magyar nyelv entrópiája	427
<i>Kisebbségi nyelvek. Bereczki Gábor</i> : A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül	439
<i>Szó- és szólamagyarazatok. Adám Imre</i> : Borfűtű. — <i>Paolo Agostini</i> : Új szempontok a <i>gyalom, gyalu</i> szavak magyarazatához. — <i>Berta Árpád</i> : <i>Jenő</i> törzsnevünk finnugor származtatása	443
<i>Nyelvművelés. Szathmári István</i> : Weöres Sándor: Szavak. — Vakvarjú, vakvarjúcska	449
<i>Élő nyelv. Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai. — <i>Szabó József</i> : Nyelvjárás szövegek három Koppány menti faluból	450
<i>Szemle. Imre Samu</i> : Benkő Loránd, A történeti nyelvtudomány alapjai. — <i>Máté Jakab</i> : Nyelvi és nyelvszerkezeti eszmélkedésünk útjai. — <i>Kálmán Béla</i> : Szabó József, A nagykovácsi nyelvjárás. — <i>Hajlák Mihály</i> : Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. — <i>Rot Sándor</i> : W. U. Dressler, Morphology: the dynamics of derivation. — <i>Tüske Margit</i> : Csirikné Czachesz Erzsébet—Csirik János, Újságnyelvi gyakorisági szótár I—II.	464
<i>Külföldiek. Balassa Iván</i> : Ötven éve jelent meg először a Magyar Népnyelv. — <i>Wolfgang Veenker</i> : Hungarológiai tárgyú nyelvtudományi kutatások az NSZK-ban. — <i>Pusztay János</i> : Új német nyelvű hungarológiai kiadvány: Berliner Beiträge zur Hungarologie	489
<i>Társasági ügyek. Mollay Károly</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIV. közgyűlése. — <i>Lakó György</i> : Aulis Joki emlékezete. — <i>Szathmári István</i> : Aurélien Sauvageot-ra emlékezünk	498
<i>Nyelvtörténeti adatok. Papp Lajos—Hegedűs Attila</i> : Régi Magyar Levéltár 507 Levélszekrény. Kiss Lajos írja	511

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányoként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 156 Ft. Egy szám ára: 39 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXV. ÉVF.

1989. DECEMBER

4. SZÁM

A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*

6. Eddigi fejtegetéseinkben a csángók településtörténetének elsősorban a kronológiai, valamint a moldvai viszonylatokban kirajzolható területi kérdései kerültek előtérbe, illetőleg — a névtan oldaláról nézve — Moldvában nem „öslakos”, hanem telepes voltuk bizonyosságának kritériumait igyekeztünk előtárni. A továbbiakban most már főként arra kell a figyelmet fordítanunk, hogy a Moldvába kitelepült csángók a magyarságnak melyik néprészlegéből, milyen területi elhelyezkedésű etnikai csoportjából szakadtak ki.

Hogy a csángóság honnan települt Moldvába, arra közvetlen dokumentumok hiányában nyilvánvalóan elsősorban nyelvi-nyelvjárási képek vizsgálata alapján lehet válaszolni. Már eleve szükséges azonban leszögezni, hogy e kérdésben csak a magyar nyelvi összefüggések keretében lehet és szabad mozogni, következésképpen a magyar összehasonlító nyelvjárástant szükséges segítségül hívni (vö. erre BENKÓ: MNy. LVII, 401—13; I. OK. XXIV, 29—48).

A csángó eredetkérdésnek belső magyar nyelvi ügyként való kezelését már eleve meghatározza az a tény, hogy azok az ide vágóan felmerült nézetek, amelyek a csángóság idegen nyelvi-etnikai: török (kun, kabar), román stb. származását feltételezték, egészen abszurdak. A magyar kutatók közül a kun eredetet vallotta többek között pl. G. WEIGAND (*Der Ursprung des s Gemeinden: Neunter Jahresbericht . . . Leipzig, 1902. 131—7*) nyomán MUNKÁCSI: *Ethn. 1902: 433—40, KelSzle. 1913—14: 498—502*, továbbá VERESS 14 kk. Végső soron kabarokban vélte őseiket felfedezni, részben ugyancsak WEIGAND előbb említett hangtani elméletére alapozva KARÁCSONYI: *Századok 1914: 545 kk., különösen 599 kk.* Újabban román részről a moldvai csángók román etnikumból való elmagyarosodásának tézise is ismételten felmerült, — részben azzal is megfűszerezve, hogy voltaképpen Erdélyben, a Székelyföldön elmagyarosodott románok költöztek a magyar elnyomás elől menekülve Moldvába, viszonylag későn, a XVII—XVIII. században (l. pl. D. MĂRTINAȘ, *Originea ceangăilor din Moldova. București, 1985.*).

E nézetek ellenében tulajdonképpen nem is volna érdemes szót vesztegetni. De mivel egyfelől a magyar nyelvtudományban itt-ott még máig is hatnak a „török romantika” korszakából való maradványok, másfelől román részről éppen hogy kibontakozóban vannak ide vágó célzatos vélekedések, néhány megjegyzés mégis ide kívánkozik. A csángók kun származásának „elmélete” mögött még a török—magyar nyelvrokonság egykori hiedelmének reminiscenciája áll. De török → magyar nyelvcserehez sem állhattak fenn történeti és földrajzi körülmények, nem is szólva olyan kronológiai problémákról, hogy mire a csángók kijutottak Moldvába, a korábban ott lakott

* L. MNy. LXXXV, 271—87.

kunok már nem lehettek tényezők ez ügyben, mivel akkorra már szétszóródtak, illetőleg nyelvileg már fölszívódtak a románba. A kun eredet lehetőségének korábbi történeti okfejtésű cáfolatát l. KARÁCSONYI: Századok 1914: 545 kk., nyelvészeti cáfolatát l. MELICH: Ethn. 1903: 52—4; vö. még legújabban: BENDA: MTud. 1988: 537. A kabar eredet feltevését KARÁCSONYI (i. h.-ek) legfőképpen arra a hipotézisre építi, hogy a csángók a magyar délvidekről (Szerémség stb.) jöttek volna, ott pedig valamikor kabarok laktak volna. A délvideki származás lehetősége hibás feltevés (l. még alább), kabar problematika hozzákapcsolása meg önmagában sem támaszkodik semmi számbajöhető kritériumra. — A moldvai csángóknak elmagyarosodott románokként való beállítása általában is nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi képtelenség, a csángóság egész története éppen az ellenkező nyelvi folyamatot, az évszázadok óta tartó elrománosodást mutatja. Ami pedig az állítólag a Székelyföldön elmagyarosodott románok Moldvába költözésének teóriáját illeti, annak számos körülmény mereven ellentmond: a csángók székelyföldi származásának nyelvészetileg helytelen feltevése, a kronológiai tények nyilvánvalóan hibás beállítása, a *csángó* név rosszul megadott etimonja ('helytelenül beszélő'), s nem utolsósorban egy logikai bukfenc: miért kényszerítettek volna magyar „elnyomók” Kárpátokon túla menekülésre már nyelvileg is magyarrá lett, római katolikus vallású népcsoportot?

A csángóság idegen etnikai-nyelvi származása lehetőségének felvetése különben az egzakt történeti és nyelvi bizonyítékok teljes hiánya mellett azért is kizárható, mert — az Erdélyben elmagyarosodás teljesen képtelen, több szempontból is megalapozatlan tézisen kívül — nem tud magyarzatot adni arra a fő kérdésre, hogyan magyarosodhattak volna el a csángók Moldvában, a magyarság egészétől messze elszakadva, abszolút idegen nyelvi — korábban román és részben szláv, később teljesen román — környezetükben. Idegen nyelvű moldvai népességnek magyar egyházi nyelvi befolyásra történő elmagyarosodására a nyugati (római) katolicizmus keretében gondolni — amelyre hivatkozások történtek és történnek — többek között azért sem lehet, mert Róma évszázadokon keresztül elsősorban olasz, másodsorban lengyel, harmadsorban német papokkal (akik magyarul nem is tudtak) erőszakolta a csángók hitéletét ápolni; magyar papok alig-alig jutottak el közéjük, az egyház nagy következetességgel mellőzte ez irányú, sokszorosán dokumentálható folyamatos könyörgéseiket (l. pl. D. 36—7, 48—9).

Ami a csángóknak a magyarság kebeléből való származását illeti, arra is számos, főleg nyelvészeti alapú kísérlet történt már. Tartották őket a honfoglalás előtti „etelközi” magyarság maradványainak (pl.: RUBINYI: Ethn. 1901: 115; GYÖRFFY ISTVÁN: FöldrKözl. 1916: 498—502; DOMOKOS, l. pl. D.⁵ 11, 19; újabban GUNDA: MNy. LXXXIV, 23), székely származásúaknak (pl.: SZARVAS: Nyr. III, 6; BALASSA, MNyj. 106; bizonytalanul HORGER: ErdMúz. 1905: 128; korábban SZABÓ T. ATTILA: MNy. LIV, 104—5); a szerémségi magyarság leszármazottainak (KARÁCSONYI: i. h.; LOSONCZI: Nyr. XLIV, 66); az észak-mezőségi—felső-tiszai magyarság kirajzásainak (LÜKŐ, l. pl. L. 33 kk., 150 kk.; MIKECS, l. pl. M. 83 kk.). „Magyar nyelvjárástörténet”-emben (Bp., 1958.) magam is lényegében LÜKŐ és MIKECS vélekedését fogadtam el (72).

Hogy mindezen vélekedések, amelyek többségükben régi, jórészt elavult és hiányos nyelvi-történeti anyagra támaszkodtak, többé-kevésbé helytelen nyomon jártak, azt a következőkben mondandók önmagukban foglalják majd. Néhány észrevételt azonban e vélekedésekre vonatkozóan is szükséges tenni.

Hogy a csángók nem lehetnek „etelközi” magyarság maradványai, azt a kronológia oldaláról a már tárgyalt etimológiai helynévproblematika és helynévtipológia is alátámasztja. De a csángóság nyelvének sajátosságai, illetőleg azok nyelvtörténeti szempontból való megítélése is cáfolják e nézetet, hiszen egy kb. 1100 éves elzárt különfejlődésnek a csángóság és a Kárpát-medencei magyarság nyelve között a meglevónél lényegesen nagyobb különbségeket kellene mutatnia, illetőleg a csángóban még kései ősmagyar kori nyelvi reliktumok, archaizmusok egész sorának kellene lenni. Továbbá a honfoglalás előtti időkből kint maradt magyar népcsoport a kései népvándorlás viharai közepette nem is maradhatott volna fenn, amikor ott és akkor sokkalta nagyobb török néprészlegek is nyomtalanul eltűntek (vö. BENDA: MTud. 1988: 537—8 is).

A csángóság szlavóniai származásának lehetőségét, amelyet a XV. századi délvidéki huszita-üldözéssel és -meneküléssel hoztak kapcsolatba, mind történeti, mind nyelvi tények kizárják. A XV. század elején—közepén Moldvába menekült husziták egyrészt csekélyebb számúak voltak ahhoz, hogy a tömeges csángó telepek népességül szolgálhattak volna (nem is voltak mind magyar nyelvűek), másrészt Moldvának nem csángó, hanem székely vidékeire (vö. Tatros vára, a Münchener-kódex másolásának helye), valamint még keletebbre, Husi város környékére költöztek (l. erre pl. L. 63—4; M. 99—102, 119). Az úgynevezett „csángó miatyánk”-ban sincsenek a huszita megfelelőre jellemző vonások (vö. CSÚRY: MNy. XXVI, 171). A husziták menekülése idején a csángók egyébként már minden bizonnyal Moldvában vannak. LOSONCZI nyelvészeti egybevetései a szlavóniai (Kórógy és környéke) és a csángó nyelvjárás között több szempontból sem meggyőzőek. A szlavóniai magyar nyelvsziget nyelvjárása a régi Valkó megyei magyarság hagyatéka, a baranyai ő-ző nyelvjárás típusal tart közelebbi rokonságot — erre a „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak anyaga ma már bő tanúságot tesz —; arra pedig egyébként semmi bizonyíték nincs, hogy a nyomtalanul elpusztult egykori szerémségi magyarság nyelve is e típusba tartozott. Továbbá LOSONCZI egybevetéseinek jó része a szlavóniai nyelvjárásziget olyan jelenségeit érinti, amelyek számos más magyar nyelvjárásban is föllelhetők, tehát lokálisan nem bizonyító értékűek.

A moldvai csángók székely eredetének feltevése főként két téves megítélésre alapul: a csángók és a moldvai székelyek már említett egységes nyelvi-etnikai csoportként való régi szemléletére, valamint a déli csángósággal területileg részben érintkező, illetőleg a Bákó vidéki csángók közé idővel eléggé nagy számban beköltözött székelyek nyelvi hatására. De a következőkben előadandó nyelvi bizonyítékainkat főként oda fogjuk összpontosítani, hogy a moldvai csángók nyelvjárásának alapjelenségei egyetlen székely nyelvjárás-típussal sem azonosíthatók, különösen nem a hivatkozott külső (keleti) székely nyelvi részlegekkel. A csángóság székely eredetének lehetetlenségére egyébként (névtani, néprajzi szempontokból is) már korábban rámutatott LÜKŐ (l. pl. L. 29 kk.) és MIKECS (l. pl. M. 99 kk.); továbbá a két magyar etnikai csoport néprajzi szempontú különállása mellett érvel — helyesen — GUNDA is (MNy. LXXXIV, 16—21).

7. Mielőtt a csángók származására vonatkozóan a mai magyar nyelv-földrajzi ismeretek alapján kibontható álláspontomat közreadnám, három megjegyzést szeretnék előre bocsátani.

Első, módszertani jellegű észrevételem arra vonatkozik, milyen alapon lehet e kérdésben a nyelvföldrajz oldaláról az összehasonlító nyelvjárásban segítségével közelíteni. Úgy természetesen semmiképpen sem, hogy egy-egy kiragadott nyelvi jelenség egyezése vagy különbözősége adott nyelvjárás-típusok között lényeges településtörténeti adaléknak bizonyulhatna, hiszen ilyeneket pro és contra szinte minden magyar nyelvjárás-típusból föl lehetne sorakoztatni. Érdemleges eredményre csak kettős kritérium főnnállása esetén lehet jutni: egyrészt a sajátos, tipikus nyelvjárás-i jelenségek egész láncolatát kell számításba venni, másrészt elsősorban rendszerszerűen érvényesülő nyelvi jelenségeket kell vizsgálni. E kritériumok betartásával a véletlen egybeesések lehetősége teljességgel kizárható, s a rendszerszerű jelenségnyalábok egyezése vagy különbsége — tekintettel a nyelv erős területi kötöttségeire, nagy konzervativizmusára és változási folyamatainak kiszámíthatóságára — akár sok-sok évszázadra visszamenően is település- és népiségtörténeti kapcsolatokat, illetőleg eltéréseket jelezhet, esetenként számottevő területi pontossággal is.

Második megjegyzésem szintén módszertani jellegű. A nyelvnek bizonyos szerkezeti alapjelenségeiben való erős konzervativizmusa — mint az imént jeleztem — ugyan a mai nyelvi-nyelvjárás-i állapot korábbra való visszavetítését is lehetővé teszi, hiszen rendszerszerű jelenségek nem „ugrálnak” kronológiai és területi viszonylatokban össze-vissza az egyes nyelvjárás-típusok között, hanem azoknak konstans területi és időbeli elemei. Ezt az elvi alapállást azonban önmagában való tanúságtétele ellenére is szükséges két szempontból még tovább is alátámasztani. Az egyik az, hogy a mai nyelvi jelenségeket magától értetődően nyelvtörténeti szemlélettel kell tekinteni, a lehetséges előzmények, fejlődési törvényszerűségek latra vetésével. A másik az, hogy — amennyiben ilyenek rendelkezésre állanak — a jelenségek, illetőleg előzményeik igazolását földrajzilag is lokalizálható nyelvtörténeti adatokkal is tanácsos megtenni.

Harmadik megjegyzésem a csángó nyelvjárás jellegére vonatkozik. E nyelvjárásról tudni kell, hogy a déli csángóságot folyamatosan ért székely nyelvi hatás bizonyos mértékű felkeverő jellege ellenére is eléggé egységes képet mutat. Főbb, tipikusabb jelenségei ugyanis mindkét részlegben lényegében ugyanazok, legfőljebb az északi csángóban „tisztabban” élnek, mint a déliben; de az utóbbiba beszüremkedő székely nyelvi sajátosságok legnagyobbrészt mereven elütő jellegük miatt ott eléggé könnyen leválaszthatók. A Románvásár vidéki és a Bákó vidéki csángóságnak ez az alapvető nyelvi egyezése e népcsoportoknak föltétlenül közös származására, viszonlag egységes települési folyamatára utal, ezért a továbbiakban a két: északi és déli részleg távolabbi nyelvi kapcsolatainak problematikáját együttesen tárgyalhatjuk.

Az összehasonlító nyelvjárásban tényei — mint majd részletesebben is látni fogjuk — nagy bizonyossággal mutatnak rá arra, hogy a csángó nyelvjárás a magyar nyelvjárás-i részleggel tart igen közeli rokonságot, amelyet hagyományosan mezőségi nyelvjárás-területnek szokás nevezni, s amely egyfelől a szamosháti, szilágysági, kalotaszegi, másfelől a székely nyelvjárások kivételével Erdély magyarlakta részeinek nyelvjárás-i képét szinte teljesen meghatározza. „A magyar nyelvjárások atlasza” e nyelvjárás-területről 10 kutatópont anyagát tartalmazza; ezek: Domokos ~ Dámăcuşeni (Ro—3), Magyarneমেয়ে ~ Nimigea de Jos (Ro—4), Vajdakamarás ~ Vaida-

Cămăraș (Ro—7), Zselyk ~ Jeica (Ro—8), Torockószentgyörgy ~ Colțești (Ro—10), Lukafalva, ma Dózsa György ~ Gheorghe Doja (Ro—11), Vajasd ~ Oieșda (Ro—16), Kiskapus ~ Copșa-Mică (Ro—17), Lozsád ~ Jeledinți (Ro—18), Oltszakadát ~ Săcădate (Ro—19). E helységek mindegyike név-tipológiai és adatolhatósági szempontból igen régi, magyar kora-középkori település, s lakosságuknak sem eredeti magyar nyelvű-etnikumú voltához, sem település- és népiségtörténeti folytonosságához kétség sem férhet. Íme legkorábbi névtörténeti adataik: 1393: *Damunkusfalva* (SUCIU I, 191), Domo-kos | 1367: *Nemige* (uo. 427), Magyar-nemegye | 1312: *Kamaras* (GYÖRFFY III, 351), Vajdakamarás | 1332—6: *Sylk* (uo. I, 565), Zselyk | 1332: (de) *Sancto Georgio*, 1461: *Zent Geurg* (SUCIU I, 162), Torockószentgyörgy | 1409: *Lucafalwa* (SzékOkl. I, 106), Lukafalva—Dózsa György | 1238: *Woyasd* (SUCIU II, 12), Vajasd | 1402: *Parva Kabaz*, 1415: *Kops Minor*, 1429: *Kyss Kappwss* (uo. 165), Kiskapus | 1320: *Losady* (uo. 316), Lozsád | 1306: *Zacadath* (uo. 101), Oltszakadát.

Ezeknek a mezőségi magyar nyelvjáróterülethez tartozó kutatópontok-nak a hatalmas méretű adatanyaga meg a korábbi nyelvjárási anyag alapján ismeretes, hogy bár a nagy területen fekvő mezőségi nyelvjárás eléggé egységes nyelvi képet mutat, bizonyos típusú jelenségek mégis belső tagolódását is jól kirajzolják. Ez a tagolódás lehetőséget nyújt arra, hogy a mezőségi nyelvjáró-területen belül a csángó nyelvjárásokkal való kapcsolatokat területileg közelebről is meghatározhassuk.

Az ide vágó nyelvjárási anyagnak részemről való tüzetes elemzése — melyet a további részletezések megértése érdekében már most jelezni kell — azt eredményezte, hogy a mezőségi nyelvjárásnak tárgyunk szempontjából az a középső és déli részlege érdemel különleges figyelmet, amely egyfelől az Aranyos alsó folyásának vidékéhez, Torockó—Torda környékéhez, másfelől az ezzel dél felé érintkező magyar nyelvjárási részlegekhez kapcsolódik, az utóbbiakba beleértve egyes dél-erdélyi magyar nyelvjárászigeteket is.

A továbbiakban ennek a kapcsolatnak a nyelvi bizonyítékait fogom felsorakoztatni mind a mezőségi nyelvjárás említett részlegeire, mind a csángó nyelvjárásra nézve együttesen legjellemzőbb, legfontosabb nyelvi jelenségek fényében. A Nyelvatlasz mezőségi kutatópontjai közül ezért egyfelől mindenekelőtt Torockószentgyörgy, továbbá Vajasd és Kiskapus adatait fogom idézni (külön figyelemmel VISKI és JANKÓ tordai anyagára is), másfelől főként Lozsád és részben még Szakadát atlaszbeli anyagára, adataira támaszkodom. A többi mezőségi kutatópont egy-egy adatára viszonylag ritkábban, inkább bizonyos nyelvi jelenségek mezőségi meglétének további megerősítéseképpen utalok. A csángó nyelvjárási adatok közlésében az északi csángóra vonatkozóan WICHMANN kitűnő szabófalvi anyagát részesítem előnyben, esetenként más gyűjtésekkel is kipótolva; a déli csángó adatokat a WICHMANN-anyaghoz hasonló nagy nyelvi adattomb hiányában több különböző közlésből állítom össze. — Sorrendileg minden egybevágó jelenség bemutatásában elsőként a csángó adatokat közlöm ÉCs (= északi csángó) és DCs (= déli csángó) bevezető jelzéssel, majd a mezőségi magyar nyelvjárások összevető adatait MM bevezető jelzéssel, természetesen mindenütt a leghely pontosabb feltüntetésével is. Alkalom adtán mind a csángó, mind a mezőségi nyelvjáráshoz lokalizálható nyelvtörténeti adatokat is közlök, annak alátámasztására, hogy a mai nyelvjárási adatok jóval korábbi idők nyelvjárási jelenségeinek egyenes folytatói. A mezőségi nyelvjárásnak egészen a XVI. századig visszamenő

adatai pontos lokalizációval állanak rendelkezésünkre „Az erdélyi magyar szótörténeti tár” hatalmas anyagában. Ahol ez — különösen egyes adatok szembeállításánál — szükségesnek látszik, szögletes zárójelben székely (főként külső, keleti székely) megfelelőket is közlök Sz jelzéssel, de nem mellékjelezve, hanem csak fonologikus átírással, „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak székely kutatópontjai, valamint GÁLFFY—MÁRTON „Székely nyelvföldrajzi szótár”-a alapján. — A legtöbb említett vonatkozásban óriási arányban rendelkezésre álló összehasonlító anyag közlésében természetesen erősen korlátozni kellett magamat; az idézett jelenségek nagy részére különben a példák további hosszú sorát lehetett volna felhozni. A források közlésében lapjelzést betűrendes munkák esetében nem adok.

8. A) A csángó és a mezősegi nyelvjárástípus egyik legfontosabb közös jellemzője az *a*-zásnak úgynevezett gyöngö foka (a köznyelvi hangsúlytalan *o* helyében álló *a*), mely mindkét részlegben egyforma jelleggel általános: ÉCs: *ālām, aššān, bizān, gālāgānā, hālāg, fōltāz, kō-tāl, murāk, suñāg, tāmāgāt* stb. (W.); *hagyak* (MI. 21), *irtátak* (28), *hijad* 'hívod' (87), *buttatak* (107), *iszam* (121), *aluszal* (128) stb.; 1646—7: *Fazakas* szn. (Ö. 27), *Katana* szn., *Galambas* szn. (32); — DCs: *adad* (MI. 20), *irjan* (29), *iszal* (121), *azaknál* (H. 31), *hallattam* (175), *vagyan, nagyab* (MNY. XXVIII, 23), *Aszanygya* (28), *vacsarát* (39), *hallattak* (151) stb.; ÉCs vagy DCs: 1585: *Rabak, Nagyszagtaknak, láttagasza, hagyjan* 'hagyjon', *Nagyszagasz, nyomorudat* (F.) ~ MM: *súral, púpas, pislag, adam, háram, vagyak, irjan* stb. (Ro—10, 16, 17, 18); *lapacka, tulak, bugyag, gyalag, Ilana* (TV. 10), *szaparit, szappanyaz, szipag* (59) stb.; 1552: *adian* (SzT. III, 783), 1560: *Aranyas* (704), 1567: *walazan* (661), 1570: *Zulagba* (771), 1583: *váगत volt* (610), 1596: *Zalanat* (785), 1570: *Magdalena* (IV, 1104) stb.; 1572: *paranczalattiat, tartazo, tiltatta, úsarnapā* stb. (MNY. LIV, 139).

A hangsúlytalan *a*-zás nyelvföldrajzát még jobban illusztrálhatják az azonos lexémákban vagy morfémákban való szembenállások: ÉCs: *murāk* (W.); DCs: *murak* (S.) ~ MM: *murak* (Ro—10, 16, 17 stb.), *murak* (18); — [de Sz: *murok*] | ÉCs: *gābānā* (W.); DCs: *gabana* (S.) ~ MM: *gabana* (Ro—10, 11, 17 stb.), *gabana* (18); 1623: *Gabanas* (SzT. IV, 494); — [de Sz: *gabona*; 1571: *gabona* (SzT. IV, 489)] | ÉCs: *ādām* (W.); DCs: *adam, adom* (MI. 20) ~ MM: *adam* [Ro—10, 17, 18 stb.]; 1584: *Adam* (SzT. I, 72); — [de Sz: *adom*] | ÉCs: *hārām* (W.); DCs: *hāram* (S.) ~ MM: *hāram* (Ro—10, 11, 18), *hāram* (16); 1632: *hāram* (SzT. IV, 1101); — [de Sz: *három*; 1546: *harom* (SzT. IV, 1101)] | ÉCs: *āblākāt* (W.); DCs: *ablakat* (S.) ~ MM: *ablakat* (Ro—7, 10, 17 stb.), *ablakāt* (18); 1589: *ablakat* (SzT. I, 56); — [de Sz: *ablakot*] | ÉCs: *hušētkār, mindenkār* stb. (W.); DCs: *hānkār* (S.), *akkar* (H. 172) ~ MM: *éfélkār* (Ro—16), *fēliccakakqr* (18); 1742: *akkar* (SzT. I, 179); — [de Sz: *éfélekor, akkor* stb.; 1552: *Akoron* (SzT. I, 179)] | ÉCs: *pāthāz, fāhāz* stb. (W.); DCs: *asztālhoz* (S.) ~ MM: *asztālhoz* (Ro—11), *asztālhoz* (17), *asztālhoz* (18); 1716: *asztālhoz* (SzT. I, 474); — [de Sz: *asztalhoz*].

Közös jellemzője a csángó és a mezősegi nyelvi típusoknak az *a*-zásnak úgynevezett erős foka (első szótagi, hangsúlyos *o* helyén álló *a*), bár csángó adatai, ha nem is kis számúak, gyérebbek a hangsúlytalan *a*-zás özönénél, és a Mezőségnek is csak bizonyos, éppen tárgyunk szempontjából fontosabb részein általánosabbak. ÉCs: *bālhá, pahār, fargāš, gālābiš, káppānt, kātłō, talmāš, vānō* stb. (W.); *csabán, madzsarō* (S.); 1646—7: *Dabos* szn. (Ö. 31), *Balhá* szn. (32); DCs: *hamlok, magyaró, álvasó, tiás* 'tojás' (H.), *ajan, sakat*

(H. 23), *kapársó* (193); *mangya* (D. 195), *kaszarusz* (200), *massza* 'mossa' (202), *szalgám* (207); 1646—7: *Dabos szn.*, *Dama szn.* (Ö. 26), *Farro szn.* (29) ~ MM: *kucsanya*, *gyamlál* (Ro—8, 11, 16 stb.), *hasszu* (10, 16, 18 stb.), *akas* (16, 17 stb.), *akas* (18), *lahad* (16, 17, 18 stb.), *mazsdik*, *kanty* (11, 16 stb.), *kanty* (18), *szamaru* (11, 16, 17 stb.) stb.; *kapársó*, *barsó*, *karsó* (TJ. 290); 1584: *Balház* (SzT. I, 982), 1632: *baranabol* (1025), 1585: *Dactor* (II, 441), 1776: *Csamoba* (191), 1570: *Damakosne* (III, 769), 1572: *Baglya* (747), 1658: *dalmánra* (IV, 596), 1767: *gandalom* (611), 1789: *gamb* (596) stb.

Néhány azonos lexéma szembeállítására a hangsúlyos *a*-zásban: ÉCs: *maszt* (S.); DCs: *maszt* (D. 234) ~ MM: *mast* (Ro—11, 16 stb.), *mast* (18); — [de Sz: *most*] | ÉCs: *vânō* ~ MM: *vanó* (Ro—11, 16, 18); — [de Sz: *vo-nó*] | ÉCs: *fargăș* ~ MM: *fargács* (Ro—8), *fărgăcs* (10), *fărgács* (16); — [de Sz: *forgács*].

Az *a*-zás mindegyik típusa mezőségi—csángó viszonylatban rendkívül meghatározó jelentőségű tényező, ez a jelenség ugyanis sehol más magyar nyelvújításban nem található föl. Így nincs meg a székely nyelvújításokban sem: a moldvai székelységben itt-ott ugyan előfordul gyenge foka, pl. *irtátak*, de *irtátok* is (MI. 28), *hivak*, de *hivok* is (86), *aluszam*, de *aluszom* is (128), ám ez nyilvánvalóan a szomszédos déli csángóból való beszüremkedés. A nyelvtörténeti adatokból kiviláglik, hogy a XVI. században az *a*-zásnak már mindegyik típusa megvan mind a Mezőségen, mind a csángóban, ami e típusok történeti egymásra épülését tekintve (l. BENKÓ, Nyjtört. 22) még korábbi keletkezésre mutat; a csángók e sajátos nyelvi jelenséget tehát már a XVI. század előtt magukkal vihették Moldvába. (A csángó *a*-zásra vö. még: BURA LÁSZLÓ, A moldvai csángó nyelvújítás *a*-zása. Bp., 1986.; Magyar csoportnyelvi dolgozatok 28. sz.)

B) Mindkét nyelvújástípus közös sajátosága az első szótagi palatális labiális vokálisok után a hangsúlytalan szótagokban mutatkozó nem hasonulási jelenség: ÉCs: *fűstēs*, *bűzēs*, *bűtěl*, *fűzēget*, *kűlűšenež*, *hűeš*, *kűlletē*, *kűleneš* stb.; DCs: *tömlecz*, *szemöldek*, *közett*, *ökret* stb. (Nyr. IX, 481), *kűötēm* (MI. 29), *jőjjen* (100), *űszkēt* (H. 228), *jőjen* (174) stb.; 1646—7: *Föczen* szn. (Ö. 23); ÉCs vagy DCs: 1585: *konergwñk* (F., háromszor) ~ MM: *űtettē* (Ro—10), *űtette* (16), *űtettē* (18), *hűves* (10), *hűves* (16), *hűves* (17), *lűbēk* (10), *lűek* (16), *lűbēk* (17), *pűnkēsti* (10, 16), *pűnkēsti* (18), *kűdēk* (10, 11, 17), *űrdēg* (7), *űrdēg* (8), *űrdēg* (17) stb.; *bűkkeny*, *kűlen*, *űszeg*, *bűdess*, *fűstet* (TV. 15); 1570: *Eoltezetnek* (SzT. II, 455), 1571: *feolden* (204), 1595: *űtves* (III, 773), 1596: *jőien* (771), 1576: *geongyes* (IV, 807), 1590: *Geombeczet* (645), 1604: *dűlek* (155) stb.; 1572: *űted* (MNy. LIV, 139).

A nem hasonulási jelenség néhány példája azonos lexémákon szemlélítve: ÉCs: *bűdeš* (W.); DCs: *bűdeš* (S.) ~ MM: *bűdess* (Ro—10), *bűdeš* (11) stb.; *bűdess* (TV. 15); 1578: *bűdes* (SzT. I, 1112); — [de Sz: *bűdős*, *bűdöss*] | ÉCs: *űszeg* (W.); DCs: *űszege* (S.) ~ MM: *űszeg* (Ro—10), *űszeg* (17) stb.; — [de Sz: *űszök*, *űszög*] | ÉCs: *űűšēg*; DCs: *űűšszēg* (H.) ~ MM: *űűšszēg* (Ro—17), *űűšskēl* (18); — [de Sz: *űűšszög*, *prűšszög*] | ÉCs: *bűneš* (W.); DCs: *bűneš* (H.) ~ MM: *bűnes* (Ro—7, 16 stb.); 1593: *bűnēs* (SzT. I, 1119); — [de Sz: *bűnös*].

Ez a jelenség is erősen meghatározó nyelvföldrajzi összefüggéseket mutat. Csupán két magyar nyelvújításban él, a mezőségiben és a csángóban. A székelyföldi nyelvújítások nem ismerik, a moldvai székelybe a déli csángóból szivárgott be néhány példája: *űreltem*, de *űröltem* is (MI. 60), *űrzesz*, de *űrzőssz* is (70) stb. Ez a jelenség tulajdonképpen nem elhasonulás, hanem nyelv-

történetileg megőrzött régiség, a hasonulás a többi nyelvjárásban és a köznyelvben ment végbe. A régi erdélyi irodalmi írásbeliségbe is behatolt, nagyon gyakori például Heltainál: 1574: *erkölczet, ő kőzetec, vuóltez nec, őrdégtől, földén* (Cancionale Aiiij) stb. De már a középkortól máig csak a mezőségi és a csángó nyelvjárás őrizte meg ilyen arányokban és következetességgel.

C) A mezőségi és a csángó nyelvjárástípus egybevágó jelenségei szempontjából kisebb ugyan a szerepe a köznyelvi *a* helyén hangsúlyos szótagban álló *o*-nak, azonban mégis szólni kell itt róla. Mégpedig azért, mert a következő, D) pont alatt tárgyalt rendkívül meghatározó erejű jelenséggel összefüggésben áll. Egyszótagú szavakban való érvényesüléséről néhány adat: ÉCs: *bob, fodj* 'fagy', *fol* 'fal', *kon, mog, nodj, pop, rob* stb. (W.); DCs: *oz, hosz* 'has', *mo* 'ma', *mog, von* 'van' (Nyr. IX, 482), *rob, voj, pop* (483) stb. ~ MM: *zob* (Ro—10), *fölfá* 'fal-fa, talp-fa' (10), *bőfogy* 'fagy' (7); *bok, kos* 'kas', *mor, nop* (TJ. 290); 1580: *bok* (SzT. I, 556), 1797: *bojodat* (548), 1597: *fogiot* 'fagyott' (III, 623), 1740: *hob* (IV, 868) stb. — Többszótagú szavak első szótagjában: ÉCs: *bogol, foddjős* 'faggyas', *hotār, okkōr, robōl* stb. (W.); DCs: *folu, okkor, hovaz* (Nyr. IX, 482), *okoly, kopál, hotār, lokik* (483), *szovát* (MNy. XXVIII, 30), *monkó, bokáncs* (S.), *foggyu, kobát* (H.) stb. ~ MM: *bogój, csójány, kopór* (Ro—10), *gyortya, doczka* (TJ. 289), *lopta, vosárnop, sorok, szovam, jovamra* (TV. 16) stb.; 1714: *ókolban* (SzT. I, 186), 1797: *Bogjos* (I, 545), 1584: *fokadék* (III, 637), 1593: *Jowaibol* (III, 685), 1582: *Gyortyára* (IV, 771), 1642: *Hovasban* (IV, 1231) stb.

E párhuzamnak tárgyunk szempontjából — az alább következőkön kívül — annyi jelentősége mégis van, hogy egyfelől ez a szótípus a székely nyelvjárásokban jóval ritkább (vö. Sz: *zab, fal, fagy, kapor, bagoj, havas* stb.), másfelől pedig a Mezőség vonatkozásában csak annak középső részén érvényesül, mégpedig érdekes módon az erős fokú, hangsúlyos *a*-zás területi körzetében. Egyébként ez az *o* a legtöbb esetben megőrzött régiség.

D) A Mezőség középső részének nyelvjárásában, valamint a csángóban a talán legfeltűnőbb, legjellegzetesebb közös jelenség a labiális illeszkedésnek meglehetősen rendszerűen jelentkező, sajátos formája. Ez természetesen többtagú szavakban vagy morfematikus szóalakokban mutatkozik meg, azokban az esetekben, amikor az első szótag *o*-ja és *ö* (α)-je idézi elő a rá következő szótagok vokálisának illeszkedését. Első szótagi *ü* azonban ilyen tünetet sohasem vált ki sem a mezőségi, sem a csángó nyelvjárásban.

Veláris viszonylatban ez a jelenség érvényesül mind a köznyelvvvel megegyező első szótagi *o*-k, mind köznyelvi *a*-k helyén álló első szótagi *o*-k esetében (ez utóbbiak vannak szoros kapcsolatban a C) pont alatt tárgyalt jelenséggel). Íme néhány példa: ÉCs: *jobbon, bolgot, dölgozgot, fogod, honnot, lobbon, rothod, bodzo, bogoroško, gomolo, soho, hozzo, touo, fogjo, komo, omolvo, dologbo, dolgo, lowo; foggot, foizot, fokod, mogzot, mogos, hovoš, loňko, omodo, doško, borozdo, molomjo, lobodo* stb. (W.); DCs: *fonnyod* (Nyr. IX, 483), *érothod* (XXX, 229), *sokon* (H. 100), *felfogotto* (Nyr. XXX, 229), *moho* (MNy. XXIX, 318); *opod, lobonc* (Nyr. IX, 483), *borozdo* (S.), *doszko* (Nyr. XXX, 229), *rozdo* (NyK. XXXVII, 160) stb. ~ MM: *szomjos, monnok, lelohod, szombat, bórzos, szoptosso, mongyo, mekkoro, átalhozso, borono* (Ro—10), *borzos* (TJ. 14), *mostojonság* (54), *olozskolbász* (55), *odo* (290); *ovosos, hovos, mogoss, jovo* (Ro—10); 1553: *mondotott* (MNy. LVIII, 493), 1584: *homalioson* (SzT. I, 268), 1591: *vyologh* (173), 1615: *sokodolmos* (II, 586), 1680: *Csonok* (II, 193), 1596: *olozok* (III, 378), 1678: *fogodlak* (IV, 169), 1740: *forgotni* (287), 1757: *folytottu* (253), 1770: *folyom* (232); 1550: *poroncholattya* (MNy. LVIII, 491).

Palatális viszonylatban ez a jelenség tűnik föl mind a köznyelvvvel megegyező első szótagi *ö-k*, mind a köznyelvi *ë*, *e-k* helyén álló első szótagi *ö-khöz* igazodóan, az *ö* némelykori *æ* realizációjával is. Példák: ÉCs: *döglöttök, kölös, könnöbbit, könvöz, jövöndő, jövöt, lökögöt, örög, ösvön, söktöt, többön, körtö, örmö* 'öröme', *töröllö, ökrö, övjö, töwö, jövö* 'jöve', *ömölvö* stb. (W.); *köwös* 'kevés', *köböl* 'kebel', *rökkön* 'rekken', *ögtö* stb. (W.); DCs: *kövösz, örög, jönnök, törnök* (Nyr. XI, 481), *ölömbe* (H. 170), *ököt* (165), *jaejcencök* (MI. 101), *ökrököt, jönö* (S.) ~ MM: *könnyöBB, kölös* (Ro—10), *örögöBB* (Ro—11), *tærjæ, östö, kötvö* (Ro—10), *kætva* (Ro—16, 18); *örög, szötös, közöpile, möglöli, ötönn* (TV. 15), *löttöm, elföldnélek, szömö* (TJ. 289); 1583: *beoveón* (SzT. I, 1071), 1692: *bölcsön* 'bölcse' (1066), 1699: *közöpin* (1025), 1753: *döglönök* 'döglenek' (II, 473), 1688: *örög* (472), 1594: *feoldeot* (IV, 364), 1782: *többön* (SzT. IV, 748), 1771: *fövönnel* (394), 1740: *völgjö, Földö* (365) stb.

Mind veláris, mind palatális hangrendben néhány azonos lexémában való szembenállás: ÉCs: *börzös* (W.); DCs: *börzösz* (S.) ~ MM: *borzos* (Ro—4, 19), *börzösz* (10); XVIII. sz. e.: *borzos* (SzT. I, 1040); — [de Sz: *borzas*] | ÉCs: *kölös* (W.); DCs: *kælæs* (S.) ~ MM: *kölös* (Ro—11, 27), *kælæsz* (16); — [de Sz: *köles*] | ÉCs: *fogjo, hozzo* (W.); DCs: *fogjo* (MI. 243) ~ MM: *mongyo* (Ro—10); — [de Sz.: *fogja, mongya* stb.] | ÉCs: *jövö, ömölvö* (W.) ~ MM: *kötvö* (Ro—10, 11), *kætva* (Ro—16, 18); — [de Sz: *kötvö*] | ÉCs: *ögtö* (W.) ~ MM: *östö* (Ro—10, 11, 18), *æstæ* (16); 1751: *östö* (SzT. III, 443); — [de Sz.: *este*].

Mindezek a hasonlító-illeszkedő jelenségek nyelvtörténetileg másodlagos fejlemények, de a történeti adatok alapján régiek, még nyilván belenyúlnak a középkorba. Ilyen formájukban egyedülállók a magyar nyelv, illetőleg nyelvjáráások történetében és jelenében. A nyugati magyar nyelvjáráásokban meg egyes középkori magyar nyelvemlékekben (pl. Huszita Biblia) mutatkozó *vőjö, tűzö*-féle hasonulásoknak csak távoli rokonai, a nyelvi alakrendszer számos pontján azonban nem érintkeznek vele. Mivel a csángón kívül csak a Mezőség középső részén, ott is elsősorban a régi Torda megye területén jelentkeznek, a fenti adatokon kívül szükséges még megjegyezni, hogy ott a veláris hangrendben erősen *a-zó* környezetben az *a-zás* jelenségét is akadályozzák, tehát nem *fagdas* (Ro—8, 16, 18) és *fogdas* (Ro—7, 17), hanem *fogdos* (Ro—10), vö. ÉCs: *fogdos* (W.); nem *bakar* (Ro—8, 11, 16, 18) és *bokar* (Ro—3, 7, 17), hanem *bokór* (Ro—10), vö. ÉCs: *bokor* (W.); nem *rakanak* (Ro—8, 11, 16, 18) és *rokanak* (Ro—3, 7, 17), hanem *rokonok* (Ro—8), vö. ÉCs: *rokonok* (W.); stb. Ez is mutatja régiségét, hiszen már a középkorban induló mezősegi *a-zás*-nak is ellenállt. Maga az egész jelenség mindenestre a közép-mezősegi—csángó nyelvi azonosságnak egyik erős tanúsítója.

E) A mezősegi és a csángó típusok közös sajátága az *e, ë* hangok „bomlott” állapota. Ezen leginkább azt kell érteni, hogy az eredeti *ë* és *e* hangszíne — bizonyos kivételes helyzetektől eltekintve — elsősorban a hangsúlyi, illetőleg a szótagi viszonyok befolyásolták, tették nyíltabbá, illetőleg zártabbá, meglehetősen szeszélyes eloszlásban. (Az alábbi adatokban az általános nyílt *e-s* jelölésnek WICHMANNnál *ε*, a zárt *ë-s* jelölésnek *e* felel meg.)

Nézzük előbb az eredeti *ë* viszonyait. Hangsúlyos helyzetben: ÉCs: *djep, esik, fëlső, lehet, regvel, kel, nem; edj, beretvã, estãlã, estrãng* (W.); *szedere, feredik, meg, lenne, mëddzs* (S.); DCs: *šendes, kerestül, kerestül* (NyK. XXXVII, 156), *kereszfa, szëdik, csëbër, veress, meg, ëggyet, nemigën, mënnëk, ësztëvãtã, szërëda, ësşkolãsz* (S.), *leszen. Rëgvel, mëg, eccer, nem* (MNY. XXVIII, 23), *hegyet* (24), *lëgyën, legyen* (26), *esünk* (28), *ëszik, eszik* (MI. 115), *mëünk,*

menünk (46), *lössz* (113) stb. ~ MM: *leşzék, meg-, tészén, szeréda, szeréda, menyek, děcka, éggý, gyertya, mēggý, mēggý, pengyél, pengyél* (Ro—10), *leşzek, mēggý, teszen, szem, szem, menyek, né, né, ne* (16), *mēnyék, gērēnda, éggý* (17); *szegény, fejűl* (TV. 19), *hegyess* (20), *déák, léán, réá, té* (13). — Hangsúlytalan helyzetben eredeti *ē*-k: ÉCs: *embēr, šēpěl, šělmeš, rendel, tihētek, mentek* (ti), *kendēr, bekeg* (W.), *serēsnye, eperē, epēre, ferettem, szipen, kērtēték, pētrēzēlēm, embēr* (S.); DCs: *kerēsza, Piēter, léhél, kēndēr, rēték, eccēr, cēnēge, lépēdűő, verēs* (S.), *eszkēnni* (MNY. XXVIII, 149), *leşzen* (23), *embēr* (27), *engem* (26), *leşzel, leszél* (MI. 113), *cserēsnye* (MNY. XXVI, 250), *Isztemem* (D. 212), *veresz* (230), *legyen* (213) stb. ~ MM: *menték* (ti) (Ro—7), *mentek* (16), *mēnték* (17), *sejem* (Ro—7), *selyem* (18), *selyēm* (19), *csemcség* (Ro—10), *csemcség* (16), *mekkeresztéli* (Ro—10), *mekkeresztéli* (16), *lélék* (Ro—10), *lélék* (16, 18), *béviszēm, béviszēm* (10), *béviszēm* (16), *bējég* (10), *bējég* (7), *bēlyeg* (18) stb.

Az eredeti *e* adataiból példák hangsúlyos helyzetben: ÉCs: *belől, derit, egīēr, fen, hetven, kedves, lel, szeret* (W.), *kērtünk, eperē, fejēr, erdője, hel, mezű* (S.); DCs: *tekeri, lépēdűő, vetűöllő, betegség, kēdd, levele, vereb, βereb, kerek, eké* (S.); *Ere* (H. 10), *mellyettem* (168), *kedveszēdni, Erőske* (MNY. XXVIII, 23), *esik, kēl* (24), *esztendős, Embērök, elvegye* (25), *kevesebbet* (28), *keresse* (30), *eszkēnni* stb. ~ MM: *fejēm, fejēm* (Ro—10), *fejēm* (16), *nyēlvē, nyēlvē* (10), *nyēlve, nyēlvē* (17), *szekerēt, szekerēt* (10), *szekerēt* (17), *hetēt, hetēt* (10), *hetēt* (18), *kettő, kettő* (10), *kettő* (18), *fennyű, fennyű* (10), *fennyű, fenyű* (17) stb. — Hangsúlytalan helyzetben az eredeti *e* helyén: *billent, dēlél, ebren, ēveg, fentet, helēs, messze, nūēs, pipe, siet, teđerél* (W.), *kisike, kiske, vizessz, vizel, külel 'kóvel', füet, lüttem, lüem* (S.); DCs: *fizessze* (H. 166), *evel* (199), *felhelyettem* (128), *mellyettem* (168), *esztendős, Isztem* (MNY. XXVIII, 25), *Kicikéket* (28), *keresse* (30), *lérique* (300), *Erösszen* (Nyr. III, 4), *léhet* (5), *Dzserē* (Nyr. XXX, 223) stb. ~ MM: *élesztő* (Ro—10), *élesztő, élesztő* (17), *ijēn* (10), *ijēn* (17), *ijēn, ijēn* (16), *illyēn* (19), *mēnnēk* (10), *mēnnēk* (16), *mēnnēk* (17), *tetejē* (7), *tetejē* (10), *tetejē* (16), *télhetētlen* (7), *télhetētlen* (10), *télhetētlen* (16), *fübet* (16), *füet* (19) stb.

Az adatokból látható, hogy az eredeti zárt *ē* az egybevetett nyelvjárási részlegekben a palatális hangrendben általában teljes bomlásban van (az *ē* minőséget is inkább a hangsúlytalan szótagi helyzet tartja fenn); de viszonylag rendszerszerűen érvényesül a egyes hangrendű szavakban, valamint az *égy*-ben. A déli csángóban ugyan gyakoribb az *ē* megmaradása, mint az északiban, de ez nyilvánvalóan a szomszédos moldvai székely nyelvi részlegekből való benyomulás, amely az északihoz jellegében társuló csángó nyelvi alaprteget a déli csángóban többé-kevésbé fölkeverte. Az eredeti *ē* természetesen az erdélyi székely nyelvjárásokban teljes rendszerszerűséggel érvényesül (*mēggý, észik, verēs, mēnték* (ti), *embēr* stb.), erős szembenállással az itt egybevetett mezőségi és csángó — főként északi csángó — nyelvjárásokkal. — Az eredeti nyílt *e* viselkedésében is azonos a helyzet a mezőségi és a csángó nyelvjárás között, hangsúlytalan helyzetben a hangsúlytalan helyzet viszi föl az *ē* irányában.

Az írásbeliség szinte egyöntetű *e*-jelölése miatt sem az eredeti *ē* nyíltabbá, sem az eredeti *e* zártabbá válási folyamatait nem tudjuk pontosabban időhöz kötni (éppen ezért fentebb történeti adatokat nem is adtam e jelenséghez). Különböző, itt nem részletezhető okok miatt azonban nagy a valószínűsége annak, hogy ezek a jelemények még jól benyúlnak a középkorba (vö. még BENKŐ, Nyjtört. 91). Ezért is, meg a rendkívüli azonosságú megjelenési formák miatt is igen nagy az esélye annak, hogy a mezőségi és a csángó

nyelvjárás nem egymástól függetlenül alakította egyformává a jelenség helyzetét, hanem e nyelvjárások ebben a viszonylatban is eredetileg közös nyelvviség hordozói. — Az írásbeliség *e*-jelölésének a történeti adatokban való hiánya alól csak egy viszonylatban van kivétel: a XVII. századtól kezdve Erdélyben szokássá vált az *egy*-ben meg néhány vegyes hangrendű szóban az *é*-vel való jelölésmód: 1637: *égy* (SzT. III, 586), 1664: *réánk* (III, 103), 1676: *Déák* (IV, 610) stb. Ez a jelölés az ilyen pozícióban máig változatlanul fentmaradt *ë*-nek a rögzítése.

9. Terjedelmi korlátok nem engedik meg, hogy a mezőségi magyar nyelvjárás és a csángó nyelvjárás közti szoros összefüggéseket az egyes nyelvi jelenségek viszonylatában a továbbiakban is hasonló adatközlési részletességgel mutassam be, noha még igen sok feltűnő párhuzam áll rendelkezésemre. Ezek taglalása helyett a következőkben inkább ahhoz a módszerhez folyamodom, hogy bizonyos párhuzamokat, akár nagyobb kihatásaik vannak a nyelvi rendszerben, akár elszigeteltebbek, egy-egy kiragadott példájukkal illusztráljak. E bemutatásban is törekedtem arra, hogy a mezőségi—csángó egyezések mellett a székely nyelvi szembenállásokat, eltéréseket is érzékeltessem, annak további bizonyosságaként is, hogy a mezőségi—csángó egybeeséseken a székely nyelvi tények kívül esnek. A mai nyelvjárási tények alátámasztására szolgáló történeti adatoknak az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” alapján megtehető lokalizációja természetesen itt is a megadott nyelvjáróterületre illik.

Néhány hangtani jelenség egyes lexémákon szemléltetve: ÉCs: *kinèr* (W.); DCs: *kinyér* (Nyr. IX, 447), *kinyer* (D. 213) ~ MM: *kinyér* (Ro—10, 11), *kinyèr* (16); 1589: *kinieret* (SzT. II, 538); — [de Sz: *kenyér*; vö. 1687: *kenyeret* (SzT. III, 459)] | ÉCs: *dışnô*, *dışnô* (W.); DCs: *dışnóknak* (S.), *dışnóganyé* (H. 168) ~ MM: *dışnô* (Ro—10), *dışno* (8, 16); 1546: *dızno* (SzT. II, 409); — [de Sz: *disznyó*; vö. 1699: *Disznyó* (SzT. II, 410)] | ÉCs: *djörtjo* (W.); DCs: *györtya* (H.) ~ MM: *györtya* (Ro—17, 19); 1546: *gyorthya* (SzT. IV, 776); — [de Sz: *gyértya*; vö. 1598: *gyertya* (SzT. IV, 778)] | ÉCs: *fűsü*; DCs: *fűsü* (H.) ~ MM: *fűsü* (Ro—10, 16, 17); 1591: *Fwsus* (SzT. IV, 93); — [de Sz: *fösü*, *fésü*; vö. 1796: *fösü* (SzT. IV, 91), 1730: *fesü* (93)] | ÉCs: *âlsö*, *fêlsö* (W.); DCs: *fêlsö* (S.) ~ MM: *alsò* (Ro—10), *also* (7, 16), *fêlsö* (10), *fêlsö* (4, 16); 1547: *Also* (SzT. I, 269), 1568: *felső* (I, 269); — [de Sz: *assó*, *arsó*, *féssö*, *fössö*, *fösö*, *férsö*; vö. 1617: *asso* (SzT. I, 270), 1587: *arso* (270), 1617: *fesseó* (III, 1060), 1633: *feseó* (1060), 1587: *ferseó* (I, 269)] | ÉCs: *kühül* (W.); DCs: *kühül* (H. 148) ~ MM: *kühül* (Ro—10), *kühül* (18); — [de Sz: *küjel*] | ÉCs: *ullán* (W.); DCs: *ullyan* (Nyr. IX, 487), *ullyan* (S.) ~ MM: *ullyan* (Ro—18), *ulyan* (19), *ujan* (Ro—10, 16); 1632: *vllian* (SzT. I, 1012); — [de Sz: *ojan*] | ÉCs: *velö* (W.); DCs: *velò* (S.) ~ MM: *velö* (Ro—10), *velüö* (17); — [de Sz: *verö*] | ÉCs: *ultam* 'voltam', *oltam* (MI. 45), *ult* (68), *olt* (45); DCs: *ótak* (H. 172) ~ MM: *óna* (Ro—18); — [de Sz: *vóna*] | ÉCs: *iut* 'ivott'; DCs: *Iutt* (H. 77) ~ MM: *iut*, *ibut* (Ro—16), *iut* (19); 1574: *Iwt* (SzT. III, 457); — [de Sz: *ivutt*] | ÉCs: *ki,djô* (W.); DCs: *kigyö*, *kigyót* (S.) ~ MM: *kigyo* (Ro—7, 8, 16); 1570: *kygo* (SzT. IV, 779); — [de Sz: *kégyó*].

Néhány morfológiai és morfofonetikai jelenség ugyancsak egyes lexémákban szemléltetve: ÉCs: *foguk* 'fogjuk', *tanituk*, *şeprik*, *şöük* (W.); DCs: *nyomuk* (S.), *hagyuk*, *örlik*, *végzük* (MI. 253) ~ MM: *nyomuk* (Ro—3), *nyamuk* (18), *adhatuk* (3); 1570: *aduk* (SzT. I, 72), 1593: *megh tapogatuk*, *latuk* (147);

[de Sz: *nyomjuk*] | ÉCs: *hínuk* 'hívnök' (MI. 89), *örèlnük* (62), *örèznük* (73); DCs: *irruk* (MI. 29), *innyanuk* (123), *hínuk* (89) ~ MM: *vinnük* (Ro-7, 10, 11), *vinnük* (18); — [de Sz: *vinnők*] | ÉCs: *mènnõnk* 'mennénk', *şepèrnõnk*, *fognõnk*, *bunõnk* (W.); DCs: *mènnõnk* (MI. 47), *örölnõnk*, *örèlnünk* (62), *örözõnk*, *örèznünk* (72) ~ MM: *hazamènnõnk* (Ro-11), *hazamènnõnk* (18), *hazamènnünk* (7); — [de Sz: *hazamènnénk*] | ÉCs: *håråm vèrzbe* (W.) ~ MM: *håråm versen* (Ro-8), *håråm versèn* (7); — [de Sz: *håråmszor*] | DCs: *cşemcsèg* (H.) ~ MM: *cşemcsèg* (Ro-7, 10), *cşemcsèg* (16); 1800: *Tsemteşegèsek* (SzT. II, 72); — [de Sz: *csemmeg*, *csemmeget*, *csemcsèl*].

Lexikai, illetõleg szemantikai jelenségek: ÉCs: *åjak* (W.) ~ MM: *ajak* (Ro-7, 10, 16); 1574: *Aiakastwl* (SzT. I, 147); — [de Sz: *szájaprème*, *szájprém*, *buzája*; a Sz. *ajak* 'áll' jelentésú!] | ÉCs: *nodj-uj* (W.); DCs: *nagyuj* (S.) ~ MM: *nagyuj* (Ro-4, 19), *nagyuj* (18); — [de Sz: *hüvejkúj*] | ÉCs: *genèşşèg* 'genny'; DCs: *genèccsèg* (H.) ~ MM: *genyeccsig* (Ro-4), *gönyeccsèg* (7), *gönyeccsig* (8); 1696: *genyetsègetis* (SzT. IV, 57); — [de Sz: *méreg* 'genny'] | ÉCs: *tèlhetètlèñ* 'falánk' (W.) ~ MM: *tèlhetètlèn* (Ro-7, 16), *tèlhetètlèn* (10); — [de Sz: *nagybelü*, *bèlpoklos*, *diatlan*] | ÉCs: *månkõ* 'a kasza fogantyúja' (W.); DCs: *monkõ* (S.) ~ MM: *månkõ* (Ro-11), *monkõ* (19); — [de Sz: *kantár*, *kanta*, *kasza-mankó*] | ÉCs: *şårnåşş-egièr* 'denevér' (W.) ~ MM: *szårnyasegèr* (Ro-10), *szårnyasegèr* (16), *szårnyasegèr* (18); — [de Sz: *denevér*, *bõrmadár*] | ÉCs: *tõşkå* 'tõcsa' (W.) ~ MM: *tõcsika* (Ro-10), *tõcska* (18), *tõcska* (19); — [de Sz: *pocsoja*, ritkán *tõcsa*] | ÉCs: *õrdj'it* 'vonít, üvölt' (W.) ~ MM: *ordit* (Ro-7, 10), *orditt* (19); — [de Sz: *baukol*, *baunkol*, *orgonål*] | ÉCs: *måyåg* 'nyávog'; DCs: *måvog* (H.) ~ MM: *måjog* (Ro-18), *måuc* (19); — [de Sz: *nyávog*] | ÉCs: *løhåd* <daganat, puffedség> (W.); DCs: *lølohod* (S.) ~ MM: *lølohod* (Ro-7), *lølohod* (10); [de Sz: *leszáll*, *lepad*] | DCs: *põrgõltèt* 'põrkölt' (H. 227), vö. ÉCs: *pèrgèlt* 'megsütött' ~ MM: *põrgõlt* (Ro-7), *põrkõlt* (10), *pèrgelt*, *põrgõlt* (8); — [de Sz: *paprikås*, *tokány*].

A felsorakoztatott — és még bőven szaporítható — mezõségi—csángó nyelvi egybeesések, illetõleg ezekkel szemben álló székely nyelvi sajátóságok külön-külön is bírhatnak egyfajta bizonyító erõvel, fõként ha rendszerszerûen érvényesülõ jelenségeket reprezentálnak (mint például a T/1. személyû ige-ragozási példák). Mégis az egyes példák, ha véletlen egybeeséseket ugyan ritkábban tartalmazhatnak is, azonos nyelvtörténeti fejlődményeknek különféle területeken késõbb azonos módon való érvényesülését is magukban rejthetik. Ez a körülmény a sajátos lexikai egyezések, illetõleg különbözõségek esetében sem zárható ki teljesen, tekintve a szavak mozgékony terjedésének nem-egyszer „szeszélyes” jellegét. Am amikor tömegesen felhozható példák lényegében mindig ugyanazt az egyezést, illetõleg különbözõséget mutatják, azt már nemhogy véletlenként, de még mindig ugyanúgy párhuzamosan, illetõleg ellentétesen fejlõdött nyelvtörténeti változások lecsapódásaként sem lehet értékelni; ezeket összességükben általában korábbi nyelvi-etnikai összefüggések, illetõleg eltérések eredményeinek kell vagy legalábbis nagy valószínûséggel lehet tekinteni.

10. Magától értetõdõ, hogy adattárunkban igen számos olyan jelenség is felsorakoztatható volna még, amelyek a mezõségi és a csángó nyelvjárásban közelebb, ugyanakkor a magyar nyelvterület egészét, nyelvjárásai összességét tekintve rendelkeznek bizonyos speciális vonásokkal. Közülük azonban több a székely nyelvjárásokban, illetõleg azok egy részében is feltûnik. Ezek ugyan

tárgyunk egyik kulcskérdésének, a csángó—székely nyelvi-etnikai különállásnak az igazolására kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmasak, ezért akár el is hagyhatók volnának, hiszen a jelzett különállás alátámasztására hoztunk már éppen elég bizonyító példát. Mégis tárgyunk egésze szempontjából ezeknek a jelenségeknek is van bizonyos meghatározó értékük, mert azt természetesen jelzik, hogy a mezőségi—csángó egybetartozást még a legtöbbször történeti adatokkal is régiékként igazolható jelenségek további hosszú sora is szemléltetheti. Ezért, ha a fentiekhez hasonló bő adattárral itt szükségételen is kitérni rájuk, néhány szemléltető példacsoport e vonatkozásban mégis elkelhet.

A hangtani jelenségek közül említhető a névmási határozószók általános geminációja: ÉCs: *nállám, töllem, elöllem* stb. (W.); DCs: *tölle, belölle, nállunk* stb. (H. 77, 78, 129) ~ MM: *tölle* (Ro—16, 17), *rollam* (16, 17), *belölle* (16) stb.; — [Sz: *töle* és *tölle, bölöte* és *belölle* stb.]. Vö. 1507: *beleulle* (SzT. I, 770), 1591: *nalla* (IV, 161), 1592: *teolleok* (III, 608) stb. — A mutató névmás bizonyos határozóragos alakjainak általánosan rövid konzonzánusos változata: ÉCs: *áház, ávül, evül* stb. (W.); DCs: *aval, ahoz, evel* stb. (H. 77, 122, 129) ~ MM: *avül, evül, ahaz, ehaz* (TV. 27); — [Sz: ugyanígy]. Vö. 1546: *ahoz* (SzT. I, 139), 1567: *Evel* (III, 505), 1570: *ehaz* (II, 711) stb. — Az *-s* képzős, két szótagos melléknevek rendszeres szóvégi hosszúsága: ÉCs: *vizeš, mogoš, vereš* stb.; DCs: *βéröss, piross* (S.), *iedessz* (D. 226) stb. ~ MM: *vizess* (Ro—10, 11), *mogoss* (10), *veress* (8, 10, 11) stb. — [Sz: *laposs, bűdöss, ritkábban lapos, bűdös* stb.]. Vö. 1724: *eröss* (SzT. III, 345), 1737: *veress* (IV, 36), 1776: *Űress* (II, 190) stb. — A locativusi és modális *-n* szóvégi hosszúsága: ÉCs: *keddeñ, pēntekeñ, kōñnōbbeñ, sőtālāñ* stb. (W.); DCs: *földōnn* (MNY. XXVI, 269), *párnānn, ódalānn* (D. 205) stb. ~ MM: *házonnn, földenn, szépennn, ügyesenn* stb. (TV. 27); — [Sz: *héten, szépen, ritkábban héteñ, szepeñ* stb.]. Vö. 1650: *Elsobbennis* (SzT. II, 240), 1699: *Málbann* (IV, 1177), *ezenn* (IV, 749) stb. — Az *l*-nek zárt szótagban mássalhangzó előtti megmaradása: ÉCs: *föld, zōld, nōltš* stb. (W.); DCs: *földōnn* (MNY. XXIV, 170), *ōlt, tōltōm* (XXVIII, 152) stb. ~ MM: *vüölgy* (Ro—16), *völgy* (18), *nyolc, zēlv* (19) stb.; — [Sz: *vōgy, zōd* stb., ritkábban *völgy, zōld* stb.]. Vö. 1567: *gyolehot* (SzT. IV, 784), 1568: *földōn* (IV, 361), 1585: *boltot* (I, 985) stb. — A tövégi *n* ~ *ny* fonetikai helyzet szerinti szabályos váltakozása: *tehent, de tehenem, barānt, de barānā, legēñke, de legēñek* stb. (W.); DCs: *ártānnak, de áltányok, tehent, de tehenyek* stb. (S.) ~ MM: *cigānkodik, de cigányok* (TV. 27), *barān, tokán* stb., *de paplanyas, szerecsenyek* stb. (19); — [Sz: hasonlóan]. Vö. 1558: *edenbe, de 1588: Edenyeben* (SzT. II, 546, 547), 1562: *Baranth, de 1587: baranyok* (I, 575), 1573: *azonth, de 1579: azoniunk* (I, 464) stb. — A nyitódó diftongizáció vagy arra való hajlandóság, elsősorban a köznyelvi *é* (R. *é*, részben *ē*) helyén: *ienekél, gekiēr, hiēt* stb. (W.), sőt *üösi, szárluó* (S.); DCs: *hiētfo, piēntek, szieik* stb., sőt *vetüölld fenyüő* (S.) ~ MM: *ienekel, szienā, hiēt* stb. (Ro—10), sőt *küőcsen* (10), *vüölgy* (16) stb. (S.); — [Sz: csak déli *uo, üö, iē*]. — Az *ly* megléte: *poluā, hel, gomolo, hempeleg* stb. (W.); DCs: *gōlye, tengely, jászaly, csinállya* stb. (S.) ~ MM: *gōlya* (Ro—16), *golya* (17, 18), *hālya, hallya* (18), *hālya, halya* (19), *bihaly* (18, 19), *vālyu* (16, 17) stb.; — [a székelységben csak elvétve]. Vö. 1576: *foly* (SzT. IV, 244), 1680: *Bihaly* (I, 922) stb. — A *β* megléte: ÉCs: *βárosz, szilβa, viziβerēb* stb. (S.), *nūwēs, jōwō* stb. (W.); DCs: *βārju, βereb, szárβa* stb. (S.) ~ MM: *hūβes* (Ro—8), *hūβös* (6, 19), *fūβet, fūβēt* (10), *fūvēt* (17) stb.; — [Sz: szintén elszórtan]. — A *ψ* megléte: ÉCs: *ψūšeg* 'tücsök', *ψūšeg* 'prüsszög',

ψῦψῦl (gyermeknyelvi) stb. (W.); DCs: *ψῦcsök*, *ψῦsszög*, *ψῦsszeg*, *ψῦcsi* (állathajtó) stb. (H.) ~ MM: *ψῦcsek* (Ro—8, 10, 18), *ψῦcseg* (18), *ψῦsszeg* (17) stb.; — [Sz: *ψ*, *pr*, *p*].

A morfológiai jelenségek közül jellemzőként említhető a kijelentő mód jelen idő E/3. személyében a köznyelvi *ik*-es igék *ik*-telensége: ÉCs: *fol*, *hezud*, *ás* 'aszik', *es*, *bás* stb. (W.); DCs: *ess*, *hazud*, *gombász*, *mégasz*, *mász* stb. (MNY. XXVIII, 150) ~ MM: *foje* (Ro—7), *foly* (19), *és*, *ès* (16), *iés* (17), *gyon* (10, 11), *gyòn* (16) stb. ; — [Sz: *gyónik*, *esik* stb., ritkábban *gyòn*, *ess* stb.]. Vö. 1576: *foly* (SzT. IV, 243), 1632: *es* (III, 415) stb. — A birtokos személyjelezésben a T/3. személy *-ik* végződése: ÉCs: *ökrük*, *fájuk*, *kértük*, *hāzik* stb. (W.); DCs: *fejük*, *vezetőjüknek*, *hozzájuk* stb. (H. 76, 78, 79) ~ MM: *röllük* (Ro—17, 19), *ökrük* (17), *fájuk*, *kertyük* (17, 19) stb.

A mezőségi—csángó nyelvi egybeeséseknek e csoportjában vannak olyan jelenségek, amelyek általános magyar nyelvtörténeti szempontból a r c h a i z m u s o k n a k minősülnek: mindkét részlegben megmaradtak, amikor nyelvterületünk többi részén e korábbi állapotukat többnyire túlhaladta az idő. Meg kell azonban mondani, hogy az archaizmusok közül néhány (az *ly* megmaradása, a szőközépi, zárt szótagi *l* megmaradása, az *-ik*-telen igeiség), melyek mind az északi, mind a déli csángónál ma is eléggé általánosak, a mezőségi nyelvjárástípusnak ma jobbra csak a délebbre fekvő vidékein vannak meg, pontosabban mára oda szorultak vissza. Hiszen jól ismerjük nyelvtörténeti alakulásukat, amelyet helyi, erdélyi viszonylatban bő írásbeli adatolhatóságuk is alátámaszt: korábban a mezőségi nyelvjárástípus egész területén éltek, s hajdani megvoltukat e terület nagyobbik — és a magyar nyelviség szempontjából egykor egybefüggőbb — területéről újabb változási fokaik szorították déli mezőségi szigethelyzetekbe. Így az *ly*-ezést a *j*-zés: 1734: *Mejje* (SzT. III, 352), 1744: *Göje* (IV, 644), 1756: *Bihajok* (I, 922) stb.; a zárt szótagi *l*-et annak eltűnése: 1570: *Botal* 'bolttal' (SzT. I, 985), 1620: *feodire* (IV, 366) stb.; az *ik*-telenséget az *ik*-esség: 1570: *esyk* (SzT. III, 425), 1584: *giwnik* (IV, 796) stb. — Más archaizmusok máig élnek a csángón kívül az egész mezőségi típusban is, vagy általános szabályossággal, mint a *báránt*: *bárányok*-féle váltakozás (fejlődésére vö. BENKŐ, *LyTört.* 43), vagy szórványosan, mint a β -s ejtémód. Ugyancsak speciális archaizmus az *ahoz*, *aval*-féle kiejtémód, mely a mutató névmás *z* nélküli változatát őrzi teljesen általános érvényesüléssel mind a Mezőségen, mind a csángóságban. Ez utóbbi jelenségre vonatkozóan még két dolgot külön is érdemes megjegyezni. Egyfelől a mezőségi területre lokalizálhatóan a régiségben bőven éltek a mutató névmás *a*, *e* változatainak más határozóragos formái is: 1552: *Akor* (SzT. I, 178), 1578: *atul* (494), 1586: *abol* (337) stb. Másfelől a mutató névmások *z* nélküli formája a mezőségi nyelvjárásban ma is általános: *a vót*, *a már sok*, *e vót itt* stb. (TV. 27), *E lesz a!* (MNY. XXVIII, 24). Ez utóbbira vö. pl.: 1568: *a' meg mongia* (SzT. I, 43), 1671: *è volt az oka* (II, 515) stb.

A mezőségi—csángó nyelvi egybeesések fentebb bemutatott másik csoportjában levő jelenségek általános magyar nyelvtörténeti szempontból n e o l o g i z m u s o k, amelyek — a magyar nyelvi fejlődés egészétől többé-kevésbé eltérő jelleggel — ugyanúgy érvényesülnek mindkét szóban levő nyelvi részlegben. Ezek egy része (*tölle*, *vizess*, *földönn*, *kezik*-félék) azonban — lokalizálható nyelvtörténeti adataik tanúsága szerint is — jó régen kialakult, előzményeiket (*töle*, *vizes*, *földön*, *kezek*) túlhaladott fejlődmények. Az írásbeliség jelölési szokásai miatt nem lehet megállapítani a mindkét részlegben

érvényesülő jelenségek közül sem a ψ meglétének, sem a nyitódó diftongizációnak a korát, bár az utóbbiak minden bizonnyal kevésbé nyúlhatnak nagyon messzi időkre vissza.

Mindezen jelenségek mezőségi—csángó viszonylatban elvileg kétféleképpen kapcsolódhatnak össze. Vagy településtörténeti eseményekben gyökerезnek, azaz valamikor együtt élt népesség területi szétválása vetette őket egymástól messzire, vagy egymástól függetlenül megőrződött archaizmusok, illetőleg egymástól függetlenül kialakult neologizmusok. Bár az utóbbi lehetőséget külön-külön szinte egyetlen jelenség esetében sem lehet kizárni, egyrészt kronológiai kritériumok, másrészt tömegesen szakasztott ugyanolyan módon való érvényesülésük a jelenségcsoport egészére nézve sokkal inkább közös előzmények közös továbbvitelének esélyét erősítik. Erre nemcsak az említett közös archaizmusok erősen gyanúsak, hanem a közös neologizmusok jó része is, tekintve korán kialakult, legtöbbször még a középkorba visszanyúló voltukat is. Olyan közös neologizmusok persze, mint például a nyitódó diftongizáció, e közvetlen nyelvtörténeti összefüggés-sorba aligha állíthatók be; de közvetve azért közös előzményekre is föltétlenül utalhatnak. E nyitódó diftongizáció ugyanis vokális-előzményeiben középső nyelvállású vokális megfelelőinek magasabb nyelvállás felé mutató fonetikai jellegét (ϕ , $\acute{o}$, $\acute{e}$) feltételezi; ez pedig részben így, részben a teljes zártságig menően ma mindkét nyelvi részlegben tetten érhető: ÉCs: *kűket* 'köveket', *dzsiù*, *szipeñ* stb. (S.); DCs: *çrsű*, *hiétfő*, *béfuttunk*, *biéfuttunk* stb. (S.) ~ MM: *bagó* (Ro—10), *baguó* (17), *bő* (11), *büő* (17), *bü* (18), *szegğeny*, *szegiğeny* (17), *szegğeny*, *szeginy* (10) stb. Ez az artikulációs mód például igen gyakran tükröződik CSŰRY déli csángó följegyzéseiben az *é* *i*-be hajló jelölésében (hacsak nem nyitódó diftongusokat hallott ilyenként CSŰRY): *Edeş* (MNY. XXVIII, 25), *incelkëggyék* (26), *segé* (28) stb.

11. Bár már az eddig tárgyalt jelenségek közül is soknak eléggé nagy a kronológiai értéke a mezőségi—csángó nyelvi egybeesések viszonylatában, van a csángóban néhány olyan jelenség is, amelynek — hogy úgy mondjam — „önmagában” is van, nem is csekély *i d ő b e l i v a l l o m á s a*. Ezeknek lényegében közös sajátosságuk, hogy a mai mezőségi (és persze a székely) nyelvjárástípusban vagy egyáltalán nem, vagy csak igen elszigetelten élnek a megfelelőik. Ez természetesen — mint még visszatérek rá — semmiképpen nem zárja ki régebbi eredélyi meglétüket.

Ilyen mindenekelőtt a régebbi nyelvjáráskutatóktól „selypítés”-nek, „sziszegés”-nek stb. nevezett csángó kiejtémód. Ennek keretében a köznyelvi *sz* hátrább képzett (*sz*), a köznyelvi *s* előrébb képzett (*ş*) változatában hangzik, és így lényegében a két hang kiejtése egybeesik (WICHMANN, Wb. jelölésében mindig *ş* [= *sz!*]). Ezzel párhuzamos a köznyelvi *z*-nek hátrább képzett (*z*), a köznyelvi *zs*-nek pedig előrébb képzett (*zs*) változata, mely két hang kiejtése szintén egybeesik (WICHMANN, Wb. jelölésében általában *z*, ritkábban *ž*). Végül e körbe tartozik a köznyelvi *cs*, ritkábban *ty* helyén álló előrébb képzett hang (*cs*, WICHMANN, Wb. jelölésében *č*), melynek esetenként *s* és *c* felől képzése is van. E mixt-hangokat a korábbi kutatók igen sokféleképpen jelölték; l. pl. a déli csángóban: SZARVAS (Nyr. III, 1): *szemmi*, *Iszten*, *zák*, *zidó*, *czak* stb.; MUNKÁCSI (Nyr. IX, 481—4): *kövösz*, *hosz* 'has', *mászakat*, *sapatt* 'csapott' stb.; WICHMANN (NyK. XXXVII, 156 stb.): *kereslül*, *keždjet*, *şendeş* stb.; DOMOKOS (D.): *keszeregj*, *szoha* (223), *ruzám* (228), *pin-*

kezd (260), *vacorakor* (223), *celekedném* (230) stb.; CsÚRY (MNY. XXVIII.): *olászág* (23), *szüsszük* (26), *Kicikéket*, *Régeckép* (28) stb.; HEGEDŰS (H.): *fizessze* (166), *moszt* (169), *gál* 'csinál', *csuk* 'tyúk' stb.; MÁRTON (MI.): *esztél* (23), *szír* (32), *írs* 'írsz' (26), *less* 'lesz' (113), *sán* 'csinál' (14) stb. Saját följegyzéseim: ÉCs: *uduszfa*, *Iszten fizessze*, *petrészselém*, *zöld*, *mezü*, *gerésznye*, *kicsike*, *kisze*, *kérçik* 'kertjük' stb.; DCs: *keresztészfenyüő*, *kakasz*, *berész*, *guzsaly*, *szántász*, *zah*, *zsunkák*, *locsollyák*, *fecske*, *fezke*, *kuća*, *kaşza* 'kacsa' stb.

A csángó artikulációnak ezt az eltolódását számosan igyekeztek már magyarázni, korábban leginkább idegen nyelvi hatással. A nyelvföldrajzilag és történelmileg számba jöhető és számításba is vett török (kun) vagy román nyelvi hatás, kiindulás azonban e nyelvek fonológiai rendszere alapján teljességgel kizárható. Az előbbiből is következően marad tehát az a lehetőség, amely a megoldást a belső magyar nyelvi problematika irányában keresi. És erre komoly kiindulási alapot is ad az a körülmény, hogy a magyar nyelvterület más részein is felbukkannak többé-kevésbé hasonló kiejtésbeli eltolódások. E tekintetben mindenesetre a szlavóniai (kórógyi) magyar nyelvjárás-zigetet bizonyul a figyelemre leginkább méltónak. Itt elsősorban az *s* és az *sz* kiejtősmódja közelít egymáshoz a csángóval jelleggel: *sişef*, *szomjás*, *izmeröş*, *vöröş*, *bűnöş* stb.; de ritkábban más spiránsok és affrikáták kiejtésében is mutatkoznak a csángóhoz némileg hasonló jelenségek: *cserezşnye*, *lencse*, *hutyon* és *hucşon* 'hogyan'; *pácsa* 'kocsonya', *pápicş* 'pipacs', *föcsike*, *köücsön*; *kilenc*, *öccö* stb. (Nyatl. Ju—7). A *cs*-nek *s* felé hajlásáról Kalotaszegről (Nyr. XX, 468) és a Bihar megyei Jánosfalváról (NyF. XXIX, 15) is vannak följegyzések.

A jelenség magyarázatában a csángó és a szlavóniai nyelvjárás közti közvetlen, településtörténeti jellegű érintkezést a már korábban emlegetett történeti okokon kívül két szorosan nyelvi okból is ki lehet zárni. Mindenekelőtt azért, mert a két, szóban levő nyelvjárás között egyébként gyökeres tipológiai különbségek vannak: a szlavóniai magyar nyelvsziget a drávaközi—ormánsági nyelvjárással tart közeli rokonságot, és ilyen minőségében az udvarhelyi székely nyelvjárással vannak feltűnő közös vonásai; ez a probléma azonban nem tartozik mostani tárgyunkhoz. Továbbá az *s*—*sz* viszony kivételével a két artikulációs eltolódási rendszer nem is mutat teljes rokonságot. Következésképpen itt olyan, egymással nem közvetlen összefüggésben levő jelenségről van szó, amely vagy bizonyos mértékben azonos jelleggel fejlődött ki neologizmusként, vagy olyan igen régi minőségeket fenntartó, illetőleg némileg változtatható archaizmusként értékelhető, amely a magyar nyelvterület elszigetelt részlegeiben ért el a máig. Egzaktan magától értetődően egyik lehetőség sem bizonyítható; de tárgyunk szempontjából a másodiknak nemcsak nagyobb a valószínűsége (l. erre alább a hasonlóan elszigetelt archaizmusú *dzs*-nek, valamint a palatális névelőnek a kérdését), hanem ez utóbbi bizonyos okokból méltóbb is a további megfontolásra. E tekintetben mindenekelőtt arra kell utalni, hogy bár az írásbeliség megoldásainak ingadozásai, következtetései sohasem meghatározó figyelmet kívül, éppen a csángó *sz*-ezésnek a korai meglétét írásbeli dokumentum is alátámaszthatja. A már más vonatkozásokban is emlegetett, 1585-ből való csángó folyamodványban ugyanis ilyen alakokat találunk: *Rabszagunk*, *Nagjšzagtaknak*, *Hattalmasz*, *nyomorufzagunkath*, *szegethszegüő*, *latagassza*, *Theszy*, *Ehőlysz* stb. (F.). És ami minket éppen vizsgált tárgyunk szempontjából — az írás bizonytalan hangértékei beszámításával is — különösképpen érdekelhet, XVI—XVII. század erdélyi,

mezőségi lokalizációjú adatok feltűnően nagy számban tartalmazzák a közmagyar *s*-nek *sz*-es és *z*-s jelölését: 1570: *palaszt* (SzT. III, 436), *agh zęprewel* (351), *eszet 'esett'* (IV, 155), *fogzagba* (156), 1573: *adoszagert* (472), *hywasza* (160), *bwneosze 'bűnössé'* (I, 119), 1577: *beszeg 'bezzeg'* (180), 1591: *hasz 'has'* (III, 258), 1598: *hosza 'hozta, hozta'*, 1611: *igaszagban* (II, 452), 1633: *ęoztwe 'este'* (IV, 443), 1690: *Hauasz* (II, 1233) stb.; sőt ugyanakkor találunk efféléket is: 1570: *Soth 'szót'* (IV, 908), 1573: *haromsor 'háromszor'* (IV, 1119), *Berekzasi* (II, 453), 1591: *hasnallyon* (IV, 1134) stb. Vö. továbbá: 1542: *bwsgosagwal* (SzT. III, 436), 1573: *Takas 'Takács szn.'* (IV, 1130), 1597: *Jols 'gyolcs'* (584), *kocyanak* (1125) stb. A fenti adatok legalábbis fölmeríthetik azt a gyanút, hogy egyrészt a csángóban már a XVI. században megvolt az úgynevezett *sz*-ezés, s vele többé-kevésbé összefüggésben egyéb „selypítő” jelenségek, másrészt a Mezőséghez is köthető magyar nyelvjárásokban még ekkor is éltek *sz*-ező kiejtésváltozatok és hozzá hasonló egyéb konzonans-minőségi eltolódások. Nos, ha meggondoljuk, hogy a magyar nyelv-, illetőleg nyelvjárás-történetből is jól ismeretesek efféle jelenségek, mint az *s ~ sz*, *s ~ cs* stb. váltakozások (l. pl.: GOMBOCZ: MNy. XX, 62–3; MELICH: MNy. XXI, 52; KNIEZSA: MNy. XXV, 31; BÁRCZI, Htört.² 115–8, 124; BENKŐ, Nyjtört. 68; stb.), nem lehetetlen sem a szóban levő csángó jelenségek elszigetelt helyzetben máig megőrzött volta, sem a mezőségi nyelvjárások esetleges ebbéli jelenségeivel való kapcsolata. Ha azonban mindez még korántsem bizonyosság, annyi a tárgyalt kiejtési sajátosság teljes rendszeressége alapján mégis valószínű, hogy középkorba visszanyúló jelenségcsoporttal van itt dolgunk. — És kronológiai szempontból is érdemes felemlíteni azt a körülményt is, hogy a közép-moldvai csángó vidékek körzetében levő, ma románok lakta helységeiben, románul beszélők nyelvében megvan például a *č*-nek *š*-be hajló kiejtése. Ez a románban elszigetelt jelenség, s föltehetően elrománosodott csángók artikulációs bázisa hatott itt vissza. A jelenségre már WEIGAND felfigyelt, LÜKŐ pedig a jugáni románok nyelvéből jegyzett föl efféléket: *šeršei*, *aše*, *zeše*, *cruše*, *colaš* stb. (L. 56). Az északi csángó peremterületeken, ahol Jugán is fekszik, az elrománosodás korai volta e vonatkozásban régi szubsztrátum-jelenségre vall.

Mind az északi, mind a déli csángóban megvan a *dzs*: ÉCs: *ęddzset*, *męddzs*, *dzsiju*, *dzsokorerdü*, *madzsaru* (S.), *hadzs 'hagy'*, *addza* (MI. 21), *haddzsam* (22), *vadžsak* (44), *aladžsunk 'aludjunk'* (130), *ędžsem*, *ledzsünk* (155) stb.; DCs: *dzsepü* (H.), *ędzs* (Nyr. XXX, 229), *Dzsęnge*, *bolondzsának*, *tudzsa* (232), *Dzsiófából*, *Dzserę* (233), *tudzsak*, *tudzruk* (MNy. XXVIII, 150) stb.

Az ősmagyar és ómagyar *dzs*, *đzs* meglétéhez nem férhet kétség, s ahhoz sem persze, hogy ez a hangelem legkésőbb az ómagyar kor végéig nyelvünkben általában *gy*-vé vált (l. pl.: BÁRCZI, Htört.² 119–20; KNIEZSA: MNy. LVIII, 310–1; BENKŐ, ÁrpSzöv. 76–8). Nyilvánvalóan élt a *dzs* a keleti magyar nyelvterületen is, de a *đzs* > *gy* változás következtében onnan is nyomtalanul kipusztult, aligha élve túl a középkor végét. Hogy e változás nem érte el a csángó nyelvjárást, annak az oka nemigen lehet más, mint az, hogy a csángóknak a Kárpátokon belülről való kiszakadása még a *đzs* > *gy* változás előtt megtörtént. Nagy valószínűséggel ugyanilyen okokból maradt meg máig a csángóhoz hasonló archaizmusként és a csángó mellett a magyarban egyetlenként a nyugati magyar, őrvideki *dzs* is, az ugyancsak korán kialakult nyelvi szigethelyzet következményeképpen: *dzserek*, *dzsüjt*, *ędzs*, *nadžs*, *įdžsięr* stb.

(IMRE, FelsSz.). Ez az azonosság azonban nem jelent közvetlen nyelvi kapcsolatot.

Rendkívül jellemző jelenség mindkét csángó nyelvi részlegben a határozott névelő palatális változatának megléte: ÉCs: *ε vizbe*, *ε farkás*, *ε kinér*, *ε világ*, *εz erdő*, *εz ápá*, *εz isten* stb. (W.); DCs: *e lányhoz* (H. 99), *e kalapja* (146), *e nénnye* (166), *e faluba* (125), *e szél* (173), *e zasszonra* (174); *e kigyó*, *ez öregek* (S.) stb.

Mint ismeretes, ez a fajta névelőhasználat kódexeink korában még eléggé gyakori volt, de aztán e palatális vonulat elhalt, illetőleg a már korábban is uralkodó veláris alak szinte teljesen kiszorította. A csángó nyelvjárás sem maga fejlesztette ki neologizmusként, hanem mint megőrzött archaizmust vitte tovább, máig folyamatosan. Bizonyosan megvolt a régiségben ez a jelenség a mezőségi nyelvjárásban is, ennek több nyoma is van. Egészen a XVII. század elejéig szórványos mezőségi lokalizálású adatait találjuk meg egy eltokosodott változatának, amikor is megelőző palatális mutató névmás tartotta fenn e minőségben: 1558 k.: *ezt e mixturat*, 1592: *ez e peres feld*, *Ez e hel* (SzT. II, 515). Lényegében ugyanez a jelenség érte el a mát az észak-mezőségi Domokos szigetnyelvjárásában: *ez ez emberek*, *Ez ez embert* (HORGER, Nyelvj. 167). Továbbá két dél-erdélyi nyelvjárászigeten: Szakadátón és Halmágyon a palatális névelőhasználat teljes rendszerében máig föntmaradt, nyilvánvalóan tágabb kiterjedésű érvényesülésének ide visszahúzódott, itt elszigetelődött relictumaként: *e tüsszőz* (Ro—19), *ę tüsszőz* (20), *eki* (19). A jelenségnek a csángóság körében máig kiterjedt, rendszerszerű érvényesülése arra mutat, hogy e névelőhasználatnak a csángók által a Kárpátokon túlra plántálása még a jelenség teljes virulensségének idején történt, tehát XVI. század előtti állapotban gyökerezik. Egyébként ugyanilyen elszigetelt helyzetben maradt meg a palatális névelőhasználatnak a csángóval megegyező módja a magyar nyelvterület legnyugatibb peremén és az Őrvidéken: *e tüsszo* (Nyatl. A—15, 22, Au—2, 3, 4), *e dzserék*, *e ritekén* (IMRE, FelsSz.).

Az északi csángóban van egy olyan fonéma, amely nyilvánvalóan idegen eredetű: ez a középső nyelvvállású veláris illabiális vokális: *deru*, *felu*, *geluska*, *hemu*, *hezud*, *pepuş* 'papucs', *şepu* 'szapu', *şeru* stb. (W.), *hëşszu* (S.), *ëluttam* (MI. 129) stb.

A példából is látszik, hogy e fonéma csak sajátos fonetikai helyzetben: vegyes hangrendű szavak első szótagjában, a rá következő, második szótag *u*-jra előtt jelentkezik. Magyar szempontból voltaképpen elhasonulásos jelenség, a némileg hasonló fonetikai feltételek mellett ilyen helyzetben más magyar nyelvjárásokban is fellépő *ë* helyén áll; vö. *bërázda*, *vësárnap*, *csëlán*, *sějáta* stb. (IMRE, NyjRendsz. 218). A csángóban is köznyelvi *a* helyén áll, de helyzetének különleges sajátossága, hogy egyrészt nem rá következő *á* indukálja az elhasonulást, mint más magyar nyelvi részlegekben, hanem *u*, másrészt az *a*-ból elhasonult *ë* veláris *ë*-ben realizálódik. A román nyelvi hatás ebben kétségtelen, és úgy látszik, hogy a változásban az *ë* (< román *ă*) román jövevényszavakban való átkerülésének is volt szerepe; vö. pl. ÉCs: *pedurār* (W.) < rom. *pădurar* 'erdőőr', *penuşe* (W.) < rom. *pănuşă* 'kukoricacsó haja' stb. A fonológiai rendszerbe új, idegen nyelvi elem behatolása csak huzamosan erős más nyelvi befolyás következtében szokott előállni, a magyarban alig is van erre akár nyelvjárási szinten is példa. Ilyen, nagyon hasonló hangszínezettel, éppen a dél-mezőségi, szakadátai magyar nyelvjárászigeten található — a Nyelvatlasz anyagában *ë*-vel (*ö*-vel) jelölve —, ámde a csángótól eltérő

fonetikai helyzetben: *ë* és *ö* helyén általános jelleggel érvényesülve: *lęcët, lęcöt, lëlkëm, selymët, vidër, ëkër, hëtön, köes, önyv* stb. (Ro—19). E jelenségnek közvetlen köze nyilván nincsen a csángóhoz, de ahhoz hasonlóan példázza, hogy csak nagyon régen sziget-helyzetbe került nyelvi részlegek vesztek el ellenálló képességüket efféle, zárt struktúrát megbontó idegen nyelvi hatással szemben; Szakadát magyarsága is jóval a középkor vége előtt szigetelődött el nyelvileg az erdélyi magyarság többi, összefüggőbb részlegetől.

12. Úgy hiszem, hogy a felsorakoztatott nyelvi egybevetések nyelvföldrajzi vonatkozásban, illetőleg a csángók nyelvi hovatartozását illetően két, egymást önmagában kizáró tényt kétségen kívül igazolnak. Az egyik, negatív jelleggel bírva az, hogy a csángók nyelvének a székelység nyelvéhez semmiféle közvetlen köze nincsen. Ez a tény — merem remélni — most már nemcsak a csángóság korai népi-nyelvi kapcsolatainak ilyen irányban való keresési folyamatát zárja le, illetőleg ki, hanem végérvényesen kiküszöböli a moldvai csángóknak és a moldvai székelyeknek máig kísértő — és rájuk vonatkozó terminológiát is illető — összekeverő, egybemosó szemléletét. A másik, pozitív jelleggel tehető megállapítás viszont az, hogy a csángóknak és a mezőségi magyarságnak a nyelve szoros összetartozásban van egymással. Ezt az összetartozást a magyar nyelvben sajátos helyzetet elfoglaló, különlegesen jellemző jelenségeknek akár néhány is igazolhatná, hiszen ezekben a rendszerszerű érvényesülés igen széles keretei vannak jelen. De az egyes és a csoportos jelenségeknek itt olyan — jelen összeállításunkban távolról sem kimerített — összessége bizonyít, amely a két nyelvjárástípus egybeeséseinek véletlen voltát teljességgel kizárja. A nyelvi relictumoknak nemcsak a mai megléte, hanem jórészt történeti adatokkal is alátámasztható volta nagy egzakt-sággal jelzi, hogy az egybevetett nyelvi részlegeknek valamikor szoros kapcsolatuk volt egymással. A szóban levő jelenségeknek a Mezőségen igen nagy területre kiterjedő, széles nyelvföldrajzi háttere és lokalizálható adatolású történetisége pedig arra is rámutat, hogy a valamikori nyelvi egybetartozás szétválása csakis a csángók területi mozgása, alapnyelvjárásukból való kiválása során mehetett végbe.

Az egybevetett jelenségeknek régi nyelvi adatolással is megtámogatható nyelvtörténeti elemzése arra is fényt vet, hogy a csángóságnak a mezőségi magyarság nyelvi köréből való kiválása meglehetősen régi időkre megy vissza, még minden bizonnyal jól belenyúl a középkorba. Ez a korai nyelvi egybetartozás azonban, amelyet erős archaizmusoknak és rég kifejlődött neologizmusoknak az együttese támaszt alá, nem adhat alapot a csángók valamiféle „különálló ősiségének”, például honfoglaláskori kintmaradásának feltevéséhez, mert egyrészt a szoros mezőségi—csángó nyelvi kapcsolatoknak a ténye és jellege, másrészt a csángó jelenségek nyelvtörténeti megítélésű természetete ezt a lehetőséget teljességgel kizárja.

A mondottakból kiviláglik, hogy a történeti-összehasonlító nyelvjárás-vizsgálat oldaláról levonható azon következtetések, amelyek a csángóknak a mezőségi magyarságból kiszakadt, onnan elköltözött, telepes jellegéről, valamint az elszakadásnak még a középkorba visszanyúló kronológiájáról levonhatók, teljes mértékben egybevágna azokkal az eredményekkel, amelyeket tanulmányom első részében névtani kiindulású elemzésekkel megállapíthattam.

13. Összefoglalva az előbbi többoldalú elemzések tanulságait, a csángók eredetéről és településéről végezetül a következőket mondhatom.

A csángóság zöme minden bizonnyal abból az erdélyi magyarságból szakadt ki, amely a Mezőséget a honfoglalás utáni századokban korán megszállta. A lokalizálható és részben kronologizálható nyelvöldrajzi jelenségek arra mutatnak, hogy Moldvába településük legnagyobb részét abból a nyelvi környezetből történt, amelynek középpontja a Maros közép- és az Aranyos alsó folyásának vidéke volt, s ahonnan egyes dél-erdélyi magyar nyelvjárászigetek lakosságának tekintélyes hányada is kisarjadt. Ez a nyelvi körzet jellegében összefügg a Mezőség északi részének magyar nyelvjárásával is, innen táplálkozott LÜKŐ és MIKECS nézete a csángóság észak-mezőségi, Szamos—Felső-Tisza vidéki eredetéről. Számukra azonban nem álltak, még nem állhattak rendelkezésre azok a nyelvi adatok és nyelvtörténeti ismeretanyagok, amelyek egyrészt a mezőségi magyarságból való csángó kiszakadás tényét egzaktabban is igazolhatták volna, másrészt területi problematikáját is pontosabban körülhatárolhatták volna. A székely kapcsolatok kirekeszthető voltára azonban mindketten jól ráéreztek.

Hogy a keletebbre, a Kárpátokon túla települt csángók közé szórva-nyosabban már korábról esetleg más vidékek magyarsága is keveredett, az nyelvi alapon ugyan nem zárható ki; annyi viszont kétségtelen, hogy a csángók nyelvi alaprétege mindvégig változatlanul a közép-mezőségi nyelvjárás maradt. A nyelv szempontról szinte matematikai pontossággal mutat a lakosság származásának nyelvöldrajzi minőségére. A székelység ebben a települési folyamatban korábban nyilvánvalóan nem vett részt, s a későbbi időkben is inkább csak a déli csángókat érte székely nyelvjárási hatás, mint ahogy csángó nyelvi jelenségek a moldvai székelység körébe is beszüremkedtek itt-ott, a déli csángókkal való szomszédság, keveredés következményeként.

A csángóság Moldvába településének kezdete aligha lehet korábbi a XIII. század legvégénél. Ez az időszak feltűnő módon egybeesik a kézdi székelyeknek a Torda megyei magyarság közé településével, illetve a székely Aranyosszéknek a század nyolcvanas éveiben történt megalapításával (ez utóbbira vö. SZÉKELY: Mályusz-Éml. 332 is). De hogy a két népmozgalom: a csángók legkorábbi csoportjainak Moldvába költözése és a székelyek Aranyos vidéki letelepülése közt van-e összefüggés, arról a nyelv természetesen nem tud vallani. Annál is inkább így van ez, mert az aranyosszéki székelyek a nyelvtörténeti adatokból következtethetően is viszonylag hamar elhagyták eredeti nyelvjárásukat: ma az Alsó-Aranyos vidékének magyar (egykor részben székely) lakossága teljes mértékben a régi, úgynevezett megyei magyarságnak közép-mezőségi nyelvjárását beszéli, lényegében székely nyelvi nyomok nélkül. Megjegyezhető, hogy ugyanez a nyelvi folyamat ment végbe Maros-szék nyugati részének székelységében is: a Maros mentének Székelyvásárhely (= Marosvásárhely) körüli és attól északkeletre eső részén, valamint a Nyárad alsó folyásának vidékén is, az oda a XII. században beköltöző székelység a már ott lakó megyei magyarság mezőségi típusú nyelvjárását teljes egészében, szinte minden székelyes nyelvi nyom nélkül átvette. A nyelvi típusváltás a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint is mind Aranyosszéken, mind Nyugat-Maros-széken viszonylag igen hamar megtörtént, feltehetően a mezőségi nyelvjárástípust beszélő megyei magyarságnak az ottani székelyekhez viszonyított számbeli túlsúlya következtében. — De ha összefüggés is lehet a kézdi székely-

kelyeknek a XIII. század végén az Aranyos alsó folyása vidékére települése és a „csángóvá” lett legkorábbi magyar csoportoknak e vidékről Moldvába költözése között, ez utóbbiak nyilvánvalóan csak a megyei magyarságnak a köréből kerülhettek ki. Más kérdés tehát az, hogy ugyanezt a mezőségi nyelvjárástípust aztán az Aranyosszékre beköltöző székelység is átvette.

A csángóknak valószínűleg nem egyszeri alkalomra korlátozódó, hanem a XIV. században is folyó Moldvába költözése a Radnai és a Borgói hágókon keresztül, a Beszterce és a Moldva völgyén át történhetett. Egy részük alkalmasint itt, e folyók középső folyásának vidékén telepedett le, mert e vidék földrajzinév-anyaga a magyarság korai ittlétéről tanúskodik. Ennek a Románvásár és Bákó vidéki csángókkal feltehetően azonos nyelvű-etnikumú egykori csángó-magyarságnak az elrománosodása azonban korán megindulhatott. A csángóság zöme persze legalább a XIV. században eljutott a Beszterce és a Moldva alsó folyásának vidékére, s ott a Szeret jobbpartján eléggé zárt vonalat alkotott. Elsősorban toponímiai alapon következtethetően különösen népes lehetett a Románvásár környéki, északi csángóság. BENDA (MTud. 1988: 537) szerint a középkor végén Moldva legszámosabb nem román népe a magyar. A Szeret jobbpartján elhelyezkedő régi csángósággal szemben a Szerettől keletre eső csángó települések mind Románvásár, mind Bákó vidékén feltehetően nagyjából későbbiek.

Hogy a Szeret vonalán való megtelepülésnek csak gazdaság-, illetőleg birtoklástörténeti okai voltak-e, vagy esetleg egykori magyar védelmi rendszer elemeit is alkották-e, illetőleg kezdték volna alkotni, arra a nyelvtudomány részéről természetesen nem lehet még csak megközelítő valószínűséggel sem felelni. Egy ide vágó megjegyzés mégis ez oldalról is megtehető. Az a nyelvi nyelvjárásszigeti helyzet, amelyet a Szeret jobbparti régi csángó települési vonal jelez, feltűnően hasonló ahhoz a képhez, ami a nyilvánvalóan határvédelmi vonalat képező egykori dél-erdélyi magyarság nyelvjárásszigeti relictumaiban (Lozsád, Szakadát, Halmágy) máig fentmaradt. S főként Lozsád és részben Szakadát a mezőségi nyelvjárásterület nyelvi jelegzeteségeit mutatva — mint láttuk — belső nyelvi szempontból sem állanak messze a csángóság nyelvi arculatától.

Ha a csángók Szeret mentére költözése tényleg gyepűvédelmi célokat szolgáló tervszerű telepítés eredménye, akkor ez a folyamat az indítékokat és a településtörténeti jeleket tekintve igen hasonló lehet az erdélyi székelység megtelepedéséhez. Persze akkor is azzal a különbséggel, hogy a székelység időben és területileg többrétű települési menete egészében is korábbi idejű, és a magyar nyelvterület teljességének viszonyait illetően is jóval nagyobb távolságokat átfogó, mint a csángóké. Az esetleges jellegbeli hasonlóság tehát mit sem változtat azon a tényen, hogy a székely és a csángó települési-telepítési mozgalmak két különböző folyamat eredményei, és nyelvi-etnikai jellegüket tekintve sincs közvetlen közük egymáshoz, csak a magyarságnak a honfoglalás utáni századokban történő nagy kelet felé húzódása ad számukra közös keretet.

BENKŐ LORÁND

A kettősnyelvűségről

1. A korunkat jellemző fölgyorsult regionális nyelvi változások leginkább szembeötlő s kétségtelenül igen nagy hatású következménye a nyelvjárási beszélők széles tömegeinek kettősnyelvűvé (diglottá) válása. Kettősnyelvűsége (vö. *kettősnyelvű*: VÉGH: MNy. III, 32), más szóval diglosszián, belső bilingvizmuson (ez utóbbira l. BENKŐ: MNy. LXV, 9) vagy belső kétnyelvűsége ugyanazon nyelv két megkülönböztethető változata aktív használatának a képességét értjük, szemben a kétnyelvűséggel vagy bilingvizmussal, amely két különböző nyelv birtoklását jelenti. Mind a kettősnyelvűség, mind a kétnyelvűség lehet egyéni és közösségi. Fontosságukat jól mutatja, hogy W. F. MACKEY szerint több ember él Földünkön nyelviileg nem homogén, mint homogén területen (vö. NYK. LXXXVII, 275).

A diglosszia fogalmát C. A. FERGUSON vezette be egy 1959-ben megjelent cikkében (*Diglossia: Word* XV, 325–40). E szerint a diglott nyelvközösség egyazon nyelv két megkülönböztethető változatát használja: a „magas” változatot ún. presztízsfunkciókban, az „alacsony” változatot a mindennapi helyzetekben (l. HERMAN JÓZSEF: MNy. LXXXIII, 452). A diglossziakoncepció jegyében készült vizsgálatok egybehangzó tanúvallomása alapján a köznyelvi változat a nagyobb presztízssű, az erősen szabályozott, többnyire tudatosan tanult-elsajátított s formális helyzetekben használt nyelvváltozat. A nyelvjárás ezzel szemben alacsony presztízssű, nem olyan erősen szabályozott, spontán módon elsajátított s a hétköznapi, illetőleg familiáris beszédhelyzetekben használt változat (l. K. REIN in: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Hrsg. W. BESCH et alii. Zweiter Halbband. Berlin, New York, 1983. 1447).

2. Helyénvaló — de kivételeket is magában foglaló — általánosításnak látszik, hogy a nyelvjárás ma a familiáris, tehát informális nyelvhasználat formája, a köznyelvi(es) változat pedig a közéleti, nyilvános, azaz formális megnyilatkozásnak a nyelve (l. KÁLMÁN BÉLA: *Dialektológiai szimpozium*. VEAB Értesítő 1982. II. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 33). A kettő között a határ persze nem éles, ez is az oka annak, hogy a két szóban forgó változat nem különül el, illetőleg nem különíthető el mindig pontosan egymástól. A másik, ennél is fontosabb ok pedig az, hogy a nyelvjárási beszélők egy része még nem teljesen kettősnyelvű, tehát első nyelve, a nyelvjárás mellett második nyelvváltozata, a köznyelv vagy annak valamely regionális változata normatív használatára (még) nem képes. A köznyelvi első nyelvű diglott személyek száma kevés, ezért figyelmünk középpontjában a nyelvjárási beszélő áll, aki a számára legtermészetesebb beszédhelyzetekben nyelvjárást beszél, s akinek közéleti nyelve valahol a köznyelv és a nyelvjárás között helyezkedik el.

A kétnyelvűség és többnyelvűség nyelvei egymáshoz való viszonyának a magyarázatára két ismertebb elmélet született (l. K. J. MATTHEIER, *Dialektologische und dialektdidaktische Aspekte des Koexistenzmodells und des Variabilitätsmodells: Germanistische Mitteilungen*. Brüssel, 1984. 5–17). Minthogy ezek legalábbis részint a kettősnyelvűségekre is adaptálhatók, célszerű figyelembe vennünk őket. Az együttélési vagy koegzisztencia-modell szerint a beszélő tudatában két nyelv, illetőleg nyelvváltozat él. Ez az elmélet homogén nyelvi rendszereket tételez föl. A beszélő a beszédhelyzettől függően

vagy az egyik, vagy a másik nyelvet használja. A variabilitás-modell szerint a beszélők nyelvi tudatában három különböző szabályfajta él. Mind az első változatot (kettősnyelvűség esetén a nyelvjárást), mind a másodikat (kettősnyelvűség esetén valamely sztenderdet) kategorikus szabályok alkotják. Közöttük nincs interferencia, világosan elkülönülnek egymástól. Ezekhez társulnak valamennyi szinten a variábilis szabályok, s ezek szerint ugyanaz a megnyilatkozási lánc bizonyos valószínűséggel vagy nyelvjárás, vagy köznyelv, vagy pedig átmeneti forma lesz. A köznyelvi formák terjedésekor a nyelvjárási kompetencia-szabályok kibővülnek, s egy részük variábilissá válik, azaz a nyelvjárási forma mellett nagy valószínűséggel köznyelvi alakokat is produkálnak. Meghatározott ideig tartó variábilis fázis után a variábilis szabályok ismét kategorikussá válhatnak, illetőleg válnak, amikor helyüket a köznyelvi szabályok veszik át. Ez a modell ebben a formában természetesen csak szinkrón állapotra érvényes, hiszen — mint említettem — a szabályok idővel változnak, variábilisból kategorikussá lesznek, és fordítva. Bár e két modell egymást kizárni látszik, mindkettő alkalmazható, csak hogy a nyelvi változások más-más időbeli szakaszán. A kettősnyelvűség vizsgálatában a variabilitás-modell alkalmazható. A (még vagy már) nem teljes kettősnyelvűségében azonban ez is csak részint.

3. A magyar nyelvjárási beszélők kettősnyelvűségét jelző első híradások (l. VÉGH: MNy. III, 329) mutatják már a jelenség szituációs kötöttségét (de vö. már PÁPAY SÁMUEL észrevételét, idézi BALOGH LAJOS: MNy. LXXXIII, 414). E szerint a köznyelvis változatot idegenekkel beszélve használták először. B. LŐRINCZY ÉVA 1950-ben végzett vizsgálatokat nyelvjárási piacozók körében, s ő már „többé-kevésbé tudatos kétnyelvűség”-ről beszél (MNy. XLVII, 103). Idővel, a kettősnyelvűség terjedésével a köznyelvis változat újabb területeket hódított el a nyelvjárásoktól. Erről nyelvatlaszgyűjtőink tudósítanak először rendszeresen (l.: LŐRINCZE: NyatMunk. 156; BÁRCZI: MNy. LII, 400; BENKŐ, Nyjtört. 9). A tapasztalatokat egy közös tanulmányban DEME és IMRE foglalja össze: „ma már nemcsak a köznyelvet beszélők száma szaporodik rohamosan, hanem a köznyelvet ismerőké, vagyis azoké is, akik egymás közt nyelvjárást beszélnek ugyan, de hivatalos érintkezésben már a köznyelvet is tudják használni, sőt szinte reflexszerűen azt használják” (MTud. VII, 551). DEME megállapítása szerint a kettősnyelvűség nálunk „Az utóbbi tizenkét-tizenöt év vívmánya”, illetőleg: „A bilingvitas az országban teljes, s már nem is arbitrer, hanem reflexszerűen működő jelenség” (NytudÉrt. 40. sz. 71). Arra vonatkozólag azonban semmiféle fölmérés nem készült, hogy a magyar nyelvterület nyelvjárási beszélőinek a körében milyen arányú (hányan kettősnyelvűek) s milyen fokú (eléri-e a teljes kettősnyelvűséget vagy sem) a diglosszia (vö. SZABÓ GÉZA: MNy. LXXXIII, 518). Nyelvatlaszgyűjtőink első híradásai (l. az idézeteken kívül IMRE SAMU: ÁNyT. VIII, 88) megítélésem szerint bizonyosan nem — de legalábbis az esetek döntő többségében nem — teljes kettősnyelvűségre vonatkoznak. Ezt az atlaszos szövegfölvételek és a mai állapot egyaránt bizonyítani látszanak (az előbbiekre l. BALOGH LAJOS: MNy. LVIII, 111—5 és VÉGH: MNy. LXVIII, 95—102, 231—42). Az említett híradások óta egyre gyakrabban, egy ideje már rutinszerűen írjuk és mondjuk, hogy a nyelvjárási beszélők „kétnyelvűek”. Ennek a kettősnyelvűségnek azonban jobban utána kellene járnunk. Rábaközi tapasztalataim alapján ugyanis úgy látom, hogy még ma sem beszélhetünk

az idősebbek és a középkorú nyelvjárási beszélők nem is kis hányada, sőt a fiatalok egy kis részének az esetében sem teljes diglossziáról. Teljes kettősnyelvűsége az értem, hogy az egyén, akinek elsődleges nyelvváltozata lehet nyelvjárás és (regionális) köznyelv is, ugyanazon nyelvnek két, nem stiláris változatát a mindenkori beszédhelyzetnek megfelelően váltogatva, az anyanyelvi beszédhasználatnak megfelelő spontaneitással és normatív szabályszerűséggel tudja használni (ez áll természetesen a teljes kétnyelvűsége is, l. HERMAN: MNy. LXXXIII, 449). Teljes kettősnyelvűségről számol be GUMPERZ észak-norvégiai vizsgálatában. Hemnesbergetben szituációs irányítású a nyelvjárás és a köznyelv használata, a kettőt sosem keverik össze (JOHN J. GUMPERZ, Sprache, lokale Kultur und soziale Identität. Theoretische Beiträge und Fallstudien. Sprache und Lernen 48. Düsseldorf, 1975. 35). Itt a nyelvjárás és a köznyelv világosan elkülönül egymástól. BELLMANN szerint Németországban ez a fajta (koordinált) kettősnyelvűség a társadalom mélyreható változásainak a következtében viszonylag korán átadta a helyét az ún. összetett diglossziának, más szóval a kevertnyelvűség meghatározott fokának, amely per definitionem nem is diglosszia már (in: Aspekte der Dialekttheorie. Hrsg. K. J. MATTHEIER. Tübingen, 1983. 107). A magyar nyelvjárásokra korábban bizonyosan ez volt jellemző (l. VÉGH: MNy. III, 329), de tapasztalataim szerint ma sincs alapvetően másként (arról ugyanis meg vagyok győződve, hogy a nem teljes kettősnyelvűség nem Rábaköz falvaira korlátozódó jelenség). Ennek legfőbb oka abban van, hogy a magyarban a köznyelv és a nyelvjárások között nincsenek — például a norvég helyzethez mérhető — nagy különbségek. Minthogy azonban nyelvjárásaink között a köznyelvhez való távolságuk tekintetében igenis vannak különbségek, és vannak nyelvészociológiai természetű differenciák is, lehetnek — sőt bizonyosan vannak is — közöttük különbségek a kettősnyelvűség fokában és milyenségében egyaránt. Rábaközi tapasztalataim azt mutatják többek között, hogy a magasabb fokú diglosszia jóval gyakoribb a nők, mint a férfiak körében (s ez egybevág azon megfigyelésekkel, melyek szerint a nők általában innovatívabbak nyelvileg, mint a férfiak). A kettősnyelvűség foka és mértéke néhány napos vizsgálattal persze nem tisztázható. Ezért nem vállalkozhattak nyelvátlaszgyűjtőink a kérdés megválaszolására.

4. Hogy a kettősnyelvűség meddig marad fenn egy-egy nyelvközösségen, számos nyelven kívüli tényezőtől függ. Mint fentebb láttuk, nálunk a kettősnyelvűség gyors megszűnésével számoltak egy időben. Ebben — az ötvenes évekre visszamenő, a kulturális forradalommal kapcsolatos beidegződések mellett — bizonyosan szerepet játszott az a kétnyelvűségekre vonatkozó, eléggé általánosnak mondható tapasztalat is, hogy a bilingvizmus is átmeneti állapot, amely az egynyelvűsödés felé tart (l. már Y. WICHMANN megfogalmazását: FUFÁ. VII, 26—7; legújabban HERMAN: MNy. LXXXIII, 454 és HERMAN—IMRE: MTud. XXXII, 528). DEME 1964-ben így fogalmazott: „a továbbfejlődés körülményei mindenben az egynyelvűsödés felé tolják a falut” (NytudÉrt. 40. sz. 72). HERMAN JÓZSEF FISHMAN nyomán (J. A. FISHMAN, The Sociology of Language. Rowley, 1972. 91—3) a „fennmaradási potenciál” szempontjából csoportosítva a bilingvizmus két nyelvét számol egy olyan állapottal is, amelyben az „első nyelv . . . gyenge, a második, járu-lékos nyelv pedig . . . erős”, majd hozzáfűzi: „Ez az eloszlás szinte nyelvi definíciója a „kisebbségi” helyzetnek: az anyanyelv, a csoport eredeti nyelve

funkciókat veszít, veszélyeztetett; ez a helyzet kisebbségi még akkor is, ha demográfiai tekintetben az adott országon vagy földrajzi egységen belül többséget érint" (MNy. LXXXIII, 452). Úgy vélem, mindez a diglossziára is alkalmazható többé-kevésbé. A nyelvjárási beszélők első nyelve, a nyelvjárási használati körét s használóinak a számát tekintve is szűkülő nyelvváltozat, tehát a gyenge nyelvváltozat a jövőt tekintve. A nyelvjárási beszélők második nyelve, a köznyelv vagy annak valamely táji változata viszont a terjedő, tehát a jövőt tekintve az erős nyelvváltozat. A kettősnyelvűség és a kétnyelvűség perspektívájának a hasonlósága miatt fogalmaztam meg korábban, hogy a nyelvjárások visszaszorulása több tekintetben is hasonlít ahhoz, amikor kisebb vagy nagyobb tömegek idegen, államnyelvként beszélt nyelvnek a hatáskörébe tartoznak. A fölérendeltségi viszonyban álló idegen nyelv elsajátítása életbevágóan fontos, az anyanyelvként beszélt nyelv pedig szükségszerűen hátrálni kényszerül, majd idővel a bizalmas, familiáris, otthoni nyelvhasználat eszközüvé zsugorodik (Nyr. XCVII, 223).

Mint fentebb említettem, több tényezőtől is függ, meddig marad egy nyelvközösség kettősnyelvű. Svájcban például a Schwyzerdütsch és a Schriftdeutsch jól megvannak egymás mellett, és e békés együttélés a jövőben is biztosítottnak látszik (K. J. MATTHEIER, Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Heidelberg, 1980. 166). Norvégiában általában büszkék lakóhelyükre, s ezt nyelvjárásuk szimbolizálja (GUMPERZ in: Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft. Hrsg. D. CHERUBIM. Berlin, New York, 1975. 342). Ott az egyéni nyelvi identitás megőrzése fontos, ezért az iskola is törekszik a nyelvjárások megőrzésére (H. PAUNONEN: MNy. XXVI—XXVII, 6). Nálunk azonban más a helyzet. Széles körű társadalmi közvélemény szerint a nyelvjárási beszéd negatív jegy (I. TERESTYÉNI TAMÁS, Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tömegkommunikációs Központ. XIX. évf. 4. sz. Bp., 1987.), s emiatt is elég általános jelenség a nyelvjárási beszélők körében a nyelvjárás szégyenlése (IMRE SAMU: ÁNyT. VIII, 90; DEME: NytudÉrt. 40. sz. 70; SZABÓ JÓZSEF: DialSzimp. 123; KIRÁLY LAJOS: Nyr. CVIII, 164; stb.). Ez pedig a nyelvjárás visszaszorulását nagyban elősegíti (I. DEME: Nyr. LXXXII, 482; KOLLÁTH: MNy. LXXXI, 222). Azonban nem szabad megfeledkeznünk egy ellentétes irányba ható tényezőről, arról tudniillik, hogy a nyelvjárás továbbélését speciális funkciója segíti. Az, hogy a helybeliekkel való azonosulásnak és közösségvállalásnak az eszköze. SAUSSURE szerint „Az irodalmi nyelv . . . nem egyik napról a másikra kerekedik felül, és a népesség nagy része bilingvissé [= diglottá] válik . . . Ezt tapasztaljuk Németországban és Olaszországban, ahol a nyelvjárás mindenütt tovább él a hivatalos nyelv mellett. Ugyanilyen események zajlottak le minden korban, minden olyan népnél, amely a civilizációnak egy bizonyos fokára eljutott. A görögöknek volt *koiné*-jük . . . és mellette fennmaradtak a helyi nyelvjárások. Sőt hihetőleg a régi Babylonban is volt egy hivatalos nyelv a nyelvjárások mellett" (Bev. 242).

5. A kettősnyelvűséggel szorosan összefügg a nyelvhasználatban jelentkező nyelvi változatoknak, a nyelvi variabilitásnak a bonyolult kérdésköre is. Ma már nyilvánvaló, hogy a nyelvjárásokat nem söpri el gyorsan, néhány éven belül sem kulturális forradalom, sem más, s hogy a nyelvjárások nem úgy szorulnak vissza, hogy a nyelvjárási beszélők megtanulják a köznyelvet, s ezzel mintegy párhuzamosan feladják nyelvjárásukat. A nyelvjárás és a köz-

nyelv, illetőleg annak valamely táji változata különböző fokozatú egymás mellett élése, valamint az igen erős köznyelvi hatás a mára legjellemzőbb állapot. Ebből pedig természetesen következik a nagyobb presztízsű nyelvváltozat elemei, jelenségei kisebb presztízsű változatba való átáramlásának minden eddiginél nagyobb lehetősége. Ennek szükségszerű következménye egyrészt a változatok számának ugrásszerű megnövekedése, másrészt a nyelvjárási norma tágulása, illetőleg a nyelvjárás bizonyos elemeinek, jelenségeinek az instabillá válása. A diglossia a nyelvjárás változása szempontjából igen fontos jelenség. Mert: a) gyorsítja a nyelvjárások köznyelvhez közeledését, b) köztes, nagyrészt átmeneti változatok létrejöttét indukálja (l. föntebb), és c) eleve szűkíti a nyelvjárás használati körét. Megválaszolandó kérdés több is van. Az egyik ilyen az, hogy a kettősnyelvűség mely fokozatai segítik elő a variábilis elemek szaporodását és terjedését. Az interferencia mértéke két-nyelvűség esetén a kétnyelvűség fajától és fokától függ. A legkisebb az interferencia koordinált és kiegyensúlyozott, a legnagyobb pedig az összetett és egyenetlen bilingvizmus esetén (l. GÖNCZ LAJOS, A kétnyelvűség pszichológiája. Újvidék, 1985.). KONTRA MIKLÓS szerint Göncz „egyes vizsgálatait ezt a hipotézist empirikusan igazolják” (Nyr. CXI, 250). Úgy látom, kettősnyelvűség esetén is hasonló a helyzet (l. még BELLMANN in: Aspekte der Dialekttheorie 107).

A kettősnyelvűségnek a nyelvjárási beszélők körében való folytonos figyelemmel kísérése adhatja a legbiztosabb alapot arra, hogy a nyelvjárások várható jövőjéről érdemben nyilatkozhassunk. Úgy látom, fontos határhoz érkeztünk. Ugyanis ezekben az években hagyta, illetőleg hagyja el először a nyelvjárási területek nyelvjárási elsődleges nyelvű gyermekeinek döntő többsége kiegyensúlyozott kettősnyelvűként az iskolát. A kettősnyelvűségnek a szóban forgó fiatalok körében való tömeges jelentkezése, majd hogynem általánossá válása új helyzet, amelynek következményeit csak akkor tudjuk — illetőleg tudják majd utódaink — magyarázni, ha nem mulasztjuk el rögzíteni s fölmérni ezt az új állapotot.

S egy másik jelenség, amelynek kétségtelen jeleit Mihályiban tapasztalom néhány éve. Ahogy egyre általánosabbá vált bizonyos fokon a kettősnyelvűség, azzal mintegy párhuzamosan kezdett szelődülni a nyelvjárás szégyenlése. Amióta a faluban már eléggé általános nyilvános beszédhelyzetekben egy normatívnak ugyan még nem mondható, de kirívó nyelvjárásiasságokat már nem tartalmazó köznyelvis beszédmód, amióta tehát a szituatív kódváltás természetes reflex, azóta a nyelvjárási(as) és köznyelvi(es) formák egymás mellett élésének nyugodtabb állapota érzékelhető. Mivel a szituatív kódváltás következtében a nyelvjárási beszélő már nemigen kerül olyan helyzetbe, ahol nyelvjárásának használata miatt szó érhetné, a nyelvjárás megbélyegző, stigmatizáló szerepe nem kap erősítést, a nyelvjárás „fölszabadul” tehát részint, s ezzel párhuzamosan megerősítetik abban a funkciójában, hogy egy szűkebb közösség számára az azonosulás és közösségvállalás eszköze, kifejezési lehetősége.

6. Hogy a kettősnyelvűség mai állapotában milyen nagyszerű vizsgálati lehetőségeket kínál, nem kíván megokolást (l. már korábban SZÉPE: MNYj. VII, 54). Ám talán nem fölösleges sürgetnünk az idevágó kutatásokat, figyelemztetésként egy vizsgálati lehetőség immáron visszavonhatatlan elmúlását említve. A kettősnyelvűség falvainkban való kialakulásának-terjedésének kez-

deti szakasza általában az ötvenes évek voltak. Akkor nem készültek célzott vizsgálatok azon nyelvjárási beszélők — tudniillik az ún. „urizáló”, „uradzó” vagy „finomkodó”, semlegesen fogalmazva: köznyelvi nyelvhasználatú adatközlők — körében, akik a köznyelvi(es) neologizmusok első, illetőleg bizonyos helyzetekben többé-kevésbé következetes használói voltak. Nem készültek, mert ezen személyek nyelvi adatai nyelvjárási szempontból megbízhatatlanok voltak. De már nem is készülhetnek, mert a megváltozott nyelvi helyzet ezt többé már nem teszi lehetővé.

KISS JENŐ

Egy jövődő általános stíluselmélet távlatai*

I. Általános stíluselmélet ma nincs. Félrevezetnek a címükben stíluselméletet ígérő munkák, így a század elején WILLIAM J. BREWSTERÉ (*Representative Essays on the Theory of Style*. New York, 1905.), majd az olasz BENVENUTO TERRACINÉ (*Analisi stilistica. Teoria, storia, problemi*. Milano, 1966.) vagy az orosz A. N. SZOKOLOVÉ (*Tyeorija sztijlja*. Moszkva, 1968.). Nincs általános stíluselmélet a magyar Helikonnak (XXVII. 1982/2—3. sz.) stíluselméleti, stílustörténeti témájú számában sem. Némely műről korábbi magyar bírálói is megállapítják, hogy csak bitorolják a „stíluselmélet” címet (pl. MIKLÓS PÁL: *Helikon XVI* [1970.], 497).

NILS ERIK ENKVIST (in: *Discourse and Literature*. Szerk.: TEUN A. VAN DIJK stb. Amsterdam—Philadelphia, 1985. 20) hivatkozik egy korábbi művére, amelynek címe még hiteget, hogy talán mégis van általános stíluselmélet, ha svédül is (*Stilforskning och stilteori*. Lund, 1973.). Sulyok Vince szívességéből megkaptam e könyv bevezetőjét és tartalomjegyzékét. Gyorsan kiderült, hogy ENKVIST is csak a nyelvi stílus elméletét vizsgálja.

SZABÓ ZOLTÁNNAK (in: *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest, 1982. 90) igaza van: a stilisztika elméleti alapjai ingatagok, nem felelnek meg az általános tudományelmélet szigorú követelményeinek. Mindmáig vitás már magának a stílusnak a meghatározása is. Akik bírálva osztályozzák a tenger meghatározást, öncsonkító módon szűkítik a stílus körét. Nemcsak a nyelv keretein maradnak belül, hanem bezárkóznak a szépirodalomba (pl.: HENRYK MARKIEWICZ, *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp., 1968. 75—93; SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *Helikon XVI* [1970.], 420—32).

S akik mégis túlmerészkednek a szépirodalom határain? ELISE RIESELNEK *„Der Stil der deutschen Alltagsrede”* (Leipzig, 1970.) című kötete semmiképp sem stíluselmélet. A nyelvészek is tiltakoznak a stilisztikának művészi nyelvire szűkítése ellen, az ellen, hogy a stilisztika csakis az irodalomtudomány (= a szépirodalommal foglalkozó tudomány) egyik ága (így pl. *Esztétikai Kislexikon*³. Bp., 1979. 620), a nevesebb irodalomtudósok is rájönnek e korlátozás hibáira (így pl. HERBERT SEIDLER, *Grundfragen einer Wissenschaft von der Sprachkunst*. München, 1978. 32—3; korábbi műveiben még másképp). Az efféle önkritika azonban olykor eléggé kétes értékű. LEO SPITZER is egyetért azzal, hogy a stílus kategóriája szélesebb a művészi stílusénál (így RENÉ WELLEK—AUSTIN WARREN, *Az irodalom elmélete*. Bp., 1972. 263—4, Charles

* Továbbfejlesztett mutatvány az 1987-ben írt és a Tankönyvkiadónál sajtó alatt levő vitairatomból.

Ballyt és utódait követve), de aztán arra a megütköztető következtetésre jut, hogy a stilisztikának bele kell olvadnia előbb-utóbb az egységes irodalomtudományba (Romanische Stil- und Literaturstudien. Marburg, 1931. I, 29—30).

2. Az önmagába zárkozó irodalomtudomány, irodalmi esztétika zsák-utcái máig csábítanak némelyeket nálunk is, a keletnémetek közt is. Hajdan a német klasszicisták hirdették, az ő nézeteiket vette át már a maga korában anakronisztikusan a fiatal LUKÁCS GYÖRGY: eszerint még a szépirodalomban is csak a remekműveknek és a nagyon jól sikerült alkotásoknak van stílusuk. A gyöngébb szerzők műveiben, az itt-ott hibás, kevésbé értékes művekben a stílus már nem stílus, hanem csupán modor, manír . . . (in: Művészet és társadalom². Bp., 1969. 51). Önként adódó kérdés, miképp lehet végleges és pontos határt vonni remekmű és közepes vagy gyöngé regény, költemény közt, hogyan a zseni, a nagyon jól fogalmazó író és a rosszabb alkotó között. A fiatal Lukács György nem felel erre. Későbbi életműve ugyan sokunknak tankönyvünk is, de gazdag példatára az értékelési tévedéseknek és módosításoknak is.

Rajongva járva Goethéje nyomán, szükségképpen követett el súlyos tévedéseket. Maga is érezhette a tisztázatlanságot a stílus és a modor e sarkított szembeállításában, ezért tagadta meg a stílus objektivitását. Elvégre lehet-e másképp értelmezni azt az állítást, hogy a stílus „pusztán fogalmilag” létezik, hogy „a stílus fogalmának körét szempontunk határozza meg, mi szabjuk meg, hogy térben és időben, sőt esetleg minőségekben mit foglaljon magába, meghatározhatjuk a küszöböt, amin felül kell értékben vagy szociális jelentőségben emelkednie valaminek, hogy [a stílus szempontjából] tekintetbe jövő tény legyen” (i. m. 60).

Kár volna erre szót vesztegetnünk, ha ezek a nézetek már csak tudománytörténeti furcsaságok volnának. Nem azok. Tovább hatnak, akadályozzák a modern marxista stíluselmélet kibontakozását. SZIGETI JÓZSEF, Lukács követője nem veti el mesterének ezt a korai álláspontját: szerinte is egyértelműen pozitív érték a stílus. Azt hirdeti, hogy a stílus a belső mondanivalóval a d e k v á t külső forma (Bevezetés a marxista—leninista esztétikába. Bp., 1966. II, 58). Sem SZIGETI, sem mások nem tisztázzák gyakran használt minősítéseik tartalmát, így azt sem, hogy mit értenek a d e k v á tságon. Csak fölteszem, hogy 'teljesen megfelelő' az értelme ennek a szónak. De ebben már benne rejlik a következő kérdés is: mi a minősítése valamely vizsgált szövegünknek, ha „külső formája” (egyelőre hagyjuk még a kérdéses „belső formá”-t!) nem adekvát, azaz nem felel meg teljességgel ama „belső mondanivalónak”? Akkor már nincs r o s s z, e l h i b á z o t t, h i b á s stílusa sem? Akkor a külső formája már nem stílus, hanem csupán modor, manír? Ilyen álláspontról rajtolva nem jutnánk el semmiféle stíluselmülethez, legföljebb a torzképéhez.

Még kevésbé lesz stíluselmélet TAMÁS ATTILA stiláris monaszelméletéből — még a szépirodalom határain belül sem. Tamás ugyanis tudománytalanul gyalázza, ha a szépirodalmi formát bármilyen n o r m ával vetjük össze, vagyis ha az egyediben megkeressük az általánost. Ő közvetlenül csakis anyagi megformáltságának — hangsúlyozott — e g y e d i s é g é b e n szeretné megragadni a művet (A költői műalkotás fő sajátosságai. Bp., 1972. 195). Aki viszont az egységességben, köztük a művészi megformálások egységességében,

nem látja meg a különösöknek, általánosoknak a tengerét, az ne is kezdjen a stíluselmélet kidolgozásának a feladatához!

3. Sokan tartják számon, hogy a stílus nem azonos a nyelvi stílussal. SEIDLER (i. m. 30) nemcsak *Sprachstil*-t ismer, hanem *Baustil*-t, *Diskussionsstil*-t, *Erziehungstil*-t, *Trainingstil*-t is, megemlíti egy-egy labdarúgó-mérkőzés stílusát is (úigy ENKVIST, Stilforskning och stilteori, bevezetés). De Seidel azonnal visszakozik is: noha vannak stílusserű jelenségek a nyelvin kívül, ezeknek n i n c s közös nevezőjük a nyelvi stílusokkal. — Ha így volna, akkor el sem képzelhetnénk igazán általános stíluselméletet.

Mások határozottan leszögezik: csak szövegnek lehet ugyan stílusa, de szöveg lehet nem nyelvi jelenség is (arcjáték, tánc, festmény, viselkedés; vö. SZABÓ ZOLTÁN in i. m. 25—6, 64). A szöveg kategóriájának ilyen kitégításával mélyen egyetérthetünk — bizonyos határokig. Azok, akik a sejtek biológiai kommunikációját is szövegnek tekintik (pl. STENT 1972., idézi SZABÓ ZOLTÁN), véleményem szerint túlbóvítik a szöveg határait, metaforikus-metonimikus fogásokkal homályosítják el a valóságot.

Tarthatatlan az a nézet is, hogy a kód, mint a nyelvi rendszer „része” is lehet szöveg, a kompetencia is. Így ez téves. Kódról, kompetenciáról tehetünk m e t a n y e l v i kijelentéseket, s ezek már szövegek egy más szinten. Önmagában azonban sem a kódot, sem a kompetenciát nem fogadom el szövegnek, s ezért természetesen stílusuk sem lehet. Stílust és stílusértéket nem szabad összezagyválnunk.

Mégse söpörjük félre mérlegelés nélkül Seidelnek a nyelvi és nem nyelvi stílusok lényegi kapcsolatát tagadó tételét! Vajon nem más-más értelemben használjuk-e a *stílus* szót a nyelvi szövegre, az építészeti alkotásra, a magatartásra vagy valamely sportmérkőzésre vonatkoztatva? Más szóval: nem esünk-e bele a szó többértelműségének csapdájába?

Ha a *stílus*-nak tárgyunkkal kapcsolatos jelentéseit nézzük akár a magyarban (ÉrtSz., ÉKsz.), akár az angolban, franciában, németben, oroszban (a nagy kétnyelvű kéziszótárak alapján), az értelmes selejtezés után a következők maradnak fenn a rostán: a) 'közölnivalónknak általános nyelvi kifejezés-módja' és ezen belül 'a szépirodalmi igényű alkotások megfogalmazás- és kifejezés-módja, illetve tárgyasult szemléletmódja'; b) '[más] művészetek formanyelve és kifejezés-módja': építészeti, képzőművészeteké, iparművészeté, táncé, zenéé és ezekben egyes alkotásoké is, művészi életműveké is, koroké is; c) 'a magatartás, viselkedés, tevékenység, cselekvés sajátos módja, modora', ezen belül egyéni és csapatsportok mozgás- és küzdésmódja, társasági tánc mozgás-módja.

A szótörténet kideríti ugyan, hogy az írott nyelvi stílus volt a közép-pontja a később szerteágazó jelentéseknek (s napjainkban is annak vagyunk tanúi, hogy némelyek ismét a retorikához csatolnák vissza a stilisztika beszélt nyelvi ágát — ha talán egészében nem is, de jelentős részében, vö. SZABÓ G. ZOLTÁN—SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, Kis magyar retorika. Bp., 1988. 15—27 stb. passim); de ha már etimologizálunk, az is érdekes, hogy bizonyos országokban egyáltalán nem a m ű v é s z i szövegek írott formájára vonatkoztatták a stílust, hanem a j o g i a k r a. A XVI. századi franciában a jogi szövegekről terjedt tovább a jogi követelményeknek eleget tevő peres eljárásmodra — tehát sajátos cselekvési módra, formára (vö. HANS-GEORG GADAMER, Igazság és módszer. 1984. 340—2).

Nem becsülöm túl a szótörténeti tanulságokat, de az elmélet kutatóit is elgondolkoztathatja, hogy eszközi jelentésétől elszakadva, kezdettől fogva jelölte a *stílus* nemcsak a művészetben kívüli szóbeliséget, hanem az írásbeliség egy részét is, jelölt sajátosan összetett cselekvési módokat is. Ismét kérdem: csakis a többjelentésűség tréfája volna ez?

4. Bármennyire üres általánosságoknak látszik, mondjuk ki: a stílus társadalmi kategória! Ezt szögezi le idézett korai tanulmányában — tévedései ellenére — LUKÁCS GYÖRGY is, ezt foglalják magukban a *stílus* szónak akár magyar, akár olasz, akár angol stb. köznapi jelentései is. A nyelvi, az építészeti, a vita-, a nevelési, a magatartási, a viselkedési, a tánc-, a művészi stílus, a verseny- és küzdősportok stílusa, az egyéni és a csapatsportoké nyilván társadalmi valami.

Az a másik idézett tétel, hogy csak szövegeknek lehet stílusuk, vagyis viszonylag zárt, viszonylag önálló közleményeknek, „üzeneteknek”, nemcsak kiegészíti, hanem keresztezi is az előbbi tételt a társadalmiságról. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nem társadalmi információegyütteseknek, „szövegeknek” nincs stílusuk. Kizárhatjuk a stíluselméletből a szeretlen dolgok, élettelen szerkezetek közti mechanikai, fizikai, kémiai információkat is, az élőlények sejtjei közti vagy szervei közötti kommunikáció „szövegeit” is.

Nem szabad az elméleti kérdések megoldásának könnyítése végett leértékelni a központi idegrendszerű fejlettebb állatok kommunikációját. Ennek ugyanis gyakran van olyan szintje, amelyben szétválik a fajra jellemző ösztönyszerű a tanulttól, és mindkettő a teljesen egyedies formájú hang-, mozgási és viselkedési információegyüttesektől. Magának a közleménynek teljesen egyedi, a közöstől eltérő formája még nem stílus. Arra mégis figyelmeztet, hogy az emberi kommunikációban se értékeljük túl a különbözőést önmagában; s arra is, hogy az emberi kommunikáció is több csatornájú, egyszerre több kódot összegező szövegeket hoz létre.

A stílus tehát csakis társadalmi információkkal, illetve az ezeket tartalmazó szövegekkel van összefüggésben. Az információelméletnek már a klaszszikusai kimondták, hogy az információ tulajdonképpen meghatározott rendszerekre vonatkoztatott rendezettsége valamilyen anyagi halmaznak, vagyis hogy az információ mértéke szorosan összefügg a rendezettség mértékével (vö.: G. CULLMANN—M. DENIS-PAPIN—A. KAUFMANN, *A hír tudománya*. 1973. 124—6, 150—1; NORBERT WIENER, *Válogatott tanulmányok*. 1974. 13, 50, 204, 207 stb.). A rendezettséget viszonyíthatjuk a társadalmi érintkezés során az adóhoz, a vevőhöz, a kódhoz és a kommunikáció körülményeihez is. Ne felejtjük el, nemcsak a beszédről van szó: mindenképpen számításba kell vennünk, hogy ha az információ társadalmi, akkor nagyrészt pszichikai, nem pedig matematikai-fizikai mennyiség (vö. G. CULLMANN stb. i. m. 115). Ebből szükségképp következik, hogy ami matematikailag már szignifikánsan, kifejező mértékben rendezett, az az egymástól is különböző személyes tudatok számára még nem okvetlenül az.

Ahogy az érzékelésben is van ingerküszöb (s ez más és más személyenként), úgy a rendezettség felfogásának is van egyéni és átlagos véte li k ü s z ö b j e. Ez a küszöb szükségszerűen magasabb a matematikai rendezettségi szignifikanciánál, ennek alsó határértékénél.

De az is kérdéses, hogy a társadalmi szintű szövegeknek mindenfajta rendezettsége emberi hírré válhat-e. Ezért mielőtt hozzákezenénk a tengernyi

stílusmeghatározás bírálatához és saját definíciónk körvonalazásához, okvetlenül csoportosítanunk kell az információk, szövegek fajtáit.

5. Mi a helyük az információknak a tág értelemben vett különféle szövegekben ?

a) Vannak e l e v e társadalmi információul megalkotott, illetve annak érzékelt képződmények, jelenségek. Közéjük tartozik minden nyelvi szöveg, minden művészi alkotás, a mimika, a gesztusok, mozdulatok, a viselkedés és magatartás jelenségeinek nagy többsége, s természetesen minden nyelvet pótló jelrendszerrel alkotott üzenet.

b) Vannak aztán csak m á s o d l a g o s a n, eredeti gyakorlati funkciójuk kapcsán, ezáltal, emögött, emellett közleménnyé váló jelenségek (használati tárgyaink, lakásberendezések, egyéni és csapatsportok mozgás- és küzdésmódja stb.).

Az elsődleges és másodlagos-háttéri információjú szövegek közt nincs éles határ, szélesek az átfedések. Mennyire elsőleges, mennyire háttéri információjú „szövegek” pl. a nem egészen művészi igényű társasági páros táncok ? Nehéz meghúzni a pontos határt.

De vegyünk még egy példát! Van-e egy egyszerű kancsónak, tálnak társadalmi hírtartalma ? Van. Könnyen rámondanánk, hogy ez az információ másodlagos háttéri jellegű. Azonban gondoljunk csak sokezer éves példányaikra! Legkorábbiak csakis használati eszközként, közvetve adnak információt. Csakhogy igen hamar összeforr a köznapi használat és a kultikus, mágikus, szertartási, ósvallási. Megjelennek olyan kancsó- és tálkafajták, amelyek esetleg már csakis kultikus rendeltetésűek. Vajon akkor a maguk „tünet-szerű” (= index) jel voltukban, felidéző létükben is megmaradnának egyértelműen másodlagos, külső információt hordozó anyagi „szövegeknek” ? Semmiképp sem.

Azonban még e két csoport sem fog át minden információt. A jelszerűség, a közlemény, a szöveg határait annyira ki kell tágítanunk, hogy beleférjenek a természeti és készített tárgyaknak azok a véletlenül kialakult elemei és együttesei, azok a természeti jelenségek is, amelyek u t a l n a k önmagukon kívül valami emberi m á s r a, s ezzel az utalásukkal közvetítenek információt. Látszólag ezzel valami csak szubjektívát vetítünk ki. Valójában erős a társadalmi érvényessége, utalásszerűsége e jelenségek nagy többségének. Egy vízparti naplemente ünnepélyessége, a Tátra „vadregénye”, a pulyka viselkedésének vagy egy macska futásának látványa nagyjából azonosat közöl különféle szemlélőknek. Elvégre a szemlélés aktív, tevékeny folyamat is, és így nemcsak befogad, hanem a körülményekhez mérten ki is vetít. Nemcsak használói vagyunk az egyezményes, a hasonlósági és az érintkezési alapú jeleknek, jelzéseknek, hanem magunk is jellé, jelzéssé, szöveggé minősítő lények vagyunk. Hogy önkivetítődésünk mikor éri el önmagunk számára is a visszavételi küszöböt, ez más kérdés!

Összefoglalom: az e l s ő d l e g e s, a m á s o d l a g o s - h á t t é r i információk szövegei mellett bele kell férniük az általános stíluselméletbe még az emberiesített tárgyi valóság-részek és a természet által kivetített, illetve b e l é j ü k v e t í t e t t (érzelmi, hangulati vagy ábrázolóvá emelkedő) üzenetek „szövegeinek” is. Mivel a legutóbbi csoportot is társadalminak kell elismernünk, nem önkényes dolog stílust is keresnünk bennük. Sőt: épp önmagunk mélyebb fölismerése.

6. Az egyelőre itt meghatározatlan stílus tehát meggyőződésem szerint mind elsődleges, mind másodlagos-háttéri, mind kivetült-belevetített közleményeknek „valamije”. Az általános információelmélet persze csakis kiindulás. A társadalmi szintű információk minden más hírfajtánál bonyolultabbak, s ezekben nem mellőzhetjük a fogalmilag alig megragadható hangulati, érzelmi, akarati-felhívó tényezőket sem. Ezek is: közlemények!

Nem csoda, hogy nincs még általános stíluselmélet, hisz nincs még általános „társadalmi információelmélet” sem. Alapozza ugyan ezt a kommunikációelmélet is, de társadalmiságával meglehetősen csak a nyelvi kommunikációra szorítkozva, és nagyvonalúan kikerülve a legmélyebb filozófiaközeli kérdéseket; valami sejlik az általános nyelvészetből is, a gyöngécske nyelv-elméletből is, a művészetelméletből is, a lélektanból is, amire építhetünk — majd.

7. Nincs kidolgozott általános szövegelmélet sem, amely átfogná a nyelvi és nem nyelvi, az elsődleges, a másodlagos-háttéri és belevetített közleményű szövegeket egyaránt. Ingotagok a nyelvészeti szövegelmélet alapjai is. Azt már tudjuk, hogy szerkezeti oldalról nem definiálhatjuk a nyelvi szöveget, elvégre szöveg lehet már egy tagolatlan indulatszómondat is, és az a vaskos családregény vagy tudományos monográfia is (vö. BALÁZS JÁNOS, *A szöveg*. 1985. 7—11). Balázs szerint csak funkcionálisan ragadhatjuk meg: a szöveg a legmagasabb rendű funkcionális-szerkezeti egység. Félő, hogy ebből nem derül ki: valamely egység legmagasabb rendű volta *v i s z o n y l a g o s !*

Sok szövegteni munka nem is határozza meg, mi a szöveg. JURIJ LOTMAN például még „A szöveg fogalma” című tanulmányában sem vállalkozik rá (*Szöveg, modell, típus*. Bp., 1973. 53—88). Viszont bemutatja a szöveghatárok viszonylagosságát: lehet ilyen határ például egyetlen vígjáték kezdete és vége is, de valamely korszak összes vígjátékából álló korpusz kezdő- és végpontja is.

S ha már a színműnél tartunk: hogyha egyetlen szöveg a teljes vígjáték, melyben több fiktív beszélőtől hallhatunk viszonylagosan zárt monológokat is, két- és többpólusú beszélgetést is, akkor van olyan viszonylat, amelyben egyetlen szöveg valamely valóságos párbeszéd is, vagyis nem bomlik szükségképp a társalgás részvevőinek külön-külön szövegeire. Több beszélő, közlő együttesen is alkothat szöveget közléseik egymásutániságában, lineárisan is, de gyakran egyidejűleg, szimultán módon is (egyszerre beszélve, kiabálva: veszekedés, tüntetés kiabálásai). Egy általános szövegelméletnek kivált hangsúlyoznia kell, hogy a szöveg több közlőnek együttes terméke is lehet. Hisz csakis így lehet szöveg az akár művészi, akár társasági társas tánc bizonyos zártabb darabja is, csapatsportok küzdésmódja is, az egy festészeti irányba sorolható képek összessége is.

Tagadhatatlan, hogy a szöveg határait fölfelé valamilyen objektív vonatkozás határozza meg. A szöveg többek közt *í g y i s viszonykategória*. A vonatkozás helyett érthetőbb volna nézőpontot (vagy divatoskodva: „aspektus”-t) írnom, de némelyek holmi szubjektívizmust szimatolnának ebben. Holott szó sincs itt szubjektívizmusról: a szövegeknek és vele majd a stílusnak a viszonylagossága tény! Valamely kép távlatísága is a viszonylat, a nézőpont függvénye, s a távlatíságot ugyan tükrözi az érzékelés, de anyagi nyoma is megvan a fényképen.

Azzal, hogy elébe megyek az alaptalan akadémikuskodásnak, még nem tagadom: szükség lesz rá mind az általános szövegelméletben, mind az általános stíluselméletben, hogy megvonjuk a határt köztük és az idealista relativizmus között.

8. Hogy a viszonylagosság kérdéskörének tisztázása milyen fontos, kiderül a stílusmeghatározások sokaságából is. Én most nem annyira eltéréseiket emelném ki, mint MARKIEWICZ és SZEGEDY-MASZÁK (i. helyek), hanem azt, ami azonos bennük. Ez pedig az, hogy akár kifejtve és tudatosan, akár csupán bennfoglaltan valami általánoshoz vagy általánosokhoz viszonyítanak. Hogy ezek az általánosok egyben normák is, és ha azok, mennyiben és hogyan, újabb feladatot jelöl ki: a jövendő általános stíluselmélete nem élhet meg kielégítő normaelmélet nélkül; s valójában normaelmélete sincs sem a polgári, sem a marxista tudománynak. Tamás Attila ugyan javasolja az általánost teljesen mellőző stiláris monászelméletet (i. h.), valójában azonban maga sem veszi komolyan ezt, én sem érdemesítem további bírálatra.

Minden egyed tagja nemének, és először, elsődlegesen nem a logikában, hanem a valóságban. Minden egyed tartalmaz valamit nemének lényegéből. Mindegyik ugyanannyit? Tévedés! Egy korcs gyümölcskezdemény, amelynek a fejlődése már a kezdet kezdetén elakadt, hogyan is lehetne ugyanannyira alma, mint a jól kifejtett, egészséges példány?

Minden emberi egyed, minden embercsoport beletartozik az emberi nembe, részeseül valahogy és meghatározott mértékben az emberi lényegből: hogy nem egyforma módon és mértékben, számomra ez is vitathatatlan. A lényegben részeseülés (participáció) szorosan összefügg a létezők szükség-szerűség fokával. A filozófusok rég tudták, hogy mindaz, ami van, nem egyformán szükségszerű. Az idealisták közül Hegel is hirdette ezt, s Engels követte is, helyesbítette is Hegelt (vö. TÖRÖK: Nyr. XC, 4). Sajnálatos, hogy a sztalinistává, posztstalinistává torzuló marxista filozófia eléggé megfélemedezett erről.

Magának a fölismerésnek igen régiiek, de idealisták a gyökerei. A mai ideológiai közállapotainkban előzetesen kellene védekeznem az eklekticizmus ostoba vádjá ellen, ha igazolni akarnám, hogy mennyit tanulhatunk a participáció platóni eredetű és Aurelius Augustinuson (Szent Ágostonon), Dionüsziosz Pszeudo-Areopagitán át Aquinói Tamásig, Eckehardt mesterig vezető tanából (minderre: PLATÓN, Válogatott művei. 1983. 251, 284, 285; AURELIUS AUGUSTINUS, Vallomások. 1982. 24, 25, 198—200; UÓ. in MIGNE, PCL. XXXIV, 30 kk. = Lib. I, c. 32. stb.; THOMAS VON AQUIN, Summa Theologica. Gottes Dasein und Wesen. Salzburg, 1934. I, 86, 93, 101, 124, 191, 194, 226; mivel a marxista filozófiatörténetek botrányosan gyöngék, ha a középkorról van szó, említék néhány régiebb összefoglalást: STÖCKL ALBERT, A bölcsélet története. 1882. I, 66, 122, 123, 208, 211, 250, 386, 402, 403, 441, 462, 483, 557—9, 581, 584, 645, 648, 649, 650—1; GILSON—BÖHNER, Die Geschichte der christlichen Philosophie... Paderborn, stb. 1937. 482, 483, 495, 553—4, 555, 562—4; JOHANNES M. VERWEYEN, Die Philosophie des Mittelalters². Berlin—Leipzig, 1921. 10, 57, 102—3, 207, 209; ROSARIO ASSUNTO, Die Theorie des Schönen im Mittelalter. Köln, 1963. 36, 76, 82, 126; a kérdéskör rövid esztétikai összefoglalása: Esztétikai Kislexikon³ 121).

Mivel a társadalmi közlemények is beletartoznak az emberi teljességbe, viszonylagosságuk a részhalmazé a halmazegészéhez képest, lényegüket a

mozgó, változó, fejlődő emberi lényeghez kell objektívan viszonyítanunk. Méltán merül föl az igény: mi az emberi lényeg? Marx ezzel már korai műveiben foglalkozott, ezekből fejtette ki MÁRKUS GYÖRGY (Marxizmus és antropológia. 1966.). Vitatják ugyan, hogy az ismérvek közül melyek a leginkább elsődlegesek, más szóval azt, hogy ezek az ismérvek nem egyenrangúak, de fontosságukat a vita sem kérdőjelezi meg (tehát: alkotó munka—szolidáris kollektivitás—tudatosság—univerzalitás—szabadság; vö. Esztétikai Kislexikon³).

Ezzel nem tagadhatjuk, hogy az általános szövegelméletnek is, az általános stíluselméletnek is szükségé van az emberi lényeg további tisztázására, netán arra is, hogy ne hunyjuk be a szemünket e lényeg korlátai, negatív oldalai előtt sem.

Tisztázandók MARXnak viszonylag korai, magánhasználatra írt, nem kiadásra szánt jegyzetei is, melyeket a sztalinizmus szentírássá avatott. A híres Feuerbach-tézisek közül főleg a hatodik szól erről a témáról. Ezt jócskán félre lehet érteni, főleg felületes fordításban. Eszerint ugyanis az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége volna, beletartoznának tehát a pillanatnyilag vagy tartósan, véglegesen lényegtelen társadalmi viszonyok. Ez képtelenség. Az a bizonyos „Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse” (MARX—ENGELS, *Ausgewählte Schriften*. Berlin, 1966. II, 371) egyrészt nem szabatos és kiadásra szánt végleges fogalmazvány, másrészt az *Ensemble* a németben nem okvetlenül 'Gesamtheit, összesség', hanem lehet 'szerves együttes' (ti. itt a legfőbb társadalmi viszonyokból álló). Feuerbachhal vitázva Marx nem azt hangsúlyozza, vagy akár csak állítja, hogy a személyiségnek lényegévé válik minden, bármily jelentéktelen társadalmi kapcsolata, viszonya, hanem azt, hogy az emberi lényeg meghatározhatatlan az embert magában foglaló, sőt: teremtő társadalmi viszonyok nélkül. E Feuerbach-tézisről írt szövegelemző, -magyarázó cikkemet eddig több folyóirat nem volt hajlandó közölni. Az idők változtatásával talán mégis napvilágot lát egyszer valahol.

9. Az elsőleges közlemények meghatározásuknál fogva betöltik társadalomszervező feladatukat, az emberi lényegét így is magukban hordozzák. De tudatossági, egyetemességi és szabadságfokuk (ezt nagyjából azonosítom szükségyszerűségi fokukkal), valamint alkotási értékük (ez utóbbi viszont nem azonos a művészi értékkel!) esetenként különbözhet és különbözik is. Különbözhet úgy is, hogy amit az egész közleményhalmaz (szöveg) hordoz, hiányzik valamelyest a közlemény viszonylag zárt részhalmazából, „alárendelt” szövegeiből; úgy is, hogy a részhalmazok lényegfoka az erősebb, mert velük szemben az egész nagyszöveg például úgy terjengős, úgy redundáns, hogy ez csökkenti a közlési hatékonyságot, vagy előfordulhatnak az egészben egymást hatástalanító részszövegek. Világos, hogy ha az emberi lényeg a mérce, akkor ezt nem lehet azonosítani a kisebb, a nagyobb részek és az egész hierarchiájával, noha ez utóbbi azonosságot sem tudom megcáfolni mindig. Azt is könnyen beláthatjuk, a fentiek érvényesek nemcsak a nyelvi, hanem más hagyományos-megegyezéssel, hasonlósági és érintkezési alapú jelrendszerek keretein belül létrejövő szövegekre is.

Sokkal kétesebb, hogy az emberi lényeg mozgása minden vetületében fejlődés-e, más szóval mind magasabb fokra jut-e minden sajátsága. A múlt század bizalmát az egyetemes és egyenletes fejlődésben értjük: de a huszadik század ezt nem igazolta. Egyáltalán nem evidens, hogy például

a nyelvi vagy zenei szövegeknek nagyobb a teherbíró képességük — talán inkább csak másféle tartalmakat közvetítenek. Alighanem visszafejlődik a gesztusnyelv és a mimika sok területen. A tudományos fejlődéssel nem párhuzamos az ember érzelmi világának a fejlődése, szegényesebb az a mód, ahogy érzelmileg birtokba vesszük a világot. A művészetek változnak, de kétséges, hogy ez a változás mindig olyan fejlődés-e, melyben magasabb fokra jut el a megelőzőnél az emberi lényeg.

Nézeteimet nemcsak lehet, hanem kell is kritikailag vitatni, bíráló módon rostálni mindenkinek, aki szintén elindul a jövődő általános stíluselmélete felé.

10. Mik tehát a távlataink a majdani általános stíluselméletre tekintve? Nem lepleztem az akadályokat, sőt! Egy olyan feladattervet rajzoltam körül, amelynek elvégzésében illetékes egy sor más tudomány is (filozófia, jelelmélet, a ma még alig létező általános szövegelmélet stb.). Várjuk-e, míg ezek kitapossák nekünk az utat? Inkább mi is segítsünk ebben. Ne szorítkozzunk arra, hogy csupán deduktívan dolgozzuk ki tudományágunkat. Erre még hosszú ideig nem lenne módunk. Vállalnunk kell, hogy föltevésekre, föltevések rendszerére építünk újabb föltevésrendszerre. Számítunk rá, hogy ingatag lesz az épületünk. Ma viszont legfőljebb légvár van a helyén. Ennél azért többet érünk, ha vállaljuk a kockázatot.

TÖRÖK GÁBOR

Kik azok a krassovánok, és milyen nyelven beszélnek?

1. A történelmi Magyarország utolsó, 1913. évi Helységnevtára kimutatta, hogy öt Krassó-Szörény megyei község, mégpedig Kengyeltó (korábban Rafnik, románul Rafnic), Kiskrassó (korábban Lupák, románul Lupac), Krassóalmás (korábban Jabalcsa, románul Iabalcea), Nermed (korábban Nermet, románul Nermed) és Vizes (korábban Vodnik, románul Vodnic) lakossága csaknem teljes egészében krassován nemzetiségű, négy további Krassó-Szörény megyei község, úgymint Királykegye (korábban Königsgnad, románul Tirol), Krassócsörgő (korábban Klokotics, románul Clocotici), Krassóvár (korábban Krassova, Krassó, Krassófő, románul Caraşova) és Resicabánya (románul Reşiţa) lakosságának kisebb-nagyobb része pedig ugyancsak krassován. Trianon óta e községek Románia fennhatósága alá tartoznak.

Ha valaki magyar nyelvű lexikonok önálló szócikkéből gyorsan kíván tájékozódni a krassovánok felől, akkor két lexikonhoz nyúlhat: a RévaiLex.-nak 1915-ben megjelent XII. kötetéhez és a NéprLex.-nak 1980-ban közzétett III. kötetéhez. A RévaiLex. (XII, 208) ezeket közli: „*Krassovánok*, bolgár eredetű, szerb elemmel keveredett nép Krassó-Szörény vármegyében, főleg a Karas völgyében. Legnagyobb falujok, a többi bolgár falvak központja *Krassóvár* (azelőtt: *Krassova*), mely nevet adott az egész népnek. Még Nagy Lajos idejében jöttek be, de oláh hatás alatt erősen megváltoztak. 1726. szerbek telepedtek le köztük. Ma a K. 7 faluban tisztán és 10-ben oláhhokkal vegyest lagnak. Vö. Czirbusz G., A délmagyarországi bolgárok (Temesvár 1882).” „*Krassóvár* (azelőtt: *Krassova*) ... A község a Karas vizétől kimosott sziklatöbörben fekszik. K. központja ama vidéknek, hol nagyrészt már eloláhosodott *krassován* bolgárok lagnak (l. *Krassovánok*).” A NéprLex. (III, 333) Kósa Lászlótól fogalmazott szócikke így hangzik: „*krassovánok*: r. k. délszláv

(bolgár) etnikai csoport. Az egykori Krassó-Szörény megye DNy-i részén (ma Románia), a Karas-folyó forrásvidékén 11 faluban élnek. Valószínűleg a 18. sz. 40-es éveiben költöztek a bolgár—szerb határvidékről mai lakóhelyükre. A ~ sajátos népi kultúrájának Czirbusz Géza és Cs. Sebestyén Károly munkássága nyomán jelentős magyar nyelvű irodalma van. — *Irod.* Czirbusz Géza: A krassószörényi krassovánok. (Bp., 1913); Cs. Sebestyén Károly: A krassovánok háza (Ethn. 1941).” Ez utóbbi bibliográfiai tétel helyesbítésre szorul. Az Ethn. 1941. évfolyamában Cs. SEBESTYÉN KÁROLYnak „A magyar ház ősi magyar műszavai” (Ethn. LII, 24—36) címen jelent meg dolgozata. A krassovánokról „Adatok a krassovánok néprajzához” címen tett közzé összefoglaló tanulmányt ugyancsak 1941-ben, csak hogy nem az Ethn.-ban, hanem a NéprÉrt.-ben (XXXIII, 134—48). Két korábbi közleménye is krassován tárgyú: „A krassovánok kanalas malma” (NéprÉrt. IX [1908.], 50—9) és „Krassóvár-vidéki színes szövöminták” (Dolgozatok XI [1935.], 204—19).

A *krassován* népnév előfordul még néhány más lexikonunkban is, azonban nem címszóként, hanem Krassóvár (korábban Krassova) helység szócikéjének szövegében: 1895: „K[rassova]. központja egy vidéknek, melyen nagyrészt már eloláhosodott *krassován* bolgárok laknak. Vö. Czirbusz Géza, A krassován bolgárok (Földrajzi Közlemények, 1883. évf. 169—198. l.)” (PallasLex. XI, 39); 1927: „Krassóvár (Craşova) . . . *Krassován* bolgárok központja.” (NapkeletLex. I, 729); 1939: „Krassóvár (Craşova) . . . Lakói a bolgár eredetű *krassovánok*.” (ÚjIdőkLex. XVI, 4029).

Tehát az utóbbi száz év magyar lexikonjai egybehangzóan állítják azt a tételt, hogy a krassovánok eredetükre nézve bolgárok. Ám vannak nemcsak ezzel egyező, hanem ettől eltérő vélemények is. A krassovánok néprajzáról 1882 óta értekező CZIRBUSZ GÉZA 1913-ban ekként összegezte nézeteit: „Harmincegy esztendeje múlt el, hogy nézeteimet könyv alakjában és folyóiratokban publikáltam a *krassovánok* faji eredetéről s ámbár azóta bolgár, szerb, horvát sőt oláh nyelv- és néptudósok is foglalkoztak a körülbelül másfélszáz esztendőös nemzetiségi denominációval — vissza kell térnem eredeti álláspontomhoz, hogy a *krassován* sem horvát, sem szerb, hanem különállóan kifejlődött román—bolgár keverék, amely a szerb dialektust beszéli, mindamellett 1. nem horvát, mert egyedisége, vallása megkülönbözteti mind a horváttól, mind a katolikus bunyeváctól és katolikus bolgártól egyaránt, 2. sem szerb vallásánál és etnográfiai sajátosságainál fogva, 3. de nem is oláh többé, mert ruházatán s néhány román hagyományos szokásán kívül semmisen emlékeztet többé román eleire.” (CZIRBUSZ GÉZA, A temes- és torontálmegyei bolgárok. A krassószörényi krassovánok. Bp., 1913. 114.) Bolgároknak tartotta a krassovánokat BODOR ANTAL 1914-ben: „Ugyanezen évben [= 1737] kezdődött a bolgárok betelepülése, kik a török zaklatásai elől menekülve, Stanislovics kath. püspök vezetése alatt mintegy 4600-an költöztek át a temesi bánóságba. A kormányzás egyik csoportjukat az elpusztult Vinga temesi és Óbessenyő torontáli községbe . . . telepítette . . . A bolgárok másik csoportja a mai krassószörényi resiczabányai járásban Krassóvár, Kiskrassó (Lupák), Vizes (Vodnik), Nermed, Krassóalmás (Jabalcsa) [,] Krassócsörgő (Klokotics) és Kengyeltó (Rafnik) jelenleg is bolgár többségű községeket alapította, illetve népesítette be. Utóbbiakat *krassovánoknak* nevezik.” (BODOR, Délm. 12.) MELICH JÁNOS a következőket írta 1925—29-ben: „A krassószörénymegyei ún. *krassovánok* . . . a XIV. sz. táján odavándorolt szerb nép” (MELICH, HonfMg. 80), „Krassó-Szörény megyében a Karas (= ó-magy. *Karassó*, *Krassó*) folyó men-

tén lakó *krasovánok* nyelvük szerint szerbek" (i. m. 144), „A lippai délszlávok bevándorlását Miletič Ljubomir [ArchSlavPhil. XXV, 161–81] a *krasovánok* bevándorlásával egy időre teszi s őket ez utóbbiakkal egy helyről jötteknek tartja. Van ugyanis Krassó-szörény m-ben a Karas- . . . folyó mentén hét római kath. vallású falu, amelyek lakói önmagukat *Kraševani*-nak, nyelvüket *Kraševski*-nek hívják. Nyelvükről Miletič kétségtelenül kimutatta, hogy a szerb nyelv resavai nyelvjárás csoportjába tartozik. A *krasovánok* ősei szerinte a XV. vagy talán a XIV. sz.-ban vándorolhattak ki az akkori prizren-i (ó-szerbiai) kath. püspökség területéről s valószínűnek tartja, hogy mint katolikusok jöttek hazánkba. Az e területről jött bevándorlók egyes csoportjai Lippán, Odvason, Rékason, Lugoson, Karánsebesen telepedtek le. — Miletič megállapításai a mi emlékeink valóságával nem mindenben egyeznek. Ez főleg onnan van, mert Miletič a Bécsi Képes Krónika és a Dubnici Krónika adatait nem ismerte. A lippai délszlávok kétségtelenül jóval a rigómezei ütközet előtt a XIV. vagy esetleg a XIII. sz.-ban bevándorolt délszlávok voltak s mint nem katolikusok jöttek hazánkba. Ha a *krasovánok* velük egy időben kerültek ide — s mi azt hisszük, hogy a két bevándorlás meglehetősen egy időben történhetett — azt a *krasovánok* a bevándorlás alkalmával katolikus vallásúak aligha lehettek." (I. m. 170). Ismét más véleményvel találkozunk abban a statisztikai munkában, amely Magyarország nemzetiségi viszonyait dolgozta fel a XIX. század utolsó népszámlálásának eredményeit tükröző 1892. évi Helységnevtár alapján: 1902: „A [Krassó-Szörény megyei] bérczek kincseinek hire [a németeken kívül] más fajnépeket is vonzott: előbb horvátok, aztán csehek jöttek. Amazokat ma már a román elem szorongatja telepeikben, telepeik egy részéből a csehek szorították ki. A Karas-völgy négy horvát telepéből csak egy maradt meg: Rafnik, — a többi hármát a csehek foglalták el, ú.m. Klokticsot, Lupákot és Vodnikot; az utóbbi ma már tiszta cseh telep. A Nérvölgy két faluja: Ravenszka és Sumicza is megtartotta tiszta cseh jellegét, 22 román község közepett; míg tiszta horvát falu csak egy van az Érczhegységben: Nermet. Krassován, mely szintén horvát telep, a román kisebbség I^o, Jabalsán IV° erejű." (BALOGH PÁL, A népfajok Magyarországon. Budapest, 1902. 811. Az idézett szemelvény súlyos tárgyi tévedéseire l. Cs. SEBESTYÉN: NéprÉrt. XXXIII, 138.) TIMKÓ IMRE (Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 447) is szóba hozta a krassovánok eredetét: „Nagyobb számban telepedtek meg bolgárok Krassó-Szörény megyében, a Kavas [Ϸ: Karas] folyó vidékén (= *krassovan*-bolgárok) Nagy Lajos korában, akik előbb románokkal (XVIII. sz.), majd pedig szerbekkel keveredtek." A legújabb magyar szépirodalomban is felbukkan krassován nemzetiségű és nyelvű alak. CSERES TIBOR a resicabányai magyar postafőnök feleségének szolgálójaként szerepeltet egy „*krasován*” leányt, aki „bolgár tájszólását magyarral” keveri. (CSERES TIBOR, Resicabánya színeváltozása 1918–1919. Magyar Nemzet 1989. április 1. 11.)

Mi tehát akkor az igazság? Honnan valók, s milyen nyelven beszélnek a krassovánok? Bolgároknak, szerbeknek vagy horvátoknak kell-e őket tekintenünk? Vagy talán mindezeketől eltérő, sajátos népcsoportnak? Valamiféle keveréknépnek?

2. E kérdést már csaknem kétszáz évvel ezelőtt feltették magyar kutatók. A krassovánok fő helyének, Krassovának vagy Krassónak (később Krasóvár) lakosságát VÁLYI 1799-ben katolikus vallású rácnak (azaz szerbnek),

LIPSZKY 1808-ban horvátnak, Hübner, Lex. 1816-ban rácnak, FÉNYES 1851-ben horvátnak jelezte. Különösen figyelmet érdemel GOROVA LÁSZLÓNAK a TudGyűjt. 1837. évfolyamában közzétett alapos tanulmánya a bánási bolgárokról, amelyben szó van a krassovaiakról is: „Némellyek úgy vélekednek, hogy Krassó vármegyében is, nevezetesen Krassován, Lupákon, Klokoditsán, és Rafnikon Bolgárok laknak: de ez meg nem valósúl. — Tisztelendő Milasevits Alajos úr, a' ki Krassóban egy évig plébánoskodott, azt állítja, hogy ezek nem Bolgár ajakú lakosok, hanem inkább az alsó Tótországi Szerém, Pozsega és Verőcze vármegyéknek kiejtése szerint beszélnek, és ezen tót nyelven is tartatnak mind a' predikációk, mind az egyházi énekek, nem ugyan a' napkeleti, hanem egészen a' deák szertartás szerint. De hogy honnan, és mikor kerültek Krassó vármegyébe, sem az írásokból, sem a' hagyományokból ki nem tetszik. — Gyurma Gábor ugyan a' Bolgár szent Ferencz Szerzetének Provinciálisa (ex Extractu Protocoll. Provinciae Bulgar. pag. 247) azt hozza fel; hogy ezen Krassói népek még 1393-dikban a' mikor magokat a' magyar Királyok' kormánya alól kiesve, a' török iga alá jutottaknak nézték, és készebbek voltak inkább hazájuktól, mint hitöktől elválni, költöztek be, az akkori szorongató háborúk miatt, ezen helyekre. Minélfogva ő nem kételkedik a' Krassovai Bolgárságnak valóságán. — A' nép egyéberánt is mindenütt keveset tudván a' maga eredetéről, attól világosításokat nyerni nem lehet, — noha Lier Jakab' előadása szerint . . . Oláhországból prédikálni kijött Bolgár szerzetesek csakugyan Krassóvában is már régenten hirdették a' Római hitet, sőt még az is megvalósúl, hogy a' Bolgár Szerzetesek tették a' lelki szolgálatokat a' múlt század vége táján nem csak Káránsebesen, Krassován, és Szlatinán, hanem még Ottvason is Arad vármegyében. — Némellyek ezeket a' lakosokat, a' kiknek száma az 1833-dik évi névkönyv szerint a' Csanádi megyének, öszvesen 8576-ra megyen, — Dalmát származásuaknak tartják. De micsoda kút-főből ered ez az állítás, vagy honnan merítették az erre szolgáló bizonyítás meg nem foghatom; — annyi bizonyos, hogy ezen tót ajakú katolikusoknak, a' Temesi és Torontáli Bolgárok közt, semmi rokonuk nincsen, és házassági, vagy más nemű barátságos öszveköttetés nem divatoz közöttök, holott ha az érdeklettek valóságos Bolgárok volnának, lehetetlen, hogy a' leírt két városnak [Óbesenyőnek és Vingának] sokkal lehetősebb, és szabadabb polgárjaival közlekedésbe ne kívánnának jutni, — legnagyobb hozzávetéssel, míg nyomosabb bizonyítványokra nem akadunk, katolikus Rácoknak tarthatnánk őket.” (TudGyűjt. XXI [1837.]/9. sz. 37—8.) 1867-ben BÖHM LÉNÁRT (Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme. II. Pest, 1867. 70) ekként vélekedett: „A bolgár bevándorlók egy másik része az oraviczai bányakerületben nyert települési jogot, hol Krassován, Lupákon, Vodnikon, Nérmeten, Jabulezán, Klokodián, Rafnikon, és a Szemenik (Muntje) hegyvidék terméketlen torkolatában maig is fönmaradtak, és *krassovának* elnevezés alatt ismeretesek.” PESTY FRIGYES (Krassó vármegye története. II/1. Bp., 1884. 258—9) 1884-ben a következő véleményt nyilvánította: „Krassó alapítói és megszállói nem a bolgárok voltak, kiknek utódai ma is e vidéket lakják; mert a bolgárok csak Nagy Lajos idejében vándoroltak be. Valami más szláv fajnak kellett tehát előbb itt laknia. Nagy Lajos király Stracimir bolgár cárt, ki ellen a törökkel szövetekezett, 1365. évben megverte és Bolgáriából bániságot alakított, de már 1369. évben visszahódította Stracimir Viddint, és a franciskánusok által megtérített bolgárokat kegyetlenül üldözte. Ennél fogva a bolgárok közül számosan Délmagyarországba menekülnek, a hol Szvinicza, Szlatina,

Karánsebes, Rékas, Lippa és Krassova jelöltettek ki nekik megtelepedési helyükül. — A török hódító hatalma rohamosan fejlődött. Az egyesült szerb—bolgár sereg 1371. a Mariczavölgyben, 1389. évben a Rigómezőn tétetett tönkre, 1393. évben esett el Tirnova, Bulgária fővárosa. Ez időtájról teendő a bolgárok második bevándorlása Délmagyarországba. A krassói plébánia évkönyvei világosan 1393. évet mondják beköltözéseinek. A menekült katolikus bolgárok a krassovai kerületben Krassován, Jabolcsán és Lupákon foglaltak el szállást. A mohácsi vész után, a török zsarnok Magyarország nagyobb részére is terjeszté ki hatalmát, és most már nem volt a bolgároknak hová menekedniük; ha tehát a török a síkságon garázdálkodott, ők a Karasvölgy szurdikaiban, katlanaiban (Krassova) kerestek menedéket. A fordulat nagyon későn állt be, és Délmagyarország csak a XVIII. század első felében szabadult meg a töröktől. — Ma a *Krassován* falvak egy sajátos jellegű tájéket képeznek. Legnagyobb község a hegykatlanban fekvő Krassova (3520 lakos), honnan mint pásztorok a Karas forrásvidéke körüli felsíkos magaslatokra felhatolván, Jabalcsát (első említése 1393. év) alapították; a Karas jobb partján pedig Lupák (1393. év), Klokotics (1690—1700. év), Nermeth (említve 1761. évben), Ravnik (1690—1700. év) és Vodnik falvakat. — [. . .] Feltűnő, hogy az . . . utóbbi [1717. évi] összeírás a két [o: hét] *krassován* község közül csak . . . az egy Krassovát sorolja fel.”

3. A krassovánok eredetének és nyelvének kérdésére mégsem magyar kutatók, hanem külföldi tudósok adták meg a végérvényes választ. A tisztázáshoz nagymértékben hozzájárult a bolgár LJUBOMIR MILETIĆ (Über die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn: ArchSlavPhil. XXV [1903.], 161—81), a román EMIL PETROVICI (Graiul Carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională. București, 1935. XII + 270 l. [Biblioteca Dacoromaniei Nr. 8]), a román TRAIAN SIMU (Originea Crașovenilor. Studiu istoric și etnografic. Lugoj, 1939. 151 l.), a szerb PAVLE IVIĆ (Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung. I. Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe. 'S-Gravenhage, 1958. 325 l. + térkép. Passim, különösen 269, 279, 282, 284) és a szerb IVAN POPOVIĆ (Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1960. 687 l. Passim, különösen 44, 137—9). Az egyes kutatók nézeteinek részletes bemutatását mellőzve csupán a legfontosabb eredményeket foglalom össze. A nyelvjárási sajátosságok tüzetes elemzése alapján a krassovánok őshazáját már nem Bulgáriában keresik, ahogy az korábban ferences rendi írásos hagyományok nyomán szokásban volt, hanem szerbhorvát nyelvterületen, mégpedig annak legkeletibb részén, a Timok folyó felső folyásánál, a bolgár nyelvhatár közelében. (Ma ott másféle lakosság él.) Mostani hazájukba, a Bánság hegyei közé alighanem a XIV. században kerültek. Zárt etnikai egységük a konzervatív nyelvi tendenciáknak kedvezett. Különállásukat elősegítette vallási különbözőségük, római katolikus voltak is. Nyelvükbe csupán korlátozottan szivárogtak be elemek a környező román lakosság nyelvéből. A krassovánok nyelve nem bolgár, s nem szerbhorvát—bolgár keverék, hanem minden kétséget kizáróan tisztán szerbhorvát. Így vélekedik a sok egyéni nézetet valló IVAN POPOVIĆ is, csak hogy szerinte a krassovánok nem balkáni bevándorlók, hanem azoknak az egykori dáciai szlávoknak az utódai, akik már a magyar honfoglalás előtt is mai lakóhelyükön éltek. Ám ezen feltevésnek nincs meggyőző ereje. GYÖRFFY (III, 470) megállapította, hogy „A 895-ben beköltöző magyarság a Krassó völgyében bolgár—szláv s

talán még az avar uralom idejéből itt maradt bolgár—török népelemeket talált.” Ezek a népelemek azonban maradéktalanul beolvadtak, felszívódtak a magyarságba. A krassovánok csakis későbbi betelepülők lehetnek. Területük legrégebb helynevei között elvben előfordulhatnak ugyan bolgár—szláv nyomok, de az újabb szláv réteg természetesen krassován, azaz nem bolgáros, hanem szerbes jellegű.

Jó példa minderre a hét legfontosabb krassován lakta helységnek a neve. (1910-ben e hét község 7541 főnyi lakosából 7195 volt krassován.) A krassovánok fő helye, amelyről nevüket is vették, *Krassóvár*, vagyis az egykori *Krassó* [1323: *Kraso*: GYÖRFFY III, 489] a tatárjárás után a Krassó folyó forrásvidékén emelt *Krassófő(vár)* [1335: *Karassofw*: uo.] alatti váralja-település. A krassovánoktól használt, szláv képzésű *Karáshevo* [1690—1700: *Karasevo*: NéprÉrt. XXXIII, 137, de l. 1535: *Karassowcz*: MILLEKER 98 is] és a román *Craşova ~ Caraşova* [1717: *Karassova*: NéprÉrt. XXXIII, 137] a magyar névhez képest másodlagos; a krassovánok beköltözése nyomán keletkezett. (L. FNESZ.⁴ I, 804.) — A többi hat kisebb falu mai alakjában nem ősi település. Ha volt is helyükön a középkorban néhány ház, ezek az évszázadok során eltűntek. Cs. SEBESTYÉN (NéprÉrt. XXXIII, 137) szerint a hat község mai népe Krassófőből (Krassova) rajzott ki, mégpedig a XVII. század végén vagy a XVIII. sz. elején. Vegyük sorra e hat kisebb krassován falut.

A Krassóvártól északkeletre fekvő *Jabalcsa ~ Iabalcea* [1564: *Jabalchna* SUCIU I, 300; 1607: *Jabalcsia*: uo.; 1808: *Jabalcsa*: LIPSZKY, Rep. I, 267], amely az országos helységnévrendezés során a *Krassóalmás* nevet kapta, szerbhorvát nevet visel; vö.: *Jabuča* 'patak Szerbiában' (HASZ. IV, 385), *Jabuče* 'hat település neve Szerbiában' (HASZ. IV, 387). A *Jabalcsa* helységnév a krassovánok nyelvjárásából való; vö. krassován nyelvjárási *Jábalče* (tkp. 'almafákkal benőtt hely') 'Jabalcsa' <: *jábalka* 'alma(fa)'. (A krassován nyelvjárási *jábalka* szabályosan megfelel a szerbhorvát köznyelvi *jábuka*-nak.) A magyar *Jabalcsa* közvetlen előzménye a román *Iabalcea* lehetett. (L.: PESTY, Krassó II/1, 232; PETROVICI, Graiul Caraşovenilor 10.)

A Krassóvártól észak-északnyugatra fekvő *Klokotics ~ Clocotici* [1690—1700: *Klokotics*: SUCIU I, 137; 1808: „*Klokodics* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 326], amely az országos helységnévrendezés során a *Krassócsörgő* nevet kapta, valószínűleg román eredetű nevet visel; vö. román *clocotici* 'hólyagfa (Stachilea)'. Minthogy azonban a krassován nyelvjárásban is *klokótič*-nak (BORZA, Dicţ. Etnobot. 164) hívják a hólyagfát, elvben krassovánok is lehettek a névadók. A román növénynév szláv vonatkozásaihoz l. szerbhorvát *klőkőč* 'hólyagfa', *klokóčika* 'ua.', illetőleg *klokotati* 'bugyog, csörgedez; kotyog; pattog, durrog'. (L.: JORDAN, TopRom. 505; PETROVICI, Graiul Caraşovenilor 9.; FNESZ.⁴ I, 671 *Kalakocs-patak* a.)

A Vízestől (Vodnik) észak-északkeletre fekvő *Lupák ~ Lupac* [1598: *MoyseLupak*: SUCIU I, 369; 1808: „*Lupak* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 393], amely az országos helységnévrendezés során a Krassófő ~ Krassova történeti adatai [1358: *Ńog Carassou*, *Kyskarassou*: CSÁNKI II, 103] közül feltámasztott *Kiskrassó* nevet kapta, kellően még nem tisztázott eredetű nevet visel. Bizonyára a krassován nyelvjárási *Lúpak* alakból kell kiindulni. Lehetséges, hogy elsődlegesen víznév volt. Felmerült a szerbhorvát *lupati* 'ver, ütleget' igéből való származtatás; vö. *voda se lupa* 'a víz verődik'. Az *-ak* képzőt sokféle funkcióban használják a krassovánok. (L.: PESTY, Krassó II/1, 414; PETROVICI, Graiul Caraşovenilor 11, 129—30.)

A Krassóvártól északra fekvő *Nermed* [1723: *Nermy*: PESTY, Krassó II/2, 67; 1786: *Nermet*: KORABINSKY 440; 1799: *Nermed*: VÁLYI II, 677; 1808: „*Nermed* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 459] neve bizonyos mértékben a Zaránd megyei, idővel elenyészett *Nyermig* [1477: *Nermigh*: CSÁNKI I, 741] faluéra, valamint a Bihar megyei Béltől délkeletre ma is meglévő *Nyermegy* [1580: *Nyrmeogh*: JAKÓ 306; 1692; *Nyermigz*: SUCIU I, 424] ~ *Nermiş* faluéra emlékeztet. Magyar eredetűnek látszik, de a részletek tisztázatlanok. PETROVICI (Graiul Craşovenilor 11) összetett magyar víznevet keresett benne *ügy* 'víz, folyó' utótaggal. A krassován nyelvjárási névalak *Nérmit*.

A Krassóvártól nyugat-északnyugatra elterülő *Rafnik* ~ *Rafnic* [1690—1700: *Ravnik*: SUCIU II, 68; 1723: *Raffnek*: uo.; 1808: „*Ráfnik* val. *Ravnik* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 547], amely az országos helységnévrendezés során egy elenyészett középkori helységnek, *Kengyeltó*-nak [1418: *Kengyellhow*: CSÁNKI II, 103; l. még MILLEKER 99] a nevét vette fel, szerbhorvát nevet visel; vö. szerbhorvát *Ravnik* 'egy horvátországi település, egy horvátországi erdő, valamint egy szerbiai földterület neve' (HASz. XII, 423). A krassován nyelvjárási *Rávnik* alapszavához l. szerbhorvát *ravan* 'sík, sima; egyenes'. (L.: PESTY, Krassó II/2, 137; 1914: Temes-Kutas és Oraviczabánya. 1:75000-es térkép; PETROVICI, Graiul Craşovenilor 12.)

A Krassóvártól északnyugatra fekvő *Vodnik* ~ *Vodnic* [1690—1700: *Vodnik*: PESTY, Krassó II/2, 285 (az adat közlése nélkül); 1723: *Wadneck*: SUCIU II, 255; 1728: *Vodnik*: uo.; 1808: „*Vodnik* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 742], amely az országos helységnévrendezés során a *Vizes* nevet kapta, szerbhorvát nevet viseli; vö. szerbhorvát *vodnik* 'vizesedény elhelyezésére való pad, polc' (HASz. XXI, 241). L. még: cseh *Vodník* hn. (DICKENMANN, Stud. II, 159); lengyel *Wodnik* hn. (ŠMILAUER, PŤSITop. 191); fehérorosz *Воднік* hn. (Mikr-Bel. 44); ukrán *Водник* hn. (SHUKr. 116). A *Vodnik* helységnév a krassován nyelvjárási *Vódnik*-ból származik; ez a *voda* 'víz' származéka. A falu két összetorkolló patak völgyében, vízben bő helyen települt. (L.: 1914: Temes-Kutas und Raviczabánya. 1:75000-es térkép; PETROVICI, Graiul Craşovenilor 12.)

A krassován lakta terület legtöbb helynévéhez hasonló újabb, szerbes jellegű helynévréteg települhetett rá a korábbi bolgár-szláv rétegre a krassovánok lakóterületétől délre a Néra folyó felső szakaszának lapályszerű kitérülésében fekvő Almás-völgyben [a névhez l. 1307: *Halmas*: GYÖRFFY III, 477; 1370: in villa *almas*: MILLEKER 58] is. PETROVICI (StDialTop. 138—41) vizsgálatai nyomán bemutatok néhányat az idővel teljesen elrománosodott vidék helységneveiből.

Az Almás-völgy északi részén fekvő *Bozovics* ~ *Bozovici* [1484: *Bohowjth*: SUCIU I, 100; 1551: *Bosowjth*: uo.; 1808: „*Bosovich* cr. *Bozovics* h. *Bozovich* ill.”: LIPSZKY, Rep. I, 73] helység nevét PETROVICI (StDialTop. 139, 141) a bolgár бѣз 'bodza' származékának gyanítja, és román *ă* : *o* > *o* : *o* aszimilációt tesz fel a mai román (és magyar) névalak számára. Eszerint a helységnév még a szerbek beköltözése, azaz bizonyára a XV. század előtt jött létre középbolgár nyelvi alapon. Csakhogy a bolgár *Бозовик* (BETReč. I, 97) helynéven kívül Szerbiában, mégpedig Pirotól észak-északnyugatra is van *Bazovik* (ImMesta. 1973. 56) < : *baz* 'bodza' helységnév, amelyből -jé képzővel és *a* : *o* > *o* : *o* hasonlással ugyancsak létrejöhetett a magyar *Bozovics* ~ román *Bozovici* névalak előzménye.

Az Almás-völgytől délre elhelyezkedő *Gerbovec* ~ *Girbovát* [1603: *Gerbovecz*: SUCIU I, 265; 1808: „*Gerbovecz* vel *Girbovec* val.”: LIPSZKY, Rep. I,

198], amely az országos helységnévrendezés során a *Gerbóc* alakot kapta, PETROVICI (StudDialTop. 140) szerint a szerbhorvát *Grbavac*, *Grbavci* [töb-
bes sz.] (ImMesta. 1973. 167)-féle, 'gyertyános' értelmű helységnévvel kap-
csolható össze. L. még FNESz.⁴ II, 502 *Garbócbogdány* és *Garbolc* a.

Az Almás-völgy keleti részén fekvő *Prilipeč* ~ *Prilipeč* [1484: *Prilepacz* :
SUCIU II, 61; 1808: „*Prilipecz* val.”: LIPSZKY, Rep. I, 531], amely az országos
helységnévrendezés során a magyar *Perebő* nevet kapta, PETROVICI (StDialTop.
139) szerint egy régi szerbhorvát *Prilipč helynévből való. (Ennek alapszava
postverbale a *prilepiti* 'odaragaszt, hozzáragaszt' igéből; vö.: SKOK, EtRj. II,
298 és FNESz.⁴ II, 337 *Perlep* a.) A régi *Prilipč szabályos folytatása két he-
lyen is megtalálható Szerbiában mint *Prilipac* (ImMesta. 1973. 323).

Az Almás-völgy déli részén található *Dalbosec* ~ *Dalbošet* [1603: *Del-
bocczec* : SUCIU I, 190; 1808: „*Dalbosecz* h. *Dalboshec* ill.”: LIPSZKY, Rep. I,
123], amely az országos helységnévrendezés során a *Dalbosfalva* nevet kapta,
PETROVICI (StDialTop. 139, 141) szerint egy szerb régi *Dlbočec [<: *dľbok*
'mély'] helynévre megy vissza. Ez nagyon is valószínű, hiszen a *Dlbočec sza-
bályos szerbhorvát hangfejlődést mutató fejleménye megtalálható az egykori
Pozsega vármegyében Slavonski Brodtól délnyugatra mint *Dubočac* [1316:
Dobochaz : ComPoseg. 60; l. még: DICKENMANN, Stud. I, 109; SKOK, EtRj.
I, 450].

4. Fordítsuk most figyelmünket a krassovánok külső és saját elnevezé-
sére. Idegenek által használt, külső elnevezésük legkorábban latinos alakban
bukkan fel abban a „*historia domus*”-ban, amelyet a krassovári (krassovai)
plébánián őriznek „*Historia parochiae Krassóvensis. Extractus protocolli Bul-
gariae et Valachiae*” cím alatt, s amelyet — korábbi ferences iratok felhaszná-
lásával — rövidebb 1718 után állított össze egy ismeretlen Ferenc-rendi szerze-
tes (MILETIČ: ArchSIPhil. XXV, 170—2). Az 1718 utáni keletkezésű szöveg
részletét CZIRBUSZ GÉZA (A krassován bulgárok. Bp., 1883. 6) közlése alapján,
s az ő fordításával kiegészítve mutatom be: „*Parochia Krassóvensis est anti-
qua; gemente sub jugo turcico Banatu, per sacerdotis Mis[s]ionarios de Pro-
paganda administrata. Krassovani exinde sic dicti, quod antenati, primique
eorum advenae penes fluviolum Karas, qui inter montes Kerscha dictos per
oppidum Krassova defluit, domicilium sibi constituerint [...]*«. A krassovai
plébánia régi. Midőn a Bánság török járom alatt nyögött, a propaganda pap-
jaitól kormányoztatott (franciskánusok). Lakói krassovánoknak azért hivat-
nak, mert őseik a Karas vize mellett foglaltak szállást, mely víz a Kersa he-
gyeknek nevezett tetőkről Krassova helységen folyik köröszül [...].”

A többes számú hazai latin *Krassovani* 'krassovánok' tkp. értelme 'a
krassovaiak'; alapszava a *Krassova* helységnév. Képzésmódjához vö. latin
Africa :> *Africanus* 'afrikai', *Creta* 'Kréta szigete' :> *Cretani* 'a krétaiak',
insula 'sziget' :> *insulanus* 'szigetlakó', *Roma* 'Róma városa' :> *Romani*
'a rómaiak', *silva* 'vadon, erdő' :> *Silvanus* 'erdők-mezők istene', *Syracusae*
'Siracusa' :> *Syracusani* 'a siracusaiak' stb.

A hivatalos nyelv révén a hazai latin *Krassovani* meghonosodott a Bán-
ságban élő népek nyelvében, így a németben [1857: „*Die sogenannten Krasso-
vaner Bulgaren*”: KÁRL FREIHERR v. CZOERNIG, Ethnographie der österrei-
chischen Monarchie. III. Wien, 1857. 145], a magyarban [1860: „A Bánság
népei. II. A *krassovánok*. . . . nyelvök szerb és bolgár-oláhhall vegyült keverék:
ezek a *krassovánok*. E nép nevezetét veszi főlakhelyétől Krassovától”: BEREZ

IMRE: Delejtű. (Temesvár.) III/20. sz. 1], a románban [1898: „Cărașoveni (Cârșoveni, Crașoveni)”: C. DIACONOVICH, Enciclopedia Română. I. Sibiu, 1898. 720], a szerbhorvátban [1907: „Krašovani (Karašani, Karaševci). Beleške, narodni običaji i primeri jezika”: JOVAN ŽIVOJNOVIĆ: Letopis Matice srpske 242/2. sz. 42; l. még EncJug. V, 386). L. még bolgár *крашовани*.

Az egyes nyelvekben a hazai latin népnév csatlakozott egy-egy főnévi típushoz, felvéve annak alaki sajátosságait. A német *Krassovaner*-hez l. *Afrikaner* 'afrikai ember', *Amerikaner* 'amerikai ember', *Hannoveraner* 'hannoveri ember' stb.; a magyar *krassován*-hoz l. *albán*, *germán*, *litván* stb.; a román *crașoveni*-hez l. *clujean* 'kolozsvári ember' :> *clujeni* 'kolozsváriak', *lugojean* 'lugosi ember' :> *lugojeni* 'lugosiak', *timişorean* 'temesvári ember' :> *timişoreni* 'temesváriak' stb.; a szerbhorvát *Krašovani*-hoz l. *Bačvani* 'bácskaiak', *Banačani* 'bánságiak', *Vrščani* 'verseciek' stb.

A magyar *krassován* [1906: az úgynevezett *krassóvénok*: TURCHÁNYI TIHAMÉR, Krassó-Szörény megye története az ősidőktől a régi Krassó megye megszűnéséig (1490). Lugos, 1906. 173] alakváltozat vokalizmusát a román *crașoveni* [többes sz.] befolyásolta. PETROVICI (Graiul Carașovenilor 12) az összes *krassován* típusú külső elnevezés terjedési góciát a románban kereste, de ő nem ismerte a hazai latin *Krassovani*-t.

A *krassovánok* önelnevezése a *Karáševo* 'Krassóvár' helységnévből képzett *Karáševci* (ejtsd *Karášeŋci*), amelynek mai egyes számú alakja *Karáševak*, egykor azonban *Karáševac (vö. *Pančevac* <: *Pančevo*, *Smederavec* <: *Smederevo*, *Sarajevac* <: *Sarajevo* stb.) lehetett. (L. PETROVICI, Graiul Carașovenilor 12, 128.)

5. Összegezve vizsgálódásaimat azt szűrhetem le tanulságul, hogy kompetens kutatók véleménye szerint a *krassovánok* sem eredetüknél, sem nyelvüknél fogva nem sorolhatók a bolgárok közé (nem teszik ezt még bolgár tudósok sem!), hanem vagy a szerbek közé, akikkel számos néprajzi sajátosságuk közös (például a *slávenje* 'házi védőszentünnep'), vagy pedig — ahogyan ezt az 1892. évi Hnt. is tette — a horvátok közé, akikkel szorosan összekapcsolja őket római katolikus vallásuk. Maguk a *krassovánok* a *Karáševci* önelnevezést használják, s eredetükről nemigen tudnak. De akik közülük nemzeti öntudatra ébrednek, azok ugyanúgy horvátnak vallják magukat, ahogyan a katolikus vallású *bunjevácok* (*Bunjevci*) és sokácok (*Šokci*) is tulajdonképpen a horvát nemzet tagjainak számítanak. (Vö. PETROVICI, Graiul Carașovenilor 14—6, 259).

KISS LAJOS

Hiányos szövegek rekonstruálhatósága és a magyar nyelv entrópiája

1. Bevezetés. — Az írott szövegekben előforduló helyesírási hibákat általában könnyen ki tudjuk javítani. Ezt többek között az teszi lehetővé, hogy lényegesen több betűt használunk fel gondolataink rögzítésére, mint amennyi szükséges lenne. Az írásjegyeknek, ezen belül a betűknek ezt a bőkezű felhasználását a redundancia (terjengősség, bőség, létszámon felüli mennyiség) méri. A redundanciával ellentétes fogalom az entrópia. Ez azt jellegzi, hogy az írásjegyek optimális felhasználása esetén az írott szövegeket átlagosan hányadrészükre lehetne rövidíteni. Ebben az értelemben az entrópia

egy nehezen meghatározható technikai mérőszám. Az entrópia fogalmát C. E. SHANNON (A Mathematical Theory of Communication: Bell System Technical Journal XXVII [1948.], 379—423, 623—56) vezette be és tárgyalta matematikai egzaktsággal egyik alapvető munkájában, amelyben a hírközlés egy matematikai modelljét adta meg. SHANNON egy másik munkájában (Prediction and entropy of printed English: Bell System Technical Journal XXX [1951.], 50—64) kidolgozott egy olyan módszert, amely a nyelvet magas fokon ismerő személyek szubjektív ítéleteinek felhasználásával az adott élő nyelv entrópiájának objektív becslését teszi lehetővé. Idézett munkájában SHANNON módszerét az írott angol nyelvre alkalmazva azt találta, hogy az kb. 75%-os redundanciájú. Vizsgálatai során az írásjeleket figyelmen kívül hagyta, és csak számjegyeket nem tartalmazó szövegekre szorítkozott, így azok 27 írásjegyből (26 betű + szóköz) álltak.

Ettől az időtől kezdve általános eljárás, hogy egy adott írott nyelv entrópiájának, tömöríthetőségének vizsgálatában az adott nyelv egyjegyű betűire és a szóközre szorítkoznak. Természetesen az írásjelek elhagyásával keletkező szöveg nem minden esetben rekonstruálható egyértelműen. Klasszikus példa erre az az ókori kétértelmű jóslat, amely állítólag Krózus lydiai király számára készült: „Ibis redibis numquam per bella peribis.” A vesszők kitétele szerint jelentheti azt, hogy „Elmégy, visszajössz, sohasem veszel el a háborúban”, illetve azt, hogy „Elmégy, sohasem jössz vissza, elveszel a háborúban”. Hasonló magyar vonatkozású példát Albericus trois-fontanesi francia cisztercita 1241-ig terjedő krónikájában jegyez fel. János esztergomi érsek állítólagos üzenete a Gertrud királynő megölését tervező összeesküvőkhöz így hangzik magyar fordításban: A királynőt megölni nem kell félni jó lesz ha mind beleegyeznek én nem ellenzem. TÓTH BÉLA Mendemondák című könyvének (Bp., 1896.) tanúsága szerint efféle szintaktikus játékokat Párizsban, a nominalisták iskoláiban az unalomig gyártottak. Ilyen mesterségesen konstruálható példák ellenére általánosan elfogadott, hogy hosszabb szöveg tartalmi összefüggései egyértelműen meghatározzák az írásjeleket.

Az entrópia nyilván nagymértékben függ a szövegek típusától. Így például a pilóták és az irányítótornyok közötti beszélgetésekben rendkívül magas redundancia tapasztalható (FRICK F. C.—SUMBY W. H., Controll tower language. Journ. Acoust. Soc. Amer. XXIV [1952.], 595—6).

Az ötvenes években különböző típusú szövegek entrópiáját vizsgálták a legkülönbözőbb célből. Közülük főként azok voltak figyelemre méltók, amelyek a fogalom eredeti jelentésének megfelelően az adattömörítés lehetőségét vizsgálták az adott technikai szinten.

Ebben a tekintetben a magyar nyelvre vonatkozó eredmények meglehetősen hiányosak. Elsősorban betűk és betűpárok gyakorisága alapján igyekeztek becslést adni a különböző típusú szövegek entrópiájára. A kutatások középpontjában nyelvstatisztikai vizsgálatok álltak. A magyar nyelvre vonatkozó nyelvstatisztikai munkákat részletesen tárgyalja PETŐFI S. JÁNOS „A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése” című összefoglaló tanulmánya (Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 11. sz. 117—40).

Napjainkban ismét egyre több külföldi publikáció foglalkozik e kérdéssel. Ennek elsősorban az elektronikában bekövetkezett óriási fejlődés az oka. A mikroprocesszorok kifejlesztésével lehetőség nyílik olyan olcsó és kisméretű berendezések készítésére, amelyek akár százezres szókészlettel

operálva is képesek adott típusú szövegeket mintegy harmadrészükre tömöríteni. Korábban ilyen úgynevezett kódszótárak automatikus felhasználása aligha lett volna elképzelhető, jöllehet az a tény, hogy ily módon nagymérvű adattömörítés lehetséges, már több mint száz évvel ezelőtti gyakorlatból ismeretes. Az első, adattömörítésre szolgáló kódkönyvet MORSE ügyvédje, O. J. SMITH készítette. A kereskedelmi levelezésben használt könyve (*The Secret Corresponding Vocabulary; Adapted for Use to Morse's Electro-Magnetic Telegraph*. Thruston, 1845.) nagy anyagi sikert jelentett számára.

Vizsgálataink során SHANNON módszer helyett a téma jellegéhez szemléletesen közelebb álló módszert választottunk, amely hiányos szövegek rekonstruálását követeli meg. — A. A. MOLES ugyancsak hiányos szövegek rekonstruálása útján igyekszik redundanciabecslést nyerni (*Információelmélet és esztétikai élmény*. 1973.). Állítása szerint a francia nyelv redundanciája 50% körül van. Következtetése azonban a redundancia fogalmának félreértése miatt hibás. A kötet fordítói, Vajda András, Pléh Csaba és Kanyó Zoltán magyar szövegminták alapján is szemléltetik MOLES eljárását. Négy hiányos szövegüket úgy állították össze, hogy azokból az egyes betűket egymástól függetlenül 0,1; 0,3; 0,4; 0,45 valószínűséggel hagyták ki. E szemléltető jellegű kísérleten kívül nincs tudomásunk más ilyen típusú hazai vizsgálatról.

2. A kísérletek leírása. — Vizsgálatainkhoz régebbi folyóiratokból és napilapokból 400 betűs, számjegyeket nem tartalmazó cikk-részleteket választottunk. Ezekből elhagytuk az írásjelet, a hosszú *i*, *ó*, *ő*, *ú*, *ű* betűket rövid párjukkal helyettesítettük, a szóköz jelölésére pedig a + jelet használtuk. Végül a teljes szöveget csupa nagybetűvel írtuk le. Az így előkészített szövegekben az első néhány szót változatlanul hagytuk, azután betűket hagytunk ki bizonyos szabályok szerint. A kihagyás módja szerint öt feladatlapot állítottunk össze. Mindegyiken három szöveg minta szerepelt, amelyekben a kihagyás módja és jelölése csak kismértékben tért el egymástól. A feladatlapokat római számmal, ezen belül az egyes szöveg mintákat arab számokkal különböztettük meg egymástól.

A kihagyás szabályai az egyes feladatlapokon a következők voltak:

I/1. Elhagytuk az összes magánhangzót és a + jelet, s helyüket a — jellel jelöltük meg. — I/2. Elhagytuk a magánhangzókat, de nem jelöltük meg, hogy honnan. — I/3. A magánhangzókat és + jelet hagytuk el a helyük megjelölése nélkül.

II/1. A szöveget ötös csoportokba osztottuk, és minden csoportból kihagytuk a második és a negyedik írásjegyet. — II/2. A szöveg minden második írásjegyet elhagytuk. — II/3. A szöveget négyes csoportokba osztottuk, és minden csoport utolsó két írásjegyet elhagytuk.

III/1. A szöveget ötös csoportokba osztottuk, és minden csoportból két betűt hagytunk ki. Csoportonként sorsolással döntöttük el, hogy melyik kettőt. A kihagyott betű helyét megjelöltük. — III/2. Ismét csoportokba osztottuk a szöveget. Egy csoportba öt valódi betű került és annyi + jel, ahány szóköz fordult elő közben. Minden csoportból két valódi betűt hagytunk ki csoportonkénti sorolás útján. A + jelek az eredeti helyzetnek megfelelő helyen maradtak. A kihagyott betűk helyét nem jelöltük. — III/3. Ugyanúgy jártunk el, mint a III/1.-nél, de a kihagyott betűk helyét nem jelöltük.

IV/1. Az újságcikk töredéket öt- és négybetűs csoportokba osztottuk váltakozva, azaz ötbetűs csoportot mindig négybetűs követett, és fordítva.

Csoportonkénti sorolással minden csoportból két betűt hagyunk ki. A szóközt is betűnek számítottuk a csoportosításnál. A kihagyott betűk helyét megjelöltük. — IV/2. Az előző csoportosítástól annyiban tér el, hogy a szóközt nem tekintjük betűnek sem a csoportosításnál, sem a kihagyásnál, hanem az eredeti helyének megfelelő helyen jelöljük. — IV/3. Ugyanúgy hagyunk ki, mint IV/1.-nél, de a kihagyott betűk helyét nem jelöltük.

V/1—3. Ezen a feladatlapon öt- és hárombetűs csoportokba osztottuk a szöveget váltakozva. Az első és harmadik feladatban a szóközt betűnek tekintettük, a másodikban viszont nem. Minden csoportból csoportonkénti sorsolás útján két betűt hagyunk ki. Az első feladatban a kihagyott betűk helyét jelöltük, a második kettőben nem. Ezekben a feladatokban egymás mellé írva adtuk meg két egymás utáni csoport (egy ötös és egy hármas) megmaradó betűit.

Az így nyert hiányos szövegeket a függelék tartalmazza. Az első két feladatlapon a kihagyás lényegében determinisztikusan történt, míg az utolsó három véletlen számkísérettel generáltuk a kihagyás helyét. Könnyű látni, hogy az utolsó három feladatlap nehézségi foka határozottan növekszik.

A szövegek rekonstruálására 15 gimnáziumi tanulót és 15 felnőttet kértünk fel. A gimnazisták a budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium I—II. osztályos tanulói voltak, a felnőttek között nyelvszakos tanárok, matematikusok, mérnökök, irodai dolgozók szerepeltek. Teljesítményüket az 1. sz. táblázatban összegeztük (D: diák, F: felnőtt). Az egyes szövegminták rekonstruálásának nehézsége jól tükröződik a táblázat adataiból.

Az I. és II. feladatlap megoldása nem jelentett különösebb problémát a kísérletben résztvevőknek. Az egy-két, értelmet nem zavaró hibás szó főként a következő típushibákból adódott: I/2: *újabb* helyett *jobb*. I/3: a) *szénkészleteink* helyett *szénkészletünk*. (Kérdéses, hogy hibának tekintendő-e ez a rekonstrukciós hiba.) b) A határozott névelő betoldása, illetve elhagyása az eredeti szöveghez viszonyítva. — II/1: A szövegben előforduló *e* mutatónévmás helyett *a* névelő. II/2: A MTESZ betűszó kitalálása okozott problémát. — II/3: Egy-egy (általában különböző) szó maradt rekonstruálatlan.

A kísérletben részt vevők valamennyien arról számoltak be, hogy a III—V. feladatlapok kitöltéséhez szükséges idő ugrásszerűen megnőtt. Különösen vonatkozik ez a feladatlapok 2. és 3. szövegmintájára. Ezzel magyarázható, hogy ez utóbbiak megoldására a diákok már nem vállalkoztak, és a felnőtt résztvevők száma is csökkent. A III—V. feladatlapokkal kapcsolatban típushibákról nem beszélhetünk.

Az első két feladatlap kitöltése átlagosan 1—1 órát vett igénybe, a III—V. feladatlapok első szövegének visszaállítása maximálisan fél óráig tartott, míg a fennmaradó feladatok mindegyikével a résztvevők 1/2—2 órát foglalkoztak. A helyes vagy csaknem helyes megoldást adók általában több napon át, visszatérően foglalkoztak a feladattal.

Az entrópia fogalmában és definíciójában bonyolultság és ehhez kapcsolódóan a kódoláshoz és dekódoláshoz szükséges idő nem szerepel. Ez volt az oka, hogy a feladatlapok megoldása során az időfaktort figyelmen kívül hagytuk, jóllehet pszichológiai fontosságát nem tartjuk elhanyagolhatónak.

3. Hiányos szövegek rekonstruálásával nyerhető entrópiabecslések. — Ebben a részben azt vázoljuk fel, hogy értelmes írott magyar nyelvű szövegek entrópiájára miként adható felső

1. táblázat

Feladatlap	Résztevők		Hibátlan	Értelmet nem zavaró hibás szó				Értelmetlen rész	Nem teljes
	összesen			1	2	3	több		
I/1	15	D	14	1	—	—	—	—	—
	15	F	14	1	—	—	—	—	—
I/2	15	D	4	5	4	—	1	1	—
	15	F	6	5	3	—	1	—	—
I/3	15	D	4	5	2	1	1	1	1
	15	F	5	6	3	1	—	—	—
II/1	10	D	8	2	—	—	—	—	—
	15	F	7	6	1	1	—	—	—
II/2	10	D	5	2	1	1	1	—	—
	15	F	6	6	—	—	3	—	—
II/3	10	D	2	2	1	2	1	1	1
	15	F	6	3	1	2	2	—	1
III/1	10	D	6	2	1	—	1	—	—
	13	F	5	6	1	1	—	—	—
III/2	13	F	8	3	1	1	—	—	—
III/3	11	F	4	4	1	—	1	—	1
IV/1	10	D	7	3	—	—	—	—	—
	10	F	7	3	—	—	—	—	—
IV/2	10	F	3	3	3	—	—	—	1
IV/3	9	F	2	2	2	1	1	1	—
V/1	10	D	8	1	1	—	—	—	—
	8	F	5	3	—	—	—	—	—
V/2	7	F	2	3	2	—	—	—	—
V/3	6	F	2	1	2	1	—	—	—

becslés a feladatlapokon szereplő hiányos szövegtípusok rekonstruálhatóságának felhasználásával. Előrebocsátjuk azt a megjegyzést, hogy a becslést a legjobb teljesítményt nyújtó kísérleti személyek eredményei alapján kell kiszámítani¹. Ennek az az oka, hogy az elérhető legjobb tömörítés határát keressük, és így nyilvánvalóan nem az átlagos képességek alapján kell következtetnünk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a legjobb teljesítményt nyújtó kísérleti személyek rekonstruáló képességét nagyobb mintán (tehát több véletlenszerűen választott szövegmintán) kellene ellenőrizni. Ezért eredményeink és következtetéseink elsősorban tájékoztató jellegűek.

Az entrópiabecslés módszerét nem kívánjuk matematikai szabotossággal tárgyalni, csupán lényegét akarjuk szemléletesen ismertetni. Állításaink azon-

¹ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a rejtvényfejtők hatalmas táborában (esetleg a szakemberek között is) sokan szívesen vállalkoznának a feladatlapjainkon szereplőkhöz hasonló hiányos szövegek rekonstruálására. Sajnos mind ez ideig nem sikerült kapcsolatot teremtenünk velük. Ebben a vonatkozásban örömmel fogadnánk bármilyen segítséget.

ban matematikai precízséggel bizonyíthatók (I. T. NEMETZ, Entropy Estimation Via Reconstruction of Mutilated Texts: Colloques Internationaux du CNRS. No. 276. Theorie de l'Information, Developpements Récents et Applications. Cachan, 1977. 389—97).

A) Entrópiabecslés az első feladatlap alapján. — Lényegében bizonyítottnak tekinthetjük, hogy értelmes magyar nyelvű szöveget rekonstruálni lehet abban az esetben, ha a magánhangzókat és a szóközt nyomtalanul elhagyjuk. Ily módon általában mintegy a felére rövidíthetünk. Ugyanis ismeretes, hogy az írott magyar nyelv írásjegyeinek 0,331 része magánhangzó, 0,124 része szóköz, 0,035 része pedig írásjel. A kihagyott írásjegyek száma tehát átlagosan a szövegben szereplő összes írásjegy számának 49%-a. — Ezeknek az adatoknak, csakúgy, mint a dolgozatban szereplő további magyar nyelvre vonatkozó gyakorisági adatoknak a forrása: NEMETZ T.—SZILLÉNY A., Nyelvstatistikai táblázatok: Alkalmazott Matematikai Lapok ([1979.], 69—87. A dolgozatban szereplő gyakoriságokat 25 véletlenszerűen választott folyóiratcikk-részletet tartalmazó 51 500 karakterből álló szöveg alapján állapították meg.

A magyar nyelv entrópiájára az előbbieken adódó felső becslés nagyon durva lenne. Arról van szó, hogy az eredetileg használt 31 karakter (30 betű + szóköz) helyett hiányos szövegünk összesen 21 karaktert (egyjegyű mássalhangzót) tartalmazhat, s ezek előfordulási gyakorisága sem egyenletes. A továbbiakban a $H(\dots)$ jelölést használjuk a zárójelben álló kifejezés entrópiájának jelölésére.

Jól ismert, hogy európai nyelvekben az írásjegyek statisztikai függősége 100 betűn túl már elhanyagolható. Így $n \geq 400$ esetén a $H(\text{írott magyar nyelv}) \approx \frac{H(n \text{ karakterből álló szöveg})}{n}$ közelítés elfogadható pontosságú lesz.

A rekonstruálhatóság lényegében kölcsönösen egyértelmű kapcsolatot tételez fel az eredeti szöveg és az abból csak a mássalhangzók megtartásával keletkező hiányos szöveg között, ezért $H(\text{eredeti szöveg}) \approx H(\text{hiányos szöveg})$; továbbá a fenti adatok szerint a hiányos szöveg átlagosan $0,51 \cdot n$ mássalhangzót tartalmaz, ha az eredeti n írásjegyből állt. Ez azt jelenti, hogy $H(\text{magyar nyelv}) \sim 0,51 \cdot H(\text{mássalhangzókra redukált magyar nyelv})$.

NEMETZ—SZILLÉRY fentebb említett cikkükben vizsgálták az összefüggő szövegből csak mássalhangzók megtartásával keletkező betűsorozat különböző rendű entrópiáit. Speciálisan a harmadrendű entrópiára nyert becslésünk alapján a $H(\text{mássalhangzókra redukált magyar nyelv}) \leq 3,23$ adódik. Így az előzőek szerint $H(\text{írott magyar nyelv}) \leq 1,65$. Ez a becslés azt jelenti, hogy optimális kódolás esetén 31 betűs ABC használatával a magyar nyelvű szövegek legalább harmad részükre rövidíthetők.

B) Entrópiabecslés a második feladatlap alapján. — A II/1. szöveg-típus, melyben a betűk 40%-át hagytuk el, csak előkészítő jellegű volt. Azt a célt szolgálta, hogy a kísérleti személyek megszokják ilyen jellegű hiányos szövegek rekonstruálását. A második és a harmadik szövegmintából a betűk felét hagytuk el. Jóllehet az I/3. típusnál is az írásjegyeknek kb. felét hagytuk el, mégis más entrópiabecslést kell most nyernünk, hiszen most a felhasználásra kerülő betűk számát nem csökkentettük, és a megmaradt betűk közötti statisztikai függőség is jellegében tér el a korábbitól. A statisztikai függőség fajtája megkülönbözteti a II/2. és a II/3. szövegmintákat is. A II/2. típusnál

a szöveg egy betűjének és a rákövetkező második betűnek a függősége a döntő, míg a II/3. típusnál egyforma súllyal kell számításba venni a szomszédos betűk közötti és az egymástól három távolságra levő betűk közötti függőséget. A $H(i)$ jelölést használva az egymástól i távolságra levő betűk átlagos feltételes entrópiájára a II/2. típusú szövegek rekonstruálhatósága a $H(\text{magyar}$

nyelv) $\leq \frac{1}{2} \cdot H(2) \approx 2,05$; míg a II/3. típusú szövegek rekonstruálhatósága

a $H(\text{magyar nyelv}) \leq \frac{1}{2} \cdot \frac{H(1) + H(3)}{2} \approx 1,98$ felső becslést eredményezi.

Ezek a becslések az előző pontban ismertetett módon nyerhetők. Tekintettel arra, hogy a korábbinál nagyobb korlátot eredményeznek, a módszer részletezésétől eltekintünk. Érdekes jelenség, hogy az I/3. feladatot a kísérletben részt vevők könnyebben és jobban tudták megoldani, mint a II/3. feladatot, jöllehet az utóbbi számottevően kisebb bizonytalanságot tartalmaz.

C) Entrópiabecslés véletlenszerű kihagyás esetén. — A III—V. feladatlapokat az jellemzi, hogy a kihagyandó betűk helyét véletlenszerűen, sorsolás útján határoztuk meg. A szövegek rekonstruálása során a rekonstruáló információt nyer arra nézve is, hogy mi volt a sorsolásunk eredménye. Így nemcsak a szöveget rekonstruálja, hanem a szövegtől teljesen független véletlen számsorozatra nézve fennálló bizonytalanságot is jelentős mértékben csökkenteni képes. Konkrét példaként vizsgáljuk azt az esetet, amikor a szöveget ötbetűs csoportokra tördeltük, s ebből véletlenszerűen hagyunk ki kettőt. A két kihagyandó betű helyének megválasztására 10 lehetőségünk van, tehát egy ilyen sorsolás eredménye $\log 10$ bizonytalanságot tartalmaz. Ha egy ötös csoport minden betűje különböző, akkor a rekonstruálás során ez a bizonytalanság teljesen megszűnik, különben nem feltétlenül egyértelműen állapítható meg a sorsolás eredménye. A sorsolás eredményére vonatkozó információt mutatja a 2. táblázat.

A táblázatban szereplő gyakoriságok Fekete Gyula „A kisbíró” című novellájának 5—5 ezer betűs részletei alapján adódtak.

Ennek alapján 5 betűs csoportokból két betű elhagyása esetén a rekonstruálás során átlagosan $H_{5,2} = 3.113$ bit/5 betű információt nyerünk. A III/3.

feladatnál ez azt jelenti, hogy $H(\text{magyar nyelv}) \leq \frac{3}{5} \cdot H(\text{III/3. típusú szöveg}) - \frac{1}{5} \cdot H_{5,2}$. Némi számolás után belátható, hogy $H(\text{III/3. típusú szöveg}) \leq \frac{1}{2} \frac{56H(1) + 54H(2) + 45H(3) + 30H(4) + 10H(5) + 4H(6) + H(7)}{100}$.

A NEMETZ—SZILLÉRI-féle dolgozatban közölt $H(i)$ értékek alapján adódik a $H(\text{magyar nyelv}) \leq 1,81$ becslés.

Hasonló megfontolások alapján a IV/3. típusú szövegminták rekonstruálhatósága esetén: $H(\text{magyar nyelv}) \leq \frac{5}{9} H(\text{IV/3. típusú szöveg}) - \frac{1}{9} (H_{5,2} + H_{4,2})$. Ugyancsak némi számolás után adódik $H(\text{IV/3. típusú szöveg}) \leq$

2. táblázat

A betű-csoport hossza	Különböző betűk számának eloszlása a csoportban	Az adott típus gyakorisága	Visszaállítás során nyert információ	Átlagos információ
5	1-1-1-1-1	0,641	log 10 = 3,322	H(5,2) = 3,11
	2-1-1-1	0,317	log 7 = 2,807	
	2-2-1	0,031	log 5 = 2,322	
	3-1-1	0,010	log 4 = 2,000	
	3-2	0,001	log 3 = 1,585	
	4-1	0,000	log 2 = 1,580	
	5 azonos	0,000	0	
4	1-1-1-1	0,841	log 6 = 2,585	H(4,2) = 2,53
	2-1-1	0,177	log 4 = 2,000	
	2-2	0,002	log 3 = 1,585	
	3-1	0,000	log 2 = 1,000	
	4 azonos	0,000	0	
3	1-1-1	0,888	log 3 = 1,585	H(3,2) = 1,52
	2-1	0,112	log 2 = 1,000	
	3 azonos	0,000	0	
2	1-1	0,98	log 2 = 1,000	H(2,1) = 0,98
	2 azonos	0,02	0	

$$\leq \frac{1}{2} \frac{39H(1) + 36H(2) + 27H(3) + 13H(4) + 4H(5) + H(6)}{60} \text{ egyenlőtlenség.}$$

Konkrét számokat behelyettesítve: $H(\text{magyar nyelv}) \leq 1,61$.

Az V/3. típusú szövegminták rekonstruálhatósága esetén hasonlóan nyerhető a legjobb becslés:

$$H(\text{magyar nyelv}) \leq 1,42.$$

4. Záró megjegyzések. — A jelen dolgozatban különböző módon „csonkított” írott magyar nyelvű szövegek rekonstruálhatóságára vonatkozó kísérleteinket ismertettük. Bár eredményeink (és így következtetéseink is) elsősorban tájékoztató jellegűek, mégis elfogadhatónak látszik a vizsgált hiányos szövegtípusok rekonstruálhatóságának feltételezése. Ezen felétel mellett felső becsléseket nyertünk az írott magyar nyelv entrópiájára. Becsléseink a „csonkítás” típusától függően 1,42 és 2,05 között váltakoznak. Az 1,42 becslés jól szemlélteti az entrópia vizsgálatának fontosságát. Ez a becslés azt jelenti, hogy az írásjegykészlet (az ABC írásjegyeinek) legjobb felhasználása esetén írott magyar nyelvű szövegek terjedelme kb. negyedrészükre lenne csökkenthető.

5. Függelék. — A kísérletben felhasznált hiányos szövegek.

I. Feladatlap. Forrás: a Műszaki Élet 1973. november 9-i száma.

I/1. feladat („Budapest hőellátása”). A szöveg eleje: *A + MEGLEVŐ + FÜTŐERŐMŰVEK + KÖRZETÉN + KIVÜL + TERVEZETT*+. Folytatás:

- J - L - K - T - L - P - K - - - LL - T - S - R - - - T - B B
 N Y - R - - - G - Z T - Z - L - S - - - F - R R - V - Z K - Z -
 N - S - F - T - - - R - M - V - K - T - - - P - T - T T - K - -
 M - - - V - S Z - N Y L - G - K - - - D V - Z - - - B - R - H - Z -
 S - - - K - L T S - G G - L - B - Z T - S - T J - - - - - Z - - - J
 - L - K - S - K - K - R S Z - R - - - H - - - LL - T - S - T -
 - - - N - M Z - T K - - - Z - - - G Y - K - R L - T - - - G Y - N - K
 K - R - - - G Y - R T - L M - - - N - - - Z T - M - T - T J - - - H
 - G Y - - - M - G Y - R - R S Z - G - H - Z - H - S - N L -
 - K L - M - T - K - S - V - S Z - N Y - K - K - Z - T T - K -
 - L L - - - N - N - G Y - H - - - G - N Y - K - - - S - T - N - -
 - V - R - S - K - H - - - L L - T - S - T - F - T - - - R - M -
 V - K B - L - C - L S Z - R - - - M - G - L D - N - - -

I/2. feladat („Bondor József válaszából”). A szöveg eleje: *A + MINISZ-TÉRIUM + A + VÁROSRENDEZÉSI + TERVEK +*. Folytatás:

<i>SZKSZ</i>	<i>RSGNK</i>	<i>+ BZTS</i>	<i>TSR + L</i>	<i>LTV + L</i>	<i>LNRZS</i>	<i>R + MGS</i>
<i>ZRVZT</i>	<i>+ + VRS</i>	<i>RNDZS</i>	<i>+ TRVT</i>	<i>NCSKT</i>	<i>+ + GYK</i>	<i>RLT + B</i>
<i>BZNYT</i>	<i>TT + HG</i>	<i>Y + + VR</i>	<i>SRNDZ</i>	<i>S + TRV</i>	<i>K + MGF</i>	<i>LL + SZ</i>
<i>NVNLN</i>	<i>K + BZT</i>	<i>STS + N</i>	<i>M + LGS</i>	<i>GS + MR</i>	<i>T + + MG</i>	<i>VLSTS</i>
<i>G + MG +</i>	<i>GN + SK</i>	<i>+ LKLM</i>	<i>+ DDK +</i>	<i>+ TRVK</i>	<i>+ MGVL</i>	<i>TZTTS</i>
<i>R + S + +</i>	<i>VRSRN</i>	<i>DZS + T</i>	<i>RKVSZ</i>	<i>+ LKRC</i>	<i>SSTSR</i>	<i>+ NNK +</i>
<i>+ FLSM</i>	<i>RSNK +</i>	<i>+ HTSR</i>	<i>+ JBB +</i>	<i>NTZKD</i>	<i>SKT + H</i>	<i>ZTNK +</i>

I/3. feladat („A szén az energiaellátásban”). A szöveg eleje: *A + LEG-UTOBBI + IDŐBEN + NEMCSÁK + A + HAZAI + HANEM + A + NEMZETKÖZI +*. Folytatás:

<i>SJTBN</i>	<i>SGYRT</i>	<i>BBLYN</i>	<i>CKKJL</i>	<i>NKMGM</i>	<i>LYHSS</i>	<i>ZBBDG</i>
<i>LBCSL</i>	<i>TSZNF</i>	<i>NTSSG</i>	<i>RHVJF</i>	<i>LFGYL</i>	<i>MTMVL</i>	<i>HZNKN</i>
<i>RGHRD</i>	<i>ZKBNV</i>	<i>SZNYL</i>	<i>GSZGN</i>	<i>YRSZG</i>	<i>NKNKS</i>	<i>MGKLL</i>
<i>VZSGL</i>	<i>NNKHG</i>	<i>YSZNK</i>	<i>SZLTN</i>	<i>KMLYN</i>	<i>MRTKS</i>	<i>TMKHS</i>
<i>ZNLSL</i>	<i>TSZKK</i>	<i>VNTSN</i>	<i>KMGYR</i>	<i>SZNNK</i>	<i>CSFTR</i>	<i>TKVSZ</i>
<i>NYLGC</i>	<i>SKLYH</i>	<i>MTRTL</i>	<i>MNGYG</i>	<i>YBNYS</i>	<i>ZTSMML</i>	<i>GTRML KNY</i>

II. Feladatlap. Forrás: 1., 2. feladat: a Műszaki Élet fenti száma, 3. feladat: a Magyar Nemzet 1977. október 9-ig száma.

II/1. feladat („A védjegy”). A szöveg eleje: *A + SZAKEMBEREKEN + KIVÜL + A + NAGYKÖZÖNSÉG + ÉRDEKLŐDÉSÉRE + IS +*. Folytatás:

S - Á - O T - T - R T - A - + + A - R - K L - M - K I - K - N
 Y - T - R - + - O - O Z - T - E L - Ö - K Ö - E - E + - + - É
 D - E - Y + - + - É Z - K - N Y - + - + - V - D - E G - Y - L
 + - A - C S - L - T O - + - A L - M - N N - I - K É - D - S
 T - R - S Z - E - E S - N - T A - L - L J - + - Y A - O - L
 A - I - T A - Á - S O - K - L + - Á - J A - E - + A - + - R
 D - K - Ö D - K - T + - A - Z N - S - S E - É - K Ö - Y - +
 M - N - + A - V - D J - G - E T - M - R + - L - A L - A - O
 + - Á - L A - A - O K - A - + M - N - + P - D - G + - Z - K
 N - K - A K - K - M O - T - I S - E - K E - N - K + - + - É
 D - E - Y + - O - A L - Á - A L - J - L E - T - S É - É - E
 L - É - + A - K - Z E - J - V Ó - E - + S - E - E T - É - E
 K - M - G U - + - S + - É - J E - Y - T + - E - E Z - T - I +

II/2. feladat („Az MTESZ megalakulásának előzményei”). A szöveg eleje: *A + TUDOMÁNYOS + ÉS + MÉRNÖKI + SZERVEZETEKET + MINDENÜTT + AHOL +*. Folytatás:

I – Y – N – I – T – Z – É – Y – K – V – N – A – + – + – A –
 D – S – G – É – + – + – Á – S – D – L – M – I – É – Y – I –
 H – Z – Á – + – + – É – R – + – + – E – L – D – S – E – Y – B –
 Z – N – O – + – O – Á – + – + – I – E – Y – S – L – T – I –
 K – E – Y – R – S – E – I – + – G – N – H – S – Z – + – R –
 D – É – Y – K – E – + – A – D – G – M – L – R – + – E – I –
 T – V – S – Z – + – G – E – Ü – E – E – N – + – S – A – O –
 + – Z – V – T – É – E – S – K – R – K – N – V – N – S – + –
 U – A – + – Á – + – R – Z – G – K – T – D – M – N – O – + –
 S – M – R – Ö – S – E – V – Z – T – I – E – + – Z – K – A –
 + – É – J – I – É – + – U – K – M – D – Z – R – I – T – K –
 N – E – É – E – + – S – A – + – T – S – + – É – I – + – L –
 P – E – Ö – N – S – E – I – L – S – A – I – T – Z – É – Y –

II/3. feladat („Csoportérek”). A szöveg eleje: **A + VÉDŐÜGYVÉD**
 + **AZZAL + ÉRVELT + HOGY + VÁLLALAT +**. Folytatás:

V E – – T Ö – – E K – – A Z – – S Á – – + T – – V É – – E I
 – – + M – – S É – – É S – – Ö L – – M I – – L + – – D O – –
 Á K – – K E – – S E – – I F – – E + – – E M – – Y E – – E L
 – – Y Ü – – N E – – S Z – – M A – – T T – – R R – – M I – –
 + E – – H I – – + K – – Ü L – – N Y – – + H – – T A – – E L
 – – + F – – Y E – – E T – – S A – – A + – – L L – – A T – –
 K O – – E K – – V Á – – K + – – A R – – K + – – T + – – + Ü
 – – M + – – R N – – É N – – + M – – Ö R – – S É – – T + – –
 T E – – E Z – – T + – – E R – – É G – – S + – – V Ö – – L E
 – – B I – – O S – – Á S – – R T – – M I – – + M – – K A – –
 Ö + – – G T – – T Á – – N A – – E G – – K + – – L T – – E L
 – – L É – – E K – – + T – – T O – – + U – – A + – – T Á – –
 S + – – U G – – S Z – – V + – – V E – – S + – – L T – – Z +

III. Feladatlap. Forrás: Népszabadság 1977. május 24.

III/1. feladat („Közös érdekből”). A szöveg eleje: **EZ + IS + SZÉP**
 + **PÉLDÁJA + A + TÁRSADALMI + ÖSSZEFOGÁSNAK +**
A +. Folytatás:

T – – Á C S – K – É S – A – + – Z E – E K + – G – Ü – T – Ü
 – – Ö D É – – – E K + A – E – Y + – D D – G + – R – Z – G – Z
 E R – – + S – – + S I K – – + – O R R – S A – V – – T – N E
 M – S A – – A + – E L E – – L É – – E J L E – – T É S – – N
 – – A N E M + – Á – + T – R – L – T E – E N – – S + E – – I
 T – E – J Ü K + – – D Á – L + A + – – P – S Ö – – T E – +
 M U – K – – E Z D – – T – B U – A P – S T E – – É S + T – –
 B + – Á – – V Á – O S B A – – A + T – – Á – S – K + K – Z –
 E M – N – E – É S – R E – – Z + – – E M E – + Ö – – Z – B E
 – Z É – T – K + E – – H – T E N E – + – + – G G E L I – –
 S + – – D É – – T Á N I – – S – C S – O – G – L O M + – – I
 G – E L – I – E L – E T – – Z S U – – L – S Á G – N – R – G
 I + – – N – + – O L T + A – – I – + H – – – + C S – P Á N –

III/2. feladat („A mezőgazdaság fejlesztése Pest megyében”). A szöveg eleje: **A + TERMELES + FEJLESZTÉSE + MÁS + TERÜLETEN**
 + **IS + TERVSZERŰ +**. Folytatás:

TDA	+PÁR	THT	RAT	TAL++	GÉH	EZ+R	ÜTK
+A+KÁ	BBN+	+FÖR	OSH	+TAO	Z+SZ	K+EZ	NK+A
+TSZ	NK+U	YIS	+FOO	TSA	+FOY	TT++F	LJÜ
+A+ÖV	ÁRS+	ERS	KDÉ	SEL	+RÁN	B+ED	G+TÖ
B+VL	T+UA	PSI	+TS+G	ESÜ	+A+FÖ	DDL+	DEL

<i>EÖ+P</i>	<i>ST+E</i>	<i>GIE</i>	<i>KL+E</i>	<i>+LHE</i>	<i>TV+T</i>	<i>ES+A</i>	<i>Z+ES</i>
<i>ÉES</i>	<i>BB+O</i>	<i>IIK</i>	<i>I+S+G</i>	<i>DAA</i>	<i>I+EJ</i>	<i>LEZ</i>	<i>Ē+A+S</i>
<i>VET</i>	<i>EZT</i>	<i>E+MN</i>	<i>ĀAN</i>	<i>A+JO</i>	<i>B+ÖS</i>	<i>EHG</i>	<i>OLĀ</i>
<i>T++ER</i>	<i>MES+</i>	<i>THN</i>	<i>KA+</i>				

III/3. feladat („A jubileumi munkaversenyéről”). A szöveg eleje: *IDÖ + ANYAG + ENERGIA + A + TERMELES + ALAPVETÖ + FELTÉTELEI +*. Folytatás:

<i>KÖZ</i>	<i>+ET</i>	<i>+HÁ</i>	<i>ATÁ</i>	<i>LLO</i>	<i>TTK</i>	<i>UNK</i>	<i>ERE</i>
<i>NFE</i>	<i>LAJ</i>	<i>SAI</i>	<i>KÖZ</i>	<i>PPN</i>	<i>TJA</i>	<i>+KI</i>	<i>SMT</i>
<i>ÉS+</i>	<i>ÉGY</i>	<i>ÁDO</i>	<i>LGZ</i>	<i>IA+</i>	<i>ĀAL</i>	<i>ATA</i>	<i>ELA</i>
<i>+KZ</i>	<i>TJĀ</i>	<i>GYĀ</i>	<i>TKN</i>	<i>AK+</i>	<i>ZIT</i>	<i>MOR</i>	<i>ÉS+</i>
<i>KSE</i>	<i>ELĒ</i>	<i>YEK</i>	<i>TTO</i>	<i>BĀ+</i>	<i>EĒB</i>	<i>KSZ</i>	<i>ÜLĒ</i>
<i>ETĒ</i>	<i>+AL</i>	<i>ARĒ</i>	<i>EET</i>	<i>AKĀ</i>	<i>SA+</i>	<i>ABU</i>	<i>AES</i>
<i>IĀL</i>	<i>LAT</i>	<i>K+A</i>	<i>YRĒ</i>	<i>Z+M</i>	<i>KAE</i>	<i>RHĀ</i>	<i>NNY</i>
<i>KÜZ</i>	<i>+ZĒ</i>	<i>T+A</i>	<i>ROT</i>	<i>KÜG</i>	<i>Y+G</i>	<i>YR+</i>	<i>OLO</i>
<i>OIA</i>	<i>BRI</i>	<i>DEZ</i>	<i>TIT</i>	<i>ANC</i>	<i>KĀS</i>	<i>+A+</i>	<i>MSA</i>
<i>KGA</i>	<i>ZAS</i>	<i>GI+</i>	<i>FER</i>	<i>NIĀ</i>	<i>MJD</i>		

IV. Feladatlap. Forrás: Magyar Nemzet 1976. szeptember 4.

IV/1. feladat („Az idei tanév feladatai és gondjai”). A szövegek eleje: *MA + AZ + ISKOLÁKBAN + MÁR + 120 + EZER + NEVELŐ + MŰKÖDIK + AKIK +*. Folytatás:

F E - A - - - A I K A - + - + T - - Á B - I - K - A -
+ C - A - - A - K O R + - - T - - T - - K + E L - M -
G - - L E - ü E - + H - + - I - E - E S - - ü L K - -
Z I - É - Ü - E - + - S - B I - - O S I - A - - + - E
H - T - É S + - - N K - + - Z - E - - S E M + - A -
Y - - K + - A - U K R - - ü K E - - E Z - R - + - + -
U L - + - A - - V B E N - - O G - - - O Z O T - - A
Z - O K - - - Á S I + - - N I - - T - R I U - - - + P
E D - - O - - S K É - Z É - S E - - - S + T - - - B B
- É - Z É - - E L + - - N E K + - - G Y - - E - + - A
V A L - - É S - - - + I D - - + A - - Y O - C + - A -
I T O - - - - ü + I N - É - E - - F - - S K O L - V -
+ - - A K U - - + I - L - T V E - - L A - - L + A - -

IV/2. feladat (5. lap: „A tokaji bor világhírének megőrzéséért”). A szöveg eleje: *A + HEGYALJAI + SZÖLÖTERMESZTÉS + FEJLESZTÉSÉRE + IGÉNYBE + VETTÉK +*. Folytatás:

<i>A+IS</i>	<i>L+S</i>	<i>ÁTA</i>	<i>AU</i>	<i>HEL</i>	<i>+ÖV</i>	<i>ATO</i>	<i>+AL</i>
<i>+KÉ+F</i>	<i>LĒ+</i>	<i>+VSZ</i>	<i>OY</i>	<i>G+SI</i>	<i>+YN</i>	<i>EVZ</i>	<i>T+S</i>
<i>KNY</i>	<i>+TE</i>	<i>TEK</i>	<i>T+S</i>	<i>+TOV</i>	<i>BE</i>	<i>JES</i>	<i>ÉS</i>
<i>+MID</i>	<i>N+E</i>	<i>BE+Ö</i>	<i>SE</i>	<i>HNO</i>	<i>LK</i>	<i>+MUN</i>	<i>AE</i>
<i>ELZ</i>	<i>TE</i>	<i>+EZK</i>	<i>E+A+</i>	<i>RÜE</i>	<i>TK</i>	<i>+ZÁR</i>	<i>+EL</i>
<i>GÜ+A</i>	<i>YÜ</i>	<i>EI+S</i>	<i>ÖL</i>	<i>BLĀ</i>	<i>T+A</i>	<i>AKO</i>	<i>AK</i>
<i>+I+AZ</i>	<i>AL++</i>	<i>ĒLA</i>	<i>+GY</i>	<i>+A+MJ</i>	<i>+RM</i>	<i>ÖR+F</i>	<i>UL</i>
<i>O+SL</i>	<i>+ME</i>	<i>GFE</i>	<i>Ö+N</i>	<i>YAI+</i>	<i>ÁZ</i>	<i>T+DA</i>	<i>N+A</i>
<i>+HGO</i>	<i>LL</i>	<i>+MGS</i>	<i>AB+</i>	<i>SZI</i>	<i>+ĒG</i>	<i>REH</i>	<i>ND</i>
<i>O+ZL</i>	<i>RK</i>	<i>ONR</i>	<i>UK</i>	<i>(vége: OHOZ+)</i>			

IV/3. feladat („Szolgálat — díjtalanul”). A szöveg eleje: *MERT + SAJNOS + EZ + A + HELYZET + OTT + AHOL + VALOBAN + TEHETNÉNEK +*. Folytatás:

VAL	IA	+AO	SS	+SL	GA	TÁA	+É	AGY	OS
+A+	ZK	EN+	VY	HOG	Y+	TÁÁ	BA	MOD	+S
OKT	K+	HÁN	SÁ	G+A	+N	HNY	PÉ	+AZ	EI
K+G	YŰ	L+K	IR	TÁB	+F	ŰNÓ	TÁ	+HI	DE
++N	LU	+VÁ	ÁL	+ZI	NE	TLE	IO	+DJ	AL
NUL	HO	Z+S	LI	JUU	GA	EZ+	+Á	IK+	RA
ATB	+Y	+HG	IK	A+M	VÁ	ROL	TA	OSO	YS
ZSI	IK	KKT	DI	ALN	U+	ZHO	+S	LTJ	U+

V. Feladatlap. Forrás: Esti Hírlap 1977. március 29.

V/1. feladat („... Igaz ügyért, igaz eszközökkel harcoltam”). A szöveg eleje: A + TÁRLAT + MELYNÉK + ELSŐ + RÉSZÉ + KÉT + ÉVVEL + EZELŐTT +. Folytatás:

NY - - T - M - G - A + - - A - - - M U - K - S - - Z
 G - - O - + T - R - - N E T É - - - M U N - - S - U -
 T U - A - - E - L - D - S - - + V Á Z - - - + - O L
 + - + - O R - - L + - - - U R - L - - D - + O - Z - Á -
 Y O K - - - - I - I K - J - - O L - A - + O - - Z - - G V
 - - Z - J T Ö - - É - - - L - S R - - + A - - O R - + -
 + F - - É - T - - R O - + D - - - - E N T - - A - - N Y
 I T - - K - - E G - - + - - Z D A - Á - - + - Á L - - G
 + - D Ö - Z - - T + A - N - - E T - - E - - Z Á - - Á
 S - - Y O M - S - - O - H - - A P - A - - + - A J - + -
 Z + O - - Z - - - S + B U - - - E - T + F - - S Z - B
 - - I - - - Á T + - - É - - K + F - L - É R Z - - - E -
 E - E N - - + - - - D E Z Ö - -

V/2. feladat („Város az üveg alatt”). A szöveg eleje: TAVALY + JUNIUSBAN + LÁTTUNK + AZ + ALAPOZÁSHOZ + AZ + ÜVEGEZÉS +. Folytatás:

R+MEE	ZDÖ+S	+AMN+M	NNE++É	ITÖ+A+	VNYÁ
L+MEN	ULA++P	LÁTÁ	+H+OTE	RBN+Z+	+NEM+L
NE+H+Ö+	+HIG+I	+A+TÉ++E	M+TNÁ	K+TEI+	ÖNRM
NE+ID	+ÁUSA	+MÉI+K	ZDJ+A+	AÁTÁ	ST+A+E
S+ÉIZ	ÉS+A+V+	GR+BE	JEDK+	IAN++F	NY+VL
OK+TR	ZK+BD	ALS+S	+ZENE	RE+KÖ	+G+KIO
EER+O	N+NÖN	YÁZR	S+PL++A	TKTR	S+ÖVN+

V/3. feladat („Ma folytatódnak a szovjet—amerikai...”). A szöveg eleje: A + PRAVDA + MAI + SZÁMÁBAN + AZ + ELSŐ + OLDALON + SZÁMOLT + BE + A +. Folytatás:

SZV+	ARIA	+ÁGY	ÁK+E	KEDR	LLEN
I+BS	NYVE	AELŐ	ŰÉEV	ALOS	TELR
L+A+	NGYD	OLDÁ	+MMN	RNÉK	L+ÖÖ
+ATN	A+ÉT	N+TR	ALSK	O+SL	ELET
SVAA	NTAI	LARG	IN+H	ANGT	ESÉK
KIOT	+A+T	YAÁK	MEGE	ÉSÉE	LS+A
LNAD	T+IA	+TÖ+	SZKA	KZPN	+LPI

NEMETZ TIBOR—SZÁSZNÉ SIMON JUDIT

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül

Az uralisztika több uráli népet, népcsoportot tart számon, amelyek különböző korokban elvesztették nyelvüket, és elszlávosodtak vagy eltörökösödtek. Ezek között kétségtávol a merja nép volt a legjelentősebb.

Mit tudunk a merjéről ?

A merjék történelme jóformán ismeretlen maradt számunkra. Nevük először a VI. században Jordanes *Getica* című krónikájában fordul elő *merens* alakban. Hermanarich gót király alattvalói között szerepelnek.

A Nesztornak tulajdonított XI. század végi orosz őskronika arról tudósít, hogy a Rosztovi és a Klescsino, azaz mai nevükön a Nero és a Plescsееvo tó vidékén él a merja nép. A krónikából azt is megtudjuk, hogy a merjék a csúdokkal és a novgorodi szlovénokkal, továbbá a ves (mai nevén vepsze) néppel és a krivicsekkal részt vettek Oleg fejedelem 882-i Kijev elleni háborújában, valamint 907. évi konstantinápolyi hadjáratában.

A régészeti kutatások mostanára meglehetősen pontossággal tisztázták a merjék lakóterületének határait. Ez lényegében az egykori Rosztov—Szuzdali orosz fejedelemség területe, amely manapság öt központi orosz területet foglal magába. Ezek a következők : a jaroszlavi, kosztromai, ivanovi, vlagyimiri és részben a moszkvai. Ez összesen kb. 170000 km². Az e területen végzett ásatásokat E. I. GORJUNOVA dolgozta fel egy tekintélyes terjedelmű monográfiában. (*Etničeskaja istorija Volga—Okskogo meződűréjje*. Moskva, 1961.)

A szláv kolonizáció első nagy hulláma a X. sz. második felében érte el a Volga—Oka-vidéket. A szlávság megerősödésével egyes nagyobb merja települések városokká alakultak át, melyeknek kezdetben vegyes merja-szláv lakossága volt, de a merjék a városokban viszonylag hamar elszlávosodtak. Ilyen egykori merja települések helyén fejlődött ki a vidék két legjelentősebb városa, Rosztov és Szuzdal, amelyekről az orosz fejedelemség a nevét is kapta.

A szóban forgó vidék szláv kolonizációjának második, még intenzívebb hulláma a XI. sz. második felében indul, s mind nagyobb méreteket öltve folytatódik két évszázadon keresztül.

Említést érdemel, hogy a XI—XIII. századi merja ékszerek nemcsak alakra, de részletekbe menően is megegyeznek a Káma-vidékiekkel. Ez arra mutat, hogy a szláv kolonizáció nem szakította meg a merjéknek az érintkezését a Káma vidékén élő rokon népekkel, míg a merja lakosság nagy tömegeiben el nem oroszosodott. A nagyorosz nép kialakulásában tehát igen jelentős szerepe volt a merjéknek, és ennek nyelvi vonatkozásai is kellett, hogy legyenek.

A merjék többségükben a XIII. sz. folyamán eloroszosodtak, de kisebb szigeteken bizonyára még évszázadokig fennmaradt a nyelvük. A merja lakosságú helyeket a későbbi orosz hivatalos iratokban *merskij stan*-nak, azaz merja szállásnak, kerületnek nevezték. Ezek alapján ítélve úgy látszik, hogy a XV—XVI. században a merjék még számos helyen őrzik népi, nyelvi sajátosságait.

Milyen típusú finnugor nyelvet beszéltek a merjék ?

Annak ellenére, hogy a merjék finnugor voltának semmi közvetlen bizonyítéka sem volt, a finnugor nyelvtudomány művelői körében sohasem merült fel kétség e tekintetben. A merja népnév és a cseremiszek saját belső *mari* neve közötti hasonlóság többeket arra indított, hogy a két nép nyelvének szoros rokonságát tételezzék fel. Ezek közé tartozott például a finn M. A. CASTRÉN.

M. VASMER német nyelvész volt az első, aki „Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas” (Berlin, 1935.) című művének III. részében részletesen foglalkozik a merja – cseremisiz kérdéssel. VASMER az egykori merja lakosságú terület helynévanyaga alapján igyekszik bizonyítani a merja és a cseremisiz nyelv közelségét.

A finn P. RAVILA a Vasmer munkájáról írt alapos bírálatában (FUF. XXIV, 10–7) megállapítja, hogy azok a helynevek, amelyeket a cseremisiz alapján elfogadhatóan vagy nagy valószínűséggel lehet magyarázni, nyugati irányban nem terjednek túl a Kosztromai terület Unza nevű folyóján. Itt pedig egykor cseremisiz lakosság is élt. A tulajdonképpeni merja területen egyetlen olyan helynév sem fordul elő a Vasmertől felsoroltak között, amelyet akár fenntartásokkal is a cseremisiz alapján lehetne magyarázni, s így egyelőre semmi alapunk sincs arra, írja RAVILA 1937-ben, hogy a merja és a cseremisiz földrajzi nevek közeli rokonságáról beszélhessünk.

A VASMER ellenvetéseire (Zeitschrift für slavische Philologie XIV.) írt válaszában RAVILA a merja nyelv helyét így határozza meg a finnugor nyelvek finn-volgai csoportján belül: — Ha a merják valószínűleg finnugor nyelvét illetően a települési helyüket figyelembe véve következtetéseket teszünk, akkor ez csupán az lehet, hogy a merja a muroma nyelvel együtt összekötő láncszemet alkotott a mordvin és a balti finn nyelvek között (FUF. XXVI, 25).

Csaknem fél évszázaddal Ravila e megállapításai után látott napvilágot O. B. TKACSENKO monográfiája a merja nyelvről (Merjanskij jazyk. Kiev, 1985.). Annak ellenére, hogy a mű módszerében és gyakran a felhasznált nyelvi anyagot illetően sok tekintetben kifogásolható, olyan támpontokat nyújt, amelyeknek segítségével megkísérljük a merja nyelv helyének kijelölését a finnugor nyelvcsaládon belül. TKACSENKO egyébként ezt nem teszi meg, megelégszik a RAVILától fentebb idézett megállapítással.

Kétségtől eltekintve helyes Tkacszenkonak az az eljárása, hogy könyve elején megvizsgálja, melyek a merják egykori szállásterületén beszélt orosz nyelvjárások jellegzetes hangtani sajátosságai. Feltűnik neki, hogy az orosz köznyelv szóeleji zöngés mássalhangzói helyén ezen a területen sok esetben zöngétlen találunk, pl. or. nyj. *kon* ~ ir. *gon* 'szántóföld-darab'. A szóeleji zöngésedésre is akad példa: or. nyj. *goleja* ~ ir. *koleja* 'csapás a mezőn'. A zöngésedés azonban elsősorban a szó belsejében jellemző: or. nyj. *sojga* ~ ir. *sojka* 'szajkó'. A zöngétlenedés ~ zöngésülés jelensége főként a *p, t, k, b, d, g* hangokkal kapcsolatos, de szibilánsok esetében is előfordul. A zöngésülés, mint említettük, mindenekelőtt (az esetek 80%-ában) a szó belsejében fordul elő. A szókezdő zöngés és zöngétlen zárhangok, valamint szibilánsok keverése olyan szubsztrátumnyelvre utal, amelyben szókezdő helyzetben csak zöngétlen zárhangok és szibilánsok fordultak elő. A szóbelseji zöngésedés, mivel nyílt és zárt szótagban egyaránt előfordul, aligha utal a finnségi nyelvekből ismert fokváltakozás jelenségére, hanem csupán olyan zöngésülésre, amelyet egyes karjalai nyelvjárásokban, továbbá a vepszében és a mordvinban találunk. — Gyakori az egykori Merjaföld orosz nyelvjárásaiban a szókezdő mássalhangzó-torlódás kiküszöbölése, pl. or. nyj. *motrel* ~ ir. *smotrel* 'néz', or. nyj. *ričal* ~ ir. *kričal* 'kiált, kiabál'.

A felsorolt hangtani sajátosságok nem utalnak határozottan egyetlen mai nyelvre sem, de a zöngétlenedés ~ zöngésülés jelensége alapján, mint említettük, gondolni lehet a mordvinra, a vepszére, és a karjalaira, de a szókezdő mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére idézett példák olyan típust képviselnek, amely a finnségi nyelvekre jellemző.

Közelebb visz bennünket a kérdés megoldásához a merják egykori szállásterületén beszélt orosz nyelvjárások, argók finnugor etimológiájú szóanyaga. Ennek összegyűjtése TKACSENKO érdeme. A TKACSENKONÁL felsorolt szavak száma többszöröse az általam felhasználatnak. Én azonban csak a kétségtelenül vagy az igen nagy valószínűséggel etimologizálható szavakat veszem tekintetbe.

A rendelkezésre álló lexikális anyagot három csoportba oszthatjuk: 1. or. *koka* 'néni, nagynéni' ~ cser. *koka* 'ua.'; or. *kuba* 'asszony' ~ cser. *kuwa* 'öregasszony'; or. *mjakša* 'korhadt fa' ~ cser. *mākš* 'ua.' — 2. or. *kandochal* 'dolgozik' ~ mord. E *kandoms* 'visz, hord'; or. *kolema* 'betegség' ~ mord. E *kolema* 'rongálás, megrontás; rothadás'; or. *mazistyj* 'szép, kedves' ~ mord. M *mazistü* 'szépen'; or. *merekat* 'beszél' ~ mord. E *merems* 'mond'; or. *nevedrja* 'gyenge, beteges' ~ mord. E *vadrja* 'jó'; or. *panga* 'tapló' ~ mord. E *pango* M *pačgŋ* 'gomba'; or. *sezema* 'szakadás' ~ mord. E *sezema* 'ua.' — 3. or. *kirbjas* 'fejsze' ~ fi. *kirves* 'ua.'; or. *kojuz* 'pajta, szín' ~ fi. *koju* 'bódé, putri'; or. *kolet* 'megdöglik' ~ fi. *kuole-* 'meghal'; or. *lejma* 'tehén' ~ fi. *lekmä* 'ua.'; or. *nejola* 'nem, nincs' ~ fi. *ei ole* 'ua.'; or. *palja* 'vájószerke' ~ fi. *palju* 'kalapács, pöröly'; or. *pujka* 'fiú' ~ fi. *poika* 'ua.'; or. *rastovaja doroga* 'országút' ~ fi. *rasti* 'útjelző'; or. *tohta* 'korhadt fa' ~ fi. *tohko* 'ua.'; or. *sohtoritsja* 'akar' ~ ? fi. *tahto-* 'ua.'; or. *urma* 'mókus' ~ fi. *orava* 'ua.'; or. *vany* 'alacsony part' ~ fi. *vana* 'folyómeder'; or. *vjacha* 'kevés' ~ fi. *vähä* 'ua.'

A felsoroltakon kívül finnugor eredetű az or. *sezjum*, *sizjum* '7' jelentésű szó is, de a finn-volgai nyelvekből nem származhat. Leginkább a zürj.-votj. *šizim* alakból magyarázható. Mivel a kérdéses szót a kozstromai oroszok használják, a permi eredeztetésnek nincs földrajzi akadálya.

Az első csoportban felsorolt szavak közül a *koka* 'néni, nagynéni' szónak van a cseremiszenben *kuaka*, *kuyaka* alakja is, s a *kuyu* 'nagy' + *aka* 'idősebb leánytestvér' összetételéből keletkezett. A cser. *kuwa* 'öregasszony' szó ugyancsak összetétel. Első komponense az előző szóban is meglevő *kuyu* 'nagy' jelentésű melléknév, a második pedig az *awa* 'anya'. Az *aka* és az *awa* szó csuvas eredetű a cseremiszenben. A *mjakša* 'korhadt fa' nyilvánvalóan egy nyugati cseremiszen *mākš* alakot tükröz. Az első két szónak csuvas komponense folytán nem lehet köze a merja nyelvhez. A harmadik szóban az *ä* viszonylag újabb fejlemény a nyugati cseremiszenben korábbi *e*-ből. Az orosz szóban a *ja*-t viszont csak *ä*-ből lehet magyarázni. A kérdéses szónak nem lehet köze a merjához, a nyugati cseremiszenből került a kozstromai orosz nyelvjárársba.

A második csoport szavainak túlnyomó része a finnugor nyelvek közül csak a mordvinban van meg. Ezen belül is elsősorban erza-mordvin hangtani sajátosságokat mutatnak. Minden bizonnyal valamennyi itt felsorolt szó közvetlenül a mordvinból származik, s semmi köze a merjához.

Más a helyzet a harmadik csoporttal. E számra legjelentősebb csoport szavai határozottan a finnugori nyelvekre utalnak, de több esetben olyan hangtani sajátosságokat mutatnak, melyeket nem lehet közvetlenül ezekből magyarázni. Az or. *kirbjas* 'fejsze' szó a finnugori nyelvekben *kirves* alakban van meg. Az orosz szó *b*-je bizonyára korábbi *w*-re utal, a *-ja-* pedig *ä*-re, tehát egy a finnugori nyelvektől elütő alakra. A szó végeredményben balti eredetű (vö. litv. *kiŗvis*). Ez alátámasztja P. ARISTENÉK az azt a véleményét, hogy a volgai-finn nyelvek balti jövevényszavait részben a merja közvetítette (Formirovanie pribaltijsko-finskich jazykov i drevnejšij period ich razvitiya. In: Voprosy etničeskoj istorii estonskogo naroda. Tallin, 1956.). — A *lejma* 'tehén', *tohta* 'korhadt fa', *tohtoritsja* 'akar', *vjacha* 'kevés' szavakban a finnugori nyelvekből ismert *š* > *h* hangváltozás tükröződik. A *lejma* szó esetében a *j* bizonyára korábbi *ch*-ből fejlődött. A finnugori nyelvekben az *š* > *h* hangváltozás a balti jövevényszavakban is végbement, sőt a legrégebbi germán eredetűekben is. Ebből arra lehet következtetni, hogy az i. e. I. évezred közepén a finnugori merja egység még nem szakadt meg. (A finnugori nyelvek szétágazása időszámításunk kezdetére tehető). — Az or. *pujka* 'fiúgyermek' szó a megfelelő mord. E *?bujo*, *pijo*; cser. *pü* szavaktól eltérően határozottan a fi. *poika* alakhoz áll közelebb. Változatlanul megőrződött benne a *k*, sőt a tővégi magánhangzó is. — Az *urma* 'mókus' szóban az *m* feltehetően korábbi *w*-ből fejlődött. A *-ma* a fi. *orava* 'ua.' szóban levő *-va* képző megfele-

lője, amely ebben a szóban csak a finn-ségi nyelvekben fordul elő. Az or. *nejola* 'nincs' szó az or. *ne* tagadószó és a finn-ségi nyelvek létigéje E/3. személyű tagadó alakjának a kombinációjából keletkezett. — Az or. *kojuz*, *palja*, *rastovaja doroga*, *tohta* és *vany* szavaknak csak a finn-ségi nyelvekben ismeretes megfelelője.

A harmadik szócsoportról mondtak azt valószínűsítik, hogy a merja a mai finn-ségi nyelvek csoportjába tartozó nyelv volt. Ezek a szavak mind határozottan a finn-ségi nyelvek felé mutatnak, s tőlük távol, a jároszlavi és a kosztromai területen használatosak, tehát a földrajzi tényezők a kölcsönzés ellen szólnak. Mégis szükséges az óvatosság, mivel tudjuk, hogy Merjaföld novgorodi telepesei etnikailag nem voltak egységesek: szlávokból és elszlávósodott „csúd”-okból, valamint „ves”-ekből, tehát nemrég nyelvet cserélt finn-ségekből álltak. Nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy egyik-másik idézett szót ezek hozták magukkal.

Azt a feltevést, hogy a merjék finn-ségi típusú nyelvet beszéltek, más természetű nyelvi bizonyítékok is megerősítik. — Az orosz nyelv finnugoros szerkezeti sajátosságai két csoportra oszthatók: kisebb földrajzi egységre korlátozódókra és az egész oroszországnál meglevőkre. Az északnyugati nagyorosz nyelvjárásoknak vannak olyan sajátosságai, amelyek a finn-ségi nyelvekből magyarázhatók, például az or. *berežee* 'közelebb a parthoz' kifejezés a finn és a karjalai *rannanpana* alak tükörfordítása. — Európa északkeleti sarkában, különösen a vjatkai orosz nyelvjárásban általános a *to* mutató névmásból alakult posztartikulus használata: *Ivan-to ne znaet ob etom* 'Iván nem tud erről'. Ez párhuzamba állítható a bolgárban használatos posztartikulussal, de nyilván egymástól függetlenül alakultak ki, a bolgárban valamilyen balkáni szubsztrátum, a vjatkai orosz nyelvjárásban pedig a cseremiszből, a votjákban és a zürjénben közönséges szóvégi determinálás hatására, pl. cser. *wiitšö joŋa* 'folyik a víz' (*wiit* víz + *-šö* E/3. személyű birtokos személyjel).

Egyedül a merja—orosz keveredés volt olyan mértékű, amely az egész oroszországra kiterjedő nyelvi sajátosságokat eredményezhetett. Az orosz nyelvszerkezetre gyakorolt finnugor hatásnak elég terjedelmes irodalma van, melyet W. VEENKER egy önálló monográfiában összegezett (*Die Frage des Finnougrischen Substrats in der russischen Sprache*. Indiana University Publikations. Uralic and Altaic Series, Volume 82. Bloomington, 1967.). Két olyan jellemző orosz szerkezeti sajátóságot említ meg, amelyeket általánosan finnugor eredetűnek tartanak. Az első az ún. genitivusz-partitivusz használata: or. *Čaju chočeš?* 'kérsz-e teát' (vö. fi. *Haluatko teetä?*); *Ja kupil sacharu* 'cukrot vettem' (vö. fi. *ostin sokeria*). A partitivusz használata ritkán előfordul ugyan a mordvinban is, de elsősorban a finn-ségi nyelvekre jellemző.

Az oroszban a *habeo*-s szerkezet helyett csaknem kizárólagosan az *u menja est* 'nekem van' szerkezet használatos, úgy, mint a finnugor nyelvekben. Eddig elkerülte a kutatók figyelmét, hogy ha az orosz a magyartól a mordvinig meglevő 'nekem van' típusú szerkezetet fordítja le, az oroszul *mne est*-nek hangzanék. Az orosz szerkezet szó szerinti fordítása 'nálam van', aminek pontos mása a fi. *minulla on*.

Tehát mind a hangtani, mind a közvetve feltehető szerkezeti sajátosságok alapján a merjék a finn-ségi nyelvek közé sorolhatjuk. Ennek az sem mond ellent, hogy az orosz alapján a merjára jellemzőnek tarthatjuk a nominális mondatot, míg a finn-ségi nyelvekben kötelező a kopula kitétele. Számos nyoma van azonban annak, hogy ez a finn-ségi nyelvekben újabb jelenség. Közmondásokban, archaikus szólásokban ma is elmaradhat a kopula.

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Borfütű. Szabolcs megye hajdani dadai járásának 1574. évi gabonadézsmajegyzékében tűnt fel Gáván *Borfütűj Benedek* neve. A vezetéknev nemcsak azért érdemel figyelmet, mert keletkezésekor bizonyára több volt már valamilyen cselekvés puszta megnevezésénél, tehát föltehetőleg egy foglalkozásnak lehetett a neve, hanem azért is, mert többféle magyarázat kínálkozik a megfejtésre.

Mielőtt ehhez hozzáfognánk, tisztáznunk kell a név valószínűsíthető olvasatát. Ezt bizonyára a *borsütő*, *borsütűj*, *borsütű* hangsorok között kell keresnünk. Az említett területen ugyanis csaknem 1300 családfőt írtak össze, és bár az összeírásban több decimátor is közreműködött, az *u* fölé tett egyetlen ponttal — kevés kivételtől eltekintve — az *u*-tól eltérő hangot jelöltek. A tizenegy *Hegedűs* nevű adózó *ü* ~ *ű* hangját tíz esetben *ü*-val jelölték. Ugyanígy: *Gyürgy* olvasata minden bizonnyal *Gyürgy*; *Güngyöfj* (*Gyün-gyösi*); *Zúke* (*szúke*, azaz 'szöke') stb. A *Lükacsz*, és az *Ambrús* keresztnév látszólag másképpen viselkedik, azonban a két név *u* betűje fölé valamennyi decimátor kitette a pontot, tehát valószínűleg *Lükács*-nak, *Ambrüs*-nek mondták, mint ahogyan napjainkban is él még az *Imre* becézéseként az *Imrus* mellett az *Imrüs* vagy az ugyancsak magas hangrendű *Ferenc* mellett a *Ferkó*.

Visszatérve a névhez: hasonló névalak, ha nem is gyakran, de előfordult a XVI. sz.-ban éppúgy, mint korábban. Az OklSz. a *bors* szócikkben a következő nevekre hivatkozik: 1417: *Borsythew*; 1453-ból és 1457-ből más források alapján ugyanaz; 1467: *Borsythe*; 1511: *Borsythew*. FEHÉRTÓI KATALIN „A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek” című munkájában (NyttudÉrt. 68. sz.) 1400-ból két ízben is hoz hasonló nevet, mindkettőt a Zichy-család okmánytárából. Ott az egyik így fordul elő: „Blasium dictum *Borchin* (máshol *Borsythew*).” A szöveget, amelyből a kiemelés való, NAGY ISTVÁN közölte. A zárójelben szereplő rész dőlt betűs, tehát a közlő megjegyzése. Így azonban nem lehet tudni, hol van a „máshol” (ZichyOkm. V, 207). A másik adat érdekesebb, mert a nyilvánvalóan összetett szerkezetű név második tagja, tehát a folyamatos melléknévi igenévi rész az összetételben szereplő ige műveltető alakjából keletkezett: *Borsychtethew* ZichyOkm. V, 159: KAMMERER ERNŐ közlése).

A leírtak alapján úgy látszik, nem kell kételkednünk a *Borfütűj* és a *Borsythew* név azonosságában. Nézzük ezek után, milyen cselekvés vagy elfeledett mesterség neve rejtőzik ebben a névben.

1. *Borsütő* lehetett az a személy, aki a borsot ütötte. De felvetődhet az is, hogy ugyanezzel az olvasattal a bors törésére használatos eszköz neve van benne a névben. Úgy tűnik, akik a névvel korábban találkoztak már, ezt a megoldást látták a legkézenfekvőbbnek. Az OklSz. szerkesztői is — amint erről már volt szó — a *bors* szócikkben, a szó korabeli meglétének igazolására használják fel a több helyen előforduló nevet, igaz, kérdőjelet téve a nevek után. Miféle munkát végezhetett a borsütő? Nyilván borsot tört. Lehetséges? Bizonyára. Csakhogy semmilyen forrás nem támasztja alá azt a feltevést, hogy a *tör* ige szinonímájaként valaha is használták volna az *üt* igét. Van-e olyan növény, amelyet ütnek? Igen, van, a napraforgóból az olajat ütéssel nyerik. De az olajütésben valószínűleg benne van az ütés, és ez nem azonos a napraforgó megtörésével. Ezt a jelentést tehát kételkedve kell fogadnunk.

2. A 'borsot törő' jelentéssel szembeni kétségeket maga az íráskép is megerősíti. A név ugyanis jól kivehetően kettéválik a dézsmajegyzéken *Bor* és *fütűj* tagra. Ez nem ritkaság, két szóba írta a decimátor többek között a *Jo pünzűj* ('jópíznű') és a *Kerek*

gjárto nevet is. Az azonban semmiképpen sem lehet véletlen, hogy a név éppen így válik el. És nemcsak 1574-ben, hanem a későbbi összeírásokban is. A kutató számára szerencsés tény, hogy Borsütő Benedeknek fia is volt, akit 1601-ben így említ az összeírás: *Blafius bor fővjtű*. Harminc évvel később tehát, másik összeíró tudatában is így bomlik a név „értelmes” szölemekre.

Más is szól az *ütő* utótag ellen. A régiségben ilyen személynév is található: 1251/1281: *Vtev*; 1258: *Iteu* (TESz. III, 1057–8) ’ütő’ jelentéssel. A mai is használatos *Sütő* vezetéknev ugyancsak megvolt már a XIV–XV. században: 1343: *Sythew*; de elfordult közszőként is. 1458: *synthew*, valamint helynévben: 1357: *Kenersytou* (TESz. III, 634–5). Az *Iteu*, *Vtev* nevek írásmódja semmilyen kapcsolatot nem mutat a különbözőképpen írt *Borsütő* név második tagjával; a *Sythew*, *syteu* alakok viszont igen. (A Gáván talált név *fütűj* utótagjának hangjelölése mindkét írásmódtól eltér.)

Vizsgáljuk meg, nem lehetséges-e, hogy a név olyan cselekvést, esetleg foglalkozást őriz, mely a bor sütésével áll kapcsolatban. Első pillanatra különösnek tűnik a jelentés: a bor sütéséről soha nem hallottunk. Volt – és van, ha az elnevezés változott is – egy hasonló nevű foglalkozás: a *borégetés*. Egész sor névben megtalálható volt a pálinkafőzés hajdani neve. Csak néhány név a XVI. sz.-ből: 1524: *Boregethew*; 1554: *Boreghetew*; 1559: *Boregetheo*; 1597: *Bor Egeteő* (OklSz. 84). Ezt olvashatjuk a *borégető* cím alatt „A magyar nyelv szótára”-ban: „Ki törkölyből, rozsból, burgonyából, szilvából stb. lélt vagy szeszt, vagy égettort készít” (CzF. I, 738).

Nem lenne más hátra, mint az, hogy bebizonyítsuk: a *süt* igét használták valaha az *éget* ige jelentésével, vagy elég lenne arra adatot találni, hogy a magyar nyelvterület egyes részein a borégetést *borsütés*-nek nevezték. Erre azonban egyetlen adatunk sincs. A TESz. ugyan a *süt* ige szócikkében említi az ’éget’ jelentést, de a magyarázat alapján (’hő- vagy fényforrás erősen melegít, izzik, világít’) ez a jelentés nem valószínűsíthető (TESz. III, 634). Így az írásmód hasonlóságán kívül ez a válasz sem valószínűbb, mint az előző.

3. Fel lehet vetnünk a név utótagjával kapcsolatban még egy magyarázatot. Meg kell fontolnunk, nem kereshetünk-e ebben a vezetéknevben ’borsajtó’, ’borsajtoló’ jelentést. A TESz. III, kötetében a *sajtó* szócikkben a következő korai előfordulásokat találjuk: 1490: *Satho szn.*; 1560 k.: *sutu*; 1662/1853: *sutólva*; 1724: *sütű* (!). Érdekesek a múlt századi nyelvjárási változatok: *sotó*, *sotú*, *sutú*, *sotús-legény*, az utóbbi ’borsajtoló legény’ jelentéssel (MTsz. II, 335–6). Ez a megoldás tisztázhatja a név eredeti jelentésével kapcsolatos nehézségeinket. Mi az, ami alakilag ellentmond? Korábban szó volt arról, hogy az összeírásban az *ü* betű az *u* hangtól eltérő hangot jelölt. Ez igaz általában. De íme néhány ellenpélda: *Gübas*, *Kakúk*, *Fülo*. Ezekben a nevekben aligha állhatott más hang, legfeljebb az *u* hosszúságát jelölhette az *u* fölé tett egyetlen pont. A *Türri* vezetéknev két községben fordul elő, az összeíró személye nem volt azonos. Az egyik helyen *Thuri* szerepel, Eszlár községben viszont három jobbágnak is *Türj* a neve. Nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a két helyen talált név azonos. Eltérés csak a hangjelölésben van, a mellékjelezés a magánhangzó hosszúságát jelöli. A *sajtó* szónak – a MTsz. adata szerint – volt *sutú* nyelvjárási változata, a TESz. szerint pedig – mint láttuk – *sütű* formában írott alakja.

Érdekes, hogy ugyanazon dézsmajegyzékben a csaknem 1300 név között még egy hasonló szerepel, s az is Gáván: *Sutu Péter* neve. Mindez talán elégséges magyarázat lehetne a harmadik változatra. De kétségünk is maradhat annyi, mint az előző két esetben volt. A roppant változatos hangjelölés mellett elegendőnek látszik megemlíteni, hogy a már említett fiú, Balázs nevét 1602-ben így jegyezték le: *borsütő*. Ebből pedig aligha lehet a ’sajtó’ jelentésű utótagra következtetni.

A név eredeti jelentésének megfejtésére tehát egyik megoldási kísérlet sem adott perdöntő választ. Egy-egy középkori név vizsgálata azonban hozzásegíthet a nyelv múltjának jobb megismeréséhez.

ÁDÁM IMRE

Új szempontok a *gyalom*, *gyalu* szavak magyarázatához. A *gyalom* olyan típusú kerítőháló volt, amely a 120 méter hosszúságot is meghaladhatta, és alkalmas volt mind szabadvízi, mind jég alatti halászatra. Segítségével nagy területen jó eredményű halászatot lehetett biztosítani. A hálót hálókötőtűk segítségével kenderfonalból kötötték (BALASSA – ORTUTAY, Magyar néprajz 229). A NySz. értelmezése a következő: 'verriculum, sagena; Zuggarn, Fischergarn'. A legkorábbi erre vonatkozó adataink az 1323/1351. évi „Cuiusdam stagni *Gyalmastou* vocati”, az 1478. évi „Piscina sub *Gyalom* Netsch vocata”, valamint az 1493. évi „Vnum rete vulgo *gyalom* pro piscinis” (OklSz.).

A TESz. szerint a *gyalom* szó török eredetű, vö. CC. *ilim*, türkm. *yilim*, kkalp. *žilim*, csuv. *šilam*, jak. *ilim* 'halfogó háló', mint a török *yil-* 'kötöz' igének a származéka. Valóban szembetűnő a hangalaki hasonlóság a török és a magyar szó között. Ezenkívül még az indoeurópai nyelvekben előforduló homonimák is látszólagosan alátámasztják azt a feltevést, hogy a 'köt, kötöz, csomóz' ige származékaival kell számolnunk, l. pl. a germán nyelvekben előforduló 'háló' jelentésű alakokat: kfn. *netze*, ófn. *nezzi*, gót *nati*, ang. *net*, svéd *nät* stb., amelyek mind származékai az ie. *(s)ne- 'nähen, Fäden zusammendrehen, knüpfen, weben, spinnen' szónak, éppúgy, mint a lat. *nodus* 'csomó' és *nassa* 'varsa; halfogó kosár' (DUDEN, Herkunftswörterbuch. Mannheim – Wien – Zürich, 1963. 466 *Netz* a.), de l. még a ném. *Garn* 'fonál, cérna', amelyből kifejlődött a 'háló; hálójurok' értelme. (Ti. a régi kfn., ófn. *garn*, holl. *garen*, ang. *yarn*, svéd *garn* stb. eredetileg mind a száraz állatbélből sodort húrt jelölték, vö. DUDEN i. m. 197 *Garn* a.).

Ennek ellenére a *gyalom* szó levezetése nem áll szilárd alapokon: a török szóalak ugyanis palatális hangrendű, és ez ellentmond a szófejtésnek. A TESz. hangsúlyozza ezt a tényt, és kimondja, hogy „Az első szótagbeli török *i* ~ m. *a* megfelelés még nincs kellően megmagyarázva”. Hozzáfűzi még azt is, hogy: „hasonló megfelelés mutatkozik a *karvaly* és a *sajt* szóban”. Ez utóbbi okfejtés sem tűnik eléggé meggyőzőnek, minthogy e feltevés szerint a török *i* ~ magyar *a* megfelelés voltaképpen csakis e három szóban (*gyalom*, *karvaly* és *sajt*) nyilvánulna meg.

A *karvaly* esetében eleve léteznek a török nyelvekben megfelelések *a*-val, úgyhogy a TESz. (II, 395) kénytelen feltételezni, hogy egy török *garγuy* (vagy *qirγuy*) alak kerülhetett át a magyarba. Azonkívül súlyos nehézséget jelent a szóvégi török *y* ~ m. *l(y)* megfelelés.

A *sajt* szóinak levezetése sincs teljesen tisztázva annak ellenére, hogy a TESz. ótörök eredetűnek mondja (III, 474). Nem megalapozatlan az a gyanú, hogy a *sajt* a *sajtó*: *sajtol*: *satu* szócsaláddal állhat ősrökonsági viszonyban, mégpedig úgy, hogy számos sajtfajtát úgy készítenek, hogy miután a tej megaludt, kipréselik vagy kisajtolják belőle a savót (mint pl. a túró esetében). Jelentése tehát 'kipréselt, kisajtolt, (marokkal) összepréselt' lehetne. Ha a *sajt* szóvégi *t* denominális névszóképző vagy a múlt idejű melléknévi igenév képzője, akkor belőle kikövetkeztethető a **saj-* fiktív igető, amely ősrökonsági viszonyban állhat a *sajog* (**saj-* + *-g* gyakorító igeképző): *sajdít*: *sajdul*, valamint a *sajnál* (**saj-* + *-n* mozzanatos képző + *-l* gyakorító képző) szócsaládokkal. Ugyanaz a **saj-* fiktív igető még néhány régi nyelvi és nyelvjárási szóban is meglelhető, így pl. *sajlakodás* 'ajjgatás, sajnálkozás', *sajlódik* 'szenved, sínylődik', *sajol* 'sajnál', *savál* ~ *savall* 'szégyell, neheztel' (TESz. III, 472 *sajnál* a.). Eredeti jelentése a 'nyom, szorít' lehetett, ahogyan bizonyos ugor nyelvi adatok bizonyítják (l. TESz. III, 475 *sajtó* a.).

Ez talán megmagyarázható azzal, hogy a **saj-* szó egy természetszerű jelentésfejlődésen ment át: 'nyom, szorít' > 'erősen nyom v. szorít' > 'fáj'.

Ha ez a feltételezés igaznak bizonyulna, akkor a török *î* ~ magyar *a* megfelelés, ennek kapcsán a *karvaly*, *sajt*, *gyalom* szófejtések elveszítenék elvi alapjukat.

A török eredettel szemben tegyük fel inkább, hogy a *gyalom* szó ősi örökség a finnugor korból. Emellett szól az a tény is, hogy számos halnév, valamint a halfogás legfontosabb szerszámai mind finnugor eredetűek, mint pl. *hal*, *meny*, *tathal*, *keszeg*, *ön*, *háló*, *para*, *vejsze*, *horog*, *hajó*.

Sajnos a hasonló terminus technikus eredetének a kutatása mind nagyobb fokú nehézségekkel küszködik egyrészt azért, mert a nyelvet beszélők, akik a szót ismerik, rendszerint kisebbséget képeznek, másrészt — éppen azért, mert zárt körökben használják a kérdéses szót — az nehezen kerül be a szótárakba, illetve a lexikonokba.

Oppianosz ('Οππιανος) görög költő, aki Marcus Aurelius és Commodus kortársa volt (i. u. II. sz.), alattvalói hűsége jeléül a két fejedelemnek ajánlotta a Halieutika ('A halászatról') című tankölteményét. Ebben említ egy olyan hálót, amely kúp alakú, és kerek bemeneti nyílással rendelkezik. A halásznak először meg kell forgatnia a levegőben a hálót ahhoz, hogy a hálószáj kellőképpen kinyíljen, csak azután dobja be azt a vízbe. Miközben a háló lesüllyed, a száj összecukódik és elfogja a halakat, amiket talál. Görögül a hálót a *πέζα* (< *ποός* 'Fuss, láb') szóval jelölik. A szó tulajdonképpeni értelme 'láb(fej); boka; lábgyűrű; π. *πρώτη*; (a kormány) elülső része; csík, szegély, széle vmnek; végződés, szélső rész, vége; gyökér; egy fajta kerek halászháló' (LORENZO ROCCI, Dizionario Greco—Italiano. Firenze, 1949.; JULIUS POKORNY, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bern—München—Wien, 1969. 791 *pedio* a.). Az újhellén nyelvben ez a szó él tovább *πεζόβολο* ~ *πεζόβολος* alakban (< *πέζα* + *βολος* < *βάλλω* 'dob, vet', tehát tulajdonképpeni értelme 'vetőháló'; vö.: N. P. ANDRIOTI, Etimologiko Lexiko tis koinis Neoellenikis. Thessaloniki, 1983. 272; A. FLOROS, Neolliniko etimologiko kai ermineutiko lexiko. Athina, 1980. 505).

Ezek után figyelemreméltó az a párhuzam, amelyet a görög *πέζα* és a magyar *gyalom* szavak között lehet vonni. A R. m. *gyal* tkp. azt jelenthette, hogy 'láb, lábfej; talp; alap, alapzat, alapozás; alsó széle vminek', ahogyan a rokon nyelvek adatai is tanúsítják, vö. m. *gyalog* < R. m. < *jalog* <: *jal 'láb' (?) | finn *jalka* 'láb; kepe, (gabona-)kereszt' | karjalai *jalga* 'láb, vitorla „kengyele”' | aunuszi *jalgu* 'láb' | lúd *d'alq*, — *lqe*, — *lgu*, — *ug* 'láb; kerítőháló, gyalom mellékhálója', ill. 'gyalomszéli háló' (vagyis pontosabban: 'nuotan reiden käsiverkko l. siulahavas': SKES. I, 113) | vepsze *d'aug*, *jáug*, *gáug*, *javug* 'láb' | vót *jalka* 'láb' | észt *jalg* (g. *jala*) 'láb, lábszár' | lív *jālgā*, *jālgā* 'láb' | lapp Wfs. *jwōlekkie*, lpL. *jualkē*, lpN. *juolge*, lpI. *juōl̄t̄i*, lpKo. *juat̄i*, lp-Kld. *juūlk*, lpT. *jūlke* 'láb' | mordÉ. *jalgo*, mordM. *jalga* 'gyalog(osan)' | cser. KH. *jal*, cser. J. *jal*, cser. U., M., B. *jol* 'láb' (vö. TOIVONEN, SKES³. I, 113).

Ha figyelembe vesszük a *πέζα* görög kifejezést, amely egyértelműen a 'láb' jelentésű szóval áll szoros kapcsolatban, ha mellé állítjuk az ófn. *fizza* 'Gewinde, Garn' szót is (amely a gör. *πέζα* pontos megfelelője, vö. POKORNY i. m. *pedio* a.), l. kfn. *Fitze*, óizl. *fit* 'Schwimmhaut, Rand' (amelyek az ie. **ped-*, *pod 'láb' szóból származó germán fejlemények); valamint kellő megvilágításba helyezük a lúdi adatot is, amely tanúsítja, hogy ez a szó 'háló' jelentéssel fordul elő legalább egy másik finnugor nyelvben, miért ne tételezhetnénk fel, hogy a *gyalom* a R. m. *gyal-* szónak egy származéka?

Feltevésünk szerint a m. *gyalom* szó őse a R. *gyal* + az ősi *-m* névszóképző (amely csak néhány régi névszóban szerepel, mint pl. *öröm*, *álm*, *örém* 'örvény', vö. D. BARTHA, Szóképz. 73).

Létezik egy másik magyar szó is, amely a *gyal*-lal etimológiai viszonyban lehet: ez a *gyalu*. Ez egy ősi (fa)megmunkáló kéziszerszám, amely sík felületek forgácsolások

kialakítására szolgál. Ne gondoljuk, hogy a formája mindig is a maihoz hasonlított. A gyalu régebbi alakja egy kő- vagy fémpenge lehetett, amelynek eredeti rendeltetése bőrkaparó vagy fahántoló szerszám volt. Ezzel fát, szarvat, csontot, agyagot (agyagedények készítésénél) vagy egyéb anyagokat kapartak és simítottak. A NySz. szerint a *gyalu* latinul a *planula*, *ascia*, *dolabra*, *runcina* szavaknak felel meg. A négy különböző elnevezés is azt bizonyítja, hogy nem azonos formájú és rendeltetésű tárgyáról van szó. Az OklSz. szerint legkorábbi adatai a következők: 1491: „Thok flascarum, *Gyalw*”, valamint 1535: „De instrumentis vasiparis *Gyalw*”.

A TESz. kétféle megoldást ajánl: 1. a szó török eredetű, egy **yışık* alakból, vagy 2. ősi örökség az ugor korból, vö. vog. T. *iar*, P. *iarrá* 'színlóvas', T. *iark-*, Szo. *jóry-* 'vakar, gyalu'. Ezzel szemben vannak olyan adatok, amelyek a finnugor eredet feltevését támasztják alá. A fent említett *jalka* finn szó származékai között a következőket is lehet találni: *jalahteella*, *jalkkeilla*, *jalas* (g. *-ksen*), *jalkine*, *jalkoin* (g. *-imen*) 'lővakaró szerszám kése, pengéje (finnül, másképpen: 'sukanterä'); nyereg kengyele'; *jalku* 'lővakaró szerszám kése; hosszú pad, lóca; lábzsámoly' (SKES. I, 113).

Ennek alapján semmi akadályja sincs annak, hogy párhuzamba állítsuk a két jelenséget: ahogyan a finn szóalakok értelmi megfelelője egy éles, kaparásra szolgáló fémdarab, miért ne lehetne érvényes ez a magyarázat a *gyalu* szó viszonylatában is? Azonfelül a *gyalu* azok közé a szavak közé tartozik, amelyekhez egy ősi *-u* denominális névképző járul (l. TESz., MSzFgrE.), mint pl. a *satu*, *jalu*, *batyu* stb. Mind a finn, mind a magyar szó denominális képzővel van ellátva, és ez a tény is bizonyítéka lehet egy feltételezett rokonságnak.

Természetesen ez a magyarázat is további, tüzetesebb bizonyításra vár, a kapcsolatok lépésről lépésre történő levezetésével és a rokonság tételszerű kimutatásával.

PAOLO AGOSTINI

Jenő törzsnevünk finnugor származtatása. Érdeklődéssel olvastam a MNy. LXXXIV. évfolyamának decemberben megjelent 4. számában BALOGH LÁSZLÓ fejtegetését *Jenő* törzsnevünk eredetéről (477–80). A kérdéssel magam is foglalkoztam, s szóltam róla. Szűkebb körben még 1988 elején, majd 1988. november 24-én előadást tartva a Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozata 50. felolvasó ülésén. Rövid ismertetésben — sajnálatos sajtóhibákkal tarkítva — megjelent törzsneveinkkel kapcsolatos véleményem az Élet és Tudomány 1988/51. számában (1608–9), s részletesebben tárgyalom törzsneveink etimológiáját két sajtó alatt levő dolgozatban (az egyik a Keletkutatás 1989 tavaszi, a másik az UAJb. 1989-es kötetében lát várhatóan napvilágot).

Nem tudtam Balogh László próbálkozásáról, és ő sem az enyémről. Olvasva megfajtési kísérletét, nem azért fogok tollat, mert egymástól független vizsgálódásunk eredménye nagyon-nagyon távol áll egymástól, s magyarázatával szemben az én megoldásom mellett szeretnék érvelni, hanem azért, mert néhány ponton módszertani gondjaim támadtak, s írásának számos kitételével, az ezek mögött meghúzódó szemlélettel sem tudok egyetérteni. A tömörség kedvéért pontokba szedem gondjaimat és ellenvetéseimet:

1. Balogh László — mint írja — turkológusaink buzgalmának vagy túlbuzgalmának és NÉMETH GYULA 1930-ban megjelent, „A honfoglaló magyarság kialakulása” című művének tulajdonítja, hogy „a hivatalos magyar történelem és nagyon sok nyelvészünk is” a *Nyék* és *Megyer* kivételével törzsi elnevezéseinket török eredetűnek vallja.

Itt több mindent nem értek. Nem világos számomra, hogy kik azok a buzgó — netán túlbuzgó — magyar turkológusok. A dolog ugyanis úgy áll, hogy törzsneveinket nem a magyar turkológusok, hanem Németh Gyula eredeztette a törökből, és e kérdés-

ben a magyar turkológusok érdemben nemigen foglaltak állást. S ha néha szóltak (így LIGETI LAJOS s újabban MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN), kételyeiknek adtak hangot.

Azt sem értem, hogy mi az a „hivatalos magyar történelem”. Tudok magyar történelemről, magyar történetírásról, de nem hiszem, hogy ezeknek van hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos változatuk.

Nem tudok róla, hogy Németh Gyulánál jobb magyarázatok születtek volna az 1930 utáni évtizedekben törzsneveink eredeztetése kapcsán. Márpedig ha nem születtek, akkor inkább ez lehet az oka annak, hogy a magyar tudományosságban törzsneveink Németh Gyula által képviselt török eredeztetése terjedt el. No meg persze az a történelmi tény, hogy a honfoglalást megelőzően a magyarság törökös törzsi keretek között élt, török népek hatása alatt állt. Több mint 300 honfoglalás előtti török jövevényszavunkat sem feledhetjük, melyek csakis egy intenzív kapcsolat eredményeként kerülhettek nyelvünkbe.

S végezetül, nemcsak a buzgó turkológusok, de maga Németh Gyula sem tehet róla, hogy 1930-as magyarázatai ilyen szervesen beépültek a magyar történettudományba. Németh ugyanis már 1975-ben — egyik utolsó cikkében (Türkische und ungarische Ethnonyme: UAJb. XLVII, 154–160) — visszavonta korábbi magyarázatai közül — a *Megyer* mellett — a *Gyarmat* és a *Kér* etimológiáját, és ismeretlen eredetűnek minősítette ez utóbbi két törzsnevet. Nemcsak Balogh László nem ismeri ezt a cikket, de a magyar történészek sem, hiszen még 1988-ban is olvashattunk olyan Magyar őstörténetet, melynek szerzője Németh 1930-as álláspontját ismételteti.

2. Igaza van Balogh Lászlónak abban, hogy Németh Gyula *Jenő* törzsnevünkkel kapcsolatos magyarázata kételyekre adhat okot. Abban az érvelésben azonban, melyben megokolja kétségeit, már nem követhetem. A legnagyobb problémám itt az, hogy kiderül, Balogh László teljesen félreérti Németh Gyula magyarázatát: szó sincs arról, hogy Németh szerint a *Jenő* szókezdő *j*-je inetimologikus magyar sajáttság volna. Ellenkezőleg, Németh török oldalon képezte el a *y* protézis jelentkezését.

3. Balogh László — igaz, Németh Gyula magyarázata kapcsán — azt írja, hogy kérdés, „vajon egy kikövetkeztetett forma biztos alap lehet-e egy szómagyarázathoz?” Majd így folytatja: „Erre a kérdésre én csak n e m-mel tudok válaszolni.” Majd kiindul a saját magyarázatában egy k i k ö v e t k e z t e t e t t f o r m á j ú és j e l e n t é s ú f g r. *enz 'nagy; nő, növekszik', ill. ugor **jenš(-)* 'ua.' alapalakból vagy ennek *jenäks származékából. Sajátos módon itt már nem nyugtalanítja Balogh Lászlót a szómagyarázatban a kikövetkeztetett alak.

4. Nem célom — rekapitulálva Balogh magyarázatát — sorra venni a *Jenő* törzsnev származtatása kapcsán említett hipotézisláncolat egyes elemeit. Gazdag fantáziára vall *Jenő* törzsnevünk összekapcsolása *önik* igénkkel, *ünő* és *gyenge* szavainkkal, *Eneh* nevünkkel, az anonymusi *Eunedubeliani* név elejével. Ez védhetetlen ötletthalmaz csupán, összevonásuk, egy etimonból való eredeztetésük nagyon merész dolog. De merész dolog, s ez a fő gondom Balogh László magyarázatával kapcsolatban, maga a kísérlet is, hiszen *Jenő* törzsnevünk nem egyedül áll, hanem egy rendszer része. Fölöttébb kockázatos egy törzsnev magyarázatára vállalkozni. A rendszer egészét kell megismernünk. Ez az az egyedüli módszertani eljárás ugyanis, mely kellő biztonságot nyújthat a törzsnevek etimologizálásának fölöttébb ingoványos talaján.

BERTA ÁRPÁD

NYELVMŰVELÉS

Weöres Sándor: Szavak

A *cucc*, *kaja*, *pia*, *haver*, *csaj*, *szia*, *spiné*, *suli*-féle nem nagyon régi, új, sőt legújabb vagy inkább állandóan keletkező ún. argó jellegű szavakról, kifejezésekről jobbra két ellentétes nézet alakult ki. Sokan, különösen a felnőttek, az idősebb nemzedék tagjai izléstelennek, helytelennek, ezért elvetendőnek tartják őket. Mások, elsősorban a fiatalok lelkesednek értük, sőt egyes írók mintha éppen ezekben látnák a modernséget, a nyelv, a stílus vagy legalábbis a szó- és kifejezőképesség fejlődésének az útját.

Weöres Sándor, a rendkívül mai és rendkívül sokoldalú költő szerintem nagyon reálishan ítélte meg az effajta nyelvi elemeket Szavak című humoros, több idetartozó szót szinte megszemélyesítő versében.

Szakállasak
szegény szavak,
*rózs*a, *remény*,
erkölcs, *erény*. . .
De van köztük
szakálltalan
fickó, kinél
borotva van.

A *cucc*, *szia*,
kaja, *pia*,
mind újdonsült
atyánkfia.
Tetszik, vagy nem,
itt vannak ők,
szakállat még
nem lengetők.

Miről is van szó ebben a versben? Milyen „tételek” olvashatók ki belőle? Úgy gondolom, először is az, hogy a szó egésze, jelentése és benne stílusértéke, érzelmi-hangulati velejárója idővel megkopik. Vagyis — ahogy a költő mondja — a szavak „szakállasok” lesznek. Kiolvasható továbbá a versből az is, hogy a nyelv, mint valami élő szervezet folytonosan újul: jönnek a mindig keletkező újdonsült megnevezések, kifejezések. Csak-hogy ezek — a vers megfogalmazásában — gyakran olyan „fickók, akiknél borotva van”, vagyis kíméletlenek, lerombolják a korábbi erkölcsöket, szokásokat, nyelvi-stilisztikai szabályokat, és bizony gyorsan terjednek.

A versben említett négy argó jellegű szó közül például a 'valakivel levő holmi' jelentésű és nyelvjárási eredetű *cucc* 1956-ból, az 'étel, enniváló' jelentésű és cigány eredetű *kaja* 1911-ből, a 'szeszesisital' értelmű és szintén cigány eredetű *pia* 1862-ből van adatolva, a végső soron a latin 'szolga' jelentésű *servus* szóból származó *szia* köszönésforma pedig szinte napjaink szülőtte.

A vers befejező soraiban arra is utal a költő, hogy „akár tetszik, akár nem”, ezek itt vannak. Ugyanakkor azonban a régies, de tiszteletet és kedvességet is sugalló *atyánkfia* szóval illeti őket.

A verstől függetlenül talán még arra mutathatnánk rá, hogy az argó jellegű, sokszor szellemes, kifejező és sajátos hangulatú szavaktól, kifejezésektől nem kell tartanunk — a francia és az angol nyelv már régen és igen nagy számban befogadta őket, a finnben meg mostanában terjednek el és lesznek a beszélt nyelv részeivé —, de azért arra föltétlenül ügyelnünk kell, hogy ne a trágárságnak, a durvaságnak, a másik ember semmibe vevésének az eszközei legyenek.

Vakvarjú, vakvarjúcska

Ki ne ismerné a versmondókával egybekötött „csípicsóka” nevű gyermekjátékot akár saját gyermekkorából, akár későbből, amikor szülőként vagy éppen nagyszülőként

játszotta a gyermekével, illetőleg unokájával. A *csipicsóka*-t — népi és gyermeknyelvi szónak jelezve — így írja körül röviden az Értelmező Kéziszótár: „A kisgyermek kezét a kézfej megcsípett bőrénél fogva föl-le mozgatjuk.” Hozzátehetjük még, hogy közben mondjuk ütemesen a versikét, és a végén nagy kézlengetéssel elhessegetjük a vakvarjúcskát. Egyébként a kisgyerek számára ez a legkedveltebb része a játéknak. A közben ütemesen mondott versnek nyilván sokféle alakváltozata van, minden bizonyosan vidékenként is eltérően. Magam így emlékszem rá:

Csípi csóka,
vakvarjúcska.
Jó volt-e a kisfiúcska?
Ha jó volt a kisfiúcska,
ne bánts d ötet, vakvarjúcska!
Hess, hess, hess!

Hogy a „csóka” micsoda, milyen madár, azt mindenki tudja, vagy legalább sejtí. Az említett szótár ezt írja a jelentéséről: „fekete és a fején, hasán szürkésfekete tollazatú varjúféle madár.” De miféle madár a „vakvarjú”, illetve itt a kisgyermekekhez illő módon, kicsinyítő képzővel ellátva: a „vakvarjúcska”?

Hirtelen azt gondolhatnánk, hogy az összetétel előtagjában a ’nem látó, világtalan’ jelentésű *vak* szó rejlik. Ez azonban a versike alapján is szinte elképzelhetetlen. Valóban a Történeti-etimológiai szótár világosan megmondja: a *vakvarjú* előtagja „azonos azzal a hangutánzó tövvel, amely a *vakog*, *vakkant* igének is alapja, s amelynek változata a *bakog* igében és a *bakcsó* madárnévben is kimutatható.” A hangutánzó eredetre utal az is, hogy a vakvarjút Jókai „vak-vak-varjú”-nak mondja egy helyen, 1899-ben pedig *kvakvarjú* alakban szerepel. Emellett szól továbbá az, hogy egyes nyelvjárásokban a megnevezésére az ugyanezzel az előtaggal alakult *vakkánya* összetétel is használatos.

Egyébként a *vakvarjú* szóról az Értelmező Kéziszótár azt írja, hogy népies használatú, és ’bakcsó’-t jelent. Ez pedig a gémelek rendjébe tartozó, varjú nagyságú madár.

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai*

I. h ü v e l y (s z á r a z) (I, 387/b). — És mi a neve akkor, amikor már a babot, borsót kifejtették, kicsépték belőle? (Szárral együtt értendő.)

A kérdőív összeállítói valószínűleg abból az elgondolásból indultak ki, hogy a magyar nyelvterületen lexikális különbség lehet a bab, borsó magját körülvevő zöld hüvely és annak magjától megfosztott, száraz, kicséptelt változata között. Az ÉrtSz. arról nem szól, hogy a köznyelvben a *hüvely* szónak ilyen értelemben két jelentése lenne, de ettől függetlenül a feltevés a lexikális elkülönülésre indokoltnak látszik. A nyelvátlasz terepmunkái viszont ezt az elképzelést csak részben igazolták. A kettébontott kérdés első részére (már kifejtett szemek vannak benne, de még zöld) határozott és megbízható válaszokat kaptak a gyűjtők: *hüvely*, számos hangtani változattal a nyelvterület legnagyobb

* L. MNy. LXVII, 362—9; LXIX, 239—44; LXX, 355—60; LXXII, 104—9; LXXVI, 221—5; LXXIX, 347—51.

részén, *cső* ugyancsak számos hangtani változattal a Tiszántúlon. Ez az anyag meg is jelent az MNyA. I. kötetében (54).

A száraz, kifejtett bab- és borsóhüvely megnevezéseként följegyzett adatok viszont elég nagy tarkaságot mutatnak. Ennél jóval nagyobb baj azonban az, hogy nem eléggé meggyőzőek, hitelesek. Úgy tűnik, hogy sok esetben az adatközlő csak alkalmi megoldásként talált ki valamit, olyan lexémaelemet, amelynek stabilitása, társadalmi elterjedtsége erősen megkérdőjelezhető. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a b) változat kimaradt a nyelvatlaz nyomtatásban megjelent anyagából.

Hüvely. Néhány helyen nem tettek különbséget a két állapot (zöld és száraz) között, ilyenkor a *hüvely* szó szerepel mindkét változat megnevezéseként, pl.: *hüöl* (A-14, 31, B-2), *hüvej* (E-12, 16), *hüvel* (F-10). Egy-két kutatóponton minőségjelzős szerkezettel történt a megkülönböztetés: *zűöt hüöl*, *szárasz hüel* (A-20); *zöt hüvék*, *eröt hüvék* (F-15).

Héj, héja, haj, haja. A nyelvterület középső részén, keleten és Erdélyben találunk ilyen adatokat. A *héj, héja* inkább a Duna mentén és Erdélyben, a *haj, haja* változat pedig nagyobb részben a Tiszántúlon járatos. Néhány példa az előfordulásokból: *héj* (E-11, G-12, J-3), *héja* (Ro-6), *héj'q* (Ro-15), *híjja* (P-13), *haj* (J-23, N-11, P-4, Ro-7), *hàj* (P-1) *háj* (H-4, 11, J-14), *haja* (Ro-10). Az egyelemű megnevezések mellett gyakoriak az összetételek is: *baphéj* (J-15), *baphéjj* (F-23), *baphaj* (K-4, M-11), *bápháj* (H-3, 5), *paszújháj* (M-19); szó szerkezetként: *bap héjja*.

Szalma. Az eddig említettektől eltérő szemléletmódot tükröz a Dunántúlon és Nyugat–Szlovákia magyaralkta területein följegyzett nagyszámú *szalma* adat. A jelentés pontosítása érdekében az összetett alakok vannak többségben: *babszalma*, *borsószalma*. Kétségtelennek látszik, hogy ebben a felfogásban a lexémaelemek nem egy növényi rész megnevezésére vonatkoznak, hanem inkább a szemnyerési művelet, a cséplés eredményeként létrejövő melléktermék hangsúlyozása került előtérbe. Minden bizonnyal befolyásolta ezt a válaszadást a kérdező mondat zárójeles része is, amely arra utal, hogy a *hüvely* + *szár* együttes megnevezésére vagyunk kíváncsiak. Ilyen helyzetben vitatható tehát, hogy a *hüvely, héj, haj* mellett a *szalma, babszalma, borsószalma* szinonim változatnak tekinthető-e, még akkor is, ha a denotátum azonossága teljesen egyértelmű. (Rossz hasonlattal élve: a *Magyarország királya* és *Ausztria császára* nem szinonim kifejezések, még akkor sem, ha Ferenc József személyében mindkettőt egy ember testesíti meg.) Néhány példa: *bapszoma* (A-8), *bapszóma* (C-9), *borsuszuoma* (B-20), *borsuszuoma* (B-25), *borsószóma* (D-18), *borsószómá*, *borsószálmá* (Cszs-2).

Szár. A szalmához hasonlóan itt is kétségek merülnek föl a *bab* + *szár*, *borsó* + *szár* összetétel, illetőleg birtokos szó szerkezet jelentését illetően. Nem tudjuk pontosan, hogy ebből meg nem éppen a *hüvely* maradt-e ki. Elszórtan az egész nyelvterületen megtalálható, különösebb területi kötöttség nélkül. Egy-egy példa a hangtani és a morfológiai változatokra: *szár* (J-12); *bapszár* (A-10), *bapszár* (A-32), *bápszár* (F-2), *bápszār* (L-9), *bápszār* (H-1), *bápszār* (J-6); *borsószár* (K-7), *borsószār* (J-6), *bossószár* (J-11); *borsó száro* (C-12), *borsuo száro* (A-22); *paszújszár* (N-2), *paszúrészár* (K-9).

Csuma, csuha, csuhéj. Az előbbi főként Somogy megyében, az utóbbi kettő — egy-két kivételtől eltekintve — Hajdú-Bihar megye területén járatos: *csuma* (D-11), *csumq* (B-33), *csumájjq* (D-23), *borsócsuma* (D-15), *borsócsuma* (B-30), *borsó^ucsuma* (B-34), *borso^ucsuma* (D-22), *csuha* (P-16), *csuhq* (B-22), *csuhája* (P-16), *bapcsuha* (A-27), *bap csuhája* (A-33), *csuhéj* (N-4).

Egyéb változatok: *inda* (P-17), *babinda* (E-19, F-11, 12, 14, J-21), *paszújinda* (N-7), *bapfosztás* (J-7), *kütyü* (C-22, D-1), *kücsúje*, (B-36), *kóccsa* (F-16), *bapkócs* (F-16), *pockora* (F-16), *pójva* (F-17), *supá* (Cszs-4), *súpá* (Cszs-4), *bápsústyá* (Cszs-3), *szurok* (Cszs-5).

2. p e t r e z s e l y e m (I, 390). — (Rajz.) Mi ennek a kerti növénynek a neve? (Húslevesbe szokták tenni.)

a) Mi a neve a földben levő részének? (Mutatni.)

b) Mi a neve a föld felett levő részének? (Mutatni.)

Az eredeti elképzelés szerint lexikális térképlap lett volna ennek a kérdésnek az anyagából, mégpedig itt is kettős bontásban: külön a földben levő növényrészről és külön a főzéshez gyakran használt levélzet megnevezéséről. A terepinunka során azonban ezt az elkülönítést csak részben sikerült megvalósítani. Mivel a gyűjtött adatok főként hangtani szempontból tanulságosak és megbízhatók, ezért úgy döntöttek a szerkesztők, hogy csak a *petrezselyem* szó tágabb értelemben vett fonetikai változatait teszik közzé (I. MNyA. 57). Nekünk most lehetőségünk van arra, hogy a térképlap egyéb tanulságait is számbavegyük.

Az általános érvényű *petrezselyem* mellett szinonimaként szinte az egész nyelvterületen előfordul a *zöldség* különféle hangtani változatokban: *zűőccsig* (A-14), *zűőccsiég* (B-22), *zűőccség* (B-30), *zűőccsék* (D-18), *zűőccség* (D-30), *zűőccsék* (G-11), *zűőccsék* (H-4), *zűőccsig* (M-13), *zűőccsék* (P-4), *zűőcsék* (Ju-8).

A legtöbb problémát és zavart az okozza, hogy elég sok kutatóponton nem világos sem a *petrezselyem*, sem a *zöldség* szó jelentése. Nagyjából ugyanaz a helyzet a nyelvjárásokban is, mint a köznyelvben, az ÉrtSz. szerint például a *petrezselyem* 1. jelentése 'konyhakerti növény', a 2. jelentése 'ennek gyökere', és a) jelentésként 'a levele, zöldje'. A bizonytalanságot nem sikerült a gyűjtés folyamán sem megszüntetni. Néhány lábjegyzet arra utal, hogy a *zűőccsig* (C-7), *zűőccsig* (A-13) 'répa + levél'; másutt viszont a *gyökér* – *zűőccsig* (A-3) szembeállítására egyértelműen azt mutatja, hogy ez utóbbi csak a levél megnevezésére szolgál.

A munkatérképen, a kutatópontok háromnegyed részén megtalálható a növény általános megnevezése és utána a földben levő rész, majd a föld feletti rész neve: pl. 1. *zűőccség petrezsejöm*, 2. *gyökere*, 3. *zűőccsék* (N-11). Számottevő ponton azonban nincs elkülönítve ez a három jelentés.

A fehérrépa leggyakoribb megnevezései: *gyökér*, *gyökere* (A-3), *petrezsejömgyökere* (F-16), *petrezselém gyökere* (E-12), *fehűőrgyűőkiűő* (A-7); az egész nyelvterületen előfordul. Dél-Zalában és Dél-Somogyban használatos a *tűőjű* (B-25), *tűőjűjű* (B-19) is. Néhány ponton 'répa, gyökér' jelentésben a *petrezsejűő* (C-24), *petűőmsűőrom* (A-5) szűőt is fűőjegyezték a gyűőjtűők. A zűőld, szűőras rűősz elnevezésekűőnt leggyűőkoribb a *zűőűőgyűő* (B-19), *zűőűőccsig* *zűőűőgyűő* (A-17), *petűőmsűőrom zűőűőgyűő* (A-18), a *zűőűőccsig* (A-18) és a *levele* (A-28), *zűőűőccsűőglevele* (D-29). Ritkábban előfordul még a *lapi* (F-17), *lapűőja* (F-13), északkeleten a *nűőggűőja* (Cűőss-25), *nűőggűőja* (L-9) és egy ponton a *csűőra* (A-5). Találunk természetesen 'levél' jelentésben *petűőmsűőrom* (A-4) stb. adatot is.

3. h a g y m a (I, 395). — (Rajzok.)

Jűő és tanulsűőgos tűőrkűőp, igazából nem is lehet megindokolni, hogy miűőrt maradt ki a nyomtatásban megjelent kűőtetekbűől. Egyetlen indok, hogy a *fűőkűőagűőma* (MNyA. 62) tűőrkűőpűőrl is leolvashatűők a *hűőagűőma* hangtani változatai (*hűőajűőma*, *hűőajűőma*, *hűőajűőma*, *hűőajűőma*, *hűőajűőma* stb.). Az elűőtag nélkűőli *hűőagűőma* az egész nyelvterületen mindenűőtt a vűőrűőshűőagűőműőt jelenti, a kutatópontok mintegy háromnegyed rűőszűőn ezt az egyedűőli adatot jegyezték fűől a gyűőjtűők. Szűőrványosan előfordul a *vűőrűőshűőajűőma* (A-20), *vűőrűőshűőagűőműőja* (H-4), *vűőrűőshűőagűőma* (Ju-11) is, ebbűől azonban nem szabad arra kűövetkeztetnűőnk, hogy az összetett alakot csak ilyen ritkűőn ismerik és használűőjk.

4. (tűő) b e n (I, 416). — A kukoricaszűőrat nem derűőkban vűőgom el, hanem . . . (Mutatni.)

Alaktani jellegű térképlap, sokféle toldalékos megoldással. Már maga az alapszó is elég nagy változatosságot mutat. Hangtani szempontból az *ű-s* alakok a Dunántúl északnyugati részén és a keleti nyelvjárásokban gyakoriak: *tűbe* (A-10, P-15); Veszprém, Somogy, Baranya megyében a rövid *ű-s* változat járja: *tűbe* (D-3), *tűbe* (D-22); palóc területeken pedig a köznyelvvel azonos *töbe* (Cszs-16) alak használatos. Jóval érdekesebb viszont az, hogy ezt a határozói alakot milyen morfológiai megoldással fejezik ki az egyes nyelvjárásokban.

Leggyakoribb a *tő + be* szóalak, a Dunántúl északnyugati részén kizárólag csak így mondják: *tűbe* (A-21), *tűbe* (C-8). Természetesen előfordul ez azért másutt is: *tűbe* (P-13), *töbe* (Ro-13) stb. A *-ben* rag mellett gyakori a *-nál/-nél*, az *-n*, és viszonylag ritkán találkozunk a *-ból/-ről* toldalékkal is. Ezek azonban többnyire már nem az alapszóhoz járulnak, hanem a birtokos személyraggal ellátotthoz. A palatális tőhöz veláris rag kapcsolódik nagyjából Zala megye területén: *tűjjié ná* (B-19), *tűjjié ná* (B-35), másutt azonban érvényesül az illeszkedési törvény: *tűjjié* (D-31), *töviné* (H-8), *tüvéné* (Ju-3). Néhány példa a többi ragos alakra: *tűjjiön* (B-27), *tűjjién* (B-35), *tüvön*, *tüvin* (K-6), *tövin* (Ju-6); *tűbü* (A-31), *tűbül* (P-18), *tüvirü* (Ju-10).

Érdeemes néhány szót ejteni az alapszó morfológiai változatairól. A *v* tövű névszónak a nyelvterület délnyugati részén inkább *j-s* változata használatos: *tűjjiön* 'tövön' (B-33), *tűjjién* 'töviné' (B-35), *tűjjié ná* 'tövinél' (G-6), *tűjjiébe* 'tövinél' (G-6), *tűjjiébe* 'tövében' (D-31).

Figyelmet érdemel az is, hogy egy-két kutatóponton a *-be* rag a *v-s* tőhöz járul: *töbe* (M-9), *tübbe* (Ju-7).

5. (v í z) e n t ű l (I, 452). — A falu meg a legelő között folyik egy víz; akkor a legelő nem a vizen innen van, hanem a . . .

Az ilyen és ehhez hasonló névutós szerkezetek meglehetősen ritkák az MNyA. anyagában. Pedig jó gyűjtés esetén olyan értékes alaktani adatok birtokába jutunk, amelyek nyelvtörténeti szempontból is tanulságosak, és jól érzékelhető táji kötődést mutatnak. Vegyük sorra őket.

túl. Gyakorlatilag az egész nyelvterületen megtalálható. Nyugat-Szlovákiában és a Dunántúl északi részén nemigen van mellette más morfológiai variáns, sok kutatóponton csak egyedül ez használatos. Hangtani szempontból a magánhangzó hosszúsága és rövidsége, továbbá az *l* időtartamának ingadozása teszi változatossá: *vizén túl* (Cszs-2), *vizén tul* (A-27), *vizén tull* (B-3) *vizén túl* (Ro-17), *vizen túl* (P-19), *vizön túll* (E-7).

túlan, túnan, túlnen, túnaj. Nagyjából a palóc terület középső részén és a Duna—Tisza között fordul elő. Leggyakoribb a *túnan* változat, a másik három jóval ritkább: *vizén túnan* (J-5), *vizén túnaj* (H-2), *vizén túnaj* (J-22), *vizön tunnaj* (Ju-3), *vizén túlnen* (N-6), *vizön túlan* (K-1), *vizén túlin* (E-2), *vizén túlan* (E-18), *vizén túnaj* (K-10).

túnat, túlnet. Elszórtan található a nyelvterület középső részén: *vizén túnat* (J-17), *vizén túnat* (J-9), *vizén túnnat* (Ju-6), *vizen túlnet* (N-6).

túnan. Csak egy kutatóponton: *vizén túnan* (K-10).

túlról. Nem nagyon gyakran, főként a Dunántúlon jegyezték föl a gyűjtők: *vizén túrul* (A-21), *vizén túrú* (A-19), *vizén túrú* (D-8), *vizén túrú* (A-29), *vizén túrú* (A-19).

tűfelől, tuffelől. Somogyban és Zalában használatos: *vizön tűfelü* (D-27), *vizön tufelü* (B-30), *vizön tufelü* (B-34), *vizön tufelü* (B-35), két kutatóponton *vizén tuffelü* (B-9, B-18).

onnét, onnajt. Csak két kutatóponton: *vizen onnét* (L-12), *vizén onnajt* (B-4).

onnan, onnanról. Csak egy kutatóponton: *vizön onnan*, *vizön onnanról* (Ju-7).

amarrul. Csak egy kutatóponton: *vizen amārul* (O-14).

Erdélyben gyakori a *túl a vizén* (Ro-1), *tul a vizen* (Ro-3), *tull a vizén* (Ro-7), *tul e vizön* (Ro-19) szerkezet is.

A *víz* szó ragos alakjáról annyit érdemes megjegyezni, hogy zárt *ë-ző* területeken az *n* határozórag mindenütt zárt kötőhangzóval kapcsolódik a szótőhöz: *vizén túll* (E-16). A *tő* magánhangzója a Dunántúlon általánosan, Erdélyben pedig részlegesen rövid: *vizén túl* (C-25), másutt hosszú: *vizön túl* (N-11).

Mivel a kérdőív címszava nem írta elő pontosan, hogy csak a *víz* főnév névutós alakja fogadható el érvényes válasznak, elszórtan egyéb, alkalmilag, helyileg használt szerkezeteket is feljegyeztek, pl. a *Kisz-Dunán túll* (A-1), *hanyon tull* (A-4), *patakon tufelü* (D-12), *hidon túl* (B-36), *érén túl* (C-12), a *küjesuton tull* (B-7), *Ipolyon túl* (H-1), *Tarnán tinan* (J-10), *Tiszán túl* (J-23), *Csincsén túl* (M-3), *Bodrogon túl* (O-5).

6. (v i z) e n á t (I, 453). — Ha a folyón nincs híd, s a víz csak bokáig ér, akkor hogyan mennek a túlsó partra?

Az előző térképlap anyagához hasonló tanulságokkal szolgál ez az alaktani kérdés is. Alapjában véve az *át*, *áti*, *által* és a *keresztül* névutó gazdag hangtani változataival ismerkedhetünk meg.

át. Erdély kivételével általános az egész nyelvterületen, ez a köznyelvi forma a legelterjedtebb a nyelvjárásokban is: *vizénn át* (C-11), *vizén át* (A-29), *vizén át* (H-8), *vizén át* (H-5), *hidon átt* (A-1), *vizén átt* (J-16).

áti. Az Őrségben fordul elő, illeszkedés nélküli toldalékos alak. Valószínűleg úgy keletkezett, hogy az *által* névutó szóvégi ablativusragja, az *l* lekopott (lásd még később *átá*, *átú*, *átu*), és a toldalékként, pusztá szóvégen megmaradt magánhangzó palatális változatban kapcsolódott a tőhöz. Ilyen értelemben tehát az *áti*, az *átu*-nak illeszkedés nélküli párja. Az őrségi nyelvjárásra egyébként jellemző bizonyos fokú diszharmónia, mert például a *-val/-vel* rag is csak palatális formában használatos: *lábbe*, *hamuve* (MNyA. 1117, 1130, B-9). Néhány példa: *vizén áti* (B-16); *vizén áti* (B-9), *vizénn áti* (B-27).

által. A Dunántúl déli részén talán még gyakoribb, mint a köznyelvivel megegyező morfológiai alak, másutt csak elszórtan fordul elő. A második szótag magánhangzója többnyire egészen zárt (*u*), és az *l* is gyakran kiesik, nemcsak az első szótagból, hanem a másodikból is: *vizönn átal* (J-23), *vizénn átal* (P-10), *vizön átlol* (G-4), *vizön átlül* (D-20), *vizön átu* (D-29), *vizén átu* (A-27), *vizön átu* (D-12), *uccán átu* (B-36), *vizén átu* (B-26). Egy kutatóponton igeiként is följegyezték: *vizén átlümménnék* (D-2).

keresztül. A romániai magyar településeken csak ezt a névutós szerkezetet írták föl a gyűjtők. Ezen kívül szórványosan megtalálható szinte az egész nyelvterületen: *vizen keresztül* (Ro-3), *vizén keresztül* (Ro-12), *vizen keresztüll* (P-10), *vizén keresztül* (M-12), *vizén keresztül* (A-33), *vizön körül* (D-25), *vizön körül* (Ju-2).

Itt is előfordult, hogy a gyűjtő nem ragaszkodott szigorúan a *víz* alapszóhoz, más alaptagot is elfogadott a szó szerkezetben: *hidon átt* (A-1), *hanyon átt* (C-4), *patakon körül* (C-26), *az uccán átu* (C-7), *Tiszán keresztül*, *Tiszán át* (J-23), *Szävän keresztü* (Csz-5).

7. r e p ü l h e t (I, 487). — Eltört a madár szárnya, végre meggyógyult, s azt mondom: no, szegény, most már ha akar, el is . . .

Az előtte levő térképlap a *röpül* anyaga megjelent az V. kötetben (877). Bizonyára úgy gondolták a szerkesztők, hogy ahhoz képest nem sok újdonsággal szolgál a továbbképzett alak, hiszen a fontosabb hangtani tanulságok az alapszó térképéről is leolvashatók. Általában ez igaz is, hiszen az *e-ző*, *ë-ző* vagy *ö-ző* alakok itt is megegyeznek a nyomtatásban közzétett térképlapével. De mivel a *röpül* ige szóvégi *l*-je a toldalékolás során

gyakorta kiesik, ennek a területi elterjedéséről, a pótlónyúlás módjáról már csak ez a munkatérkép tájékoztat bennünket.

A nyelvterület északkeleti része és Erdély kivételével szinte azt lehet mondani, hogy mindenütt kiesik az *l* a képző hatására, és többnyire meg is nyúlik az előtte levő magánhangzó: *röpühet* (A-4), *repühet* (H-2), *repőhet* (Csz-4). A pótlónyúlás elmarad az ausztriai magyar kutatópontokon és az Őrségben: *röpühet* (Au-1—4, B-16 stb.). Az *l* ige-képző előtt középzárt magánhangzó is előfordul a középpalóc, a nyugati palóc nyelvjárásban és Göcsejben, ahol a hosszú *ö* kettőshangzóban realizálódik: *röpüőhet* (B-26).

Északkeleten, keleten, ahol megmarad az *l*, kiesés nélkül is többnyire megnyújtja az előtte álló magánhangzót: *repülhet* (Ro-3), *repülhet* (P-6). Egy kis területen, Keszthely környékén *j* található a relatív szótőben: *röpüjhet* (B-15), *röpüjhet* (D-1).

Lexikális vonatkozásban figyelemre méltó, hogy a palóc nyelvterület középső részén a *röpiül* ige helyett vagy mellett a *száll* használatos. Ezért a ható igét is viszonylag sok kutatópontban ebben az alakban jegyezték föl: *szállhat* (H-3), *szállhat* (J-5), *szállhat* (H-1).

Az igei forma mellett főként Erdélyben más szintaktikai szerkezetek is találhatók a munkatérképen, például ilyenek: *tud röpiülni* (Ro-6), *tud repüni* (Ro-10), *lehet hagy repüjen* (Ro-16). Néhol ige-kötés ige is előfordul: *eröpöhet* (D-9), *errepülhet* (F-8). Ez utóbbi alakok természetesen nem nyelvjárási elkülönülések, hanem inkább a kezdeti adatgyűjtés értelmezésbeli pontatlanságai.

8. r e p d e s (I, 488). — Fescke téved a szobába, s nem tud kimenni. Akkor mit csinál: Ide-oda . . .

Főként alaktani szempontból érdekes és tanulságos térképlap. A nyelvjárási ige-képzők fantáziadús gazdagsága még a szakembernek is meglepetést okoz. Nézzük először a gyakrabban előforduló adatokat, és azután a ritka, szokatlannak tűnő ige-képzéseket.

A Dunántúlon inkább a *-köd* képzős forma terjedt el, bár Somogy és Baranya megyében már *-dös* változatokkal is találkozunk, pl.: *röpköd* (A-6), *röpköd* (D-32), *röpköt* (D-29); *röpdös* (G-4). A Duna vonalát átlépve keleti és északi irányban mindkét képzett forma egyaránt használatos, nemigen lehet területileg elkülöníteni őket. Még Erdélyben sem, pedig ott a kutatópontok hálózata jóval ritkább, mint Magyarországon. A szótó a palócban, a keleti és az erdélyi nyelvjárásokban nem *ö-ző*, és meglepően nem is *é-ző*, hanem többnyire nyílt *e*-vel hangzik: *repkéd* (H-3), *repkéd* (Ro-22); *rebdös* (M-19), *rebdös* (Ju-12). A *röpköd* hangtani változatának tekinthető a *repkéggy* (E-2). Mindkét képzős forma ikés ige-ként is használatos: *repkedik* (L-10, Ro-3), *repkedik* (F-13, L-1, Csz-20, 21), *repkéggyik* (E-2, 9, J-1, 7, 19); *rebdésik* (E-10, H-7, M-10).

A *rep-* szótőnek további képzett változatai a következők: *röbdöz* (A-1, Au-1, 2, 4), *röbdöz* (B-10, Au-3, Ju-2), *röbdöződik* (B-9), *röbdöződik* (B-18, 21), *röbdörül* (D-11), *röbdécsüül* (A-1), *röbdécsüül* (C-2, Csz-7), *rebdészget* (H-5), *rebéskedik* (L-5), *röpkölődik* (B-20), *röpkölődik* (D-21), *repezsdel*, *repezsdel* (F-6), *röpdözsgél* (G-8), *röpdözsgél* (G-11), *repecsél* (Ro-12), *repecsél* (Ro-21), *repösöl* (Ro-13), *röpiszkedik* (B-24), *röpiüröldik* (B-30), *röpicöl*, *röpicöl* (C-21), *röbbög* (C-21).

Hasonlóan gazdag a *száll* ige szócsaládjá is, amely nagyjából a nyelvterület középső részén jelenik meg a *repked*, *repdes* mellett: *száldos* (K-4, 9, L-12, 15, 20, M-3, 5, 8), *száldos* (M-1), *száldos* (J-9, L-6, 7, Csz-22) *szádos* (E-10, M-7), *szádos* (H-1, 3—5, 7, J-3, Csz-17, 18), *szádos* (K-4), *szádos* (H-6, Csz-21), *száodos* (L-4), *száldosik* (J-3) *száldosik* (H-5, 7), *szádosik* (E-9, J-2), *szádosik* (H-6), *száddosik* (H-3), *száldozik* (Csz-22), *száldog* (M-15), *száldog* (H-11), *szádog* (J-7, 11, 12, M-13, 16, N-9), *szádog* (H-7—9, J-9), *szádog* (H-8), *száldogál* (J-5, 12, L-12, M-17), *száldogá* (M-14), *szádogál* (J-12, 23), *szádogá* (M-12), *szádogá* (M-12), *szállongá* (K-11).

9. j á s z l a (J, 559). — Ha eltörik [ti. a jászol — B. L.], azt mondom, a tehénnek megint eltört a . . .

A *jászol* alapszó és a *-k* többesjeles alak megtalálható a VI. kötetben (1016, 1017). Valójában mindazok a tótani változások, amelyek a toldalékolás során az alapszót érintik, a *jászlak* térképlapjáról is jól leolvashatók, feltehetően ezért hagyták ki a szerkesztők a birtokos személyragos címszót a VI. kötetből. Az azonban mégis érdekes kérdés lenne, hogy a *-k* többesjel minden esetben ugyanahhoz a tőváltozathoz kapcsolódik-e, vagy esetleg van-e e tekintetben valami eltérés a két toldalékolt forma között. Erre a kérdésre még a nyomtatásban megjelent *jászlak* térképlap és a *jászla* munkatérkép tüzetes összehasonlításával sem tudunk egyértelmű választ adni, ugyanis a többes számú alakváltozatokat az ellenőrzés során újabb adatok följegyzésével jelentős mértékben kibővítették, a *jászla* esetében viszont ez az utánkérdezés elmaradt. Ezért ha most eltérést találunk egy-egy kutatópontra a *jászlak* szótöve és a *jászla* alak szótöve között, az nem biztos, hogy valódi nyelvi eltérés, hanem esetleg csak technikai hiányosság.

A birtokos személyrag váltakozva *-ja* és *-a* az egész nyelvterületen. A magánhangzós végű szótó — amely főként a Dunántúlon és a Duna—Tisza közén gyakori — mindig *-ja* ragot kap: *jászuja* (A-28), *jászója* (K-7). Bonyolultabb ennél az *-l* végű szótó toldalékolása. A rövidebb alakhoz többnyire csak *-a* járul: *jászla* (M-11). Találunk azonban a munkatérképen néhány *jászja* (J-17), *jászlya* (M-13) adatot is, amelyeket morfológiai szempontból meglehetősen nehéz értelmezni. Egyik elképzelés szerint lehet *jász* + *ja*, de elképzelhető a *jászj* + *a* megoldás is, amelyben a *jászl* szótónek egy *j-s* hangtani változata jelenik meg. — A hosszabb, teljes alak mindkét ragvariánst magához kapcsolhatja: *jászolja* (J-24), *jászola* (K-12). Itt különösen az *l* + *j* hangkapcsolat realizációja érdemel figyelmet, amely a nyelvjárási állapotnak megfelelően lehet *jj*, *ly*, *lly* (és talán *ll* azért nem, mert az *l*-ező nyelvterületen a *jászu*, *jászó* szótó fordul elő): *jászolja* (F-21), *jászolyá* (J-3), *jászollyá* (H-4).

BALOGH LAJOS

Nyelvjárási szövegek három Koppány menti faluból*

A r é t h a s z n á r ó l

[Hogyan gondozták a rétet?]

Hát | valamikor először is így ősszel ki szoktuk hordányi a trágyát, ganyét, a ganyét, és akkor ot rászórtuk a rétre aszt a porozs ganyét. Na ugyé a télém meg'gyütt a hó, asztad belelugosza, belemosta. Tavasszá mek szoktuk a rétet fogasúnyi. Mekkfogasútuk a rétet, ugyé, akkor a pucokturást is elsimítottuk, akkor szép sima lett a rétenk. Na ugyé asztán kijött a tavasz, nyót a fü, utánna aszt az embër májjuzs végim má nézëgette, hoty hát mïjen is az a rét, mïjen az a fü. Ugyé kezdët szépën nyőnyi, asztám meg'gyütt a június tizedik, tizëntödike táj, akkor ugyé kaszárq érët, lett, lë szoktuk kaszáni.

[Hogyan készítették elő a kaszát?]

Hát a kaszát asztal mekkalapátuk simára. Akkor ugyé tettünk föl ëty kis takarót, hogy ë në hagyja nagyon a füvet, utyhogy në légyën füjes, mer az egész rét në légyën tele. És akkor ugyé nekiátrunk kaszányi. Vót, aki ugyé sógorrā, komávó, jóbaráttó, többem vótak a családbq, aszt ugyé akkor többen futtak kaszányi. Hát aki maga vót, mind én is, hát én csak magam szoktam kaszáni. Na mikor asztán lëkaszátuk a rétet ugyé, az üdőjárástu függött, hogy mikor is lehet aszt forgatni.

[Mikor szokták kezdeni a kaszálást? Milyen napszakban?]

* L. MNy. LXXXV, 356—62.

Hát réggel elméntünk három, utyhogy nem isz vérat még nagyon, három óraker akkor má jó szoktunk kényei, asztám mennyi kaszányi ügy, mer nagyom meleg vót a rétém, mikor jó üdő vót. Na most mikor asztán lékaszátuk a rétet, nézgettük, hogy mikor lesz szároz, mikor lehet forgatni, akkor mőkforgattuk.

[Milyen fajta rétek vannak maguk felé?]

Hát minálunk | vótak jó rétek is, de nagyon sok savanyu csádénk isz van nekünk itt a koppányszántái rédbe. Hát ügyé kinek job vót, kinek rosszab vót a rétye. Na asztán akkor mikor hánt ügyé mēg'gyütt a forgatás, akkor foktuk a favéllát, mer még mámq isz van kéttő, ami mégvan, avvű szoktunk forgatni. Aszt mőkforgattuk a szénát. Ha nem ázot mēg újra, hogy mēgen köllöt fordittanyi, akkor utánna három-négy nap mulva össze lehetēt szēnnyi bogjába. Hát ez az összeszédés ez ugy mēnt, hogy összehajtottuk, mindēn rēndēt szēmbē össze, amikor az mēgvót, akkor petrēncēbe raktuk. Mikor petrēncēbe lēt ragval, akkor vótak a petrēncehordó rudak. A job rudom vót ēty kötél, aszt szurta bele a háisó petrēncés, az üres rudat, amikor nem vót kötél, aszt mēg amonnan szurta ellenkēző ódāra az ēsō petrēncés. Akkor rud vagy a kōtés kōrōsztū lēt ugy dobval, hogy a bal rudot fokta kōrōzbe, hogy a szénát is fog'gya lē, lē nē dājjon. Na akkor ügyē kihortuk ujan hēre, ahun nē légyjēn uam vízenyős, ē nē rohaggyon a szénāngk az ajja. Azután asztán kihortuk. Na hogy így ēmongyam . . . Nyó^uc-kilenc petrēncét raktung bele ēgy bag'gyába. Abbu lēt ēgy bagja szēna.

[Hogyan rakták meg a boglyákat?]

Hát aszt ugy raktuk, hogy mikor oda hortuk a petrēncét, ēggyet odavittünk közēpre, aszt mēkszēlesztētük, utānna a többit mēk karikāra hortuk. Akkor ēty fōmēnt a tētejire, aszt tiporta ügyē ott, mēg igazgatta, a másik mēg vagdāta karikāra szénát, és aszt fōm vót, amēg ē nem készūt a bagja. Na asztán mikor ez kéz vót, akkor jó lēt nyugjdiva neki a petrēncerud, abba fogozot tēfelē, a másik mēk fokta ja kēd vēllāt, asztám beleszurta fōjebb, utānna lējjobb, aszt uan lépcsőszerūjen így légyütt, aki a bagja tētejim vót. Hát ūy szoktuk esztel csinányi. Na amikor asztán pajtājjo mongyuk hát akinek ügyē vót, az nem várta össze, hogy annyi légyem bag'gyāba, hogy összegyūjjōm mongyuk ēgy bagja vaty kazā szēna, hanēm az ügyē hazavitte, amikor tēhette, hamarossan. De akinek nem vót mongyuk pajtājjo, annak összeköllöd várnyi, hogy légyjēn ēty kazāra való szēna. Mikor aszt lēt ēty kazāra való szēna, akkor összehorták és összekazalozták. Na most ügyē ez ugy vót ez a kazalozás, hogy elősszōr mindāig a java szénát horták haza, hogy az légyjēn alu, ügyē mēntesidve légyjēn az időjárás, illedvel a csapadēktu, aszt ami vót uan csādés rét, asztat mēk hát a tētejire rakták, mer ügyē annak nem ártott, hoty ha ēty kicsit el is rohatt. Hát.

[Hogyan készítették elő a kocsit a szénahordáshoz?]

Hát ez érdekēs vót, máma má ijen nincs, mer hát nálunk isz vannak ezek a gumi kerekū, spēnitērkocsinak hívják ūket. Akkor vótak az oldal végett ijen, elū-hātu, ugy neveszték, hoty karfa. Na most a karfāngk vót elū szēg a két szēlin mēg hátu is a karfa. Vód benn ijen karfaszēg vód benne. Most az ēsō karfābo bele vót, ki vót furval a vendēgrud, amid vendēgrudnak nevesztünk, aszt ki vót furvā, bele vót akazdva a karfaszēgbe | jobrul is mēg balrul is. Hātu pedig ot lōggott a szēg mēllett, ot már nem vód beakazdva, csak ugy, hogy lē nē tuggyon csuszni, mer akkor lēesēd vōna a szēna. Nahát asztán így vót rāragval. Mikor mēg vót ragval a kocsi . . .

[Hogyan rakták meg a kocsit?]

Hát a kocsi ugy vót mēragvā, hogy általában három sort szoktak raknyi mindēnki a kocsira. Összeraktak ēgy nagy villāval, akkor asztat mēkhajtották, szarvat csinýátak elū is, hátul is, jobrul is, balrul is. Akkor a közepid bevōgyēték, akkor aszt végig mēkrakták, mēk-tiporták, az vót ēty sor. Utānna mēgen csak elū-hātu szarvat hajfōttak, mēgen vōgyēték, végiktiporták, végigrakták, aszt ūy szokták a három sort raknyi. Amikor ez mēgvót, akkor vót eGGy, erőssēb vót, mind a vendēgrudak, mer aszt huznyi kellēt, aszt az ēsō karfām vót ēgy lānc, abba köllött a nyomórudat beledugni. A nyomórud az elū be vód vāgvāl, hogy a lānc

lë në csusszon róla | ugyë, mer akkor elóddódik a kocsi. Hátu pedig kötél vót, át lët rajd doval, aszt aki lem vót, asz huszta lëfele, lëfelé a nyomórudat. Mikor ez mēgvót, akkor vót éty csiga, abba beľęakasztotta, ujra visszadópta, mēk huszta, akkor asztán szépēn összekötötte ugy, hogy nēm tudot fölöldönni. Hát aszt így lët a széna hazahordva abba az időbe.

[Hányszor lehetett a rétet kaszálni?]

Hát általgó mi kéccër szóttuk csak a rétet kaszálni. Hát ugyë éccēr az elejüt, azután mēg a sargyut szóttuk kaszálni. A sargyut aszt ugyanugy, ujam munkávó csinátuk, mind az előszéndát, ugyanugy | kaszáltuk, forgattuk, gyűjtöttük. Ez az időszak az áugusztus huszadika táj vót, huszonötödike táj, tēhát áugusztusnak a másodík fele vót. Ugyanuty haza lët hordvā, mind az előszéna. Amikor ez mēgvót, hát ugyë azután má ritka dolog vót, hogy nálung vót unokasargyut, inkább az szóttuk csináni, hogy — id vót a rét a kerték alatt — lēhajtotuk a marhákot, asztán lęgētettünk | estefelé, délután. Hun egy gyerek, hun ez, hun az, valaki mindíg ráért, aki, égy pár aki vigyázott a marhákra. Asz ugyë estefelé akkor mindēnki emēt, asztán hazahajította ja marhákot a rétrü. Hát esz szóttuk csináni u réttel.

Elmondta: Farkas Árpád, 57 éves.
Koppányszántó, 1980. július 9.

A régi viseletről

[Milyen volt a fiatalok öltözködése a maga idejében?]

Hát kurta ruhájug vót nekik. Amikor a templomba mēntek, akkor ugyë legáláp hét-nyóc péntöt rájüg vettek. Ki vót keményifel akkor, hogy a dērékukon lë në essēn a ruha. Akkor csinýátuk ujan ruhát, aszt kitömték ruhávol, hogy a csipölükig ért, ity hát idájig ért-ē, hogy a hasukat nē izéjja, fog'gya ē, hoty hęllessek lęgyenek. Akkor mēg mēg ujan is, hoty hátu nē lęgyēn az a far, nē érgyēn össze, hogy bevágóssan lęgyēn hátu a ruha. Akkor asztám mēg vót, hoty sok fodor vót rajta. Égy naty fodor ızs vót mēg éty kis fodor a tejejn a szoknyáknak. Akkor mēg vót szép löbi rékli. Utyhogy elü-hátu szellözött az, mēg gumisajju rékli. Azután, azután gyütt az a hosszabb viselet, hogy hosszi fodor vót a réklükēn. Akkor kötény ızs vót előttünk. Akkor āra vót körös-körü csipke vārva mēk körösztü is, körözbe is lë vót szépēn ragval a kötény. Akkor mēg a szoknyánn ızs vót alu szel, fęhér csipke. Kék selēmruha vót. Akkor közbe majnēm egészen, nēm dērékig elejivel, hanēm kicsit főjebb, ot mēgim vót rajta valami díszítés a szoknyánn is. Akkor mēk hát ugyë laccipó, mēg bárson-cipó. Am mēk ki vót vārva. Hát nagyon-nagyon szēb vót. Pirozs delinruha, rózsaszünü selēm, hát szép pirozsz bársony | mēg zód bársony, fękete bársony. Hát az vót talán lekszēbb, mēg a fękete bársonhó szēb világos rékli, szēp gyöngyössen kívártuk, uty kihimészttük. Hát hogy ugyë rózsákat rácsinýátuk gyöngybü. Nagyon szēb vót.

[Milyen volt a fejviselet?]

A fejviselet mēg mondom, hogy ugyë régebben akkor vót hogy ugyë, uan rozmaringra befonták égyg ágrā a hajukat. Aszt akkor főtękérték, ēk kis kontyug vót nekik. Hát akkor ugy visékáltak. Akkor háttu gombos réklíjüg vót. Akkor mēg uan két sor viázgyöngy vót a nyakukonn. Asztákkor háttu uan éty szallag vót, mēg másli ugyë mēkkötfe vagy mēgvārva, hogy a dērékig, hát a hát közepijig ért. Az lóggot hátu az a pántlika nekik. Mēg mēg mikor kicsi vótam, akkor mēg uan ızs vót — hát uan tisz-tizēnkēt évezs vótam —, hogy a szēp zód kasmérszoknya, piros kasmérszoknya, mind az rózsász vót. Mēg uan ızs vót, hoty csak pöttyözs vót a piros, mēg akkor rózsaszünü, asztán az mēg uan dęlím vót. Akkor az is fękete pöttyözs vót. Akkor asztá mind uan nagyon szélēs, nagyon cifra pántlika, ijen négy unnyi szélēs vót. Akkor aszt égy mazzagra az rá vót vārva. Utyhogy hátu, szóvā középēn két hosszi pántlika lóggott, szērü mēk két rövidgyebb, uty félíg a másikakhó. Annak a végin vót rojt mēg gyöngy

még zsinór. Aszt kötöttük a dörékunkra. Neveccségös. Akkor még vót, hogy uan széf fehér ümög. Az is mint tiszta csipke vót így a karunkon — hát ugyé — az uja. Akkor az egész ümög mék tiszta számédli vót. Hát hogyan mongyam, mink csak számédlinak híftuk. Az egész karikárá mindén, elü-hátu tiszta számédli vót. Akkor még a tetejire, így a nyakunk közé, ot még még vót csipkefodor még gyöngy még zsinór. Szép selémzsinorog vótak ugyé. Nagyon-nagyon szép vót. A hajunkat aszt mék hát ugyé azutám má mékfésüköttünk. Akkor | mék tiz ágrá izz be szoktam én fonnyá a hajamat. Utyhogy akkor egymás után ahogyan tekertem fő, mindén áy megláccott, tudod. A közepinn ék kicsi lig vót. Így beleduktuk az ujjunkat, asztán usz szoktam főkernyi, hogy . . . Akkor asztám mék csatot. Aszt a szép küjes csatot. Mind telliraktuk a hajunkat, akkor még muskándlit. Fésü izz vód bem mind a két felü hajungba, amivé előretótuk a hajunkat. Abba mék szép muskándlilevél, picike még muskándli, hogy uan vót, mind a bokréta, a fejünk. Aszt mind bekeraktuk a fésübe. Nagyon szép vót.

[Hogyan készült föl misére az újmenyecske?]

Az ujményecske? Ugyé régebben akkor, akkor fekte selémruhát szoktak venni, mikor hát mēntek a misére, először a misére. Mikor mēntek, akkor fekte selémruha vót mék tilánglikeskenyő. Utyhogy ahogyan összehajtották a keszkenyőt, a kissébik sarka vót kivü, asztán azonn is még bokjóg vótak. Utyhogy körösztü láccot haja, mindēne. Hát azután, azutám má gyühetēt a másik ruha, de először csak mindik feketébe mēntek, de későb má, akkor má nem, akkor má nem vēt sēnki sē fekte ruhát, csak mint színēsset. Eleinte akkor még mikor férhő mēntem, akkor még uan csimbókot tekertünk így a fülünkhő, hajunkat uty tekertük ide, hogy asz fokta, uty kötöttüg be a fejünket, asztá uty csinátunk uan pillét. Uan szarassan kiizētuk, mind a két felü, kifeszitētük, még akkor szép slingüllést, āra akkor pántlikád vārtunk. Hát nagyon szép vót. Később akkor asztán skatulárg csináták a pillét. Utyhogy akkor má nem vót az a csimbók, hanēm akkor csak ráhusztuk a kontyunkra, asztá akkor is hát az a szép slingüllés még mindén. Még akkor még gyöngyös, az a cintányéros izé . . . hogyan mongyam, az a fényesség | vót fehérbe, sárgáqb. Akkor gyöngyē kirakták.

[Hogyan készítették a pillét?]

Hát aszt ety katulát csináták uan hosszikást, ék kicsit hosszúkás vót, asztán a szegletēs is. Az ajja ék kicsit szélēsebb vót, mind a föle. Nēm uan naty katula vót az. Hát pappirbu csinátuk, keménypappirbu. Aszt akkor ugy rájja selmēt rávētuk, tētük, rávārtuk. Asztá akkor aszt a két pillét aszt még azutám belgigazgattuk, így ide abba a hajtászo | hátu. Akkor mind a két pille etyforma vót, hogy ugyé mind a kettő eggy irgmba vót. De előbre akkor eggyik alu vót az a pille, eggyik föllü vót. De it má mikor a katulász vót, akkor má mind a kettő etyforma vót. Akkor csak ráhusztuk a kontyunkra, asztán nagy gombostüvē rátüsztük, odatusztük a hajunkhő mék hát ahhol a szép slingüllés hō, ami nagyon-nagyon szép. Cintányérnak hitták, hoty cintányéros. De hád vót abba fehér is, hát szóval töpféle. Előbre akkor még vārtunk ugyé ki fekte selémre, aszt is kihimēsztük, asztán akkor uty kivārtuk rózsákra, piros rózsá, akkor még zöd levél mék kék rózsá mindēnfélés rózsákat. Nagyon-nagyon szépen kicsinātuk aszt a pillét.

[Hány szoknyát vettek föl a misére?]

Hát hányot? Hát eleinte akkor még vētünk ránk, mék tiz izz vót rajtunk. Hogy mind izé vót, asz pēntő vót. Akkor csinātunk — mondom iszēn — furt. De még akkor ék kizs dufla furt is. hoty hát legglább így etypár araszt. Aszt még akkor rákötöttük annak a furnak a tetejire. hogy még szélēsőbbek légyünk. Aszt akkor ugy rá a pēntölöket még a szoknyát. Hát leggláp tiz, tiz ruha vót rajtunk.

[Még milyen lábbelit viseltek a lányok?]

Hát ugyé akkor lakcipő vót, mék hát ugyé akkor még nēm vót uan, ijen tutyjéle. Hát aszt csak ugyé délután szoktág vaty ha táncínyi mēntünk, akkor rózsás tutyit. Szépen kiizētuk, rózsásztuk. Szép vót nagyon. Még mezéllabos tutyiba is emētünk. Akkor mék pirosz delinszoknya, pirosz bécsi szoknya, szép fehér kötény, kislíngütük. Hát én, ém mindén-

félét tuttam | slingünnyi is. Még akkor löbi rékli vót. Am még akkor ugye az mēk hát ugy nyáronn. Akkor még gumisajju, hogy az ajja gumi vót. Azután később lett az a hosszú ajju rélli, hogy uan rakott. Aszt is én szoktam värnyi a lányoknak. Kicsipkészttem az ajját, aszt akkor szépen léraktam. Hát nagyon-nagyon szép vót. Akkor mēk föllü is uan hurkákqt csinátunk a gallérra, hogy uan abbu is mind uan szép rózsákqt csinátam a gallérokra. Hogy két, két sor hurka vót rátével, akkor a közepire még még ek kis löherlevlet is csinátam mindíg abbu a hurkábu.

[Milyen volt a férfiak viselete?]

A férfiaké? Hát mikor még uan fíjatalab lám vótam, akkor még jártqg gatyába is. Utyhogy rēdzsgatya, akkor mēk hát csizma vót a lábukonn, szép fehér ümög, akkor mēk hát pruszli, uan fejete pruszli vót rajtuk. Akkor még uan kis szélü kalap, későbbem má naty szélü kalaptyug vót. Akkor asztán abba tettek rozmaríngot étypár sort. Hát legaláp két sort ugye bal felü. Akkor még bele muskándlit is, vaty hād valamijem virágot a közepibe. Hát nagyon szép vót. Aztán később azok is hát ugye nadrágbo jártqk.

Elmondta: Gergály Mihályné, 71 éves.
Nagykőnyi, 1971. máj. 24.

A kender munkákról

[Mikor történt a kender vetése?]

Kendērvetés uGy, hoty kora tavasszā törtēnf. Lēhosztuk a pullásru, ēggy edembe vót, vagy zacskóba vót a mag. Figyētük mindíg. Jó földbe vetētük, ganyés földbe, lapfödre. Mikor kikēt, nēm vód vele munka, csak annyi, hogy mēgnészük. Amikor a virágos ujjam vót, aszt kinyūtük. Utánng elásztgttuk árogb. Cövekēked vertünk a kéd végire, középre is, ahó kötöttük, hoty ha gyün uam viz, ē nē vigye. Hét-nyóc napra mēgnészük, akkor kőföttük ki. Amikor kőtöttük, kiterēgettük a rétre, ot mēkszarott, akkor hazahosztuk. Utánng gyütt a törés, a tilulás. Akkor utánng gerebenyészük. A csöppübü leff . . . A nyomás előb még . . .

[Hogyan történt a tilolás?]

A tilulás uGy, hogy vājhuba baltávó lētörtük. Akkor ruthó, ijen kocsirud vagy mindēggy, mījen rud, ahó kīvertük. Az a pozdorgyája kīmēnd belüle. Azután tilūtuk. De tilúnny csak ugy lēhetēt, hogy meleg vóf. Még ugy izz vót ősszē, hoty kemēncébü tilútunk, hogy meleg vót. Akkor asztám mikor ētilūtuk, na akkor gyün a nyomó, mēk kő nyomnyi. A lányok, ahun lány vót, ősszehijta a faluba az ősszes lány. A legényeket nēm köllōf, mer az má még vód beszéve. Ők tutták aszt, hogy mikor köll! A lány föltötözött cífrára, a lekszēb ruhájábq, bejárta a falut, mēkhijta a lányokat. Gyüttek is ám estē! Éty hosszú dēszkárq vót tével a kender ősszegyöngyörgēdvē. Akkor asztán jó vót típorvā vagy nēm jó vót, mind aféle gyerekkēk, azért csak ugy mēnt. Vót a nóta, mindēn. A gyerekkēk gyüttek, hát a legényēk, akkor danútak, táncúttunk. Sütemény vót, ital vót. Mikor az ē leff, utánng gyütt a gerebenyülés. Nagyon hēgyēs. Nekēm izz vam még! Akkor asztán a vastagap szálq, abbu zsák leff, tutyjítáp leff. A finom, amü kīgerebenyésztek, abbu még lēt cerna. Nēm vót máskor, hogy bōti cerna vót, az vót a házi-cerna. Fōstötünk fejēfēt is, fehér izz vót. Cífra tutyjikat tápātung vele. Eszt ēre hasznátuk. Akkor mēk szüetfük az abroszt, a kēndőt, a lepődőt. Na de mikor még lēt szüvel, akkor a rétēn ki lēt huzvā, aszt aszt öntösztük az árogb. Vizet meritētünk kánnávó, kánnarózsát, avval öntösztük. Amikor mēkszarott, mindíg mēk köllött, mer az uty fehérēdēt mēg. De hát ott is hát csak a nóta még a boloncásq még mindēn. Hát így jobban jártqk el a napok. Még lēt szüetve, mindēn hát ez. Nq akkor még várjuk, hogy a magos nēhogy elērgyēn. Hād bizon sokszor vót hogy uan szároz vót a föld, hogy nēm tuttuk kinyünnyi. A tenyerünk telli vót hólaggā. Ugy lēt lēkaszāvó. Mást nēm tuttuk. Akkor kēvége fökötöttük, és aszt körözdbē rakjuk.

Annak mēk köllöt száronnyi. De még mēg is köllöt forgatnyi, hogy ami alu van, az légyn föllü, a is szároggyom mēg. Akkor ott ěsépűfük. A magot hazahosztuk, ětítettük uan hēre, hogy jövōre abbu lēhēssēm větnyi. Akkor aszt mēg elásztottuk ujra ěppugy, mind a virágost.

[Hol áztatták el?]

Aszt is az grogba. Csak akkor má attu fētünk, mer āra nēm jó űdō vót, mer az má késōm vót. Sokszor uan hideg vót, hogy bizon nēm mēntung bele, hanēm dēszkāt az árok szélire, ěs āru kötöttük, āra átunk, mer uan hideg vót, hogy mēgbetegítettung vōna.

[Hogyan készítették el ott a kendernek a helyót?]

Ugy, hogy az árok | uan széles árkoř | váloztottunk ki, amibe belefért. Ha nēm, akkor mēg lapáttg szēlēsítettük mēg mējítettük. De még ahogyan elásztottuk, szómāt tēttünk rájĵg, uty sárt, földet, hogy nyomgya lē, mer ha fōm van, akkor nēm tud kiáznyi. Még közbe aszt is ěmēntünk mēgnēznyi, hogy van-ē rajĵ űlég viz. Ha nēm vót, akkor mēk tēttünk rá földet, hogy az rēndēssen ázzon ki. Nagyon szép fehēr vót. De ha hāttug vōna vaty csak ugy elásztattuk, akkor nēm lēd vōna sēmmi. Utyhogy ěre is figyelmet köllöt fordítottanyi.

[Hogyan tudták meg, hogy mikor lehet kiszedni a vízből?]

Hāt annak mēgvót az a nyōc-kilenc nap. De ěmēntünk mēgnēznyi. ěmēntünk azēr, hogy vēttung belüle ěty kicsif. Kiázottuk, ot kimostuk, hogy mégis mĵen. Utyhogy aszt mēg-átgpiittuk. A pazdērgyājĵātu a szālo amikor ěvāt, akkor lēhētēt mēnnyi kōffenyi. De amikor még nēm, akkor monĵuk: no még ěgy napot, két napot ěvár. De az sē jó vót, amikor vót uan, aki mēgvártg aszt, hogy majd, majd. Abbu nēm lēt sēmmi sē, mer az elázott. Utyhogy ěre is figyelmet köllöt fordítottanyi.

[Hogy történt a kender fonása?]

Fonásg? Hāt az rokkāvō, rokkāvō. Utyhogy bizon sokat mēg mēcsné, nēm ám vil-lanná! De azēr mégis jól mēnt, mer nekünk akkor az olajosmēcs mēg a lámpg uam vót, mĵm most a villany. Akkor avvā csínyátuk, fontuk. Sokszor mēg ěfélĵg is ěmēntünk, mer ěGGy, ha valaki font, az elamosodt mēg unakożott, ěmēntünk, három-nēgy asszony össze-gyütt. Hāt mēnt a rokka is, hājtottuk, akkor mēk hát a fonyás is készūt. Bizom vót rá ěset, ěn is amikor fontam, hát ěbōbiskūtam. Aszt vēttem észre, hogy a rokkal mēgāt. Hāt mé nēm, mé nēm, mer azēr nēm mēnt, mer ěbōbiskūtam.

Elmondta: Pálfi Istvánné, 65 éves.

ěrtény, 1980. július 8.

A búcsúról és tájszólásokról

[Hogyan készülődtek a búcsúra?]

Mikor közlĵgēt a Bērtalan, āgusztus huszonnēgyedikē, akkor mēntünk vidēkre vendē-gēket hĵnyia. Mihozzánk is szoktag gyűnnyi Koppāmbu, Kōnyibu. ěmēntünk mēkhĵtuk űket. Akkor készülōttünk. Sūtōttünk kalácsot kemēncēbe, kōt rétest, kuglófot. Akkor űtük a tikokat, rēcēket. Sūtēmēnt sūtōttünk. Asztām mikor mēg'gyütt az nap, hogy nahāt mēgērtēk a vendēgēk, akkor asztán rēggeli, ebéd, hát mindēm, mindēm vót. Lēvĵzs vót, pōrkūd vūt, rizsa vót, pecsēnyē vót, sūtēmēny, mindēm vót. A kōt rétes, kuglóf hát az nēm marathatott ki. Köllöt annyi haza is bugyroř. A bugyorba mēgen köllöt tēnnyi a kuglófot, a kalácsot, a kōt rétest mēk hust. Mer a nēm vót űlég, hogy, hogy ěmēntünk a bucsura, ott ěttünk, hanēm mēk haza is attunk, mikor hazamēnnēk, akkor légyn mēg vacsorára is, hogy mit ěsznek. Ity szokot lēnnyi. Utánna ěmēntünk a bucsuba. Ottam vót a sátor, sātōr, vót a bazár mēg vót a bábbaba mēg a bāblō. Vót, amikor ha gyűttünk haza, vót űjam viccēs ěmbēr, akkor asz montuk neki, hogy magāngk mēg vēttünk lobogōs csacsit a bucsuba. Aszt ugyē ěrrū hát mēgen az is vissza-mondott, mer vōtak uanok, akik aszt mēk tuttak felēnyi rájĵg űjen űdōsēbbek is. Akkor vót ringlis. Fōlūtünk a ringlisre. Bō ruha, a sok pēntō, a pille — hát nagyon cifrāk szoktunk

lenni. Akkor eméntünk haza, mikor ez má minden lézajlott eméntünk haza, megettük az uzsonnád, vacsorát, akkor még mentüng vissza a kocsmába. Akkor ottam még hád vótak, vót | banda, ijen trombitás | banda vaty hegedüvel is má, mer mongyuk este má hegedüvé szoktak muzsikányi. Akkor még vót a tánc. Hát az vót réggelöG, mer kinn a kocsmaudvarba is, belül is. Azutám még mégen hát hazaméntünk.

[Hogyan történt a kalács sütése?]

A kalácsütés? Lédagasztottuk a lisztét, élesztőt. Az élesztőt asztat megasztattuk előBB. Akkor mikor aszt lē . . . kovászt tettünk neki, azutánq, edagasztottuk, akkor mikor mékkél, akkor kicsinyátuk, kisodortuk, aszt akkor ijen karikára összehajtottuk, akkor aszt összesodortuk, hogy az nehogy elvájjon. Akkor aszt azutám mékfút a kemence.

[Mivel szokták befűteni a kemencét?]

Rózsévē, rózsévē, venyicsével, a szöllübü amit szoktak hazahoznyi venyicsét, még üszécsutávā. Az üszécsuta hát a is nagy, nagy vót régēn. Vót, ahum még avval is főszték. Némcsak kemencét fűtöttek, hanem mék főszték izs vele. Aszt kisüt a kalács, akkor még, asztat mék tolsöprüvē lē szoktuk . . . Mer a kemencét mikor mékfütöttük, hogy be akargjuk öttenyi, akkor csumábu vót pemé. Akkor avvā ki lēt, még lēt ástqđval, avval ki lēt peme-tüvel a kemence, avval a csumával. Akkor kisüt a kalács, akkor tolsöprüvē lē szoktuk söpörni, hogy nē maragyon rajt hamu. Akkor utánq mék csinyátunk kenyőf. Az mék tejjől vót még zsir vó^u. Asztat megmelegítettük, abba aszt a melek kalácsod bele szoktuk tenni, aszt akkor kézzel asztat méktürűgettük. Akkor bele a tēknyőbe, lētakartuk, még'gyöngüt a kalács. Hát az, az ity történt.

[Hát a kuglóf sütése az hogyan történt?]

A kuglóf mégenn így. Mégen csak így, hogy asztat is, hogy ledagasztottuk. Amikor mékkél, asztat mék kuglófsütőbe tettük. Aszt akkor hát az is így, így a kemencébe, mind a kalács. Köt rétest mék tepszibe. Diózs vót, mákozs vót. Azok így, ity készűtek étyformán.

[Hova szoktak eljárni búcsúra?]

Hát mi Natykónyiiba szokunk mennyi mék Törökkoppámba.

[Van-e valami különbség az ottani meg a szántai búcsúi szokások között?]

Hát mongyuk talán a bucsuba így nincs annyira külömpség, de így a tájszólásba van. Kónyi között nēm annyira, mind a Törökkoppány. Törökkoppányba ot nagyon ő bētüvē beszének, ott az ő bētüt nagyon hasznájják. Kónyi, Szántó hát az, az mongyuk asztat, hoty hasgló, nēm nagyon van külömpség.

[Hát Értény?]

Még az értényiek is. A natykónyiai még a szántaiak még az értényiek ezek, ezek jobban égygek, ezek közöt külömpség nēm nagyom van, nēm nagyon lehet észrevēnnyi, de ja koppányiak között igēn, mer a Törökkoppány az, az más.

[Miben van még külömpség?]

Talám még az öltözedbe is. Még az öltözedbe is, mert mos csak így mongyuk, amikor fíjatalog vótunk, még a pillénk sē étyforma vót a kónyijakévā. Mer ami vót pillénk a kónyiaknak égyg, éty helem vót az a, az a kétfelü az a pille, a szántaiaké még az égygik főjebb vót, a másik lejjebb vót. Még, még ebbe is hát külömpség vót.

[Hajviseletben volt-e eltérés?]

Hát abba talán nēm annyira, nēm annyira. Az értényiékkel azokkal égygáltalán nēm, égygáltalán nēm. De hát így, így nincsen azér uty külömpség a visglebe. Értēmbē is ujjan, mint Szántón mék Kónyiiba étyformánn.

[A tájszólásra visszatérve, abban van-e azért valami eltérés ezek között a faluk között?]

Hát csak a koppányiak, a koppányiak között. Értény, Szántó, Kónyi — hát azok között, azok között talán, talán nincs. Még még a szomszéd faluba, van a Szakcs, a is szomszéd falu, hát ott is aszt mongyák, hoty ha valakirü beszének, hoty ha asszony vagy embēr vagy

ném tudom én, azoknak az a tájszólásuk, hogy hát a cseléd éjárót máma. Mer a lány is cseléd, mők ha embër, a is cseléd, ha asszony, a is cseléd. A cseléd éjárót. Mők hát a cseléd így, a cseléd úgy. Ném az, hogy talán cseléd, hanëm ez ety tájszólás. Mer a szakcsiakná így van. Hát Szakcsom még annyi is a külömpség, hogy minálunk, Szakcsom is virákszár van, Kónyiba má nem virákszárnak mongyák, hanëm ot szotyolánk. Szotyolaszár, a mag'gya még virágmag, de Kónyiba szotyola, Kónyiba. Minálunk mők Szakcsom virágmag még virákszár. Akkor minálunk van a ribizli, az a piros ribizli, akkor van ety fajta másik, ujan zöd, minálunk túskeszöllő, Kónyiba még mongyuk ot még asz mongyák, hogy túskeribizli, túskeribizli. Szakcsom is túskeszöllő van | még ribizli. Akkor minálunk a szöllőbe vakarnak, akkor Érténybe sarabúnak, Kónyiba mők kaszírvánk. Ez a külömpség. Ez, ez is hát így mongyuk, hogy a szokásogba izz van külömpség azér. És mos még a mégégyezés az még még annyi, hogy minálunk löher van, mi uty hiujuk, hogy löher, Kónyiba még . . . ott is löher. Kónyiba is löher. Akkor Érténybe ot má, ot má nem löhernek hiuják. Értémbe sè löhernek hiuják, hanëm ott is ez a gombos | vaty fenyér vagy mi fenének hiuják | Értémbe, ami minálunk löher, mi uty hiujuk. Hát lucërna. Mongyuk az igazi neve lucërna. De hát régén nem ity hiuják. Akkor van, amit mi aszt mondunk, hogy balgacín, az még, annak még palcër vagy mi fene, palcër a neve Szakcsom. Szakcsom mők palcërnek hiuják. Minálunk még . . . Akkor még van a gombos, mi fenyérnek hiujuk, Szakcsom még gombos, mők Kónyiba is fenyérnek hiuják.

[Stájér.]

Stájérnak hiuják?

[Annak.]

Kónyiba?

[Igen.]

Na még annyi külömpség van így a tájszólásba izz vaty szokásogba, hogy minálunk amibe az ebédét szokták hordanyi, ha . . . még amikor a részes masina vót is, hogy oda izz vitték úgy, ha család a részes masina melled vót, még aratászbq, az ebédét is, még mikor paszítát hortak, akkor is. Kónyiba, mongyuk Kónyiba ott uty hiuják, ebédészvéka. Minálunk még uty hiuják, cserëmvéka. Amit az asszonyok a fejükön szoktak vinnyi a tékercsën. Vót éggý ijen gömbölü tékercs, az vót a fejükönn, avvá vitték az ebédét, mők hogyha paszítád vitték. mikor valahum kizsbaba vót, vitték a paszítát, akkor is abba a cserëmvékába.

[Hol szerezték be a vékát?]

Hát úgy árúták | vásárbq, vásárbq is árúták még az uccán is szokták árúnyi kocsival.

[Miből készült ez a véka?]

Vesszöbü. Ijen sárgá vesszö. Lè szokták huznyi a héjját, mőkfoszték a vesszöt. Aszt akkor vótak ijen, ijen kötö, ijem vékakötö. De ujan szép cifrárq mőkötötték áru, hogy, hogy némcsak ujan étyszèrü vót, hanëm nagyon szép cifrárq mők szokták. Aszt mi uty hiujuk, cserëmvéka, Kónyiba még asz monták, ebédészvéka.

[És aminek füle volt, azt maguk hogy nevezik? Az nagyobb, magasabb . . .]

Az még vesszövéka. Asztat mők csak uty hiujuk, vesszövéka.

[Azt ki szokta készíteni?]

Asztat még mégén a cigányok is tuggyák, még vótak úgyë embèrök, akik asztat tutták csinyányi, kötnyi. A rétèn szoktak szènnyi vesszöt, aszt akkor abbu | csinyájták, kötötték. És akkor még vót ijen régi, régiségrü, hogy amit csinyájták így embèrök, akik tutták kötni a burított. Az vesszöbü vót. Abba szoktuk kitènnyi tavasszal a kiscsibéket, kisrecékel, hogy në széleggyenek. Akkor azutám még vót még égy másik, az még, az még uan gömbölü vót, még ajtaja izz vót neki, az még iszalagbu vót. Abba még a tikokat szoktuk elütetnyi, még abba szoktak tojni a tikok. Kím vót a pajtáqbq vagy valahum, aszt abba szoktak tojni a tikok. Hát . . .

[Mit szoktak a fészekbe tenni?]

Tojást. Szoktunk ténnyi fészektojást. Asztat még amit a tikokat mikor élüttük, ami az alu elvát, az záptojász vót, akkor asztat ki szoktug vinnyi, az vót a fészektojáás, az a záptojás. Aszt ára szoktak tojni a tikok.

[Hogy nevezték még ezt a fészektojáást más szóval is?]

Parozsnya, parozsnyatojáás. Uty szoktuk, hoty fészektojáásnag visziunk ki maj parozsnyatojáást, ami a tikok alu elvát. Annak még, annak még asz szoktuk mondanyi, hogy a parozsnyatojáás.

Elmondta: Bilecz Jánosné, 63 éves.

Koppányszántó, 1980. július 9.

SZABÓ JÓZSEF

S Z E M L E

Benkő Loránd, A történeti nyelvtudomány alapjai

Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 284 lap

A hazai magyar nyelvtudományban mindig jelentős szerepet játszott nyelvünk történetének kutatása: különösen az etimológiai, hangtörténeti és részben a morfológiai kutatások. Olyannyira, hogy például a két világháború közötti időkből ezek a történeti stúdiumok szinte teljesen háttérbe szorították a tudományos igényű leíró nyelvtani kutatásokat, sőt — az időszak utolsó éveitől eltekintve — a hazánkban egyébként nagy hagyományokkal rendelkező dialektológiai kutatásokat is.

A második világháború után újjászerveződött magyar nyelvészeti kutatásokban a nyelvtörténeti tematika aránya csökkent ugyan, de ugyanakkor egyfajta — egyértelműen pozitív jellegű — változás történt a kutatások szerkezetében. Jelentőségének megfelelő helyet kapott a történeti mondattani kutatás, megélnkültek a szótörténeti, az irodalmi nyelv történetével foglalkozó kutatások, sőt megjelent egy új stúdium is: a nyelvjárástörténet. Ezek a változások is hozzájárultak ahhoz, hogy a nyelvtörténeti kutatások ma is kiemelt helyet foglaljanak el a magyar nyelvtudományban.

Ennek ellenére mindaddig hiányzott a magyar szakirodalomban egy olyan alapmunka, amely a kor tudományos színvonalán, nemzetközi kitekintéssel vizsgálja a történeti nyelvtudomány általános, elméleti-módszertani kérdéseit, ezen belül a magyar nyelv története kutatásának sajátos problematikáját. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott Benkő Loránd, aki az utóbbi évtizedek magyar nyelvtörténeti kutatásiában meghatározó szerepet játszott úgy is, mint tudós, mint az említett részterületek egyik legaktívabb és legeredményesebb művelője, és úgy is, mint tudományszervező.

Benkő Loránd munkája két nagyobb egységből áll. Egyelőre azonban csak az első rész jelent meg. A két kötet tartalmát a szerző tömören így summázza: „A most közreadott első rész a történeti nyelvtudománynak a nyelv életéről, a nyelvi változások körülményeiről, jellegéről, lefolyásáról szóló ismeretanyagát tartalmazza. A másodikként közzéteendő rész módszertani jellegű, tematikáját a történeti nyelvtudomány megismerési folyamatai, filológiai szempontjai, kutatási problematikája, szemléletének, módszerének tárgyalása teszi ki” (7).

Hasonló jellegű művek készültek ugyan már a magyar nyelvtudományban, de el kell fogadnunk a szerző rájuk vonatkozó értékelését: „Bár e munkák a maguk idejében, illetőleg a maguk jellegéhez és céljához mérten jelentős teljesítmények, egy általános nyelvtörténeti szintézis igényeit sem külön-külön, sem összességükben nem elégítik ki, hiszen közülük egyesek terjedelme nem ad módot átfogóbb tárgyalásmódra, mások

szemléletileg avultak el, ismét másokban pedig a nyelv történeti vonatkozásai csak periférikus szerepelnek" (9).

Részletesen meghatározza a szerző a könyv célját. Elsősorban az egyetemi magyar nyelvészeti oktatást kívánja szolgálni vele. „Azt a hiányt igyekszik pótolni, amely az oktatás menetében az általános nyelvészet és a konkrét magyar nyelvtörténet stúdiumai közti kapcsolódás terén jelentkezik" (7). Konkrétan: „A nyelvi változások alapkérdéseinek bemutatásán keresztül az az elsőrendű célom, hogy a hallgatókban a nyelv történeti látásmódjának készségét és igényét próbáljam kialakítani, elősegítve a változások megértését, nemcsak a múlt, hanem a jelen nyelvi fejlődésének viszonylatában is, sőt bizonyos fokig kitekintve — a nyelvművelés gyakorlati igényeit is szolgálva — a nyelvi folyamatok jövőbeli alakulásának irányába is" (7–8).

A két kötetre tervezett munkának ez a része tehát a nyelv történetének általános, elméleti kérdéseit tárgyalja, és művét a szerző elsősorban egyetemi tankönyvnek szánta. Ez a két tényező lényegében már eleve meghatározza a kötet tartalmát, sőt az anyag tárgyalásmódját is.

Ez a kötet az Előszón kívül hét nagyobb fejezetre oszlik. Az Előszóban (7–11) a szerző tömören körvonalazza az egész mű tartalmát, rövid történeti visszatekintéssel; ismerteti a munka célját, megírásának indítékait, és körvonalazza a tárgyalás módszerét is.

A hét fejezet közül az I. (13–30) bevezető jellegű, „a nyelv történetének fogalmá"-t tárgyalja, és ilyen kérdéseket vizsgál: egyetemesség és különbözőség a nyelv történetében, a nyelv történetének időhatárai, tartozékai, időbeli egység és különbség a nyelv történetében.

A II–VII. fejezetek (31–269) középpontjában lényegében a nyelvi változások problematikája áll. Ez érthető, hiszen a nyelv történetének alakulásában általánosan is a változásnak van meghatározó szerepe, és az egyes nyelvek történetét is a változások sajátos érvényesülése alakítja, határozza meg. Ahogy a kötet hátlapján levő összegezés is megállapítja, a szerző „sokféle nézőpontból taglalja a változások mibenlétét, körülményeit, nyelvenszerbeli helyzetét, belső törvényszerűségeit, a nyelvek érintkezésével összefüggő mozzanatait, a változások okát és célját, értékrendjét stb." Részletesen tárgyal olyan, a nyelv története szempontjából meghatározó fontosságú jelenségeket, mint újítás és hagyomány szerepe a nyelvben, a nyelvi változások a diakróniában, ezek vetülete a szinkroniában, a szinkronia szerepe a nyelvi változásokban, a nyelvi változások lehetőségei, megvalósulásai, társadalmi viszonylatai; vizsgálja a nyelvi változások különböző indítékait, mint: a változás nyelven kívüli okai, a gondolkodás, a közlés hatásosságára való törekvés, a gazdaságosságra törekvés stb. szerepe a nyelvi változásokban; az idegen nyelvek hatása a nyelvi változásokra.

Külön fejezet (VI.) foglalkozik a nyelvi változások és a nyelvek belső tagolódásának kérdésével, ezen belül a nyelv területi, illetve szociális tagolódásának történeti kérdéseivel, valamint a nyelvi sztenderd történeti vonatkozásaival. Ebben a fejezetben vizsgálja a szerző az írás szerepét a nyelv történetében. Ez a kérdéskör — szerintem — egy kissé szervesen illeszkedik ugyan ennek a fejezetnek a témakörébe, de kétségtelen, hogy elég nehéz lett volna a könyv logikusan és világosan felépített szerkezetében máshol elhelyezni.

Az utolsó, a VII. fejezet — némileg összefoglaló jelleggel is — „a nyelvi változások értékrendjé"-vel foglalkozik.

Benkő Loránd a „nyelvtörténet" fogalmát nem értelmezi szűkkörűen. Nemcsak a nyelv múltját érti rajta, hanem úgy véli: „... ha a nyelv történetébe ténylegesen nem is számítjuk be a jövő nyelvi fejlődését, azt elvileg is mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelv története nem csupán múlt idők, különösen pedig nem csupán a messzi

múlt tartozéka, hanem legalábbis a mindennapi jelenig terjed ki” (18). S ezzel a nézettel a legmesszebbmenően egyet kell érteni.

Ez a vélemény realizálódik a gyakorlatban is: ahol ez szükséges, a szerző kitekint a jelenre is. Csak egyetlen példát említve: kitér például az ún. „regionális nyelvi változatok” (én szívesebben használnám a „területi nyelvváltozatok” műszót) erősen jelenkori problematikájára is.

Más jellegű kérdés ugyan, mégis itt említem meg azt a szintén pozitív vonását ennek a munkának, hogy a nyelvtörténet általános, elméleti kérdéseinek a tárgyalása során a szerző figyelemmel van a nyelv minden síkjára: a fonémaállományra, a toldalék-morfémákra, a mondat szerkesztés különböző szintű kérdéskörére, a szókincsre, sőt a jelentésre is.

Ahogy az előbbi rövid tematikai felsorolás is mutatja, a nyelvtörténet sok bonyolult kérdéssel foglalkozik a szerző, és ezeket nemcsak világos, közérthető formában tárgyalja, hanem elméleti fejtegetéseit általában gazdag példaanyaggal is illusztrálja. A magyar példaanyag — érthető módon — arányaiban jelentős ugyan, de ahol szükséges vagy célszerű, szép számban található példák más, elsősorban az ismertebb európai nyelvekből is. Ez az eljárás didaktikai szempontból, az egyetemi hallgatók nyelvtörténeti látásmódjának a kialakítása, formálása szempontjából is hasznos.

Példamutatóan szolgálja ezt a célt a szerzőnek az az eljárása is, hogy általában nem elégszik meg az egyes jelenségek elvi szinten történő ismertetésével, példákon való bemutatásával, hanem ahol szükséges, rámutat az egyes — nemegyszer ellentétes jellegű — jelenségek (pl. hagyományörzés és újítás, egyszerűsödés és bonyolultabbá válás, a gazdaságosságra való törekvés és a közlés hatékonyságának igénye, változás — fejlődés — romlás stb.) összefüggésére, a nyelvben egyidőben történő működésére, egymás elleni „harcukra”, arra, hogy különböző jellegű jelenségeknek a következményei a nyelv különböző síkjain együtt jelenhetnek meg nem csupán a diakróniában, hanem a szinkroniában is. — Mindez a kötetnek egyfajta — teljesen pozitív értelemben mondom — didaktikai jellegét ad. S ez egy tankönyv esetében — szerintem — nem is csekély érdem.

A nyelvi változások tárgyalása során ugyanaz a jelenség természetesen több alkalommal is szóba kerülhet, és kerül is. A szerző azonban gondosan ügyel arra, hogy a jelenség érdemi tárgyalására csak egyszer, a leginkább megfelelő helyen kerüljön sor. Ezért nem ritkák a könyvben az előre- és visszautalások. Ez nemcsak gazdaságos, hanem pedagógiai-didaktikai szempontból is helyes eljárás akkor, ha az utalás érdemlegesen el is gazítja az olvasót. A könyvben található utalások egy része azonban nem ilyen. Az effélékre gondolok, mint „l. ezekről majd később is”, „l. előbb”. Ezekkel az utalásokkal az olvasó nem nagyon tud mit kezdeni. Információs értékük lényegében nincs, így akár el is maradhattak volna.

Könyve tartalmával kapcsolatban Benkő Loránd ezeket írja: „E tankönyv tartalma természetesen hagyatkozik mindazokra az ismeretekre, amelyek a történeti nyelvészetben felhalmozódtak... A tudománytörténetileg kimunkált ismeretanyag magától értetődő hasznosítása mellett is e műben elsősorban a több mint négy évtizedes saját nyelvtörténeti kutató munkám és egyetemi oktató munkám alapján nyert tapasztalatokra támaszkodtam, az ezek során bennem kialakult nyelvtörténeti képet: általánosítható ismereteket, szemléletet és módszert igyekezvén tükröztetni” (9).

Ebből az alapkiindulásból egyértelműen következik a műnek néhány sajátos tartalmi és módszerbeli jellemzője. Ebben a munkájában Benkő Loránd — tudatosan — nem új, eddig még nem publikált kutatási eredményeket kíván közzétenni, hanem a vizsgált témakörben a saját maga és mások által elért, időt állónak vélt eredményeket rendszerezni egy jól átgondolt, hosszú idő alatt kiérlelt egyéni koncepció alapján.

Ennek az eljárásnak magától értetődő következménye, hogy az anyag tárgyalása során tételesen nem hivatkozik szaktudományi előzményekre, nem vitat számára esetleg nem elfogadható vagy problematikus kérdéseket, hanem kifejti, előadja saját véleményét. Ennek viszont logikus következménye az, hogy talán szokatlanul is bőséges bibliográfiát közöl hazai és külföldi szakemberektől (271 – 82), amelynek „Viszonylagos bősége az egyes részletkérdésekbe tüzetesebben belemélyedni akarók számára kíván eligazítást és válogatási lehetőséget nyújtani” (271).

A szerzőnek ez az eljárása a könyv alapcélját tekintve elfogadható, sőt helyeselhető. Annál is inkább, mert a magyar történeti nyelvtudomány számos ágazatában végzett majdnem fél évszázados munkásságának tapasztalatait Benkő Loránd úgy összezegezi, úgy rendszerezi, hogy ez az egyéni jellegű koncepció mentes minden egyénieskedő szélsőségtől, és lényegét tekintve — véleményem szerint — a szakterület művelőinek nagy többsége számára elfogadható, sőt nagyon is tanulságos.

Szóltam már arról, hogy Benkő Lorándnak ez a munkája kierielt koncepción alapszik, szerkezeti felépítése jól áttekinthető, tárgyalásmódja, okfejtése világos, jól követhető. Nem mond ellene ennek a véleményemnek az, hogy a szerző egy-két szakmai megállapításával, módszerbeli eljárásával nem értek egészen egyet. Számuk nem különösebben magas, néhányat mégis megemlítek közülük, elsősorban olyanokat, amelyeket egy tankönyvben különösen zavarónak tartok, amelyek az egyetemi hallgatónak éppen a „nyelvtörténeti tisztánlátását” zavarhatják meg esetleg.

A „változási univerzálé” fogalma (14) talán némi magyarázatot, egy-két példával való illusztrálást érdemelt vagy éppen kívánt volna meg. — Ha nem is mentes bizonyos túlzástól, lényegében elfogadható a szerzőnek az a véleménye, hogy a nyelvi változások a „közlési rendszerek”-nek térben szinte végtelen skáláját hozták létre, beleértve ebbe az „önálló nyelvek” mellett az egyes nyelveken belül jelentkező különböző (területi, szociális, kulturális stb.) változatokat is (15). Azt azonban nem láttam volna fölöslegesnek, ha közli a könyv, hogy a szakemberek véleménye szerint ma hány önálló nyelvvel számolhatunk. Az itt mutatkozó jelentős eltérések jól illusztrálhatták volna az önálló nyelv kritériumainak megállapításával kapcsolatos problémákat is. — Lényegében igaz a szerzőnek az a megállapítása, hogy egy-egy nyelv fonémarendszere általában viszonylag erős ellenállást tanúsít a változásokkal szemben. Vitathatatlan az is, hogy „például a középmagyar kor kezdetétől, tehát az utóbbi fél évezredben a magyar fonémarendszerben alig történtek változások” (86). Mégis úgy gondolom, arra mindenképpen fel kellett volna hívni a nyelvtörténettel ismerkedő egyetemi hallgatók figyelmét, hogy az utóbbi fél évezreddel ellentétben nagyjából a késői ósmagyar kor végén és a korai ómagyar kor elején nyelvünk fonémarendszere, főleg a hosszú magánhangzók rendszerének kialakulásával, igen jelentős változáson ment át. Azaz hogy a fonémarendszer viszonylagos stabilitása is különböző körülményektől függ. — Főleg pedagógiai-didaktikai szempontból nem szerencés eljárás, ha lényegében hasonló jelenségeket egy tankönyvben — elfogadható megokolás nélkül — erősen eltérő módon értékel a szerző. Ennek tipikus esetét látom a következőkben. A *zs* fonémának az ómagyar korban való megjelenését, illetve az *z* kiveszését így értékeli a szerző: „E folyamatokkal a magyar fonémaállományban . . . jelentős állományi változások történtek: a mássalhangzók osztálya egy elemmel gyarapodott, a magánhangzók osztálya ellenben egy elemmel szegényedett” (38); ugyanakkor a fonémaállományban az utóbbi fél évezredben lefolyt változásokat: a *dz*, *dzs*, *ch* megjelenését, az *ly* kiveszését a köznyelvből és nyelvjárásaink zöméből, illetőleg „a komplikált problematikájú *ž*” kiszorulását a köznyelv — és egyes nyelvjárások — fonémarendszeréből (s én ide sorolnám még az *ž* eltűnését is a *kžg*, *jžg* típusú morfémből) viszont jelentéktelen módosulásnak minősíti (86). — Benkő szerint „A kultúrnövények legtöbbjének neve akár a nyelvterület egészét vagy legalábbis nagy részét hamar uralma

alá veszi” (218). Egy fogalom megnevezési rendszerének tagolatlan vagy éppen erősen tagolt volta azonban több különböző tényezőtől függ, és jóval bonyolultabb kérdés, mint ahogy ez a fogalmazás — nyilván a szerző szándéka ellenére — sejteti. — Feltehetően csak elnézés eredménye, hogy egyes palóc nyelvjárások *visnye* szavának ’cseresznye’ jelentést tulajdonít a szerző (217). A szó a MNyA. szerint ’meggy’ jelentésű; ugyanígy a szlovákban is. — Az efféle ellenvetések-korrekciók számát lehetne ugyan még növelni, de fölösleges. Az ilyen jellegű „kritikai megjegyzések” ugyanis egy tudományos mű esetében tulajdonképpen az elismerő méltatás egy sajátos módjának tekinthetők. S úgy vélem, ezt én elvégeztem más formában is.

Ahogy már utaltam rá, Benkő Loránd ezt a munkáját elsősorban tankönyvnek szánta. Ő maga is megjegyzi azonban — helyesen és jogosan —, hogy ez a kiadvány mégsem tekinthető csupán egyetemi tankönyvnek, hanem egyfajta „a történeti nyelvészetbe bevezető általános kézikönyv” is a kezdő nyelvtörténeti kutatók számára (8). Ezzel egyetértve én hozzáténném még azt is, hogy szerintem ezt a kötetet haszonnal forgathatják a nyelv történetének általános kérdései iránt érdeklődő, művelt nem szakemberek is, sőt mint egyfajta szintézis gondolatébresztő, érdekes olvasmány a nyelvtörténeti kutatásokban már több-kevesebb gyakorlattal rendelkező szakemberek számára is.

IMRE SAMU

Nyelvi és nyelvészeti eszmélkedésünk útjai

Gondolatok BALÁZS JÁNOS „Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései” című könyvének olvasása közben. (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 716 l. Elvek és utak.)

Ritka élményben lesz része annak a magyar olvasónak — lett legyen szó akár szaknyelvről, akár anyanyelvünk ügyes-bajos dolgai iránt érdeklődő szakmán kívüli olvasóról —, aki fáradságot nem ismervé és idejét nem kímélve végigolvassa BALÁZS JÁNOSnak a közelmúltban¹ megjelent, nagyfokú tudományos igényességgel és módszerességgel megírt legújabb munkáját. Ez a gondolatokban igen gazdag tudományos értekezés olyan teljesítménye nyelvészeti gondolkodásunknak, amilyenben egyre korszerűbbé váló tudományos életünk nem nagyon bővelkedik. Balázs János a tőle megszokott tudományos alaposággal és rendszerességgel, Hermész nyomába szegődve azt vizsgálja, miként változott és fejlődött nyelvészeti és nyelvi eszmélkedésünk az évszázadok hosszú során át, miként emelkedtünk művelődésünk fáradhatatlan „napszámosságainak” jóvoltából a nyelvi tudatosodásnak és önállósulásnak arra a fokára, amely a nemzeti jellegünket is őrző és kifejező magyar nyelvtudomány megszületéséhez vezetett.

Vajon ennek az igényes feladatnak csodálatra méltó szakavatottságról tanúskodó megoldása milyen helyet biztosít az élete nyolcadik évtizedének közepe táján járó jeles nyelvtudósunk monográfiájának a magyar nyelvészeti gondolkodás és a magyar művelődés történetében? A válasz csak az lehet, hogy Balázs János monográfiája a magyar nyelvészeti gondolkodásnak és művelődéstörténetünknek mind a mai napig egyedülálló vállalkozása.

Úgy vélem, jeles nyelvtudósunknak a legutóbbi munkája (de bátran idesorolhatnám a kandidátusi értekezésétől a legutóbbi könyvéig az összes önálló kötetét) szinte önmagától kínálja az összehasonlítás, az egymás mellé állítás lehetőségét az 1975-ben elhunyt kiváló nyelvtudósunknak, BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar nyelv életrajza” (1963.) című, immár klasszikussá vált művével. Jóllehet különböző témájú alkotásokról van szó,

¹ A könyvről szóló méltatás 1987 őszén készült.

de rendeltetésüket, jellegüket tekintve megegyeznek abban, hogy munkájukat nemcsak kimondottan a nyelvészek szűkebb körének szánták, hanem tekintettel voltak és vannak a szakmán kívüli olvasók szélesebb körére is. Ennek ellenére akár Bárczi Géza, akár Balázs János munkáját az akadémiai értekezés szerzője éppen úgy felhasználhatja, mint bármely más, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent tudományos értekezést. S hogy bonyolult tudományos kérdésekről is lehet a legmagasabb fokú igényességgel is úgy írni, hogy a szakmán kívüli olvasó is megértse és a szaknyelvész követelményeit is kielégítse, azt — úgy vélem — ékesen bizonyítják e két kiváló nyelvtudósunk idézett munkái.

Ezzel kapcsolatban egy igen kellemes kolozsvári élményemet kell felidézniem, mert — mint látni fogjuk — ez rávilágít arra, hogy egy olyan kimondottan nemzeti tudomány, mint a nyelvészet vagy annak a szakmai körökben is valamely elismert alkotása, miként hat a szakmán kívüli közönségre.

Annak idején Bárczi tanár úr könyvét mind a szakajtó, mind a szakmán kívüli közönség a legnagyobb elismeréssel fogadta. Természetesen ma már nem tudom szó szerint idézni a kolozsvári költőbarátomat, de véleményének lényegére nagyon jól emlékszem. Olyan nyelvészeti könyvet olvastam — így a barátom, aki azóta már a kolozsvári házsongárdi temetőben alusza az igazak és a megdicsőültek álmát —, amely esztétikai élményben és művészi értékben — igen: művészi értéket mondott — annyit jelentett nekem, mint klasszikusaink akármelyik remeke. Úgy vélte, mintha Bárczi tanár úr jó három és fél évtized után (akkor 1963-at írtunk) Kosztolányinak „Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France híres professzorához” a magyar nyelv lekicsinylő értékelése elleni tiltakozásául, tulajdonképpen anyanyelvünk védelmében sziporkázó szellemességgel és fölényes (de nem fölényeskedő) érveléssel megírt szép vallomásához szolgáltatott volna cáfolhatatlan adatokat, amelyek a magyar nyelv és nyelvünkön keresztül az egész magyarság életképességét bizonyítják.

Nagyjából ez lenne a kolozsvári élmény lényege. S amit ehhez föltétlenül hozzá kell adnom, azt talán így fogalmazhatnám meg: kár, igen nagy kár, hogy a Collège de France valóban világhírű professzora nem ismerhette, nem olvashatta Bárczi Géza könyvét. De talán okulásul szolgálhatott volna J. G. Herdernek is és mindazoknak, akik a magyar nyelv és rajta keresztül az egész magyarság pusztulását jósolták és várták.

S mindezeket viszonylagos részletességgel Balázs János könyve kapcsán miért hoztam szóba — joggal kérdezheti az olvasó. Ebből az imént idézett kolozsvári élmény sok mindent megmagyaráz. A „Hermész nyomában” című értekezésben is benne van az, amit az imént a magyar nyelv elsorvadását, pusztulását jósló tudósok véleményével kapcsolatban elmondtam, a neves szerzőnk is, midőn gondolkodóinknak anyanyelvünk eredetéről, fejlődéséről vallott felfogását kíséri végig a századok során, ugyanazt a nemes célt szolgálja, mint az általa is igen nagyrabecsült Bárczi tanár úr alkotása. Tehát egyáltalán nem véletlen, sőt jogos, még a nagyfokú szerénységéről ismert jeles szerzőnk tiltakozása ellenére is, ha a többször idézett műveit egy csokorba gyűjtve, a magyar szellemi élet kiválóságainak a sorába helyezzük.

Ha Balázs Jánosnak eddigi nagyobb lélegzetű tanulmányait és könyv alakban megjelent terjedelmesebb műveit — főleg kandidátusi értekezését, a „Sylvester János és kora” című könyvét, vagy a nyolcvanas években gyors egymásutánban megjelent három nagy sikerű alkotását: a „Magyar deákság”-ot, „A szöveg”-et és a „Hermész nyomában”-t — méltatni akarjuk, akkor — ha mégoly röviden is — szólnunk kell a magyar nyelvölceslet és a magyar nyelvtudomány-történet művelésének jelenlegi és főleg múltbeli állapotáról. Nem kis elégedetlenséggel — amivel úgy vélem, nyelvészeink igen tekintélyes hányada egyetért — azt kell megállapítanunk, hogy nagyjából az ötvenes-hatvanas évek fordulójáig meglehetősen mostohán kezeltük a nyelvtudomány-történet és a nyelv-

elmélet alapvető kérdéseit. Az újgrammatikus iskola egyre érezhetőbb befolyása a század eleji és az első világháború előtti magyar nyelvészetre azt eredményezte, hogy a két világháború közötti nyelvészetünk mindinkább átcsúszott a pozitívizmus talajára, és a kimagasló kivételektől eltekintve (Gombocz Zoltán és főleg Laziczius Gyula vagy rajtuk kívül még néhányan) nyelvészeink tekintélyes hányada beérte a részjenségek vizsgálataival, és adós maradt a magas szintű tudományos szintézisek megalkotásával. Ilyen körülmények közepette csak ritka kivételnek számíthatott, ha valaki ráadta fejét arra, hogy nyelvfilozófiával vagy nyelvtudomány-történettel foglalatosskadjék.

Közvetlenül az 1945-ös nagy történelmi fordulat után nyomban nem következett be érezhető változás a nyelvészeti szemléletünkben. Ugyan érezhetőek voltak a változásnak bizonyos jelei, hiszen a marxista eszmékkel történő ismerkedés feltétlenül valami újat jelentett nyelvészeti gondolkodásunkban, de ezeknek termékenyebb alkalmazására nem kerülhetett sor. És jó is, hogy ez így történt, mert az akkori nyelvész-nemzedék a gyakorlatban a marxizmust elsősorban a szélsőséges, vulgáris marrizmus révén ismerte meg. Szerencsénkre a marrizmus nem hagyott érezhetőbb nyomokat nyelvészeti gondolkodásunkban, viszont az 1950-es szovjetunióbeli nyelvészeti vita (I. A szovjet nyelvtudomány kérdései [Marr-vita]. Bp., Szikra 1950.) már érezhetőbben befolyásolta nyelvészeti felfogásunkat, és korántsem mindig pozitív értelemben. Voltaképpen a dogmatizmus egyik válfaját egy másik fajta dogmatizmus váltotta fel, bár a sztálini cikkek — legalábbis az ötvenes évek legelején — sok tekintetben a reveláció erejével hatottak. Lényegesebb változás a nyelvészeti szemléletünkben az SZKP XX. kongresszusa után következett be, miután az „olvadás” jeleként a Szovjetunióban és más szocialista országokban is megindult a tudományos gondolkodásban meggyökeresedett dogmatikus nézetek felülvizsgálása, amelynek legkézzelfoghatóbb eredménye a strukturalizmusról szóló jó hároméves vita záróakkordjaként a Szovjetunió Tudományos Akadémiája I. Osztályának az 1959-es határozata, amely leszögezi, hogy a nyelvészeti kutatómunkában a történeti és a leíró (strukturalista) módszerek egyenrangú kutatási eljárásoknak tekintendők, és éppen ezért igen fontos az egyidejű nyelvi rendszerek objektív elemzőmódjának a kidolgozása. (L. O rabotah po sztrukturnomu analizu jazika. Izvesztija Akademii Nauk SZSZSZR. OLVJ. 1959.) Természetesen nálunk is az ötvenes évek második felében megindult egy erjedési folyamat, és folytatódott az 1961-es, a Tudományos Akadémiánk I. Osztálya által a strukturalizmus elvi és módszertani kérdéseiről szervezett vita után, amely ugyan nem oszlatta el maradéktalanul az ún. hagyományos és modern nyelvészet képviselőinek egymás álláspontja iránti erős kételyeit, de föltétlenül szélesítette azt az utat, amelyen a két ellentétes álláspont képviselőinek akarva-akaratlanul egymás mellett kellett haladniuk. (Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. I. O. K. XVIII.) A hatvanas évek eleje magyar nyelvészetének — témánk szempontjából is — legjelentősebb eseménye az Általános Nyelvészeti Tanulmányok c. sorozat megindulása (1963.), amely valóban nemcsak a magyar nyelvtudomány és általános nyelvészet biztató eredményeiről adott hű képet a szakma képviselőinek és művelőinek, de ablakot nyitott a világ négy égtája felé is. Ezt a szerfőlött vázlatos visszapillantást legalább egy mondat erejéig ki kell egészítenünk még azzal is, hogy erre a korszakra — az ötvenes évek második felére — esik a generatív nyelvelmélet megszületése is, ami a közép-kelet-európai országokban — így nálunk is — nagyjából egybeesik az ún. strukturalista „áradás” tetőzésével. És ezt témánk szempontjából újból hangsúlyoznunk kell, mert az egymással szembeeső álláspontok képviselői érveikért nemegyszer — szövetségeskeresés ürügyén — igencsak visszanyúltak a meglehetősen távoli évszázadokba, ami föltétlenül kedvezően hatott arra, hogy a nyelvtudomány berkeiben erősen megélenkült a múlt elméleti öröksége iránti érdeklődés. Ez a folyamat kedvezően befolyásolta a nyelvtudomány-történeti és a nyelvfilozófiai stúdiumok fellendülését.

Ezzel a szükségképpen elnagyolt történeti visszapillantással a XX. századi magyar nyelvtudomány első hat évtizedének a szemléletét kívántam bemutatni azzal a nem titkolt szándékkal, hogy bizonyítani próbáljam: ezeknek az évtizedeknek a magyar nyelvészeti koncepciója összességében nem nagyon kedvezett az „elméleti nyelvészkedésnek”. S ha mégis az említett korszakban születtek színvonalas elméleti szintézisek, ezek csak kivételnek számítottak. Főleg az ötvenes évek közepétől a magyar nyelvtudománynak több olyan eseményére és kimagasló teljesítményére utalhatunk, amelyek föltétlenül az elméleti kérdéseknek is kedvező, jó irányú változások felé mutatnak. Ezek között első helyen kell említenünk az 1954-ben lezajlott III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszust (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai. Bp., 1956.), amelyen a stilisztikáról szóló terjedelmes előadásában Balázs János európai összefüggésekbe ágyazva fejtette ki a megújításra váró stilisztika időszerű elvi és módszertani kérdéseit. S ha a kivételekkel a sort még folytatni akarjuk, akkor meg kell említenünk kiváló nyelvtudósunknak, GÁLDI LÁSZLÓnak „A magyar szótáriróladalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című nagyszerű értekezését (Bp., 1957.), vagy utalhatunk az alkotóerejének teljében lévő BENKŐ LORÁNDnak „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című akadémiai doktori értekezésére (Bp., 1960.), amelyekben a neves szerzők — ki-ki a maga területén — a tudományos igényességnek magas szintjén elemzik és értékelik a választott korszak tematikájának elvi, módszertani és gyakorlati kérdéseit.

Mindezek csak kiragadott példák, és az előbb mondottak ellenére azt is igazolják, hogy a magyar nyelvtudománynak mindig megvoltak a saját erői a megújulásra, amelyeket az ún. „elméleti nyelvészkedés”, a nyelvfilozófia és a nyelvtudomány-történet követelményei állítottak kutatóink elé. (A felszabadulás utáni nyelvészetünk fejlődéséről l. TEMESI MIHÁLY „A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta” című könyvét. Bp., 1980.) Ezek között az európai tudományos élet fogalmi rendszerében mozgó és gondolkodó kutatók között különleges helyet foglal el Balázs János. Nem azért, mintha csupán ő lenne az egyetlen nyelvtudósunk, aki az utóbbi két-három évtizedben behatóbban foglalkozik egy-egy korszak nyelvszemléletének az értékelésével, hiszen ha felütjük Temesi Mihály alapos tájékozottságról tanúskodó szintézisét, meggyőződhetünk arról, hogy a magyar nyelvtudomány e területen is próbálja behozni lemaradását, és igyekszik felzárkózni az európai színvonalhoz. Balázs János tevékenységének e tekintetben a különleges helyet az biztosítja, hogy legjobb tudásunk szerint — legalábbis a felszabadulás óta — rajta kívül senki nem vállalkozott „nyelvészeti eszmélkedésünk” ilyen „mélyre” nyúló felmérésére és összefoglalására. De itt nem csupán arra gondolunk, hogy neves szerzőnk időben visszanyúl az ókori világ klasszikus örökségéhez, és Hermész nyomába eredve próbálja végigjárni a magyar tudományosság évszázadait. Ez a módszertani eljárás, hogy ti. Balázs János az ókori klasszikus örökség számbavételével indítja fejtegetéseit, jó alapot jelent arra nézve, hogy a magyar nyelvészeti gondolkodás filozófiai háttérének fejlődését az európai tudományosság gondolatrendszerébe ágyazva vizsgálja. Jeles nyelvtudósunk legújabb alkotásának ez az eljárás mód biztosít különleges helyet tudományos gondolkodásunk történetében. Értekezését olvasva tehát nem csupán a magyar századok szellemi atmoszféráját érezzük megelevenedni a könyv lapjain, e mellett vagy e mögött kitarul előttünk egész Európa szellemi horizontja.

Aki valamennyire is ismeri Balázs Jánosnak az utóbbi évtizedekben közreadott nyelvtudomány-történeti és nyelvfilozófiai tanulmányait, az teljes mértékben megérti, hogy a neves szerző Hermész nyomában című könyvének értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az eddig is már többször idézett munkáit, természetesen beleértve a mindeddig nem említett, de föltétlenül ebbe a témakörbe tartozó, 1983-ban publikált

„Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei” című nagyszerű összefoglalóját (MNYTK. 166. sz. Bp., 1983.). Ezt azért kell külön hangsúlyoznunk, mert Balázs Jánosnak ez a mostani könyve valóban egy nagy ívű, igényes összegezése eddigi ilyen jellegű stúdiumainak.

Szintézisét „Az ókori szellemi alapok feltárása” című fejezettel nyitja (9–78), ezt követi a második fejezet, a „Nyelvi eszmélődésünk módjai és eszközei a középkorban” (79–215). Könyvének harmadik fejezetében a humanizmus és a reformáció nyelvbölcseleti eszméit és hazai hatásukat vizsgálja az olyan tudós lelkületével és szenvedélyével, de messzemenően tudományos tárgyilagossággal, akinek egész szellemiségét és valóját átjárják a humanizmus és a reformáció magasztos eszméi (216–410). A jól sikerült szintézis negyedik fejezetében (A barokk és a felvilágosodás nyelvbölcseleti eszméi hazánkban) (411–543) jeles nyelvtudásunk a XVII. és XVIII. századi hazai nagyjaink műveit tárja az olvasó elé, szakavatott európai kitekintéssel. Ötödik, záró fejezetként a múlt századi nyelvtudományunk eszmevilágának sarkalatos kérdéseivel ismert meg a szerző (544–679). A könyvet egy szerfőlött gazdag jegyzetapparátus zárja (680–717), s magának az igen terjedelmes anyagnak az áttekinthetőségét a logikus okfejtésen kívül nagyban megkönnyítik a fő fejezeteken belül található alfejezetek is.

Azt szokták mondani, hogy egy jól sikerült tudományos alkotásról könnyű ismeretést írni. Ám egy igényes tudományos munka értékét nemcsak a minősége, a benne foglalt ismeretanyag gazdagsága emeli, hanem az a hatás is, amit a szakavatott olvasóra gyakorol, és az a gondolatsor, amit bennem — az olvasóban — elindít. A neves szerző a „Hermész nyomában” című munkájában csakúgy, mint a „Magyar deákság”-ban, „A szöveg”-ben és a többi, az utóbbi években közreadott munkáiban nemcsak új adatok és tények feltárásával gazdagítja ismereteinket, hanem azzal is, hogy a már régóta ismert tényeket új megvilágításba helyezi. A korszerű tudománytudomány felfogása szerint is a fejlődés nem pusztán abban áll, hogy ma többet tudunk a világról, mint tegnap — ez is igen lényeges —, hanem egyben azt is jelenti, hogy ma más és más képpel tudjuk azt, mint amit tegnap tudtunk. (Vö. FEHÉR MÁRTA—HÁRSING LÁSZLÓ, A tudományos problémától az elméletig. Bp., 1977. 231–42.)

Az egészen magától értetődő felismerés, hogy korszakonként változik a tudományos szemlélet, és időnként nemcsak a látásmódunkat kell megváltoztatni, hanem magát a tudomány alapjait is felül kell vizsgálni. „A tudományt gyakran egy olyan hajóhoz szokták hasonlítani — mondja JU. D. APRESZJAN, az igen jó nevű szovjet nyelvtudós —, melyet időről időre tetőtől talpig átépítenek, miközben maga a hajó a vízen marad. Az átépítés minden alkalommal végbemegy, midőn olyan tények halmozódnak fel, melyek értelmezésére a régi magyarázatok már nem kielégítőek. Az ilyen időszakokban a tudomány erőinek egy részét az új tények gyűjtéséről és osztályozásáról az addig főlhalmozott anyag elméleti értékelésére fordítja. Éppen ilyen korszakát éli napjainkban a nyelvtudomány; a mai strukturális nyelvészeti létrejötté már maga is annak a kifejezője, hogy tudományunk az új tények pusztá felhalmozásáról áttért a tények értelmezésére.” (JU. D. APRESZJAN: A modern strukturális nyelvészeti elmélete és módszerei. Bp., 1971. 295. — A kiemelés tőlem: M. J.) (Az idézetről csupán annyit, hogy szerzője jó két évtizeddel ezelőtt vetette papírra ezeket a gondolatokat; az orosz változat ui. 1966-ban látott napvilágot.) De hogy a tudományban — térben és időben egymástól meglehetősen távol eső gondolkodók esetében is — mennyire összecsenyének a hasonló vagy egymáshoz tartalmilag is közel álló megállapítások, erre vonatkozólag hadd idézzem a Nobel-díjas ALBERT EINSTEINnek a szavait: „Az új kérdések fölvetése, az új lehetőségek feltárása és kibontása, a régi problémák új nézőpontból való vizsgálata alkotó fantáziát igényel és

tényleges sikert jelent a tudományban. Az inercia elve, az energia megmaradásának törvénye pusztán annak köszönhető, hogy már jól ismert kísérletekhez és jelenségekhez új és eredeti koncepcióból közeledtek” (A. EINSTEIN—L. INFELD, *Evoljucija fiziki*. Moszkva—Leningrád, 1948. 99. — A kiemelés tőlem: M. J.).

E két idézetet, de különösen a kiváló Nobel-díjas tudósét, nem a „magister dixit”-elv alapján tárom az olvasó elé, tehát nem a szaktekintélyek mögé rejtőzve szeretném elmondani azt, hogy mit tartok Balázs János legutóbbi, vagy pontosabban szólva: három-négy legutóbbi alkotásában a legértékesebb mozzanatnak. Anélkül, hogy Apresszjan vagy Einstein most idézett megállapításait ismertem volna, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kolozsvári tudóskörökben folytatott vitáinkon a strukturalizmus legnagyobb tudományos érdemét abban láttam, hogy voltaképpen már ismert tényeket új megvilágításba helyez. Szó sem volt arról, hogy egy szóval is kétségbe vontam volna a strukturalizmusnak új adatok, új összefüggések feltárásában szerzett érdemeit.

Úgy vélem, a párhuzam világos az általam idézett helyzet és a jeles nyelvtudósunk legutóbbi tudományos terméseinek az értékelése között. A más t, a több e t, egy szóval a tegnaptól eltérő m á s k é n t - l á t á s t nyugodtan tekinthetjük Balázs János most megjelent könyve igen nagy érdemének. Természetesen a másként-látás korántsem egyénieskedést jelent, voltaképpen egy korszak tudományos szemléletéről van szó, vagy ha korszerű tudománymethodológiai műszóval akarnánk jelölni a másként-látás fogalmát, akkor p a r a d i g m á t is mondhatnánk. Jeles szerzőnk ezzel a kérdéssel nem foglalkozik, ha nem tévedek, talán egyszer említi Thomas Kuhn nevét, de nekünk mégis — éppen Balázs János könyvével kapcsolatban — értenünk kell ezt a sokat vitatott tudományelméleti fogalmat.

THOMAS KUHN (*A tudományos forradalmak szerkezete*. Bp., 1986.) paradigmán „egy adott kor vagy tudományág domináns elméleti és módszertani mintáját érti” (FEHÉR MÁRTA, *A tudományfejlődés kérdőjelei*. Bp., 1983. 10—1), és ezt struktúraként értelmezi, a tudományfejlődést pedig egy diszkontinuuus (megszakításos) jelenségként fogja fel, ezt a diszkontinuitást pedig — FEHÉR MÁRTA megállapítása szerint — a különböző paradigmák mint rendszerek különbözőségéből eredezteti. (Vö. FEHÉR i. m. 11. Az egész THOMAS KUHN-féle koncepcióra vonatkozólag l. FEHÉR most idézett művét, valamint Úó., *A tudományos terminusok jelentésváltozásának problémája: ÁNyT. XIV, 45—53.*)

Balázs János könyvének a szerkesztését is felfoghatjuk a különböző paradigmák egymásutániságaként. A jeles szerző a korszakokra jellemző tudományos felfogás szellemében értékeli a szóban forgó munkákat, azt is mondhatnánk, hogy szinkrón metszetekben mutatja be a magyar nyelvölcselet fejlődését. Ha azonban Balázs János Thomas Kuhn paradigmaelméletének szellemében mutatná be a magyar nyelvi és nyelvészeti eszmélkedés történetét, akkor az egész folyamat a tudományos programok, tudományos stratégiák mechanikus egymásutániságává alakulna át, mivel Kuhn szerint a tudomány története tulajdonképpen a különböző paradigmák alapján folyó normál tudományos tevékenységek diszkrét sorozata, ... „a kumulatív progresszió csak az egyes paradigmákon belül értelmezhető. A sorozat tagjait nem fűzi össze semmiféle generatív principium, nem állnak egymással genetikus kapcsolatban; és a sor egyirányúsága és irreverzibilitása is kétségessé válik, a tudományról nem mondható, hogy valami (például az igazság) f e l é haladna (konvergálna), és hogy az egymást követő elméletek egyre igazabbak. Nincs univerzális neutrális algoritmus az elméletek közötti választásra” (FEHÉR, *A tudományfejlődés kérdőjelei*, 38—9). Thomas Kuhn tehát úgy véli, hogy a tudományos forradalmak által elválasztott paradigmák egymással összemérhetetlen elméleteket alakítanak ki, és nem létezik olyan tárgyilagos fórum, amely a régi és az új elmélet megítélésének alapja lehetne (vö. FEHÉR—HÁRSING i. m. 230). Ha mégis a tuda-

mány fejlődéséről beszélünk, ez annak a következménye, hogy az új paradigma alapján dolgozó tudósok újrateremtik és saját fogalmi rendszerükbe ültetik át a megelőző paradigmákban született eredményeket, „s a tudomány múltját, a paradigmaváltás előtti korszakokat a saját magukhoz vezető út szakaszainak tekintik” (FEHÉR i. m. 38).

Ebben a tudománymetodológiai koncepcióban van egy jó adag relativizmus, de mindezt nem azért ismertettük, hogy népszerűsítsük és az ún. inkompenzurábilítást (összemérhetetlenséget) elvét cáfoljuk. Ezt a kérdésben nálam összehasonlíthatatlanul illetékesebbek már megtették. (L. többek között FEHÉR MÁRTA már többször idézett művét és JOHN BERNAL „Tudomány és történelem” című könyvét. Bp., 1963.) Erre a tudományelméleti kitérőre azért volt szükségünk, hogy Balázs János felfogásának egy másik igen pozitív vonására rámutassunk. Ha a jelenség szintjén szemléljük azt a folyamatot, amelyet neves szerzőnk a nyelvi eszmélkedésünkről a „Hermész nyomában” című könyvében bemutat, első pillanatban könnyen olyan kétségeink is támadhatnak, mintha igen színes, szépen elrendezett mozaikkockákból álló képződményt látnánk, vagyis — a Kuhn-féle tudományfejlődés-elmélet fogalmi rendszerében gondolkodva — mintha Balázs János felfogásában is „a tudomány története... a különböző paradigmák alapján folyó normál tudományos tevékenységek diszkrét sorozatává válna”.

Természetesen a tudománytörténet követelményeinek megfelelő korszakolás kéréseiről, a korszakolás ismérveiről lehet vitatkozni. Nem kétséges, hogy a Balázs János-féle korszakolást is egy-két helyen esetleg lehetne módosítani, árnyalni, de a neves szerző ennek ellenére is igen jó érzékkel „kitapintotta” a fordulópontokat, időben is jól rögzítette a „paradigmaváltásokat”, más szavakkal élve: én a tárgyalt témának ezt a felosztását, a korszakolást megfelelőnek, helyesnek tartom. Jeles nyelvtudósunk fejtegetéseiből egyértelműen nemcsak az derül ki, hogy az ún. „kumulatív progresszió”, azaz a szóban forgó témára vonatkozó ismeretanyag bővülése csak az egyes paradigmán belül képzelhető el. A kutató a lényegét, a lényeghez, az igazabbhoz, a tökéletesebbhez való közeledést csak a viszonylagos nyugalom állapotában tudja megvalósítani, ily módon tehát már csupán módszertani szempontból is kénytelen a folyamatot „felszabdalni”, és ezáltal az megszakítottá, diszkontinuussá válik. A diszkontinuitás a fejlődésnek csak egyik oldala, magának a fejlődési folyamatnak a lényege a megszakítottság és a folyamatosság, a diszkontinuitás és a kontinuitás dialektikus egysége.

Neves szerzőnk felfogásának legnagyobb ereje abban rejlik, hogy a megszakított-ságnak és folyamatosságának ezt a dialektikus egységét messzemenően érzékelteti. Balázs Jánosnál tehát az egyes paradigmák nem különülnek el olyan élesen egymástól, mint a nyugati tudományfejlődés-elméletekben, azaz az egyes korszakok között megvan az átmenet, az új a régiből sok mindent átment, átértelmez, s éppen ez az átértelmezés biztosítja az ún. „kumulatív progressziót” az egyes paradigmák között is, azaz a haladásban, a fejlődésben természetesen benne van a régi is megváltozott formában, de a későbbiben, az újabbban a több egyben mást is jelent.

Erről igen könnyen meggyőződhetünk, ha a könyv egyes fejezetei közötti átmeneteket vesszük szemügyre. De itt nem csupán formailag jól sikerült, találó fordulatokkal történő áthajlásról van szó, mondjuk a középkorból a humanizmus és a reformáció korába, hanem a tényeknek megfelelően olyan logikus okfejtésről, amely az ókori klasszikus örökségtől napjainkig érzékelteti az ún. „kumulatív progressziót”. Az egyes fejezetekben és alfejezetekben a XX. század utolsó negyedében élő széles látókörű tudós jelenlétét érezzük, de bármely korszakról legyen is szó, akár a középkor, akár a felvilágosodás nyelvészeti öröksége kerüljön szóba, Balázs János sohasem

utólagos bölcsességgel ítélkezik a szóban forgó korszak szellemi örökségéről. A XX. század utolsó negyedében élő tudásunk szellemi fölénye abban nyilvánul meg, hogy — a múltba visszatekintve — műveltsége fényével bevilágítja a korszak szellemi tájait, s ezáltal az olvasó elé varázsolja annak intellektuális légkörét.

A tudománytörténetet sokan az illető szakma periferikus területének tekintik. De ha ez alkalommal — terjedelmi okokból a meggyőző érveket mellőzve — a nemzetközi tudományos élet kiválóságaira hivatkozom, mondjuk John Bernalra, és arra, hogy számos, a miénkhez hasonló országban (Hollandiában, Dániában, Lengyelországban) tudománytörténeti tanszékek működnek az egyetemeken (nem is beszélve a Szovjetunió és az Egyesült Államok egyeteméről), akkor talán egyre világosabbá válik, hogy e téren is bizony jócskán lemaradtunk. Most viszont Balázs János a tőle megszokott alapos-sággal és elmélyültséggel olyan művet alkotott és tett le az asztalunkra, amely sokat törleszt a „nyelvészeti eszmélkedésünk” fejlődésének bemutatásában felgyülemlett adósságunkból. A neves szerző a legnehezebb feladatot vállalta magára, midőn Hermész nyomába eredve végigjárta a hermeneutika buktatókkal és kitérőkkel tele útját, hogy ennek eredményeként elénk tárja azokat az elvi szempontokat, amelyek nélkülözhetetlenek nyelvi és nyelvészeti eszmélkedésünk fejlődési folyamatának tárgyilagos bemutatásához. És hogy a tudománytörténetben milyen lényeges és alapvető követelmény egy következetes filozófiai felfogás érvényesítése, a tudományfilozófia és a tudomány-történet-írás közötti viszony tisztázása, arra vonatkozólag elegendő, ha az amerikai *Journal of Philosophy* c. folyóiratban a hatvanas években lezajlott nagy vitára utalunk. (L. FEHÉR i. m. 10, a harmadik lapalji jegyzetet.) Az igaz, hogy a Fehér Márta által idézett vitában olyan vélemények is elhangzottak, hogy „a tudománytörténet azért nem releváns a tudományfilozófia szempontjából, mert a tudománytörténeti tények semmiképpen nem járulhatnak hozzá a tudományfilozófia által elemzett tudományos gondolkodási normák érvényességének az eldöntéséhez. A tudománytörténeti kutatások azonban nem nélkülözhetik a tudományfilozófiai eszközöket” (FEHÉR i. m. 10; az utolsó mondat kiemelése tőlem: M. J.).

Tehát bárhogyan értelmezzük is a tudományfilozófia és a tudománytörténet látzólag ellentmondásos viszonyát, a tudománytörténetben már egyszerűen a következetesség, az egységes szempontok érvényesítésének a követelménye miatt sem mondhatunk le koncepciónk szilárd filozófiai megalapozásáról. Ugyanis csak ez biztosíthatja a következetességet és az egységes szempontok érvényesítését egy igen bonyolult fejlődési folyamat bemutatásában. Balázs János ezt nagyon jól tudta, és felismerte annak fontosságát, hogy nyelvi, nyelvészeti eszmélkedésünk fejlődési folyamatának nyomon követésében elengedhetetlenül szükséges az elvi alapok tisztázása. A neves szerző a könyvének alcímében bármennyire is csak a magyar nyelvbölcselet alapkérdéseinek a feltárására tett ígéretet, a gyakorlatban ennél lényegesen többet nyújtott. Tulajdonképpen a magyar nyelvészeti gondolkodás, a nyelvi eszmélkedésünk történetének egyik lehetséges — de nyomban tegyük hozzá: jól sikerült —, európai szintet képviselő változatával gazdagította a magyar nyelvtudományt.

Balázs János, a klasszika-filológia egyik igen jelentős hazai elkötelezettje, a magyar nyelvbölcselet alapkérdéseinek gyökereit a klasszikus görög és római hagyományokban véli felfedezni. (Az ókori szellemi alapok feltárása). Ez az ő számára egyben azt jelenti, hogy nyelvi, nyelvészeti eszmélkedésünk fejlődési folyamatát nem a jogosan sokat kárhóztatott hungarocentrikus szemlélet jegyében vizsgálja, hanem a nagy ívű összefüggéseket felismerő és az azokra érzékeny európai szellemre összpontosítja figyelmét. A görög-római hagyományokon nevelkedett nyelvtudásunk terjedelmes értekezésének minden fejezetében és alfejezetében a magyar jelenségeket nemcsak önmagukban vizsgálja,

mindig viszonyítja a korszak fejlődési tendenciáit hordozó európai áramlatokhoz. Egy-egy magyar jelenség megvilágítására, a természethez hasonlóan: „pazarló módon” szinte mozgásba hozza a korabeli Európa egész szellemiségét, és keresi a szálakat, amelyeket megragadva feltárja a tárgyalt korszak írásos dokumentumokban rögzített tudományos megnyilatkozásainak múltba és jövőbe mutató nagy összefüggéseit.

A neves szerző a magyar nyelvi, nyelvészeti eszmélkedés fejlődési folyamatát követi nyomon. Ennek igen természetes következménye nyilván az, hogy a „magyar elem” dominál benne. Sokszor szóba került már tudományos publikációkban éppúgy, mint a publicisztikában a hungarocentrizmus veszélye, káros volta, ha a magyarság élete bármely területének az egyoldalú és elfogult megítélése került előtérbe. Balázs Jánosnál a hungarocentrizmusnak még a halvány nyomai sem fedezhetők fel, de a parttalan európaiság, az eurocentrikus szemléletmód túlhajtása is idegen tőle. Nemzetünk anyagi és szellemi értékeit a magyarság és az európaiság szellemi egységében szemléli, és olvasóival is így láttatja, ám minden során érezzük, hogy tollát a magyar szellem mozgatja.

Ha Balázs János módszertani eljárásaira gondolunk, akkor talán inspirációforrásairól kell szót ejtenünk. A páratlanul gazdag anyagismerete, a szilárd alapokon nyugvó klasszika-filológiai és általános nyelvészeti műveltsége, egyszóval: a magyar és a nemzetközi szakirodalomban való utolérhetetlen jártassága a szakkörökben olyannyira közhírt, hogy erre kár szót vesztegetnünk. A „Hermész nyomában” című alkotása akármelyik fejezetét vagy alfejezetét vesszük is szemügyre, elkápráztatón gazdag kép tárul elénk. Kissé rendszerezve a dolgokat, Balázs János fejtegetéseiben legalább három, de inkább négy forrásból inspirálódik: először is vallatóra fogja a korabeli alkotók megállapításait. Utána szemügyre veszi az európai hátteret, bemutatja az összefüggéseket, és itt már idézi a mai hazai és külföldi véleményeket. Természetesen ez a sorrend önkényes, Balázs Jánosnál nem mindig ebben a formában ölt testet az ún. inspirálódás. És ami ebben a folyamatban a legfontosabb: a már többször idézett, imponálóan gazdag, több területre kiterjedő széles körű műveltsége és csodálatos szintetizáló, a rejtettebb összefüggéseket is felismerő képessége.

Mindezek a tulajdonságok, a könyv felépítésének ezek a jellegzetességei azt bizonyítják, hogy a magyar nyelvtudomány, a magyar nyelvölcsélet a legmagasabb tudományos igényeket is kielégítő alkotással gazdagodott.

Semmi sem utal arra, hogy Balázs János nyelvi, nyelvészeti eszmélkedésünk fejlődési folyamatáról vallott felfogását kizárólagosnak és megállapításait csálthatatlannak tartaná. Elgondolásaival, szemléletmódjával, megállapításaival szinte teljes egészében egyet is értek, ezért nem voltak eddig bíráló megjegyzéseim, s az ismertetés lehetőségét sem annyira a konkrét anyag bemutatására, mint inkább a könyv olvasása közben támadt gondolataim rögzítésére használtam fel. Ugyanis a könyvet mindenki, minden magyar anyanyelvű és magyarul tudó idegen elolvashatja. Még ha vitatható megállapításokat is tartalmaz egy könyv kapcsán kifejtett gondolatsor, a tudomány szempontjából hasznosabb egy szokásos ismertetésnél.

Nos, néhány szót a fennmaradó hiányérzetemről. Azon semmi meglepő dolog nincs, ha Balázs Jánosnak ebben a művében, mondjuk már az ókori részben találkozunk Saussure vagy Chomsky névvel, vagy a XX. századi részben esetleg az i. e. IV. században élő Paninira hivatkozik a szerző. (Csak példaként említtem az ilyenfajta megoldást.) Már eddig is többször utaltam arra — és ez az eljárás legalábbis az ilyen jellegű munkáknál nagyon természetes —, hogy Balázs János a könyvében — akármelyik korszakról legyen is szó — a magyar és az európai tudományos életnek egyszerre legalább ezer évét hozza látóközelbe, beleértve a XX. századot is. Ezek szerint tehát az első kifogásomat a szerző könnyen visszautasíthatja, aminek a lényege az, hogy a „Múlt századi nyelvtudományunk eszmevilága” (544–679) után hiányérzete támadhat az olvasónak amiatt,

hogy a XX. századról szóló számvetés hiányzik. A jeles szerzót sérténém meg, ha a XX. századi nyelvészeti gondolkodásban jelentkező új nyelvfilozófiai mozzanatokról és ezek jelentőségéről kezdenék beszélni. Biztos vagyok abban, hogy jeles nyelvtudósunknak a XX. századról is lenne megszívlelendő mondanivalója.

Természetesen felfogás dolga, de én a XIX. századot is másként értelmezném, illetve szerkezetileg más beosztását is el tudnám képzelni. Itt nem azt kifogásolom, hogy valami is hiányzik abból, aminek benne kellene lennie az anyagban, mert a XIX. század minden lényeges nyelvölcséleti mozzanata megtalálható Balázs János könyvében. Azt hiszem, itt legalább három fontos korszakot kellene megkülönböztetnünk: 1. az összehasonlító-történeti módszer kialakulásától az újgrammatikusokig, 2. az újgrammatikus, 3. az újgrammatikusoktól Ferdinand de Saussure tevékenységéig terjedő korszakot. A nagyon bonyolult XIX. század szerintem így áttekinthetőbbé válna.

A jól sikerült, tudományos módszerességgel és rendszerességgel megírt könyvnek ezek a fogyatékségei amolyan rejtett szeplők. Azt viszont határozottan sajnálom, hogy a legújabb, a XX. századról szóló összefoglalás — külön fejezet formájában — kimaradt ebből az egyébként teljességre törekvő tudományos felmérésből. Az viszont igaz, hogy a XX. század egy önálló kötetet is megérdemel.

Balázs János kitűnő filológus. Éppen ezért, amit most kifogásolok, feltételezem, hogy nem az ő számlájára írandó, hiszen neves szerzőnk nagyon jól tudja, hogy egy ilyen terjedelmes, a magyar és a nemzetközi tudományos élet több száz alkotására és alkotójára hivatkozó tudományos értekezésben a t á r g y - é s n é v m u t a t ó — még az oly pontos és részletes fejezetekre, illetve alfejezetekre beosztott tartalmi ismertetéstől függetlenül is — nagy segítségére van az olvasónak a pontos tájékozódásban. Nos, ezt a tárgy- és névmutatót nemcsak a magam, hanem jeles szerzőnk minden olvasója nevében is hiányolom. Ellenben még akkor is, ha a tárgy- és névmutató hiánya a kiadói szűkmarkúság következménye, igen őszinte elismerés illeti meg a Magvető Kiadó vezetőségét, hogy színvonalas sorozatában, az Elvek és utakban rövid hét év leforgása alatt az ízléses címlapon kétszer is olvashattuk Balázs János nevét. Csak örülhetünk annak, hogy a Magvető Kiadó illetékes vezetői igényes feladatnak tekintik a nyelvészeti munkák megjelentetését is.

Nem tudom, hogy az olvasó, miután Balázs János hozzáértő kíséretében végigjárta nyelvi eszmélkedésünk alakulásának, változásainak századaikat, s közben bebarangolta Európa szellemi központjait, és megismerkedett az öreg kontinens szellemi nagyságaival, azzal az érzéssel teszi-e le ezt a könyvet, amit a bevezető soraimban ígértem. Nekem valóban ritka élményt jelentett, mert igényes alkotás, mely nem csupán tartalmilag felel meg a legszigorúbb akadémiai követelményeknek, hanem formailag is a magyar értekező próza legsikerültebb alkotásai között van a helye. Természetesen ez egyéni vélemény.

Egy tudományos alkotás megítélése azonban már lehet közügy is, abban az értelemben, hogy a magyar tudományos gondolkodás eredményeit külföldön is népszerűsíteni kellene, például Balázs János könyvének egy rövidítettebb változatban történő idegen nyelvű (angol, francia, német, orosz vagy spanyol) kiadása révén. Ezt a magyar nyelvtudomány hírnevének öregbítése is megkövetelné, de az élete nyolcadik évtizedének közepe felé haladó jeles nyelvtudósunk fél évszázados tevékenysége is megérdemelné.

A „Hermész nyomában” című alkotás, mely maga is már a magyar nyelvtudomány történetének egy lehetséges változata, és a többi nyelvtudomány-történeti tanulmány is azt sejteti, mintha ezek a munkák „csupán” előkészítői lennének a rendszeres magyar nyelvtudomány-történet megírásának. Ha sejtelmek valóra válnak, akkor BALÁZS JÁNOS tanár úr jóvoltából szellemiekben újból gazdagabbak leszünk.

MÁTÉ JAKAB

Szabó József, A nagykoványi nyelvjárás

Szekszárd, 1986. 309 l.

A szerző már számos tanulmányt tett közzé anyanyelvjárásáról: „Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykoványiból” (MNyTK. 163. sz. Bp., 1982.), „A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelvjárásban” (Bp., 1983.), valamint több folyóiratcikk. Most ismertetendő könyve a magyar nyelvjárás monográfiáinak a magánemében az első példány.

Jóval kisebb terjedelmű nyelvjárásleírások nagy számban jelentek meg gyakran jeles tudósok tollából a XIX–XX. század fordulóján. A szerzők legtöbbször nem az illető terület vagy település tájszólását beszélték ifjú korukban anyanyelvjárásuként. Így — noha sok jó megfigyelést gyűjtöttek össze, nem volt nyelvjárás „kompetenciájuk”. Századunkban néhány falu neve azzal vonult be a nyelvjárástörténetbe, hogy egy-egy jeles nyelvész-születtjük részletesen feldolgozta faluja tájszólását: így a Szatmár megyei E g r i (Csúry Bálint), az őrségi F e l s ő r (Imre Samu), a rábaközi M i h á l y i (Kiss Jenő) és a tolnai N a g y k ó v á n y i, ismertetésem „címszereplője”. Azért merem SZABÓ JÓZSEF ismertetendő művét e l s ő igazi tájszólási monográfiának nevezni, mert a többi említett községről részletekben jelentek meg tanulmányok. Így hát — bár sok elődje, mintája volt, mégis neki kellett úttörő feladatra vállalkoznia, hogy faluja tájszólását lehetőleg minden oldalról és szempontból bemutassa.

A következőkben W. Steinitz német finnugrista eljárását alkalmazom. Ő a finnugor nyelvek dialektológiai osztályozásaiban két német szakszót használ. A többé-kevésbé egységes, rendszerint e g y e t l e n vagy 2–5 falura szorítkozó nyelvváltozatot *Mundart*-nak (tájszólás), egy n a g y o b b, járásnyi vagy megyényi területnek egymáshoz hasonló tájszólásait pedig *Dialekt*-nak (nyelvjárás) nevezi. Magyar viszonylatban így a mihályi tájszólás a rábaközi, az egri a szamosháti, a nagykoványi pedig a délnyugat-tolnai n e l v j á r á s egyik változata.

Az ismertetendő könyv a következő fő fejezetekre oszlik az előszó és a bevezető után: Hangtan, Alaktan (benne a szóalkotás módjai és a ragozás), Mondattan, Szókészlet és függelékként Szövegek.

Az előszó a könyv keletkezésének történetéről közöl adatokat, a bevezetés a következőkről tájékoztat: a község és lakói, a falu nevének eredete, az anyaggyűjtés, módszertani kérdések, a köznyelvi hatás vizsgálata.

Már a nyelvatlasz gyűjtésekor tapasztaltuk századunk 50-es, 60-as éveiben, hogy a tájszólások igazi hordozóinak, a földműves és a falusi iparos rétegnek életmódja és helyzete nagy változáson ment át. A hatóságok erőltették a közös gazdaságok létrejöttét, a jobb módú, hagyományörző paraszti réteget pedig szovjet módszer szerint üldözték, sanyargatták, tönkretették. Közülük sokan a városokba menekültek.

A mezőgazdaság gépesítése amúgy is megváltoztatta volna a falu képét, de talán kevesebb keserűséget okozott volna. A falusi „osztályharcban” gyakran egy-egy odateleptett, hozzá nem értő vezető évtizedekre is szétzilálhatta a község munkaerőkölcsét. Az áttelepítések és a népszaporulat megtorpanása is akadályozta a hagyományok megőrzését. A szerzőnek — a magyar dialektológia szerencséjére — még volt módja a falu hagyományos tájszólását felgyűjteni. Az ifjabb nemzedék nyelve — az iskola és nem kis mértékben a televízió hatására — egyre közelebb kerül az idegen elemekkel telített köznyelvhez.

A hangtan a fonematika elterjedése óta jobban rendszerbe tudja foglalni egy-egy tájszólás fonetikáját és fonematikai rendszerét. A szerző részletesen bemutatja minden fonéma előfordulását minden hangtani helyzetben.

Néhány apró megjegyzés: a *szarándokull* szóban az *sz* nem zöngétlenülüléssel jött létre, mert a köznyelvi *z-s* ejtés téves betűejtés, mint a *Zala* helynévben. A *funt*, *fuháskodik* archaizmus, mint néhány további példában is. Szabad egy szinkrón leírásban is utalni a nyelvtörténetre. A független labiális *ö-zés* számos adata köznyelvi változat is: *csöpp*, *csénd*, *csördül* stb. Kár elfogadni azt a ferde felfogást, hogy a zárt *ë* ejtése nyelvjárási jelenség. Akkor a lakosságnak a fele (az értelmiségé is) nyelvjárásban beszél. Szerintem van a köznyelvnek egy *ë*-fonémát ismerő és egy nem ismerő változata.

A szókezdő mássalhangzótorlódás feloldásának a magyarban megvannak a szabályai, hogy *m e l y i k* mássalhangzó és *m i k o r* eshet ki. Noha a rendszer nem minden nyelvjárásra teljesen egyforma, a nagykönyi formák mind szabályosak. A szó belseji torlódásban a köznyelvet beszélők is hagynak ki mássalhangzót. Szerintem csak nagyon ünnepélyes szónok mondaná hasonulás és kiesés nélkül a *dobd ki* igekötős igét (de ünnepi szónokhoz nem illik ez a kifejezés). Beszélgetés közben *ó* is *dopki*-nak mondaná. És ki mondja azt, hogy *kertbe*? A tévé is *kerbarátokról*, esetleg *kerbrátokról* szól. — Vigyázat: a *botja*, *kádja*, *tudja*, *mondja* kiejtést engedjük át egyes politikusainknak: a szabályos kiejtés a helyesírás szabályai szerint is: *bottya*, *kágyya*, *monyyya* (vö. MHSz. 52—4. g). Hasonlóképpen köznyelvi kiejtés a *fucc* stb. A *kétséges*-t nem hallottam még másképp kiejteni, mint *kéccséges*, a *mondsz* is kiejthetetlen volna, csak a *monc* kiejtés a köznyelvi. — A nyúlás a beszélt nyelvben is gyakori: *okossan*, *puffog*, *eggyütt*. Azt hiszem, hogy a *fürödni*, *hajolni*, *ugorni*, *virágozni* ugyanúgy köznyelvi változat, mint a *fürdeni*, *ugrani*. — A hiátustöltés a köznyelvi kiejtésben is működik: *fiyaji*.

A birtokos személyragok használata Nagykönyiben eltér a köznyelvitől: *Biróék házuk sindölös*. *A lányok szájjuk téfölös* . . .

Szabó József munkája nemcsak abban úttörő, hogy a legteljesebb eddig megjelent nyelvjárási monográfia, hanem abban is, hogy az első, amely *m o n d a t t a n i* szempontból is vizsgálja a tájszólást. Hangsúlyozza, hogy ez csak egy a lehetséges mondatnani vizsgálatok közül (200).

Az obi-ugor nyelvekhez hasonlít az a fajta értelmi egyeztetés, hogy csoportot jelentő egyes számú kifejezés mellett az állítmány többes számban áll: *mentek az utolsó pár, a fiatalság* . . ., határozatlan számnév után pedig állhat a jelzett szó többes számban is: *befokta ennyihány rosszab lovakat*.

Nem nyelvjárási jelenség, hogy a lativusi *-ba/-be* ellátja a *-ban/-ben* locativusi szerepét is. A MNyA-nak egyetlen kutatópontján sem él a *-ban/-ben* locativusi alak, nyelvemlékeink szerint már a XVII. század óta. Századunk második felében kezdi nyelv-művelők betűejtéses csoportja hibáztatni ezt a több évszázados kiejtést. Ezzel már elérték, hogy a televízióban egyre többször hallhatjuk: „X. Y. ide járt iskolában”, „beleesett a kútban”, „küment az udvarban” stb. Szerintem a legértelmesebb „szabály” az volna, hogy locativusban írásban az *-n* kötelező, fölolvadásban esetleg ajánlott, beszédben azonban olyan változat lenne, mint a *fel ~ föl*.

A köznyelvitől eltérő igei vonzatok nyelvjárási használata szinte teljesen fehér folt a nyelvjárási irodalomban.

A szókincset tárgyaló fejezet természetesen nem adhat szótárt, de betekintést nyújt a jövevényszavakba, tárgyalja a rokon értelmű szavakat, értékes táblázatokat közöl az elavulóban levő, régies, majd az általánosan ismert és az újabb szóhasználatról, szólásokról, népetimológikus alakulatairól és a szókincs változásáról (a köznyelvhez való hasonulásról).

Végül egy 28 lapnyi függelékként érdekes és értékes — kellő mennyiségű — szöveget közöl a nyelvjárási jelenségek illusztrálására.

A magyar dialektológia művelése nagyon egyenetlen volt a nyelvtudomány történetében. Nagy anyaggyűjtés és ennek kiadása jellemzi a századfordulót az első világ-

háborúig. Megszületett az első magyar nyelvjárási szintézis 1891-ben BALASSA JÓZSEF tollából. Lanyha volt az érdeklődés századunk tízes és húszas éveiben a nyelvjárások kutatása iránt. A 30-as években jelent meg HORGER ANTAL és LAZICZIUS GYULA kézikönyve a magyar nyelvjárásokról. CSÜRY BÁLINT munkássága új lendületet vitt a dialektológiai kutatásokba. Megjelenik a Szarnosháti szótár, amelyet csak az 50-es években követ az Ormánsági, a Szegedi és a Szlavóniai, majd két évtizedes gyűjtéssel és feldolgozással a magyar nyelvjárások atlasza. Ez annyira elfoglalta az akkori magyar dialektológusokat, hogy maguk évtizedekig nem tudtak más nyelvjárás-kutatással foglalkozni. IMRE SAMU rendszerezte a nyelvatlasz anyaga alapján újra nyelvjárásainkat. Egy újabb föllendülést jelent SZABÓ JÓZSEF mintaszerű nagykönyvi nyelvi monográfiája, valamint KISS JENŐ munkássága.

Reméljük, hogy az ismertetett mű mintája lehet számos további nyelvjárási feldolgozásnak, és hogy a szerző is folytatja további nyelvjárási kutatásait.

KÁLMÁN BÉLA

Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565

Unter Mitwirkung von ISTVÁN HUNYADI bearbeitet von JOSEF MATUZ. Verlag Bamberg. Berlin, 1986. Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken. Band 3. 395 lap

A magyarországi török adóösszeírások fölbecsülhetetlen értékei a XVI. század helytörténeti, gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti kutatásainak, de egyre inkább hasznosítja forrásanyagukat a nyelvészet: a nyelvjárástörténet és a történeti névtan. Minél nagyobb számban való megjelentetésük — talán kimondhatjuk: teljes forrásanyaguk hozzáférhetővé tétele — nagyon sok tudományág elmélyültebb kutatását tenné lehetővé, s az egész magyar tudományos életnek új tevékenységi területet teremtené. A közzétett adatok földolgozása után jóval többet tudhatnánk a XVI. századi magyar falvak életéről, gazdasági helyzetéről, népességéről, migrációjáról, nem utolsósorban magukról az emberekről: neveikről, nyelvükről, nyelvjárásaikról.

Az elmúlt évtizedekben sok szép és hasznos munka jelent meg e műfajból, de szinte kivétel nélkül mindegyik valamely társadalmi szerv vagy területi intézmény közreműködésével, anyagi áldozatvállalásával. Közöttük találjuk a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, a Pest megyei és a Békés megyei levéltárat, a Jász Múzeumot és a kalocsai múzeumot stb. Ezeknek az intézményeknek a költségvetése pedig a jövőben egyre kevésbé teszi lehetővé újabb forráskiadványok megjelentetését. (Itt is föl kell hívni a figyelmet arra, hogy — anyagi okokból — a Gyulai Szandzsák összeírásának csak a fele jelenhetett meg, a többi azóta is várja a kiadatás lehetőségét.)

Ilyen körülmények között külön öröm, hogy nem magyarországi, jelen esetben egy NSZK-ban tevékenykedő könyvkiadó jelentetett meg egy túlnyomó többségében magyar anyagú forrásmunkát, s még a nemzetközi szakirodalomba való bekerülését is biztosította kétnyelvű (német és magyar) bevezetőjével.

Az Előszó (III–VIII) szintén német és magyar nyelven tájékoztatja az olvasót a könyv létrejöttének körülményeiről, a munkában segítő intézmények és személyek neveiről (a Nemzetközi Kulturális Intézet, amely a kutatási ösztöndíjat biztosította a Friedrich Ebert Stiftung közvetítésével, valószínűleg az azóta megszűnt Kulturális Kapcsolatok Intézetével lenne azonos, ugyanis német fordításban „Ungarische Kulturinstitut in Verbindung”-ként szerepel).

A Bevezetés (1—88) szintén németül (1—47) és magyarul is (48—88) tartalmazza a megértéshez és fölhasználáshoz legfontosabb információkat. Jóllehet a két szöveg majdnem teljesen megfelel egymásnak, a részletes és teljes bibliográfiai hivatkozások csak a német nyelvű bevezetés lábjegyzeteiben találhatók meg. Egyébként ez a része a könyvnek rövid történelmi áttekintéssel kezdődik, amit a Székesfehérvári Szandzsák adóösszeírásainak ismertetései követnek. Ezek fajairól, formáiról, tartalmáról kimerítő ismeretanyagot olvashatunk itt. A közlésre kerülő defter kéziratának ismertetése tartalmazza a benne szereplő helynevek bemutatását, a VELICS ANTAL (Magyarországi török kincstári defterek. I—II. Bp., 1886—1890.) által rosszul olvasott és magyarozott helynevek helyesbítését is. Ez a több mint száz helynév rávilágít arra a fontos és hasznos munkára, amelyet a szerző végzett, hiszen eddig „mindazok a magyar történészek, akik Velics munkájára támaszkodtak, szükségszerűen téves adatokból indultak ki” (54). Különösen fontos ennek figyelembevétel a helynevek változásainak történetében, továbbá a készülőben levő „A török uralom alatti Magyarország történeti földrajza” (vö. KÁLDY-NAGY GYULA, A Gyulai Szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 10. 21. sz. jegyz.) szerkesztésekor, a nevek egyeztetésekor.

Nagyon fontos annak a közlése, hogy az összeírók útját nem lehet követni a falvak sorrendje alapján, mert a ránk maradt defterek nem a helyszínen készültek, hanem azok nyomán később állították össze, s így a defterben egymás után következő falvak a valóságban nagyon távol is fekhettek egymástól. Az átírási nehézségekre, a betűk hangértékére, az olvasási bizonytalanságokra és más olvasati lehetőségekre nem itt, hanem a 80—8. lapon kapunk alapos és részletes eligazítást.

A Székesfehérvári Szandzsák XVI. századi állapota egyaránt érdekli a történészt és a nyelvészt. Ennek alapján lehet következtetni a belső népmozgásokra, a nyelvjárások keveredésére, határainak eltolódására vagy az eredeti népesség továbbélésére stb. Mindehhez kiváló adatokat kapunk a Bevezetés további részében (55—76), ahol nemcsak a szandzsák fölosztását, a náhijék határait, kiterjedését ismerteti a szerző, hanem egyenként bemutatja a meglevő és az elpusztult falvakat, azok lakosságának (adóköteles háztartásainak) számát, a falunévek följegyzésének íráshibáit, egyeztetésük nehézségeit és valószínűségeit stb.

A nyelvtudomány (és a névtan) számára a legfontosabb a nevek átírásának, olvasatának módja, nehézsége, a másfajta olvasati lehetőségek felsorolása, s ezekről is igen részletes tájékoztatást kapunk itt (80—8). Akik a defterek magyar névadataival régebb óta foglalkoznak, azok számára nem meglepő, hogy mily nagy olvasati eltérések lehetnek, elsősorban a családnevekben. Nézzünk ezekre néhány példát! *Bak : Ják ; Barta : Barna : Berta ; Bíró : Bozó : Bozsó : Jozsó ; Boros : Bors : Borus : Bőrös : Búzás* stb. Joggal fölmerül a kérdés, hogy lehet-e egyáltalában használni az ilyen bizonytalan adatokat tudományos kutatásokra, megállapítások megtételére. Érdemes-e közzétenni a defterek névanyagát, ha ennyire bizonytalan az olvasatuk? A választ az eddigi vizsgálatok és a már megjelentetett defterek névtani fölhasználása adja meg: érdemes és szükséges, hiszen a névtudomány törvényszerűségeinek (névélettan, névtipológia stb.) ismeretében ezek az adatok éppen annyira megbízhatók, mint a régészeti ásatások sírleletei a hozzáértő kutatók számára. Természetesen más módszereket kell alkalmazni ezeknek a forrásoknak a használata esetében, mint a jelenkori anyag vagy a korábbi, Árpád-kori adatok fölhasználásakor. Megfelelően választott földolgozási módszerekkel azután nem csupán a névtan, hanem más tudománysszakok céljaira is fölhasználhatók a defterek névvizsgálati eredményei.

Van még azonban a közzététel szükségességének egy igen fontos érve: ez a történeti nyelvjáráskutatásban való hasznosíthatósága. Már KÁLDY-NAGY GYULA (MNYTK. 103. sz. 9) utalt arra, hogy az illabiális és labiális középső nyelvállású palatálisok nem cserélhe-

tők föl az átírás folyamán, vagyis az ö-zés területének megállapítására jó források a defterek névadatai. Itt is bebizonyosodott, hogy a *Börenyi* családnév *Töreki*-nek olvasható, de *Berényi*-nek nem; az *Ötvös* lehet *Ollós*, *Ölös*, *Ölyvös*, de *Etvös* semmiképp. Ellentmond ennek a *Török* név *Törek* és *Tözeg* olvasati lehetőségének fölvetése, de ennek más okai is lehetnek (elírás, íráshiba, nem világos betűrajz stb.). Végeredményben úgy vélem, e könyv alapján tovább lehet fejleszteni azt a kutatást, amely az ö-zés XVI. századi állapotát igyekezett fölrajzolni az eddigi defterkiadványok alapján, s amely legalább egy jelenség múltjára többé-kevésbé elfogadható képet, sőt térképet ad.

A Bevezetésnek jelentős része (82—6) foglalkozik kimondottan onomatológiai kérdésekkel. A családnévek vonatkozásában összevetéseket ad a Veszprémi Püspökség 1524. évi urbáriumában szereplő nevekkel KREDICS LÁSZLÓ kéziratos munkája nyomán (82). A keresztnevek olvasati és azonosítási nehézségeivel is megismerteti olvasóit a szerző (83—4), s csak helyeselni lehet azt az eljárást, hogy nem egységesítette azokat (mint ahogyan ezt sajnálatos módon FEKETE LAJOS tette az Esztergomi Szandzsák közreadásakor — Budapest, 1943. 28), hanem a lehetséges olvasatot adta. A *Dijenös* közlésmód mindenképp jobb a másutt előforduló *Dijános*-nál, bár ennek korabeli ejtémódja további vizsgálatot érdemel. Nagyon érdekes és tanulságos a *Benedek* névnek *Banadik* átírása, amely a szerző szerint „»Benedik«-nek és »Benadik«-nak is olvasható” (83. lap, 5. jegyz.). Az olvasatot kétségtelenül igazolja a *ق* (qaf) betűvel való írás, amely mindenképpen veláris hangrendre utal. Fölmerül azonban az ettől nyugatabbra eső terület ma erősen nyílt ejtésű illabiális palatálisainak (*ä*) XVI. századi keletebbre terjedő előfordulási lehetősége, amely hallatlanul közel áll a veláris ejtémódhoz, s ez megteveszthette az összeírókat. Részletesebb vizsgálatára ki kell majd térnie a történeti nyelvjáráskutatásnak, hiszen volt néhány település (Dudar és Lepsen), ahol nem érezte az összeíró veláris hangrendűnek a *Benedek* nevet.

A könyv jelentős részét (90—167) teszi ki az eredeti összeírás faksimile közlése. Ezzel azonban nem elégedett meg a szerző, hanem a korabeli arab írást ellátta az általa leghelyesebbnek tartott diakritikus jelekkel, s így modern arab írással is közreadta az egész deftert (168—214).

Az összeírás német fordítása (215—37) a helységek nevein kívül csak a közigazgatás- és birtoklástörténeti adatokat, valamint az adóalapot képező házak számát tartalmazza. A magyar fordítás (238—313) ezzel szemben felsorolja a lakosokat, családfeleket és férfi hozzátartozóikat név szerint, s tartalmazza a fizetendő adók összegét is. Igen fontos, hogy valamennyi név olvasati bizonytalanságra csillaggal való figyelemfölvívást, a más olvasati lehetőségre pedig lábjegyzetben való utalást találunk. Ezek gazdagsága és hasznosítási lehetősége nagy mértékben emeli a munka értékét és jelentőségét.

A könyv következő részében (314—47) helynévtörténeti lexikont kapunk a Székesfehérvári Szandzsák területéről. Ez tartalmazza a defterben szereplő névalakot, a köznyelvi és hivatalos magyar nevét a helységnek (*Battyán* ~ *Szabadbattyán*), a régi és mai megyei és járási hovatartozást, a náhije- vagy egyéb török közigazgatási besorolást, a VELICS-féle közlés névalakját, más forrásokra (CSÁNKI, MAKSAY, Helységnevtár stb.) való utalásokat, s végül — ahol szükséges — egybevetéseket, magyarázatokat.

A helységek lokalizálására nagy gondot fordítottak a szerzők, s ez meglehetősen pontossággal történt, biztonsággal használható. Ezt szolgálja a kötet tizenkilenc térképvázlata. Közülük tizenegy az egyes náhijéket, hét a vár- vagy apátsági uradalmakat mutatja be. Az utolsó pedig áttekinthető és összefoglaló térkép, amelyen csak a szandzsák és náhijék székhelyei, valamint a várak találhatók meg. Mindenképp hasznosabb lett volna, s főképpen pedig könnyebben áttekinthető, jobban kezelhető, ha egyetlen térképen szemlélteti mindezt a könyv, de valószínűleg a nyomdatechnikai megoldás nem adott lehetőséget összehajtogatható nagy térképmellékletre.

A kötetet egy teljességre törekvő helynévmutató zárja, amelyben nagybetűkkel a szíjákat-írásból kikövetkeztethető, kisbetűkkel pedig a mai névalakok találhatók. Az első helyen álló szám a településnek a szerző által adott számát, az utána következő pedig a kötet lapszámait, míg a római számok azt a térképvázlatot jelölik, amelyen az illető helység megtalálható. Néha még itt is előfordulnak összevetésre való utalások.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy XVI. századi történelmi, helytörténeti, népmozgalmi, demográfiai, s nem utolsósorban nyelvtudományi: nyelvtörténeti, névtani és nyelvjárástörténeti szakirodalmunk nagy mértékben gazdagodott egy igen sok adatot jól rendező, megbízható, könnyen kezelhető forrásmunkával e könyv révén, s valamennyi tudományágnak későbbi művelői nevében köszönetünket kell kifejeznünk a szerzőknek, akik hihetetlen türelemmel, nagy szakértelemmel és aprólékos munkával tették hozzáférhetővé számunkra ezt a hallatlanul értékes, érdekes és sokszínű adatot tartalmazó összeírást.

HAJDÚ MIHÁLY

W. U. Dressler, *Morphonology: the dynamics of derivation*

(Ed. by K. C. HILL. Ann Arbor (Mich.): Karoma, 1985. (Linguistics extranea. Studia 12.) IX + 439 lap)

A modern nyelvtudomány, amely a különböző irányzatok szintézisét tűzte maga elé célul, egyre nagyobb sikereket ér el az „izomorfizmus” (L. HJELMSLEV, J. KURYŁOWICZ) elméleti és gyakorlati alkalmazásában. A morfológia vagy fonomorfológia a hangtani és alaktani szintek izomorfizmusának megnyilvánulásait (V. MATHESIUS, R. JAKOBSON) tüzetesen vizsgálja, és ezzel is messzemenően hozzájárul a lingvisztikai karakterológia (V. MATHESIUS, K. MAJTINSZKAJA) és a nyelvi modellezés (V. REVZIN, M. PESCSAK) kimunkálásához.

W. U. Dressler, a bécsi egyetem Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, neves nyelvészprofesszor tudományosan nagyon termékeny. A morfológia, szöveglingvisztika, nyelvelmélet, fonológia nemzetközileg elismert, Magyarországon is mélyen tisztelt szakembere. Tudományos sikereinek legújabb bizonyítéka az ismertetett könyv.

A mű bevezetésből, 10 fejezetből és befejezésből áll. A bevezetésben a szerző rámutat a morfológia származékjellegére, aminek értelmezése nem esik egybe a korábbi strukturalista felfogással, ami nem veszi figyelembe a fonológiai kontextus által és morfológiailag meghatározott változásokat. A szerző csak a másodlagos változásokat sorolja a morfológiához.

Az I. fejezetben példákon világítja meg a fonológiai, morfológiai és morfológiai szabályok különbségét. A morfológiai szabályok közül kiemeli az allomorf-kiegészítést leíró szabályok alosztályát. A szerző érveket hoz fel a szabályokat létrehozó változások leírása mellett: takarékoság, közösség, pszichológiai adekvátság stb. Bírálja a „természetes” fonológia legszélsőségesebb képviselőinek szempontját, melynek megfelelően a nyelvet beszélők emlékeznek a lexémák többségének minden szóformájára: gazdag szóragozással ez lehetetlen. Ezért van szükség olyan szabályokra, melyek előre meghatározott módon hoznak létre új szóformákat.

A II. fejezetet a fonológiai szabályoknak szentelte a szerző. Alapfunkciójuk: kölcsönös függésbe hozni a fonológiát a fonetikával. Az ezen funkciót teljesítő szabályokat a szerző transzduktívoknak nevezi. A fonológiai képviselőből a fonetikaiba való átmenet több lépésben valósul meg. Pl. a németben két szabály alapján — a véghangzó zöngétlenedése és a zöngétlen zárhangok aspirációja — a [hund]-ból [hʉnt^h] lesz.

A transzduktív szabályok alapformája: A-B/C-D, ahol A a jelmátrixszal leírt fonémát vagy fonémaosztályt szimbolizálja. Más variánsok: AA-A/C-D (összevonás),

AB-C/D-E (monoftongizáció), A-BC/D-E (diftongizáció), AB-BA/C-D (hangátvetés). A fonológiai szabályok másik funkciója: zérussal való kitöltés a kiinduló reprezentációban. Az ilyen szabályokat „prelexikai”-nak nevezik. A prelexikai szabályoknak két alcsoportja van: a szegmentszerkezet szabályai (pl. az angolban a V- [nazális] szabály megállapítja azt a tényt, hogy ebben a nyelvben nincs nazális magánhangzó, és az egyetemes inventárnak megfelelő jel mindig tagadást jelöl) és a szekvenciális szerkezet szabályai (pl. az a tény, hogy az ógörögben a nazális fonémák közül szó végén csak az *n* fordul elő, tükröződik a [+ nazális] → [+ n] szabályban). A szerző leírásában a fonológiából átvett artikulációs bináris jegyeket használja fel. A fonológiai szabályokhoz sorolja mindazokat, amelyek mind a szavak belsejében, mind az egyes szavak közt végbemenő folyamatokat leírják. Ide tartozik az allegro stílus szabálya is.

A III. fejezetben a verstani egységeket (hosszúság, tónus, hangsúly) sorolja fel, melyek együttműködhetnek a szegmentekkel, és részt vehetnek a morfonológiai szabályokban. Rámutat a szupraszegment összetevőire: fonológiai mondat, fonológiai szó, versláb, szótag. A szótagot összetevő állományként használja, úgy, ahogyan azt a hagyományos verstanban és verstani elméletben értelmezik; ez vonatkozik a szegmentek zöngésedésének hierarchiájára is.

A IV. fejezetet azon fonológiai folyamatoknak szenteli, melyeken — a „természetes” fonológia képviselői nyomán — az egyetemes, fonetikailag motivált változásokat érti. E folyamatok két csoportját különbözteti meg: a kihangsúlyozás, fokozás (foregrounding) és a gyengítés (backgrounding) folyamatait. Az előbbiek a perceptibilis azonosítás számára biztosítanak optimális feltételeket, az utóbbiak a hangzóegységek artikulációs megvalósításához. Az erősítés az erős helyzetekre (hangsúly, szókezdet) és a gondos beszédre jellemző. Az erősítéshez tartozik a hangátvetés, disszimiláció, epentézis, megnyúlás, diftongizáció, polarizáció (a magánhangzó eltávolítása a centrumtól), fokozás (pl. a réshangok eltolódása a zárhangok felé). A gyengítés a gyenge helyzetekre (hangsúlytalanság, szóvég) és a felületes beszédre jellemző. A gyengítéshez tartozik a rövidülés, a magánhangzók központosítása, asszimiláció, palatalizáció, a kicsésnek különböző módjai, összeolvadás.

Az V. fejezetben a fonológiai és morfonológiai szabályok elhatárolásának kritériumait vizsgálja. Feltételezi, hogy a fonológiai szabályoknak az univerzális fonológiai folyamatok ilyen vagy olyan típusához kell tartozniuk. Amennyiben az egyetemesség nem bináris kategória, a műben a skála szerinti (1–5) értékelés használatos. A szabály 1., azaz legmagasabb értékelést akkor kap, ha az átmenet egy lépésű folyamatot ír le, ami a szegmentek természetes osztályához tartozik (pl. a végső zörejhangok zöngétlenedése). A szabály kettes értékelést kap, ha két folyamat összekapcsolódásának eredménye (pl. $d \rightarrow z$, ami a $d \rightarrow \delta \rightarrow z$ -ből származik). Három értékelést kap a három folyamat láncolatából származó szabály (pl. $l \rightarrow v < l \rightarrow t \rightarrow w \rightarrow v$). A legalacsonyabb értékelést azok a szabályok kapják, amelyek nincsenek összefüggésben természetes folyamatokkal. Fonológiai szabályokként csak a legmagasabb értékelést kapott szabályokat ajánlja vizsgálni. A szerző azt állítja, hogy a természetes folyamatokhoz való közelség kritériuma adekvátabb eredményeket ad, mint a kiinduló és képzett alak közti fonológiai távolság, amit más szerzők ajánlanak. A szabályok osztályozásának következő kritériuma a szabályszerűség. Ha az adott osztály minden hangja azonos változásnak veti alá magát, akkor a szabály a legmagasabb (1.) értékelést kapja, és a fonológiai osztályhoz sorolhatjuk. Ha a szabály az adott osztály hangjai számára nem azonos eredményeket biztosít (pl. a bolgárban $k \rightarrow c$, $g \rightarrow z$), akkor alacsonyabb értékelést kap, és kevesebb esélye van a fonológiai osztályhoz való sorolásra.

A legfontosabb kritérium: a szabály fonológiai feltételezettsége a morfológiaival szemben. Csak az első esetben tartozik a szabály a fonológiai osztályhoz. Emellett a fono-

lógiai szabályok skála szerinti osztályozását ajánlja, ami attól függ, milyen nemszegment fonológiai összetevők között működnek (szótag, ütem, fono-szó, fono-mondat). Ez az értékelés rámutat a morfológizáció szabályainak fogékonysági fokára a történeti változások folyamatában. Ha a szabály a morfológiai határ léte miatt elszigetelődik (pl. *n* *η*-be való átmenete a mordvinban), akkor is a fonológiai osztályhoz tartozik. Ha a szabály csak a morfológiai határ megléte mellett működik (latin rotacizmus), akkor a morfonológiai osztályhoz tartozik. Ha a szabály alól lexikai „kivételek” vannak (a tipikus eset: átvétel) különböző megoldások lehetségesek. A szabályok osztályozásának más lehetséges kritériumait is kutatja a szerző: a stilsztikai és idiolektikus használat elhatárolása, közösség és kötelező jelleg, produktivitás stb. A kritériumok sokasága az értékelés többértékű skáláját kívánja meg, úgyhogy a szabály egyértelműen fonológiai vagy morfonológiai osztályhoz sorolásának esetei (egybeesés vagy a prototípushoz való közelség) mellett vannak közbenső esetek is. Rámutat a szabályok alkalmazásának alapvető sorrendjére: az allomorf szabályok megelőzik a morfonológiai szabályokat, a morfonológiaiak pedig a fonológiaiakat. Az alapvető sorrendben lehetnek kivételek.

A VI. és VII. fejezet illusztráció jellegű. A VI. fejezetben a veláris zárhangok palatális affrikátákba való átmenetének szabályát vizsgálja előlképzett magánhangzók előtt az olasz nyelvben. A VII. fejezetben hasonló jelenséget elemez a lengyelben: a velárisok palatalizációja. Felsorolja az első, második és „felszíni” palatalizáció minden esetét; alaki szabályokat ajánl a megfelelő változások leírásához. Felhasználva e szabályokat az V. fejezetben javasolt ismérvekhez, a szerző arra a következtetésre jut, hogy csak a „felszíni” palatalizáció szabályai tarthatnak igényt a fonológiai szabályok státusára. Az első és második palatalizációt leíró szabályok a morfonológiai (részlegesen allomorf) szabályokhoz tartoznak, tekintettel a fonetikai bonyolultságra és az alkalmazás morfológiai feltételire. Vizsgálja a velárisok palatalizációja szabályainak sorrendi problémáit is.

A VIII. fejezetet a prelexikai szabályoknak szenteli. A szerző bírálja a „természetes” fonológia képviselőinek állítását az ilyen szabályok feleslegességéről a felszíni fonotaktika szabályainak meglétekor. Rámutat, hogy néhány disztributív törvény csak a morfémák mélyreprezentációs szintjén működik, de nem a szavak és szótagok szintjén (ilyen, többek közt, a magánhangzó-illeszkedés a magyar nyelvben). Feltételezi, hogy a prelexikai szabályok a transzduktívakhoz hasonlóan lehetnek nemcsak morfonológiaiak, hanem fonológiaiak is. A prelexikai fonológiai szabályok — többek közt — prozódiai jelleget kölcsönöznek a szótári egységeknek, és bennük a szótageloszlásnak. A transzduktív szabályok alkalmazása közben hangsúlyeltolódás, hangátvetés és rezillabifikáció mehet végbe. Leírja a prelexikai fonológiai szabályok defonológizációjának tendenciáit. Vizsgálja a morfémaszervezet sajátos szabályainak példáit a tövekre és affixumokra vonatkozóan: a sémi nyelvek három mássalhangzós töveit, az indoeurópai tövet és szuffixumot (BENVENNISTE alapján), valamint a germán nyelvek affixumait.

A IX. fejezetben a különböző típusok változását leíró szabályok elhatárolásának problémáját vizsgálja a gyermek nyelvelsajátításának fényében. Angol, lengyel, orosz nyelvi adatok alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy külön sajátítják el a fonológiai és morfonológiai szabályokat, mivel az utóbbiak ismerete szoros összefüggésben van a morfológia elsajátításával. Ez még egy érv a standard fonológia ellen (N. CHOMSKY, M. HALLE), amiben a fonológiai és morfonológiai szabályok nem különülnek el. A gyermeki beszéd nem minden ténye felel meg a fonológiai rendszer elsajátításának, amit STEMP javasolt, és aminek értelmében végbemegy a „felöltt” hangok egyszerűsítési folyamatainak következetes elfojtása.

A X. fejezetben a morfonológia magyarázó modelljét ajánlja. A szerző elveti az elmélet nyelvészetben belüli megközelítését, és kitarat amellett, hogy a magyarázó azonosítást csak a funkcionális modellel lehet elérni, ami a nyelvvel kapcsolatban megfelel

a magatartás külső aspektusainak. A nyelv jeleit két funkció valósítja meg: a közlő és a megismerő. Az ezen funkciókat megvalósító eszközöket extralingvisztikai — fiziológiai, neurológiai, pszichológiai és szociális — tények határozzák meg. E tények előre meghatározzák a nyelvi funkciók teljesítésének optimális (leggazdaságosabb) módjait. A nyelv elsajátításakor az egyén ezen optimális eszközök kutatásának szervezőjeként lép fel. Optimálisak az egyetemes, jelöletlen (természetes) egységek és műveletek. De az univerzálisan motivált választást a nyelv tipológiai és individuális sajátosságai korlátozzák.

A természetes fonológia abból indul ki, hogy a fonológiai komponens funkciója a megnyilatkozás könnyen kiejthető és érthető burkának létrehozása. A prelexikai folyamatok rendszerint az erősítés folyamatai, amelyek az érthetőség optimalizálására irányulnak. A transzduktív folyamatok ezzel szemben rendszerint a gyengítés folyamatai, amelyek a kiejtés optimalizálására irányulnak. A természetes fonológia funkciója — morfológiai és szemantikai motivációt adni a szóformáknak, amik lehetővé teszik könnyű kiejtésüket és megértésüket. A reális szóformák a „világosság” különböző fokával rendelkeznek: az egyik oldalon állnak a világos szemantikai és morfológiai szerkezetek, a másikon a gondolat és forma egyesüléséből keletkezett szavak. A szerző kiemeli, hogy a szemantikai és morfológiai szerkezetek világossága, illetőleg homályossága kölcsönös viszonyban áll a diagrammatikusság szemiotikai elvével (CH. PEIRCE értelmezésében): a jel külső oldalának szerkezete izomorf belső oldalának szerkezetével. Vizsgálja a diagrammatikusság elvének működését a hangváltozásokban: tendencia mutatkozik azon morfológiai szabályok kiküszöbölésére, melyek megsértik ezt az elvet. A szabály átmenete a fonológiai osztályból a morfológiaiába, majd az allomorfba rendszerint a világosság elvesztésével jár, és mindez ellentmond a morfológia funkcionális céljainak. Mindazonáltal az ilyen átmenetek megszokott jelenségek a nyelvtörténetben. Ezt a paradoxont a „hiány” (default) elvének alapján lehet megmagyarázni: ha a morféma standard alakja a jellel ellátott környezet hiányára mutat (ebben az értelemben kevésbé informatív), akkor a nem standard forma, amely a morfológiai szabály működésének eredményeként jelent meg, e sajátos környezet meglétéről tanúskodik. A hangzóváltozások szemantizációja felé irányulás szélső pontja a hangzóváltás allomorf szabályai.

A természetes morfológia további funkciója a nyelv lexikai készletének bővítése. Megerősíti, hogy a szóképzés produktív módjaira a szemantikai és morfológiai „világosság” jellemző, innen származik az olyan morfológiai szabályok ritka használata, amelyek a morfológiai változásokat kísérik.

A befejezésben a szerző a morfológia mint tudomány fejlettségi fokát a fizika számára ajánlott kritériumok alapján igyekszik meghatározni, és pozitív következtetésre jut. Megszilárdítja a metodológiai pluralizmus jogosságát a morfológia tanulmányozásában.

ROT SÁNDOR

Csirikné Czachesz Erzsébet—Csirik János, Újságyelvi gyakorisági szótár I—II.

Magyar pszicholingvisztikai tanulmányok 4. sz. Szeged—Budapest—Debrecen, 1986.

Az itt ismertetendő gyakorisági szótár hasznos, új kezdeményezésnek számít, hiszen ilyen jellegű feldolgozás magyar nyelvre legutóbb majd fél évszázada jelent meg (NEMES ZOLTÁN, Szóstatisztika egymillió szótágot felölelő újságszövegek alapján. Szeged [1941.]).

A könyvet háromnyelvű (magyar, orosz, angol) bevezetés indítja, ezután összehasonlító táblázatok következnek szintén magyar, illetve idegen nyelvű feliratokkal ellátva, majd pedig maga a szótári rész, amely háromféle lexemalistát tartalmaz.

A szerkesztők a Nemes Zoltán által megkezdett hagyományt folytatva jó negyven év után ismét az újságnyelv műfaját választották, állításuk szerint azért, mert ez a nyelvi réteg áll legközelebb „az élő beszéd szókészletéhez” (X. lap), s talán azért is, mivel a mintavétel és a feldolgozás módja lényegesen kevesebb nehézséget rejt magában, mint egyéb műfajok, pl. a szépirodalom vagy éppen a beszélt köznyelv esetében.

A kiadvány címe arra enged következtetni, hogy a szerzők általános képet kívántak adni a mai magyar újságnyelv szókészletének gyakorisági eloszlásáról. Azonban ezt az általuk felállított követelményt nem tartották kellőképpen szem előtt. A korpusz szerkezete és reprezentativitása kívánivalókat hagy maga után. A válogatás szubjektivitását természetesen nem lehet teljesen kizárni, úgy tűnik azonban, hogy a szerkesztők nem is törekedtek igazán arra, hogy a minta megfelelő mértékben reprezentatív és műfajilag egységes legyen. A mintavételnél elsődleges kritériumnak tekintették a megjelenés példányszámát: „... azokat a napi-, hetilapokat és folyóiratokat választottuk ki, amelyek példányszáma legalább 200 ezer” (X. lap). Ez a szám nem lehet önmagában viszonyítási alap a megjelenés gyakoriságának figyelembevétele nélkül. A napilapok naponta, más újságok, folyóiratok hetente, illetve még ritkábban jelennek meg az adott példányszámban.

A válogatás másik szempontja „az volt, hogy a mintán belül minél több gyermek- és ifjúsági újság szerepeljen” (X. lap). Megítélésem szerint a Dörmögő Dörmötör, a Kisdobos és a Pajtás újságokból vett szemelvények inkább egy speciális gyermek- és diáknyelvi szótárban kaphattak volna helyet, már azért is, mert nagy részben a mese, illetve a köznyelv diáknyelvi stílusrétegébe tartoznak, s nem a magyar újságnyelvet reprezentálják. Továbbá ha a feldolgozott korpusz ilyen szűkre szabott, mint itt (201 286 szövegszó), nem célszerű hasonló profilú kiadványokból többet is fölvenni (pl. Pajtás, Kisdobos; Ludas Magazin, Ludas Matyi, Fűles), ehelyett napilapok és folyóiratok szélesebb skáláját lehetett volna szerepeltetni.

Az összeállítók az anyaggyűjtést és az adatok feldolgozását számítógép segítségével végezték. Minden újságból egyetlen szám teljes szöveganyagát rögzítették gépre. A mintavételnek ez a módja egyszerűsíti ugyan az adatrögzítést és annak ellenőrzését, de kedvezőtlenül befolyásolja a korpusz összetételét: megvan annak a veszélye, hogy a mintán belül egy adott fogalomkörhöz tartozó szókinés kerül túlsúlyba. Hatékonyabb lett volna a nyelvstatisztika általánosan elterjedt gyakorlata szerint több különböző számból rövidebb részleteket kiemelni.

Egyetlen szám teljes egészében történő feldolgozása más szempontból sem szerencsés. Egyes napilapok (pl. Népszabadság) és folyóiratok (pl. Nők Lapja, Képes Újság) gyakran közölnek szépirodalmi szemelvényeket, verset, novellát, regényrészletet is, amelyek az irodalmi nyelv egy-egy műfaji stílusrétegét képviselik. Vitatható az is, hogy a rádió- és tv-műsor mennyiben tartozik az újságnyelv körébe.

Ami a szövegek feldolgozását illeti, a szerkesztők sajátos módon jártak el. A szóalakokat már a rögzítés során visszavezették egy szótári címszóra, azaz a ragokat és jeleket leválasztották a szótőről, és az így kapott lexémákat vitték föl számítógépre a szövegbeli előfordulás sorrendjében. Ez a megoldás „kétségtelenül kevesebb idő- és energiabefektetést igényelt” (XI. lap), mintha az eredeti formában rögzített szövegeken utólag kellett volna elvégezni a morfológiai elemzést, ugyanakkor viszont hátrányos következményekkel is járt. Egy agglutinatív nyelv esetében, mint a magyar, amelyben az ige- és névszóragozás igen lényeges szerepet játszik, különösen fontos rögzíteni a szóalakokat, amelyek sajátosan jellemzik a címszót. Elhagyásukkal a bennük foglalt információ elvesz, és sehol

nem marad nyoma annak, hogy a lexémák mely szóalakok elemzéséből álltak elő. Úgy-szintén fogyatékosága ennek a módszernek, hogy nem lehet ellenőrizni a nyelvtani elemzés helyességét, egyöntetűségét sem.

A kiadvány a lexémákat háromféle elrendezésben tárja elénk: van betűrendes (1—232), abszolút gyakoriság szerint rendezett lexémasor (233—312), és készült egy szófajok, ezen belül gyakoriság szerint csoportosított lista is (313—99). A feldolgozott 201 286 szövegszó összesen 25 852 lexémát adott ki. A betűrendes lista a teljes anyagot közli, a gyakorisági és a szófajgyakorisági szótár pedig csak azokat a lexémákat tartalmazza, amelyek legalább kétszer előfordultak.

Nehezíti az anyagban való tájékozódást, hogy a címszókat folyamatosan listázták: bizonyára helytakarékosági szempontok miatt nem kerülhettek külön sorba, hiszen ez nagyon megnövelné a szótár terjedelmét. A rangszámot, a lexémának a gyakorisági listában érvényes sorszámát azonban mindenképpen lényeges lett volna föltüntetni. A 3. táblázat adatai is ezek ismeretében lennének igazán informatívak. A lexémák mellett így csak két adatot találunk: a szófaji kódot és az abszolút gyakoriság értékét.

A lemmatizálást és a szófaji minősítést a szerkesztők, úgy tűnik, elég körültekintően és gondosan végezték. A szófaji elemzéshez az Értelmező Kézisztár kategóriarendszerét vették át némi változtatással. (Nem világos, hogy az igekötő mint önálló szófaj miért maradt el.) Ezt az egyszerű kódrendszert meglehetősen következetességgel alkalmazták az egész anyagban, figyelembe véve elsősorban a Kézisztár s helyenként a Szóvége-mutató és a Magyar—angol szótár útmutatásait, valamint a nyelvész szakemberek véleményét.

Az abszolút gyakoriság számkódja mellett azonban hiányoltam a módosított gyakoriság értékét, amely a gyakoriság és a szóródás (diszperzió) számértékének a szorzata; ez utóbbi ugyanis módosítaná a gyakorisági eloszlás nem kívánatos eltolódásait.

A táblázatok értékesen egészítik ki a szótár anyagát. Az 1. táblázat (XLI. lap) a jelen szótárt korábbi magyar nyelvű szövegfeldolgozásokkal (NEMES ZOLTÁN szolistáival) és kilenc idegen nyelvi gyakorisági szótárral hasonlítja össze: az abszolút gyakoriság szerint rendezett lista első, illetve első 100 lexémájának a teljes korpuszhoz viszonyított relatív gyakoriságát vizsgálja. Egy terminológiai pontatlanságra szeretnék itt kitérni. A szó megjelölés használata félreértésre ad lehetőséget. Az „összes szó” itt valójában összes előfordulást, azaz szövegszót jelent, míg az „első szó gyakorisága” és „az első 100 szó gyakorisága” címekben a szó a lexémára utal. Bizonytalanok az idegen nyelvi (orosz, angol) megfeleltetések is.

A 2. táblázat (XLII. lap) az előfordulások számát, valamint ezeknek százalékos arányát intervallumokra lebontva adja meg erre a korpuszra vonatkozóan. Pl. az 1—10 rangszámok alatt szereplő lexémák összes előfordulásainak száma 44 157, ennek részese-dése az egész korpuszból 21,94%.

A 3. táblázat (XLIII—XLVI. lap) az ismertetett szótár címszóanyagának abszolút és halmozott gyakorisági értékeit tünteti föl. A lexémákra itt csupán a gyakorisági lista szerinti sorszám (rangszám) utal.

(A halmozott gyakoriságot úgy kapjuk meg, hogy az aktuális — az adott lexémához tartozó — gyakorisági számértékhez hozzáadjuk a listában addig felsorolt lexémák gyakoriságainak összegét.)

A 4. táblázat (XLIII—XLVI. lap) végül a szófajok gyakorisági eloszlásáról ad képet.

A bibliográfiából (I—LII. lap) sajnálatos módon néhány alapmű is kimaradt. (Pl. BORTOLINI—TAGLIAVINI—ZAMPOLLI, *Lessico di frequenza della lingua italiana contemporanea*. Pisa, 1971.; A. JUILLAND—V. TRAVERSA, *Frequency Dictionary of Italian Words*. The Hague—Paris, 1973.) Ugyanez a rész némely további pontatlanságo-

kat tartalmaz. Mind a bevezetésben, mind a szótári részben a megengedhetőnél talán több elütés, helyesírási hiba maradt. Kár, hogy a könyv anyaga kiadás előtt nem került lektorálásra: a hibák, pontatlanságok egy részét így ki lehetett volna küszöbölni.

A szótár, az ismertetésben kiemelt fogyatékoságok ellenére jól használható anyagot tartalmaz, s ugyanakkor hozzájárul a hasonló természetű kutatások további tökéletesítéséhez. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy a szerkesztők korábbi magyar vonatkozású tapasztalatokra alig támaszkodhattak.

TÜSKE MARGIT

K Ü L Ö N F É L É K

Ötven éve jelent meg először a Magyar Népnyelv*

Csúry Bálint (1886–1941.) 1932-ben kezdte meg munkáját a debreceni egyetemen, Bárczi Géza megfogalmazása szerint mint a nyelvjáráskutatás első katedrás professzora. A magyar nyelvtudomány teljességre törekvő előadásával egyidejűleg különös súlyt vetett a magyar nyelvjárások megismertetésére, ahogy mondta, tanítványaival elsősorban a „népnyelvi bűvárlat” módszerét igyekezett megismertetni.

1938-ban a debreceni egyetemen Népnyelvkutató Intézetet alapított, mely első ilyen irányú intézménynek számított hazánkban. A következő évben már megjelent az intézet évkönyve Magyar Népnyelv címen. Ennek bevezetője: Mit akarunk? sommásan tartalmazza a legfontosabb célkitűzéseket és a Népnyelvkutató Intézet létrehozásának indítékait: „Napjainkban Európaszerte uralkodó tudományos mozgalom a népiségtudomány. Társadalomtudományi vonatkozásaiban nálunk is keltett ez a mozgalom bizonyos érdeklődést, de egyéb téren, értve ezt különösen a magyar népnyelv bűvárlatának rendszeressé tételére, sajnos, annál kevésbé” (3). Más népeknél a nyelvjáráskutatás, a nyelvatlasz-munkálatok jelentős eredményeket értek el. Ezzel kapcsolatban a finn, az észt, továbbá a német, a francia, az olasz és a román példákat sorolja fel, melyek sok vonatkozásban nekünk is például szolgálhatnak.

A feladatok közül legfontosabbnak tekinti a helyszíni gyűjtést, melyet az intézeti tagok együttesen először Bihar megyében kezdtek el. Ez kiterjedt az atlaszhoz szükséges adatok próbaszerű feljegyzésére, a szókincs és földrajzi nevek rögzítésére. „A másik feladatkörünk — írja Csúry — az elszakított, vagy szórványosan élő magyarság nyelvének tanulmányozása” (5). Ez Erdély több pontján, a moldvai csángóknál, a szalvóniai és felvidéki magyaroknál, az ausztriai magyar településeken már szép eredményeket ért el. Egyik jelentős feladatkörének határozta meg a debreceni nyelv szókincsének szótári feldolgozását, melynek első zsengei a harmincas évek végén már jelentkeztek.

„Jelen Évkönyvünkben bizonyosságot akarunk tenni eddigi munkásságunkról. Tervünk az, hogy munkásságunk eredményeit évkönyveinkben (később talán folyóiratban) hozzáférhetővé tegyük a magyar nyelvbűvárlat számára. Évkönyvünk azt bizonyítja, hogy a magyar ifjúságban megvan a kérdés fontossága iránti megértés, megvan a lelkesedés és munkakedv. Bár ne hűtené le ezt a lelkesedést a mindent lehervasztó közöny!” (6).

* 1989. február 14-én a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete és a TIT a Magyar Népnyelv első kötetének 50 éves jubileumáról megemlékezve, továbbá BALASSA IVÁN „Csúry Bálint” című könyvének megjelenése alkalmából emlékülést tartott. Az ülésen, melyen Sebestyén Árpád elnökölt, Csúry Bálint leszármazottai és több egykori tanítvány is megjelent.

Sajnos azonban a III. kötet 1941-ben már Csűry Bálint nekrológját közölte, míg a szerkesztést Bárczi Géza és Szabó T. Attila vette át, a megjelenés helye Debrecen—Kölozsvár. Ezen a címen, de már csak Bárczi Géza szerkesztésében a VI. kötet 1947—1949-ben jelent meg. Közvetlen utódját Bárczi Géza 1951-ben adta ki Magyar Nyelvjárások címen. Az első számban már olyan fontos vállalkozásokról esett szó, mint a nyelv atlasz és az Új Magyar Tájéztató. Az évkönyv a XXVIII—XXIX. kötetig eljutott, és Sebestyén Árpád szerkesztésében ma is a nyelvjáráskutatás legfontosabb orgánuma.

BALASSA IVÁN

Hungarológiai tárgyú nyelvtudományi kutatások az NSZK-ban*

1. *Eltérően a négy évvel ezelőtt ugyancsak az NSZK Kulturális hetén tartott előadásomtól (Die Entwicklung der Finnougristik im deutschsprachigen Raum. Hungarian Studies II [1986.], 117—51), jelen fejtegetéseim minden tekintetben rövidebb, szűkebb témát ölelnek fel: tárgyválasztásomban kizárólag olyan nyelvtudományi munkákkal foglalkozom, melyek középpontjában a magyar nyelv áll, vagyis figyelmen kívül hagyom azokat a közleményeket, amelyek a finnugor vagy uráli nyelvek teljes körével vagy azok több tagjával foglalkoznak. (Így pl. nem foglalkozom DÉCSY GYULA munkájával: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. vagy SCHLACHTER és GANSCHOW monumentális bibliográfiájával, melynek első kötete szinte kizárólag a magyar nyelvvel foglalkozik.) A munka földrajzi és időbeli határai magából a címből következnek, vagyis másképpen fogalmazva: olyan munkákat kell számba vennem, amelyek az NSZK-ban az elmúlt negyven esztendőben születtek meg, és témájuk a magyar nyelv, illetőleg a magyar nyelvtudomány. A kutatók származása és személyes sorsa gyakran meghatározó szerepet játszik kutatásaikban, jelen esetben pedig — mint még látni fogjuk — különösen igaz mindez, amint azt az általam összeállított bibliográfia is bizonyítja. (A későbbiekben előforduló bibliográfiai utalásokat nem közlöm teljes terjedelmükben, mivel remélhető, hogy az általam összeállított „Bibliographie der in der Bundesrepublik Deutschland entstandenen sprachwissenschaftlichen Arbeiten zur Hungarologie”, ami egyben az itt kifejtettek alapjául is szolgált, hamarosan nyomtatásban is megjelenik.) A tudósok nemzetiségétől, származásától és anyanyelvétől függetlenül csak olyan munkákat veszek figyelembe, amelyek az NSZK-ban készültek, vagy amelyek létrejöttében a tárgyalt időszakban feltételezhetően szerepet játszott a kutatók valamilyen korlátozott idejű NSZK-beli tanulmányútja (pl. a DAAD, a DFG vagy az Alexander von Humboldt Stiftung révén). Azokat a munkákat, amelyek ezen túlmenően folyóiratokban, emlékkönyvekben, szimpozionok gyűjteményes kötetekben vagy magyar és német kiadók közös kiadásaként jelentek meg, ez alkalommal nem veszem figyelembe.*

2. *A magyar nyelv megtanulására néhány időszakos népfőiskolai, szabadegyetemi (Volkshochschule) forma mellett (vö. TIBORC FAZEKAS, Probleme des Ungarischen als Fremdsprache. In: WOLFGANG BACHOFER—HOLGER FISCHER (Hrsg.), Ungarn—Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte. Wissenschaftliche Kolloquien der ungarischen Wirtschafts- und Kulturtag in Hamburg 1982. Studia Hungarica 24. München, 1983.) csak az egyetemi oktatás és csekély mértékben az autodidakta tanulás nyújt lehetőséget. Az egyes egyetemek óraajánlata az elmúlt tíz év során pontosan nyomon követhető a FUTAKY ISTVÁN és jómagam által szerkesztett Finnisch-*

* A német nyelvű előadás magyar fordítását Fazekas Tiborc készítette.

Ugrische Mitteilungen című folyóirat köteteiben; négy évvel ezelőtti előadásainkban HOLGER FISCHER is és én magam is áttekintettük ezt az összeállítást, s munkánk eredményeit közzétettük (HOLGER FISCHER, Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finno-ugristik: Hungarian Studies I [1985.], 235–55; VEENKER i. m.). Ebben a tekintetben a helyzet időközben nem változott lényegesen, ezért ezzel most nem is kívánok foglalkozni. Az NSZK-ban három egyetemen működik finnugor szeminárium vagy intézet: 1947 óta Göttingában, 1959 óta — 1952/53-ig visszanyúló előzményekkel — Hamburgban és 1965 óta ugyancsak különböző megelőző fokozatokkal Münchenben. Mindhárom intézetben működik magyar lektorátus a magyar nyelv oktatására, a további munkatársak pedig alkalmanként bevonják a magyarral kapcsolatos kérdéseket tanóráik témakörébe, s mindez aztán részben a megfelelő publikációkban is leolvasható eredményekkel jár.

3. A kutatói munka eredményeit a tudományos közlemények dokumentálják, viszont nem minden publikáció tekinthető egyben kutatási eredménynek, gyakran nem is szája annak a szerző. Az általam összeállított bibliográfiai anyag alapján szeretném megkísérelni a megjelent irodalom áttekintését oly módon, hogy néhány jellemző vonásra utaljak, egyúttal azonban a hiányosságokat is jelezzem. Ez utóbbiak megszüntetéséhez szeretnénk mi is hozzájárulni Hamburgban, s ennek érdekében állítottunk össze FAZEKAS TIBORCcal és HOLGER FISCHERrel közösen néhány, a hungarológia kérdésköréhez kapcsolódó tézist, amelyeket jelen kollokviumunk végén szeretnénk ismertetni és vitára bocsátani. (L. a dolgozat végén.)

4. Az ide tartozó, már elkészült bibliográfiák alapján (pl. SCHLACHTER—GANSCHOW, Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft [1970-ig]; Bibliographie linguistique; Hungarológiai Értesítő), valamint személyes publikációs jegyzékek (pl. W. SCHLACHTER, DÉCSY Gy., FUTAKY I.), a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumának könyvvállománya, saját könyvtáram könyvei, valamint folyóiratok (az Ural-Altäische Jahrbücher különböző kiadásai, Finnisch-Ugrische Mitteilungen), továbbá személyes közlések segítségével állítottam össze a „Bibliographie der in der BRD entstandenen sprachwissenschaftlichen Arbeiten zur Hungarologie” című anyagot — ahhoz hasonlóan, ahogyan tíz évvel ezelőtt azt Andrew Kerek is elvégezte az USA és Kanada megfelelő publikációi esetében. Bibliográfiámban jelenleg (1988 februárja) 335 cím szerepel. Igyekeztem minden ide tartozó irodalmat feldolgozni; ugyanakkor kizártam vizsgálódásaimból kb. 260 rövid könyvismertetést az Ural-Altäische Jahrbücher könyv- és folyóirat-szemléjéből, bizonyára kimaradt néhány recenzió is, ami nem uralisztikai folyóiratokban jelent meg, valamint megjelenés alatt álló munkák, amelyeket ennek ellenére a tárgyalt időszakhoz kell számítanunk.

5. Noha minden statisztikai természetű megállapítás nehézségekkel és különböző vélemények felbukkanásával jár együtt, miután én az egyes címeket bibliográfiai értelemben, a terjedelemtől függetlenül vettem figyelembe, én mégis megkíséreltem néhány tendenciaszerű megfigyelést kiolvasni, amelyeket azonban adott esetben meg kell indokolnom. — A fenti megszoritások után az említett 335 munka, mely a magyar nyelv legtágabban értelmezett nyelvészeti kérdéseivel foglalkozik, persze az általános finnugrisztikai munkák figyelmen kívül hagyásával, a következőképpen oszlik meg: 23 monográfia, közöttük 12 diplomamunka és disszertáció (részben még publikálatlanok); 25 gyűjteményes kötet, újranomás stb., közöttük a „Die historischen Ortsnamen von Ungarn” sorozat 20 kötete; 134 tanulmány (közöttük nyomtatásban megjelent kongresszusi előadások és hasonlóak); 103 recenzió (ezek összesen 77 művet mutatnak be); és végezetül 50 darab publikáció beszámoló, méltatás, megemlékezések és bibliográfiák formájában, egyes kiemelkedő tudósok esetében, akik elsősorban a magyar nyelv tudományos kérdéseinek vizsgálatával foglalkoztak.

Ez a 335 cím nagyon eltérő arányban oszlik meg az egyes szakemberek között: a mezőny a kiterjedt hungarológiai munkásságtól az egyetlen (gyakran véletlenszerű) recenzióig vagy egy tanulmányban közreműködő társszerzőségig terjed; ugyanakkor lehetséges persze egyes műveket minőségileg magasabban értékelni, mint egy egész sorozat meglehetősen kurta tanulmányt. Az összeállított anyag alapján megkísérletem feleletet találni különböző kérdésekre, ami persze nem jelenti azt, hogy ehelyütt tartalmi értékelésre törekednék.

6. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy nem beszélhetünk a szó igazi értelmében vett „iskolá”-ról: a kutatások döntő részét, ami a publikációkból kiolvasható, többé-kevésbé magányos szakemberek végezték el. Magától értetődő, hogy az elkészült munkák zöme a három finnugrisztikai intézet hatáskörében született meg, ugyanakkor mégsem lehetséges valamiféle folyamatosan érvényesülő szakmai hagyományt megfigyelni, noha ez a második világháborút megelőző időszak tudománytörténeti fejleményeinek ismeretében feltételezhető lett volna. Ezen kívül szükséges hangsúlyozni, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos témák kutatása az NSZK esetében egyértelműen a finnugrisztika/uralisztika keretébe tartozik, illetőleg egyes magyar származású szakemberek esetében az általános nyelvtudomány vagy éppen a balkanológia speciális területeként szerepel.

7. JULIUS VON FARKAS, aki 1947-től 1958-ig Göttingában oktatott és kutatott, 1952-től haláláig számos tanulmányt jelentetett meg a magyar történeti morfológia köréből, amelyekből minden gond nélkül egy monográfia is összeállhatott volna. Irányítása mellett mégis csupán két magyar nyelvtudományi tárgyú disszertáció készült el (SCHWECKENDIEK 1948 és PENAVIN 1956). Érdekes ebben az összefüggésben, hogy von Farkas berlini időszakában elsősorban irodalomtudományi kérdésekkel foglalkozott; a világháború után kutatási területének egyértelmű eltolódását kell megállapítanunk.

Bizonyosfajta hagyományról beszélhetünk a Müncheneri Kódex (1466.) feldolgozása és közreadása kapcsán: az első kötetet J. VON FARKAS adta ki részletes bevezetéssel hasonmás kiadásban (1958.), DÉCSY GYULA közreműködésével, ennek kapcsán egynéhány további, a magyar nyelvemlékekkel foglalkozó munka is megjelent FARKAS és DÉCSY tollából, utóbbi adta ki azután 1966-ban a Müncheneri Kódex második kötetét, majd egy diákja, SZABÓ T. ÁDÁM nyújtotta be disszertációként 1977-ben a negyedik kötetet; ennek időközben Magyarországon megjelent egy újabb, kinézetében is jelentőségéhez méltó kiadása.

8. Másfajta folyamatosság jelentkezik Münchenben: GEORG HELLER (az ottani Finnugor Intézet lektora) és KARL NEHRING (történész, a müncheni Südost-Institut történettudományi részlegének helyettes igazgatója és vezetője) feldolgozásában és szerkesztésében jelent meg a „Die historischen Ortsnamen von Ungarn” sorozat 20 kötete, valamint néhány tanulmány a munka módszertani alapjairól. E munkálatokkal összefüggésben készült egy disszertáció is Münchenben (ESCHENBURG 1976).

9. A Julius von Farkas a göttingai tanszéken követő Wolfgang Schlachter, a német finnugrisztika nesztora irányításával ott két magyar vonatkozású disszertáció készült el (FUTAKY 1963, KESZTYÜS 1971). Wolfgang Schlachter, akinek a magyar nyelvtudomány különböző területeiről nagyszámú publikációt köszönhetünk, viszonylag későn adta közre ilyen vonatkozású kutatási eredményeit: a kezdetet előadása, „Az én házam” jelenti az 1960-as budapesti I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, ami 1963-ban kibővített formában meg is jelent. Ezt megelőzően — de ezt követően is — kutatásainak döntő része a lapp és a finn kérdéseivel, nyelvfilozófiai és elméleti problémákkal, illetve a finnugrisztika más részterületeivel állt kapcsolatban. Göttingai oktatói munkássága során rendszeresen foglalkozott magyar vonatkozású kérdésekkel, többek között Magyarországról érkezett lektorokkal együttműködve, aminek eredményeként egész sor

tanulmányt jelentetett meg KISS JENŐVEL és PUSZTAY JÁNossal közösen, egy publikáció pedig az akkori észt lektor, a tallini PAUL KOKLA további közreműködésével.

Wolfgang Schlachter tanítványai — a már említett Futaky István és Kesztyüs Tibor mellett főként BÁTORI ISTVÁN — a hatvanas, illetve hetvenes évek óta kongresszusokon és más tudományos rendezvények kapcsán tekintélyes mennyiségű, a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatói munkát végeztek el; Futaky és Batori Schlachter mellett e szakterület legtermékenyebb szerzőinek tekinthető, amint ez a bibliográfiából kiolvasható. Ezen belül Futakyt elsősorban a Göttingát Magyarországhoz kapcsoló kultúrtörténeti problémák foglalkoztatják, míg Batori a maga hungarológiai kutatásait az általános nyelvtudomány keretében folytatja, illetve új módszertani megoldásokat vizsgál meg a magyar nyelv példája révén.

10. Münchenben a Magyarország történeti helynévanyagával kapcsolatos összeállítói, szerkesztői és kiadói tevékenység mellett nem állapítható meg különösebb, a magyar nyelvvel kapcsolatos szakosodás, szakmai súlypont. GERHARD GANSCHOW és HANS FROMM szakmai érdeklődése az obi ugor témájú publikációkban tükröződik, illetve esetenként az ugor (Ganschow), a balti finn, esetleg a lapp (Fromm) kapcsán nyilvánul meg.

11. Décsy Gyula, aki 1959-ben Hamburgban történt habilitációját követően 1977-ig a „Finnugor filológia” szakot vezette Hamburgban, a hatvanas évek vége óta tanítványa, Wolfgang Veenker segítségével, megőrizte kutatásaiban az anyanyelvével kapcsolatos elkötelezettséget: a hatvanas és hetvenes évek időszakából számos a magyar nyelvtudománnyal kapcsolatos NSZK-beli publikáció származik az ő tollából vagy vezethető vissza az ő kezdeményezésére. Az Ural-Altäische Jahrbücherben nagyszámú recenzió jelent meg magyar témájú kiadványokról; ebben az összefüggésben érdekességként, csodálkozva állapíthatjuk meg, hogy az Ural-Altäische Jahrbücher, amit 1952-ben Julius von Farkas az „Ungarische Jahrbücher” folytatásaként hívott életre, viszonylag későn kezdett magyar vonatkozású recenziókat közölni, holott ez korábban az egyik fő tevékenységi területe volt. Décsy Gyula irányítása mellett készült el GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE (1972) és SZABÓ T. ÁDÁM (1977) disszertációja, ezek nemzetközileg és mindenekelőtt Magyarországon figyelemre méltó szakmai visszhangot keltettek, ami egyebek között korszerű témaválasztásukkal is összefügg.

12. Egy stricto sensu felfogott hungarológiai hagyomány azonban egyelőre Hamburg esetében sem mutatható ki: a tanszék jelenlegi vezetője publikált ugyan néhány a magyar nyelvvel kapcsolatos írást, tulajdonképpen kutatási területe azonban másutt van. Mindamellet egy módszertanilag azonos elvek alapján a különböző uráli nyelvekkel kapcsolatban elvégzett kutatási sorozatban a megfelelő, magyarral kapcsolatos vizsgálatokat is mind elvégezte (pl. Suffixindex 1968). Az 1980 óta fennálló, az ELTE és a Hamburgi Egyetem között megkötött partneri egyezmény, valamint a magyar kollégákhoz fűződő baráti kapcsolatok révén közvetlenül vagy közvetve egy sor tanulmány született meg, ezt mozdították elő a különböző hungarológiai kongresszusokon való fellépések is. Az ő irányításával — Fazekas Tiborc és Pusztay János közreműködésével — készült el a dél-koreai SOO-YOUNG PARK disszertációja, ami nyomtatásban is megjelent. Jelenleg is folynak két további, hungarológiai témájú disszertáció munkálatai.

13. Az egyetemi disszertációk között az elmúlt negyven évben tizenkét dolgozat készült el a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvtudományi kérdésekkel összefüggésben. G ö t t i n g á b a n VIKTOR WIDERA (1945, publikálatlan), GERDA SCHWECKENDIEK (1948, publikálatlan), PENAVIN OLGA (1956, publikálatlan), FUTAKY ISTVÁN (1963, részben publikált), KESZTYÜS TIBOR (1971) disszertációját kell megemlítenünk; H a m b u r g b a n DÉCSY GYULA habilitációs dolgozatát (1959), ami viszont bizonyára jórészt megjelent Magyarországon, továbbá GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE (1972), SZABÓ T. ÁDÁM (1977)

és SOO-YOUNG PARK (1987) disszertációját; Münchenben BERND ESCHENBURG (1976) disszertációját és LEILA BEHRENS magiszteri dolgozatát (ami 1982-ben bővített változatban meg is jelent); végül a berlini Freie Universität esetében GABRIELLA SCHUBERT (1982) disszertációját. A felsorolt tizenkét szerzőből hét magyar származású; adataim szerint a fent említett tizenkét szakembernek csak a fele foglalkozott a későbbiekben a magyar nyelv nyelvtudományi szempontú vizsgálatával.

14. Egy sor további publikáció kapcsolódik BELA BROGYANYI (Freiburg) és FODOR ISTVÁN (Köln) nevéhez, akik mindketten magyar származásúak, továbbá RALF-PETER RITTER (egy sor rövid etimológiai fejtegetéssel), valamint RUDOLF ZIMMER munkásságához (a hetvenes évek végén). Bizonyos folyamatosság figyelhető meg a kutatással kapcsolatban Gabriella Schubert (Berlin) esetében, de ő is Magyarországról származik.

15. A magyar nyelv nyelvtudományi vizsgálata esetében jellemző az NSZK-beli helyzetre, mint ahogyan ez az eddigi fejtegetésekből is nyilvánvalóvá válhatott, hogy a munkák jelentős része olyan szakemberektől származik, akik tulajdon anyanyelvük kérdéseivel foglalkoztak. A motiváció felismerhető, korábbi megállapításaim a továbbiakban is érvényesek. Német származású szakemberek, akik egyetemi tanulmányaik során kezdtek először foglalkozni a magyar nyelvvel, s akik azután tudományos pályájuk folyamán több munkát is írtak a magyar nyelvvel összefüggésben, nos ilyen szakember bizony kevés van; ha a bibliográfiából azokat választjuk ki, akik több mint három publikációval rendelkeznek monográfia vagy tanulmány formájában a magyar nyelv témaköréből, akkor csak néhány név marad meg: Karl Nehring (tulajdonképpen történész), Ralf-Peter Ritter (elsősorban indogermanisztikával és etimológiával foglalkozik), Rudolf Zimmer (eredetileg romanista, aki a hetvenes években néhány tanulmányt jelentetett meg a magyar nyelvvel kapcsolatban) és a már említett Wolfgang Schlachter és Wolfgang Veenker.

16. A publikációs lehetőségek és feltételek általában kedvezőek; erről tanúskodik egy sor monográfia megjelenése különböző kiadványsorozatokban, egyebek között a Societas Uralo-Altaiica sorozatban; két messzemenően nyelvtudományi beállítottságú folyóiratot kell még itt megemlítenünk: az Ural-Altaiische Jahrbüchert 1978-ig, 1981 óta új folyamként (Neue Folge) és különösen a Finnisch-Ugrische Mitteilugent, amelyben a magyar témák számára tág tér nyílik; ezek mellett szerény mértékben említendő az Ungarn-Jahrbuch és néhány további nyelvtudományi folyóirat, melyek alkalmanként magyar vonatkozású munkákat, mindenekelőtt recenziókat tesznek közzé. A munkák egy jelentős része ugyanakkor Magyarországon, a kongresszusi előadások esetében pedig jórészt más országokban jelent meg.

17. A szakemberek száma, akik az NSZK-ban a magyar nyelvvel kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak, s e témakörben publikáltak is, a fent említett megszorításokkal bibliográfiám alapján 74-re tehető, ők írták az összesen 335 munkát. Ebből 50 tétel — mint már említettem — beszámoló, méltatás, megemlékezés stb., 103 cím recenzió, ezek 77 munkát ismertettek. Ezek után 182 további munka marad meg, melyek monográfia, gyűjteményes kötet vagy tanulmányok stb. formájában jelentek meg. (Összeállításomban nem szerepelnek egyelőre azok a magyar vonatkozású munkák, melyek az NSZK-ban jelentek ugyan meg, tehát a megfelelő folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben vagy szimpózium-, illetve emlékkönyv-kiadásokban, de a szerzőket egyértelműen mint az NSZK-n kívül élő kutatókat lehetett azonosítani. A teljes áttekintés céljaira az ilyesféle munkák, mint pl. a Magyarországon már megjelent művek külföldi kiadásai, igen nagy jelentőséggel bírnak, hiszen gyakran fontos hatást fejtenek ki a kutatásra. Egy megfelelő bibliográfiában ezeket a munkákat külön fel kell dolgozni, mert ily módon a szerkesztői és kiadói gyakorlatnak, illetve a szimpóziumok szervezési gyakorlatának stb. egyfajta megragadása is lehetségessé válik.)

18. Hogy szak szerint be tudjam sorolni őket, a munkákat a nyelvtudományon belüli egyes szakterületekhez kapcsoltam; a besorolás pragmatikus szempontokat követ és magából az anyagból következik. Miután egyes címek minden további nélkül egyszerre több területhez is besorolhatók, a következő képpel állunk szemben (rovatonként felsorolva, a címek szám szerinti gyakorisági sorrendjében): itt ismét hangsúlyoznom kell, hogy csak valamiféle tendencia állapítható meg, mivel az egyes írások nagyon különböző terjedelműek (minimum 1 oldaltól maximum 570 oldal rejlik egy-egy cím mögött). — A 182 magyar nyelvtudományi vonatkozású munka szakterület szerinti felosztásban, 19 rovat alapján (a többszöri besorolás lehetőségével együtt 313 előfordulás):

Rovat		A munkák száma	%
IFZ	Interferencia	31	9,90
SEM	Szemantika	27	8,63
ETY	Etimológia (egyed szavak is)	26	8,31
TOP	Földrajzi nevek	26	8,31
LIN-HIS	Nyelvtörténet	25	7,99
MOR	Alaktan	25	7,99
SYN	Mondattan	22	7,03
FON	Fonetika, fonológia	20	6,39
ARL	Areális nyelvészet	16	5,11
KFG	Konfrontatív nyelvtan	16	5,11
LEX	Lexikológia, lexikográfia	16	5,11
WIS-HIS	Tudománytörténet és jelenkori tudomány	15	4,79
LIN-GEN	A magyar nyelv általános nyelvészeti kérdései, általános áttekintések	12	3,83
SDM	Nyelvemlékek	11	3,51
STI	Stilisztika	8	2,56
DID	Didaktika, nyelvtanítási kérdések	7	2,24
LIN-SOC	Nyelvszociológia	4	1,28
AUX	Tankönyvek, tanítási segédanyagok	3	0,96
LIN-LIT	Nyelvi/nyelvtudományi, irodalomtudományi kérdések	3	0,96
Összesen		313	100,01

A szakterületek szerinti felosztásból világosan kitűnik, hogy a nyelvtudomány valamennyi területére kiterjedő, széles szóródásról van szó, ugyanakkor az interferencia, az etimológia és a szemantika, valamint — az említett müncheni kutatási program következtében — a földrajzi nevek vizsgálata az érdeklődés homlokerében áll, de a „klasszikus” ágazatok, a fonetika, fonológia, az alaktan és a mondattan is több mint 20 címmel rendelkeznek. Másfelől sajnálatos, hogy a segédeszközök és a didaktikai útmutatók milyen csekély számban szerepelnek. Más összefüggésben már utaltam arra, hogy a magyar nyelvet tanulók számára ugyan rendelkezésre áll néhány nyelvkönyv, amelyeket magyar szakemberek állítottak össze, viszont ismereteim szerint néhány kezdeti vállalkozáson kívül nem létezik semmiféle német anyanyelvűek számára készült nyelvkönyv vagy ehhez hasonló nyelvtan. A lexikológia területén is csak viszonylag kis szótárakkal rendelkezünk, s ezek elsősorban a turisták igényeinek felelnek meg. Az általam vizsgált időszakban csupán 1977-ben jelent meg egy magyar nyelvkönyv az NSZK-ban, s ez is egy magyar szerző munkája: Érsék Iván könyvéről van szó (személyéről nincsenek további információim). A teljesség kedvéért két ide illő saját kísérletemet is meg kell említenem, melyek 1968-ban és 1988-ban készültek el, s amelyektől valamiféle hasznos tartalom nem tagadható meg.

19. A publikációk nyelve is érdekes: valamennyi monográfia (néhány újranyomás és a földrajzinév-kötetek kivételével) német nyelven jelent meg; a 134 tanulmányból és kongresszusi előadásból viszont 21 (= 16%) magyarul jelent meg (némelyikük ezen túl németül is megjelent).

20. E kaleidoszkópszerű betekintéssel és áttekintéssel megkíséreltem némi információt nyújtani a hungarológiai célzatú magyar nyelvtudományi kutatás helyzetéről és fejlődéséről az NSZK-ban; pontosabb információkat a bibliográfiából lehet meríteni, ami fejtegetéseimet részleteiben igazolja. Bármiféle helyzetfelmérés alapján a működési feltételek kellő ismeretében kínálkozik a lehetőség értékelő megállapítások kimondására — ezt én érthető okokból igyekszem elkerülni. De a tanulságokat egy elégedettségre kevés okot nyújtó kiindulási helyzetből is meg lehet állapítani, s ez bizonyos területeken tényleg elgondolkoztatóan igaz. Miután az anyagi-személyi feltételek javulására, valamiféle fejlesztésre semmi esetre sem számíthatunk, a rendelkezésünkre álló eszközökkel kell boldogulnunk. A magyar partnerektől ehhez materiális segítséget és a lektorok személyében megtettesülő támogatást kapunk.

1987 októbere óta működik a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumában a Hungarológiai Centrum; ezzel kapcsolatban az utánam szólók, Fazekas Tiborc, Holger Fischer és Pusztay János még kifejtik gondolataikat. Csak reménykedni tudunk, hogy a Magyarország ügyei iránti érdeklődés az NSZK-ban e Centrum tevékenységének eredményeként fokozható és kielégíthető lesz. Ennek révén az érintettek magyar nyelv iránti érdeklődése is bizonyára erősebben fog megnyilvánulni: hogy a magyar a német anyanyelvűek számára a nehezen megtanulható nyelvek egyike, azt jól tudjuk. S hogy az esetleges érdeklődőket ne hogy mindjárt elriasszuk, megfelelő segédanyagokat kell a rendelkezésükre bocsátanunk. Ez bevallott szándékunk, aminek megvalósulása előtt természetesen még sok mindent el kell végeznünk. A fenti betekintés után most tehát következzék a kitekintés: szeretnénk Hamburgban közösen arra törekedni, hogy a mai követelményeknek megfelelő segédanyagok készülhessenek, s hogy azokat ki is próbálhassuk. Ezt egymagunkban nem tudjuk véghez vinni, hiszen mindenekelőtt magyar barátaink és kollégáink támogatását és a velük való együttműködést igényeljük — anyagi, de legfőképpen szellemi tekintetben: a magunk nevében erre kérünk fel mindenkit.

Ö s s z e g e z v e (a hamburgi lehetőségek szem előtt tartásával) az NSZK-beli hungarológiai munka feltételeit, körülményeit, legközvetlenebb feladataink tételesen a következők:

a) Az egyetemi magyar nyelvoktatás képzési célja a filológiai tudásanyag átadása; alaposabb társalgási készséget az illető országban tanulva kell megszerezni.

b) A nyelvoktatás javítása érdekében szükség lenne egy országismereti szöveggyűjtemény összeállítására.

c) Szükséges lenne egy a német egyetemeken folyó oktatás sajátosságainak megfelelően kidolgozott magyar nyelvkönyv összeállítása.

d) Ki kellene dolgozni egy a német nyelv szerkezete alapján készült rövid magyar nyelvtant a szóalakok áttekintő összefoglalásával, illetve a nyelvtani kategóriák tömör magyarázatával együtt.

e) Közzé kellene tenni a „Magyar nyelv minimális szójegyzéké”-t (egyelőre magyar–német változatban), mintegy 1200 szó terjedelemben, hogy a nyelvet tanulók segítséget kaphassanak a nyelv minimális alapszókincsének elsajátításához.

f) Az NSZK-ban a hungarológiai munkához kapcsolódóan a következő bibliográfiákat kellene elkészíteni: német szerzők munkáinak bibliográfiája a magyar nyelvnyelvészeti kérdéseivel kapcsolatban; a magyar szépirodalom német nyelvű fordításainak bibliográfiája; német szerzők munkáinak bibliográfiája Magyarország szellem- és társadalomtudományi aspektusait illetően.

g) Össze kellene állítani egy Who is who?-szerű gyűjteményt olyan személyekről, intézetekről és publikációs fórumokról, amelyek az NSZK-ban hungarológiai témákkal foglalkoznak.

h) A hungarológia nem filológiai területei intézményileg egy komparatív jellegű Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás rendszerébe illeszkednek. Az ebben rejlő hungarológiai célú lehetőségeket erősebben kellene jobb tájékozódás és együttműködés révén a fennálló intézményi kereteken átnyúlva összekapcsolni.

i) Az NSZK és a Magyar Népköztársaság közötti tudományos együttműködési szerződésekben a hungarológiát fokozottabban kell figyelembe venni.

WOLFGANG VEENKER

Új német nyelvű hungarológiai kiadvány: Berliner Beiträge zur Hungarologie

Berlinben régi hagyományai vannak a hungarológiának és a finnugrisztikának. Gragger Róbert több mint hét évtizede alapította meg a berlini egyetemen a Magyar Tanszéket, amelynek korai haláláig vezetője volt. Ugyancsak ő hozta létre a Magyar Intézetet, a Collegium Hungaricumot, amely évtizedeken át adott otthont a kutatóknak. Gragger volt az, aki a hungarológia, a magyarságtudomány máig is érvényesnek tekinthető meghatározását és programját megfogalmazta. E cél megvalósítása érdekében adta ki az Ungarische Jahrbüchert (ma Ural-Altäische Jahrbücher).

A II. világháború után 1967-ig a berlini egyetemen a finnugrisztika kapott nagyobb hangsúlyt — Wolfgang Steinitz intézetigazgatósága idején. Halálát követően a finnugrisztika művelése az NDK Tudományos Akadémiájának keretében folytatódott, az egyetem pedig a Magyar Tanszéki Szakcsoport (Fachgebiet Hungarologie) feladata elsődlegesen fordító- és tolmácsolásra szorítkozott. Az utóbbi években mind a magyar, mind az NDK-fél arra törekedett, hogy a hungarológia státusza megerősödjék a Humboldt Egyetemen. Ennek a kedvező folyamatnak olyan látványos eredményei vannak, mint egy ígéretes szakmai utánpótlás felnövekedése (egy éven belül két promóció magyar nyelvészeti, ill. irodalmi témából), valamint az a tény, hogy Berlinben újból megjelenik hungarológiai kiadvány.

A Berliner Beiträge zur Hungarologie — mint az a szerkesztőknek, Paul Kárpátinak és Tarnói Lászlónak az 1986-os I. kötethez írt előszavából kiderül — a magyar nyelv, irodalom és történelem NDK-beli kutatásának kíván megjelenési lehetőséget biztosítani. Oktatási, továbbképzési szempontokat is figyelembe véve várható, hogy a tanulmányok között többségben lesznek a német—magyar kulturális kapcsolatok, az irodalmi recepció kérdéseit, a nyelvészetben pedig kontrasztív-tipológiai összevetéseket tárgyaló munkák. A steinitzi hagyományokat folytatandó a kiadvány helyt ad finnugrisztikai írásoknak is.

A Berliner Beiträge-nek eddig két kötete látott napvilágot, az 1986-os és az 1987-es. (Az 1988-as, harmadik kötet, amely az 1987 őszen Berlinben rendezett nagy sikerű Gragger-szimpozium nemzetközi anyagát fogja tartalmazni, várhatóan e beszámolóval egy időben fog megjelenni.)¹

Mindkét kötetben 11—11 tanulmány olvasható. E helyütt nem bocsátkozom az egyes írások elemzésébe, csupán — mintegy figyelemfelkeltés céljából — a tanulmányok témájának ismertetésére szorítkozom.

Az első kötetben (184 lap) a nyelvészet van túlsúlyban. Az öt nyelvészeti írásból egy finnugrisztikai témájú (G. SAUER ír az osztják nyelvre irányuló kutatások jelenlegi

¹ A kötet 1989. augusztusában megjelent.

helyzetéről az NDK-ban). Két cikk magyar–német kontrasztív témát taglal (HESSKY REGINA a német–magyar kontrasztív frazeológiáról, J. KÖLZOW a magyar *-i* és *-s* képző lokális funkciójáról és német megfelelőeiről ír). K. RACKEBRANDT a magyar szórend kérdéseiről, H. WENZEL pedig a *meg* igekötő perfektiváló funkciójáról értekezik.

A három irodalmi tanulmány szerzői P. KÁRPÁTI (József Attila egy specifikus versformájáról), I. RÜBBERT (A Tett, a Ma és az Aktion c. folyóiratok 1911–1919 közötti számainak összevetéséről) és R. SEMRAU (Hella Wuolijoki esztétikafogalmáról Brecht szemszögéből).

A történelmi-művelődéstörténeti tanulmányok között találjuk K-H. JÜGELTNEK a magyar parasztságot és a magyar mezőgazdaságot az Allgemeine Literatur-Zeitung (1785–1803.) számai alapján bemutató írását, TARNÓI LÁSZLÓ tanulmányát a Der Neue Teutsche Merkurrol mint történelmi-hungarológiai forrásról és A. TINSCHMIDT cikkét a Duna-tájon 1945–48 között kialakult új erőviszonyokról.

A 2. kötetben (234 lap) az irodalom túlsúlya figyelhető meg (6 írás). J. BRANDT Mesterházi Lajos prózája kapcsán a 60-as évek magyar prózájával foglalkozik. FEHÉRI GYÖRGY Füst Milán Önarekép című költeményét, I. RÜBBERT Ady és J. van Hoddis egy-egy versét elemzi. TAMÁS ATTILA Illyés Gyula fiatalkori munkásságáról ír, TARNÓI LÁSZLÓ a Gragger-hagyatékából közli Graggernek Kiss János verseskötetéhez írt széljegyzeteit. R. SEMRAU a „Kriegslied” balti finn variánsait mutatja be. Az egyetlen művelődéstörténeti tanulmányt A. TINSCHMIDT teszi közzé a Wittenbergi Egyetemnek a magyarországi reformációra gyakorolt hatásáról.

A nyelvészeti munkák közül nemcsak terjedelménél fogva, hanem tudománytörténeti szempontból is kiemelkedik L. HARTUNG–G. SAUER–B. SCHULZE közleménye, amely a Steinitz-hagyatékából eddig nem publikált szövegeket tartalmaz. A cikk bevezetője szerint további szövegkiadások is várhatók.

A passzívítás funkcionális szemantikáját veti össze a magyarban és a németben I. KARRER. J. KÖLZOW az első kötetben megkezdett témát folytatja, az *-i* és az *-s* képző temporális jelentését vizsgálja konfrontatív módon. A magyar nyelvészetből 1988 nyarán sikerrel promovált HAIK WENZEL értekezésének egy fejezetét már az első kötetben olvashattuk. A 2. kötetben a *meg* igekötő néhány akcionális funkcióját mutatja be. (Nem volna érdemtelen és haszontalan, ha az egész munka – akár magyar segítséggel – monográfia formájában napvilágot láthatna.)

A sorozat eddigi két kötete feletti örömmünket csak fokozza az a tudat, hogy további kötetek anyaga várja megjelenését. A német nyelvterület tehát újra a régi hagyományoknak megfelelően képviselteti magát a hungarológia és a finnugrisztika művelésében.

(A kiadványt Magyarországon a Magyar Lektorai Központ terjeszti. A hungarológiai diszciplínákkal foglalkozó intézmények, tanszékek stb. a Lektorai Központtól a közeljövőben folyamatosan megkapják a Berliner Beiträge-t.)

PUSZTAY JÁNOS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1988. december 13-án tartotta meg LXXXIV. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében.

I. B e n k ő L o r á n d elnöki megnyitója után K i e f e r F e r e n c akadémikus, egyetemi tanár tartott előadást „Újabb irányzatok a jelentéstani kutatásokban” címmel.

2. Ezt követően Mollay Károly főtktár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Legutóbbi közgyűlésünk 1987. december 10-én volt. Az azóta eltelt esztendőben Társaságunk más intézményekkel is rendezett üléseket. Így 1988. január 26-án a Magyar Néprajzi Társasággal, a Magyar Történelmi Társulattal és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal „A moldvai csángók eredete és települése” című tudományos konferenciát, amelyen elnökünk, Benkő Loránd a nyelvtudomány szemszögéből világította meg a konferencia címében megadott témát.

Május 20-án Társaságunk részt vett a „Baranya megye földrajzi nevei” című kiadvány megjelenése alkalmával Pécsen megtartott „Helynévi adattáraink szerepe a tudományos kutatásban” című tudományos ülés rendezésében. A sikeres ülés rendezésében még részt vett a MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága, a MTA Nyelvtudományi Intézete, a Baranya Megyei Tanács, a Baranya Megyei Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, a JPTE Tanárképző Karának Nyelvi és Kommunikációs Intézete, valamint a TIT Baranya Megyei Szervezete. Benkő Loránd köszöntötte a gyűjtőket és a közzetevőket. Kálmán Béla bemutatta és ismertette a „Baranya megye földrajzi nevei” című kiadványt, Mollay Károly szólt a kiadvány germanisztikai és névtani értékeiről, Ördög Ferenc tagtársunk helynévgyűjteményeinkről mint az onomatodialektológia forrásairól, hozzászólt még J. Soltész Katalin, Pesti János stb.

Itt említtem meg, hogy a Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Társaságunk tavalyi javaslatára a Megyei Tanács által alapított „Pais Dezső”-díjat 1988. március 21-én alelnökünknek, Hadrovics Lászlónak adta át. Az ünnepségen Társaságunkat elnökünk, Benkő Loránd képviselte.

2. Az említett rendezvényeken kívül Társaságunk Budapesten 16 felolvasó ülést tartott. Ezekből három-hármat a szlavisztikai, a szaknyelvi és a nyelvoktatási szakosztály, kettőt-kettőt a finnugor és a szemiotikai szakosztály, egyet-egyet pedig a magyar, az általános nyelvészeti, valamint a fonetikai és beszédművelési szakosztály. Ezeken az üléseken köszöntöttük több tagtársunkat: Bánhidi Zoltánt 70. születésnapján és Lakó György alelnökünket 80. születésnapján. Előadónk között két külföldi vendéget is meghallgathattunk. November 15-én a szemiotikai szakosztályban Helsinkiből Henri Broms tartott előadást „Semiotic Data Bank projects in Finland” címmel; november 24-én viszont a szlavisztikai szakosztályban Pozsonyból Pavel Zigo beszélt „A szlovák nyelv genetikai sajátosságairól mondattani szempontból”.

Debreceni csoportunk tagjai a „Magyar nyelv hete” országos és helyi rendezvényein több mint 70 előadást tartottak. Részt vettek a helyes kiejtési versenyek munkájában, az erdélyi menekültek magyarországi beilleszkedését segítő nyelvhelyességi előadások tartásában. A csoport négy felolvasó ülést tartott. Február 26-án a KLTE Klasszika-Filológiai és Finnugor Nyelvészeti Tanszékével együtt meghallgatta két finn vendégének előadását: Väinö Kaukonen (Helsinki) „De religionis Christianae ad Kalevalam relatione” címmel, Tuomo Pekkanen (Jyväskylä) „De quaestionibus ad Kalevalam Latinae redditam pertinentibus” címmel adott elő. Május 27-én a csoport köszöntötte a 75 éves Kálmán Bélát, Vértes Edit „Rekonstrukció vagy megfelelési sor?” címmel, Sebestyén Árpád „Változásfolyamatok és megfigyelésük nyelvjárásainkban” címmel szólt. Október 20-án a csoportnak az NDK-ból volt vendége: Meinhard von der Ohe (Lipcse) „Magánhangzóharmonia, illetve -illeszkedés a magyarban” címmel adott elő. Október 24-én ismét finn vendégelőadója volt a csoportnak a Finnugor Tanszékkel együtt: Helinä Koivisto (Tampere) „Partisiippien adjektiivistuminen suomen kielessä” címmel.

Pécsi csoportunk két külföldi vendéget fogadott. Szeptember 14–15-én Petőfi S. János (Bielefeld) szövegnyelvészeti konzultációt tartott, december 13-án, azaz ma délelőtt pedig Robert Hausmann (Montana, USA) „Linguistic Barriers to Social Mobility in America” címmel tartott előadást. A csoportot elnökének, Temesi Mihálynak halálával nagy veszteség érte. Reméljük, hogy a csoport tevékenysége a jövőben töretlenül folytatódik.

Szegedi csoportunk is két felolvasó ülést tartott. Április 27-én Vass László „Szuper-textuális kohézió és a stilisztikai jellemzés” címmel, november 3-án pedig Elekfi László „Igazsáérték a kéttagú mondatokban. (Állítom-e, amit mondok?)” címmel tartott előadást. A csoportnak új titkára van Dömötör Adrienne, a Magyar Nyelvészeti Tanszék tanársegédjének személyében.

3. Az év folyamán két választmányi ülést tartottunk. Június 7-én a választmány a közgyűlés előkészítésével, a Társaság három díjával (Pais-, Fokos-, Kosztolányi-díj), ill. a Csűry-emlékérem odaítélésére javaslattevő bizottságok kiküldésével, a megemlékezéseket javasoló bizottság kijelölésével, kiadványainak ügyével és a tagdíjfizetéssel foglalkozott. December 6-án az elnökség beszámolt a választmánynak a közgyűlés előkészítéséről, a választmány meghallgatta az említett bizottságok javaslatát, és döntött a Társaság által adományozott emlékérmek és díjak ügyében. — A két választmányi ülésen 4 + 8, azaz összesen 12 új tagot vettünk fel. Felvett tagjaink száma összesen 739, ez évi halottaink leszámítása után 732.

Társaságunk ügyeinek intézéséért köszönetet mondok szervező titkárunknak, Kuzbeltné Tiba Juditnak, adminisztrátorunknak, Zsilinszky Gyulánának és pénzügyi előadónknak, Kányási Istvánnának.

4. Az elmúlt esztendőben 7 tagunkat veszítettük el: Gálffy Mózes (Kolozsvár), Gárdonyi Sándor (Debrecen), Nika Endre (Budapest), Orosz Béla (Nyíregyháza), Péchy Blanka (Budapest), Temesi Mihály (Pécs) és Úrhegyi Emma (Budapest). Temesi Mihálynak, pécsi csoportunk elnökének temetésén (1988. okt. 7.) Társaságunk nevében Pusztay János tagtársunk méltatta az elhunytunk pécsi csoportunk működésében vállalt szolgálatát és meghatározó szerepét. Minden elhunyt tagtársunk emlékét kegyelettel megőrizzük.

5. Jelentem, hogy Társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a 4. száma karácsonyra az előfizetők asztalán lesz, sőt az 1989. évi 1. számból is volt már hasábkorrektúra. Ismerve az akadémiai folyóiratok megjelenésének körülményeit, ezt örvendetesnek kell mondanunk. Megjelenőben van tervezett kiadványaink közül a zalaegerszegi IV. Magyar Névtudományi Konferencia anyaga (183. sz.), „Népvnyelvkutatás és iskola” című kiadványunk (184. sz.), Sylvester János nyelvtanának magyar fordítása (185. sz.) és a pécsi szimpózium anyaga (186. sz.).

6. Minden tagtársunknak szép karácsonyt és jó újévet kívánok. Kérem jelentésem elfogadását.

3. Ezt követően B a l o g h L a j o s pénztáros olvasta föl jelentését.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1987. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) K i a d á s o k :

11/3.	Főfoglalkozásúak, illetve nyugdíjasok munkabére	48 328,— Ft
11/4.	Mellékfoglalkozásúak munkabére	32 481,— Ft
11/6.	Alkalmi munkabér	1 800,— Ft
11. Béralap összesen :		82 609,— Ft

12/1.	Munkavállalók jutalma	16 100,— Ft
12/2.	Munkavállalók segélye	1 300,— Ft
12/3.	Kiküldetés	226,— Ft
12/5.	Reprezentáció	333,10 Ft
12/6.	Megbízási díjak	11 856,— Ft
12/9.	Egyéb személyi kiadás	6 000,— Ft

---

12. Személyi kiadások összesen : 35 815,10 Ft

13/5.	Írószer, nyomtatvány	3 132,10 Ft
13/7.	Fogyóeszközök	24 190,— Ft
	Egyéb készletek :	
	91. Tisztítószerek	137,90 Ft
	92. Folyóiratok	666,— Ft

---

13. Készletbeszerzés összesen : 28 126,— Ft

14/2.	Szállítás	1 092,— Ft
14/5.	Postaköltség	15 378,40 Ft
14/9.	Egyéb szolgáltatás (nyomdaköltség)	22 187,— Ft

---

14. Szolgáltatás összesen : 38 657,40 Ft

15/2.	SZTK. járulék	8 323,— Ft
-------	---------------	------------

Kiadások összesen : 193 530,50 Ft

B) Bevételek :

52/9/a.	Tagdíjak	34 470,— Ft
52/9/b.	Jogi tagdíj	15 000,— Ft
52/9/c.	Kiadványok értékesítése	40 957,— Ft
62/9.	Költségvetési támogatás	154 600,— Ft

Bevételek összesen : 245 027,— Ft

C) Független tételek (bevételek):

Vértes O. András befizetése (illetve kiadványeladás)	10 560,— Ft
Bod és Sándor Kódex	27 600,— Ft
Martonfalvay-kiadvány	26 184,— Ft
Könyvecse az szent apostoloknak mélt.	60 428,— Ft
Ipoly menti palóc tájszótár	2 280,— Ft
Baranya megye földrajzi nevei	1 046,— Ft
Komárom megye támogatása kiadványra	51 900,— Ft
Heves megye támogatása kiadványra	859 570,30 Ft
Veszprém megye támogatása kiadványra	72 739,— Ft
Vas megye támogatása kiadványra	70 000,— Ft
SLE. tagdíj	409,— Ft

Összesen : 1 182 716,30 Ft

---

4. A pénztárosi beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. — A közgyűlés a jelentést elfogadta.

5. Ezek után Balogh Lajos előterjesztette a Társaság 1988. évi költségvetési előirányzatát.

A) Kiadások:

11. Készletek beszerzése	24 200,— Ft
<hr/>	
12. Béalap	
1 főelőadó évi bére és 1 másodállású dolgozó évi bére	109 100,— Ft
Megbízási díjak	27 900,— Ft
Egyéb fizikai munkabér	2 500,— Ft
<hr/>	
Összesen :	139 500,— Ft
<hr/>	
13. Anyagjellegű kiadások	
Belföldi kiküldetés	3 500,— Ft
Folyóiratok	600,— Ft
Postaköltség	20 000,— Ft
Takarítás	2 000,— Ft
Szállítás	2 000,— Ft
Reprezentáció	500,— Ft
Egyéb szolgáltatások (kegyeleti költség)	5 000,— Ft
<hr/>	
Összesen :	33 600,— Ft
<hr/>	
14. Nyomdaköltség	106 100,— Ft
<hr/>	
15. Társadalombiztosítási járulék	14 000,— Ft
<hr/>	
Kiadások összesen :	317 400,— Ft
<hr/>	

B) Bevételek:

52. Ár- és díjbevétel	
Tagdíjak	70 000,— Ft
Jogi tagdíj	15 000,— Ft
Kiadványok értékesítése	90 200,— Ft
<hr/>	
Összesen :	175 200,— Ft
<hr/>	
62. Működési célra átvett pénzeszközök	
Költségvetési támogatás	142 200,— Ft
<hr/>	
Bevételek összesen	317 400,— Ft
<hr/>	

C) A tervszámok összesítése források szerint

Kiadások

Saját forrás		Költségvetési támogatás
11.	24 200,— Ft	
12.		139 500,— Ft
13.	33 100,— Ft	
14.	300,— Ft	200,— Ft
15.	106 100,— Ft	
16.	11 500,— Ft	2 500,— Ft
Összesen :	175 200,— Ft	142 200,— Ft
Bevételek		
52.	175 200,— Ft	
62.		142 200,— Ft
Összesen :		317 400,— Ft

6. A költségvetés elfogadása után Benkő Loránd elnök bejelenti, hogy a Társaság választmányja ez évben a következő emlékérmek és díjak adományozásáról hozott határozatot: Zala megye tanácsával egyetértésben a Pais-díjat és emlékérmeket Rác Endre egyetemi tanár kapta (átadása szokás szerint jövő év márciusában Zalaegerszegen). Az újonnan alapított Kosztolányi Dezső-díjat J. Soltész Katalin érdemelte ki; a Fokos-alapítvány díjában Csúcs Sándor részesült; a Csűry Bálint-emlékérmeket Papp György (Újvidék), Tungli Gyula és Vörös Ottó kapta. Társaságunk elnöke az emlékérmeket és díjakat méltató szavak és meleg jókívánságok kíséretében adta át a kitüntetetteknek.

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Összeállította: MOLLAY KÁROLY

Aulis J. Joki emlékezete

A második világháború után a hosszú múltra visszatekintő magyar— finn kulturális kapcsolatok a háborús viszonyok okozta kényszerű szünet után az 50-es évek elején éledtek újjá. Továbbfejlesztésükben az 1960-as évektől kezdve jelentős része volt a helsinki egyetem későbbi tanárának, Aulis J. Jokinak, aki 1967-től a magyar— finn kulturális vegyes bizottság tagjaként is sokszor hallathatta szavát a bizottság hatáskörébe tartozó kérdésekben. Joki körülbelül másfél évtizedig tevékenyen részt vett a magyar— finn nyelvészeti rendezvényeken is. Ezt követően — őszinte sajnálatunkra — már ritkán láttuk nálunk. Ennek oka súlyos betegsége volt. A folyó év (1989) februárjában kaptuk aztán a szomorú hírt, hogy Aulis J. Joki 8-án befejezte eredményekben gazdag életét.

Aulis J. Joki 1913-ban született Viipuriban. Középiskolai tanulmányait Tampereben végezte. Már egyetemi tanulmányai során nemcsak uráli nyelvekkel, hanem — Ramstedt és Räsänen vezetésével — altaji nyelvészettel is foglalkozott. 1938-ban a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként Kai Donner szamojéd gyűjtésének a kiadására kapott megbírást. Donner kamasz-szamojéd szótárát 1944-ben jelentette meg, kiegészítve egy hetven

lapos nyelvtannal, melyet Donner anyagából a kiadás gondozója készített. Ezen előzmények után érthető, hogy doktori értekezése témájául Joki a kamasz-szamojéd nyelv jövevényszavait választotta. Az 1939-ben kitört finn–szovjet háború miatt kénytelen volt ugyan kutatómunkáját három évre megszakítani, ám nyelvismeretei gyarapítására ekkor is nyílt alkalma: hadifoglyok segítségével feljegyzéseket készített néhány dél-szibériai török nyelvből meg a votjából. 1946–47-ben Stockholmban Bernhard Karlgren professzor előadásain sinológiai ismeretekkel bővítette nyelvtudását. 1951-től 1958-ig a stockholmi főiskolán a finn nyelv lektoraként működött, közben pedig elkészítette „Die Lehnwörter des Sajansamojedischen” (MSFOu 103. 1952.) című doktori értekezését. Miután kiadta Kai Donner jensiszeji–osztják (ket) nyelvi anyagát is, 1957-től fő tudományos feladata Erkki Itkonen munkatársaként a finn nyelv etimológiai szótárának írása volt. Hozzávetőlegesen másfél ezer szócikk került ki tolla alól.

Joki nemzetközi szempontból legismertebb műve, az „Uralier und Indogermanen” (MSFOu. 151. 1973.), a legjelentősebb mű, amely ezzel a témakörrel foglalkozik. Következtetéseiben a szerző 222 etimológiára támaszkodik. Állást foglal az uráli–indogermán ősrökség sokat vitatott kérdésében, úgyszintén az ősi érintkezés lehetőségét illetően. Joki munkájának jelentőségét legtalálébban egy idézettel szemléltethetjük: „... a könyv tudománytörténeti részéről megjegyezzük, hogy az gondosságban, méltányosságban és a gazdag dokumentáció tekintetében aligha múlható felül... kellő részletességgel rendelkezésünkre áll mindazoknak az uráli és indogermán szövegyeztetéseknek gazdagon dokumentált gyűjteménye, amelyeknek egymáshoz valamilyen közük van” (MAYRHOFER: NyK. LXXVIII, 163).

Számos olyan művet is alkotott Joki, amely nemcsak a szakkörök, hanem a nyelvtudománytól távol állók érdeklődésére is számot tart. „Maailman kielet” [A világ nyelvei] című könyvéhez nem kell kommentár (első kiadása 1966-ban, harmadik kiadása 1984-ben jelent meg). Egész életén át megmutatkozott érdeklődése a tudománytörténet iránt. Rövid életrajzokban mutatta be olyan finn keletkutatók munkáját, mint amilyenek M. A. Castrén, Kai Donner és G. J. Ramstedt voltak. A külföldi utazók közül Marco Polo utazásait fordítás alakjában (1957) ismertette meg velünk.

A helsinki egyetemen Joki előbb docensként, majd 1965-től 1977-ig a finnugor nyelvtudomány professzoraként működött. Megelőzően az 1959–60. tanévben Göttingában a Farkas Gyula halála után megüresedett finnugor tanszéken vendégprofesszorként tartott előadásokat. Kapcsolatait a magyar nyelvészekkel állandóan ápolta. 1960-ban a Budapesten tartott finnugor kongresszuson „Uralte Lehnwörter oder Zufälle?” címen, 1975-ben pedig „Affinität und Interferenz in den Sprachen des nordeurasischen Arealen” címen tartott előadást, ismételten tanúságot téve rendkívül széles körű tájékozottságáról egyrészt a nyelvek világában, másrészt a rájuk vonatkozó irodalomban.

Emberként Aulis J. Joki a legkedveltebb nyelvészek közé tartozott. Kiegyensúlyozottságot tükröz egyéniségével, szerénységével, jóakarattal, segítőkészséget tanúsító magatartásával, tapintatosságával, kedélyességével mindenkit megnyert magának, s társas együttlétek alkalmával lelke volt a körülötte tömörülő baráti köröknek. Vendégszerető helsinki otthonában — mondhatni — annyiszor fogadott bennünket, ahányszor Finnországba látogattunk. E sorok írója iránt táplált baráti érzésének még élete vége felé is tanújelét adta: 1980-ban tudománytörténeti szempontból érdekes részleteket közölt Oskar Blomstedt és Budenz József levelezéséből a Lakó-Emlékkönyvben (1981), később pedig — előbb a Virittájában, majd a Finnisch-Ugrische Forschungenban — ismertette a Bloomingtonban megjelent „György Lakó Bibliographie” című kiadványt. Utolsó hozzám intézett levelében, 1987. január 12-én arról tudósított, hogy „Sanastomme kerrostumat” [Szókészletünk rétegei] címen bevezetést írt a „Nykysuomen sanavarat” [A mai finn nyelv szókészlete] című, tervezett kiadványhoz.

Tanulmányai és egyéb művei szaktudományunk történetében előkelő helyet biztosítanak Jokinak, emberi arculata pedig együtt él mindazokkal, akik őt barátként tisztelhettkék. A Magyar Nyelvtudományi Társaság mint tiszteleti tagjától búcsúzik Aulis J. Jokitól.

LAKÓ GYÖRGY

Aurélien Sauvageot-ra emlékezünk

Gyásza van a magyar nyelvtudománynak és különösképpen a hungarológiának: 1988. december 5-én a dél-franciaországi Aix-en-Provence-ban 91 éves korában elhunyt Aurélien Sauvageot professzor, a külföldi magyarságtudománynak egyik legnagyobb és szinte az utolsó pillanatig tevékenykedő alakja.

Miután az utóbbi másfél évtizedben örvendetesen megnőtt csaknem az egész világon a hungarológiát oktató egyetemek és főiskolák száma, és — ugyancsak örvendetesen — új hungarológiai központok, közösségek jöttek létre, ismét felvetődött a kérdés: mit kell hungarológián érteni? Azt szinte mindenki elfogadja, hogy a korábbi „nyelvi-irodalmi” modellt szélesíteni kell, de hogy meddig, mely tudományágakkal bezárólag és hogyan, milyen módszerrel stb., abban már nagyon eltérők a nézetek. Egy viszont tagadhatatlan: Aurélien Sauvageot már a húszas-harmincas évektől a tágabb értelemben vett hungarológiát képviselte és művelte, mégpedig kivételes képességekkel, kivételes tenni akarással a hasonló eredményességgel. Ilyenformán „a hungarológus” mintaképének tekinthetjük.

Sauvageot professzor immár egy hosszú és teljes élettel igazolta azt, amit 1964-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem ünnepi közgyűlésén díszdoktorrá avatása alkalmából mondott: „Most, hogy annyi esztendő fizikai, bár korántsem érzelmi távolléte után ismét Önök között vagyok, újra áthat a magyar kultúra egész vonzóereje, és újra elfog az elégedettség jóleső érzése is: íme nem volt haszontalan, hogy amint számomra adatott, egész pályámat e kultúrának szentelhettem.” (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője 1963/1964. 57–8.) Hogy mindez megadatott számára, azt nem kismértékben emberi, tudósi és oktatói képességei, sajátos vonásai tették lehetővé: a más, köztük mindenekelelt a finnugor nyelvek és kultúrák iránti vonzódás; szenvedélyes tudományoszeretet; kiemelkedő problémalátás és -érzékenység; erős kritikai érzék és kritizáló hajlam; ötletesség, mindig újra törekvés; az elméletek, az általános nyelvészet iránti érdeklődés és ugyanakkor a gyakorlatnak, a nyelvhasználat vizsgálatának az előtérbe helyezése; az életnek — a nyelvi életnek is — a maga teljességében, bonyolultságában való szemlélete; nem mindennapi irodalmi és stílusérzék.

Továbbá Aurélien Sauvageot életútja is úgy alakult — vagy talán inkább ő maga úgy alakította —, hogy a hungarológiánál maradván egy életen át foglalkozhatott a magyar nyelvvel, irodalommal, történelemmel, a széles értelemben vett magyar kultúrával. Az Ecole Normale Supérieure elvégzése után 1923-ban fiatal tanárként Magyarországra jön, és ettől kezdve nyolc éven át a hallgatók százait tanítja a francia nyelv és kultúra ismeretére az Eötvös Kollégiumban és a Bölcsészettudományi Karon. Közben azonban egyrészt a Párizsban, majd Stockholmban, Uppsalában és Helsinkiben — Antoine Meillet biztatására — megkezdett finnugor nyelvészeti tanulmányait folytatja, másrészt tudatos készüléssel kitűnően megtanul magyarul. Hogy mit kapott Magyarországtól, a magyar nyelvésztől, arra így emlékezett vissza említett beszédében: „Életem végéig nagy szerecsének fogom tekinteni azt, hogy olyan emberek tanításaiból okulhattam, mint Gomboz Zoltán, Szinnyei József, Munkácsi Bernát, Melich János és annyian mások, nem is szólva azokról, akiknek ma is folyó munkássága eligazít. Hadd szóljak régi bará-

tomról, Pais Dezsőről, hadd említsem Bárczi Géza, Kálmán Béla, Lakó György, Fokos Dávid, Beke Ödön professzorok nevét, és persze Németh Gyulát, Sebestyén-Németh Irént, Ligeti Lajost — és annyi-annyi más tudósról is szólhatnék, akiket sajnos nem tudok most mind felsorolni, de akikre annyit gondoltam az elmúlt évek során. Mert el sem tudom számlálni, hány gondolatom köszönhető az ő ráhatásuknak.” (I. h. 57.) 1931-ben, hazatérte után az Ecole des Langues Orientales-on újonnan felállított finnugor tanszékre, amelynek a feladata a magyar, a finn és az észti nyelv oktatása lett, őt nevezték ki professzornak. Harminchat éven át, 1967-ig adott itt elő nyelvünkről, irodalmunkról, kultúránkról, közben szoros kapcsolatot tartva fenn a magyarországi tudományossággal, a magyar szellemi élettel és folytatva korábbi magyar nyelvészeti és egyéb, a hungarológia körébe vágó munkásságát. Ez utóbbi nem szakadt meg nyugalomba vonulása után sem, szinte mindaddig, míg a halál ki nem ütötte kezéből a tollat.

Mi mutatja azt, hogy Aurélien Sauvageot a szélesebb értelemben vett hungarológiát művelte?

Sauvageot professzor elsősorban természetesen nyelvész volt. Három könyvben mutatta be — sajátos műfajt is teremtve — nyelvünk sajátosságait, illetőleg történetét, beleértve a mai, sőt a jövő nyelvhasználat kérdéseit is (Esquisse de la langue hongroise. Paris, 1951. 338 l.; Premier livre de hongrois. Paris, 1965. 322 l.; L'édification de la langue hongroise. Paris, 1971. 424 l.). Ezekben és valamennyi munkájában elsősorban azt tartja szem előtt, hogy a nyelv elválaszthatatlan a gondolkodástól, a társadalomtól, a nyelvet beszélő nép életétől, továbbá középpontba helyezi a nyelvi struktúrákat, és mindig vizsgálja a nyelvi funkciókat. E munkák jelentősége nemcsak abban van, hogy világnyelven ad tájékoztatást nyelvünkről, hanem abban is, hogy önálló, nemegyszer meglepetést keltő megállapításokkal, ötleteivel új irányba viszi a kutatásokat, vagy újragondoltatja a korábbi megállapításokat. — 1932-ben kiadja nagy Francia—magyar és 1937-ben Magyar—francia szótárát, amely a két nyelv korabeli szó- és kifejezőkészletének valóságos tárháza. Ezek megszerkesztésében olyan kiváló nyelv- és stílusértő tudósok voltak segítségére, mint Balassa József és Benedek Marcell. Hogy milyen magas igényt támasztottak saját munkájukkal szemben, arra találóan utal Sauvageot egyik megjegyzése: „Gyakran órákon keresztül mérlegeltük hármasban újra meg újra egy-egy szó jelentését, még a legfinomabb árnyalatot is. És hányszor fordultunk felvilágosításért mindenfajta szakemberhez, magyarokhoz és franciákhoz egyaránt.” — 1924-től kezdve számos magyar tárgyú dolgot jelentetett meg a Magyar Nyelvben, a Magyar Nyelvőrben és az Etudes Finno-Ougriennes-ben, továbbá nem magyar tárgyú, finnugor vagy általános nyelvészeti témájú munkáiban is gyakran hivatkozik magyar nyelvi jelenségekre és idéz magyar példákat. Bámulatra méltó, ahogyan Párizsból, majd Aix-en-Provence-ból is figyelemmel kíséri a magyarországi társadalomtudományok, mindenekelőtt a nyelvészet és az irodalomtudomány eredményeit. Ismertet minden megkapott új könyvet, folyóiratot — hivatalosan és baráti körben is állandóan szorgalmazta, kérte ezek megküldését —, mégpedig a Bulletin de la Société Linguistique de Paris és az Etudes Finno-Ougriennes hasábjain, mindig — részben saját szempontú — kritika alá vetve őket.

Sauvageot professzor érdeklődési körében fontos helyet foglalt el az irodalom. Magyarországi tartózkodása alatt megismerkedett Móriczsal, Babitscsal, Kosztolányival, Illyés Gyulával és másokkal. Nagyon is érthető, hogy az általa becsült magyar irodalmat be akarja mutatni a franciáknak, a világnak. Lefordította — nagy filológiai pontossággal és műgonddal — Jókainak „A kőszívű ember fiai”, Babitsnak a „Timár Virgil fia” és Veres Péternek a Próbátétel című regényét. Ezenkívül tanulmányt ír az Ady-fordítások és előszót Illyés Gyula „Puszták népe” című szociográfiájának a francia nyelvű kiadása elé, s „Nouvelles hongroises” címen antológiát állít össze XIX—XX. századi irodalmunkról.

Természetesen Sauvageot professzort érdekelte Magyarország története, a magyar nép életének korábbi és XX. századi alakulása is. Hazatérte után már 1937-ben „Découverte de la Hongrie” (Paris, 244 l.) című munkájában képet fest a francia olvasóknak a korabeli Magyarországról, színesen, külön kitérve a szellemi és a mindennapi életre, valamint „az egyén sorsára”, de feltárva valamennyi társadalmi és egyéb problémáit is.

A hungarológia körébe az is beletartozik, hogy Sauvageot professzor előadások hosszú sorában jellemezte a magyar nyelvet, irodalmat és kultúrát a francia közönségnek, illetve — korábban — a Nyugat hasábjain egymás után mutatta be a francia irodalom egy-egy kiemelkedő alakját.

És hogy mennyire aktív volt nyugdíjasként, a kilencven év felé közeledvén is, azt egyértelműen bizonyítja, hogy az általa elindított Etudes Finno-Ougriennes című nemzetközi finnugrisztikai évkönyvben 1970-től 1987-vel bezárólag több mint húsz dolgozatot és mintegy tiz recenzit jelentetett meg. És ezeknek csaknem a fele magyar tárgyú. Írt többek között a magyar zárt ě-ről (VI—VII, 88—98), igeragozásunk eredetéről (XII, 131—149), a tárgyas ragozás használatáról (XVI, 135—150), továbbá Füst Milánról (VI—VII, 142—3) és Kassák Lajosról (uo. 144—8). Aztán megható módon vesz végső búcsút kedves magyar barátaitól: Pais Dezsőtől (X, 277—80), Bárczi Gézától (XII, 250—9) és Pődör Lászlótól (XX, 267—9). Ezenkívül recenziót tesz közzé László Gyulának (VI—VII, 277—9), Kiefer Ferencnek (IX, 187—194) és Zsilka Jánosnak (IX, 194—7) egy-egy könyvéről. Végül pedig közli memoárjának minket, magyarokat közelről érintő 1946-os részletét (XX, 289—92).

Aurélien Sauvageot nem mindennapi életműve fennmarad, és — örömünkre — folytatódik, éppen napjainkban.

SZATHMÁRI ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Régi Magyar Levéltár*

Andrássy Márton levele Fráter Györgyhez
1542. október 16.

Nagýffagos es en Nekē kegelmes vrā zolgalattomat ayanlom | The .N.^{nak} Mýkepen
kegx^{mes} 1 vrānak,

Ez el Mwltt Napokban valaztatthwnk vala ez orzagttol | Thewb vrimal egyetemben
Moldaý vaýdahoz,

Mýkor az vaýdwal zembe lewnk, es az kewettffeget | Neký Megh Mondok, az
kewettffegh chak kewnyerges | vala, hogý, ez orzagba Neh Jewne, Neh pwzthottattnk² |
ez orzagh ew .N. Mýhatt, Mert ez el Mwltt eztendeben | es, sok pwzttalfagh effek ez
orzagban Jnkab othalmazna | ez orzagott ew .N., ez feleh kewettffegewnk vala, de. etc.

Mýkor valazt thewn, Rewýd zokal, Monda azt³ hogý. el kel | Jewny, Mert az
chazar paroncholattýa az, de. nē akar | senkýtt Banttaný, ha, zabad akaraton volna,
sok⁴ araný | forýnttert ký nē Jewne, de, nē zabad akaraton vagyon | deh azt. kewanýa,
hogý, valami eleffel Megh segedezwk

* L. MNy. LXXXV, 382—4. — Jelen levél filológiai bevezetője is — technikai okokból — ott (383) található.

Thowaba hogý, fogaralba e3 orzagh kewettekét valazzon | es a3 Boýerekert⁵, thewrekedýenek, zabadolaffokert. etc.

Thowaba a3 ký Jeweffet Jgen Nilwan Mondia, azon vtton | ,kýn, e3 el Mwltt e3ttendewben ký Jewtt wala

a3 orzagh nepet kewffeget nê Jndýttot wala a3 koron, de. | ew Maga hadakozo kepen Roman wafartt⁶ wala wduarha nepewel⁷

az Mý algýwý vadnak azok valanak thattros⁸ warofban | holonatt egý Napon kezdyfewldeben⁹ lehet, Mýnd hadakozokepen¹⁰ | Eleft sokat thakarttatott, lýzttet, oda a3 warofba, ||

Thowaba a3 hawaslewý waýdahoz kewettekét | Boczattot¹¹ wala e3 orzagh ezen kewettffegel | Azok es hattak waýdat vttban, e3 el Mwl | e3tetterteken¹¹ kewlttezet alttal a3 olton, zalathýnan,¹² | Mondýak a3 kewettek, hogý, sok Nepel | Ment el, de. Jgen hýttwan lowok volt | Jol lehet a3 orzagh Nepenek a3 zýneh Jowa | volt, de, Jgen hýttwan zerrel voltak

Ezeket Jrhattom The .N.^{nak}, Mýnket Jgen Býztatt | a3 Moldaý waýda, hogý, nê Bantt senkýtt | hanê Jnkab otthalmazný akar, ha Mý¹³ | a3t Mýwelýwk a3 ew akarattýat,

deh¹⁴ Jnkab a3t erttê Menden¹⁵ emberthwl hogý | ewtt senký Joh akarattal Megh nê varnah | a3kýnek Marhaýa vagion, a3 howa lehet | ewremelt el thakarýttýak elewttê Ezeket Jrhattom the .N. Thowaba Mýben | Thwdok zolgalný The .N. kez vagiok Mýndenben¹⁶ | a3 wriften tharcza The .N. e3 lewel kewltt | zent Gal Napian í542

andráffy Marthon

The N.^{od} zolgaýa ||

Kegelmes vrâ thowaba Mýkor valazt⁵ adott | volna e3 orzagh dolgarol Moldaý waýda⁷ hýwatta | engemet hozam sok zowal zola a3 The Nagýfagod¹⁸ | dolga felewl es a3 ew waraý felewl, es a3 | The Nagýfagodal valo egýeffek felewl,¹⁹ etc. | keg^{mes1} vrâ hýgen The .k. hogý, a3 Mýtt | Thwdek zolný The .k. felewl Jobat, ký a3 | The Nagýfagod Melttoffagahoz Jllendew volt | eleget zolttâ, Neký Mýnden dologrol, kýtt | Megh nê Jrhattok Moftâ The .k.

Kereh engemet azon hogý en. The Nagýfagodal | zembe lenek, es The, N^{nak}, zolnek a3 varak | felewl, es a3 The Nagýfagodal²⁰ valo egýeffek | felewl, kýtt akarna es kewana the .N.^{al} lený | Mýnden hýttel fogadalfal a3 Mýwel the .N.^{od} akarna | a3 ew waraý Megh lewen, kez Mýndenre the | Nagýfagodal²¹ egýet erttený Mýnden dologban | es olýan hýtett thený, kýwel The Nagýfagodal | egýett erthettne es tharttana, etc.

a3 nak okaert keg^{mes1} vrâ. Býzoný a3, hogý, ha | The Nagýfagod ýtt erdelýben voltat thwdhatom²² | wala, Mýnden kefedelemnelkewl The N^{o3}, Megýek | wala, de. Mýert a3 The .N.^{od} Meze voltta lewn | kewlczegem anýra nê lewn, es egelfegem ||

Thowaba keg^{mes1} vrâ The, N.^{nak} kewnyergek²³ | Mýnd ezekbowl, hogý²⁴, Mýtt kelýen en Nekê thenê | The .N.^{od} adýon en Nekê thanoffagott Mýnden dologbol | Mert a3 Mýben thwdok zolgalný The .N., a3ra Mýndeben | kez wagýok, etc⁷, a3tes erttê hogý, a3 orzagh es. The N^{o3} | Boczattot, ezen dologert, kwacz la3lott, es a3 fogaralban | ky foglýok vadnak a3 zabadolafaert kewnyereknek⁷, ezeket adhotom es | Jrhattom the .N. Thwttara lený, a3 wriften Tharcza | The .N. Mýnden Jowal e3 lewel kwltt zent Gal napiâ | ezer v 3a3 42

andráffy Marthon

the N zolgaýa

ket ham vono lowakat kÿk hw3 | forentot ertenek volna, kÿknek mÿnd ezeknek az sommaÿa tezen: harom3a3 | es harmÿch ewt forentot, Illÿen vegezeffel: hogh ha ennekem tertenneÿek azen | hazamhoz megh tereffem zengÿergre, kÿ az megh mondot somogvar megÿeben volna | hat az felÿwl megh mondot somma penz le tewen entwem, azen attÿamfÿanak. | pethw mÿhálnak kee3 penzel. Towabba: az haznak epwlelere es Benne zolga tartafra | mÿt kewltet volna, Jamborok lataffa zerent azt es megh fÿzetuen nekÿ, engemet | az en attÿamfÿa, pethw Mÿhal vram, az en hazamba es Jozagomba, zengÿergbe (| valamÿnemw alapatban, vagh Joban vagh alavaloban talalnam) Tahat mÿnden perÿ | patuar nekÿl. zabad vrafagaba be bochaffon, ha kedÿglen ennekem vÿzha tereffem | nem lenne, vagh haborofagnak okaert, vagh magamnak bekefegebb helth talalnek, | ,hat engem az en attÿamfÿa, pethw mÿhal vram, az Idew alat megh talallÿon, en | ewtet Job bÿzoufagal, es erwffegel. zabad vrafagaban hagyom, ahazat adom mÿnden | hoz3ÿa tartozokkal. kezdetwl fogva valokkal; Twdnÿa Illÿk, vÿzekkel, erdwkkel, | , me3zwwkel, Berkekkel, zewleheÿekkel, zantofewldekkal, zantatlanokkal= Retekkel, | , pafokkal, malomhelyekkel, folÿo vÿzekkel, halafokkal, halazovÿzekkel, es egÿeb hoz3ÿa | Tartozokkal, akar mÿ neven, neuzeztetwkkel, ezt kedÿgh attok mÿ egÿetemben az en zerelmes | felelegemmel, ezerffÿÿ pethw erfebet az3onnÿal, kÿ volna az nehaÿ vÿte3wl ezerffÿÿ | pethw ferench⁴ leanyã, es az mÿ leanyknak mÿnden terheket fel veuen (az fellÿwl, | megh mondot somma zerent) Criftÿinanak, annanak, es saranak, ezt kedÿgh: | mÿ megh erwffÿÿtettek azmÿ pechetwnkkel es kezwnk Irafawal, ez kewtel | lewel kewlt Tadyka varaban⁵, vÿragh zerdan⁶, vr zÿletelffe vtan, ezer, ewt 3a3 . . . | negven neegh, ezten dewben

B. S. en kerffÿÿ pet
hew erffebet ke3
em ÿrafa

[kÿvÿl, késõbbi kézírással]: obligatoria | blafÿ Swliok | pro egregio michaelj | petew

[Jegyzetek:] ¹Gersei Pethõ Mihály az aláíró Pethõ Erzsébetnek valószínűleg másodunokatestvére (NAGY IVÁN, Mo. családai . . . VIII, 259). Feltehetően õt említi Pethõ János 1562-es végrendelete „megniomorodot zegein attiankffia”-ként (MNY. V, 412). || ²Balatonszentgyörgy, Somogy megye, Keszthelytől délnyugatra. Az 1550-es birtokösszeírás szerint már Pethõ Mihály tulajdona (CSÁNKI DEZSÕ, Somogy vármegye. Bp., 1914. 40). || ³Az l betű javítva d-ből. || ⁴Gersei Pethõ Ferenc, (II.) Pethõ János fia (HazaiOkmt. V, 397), királyi kamarás (FÖGEL JÓZSEF, II. Lajos udvartartása. Bp., 1917. 48). 1538-ban már halott (HazaiOkmt. III, 443—4), az ez évi országgyűlés iratai özvegyét említik (MOE. II, 80). || ⁵Tadika vára, Zala megye, Keszthelytől északra, ma Tátika, Várvölgy határában. || ⁶Minden bizonnyal a húsvétvasárnap előtti hét (nagyhét) szerdáját jelöli (vö. SZENDREY: MNY. XXXVII, 123—4).

Nádasdy Márton levele Nádasdy Tamáshoz
Nádasd, 1549. december 18.

A levél, melyben Nádasdy Márton pénzt kér a címzettől, az Országos Levéltárban található (jelzete: E 148. NRA Fasc. 28. no. 22.), 22 × 30,5 cm-es papíron, gyűrűspecsét töredékével. Nem Nádasdy Márton saját kezű írása (az õ kézírására vö. OL P 45. A Békásy család levéltára, 1530. fol. 3).

A címzett Nádasdy Tamás (1493—1562), a század jeles politikusa, a levél írásának idején országbíró, e tisztséget Thurzó Elek halálát követően 1543-tól 1554-ig, nádorrá

választásáig tölti be (FALLENBÜCHL ZOLTÁN, Magyarország főméltóságai. Bp., 1988. 72). A levélíróról csak annyit tudunk, hogy Nádasdy Tamás rokona és familiárisa (NAGY IVÁN VIII, 17). 1515-ben említik először (Turul XVIII [1900.], 124), 1551-ben halt meg (Kanisay Orsolya levele férjéhez, 1551. március 27.: OL E 185. MKA. A Nádasdy család levéltára, Misszilisek).

Nagfagos wram: Ewrekke, walo, zolgalatomnak ajanlafanak vtanna | Emlekezhetÿk. Nagfagodh rola, hog Eÿ el Mwlth¹ Napokba | walek. kegel: Es Emlekeztem wala, kegel: walamÿ penz | felél, kÿth en Nagfagottul. kélchÿen kerek wala akkor | Nagfagod. Nekem aÿ walaÿth tewe hog walahonnaÿ varna | [T]e² kegel: walamÿ penzth Es ha Meg hoznaÿak. Nem hadna | [k]egel:² aÿ [penz ne]kél² Engemeth, En Magam zemelem zereneth | kegel: oda Megÿek wala, de annÿra, wagÿok aÿ Meredekgkel³ | hog fel fem kelhetek, aÿerth Maftanÿs. kerem kegelmedeth | Mÿnth wramath es attÿamfÿath, hog kegelmed Ne haggion | aggyon kélchÿen Eÿ Jewendew zenth Marthon Napÿghlan⁴ | zaÿ forentoth. kÿth ha En akkor kegelmednek wag aÿ en | gÿermekÿm Meg Nem adnank, zabad legÿen Nagfagod akkor | Azontol alfo pethanÿczoth⁵ el foglalnÿ es Bÿrnÿ Mÿnd | addig Mig aÿ zaÿ forenth kegelmednek Meg Nem adatÿk, | hÿÿem pedig hog Nagfagod, Eÿ⁶ Maftanÿ. kerefemeth heÿyaba | Nem haggia Merth twgÿya kegel: hog gÿermeklegettél | fogwa, Mÿndenkör. kez woltan Mÿndenben kegelmednek | zolgalnÿ. zolgalokÿs Mÿgelek, Aÿ zaÿ forentorol | pedig Jm kétel lewelethÿs Jrattam kegelmednek, | kire kezemÿrafathis Es pechÿethemeth wetettem, | Jÿten tarchia Meg kegel: kewlth Nadaÿdon,⁷ zenth Thamas Naph Elewth walo zerdan anno. 1.5.49.

Aÿ Nagfagod attÿafÿa Es zolgaÿa

Nadaÿdj
Marthon:

[Kÿvÿl címzés:]

Spectabili, et Magnifico, domino. domino Comiti | Thome de Nadaÿd. *Judici curie.* | Regie *Maiestatis*, ac Supremo Capitano | Regni hungarie *etc*, domino et | fratry Suo obleruandissimo

[Jegyzetek:] ¹A *h*-ban egy tintafolt van. || ²Rongált a levél. || ³Az első *k* a sor fölött áll jelölés nélkül. — *meredék* 'hát- vagy derékfájás' vö. MTsz., NySz. *meredék*. || ⁴1550. november 11. || ⁵Alsópétanic (Petánc), Vas megye, Muraszombattól nyugatra (ma Petanjci, Jugoszlávia). || ⁶Utána kis tintafolt látható a sor alatt. || ⁷Nádasd, Vas megye, Körmentől délre.

HEGEDÚS ATTILA

LEVÉLSZEKRÉNY

Kiss Lajos írja. 1988 őszén a TMB nyelvtudományi szakbizottságának egyik ülésén a mellett ülő Gárdonyi Sándor, a kiváló debreceni germanista egy kis cédulát csúsztatott elém a következő négy soros szöveggel:

„czenk(e) } kzenk }	Sidónius > Zden(e)k(o) >
czaske } schasko }	< Čáslav ?”

A szituáció nem tette lehetővé az eszmecserét, de anélkül is világos volt számomra, hogy Gárdonyi Sándor germanisztikai stúdiumai során botlott a cédulán vázolt problémákba, és szlavisztikai felvilágosítást vár tőlem. Megígértem, hogy utánanézek a kérdéseknek, és az első adandó alkalommal beszámolok róluk. Azonban a legközelebbi TMB ülésen Gárdonyi Sándor nem jelent meg. Időközben ugyanis — megdöbbentő váratlansággal — meghalt. A névtani információt nem tudtam többé számára személyesen megadni. Ezért hát — „a halott barátoknak tett ígéret kötelező” (KISS GÉZA, OrmSz. XLII) — bedobom a Magyar Nyelv Levélszekrény-ébe.

Az első két sorban egymás mellé sorakoztatott német, latin és szláv személynévet látunk. Kezdjük az utóbbival. A cseh *Zdenko* személynév nem más, mint a *Zdeněk* < : *Zden* személynév alakváltozata. A *Zden* személynév a *Zdeslav*, *Zderad*, *Zdemysl* típusú összetett személynév előtagjából képződött. Régebben lehetségesnek tartották, hogy a cseh *Zdeněk* a latin *Sidonius* (tkp. 'a föníciai Sidon városából való, sidoni') átvétele. (A latin *Sidonius*-ból a franciában *Saëns* lett. L. a *Saint-Saëns* helységnevet.) Az újabb kutatások szerint a *Zdeněk* ~ *Zdenko* genuin cseh név, s nincs köze a *Sidonius*-hoz. A németnek (vagy német feljegyzésűnek) látszó *czenk(e)* viszont valóban kapcsolatba hozható a cseh *Zdenko*-val.

A harmadik és negyedik sorban német és szláv név olvasható kérdőjeles összekapcsolással. A kérdőjel — úgy vélem — mindenképpen indokolt. A cseh *Časlav*, lengyel *Czasław*, szerbhorvát *Časlav*, bolgár *Часлав* stb. személynév, amelynek nyoma van a magyar helynévanyagban is (l. FNESz.⁴ I, 309 *Császló* és *Császlóc* a.), aligha lehetett előzménye a német (vagy német feljegyzésű) *czaske*, *schasko* személynévnek. Nagyobb valószínűséggel vehető számításba etimonként a cseh *Čaška* (tkp. 'kis serleg vagy kehely') vagy a lengyel *Czaszka* (tkp. 'kis kehely; koponya') személynév. Ezek etimológiailag összetartoznak a magyar *csésze* szláv eredetijével.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18455

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0228

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańczerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. Guskova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajáttítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. Jakab István: A magyar igeikötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22,— Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

166. **Balázs János:** Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. **Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János:** Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. **Rác Sándor:** Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. **Komárom megye földrajzi nevei.** Közzétette **Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála.** 1985. 120,— Ft.
170. **Név és névkutatás.** Szerk. **Békési Imre.** 1985. 50,— Ft.
171. **Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás.** 1987. 100,— Ft.
172. **Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből.** 1985. 10,— Ft.
173. **Körmendi Géza:** Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. **Zsirai Miklós:** Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. **Lőrincze Lajos:** Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. **Tóth Imre:** Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. **Pusztay János:** Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. **Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás.** Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc.** 1986. 60,— Ft.
179. **Vértes O. András:** Érzelmű világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. **Gálffy Mózes:** Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. **Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke.** Eger. 1988. 180,— Ft.
182. **Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin:** Hangutánzó ígék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. **Né nyelv-kutatás és iskola. A né nyelv-kutató szakkör-vezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. Ördög Ferenc.** 1988. 30,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerezhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.
- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
- Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.